

JANĪNA KURSĪTE

TAUTLIETU
VĀRDENE

JANINA KURSĪTE

TAUTIEŠU VĀRDENE

Literāts Hermanis Kreicers savos atmiņu stāstos "Ceļi un gājēji" (1960) atceras, ka Rūdolfs Blaumanis 1905.gadā mēģinājis mikstināt dzejnieka Kārļa Skalbes revolucionāro straujumu: "Redzi, Kārli, varavīksnai ir 7 krāsas," viņš rāda uz varavīksnu tīdens karafē. "Kāpēc tu gribi būt tikai sarkans?" Arī latviešu tautas lietām (tautlietām) nav tikai viena vai divas krāsas, tāpat kā nav vajadzīgo un nevajadzīgo lietu. Šai vārdene skaidroti mitoloģijas, folkloras, arī vēstures, etnogrāfijas un ar citām zinību jomām saistīti jēdzieni. Te ir gan joprojām ikdienā izmantojamas zināšanas (piem., puzuru rotājumi-Ziemassvētkos), gan vairs nelietojami radniecības (piem.; ķeluvainis, dieveris, oša, uzkuris), uz ļaužu kārtām un sabiedrisko stāvokli attiecināmi nosaukumi (bābūlnieks, dienderis, gaitnieks, meiris, labietis utt.), gan piemirstas sulīgas tautas parunas un izteikumi (piem., meža ķerts; sist vēju ar dūri; sirds vibotnēs; uz austiņām), gan dažādu lincamu (svinamu) dienu un svētku apraksti (apvākas; bluķa vakars; kaņepene; klibā diena; rudenāji; spāru svētki; suveksis; umurķumurs; upes kāzas u.c.). Lasītājs var gūt ieskatu par tautas dziedniecību, amatniecību, skaitļu simboliku, nopietnām rotaļām (rituāliem) un delverīgām rotaļām. Skaidroti gan latviski vārdi, gan aizguvumi, kas iespraukušies un dzīvojuši līdzās pašu mantojumam (kā aube, bānītis, bīze, čarka, granapipka, japis, krogs, ķerne, meija, šķilters u.c.). Varat atrast tautas zināšanas, kā kļūt laimīgam, kā laimi saturēt, izdzīt lietuvēnu, kā neuzkļūt uz jaunām pēdām, arī kas ir spārnu ciršana, svēpināšana, trakā drāna, ko latviešiem nozīmē skaitlis frejdeviņi.

ISBN 978-9934-8035-9-8

9 789934 803598

JANĪNA KURSĪTE

TAUTLIETU VĀRDENE

Noskanējis grāmatu un failu izveidojis Imants Ločmelis imantslochmelis@inbox.lv

NEMATERIĀLĀ KULTŪRAS MANTOJUMA VALSTS AĢENTŪRA

2009

UDK 811.174(038)

Ku 774

Izdevums tapis sadarbībā ar
Mākslas un mūzikas atbalsta fondu

Māksliniece Inta Sarkane
Datormaketētāja Līga Sarkane
Korektore Vita Aišpure

© Janīna Kursīte, teksts, 2009
© Inta Sarkane, dizains, 2009
© Nemateriālā kultūras mantojuma valsts aģentūra, 2009

Iespiests tipogrāfijā SIA Dardedze Hologrāfija

ISBN 978-9934-8035-9-8

Vārdam 'atmiņa' pamatā ir indoeiropiešu sakne *men-, kas nozīmē 'domāt, būt darbīgam, atcerēties'. Trīs vienlaicīgas lietas, saistītas ar garīgu rosīšanos. Valoda noteikti ir šāda veida trīskārtīgas rosīšanās veidojums. Varētu domāt, ka, jo izglītotāks cilvēks, jo bagātāka viņa valoda. Ar izmisumu – vismaz man pašai – nākas atzīt, ka, salīdzinot ar vecmamma, mana valoda ir simtkārt nabaģāka un izteiksmē pliekanāka. Mana vecmamma ģimenes trūcīguma dēļ bija tikai pāris gadus cara laikā skolā gājusi. Mamma savukārt bija beigusi pamatskolu Ulmaņa laikos. Kaut arī viņas valoda nebija ne tuvu tik trāpīga kā vecmammai (viņas mātei), tomēr noteikti trāpīgāka, lokanāka par manējo. Es varu iesālit vai ieskābēt, uzrūdzināt vai iesaldināt savu augstskolas un aspirantūras izglītību, mana valoda tā nespēj elpot, kā brīvi un nepiespiesti elpoja vecmamma un mamma, kaimiņsievu un kaimiņvīru mutēs. Problēma jeb – latviski runājot – uzdevums (grieķu 'problēma') nav tikai manī, bet dažādu laiku cilvēku attieksmē pret valodu. Mēs pārsvarā izmantojam gatavu. Agrāk, kaut arī valoda balstījās sagatavēs, tās katrreiz garīgā rosībā tika pielāgotas ikkatram gadījumam. Reiz radītais tika pastāvīgi pārradīts. Tas, ko es varu, skatoties manas vecmamma jaunības fotogrāfijā (20.gs. 20.gadu sākums), kur viņa sēd pirmajā rindā trešā no kreisās puses (prievītē), ir vārdu pa vārdam – garīgā rosībā – mēģināt vilkt ārā gan viņas, gan citu jau aizsaulē aizgājušo – rakstnieku un nerakstnieku – vārdu krājumu.

Kāpec vārdene?

Pirms diviem gadiem mēģināju apkopot un skaidrot piemirstus latviešu valodas vārdus ("Neakadēmiskā latviešu valodas vārdnīca jeb Novadu vārdene", apgāds "Madris", 2007). Tā nebija vārdnīca šī jēdziena klasiskā izpratnē, bet gan vārdu krājums ar garākiem un īsākiem skaidrojumiem un samērā daudziem piemēriem no folkloras un daiļliteratūras. Atšķirībā no jēdziena 'vārdnīca', kas latviešu valodā iegāja 19.gs. 80.g. (A.Kronvalda piedāvāts jaunvārds), 'vārdene' ir termins–jaujinājums un vairāk uztverams kā alfabētiskā secībā izkārtotu vārdu krājums ar pievienotiem skaidrojumiem. Vārdi ar izskaņu '-ene' ne vienmēr, kā pirmajā brīdī liktos, stilistiski pazemināti (piem., skārdene, laulene, vecene, cūcene), ir samērā plaša virkne vārdu, kas stilistiski neitrāli (piem., dzimtene, avene, mellene, gailene, purene). Vārdene ir mēģinājums paplašināt valodas vārdu krājumu, velkot ārā no aizmirstības sen nelietotus un it kā novecojušus vārdus. Pamatmērķis – skaidrot piemirsto vārdu krājumu, lai jaunajai paaudzei būtu saprotamāka klasiskā literatūra un folkloras.

Kas ir tautlietas?

Neviens īpaši nepārvērtē, ja saka 'ieکشlietas', 'ārlietas', 'jūrlietas', bet jēdziens 'tautlietas' bez skaidrojuma nav īsti saprotams, kaut arī nojaušams. Tāpat arī saliktna otra daļa ar 'taut-' pietiekoši izmantota: tautsaimniecība, tautskola, tautmeita (biežāk gan tautu meita), tautvaldība. Piedāvājot jēdzienu 'tautlietas', tā nozīmju lauks netiek īpaši ierobežots – tas ir tas, kas attiecas uz tautas tradīcijām visdažādākajās izpausmēs. Vienā vārdenē ir neiespējami (un vai vispār tas ir iespējami?) apkopot un skaidrot visu, kas attiecas uz tautas garīgo un lietisko tradīciju pasauli. Šeit, lai neatkārtotu to, kas tika piedāvāts "Novadu vārdenē", netiek vai gandrīz netiek iekļauti ar valodu saistītie jēdzieni (balss, vārds, valoda, runa u.tml.), atskaitot kādus valodas/runas izpausmes veidus, kas tieši saistīti ar tradīciju (piem., gavilēšana). Tāpat te tikai nedaudz tiek atspoguļots dabas, ainavas, laika apstākļu, laika ritmu raksturojošais vārdu krājums, ar nelieliem izņēmumiem, kas tieši vai pastarpināti saistīti ar folkloriskiem priekšstatiem (kā, piem., bezsaules vakars, brucības, gaisietnes, gaismas apakšas, krēslas miegs, laika taisīšana, mest vakaru, pagaisma, pavakars, piektvakars, pirmie, otrie, trešie gaiļi, pusrits, pussvēte, pusvakars, sakrēsla, saules augums, saules pakāpi, sirmā stunda, starpmets). Nav arī tautas ēdienu klāsta, tāpat arī cilvēka fizisko vai garīgo īpašību atspoguļojošo vārdu. Tie atrodami "Novadu vārdenē" vai arī citu autoru sastādītajās vārdnīcās.

Ko aptver "Tautlietu vārdene".

Piedāvātajā aptverē var satilpināt trīs lielas sadaļas:

1) garīgie priekšstati, kur aplūkota: a) latviešu dievību un garu pasaule (piem., Ašgalvis, Auseklis, bubulis, būzēlis, Dēkla, Dievs, ēns, Jānis, Jumis, Kārta, kauķis, ķēms, Laima, Lauma, lietuvēns, maikata, maldons, māns, Māra, mārks, Mēness, mošķis, nagaža, naģis, Pērkons, pūķis, rukata, rūķis, runģis, Saule, spīgana, spoks, svētas meitas, Ūsiņš, vadātājs, velis, Velns); b) rituāli un ritualizētas darbības (piem., aizšķaudišana, akmeņu ziedošana, apauklēšana, apdvieļošana, apdziedāšana, atšķirības, atveltes, cēlības, celt krēslu, ceļa kāja, daudzinašana, dievaines, dzeguzes kumoss, guldināšana, likopi, miroņu kāzas, uzdziriņš, vakarēšana, arī dažādas rotaļas); c) burvji, dziedinā-

tāji, dziedināšanas darbības (piem., atkodējs, bāslis, bašķis, braucīšana, buramvārdi, dievredzis, kannureģis, labdaris, ļaunglābējs, pāžļinieks, pestelis, pūtējs, ragana, vārdotājs, laitīt, mantāt, pūšlot, raibīt, zavēt); d) godi un svinības (piem., apkūlības, applāvības, aprāvas, apvākas, atbungas, atdošas, atkāzas, atvārzas, bišu godi, bluķa vakars, kaņepene, kāzas, liduma dedzināšana, panāksti); e) skaitļu simbolika un mūsdienās retāk sastopamu krāsu un nokrāsu nosaukumu skaidrojums (bērs, blese, dagls, dārcis, dūkans, duls, dzelkns, lāsains, loss, lūsains, mēļš, mūsains, papelēks, pāts, pazaļgans, rauds, ripains, ruds, rūkains, rusls, salns, sarks, seķis, sirks, spangains, urdains, zals u.c.); f) parunas un zīmīgi izteicieni (kā, piem., Aizdot dūšu, Atlautz ragus, Baidās kā pūķis no krusta, Baltu sļaut, Ceļš pa kājām, Galvu galvām, No divi cūkām trīs puses, Sacirties uz deviņi, Sirds vibotnēs, Sist vēju ar dūri, Uz austiņām u.c.), kuriem varēja atrast izvērstus lietojuma piemērus literatūrā vai folklorā; g) prāta un jūtu pasauli izsakoši vārdi (piem., aizredzība, apģist, atmaņa, atprast, darība, gaišprātīgs, ieprātība, izmaņa, jutene, maņa, matijums, mēņa, neatmaņa, nemaņa, noģida, nolāgot, nomanīt, noziņāt, oma, paģist, prāts, sajutība, samaņa, sapratība, sirdsprāts, šķisme, tēmēt, tikāt, uzmaņa, zīt).

2) lietiskie priekšstati: a) ēkas un ēku daļas (dūmistaba, klēts, krogs, kūtene, manteļskurstenis, namiņš, pelavnieks, piederbs, pirts, pūne, riņa, sinces, stāģene, stallis u.c.); b) zvejas piederumi, sākot no tīklu veidiem (abars, āms, bagare, bradenis, bucis, dukurs, duriņa, gumbis, kabene, kakaža, kartica, klipis, krīts, kūris, ķesele, letukši, liekaču tīkls, loši, murds, mutenis, narts, riža, smeltenis, tīkls, tina, vads, veda, venteris, vimbenis, vimbuksis) un beidzot ar dažādiem pludiņu veidiem (boze, grēviņš, kēriņš, klotiņš, plode, ploga, plūdenis, plūds, plūksna, pluksts, riediņš); c) zemkopju un laukkopju darba rīki, piederumi un to detaļas, piem., arklu veidi un to sastāvdaļas (apiža, beblis, čāča, griezis, kājainītis, paņķes, skalbis, sprudiķis, vārpsta, vērstuve, žumbrs), ratu un ragavu veidi un sastāvdaļas (apgalvenis, apkalas, balziens, bratkas, diceles, drēģi, gabalaiņi, kakaža, kocene, kors, krautiņi, kreslis, krubas, krumulti, kuraža, ķibis, līgotnes, mietnes, mutulis, ore, pavize, prozuls, raktenes, raspuska, rēziks, savares, skretele, skribas, stibenes, šķiene, šļūkas, treiliņš, ule, vedenis u.c.); d) amatnieku (tai skaitā plostnieku, namdaru, audēju) piederumi un darbības (beguns, kardelis, kneblis, kniebavas, loms, lumsts, maukli, mestuves, prīvuls, šaudekle); e) māsaimniecības trauki (abra, bānis, bocis, buķis, bumplis, buncis, bundzis, ciba, čarpaks, doķis, druvnesis, duidubenis, dupis, garleja, grezele, paldiķis, standa, trucis, trucksnis u.c.); f) apģērbs un tā sastāvdaļas (aizsitene, apķilas, aube, audene, austene, baltaine, drābule, govkuņģis, kuča, mārģene, mēlene, nāmats, pamave, perpete, prošava, raibene, rokauts, seģene, skāteri, snātne, trakā drāna, uzkubekls, vēpe, vikala, villaine u.c.); g) rituālu piederumi (adeķļi, atkukulis, atveltes, kāzu lukturis, skārtele, šķīnis, zobu nauda); h) senu laiku nauda (ārtaugs, dālderis, deneška, diķis, eiduks, grasis, kausiņi, klīpe, kvarta, mārka, orta, ozeriņš, petaks, pimberis, šiliņš, timpa, vērdiņš, zeseris u.c.); i) mērvienības (ass, birkavs, birzums, čapte, čarka, četverīks, dvālekts, garnica, grīste, kapa, klūģis, kočiņa, laikmets, lasts, olekts, pirtelis, pods, pūrs, pūrvieta, riste, sekselis, sestulis, sieks, skaitulis, skaka, sprīdis, stops, strīkala, šaka, šaks, šķepste, šķipsna, versts u.c.).

3) sabiedriskie un ģimeniskie, mantiskie priekšstati: a) dažādi radniecības nosaukumi (piem., brālene, brālnieks, dēlene, dieveris, eidene, iegātnis, ietaļa, īstenieks, ķeluvainis, mārša, māsēns, māte, nozarieši, osa, osis, uzkuris); b) šķirisko stāvokli un nodarbi raksturojošie nosaukumi (piem., babulnieks, bramanis, brīvnieks, brīvzemnieks, bumburnieks, būdnieks, darbinieks, dienderis, enkurnieks, gabalnieks, gaitnieks, gājējs, graudnieks, graudotājs, gruntnieks, kārtnieks, kurtnieks, labietis, lauksargs, leimanis, līģeris, meiris, namelnieks, namnieks, oternieks, plačnieks, priekšpūsis, pusmuižnieks, pušelnieks, rokpelnis, šķilters, vagars, vaļinieks); c) mantiskās un tiesiskās pasaules elementi (piem., banda, bruģa tiesa, bujums, galvas nauda, goba, kakla tiesa, klaušas, leida, lietmaņas, šķūtis, vaka, valaka).

Izmantotie avoti dalāmi vairākās grupās: 1) publicētie folkloras avoti (dainas, ticējumi, pasakas, buramvārdi, parunas un sakām vārdi); 2) teicēju sacītais, kas savākti Latvijas novados un latviešu diasporā; 3) daiļliteratūra, dokumentārā literatūra. Pie literatūras avotiem vērts pakavēties nedaudz sīkāk, jo bieži tikai no literatūras spējam nojaust, kā mūsu senči rikojušies ar to vai citu darba rīku, kā tas gatavots, kam izmantots. Vesela lietu pasaule, kas bija raksturīga tradicionālajam, lauksaimniecībā balstītajam dzīvesveidam, ir izzudusi. Mūsdienā lasītājam šī iemesla dēļ ir pagrūti uztverami ne tikai brāļu Kaudzišu, Raiņa, J.Janševska, A.Saulieša, A.Upīša, Zeiboltu Jēkaba, Apsīšu Jēkaba, E.Birznieka-Upīša, bet arī J.Poruka, R.Blaumaņa, A.Brigaderes, J.Ezeriņa, J.Jaunsudrabiņa, A.Pelēča, I.Leimanes, V.Jākobsona u.c. literārie darbi. Daudzi piemēri vārdenei iegūti gan nosaukto, gan citu latviešu rakstnieku darbos. Klaušu, muižas dzīvi bagātīgi atspoguļo tautskolotāja K.Jurgena grāmata "Mana vectēva stāsti" (1934). Pa vidu starp dokumentāru un izdomas žanru ieturēta mūsdienās aizmirstā drustēnieša Jura Upītes (1851–1934) grāmata "Mednieku laiki" (1911), kurā daudz parunu, sakām vārdu, kā arī medniecības u.c. veida leksikas. J.Upītes darbā saglabāts dzīvs, sarunvalodai tuvs vārdrakrājums, pateicoties redaktoram, kas pēcvārdā raksta: "Mēģināju rakstā atstāt, cik vien iespējams, visu to īpatnējo, kas tanī atrodams, un nemēģināju mazināt vai celt sacerējuma literatūras vērtību, savas domas uztiēpdams autoram. Esmu tikai vietām rakstībai izlidzējis un dažās vietās cik necik mikstinājis izteikumus, kuri rakstos aizskar, kaut gan dzīvē nav nemaz tik piedauzīgi." (Upīte, 1911, 268). Atliek tikai nožēlā noplātīt rokas, jo J.Upītes izteicieni "nemikstinātā veidā" pa lielai daļai vairs nav atjaunojami; 4) zinātniskā un izziņas literatūra – dažāda veida vārdnīcas, enciklopēdijas. Daudz izmantoti etnogrāfiskie (A.Aizsils, A.Alsupe, K.Barons, J.Bičolis, A.Bilenšteins, S.Cimermanis, K.Draviņš, J.Jaunzems, P.Kundziņš, L.Latkovskis, I.Leinasare, J.Ligers, S.Novickis, A.Ozols, K.Pētersons, H.Strods, H.Tihovskis, S.Uļanovska u.c.) un folkloras apcerējumi (piem., K.Straubergs, V.Viķe-Freiberga, arī vārdenes autores pētījumi par folkloru un mitoloģiju), arī vēsturnieku un arheologu (F.Baloža, I.Šterna, A.Švābes, J.Urtāna u.c.) apcerējumi, valodnieku pētījumi un vārdnīcas (E.Ādamsons, E.Blese, A.Breidaks, B.Bušmane, O.Bušs, I.Ēdelmane, J.Endzelins, M.Fasmers, T.Fennels, E.Frenkels, T.Gamkrelidze, E.Hauzenberga, V.Ivanovs, E.Kagaina, K.Karulis, V.Kočergina, K.Milenbahs, Ā.Ozola, J.Plāķis, S.Raģe, A.Reķēna, M.Rudzīte, V.Rūķe-Draviņa, V.Šmalstigs, V.Toporovs, V.Zeps u.c.).

Vārdenes iekārtojums.

Atšķirībā no "Novadu vārdenes" šeit galvenokārt skaidrotas tikai tās vārda nozīmes, kas attiecas uz folkloriski centrētām tautlietām. Tā, piemēram, vārds 'airene' apzīmē gan airu laivu, gan augu:

Airene I (latīņu val. 'lolium') – augs, ko sauc arī par raizālēm, glaumēm, zvaguļiem, reibumzāli u.c. (Edelmane, Ozola, 9–10)

Airene II – airu laiva.

"Tautlietu vārdene" vārds iekļauts tikai laivas nozīmē, augu nosaukumu šeit un citviet atstājot tikai tad, kad tam sakars ar tautas ārstniecību vai mitoloģiju, folkloru.

Kur tas bijis iespējams, sniegts arī vārda izcelsmes skaidrojums (visvairāk Konstantina Karuļa, Jāņa Endzelīna, Karļa Mīlenbaha pētījumos balstīts), jo, kā šķiet, tas ļauj ieraudzīt nozīmes attīstības ceļu. Vārdenē uzņemta virkne acīmredzamu aizguvumu, pāt barbarismu (piem., treipūzis, brankūzis), jo arī tie ir bijuši tautas leksikas daļa. Bez to skaidrojuma nevar izprast daudzus mūsu klasiskās literatūras darbus, sākot no R. Blaumani un beidzot ar Valža "Staburaga bērniem". Šķirkļi iespēju robežās skaidroti. Skaidrojumu garums atkarīgs gan no autores iestrādēm par to vai citu tematu, gan no citiem apstākļiem. Piemēram, šķirklis Māra ir samērā garš, bet šķirklis Ūsiņš pavisam īss, bet ne tāpēc, ka par Ūsiņu nekas nav piemetināms, bet tāpēc, ka Ūsiņa tēma ir ļoti sazarota un prasa atsevišķu, izvērstu pētījumu. Šķirkļu skaidrojumiem iespējami gan plašāki, gan īsāki papildinājumi, svarīgākais bija, lai tie tiktu iezīmēti tautlietu sarakstā.

Vārdenes jēga.

Pārskatot savāktos vārdus, man bija jādoma par to, ko tie pārstāv. Vai tās ir tikai lietu un parādību zīmes vai kaut kas vairāk? Vārdi rada savu telpu. Kādus vārdus savāc, tāda tā telpa izskatās. Latvieša telpā ir ļoti daudz lietu zīmju. Vai tas nozīmētu, ka latvietis nav bijis spējīgs pacelties pāri savām lietām? Šķiet tomēr, ka latvietim lieta ir pamats, uz kura viņš ceļ un veido visu nākamo, līdz pat pavisam garīgiem jēdzieniem un garīgai telpas daļai. Tautlietas ir kā savstarpēji savienotas istabas, kurās visam ir sava vieta un visam ir sava zīmju klāsts, kurā vienlīdz pārstāvēti kā vieliskā, tā garīgā gabali. Kopā tas veido latvieša pasauli.

"Tautlietu vārdene" radās nejauši, vairāku gadu garumā izrakstot no dažādiem avotiem uzmanību piesaistošus vārdus un meklējot tiem skaidrojumus. Nemateriālā kultūras mantojuma valsts aģentūras 2009.g. novembrī rīkotā "Tradicionālo prasmju skola" novados izgaismoja manis pašas vākuma ieceri. Proti, tradicionālās prasmes nozīmē gan lietu, priekšmetu pagatavošanu (segu aušanu, grozu pišanu, māla trauku, puzuru gatavošanu u.tml.), gan prasmi dziedāt, stāstīt. Paldies Nemateriālā kultūras mantojuma valsts aģentūras direktoram Jurim Karlsonam par to, ka viņš tobrīd vēl neizsijātu vārdmateriālu blāķi ieraudzīja grāmatas vaibstus! Man atlika tikai sakārtot, salikt pantos (sk. šķirkli Pants) un gaidīt labvēlīgu lasītāju.

Saīsinājumi

- Aizg. – aizgūts, aizguvums
- Angl. – angļiski
- Apst.v. – apstākļa vārds
- Atv. – atvasināts, atvasinājums
- B.g. – bez izdošanas gada
- B.v. – bez izdošanas vietas
- Darb.v. – darbības vārds
- Dsk. – daudzskaitlis
- Ide. – indoeiropiešu (indoeiropiešu pirmvalodas forma)
- Ig. – igauņu
- Īp.v. – īpašības vārds
- Kr. – krieviski, krievu
- Latv. – latviešu
- Lietuv. – lietuviešu
- Lietv. – lietvārds
- Radn. – radniecīgs
- Sal. – salīdzini
- Senind. – senindiešu
- Senkr. – senkrievu
- Senlietuv. – senlietuviešu
- Sk. – skaties
- Ukr. – ukraiņu
- Val. – valoda
- Vāc. – vāciski
- Vsk. – vienskaitlis

VĀRDENE
A-Ž

ABRA

ĀŽI

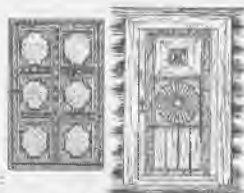

BRUSLAKI

CIMDI

ČĒRMŪKŠA

DURVIS

EGLĒNES

GALDS

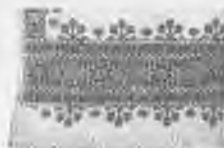

ĒRBĒĢIS

ĪPINI

ĢĒRBS

IELOKS

JĀNUZĀLES

KEDAS

KLĒTS

LIELVĀRDES JOSTA

ĻAKI

MAŠĪNTĀLKA

NĀMATS

ŅIEBURI

ORTI

PLOSTI

RIJA

SPĀRU SVĒTKI

ŠĶĪDAS

TĪKLI

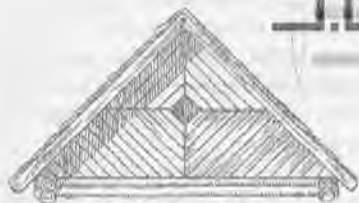
ULES

ŪSIŅŠ

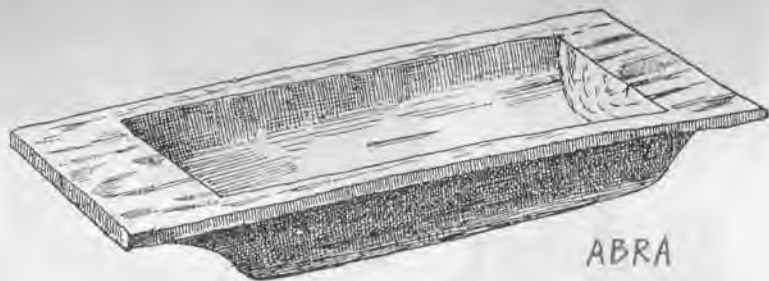
VĀCELES

ZELMINIS

ŽEBĒRKĻI

A

Abars, obors – zvejas rīks – tikls, kam augšējā daļā ir piestiprināti tāšu pludiņi, bet apakšējā keramikas vai svina gremdes. Tiklu parasti ielaiž ūdenī (upē vai ezerā) no laivas. – “Daļai tiklu, t.s. tinām (dzeitiniem, oboriem, setkām) – linumam [...] abās pusēs ir lielās acis [...], t.s. liekači (reža, likači).” (Cimermanis, 1973, 135)

Oboram gar malām ir auklas. Uz vienas savērtas izdedzināta māla “obora olas”, uz otras – bērza tāss rulliši – pludiņi. Ūdenī obors peldēja vertikāli, jo olas vienu malu vilka lejā, bet pludiņi otru turēja virsū. No laivas oboru nostiepa kādai tēcei priekšā. Dauzot tēcē ar “bulštarāgu” dzina zivis tiklā. Oboram gar abiem sāniem lielas acis. Zivis tanī iepinās un netika laukā. Bulštarāgs – garš kāts ar galā uzbāztu ripu. (Vaivods, 45)

Abra – izdobts vai no dēļiem sastiprināts koka trauks rupjmaizes mīklas iejaukšanai un raudzēšanai. – “Saimnieks aizgājis uz mežu un iztaisījis abru.” (Senos laikos Umurgā, 49); “Par abru arī dabūja maizi un nu palika par iztikušu vīru.” (LTTP, I, 290); “Turpat pie krāsns ir ķebļītis, virs tā maizes abra ar uzrūgušu miklu.” (Zepa, 11). Vārda izcelsme nav skaidra, viena no versijām, ka pamatā ide. *abh- mitrums, ūdens, “no kā ar nozīmes pārnesumu atvasināti daudzu upju un mitru ieleju nosaukumi. Sal. Latvijā: ABRA (pļava Ogrē, Vaidavā), ABRUPE (Lielezerē, Skrundā), ABRIŅA (vairākas ielejas, pļavas), ABRENE (ielejas, pļavas) u.c.” (Karulis, I, 54). ‘Abrinieks’ – abru taisītājs. – “Nu visi /zvēri/ aizbēg, un vecajam abriniekam paliek daudz ko ēst.” (LTTP, I, 290)

Līdz pat nesenam laikam abru taisīja no resna, vidū pāršķelta (vislabāk – apses) kluča, to izdobjot un atstājot visos četros stūros ragus tās celšanai un nešanai. (Bilenšteins, 2007, 49)

Abra tika aplāta ar tiru paladziņu, virsū uzlika kažociņu. Nākošā ritā abrā iejautā maize tika mīcīta. (Ausma Vanaga, Rīga, 2007)

18243. Maizes mīklai jāuzvelk krusts, lai nekāpj pāri abrai. (LTT)

Abrkasis, abrukasis, arī sakasnis, izkasnis, izkasis – 1) izkāsītās atlieku mīklas maizes kukulītis. – “Kādreiz ieliek žāvētas gaļas šķēli abrkasi, tad jau var nagus nokost, cik garšīgi.” (Alvine Veinberga, Kurzeme, 2007); “Kad visi lielie kukuļi ir iešauti krāsni, viņa izkasa abru, un iznāk vēl viens mazs kukulītis – izkasnītis.” (Zepa, 11); “Cepa labu, garšīgu rudzu maizi un no sakasniša izcepa mums, bērniem, “pīlīti” (Mežgalieši, 62); “Joka pēc Mades tante [...] iedeva izkasīti – maziņu maizes kukulīti, kas cepts no mīklas paliekām, kad abra izkāsīta.” (Toreiz Sēlijā, 97); 2) ieraugs. – “Abrkasis jeb kāsītis, tas ir mazais pikucītis, sakasītis, ko atstāj ieraugam.” (Inīta Peniķe, Kurzeme, 2006); 3) pedējais bērns ģimenē.

8844. Gavēni jāsakrāj maizes sakašņi (abrkāši) un Lielās piektdienas ritā jāiedod govīm, lai tās nevarētu noburt. (LTT)

Abruskrāpīte – rīks, ar kuru izkasa miklas atliekas no maizes mīcāmā trauka – abras. – “Ar abruskrāpīti visu miklu, kas gar abras malu, izkasīja rūpīgi ārā.” (Ausma Vanaga, Rīga, 2007)

Acaines – 1) saktas ar stikla vai spožu akmentiņu “acīm”; 2) zeķes ar ieadītiem citās krāsas punktiņiem; 3) brilles. – “Viņš sakārto savas acaines.” (Mīlenbahs, I, 6)

Acekņis – 1) kuņģa daļa atgremotājiem dzīvniekiem; 2) pinuma (piem., tikla) acs; 3) acots audekls, saukts arī par acekli. – “Aceknīti izauž, ja skujainu saver, tāpat sien kā skujainu, tad tikai paminas jāmin cik no vienas puses, tik no otras puses, pamīšus.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 2). Īp.v. 'acekņains' – “ar aceknīšiem izausts” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 2). – “Acekņains palags.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 2)

*Vārna kamol' i aiznesa,
Maisa dziju dāvādama.
Vai tu akla neredzēji,
Ka es vērpju acekņam?
LD 7065*

Acs vai galva – nešķirojot; pēc kārtas. – “Nēmusi slotas kātu rokā, devusi /viņam/ – acs vai galva.” (Upīte, 1911, 85)

Ačgārnība – apzināta vai neapzināta rīkošanās pretēji pieņemtajam (piem., iešana at muguriski, nevis uz priekšu, apgērba, apavu otrāda vilkšana). Lai atvairītu ļaunumu, ačgārnā ir pareizā darbība, jo dzen nevēlamo atpakaļ. Savukārt otrādi apgriežot pareizo, labo, vajadzīgo, tas – uzskatīja – var pazust vai izsaukt nevēlamu rezultātu.

11522. Jāna naktī vīzes jāpaua ačgārniski, ar purniem uz papēžiem, tad jāsatinas baltā palagā un jāzumeklē papardes zieds. Tad var iet, kur grib, un darīt, ko grib, neviens neredz. (LTT)

16884. Ja grib aizsargāties pret raganām, tad lielās piektdienas rītā jāaiziet uz mežu, ar 9 griezieniem jānogriež pilādzis, jāatvelk ačgārnī uz māju un jānoliek tajās vietās, kur raganas nāk. (LTT)

9965. Ja gadās no rīta uzgērbt kādu apgērba gabalu ačgārnī, tad tajā dienā dabūs piedzerties (virietis) jeb kāda ķibeles notikis (sievietei). (LTT)

168. Ja kaut ko ačgārnī izdara, tad dabūs piedzerties. (LTT)

978. Kad arājs ved arklus ačgārniski no lauka mājā, tad saved līdzī visādus mūdžus. (LTT)

23444. Ja redz lietu nākam, bet negrib, lai litu, tad jāskrien ačgārnī kārkļu cerā (krūmā), jo tad lietus debess izšķirsies tāpat kā kārkļu krūms (cers). (LTT)

Adekļi – kāzu pūra cimdi vai zeķes, ko kāzās dalīja kā veltes. – “Veltījot izdalīja ap 100 adekļus (cimdu, zeķu).” (Mīlenbahs, I, 11)

Ailis – tievs, garš koks; tikla vai murda kārts; gari koki ratu sānos vezuma vešanai. – “Ap siena vezumu apsprauž aiļus, lai siens nekaisās.” (DL, 1894, 17)

Airenes – airu laivas. – “Ciemā [...] nav nevienas motorlaivas, tikai [...] airenes.” (Veldre, 1938, 140); “Daudz aireņu, jo te gandrīz katrai mājai sava laiva, lai kāda...” (Veldre, 1938, 150)

Aires, jaires, jairas – šūpoles. – “Liendienās parasti kar šūpotnes “jaires”” (Latvju raksti, II, Krustpils, 134); “Varēja pat tie smagākie puīši iet uz galdiņa un sviesties

tā, ka krišus krita atpakaļ, pat tad jaires neļodzījās, tikai, nastai uz zemi laižoties, tās nodrebēja smagi un nopietni.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 130)

17189. Lieldienās šūpojas jairēs un kaulē olas. (LTT)

*Es nieešu jairiņās
Ni ar vienu šūpāties;
Ies¹ ar savu bāleliņu,
Tis man viegli izšūpās.
LD 32252,1*

*Es tev lūdzu, bāleliņ,
Nekar jairu jūrmali:
Trūks virvīte dārdēdama,
Kriss māšiņa jūriņā.
LD 32258,1*

Aizara – “šķērsvaga lauka galā”. (LE, I, 25)

Aizbals – 1) vārdisks atbalsts. – “Kad kas nebij pastrādāts, Lizē vai manā tēvā atrada aizbalsu.” (Zvaigznīte, 54); 2) atruna. – “Maija, gribēdama tikai no kambara tikt ārā, aizbalsas dēļ atbildēja, viņš neesot tālu, ja vajadzīgs esot, šī pasaukšot.” (Zvaigznīte, 107)

Aizdot dūšu – sakaitināt. – “Vadzi, Jēku, meitas neaiztieci: kā tad gribēsi pavakarē ar viņām jandāliņu lēkt, ja aizdosi dūšu?” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 18)

Aizdziras, aizdzirības, apdzirības¹, aizdzērības, aizdzērīnes, apdziras – veca kāzu paraža Latgalē, tas pats, kas derības. Citreiz tās tiek sauktas par pirmajām jeb mazajām apdzirām un lielajām apdzirām (Materialy, 1890, 202). Gan svātāšanās, gan pati apdzirību jeb aizdzirību ceremonija notiek pēc tam, kad jauneklis jau nolūkojis sev meitu. – “Derības latviski sauc par ‘aizdzireības’ no vārda ‘aizdzert’ – sadzert, tas droši vien ir tāpēc, ka darījums tiek apslacīts ar alu vai šņabi.” (Uļanovska, 99)

Kad jauneklis (‘jaunais, jauniķis, jauneklis’) izvēlēties sev meiteni (‘izvēre, isazeimava meitu’), kuru vēlas precēt un norunājis ar viņu (‘sazadynuojusi’), tad sākas svātāšanās (‘svotavošona’) [...] Tās ir pirmās jeb mazās apdziras. Tās notiek ceturtdienā.” (Materialy, 1890, 202)

Pirmo bildināšanu, uz kuru ieradās brūtgāns un svāts, sauc arī par mazām aizdzērībām. Mazajās aizdzērībās norunāja lielo aizdzērību laiku. Lielās aizdzērības notika nākamajā sestdienā vai nedēļu priekš kāzām. (Tihovskis, 45)

Pirmās jeb mazās apdziras un tajās izdzertais mazais brandvīns neviena nesaista, un katra puse var tās atsaukt. Turpretim otrās jeb lielās apdziras nākamā jeb pēcnākamā svētdienā ir jau istas derības, kad saderinātie viens otru apdāvina un dzer lielo brandvīnu. (LE, I, 60)

Aizgāds – “iegāds, krājums priekšdienām” (DL, 1893, 145), uzkrājums. – “Kad cietiem pēc sējas laika vai pēdīgākais apcirknītis bija izslaucīts, Mežkalnu tēvam vēl aizvienam bija kāds aizgāds.” (Saulietis, Raksti, VI, 8); “Lai esot savs aizgāds un neesot jāiet pa pasauli.” (Upīte, 1911, 207)

Aizgalds, sk. Galdīt.

Aizgore (aizguore) – 1) agrāk aizkrāsne, “kur dzīvo circeņi” (DL, 1893, 145); “Aizgorē bija izvilkta šņore, kur zeķes un cimduš izkārt.” (Strautiņa, 95); “Saldi šņāca zem rūkainās seģenes aizgorē.” (Piķis Adatiņš, 2004); “Bija paķēris skalubunti no aizgores, bet roka tā arī sastinga.” (Indrāne, 2007, 16); 2) kāda neliela telpa (paras-

¹ Dzeršana domāta kā līguma noslēgšanas ceremoniāls apliecinājums, ne velti agrāk mēdza teikt: “Jei jau ir aizdzarta”, t.i., saderināta (Latkovskis, Kozu tradīcijas, 9). Arī par pašām kāzām nesaka svinēt, bet dzert kāzas.

ti priekštelpa); neliels, nomaļš zemes gabaliņš. – “Nebija ne šā, ne tā. Sikas aizgores un ielāpiņi, kur zirgu ar arklu neizgrozīt.” (Indrāne, 2007, 10)

Aizkaktis – nomale; nolaista vieta; posta vieta. – “Vajadzīgs velna spīts, lai šajā aizkaktā ar dzīvi cīkstētos.” (Pelēcis, 1990, 254)

Aizkore (aizkuore), aizkāra, aizkārsa – 1) barjera, atceļama šķēršļa kārts pāri ceļam vai citai vietai; šķērslis. – “Uz leišu robežas ir aizkore; neļauj izvest labību.” (Milenbahs, I, 35); “Dažuviet uz šāda “aizliegta ceļa” izgatavoja aizkārtņi (uz diviem mietiem uzgulditu, parasti pieklūgotu šķērskoku).” (Draviņš, 77); 2) aizkārsas – vārti, ko uzliek kāziniekiem ceļā, lai tie aizlicējiem samaksātu “graudā”, t.i., pacienātu ar dzeramo un ēdamo (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616).

Aizkrustojums, aizkrustošana (aizkrustojums, aizkrustošana) – 1) agrākos laikos strīdīgas teritorijas vai strīdīgas mantas iezīmēšana, iespraužot tajā koka krustu vai iezīmējot tajā krusta zīmi. – “Sieva plūca zāli, ko nagi nes, nebēdādamies aizkrustojuma.” (Milenbahs, I, 34); 2) aizšķēršošana. – “Braucēji lamājas un lādējas par tādu ceļa aizkrustošanu.” (Deglavs, 1911, 154). Darb.v. ‘aizkrustīt, aizkrustot’ (aizkrustuot) – 1) iezīmēt strīdus objektu ar koka krustu. – “Šim esot uz purvu jāiet, pļavu aizkrustīt.” (Zvaigznīte, 52); 2) aizsprostot, noslēgt (tai skaitā ceļu). – “Upe/ aizkrustoja mūsu ceļu.” (Atziņas, I, 27); “Tekas galā te iedurta nokaltusi meija ar atsietu galu. Tā nozīmē, ka iešana te aizkrustota.” (Birznieks-Upītis, 67); “Aizkrustosim šai raganai [...] ceļu!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, II, 155)

Aizkrustojums ir civiltiesāšanās kārtībā uzlikts aizliegums uz atbildētāja nekustamu īpašumu (pļavu, mežu, ēku) visos tais gadījumos, kad celta prasība par valdīšanas tiesību aizskaršanu. Dabūjis tiesas atļauju, prasītājs devās uz strīdīgo zemes gabalu un tur iesprauda 3 oļektis garu koka krustu. Pēc 6 nedēļām izbrauca tiesa un, pārbaudījusi abu partu² pierādījumus, taisīja lēmumu, kam piešķirt strīdus priekšmetu. Šādi aizkrustojumi Latvijā aplicināti sākot ar 15.gs. Vēlāk, 16. un 17.gs., aizkrustoja arī kustamu mantu: uz svešas zemes ievāktu ražu (iespraužot gubās krustus) un parādnieka linus (“krusta lini”). (LKV, I, 147)

Privātās, muižas (vai vēlāk valsts) zemes īpašniekiem vai pārzinātājiem reizēm iznāca konstatēt, ka vietumis tiek braukts, kaitējot laukam, pļavai vai mežam [...] Lai parādītu, ka pa kādu ceļu braukt ir aizliegts, uz tā uzstādīja augstu koka krustu. Tas mēdza būt aptuveni divu cilvēku augumā, parasti tika pagatavots no koka kārts, kuras iešķēlumam cauri bija izbāzts šķērsis. Braukt pa “aizkrustotu ceļu” – to turēja par bezgoža rīcību [...] Aizlieguma krustu dažkārt uzstādīja pie cirmām ar jauniem kociņiem, ja tās bija tur, kur tuvumā mēdza ganīt lopus – par atgādinājumu ganiem, ka tos tur nedrīkst laist. (Draviņš, 77)

4299. Ja varde pārlec pār ceļu, tad ceļš būs aizkrustots. (LTT)

15470. Zvaigznes dienu jeb atkrišku sauca par Krustdienu tādēļ, ka tad vilka uz ēkām krustus. Debesbraukšanas dienā atkal aizkrustīja pļavas, lai gani tur lopus nelaistu. (LTT)

Aizmilzt, apmilzt – 1) aizsērēt. – “Abi ezeri senāk bijuši savienoti caur mazu upīti, kura tagad aizmilzusi.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 173); 2) sapampt, sastrutot. – “Pirkstā iedūrās skabarga, tāpēc nags aizmilzis.” (Milenbahs, I, 40); 3) palikt nespodram, nomākties. – “Būdiņas rūtis no vecuma aizmilzušas.” (Milenbahs, I, 40). Lietv. ‘milzums, apmilzums’ – augonis; sastrutojums.

23890. Ja pirksts apmilzis (appūžņojis), tad liek virsū ceptu sīpolu, arī tabaka lapu ar medu un bieži potvasku. (LTT)

² Ti, pušu.

27815. Ja ieduras skabarga, tad pēc izvilkšanas brūci vajaga apkvēpināt ar linu drēbes dumiem, jo tad nemilst. (LTT)

4050. Ceļmallapas ir labas vilcējas, tādēļ tās liek uz apmilzumiem. (LTT)

Aizmirt – 1) izbadēties līdz nāvei. – “Jūs jau redziet, ka viņi badā aizmiruši.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 91); 2) pamirt, iegrimt letarģiskā miegā; 3) iet bojā. – “Cālēni olās aizmiruši.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 39)

Aizmūžs – dzīves turpināšanās pēc nāves. – “Kad cilvēki nodzīvojuši mūžu, tie aiziet aizmūžā. Ko viņi tur dara, kā dzīvo, par to tikai var minstināties, bet skaidrību zināt nav nevienam lemts.” (Brigadere, 233)

Aizodere (aizuodere) – 1) agrākos laikos kalpiem domāta mazāka izstaba, kas no lielākas norobežota vai nu ar aizkaru, vai kādu aizslietni. – “Kļusu nečukstam un nečabināties pa kaktiem un aizoderēm, bet dziedam un runājam droši un dikti.” (Janševskis, III, 393); “Aizoderē blakus dižajai istabai.”; “Mazā krāsns sildīja ir dižo istabu, ir aizoderi, bija krietni sakurināta, tā ka arī aizoderē varēja izsviesties kreklos.” (Janševskis, 1981, II, 9); 2) kurtuve. – “/Darvas/ cepļis sastāv no divām daļām – pārtvaices telpas – “darvas krāsns” un kurtuves – “aizoderes”.” (Brīvdabas muzejs, 25)

Aizredzēt – satikt, piedzīvot dzīves laikā, apjaust no citu stāstītā; redzēt sapnī. – “Es to cilvēku vēl aizredzēju.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 45); “Es aizredzēju /savnī/, ka esmu Rīgā un bērēs.”; “Vecomāti aizredzēju tikai no mammas stāstiem.” (Gunnārs Spīdainis, Sēlija, 2009); “Agrā bērnībā aizredzēju kulšanu ar sprigūļiem un pēc tam ar zirga griežamo rulli.” (Toreiz Sēlijā, 49)

Aizredzība, aizredze – 1) uzraudzība; uzmanība. – “Par to bērnu nav nekādas aizredzības.” (Mīlenbahs, I, 46); 2) liktens. – “Šādos pārdabiskos gadījumos vērodami aizredzības pirkstu.” (Mīlenbahs, I, 46)

Aizrieibt – kļūt pretīgam, naidīgam. – “Dzīvē tiku viņai tik daudz reizes aizriebuse.” (DL, 1894, 84)

*Aizriebuse man Laimiņa,
Aizriebuse māmuliņa:
Lai me lika maz' augumu,
Māte īsas vilnanītes.
LD 5365,1*

*Ko es biju aizriebuse
Tai savai māmīņai,
Ka tā mani pavēlēja
Pirmajām tautiņām!
LD 15331*

Aizsainis, aizsains – sainis, nasta, pauna. – “/Vezumā/ ielika aitiņu, mani un vēl šādus tādus drēbju aizsainus.” (Kuzāne, 6); “Māte izņēma no viena vezuma aizsaini.” (Brigadere, 10); “Kad aiziet bērna raudzībās, tad jāsteidz kukuļa aizsains ātri attaisīt, lai bērns uzsākot drīzi runāt.” (DL, 1892, 143); “Vārdotājs atraisījis sāls aizsainīti un izņēmis vērdiņu, kas viņam ziedam ielikts, sāli skatīdamies, tūlīņ pateicis, ko nelaimīgais darījis un no kā tam sliktums cēlies.” (DL, 1891, 61)

*Kā tu nāci, sievasmāte?
Šogad tevis nevajag;
Citu gadu, tad vajdzēs
Ar plāceņa aizsainīti.
LD 25161,2*

Aizsītene – “baltā rakstītā villaine, kas nešķirami piederas kopā ar mēleni, t.i., tumšzilo villaini, to “aizsītot”, citiem vārdiem sakot, aplikot pēdējai pāri, plaukstas tiesu augstāku par tās varažoto, t.i., vara stīgu ripuļiem izrakstīto un šķinduļoto apakšmalu.” (Latvju raksti, I, Alšvanga, 19). – “Tikai etnogrāfiskajos aprakstos Alsungas novadā fiksēts plecu segas nosaukums ‘aizsītene’ – balta rakstīta villaine, ko nēsā virs mēļās villaines.” (Jansone, 2003, 99)

Aizšķaudīšana – ticējums, saskaņā ar kuru šķaudīšanai ir ietekme uz otra cilvēka vai paša šķaudītāja nodomiem, domām.

553. Ja kāds ko domā un otrs šķauda, tad tā domas ir izšķaudītas: tas nenotiks, ko viņš domājis. /Ciritis no A.Bilenšteina rokraksta, Rīga./ (LTT)

554. Ja kāds runā un otrs šķauda, tad tā runa ir aizšķaudīta, t.i., tā runa vai nu nav patiesa, jeb stāstītais nepiepildīsies. /A.Bilenšteina rokraksts, Zemīte un Piltene./ (LTT)

555. Ja kāds runā un otrs šķauda, tad saka, ka tas patiesību runājis.

556. Ja dienā dzimis cilvēks kaut ko aizšķauda, tad tas piepildīsies; ja naktī dzimis kaut ko aizšķauda, tad tas nepiepildīsies. (LTT)

557. Ja pirmdien aizšķauda, tad nāks viesi; ja otardien aizšķauda, būs jāraud; ja trešdien aizšķauda, tiek milēts; ja ceturtdien aizšķauda, tiek slavēts; ja piektdien aizšķauda, būs prieki; ja sestdien aizšķauda, tiks apskausts. (LTT)

Aizvari, aizvars, aizvārša – 1) slēgi, aizvirtņi; durvju aizbīdnis. – “Logs bija aizvērts no ārpuses ar stipru aizvaru (slēgi).” (Draviņš, 247); 2) šķērsis, barjera. – “Aizvaru likt priekšā ceļam.” (Milenbahs, I, 58)

Akmeņu ziedošana – agrāku laiku ritualizēta darbība, saskaņā ar kuru, lai kāds lielāks nodoms izdotos, bija īpašā svētvietā jānoliek savs akmens.

Bērns būdams, Kalsnavā dzirdēju stāstam par kādu upurēšanas vietu Alūksnē, kur bijis akmens jāziedo, kad gribējuši, lai kas labi izdotos. Ziedošanu izdarījuši, akmeni liekot uz akmeņu čupas pie vecā ozola. (RLB ZK, 1893, 55)

Aknas kļaudz no žēlabām – saka, kad kaut kas ļoti sarūgtinājis. – “Sirds šim tā sāpot kā vāts: visas aknas kļaudzot no žēlabām.” (Upīte, 1911, 60)

Akste – iesms zivju žāvēšanai. – “Reņģes caur acīm uzver uz akstēm un liek rūkūžī rūcināt no pusstundas līdz stundai.” (Ausma Brence, Kurzeme, 2008)

Amuklis, amūklis – biedēklis (putnu biedēklis, bet arī par cilvēku), āksts. – “Gatavais amuklis!”; “Bīdieklis jis bīdieklis i jira. Stota deļ zvierbulim, lai buobom duorza nanūāstu.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006)

Andogi (anduogi) – zvejniecībā “kopējā lašu vada vidus jeb serde iziet andogos un āmā. Andogi ir vada pusgabali.” (DL, 1892, 106); “Vārdā ‘andogs’ es varu saskatīt tikai vācu vārdu ‘handtuch’ – dvielis.” (Bilenšteins, 2007, 347); “Jūs saplosīsiet andogus.” (Jākobsons, 311)

Andrus, andrs, anders, andra – laivas, koka kuģa “kīļa apakšējā daļa [...], ko piestiprina ķīlim ar nolūku aizsargāt to no bojājumiem, kuģim pieduroties gruntij” (LKV, I, 497); brīvķīlis. – “Pēc nodarbošanas pašā laivas apakšā ar koka tapām pieurbj kļavas koka andri (Apšuciēmā), oša vai ozola anderu (Ķesterciemā). Tam jābūt ļoti stipram, jāiztur dažādi triecieni.” (LKV, X, 19865)

Aņķins, aņķins – mucas spunde. – “Viņš negāja pie [...] mucu izcelšanas no ratiem [...] un aņķinu iegriešanas.” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 254); “Izvilka ar greceļi aņķina pulķi un aizbāza aņķina caurumu ar tapu.” (Jurgens, 61); “Vīri uzcēla mucu stāvu ar aņķina galu uz augšu.” (Jurgens, 62); “Ūdens, gargalēdams un kā bārdamies, lija mucā caur aņķina caurumu, kamēr muca bija pilna piepildīta.” (Jurgens, 62)

Apāļi kā sapāļi, lidzeni kā liņi – saka par kaut ko samērīgi, labi izveidotu, arī labi nobarotu (par dzīvniekiem vai cilvēkiem). – “Zirgi apāļi kā sapāļi, lidzeni kā liņi, govīs – kā cienmātes!” (Janševskis, III, 80)

Apārds, apārnis – “kaltēšanai izjaukts siena lēveris” (DL, 1893, 145). – “Visas kauzdes siens bija izlaists uz apārda.” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 31); “Nomet grābekli siena apārni.” (Mīlenbahs, I, 76)

Apaudi, apaudumi, apaudas – “šaura celainīte villainēm ap malu” (LE, I, 57); “izaudumi, ko šuva sagšām, vilnainēm gar galiem, lejas malām” (RLB ZK, 1892, 39); auduma malas. – “Tu man iztaisi skaistu, skaistu sagšu ar ugunskrustiem un saulītēm, tumšzaļiem apaudiem.” (Veselis, 1991, 162)

Sūpo mani, māmuliņa,

Diegā kārtā šūpuli:

Lai es augu smuidra, gara,

Apaudiņu audējiņa.

LD 1921

Tricēt tric, skanēt skan

Jaunu meitu istabiņa:

Auž jostiņas, apaudiņas,

Auž baltās villainītes.

LD 7492

Apauklēšana – ticējums, saskaņā ar kuru vairījās mazu bērnu dot auklēt svešam vai skaudīgam cilvēkam.

608. Kad kas jem otra bērnu rokā, tad dažreiz gadās, ka apauklētais bērns paliek melns kā zeme, smags un nespējīgs, visa āda paliek tīri svabada un ļankarējas. Ļaudis saka: nu bērns apauklēts, ka tik smagi kliez. Kad bērns apauklēts, tad dilst laukā. (LTT)

13191. Kad bērnam skropuļi jeb lielais niezis, tad trīs vakari bez saules un katrā vakarā trīs reiz jāiet ar bērnu klēpi ap velētavu apkārt pret sauli, tad reiz jāizlien ar visu bērnu cauri [...] Skropuļi tamdē], ka bērns apauklēts mēnešvērtībās. (LTT)

Apciems – apkaime; “pagasta gals, kas sastāvēja no dažiem ciemiem” (LKV, I, 643). – “Ja kāda apciema ļaudis piepeši apstīgst, vaina plešās un top lipīga.” (Latviešu ārste, 108); “Pa Vidzemes latviešu vidu, kur mājas, ne tā kā igauņu vidū, guļ vienā blāķī jeb apciemā.” (KV, II, 2222); “Viņš braukāja pa tuvējo apciemu un tālāko apvidu, ciemodamies pie draugiem un paziņām.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 91)

Apcirknis – 1) nožogots (parasti ar dēļu sienu) nodalījums klēti vai citā saimniecības ēkā graudu, sakņu, mantas u.c. uzglabāšanai. – “Pāri malām ar miltiem piebērts prāvs apcirknis.” (Janševskis, I, 150); “Bagātais izņēmis no apcirkņiem patslepvis visu labību un teicis, ka neesot ko dot.” (LTTTP, V, 245); “Vīram tagad palika visa velna nauda, kādi treji apcirkņi.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 65); 2) siena šķūņa apakšējā daļa līdz virsējam balķim; 3) akas grodu vainagi virs zemes; 4) krātuve. Atvasināts no darb.v. ‘cirst’; sākotnēji ‘apcirtnis’. – “Vārds ‘apcirknis’ kopš 19.gs. otrās puses aizstājis tajā pašā nozīmē agrāk bieži lietoto ‘arods’” (Karulis, I, 71)

18720. Kad no jauniem rudziem izcepot pirmo maizi, tad viens kukulis jāiemetot apcirkni. Un šī maize jāēdot tikai saimniekam ar saimnieci, tad nekad netrūkstot maizes. (LTT)

22407. Lai peles izdžitu no apcirknēm, tad Māras dienā vajaga sataisīt no pilādža koka pulķišus un salikt apcirknī. (LTT)

834. Apcirkni nedrīkst nekad galīgi iztukšot, lai būtu vienmēr pilnība. (LTT)

*Bēdz, Jumīti, bēdz, Jumīti,
Meitas [Puiši] dzina pakaļā!
Bēdz klēti, bēdz klēti
Visdziļā apcirknī;
Ja nevāri klēti bēgt,
Bēdz gubiņas galiņā!
LD 28521, 1*

*Apkūlām pabrūvēju
Vecu miežu alutiņu.
Dzeram, brāji, alutiņu,
Būs mūžam Dievs un gan,
Vēl mūs' miežu apcirknīši
Triju dzelmju dziļumos.
LD 28796*

Apdvieļošana – rituāla ietērpšana garā, platā dvielī, uzsedzot dvielī pār vienu plecu un piestiprinot to sānos. Tā nozīmēja goda izrādīšanu. Apdvieļojot tika veidota saikne starp dāvinātajiem un apdāvināto. – “Dižākās kāzās bez vedējteva dažreiz uzaicina vēl īpašu ievēdēju baznīcā, skolotāju, skrivelī vai citu kādu bajāru, kurš apdvieļots kopā ar vedējtevu iet baznīcā.” (Pētersons, 107); “Kad kāzas bija vienās mājās, tad vedējus un panāksniekus apkāra reizē, ja abās, tad brūtgāna mājās pūru dalot apdvieļoja tikai panāksniekus.” (Pētersons, 146); “Apdvieļoti viņi tad sebu vakarā jāja uz brūtes mājām.” (Pētersons, 120)

Augsts Kroņa mantinieks uz Rucavu nobraucis, gribēdams tur uz jakti iet un zemes kopšanu apskatīt [...] Kad Keizariskā Augstība bija kādas stīrnas un zaķus šāvis, tad viņš iegāja kādās zemnieku mājās. Saimniece saņēma augstu viesu pēc latviešu ieraduma, tam pāri cimdu dodama un baltu dvielī apkārdama. (Latviešu Avīzes, 1860, 126)

Brūtgānam pārlika pār labo plecu un kreiso sānos sasprauda ar sudraba sakti platu, baltu dvielī, kura galu skaras skāra zemi. Dvielis bija nošūts pēdu lieliem gaiļiem un zirgiem, izgrieztiem no pabieža rozā un ziliem papīriem. Gaiļi nozīmēja agru celšanos, zirgi – čaklu darba vīru – arāju. (Jurgens, 104)

Apdziedāšana, apdziedāšanās – sena paraža, kas visvairāk iecienīta bijusi kāzās, parasti starp panāksniekiem (līgavas puses kāzu viesiem) un vedējiem (līgavaiņa puses kāzu viesiem), bet sastopama arī krustībās. Parasti viena puse vai arī tās pārstāvis apdziedāja otru pusi, pēc kārtas mainoties un izceļot kādu iedomātu vai esošu fizisku defektu vai atšķirību (pārlietu resnumu vai tievumu, garumu vai isumu, deguna, acu formu, matu krāsu u.tml.). Apdziedāšana notika arī Jāņos (aplīgošana), talku, apkūlību mielastos, kur apdziedātāji sadalījās divās daļās un apdziedāja pretējās puses dalībniekus. Apdziedāšanu sāka barvede – dūšīgākā dziedātāja, tekstu sacerētāja, kas sākumā nodziedāja četrindi viena pati. Pārējie viņas dziedāto pēc tam atkārtoja. Par apdziedāšanu (pat visai kodīgu un negantu) nedrīkstēja dusmoties. Apdziedāšanas pamatā ļaunuma, ļaunas acs atvairīšana pārejas rituālos.

Vacōkas sīvītes nūstōja pi golda, un sōcēs apdzīdōšona. Viņa gola ļaudim nycynūšas dzīsmes un sova gola ļaudim – cyldynūšas [...] Kotra padruška un broļs nu viņa gola dabova sovu daļu. Dzīdōtōjas zynova kotram vōrdu un dažus dzeives grēceņus, kuri ļūti maneīgi beja dzīsmē pasaceiti. Natyka žālōts jauničs, kuram dzīsmēs daudz kas beja pasaceits par pagojušū dzeivi. Jaunive kai sovs cylvāks tyka dzīsmēs lileita un slavynota [...] Zam vokora kōziniki taisejōs braukt uz jauniča sātu [...] Tagad golda golā sēdēja jauniča svōts [...] Dzīdōtōjas sastōja pi golda, un sōcēs apdzīdōšona. Tagad vysaidas vaines tyka maklātas jaunives brōlim un padruškom un tyka lileiti šō gola kōziniki. Beja pa viņai ūtrai neivojūšai dzīsmei nūdžīdōts arī jaunivei, bet na tik daudz kai jōs kōzinīkim. (Dzeņš, 1971, 177–178; 180–181)

Pa ešanas laiku /kāzās/ notika apdziedāšanās. Tie, kas nebija pie galda, sapulcējās galda priekšā un katru pie galda sēdētāju ņēma priekšā. Visvairāk dabūja otra gala ļaudis. Apdziedāja īsti bezkaunīgiem vārdiem. Daži, kas neprata jokus, apvainojās, tā sabojājot visu omulību. (Vaivods, 54)

Apēst bez sāls; noēst bez sāls - fiziski vai garīgi iznīcināt. - "Velns noēdis tevi bez sāls." (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 34); "Visi sanākuši uz meklēšanu - kā nu /viņu/ gluži vai bez sāls apēst." (Upīte, 1911, 76)

Apgabals, apgabalis - 1) apvidus, apkaime, apkārtnē, nostūris, vieta. - "Jelgovskas apgabālā atronas Naudas kalns." (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 407); "Jaunlaicenes apgabālā pie tiem strebj klāt pienu." (DL, 1891, 3); 2) liela teritorija, arī administratīvi teritoriāla iedalījuma lielāka vienība; 3) iecirknis; josla; daļa no veseluma. - "Pret vakaru /plāvumu/ sadzina apgabaļos." (Mežgalieši, 50); "Otrā rītā /siena/ gubas tika izplāninātas apgabaļos." (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 291). Apst.v. 'apgabalis, apgabalus, apgabaļus, apgabaliem, apgabalos' - kopumā, vienā gabalā, vienā vietā; lielā apjomā; acīm redzot. - "Viņam no tās dienas dzīvē apgabaļus vedies." (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 120); "Vai traks, ar to nevajadzēja vis ielaisties, kas to zināja, tam jau apgabaļus vien sekas." (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 341); "Manijis, ka zirgi apgabaļus sākuši baroties." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 133); "Ik zirgs kluncienu vilcis, ik ūdens apgabaļus placis." (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 407)

508. Aizgavēņa (meteņa) vakarā, kad vāra grūdieni (zidēni) ar cūkas galvas pusi kā aizdaru, tad jāpaņem šmecera kauliņš un zināmā vietā sniega jāierok. Tanī apgabālā cūkas godiģi ēdot. (LTT)

3541. Bogi bijuši velniem līdzīgi ļauni gari, kas dzīvojuši tikai dažos apgabalos. Bogu apstēsti bijuši Meirānu pagasts, viens gals Saikavas pagasta un tad plašs apgabals uz Lubānas pusi līdz krievu robežai. Retumis viņi piemituši arī Kalsnavas apgabālā. (LTT)

Vietas, kur spoki jeb ķēmi baida, ir tādas, kurās kaut kas miklains atgadījies, it īpaši, kur kāds ticis nonāvēts vai pats nonāvējies jeb nomiris. Šādas vietas bija rijas, klētis, pirtis, apgabali mežos vai ceļmalās. (DL, 1894, 84)

Apgalvenis, apgalvene, apgalvnieks, apgale - 1) agrākos laikos ragavu slieces priekšgala un pirmā balziena savienojums ar savītu sakni vai sautētu klūgu; "ragavām tā koka vai dzelzs daļa, kas savieno slieču likos galus" (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616). - "Apgalveņu stīpu nostiprināšanai dzelzs stīpu vietā tikpat labi var lietot arī resnas ievu klūgas." (Upīts, 1947, 120); "/Apgalvene/ bija aplikta ap slieču galiem (ap galvām)." (Bilenšteins, 2007, 275); "/Vasaras ragavu/ slieču apakšpuse plata, pusapaļa, mietnes un apgāles zemas." (Draviņš, 1937, 162); "Blīznas balzienu ragavas stāvēja rindā pie četrjām jaunām ar dzelzs stīpu apgalvenēm." (Upīts, 147); 2) zirga apauši bez pavadas; 3) vairākkārtīgi ap galvu aptīts lakats. - "Ar vārdu 'apgalvene' varētu būt apzīmēts arī 19.gadsimtā izplatīts lakata sējums, to vairākkārt apvijot ap galvu tā, lai galvas vidus paliktu neapsegts." (Jansone, 2003, 99)

Apgubenis - "smalka audekla drāna" (Pētersons, 124); "smalka audekla drāna, ko sien ap galvu lakata vietā" (LE, I, 64). - "Uzsien kuskū un uzliek galvā apgubeni." (Pētersons, 190); "Pretim plāna pusē /sēd/ vedēju sievietes ar apgubeniem galvā." (Pētersons, 124)

Apģist - aptvert; samanīt, saprast. - "Neaizkļuva nekur, ne laiku, ne vietu šajā tukšumā nevarēja apģist." (Upīts, 69); "Bet tad piepeši visu apģiedi un saproti." (Saulietis, 33). Lietv. 'apģieda' - apjausma. - "Palēnām tieku pie apģiedas, ka alfabētu, reizrēķinu, divriteni, zemūdeni, kanalizāciju un Botkina slimību ir radījis krievu cilvēka dzīvīgais prāts." (Jākobsons, 212)

Apirde, apirda, aperde, apērde – “slimība, kura ceļas, ja pirksta galā kaut kas ieduras un netiek izvilks: pirksta gals uztūkst visapkārt” (Brencis, 105). – “Rādāmais pirksts svilst itin kā spirkstīs būtu iegrūsts, tam apirda galā.” (Jākobsons, 305)

Apīža, apīžas, appīšas, apīši, appīnes, appijas, apīzes, apija, apvija, atpīši, atpīšas, atpīžas u.c. – arklā ilksis (Brencis, 105). – “Spīļu arklam ir 3 galvenās daļas: lemesnica, apīžas un paņķas ar 16 atsevišķiem locekļiem.” (LKV, I, 870); “/Lemesnicas/ augšējais gals – rokgalis – aptēsts mazliet šaurāks, lai tas te labāk iekļautos starp apīžām (ilksim) un balstu.” (Ligers, 10); “Appīšu jeb appiju [...] augšējie gali ielaisti rokturī un cieši pieguļ lemesnīcai, bet apakšējie izvērsti uz āru, lai to starpā varētu iejūgt zirgu.” (Bilenšteins, 2007, 204)

Apīžas pagatavotas no egles kārtīm, apmēram pusotra metra garas. To priekšējie gali izvērsti uz āru, lai to starpā varētu iejūgt zirgu. (Ligers, 10–11)

Apjums – ar jumtu segta ēka; materiāls, ar ko aplāts ēkas jumts. – “Apjumi uz gadu gadiem veseli.” (Milenbahs, I, 92)

Apkalas – metāla apkalumi uz sliecēm vai ratu riteniem. – “Vecajām ragavu lūžņām slieci no apakšas noplēstas apkalas viena skrūve bij palikusi iekšā.” (Upīts, 1970, 74)

Apkūlibas, apkūlas – kulšanas darbu nobeiguma svinības. – “Apkūlibas svinēja vareni, dancoja līdz rītam. Onkulim bija akordeons.” (Lidija Vidiņa, Kurzeme, 2007); “Sevišķi talkās un apkūlās dzeršanā nemēdza ieturēt nekādu gausību.” (Janševskis, Nīca, 35); “Apkūlibās un apsējībās [...] ziedam kāva melnus gaiļus un to asinīm vilka, sevišķi uz klēts durvīm, maģiskas zīmes, lai novērstu nelaimes un atbaidītu ļauno garu postošos spēkus.” (Brīvdabas muzejs, 24); “Apkūlibās neaizmirs ari veco riju, ari tai deva ziedu.” (Brīvdabas muzejs, 115)

Kulšanu nobeidzot, cep jaunu maizi un svin apkūlibas. Tā kā visa raža jau nogodāta, klētis un šķūņi pilni, tad šiem svētkiem ir prieka un pateicības raksturs par veiktajiem smagajiem darbiem [...] Sevišķā izdarībā, ko pavada dziesmas un dzērieni, piedarbā izkuļ uz rijas ārdiem atstātos labības kūlišus, lai nākošā gadā labība labi padodas. Rijā liek ziedus dieviem. Arī apkūlibas svinot, skaita īpašus buramos pantņius. (Ligers, 103)

873. Apkūlibās [...] alu dzēra māju ļaudis un ieaicinātie saimnieka kaimiņi, draugi un radi. Ēdienam, izņemot rāceņus jeb raušus, bija sevišķi cūkas galva. Ūnni (snuķi) ēda pats saimnieks, gluži kā apsejoties tam bija ēdama cūkas aste. Tam kopīgi bija apzīmēt rosu darbu, kuplu vārpotu ražu. Kuļamam laikam sākoties, dažur bija parastas arī iekūlibas. Pirmo riju pieserot, rijā krāsns bedrē nokāva gaili, kam katrā ziņā vajadzēja būt melnam. Ar asinīm apraiņija ārdus un durvis. Gaili pašu rijas krāsni cepa un turpat rijā arī apēda, pa kumosam pie tam ziedojoņt kādam... garam, ... kura mājokli domājās sevišķi tumšo riju... Šāda gaiļa kaušana bija stingri noliegta. Visas darīšanas tādēļ saimnieks vēlākos laikos parasti nodarīja slepeni, gluži viens pats. (LTT)

874. Apkūlibu svinēšana Latgalē bijusi vairāk iecienīta nekā applāvību svinēšana. Kad beiguši kult pēdējo riju, tad ēduši brokastis uz rijas krāsns Rijas kungam par godu. Šai mielastā pieaicinājuši arī tuvos kaimiņus, vai nu par palīdzību darbos, vai arī tādēļ, ka tiem arī tur bijis atļauts kult. (LTT)

Apkūlibu talkas gāja divas nedēļas – katru dienu citās mājās, katru dienu jaunos cilvēkos. Apkūlibās lūdza radus vēl, arī talcinieku mājniekus. Kopā padziedāja. Toreiz nebija Rai- monda Paula, bija jāiztieks ar tautasdziesmām. (Otilija Salmgrieze, Kurzeme, 2006)

Apkulstas – pabeigta linu kulstīšana. (LE, I, 67)

Apkūlas – garas zeķes bez papēžiem vai bez pēdas; “latviešu sievietes darbdienu apģērba piederums [...], valkājamas ap lieliem” (LKV, I, 705); kājauti; apseji. – “Sten-

ders šiem kājautiem dod vardu apkālas, no kā mēs varam secināt, ka senāk tos tina ne tikai ap pēdām un lieliem, bet arī augstāk par ceļiem.” (Bilenšteins, 2007, 163)

Aplaimot (aplaimuot) – darīt laimīgu. – “Viņa neviena nespēja aplaimot” (Skalbe, IV, 101)

Gariem arī esot spēja dzīvo klāšanos grozīt, vai nu uz labu, tos aplaimojot, svētījot, vai uz ļaunu, tos sodot un liekot uziet dažādām likstām. Tāpēc mirušo gari jāpiemin tikai par labu un ar bijāšanu. (DL, 1894, 83)

*Laima gāja laimodama
Sievām vietu taisīdama.
Kurai taisa sienā vietu,
Tai gaužas asariņas.
LD 9213,1*

*Īt Laimēņa laimōdama,
Zaļu bierzi lūcēdama;
Tī bij labi slūtys grīzt,
Laimotāji bierstenī.
Tdz 54797*

Aplāts – katoļu baznīcas svētki par godu kādam no svētajiem; arī baznīcas iesvētīšanas svētki un to gadskārtējā atcere, saukti arī par kirmašām (no lejasvācu ‘kermisse’). – “Iz Untuona dīnys Vuorkavā, a iz Pītera dīnys Kolupā lels opluots.” (Reķēna, I, 89)

Katras parapejas (draudzes) baznīca bija iesvētīta kāda svētā vārdā. Katru gadu tanī dienā attiecīgajā baznīcā rīkoja lielas svinības ar daudz svešiem kungiem un atpuskiem (atlaidām). Šos svētkus sauca – oplots. Sanāca un sabrauca ļaudis no plašas apkārtnes, kaimiņu draudzēm [...] Katra oplōta neiztrūkstoša daļa bija ubagi. Sētmalēs sēdēdami tie nepārtraukti dziedāja vai skaitīja pātarus [...] Saimnieki šai dienai darija alu, ielūdza radus, kaimiņus un balleja. Ja neiekrita steidzami darbi, jaunie ceļoja no oplōta uz oplōtu pa trīs dienas pēc kārtas. (Vaivods, 49)

Aplieciene, aplicene, aplīciene – apkaime, apkārtnē. – “Sabrauce cylvāki nu vysys aplicīnis.” (Pēteris Barkēvičs, Rīga, 2006); “Pa vysu aplicīni navarē pīvaicoit loba bryuguona.” = pa visu apkārtni nevarēja atrast laba brūtgāna (Anna Rancāne, Latgale, 2006). Pamatā ide. *lenk- liekt. Radn. vārdam ‘aploks, aploce’.

Aploda (apluoda) – koka vai cita materiāla ietvars durvīm, logiem. – “Pieradums: noliekt galvu durvju aplodā iegrieztas zīmes priekšā.” (Juris Kunnošs “Pieliekt galvu”)

Apmale, apmalis, apmaļi – 1) mala. – “Kamzoļi krunkotām apmalēm.”; “Cepure ar caunādas apmalīti.” (Mīlenbahs, I, 104); 2) kontūras. – “Apmalu jeb kontūru zīmējums.” (Mīlenbahs, I, 104); 3) tuvākā apkārtnē, apkārtējās vietas. – “Līpīgas vainas ar sarkanām zīmēm un asinslīgām kājās ir un apmaļos plešas.” (Latviešu ārste, 130); “Zemeņu, aviešu apmales.”; “Apmalu ļaudis.” (Mīlenbahs, I, 104)

Apmālis – 1) žāvēšanai no gubām vai stirpām izklāts siens. – “Sienu pļauj, vāļņas (Kurzemē – vālus) izārda, sienu kasa apmāļos.” (DL, 1893, 72); “Priekšpusdienās ārdījuši vai uzcirtuši jau apmālos savākto, pažaude to sienu.”; “Ļaudis atkal steidza uzcirst apmālus pa otram lāgam.” (Kalniņš, 1977, 235); “Jāsāk apmālus piegrābt, jāsāk kaudzēt.” (Kalniņš, 1977, 237); 2) “novada robežu apgabals” (LKV, I, 714).

Apmanīt – sajust; saprast. – “Apmanot, ka gredzena vairs nav – dzenoties pakaļ.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 229); “Apmanīdams Velna nodomu – lasījīs ganos pilnu kuli pūpēžu.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 399); “Rīdzenieki – apmanījuši, kas šis par vīru – sāks vien šo sunīt un lamāt.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 345); “Jūs man nerunājiet ne vārda, citādi precinieki apmanīs, ka šļupstiet.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 232); “Ko nu? – nu apmanīja, ka nelabi, un iesāka žēloties, pat raudāt.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa,

2.puse, 609); "Māte apmanijuse, ka nav vairs labi, un sākuse Dievu lūgt." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 9)

Apmets – apmērs, apkārtmērs. – "Četru draudžu apmetā." (Endzelins, Hauzenberga, I, 101)

Apmuči, muciši, mucīņa, mucīņš – 1) lietusmētelis, viegls apmetnis. – "Abiem diviem [...] mucīņas mugurā." (Janševskis, 1994, I, 159); "Zābakus un cepuri dod tik man šurp, arī mucīņu novelciet." (Janševskis, 1994, I, 60); 2) viriešu svārku piegriezuma veids taisniem līdz kaklam sapogātiem svārkiem; "vienā gabalā šūti svārciņi" (Ulmanis, 165). – "Abiem diviem pusvadmalas biksiņas un mucīņas mugurā." (Janševskis, 1994, I, 159). No darb.v. 'maukt, apmaukt' – vilkt, uzvilkt.

Applāvības – labības (galvenokārt rudzu) pļaujas noslēguma svinības.

Dažur vēl svinētas pa latviešu dzimtenes nomalēm – Augšzemē, Vitebskas Malienē un Tārniekos. Pļaujas beigu dienas vakarā visi pļaujas darba nodarītāji nāca dziedādami no lauka, sievas un meitas priekšgalā, nesdamas rudzu pītu, puķēm pušķotu vaiņagu un jostu. Abus piņa no vispārējā griezienā pļautas rudzu sauļas. Tajā katrā ziņā bija atrasties Jumim, labības rasmus veicinātājam [...]. Mājās nācējus sagaidīja mājas tēvs un māte. Dziedot un daudz visādas laimes vēlot, vaiņagu uzlika mājas mātei galvā, mājas tēvu turpretim apjoza ar jostu [...]. Vaiņagu un jostu pēc pakāra mājas goda istabā vai vietā, kāda, piem., pie sienas virs "stulpiņa", t.i., tā cik vien iespējams grezni izgriezta stabiņa beņķa galā aiz senāk vispārējā ēdamā galda, par kuru vēl tagadīņ dzird attiecīgas parunas, piem., "svēts vakars, dieva laiciņš, dievs sēd pie stulpiņa". Iekams mājas iedzīvē vēl nebija radušās atsevišķas "saimnieka" telpas, stulpiņš bija pirmā un vienīgā goda vieta. Virs tā tad applāvību vaiņags un josta palika karājamiem līdz "nākamai maizei", t.i., rudzu pļaujai, mājai par svētību. Applāvības bez tam varēja svinēt arī jebkuru citu labību beidzot pļaut, sevišķi miežus. (KV, I, 148–149)

Aprads – attālāks rads. – "Saku, ka meklēju savu apradu Viļumu, kas kalpo ķeizara pašā zaldātos." (Janševskis, II, 272)

Aprāvas, aprāvības – linu plūkušanas vai kartupeļu novākšanas noslēgums. – "Kad kartupeļi norakti, tad ir aprāvas." (Ligers, 135)

Aprsēta – iežogots laukums; aploks; "iebraucama vieta." (Endzelins, Hauzenberga, I, 112)

Apslogas (apsluogas) – "biezi dēļi lubu jumta kores apsegšanai" (LKV, I, 758). Darb.v. 'apslodzīt' (apsluodzīt) – nospiest, uzkraut smagumu. – "Apslodzīt kāpostus." (Milenbahs, I, 123)

Apstāsts – stāstījums, pārstāstījums. – "Tiri kā par apstāstu visiem ļaudīm, kā par apsmieklu." (Upīte, 1911, 120–121)

Aptuviena, aptuviene – apkārtne, apkaime. – "Kaut kur aptuvienē var ieklausīties viņu dziedam kādi ļauni cilvēki." (Janševskis, 1981, I, 130); "Vai nu noslēpusies kur laukmales aptuvienē, vai arī, ja skrējusi tālāk, tad būs skrējusi pa ceļu." (Janševskis, Laimes bērns, 24); "Vai aptuvienā būtu kur bijušas kādas mājas?" (Janševskis, I, 402)

Apvade I – "stripiņa apkārt rakstam. Izšķir rakstus ar apvadēm, bez apvadēm." (Petersons, 233)

Apvade II – apkārtne. – “Paradesmit soļu sev apvadē viņas varēja visu labi pārredzēt.” (Janševskis, 1981, II, 428); “Vismaz divi jūdzes jums apvadē tikai mežs un atkal mežs.” (Janševskis, 1981, II, 295)

Apvākas – svētki pēc ražas novākšanas. – “Mums būs tās lauka apvākas.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 434)

Apvēra, apvērs, apvēris – apvidus. – “No šās puses, ja arī ne taisni no šā apvēra.” (Janševskis, I, 268); “Miguļi bija visā apvēri bagātākie saimnieki.” (Janševskis, 1979, 29); “Tagad viņš dzīvo mūsu apvēri.” (Lejaskurzemes teikas, nostāsti un spoku stāsti, 234)

Apviesot (apviesuot) – apciemot. – “Savstarpīgi viens otru apviesojuši.” (Štūlis, 1937, 93)

Arkls – 1) zemes apstrādes rīks, kas zemi apvērs un uzirdina; 2) agrāk zemes vērtības aplikšanas vienība. – “13.gs. par arklu sauca zemnieku saimniecību, ko apstrādāja ar vienu zirgu, vienu spļarklu un vienu ecēšu.” (LKV, I, 872); “Arkla zeme jeb vienkārši arkls bija aramzemes platība, ko sauca arī par viena zirga zemi. Tā bija tīruma platība, ko zemnieks varēja apstrādāt ar vienu zirgu, vienu arklu un ecēšām (egļiem).” (Zemzaris, 75); “Ar [...] arklu apzīmēja zemes daudzumu, no kā zemniekam bija jāmaksā zināma kunga tiesa un arī jānod klausās.” (Dunsdorfs, 1956, 111); 3) plostnieku rīks, “ap 2 m garš bomis ar dzelzi apkaltu smaīli, ar kura palīdzību plostnieki apturēja malā plostus” (Marnics, 277).

985. Senāk ara zemi ar bērza jeb egles arklīem. Kad sāka lietāt dzelzi, tad kala tā saucamās griezes, kas grieza vienīgi velēnu. (LTT)

991. Pēc aršanas nedrīkst atstāt ilksis uz ziemeļu pusi, jo tad sals maitājot sēju. (LTT)

*Iesim abi, bālelīn,
Lietas koku mežiņā:
Tev vajag arklam balsta,
Man pūram dibeniņa.
LD 3645*

*Laime nese zelta arklu
Apkārt visu istabiņu;
Nes, Laimiņ, istabā,
Man ir jauns arājiņš.
LD 1890*

*Padzied' skaisti, ligaviņa,
Manā vagas galiņā:
Man arklīnis labi meta,
Stalti gāja kumeliņš.
LD 635*

*Sanākuši Dieva dēli,
Aparuši, apsējuši;
Sanesuši zelta arklus,
Sudrabiņa sētavites.
LD 33904*

Ar kruķi stumjams, ar kāsi velkams – “izzobo ļoti slinku cilvēku”. (DL, 1894, 77)

Arķis, ārķis, āķis – 1) koka rīks, ar kura palīdzību auda zvejas tīklus un vija auklas. – “Auklu pīšanai lieto arķi – ierīci, ar ko zvejnieki auž savus tīklus.” (Bilenšteins, 2007, 288); 2) dakša kūpināto zivju izcelšanai. – “Iesmu izcelšanai lieto [...] dakšveida rīku [...] arķi.” (Bilenšteins, 2007, 358)

Engurē statni, pie kura piestiprina topošo tīklu, sauc par āķi, Popē par ārķi, pie Kuršu kāpas – par arķi [...]. Tas sastāv no divām daļām. Apmēram 80 cm garš koks ar dakšveida žuburu iedzīts apmēram 110 cm garā pēdā, kuras vienā galā ir divu nocirstu zaru stubeni, uz ko tā balstās, otrs tās gals guļ uz zemes [...] Latviešu sētā pie Popes lieto zara kāsi auklu un virvju višanai. (Bilenšteins, 2007, 345)

Ar muti Rīgā, ar darbiem aizkrāsne – saka par lielībnieku. – “Ko līdz ar muti Rīgā braukt, ar darbiem aizkrāsne krupt.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 82)

Artava, sk. Ārtaugs.

Asinsdziras – augs, ko parasti sauc par pelašķiem, bieži izmantots kā tautas ārstniecības līdzeklis asiņošanas apturēšanai. – “Asinsdziras drīz bija sadabūtas, saberztas un uzliktas vajadzīgā vietā.” (Valdis, 140)

Asinspuķe, aseņpuķe – ar šo nosaukumu tautā saukti vairāki ārstnieciski augi – divšķautņņu asinszāle (‘hypericum perforatum’), plankumainā asinszāle (‘hypericum maculatum’), pūkainā asinszāle (‘hypericum hirsutum’), parastā pīpene (‘leucanthemum vulgare’), lielā strutene (‘chelidonium majus’). – “Aseņpuķe ir pirmā zāle, ko dzer arī kā tēju.” (Alvīne Veinberga, Kurzeme, 2007); “Asinspuķe (‘herba hyperici’) aug pa sausām pļavām, gar ceļmalām un tūrumiem. Ārstniecībā lieto ziedošā stāda virsdaļu.” (Birzmanis, 26)

Ass, ase – 1) garuma mērs. – “Roku pilnvēzuma ass bija atstatums starp vīrieša izstiepto roku vidējo pirkstu galiem, [...] varēja svārstīties no 175 līdz 185 cm.” (Zemzaris, 31); 2) malkas mērs, atbilda 9,7 kubikmetriem. – “Pārtikušie pērk malku asīm, nabadzīgākie pērk vai nu riņķus, vai riņķišus.” (Birznieks-Upītis, 1949, 315); “Esot nācis savas malkas aplūkot, kuru pavasarī cirtis. Esot bijis biezs sniegs, kad krāvis, vai nebūšot kāda ase apgāzusies.” (Upīte, 1911, 60)

Latvijas teritorijā visvairāk, pat vēl līdz 20.gs., lietoja roku pilnvēzuma asi. Ar to nometa grožu garumu, atmērija tiklu kailes un vezuma virves (6 asis), noteica arī siena kaudžu un koku apkārtmēru. (Zemzaris, 32)

*Dod, Dieviņ, man zemīti,
Neba man daudz vajaga:
Vienas ases garumiņu,
Olektītes platumiņu.*
LD 27542

*Apsametu audekliņu
Simtu asu trīsdesmit.
Nenoaudu audekliņu,
Iztecēju tautiņās.*
LD 7322

Aste iespraužama, mežā padzenams – saka, nosodot kādu kārtīgu palaidnieku. – “Par labu palaidni latvietis saka, ka tam aste iespraužama un viņš mežā padzenams.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 84)

Astes zvaigzne – komēta. – “Astes zvaigznes [...] sacēla vispāri lielas bailes par kara laiku tuvošanos.” (Kaudzītes Matīss, 40); “Rādījās zīmes pie debesīm: astes zvaigzne, kāvi un lieli sarkanumi kā asinis, tā ka nakti bij pavisam bail iet ārā.” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 438)

Atminos arī, kā es pirmo astes zvaigzni redzēju, kad vakaros priekš gulētiešanas mani vecmāmiņa veda ārā. Viņa bija ziemeļu pusē, Greizo ratu tuvumā. Viņas aste tapa arvienu garāka. Ar drūmīgām jūsmām to ikreiz aplūkoju. (Atziņas, I, 18)

36370. Kad labībai ziedot parādās astes zvaigzne pie debesīm, tad būs sliktā raža. /S.Gūberts, 1688./ (LTT)

36371. Ja pie debesīm parādās astes zvaigzne, tad būs daudz slimību. /S.Gūberts, 1688./ (LTT)

36377. Kad astes zvaigzne parādās pie debesīm, tad būs karš un asins izliešana. /F.Brīvzemnieks./ (LTT)

1105. Mānticīgi cilvēki priecājas, kad astes zvaigznei aste stāv uz augšu, jo tas rādot uz labu. /Latv. Av. 1858. 143./ (LTT)

25144. [...] Kad pie debess ierauga astes zvaigznes un kad skaidrā naktī [...] it kā zvaigznes zemē krīt, tad tumši ļaudis saka, ka pūķis naudu un labību nēsājot, un tricēdami gaida kādu nelaimi un briesmību. /K.Šilings, 1832. g., Tirza./ (LTT)

Astoņi – skaitlis, kas latviešu tradīcijā lietots reti, galvenokārt kā divu statisko pa-beigtību (4+4) summa (tai skaitā maģiskai aizsardzībai, velkot astoņstūru vai as-toņzaru lietuvēna krustu; arī nākotnes zilēšanā), bet arī kā pāreja uz ‘deviņi’ – skait-lisko pilnību.

15610. Astoņas dienas priekš Debesbraukšanas dienas ir krustvēja diena, kad viņi nesēj, lai vējš labības nesvaidītu. /A.W.Hupel, Top. Nachrichten II, 1777, 144./ (LTT)

18310. Krāsni liekot klaipam jāuzvelk astoņzarains krusts un jāapslaka ar ūdeni, tad mai-zei netrūkst svētības. (LTT)

35934. Sataisa astoņas liškas (mazus kociņus), met tos un pēc to izskata zilē. (LTT)

11526. Uz slotas kātu Jāņu nakti ir jālec 8 reizes ap 8, kas ir uzvilks uz zemes. Tani laikā nedrīkst sarunāties un arī ne smieties. Kad ir to izdarījis, tad uz slotas kāta jāšus ir jāaizlec līdz tuvākam papardes pudurim, bet tikai vienam: tad tas redzēs papardes ziedu ziedam. (LTT)

Četras māsas lieldienīņas,

Četri brāļi ziemas svētki;

Astoņām dieniņām

Darām saldu alutiņu.

LD 32300,1

Tā bij mana brāļa sēta,

Kur deviņi vītolīni;

Cauri gāju caur astoņi,

Devītāi puškojos.

LD 3723

Aizjūd manim, tautu dēls,

Astoņdanci kumeliņ(u);

Es apklāju tav' galdiņ(u)

Astoņņišu paladziņ(u).

Tdz 45251

Sen māasai gaidīju

Deviņu vedēju:

Astoņi ņenkari

Atķenkarāja.

LD 16273

Ašgalvis – latviešu mitoloģijā mājas aizsarggars akmens tēla veidolā. – “18.gs. pirma-jā pusē Drustu Viļumu saimnieks vienu no saviem 13 akmens elkiem saucis par Ašgalvi.” (Adamovičs, 64); “Pēc H.Hāgemeistera liecības, drustēnieši par Ašgalvi saukuši kādu elku dievu, kas bijis taisīts no akmeņiem.” (LKV, I, 1023)

Atbēres – kapusvētku sastāvdaļa, kurā mācītājs piemin attiecīgajā gadā mirušos. – “Kapos tiek nolikts mazs galdiņš, ja ne ko citu, tad atbērēs uzliek vīnu.” (Maija Ga-liņa, Vidzeme, 2007)

Citreiz atbēres ir otrajā dienā pēc bērēm, kad sadedzina visas melnās bērū lentes, eglītes, citreiz arī nomirēja vecās drēbes. Ugunskurā obligāti iemet arī naudu, kādas monētas. Pēc tam bērni lasa no oglēm tās naudas ārā. Tā skaitās it kā nomirēja dāvana palicējiem, vizbiežāk mazbērniem. Sava vīra atbērēs biju aizmirsusi vienu lentīti. Man vīrs rādījās sapnī, kamēr to lentīti sadedzināju. (Maija Galiņa, Vidzeme, 2007)

Atbungas, atbunga – dzīres, arī atpūta, kādu lielāku darbu (agrāk – lauku darbu) no-slēdzot. – “Pēc dziži grūta darba der kādu brīdēn' atbunga.” (Anna Roga, Kurzeme, 2006); “Nolēmusi, ka pelnījusi nelielas atbungas, viņa nolēma uz pāris minūtēm atlaisties gultā.” (Holcmane, 113)

Atdievoties (atdievuoties) – atsveicināties, atvadīties. – “Priecājos uz aizbraukšanu un tikko varēju to brīdi sagaidīt, kad atdievošoties [...] Tēvs sacīja, kad jau nu jāiet esot, tad esot jāiet: iešot nu atdievoties.” (Zvaigznīte, 69); “It kā atdievodamies [...] lika apstāties.” (Kaudzīte, 1989, 97); “Kad abi izrunājušies, izpīpējušies un atdievo-jušies, tad gājuši katrs savu ceļu.” (Upīte, 1911, 61)

Atdošas, atdoša (atduošas, atduoša) – 1) atmaksa. – “Dabūsi tu arī labas atdošas! Ja tu ar velnu, es – ar dievu!” (Janševskis, I, 333); “Sirdi tādā, pēc viņa domām, tik zīmīgā dziesmiņā atvieglinājis un [...] par izmiešanu labas atdošas devis, viņš jūtas atkal it ap-

mierināts un uz tālāku atriebšanas vairs nedomā.” (Janševskis, 1979, 164); 2) sens kāzu veids, saskaņā ar kuru, ņemot tautu meitu (nozogot), bāleliņš tautu meitas – līgas brālim par sievu pretī deva savu māsu. – “Gandarot dzimtij par slepus aizvesto sievu (‘māsiņu’), pēdējās brālim dod svaiņa māsu – t.s. atdošu līgavu.” (LKV, I, 1038)

*Kundziņš man maizes deva,
Gribēj' mani atdodam;
Es pielūdzu miļu Dievu,
Dievs man deva bez atdošu,
Dievs man deva bez atdošu,
Bez mēriņa mēridams.
LD 31316*

*Brālīts ņēma tautu meitu,
Solīj' mani atdošām;
Neba mani tēvs māmiņa
Atdošām audzināja.
LD 9413*

*Brālīts jēma tautu meitu,
Mani deva atdošas.
Es neiešu atdošām,
Atdošām grūt' dzievāt:
Mani grūti maldināja,
Teic – atdošu līgaviņa.
LD 9412*

*Es neietu tai vietā,
Kur bāliņš sievu ņēma;
Grūti mani maldināja,
Atdošinas dēvēdami.
LD 9757*

Atgube – “no krūmāju pakrēšļiem un pļavas malām atkasīts, biežākos apvāļos kopā sadzīts siens, ko pēc izkalšanas novakarē sakrauj gubās”. (LKV, I, 1048)

Atguldzes – laivas dēļi, laidī. – “Pirmos 4 dēļus, skaitot no mātes, sauc par atguldzēm, nākošos divus par celtām: pirmie sastāda laivas lēzeno dibenu, pēdējie laivas sānu stāvo daļu.” (LKV, X, 19864)

Atgīda – samaņa. – “Nākt pie atgīdas.” (Milenbahs, I, 161). Darb.v. ‘atgīst’ – atjēgt, saprast. – “Gulējis, rītā atmodies, ieraudzījis savu birztiņu un nu tikai atgīdis, ka turpat visu nakti maldināts.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 984); “Vadātāji apmulsinot prātus, tā ka vairs neatgiedot laukā tikt.” (DL, 1891, 88); “Redzētas sejas, bet atgīdāties nevaru!” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 13); “Par vēlu atgīdās, ka pavisam nevietā aizsākusi tādu runu.” (Upīts, 1984, I–II, 174)

Atjausties, atjaust – ar nojautu, izpratni atrast risinājumu; saprast. – “Uz sausas zemes atkal radās dūša, domas un visas sajūtas arī itin kā atjaudās.” (Upīts, 1970, 97); “Atjausās, ka laiks sirdi piesiet, un tāpēc sauca meitām, lai nesot brokasti iekšā.” (Janševskis, 1979, 81); “Tas ir brinišķīgs dzēriens, vēl tagad [...] garšu var atjaust mutē.” (Upīts, 1947, 23). Lietv. ‘atjautība, atjauta’ – apķērība. – “Man ir [...] izmanīga atjauta.” (Kronvalds, Tagadnei, 228)

Atkapināt – 1) padarīt izkapti neasu, nemākulīgi uzasināt. – “Zēns atkapinājis izkapti.” (Milenbahs, I, 164); 2) uztaisīt atkarpi; 3) atveldzēt, atspirdzināt. – “Kas to kaisdamu un kalzdamu mēli atveldz un plieknu sirdi atkapina?” (Latviešu ārste, 106); “Tā sirds tiek atkapināta, ka milēt mil!” (Latviešu ārste, 133); “Atkapiniet sirdi!” = veldzējieties (Ulmanis, 162).

Atkautrēt – atgaiņāt, atdzenāt. – “Vērpējas, miegu atkautrēdamas, salasijās daudzreiz no vairākām rijām kopā un tad vērpa dziedādamas.” (Kaudzītes Matiss, 29)

Atkautriība – biklums, bijība; nepatika. – “Pret rupjiem darbiem man arvien bijusi tāda savāda atkautriība.” (Milenbahs, I, 165); “Brigaderei bija atkautriība pret bēdīgām beigām, viņa gribēja, lai tēlos ieliktais gaišums pārmāktu netikumumu, tumsu, naidu, lai labais būtu pārāks par ļauno.” (Veselis, 1956, 103)

Atkāzas – kāzu paraža, kad pēc nedēļas vai pēc kāda cita neilga laika tuvākie kāzinieki salasās kopā un vīra mājās turpina svinēšanu. – “Atkāzas sākas sestdienā, kad jaunais pāris brauc uz brūtes mājām.” (Rūķe, 273); “Nākamā svētdienā dzēra atkāzas.” (Jurgens, 109)

Kuozyz nūdzēr vīnu svātdini, piec nedelis jir atkuozys. Tāvs ar muoti brauc da leigavaiņa sātai. Cik gryb, var svinēt. Kuozyz svinēja treis sutkys³, atkuozys vysvairuok vīnu. (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006)

Kāzas nobeidzas pilnīgi tikai ar atkām nākošā svētdienā. Svētdienas ritu jaunais pāris dodas uz baznicu. Svētdienas vakarā sapulcējas jaunā vīra mājā daži tuvākie radi, starp šiem īpaši arī jaunās sievas vecāki, un dzirē tur līdz labai naktij, kamēr šķiras. (LD, III sēj., 1.daļa, 25)

Atkodējs (atkuodējs) – atbūrējs. – “Vecos laikos, kad bija daudz burvu, tad bijuši arī atkodēji.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 23). ‘Atkošana’ (atkuošana) – atburšana. – “Atkošanu izdarīja šādi: vai nu vainu, būrumu, burva nesumu ielika pirkstīs (sprikstīs), vai sadedzināja un izkaisīja pa treju kungu valstīm.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 23)

Atkukulis – ciema kukulis, cienasts, ko deva kāzu viesiem prombraucot. (LKV, I, 1059)

Atkūlibas – svētki pēc labības kulšanas noslēguma.

*Kādu godu mēs dzeram,
Tādu dziesmu dziedājam:
Vepriem bēres mēs dzeram,
Rūdzu, miežu atkūlibas.*
LD 771,2

Atķert – saprast, apjēgt; atdabūt vietā. – “Viņa izgājās pie viena riebēja, pie otra [...], bet vājuma neviens nevarēja atķert.” (Apsišu Jēkabs, 404); “Vai no burvības vai no riebjamiem, bet vieni vārdi tak bijuši slimību atķēruši.” (Upīte, 1911, 251); “Mārtiņš tūliņ attapa savu vainu, bet pateikto atķert vairs nevarēja.” (Upīts, 1987, 100); “Lai nesteidzoties tik ātri, jo tad dažu reizi sajūkot, tā ka nemaz vairs nevarot atķert.” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matiss, 1964, 9); “Vienmēr pratis izgrozīties un labi atķerties, tā vārdos kā darbos.” (Upīte, 1911, 76)

34251. Ja kādam bijusi nezināma slimība un to neviens dakteris nevarējis atķert, tad tai bijis labs zemes vēzis. (LTT)

31822. Zaļās vārdes kaulus vajagot izkaltēt un saberzt smalkus. Tādi kauli tad jādodot slimniekam iekšā. Ja tam esot kāda tāda neatķerama slimība, tad slimais tūlīt paliekot vesels. (LTT)

Atlabināt – 1) ar laipnību panākt, ka vairs nedusmojas. – “Pamēģināja viņu atlabināt un apmierināt, bet Bunduls jutās savā barona godā par daudz smagi apvainots, viņš aizbrauca [...] krustu nemetis.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 27); 2) ar laipniem vārdiem vai laipnu rīcību panākt kaut ko; atmānīt. – “Viltnieks pārvērtās par nesaredzamu un atlabināja to pie upes.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 41); 3) atveseļot. – “Gan jaunais ozols atlabināsies.” (Mīlenbahs, I, 170)

Atlauzt ragus – tikt sodītam, pārmācītam. – “Lai patrakojas un atlauž ragus uz zemēm.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 84)

³ Diennakts.

Atmantot (atmantuot) – atgūt. – “Gan atmantosim, ko te pilsētā pazaudēji.” (Apsišu Jēkabs, 496); “Kas atdos savu individuālo dzīvi, tas to atmantos kolektīvā dzīvē.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 155)

Atmaņa – samaņa, apziņa. – “Bez atmaņas gulēt.” (DL, 1891, 86); “Ar Uzkrēkļa kliegšanu atmodās atmaņa arī pie visiem citiem.” (Kaudzīte, 1989, 83); “Līdz ar pēdējo atmaņas stariņu, Ugim palidojusi garām tā pati savādā gaismas svītra.” (Tūters, 16). Darb.v. ‘atmanīties, atmanīt, atmaņāties’ – atgūt samaņu, apziņu, sajūtu spēju. – “Kaut tas bija ildzis tikai vienu mirkni un viņš tūlīt bija atmanijis un atrāvis /acis/ nost, tomēr šai īsajā sprīdī pie tām jau bija kaut kas pierāvis un piededzis kā piens pie katla dibena.” (Leimane, 1990, 39); ““Ann!” viņa sauca, pēdīgi atmaņādamās. “Ann!”” (Blaumanis, II, 66)

Atmata, atmats – uz kādu laiku neapstrādāta aramzeme. – “Liesu zemi, no kuras maz ražas, atlaiž atmatā.” (KV, III, 2323); “Lai ikviens savu mājas lauku un druvu labi piekopj, kā pienākas, tad nevajaga ne lidumu, ne atmatu un plēsumu.” (Latviešu Ļaužu Draugs, 1836, 91). Vārds atvasināts no darb.v. ‘atmest’ – atstāt. Sākotnējā nozīme – tas, kas atstāts, pamests savā valā. ‘Atstāt atmatā’ – neapstrādāt aramzemi. Zemei atrodoties atmatā (parasti vienu vai divus gadus), tās ražības spēja atjaunojas dabiskā ceļā.

*Māsiņ' mani projām raida,
Nedod man kukulīti.
Nu es iešu šņaukādama
Pa visiem atmatiem.
LD 2022*

*Tādu labu rudzu zemi
Palaiduši atmatā;
Tādu labu ļaužu bērnu
Ieņēmuši valodās.
LD 8935*

Atmilēt – pārstāt patikt, nemilēt vairs. – “Jauni ļaudis izmilējās un atmilējās, ne gailis par to nedzied.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 112)

Atmukas – 1) kokam atkritusi miza. – “Kad no koka miza atkritusi, atmukusi, saka: koka atmukas.” (Milenbahs, I, 179); 2) vaļēji savērpta dzija. – “Dzijas ar atmukām.” (Milenbahs, I, 179); 3) aužot atkritušas, atdalījušās šķiedras.

Atprast – nogīst, nojaust, aptvert, apjēgt. – “No bailēm pārņemts, drāzu tā caur birzi, ka atratos tikai, kad biju mežam cauri izskrējis.” (Atziņas, I, 21); “Neatpraties ne cepuri noņemt, kā man māte bija mācījusi, nu stāvēju savā pilnā ziemas uzvalkā ar jēreni galvā.” (Atziņas, I, 37)

Atprecēties – izšķirt laulību. – “Ja esi apprecējies, tad atprecēties vairs nedomā!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 112)

Atradi – “mirušā vīra vai sievas radi”. (LKV, I, 1098)

Atrokoties (atruokuoties) – atsveicināties, paspiežot roku. – “Tad viņi atrokojas, Matiss apgriez ķēvi un brauc projām.” (Kreicers, 22)

Atsaite, atsāne, atsāns, atsēja, atseja – saite vai stieple, kas savieno ratu priekšējās ass galu ar ilksi. – “Ratu priekšā divas ilkses, katra ar vieniem atsāniem (dzelža vai saites) un atsānu āķīšiem.” (RLB ZK, 1914, 37); “Piesēja /ratu/ ilksīm jaunas atsānes.” (Janševskis, 1981, I, 150); “Vilka dažus platākos, stiprākos

/lūkus/ ārā un sēja ar tiem pārtrūkušo egles atsāni kopā.” (Janševskis, 1981, I, 189); “It kuo roti bez atsajis – saka, ja neveicas darbā vai dzīvē neiet tā, kā vajadzētu.” (Reķēna, I, 144)

Atsargam – vajadzības gadījumam, krājumam, rezervei. – “Ar divi ariem vien nekad nedrīkst braukt jūrā; otri pāri jāņem līdz atsargam.”; “Ja neiznāk ar vienu vai otru /precinieku/, paliek trešs un ceturts atsargam.” (Milenbahs, I, 188); “Atsargam uz priekšdienām, jo nevarēja taču zināt, vai katru dienu gadās satikties ar tādiem ciemiņiem, kam tabaka klāt.” (Janševskis, I, 143); “Vairāk istabu viņš pie lielā muižnieku saplūduma nebij varējis turēt [...] atsargam.” (Janševskis, Laimis bērns, 135)

Šķirsti arvienu tiek turēti atsargam; tas zvejnieku dzīvē tā parasts un nepieciešams, jo, ja notiek nelaime un vairāk šķirstu uzreiz vajadzīgi, kur tad tos lai sadabū, ja nebūs par to iepriekš domāts un gādāts. (Janševskis, Nica, 26)

Atsargāt – turēt atstatu, nelaist klāt, atturēt, nosargāt, paglābt. – “Milzim bijis uzdots ienaidniekus atsargāt no jūras puses.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 85); “Raganas no kūts atsargājot [...], kad kūts sliekšņi caurumu ieurbj un tanī ielej dzīvsudrabu un caurumu ar tapu aizsīt.” (DL, 1893, 53); “Sunītis meitu atsargājis no ganiem.” (LTTP, III, 493); “/Vasaras svētkos/ vajagot tikai pienu un sieru ēst. No brandvīna dzeršanas pavisam jāatsargājas.” (DL, 1892, 180)

23137. Pērkona laikā tie [latvieši] sacīja, ka Pērkons Jodu gānot un to meklējot ar zibeni nospert; kur nu tas nabags Jods bēgdams ieskrienot, vai kādā mājā, vai kokā, tur arī Pērkons zibeni metot pakaļ. Tādēļ tie arī ļoti bijās, un gribēdami bēgošo Jodu no mājas atsargāt, tie apgāztu katlu priekš durvīm lika. /Latviešu Draugs, 1840, 24./ (LTT)

*[..] Es piejāju sētai klāti,
Ieraudzīju sīvus suņus;
Iznāk viena zeltainīte,
Atsargā sīvus suņus.
LD 13250,46*

Atsenēties – atradināties. – “Kas viņam darāms, lai izbēgtu garajam laikam un atsenētos no [...] krodziņa.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 120); “Jau atsenējies no peldēšanas.”; “Lai atsenas!” (Milenbahs, I, 189)

Atsērsnu meita, atsērsnu meita – 1) ligavas māsa senajās kāzās (LE, I, 141); 2) “ilgā bezbērnū laulībā piedzimusi meita”. (LKV, I, 1102)

Atsišķis, atsišķa – tēvā, mātē vai kādā citā (pēc izskata vai uzvedības) atsities bērns; arī tāds, kas mēģina citu atdarināt rīcībā u.tml. – “Māte un meita atsišķas, dēls un tēvs atsišķi.” (Milenbahs, I, 190); “Mātes atsišķis uz mata.” (Janševskis, II, 224)

Atskaisties – palikt rāmam, vairs nedusmoties. – “Cik ātri [...] piejokots, izzāzēts skaistās, tikpat ātri viņš atskaitās, salaba, dusmas un kaunu piemirsa.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 122); “Atskaitās, salabināts no Ilzītes gudrā padoma.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 151)

Atskamenis, atskaminis, atskamene – slotas stupe, stuburs.

*Ko tur veda, ko tur veda
Mūs' baltie bāleliņi?
Tēvam veda skruķa kātu,
Mātei slotas atskaminu.
LD 18500*

Atskārbala, atskarbe, atskarba – 1) aizlūzis nags, atnadzis; 2) atplisusi apgērba vai cita strēmele; 3) plaisa zāga zobā; 4) no salma gatavotas svilpītes mēlīte.

Atskārtums, atskārta – skaidrs ieskats par lietām vai lietu, kas agrāk bija nesaprotama. – “Kad nāks pie atskārtuma, redzēs, ko tad teiks!” (Milenbahs, I, 192). Radn. vārdam ‘atskarsme’. Darb.v. ‘atskārst’, kur pamatā ir ‘skart’. – “Vārda ‘skart’ nozīme [...] izveidojusies no priedēkļa formām, sevišķi no aiz(s)kart, kur ‘kart’ semantika bijusi līdzīga ‘ķert’ semantikai.” (Karulis, II, 198)

Atskaust – atņemt, atzagt, atdabūt (pierunājot). – “Kaimiņš to pļavu no manis atskauda.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 166)

Atskrieties – atdzist (gan par karstu ēdienu, gan par strīdā iekarsušu cilvēku). – “Pagaidi, kamēr putra atskrienas!” (DL, 1894, 17)

Atsmarža – “pretsmarža, smaržas atplūdums jeb atsitums” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 168). – “Starp skaidieni un pagalma mauriņu trūdiem bagātā zemē kumelītes aug, kuru asā smarža vijas ap istabas dūmu un sodrēju atsmaržu.” (Jurgens, 20); “Salda misas smarža izplatījās gaisā, kur vēl glabājās ābeļu un ķiršu ziedu atsmarža.” (Veselis, 1991, 152)

Atspogulis (atspuogulis) – atspulgs. – “Dzērves ir mūsu dzimtenes atspogulis.” (Lōvis, 107)

Atstope (atstuope) – zirgu aizjūga piederums: 1) “koka vai dzelzs plāksne, kas savieno ragavu mietņu (slieču) galus ar uzkalām, lai tie neatstieptos taisni” (LKV, I, 1111). – “Viņam visām ragavām dzelzs atstopes.” (Milenbahs, I, 198); “Spēka nepieciešamību izsaka arī vārds *atstope* no *atstiept* (Kurzemē to lieto savāres vietā).” (Bilenšteins, 2007, 275); 2) saite, kas savieno ratu priekšējās ass galu ar ilksi. – “Lai ratu pagriešana pa labi vai pa kreisi būtu drošāka, vajadzēja sasaistīt priekšējās ass galus ar ilkšu priekšgaliem. [...] Šim nolūkam kalpo stipra virve vai ķēde, [...] ko sauc par atstopi.” (Bilenšteins, 2007, 269)

Atstote (atstuote) – brunču lejas malas atloks, atšuve. – “Kad brunči par gariem, tad par kādu sprīdi no lejas malas taisa atloku, kuru sauc par atstoti.” (DL, 1892, 113)

Atsvēte, atsvētāmā diena – 1) nākamā vai aiznākamā svētdiena pēc lieliem svētkiem. – “Bet pēc svētkiem nāca vēl atsvētāmās dienas.” (Brigadere, 57); “Lieldienu atsvētes pēcpusdienā Cīrulenes skolasnamā sapulcējās paprāvs skaits cilvēku.” (Janševskis, I, 164); “Svētdienu pēc Lieldienām sauca – Lieldienu atsvēte jeb Baltā svētdiena.” (Vaivods, 29); 2) “darbdienas svētku nedēļā, kad nestrādā.” (LKV, I, 1111)

1225. Atsvētes nedēļā nedrīkst velēties. (LTT)

1803. Baltā svētdiena ir Lieldienas atsvēte. /Lenca sprediķu grāmata, 1764, 762./ (LTT)

1804. Baltā svētdiena ir pirmā svētdiena pēc Lieldienas, un latgalieši to sauc arī Lieldienas atsvēti. (LTT)

34884. Par ziemas svētku atsvēti sauktas ziemas svētku nedēļas darba dienas. (LTT)

Atšķirības, šķirības – 1) ierašas, kas saistās ar bērna atšķiršanu no mātes krūts. – “Mazākās no visām godībām bij šķirības, kad bērnus sāk atradināt no mātes krūts.” (Vecpiebalga, 42); 2) jaunlopu (teļu, jēru, sivēnu u.c.) atšķiršana no zidišanas.

Parasti mātes turēja bērnus ilgi pie krūts, dažreiz pat divi gadi, kamēr tas neprata jau īsti labi kājām iet. Pastāvēja paradums bērnam zābakus kājās neaut, kamēr tas nav no krūts atšķirts. Atšķirībā bērnam pirmoreiz apāva kājas. (Latvju raksti, II, Krustpils, 108)

Atšķirībā nereti ielūdza īsteniekus un sievas, kuras bija līdzējušas bērniņu vākt. Uzģērba bērnu, aplāja galdu un pagodēja visus. Pazīda bērnu pēdīgo reizi stāvus, iesauc suni, izvelk no azotes gabaliņu gaļas vai maizes, iedod tam un saka, ka tīts tagad atdots sunim. Dažas mātes aizbāz susekli, lai bērns, pēc tita raudzīdams, sadurstītu rociņas; vēl dažas uzberot tītam pipurus virsū. (Pētersons, 1901, 40)

30202. Bērns no krūts jāatšķir uz reizi, ja atšķirs pa ilgāku laiku, tad būs nelabas acis (ļauņums no skatīšanās). (LTT)

Attapt – 1) atklūt, ierasties. – “Neaizej par tālu, ka vari attapt ceļu atpakaļ.” (Upīts, 1970, 44); “Kā tu šurp attapi?” (Mīlenbahs, I, 203); 2) atjēgt. – “Kungs tikai to vēl attapis pateikt: “Bij man to zināt – dzīvs nebūtu palicis!”” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 176); 3) atcerēties; 4) atbrīvot, atbrīvoties. – “Viņš nevar attapt vaļām.” (Mīlenbahs, I, 203)

*Aizmirsās man dziesmiņa,
Nojūdās kumeliņš;
Pats attapu sav' dziesmiņu,
Pats iejūdzu kumeliņu.
LD 909*

*Tautas mani pāri veda
Par purviem, par pēklēm,
Lai es ceļa neattapu
Pie māmiņas sērst atnākt.
LD 18441*

Atvaga – 1) vaga ap uzartu lauku; 2) tukša vaga starp kartupeļu, biešu, pupu u.tml. sakņaugu vagām. – “Pupas stādot, trijās vagās mēdz mest graudus, bet ceturttā paliek tukša – tā tad ir atvaga.” (Ligers, 132)

Atvaļa – brīvs laiks; brīvdienas. – “Mēs nemākam dusēt, nedz atvaļu ņemt.” (Rainis, I, 221). Darb.v. ‘atvaļot, atvaļoties’ (atvaļuot, atvaļuoties) – atpūsties; būt brīvam no darbiem; atvaļināt. – “Nedarīdams nekāda darba, bija labi atvaļojies un plāva tamdēļ no tiesas.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 178)

Atvārdot (atvārduot) – atburt, ar vārdu palīdzību dabūt kaut ko atpakaļ. – “Radiņieks atvārdos, viņam ir nešļavu atvārdojamie vārdi.” (Atziņas, I, 92)

Atvārds, atvārdi – atsveicināšanās, sveikas. – “Laiks nu arī man pasacīt savus atvārdiņus saulītei, pasaulītei.” (Pelēcis, 1971, 189)

Atvārzs, atvāršas, atvaršas, atvarši, atviršas – 1) atkāzas sievas vecāku mājās, uz kuriem devās jaunais pāris kopā ar panāksniekiem. Panāksnieku uzdevums bija pārdzīt sievas pūra lopus (govis, aitas) uz vīra mājām. – “Atvaršas – atkāzas.” (Depkins, I, 69); “Atvārzs braukt.” (Ulmanis, 20); “Atvāršas dzēra svētdien pēc kāzām sievas vecāku sētā.” (Pētersons, 264); 2) laiks pēc Jāņiem, kad dienas pakāpeniski paliek īsākas un sākas saules atceļš no visaugstākā punkta uz viszemāko. – “Saulē sasniedzusi savu visaugstāko pakāpi debeskalnā. Augstāk tai nav vairs kur kāpt. Nupat tā griežas atvārzs un lēnām, bet pastāvīgi tad laidīsies atpakaļ lejup.” (Janševskis, 1994, II, 190); 3) laiks pēc Ziemassvētkiem, saules atceļš no viszemākā punkta uz visaugstāko (Jāņos). – “Lai gan saule jau kopš dažām nedēļām atradās atvārzs, tomēr diena bija vēl visai īsa.” (Janševskis, IV, 86). Lietv. ‘atvārznieki, atvāršnieki’ – atkāznieki. – “Tos radus, kuri brūtgānam līdzī / atvāršas / brauc, sauc par atvāršniekiem.” (Biezais, 1972, 53)

Ja apstākļi ļāva, pēc nedēļas tika "dzertas atvēršas", t.i., atkāzas. Tad uz jautru dzīrošanu sapulcējās mazāks radu un draugu pulks. (Draviņš, 441)

*Es ganos vairs neiešu, –
Ko ganos es ganišu?
Atvāržnieki aizveduši
Vislabās mūs' telītes:
Rituliņu, zieduliņu,
Paš' mazo dūmuliņu.
LD 16494*

*Ko tu raudi, māmuliņa,
Sav' meitiņu izdodama?
Ņems telītes atvāržās,
Tad varēsi noraudāt.
LD 17293*

Atvedīgs – veikls, izveicīgs, atjautīgs, manīgs. – "Ķēniņam viena pati meita, tik atvedīga valodā, ka neviens nevarot atrunāt pretim." (LTTP, VII, 225–226); "Pieminiņa galva, atvedīga valoda." (Leimane, 1990, 52)

Atvēle – atļauja. – "Katrs /mežā/ varēja ieiet, nocirst un aizvest ko tam vajadzēja, ne zaķim atvēli neprasijs." (Dinsberģis, 15). Darb.v. 'atvēlēt' – atļaut.

2365. Bļodas ar ēdienu vienīgi tikai pati saimniece liek uz galda. Karotes ar viņas atļauju var arī izdalīt kāda cita sieva. Saimnieks ar saimnieci atkal pirmie iesāk ēst un trīs reiz pasmekējuši atvēl ēst ar viesiem. (LTT)

8724. Gavēņa laikā, no ceturttās nedēļas sākot, ceturtdienās svētīja sprediķa laiku no desmitiem līdz divpadsmitiem. Pa gavēņu laiku neatvēl spēlēt, dancot un ziņgēt. (LTT)

Atveltes – agrāku laiku kāzās kāzinieku samestā nauda ligavai pateicībā par viņas dāvātajām veltēm.

Pēc ēšanas sākās atveltes, t.i., tagad kāzeniekiem bija "jāmet", tāpat kā brūtes mājā pānāksniekiem. Vakarainiša uzlika uz galdu ar baltu drānu aplātu sietu, kurā bija jāmet [...]. Kad atveltes beidzās, saņēma brūte samesto naudu un aiznesa uz klēti, kur to brūtes brālis izskaitīja. (LD, III sēj., I.daļa, 37)

Atvētas, atvētes – smalkumi, pabiras, ko atšķir, labību tīrījot.

*Mēs brālēni, mēs māsēni,
Mēs pirmā kviešu sēkla;
Lai paliek sveši laudis
Kokoļos, atvētās.
Tdz 59194*

Atviesoties (atviesuoties), atviesēties – atvadīties, pateikt ardievas. – "Divi nedēļas pagāja, atviesojoties un atvadoties no pazīstamiem un piederīgiem." (Milenbahs, I, 211)

Atvilcenis, atvilcens – mezgls, "mazgs, kas tā sasienams, ka aiz viena gala saņemts velkot atraisās" (DL, 1893, 146). 'Atvilcenis, atvilcin' – "cilpā siet, tā ka, pavelkot cilpu, mezgls attaisās" (Milenbahs, I, 210). – "Sien atvilcin, lai drīzāk var atraisīt." (Endzelīns, Hauzenberga, I, 181)

Atzelšana – atdzimšana; spēku atgūšana, atjaunošana. – "Uz jaunas atzelšanas laikmetu." (Kaudzīte, 1926, 36)

Atzīdenis, atzīdelis, apzīdīts bērns – bērns, "kas bijis kādu laiku no ciča atšķirts sāk par jaunu zīst." (DL, 1893, 146). Pēc ticējumiem atzīdeņiem esot ļauna acs, viņi varot nobrinēt, noskaust, t.i., darīt citiem ļaunu. Darb.v. 'atzīdināt' – atņemt mazuli no krūts un atkal sākt barot. Sk. arī ļaunā acs; Nobrinēt.

1231. Ja bērnam dod krūti pēc pusnakts, apm. ap pulksten 1 vai 2, kad iepriekš no pus-

dienas vai rīta nav dota krūts, tad tas topot atzīdenis, kura savādā īpašība esot skaudīgas acis. Tam esot spēks skatoties vien noskaust otram, kā arī citu mantu, sevišķi lopus; labība tad neaug, lopi nīkst. /K.Mülenbacha manuskripts, Bebrī./ (LTT)

1232. Bērnu nedrīkst atstāt bez zīdīšanas no saules līdz saulei vai arī no gaismas līdz gaišmai, citādi izaugs par atzīdēli. (LTT)

1240. Nelabas acis ir cilvēkam, kurš no mazotnes ir bijis atzīdināts. Ko viņš novēro – cilvēku vai lopu –, nobrīna jeb uzslavē un t.m.l. – tas saslimst, vai arī tam cits kas jauns noutiek. (LTT)

1243. Ja lopu apbrīno atzīdēlis, tad lops izkalst. (LTT)

Atziema – auksta laika atgriešanās ziemas beigās vai pavasarī. (LKV, I, 1131)

Atžagars – dzelksnis, skuja, asums. – “Vēl nupat naktī [...] bija tik maiga un mīlīga kā siltā ūdenī samērcēta pirtsslota, bet nu tāda kā nejaukākais kadeģa atžagars.” (Janševskis, 1994, II, 96)

Atžilbt – atjēgties, apjēgt, saprast. – “Kaķis atžilbis pirmais.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, III daļa, 2.puse, 97); “Tikmēr Anna paguvusi atžilbties un viņai iešāviens padoms galvā tīri kā no gaisa.” (Upīte, 1911, 70); “Kungs iesper sulainim ar kāju, lai taču atžilbtu.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 52); “Par laimi otrā dienā tas atžilbis.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, III daļa, 2.puse, 58)

Atžirbt – atjēgties; pamosties, nākt pie samāņas; atdzīvoties. – “Vīrs, nabadziņš, cik nēcik atžirbs, aizbēg.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 105); “Par tādu valodu Pronīte atžirbst, un Jancim arī sirds top mierīgāka.” (Vāldis, 282); “Kad no kritiena esmu atžirbuse, skatos – gabaliņu tālāk guļ rati ar riteniem uz augšu.” (Kuzāne, 37)

Aube – sieviešu tautastēra piederums, cepure. Vārds aizgūts no vācu val. ‘haube’.

*Pērn es pīnu rožu kroni,
Šogad balta amoliņa;
Citu gadu vairs nepīšu,
Tad aubiti šūdināšu.
LD 6059*

Auciems – burt. lejasciems pretstatā ciemam kalnā. Prūšu val. ‘aucima’ – ciems, kur ‘au-’ lejā, lejup (Kārlis, I, 171).

Audene – austa josta. – “Jostas, kuras šķietīnā vai nītiņās veidoja tikai ar aušanas paņēmieni, sauca par audenēm vai likstainēm.” (Alsupe, 2008, 100); “Audeņu izgatavošanas tehnika ir tuva aušanai vertikālajos aužamos stāvos.” (Zariņa, 1999, 21); “Apkārtne sastopama vēl audeņu un celaiņu darināšanas māksla.” (Latvijas Saule, 1926, Nr.47/48, 514)

Auds, audi – audekla dzija, kas aužot stiepjās auduma platumā iepretī velkiem, kas stiepjās šķērsām audumam. – “Audi tiek austi jeb atauti metos.” (Tdz, IV, 221); “Auds auž velkos iekšā.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 144)

*Man izauda māmuliņa
Dancojamus lindračiņus:
Zīda meti, zelta audi,
Sudrabiņa stīpītēm.
LD 7474*

*Man iedeva vedekliņa
Jaunas modes vilnainīti:
Suņa vilna velkos vilkta,
Kazas vilna audos austa.
LD 25309*

Augšiene, augšene, augstiene, augstene – augša, augšējā daļa; bēniņi. – “Klusu uzlida uz istabas augšieni.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 18); “Cits neviens nevarējis mūra augšieni sasniegt.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 88); “Apģērba gabalus [...] pakarināja uz kāšiem, bet citus uznesa augstenēs un izkarināja tur.” (Draviņš, 329); “/Kokgriezumi/ palikuši kambara augstenēs.” (Draviņš, 413)

Aukstais zibens – “Ja kāda sasperta ēka neaizdegās, tad mēdza spriest, ka tas bijis “aukstais zibens”.” (Draviņš, 192)

“Aukstais zibens” reiz iespēris arī Bibju dzīvojamajā ēkā. Vecā saimniece gulējusi nevesela, un viņai nekas neesot noticis, tikai visa istaba piesmirdusi ar nejauku zēveriņa (sēra) smaku, taču neesot degusi. (Draviņš, 192)

Aukstais putns (latīņu val. ‘fringilla coelebs’) – putns žubīte, šlirka. – “Kad aukstais putns blāuj, tad būs auksts laiks.” (RLB ZK, 1914, 48)

Aulis, aule, avilis, avalis, avelis, avele – kokā uzkarināts (jaunākos laikos – novietots uz zemes) no izdobta koka vai egļu mizām pagatavots bišu strops; vienkoča bišu strops. – “Biču **aulis** ir vecākais.” (Anna Šmite, Kurzeme, 2007); “Es biju redzējis ābeļu dārzos lielus bišu auļus kriju jumtiem, ap kuriem griezās bites kā pelēki mākonīši.” (Jausudrabiņš, Baltā grāmata, 221); “Pakārdams smagus blukēnus pār avara ieeju, lai lācis platkājais, niknākais bišu postītājs, netiktu klāt.” (Veselis, 1991, 81); “Tātad te dravniecību piekopj vēl pat ar auļu palīdzību.” (Janševskis, I, 183); “Sarūpēts savs kaktiņš – mīļš kā bišu avelīts.” (Kuzāne, 70)

Biškopības vēsturē labi pazīstamie bišu auļi, kokā uzvilkti tropi, agrāk bija plaši izplatīti [...] Dažs aulis bija paredzēts vienīgi jaunu spietu iegūšanai. Lai bitēm aulī vai koka dorē patiktu apmesties, piedzīvojuši bitenieki jauna auļa iekšpusi izberza ar zināmu augu zaļajām lapām. (Draviņš, 216)

Pie Virpu ciema auga un varbūt vēl tagad aug egle, kurā ik vasaru kaimiņi uzvilkuši līdz trīs bišu ķeramos auļus un ilgi stridējušies, kuram šis koks pieder. (Bilenšteins, 2001, 180)

Ja saimniekam bija bites, aviļi stāvēja dārzā. Es atceros, kad vēl bija t.s. blukā aviļi. Tie novietoti ieslīpi: viens gals uz zemes, otrs uz krustā iedzītiem mietiņiem, kas krustošanās vietā sasieti. (Vaivods, 92)

Auseklis – 1) viens no mītiskajās dziesmās minētajiem Dieva dēliem – gaismas dievībām. Mītiskajās dziesmās Auseklis – Saules meitas (= iespējams, rīta saules gaismas personificējums) precinieks. Atvasināts no darb.v. ‘aust’ – spīdēt, atspīdēt (par gaismu). Pamatā ide.*aes- spīdēt: *ues-: *us – aust un *(a)usōs – ausma, rīta blāzma (Karulis, I, 91). – “Tava gaisma ausis kā tas Auseklis.” = tava gaisma ausis kā tā rīta blāzma (Depkins, I, 87); “Pašā Ausekli uzmodišos.” = pašā rītausmā uzmodišos (Depkins, I, 87); 2) spīdekļis Rīta zvaigzne jeb Venēra. – “Auseklis jira tuoda zvaigzņa reita pusiē i gaišā zvaigzņa.” (Reķēna, I, 155); “Dienīņa netālu, Auseklis jau uzlec.” (Firekers, 32); “Oi dieleņ, edz kur Ausekleits izlēce, byus gaišuma.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006)

Latviešiem priekš katras lielākas zvaigznes vai katra zvaigzņu pudura bijis savs vārds. Tā rīta zvaigzni Venēru tie saukuši par ausekli. (DL, 1892, 187)

Es atradu uz celiņa

Dieva jātu kumeliņu:

Caur segliem Saule lēca,

Caur iemauktu Mēnestiņš,

Pavadiņas galiņā

Auseklītis ritināja.

LD 33664,3

Smalku rožu cīsas taisu,

Magoniņu paladziņu;

Saules meita gulētāja

Ar to rīta Auseklīti.

LD 34001

*Kur tas rīta Auseklis,
Ka neredz uzlecot?
– Auseklis Vāczemē⁴
Samta svārkus šūdināja.
LD 33831*

*Šķitu rīta ausekliņu
Vakarā uzlecam:
Bāliņš savu zobeniņu
Krievmalē balināja.
LD 32155*

Ausis kust – saka par kādu, kas melo. – “Domāsi nu gan, ka [...] rakstītājam visas ausis kust no meliem.” (Upīte, 1911, 91)

Austene – austs sieviešu lakats, seģene. – “Dažreiz pārsēja arī pamazāku villaini jeb vilnas lakatu, ko sauca arī par austeni.” (Janševskis, Nīca, 43); “Austene bija ikdienas drāna, lai lietū vai aukstā laikā var iet. Liela, rūtota seģene.” (Anna Roga, Kurzeme, 2008); “Bija pārmetusēs jau stipri nonēsātu austeni pār pleciem, kura skrejot bija nošļukuse gluži zemu, turējās vairs tikai kaut kā, un stūris vilkās pat gar zemi.” (Janševskis, I, 173)

Vasaru goda dienās pārsēja kamiesim pāri lielu, baltu lakatu, apmēram tāda paša audekla kā galdauts. To sauca austeni, drābuli, skāteri vai arī pamuvi. Dažreiz pārsēja arī pamazāku villaini jeb vilnas lakatu, ko arī sauca par austeni. (Janševskis, Nīca, 43)

Viena savu austeni, otra savu lakatu pastāvīgi turēja ar roku cieši savilktu no abām pusēm pie ģimja, pat muti segdams sev cieti, lai gan no turienes sedzamais bija tūliņ atkal jāatlaiz vaļām, lai varētu sarunāties. (Janševskis, I, 176)

Austrīņš, Austrenis, Austra – 1) Rīta zvaigzne jeb Venēra; 2) rītausma, rīta gaisma; 3) austrumu vējš, saukts arī 'austrs'; ziemeļaustrumu vējš. – “Austrīņa vējš.” (Depkins, I, 86); “Iesagriezīšis austrinī, būs jau labs laiks.” = iegriezīšis austrenī, būs labs laiks (Anna Roga, Kurzeme, 2007); “Laiks bija jauks, pūta pastiprs austrenis, kustinādams un šūpodams meža galus.” (Janševskis, 1981, II, 428); 4) austrumu puse. – “Austrīņš – rīta puse.” (Depkins, I, 86); “Austrins, ritapuse, kur saule lec.” (Fennels, 1988, 81). No darb. v. 'aust' – spīdēt, atspīdēt (par gaismu).

*Ziemeļima, Sāmelīma,
Tam aug dēli junkarini;
Austrenima raiba muiža,
Tam aug dailas jumpravīnas
LD 31825*

*Kam tā sēta pret kalniņu,
Ko Austrīņa vizināja?
Dzelzu stabi, vara vārti,
Paši tek, neverami.
LD 371,1*

*Lielas meitas kalnā dzied,
Pušaudzītes lejiņā;
Pušaudzīšu vainadziņi
Kā Austrīņa vizināja.⁵
LD 276,1*

*Saule kokles skandināja,
Austrīnāi sēdēdama;
Dieva dēli danci veda
Ūdra, bebra kažokos.
LD 33924*

*Ilgi sēd ilgsēdīte,
Ilgi vija vainadziņu.
Ilgsēdītes vainadziņš
Kā Austrīņa vizināja.
LD 5912*

Auts – 1) agrāk kāju apaušanai lietots audekla gabals, ko aptina ap pēdu un lielem. – “Kājas āva šā: lielus no ceļiem līdz pat krumšļiem notina ar gariem un platiem zilās vadmalas autiem.” (Janševskis, Nīca, 43); 2) drāna, piem., galdauts, galvauts, mutauts, priekšauts, bērnu autiņi; 3) garš lakats, ko sēja jaunajai sievai

⁴Vāceme – šeit: Rietumi, rietumu puse.

⁵Šeit: spīdēja.

noņemtā vaiņaga vietā. – “Kad kāzenieki bija paēduši, brūtei nojēma klēti vaiņagu, uzliekot tai vietā galvas autu (līdzīgu dvielim).” (Pētersons, 182)

1607. Kam ir ar nātņiem autiem apautas kājas, tam čūska neiekodīs. (LTT)

16250. Uguns dienā jāmazgā auti, tad ugunsgrēks nenotiek. (LTT)

15146. Pirms bērnu nesa pie kristīšanas, vecmāte, viņu autos tinot, pielika tam klāt kādu grāmatas lapu, īpaši no dievvārdu grāmatas, un kādu naudas gabalu, lai bērns būtu dievbijīgs, gudrs, labs grāmatnieks un bagāts. (LTT)

Aznīca – iesala kaltējamā kaste, kas novietota virs pirts griestiem, kuros atstāts caurums, pa kuru no pirts uz augšu plūst siltais gaiss; “to uzbūvēja pirts augšā no apaļkokiem, vēlāk arī no bieziem dēļiem” (Reķēna, 1975, 182). – “Iz piertis augšs, car grīstīm atstuots lūgs. Pa lūgu nu piertis it syltuma azneicā.” (Reķēna, I, 159); “Pirts griestos ietaisīta atverama lūka. Uz griestiem, apkārt lūkai, iztaisīta aznīca. Tajā kaltēja iesalu.” (Vaivods, 9)

ĀŽI

Ā

Ābolains, ābolajs (ābuolains, ābuolajs) – ar apaļiem plankumiem pamatkrāsai pa vidu (visbiežāk attiecībā uz zirgu, bet arī uz mākoņiem, audumu u.c.). – “Kartupeļus cieni sēt tad, kad i diži ābolains debesis.” (Laumane, 2005, 126)

*Ābolziedu⁶ mans zirdziņš,
Jūras putu iemaviņi;
Ka satieka jauni kungi,
Nosta nēma cepurītes.
LD 29586*

*Dieviņš manim pats iedeva
Ābolaiņu kumeliņu;
Kur es aru, kur ecēju,
Biītī' nāca ziedu ņemt.
LD 29667*

Āda putēs – dabūs pērienu; sagaidāma smaga izrēķināšanās. – “Līdzko varēšu viņu kaut kur grābt – nu, tad viņa āda putēs.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 41)

Āda zārdā – saka, kad gaidāmas vai notikušas kādas nepatīkšanas. – “Nu āda būs zārdā, dabūsam pērienu.” (Jurgens, 62)

Ālēšana – zvejas veids. – “Starp liekaču tikla aktīvo un pasīvo zvejas veidu atrodas ālēšana, kur gan ir zvejnieka klātbūtne, taču tas neizdara nekādas darbības, kuru mērķis būtu iebaidīt zivis tiklā.” (Ligers, 1942, 56); “Vimbukši jeb ālēšanas (ar strauti laižami) tikli [...] ir pirmie zvejas rīki pavasarī pēc ledus iziešanas.” (DL, 1892, 106)

Ālēšana notiek upēs. Zvejnieks pabrauc ar laivu tālāk no krasta un izmet liekaču tiklu perpendikulāri krastam, tad ļauj straumei nest tiklu un laivu. Ar un pret strauti peldošās zivis iepinas tiklā, kuru zvejnieks pa laikam ievēl laivā pārlūkošanai. Šo zvejas veidu lieto īpaši pavasaros, kad upēs, plūdu laikā, lielāka straume. (Ligers, 1942, 57)

Ālēt – “caurumu taisīt ledū, sienā vai citur kur (no tam = āliņģis, ala)”. (DL, 1893, 145)

Āms I, āmis, āma – zvejas tiklu maiss. – “/Velkamais vads/ sastāv no 2 spārnjiem un āmja.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 492); “Vada vidū bija no sīkacaina linuma šūta prāva kule – āmis.” (Ainaži, 101); “Dukurs darināts vienīgi no tiklu maisa – āma.” (Ligers, 1942, 43); “Āms sastāv iz līkstēm jeb garām linuma strēme-

⁶‘Ābolziedu’, ‘Pupu ziedu’ u.tml. vārdsavienojumos ‘ziedu, zieds’ lietots krāsas nozīmē. – “Sākotnēji laikam ‘tas, kas spīd, mirdz, laistās’ [...] No šās nozīmes arī ‘krāsa.” (Karulis, II, 557)

lēm.” (DL, 1892, 106); “Beidzot mazā mucīņa, kas piestiprināta virs āmja (tā sauc vada kuli, kur vilkšanas laikā parasti sakrājas viss vairums zivju), ir jau iznākusi tepat malā.” (Veldre, 1939, 168); “Ķeramies pie linuma, un drīz vien arī āmis krastā.” (Gūtmanis, 50)

Āmis (vadás kule) ir pakārts ar astes galu augšā, apakšā noliktas biszāles, arī esot likuši pie biszālēm klāt mazus galiņus no citu zvejnieku tīkliem, slepeni izgrieztus, un velna sūdu. Kāds no zvejas dalībniekiem aizdedzina biszāles, otrs atkal atlaiž uzsieto āmja galu tanī brīdī, kad aizdedzina biszāles, un ļauj nokrist pēdējam tieši dūmu mutulī. Tad nu vads ir gatavs un viņu var iekraut ratos aizvešanai. (Zvejnieku Vēstnesis, 1930, Nr.2, 19–20)

Āms II, āma, oms (ōms) – 1) vīna un degvīna mērs. – “17.gs. sākumā vietējo graudu degvīnu pārdeva ar āmiem.” (Zemzaris, 124); 2) iegrimis mērs. – “Grimst jau laivas pāri āmai, pāri engām viņi skatās.” (Jansons-Saiva, 84)

Āmulis, amols (amuols) – dzīvības, auglības simbols, saistīts ar saules kultu. Iespējams, ka indoeiropiešu tautām tas ir viens no teiksmainā saules zara ekvivalentiem. Ticēja, ka ar āmuļa zaru var atrast paslēptu zeltu. Aizsargs pret burvjiem, raganām, pret pērkonu un ūgunsgrēku. Nozīmīgs arī dziedniecībā, ar āmuli ārstēja neauglību, dažādas sieviešu kaites, bet arī audzējus.

Āņķis, āņķens, āņķins – mucas tapa. – “/Kulteni jeb dzersi, dzesi/ taisa 50 l lielā koka mucā, kurai apakšā āņķis jeb tapa, pa kuru dzersi vēlāk izlej.” (Dumpe, 2009, 209). Aizguvums no vācu val.

Ārdeklis, ārdikla, ārdikls – mēslu ārdāmās dakšas ar diviem zariem. – “Bez lielās mēslu dakšas latvietis lieto arī mazāku divzaru [...] dakšu mēslu izkļiedšanai uz tīruma [...] Tādējādi izskaidrojams [...] tās nosaukums ‘ārdikls’ no vārda ‘ārdīt’” (Bilenšteins, 2007, 233)

Ārdi, ārdis, ārdes, ārdiņas – 1) uz rijas sijām izvietoti brīvi pārbīdāmi apaļkoki sera sakraušanai un žāvēšanai. – “Pie griestiem uz sijām bija ārdi, ko varēja bīdīt, tur kaltēja labību pirms kulšanas.” (Graudiņa, 2002); “Kuļamo labību no ārdiem nogāž vīrieši, sievietes to iznes piederbā un izklāj.” (DL, 1893, 73); 2) pie istabas vai pirts, vai klēts griestiem pierīkotas garas kārtis drēbju vai dažādu mājsaimniecības piederumu žāvēšanai un glabāšanai. – “Krāsns priekšā pie griestiem ārdes, kur glabāja skalmalku, kaltēja malku un izžāva slapjas darba drēbes.” (Jurgens, 7); “Žāvējamo gaļu, desas un iešņavu taukus (savureiz arī zivis) sakāra dižā skursteņa ārdos apmēram trīs četru metru augstumā.” (Draviņš, 93); “Lielajā istabā pie griestiem ietaisītas ārdiņas. Uz tām glabājās maizes lāpsta.” (Viksne, Materiāli no Sunākstes, 146); “Pie griestiem ierīkoti ārdi, uz tiem glabājas šķietī, nītis, lumstu buntiņa un citi aušanas piederumi.” (Janševskis, II, 283); “Ņēma labākās drēbes istabiņā no ārdiem zemē, gērbās un taisījās ceļā.” (Janševskis, 1981, I, 255); 3) “rijas krāsns augšpusē virs mutes (kurtuves) no ķieģeļiem veidotas ejas karstuma izplūšanai” (Viese, 27). – “Nekas nebija garšīgāks par rijas krāsns ārdos ceptajiem griežņiem.” (Viese, 27). Pamatā ide. *er- valģis, irdens, rets; izjukt, irt (Karulis, I, 75).

Pie ārsienām visas telpas garumā ir iebūvēti baļķi, virs kuriem salikti apaļkoki. Tie atrodas tik augstu virs zemes, ka vidēja auguma cilvēks var iziet pa apakšu, gandrīz nesaliecies. Ārdus, kā šos kokus sauc latvieši, var viegli pārbīdīt tuvāk un tālāk – pēc vajadzības. (Bilenšteins, 2001, 100)

Diezgan augstu virs /rijas/ krāsns ir divi ārdi jeb divas ārdis, uz kuriem žāvēja malku. Pārējie – labības žāvēšanai domāti ārdi atradās mazliet dziļāk. (Bilenšteins, 2001, 90)

35532. Zirņus sējot, vajaga apvilkt mugurā vecus svārkus, tad zirņi izvārsies miksti, tāpat arī zirņus seru ārdīs metot, to vajaga izdarīt ar cimdiem. (LTT)

35541. Zirņus sējot, pirmā sauja jāzsēj ar cimdiem, lai augtu miksti zirņi, tāpat arī ārdos jāliek pirmais klēpis ar cimdiem, lai zirņi vārtos miksti. (LTT)

15714. Rudenī rījā kult beidzot, ārdos vienu labības kopiņu atstāj citam gadam. (LTT)

15710. Rudenī, pirmo rīju nokuļot, jāatstāj uz ārdiem kulīte labības, un tai tur jāpaliek, kamēr kulšana beigta, lai labība labi rastos. (LTT)

*Dziržu ārdus klaudzinot,
Liedu salmu gubenē;
Dzirž' kanniņu klaudzinot,
Sēstos galda galiņāi.
LD 28808*

Āre, ārs, ārene – 1) “tirums, pļava, mežs, kur laba zeme, laba zāle, kur aug lapu koki [...] meža gabali, kur aug āra koki (pretējs nojēgums – silava); āra bērzs, pretējs – purva bērzs” (DL, 1893, 145); “Uoriņa beja sausa pļava ar lobu zuoli.” (Janīna Strode, Latgale, 2008); 2) iekopta vieta klajā laukā vai pļavā. – “Mājas un muižu lauki tolaik bija tikai trijām ārēm, divas apsētas un viena papuves āre.” (Dinsberģis, 17). Īp.v. ‘ārīgs, ārīgsnejs, ārīskis’ – izcili labs; augstvērtīgs, labas sugas. – “Kādas pļavas! Ārīskas vien.” (Janševskis, III, 79); “Te vairāk bij purva zāle nekā ārīska.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 291); “Vectēvs, galvu atkāris, novēroja, kurš bērzs ārīskāks, jo tādiem, pēc viņa domām, bij saldākas sulas.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 122); “Meklej pa blūdu, kur uoryskuoks.”; “Cīši uoryskis – pats nazyna, kū meklej.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006). ‘Ārīska vieta’ – dzīvošanai vislabvēlīgākā gan ainavas ziņā (pretēji purvainai, zemai, sīkiem kokiem, krūmiem saaugušai), gan iekoptības, saukoptības ziņā. ‘Ārīski augi, ārīska pārtika’ – dzīvības spēku veicināšanai vislabākā, augstvērtīgākā. – “Ārzeme, ārplava, āras zāle.” (Ulmanis, 3); “Uoryskuoka zuole.” (Anna Kažuka, Latgale, 2006)

Vārdu *ōryskis* atteicynoj arī uz lūpim, *ōryska* gūvs nadzer sumozgu, naād pūra zōles voi sīna, *ōryskis* lūps meklej lobōkas un smolkōkas bareibas. Ir *ōryskas* pļovas, *ōryska* zōle, *ōryskis* sīns. Ōres ir kai saliktenis šaidūs vītu nūsaukumūs Bykovas pogostā: DZIĻORI, KAZORI, ŌRENIŠI voi ŌRIŠI, ZŪSORI. (Latkovskis, 1963, 14)

Māra svētīja ganāmo pulku, gana modribu, lai gan neārīskajās ganībās lopiem jau ap Jāņiem nebija, ko grauzt. (Veselis, 1956, 41)

Lubāniešiem biežāk skan āra (“no āras istabā iet”), taču ārīskis jau it visur ir ar nozīmi – ārpus purva (ārīska, ne purva pļava) vai arī ārpus meža, sila, briksnāja. (Liepiņš, 2000, 38)

*Tāļi gāju, neredzēju
Tik ārīska ozoliņa:
Zīda mīza, zelta saknes.
Dimantiņa lapiņām.
LD 34066,10*

*Paļdis soku Laimēnai,
Man ōrīska dzeivōšona,
Cytys mōsys pūru brīn,
Es brīn' ōru dōbuleņu.
Magazin, XX, 96*

*Vanadzin, cekuliņ,
Tekam abi kalniņā,
Raudzīsam to āriņu,
Kur mēs agrāk ligojam.
Magazin, XX, 96*

*Na ar auzas sabarōju
Savu lobu kumeleņu:
Ar ōrysku dōbuleņu,
Ar olūta iudisneņu.
LD 29854*

*Tāda mēle tautiešam
Kā tam purva strazdiņam:
Dzied purviski, dzied ārīski,
Man' [mūs'] māsiņu pievildams.
LD 600*

*Es tev lūdzu, krustatēvs,
Purvā kārtes man necērt, –
Ārīskā vietīņā,
Lai tā viegli ligojās.
LD 1671*

Tautiešam, poriešam,
Pora bērza slotu griežu;
Es savam brāļiņam
Ārisko darināju.
Tdz 48977

Ārgalis – āksts, palaidnis, tāds, kam nav labs vārds. – “Ir jau tāda ārgale, vai nu viņu kāds krietns pūsis precēs.” (Milenbahs, I, 242). Darb.v. ‘ārgaloties’ (ārgaluoties) – muļķīgi izdarīties, ākstīties. – “Kamēr pūši ārgalojās, ātri pazuda.” (Leimane, 1990, 46)

Ārtaugs, ārtigs, ārtava, ārtavs, artavs, artava – 1) senu laiku svara un sudraba naudas mērvienība. – “Ārtaugs par Rīgas markas kaltu monētu pirmo reizi minēts 1407. gadā.” (Šterns, 1979, 74); “Sākot ar 14.gs. sidraba siknaudas gabals līdzīgs vienam šķīliņam; 17.gs. vienā ārtaugā bija vairs tikai 0,5 šķīliņa.” (LKV, I, 1464); 2) dāvana, ziedojums. – “Ubagi sēdēja ceļā malā, kaut ko dziedāja vai sauca žēlā balsī un stiepa uz priekšu rokas pēc artavas.” (Lapiņš, 1936, 174); “Zemnieks dēlu skološanai gan atdodot pēdējo artavu, bet meitas skolojot nelabprāt.” (Bērziņš, 1935, 203); “Tā tad būšot viņa artava.” (Suiņu pūrs, 46)

Svara ēra jeb unce tika iedalīta 3 ārtaugos [...] jeb ārtavās [...], ko saista ar vecsakšu ‘arut’ rūda vai ziemeļnieku *aruti-taugo – metāla stīga [...] Mūsu vēsturiskiem sakariem ir svarīgi zināt, ka vienu ārtaugu smagi sudraba stieniņu fragmenti (8,4 g, 8,6 g, 8,8 g) konstatēti Talsu un Livānu izrakumos, bet 2 ārtaugus smagi atsvaņiņi (16–16,4 g) atrasti Turaidā un Vecsaulē. (Švābe, Straumes un avoti, II, 271–272)

Āva, āve, āvis – kara cirvis. – “Smagās āvas mētādami, ceļā pošas sirotāji.” (Jansons-Saiva, 32); “Paceļ āvu Silabriedis, labietis no aizputiešiem.” (Jansons-Saiva, 77); “Salūst zobens – cērt vēl āva, sadrūp āva – sit vēl vāle.” (Jansons-Saiva, 76)

Āži, saukti arī par bukiem, jumta gaiļiem, zirdziņiem u.c. – jumta kores gala konstrukcijas elements. – “Lai čukurs būtu stiprs un vējš to nevarētu aiztikt, [...] uzliek uz salmu jumtu čukura āžus.” (KV, II, 1508)

Kores galus noslēdza jumta “āži”, nodrošinot jumta malu ap brodiņu, kas radās, gala spāres nesalaižot kopējā virsotnē, bet atbalstot uz šķērskoka. Šie āži parasti ir izveidoti, stilizējot dzīvnieku formas – galvas, ragus, putnu tēlus. Tajās nojaušams sakars ar seno ticējumu, ka, uzvarot ciņā kādu zvēru, no tā iegūtā trofeja, piestiprināta pie cilvēka mītnes, to aizsargā no draudošām briesmām. (Kundziņš, 1974, 294)

B

Bābiņa – 1) vakarzvaigzne; 2) Greizie rati, zvaigznājs; 3) “no matiem savīstīts radziņš pierē, kādu sievietes mēdza uztaisīt, no pirts nākot” (DL, 1893, 161); 4) sieviešu lakata mezgls, sasiets priekšpusē; 5) skalturis. – “Bija arī sevišķs skalū turētājs no dzelzs bleķa ar koka kāju, sauktu par bābiņu.” (Pumpurs, 44); “Saimniece iesprauž bābiņā skalū un vērpj.” (Leimane, 1990, 7); “Puisis piegāja pie skala, izņēma to no bābas, nodžirkstīja, aizdedza sev pīpi.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 425)

Latviešiem priekš katras lielākas zvaigznes vai katra zvaigžņu pudura bijis savs vārds. Tā [...] vakara zvaigzni tie saukuši par bābiņu. (DL, 1892, 187)

21883. Kad bērns izbīstas, nevar gulēt, kad viņam karstums, tad saka, ka viņam notikumi. Tādā reizā bērniņam iedod notikumu zāju (virceļu) tēju. Jo iecienīta zāle ir judu (budu) kārklīni. Dzēriens priekš iedošanas sapūšams (saraugāms) ar šādiem vārdiem: “Vilkata, suņu purns, ragana, žagatas aste, vecītis, bebritis, pierť s kausītis, bābiņa, dunča mēle, skābarda lokās; deviņu vīru spēks to neizvelk.” (LTT)

Neiztrūkstoša “mēbele” istabas iekārtā “bāba”, kur vakaros skalus iespraust. Istabas sienas bijušas pilnīgi melnas no skalū dūmiem. Kā lai viņas nebūtu melnas, ja katru vakaru zem “bābas” sakrājušies vesela kaudze ogļu. (Vīksne, 91)

Babulnieks, babuļnieks, babulis – 1) iebūvietis; nabags. – “Valstī esot tādu babulnieku diezgan.” (Zvaigznīte, 53); “Nelabais, kas to tā iekārtojis, ka tiem babulniekiem, tiem ubagiem, vienmēr tās smukās meitas.” (Upīts, 1987, 117); “Viņa labprāt dēvējās par babuļa cilvēku un jutās glaimota, kad citi tiepās, ka tā esot gan daudz kas vairāk nekā babuļa cilvēks.” (Saulietis, Raksti, V, 20); 2) vienpatnis. – “Dzīvo viens pats kā babulītis.” (Mīlenbahs, I, 247). Vārda izcelsme neskaidra. Pastāv hipotēze, ka pamatā skandināvu izcelsmes vārds, sal. seninsl. ‘bóli’ – algots darbinieks. Saskaņā ar citu pieņēmumu vārds satuvināts ar angļu ‘baby’ – bērns, lietuviešu ‘bumbi-las’ – kalps, resp., tāds, kam nav patstāvības (Fasmers, I, 181).

Bada dzeguze – tāds, kas pastāvīgi žēlojas par trūkumu; skopulis; nelaimes putns. – “Bet patiesībā šis, bada dzeguze, pa visu vasaru tikai pusrubli, ko mātei ziepes un sāli nopirkt.” (Upīts, 1987, 163); “Tas bada dzeguze! Tas ir tas stubākais sīkbirģelis, kādu es jebkad esmu sastapis [...] Kā reiz aizņēmās trīs rubļus, tā vairāk nerādās.” (Upīts, 1987, 717)

Bagare, bugurs, bogors – zivju tīkls, ko visvairāk lietoja, zvejojot butes. – “Lestu jeb bušu vadi (arī bogori nosaukti) sastāv no maza vadiņa, tauvām, treiliņiem un 4 dzelzu riņķiem.” (DL, 1892, 106); “Ar bagari gar smilšu dibenu plekstes bagarē.”

(Veldre, 1938, 18); "Pēc apprecēšanās viņai ar vīru piederējis tikai plekstu bugurītis." (Veldre, 1939, 153). Darb.v. 'bugurēt, bagarēt' – zvejojot plekstes ar plekstu tiklu. – "Bugurējot plekstes, reizēm laimīgi bugurī saķeras arī pazudušie reņģu tikli." (Veldre, 1939, 154)

Baidās kā pūķis no krusta – saka par ļoti bailīgu cilvēku. (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 115)

Baiglis, baigs, baigi – 1) ziemeļblāzma. – "Murgi jeb baigi pret ziemeli ir [...] salti uguni, kas brīžam kā kronis pie debess stāv, brīžam kā bālas uguns liesmas te jaucās, te dalās, te staigā, te stiepjas, te saraujās, te spīd, te zūd, te acumirkļi citur rādās un dažādi ērmojās." (Stenders, 1988, 39); "Tie baigi kaujās." (Lange, 49); 2) biedētājs, spoks; putnu biedēklis; briesmu stāsts; baismas. – "Nesatveramā baiga [...] vietā uztver roku uz maigām, siltām sievietes krūtīm." (Janševskis, I, 122); "Baigļi un tādas pesteles vairāk top daudzīnātas nekā Dieva pirksts." (Latviešu ārste, 108); "Tas dien un nakti kuļās ar baigļiem." (Latviešu ārste, 115); "Nu nevajag ticēt māņus un stāstīt tukšus baigus!" (Janševskis, II, 128)

14188. Kad nakts laikā pie debesīm ziemeļa pusē gaišums atspīd, to sauc par baigiem jeb kāviem, jo tur nomirušu kara vīru dvēseles kaujoties. (LTT)

14189. Citi ziemeļu blāzmu sauc par baigiem, citi par kāviem, citi par murgiem, citi par jodiem. Vecas bābas stāsta, ka nokautu zaldātu dvēsele, kas jau ir debessmierā, vēl pie debess velves kaujas. Es pats esmu dzirdējis, ka kāds muļķis, ziemeļa blāzmu ieraugot, ar dziļām nopūtām sacīja: "Vai Dieviņ, kas nu būs?" (LTT)

14187. Tas ir zināms, [ka ziemeļa gaismā] nav nekādi baigi. Lai neļēgas runā par karu un mēri, lai sauc tos baigus, jodus jeb karaļaužu dvēseļu kaušanos. /G.F.Stenders, Augstas gudr. gr. 1797, 240./ (LTT)

Baiļu pilnas somas – saka par lielu nobīli, bailēm. – "Nu bijis baiļu visiem pilnas somas, ka nezinājuši, ko darīt." (Upīte, 1911, 46)

Bairītis, bairišs – rūpnieciski ražots alus. – "Bairīša tolaik vēl par laimi nepazīna, un tēja bij tikai lepnu kungu dzēriens." (Kaudzītes Matīss, 38); "Dažas mucas bairīša un cita alus." (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 254); "Brandvīns, bairītis un kāposti bij īgnumu izdzinuši." (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 262). Aizguvums no vācu val.

Bāleliņš, brāleliņš, bāliņš, bālis – 1) brālis; 2) dzimtas, novada vai ciema, vai citas kādas vietas (kopības) jauno, neprecēto vīriešu, jaunekļu apzīmējums; kādas brālības biedrs.

Starp bāliņiem izšķir jaunus (juniores) un vecos (seniores) bāliņus. Šī duālistiskā sabiedrības struktūra pamatojās uz principa: darbības vīri un padoma vīri [...]. Šķiet, visa sabiedrība pastāvēja no nelielām bāliņu kopām (līdzīgi kviritu organizācijas kūrījām), kas veidoja lielo bāliņu kopu (sal. Romā 'Curia Maxima'). No politisko tiesību un pienākumu viedokļa kā lielā sabiedrība, tā arī tās sastāvdaļas – mazās bāliņu organizācijas – veidoja korporatīvu līdzinieku savienību. Tāpēc to galvenokārt arī raksturo vienlīdzības princips. Tāpēc arī, kad sadalīja zemi mazos gabaliņos ('tiesās') [...], katram sabiedrības loceklim bija līdzīgas tiesības ar citiem. (Sinaiskis, 127–128)

*Dzied', meitiņa, atskaties,
Liela meža maliņā:
Man deviņi bāleliņi,
Nevienam līgaviņas.
LD 460*

*Jauni puīši bāleliņi,
Sargait savus kumeliņus,
Jāniņš sēž krūmiņos
Iemauktiņi rociņā.
LD 32502,5*

Jaunajam bāliņam
Jaunu kalu zobentiņu;
Jaunajam jaunu kalu,
Sev veco balināju.
LD 32030

Aiz Daugavas vara dārzs
Baltā smilšu kalniņā;
Tur ziedēja zelta rozes,
Sudrabiņa magoniņas.
Dieva dēli, bāleliņi,
Puškoj' savas cepurītes;
Saules meitas, jumpraviņas,
Darināja vainadziņus.
LD 33739

Padziedam mēs, māsiņas,
Vai mēs kādas naidenieces?
Lai naidojas bāleliņi,
Tiem jādala tēva zeme.
LD 838

Tricēj' kalni, ielejiņas,
Kad es augu bāliņos;
Kad aizgāju [aiziešu] tautiņās,
Lai tricina lakstīgala.
LD 428

Baltaine – “balta villaine” (LE, I, 185). – “Baltaine – no vismikstākās vilnas austa vilaine, balta, ar bārkstēm gar malu un dažādiem izrakstījumiem.” (DL, 1891, 105)

Baltas un nebalts dienas – saka par dzīves raibumu – priekiem un bēdām. – “Es piedzīvoju baltas un nebalts dienas.” (Vaivods, 2009, 57)

Baltene, baltenītis, baltenīte – tīkla veids. – “Liekāču tīkla – baltenes – augšmalā vienā galā tīkla auklā iesieta austiņa – cilpiņa.” (Ligers, 1942, 50); “Reizēm ar liekaču tīklu – balteni zvejojot dodas laivā, tad piedalās divi zvejnieki, viens virza uz priekšu laivu, otrs laivas pakalgalā ielaiž ūdenī tīklu.” (Ligers, 1942, 54)

Balti meli – vistīrākie meli. – “Tie balti meli, ko mans vecis te melš.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 186)

Balts – 1) gaišs, spīdīgs (krāsas nozīmē). – “Lakatiņā, kur bērnu izmazgātu ietin, sējuši sudraba naudu, tā saukto zobu naudu, lai aug balti zobi.” (Latvju raksti, II, 31); “Te kādā baltā dienā ķēniņa dēls paceļ acis un ierauga tālumā it kā jūras salu.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 1); 2) tīrs; pilnīgs. – “Berza ar sauso ašu višķi slauktuves baltas kā piens.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 350); “Vecaistēvs ņēma balti berzto zara kannu un tecināja iz mučeles brūngano alu.” (Kalniņš, 1977, 80); “Gribas tak baltam pa Dieva pasaulīti staigāt.” (Pelēcis, 1990, 255); “Maišeli sēklas par baltu velti iedevis.” (Pelēcis, 1990, 153); “Tie balti meli, ko mans vecis te melš.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 186); 3) labs, mīļš, priecīgs, laimīgs. – “Par mīļo, balto tā bija tādēļ iesaukta, ka runādama, īpaši ar sievietēm, tā nekad nevarēja iztikt bez sava “mīļā, baltā” un bez savas mūžīgās vaicāšanas.” (Apsīšu Jēkabs, 202); “Es piedzīvoju baltas un nebalts dienas.” (Vaivods, 2009, 57); 4) nemateriāls, caurspīdīgs (parasti par spokiem vai mirušo gariem). Pamatā ide. *bhel- spīdīgs, balts (Karulis, I, 104).

Augsts Kroņa mantinieks uz Rucavu nobraucis, gribēdams tur uz jakti iet un zemes kopšanu apskatīt [...] Kad Ķeizariskā Augstība bija kādas stirnas un zaķus šāvis, tad viņš iegāja kādās zemnieku mājās. Saimniece saņēma augstu viesu pēc latviešu ieraduma, tam pāri cimdu dodama un baltu divieli apkārdama. (Latviešu Avīzes, 1860, 126)

33663. Zalkšu ķēniņam esot zelta kronis galvā. Jānoliekot balts lakatiņš zemē, uz kura tad viņš uzliek savu kroni. Kas to dabū, tam liela laime. (LTT)

3584. Kad atron dzeņa bērņus koka caurumā un aizbāž to caurumu, tad dzenis atnes dzelzu zāli, kas attaisa to caurumu. Bet dzelzu zāle ir ļoti maziņa, kādēļ pie koka jāpa-

klāj balta drēbe, ka to var saredzēt. Ar to zāli var attaisīt visas atslēgas. /F.Brīvēmnieks, 1881. VI. 199./ (LTT)

13292. Vajag apēst gabaliņu no balta krupja, tad varēs saprast visas lopu un dzīvnieku valodas. (LTT)

21566. Aprakto naudu apšargājot balta čūska, āzis, vilks vai vērsis. (LTT)

3720. Kad brūte pārbrāukusi, tad gājuši pretī ar alus kannu, par ko vajadzējis ziedot. Tad to veduši pie ugunsкура sasildīt. Pēc tam vecākais vedējs ņēmis brūti pie rokas un, otrā rokā turēdams izkapti vai garu dūci, iecirtis krustiski trīs reiz palodē, vedis to par sliekasni, kur paslieksnē bijusi paklāta balta villāne. (LTT)

20906. Mironam vajadzēja būt gērbtam tikai baltās drēbēs, vajadzēja būt baltam kā engelišam, citādi to viņā pasaulē nelaizot iekšā. Tādēļ mironam uzvilka baltu kreklu, apsēja baltu lakatiņu poliski ap galvu, apvilka kājās baltas diegu zeķes un ietina to baltā palagā. (LTT)

2211. Uz kapu veda nelaika miesas ar sirmiem vai bērēm zirgiem. Sili [zārku] apsedza ar baltiem palagiem, jo balta krāsa pa veciem malēniešiem bija sēru krāsa. (LTT)

30770. Katram traukam vienumēr vajaga nomazgāt arī dibenu, tad viņā saulē balts galds būs klāts. (LTT)

24088. Ja pirti peras ar jaunu bērza slotu, tad miesa paliek balta. (LTT)

4766. Pavasarī, kad pirmo reizi redz ciruli, tad ar sniegu nomazgā muti, lai ir balts visu gadu. (LTT)

21845. Kad kāds nobrīnot: "Kāds smuks (balts) bērns!", tad klusām jāatbildot: "Smuka tava pakaļa!" (LTT)

28356. Ja grib, lai rudenī ātrāk sniegs snieg, jāved balts auns ap bērzu. (LTT)

4228. Ja pār ceļu pārskrien balts kaķis, tad gaidāma laime. (LTT)

*Jūs ļautiņi, nezīniet,
Kur Dieviņš nakti guļ:
Vidū jūras pie akmiņa,
Baltajāsi putiņās.
LD 33829,3*

*Balta kaza jūrā brida
Zeltītiem radziņiem;
Tā nebija balta kaza,
Tā bij Dieva kumeliņš.
LD 33862,1*

*Saulīt' balta noiedama
Guļas zelta laiviņā;
No rītiņa celdamās
Apģērbjās sudrabā.
LD 33910*

*Laima man viešņa nāca;
Kādu tai krēslu ceļu?
Baltas vilnas grozu cēlu,
Lai mūžiņu viegļu lika.
LD 1197*

*Balta vista ietecēja
Manā govu laidarā;
Tā nebija balta vista,
Tā bij mana govu Laime.
LD 32446,1*

*Kālabade svētu ritu
Pulkiem jāja bāleliņi?
Viena maza dvēselīte
Apakš baltas villainītes.
LD 1353*

*Gavilē, tautu meita,
Ja māk' labi gavilēt:
Mani balti bāleliņi
Aiz kalniņa klausījās.
LD 463,1*

*Ekur stalti karavīri
Mani balti bāleliņi!
Paši gāja spēlēdami,
Kumeliņi dancodami.
LD 31970*

*Sniegi sniga āriņos,
Balti jāja karavīri.
Tālu bija, nepazīnu,
Vai nav mani bāleliņi.
LD 32170*

*Vakar sniga balti sniegi,
Meža putni kāzas dzēra:
Zaķīts ņēma lūša meitu,
Vanags lēca panāksnos.
LD 2691,1*

*Aizej, lietīn, rūkdams, kaukdams,
Uz tiem melniem igauņiem;
Atnāc, saulīt, līgodama,
Uz tiem baltiem latviešiem.
Igauņiem melnas drēbes,
Tiem lietīņa vajadzēja;
Latviešiem baltas drēbes,
Tiem lietīņa nevajaga.
LD 2851*

*Mana balta mamulīte
Mani balti audzināja:
Apvilksu baltu kreklu,
Pacēlusi saulītē.*
LD 3005

*Listi, listi, lietutiņi,
Lai es labi balta augu;
Bajāriņi savas meitas
Ar sudrabu baltināja.*
LD 2857

Baltu spļaut – būt ļoti dusmīgam, stipri dusmoties. – “Niknumā tīri baltu spļaudams, viņš piecēlās kājās.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 263); “Nekā darīt – velns atdeva saimniekam desmit kuļu zelta naudas un aizvilks baltu spļaudams.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 136); “Projām iedams, velns itin baltu nospļauj, pukodomies: “Bij man to zināt – nebūtu ne iesācis!”” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 341)

Balva – 1) dāvana; godalga, atzinība. – “No balvas, ja tādu būtu izpelnījusies, neatteikšos.” (Birznieks-Upītis, Vasara Ličos, 26); 2) cienasts, gardums; kukulis; 3) labums, alga. – “Ceļā līdz krogam, kas atrodas krietnu gabalu tālāk, laika diezgan pārskaitīt un pārbaudīt šīs dienas balvas.” (Valdis, Kurzemē, 30); “Ir vai nav, tas viena balva, bet tā raksti, es tā gribu.” (Janševskis, 1994, I, 114); “Vecai Tijai arī bija labu balvu iedevuse zieda tiesai par rokas ievilkšanu un saites uzlikšanu.” (Janševskis, 1983, II, 87). Darb.v. ‘balvot’ (balvuot) – 1) dāvināt. – “Jaunais pāris, īpaši brūte, apbalvoja katru nabagu, braucot no baznīcas uz māju.” (RLB ZK, 1897, 78); 2) cienāt ar kaut ko; 3) piekukuļot, kukuļot; 4) izteikt atzinību. ‘Iebalvots’ (iebalvuots) – piešķirts, uzdāvināts. – “Tiem, kam iebalvots spēcīgs gars, dedzīga sirds.” (Kronvalds, 637). Vārda pamatā ide. *bhel- spīdīgs, balts. Nozīmes attīstība: balts – labs – labums (Karulis, I, 105).

Balziens I, balzenis, balgzds – agrākos laikos viksnas, ievas vica, ar ko sasēja ragavām pretējās slieču mietnes. – “Mietņu augšējos galus savieno ar balzieniem.” (DL, 1892, 157); “Balzienus taisa no oša vai ievas koka. Tos apliec ap abiem pretim stāvošajiem balstiem un vidū balziena galus savieno kopā ar tapu.” (Bīlenšteins, 2007, 512); “[..] ragavām kārkļu balzeņi, kur katrs prātīgs cilvēks liec no ievas.” (Upīts, 111); “Ragavu priekšējais balziens bijis aizmeties aiz celma.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 62); “Vilks ar visu stīvo muguras kaulu iespriedies ragavu apakšā balzienos.” (Upīte, 1911, 11); “Es biju tik lokans kā balziens.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 38)

Balziens II – josta mēteļa mugurpusē. – “Ģērbies viņš bija tumši ruslā, jau stipri nēsātā pusemēlītī ar balzienu uz muguras.” (Janševskis, IV, 211)

Balģe, baļva – baļļa, kas ir apaļš koka trauks, kurā skābēja, piem., kāpostus, bietes, jāva maizi u.tml. – “Mozajā balģiē imierču agurks.” = mazajā baļļā iemērcu gurķus (skābēšanai) (Reķēna, 1975, 229); “Maizis balģis cytom vajadzeibom nālītava, tik maizis meikļis jaukšonai” (Reķēna, 1975, 232); “Dobes stūrī, kur auga vilku vālitētes, tika sabriedināti izkaltuši trauki, sākot ar spaiņiem un beidzot ar mucām, baļvām un vislielākajiem toveriem.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 350). Vārds aizgūts no vācu val. (Mīlenbahs, I, 230).

Banda, bandas – 1) senāk blakus ienākums, nodevas; atalgojumam piešķirts zemes gabals. – “No smalka audekla četrreiz vairāk naudas ienāktu, tās būtu pušiem un meitām labas bandas!” (Stenders, 1988, 147); “Vecīts iesēš meža vidū bandu miežus.” (LTTP, XIV, 164); “Laivas ipašnieks dabū vienu daļu vairāk, to sauc par laivas bandu.” (Veldre, 1938, 43); 2) kalpa atalgojums. – “Dižpuīša alga jeb bandas bija divi

pūri rudzu, divi pūri miežu un divi pūri auzas un tad vēl klāt kāda kārta drēbu.” (Dinsberģis, 11); “Iet pie sveša saimnieka pelnīt bandas.” (Janševskis, III, 375). Lietv. ‘bandinieks, bandenieks’ – kalps, kas kā atalgojumu saņem bandu. – “Tautasdziesmās saimnieku kalpus ļoti biežs sauc par bandeniekiem.” (Bīlenšteins, 2007, 187). Vārda ‘banda’ sākotnējā nozīme varēja būt ‘izcirstais laukums’. Pēc cita uzskata (Endzeliņš) – vārda nozīmes pamatā ir ‘izmantošana, īpašums’ (Karulis, I, 106–107).

Blakus saimes kopzemei mēs diezgan agri ieraugam īpašus nodalītus zemes gabaliņus, kuru ienākumi netiek vis kopējā saimes fondā, bet paliek katra gabaliņa turētāja personīgā rīcībā [...] Sākumā banda bij kalpa atalgojums graudā, t.i., algas vietā saimnieks izsēja viņam saimes kopzemē zināmu mēru labības [...] Jāpielaiz, ka kalpam banda tika ierādīta kaut kur mežmalē un viņam pašam tā bija jānoliz pa dienvidiem un svētdienām [...] Bandu saimniecība bij naudas saimniecības un līdz ar to privātipašuma priekštecis. (Švābe, 54)

Pēc manām domām, Bandava nozīmē bagātu apgabalu, kur seniem kuršu valdniekiem bijis iespējams gūt no iedzīvotājiem labas bandas jeb nodevas, kā medu, labību, lopus un citus produktus, kas šai apgabalā labi izdevušies. (Janševskis, 1983, II, 327)

Puišu lone pastāvēja vienīgi iekš tā saucamām bandām, tas ir, tiem ierādīja saimnieks kādus gabalus zemes, kur tie sevīm iesēja linus, rudzus, miežus. Bez tam vēl tie pa vaļas brīžiem nocirta meža zemē kādu līdumiņu, priekš kā toreiz liegšanas nebija, un to apstrādāja priekš sevis. (Pumpurs, 40)

*Es maza meitiņa, man arī banda:
Pušpūra prievītu, vēpele gradzenu.
LD 3000*

*Svētu rītu ganos dzinu,
Dažam skādi padariju:
Tēvam pļavu noganiju,
Tautiešame banda lauku.
LD 29447,1*

*Pate roze mērķi rāda,
Še māsiņa nedzīvos:
Iet par viju ziedēdama
Bandenieka līdumā.
LD 6427,11*

*Bandenieka rudzi auga
Liela ceļa maliņā;
Zinājās naudas rudzi
Pa celiņu aizvedot.
LD 27944*

*Mans brālītis bandenieks
Jāj ražanu kumeliņu:
Zilēm segli, zied' iemaukti,
Ābolainis kumeliņis.
LD 29836*

Bānis I, bāna, bāņa – kaudze, guba. – “Žagaru, mālu, mēslu, siena bānis.” (Mīlenbahs, I, 272)

Bānis II, bānītis – “neliels, apdobens māla pods ar platu dibenu un vienu vai divām osām” (LKV, I, 1771); māla dzeramais trauks (Mīlenbahs, I, 272).

Bānis III, bānītis, čukčuk bānītis, mazbānītis – šaursliežu dzelzceļš; vilciens. – “Vecāka gadu gājuma kurzemieki vēl labi atceras lēnīgo bānīti, kas pukškināja no Liepājas uz Aizputi.” (Leja, 2006, 176); “Vienīgi pateicoties mazbānītim, Viesīte no maza miestīņa pārvērtās par pilsētu.” (Laika soļos ieklausies, 75); “Aizgāja uz šaursliežu bāniņa par lokomotīves vadītāju, stūrēja mazo čukčuk vilcieniņu vairāk nekā divdesmit gadus.” (Mežgalieši, 98); “Ac’s kā trīs rubuļ aintai, neredz, ka bānītis nāk.” (Ugāles pagasta stāsti, 2009, 25). Aizguvums no vācu val. ‘bahn’ – dzelzceļš.

Jauks bija ziemas brīvlaiks, kad varēju no Rīgas līdz Daudzevai ar lielo bāni atbraukt, bet tālāk līdz Viesītei [...] ar mazo bānīti. Šo bānīti bija Pirmā pasaules kara gados, no 1916. gada sākot, uzbūvējuši vācieši ar krievu armijas gūstekņiem ātrā laikā. Un pēc kara tas vēl ilgi kalpoja, gan meža materiālu izvešanai, kā arī cilvēku satiksmei līdz Daudzevai vai arī Jēkabpilij, līdz lielajam dzelzceļam. (Žilinskis, 10)

Pie vienām /vāga/ durvīm uz neliela atbalsta laukumiņa stāvēja maza apaļa čuguna

krāsniņa ar skarda skurstenīti caur vāģīša jumtu. To kurināja ar isu, sīki sasmalcinātu malku, lai ziemā pasažieriem būtu silti. Dienai satumstot, konduktors ienesa parastu sveci, ko nolika augstu pie griestiem uz mazas laktiņas. Bānītis līdz katrai nākamajai stacijai brauca vidēji trīs stundas. Tā ripojošais sastāvs pēcķara gados⁷ bija – trīs četras platformas ar kokmateriāliem un priekšgalā pāris pasažieru vāģīši. (Laika soļos ieklausies, 56)

Bansteklis, banstēklis, banstaklis – mucenieka darba rīks (Birznieks-Upītis, 189). Aizguvums no vācu val.

Bārenis, bāris – tāds, kam miris viens vai abi vecāki; vājš, bezpalīdzīgs, beztiesīgs cilvēks. – “Mēs bijām bāreņi, bet ne sērdieņi [..] Mums taču palika vēl mūsu miļā memmiņa.” (Barons, 2005, 17). Pamatā ide. *orbho- – tas, kas palicis bez vecākiem (Karulis, I, 109).

1679. Ja meža ābeles pirmās zied, tad tanī gadā daudz bārenītes izies tautās, bet, ja mājas ābeles, tad mātes meitas. (LTT)

26500. Kad pavasari kādreiz spīd saule un list lietus, tad saka, ka tās esot bārenišu asaras. (LTT)

Saka saule noiedama:
Jau ļautiņi pakrēslī;
Saka māte nomirdama:
Paliek bērni bāreniši.
LD 4204,2

Aiz avota saule lēca,
Zelta starus laistīdama;
Bārenīte asaroja
Svešas mātes pajumtē.
LD 3930

Godāj, Dieviņ, tos ļautiņus,
Kas godāja bārenīti;
Ne tai tēva, ne māmiņas,
Kas godīnu darināja.
LD 4029

Ai bārene, bārenīte,
Tavas gaudas asariņas!
Kur pilīte nopilēja,
Tur atspīd sudrabiņš.
LD 3909

Sakurat kūlā guni,
Sadzirstat pagaliņas,
Lai sildās tie bērniņi,
Kam nav tēva, māmuliņas.
LD 4205

Lec, saulīte, kur lēkdama,
Lec pa logu istabā,
Tur sēdēja bāreniši
Basajām kājiņām.
LD 4361

Bargoties (barguoties) – dusmoties. – “Bargodamies saimniece kliezā.” (Fuhs, 1852, 5)

Bārņi – uz maizes lāpstas jeb lizes uzkaisīti milti, pabari. – “Bārņu birga neparāda, kādu ceļu maize staigā.” (Jansons-Saiva, 26). Pamatā darb.v. ‘bērt’ (Mīlenbahs, I, 274).

Bars – gabals, ko apstrādā vienā paņēmienā, tai skaitā josla, ko plāvējs nopļauj, linu plūcējs noplūc, sējējs apber vienā gājumā. – “Labību pļaujot, runāja par cirtieni, baru, ko aizņēma plāvējs vai plāvēja ar sirpi.” (Zemzaris, 35); “Plāvējs nopļāva savu baru un sasēja.” (Vīksne, Materiāli no Sunākstes, 142); “Katrs /linu/ rāvējs aizņem savu baru – līdz 7 soļu platu joslu un to rauj.” (Latvju raksti, II, 84); “Baru malā izplāvis, tēvs nāk atpakaļ.” (Upīts, 1947, 46)

Lielu platu baru dzinu
Pār bāliņa tīrumiņu,
Gribēdama jumi ņemt,
Lai projām neaizbēg.
LD 28547

Es tev saku, bāleliņi,
Tirgū meitas nelūko;
Lūko linu druviņai,
Kura platu baru ņem!
LD 12120,1

⁷Domāts – pēc Pirmā pasaules kara.

Baru pļāvu, bar' atstāju
Bāleliņa tīrumā,
Bāliņam spītēdama,
Kam neņēma ligaviņas.
LD 11659

Bāslis – 1) burvis; burvības; raganu nešļavas; 2) “kas ar netirām lupatām, ar saplīsusām, nederīgām mantām piebāzis visas malas, jeb kas arī derīgas mantas mil nobāzt tā, ka tās vēlāk ir pašam, ir citiem grūti atrodamas.” (Milenbahs, I, 275)

Baškis, baškis, boškis (buošķis) – 1) tāds, kas tic dažādiem māņiem; burvis; burvestība. – “Mem, kas tas ir – baškis?” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 80); “Atceras, ka riebējas un baški mēdz rozi aizgaiņāt, apsienot ap apmaiņāto vietu zilu papīra lapu.” (Jākobsons, 368); “Izdzīt laukā visus tos māņus un baškus.” (Upīts, 1984, I–II, 198); 2) muļķis, muļķības; blēņas, nieki. – “Kad tur dobe vien paliks, tad tiem baškiem reiz būs beigas.” (Upīts, 1984, I–II, 215); “Ko viņš tur baškus stāsta.” (Milenbahs, I, 266); “Dziedāja visādas bošku dziesmas.” (Leimane, 1990, 45); 3) neģausis, rīma; 4) druskas, drumslas no ēdieniem. – “Ko tu dod baškus – dod tak cilvēkam ko paēst.” (DL, 1893, 129). Darb.v. ‘baškoties’ (baškuoties) – 1) burt; 2) niekoties. – “Ko tu baškojies.” (DL, 1893, 129)

Viens jūsmoja, cik ļoti viņam patīkot dziesma “Ak, kaut man tūkstoš mēles būtu un mute tūkstoškārtīgā...”. Otrs, lai pirmo aplūsinātu, izsauca: “Baškis beidzamais, kuods ta tu izskateitūs!” (Toreiz Sēlijā, 140)

Bāšļi – raganu nešļavas. – “Māte viņa izejamā kārtā bija atradusi bāšļus;” “Varbūt kāda [...] meita bija viņu uzdomājusi un ņēmusi bāšļus palīgā?” (Leimane, 1990, 40). Darb.v. ‘bāšlot’ (bāšluot) – “bāšļus iznēsāt, burstelēt”. (DL, 1893, 161)

Bāte – dobe kartupeļu glabāšanai pa ziemu. – “/Kartupeļus/ noglabā turpat uz lauka bātē.” (Lapiņš, 1936, 188)

Bātene – vecmamma; vecāmāte (dzemdībās). – “Kad māte dzemdējusi, bātene viņai novelk kreklu, izmazgā cirkšņus, notīra visu un ieliek guļā skaidras cisas.” (Pētersons, 1901, 14); “Bātenes pavadīta, māte iet pirtī sevi un bērniņu nomazgāt.” (Pētersons, 1901, 17)

Baucene – “bieza ziemas cepure ar ausainēm” (DL, 1893, 129). – “Galvā viņam ir mīksta garspalvas baucene un papiross zobos.” (Jākobsons, 249)

Bāzeklis – raganu nešļava; burvestība. – “Bāzekļi, tie tādi pesteļi, ko skauģis kur citam ieliek, iebāž.” (Milenbahs, I, 275)

Bāzis – zvejniecībā liels akmens tiklu nostiprināšanai. – “Zvejas laikā /tikla maisa/ galu savēl ciet ar auklu un padara smagāku ar akmeni bāzi.” (Bīlenšteins, 2007, 348); “/Tikli/ piestiprināti pie enkuriem vai bāziem (lieliem akmeņiem).” (DL, 1892, 106)

Beblis – “plēšamais arklis” (Magazin, IV, 160). – “Ulmanis piemin bebli un skaidro, ka tas ir arklis ar vienu dzelzs lemesi, lai uzplētu zemi.” (Bīlenšteins, 2007, 211)

Beguns, begune, begons – plostniecības piederums, no klūgām vai jaunām priedītēm savīta tauva. – “4–8 plenīces sasēja garā rindā (karavānā) kopā ar beguņiem, begunēm jeb arī bizēm – tā sauc jaunas, kopā savītas un sapītas priedītes.” (Bīlenšteins, 2007, 328); “Plūdu baļķi piestiprināti ar [...] begoniem.” (KV, III, 3217)

14 pādu garas un apmāram 1,5 cola rasnas egleites izcērtā ar vysom saknem. Tos pēc tam sagrīze (saveja) un litēja plūstu sišonai. Egleites saknes cērta reizē ar pošu kūcepu, lai byutu vīglok sagrīzt, jo sakne nūdarēja saturēšonai. Taidā veidā egleites sauca par begonim. (Latkovskis, Kūka materialu terminologija, 262)

Bēģele, bēģelis – palodze. – “Aizgāja pie loga un, uz bēģeli uzmetusēs, skatījās nakts tumsā.” (Janševskis, I, 102); “Atspiedās elkoņiem uz lieveņa vaļēja loga bēģeļa.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 127); “It kā liels pulks baltu kurpišu veltos pār loga bēģeli.” (Brigadere, 48); “Iegriezusi loga bēģelē zīmi taisni tai vietā, kur saules ēna kritusi.” (LTTP, XV, 210). Aizguvums no vācu val.

Beisulis, beisuls – siena sagatavošanas piederums. – “Siena ārdīšanai reizēm kalpo vienkārša kārtiņa – beisuls.” (Ligers, 53)

Bēliņģis, bēliņģis, bēniņš, bēniņģis – bēniņu telpa. – “Klotiņi bija aizmirsušies bēliņģī.” (Pikis Adatiņš, 2004); “Vēlni uzskrējuši bēliņģā un vilkuši nerātņi pa trepēm zemē.” (LTTP, III, 500). Aizguvums no vācu val.

*Sivīņ munu, dūšiņ munu,
Vēļ mes bodā namiēsim:
Sātā ceplis puskurā,
Reiģā rudzi bēlindžu [bēlindzā].
Tdz 49224*

Belzis – “apmēram asi garš miets pie tikla, iemetņa”. (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616)

Bendele, bendzele – 1) šķērskoks, kas savieno un vienlaikus satur ēkas divas pretējās spāres. – “Īpaši platām ēkām spāres nostiprina ar bendelēm un stutēm.” (KV, II, 1508); “Katrās divas spāres i a bendeli sastiprinātas kopā.” (Kagaine, Rage, I, 161); “Vīri kantēja sijas, bendeļu kokus, spāres un citus kokus.” (Jurgens, 84); “Ieteicams visus spriguļus, kuri [...] vēl mētājas pa rijas augšām un dikā karājas pie bendelēm, savākt vienkopus.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 62); 2) kārta, slānis; siena, labības nodalījums, pants. – “Lai pieci vīri raugot viņam sienu piedot – viņš viens pats kāpšot uz bendeli un saņemšot pretim.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 19); “Uz bendelēm šur tur bija nolikti strobu lakstu kūliši.” (Leimane, 1990, 26)

Beri – labības nodeva, ko dod ar beramu mēru; nodeva.

*Visi berus atdevuši,
Tris vien nedevuši.
(Mikla; atminējums: priede, egle, paeglis)*

Bērs – brūni spīdīgs (parasti attiecībā uz zirga krāsu). – “Ķermenis brūns, bet aste, krēpes un kājgali melni; a) dūkanbēra – līdzīga dūkai, tikai purns, paslēpenes brūnganā krāsā; b) dzidribēra – gaiši bēra.” (Zirga pase, 11); “Nezinu, kas pirmo reizi par zirga spalvu sacījis: dzidri bēra (speciālisti apgalvo, ka tas neesot vis nekāds

jaunmodes izgudrojums); lai nu kā, mani šie divi vārdi ar savu jauko skaniskumu varen piesaista.” (Liepiņš, 1977, 125). Vārdam pamatā ide. *bher- spožs, gaišbrūns (Karulis, I, 122), sākotnēji, šķiet, ‘bērs’ tika lietots krāsas nozīmē plašāk, bet, ienākot no Vāczemes Latvijas teritorijā 17.–18.gs. modīgajiem audumiem ‘brūnā krāsā’, tika aizstāts ar aizgūto ‘brūns’. Arī vārdam ‘brunči’ pamatā ir norāde uz šī apģērba gabala krāsu – ‘brūnie’.

[..] – Tautu meita, zeltenīte,
Vai redzēji kumeliņu?
– Ak tu tautu delverīti,
Kāds bij tavs kumeliņš?
– Spoži bērs, asi kalts
Tēraudīņa pakaviem [..]
LD 33622

Ko mēs laba vēlēsim
Tam mazam bērniņam?
– Simtiem govju, simtiem vērsu,
Simtiem bērnu kumeliņu.
LD 1451

Besele – zemes irdināmais rīks. – “/Rīka/ dzelzs uzmvai vienā pusē divi zari, bet otrā lāpstveidīgs turpinājums, lai ar to varētu tiklab uzirdināt un rakt zemi, kā arī izcirst nezāles [..] Šī rīka vārds ir besele.” (Ligers, 9)

Bezdvēsele, bezdvēsēlis – 1) lelle (Kronvalds, 435); 2) necilvēks, briesmonis; tāds, kas par visu vienaldzīgs. – “Bezdvēsele – tys taidš cylvāks naapzineigs, dora vysu kas iit pruoṭā – nūžņaugt zviereiti, saplēst, jam nikas nav.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006); “Jūs mani laikam turat par bezdvēsēli, tāpēc ka netiku Jums pateikusies par bildīti.” (Hauzenberga-Šturma, 211); 3) cilvēks ar kļusu balsi vai balsi bez iekšēja spēka; vārgulis. – “Viņš tapa saukāts par laidaku, lēpsnu, nejēgu, bezdvēsēli.” (Janševskis, III, 419). Sk. arī Dvēsele.

Atjāja tautinas ar bistāklīšis;
Sūta mani māmina auzinu dot.
Ko došu, māmina, bezdvēsēlam?!

Zelta šūpulīš, vara saites,
Bezdvēsēlis gulētājs.
(Mikla; atminējums: sienas pulkstenis)

(Pētersons, 119)

Bezmērs, bezmēns, bezbēns – sviras svāri ar bīdāmu atbalsta punktu. – “Koka bezbēnā svēruši pusotra poda.” (Upīte, 1911, 86). No vācu ‘besemer’.

Bezsaules vakars, bez saules vakars – laika sprīdis starp saules norietu un pilnu tumsu. – “Bezsaules vakaru (no tā brīža, kad saule ielīgo jūrā līdz pilnīgai tumsai) vecie latvieši svētījuši.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 226); “Ko tu bez saules dari mežā?” (Upīts, 1984, I–II, 169)

2745. Bērnu ūdeni bez saules nevar ārā liet, jo tad izlej bērniņa laimi. (LTT)

7780. Ja gailis dzied vakarā bez saules, tad kāds cilvēks ir apmaldījies. (LTT)

10618. Ja vakarā bez saules slauka istabu vai pagalmu, tad aizslauka preciniekus. (LTT)

Lēni, lēni padziedāju
Bez saulītes vakarā,
Lai nedzird jauni ļaudis,
Lai balsiņu nemaitā [nemaitāja].
LD 437

Nesukāju piektdien galvu,
Ne bez saules vakarā;
Es nespēru kājām suni,
Ne degošu pagaliiti.
LD 34140

Sviesta, piena upe teka
Manāi govu laidarāi,
Tur nolauza skaugis kaklu,
Tur deviņas raganīņas,
Tur noslika laumes meita
Bez saulītes vakarāi.
LD 32491

Piektdien matus nesukāju,
Ne bez saules vakarā:
Piektdien Māra sukājās,
Noiet saule, noiet mati.
LD 34145

Bičauka – plostniecības, laivu piederums, “gara, tieva, bet ļoti stipra virve laivu vilkšanai” (Marnics, 45). – “Ja vilcējs bija cilvēks, viņš aplika sev ap krūtīm plaukstas platuma kaņepaudekla jostu, kuras līpā iesēja bičaukas brīvo galu.” (Marnics, 225). Aizguvums no krievu val. ‘bichovka’.

Bičolis (bičuolis) – 1) bitenieks. It kā no lietuviešiem aizgūta (K.Karulis) forma, bet ar saknē atrodamo “č” skan noslēpumaināk nekā bitenieks. – “Man gribējās medus. Es ievēroju, kurā vietā bites bij, un meklēju sev bičoļa.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 221); “Bičolis naiki izmetās no cisām.” (Piķis Adatiņš, 2004); “Būdams labs bičolis, Kūliņtēvs apkopa arī kādas sešas bišu saimes.” (Toreiz Sēlijā, 81); 2) līdzīpašnieks vai līdzbiedrs.

Bičolis – kopīgas dravas īpašnieks, arī draugs, ko saista kopīgs pasākums; bičoļi rodas, piem., diviem, resp., vairākiem, reizē “sajemot” spietu – reizē ieraugot apmetušos bišu saimi vai kopīgiem spēkiem to iedabūjot savā kokā; tāpat bičoļi rodas, ja bišu saime apmetas kādā kokā, bet spieta stropa saimnieks, vēl bitēm laižoties, var tām izsekot līdz nomešanās vietai. Bičoļu starpā ir zināmas tiesiskas attiecības, saka – viņi ir bičoļi, viņi gintis tur, medu daļa, dalībām rīko nelielu “godu”. Bičoļiem jāsadzīvo, jābūt satīcīgiem – citādi bites iznīkst, “bite tāds kukainis, kas necieš ļaunuma” (Bičolis, 276)

Bidele – maza lādīte. – “Lādes iekšienē parasti pie iekšējās šaurākās sienas bija bidele, maza lādīte ar paceļamu vāku, kas atbalstīja lielo lādes vāku, neļaujot tam aizkrist.” (Bilenšteins, 2007, 27)

Bigulis – krāsns ogļu izbakstāmais rīks.

23466. Pagalmā krustis saslien slotu un krāsns biguli, lai pārkonks mājā neiesper. (LTT)

Biliņģis, biliņģis – 1) pamats, “apakš kāda priekšmeta liekams daikts, lai priekšmets negul uz zemes” (Milenbahs, I, 296); paaugstinājums. – “Kad būvē koka ēku, tad pamatam liek ikvienā stūrī pa lielam akmenim, tāpat katrā sienā pa vienam, un uz šiem akmeņiem liek apmēram 3 pēdas garus biliņģus.” (Milenbahs, I, 296); 2) nūja, milna. – “Zem gultas jāpaliek pilādža biliņģis.” (Zariņš, 62); “Dzērājs iesita otram ar biliņģi.” (Milenbahs, I, 296)

*Maģis mans augumiņš,
Augstas tautu dzirnaviņas,
Palieciet, brāleliņi,
Ozoliņa biliņģišus!*
LD 22536

*Mazi mani bāleliņi,
Augsti kāra šūpulītes;
Tautu meita neiekāpa,
Biliņģišu vajadzēja.*
LD 32239,2

Birdi – 1) aušanas piederums, tas pats, kas šķiets. – “Sākotnējais jostu aušanā lietotais šķiets tika saukts par birdu.” (Alsupe, 2008, 68); “Strādājot ar šķietu – birdu, pavedieni tajā birst, birājas, sijājas, cilājas.” (Alsupe, 142); 2) stelles, aužamie stāvi. – “Pilni ratiņu rūkšanas un birdu klabēšanas.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 220); “Egļkoku sēdekli ņēma un iesēdās birdos.” (Edvarts Virza “Dievi un zemnieki”). Darb.v. ‘birdot’ (birduot) – vilkt dziju caur aužamo šķietu; 3) ķemmes.

Tomēr 19.gs. dzimušās /Latgales/ audējas šķietu nosaukumos ievēroja dalījumu – šķieti ar koka (dēlišu) zobiem saucās /šķiets/; šķiets ar niedru zobiem – tristiem – birds, bet šķiets ar metāla zobiem – ķemme. (Alsupe, 2008, 68)

Birka, birks – plāksnīte, zīmīte; koka dēlītis, sprungulis ar iegrieztiem robiņiem. – “Birku darināja no apaļa lazdas koka.” (Bilenšteins, 2007, 393); “Ik ceturtdienas viņam vajadzējis būt /pagasta magazinē/ izdot labību pret birkiem.” (Jaunsudra-

biņš, Zaļā grāmata, 302). Aizguvums, pēc K.Karuļa uzskata, no senkrievu 'bir' – personas nodoklis (darb.v. 'birati' – ņemt), bet pēc cita uzskata (Zebeņins) – no skandināvu 'birk' – bērzs, "jo birkas parasti darināja no bērzu tāsīm, un tās izplatījās no Skandināvijas tirdzniecības centriem" (Karulis, I, 128).

Magaziņas (labības) rēķinus veda birkām. Birka bija četrkantains koks, kas sastāvēja no divām savāžamām pusēm. Sākumā viena birkas puse atradās muižā, uz kuras uzgriezta rudzu, miežu un auzu pūru nodevas krustiem un robiem; otra birkas puse bija pie saimnieka, uz kuras uzgriezta nodotās labības pūrus. (Jurgens, 166)

Klausības laikos turējuši birkas muižās un magazinās priekš nokalpoto dienu un izņemtas vai atbērtas labības aprēķināšanas [...] Muižas birku saukuši par dienu dzēšamo koku. Dienu dzēst bijis jāiet pāra reizes pa mēnesi [...] Birkām bijis pie pagastu un citām tiesām pilnīgs pierādījuma spēks. (DL, 1894, 149)

Birkavs, birkava – sens labības, linu, siena u.c. svara mērs, kas atbilda 10 pudiem jeb gandrīz 164 kg. – "Iedod piecpadsmit birkavu linu un dēls ar velnu ņemās /pātāgu/ vīt." (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 2); "Lai šam kūju kaļot birkavi seši smagumā." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 524); "Piļsātā saiminiks nūpierka divi bierkovi suoļā." (Latvijas Saule, 1929, Nr.79–81, 870); "Ziemas lomu [...] apstākļu pazīnēji vērtēja uz 20 birkavi un vairāk." (Bērziņš, 1935, 274); "Nesen [...] pa trim izvilkuši 15 birkavas /mencu/." (Veldre, 1939, 162)

Birkavs bija Eiropas ziemeļos ļoti izplatīta prāvāka svara vienība. Tās latvisko [...] nosaukumu saista ar senās zviedru tirdzniecības pilsētas Birkas (Melāra ezera salā) vārdu. Birka 9.gs. bija latviešiem tuvākais aizjūras tirdzniecības centrs. (Zemzaris, 142)

5870. Kurzemē saslīma viens jauns cilvēks ar diloni. Ataicinātais burvis Smeilis aizveda slimnieku uz kapsētu un iesāka šādu runu: "Labdien, Velna lielskungs, labdien, Velna vecmāte! Šeit ir vesels vērsis deviņās daļās sagriezts (sagriezta ola). Še ir deviņi lasti katras labības (deviņi graudi katras labības sugas), še ir birkavs apiņu (tris apiņu galviņas); sējiet, pļaujiet mazliet un dariet alu, ēdiet, dzeriet un dzīvojiēti labi, bet lieciet šo goda vīru mierā! /K.Rusvurms, Baltische Monatschrift, 1861, 145./ Apraksts ir ņemts no kāda ceļotāja Vēbera, kas ap 1730.gadu apceļojis Baltiju. Noticis tas esot priekš kādiem 10 gadiem, tātad ap 1720.g. (LTT)

*Apgāzās baložam
Diķi kviešu vezumiņš;
Trīs birkavi, seši podi,
Tas baloža vezumiņš.
LD 2424*

*Kurzemnieki Rīgā brauca,
Skanēt skan Rīgas pils;
Trīs birkavi, seši podi,
Tas bij vīra vezumiņš.
LD 31787*

*Ziedi, mana linu druva,
Zilajiem ziediņiem!
Rīgā sēd namnieciņi
Zilās zīda biksītēs.
Es jums lūdzu, namnieciņi,
Aizdodiet man naudiņas!
Nāks rudens, atvedīšu
Baltu linu birkaviņu.
LD 28378,2*

Birkšķis, birkšķis – "drusciņa miltu vai citas kādas smalkas vielas". (DL, 1894, 65)

Birzs I, birze – josla laukā, ko apsēj vienā gājienā, vienā paņēmienā; svītra, josla. – "Ar [...] arķu vēl sējāmā laukā dzen birzes – ik pa 7 līdz 10 pēdām velk līdztekus ejošas vadziņas, kas sadala lauku garās strēmēlēs, kādas sējējs pēc tam var apstēt ar vienu rokas vēzienu." (Ligers, 15); "Man jāiet birzes vilkt un labību iecēt." (Ķuzāne, 30); "Priekšstrādnieks Bukijs staigāja ar sētuvi, pats saimnieks vilka birzis." (Upīts, 1987, 41). Lietv. 'biržošana' (biržuošana) – biržu vilkšana, iezīmēšana. – "Biržošana likās īsti patikams darbs. Paņēmis salmu bunti, puika vilka tos pāri tīrumam." (Kalniņš, 1977, 216). Darb.v. 'birzēt, birzīt, biržot' (biržuot) – sēt graudus

slejās; sadalīt apstrādājamo lauku slejās. – "Taisnas līnijas velk pēc acu mēra, piem., sējamā laikā biržojot." (DL, 1894, 152); "Biržoja zemi un sēja rudzus." (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 5); "Viņš papuves lauku nobiržojis palielās rūtīs, lai mēslus varētu šķiest vienlīdzīgi." (Celms, 106); "Paņem pāris kūļus garos salmus. Atnes man tīrumā. Tev būs jābiržo." (Kalniņš, 1977, 213). Vārds atvasināts no darb.v. 'birzt' – drupt. Vārda nozīmes iespējamā attīstība: sadrupusi zeme, velēna – vaga – apsējāmā josla (Karulis, I, 128).

Arājam, apstrādājot tīrumus, vajadzēja nomērit un nobiržot tīruma joslu, ko varētu nosegst vienā rokas vēzienā izsviestā sēkla. Šādu joslu norobežoja, novelkot svītru ar kāju vai izbārstot salmus. Latvieši šo joslu sauca par birzi, un tās platums bija aptuveni 4–5 m. (Zemzaris, 35)

Pie sējas man bieži nācās tēvam palīdzēt ar biržišanu pa lauku garās stripās, nometot pa picīņai salmu, tā iezīmējot vēl neapsētās vietas no jau apsētā. (Žilinskis, 11)

25907. Rudzu tīrumā krusteniski jāzar birzes, lai velns nevarētu uzkāpt un nezāles iesēt. (LTT)

Krūmiem auga baltas puķes

Bāleliņa pagalmā;

Pulkiem jāja sveši ļaudis

Baltu puķu lūkoties.

LD 14246

Var.: 1. Birziem auga baltas puķes.

Birzs II, birze – 1) nelielas, norobežotas kokaudzes tips, kurā dominē lapukoki, pamatā bērzi, kā piejaukums var būt arī liepa, ozols, osis, apse, alksnis.

20062. Daži pielūdz birzis, kuras sargā savas mājas tuvumā un tura tik svētas, ka jau kādu žagariņu tur nogriezt ir grēks, domādami, ka no tā tūlīn izcelsies kāds ļaunums, kas šo pārkāpumu izdarījis kā noziegumu pret ticību. /D.Fabricijs, 1610./ (LTT)

22105. Netālu no Zlēkas mācītāja muižas bijusi laikam veco latviešu svēto birze, jo pašas ozolu birzes vidū stāvējis varenā augsts ozols 10 pēdas caurmērā, ko par Pērkonu ozolu saukuši. Lidz mūsu gadu simtenim neviens pats saimnieks necirtis ozolus. 1802.gadā kāds vecis aizdedzinājis svēto ozolu, cerēdams tur dabūt apslēptu naudu. Ne ilgu laiku pēc tam vecis palicis akls, kādēļ cēlās runa, ka tā esot sodība par ozola dedzināšanu. /Baltijas Vēstnesis, 1870, 132./ (LTT)

Nevienam tāda dzīve,

Kā tam mūsu Jānišam:

Visapkārt bērzu birze,

Vidū saule laistījās.

LD 32735

Nevienam es neteikšu,

Ko dabūju Jāņu nakti,

Ko dabūju Jāņu nakti

Liepu birzes galiņā:

Sirmus zirgus, kaltus ratus,

Jaunu pašu arājiņu.

LD 33126

Es uzgāju ganidama

Birzē zaļu ozoliņu:

Zelta zari, zižu lapas,

Vidū saule laistījās.

LD 34065

Budēli, tēvaini,

Kur lauži riksti?

– Zītara kalnā

Sudraba birzē.

LD 33352

Birzums, birzenis, birziens – sens garuma mērs. – "Par garuma vai attāluma mēru senāk tautā uzskatīja [...] attālumu, cik garu dzina vagu līdz zirga pagriezienam; to sauca par birzumu." (Zemzaris, 35)

Arājiņi, ecētāji,

Dzenat garus birzumiņus:

Īsa bus šī vasara,

Zemu dzied lakstīgala.

LD 27922

Ko, brālīt, darisim,

Daudz zemīti aparusi?

Jūgsim labus kumeliņus,

Dzīsim garus birzumiņus.

LD 28017

Bistāklis, bistākls, bistaklis, bikstaklis, bisteklis, bistāgs, bīstarags, bijstarags, biksteklis – 1) krāsns krukis; sitamais, nūja. – “Tā jau laikus apgādāja bistekli, slotu un lizi.” (Leimane, 1990, 47); “Ņemšu bistekli un sadošu pa galvu!” (Leimane, 1990, 60); “Pērkons paņēmis bijstaragu un spēris šam tā pa galvu, ka augšpēdus iekritis ellē.” (LTTP, XIII, 47); 2) koks, ar ko iedezina liesmu. – “Bārdains vecis [...] ar garu bikstekli liesmiņas aizdedzina.” (Ķuzāne, 23)

Kad malka maizes krāsni sadegusi, ogles vienmērīgi jāizlidzina, lai krāsns klons būtu vienādā karstumā. Šim nolūkam, kā arī ogļu izgrābšanai lieto krāsns krukis – bistekli (no vārda ‘bāzt’, bieži arī ‘bakstīt’). (Bilenšteins, 2007, 50)

Vedēji saskrēja

Pa cūku tekām,

Pa cūku tekām,

Pa rijas vārtiem.

Ņemat krukus, bistaklišus,

Dzenat viņus atpakaļ!

LD 16241

Gaidīju vedēju

Pie kalna vārtiem;

Saskrēja vedēji

Pa cūku teku

Cits ar krukī, cits ar kraķi,

Cits ar mēlnu bikstakliiti.

LD 16238,3

Biszāles – šaujampulveris. – “Kā biszāle viņš aizsvilās, kā biszāle gaisā ātri izšvirkstēja.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 122); “Var arī kādu špirksti biszāles iedot.” (Latviešu ārste, 159); “Paši iedzīvotāji, no ienaidniekiem bistēdamies, priekš divi simts gadiem ar biszālēm gaisā uzšāva.” (Stenders, 1988, 65)

17270. Ja Lieldienas rītā dzird šaujām, tad tas nāk no kāda burvja [...] Cits saimnieks, dzirdot šāvienu, šauj preti un sūta nelaimi atpakaļ. Tas beidzot paspēlē, kas vairs nevar atbildēt. Vienam saimniekam pietrūcis biszāļu, tad tas uzkāpis uz lubu jumta un sitis tur ar kāju, kamēr palicis pēdējais. /F.Brivzemnieks, 1881. VI, 198./ (LTT)

3251. Mežsarga biszāles der pret visām kaitēm, bet ja, mežsargs dod dziedēšanai savas biszāles, tad viņš vairs nevar tik labi šaut. (LTT)

13164. Uz kašķi smērēja cūku taukus ar biszālēm. (LTT)

Bišķis – krāsns krukis. – “Viņi paņēma bišķi un domā kaķi aizdzīt.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 164); “Acumirkli princesei deguns kā bišķis.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 95); “No rītiem raganas /nāca/ šautrām, bišķiem un no ziemeļiem pats ļaunais skaļi smiedamies.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 145)

Ēdi, ēdi, tu NN,

Ar lieliem kumāsiem!

Ja kaklā metīsies,

Ar krukīti pakruķēs;

Ja ar krukī nevarēs,

Ar bišķīti pabišķēs.

LD 19243,1

Veca bija tā meitiņa,

Veci jāja panākšņos,

Cits ar bišķi, cits ar krukī,

Cits vecām mistiklām.

LD 19075,3

Bišu godi – svinīga bišu medus izņemšana rudenī vai vasaras otrajā pusē ar jaunā medus nogaršošanu.

Vasaras otrā pusē rīkoja Bišu godus – balli. Ielūdza radus, kaimiņus. Ēda, dzēra un ņēma ārā bitēm medu, t.i., dravēja bites. Svaigs medus labi garšo ar svaigu gurķi vai ar rudzu maizi un pienu. Dažreiz, sevišķi uz “tukšas dūšas” (neēdis) medus “iekožas sirdi”. Kā pretlidzeklis – rutks vai sīpols. Gadās arī, ka ēdot rutku, tas ieķer sirdi, tad atkal līdzē medus. (Vaivodis, 92)

Bites kāpt – bitēm medu no auļiem/pulceņiem izņemt ar īpašu kokā kāpjamu aprīkojumu dzeini. – “Patika kopā ar /vectēvu/ bites kāpt, pat spietus izņemt.” (Mežgalieši, 168)

*Cuči, guli, lača bērns,
Plakanam(i) kajinām!
Tēvs aizgāja bišu kāpt,
Māte ogu palasīt;
Tēvs atnesa medus podu,
Māte ogu vācelīti.
LD 2105,2*

Bize I – matu pīne. Vārds aizgūts no vācu ‘bise’ – pāri galvai sasieta matu pīne. Aizgūvums minēts 17.gs. vārdnīcās (Karulis, I, 130).

8096. Sievietes piegrieža sevišķu vērību matu pišanai: precētas pina divas bizes, bet meitas vienu bizi. (LTT)

Bize II – plostniecības termins – tas pats, kas beguns; plostu galos un malās piesieta bērzu vai egļu plene. – “Plostam galos un gar malām apsien ar beguniem jeb bizēm zaplavas.” (DL, 1894, 61)

Bizekls, bizekle, bizakls – 1) matos pinamā pīne vai lente. – “Byzaklus pyna bizi.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2007); 2) tieva, īsa bizīte. – “Tai jau tik bizakli, nau lobu bižu.” (Reķēna, I, 179)

Bizulis, bizuls – darba rīks, kas agrāk izmantots līdumu lišanā; sitamais. – “Paņemt tik bizulu un izvadīt visus pa kaklu laukā!” (Saulietis, 349)

Ar bizulu, vienkāršu koka kārti, veļ uz priekšu degošos koku stumbrus un žaģarus. Tā kā tā apakšējais gals ugunī vienmēr apdeg, tad ar to tas iegūst arī zināmu noapaļotu smaili, ar kuru gadījuma pēc var nocirst jeb nodurt kādu cini vai velēnas gabalu un izraut kādu sakārnī, kas, kaut gan izkaplēts, tomēr palicis vēl zemē, lai visu to ritinātu uz priekšu kopā ar degošo malku. Kaut gan līdumu saimniecība jau sen nogrimusi aizmirstībā, taču bizulam līdzīgs rīks vēl joprojām dzīvo tālāk sievietes rokās, ar ko tā izraknā kartupeļus no vagas vai izceļ sīpolus no dobes. (Ligers, 8)

Blākene – šautene, divstobrene. – “Vēlāk sāka taisīt arī divstobrenes, abus stobrus blakām, kamdēļ viņas arī dēvē par blāķenēm.” (KV, I, 1148); “Uzmetis kamiesi blāķeni, izgāja pagalmā.” (Piķis Adatiņš, 2004)

Blese, blesis – dzīvnieks ar baltu, gaišu laukumu pierē. – “Stāv pie kroga sētas blesītis, iejūgts vecos ratos.” (Salenieks, 1969, 59); “Citām nevar trāpīt, bet Zvaigznītei ir blese, un tai nu notrāpijis.” (Brigadere, 294). Iespējams, ka no izzuduša darb.v. *blis – baltot, spīdēt.

6019. Drudzis ir velns. Viņu tikai tā var aizdzīt, ka to piekrāpj. Viena saimniece aizdzinusi ganu meitai drudzī ar to, ka dienas vidū meiteni atguldījusi augšpēdu, uzlikusi baltu skaidu uz acīm un atstājusi to vienu pašu guļam. Pēc kāda brīža kāds saucis: “Tas nav mans jājams zirgs, jo tam blese pierē. Iešu savēju meklēt.” Drudzis ar to meiteni atstājis. (LTT)

Blieķēt I – balināt. – “Blieķēt audeklus.” (Milenbahs, I, 317)

Blieķēt II, blēķēt, blāķēt – “dauzīt vālēm māla kulu, lai tas paliek sīksts un izturīgs. Kulu blieķējuši trīs dienas.” (Latvijas Saule, 1926, Nr.37/38, 411); sist, kult.

Blieķis I – 1) agrāk audumu balināšanas vieta. – “Audekli tagad blieķī; stiep, liec audeklus uz blieķi, blieķi (= uz bala).” (Milenbahs, I, 317); “Mēnesis itin gaiši spīdēja, tā ka visu sētu un otrā pusē vēl puķu un blieķu dārziņu varēja pārskatīt.”

(Fuhs, 1852, 53); 2) drēbju kaudze. – “Kad ir pulka audekla kopā, tad tas ir audekla blieķis.”; “Kad liels velēkls, tad saka, ka liels drēbju blieķis.”; “Audēji izvilkta veselus blieķus audekla balenāt.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 231). Aizgūts no vācu val.

*Ai manu sūru
Grūtu dienīņu,
Tēvs māte mani
Gauži rūdināja;
Tēvs māte mani
Gauži rūdināja,
Ka man nava
Savas līgaviņas.
Nu jūdzu, jūdzu,
Nu braucu, braucu
Uz blieķu dārzu
Pie blieķētājām.
Tur ira ira
Gan daiļas meitas,
Bet nava nava
Manas līgaviņas [...]
LD 33555*

*[...] Apskrien mani brūni svārki
Joda mātes asinīm.
Vai Dieviņ, miļa Māre,
Kur bij man izmazgāt?
– Meklē tādu ezeriņu,
Kur deviņas upes tek!
– Vai Dieviņ, miļa Māre,
Kur bij man izkaltēt?
– Meklē tādu blieķa dārzu,
Kur deviņas saules spīd [...]
LD 34043*

Blieķis II, blieka – 1) saķepusi, neizdevusies maize. – “Neizrūgušu miklu Drustos sauc par ķieci un no tās ceptu maizi par blieķi.” (DL, 1892, 137); 2) cieta, lipīga mālzeme; klons. – “Man ir pliena un māla zeme; kad salist, tad iznāk kā blieķis.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 231)

Blieķis III – bliete, “riks, ar ko blieķē, blietē, t.i., riks, ar ko sasit māla kulu cietu un glumu” (Milenbahs, I, 317). – “Blieķis ir koka gabals, kam viena puse līdzena; otrā pusē iedzen šķībi kātu.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 231)

Blinis, bliniņš – “vērpjamais daikts, uz kura uztin linu gursti un tad iesprauž ratiņa rociņa = sprēslica” (Magazin, XX, 109). – “Vēl arī blinis (deminutīvā bliniņš), beidzot sprēsliete, spriesliete, sprieslice.” (Bilenšteins, 2007, 134); “Mātes meitas linu blinis rumpučains i pumpučains, kalponītes vērkulītis i kā putu gabaliņš.” (DL, 1891, 89)

Bliņķis – gaismas signālierīce; neliela bāka. – “Kuģniecībai bīstamās vietās novieto arī peldošas bākas – t.s. ugunskuģus, mazākas ostas bāciņas – bliņķus, kaucošas bojas un stoderes.” (Sams, 1932, 85); “Aizlaipojot pa viļņplauzēju līdz ostas vārtu bliņķim [...], redzam, ka no ostas gala [...] paceļas melni dūmi, ko raida gaisos desmitas zivju žāvētavas.” (Sams, 1932, 40); “Novadīta gar ostas ieejas bliņķiem, motorlaiva tumsā iziet jūrā.” (Sams, 1932, 41). Vārds aizgūts no vācu val. ‘blinker’ – gaismas signālierīce.

Bluķa vakars – 1) ceturtdienas vakars jeb piektvakars; 2) Ziemassvētku priekšvakars, iezīmēts ar ozola bluķa vilkšanu; 3) laiks no Ziemassvētkiem līdz Jaunam gadam. Ritualizētās darbības pamatā bija saules enerģijas, auglības, ražības vairošana.

23676. Ceturtdienas vakarā, bluķa vakarā, nedrīkst vērpt. (LTT)

4395. Ceturtdienas vakaros vīrieši likuši vienu sievieti uz bluķa (un arī otrādi); apmetuši ap to valgu un vilkuši apkārt ap istabu dziedādami Māras dziesmas. (LTT)

3464. Bluķa vakars bija vakars priekš ziemas svētkiem. Tad tie ciemos taurejuši, lai varētu

sapulcēties un jānēt, danci vest. Tad viens otru uzrunājis: "Iesim kaļadā!" /Veca vārdnīca (17.g.s.) / (LTT)

3469. Ap Ziemas svētkiem bija bluķa vakars. Tad vēla bluķi un pēc tam viņu sadedzināja. (LTT)

3475. Bluķi vēluši no vienām mājām uz otrām dziedādami un beigās to sadedzinājuši. Bluķa vakaros stāstījuši pasakas un devuši miklas minēt. (LTT)

3473. No Ziemas svētkiem līdz jaunam gadam ir bluķu vakari jeb svētku starpas, kad nedrīkst strādāt. (LTT)

Bluķene, blucene, bluķa laiva – vienkoča laiva. – "Pie braiksnas bija piesieta bluķene." (Piķis Adatiņš, 2004); "Iekāpis bluķenē, viņš strauji atstūmās no nieduļotā krasta." (Piķis Adatiņš, 2004); "Dziļā ūdenī ar bluķa laivu pārvietojās airējot, sekla – stumjoties ar kārti." (Bilenšteins, 2007, 325)

Bluķēt – 1) pielīdzināt tirumu ar rulli. – "Puisis ar jauno zirgu aparī visus laukus, noecējis, apsējis. Tikai mazs gabaliņš atlicies vēl ceturtajā dienā ko bluķēt." (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 36); 2) izberzt labības graudus klājienā ar rulli. – "Nu varēsi tūlīt sākt bluķēt /klājienu/." (Milenbahs, I, 317). Lietv. 'bluķēšana' – labības mīdīšana ar bluķi. – "/Kuļamo/ rulli saukuši arī par mīdāmo bluķi un blakus mīdīšanai tad runājuši par bluķēšanu." (Draviņš, 1939, 462)

Bocis (buocis) – sāls trauks. – "Vai [...] sāls boča nav?" (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 86)

Bolšķis, bolšis, bolšs – zivju dukurējamā, baidāmā kārts. – "Ūdeni sajauc ar kādu koku vai speciālu dukurējamo (t.s. bolšķi)." (Draviņš, 256); "Usmā vai Popē šādu zivju baidāmo un dzenamo kārti sauc 'bolšs' (darbību ar to – bolšet)." (Bilenšteins, 2007, 360)

Bolzdi, sk. Mietnes.

Borste – veste. – "Borste taisāma bez oderes, bet šuves glīti apstrādājamās." (Meijbergs, 1938, 178)

Bosts (buosts) – 1) "maza kārtiņa, kuru lieto pie laivu un plostu stumšanas" (DL, 1894, 65); 2) ar dzelzi apsists miets zvejai (LKV, II, 2728).

Boze (buoze), bauze – 1) spieķis, nūja; resnais, apaļais nūjas gals; vāle; spriguļa auklā iesiets sitamais graudu izdauzīšanai no vārpām. – "Boze ir no baltnomizota kadiķu koka ar krietnu knaģi galā." (Brigadere, 96); "Rudzus – garkuļus kuļ spriguļiem un bauzēm." (Brīvdabas muzejs, 58); "Sākuši ar savām bozēm veķēt." (RLB ZK, 1893, 11); "Viņš izgāja laukā, uztaisīja labu bozi no ābeles koka ar deviņiem zariem." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 851–852); "Ķeģis kreisā un boze labā rokā." (Janševskis, I, 280); "Ar savu resno bozi viņš kavās [...] sparīgi ar sūniem." (Deglavs, 1911, 149). Darb.v. 'bozēt' (buozēt) – sist. – "Maitās tevi sabozēšu!" (Lerhis-Puškaitis, 1903, 88); 2) bišu koks ar nocirstu galotni. Darb.v. 'božēt' (buožēt) – nocirst bišu kokam galotni. Lietv. 'božnieks' (buožnieks) – bitenieks, kas nocērt bišu kokam galotni. 'Božu koks' (buožu kuoks) – bišu koks ar nocirstu galotni. 'Božu zīme' (buožu zīme) – īpašumzīme bišu kokā. – "Mājas jeb božu zīmi ar cirvi iecirta koka mizā vai nu zem, vai virs bišu mājokļa." (Bilenšteins, 2001, 193); 3) sēklu galviņa. – "/Magonēm/ ziedi gan ātri nobirst, un to vietā atliek tikai

plikās bauzes.” (Janševskis, 1981, II, 394); 4) pludiņš. – “Piestiprina sikus koka pludiņus: riediņus, baugas, bauzes, bozes.” (Bilenšteins, 2007, 347). Vārda pamatā varētu būt ide. *bhu-: *bu- uzpūst, uzpampt (Braidaks, I, 62).

Bišu kokiem, sevišķi tiem, kas auga klajumā, biteniems mēdza nocirst galotni [...] Lai koku, kam nocirsta galotne, pasargātu no mitruma iekļūšanas, tā stumbra augšā uzlika bērza tāsi un kādu smagumu – parasti plakānu akmeni [...] Es domāju, ka galotni nocirta tādēļ, lai gan galotne, gan pats koks mazāk ciestu vētru un negaisu laikā. Ta bišu koki, kas izdobtajās vietās vairs nebija tik stipri, tika vairāk pasargāti no salūšanas. (Bilenšteins, 2001, 185–186)

Bozītis (buozītis), būzis, būzītis – vienkoča laiva ar koka spārniem gar malām līdzsvara noturēšanai. – “Latgalē bullīti sauc par bozīti jeb būzīti.” (LKV, X, 19859)

Bradenis, bradinis, bradņa, bridenis, bridnis, bridžs, saukts arī par divbrīdi – zvejas tikls, kuru divatā, trijātā vai četratā velk pa ūdeni. – “Vārds ‘bradenis’ cēlies no darbības vārda ‘bradāt, brist’, jo ar bradeni vienmēr dziļi jābrienot.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 98); “Dūra zivis ar žebērkljiem, smēla ar brīdeniem.” (Toreiz Sēlijā, 133); “Dukurējām ar brīdeni.” (Jākobsons, 242); “Zvejojot ar divbrīdiem, brīda divatā.” (Cimermanis, 1973, 130); “Ar brīdeni trīs vīri piezvejoja tā, lai katram iznākt pusspainis zivju.” (Mežgalieši, 27)

Brādiņam jir kulis, kur zivs sakreit vydā. Ibrīn azarā ar piļņeigi izstīptu taisnu brādiņi. Dziļumā asūšais /zvejuotuojs/ it drusku pa prišku. Astiniks it leidzi ar ūtru spuornu. Zvajū baidzūt, dziļais spuorns aizit priškā, sait kūpā ar saklū spuornu. Astiniks palik dziļumā. Kakažys saspīž kūpā i paceļ nu iudiņa uoriē, zivs palik kuļuos. (Reķēna, I, 185)

Bradenis jeb trijbrīdis ir veidots no diviem L veidīgiem gariem kokiem – spārniem. Garāko malu gali savienoti kustīgi, tā aste. Katrā spārnā iestiepts tikls. Vajadzīgi trīs vīri: viens astē, divi spārnu galos. Atplešot spārnus, tie brien zālainās vietās, kur vairāk uzturas zivis. Pēc kāda laika abus spārnus saspiež kopā un izceļ kopā ar zivīm, kas tur iekļuvušas. (Vaivods, 45)

Braģis – 1) neliela sile; 2) sastatnes, nojume (sienam). – “Zārds rucavniekiem ir braģis.” (Jānis Tontegūde, Kurzeme, 2007); “Braģis ir nojume sienam – uz četriem stabiem pie mājām. No šķindeļskaidām jumts tam ir. Zārdam nav nekāda jumta, tas ir pļavā, kur zāvē sienu.” (Anna Roga, Kurzeme, 2007); “Beidzot ieraudzīja mežā lielu pļavu, kurā bija redzamas gan siena kaudzes, gan braģi.” (Janševskis, III, 269)

*Tautiets, mani precēdams,
Teic man savu bagātību:
Teic trīs braģi rutku lapu,
Klibu kazu laidarāi.
LD 25965,5*

Braka – šķūnis. – “Jaunākos laikos kuļammašīnu ievēšanai pielāgotos šķūņus sauc par brakām.” (Draviņš, 1939, 459); “Mūsu laiku braku (šķūņu) durvis pielāgotas kuļammašīnu augstumam.” (Draviņš, 1939, 460)

Brālene – brāļa meita vai brāļa sieva. – “Brālis sava brāļa sievu sauc par māršu vai brāleni.” (DL, 1891, 5); “Tā jau viņas vīra brālene. Atbraukusi no Pēterburgas. Brangi smuka.” (Balandnieki, 81); “Brālene, ķedele, ista runcka.” (Piķis Adatiņš, 2004)

Brālnieki, brālnieki – “Ilgavaiņa brālēni un citi jauni puisi kāzās”. (Strods, 1991, 9)

Brālnieks – 1) mātes brāļa dēls; 2) brālēns. – “Brālnieka meita.” (Depkins, I, 149); 3) tēva brālis. – “Tad sacīja Saula brālnieks.” (Gliks, 47); 4) brālis. – “Dažreiz tā

saka, ja kāds runā par savu brāli, kurš vecāks par runātāju." (Brencis, 108); "Piedod, brālniek, es nezināju, ka tev tas..., ka tev tā..." (Jakobsons, 397)

Stipnieka tēvs un viņa māte bija bijuši brālis un māsa, un tagad sarunājoties viņš godāja Stipnieku par savu brālnieku. Stipnieks viņu atkal par savu māsnieku. (Janševskis, III, 287–288)

Bramas, brama – appušķoti goda vārti kāzās.

Palaikam, bet it sevišķi vosorā, kod kōzinīki atsagrīze nu bazneicas, jūs šur tur raudzēja "pōrkert" kaimīni, uztaisūt šam gadejumam puškōtas bramas voi kai cytur tūs sauce: gūda vōrtus, kur sōnūs nūvītōja nalelu aplkōtu gaļdeņu un uz tō cinastam nūlyka ols skrūzi, bet ceļu aizsprūstōja ar kōrti. Svōtam, kas brauca pyrmajā pajugā, tod vajadzēja it pi bramu taisētōjim [...] Par ceļa atbreivošonu un kōrts nūjemšonu svōtam beja jōizpērk ar skaidru naudu. Taida beja vacu vacō tradicija un tei beja gūdam jōpylda. (Batņa, 1965, 14)

Brammanis, bramanis, brasmanis, brāķmanis, brakulainis, braucmanis – 1) augstmanis, augstākai kārtai piederīgs. – "Ilgāk jaunie brammaņi un lielo nākotnes domu domātāji nedabūja sarunāties – viņus sauca, lai nākot stāties rindā un pāros, tūlīņ esot jāiet baznīcā." (Janševskis, 1983, II, 234); "Villojas kļusu un godīgi, kā jau tas Kursas brammaņu starpā parasts." (Janševskis, 1981, II, 229); 2) bagāts, stiprs, pārliecināts par savām spējām. – "Brammanis ir tāds pašpārliecināts cilvēks." (Jānis Tontegūde, Kurzeme, 2006); 3) lielībnieks, balamute, mutes bajārs. – "Viens otrs brammanis ar varu grib iejāt istabā." (Milenbahs, I, 323); "Veco bramaņu vidū viņš uzmanījās, saņēmās, lai ausis nesāk svilt par veco uzdzīvotāju sāligiem jokiem, runām un darbiem." (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 89); "Āzis izšķaidījās pa istabu bramaņus uz visām debesu pusēm." (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 206); "Tēvs, bramanis, bet garīgi maz attīstīts cilvēks." (Atziņas, II, 26); 4) iespējams, arī priesteris, rituālu veicējs (sk., piem., LD 33601). Hipotētiski var sasaistīt 'brammanis' ar senīdiešu 'brahma' – priesteris, bet ir pārāk šaurs tautasdziesmu materiāls, kas neļauj 'brammanis' senāko slāni izprast plašāk. Nelielā skaitā tematiski izolētu tautasdziesmu 'brammanis' patiešām uzstājas kā gadskārtu, arī godu pārejas rituālu veicējs. Tad, kad, iespējams, brammaņu garīgās funkcijas vēsturisku apstākļu dēļ sašaurinājās un arvien vairāk pieauga ekonomiskās, brammaņi kļuva par ietekmīgākajiem, bagātākajiem cilvēkiem kolektīvā. Savukārt, kad ekonomiskā patstāvība zuda vai sašaurinājās, sāka dominēt nozīme 'lielībnieks'. Īp.v. 'bramanīgs/brammanīgs' – lielīgs, dižmanīgs, bet arī drosmīgs. – "Bramanīgs cilvēks ir varonīgs, tāds kā noteicējs par lietām." (Juris Peniķis, Kurzeme, 2006); "Pēc savas dabas un iznešanās nīcenieki ir pašapzinīgi, brammanīgi un lielā mērā viesmīlīgi." (Janševskis, Nica, 17); "Jurka bija brammanīgs, kauslīgs." (Veselis, 1956, 44); "Esot bijis brammanīgs, kad iedzēries." (Prozas profili, Velta Toma, 259). Lietv. 'bramanība, bramanība' – 1) dižums; 2) lielība. – "Bramanība, ai, kā viņa sašļuka." (Lerhis-Puškaitis, 1903, 159); "Tad zudis mūsu snaudulība un tukšā bramanība." (Milenbahs, I, 323)

Savstarpējās ķildas un aizskārumus iztiesāja brammaņi [...] Brammaņi raudzījās, lai likumi tiktu ievēroti un dievi dabūtu upurus. Tautas dzīve ir kā bulta. Ir brīdis, kad liktenis ir tautas ziņā, kad sabiedriskie spēki ir nopriegoti kā uzvilks lokš, kad pati tauta izvēlas mērķi, kad bultas lidojums un tālums ir paredzami. Kad bulta ir izšauta, to atgriezt nevar nekāds spēks, ne lūgšanas, ne pavēles. Kuršu sabiedrisko dzīvi vadīja brammaņi. – Galvenais panākumu priekšnoteikums, – sacīja brammaņi, – ir uzturēt labas attiecības ar dieviem. (Bels, 140)

*Sajāja bramaņi
Augstā kalnā,
Sakāra zobenus
Svētā kokā.
Tdz 17930*

*Es biju diža
Bramaņu meita,
Āz manas jostīņas
Atslēgu buntē.
Tdz 17933*

Sajāja brammani
Augstā kalnā,
Sasēja kumeļus
Pie svēta koka.
Svētam kokam
Deviņi zari,
Ik zara galāi
Deviņas lapas;
Ik lapas galāi
Deviņi ziedi;
Ik zieda galāi
Deviņas ogas.
LD 33601

Sajāja bajāri
Augstā kalnā,
Sakāra zobenus
Sausā(?) kokā.
Sausajam kokam
Trīs vien zari,
Trīs vien zariņi,
Deviņas lapiņas.
LD 33601,1

Brāļi mani brammaniši,
Zābakos sienu plāva;
Es māsiņa garām gāju,
Nedrikstēju bildināt.
LD 3857

Sajāja brammani
Augstajā kalnā,
Sasēja kumeļus
Svētajā dārzā.
Svētajam dārzam
Deviņi stūri:
Ik stūri auga
Deviņi koki,
Ik zara galā
Sudraba ābols.
Tdz 17930,1

Uzaugu dižmaņa,
Brammaņa meita,
Velk' svārku uz svārka,
Jož' platu jostu,
Aizbāžu aiz jostas
Atslēgu buntu;
Jo lecu, jo šķind,
Jo tika lēkt.
LD 24198

Brangas – 1) laivas vai kuģa ribas. – “Kad visi dēļi pienagloti, sāk pielaiķot šķērsribas jeb brangas.” (LKV, X, 19864); “Brangu pāri nolikti vienmērīgā atstatumā, uz laivas galiem kļūst īsāki, no ārpuses apšūti (apnagloti) ar plankām.” (Marnics, 278); “Brangas cērt no egļu koka, jo eglei saknes aug vienmērīgi taisnas. No saknes brangai iznāk sānu gabals, no stumbra dibena gabals.” (Marnics, 48); “Virs brangām no dēļiem salikta laivas grīda.” (Marnics, 52); 2) nestuves. Aizgūts no lejasvācu ‘wrange’.

Brankūzis – agrāk degvīna un alus darītava. – “Apkārt /pils/ pagalmam atradās: klētis, muižas kunga māja, augļu dārzs, kūtis, pagasta tiesas māja ar stallīti, brankūzis, diķis [...] un lielkunga zirgu staļļi pils tuvumā.” (Jurgens, 15); “Muižas diķa malā brankūzis atradās, kur tecināja brandeviņu un brūvēja stopalu (pārdeva stopiem).” (Jurgens, 30). Vārds aizgūts no vācu val.

Brasa, brase – jūklis, kņada; pulks; pūlis; kaut kas vairumā. – “Muižā bija tagad dzīva kustība un liela brasa: cilvēki skraidīja šurpu turpu, zirgi zviedza, suņi kauca.” (Janševskis, 1994, I, 249); “Visa brasa devās uz krogu.” (Ēndzelins, Hauzenberga, I, 238); “Meitas ienesa lielā istabā zirnāju nastas un pataisīja brasu gulēšanai, aplādāmas zirnājus palagiem un segām un salikdamas rindās galvas jeb pagalvja maisiņus.” (Jurgens, 106)

Bratkas – “drēģi, ko likt uz ragum” (DL, 1894, 65); uzlikas ragavām vai ratiem.

Braucišana – dziedināšanas veids, masēšana. Darb.v. ‘braucīt’ – masēt. – “Sāka rokām vēderu braucīt.” (Jurgens, 145). Pamatā ide. *bher- griezt, berzt, šķelt, sist (Karulis, I, 142). Iespējamā nozīmes attīstība: berzt – braucīt, (no)traukt – braukāt ar roku (pa virsmu). Sk. arī Laitišana; Penkāšana.

16354. Braucišanu izdārīja vecenes, kuras pagastā tam nolūkam vien stāvēja; viņas nodarbojās arī ar svečīšu likšanu, ragu likšanu, asins un dēļu laišanu. Kad kāds bija "saraus-tījies" jeb "nabu atstiepis", tad izkurināja pirti un tūlīt sūtīja pēc braucītājas. Slimniekam vajadzēja kāpt lāvā, un braucītāja sameta labu garu, ņēma slotu rokā, labi izpēra un tad sāka braucīt. Papriekšu sāka no kakla, tad braucija citus locekļus un vispēdīgi vēderu. Kad slimnieks bija izbraucīts, tad vidu nosēja ar jostu. Vēderu braukot, to arī vārdoja ar vidus vārdiem. (LTT)

19546. Ļaudis tic, ka dzīvības māte atstājot savu vietu un izdaloties pa locekļiem līdz pirkstu galiem. Ar vārdiem un braucišanu to varot dabūt atkal savā vietā. (LTT)

Brauc pie devītā! = vācies prom. – "Lai viņš brauc pie devītā!" (Rakstu krājums, 1894, 22)

Brauktuve – šaurs koka dēlītis ar rokturi, ko agrāk lietoja linu kulstīšanai. – "Saberztos stiebrus – spaļus ar brauktuves palīdzību attīra no šķiedrām." (Kalniņš, 1977, 261); "Cilā brauktuvi, cik gribi, kāds spalvis vēl iepinies šķiedrās spītīgi turas linsaujā." (Kalniņš, 1977, 27)

Brīnināt – likt brīnīties, izsaukt izbrīnu. – "Aizgāja brīnināt ar savām pavēlēm [...], kas viss esot ņemams, kas mājā atstājams." (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 36)

Brīvnieki – tas pats, kas vaļinieki, brīvzemnieki. – "Kas nekait, lūk, še, brīvniekiem." (Kalniņš, 1977, 206)

Brīvzemnieki – "kopnosaukums ļaudīm, kas bij brīvi no parastiem zemnieku pienākumiem: muīžas klausām, desmitās kunga un vakas tiesas". (LKV, II, 3002)

Brodiņš, brodenis, brods (bruodiņš, bruodenis, broods) – 1) jumta kore, jumtgals. – "Jumta augšējo galu – čukuru sauc par brodeni, brodeni." (Latvju raksti, II, Krustpils, 26); "Jumts gludens [...], dēļu krusteniskie gali brodiņā izgriezti gaiļa veidā." (Upīts, 1984, I–II, 173); "Dūmi [...] vilkāš pa abiem brodiņiem jeb čukuriem lēnām laukā." (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 27); 2) trijstūrveida vai citāda veida caurums jumtgalā vēdināšanai. – "Viņu uzmodināja /bezdelīgas/, kuras, skaņi čivinādamas, laidās pa čukura brodiņu iekšā un ārā." (Janševskis, I, 182); 3) akas grods.

Ļoti ipatnējs ir dažādos apvidos sastopamais brodiņš jeb brodenis – neliels trijstūrveidīgs caurums (lūka), ko atstāja četrslīpju jumta galos. Šo caurumu parasti ietvēra koka dēliši, kas slīpi pacēlās virs jumta gala. Vecajās dzīvojamajās mājās, kurām vēl nebija skursteņu, brodiņi noderēja dūmu izvadišanai. Arī vēlāk tie bieži sastopami blakus jaunākā laika kultūras simboliem – skursteņiem, sevišķi saimniecības ēkās, piem., rījās, galvenokārt gaisa cirkulācijai, lai žāvētu labību vai zirņus. (Bilenšteins, 2001, 27)

Bruceklis – izkopts trinamais. – "Vecākos laikos, kad fabrikas brucekļu nemaz nebija, brucekļus taisījuši no poraina koka, vismīļāk no melnā ozola, ko atrod upēs (siekstas) vai izraktās bedrēs." (Draviņš, 1937, 153); "Paķer izkapti un brucekli un iet sapļaut govīm sēku." (Birznieks-Upītis, 1949, 429); "Ieskanas izkaptis, kad plāvējs, to sabrucinājis, piedauza ar brucekli pa izkaptis kātu, it kā gribēdams pārliicināties, kā tā skan." (Janševskis, 1994, I, 205)

Brūcene – veca māja, grausts; sabrukusi vai brūkoša būda; būcenis. – "Vējrādis uz brūcenes čaguma vairs nekildzēja." (Piķis Adatiņš, 2004); "Ķencele un laidenis bija palikuši brūcenē." (Piķis Adatiņš, 2004)

Brucibas, mēness bruciba – mēness dilstošā fāzē.

1633. Reiz saimnieks sēja pēdīgās auzas taisni mēneša brucībās, un rudeni auzas bija jāplauj puszaļas. Lai gan auzas bija puszaļas, tomēr skaudīgi bira. No tās reizes es ar ievēroju, ka tas ir patiesība, ka auzas nevar sēt mēnešu brucībās, jo tad viņas plaujot birst. (LTT)

1634. Auzas nedrīkst sēt brūkošā (dilstošā) mēnesī, tad sētas auzas plaujot stipri birstot. (LTT)

Brucināt – 1) plaucēt vārošā ūdenī. – “Ja grib saldāku maizi, apbrucina: aplej miltus ar karstu ūdeni, ne vārītu, bet kā dzirksti, taisās uz vārīšanas.” (Viksne, Materiāli no Sunākstes, 145); “Abas pustumcas jau izbrucinātas ar karstu ūdeni.” (Upīts, 1987, 206); “Ar blusām cīnijās, tās brucinot, t.i., izlaistot grīdas ar verdošu ūdeni.” (Vai-vods, 6); 2) izkapti asināt. – “Un riktig – vien spail izgājs cour, viš apsgriezies izkapt brucant – ieroug, ka jouns vilciš liž no mež ārē.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1. puse, 901); “Visi vīri nu cēlās, ņēma izkaptis rokās, sabrucināja tās.” (Janševskis, 1983, II, 81). Lietv. ‘brucināšana’ – izkaptis asināšana. – “Brucināšanu, ko citos pagastos [...] sauc par striķēšanu, izdara ar brucekli.” (Draviņš, 1937, 153)

Apbrucināta maize tik drīzi nenobriest, ir mīksta, dzeltena, tumša. (Viksne, Materiāli no Sunākstes, 145)

Brucināšanu [...] izdara ar brucekli. Izkaptis kātu pajem kreisajā padusē, tā galu iespiež zemē (lai tas neizspruktu un zobi nesagrieztu rokas), abpusīgo trišanu sāk no izkaptis smailis. Nedrīkst brucekli vilkt pārāk krusteniski zobiem – “norauj zobus”, t.i., notrin zobu plānumu. (Draviņš, 1937, 153)

*Kā nāci, vācieti,
Kas tevi lūdze?
Kas tev taisis
Gardo maltīti?
Vilks kava suvēnu,
Vilks brucināja,
Vilks tev taisis
Gardo maltīti.
LD 19314*

Brucītis, brucis – iskažociņš. – “Par brucīti Kurzemē dēvē /īso kažociņu/, tikai bez piedurknēm, vai arī kuru katru ņieburu.” (Latvju raksti, I, Alšvanga, 54)

Bruģa tiesa, bruģatiesa – “Vidzemes kārtības tiesas (1671–1889) nosaukums tautā, jo šīs tiesas uzdevums bij arī uzraudzīt lauku ceļu un tiltu turēšanu kārtībā” (LE, I, 348). – “Taisies, ka stundas laikā muiža tiek no tevis tīra, citādi es tevi nodošu bruģa tiesai!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 194); “Steigšus iesēdies pirmā uz Rīgu braucošā kuģīti, aizsteidzies uz bruģa tiesu – ‘ordnungsgericht’, un izstāstījis visu viņa apvainošanu.” (Štūlis, 1937, 31)

Ļoti bieži muižnieki nodeva zemniekus bruģakungam. Vārdi bruģakungs un pāršana bija sinonīmi. Bruģakungs, kā bruģatiesas administratīvās tiesas varas nesējs, valkāja plata dibena cepuri ar sarkanu loku un kokardi pierē. Kad zemnieks redzēja bruģakungu, tad domāja, vai tik nu atkal kādu nepērs. Zemnieki sauca bruģakungu /par/ bruģīti: “Bruģīts per, bruģīts per!” viņi izsacās. (Jurgens, 131)

Bruizdas – kaņepju kulstījuma atkritumi. – “Bruizgas varēja noderēt [...] šķirbu aizbadišanai.” (Draviņš, 160)

Brunkas – brunči. – “Es jau pa pusei iecirties brunkās.” (Arvīds Dinijs Degis “Biklais donžuāns”)

*Veca baba riekstus šķina
Sausā lezdas galinā;
Lūza lezda, krita bāba,
Plīsa brunķas plarkšķēdamas.
LD 13139,1*

Bruslaki, bruslaks – 1) suitu novadā pelēki vai melni vīriešu vadmalas svārki ar divrindu baltām pogām uz krūtīm. – “Alsungas novadā vīrieši valkāja pelēkus pusgaros vilnas svārkus, sauktus bruslakus, kas sniedzās līdz pusgurnam.” (Siliņa, 43); “Bruslakam ir daudz divrindu spožas pumpas.” = bruslakam ir daudz divrindu spožu pogu (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007); “Viņš bija maza auguma, siks vīriņš, ģērbies suitu bruslakos.” (Balandnieki, 12); 2) iss, nekam nederīgs drēbju gabals. – “Kas tev par tādu bruslaku uzvilkt.” (Anna Dintere, Kurzeme, 2007)

Bruslaki valkājami zem svārkjiem, jeb vai tie izpilda svārku vietu. Tie vienmēr pelēkas krāsas vilnas drēbe, isāki par svārkjiem [...] Bruslaki šūdināti un rakstīti līdzīgi svārkjiem, tikai uz krūtīm ne kāšoti, bet ar pogām, labi biezi kopā, pa divām rindām, senāk, ja vien iespējams, prāva sudraba, tagad vēl vienmēr gaiša perlamutra. Tā kā bruslaka krūtīs krietni ornamentē, tad svārki, ja uzvilkti tiem pāri, paliek atstāti priekšā paviru. (Latvju raksti, I, Alsunga, 53)

Bruzenēt – krāsot. – “Melno dzīparu melnoja, zilo zilināja, tumšbrūno bruzenēja.” (RLB ZK, 1892, 34)

Bruzgans, bruzels – sarkanbrūns. – “Bruzgani lini.” (Milenbahs, I, 340); “Linu plūcams laiks, kad [...] pogaļas metas dzeltenas un lini kļūst bruzeļi.” (Ligers, 107)

Bubulis – 1) biedēklis; briesmonis; ļaunais. – “Ja bērni sauks mani par memoriņu, tad es būšu pate, ja sauks par bubuli, tad būšu mežā.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1. puse, 361); “Mani viņa izredzējusi par bubuli, kam jāmodina Artura greizsirdība.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 64); “Viņam liekas, it kā šis pretekļis kā ēnains bubulis rāptos visapkārt viņa tēva māju robežām.” (Poruks, III, 4); “Bērni jau bij paguvuši nokrustīt to par bubuli, tāpēc, ka viņš glūnēja kā caur krūmiem, kā biedēdams.” (Upīts, 1987, 375); “Kā no bubuļa bēga un slēpās.” (Rakstu krājums, 1896, 66); “Bubulis sāka spert un kviekt [...], beidzot metās sāņus, gribēdams ilksi pārlautz.” (Upīts, 1987, 423); “Pie visa tā muiža pēra zemniekus un palika par zemnieku sāpju un bardzības bubuli.” (Jurgens, 14); “Tā skola man nav tāds bubulis kā vairumam tā laika bērnu.” (Kreicers, 1960, 46); “Uz soliņa stāvēja vairāki sieti, sarkanu bubuļu⁸ pilni.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 357); 2) ūdens gars; 3) agonis, vāts.

31371. Ūdens garu sauca par Bubuli, un tas ir domāts kā ļauns gars. (LTT)

2686. Ja pirmo bērna mazgājamo ūdeni uzvāra, tad bērnam sitas miesā bubuļi. (LTT)

Buca – muca. – “Kuopusti stuov bucā.” (Reķēna, 1975, 232)

Dzīvoju Jersikas pagasta Iesalniekos. Turpat kaimiņos ir apdzīvota vieta, ko sauc Buce-
nieki, ir pat autobusa pietura ar tādu nosaukumu. Abi šie nosaukumi nāk no seniem mui-
žas laikiem, kad vieni dzimtļaudis bija iesaistīti alus darīšanā un darbojās ar iesalu, citi
bija alus bucu meistari. (Silvija Siliņa, Latgale, 2007)

*Gosti muni nadzīduoja,
Buca muna natecēja;
Dzīdīt, gosti, lustējat,
Tāvs īsuoks jaunu bucu.
Tīdz 36329*

*Buca dzīd, buca dzīd,
Dzāruojuņi nadzīduoja;
Moža beja nadzīduojši
Īsalaņa malējiņi.
Tīdz 36345*

⁸ Domātas zivis un vēži.

Bucis – “no kārklu vicēm pīta murda”. (DL, 1893, 162)

Bučošana, sk. Skūpstīšana.

Budēļi, sk. Budināt.

Budināt, budīt, budāt – 1) modināt, celt augšā. – “Budināja savus draugus.” (Veselis, 1991, 153); 2) būt nomodā; vāķēt. – “Es visu laiku budāju un uzmanīgi viņu ievēroju.” (Janševskis, 1994, I, 32); “Abas ar Ciebu esot budājušas, viņu gaidīdamas.” (Janševskis, 1994, I, 33); “Visi iznāca atpakaļ piederbā pie nelaiķes budāt.” (Janševskis, 1981, II, 132); 3) bukņīt, badīt. – “Guov budi uotr a ragim.” (Ādamsons, Kagaine, I, 107); 4) mudināt, steidzināt. – “Kuo tu mani vari budināt! Pats zinu, kā jādara.” (LIV, 258); “Nebudinies pate un nebudini mani.” (Janševskis, Laimes bērns, 112). Lietv. ‘budine, budu nakts’ – liķa vāķēšana (DL, 1891, 138), t.i., nakts negulēšana, lasot lūgšanas vai veicot noteiktus rituālus pie mirušā nakti pirms apbedīšanas. ‘Budēlis’ – ķekatnieks, ziemas sezonas masku gājiena dalībnieks, burt. ‘modinātājs’. – “Budēļu vakarā visi mājenieki aizgājuši budēļos.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 2.puse, 165). Pamatā varētu būt ide. *bud-: *beud- modināt, būt nomodā. Sal. seind. ‘bodhati, bodhate’ – modina, mostas (Gamkrelidze, Ivanovs, I, 22).

Nāk čigāni ar lāci un dzēvi. Lācim mugurā ir otrādi apvilīts kažoks – ar vilnu uz augšu, tāda pat cepure, un viņš rāda dažādas ainiņas: kā meitenes uzpošas iešanai uz baznīcu, kā vecas sievas iet uz baznīcu, kā bērni zirņus zog, kā zemnieki šņabi dzer u.tml. Dzērve ir aplkta ar diviem palagiem, kas sašūti kopā, tai ir garš kakls, uz tā ir galva ar garu knābi, ar kuru sit katru tuvumā parādījušos. Nāk arī čigāniete ar nosalušiem bērniem un lūdž, vai bērni nevarētu pasildīties pie krāsns. Tiklīdz viņai to atļauj, tā viņa no priekšnama aiz rokas ieved veselu baru bērnu, bet pēc tam visus apstaigā un pēc rokas zilē visādas mulķības. Uz zirga atjāj dakteris ar veselu zaļu maisu [...] Šajā laikā apkārt staigā nāve, kas ietērpusies garā baltā krekļā, seja un mati ir nobērti ar miltiem, rokā tai ir slota, bet zobos ir kociņš, kura galā nostiprināta degoša svecīte [...] Apkārt staigā arī t.s. “swikstu-niejs” – sviesta kūlējs. Tas ir divaini ģērbies vīrs ar linu bārdu un matiem, kam pie jostas karājas sviesta ķērne, kurā ar lāpstiņu maisa sniegu ar kvēpiem, tādējādi attēlojot sviestu [...] Apkārt staigā arī t.s. “garoas margas”, t.i., garās sievas. Tās ir no salmiem pagatavotas figūras, kas ietēptas garos kreklos, ar lakatiņiem galvā un no baltām lupatām taisītām sejām, uz kurām ar ogli iezīmētas acis, mute un deguns. Šīs figūras puiši uzceļ uz galvas un staigā, kas patiesībā tā arī izskatās, it kā būtu tāda neredzēta garuma sievas [...] Bez visiem šiem tēliem var sastapt daudzus zaķišus un tā saukto “myltu kucia”, t.i., miltu kuci. Zaķīši ir mazi zēni biksītēs, bez krekliņiem, ar no salmiem taisītām garām ausīm un isām astēm [...] Četrņrupus ieskrien miltu kuce, kas aptīta ar otrādi apgrieztu kažoku, kam galvā uzmaukta otrādi izgriezta aītādas cepure. Viņa visa ir nobērtā ar miltiem. Sākas kliegšana, uz miltu kuce atskrējusi miltus zagt [...] Tomēr visinteresantākais pārgērbtais tēls, kas vislabāk atgādina dievu seno staigāšanu pa pasauli, ir t.s. Jumola. Ta ir visa baltā apģērbta meitene. Galvā viņai ir fantastiski uzsiets balts dvielis, ap kaklu apliktas neskaitāmas krelles. (Uļanovska, 116–118)

Bērnībā gājām budēļos. Kauns bija iet istabā. Pie loga bišķi padancojām, padziedājām. Priekš kara, kad mācījos 5. vai 6. klasē, salasījāmies meitenes iet uz Perkalī⁹. Pastaigājām pa sādžu. Puikas pēc tam izstāstīja. Skolotājs par sodu atstāja pēc stundām. Vajadzēja mētas atvest uz skolu, kam bija. Tad vairs negājām budēļos. (Elza Matisone, Baltkrievija, 2007)

*Ai, Andrejs, dižais kūma,
Manu pādi nosaldēja!
Vai rocinu tev nebija,
Kumelīnu budināt?
LD 1380*

*Budēļīši nosaluši,
Visu nakti maldījās
Pa krūmiem, pa mežiem,
Kamēr tika istabā.
LD 33333*

⁹Perkale – latviešu kaimiņciems Baltkrievijā, Zaļesjē.

Būdnieki, būdenieki, būdeļnieki – agrākos laikos nabadzīgāki saimnieki, kuriem īpašumā neliela zeme (līdz 15 ha). – “Viņš – nabaga būdeļnieka dēls [...] – kļuva skolotājs.” (Balandnieki, 22); “Dodamies tālāk uz Jūrkalni, pie būdeniekiem, ir vēl tādi jūrmalā.” (Sams, 1932, 44)

Katram nīdiešam¹⁰ pieder dažas pūrvietas zemes, pa daļai kāpās, pa daļai tīreli [...], pa vienai, pa divām gotiņām, un gandrīz katram arī savs zirgelis. Šie zvejnieki nesauca par saimniekiem, bet par būdniekiem, jo tās dažas pūrvietas zemes viņi dabūjuši tikai Latvijas laikā. Līdz tam viņiem bijušas tikai būdas vien. (Veldre, 1938, 9)

Budzis – 1) augonis, uztūkums. – “Seja un rokas pirms vairākiem mēnešiem bija apmetušās ar neskaitāmiem sikiem budžiem.” (Jākobsons, 296); “Neviens viņam ļauna nebija darījis, ne pie budža pieskāries, ne uz varzacīm minis.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 162); “Es rādīšu kādu plāksteri [...] darināt uz vātīm, augoņiem, budžiem un lēkatņiem liekam.” (Latviešu ārste, 107); “Tie dzen aukstu drudzi un kāsu, ir to ēdi no plutas un no iekšām, izdzijā trumus, budžus un tos apniknotus liekatņus.” (Latviešu ārste, 139); “Pret visādiem trumiem, budžiem un kašķiem šās lapas brīnum ārstīgas būs.” (Latviešu ārste, 148); 2) īgņa, dūsmīgs cilvēks, tāds, kam patīk bārties. – “Ka ne, ne! Antons jau neies tādu budzi lūgties!” (Balandnieki, 636); 3) negatavs auglis, neienākusies oga. – “Katra odziņu jau budžos tev noēdis.” (Milenbahs, I, 345); 4) lielsaimnieks. – “Biedri Pakalni, ja jūs tikai ar čaklu darbu, neizmantojot cita sviedrus, esat ticis pie zināmas pārticības, tad par budzi jūs nevar saukt.” (Sakse, 409). Pamatā ide. *bheu- uzpūst, (uz)tūkt (Karulis, I, 151).

13998. Kārpas noiet, ja pārgriez ābola sasu (budzi), noberzē ar to kārpas, saliek abas puses atkal kopā un aprok jumta lāsēs. (LTT)

16276. Ja priekš Lārenča ēd budžus (negatavus ābolus jeb ogas), tad budži metas pakaļā. (LTT)

1692. Kad ēd negatavus ābolus (budžus), tas dabū budžus (augonus). (LTT)

Builis, beilis – mazs nazītis; neass nazis. Darb.v. 'builit, builēt' – griezt ar neasu vai mazu nazīti. – “Builēt maizi.” (Milenbahs, I, 346)

Bujums – manta, iedzīve; labums. – “Cik liels tavs bujums?” (Ulmanis, 39); “Saprotama lieta, es piemetu pusspaini ar tupeņiem – pusi no sava bujuma.” (Jākobsons, 257); “Naudu, kuru dabūja, savikstīja kādā lupatā, pārsēja par to pāra mazgus un tad visu to bujumu iesēja kādā drēbju nastā.” (Zvaigznīte, 76); “Izpostīja viņa bujumu un pūles.” (Milenbahs, I, 346)

Bukūzis – neliela, veca būda; neliela piebūve. – “Maldīgi būtu iedomāties, ka Ventspils zvejnieki dzīvotu pussakritušos bukūzišos.” (Veldre, 1938, 121)

Būķēt – agrāk: mazgāt sārmā, mazgāt drēbes. – “Pameitai katru sestdienas nakti bijis jāiet pirtī būķēt.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 825). ‘Būķa baļļa’ – koka trauks, kurā turēja sārma un mazgāja drēbes sārmā.

Maksājiet, sveši ļaudis,

Es nedēļu izdziedāju.

Pirmo dien' rijas kult,

Otru dien' māju malt;

Trešdienā lietņš lija,

Tad pie drēbju būķēšanas;

Cetortdien silta saule,

Tad pie siena grābstīšanas;

Piektā dienā maizi cepu,

Sestdienā sviestu taisu;

Svētdien gāju baznīcā,

Dieva vārdus klausīties.

LD 973,1

¹⁰ Nīdieties – Nidas ciema iedzīvotājs Kurzemē.

Mūsu māte bēdājās(i),
Kur būs ņemt būka baļvu:
Trīnītei liels vēders,
Tur būs laba būka baļva.
LD 20209

Būķis – koka “trauks, kurā sāls stāv iekšā” (DL, 1892, 81), vai koka trauks, kurā sa-
dauza rupjo sāli.

Būķis I – drēbju mazgāšana sārmā; telpa, arī trauks, kurā mazgā sārmā iemērtās drēbes. –
“Nomocij os šodien ar lielo būķi.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 230); “Tu varēsi dzīvot
muižā būķa namiņā mazajā kambarīti, tas ir silts un gaišs.” (Zeibolts Jēkabs, 81)

*Kas tā tāda būķa baļļa
Velkas brāļa klētīnā?
Velciet ārā, būķa baļļa,
Ko dar' ilgi klētīnā?
Vai gribēji ieiedama
Visus kaktus izložņāt?
LD 22732*

Būķis II – rinda, virtene; bars; kaudze, čupa. – “Būķis aitu, podu.” (DL, 1893, 130)

Buliņģis – runga. – “Ka zvieļu ar buliņģi pa golvu.” (Brencis, 109)

Bullītis, bullis – vienkoča laiva ar koka spārnēm gar malām. – “Mazākos ūdeņos
lieto siles veida laivu, kam sānos spārnī, lai braucot neapgāztos. Tauta to sauc par
bulli vai bullīti (no lejasvācu ‘bulle’).” (LKV, X, 19859)

Bulverķis – 1) krasta nostiprinājums; izbūvēta krastmala. – “/Daugavas/ iespaidī-
gais plašums bijis jāapbrīno katram, kas stāvējis uz bulverķa.” (Marnics, 7); 2) žoga
veids. – “Atcēlām [...] bulverķu žoga kārtis un piebraucām pagrabam.” (Birznieks-
Upītis, 129); “Zem atrupējuša bulverķa žoga viņa vienmēr atrada kādus simtkā-
jus.” (Birznieks-Upītis, 1949, 69). Aizguvums no vācu ‘bollwerk’ – 1) krasta no-
stiprinājums; 2) bastions; 3) atbalsts, balsts.

Jo dziļāki krastus izrok, jo dziļāki jālaiž šī sēta – bulverķis. Lai bulverķis būtu izturīgāks, tad
to sienas daļu, kas stāv virs ūdeņa, noklāj ar līdzīgiem kalniem un akmeņiem un krasta
malu nobruģē. Lielās ostu pilsētās atrodam arvienu lieliskas bulverķu izbūves. (KV, I, 472)

Bumburnieks, bumbarnieks – “muižas pusgraudnieks” (DL, 1892, 33), saukts arī
par mazmājnieku; muižas kalps (Brencis, 109).

Bumplis, bumble – apaļš, liels trauks, liela pudele; krūka. – “Noliec, bērņēn, ķērtē to
bumpli.” = noliec, bērņēn, kaktā to pudeli, to trauku (Zelma Atte, Kurzeme, 2007);
“Pajem līdzī to putas bumpli uz pļavu līdzī.” (Anna Roga, Kurzeme, 2007)

Buncis – trauks, “trauks ar rokturi, sāls uzglabāšanai” (DL, 1893, 130); smēru, ziežu
trauciņš; apaļš koka trauks, arī katls. – “Pavārgrāmatās katlus mēdz dēvēt vēl arī par
šķīveņiem, paldiķiem, buncīem un pat burķīniem.” (Zariņš, 336)

Bunčka – 1) neliels trauks; kārbīņa; burciņa. – “Tolaiku brandvīnu dzēruši no vērsa
raga taisītā bunčķīnā vai arī no bērza puna iztaisītā kausīnā.” (Upīte, 1911, 164); 2)
neliela bedre (parasti vircas bedre).

Bundzis – apaļš māla trauks. – “Liec skaidra koka bundzī, virsu vāku un uz vāka smagu zvilu.” (Zariņš, 95)

Buņava – “kalta vāle, bungu vāle”. (DL, 1893, 161)

Buņģis – 1) bundulis, apaļš trauks; kokā uzvilktas apaļas formas bišu strops; 2) saišķis. – “Šodien bija vairāk pircēju nekā linu buņģu.” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 42); “Rudeņos, kā nupat, kad pats kāzu laiks [...], ikkatrs domā, kā tikt linu buņģim pie galvas vai jēram pie ausīm.” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 43–44)

3283. Ja dravinieks gribēja, lai kaimiņa buņģos, ķozuļos jeb pulceņos kokos uzvilktos stropus neietu šā bites, tad vajadzēja pie tā koka saknes iedurt adatu bez acs. Tas nu bija jāizdara ar cimdiem un slepeni, lai otrs to neredzētu. (LTT)

Buņķis, buncis, bunka – agrākos laikos no koka izdobts trauks, kurā smalcināja rupjo sāli. – “Paķēris bunku ar berzeni.” (Piķis Adatiņš, 2004)

Pērkot sāli, latvietis savas lielās taupības dēļ priekšroku deva rupjā, nevis smalkā sāls gabaliem. To sasmalcināšanai tika lietots vidēja lieluma no koka izdobts trauks buņķis (Dobele), buncis (Dzūkste), duņķis, duncis, doķis, buķis (Ezere), no ‘bunkāt, buņķēt’ – sadauzīt [...]. Sāli sadauzīja vai nu ar cirvja kātu, vai kā, piem., Griezē, sagrūda ar apaļu akmeni. Dauzot sāli, sieva sēdēja zemē uz izklāta graudu maisa, turēja buņķi starp ceļiem. (Bilenšteins, 2007, 48)

Buramvārdi (angl. ‘incantation’, vāc. ‘zauberspruch’, kr. ‘zagovor’, ‘zaklinanije’) – folklorā vārdformulas ar maģisku iedarbību, kas atkarīga no precīzas formulē izrunāšanas, žestiem, darbības. Buramvārdu pamatā mītiskais priekšstats par pasaules izomorfismu, tāpēc tajos bieži izmantotas makro-/mikrokosmiskas analogijas, kur cilvēka acis pielīdzinātas saulei, kauli akmenim, dzislas upēm u.tml. Piem., asins apturēšanas vārdos asins nemaz netiek minēta, bet izmanto paralēli ar upi, ūdeņiem. Izplatītākie paveidi – asins vārdi, čūsku vārdi, rozes vārdi, mātes (t.i., dzemdes) vārdi. Buramvārdu formai piemita ritmiskums, īpaši skaņu atkārtojumi, saprotama un nesaprotama teksta savijums (tai brīdī, kad slimais pazaudēja saprašanu par dziedinātāja izteikto vārdu nozīmi un jēgu, dziedinātājs visspēcīgāk iedarbojās uz viņu). Buramvārdos bieži apvienota pirmskristietiskā leksika ar kristietisko.

Tiss /1691.gadā Cēsu zemes tiesā/ ārstējis cilvēkus ar [...] buramvārdiem. Viņa teiktie asins vārdi ir protokolā pierakstīti latviski: “Sausse warne zaur gaissem skreij, asne ne las.” Tiss vēl min piena vārdus un vilku vārdus. (Dunsdorfs, 1999, 155)

Buramo vārdu tēlainība ir rūpīgi izmeklēta un saistīta ar vārdu psiholoģiski efektīvas iedarbošanās spēku. Ļoti uzkrīt, ka maņu tēli, kas uzburti šais vārdos, caurcaurēm atbilst zemapziņas simboliem (piem., vārti, atslēga) un tādēļ arī var izsaukt zemapziņas sugestiju. (Viķe-Freiberģa, 1989, 74)

Lai bij vārdi, kam bij vārdi,

Man pašam stipri vārdi:

Daugaviņu noturēju,

Mietu dūru vidiņā.

LD 34131

Balta kaza sāli grūda,

Uz akmiņa tupēdama;

Dieviņš brauca uz kalniņa,

Odžu grožus rociņā.

Dzīsti, dzīsti, repi, repi,

Sarkans kucēns augstā kalnā.

(= Pūšamie vārdi.)

LD 34110

Sarkanmelna upe tek,

Burbulišus mētādama;

Tur sarkana jumpraviņa

Brien pa vidu domādama.

Brien malā, aizlicie spieķi,

Lai upīte vairs netek!

(= Asins apturēšanas vārdi.)

LD 34108,1

Dzelzīm dzimu, dzelzīm augu,
Dzelzīm savas kājas āvu.
Manas miesas, mani kauli,
Tinaties pakulās,
Lai nelien svina lode,
Ne tērauda zobentiņš.
Dieva dotu cīri cirtu
Pelēkā akmenī;
No akmeņa taukus ņemu,
Smērēj' savu augumiņu.
Dzelzu pirti kurināju
Tēraudiņa skaidiņām,
Dzelzu slotu sutināju,
Lai perās tas puisīts,
Kam tērauda kažocīts.
Man kažoka nav.
(= Vārdi, lai karā nenokauj,
trīsreiz atkārtojami.)
LD 34111

Burga I – zivju baidāmā ierīce, purga; sitamais. – “Zivju baidāmo un dzenamo kārti sauc [...] burga.” (Bilenšteins, 2007, 360); “Pirksti niezēt niezēja spert viņai ar burgu pa sāniem.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 101). Darb.v. ‘burgāt’ – purgāt, baidīt zivis ar īpašu ierīci.

Burga II – veca, sakritusi būda; patvērums. – “Suņū burga.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 254)

Burga III – negaidīta, pēkšņa slimība, piem., gripa. (Milenbahs, I, 353)

Burlaks – 1) strūdzinieks; kuģu un plostu vilcējs. – “Nabadzīgākie velk savas /strūgas/ atpakaļ, gan iejūdnot gar krasta malu ejošā zirgā, gan velkot paši. Virvēs iejūgušos cilvēkus sauc par burlakiem.” (Villeruša, 234); 2) zemnieks, kas dodas peļņas darbos. – “Mans dēls [...] aizgāja burlakos, lai izdzīvotu un iedzīvotos.” (Antonijs, 275); 3) klaidonis; laupītājs. – “Jāēdina vien no rokas, citādi jau tādi burlaki manu veprīti dzīvu apēdis.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 48); “Bet tu bendē viņu vai pagalam nost, kā lielais burlaks!” (Saulietis, 369); “Eku, Kangaru kalnos burlakas nosituši un aplaupījuši daudz ceļavīru.” (Kreicers, 1960, 18); “Vārds ‘burlaks’ patiesībā nenozīmē laupītāju, drīzāk trūcīgu klaidoni.” (Antonijs, 275). Vārds aizgūts no krievu val., kur tas savukārt laikam no viduslejasvācu ‘burlach’ – (zemnieku) artelis, kopuzņēmums (Fasmers, I, 245).

Ka Vitebskas guberņas latvieši kultūras ziņā ir palikuši tālu pakaļ no saviem tautiešiem vidzemniekiem un kurzemniekiem, tas ir skaidri redzama lieta, ko nav vajadzīgs pierādīt. Viņu dzīve ir vēl šo baltu dienu tikai vienkārša arāju dzīve [...]. Par viņiem mēs varam dabūt dzirdēt kā par labiem grāvju racējiem, jo gads gadā laba daļa no viņiem, īpaši no rāznoniešiem, izbrauc uz Iekškrīevzemi tā sauktos burlakos pie ūdeņa ceļa kanālu padziļināšanas. (Trasuns, 1903, 43)

Bursteklis, bureklis, burekle – apburta lieta vai priekšmets; buramvārdi. – “Burstekļus, burekles, pesteļus [...] ieliek vecā ratu rumbā un aizsit abus galus cieti un tad [...] ved uz avotu [...] slīcināt.” (DL, 1893, 56); “Skan kā kāds bursteklis.” (Leimane, 1990, 28)

Būrte, burde – matu pine, saite.

*Bronītei, mōšiņai,
Zeida būrde bizīte,
Kad atgōja tierga dīna,
Pa tiergim būrzu zogt.
Tdz 58412,1*

Burtnieks, burtumetis – 1) burvis; 2) dravnieks vai arī tas, kas izdara iegriezumu bišu kokos; 3) iegriezumu izdarītājs burtu kokos – norēķinu veicējs; 4) J.Alunāna, A.Pumpura (eposā “Lāčplēsis”) iztēlota hipotētiska senlatviešu priesteru (burtu – sakrālo zinību zinātāju) kārta, kura, vāciešiem Latvijas teritorijā ienākot, līdz ar visām burtu gudrībām esot BURTNIIEKU ezerā patvērusies jeb noslikusi (Alunāns, II, 228).

M.Pretorijs (1724.g.) raksta: “Ir tādi, ko sauc par burtniekiem, tiem ir 3 kociņi, no diev-kociņa izgriezti, apm. 1 pirksta locekļa garumā, tos viņi sviez no saujas; kad tie krīt ar pareizo vai nepareizo pusi uz augšu, no tiem viņi dod atbildi, vai tas, kas kam nozagts, tiks atpakaļ dabūts, vai lops sprāgs, vai kas citādi tam ja notiks, driz būs labāki, priekš tam viņiem ir vajadzīgi vārdi [...] Manhards domā, ka kociņi ir šķelti un var krist ar mizu jeb bez mizas uz augšu.” (LBV, II, 688)

*Sēd' blakām, ieblakām,
Abi radu bērni bija:
Tavs tēviņis burtenieks,
Man' māmiņa raganīte.
LD 21051*

Burts, burta, burti – 1) kokā vai citur iegriezta zīme (īpašuma vai citas atšķirības norādei vai aizsargnolūkos); 2) iedzīvotāju un viņu īpašumu saraksts, reģistrs. Sākotnējā nozīmē – iegriezumi kokā vai citā materiālā kā maģiskas zīmes. Vārdam ‘burts’ ir radn. vārdi ‘buršana’, ‘burt’. Pamatā *bher – šķelt (kokā), griezt, ieberzēt (Karulis, I, 155). 18.gs. ar vārdu ‘burtnieks’ apzīmēja klētnieku, kura rīcībā bija burtkoki ar iegrieztām zīmēm, cik kurš labības ievēdis un izvedis.¹¹ Burtkoki skaitlisku datu apzīmēšanai Latvijas teritorijā tika lietoti kā oficiāli norēķinu dokumenti. 18.gs. ‘burta’ nozīmēja ne vien pašu burtkoku, bet arī sarakstu, reģistru, vispārēju īpašuma revīziju. Vārds ‘burts’ no sakrālās nozīmes (ieskrāpēta, iegriezta maģiska zīme) pakāpeniski pārgāja uz ikdienišķu (uzskaites un rakstības līdzeklis).

Burvis, burve, burvene – tāds, kam piemīt pārdabiskas spējas, kas var paredzēt nākotni, dziedināt u.tml. – “Tā bijuse nejauka burvene.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 36); “Burvene iet dārzā, kur puika ar lāčiem.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 31); “Par burvjiem un pesteljiem vēl ap 1830.gadu daudz bij dzirdams.” (Rakstu krājums, 1896, 66). Lietv. ‘buršana’ – tas, ar ko nodarbojas burvis, dažādu pārdabisku paņēmieni kopums.

3868. Burvis zina aplsēptas mantas, redz garus, dziedina slimus un uzsūta slimības arī veseliem. (LTT)

3880. Burvji un sālpūšlotāji lieljās un teicās, tiem labi vārdi esoši, ar katriem tie neveseliem palīdzoši. /G.Mancelis, Lett. Postill II, 1654. 379./ (LTT)

3887. Burvji spējot vētru, krusu, pērkonu un lietu darīt, sauli un mēnesi maitāt un par vilkatiem pārvērsties. /Latv. gada grāmata, 1797. 3, 22./ (LTT)

¹¹ “Re, vasaru viens noglūn, kur vagaris norā nolīcis burtskoku buntiņu, pietiecas slepeni klāt un, pielicis sava burtskoka pusi pie vagara burtskoka puses, ņem un saranti kādas desmit dienas virsū!” (Janševskis, 1983, I, 7)

2435. Bērni, kas dzimuši sestdienas naktī uz svētdienu ap pulksten divpadsmitiem, esot lieli burvji un pestēji. (LTT)

3878. Burves staigājušas vasarā bez brunku: viens priekšauts priekšā, otrs pakaļā. (LTT)

Māņu ticības bija papildnam, un buršanai, pūššanai, apvārdošanai un zilēšanai daži ticēja vairāk nekā dakteriem un no tiem vairāk baidījās nekā no Dieva vārdiem. Dieva ticība, māņu ticība un burvju ticība bija kā māsas un radi. (Dinsberģis, 16)

3777. Buršanu atzīst arī jezuītu raksti Livonijā no 16.g.s. beigām, kādēļ ziņas par buršanu nav meklējamas tikai pagānu laiku māņos. (LTT)

Būska – veca sieva, vecene. – “Veca būska bubināja.” (DL, 1893, 161); “Pašmājas būska nejdzot viņas pakrūtsvainu remdēt un ārstēt.” (Jākobsons, 271)

Būt vīrā, būt vīros – veikties. – “Zēns nu bija vīros.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 23)

Buze – tabu vārds, kad kaut ko negrib saukt istajā vārdā.

8141. Gavēņu laikā gaļa neesot pie vārda jāsauc, bet to nosauc par buzi. /K.Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

Būzēlis, buzulis, būzulis, būzis, būža – kaut kas izspūris, pinkains; biedēklis, ķēms; būdēlis; ūdens gars. – “Bīsties, bīsties, būža nāk!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 170); “Atnāks būža, iebāzīs maisā.” (Mīlenbahs, I, 360); “Neraudi, būzis nāks.” (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616); “Bija jau pats būzuļos ejamais laiks.” (Leimane, 1990, 42)

31123. Tautā bērnus biedē ar ūdens garu Būzēli, kas mitot dziļumos, diļos, akās un tur ieraušot nepaklausīgos bērnus, ja tuvu iešot. (LTT)

Būzis – “nikns suns vai cilvēks”. (LKV, II, 3388)

CIMDI

C

Cabuli I, cebuļi, cebules, cebulas, ciblas – 1) “savādas sniega kurpes, ar kurām vecos laikos gājuši uz medībām” (Brencis, 109); 2) jēlādas zābaki.

*Kur, vilciņ, tu tecēji
Ar tiem dzelža cabuļiem?
– Uz Rīdziņu, uz Rīdziņu
Meitiņām tiesu spriest,
Cit' citai piesasmēja:
Tev gul' puiši, man neguļ.
LD 12565*

Cabuli II, čabuli, čabulas, čabas – trepes.

*Sirma cūka cabuls pina,
Jākāpj zīļu ozolā;
Kamēr cūka cabuls pina,
Siļi zīles apēduši.
Tāz 51946*

*Cūka taisa čabuliņas,
Jākāpj zīļu ozolā;
Ikām cūka čabas taisa,
Jau zilītes nobirušas.
LD 2420*

Caurdure, caurais – asas sāpes ķermenī. – “Pret caurduri der stārķu knābišu (‘geranium’) tēja.” (DL, 1894, 1)

21650. Uz galda uzliktu nazi nedrīkst “opolā” (riņķi) griezt, citādi durs caurdure. (LTT)
17749. Līdakas kreisās puses zobus vajaga sagraudzēt un saberzt pulverī, kas lietojams pret caurduri. (LTT)

3569. Kad dūrējs krūtīs, tukšumos (caurdure), tad savilē brieža ragu un dzer ar ūdeni. (LTT)

3920. Kad caurais dur, tad jādzer titernīču (‘potentilla anserina’) tēja, jātura naža spicums pret to vietu, kur dur. (LTT)

Cēbers, cēberis, cēpers, cēperis – biezs mīksts vilnas lakats. – “Kādu dienu apkārtklejotājs tirgotājs krievs ienesa tādu gaiši dzeltenu vilnas lakatu – cēberi.” (Balandnieki, 384); “Kaimiņiene bija uzsejusi to pašu veco cēberu.” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007)

Celaine – ar celiem austa josta. – “Celaines ir tās, kurām blakus krāsaino dzīparu rakstam veidojas arī baltais (linu dzijas) raksts.” (Valsts vēsturiskā muzeja krājumi, I, 14); “Latvijas teritorijā senākie celaiņu fragmenti – no 6.–7.gs. – atrasti Zemgalē.” (Zariņa, 1999, 18); “/Latgalē/ svārkus apjoza ar stripainu celaini vai arī ar pītu, krāsainu jostu.” (Siliņa, 27)

Cēlainis [...] darinātas, savienojot griešanu un aušanu. Tās lietoja apaudām (1–3 cm platas pieaustas vai atveišķi austas malas villainēm, lakatiem, priekšautiem u.tml, lai priekšmetu padarītu stiprāku un rotātu) un jostām. Pēdējās daudz izmantoja saimniecībā: groziem, kamansegu un sētuvju saitēm. (Alsupe, 162)

Cēlibas, pacēlibas – 1) godināšana, kādu ceļot gaisā; 2) jaunceltas ēkas iesvētīšana; kāda iesvētīšana, ieceļot vai stājoties jaunā amatā; 3) samaksa pazaudētas lietas atradējam; izmaksāšana; pateicības cienasts. – “Kurai nokritis lielsaišķis? Es pacēlu. Nu man būs labas pacēlibas.” (Janševskis, IV, 106); “Uzdeva Jurelim meklēt arī viņu cepures, piesolidāmas, ja tam drīzumā laimētos tās pacelt, kamēr nav vēl samaitājušās, dot jo labas pacēlibas.” (Janševskis, 1983, II, 292); “Daži arī ieminējās par cēlibām, bet tomēr nekādas cēlibas šoreiz nedeva.” (Janševskis, I, 145)

Cēliens – 1) laika posms; diennakts sadalījums. – “Rīta cēliens.”; “Pusdienas cēliens.”; “Launaga cēliens.” (Ulmanis, 346); “Saulīte, no rīta cēliena labu gabaliņu notecējusi, sāka jau sildīt.” (Siliņš, 1888, 3); “Biju gandrīz jau veselu cēlienu nobraucis pa šo apnikstamo viduci.” (Siliņš, 1888, 58); “Kā neraudāšu: saimnieks liek tik garu cēlienu arklu vilkt.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 172); “Nepagāja ne labs cēliens – karaspēks pagalam.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 71); 2) reize; viens paņēmieni vai paņēmieni, kas atkārtojas. – “Tīrumu, kura malā stāvēja kupiņa, citiem gadiem Andrejs uzara vienā cēlienā.” (Leimane, 1990, 76); “Puisis aiziet, liek rokas klāt un raušus izrauj vienā cēlienā visus kokus, visu mežu.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 421); “Uz cēliena viņš paliek traks.”; “Viņa tur sēdēja cēlieniem.” (Mīlenbahs, I, 377)

No laika mēriem dienu iedalījuši trīs cēlienos, no kuriem pirmais vilcīs no rīta līdz pulksten astoņiem, otrs no desmitiem līdz diviem dienā un trešais no četriem pēc pusdienas līdz vakaram. (DL, 1894, 150)

Četri cēlieni: Pirmais nakts cēliens ir vakars, kad gaisma beidzās un nakts sākās. Otrs priekš pusnakts. Trešais pēc pusnakts. Cetortais no gaismas svāstot līdz saulei lecot [...] Dienas cēlienus sauc pēc darba, kā cilvēki ceļās un iet pie darba un visu laiku nostrādā, kamēr iet pie ēšanas, tas ir viens cēliens. (Magazin, XX, 71)

979. Arājs pēc pirmā cēliena jānolej, tad graudi tīri augs. (LTT)

8363. Pirmo cēlienu ganam zemē jāsēd, lai lopī visu vasaru lēni ēd. (LTT)

13612. Kāposti jāstāda jaunā mēnesī rīta cēlienā, bet vecā mēnesī vakara cēlienā. (LTT)

Es neņēmu tās meitiņas

Glūdu galvu, baltu muti:

Stunda, muti mazgājot,

Cēliens, galvu sukājot.

LD 11143,1

Pūriņ manu, i pūriņu,

Dažas dienas darījumu;

Tautiņās izdalīju

Vienai rīta cēlieni.

Tdz 48107

Cels – 1) ritenis. – “Izzudušais vārds ‘cels’, no kā apvidvārdi ‘duceles’ un ‘vicele’ (no *dvicele – divriči).” (Karulis, I, 162); “No krievu artilērijas nav ne ziņas, ne miņas, un domātie pulvera rati ir tikai koka diceles ar zivīm krautēs.” (Janševskis, Nīca, 27); “Mencas viņi ved ar dicelēm, kur bija tikai divi riteņi.” (Ansis Kramēns. Bērniņas atmiņas); “Sieva [...] ar lomu steidzas dicelē (divriču ratos) pilsētā, lai to pēc iespējas jo āgri un tātad jo izdevīgi pārdotu.” (Janševskis, Nīca, 24); “Duceli šād un tad lieto tādā nozīmē kā piekabīte.” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007); 2) viena pavedienu kārta, viens tinums ap dzijas kamolu; 3) īpaša iekārta jostu, arī grožu aušanai. – “Visai agrīna stadija, kas vēl saistīta ar višanas un pīšanas elementiem, ir aušana ar celiem.” (Alsupe, 122)

Cels jeb latgaliski calš [...] ir četrkantains galdiņš [...] Galdiņa katrā stūrī izurbts pa cauru-

mam, kurā iever vilnas vai linu pavedienu. Galdiņu griežot, dzijas savijas auklā [...] Celiem austās jostas sauc par celu (calu) jostām, celainēm, griezinām, grieztenēm [...] Vārds 'cels' ir īsts latviešu vārds, un, domāju, nebūšu maldījies, apgalvodams, ka tā sakni sastopam senprūšu vārdā 'kelan' ('maluna kelan' – maltuves rats) un kurš uzglabājis latviešu vārdā 'ducele, ducelis' – divricis, divriči. (Paegle, 1929, 841)

Beidzot šo apskatu, ir vērts pieminēt arī Liepājas apkārtnē piekrastes zvejnieku lietoto vienjūga ķerru viceli jeb diceli ar diviem riteņiem, kurā pārvadāja kartupeļus un zivis. Tā ir īpaši piemērota braukšanai pa kāpu smiltīm. (Bilenšteins, 2007, 271)

*Jūdz, tautiet, sirmu zirgu,
Palaid savu veco māti;
Linu krekli, celu josta,
Brandavina butelīte.
LD 2030*

*Kas visām bārenēm
Cala jostas audināja;
Diega jostiņu valkāja,
Žagariņa vainadzīņu.
LD 4580,3*

*Ciemiņame viena meita,
Un tā pate nevesala:
Ar ratieme pirtē veda,
Ar duceli aizkrāsņeje.
Tdz 57249*

*Minēšu māsiņas
Panākstos jājis:
Pārvedu kurpītes
Ar vicelēm.
LD 26390*

Celt krēslu – krēsla celšana ir sens pieklājības un cieņas izrādīšanas žests. Sēdinot ciemiņu pie galda, saimnieks/saimniece paceļ, pievirza krēslu ar uzaicinājumu ap-sēsties. Tā vienlaikus ir zīme, apliecinājums, ka ciemiņš tiek pieņemts, viņa sabied-riskais stāvoklis vai stāja ir atbilstoša. Krēsla pacelšana bija arī simbolisks likteņdie-vības labvēlības žests.

*Ai Laimiņa, pacel krēslu,
Pavārguse mātes meita;
Jau tā bija pavārguse,
Vēl tur ļaudis valodās.
LD 8300*
*Bārenīte, man' māsiņa,
Neriet gaudu asariņu!
Tev Laimiņa krēslu cēla,
Labi ļaud's zadināja.
LD 4974*

*Es pievilu meitu māti
Dūmainā istabā:
Viņa steidza krēslu cel,
Es steidz' viņai roku dot.
Atrod manim aukstu roku,
Solīj' cimdu aditāju.
LD 1459,1*

Celtas – laivas dēļi, laidī. – “Pirmos 4 dēļus, skaitot no mātes, sauc par atguldzēm, nākošos divus par celtām: pirmie sastāda laivas lēzeno dibenu, pēdējie laivas sānu stāvo daļu.” (LKV, X, 19864)

Ceļa kāja – paradums, viesības beidzot, pirms atvadišanās iedzert malku, lai viss labi izdodas. – “Zirgiem kārpoties, dzēra uz ceļa kāju, skūpstījās, tad rībēja rati un kāzi-nieki aizlaidās uz pusu pusēm.” (Atziņas, 26); “Kroga papa, dod osiņu ceļa kājai!” (Jurgens, 79)

Panāksnieki bija saģērbusies uz ārā iešanu. Bet vēl bija jādzer ceļa kāja. Vedēju puse dzied:

*Vadām vadām milimus viesus
Ar alus kannām, ar biķeriem!*

Ceļa kāja tik ātri vis nevedās dzerama.

Panāksnieki dzer un atbild:

*Māsiņ, tava salda alus,
Brālīt – jaukas valodiņas;
Sen iejūgtis kumeliņis,
Iziet vien nevarēju. (Pētersons, 255)*

Ceļš pa kājām – ceļš, ceļojums priekšā. – “Ojār, vadzi, dēls, nekavēsīmieš – mums ceļš pa kājām.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 43)

Centrums – nelaipnība, asums, skarbums, sīvums. – “Taisni [...] Avotienes centrams palīdzēja uz rāvienu Ilzes īgnumu noslābināt, mazākais kādu daļu.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 154). Īpv. ‘centrs’ – 1) skarbs, nelaipns, ass, strups; “iedomā lepns uz sevi, tāds, kas katru mazumiņu ņem par ļaunu” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 159). – “Viņam centra daba.” (Milenbahs, I, 373); “Tūliņ cits vīrs – centrs un gudrs.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 159); “Meitiņ mīļā, nebēgšu, jo esmu tamdēļ vien nācis, lai velnam kalpotu!” puisēns centri atbild.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 65); 2) rūgts, sīvs. – “Centras ogas.” (Milenbahs, I, 373).

*Sīva, dzedra tā meitiņa,
Kam sarkani vaigu gali;
Dievs žēlo to māmiņu,
Kam tā tika vedekliņa.
LD 12314*

Var.: 1. Sīva, centra tā meitiņa.

Cepures kuldami – saka par labu veikšanos, izdošanos, apmierinājuma sajūtu. – “Ēduši zaķa gaļu un dzēruši alu, cepures kuldami.” (Upīte, 1911, 90)

Cere, ceris, cerītis – sprēslica. – “Sprēslicas nosaukums ir ceritis jeb laipstiņas.” (Bīlenšteins, 2007, 136)

Cerene – iecerētā, izraudzītā līgava. – “Drusku paķildojās par cerenēm.” (Kaudzītes Matiss, 33)

Ceres – bērna gaidības. – “Tā tas bija – viņa staigāja cerēs.” (Leimane, 1990, 110)

Ceri – pirtī salikti un uzkarsēti akmeņi, uz kuriem lej ūdeni, lai karstums rastos (‘met garu’). – “/Pirtskrāsns/ dobē kur uguni, ceros met garu.” (Brīvdabas muzejs, 75); “Sestdienās uz pirti ejot /bērza pirts slotas/ paņēma līdzī, bet pirms lietošanas mērcēja ūdenī un sautēja uz krāsns ceriem.” (Brīvdabas muzejs, 72). Vārds nozīmes ziņā saistāms ar darb.v. ‘kurt’ un ir radn. arī vārdam ‘cerēt’, kas sākotnēji nozīmējis ‘kaist, degt’, gan tiešā, gan pārnēstā nozīmē (Karulis, I, 167–168).

19819. Kad meiteni pirmo reizi nesuši pirtī pērt, tad likuši medu uz ceriem, lai pieaugušai meitai līp puīši kā mušas pie medus, t.i., lai to drīz izprecē. (LTT)

24115. Pirtī, siltumu uz ceriem metot, saka: “Sūrums ārā, saldums iekšā!” (LTT)

24087. Pirtī vecenes piesauc Māriju, Madaļu jeb skaita tēvareizi un trīs reizi uzmet siltumu uz ceriem un tad tik slotas liek uz lāvas. (LTT)

Cērtnis, cērtne, cērknis, cērklis, cērksnis, cērve – senāk siļu, bišu auļu vai citu koka priekšmetu izdabšanai lietots darbarīks – izliekts cirvis vai liks nazis; “cērtamais ar apaļiem zobiem, ar ko bluķi siles cērt” (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616). – “Tas izkasījās ar cērknēm izkurtējušā liepā caurumu.” (Leimane, 1990, 18)

Cērve, cēre, cēris – vērpjamā ratiņa daļa – robots kociņš vai dēlītis ar robiem, kuram apkārt aptin vērpjamās linas, saukts arī par sprēslicu. – “Linu sauļas aptīdamas ap cērvī.” (Janševskis, 1981, I, 79); “Jaunu līnu kodaļu piedūrusi pie cērves, tā ka nevarot sākt risināt šķiedru.” (Janševskis, 1981, I, 82)

Ciba – apaļš (dažkārt arī iegarens) koka vai tāss trauciņš. – “Ciba bija apaļš, no plēsta liepas koka dēliša sašūts trauks, kurā lika ēdamo – biežpienu un sviestu.” (Viese, 27); “No plāni izdrāztiem liepas dēlišiem gatavoja garenas un apaļas cibas, kur mežā braucējiem azaidu ielikti un ganiņam biežpiena pikuci un sviesta aci palaunagam.” (Mežgalieši, 18); “No cibas piebēra puskaroti sāls.” (Upīts, 1987, 61). Apaļās formas dēļ mītiskajās tautasdziesmās, arī mīklās ciba ir saules simbols. Pamatā ide. *keb(h) – liks, liekt. Nozīmes iespējamā attīstība: ‘liekt’ – ‘izliekums, noapaļojums’ – ‘izliekts, noapaļots trauks’ (Karulis, I, 170).

Cibiņa – šaurākā nozīmē koka cibiņa, kurā ieliek pavalgu, plašākā nozīmē – vispār ēdiens, ko jem līdzī, ejot ārpus mājas. (Viksne, Materiāli no Sunākstes, 141)

Skatoties, cik ilgam laikam pavalgs ir paredzēts, latvietis izšķir dienas cibu, div’ dienu cibu, triju dienu cibu vai nedēļas cibu. (Bilenšteins, 2007, 117)

8662. Govju ganiem pirmo dienu no vienas cibas jāēd, lai lopī nebadās. (LTT)

30047. Sviestu cibiņā liekot, jāmet krusts un, kad sviests ielikts, ar karoti uz sviesta arī jāuzspiež krusts, tad velns to nevar aiztikt un ēdot tas ies spēkā un svētībā. (LTT)

*Preiļi dzied, preiļi dzied,
Kas tos preiļus priecināja?
Pelav’ maize, kaņepj’ ciba,
Tas tos preiļus priecināja.
LD 1026*

*Trīs rītiņus neredzēju
Ausekliņu uzlecot.
Saules meita pazuduse
Ozoliņu cibiņā.
LD 34022,1*

Ciemietis – ciema iedzīvotājs. – “Agrāk ciemiešus apšuva vienīgi ceļojoši skroderi.” (Štūlis, 1937, 83)

Ciksts, ciksta – 1) kūja, garens zars; dēlis; “neliela caurmēra apaļkoks” (LKV, II, 3725). – “Cikstu tilts.” (Milenbahs, I, 380); 2) sieksta. – “Jāizceļ celmi un ciksti.” (Janševskis, 1981, II, 331); “Vasaru dadžainā ganīklā dadži un ciksti [...] dūrās kājās.” (Janševskis, 1981, II, 389); “Lēkādams no ciņa uz cini, no viena ciksta uz otru, viņš gāja pāri purva stūrim uz māju pusi.” (Janševskis, 1983, I, 76)

Cilas, ciliņas, celiņas – 1) arumi; velēnas, blīvas zemes pikas, kukuržņi arumā; rudenī neaparta zeme; “tūruma pirmās reizes uzaršana” (Endzelins, Hauzenberga, I, 270). – “Te, lieknas malā un avoksniena tuvumā, brangi var ieart un cilas labi krīt.” (Janševskis, III, 220); “To zemi, kas nebij rudenī aparta, sauc par cilām.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 270); “Zemi maisīt ir vieglāki kā cilas art.” (Šulcs, 1832, 40); 2) augšup ceļošies, blīvi mākoņi. – “Rau, tur tās mākoņu cilas, kas taisni apvāršņa malā nupat saradušās un ceļas augšup.” (Janševskis, 1983, I, 150)

*Citi viri rudzus sēja,
Man ciliņas necētas.
Kur ciliņas es ecēšu, –
Nav man bēra kumeliņa:
Meitu mātei ķīlām devu
Savu bēru kumeliņu,
Lai citam neizdeve
Patikamu ligaviņu.
LD 28178,1*

Cilīgs – 1) žigls, straujš, izveicīgs, manīgs. – “Cilīgs saimnieks.” (Milenbahs, I, 381); “Cilīgiem solišiem izgāja pagalmā.”; “Ne mazāk cilīgi kā pati saimniece nāca laukā

citas sievas." (Leimane, 1990, 62); 2) elastīgs, atsperīgs, tāds, kas labi ceļas uz augšu. – "Cilīga kviešu karašiņa." (Milenbahs, I, 381); "Kādas cilīgas karašas." (Jākobsons, 261); 3) liels, stiprs. – "Cilīgs teļš." (Milenbahs, I, 381)

Cilināt – 1) pacelt, cilāt; 2) minēt, nosaukt; slavēt, cildināt. – "Būtu es svešas, nepazīstamas zāles cilinājs, tad tu būtu atbildējs: tādas svešas lietas es nepazīstu vis!" (Latviešu ārste, 127); "Zāles, lapas un saknes esmu cilinājs." (Latviešu ārste, 140); "Kad es no aukstiem drudžiem to īstenu mācību izcilināšu." (Latviešu ārste, 130); "Arī kādus vārdus tā Pestītāja cilināšu pieminēšanas pēc." (Latviešu ārste, 142)

*Es, pādīti dīdīdama,
Augsti rokas cilināju;
Man pādīte diža rada,
Gribēj' augsti cilināta.
LD 1535*

*Ļaudis mani nicina,
Lai me mani cilina;
Lai me mani iecēlusi
Laba vīra rociņā.
Tdz 48763*

*Cileniet bāleliņi
Munu moģu ouģumiņu;
Šūniet mun ouģstas kurpas,
Pirciet ouģstu vaiņaciņu.
LD 5700,4*

*Vecu veda tautu meitu,
Vecu pūru cilināj(a).
Man galviņa pieputēja,
Pūra miltus sijānot.
Tdz 44349*

Cimdi – rokas ietērps aukstam laikam. Plaši izmantoti rituālās darbībās, īpaši pirkstaiņi. Gan pirkstaiņi, gan dūraiņi ziedoti un dāvināti dažādos godos. Baltā krāsā – parasti kādu līgumu, apsoliņumu slēdzot (piem., laulībās), raibi – kā jāvārds precībām (meita dāvina tikamam puisim raibus cimdus). Cimdu adīšana ir sieviešu, aizgādniecība – sieviešu dievību ziņā. Cimdsus meitai, ko pūrā dot (sava veida veiksmes cimdsus), ada Laima, raibus cimdus laidarā lopu auglības vairošanai ieliek Māra. Cimds latviešu folklorā var būt tas, no kā rodas lietas vai pat dzīvas radības (piem., teika, ka kaķis radies no cimda, ko Dievs nosviedis no debesīm zemē). Cimds noteiktos apstākļos tika izmantots jaunu spēku neitralizācijai. Senāk, ja atrada kādu apbūrumu (t.s. raganu nešļavas), to drīkstēja aizskart tikai ar baltas krāsas cimdu. Pamatā ide. *kem- saspīest. – "Tātad cimds sākotnēji varēja būt 'tas, kur iebāž roku' vai 'kas saspīež roku'" (Karulis, I, 176). Darb.v. 'cimdit' – 1) "glāsit kā ar cimdu" (Endzelīns, Hauzenberga, I, 271); 2) plēst aiz matiem, cieši saņemt rokā.

29902. Ja sveicinoties sniedz roku ar cimdu, tad tiek atdota sava laime. (LTT)

723. Līdz Andreja dienai jānoda jauni cimdi, kas nemaz nav mēģinot rokā jāvelk. Andreja dienas vakarā tie jāpaliek zem spilvena. Kurš nakti tos cimdus ņems, tas apprecēs. (LTT)

14317. Kāzinieki uz mājām braucot, īpaši brūte, meta uz krustceļiem cimdus jeb zeķes. (LTT)

2131. Tagadējās melnās krāsas vietā senāk lietoja bērēs baltu krāsu. Liķu nesējiem katram deva pāri baltu cimdu, ko tie apmauca, kad zārku ar liķi nesa istabā vai no istabas ārā, vai uz kapiem. (LTT)

2155. Pēc pirmās dziedāšanas jeb lūgšanas bērū viesi ziedo, t.i., liek uz zārka naudu, cimdus, zeķes vai citus kādus drēbju gabalus. Ikkatram bērū viesim jāziedo. Kas neziedo, tam "lēcas", t.i., piemetas kāda grūti dziedējama slimība. Kad visi ziedojuši, kāds nelaiķa tuvinieks noņem ziedojumus, iedod katram nesējam pāri cimdu, kurus tie tūlīņ mauc rokā. (LTT)

667. Pirms alu lej raudzēt kubulā, pēdējais jāizslauka ar cimdu, lai alus būtu biezs kā cimds. (LTT)

7252. Kad pamata akmeni ievēl, tad tur noliek div cimdus: vienu ar oglēm, otru ar maizi. Tad sūta bērnu, lai atnes vienu cimdu. Ja bērns atnes cimdu ar maizi, tad ēku tur var celt, bet, ja atnes cimdu ar oglēm, tad tur celtā ēka nodegs. /L. Avīzes, 1853. 2 p./ (LTT)

Cauri jāju berzu birzi,
Ne zariņu nenolauzu;
Pretim nāca tautu meita,
Raibus cimdus adīdama.
LD 14013

Sabārās ciema meitas,
Raibus cimdus adīdamas:
Viena grib, otra grib
Pie tā mana brāleliņa.
LD 12277

Prasāt man, kā es nācu,
Vaicājat, kā vajaga:
Rokām cimdū, kājām zēku,
Rudziem jaunas malējiņas.
LD 14633

Kur tu biji, bāleliņi,
Raibi cimdi rociņū?
– Es dabāju raibus cimdus,
Raibu cimdū adītāju.
LD 15755

Cimdu saņemšana mutē – rotaļa.

25771. Cimdu saņemšana mutē. Aizvēra un piestiprināja virvi griestu sijās jeb pie rijas balķī, jeb ārdā, un tad ietaisīja cilpu valga abos galos, kuri nāca uz zemi, tā ka minētās cilpas tikko nemetās pie zemes. Ielika kājas cilpās un tad ar rokām spiedās ačgārni uz augšu. Tad, kad jau kājas gandrīz pie griestiem metas, tas ir, kad jau cilvēks paslīpi gandrīz vertikāli uz rokām bija ačgārni uz priekšu novirzījis un kājas pret griestiem saslejis, tad tam vajadzēja ar muti saņemt zemē nolikto cimdū. Daži laikam pat naudu esot no zemes uzņēmēju. (LTT)

Circenis – 1) lauku circenis – alās, zem lapām dzīvojošs kukainis, izskatā nedaudz līdzīgs sienāzim; 2) mājas circenis – agrāk lauku mājās neiztrūkstošs iedzelteni brūngans kukainis, kas mita siltās vietās, kā aizkrāsnē, virtuvē; 3) mājas gars, ko iedomājās esam circeņa izskatā. – “Tik circeniši, vecāsmātes sētas gariņi [...] aizkrāsnī ik naktis [...] dziedāja mierīgi un vienādi savu parasto vienmuļīgo dziesmiņu.” (Janševskis, 1981, II, 97); “Nu mums būs savi circeniši, savi sētas gariņi, kas mums labas vēstis vien katruvakar vēstīs.” (Janševskis, 1981, I, 255)

4603. Circenis istabā ir laimes nesējs. (LTT)

36042. Bērna zobam izkritot, šis zobs jāsviež uz krāsns un jāskaita: “Še tev, circen, tavs kaula zobs, atdod manu dzelzs zobu”, tad nākošie zobi būs stipri. (LTT)

36068. Izlūzis zobs jāmet uz krāsns un jāsaka: “Še tev, circen, kaula zobs, dod man zelta zobu!” (LTT)

4616. Cilvēkam iesākumā zobu nemaz nebijis. Dievs tad pavēlējis cirmenim zobus iekalt. (DL, 1891, 55)

4672. Lai izskaustu circeņus, tad kāds circenis jāienes kaimiņa daļā un jājāda tas kā zirgs. (LTT)

Cirmenis, cirminis, cirmene, cirmulis, cirmis – 1) ķirmis; tārps; kāpurs. – “Pa satruņējušo grīdu rāpoja cirmeņi.” (Veselis, 1966, 32); “Ir gan laba dzirde, pat kokā saklausa, kur cirmenis skribinās.” (Ancelāne-Kundrate, 43); “Kuga apkalpes gaļā kustas cirmeņi.” (Veselis, 1956, 151); 2) tranu pers. – “Ka /bišu/ muote īdiej ūleņu, trešā diņā izaveidojās cirmineits, tod cirmineiti baroj bits ar peru piņeņu.” (Reķēna, I, 217); “No [...] pautiņiem pirmāk cirmiņi, pēc kūniši rodās, no kuriem uz gaļa bites izaug.” (Latviešu Laužu Draugs, 1836, 27); “Pēc trim dienām cirmenis iznāk no oliņas.” (KV, I, 381). Īp.v. 'cirmeņains, cirmuļains' – tārpains. – “Kartupeļi tiekot cirmuļaini.” (DL, 1894, 91)

7258. Kad jaunu māju iegroza, tad vienā stūrī jāieurbj caurums un jāielej dzīvsudrabs, tad mājas neēd cirmeņi un māja ātri nesapūst. (LTT)

11943. Ja Jēkaba, Annas vai Labrenča dienā iet vilkt vai ravēt kartupeļus, tad tie kļūstot cirmuļaini. (LTT)

12955. Kartupeļi jāstāda jaunā mēnesī, jo tad tie nepaliekot zaļi un neesot cirmuļaini. (LTT)

14690. Janvarī cirsti koki ir izturīgi un lietojami ēku celšanai, jo tajos nemetas ķirmji (cirmeņi). (LTT)

Sarkanais āboliņ,
Tārpiņš tavu sakni grauž [grauza];
Diženais tēva dēls,
Suns tu būsi dzīvodams.
LD 12285

Var.: 2. Cirmens tavu sakni grauž.

Cirpele – mežglis dzijā, diegā. – “Dzejs saīt, sacārtās cirpeliē.” (Brencis, 109)

Ciruļputenis, cīruļu putenis, cīruļsniegs, cīruļu sniegs – īslaicīgs, ātri pārejošs sniegputenis, visbiežāk pavasarī. – “Pa kupenu sēršņiem joņo cīruļu puteņi.” (Pelēcis, 1971, 69); “Ta nu gan uznāc cīruļputens. Zāl jou metas zaļš, bet putens griežas kā nelabeš.” (Ādamsons, Kagaine, I, 125); ““Tas cīruļu putenis,” – teica tēvs, – “ilgi neauros. Atnācis, lai krūmmalu kupenas prom nestu.”” (Kalniņš, 1977, 205)

28354. Kad pavasarī ziemas sniegs jau ir nokusis, tad pirmo sniegu pēc tam sauc par cīruļa sniegu, otru, ap dzegužu kūkojamo laiku, par dzegužu sniegu, trešo, kas dažreiz uznāk, kad kokiem jau sāk lapas plūkt, par lapu sniegu. (LTT)

Cisties, cīties – cenšties; mēģināt; cīnīties. – “Abi viņi cītušies savus zemes gabalus paplašināt, viens otram slepenībā robežas pārceldami.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 487); “Saviem spēkiem zemi kopt un uz viņas apstrādāšanu cisties.” (Valdemārs, 315); “Cīties un vadi tāpat visu uz priekšu.” (Zvaigznīte, 51); “Par to nebēdāja, bet cītās viņu bučot un smējās.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 31); “Cītās, cik varēja, tam palīdzēt.” (Zvaigznīte, 76); “Taisni cītās vienreiz to pieredzēt.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 207); “Zirgi, lūk, cītušies uz māju.” (Upīte, 1911, 142). Lietv. 'cīte' – centība, cītība, dedzība. – “Ar cīti mēs gribam art.” (Milenbahs, I, 392); “Ķeras pie otas un ar lielu cīti ņemas savā darbistabā pārkrāsot mēbeles.” (Jākobsons, 101); “Nodevās neparastajam darbam ar lielāko cīti.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, II, 130)

Cūcene, cūkas laime – necerēta, negaidīta, akla veiksmē; laimīgs gadījums, notikums. – “Meistarība noteica tikai to, ka mācēji izvilkst /zivi/, kas pieķērās, pati pieķeršanās bija tirākā cūcene.” (Bušs, Ernstsone, 2006, 93); “Un man ir, tā sakot, pavisam cūkas laime!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 121)

“Sen, sen, dziļajos padomju laikos, taisīju sižetu par aktrisi Dinu Kupli,” iesāk Volmārs un iesmejas, “un kas tas bija? Cūcene! Man to izdevās uztaisīt no nezinašanas, dažādu pārpratumu dēļ.” (Patiesā Dzīve, 2007, 9)

Man ir nācies būt arī lidmašīnas avārijā. Apmetām kūleni, mašīna palika plāvā ar pekām gaisā [...], pilots un mehāniķis dabūja ieskrābājumus, es nekā. Man jau aizvien tāda “cūkas laime”. (Laua, Ezeriņa, Veinberga, 2000, 586)

Čabas I – viegli apavi; sarkanbrūni vai dzeltenbrūni zābaki ar platiem purniem un gariem stulmiem. – “Kurpju nevar iemaukt; jāstaigā ar čabām.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 281); “Daži vēl ar veciem kažociņiem mugurā tādā siltā vasaras laikā un ar čabām.” (Saulietis, Raksti, VIII, 248)

Čabas II – tas, kas čab; pabiras, akoti; mazvērtīga labība. – “Nekur ne lapu čabas.” (Milenbahs, I, 399); “Čabas vien izauga.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 281)

Pēter, brāli, aunies kājas,

iesim miežu aplūkot.

Sīļi miežus apēduši,

Čagas vien atstājuši.

LD 28062,2

Var.: 4. Čabas vien atstājuši.

Čača, čačs, čačis, čakars, čakurs, ķeķe – 1) īpaši pagatavots koka zārds, uz kura žāvē āboliņu, zirņus, pupas, bet arī zvejas tīklus. – “Gar laivām pašlaik darbojas zvejnieki, nesdami no mājām vai no šķūnišiem tīklus un citas zvejlietas, vai ņemdami tepat jūrmalā no žākariem, no tādiem čačiem, kas taisīti kā piramidālie triju koku āboliņa zārdi.” (Veldre, 1939, 6); 2) ķekars, čemurs. – “Lela zīdu voi ūgu čače.” (Ņina Kukulē, Sibīrija, 2005); “Seipūlu ķeķa.” = sīpolu galviņu virtene žāvēšanai vai uzglabāšanai (Marija Kursīte, Zemgale, 2005); “Mēs staigājām, norāvām šur tur pa /brūkleņu/ ķeķei un meklējām bagātākas vietas.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 323); “Matus sapinuse divās pinēs, kuras pakausī sasprauduse prāvā ķeķē.” (Janševskis, I, 162); 3) no egles vai kārķla zara pagatavots mieturis, ko lietoja biežputras u.c. maisīšanai, lai nepiedeg; citkārt, lai nesaskābst. – “Vārot miltu putru – “ne šķidru, ne biezu, bet vērtīgu” – maisīja ar čači.” (Zante, 231); “Alu nepārtraukti pārlej un maisa (lai alus apakšējā kārta nesaskābtu) ar čači, t.i., ar kuļamo rīku, kas taisīts no kārķlu zariem un ir līdzīgs putotājam.” (Bilenšteins, 2007, 74); 4) senlaicīgs koka arkla veids. – “Ara tikai ar vienu nelielu zirdziņu, kas bija iejūgts veclaiku arkā, tā sauktā čači.” (Janševskis, III, 219); “Ap 1870.gadiem aruši ar mazajiem čačarkliem – ar paštaisītiem koka arkliem, kam mazs dzelzs lemesītis galā.” (Bičole, 115)

Par čakariem sauca jaunu, zarainu priežu stumbrus, kam zari bija atstāti klāt apmēram 20–30 cm garumā. Vārēja arī zemē iestiprināt vienu pašu šādu koku un tad uz tā piezarēm kraut žāvējamo mīstru, zirņus u.c. Daudz racionālāks tomēr bija paņēmiens sasliet kopā čakarus pa četriem pieciem – tie tad izveidoja ko līdzīgu telts vai vārāmā namiņa skeletam. (Draviņš, 152–153)

Čagums I – skausts; jumta kore, augša. – “Nemt kaķi pie čaguma.” (Jalna Kūrava, Rīga, 2005); “Uzkāpis pašā čagumā.” (DL, 1891, 6); 2) zara stakle, žuburs. – “Perklis atrodas pašā čagumā.” (DL, 1891, 6)

Čagums II, čega – 1) matu kušķis, čuprs. – “No sajukušiem matiem saka: kā čagums.”; “Puikas plūkdamiēs saķērās čegās.”; “Saplūkāšu tev čegu.” (DL, 1891, 6); “Kad tevi nepaņem pie čegas un neizplūc visu tavu cekulu!” (Janševskis, IV, 269); 2) koplums; kroka, krokojums. – “Kas tai par lielu čagumu!” (Milenbahs, I, 401)

Čakalis – sauss zars; skals. – “Palasīt gar celmiem skaidas un čakaļus.” (Janševskis, III, 471)

Rijā strādāja pie skala gaismas. Bija pieplēsti priežu skalu kūļi dedzināšanai. Ja kādreiz to trūka, lietāja bērza skalus, t.s. čakaļus. Bērzu pavasarī sazāgēja bluķos, nomizoja, nolika saulē. Rudenī saplēsa čakaļus un salika rijā uz ārīnām gadijūmam, ja pietrūktu priežu skalu. (Vīksne, Materiāli no Sunākstes, 143)

Čakāns, čakans – 1) koka āmurs garā kātā; tas, ar ko sit vai cērt. – “Sieva ratu priekšā triec zirgu, cik ātri vien var, virs ratu pakaļā ar čakānu to sit.” (Vaivods, 103); “Sausās zemes pikas uz tūruma bieži sadauzā ar vesera veidā no bērza stumbra izcirstu plakanu un garenu koka klucīti [...] čakānu ar samērā gludu šķēlumu apakšpusē, kam virspusē rokturim atstāts pāri par 1 metru garš zars.” (Ligers, 24); 2) dakšas. – “Pabūkāja klampas ar čakānu.” (Piķis Adatiņš, 2004); 3) “koka sakņu kopojuums” (Brencis, 110).

14386. Tāds bezprātīgs ieradums ir arīdzan šīs, kad viens no tiem kāzu viesiem pie jaunās mājas ieiešanas vai ar čakānu jeb veseru, vai ar pātaga kātu, vai dažkārt ar zobenu pār durvju sliekšņiem vienu krustu met. /Lenca Sprediķu grāmata, 1764, 253./ (LTT)

*Zobentiņ, čakāniņ,
Iesim abi tautiņās!
Man būs ēsti, man būs dzerti,
Tev galdiņu tricīnāt.
LD 15998*

Čapa – kurvjveida zivju smeļamā ierīce.

Vasaras laikā ķer zivis ar čapu, [...] kas atgādina kurvi bez dibena, bet ir taisita no dzelzs stieņiem un stīpām un apvilka ar tikla linumu. Lēnām stumjot laivu pa ezera seklumiem, zvejnieks uzmet čapu zivij, kur ierauga to guļam, un ar mazu ķeselīti izsmeļ zivi no čapas pa vaļējo augšgalu. Agrāk zivis dūruši ar žebērķiem, bet, kad duršana noliegta, lūk, tad radusies čapa. (Veldre, 1939, 93)

Čapte – nenoteikts daudzums (vielas, lietu, priekšmetu); šķipsniņa. – “Es paķeru kādu čapti to žurnālu.” (Kagainē, Raģe, I, 232); “Neņem daudz, paņem čapti.” (Ziedonis Zālītis, Rīga, 2009)

Čarka – 1) kausiņš; mēriņš. – “Reizēm pie Dūņu kroga apstājušies, plostnieki un strūdzinieki gājuši sildīties un iemest kādu čarku.” (Ancelāne-Kundrate, 10); “Vai nedzērsi kādas čarkas? Mute paliks sausa stāstot.” (Apsīšu Jēkabs, 24); “Ielēja abiem vīriem pa čarkai.” (Janševskis, II, 224); “Dabūja pa čarkai (mēriņam) no krūzes.” (Jurgens, 31); “Vīna čarka ar baltmaizes kanci ir [...] rokā.” (Vaivods, 52); “Matvejs iemeta [...] čarku viegli kā zemeni.” (Apsīšu Jēkabs, 227); 2) agrāk tilpuma mērvienība ~0,12 litri. Sal. krievu val. 'chara' – kausis; senind. 'carus' – katls; senīru 'coire' – katls (Fašmers, IV, 316).

*Es, čarkij, da tevīm,
Tu, čarkij, da manīm!
Es aiz tovas turātuves,
Tu aiz munu motu jēmi.
Tdz 56314,1*

Čarpaks, čarpāks – 1) pirti – gara uzlejamais trauks garākā kātā; 2) zivju smeļamais tīkls, ķesele. – “Visbiežāk zvejots tiek divatā, ar tā saucamo čarpāku vai bradņu.” (Latvijas Saule, 1927, Nr.49/50, 543)

Čarpāks ir sevišķa tipa tīkla murda, ar kuru zvejnieks brien pat līdz krūtīm pa ūdeni. Tad pie krasta siekstām vai kalmu un niedru puduriem nospiež čarpāku līdz upes dibenam un ar kājām un sevišķu koka baidāmo dzen tur paslēpušās zivis čarpākā, pēc kam to strauji, ar vaļējo galu pa priekšu, izceļ virs ūdens. (Latvijas Saule, 1927, Nr.49/50, 543)

Časkas – 1) labības atsijas, dažādas nezāles ar pelavu piemaisījumu, ogu apvalki, mizas. – “No auzām palika tikai časkas.” (Biruta Beķere, Sēlija, 2009); “Bet tad ir gan tev šogad časkas.” (Upīts, 1947, 66); “Paber cūkām časkas, lai viņas kušina¹².” (DL, 1892, 113); “Brūklenes izlaidīsam vējā, ta časkas vai drozas viegli acadolās, acašķirās.” (Strautiņa, 114); 2) kaut kas mazvērtīgs vai nejdzīgs. – “Nekā lādzīga neesot, tikai tādas časkas un pabiras.” (Veselis, 1991, 90)

*Aunies kājas, man' māsiņa,
Nāc man līdzī druviņā.
Sīļi miežus apēduši,
Časkas vien palikušas.
LD 28062,1*

Čaucis – vētījamā sieta veids. (Bilenšteins, 2007, 238)

Čauksturis, čauksture, čaukstere, čauksts, čaugsturis, čaugstere, čaugsta – maizes krāsns slaukāmā slotu, ko sēja saliektu, lai varētu labi izslaucīt pelnus. Folklorā minēts arī kā raganu pārvietošanās līdzeklis. – “Pašās beigās pelnus no krāsns izslauka ar krāsns slotu, ko sauc čaugstere, čaugsturis, čaugsta.” (Bilenšteins, 2007, 50); “Viena sieva iznāk lauka malā, padabū čauksturi – no krūma, kur izvilkuse – apjānot mājām riņķi un atkal noglabājot čauksturi, kur bijis.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 4); “Krāsns izkurējusies, kaķītis sāk kopties: kaķa ādiņa pār galvu nost, kaktā iekšā, čauksturis rokā.” (LTT, IV, 298); “Sievu mačkas vēl ar slotu un čauksturu kātiem dzīs pa vārtiem ārā.” (Janševskis, I, 281); “Kad aizgāju eglītēs sagriezti čauksturei zarus, tur tā oda pēc raganām.” (Janševskis, 1981, II, 253)

11896. Drudzis var atstāt uz ceļa, kad ņem Jāna vakarā grieztu pilādža koka spieķi vai, ja tāda nav pie rokas, krāsns čauksturi, un, kad drudzis sāk kratīt, kāpj tam mugurā un jāj uz krustceļu. Še spieķis vai čauksturis jānosviež un jāsaka: “Kas pirmais šo spieķi (čauksturi) ieraudzis, tam lai drudzis paliek!” Tad slimajam jāiet atkal uz māju, atpakaļ neskato ties. (LTT)

12250. Jurgā rītā ar čauksturi jāiet pret sauli ap ēkām un jāčauksta paspārnes, tad zvirbuļi kaņepes neēd. (LTT)

Čermūkša, čermūkste, čermukste, čermaukša, cērmaukša, cērmauksis, cērmūkša, arī sērmūkšlis – koks pilādzis. – “Pa [...] celeņa molai auga daudz cārmjukšu.” (Reķēna, I, 211)

8687. Lai nelabi gari netiktu istabā, ta zaru caurumi jāaizsit ar čermukstes tapām. (LTT)

¹² Kušināt – “izmeklēt, izlasīt labos graudus no nezālēm”. (DL, 1892, 113)

7273. Māju ceļot, pirmajā vaiņagā katrā pakšķi iecērt krustu, katrā krustā ieliek cērmūškas (sērmūšļa) zariņu un dzivsudrabu, kas ielaists putna spalvā tad aizsargās no ļauna. (LTT)

Červa, ķerva, ķerve – nestuves. – “Ķerves – uz diviem likiem, apmēram 5–6 pēdu gariem kokiem uzsisti galdi zemju, dražu, mālu u.c. nešanai.” (Milenbahs, II, 370); “Tā ir smarža, ko vēl rudeni var just no priežu mizas un trūdzemes červām.” (Zariņš, 160)

Četri – skaitlis, kas latviešu tradīcijā simbolizē laika cikla, telpas pabeigtību, noslēgumu. – “Liek viltnieku sagrābt un četriem melniem zirgiem saraustīt.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 28); “Nesaki nu ne četri.” (Upīte, 1911, 38)

12284. Ģurģa ritā pūš visi četri vēji, kurš uzvar, tas pārvalda visu gadu. (LTT)

36178. Uzmeklē Jāņa tārpiņu, samīca to ar pirkstu, visus četrus vējus piesaucot; ar to pašu pirkstu tad apspaida vājo zobu. (LTT)

4098. Aizbraucot no dzimtenes, lai nebūtu pēc tās jābēdājas, uz robežas ir jāpaklanās uz visām četrām pusēm, jāpajem no kājas apakšas zeme, jāiedzer tā drusku ar ūdeni, pārējā jāiesien lupatiņā un jāpakar kaklā. (LTT)

Vai tik vien vecu laužu
Kā mēs četri cilvēciņi –
Ūdentiņš, akmentiņš
Un saulīte, mēnestiņš?
LD 27289

Tautas, jūsu nākumiņu,
Māmiņ, tavu devumiņu!
Treju kungu valsti veda,
Ceturtais maldināja.
LD 18124

Nu ir laiks raganām
Beku lauzt siliņā:
Visi četri perkoniņi
Jūrmalāi kāzas dzēra.
LD 32486

Trīs gadiņi audzināju
Stalli bērū kumeliņu;
Ceturtais gadiņā
Līgaviņu vizināju.
LD 15965

Izcepu kukuli
Četriem stūriem:
Tas bij ķekatu
Mielastiņš.
LD 33417

Četveriks – sens berams mērs, kas atbilda 8 garnīcām. “1 četveriks = 4 četverkas = 8 garnīcas = 26,2387 litri.” (Zemzaris, 230)

Čigāni – 1) budēji. – “Zimassvātkūs gōja čigōnūs.” (Vilmane, 140); 2) nelūgtie kāzu viesi, kas ierodas maskojušies. – “/Kāzu/ danču vidū čigānu bars ieradās, pārģērbušies (maskās) nelūgtie ciemiņi.” (Jurgens, 105)

32584. Mīklu minamais laiks bija pa veļiem. Jaunie tad gāja [...] nepazīstami apģērbušies, no vienas mājas uz otru, it īpaši ceturtdienas vakaros. Tur uzdevušies miklas, izjokojušies, dažreiz arī pamieloti, pārnāca atkal godīgi mājā. Tādu iešanu sauca par čigānos iešanu. /Balss, 1879, 92/ (LTT)

19492. Mārtiņos iet čigānos, lai varētu sevi izrādīt un arī apskatīt tās mājas, kur varbūt citādi nav iespējams nokļūt. (LTT)

34372. Ziemassvētkos iet čigānos. (LTT)

10744. Jaungada dienā braukuši uz baznīcu, bet vakarā taisījuši dažādus jokus, pekstiņus jeb gājuši čigānos. Čigānos iešana turpinājusies no jaungada līdz triju ķēniņu dienai. Daži čigāni tēlojuši dzērvi, lāci, dzirnavnieku, dakteri un citus. (LTT)

Iesam, bērni, čigānos,
Ziemassvētku vakarā!
Dod mums ēst, dod mums dzert,
Dod naksniņu pārgulēt.
LD 33312,1

Čigānos čigānos
Ziemassvētku vakarā!
Kad nedeve kūķu ēst,
Deve cūkas smecerīti.
LD 33322

Čiks – nieks; nenieka. – “Čiks vien iznāca no tās lielās gaidišanas.” (Jalna Kūrava, Rīga, 2006); “No šā uzbrukuma, tāpat arī kā no pārējiem čiks vien iznāca.” (Matulis, 2007, 17); “No cerētās peļņas čiks vien un zirdziņš noskriets kā ercens.” (Juris Kunnoš “Sviesta ceļš”)

– Vadzi, saimniek, ilens te arī netiek – kalšu čiku! – To sacījis, kungs paņēma vēl to, kas bij palicis, nokarsēja baltu un iemeta ūdeni. Čiks! mazais nieciņš nospurkšēja ūdeni, un nu bij “čiks” gatavs. (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 235)

Čiksts, čikstiens, ciksts, cikste – agrāk žagaru tilts vai ceļš, žagaru klājums uz sliksņainiem, zemiem ceļa posmiem. – “Cauri stiepās tikai egļu zariem noklātais un nograntētais lielceļš – čiksts.” (Balandnieki, 666); “Ceļš gāja pa zemgridām un čikstiem vien, tā ka tikai lēnām varēja kulties uz priekšu.” (Janševskis, 1981, II, 206); “Reiz gājuši vēl agrā pavasarī, visur bijis sniegs, bet pa čikstu tā iet ūdens pāri, ka vārās vien.” (Balandnieki, 431); “Čiksti žagarainie, kuriem jātiek pāri.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 124)

Žagaru tiltu, ko mēdza taisīt meža vai līdzīgā ceļā pāri mūspusē sauca par čikstu. Tie bija lieki ziemā, sala laikā, bet citos apstākļos ļoti nepieciešami, ja nācās vest smagus vezumus (sienu, kokmateriālus u.tml.) un apkārtceļš nebija parocīgs vai iespējams. Čikstu taisot, apakšā jāliek pabiezāks žagaru klāsts; īpaši vērtīgi bija kadiķi ar saviem daudzajiem, kuplajiem un sīkstajiem zariem. Uz klāsta sameta zemi, ko izraka turpat blakus ceļam vienā vai abās pusēs, līdz izveidojās kaut cik noturīgs braucamais ceļš. Ja ar vezumu brauca pār čikstu, tas ligojās [...]. Čiksti pēc dažiem gadiem saplaka un iegrima mūklajā, taču bez lielām grūtībām tur uztaisīja atkal jaunus. (Draviņš, 80)

Šogad dažās vietās ūdens gāja pāri pat čikstam. Zirgi brīda līdz ceļiem pa ūdeni. Lienotie ne atminējās, ka arī viņa bridusi pa applūdušo čikstu. (Balandnieki, 666)

Čirgata, čirgats, čirgālis, čirgailis – ķirzaka. – “Senāk raganām un burvjiem bijis tāds ieradums godos iedzirdīt sanākušos viesus ar čūsku jeb čirgatu (ķirzaku) alu.” (DL, 1891, 104); “Te visiem par brīnumu vagaram pilna sauja čirgatēnu.” (DL, 1894, 12); “Nākušas čūskas, nākuši čirgaiļi laukā un tīnušās viņai apkārt un dzēlušas, kodusas, kamēr nodzēlušas.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 829)

15560. Lielo krustdien nedrīkst mājā vest zarus, puķes, zāles, vai ko citu tml., citādi mājā nākot čūskas, čirgatas un dažādi citi nejauki kukaiņi. (LTT)

Čole, čola – vienkoča laiva. – “Vienkoces darina ar cirvi un kapli pavasarī, kad mīkstāks koks. Tautas nosaukums tām ir čole.” (LKV, X, 19860). Iespējams, ka vārds ir aizgūts no krievu val. ‘choln’ – laiva, lai gan tiek norādīts, ka šis krievu vārds radn. latv. vārdam ‘celms’ (Fasmers, IV, 327).

Čubule, čubulis, čūbals – “tūta no bērza tāss ogu lasīšanai”. (Bilenšteins, 2007, 108)

Čūdit, čūdit – 1) brīnīties; 2) burt; 3) ērmoties. – “Čūdņai īsavalk, izataisa par bryuti, izlik ručņiku par viņumu i čūdejās.” = ērmoti apģērbjas, uztaisās par līgavu, uzliek divieli plīvura vietā un ērmojas (Reķēna, I, 227). Lietv. ‘čūds, čuds’ – kaut kas divains, ērmots, smieklīgs. – “Kuodu čūdu tys vecs ičūdieja.” = kādu joku tas vecis izstrādāja (Reķēna, I, 227). Īpv. ‘čūdns’ – divains, jocīgs, tāds, kas izraisa pārsteigumu. – “Čūdnu sapnu redzieju.”; “Čūdņi zīdi tai pukei.” (Reķēna, I, 227). Iespējams, pamatā ir ide. vārdsakne ar nozīmi ‘paredzēt, zināt, uztvert’, kas senind. val. ir vārdā ‘kavi’ – vieds, gudrs, gudrais, parēģis, dzejnieks; senslāvu ‘chudo’ – brīnumš (Gamkrelidze, Ivanovs, II, 836). Tradicionālais uzskats, ka latv. ‘čūds’, lietuv. ‘čiūdas’ aizgūts no slāvu val. (Frenkels, I, 76).

Es čūdos, es brīnos,
Ko tā mūsu čūka velk:
Tie Jūlītes lindraciņi,
Aizgaldā karināti.
Tāz 58022

Es čūdos, es brīnos,
Kur tā talkas māmūlīte;
Kur tā talkas māmūlīte,
Ka neredzu staigājot,
Vai tā bija iemūrēta
Pašā cepļa dibenā?
LD 28444,1

Brīnos, čūdos,
Kur tādu redzēju
Plikiem lielīem,
Basām kājām? –
Tupēja grāvi,
Raudāja gauži.
LD 20132

Es brīnosi, es čūdosi,
Ko tie mani cāļi lasa,
Ko tie mani cāļi lasa,
Pa pagaldi lēkādami:
Panāksnieku meitiņām
Blusu kule pabiruse.
LD 20880,1

Moza beju, lēl' izaugu,
Tōdu čudu naredzēju:
Vystai ciči, coukai rogi,
Akmiņam rūkas kōjas.
Tāz 56020,4

Čūdy, čūdy, breinumeņi,
Vysta brauce leidumā,
Četri voska skrytuļeiši,
Pīci sērmi kumēļeņi.
LD 2469-2

Čuinis – cilvēks, kas runā svešā izloksnē vai valodā; dīvainis. – “Dēlam vārds Čuinis.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 129); “Tagad jūs čuiņi visi esiet manā varā.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 42); “Ja kādreiz kāds čuinis sveloti ievēziosies notikt līdz Grauzdei, viņam neseksies ne sitamais.” (Muktupāvela, Terzens, 147)

Čukurs, čukuris, čukurnis – 1) saišķis, kūlis, krūms. – “Kēve nolieca galvu šur tur pie kāda zaļu čukura.”; “Linu čukurs, kas uz rugājiem izstādīts miešķēšanai.” (Mīlenbahs, I, 419); 2) šķautne ēkas jumta plakņu sadures vietā, jumta kore. – “Laukiem pāri skatīdamies, viņš ieraudzīja ezermalā aiz kalna ēkas čukurus.” (Janševskis, III, 221); “Gaiļi vien nodziedājuši lubu jumtu čukuros.” (Valdis, Kurzemē, 13); “Lai čukurs būtu stiprs un vējš to nevarētu aiztikt, [...] uzliek uz salmu jumtu čukura āžus.” (KV, II, 1508); 3) skursteņa iekšpuse, iekštelpa; dūmu lūka (jumtā). – “Krāsns un pavarda dūmi brīvi izplūst bēniņos un no turienes laukā pa caurumiem jumta čukura galos.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 102); “Uzkāris nama čukurī – dūmos.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1. puse, 148); 4) izcilnis; 5) kūkums, čokurs. – “Skuķis, dzērveņu ķīseli pārēdies, gulēja namiņā, čukurī sarāvies, bieži skrēja laukā ap stūri.” (Upīts, 1984, I–II, 268). Pamatā ide. *keu-: kū- liekt (Karulis, I, 191).

Vecaji jeb paurīši bijuši neredzami gari, bet redzēt tos katrs dabūjis, kad tik, mājas čukura galā jāšus uzsezdāmieš, uzbāzies aramās sakas kaklā, aizsējies sietiņu priekš acīm un tad at muguriski skatījies pret kapsētu, no kuras puses tie arvien ceturtdienas un piektdienas vakaros atnākuši un kūr sestdienas vakaros atkal aizgājuši. (DL, 1891, 62)

2025. Kad bezdelīgas un ciruļi lido virs māju čukuriem un baznīcu torņiem, tad gaidāms jauks laiks. (LTT)

Vagarītes dvēselīte
Spiedz čukura galiņā.
Ko tā spiedza, ko tā kauca?
Tā gaidīja darbeniekus,
Lai atnāca darbenieki,
Lai atnesa čūkas gaļu.
LD 31608,1

Māku diet, māku lēkt,
Māku danci ritināt;
Kad iekāpu audeklā,
Dzijas vilku čukurā.
LD 942-2

Čūla, čuliņa – čaula, čaumala, apvalks; miza; krevele. – “Tur novietojusi pēlišus,

mazas, vieglas no čuliņām, tas ir resniem apšu klučiem izdobotu dibenu taisītas laiviņas.” (Štūlis, 1937, 21)

Čusnis, čusnis, čušīņš, čūšiņš – 1) zalktis. – “Čusnis – garais tārps, zalktis.” (DL, 1892, 177); 2) čūska.

Tēvs stāstīja, ka esot stallī govs ieradusi čūsni par teļu turēt. Čusnis gar kāju govij aptinoties un sūcot tos pupus. (Elza Matisone, Baltkrievija, 2007)

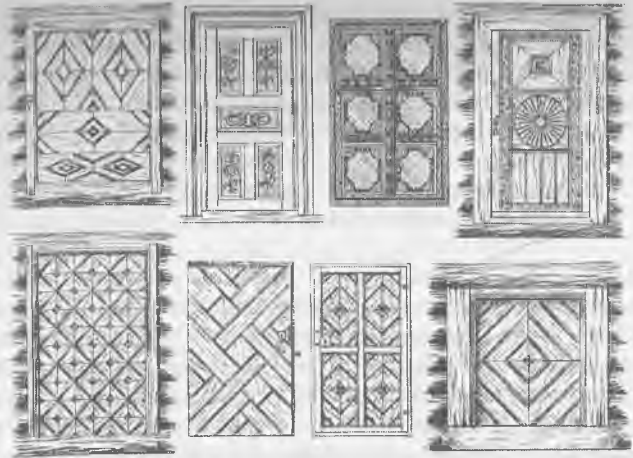
Čušņu vārdi: Visi čušņi salīduši sīkā kārklu krūmiņā. Cel, Dieviņ, vara vārtus, lai tie visi cauri iet. (Elza Zommerfelde, Baltkrievija, 2007)

Čuzis, cūzis – tārps, “čūska, senāk visvairāk zalktis”. (LKV, III, 4200)

33648. Veci ļaudis, par zalkti runādami, nesaukuši to par zalkti, bet vai nu par garo, vai par čūzi. Sargājušies īpaši gavēni viņu vārdā saukt, jo tad zalktis nācis mājā. Šā paša iemesla dēļ nedrīkstējuši nekā no meža mājā nest. (LTT)

Čverte – zivju skaita mērvienība – ceturtdā daļa no kapas. – “Kamēr citi atpūtās, es sakapelēju veselu čverti mencu.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008). Sk. arī Kapa.

DURVIS

D

Dagls, degls, daglains – dažādu krāsu salikums, kuru vidū ir melna, melnraibs (visvairāk par cūkām, sivēniem). Sākotnējā nozīme – tāds, kam ir apdegumi, apdedzis. Līdzīgi kā 'raibs' arī 'dagls' tradicionālajā apziņā simboliski saistījās ar auglības, ražības ideju. – “Daglaina vista.” (Firekers, 95); “Daglaina cūka.” (Depkins, I, 161); “Lai nu tikai uzmana labi daglo vepri.” (Pelēcis, 7); “Vai lielajai daglajai tur netecēja pakaļ pulks tādu pašu daglu sivēniņu?” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 196); “Daglains zvērēs divreiz dienā, tomēr ies tupiņos.” (Milenbahs, I, 430)

*Ielēca sirmais,
Ielēca daglais;
Vispēc ielēca
Strīpains.
LD 19126*

*Vakar raka dagla cūka
Nāburg' dārza maliņā;
Šovakar velns atnesa
Mana tēva istabā.
LD 22828,2*

Daiga, daigas – 1) zars; 2) zaru žogs; 3) “žebērklis ar diviem žuburiem, ko /labības/ kūļus pacelt” (DL, 1894, 18).

Lai neieplautu kaimiņa pļavā un lai pļavu nenoganītu citu lopi, tad mēdz “pļavu atmiēt”, tās robežu nospraužot ar koku zariem – šķinagām jeb daigām, jeb korēm, korām, korīm ar salmu višķi galā. Pēc tautas ticējumiem, ja kāds ieplauj sava kaimiņa vēl nepļautajā pļavā vai druvā, tad ar šo lauku “apsmej” un tam nolaupa svētību. (Ligers, 52)

11156. Jauna gada vakarā meitas skrien uz sētmali un, abi rokas izplētušas, ķer daigas. Kad daigas iznāk pa pāram, tad viņa iziet pie vīra; ja iznāk nepārs, tad neapprecēsies. (LTT)

Daikts, daikts – darbarīks, rīks; lieta. – “Viņš zāģēja, drāza, ēvelēja un vilēja, līdz varēja lielīgi parādīt kādu gatavu rīku – trauku, grābekli, pavārnicu vai tādu daiktu, ko tagad sauktu par mēbeli.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 148); “Gulamistaba ar savādo, brīnum ērto gultu, kur var gulēt arī šķērsām nolicies, jo viņa tikpat plata, cik gara – pavisam dīvains daikts!” (Valdis, Kurzemē, 84); “Viņš izņēma no [...] kastīņas daiku, ar ko cirta pogu caurumus, un izsita ar to tāsi vairākus caurumus.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 67); “Pie sienām un griestiem pakārti saimniecības daikti.” (Brigadere, 90); “No traukiem un galda daikiem netrūka ne mazākā nieciņa.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 98); “Ja brāji uzminētu, no kā šie mūzikas daikti taisīti, tad dosim viņiem trīs kules naudas.”

(Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 50); "Un ar šaujamaidauktu pie sāniem." (Jakobsons, 215); "Patiesi varen skaists daikts. Tādu vāli nekad nebiju redzējuse." (Janševskis, 1983, I, 93); "Tas ir tamdēļ, ka nenoliek pēc apkūlām daiktus savā vietā, bet nosviež kur nebūt." (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 41). Vārda pamatā izzudis darb.v. 'daigt' – durt. Nozīmes attīstība: durts – tas, ar ko dur – darbarīks (Karulis, I, 217).

3650. Brūtes apgērbā nedrīkstot būt nekādu asu daiktu, adatu, spraužamo u.t.t., lai nebūtu grūta dzemdēšana. (LTT)

Daina – latviešu tautasdziesma. Latv. vārds pirmoreiz plašāk ienāca pēc Kr.Barona apkopotā latviešu tautasdziesmu 1.sēj. izdošanas (Latvju dainas, 1894). Vārdu 'daina' tautasdziesmas apzīmēšanai ieteica H.Visendorfs. Kādu laiku eksistēja divi paralēlvarianti 'daina' un 'daiņa'. – Kr.Barons piekrita J.Lautenbaha un J.Sandera ieteiktajam variantam bez mīkstā 'n', bet J.Dravnieks, vēlāk arī J.Endzelīns un R.Klaustiņš pieturējās pie variantā 'daiņa'. Jaunākos laikos saglabājusies un nostiprinājusies forma 'daina'. Šim vārdam ir paralēles citās ide. val. (moldāvu 'doina', liet. 'daina'). Pēc K.Karuļa domām vārda pamatā ir ide. sakne *dei – 'šūpoties, virpuļot', no kā arī vārds 'diet'. – "Liekas, ka šī dziedāšana sākumā ir bijusi deju pavadone un līdz ar to daina (daiņa) bijusi 'dejas dziesma.'" (Karulis, I, 196)

Mūsu Dainu daudzie folio sējumi stāv pilnīgi īpatnēji daudzo Eiropas tautu poēziju Corpus'u vidū, stāv arī stipri vientuļi, jo maz ir to, kas viņus pazīst un saprot [...] Dainu senās saknes pazūd laiku tumsā, savāda, tīri vai uzkrītoša ir viņu liriskā vairišanās vēstures laikos no apkārtējo karu trokšņiem un ļauzu negantībām, un necerēti ilgi, līdz pat 19.gs. otrai pusei, tās saglabājušās tautas atmiņā un apziņā, līdz kamēr mūsu lielais Kr.Barons iespēja atrakt šos "aizbirusos avotus", kā viņš saka sava I sējuma ievadā. (Spekke, 1967, 418)

Dakainis – agrākos laikos koka rullis labības kuļšanai. – "Pie mums tik rudzus kuļ ar spriguļiem, bet vasarāju ar dakaini vien."; "Āre, sēdi tepat uz dakaiņa galu." (Janševskis, 1981, I, 26). Darb.v. 'dakāt' – kult labību ar dakaini. – "Nevajaga pašiem tik daudz pūlēties – izdakā metienu ar zirgu un dakaini." (Janševskis, 1981, I, 26)

Dāks – 1) jokdaris, blēņu stāstītājs, āksts (Depkins, I, 161; Ulmanis, 41), ķekatnieks; dēkainis. – "Viņš zināja, ka viss ir tikai velna izrāde, ķekatas un dāki, lai iebiedētu." (Veselis, 1966, 45); 2) spoks. – "Ir dāks dasēdis kuģi, ietin briks un brakš, pras', lai šo ved kuģi mājā." (Prozas profili, Modris Zeberīņš, 385)

*Vagartētiņ, nedusmo!
Dākiem dāku runāšana,
Laimes vēlēt atrākuši,
Senam zināms ubadziņš.
(Rainis, XI, 280)*

Dakstiņi, daksti – no māla izgatavotas ēku jumta plātnes. – "Glīta sarkano ķieģeļu ēka ar dakstiņu jumtu." (Valdis, Kurzemē, 39); "Baltās, sarkaniem dakstiņiem jumtās mājiņas saspiedušās cieši viena pie otras." (Valdis, Kurzemē, 198). Vārds aizgūts "no vidusleļļasvācu 'dacksten' ar vārda beigu daļas piemērojumu izskaņai -iņš" (Karulis, I, 382).

Jumtu ķieģeļi (dakstiņi) ir divējādi: plakani dakstiņi, dažāda lieluma un ar dažādiem nosaukumiem, un pazīstamie liektie dakstiņi. Dakstiņus uzkar uz latām. (KV, II, 1509)

Dalbs, dalbis, dalba, delba – 1) koka stumbrs vai dobums koka serdē; 2) koka vai dzelzs miets; mietiņš zvejas aprīkojuma žāvēšanai; "glums, asu galu miets, ar kuru

rijā labību, seru jauc” (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616). – “Turēdama nūjas vietā dzelzs dalbiņu.” (Janševskis, 1981, I, 33); “Vadu tauvas un virves, kuras izman- to ķerot butes, izkar žāvēšanai uz izturīgākām kārtīm – dalbām, lībiešu ‘dālbad’, kas guļ uz resnākiem žuburkokiem – stakļiem.” (Bilenšteins, 2007, 353); 3) kārts laivas vai plosta stumšanai; 4) krāsns krukis; 5) dukuris – zivju duramais rīks; 6) divzaru koka dakšas. – “Kūlišu iecelšanai ratos latvietis lieto dakšiņu, dalbu jeb delbi.” (Bilenšteins, 2007, 232); “Otrā rokā tas tura kā nūju nelielu divzaru dakšu jeb dalbu.” (Janševskis, 1981, I, 24); “Ar dalbi sniedz viņam augšā kūlus.” (Birznieks-Upītis, 123); “Es padošu labāk mēslu ārdāmo dalbiņu.” (Janševskis, 1981, I, 272)

Dālderis – 1) sākotnēji (kopš 16.gs.) sudraba, vēlāk arī vara monēta dažādā vērtībā. Dālderis rēķināja 4 mārkas, vēlāk 4,5, 17.gs. jau 6 mārkas, bet 19.gs. sākumā apmēram 133 sudraba kapeikas. – “Toreiz, kā sacīt, pieci varēja dzīvot uz dāldera, tagad viens pats nevar lāgā dzīvot ne uz pieci dālderi.” (Kaudzīte, 1989, 38); “Svešais [...] klāt un atnes pilnu sieku ar osainiem dālderiem.” (Rakstu krājums, 1896, 45); “Iedevis vecaimātei trīs dālderi un pateicies saimniekam un saimniecei par naksmājām.” (Janševskis, 1981, II, 217); “Par dālderi trīs reizes no jumta uz ecēšas lēks.” (Upītis, 1984, I–II, 257); “1730.gadā muižas vērtība pieaugusi jau līdz 3750 dālde- riem.” (Villeruša, 217); “Tukšie gadi – pūrs rudzu maksā 4 dālderi.” (Rakstu krā- jums, 1896, 73); 2) zemes taksācijas vienība. – “Dālderus mērijuši ne tikai pēc zemes lieluma, bet arī pēc labuma.” (Ozols, 426)

Livonijas teritorijā pirmais dālderis tika izkalts jau 1525.gadā [...] Īsti miniatūrmākslas paraugi ir zviedru laika Rīgas dālderi (kalta no 1628. līdz 1631.gadam Gustava II Ādolda, 1639., 1643.–1646. un 1648. gadā Kristīnas, 1660., 1668., 1672.gadā – Kārļa XI laikā). (Ducmane, Vēciņš, 66)

Ap 18.gs. beigām [...] dāldera cena svārstījies starp 115 līdz 130 kapeikām. Tautasdzies- mās dālderis ieviešas vecās mārkas vietā, bet arī krievu sidraba rublis tiek ilgu laiku saukts par dālderi, kādēļ ir saprotams, ka dālderis dziesmās ir visbiežāk daudzinātā nauda. (Ozols, 426)

15111. Tam bērnam būs pietik klāt maizes kumosu, sāls graudu un kādu lapiņu no Diev- vārda, un, ja grib bagātību novēlēt, tad ar kādu dālderi naudas. /Latviešu Avizes, 1848, 44./ (LTT)

14452. Brūtes pūru pārveda uz brūtgāna māju jau dienu priekš kāzām. Bagāta brūte da- bīj līdz 100 dālderu pūrā līdz, bet pēdējā laikā sāk tā nauda atkal pamazināties. /Mācītājs Borgers, Ērgeme. Rig. Stadtblätter, 1896, 143./ (LTT)

*Kā, māsiņa, tevi pirka
Šķiliņiem, vērdiņiem!
Mani pirka pār(n)ruden
Veseliem dālderiem.
LD 13657*

Daļģis, daļģe, daļģs – izkopts vienrocis. – “Pļāva ar vienroci, ar isu daļģīti, otrā rokā bija grābeklītis, ar ko pievākt nopļauto labību, resp., savelt kūlīti.” (Bičole, 115); “Manam daļģim zobi kā nātra.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 43); “Vīri, sievas, puīši, meitas baltos kreklos zibēja tīruma galā, daļģes cirtās rakstā, vārpas šņākdamas kri- ta.” (Brigadere, 304). Sal. prūšu val. ‘doalgis’ – izkopts. Pamatā ide. *del – šķelt, graizīt, aptēst. Pēc cita uzskata pamatā ide. *dhelg- durt, adata (Karulis, I, 199).

*Klau, pērkons tālu ducina,
Un rudzus pļaut jau pienākas;
Tēvs bažīgs daļģi brucina:
Dievs sargi! Graudi ienākas!
(Vilis Cedriņš “Dzimtenes ainava”)*

Dānis, dāņa – kukulis, dāvana. – “Dāņas = dāvanas, balvas.” (Depkins, I, 162); “Dieviete bija darījusi visu, lai viņai būtu pilna un laimīga dzīve, un devīgi tai piešķīrusi savas dāņas.” (Veselis, 1991, 254); “Jūtos bagāta daiļuma dāņām.” (Veselis, 1966, 189)

Daņģis – “aizgalds cūkstallī”. (DL, 1894, 49)

Darbeklis, darbekls – rokdarbs, adiklis. – “Paķēra no galda darbekli.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, II, 198)

Darbinieki, saukti arī par zirdzeniekiem – agrākos laikos tie, kas muižas darbos “kalpo dienas ar zirgu” (DL, 1893, 74); kalpi. – “No turīga vīra sievas tā bija tapusi par darbinieci.” (Saulietis, Raksti, III, 27); “Reiz saimniekam palicis kalps slims un neviena nebijis, kas muižā darbinieka vietu izpildītu.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 53); “Vienu rītu külēji kuļ, otru darbinieki.” (Deglavs, 1911, 156); “Darbinieks vēl nebija apdomājies, jau stārasta rīkstes nošmikstēja vien gar darbenieka pleciem.” (Rakstu krājums, 1894, 13). Sk. arī Kārtnieki; Leimaņi; Oternieki.

Bija jāsūta ik nedēļas uz muižu divi strādnieki, viens zirdzinieks un otrs kājinieks. Zirdzinieku sauca par darbinieku un kājinieku par kārtnieku. (Pumpurs, 31)

Tagad, kur muižas savus laukus vairs neapstrādā ar darbiniekiem, bet ar pušiem, ko uz veselu gadu sader – tagad allaž un daudzkārt dzird žēlojamies, ka saime jo dienas jo vairāk paliek nepaklausīga, stūrģalvīga, kūtra, nebedīga, blēdīga. (Alunāns, II, 62)

Darbokslis (darbuokslis) – sauss, izžāvēts skals uguns iekuram vai telpas apgaismošanai. – “Saimniece ar darboksli rokā nostājas pie durvīm.” (Janševskis, 1979, 52); “Būs ir dažādu lietaskoku pietiekoši, ir darbokšļi nākošai ziemai skaliem, ir arī labāka malka, ko pa svētku laiku kurināt.” (Janševskis, I, 391)

Darbs darba galā – saka, kad daudz darba. – “Labāk darbs darba galā nekā dikā žāvāties.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 156)

Dārcis – dārķas krāsas zirgs; raibs. – “Sajūdza ar ganu zēna palīdzību vēl trešo zirgu, dārci.” (Saulietis, Raksti, V, 144); “Uzcirta dārcītim ar ādenīcu.” (Mīlenbahs, I, 447)

Dāre, dārs, dāri – 1) rijas lodziņš. – “Kungs kāpj /rijā/ pa trepēm uz dāru.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 273); 2) aila, lūka pirts griestos dūmu novadīšanai; siets pirts griestos graudu vai iesala žāvēšanai; graudu kalte. – “Muižā bija ierīkota dāre – graudu kaltēšana nelielā un ātri apsildāmā telpā.” (Toreiz Sēlijā, 50); “Mūsu mājās rija bija izplēsta un pārtaisīta par labības žāvējamo dāri.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 239); “Iesalu žāvēja pirts augšās dāri.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 243); “Uzkāp uz pirti un pa dāres caurumu met tādu garu.” (Mīlenbahs, I, 448). Laikam pamatā vācu ‘darre’ – kaltēšana, žāvēšana, sausināšana; 3) īpašs siets, parasti labības graudu atdalīšanai no pelavām, katrā novadā saukts arī daudz citos vārdos; 4) salmu pītenis. – “Lai vistas netiktu klāt, lecektis mēdz krustām pāršķērsīt ar tievām kārtiņām vai arī pārsegt ar pītenēm (= kāršu ietvars, kas izpīts ar salmiem). Tām vārdā arī [...] dārnis, dāre.” (Ligers, 130)

Manai pirtij arī ir dāris. Tā ir lūka pirts griestos, kurā iestiprināti tādi sietveidīgi apaļi koka bomiši, uz kuriem uzbēra iesalu žāvēšanai. Kurina pirts krāsni, siltums ceļas uz augšu. Ar vārdu sakot – kalte. (Jānis Tontegūde, Kurzeme, 2007)

Brežģis (Lielsalaca), mežģis (Liezere), kaza, riešķis (Dunte, Limbaži, Taurene), riešķis (Jērkule), rietnis (Pāle), režģu siets, režģis (Alūksne, Dzērbene, Grostona, Jaunpiebalga,

Lielsalaca, Līvberze, Mālpils, Pļaviņas, Ranka, Sausnēja, Vecate, Vestiena), reži, ražģis, ražģels, regžis (Vecpiebalga), rekšis, rekslis (Cirgaļi, Plāņi, Rauna), reknis (Alūksne, Grundzāle, Nabe, Valmiera), resis, reste, restes (Kuldīga, Lutriņi), dāri (Lielsalaca), vērtuve (Raiskums), kratiklas, kratiklis, krateklis (Bērzgale, Skaņkalne), kretulis, kratitavas, kratulis, kreteklis (Drusti, Cesvaine, Dzelzava, Ērgļi) [...], kratāmāis siets, kratāmā redede (Aizupe), vanga, vēteklis (Cesvaine, Drusti, Dzelzava, Ērgļi, Gulbene, Lielsalaca, Lubāna, Ogre, Sausnēja, Vecate, Vecpiebalga). (Ligers, 1954, 319–320)

Darība – darijums, pasākums; rīcība. – “Grūši to manim šo darību aizmaksāsi.” (Latviešu ārste, 107); “Visa viņa mājas darība tik sikā pasaulītē iesprostota.” (Milenbahs, I, 440)

Dārks – raiba (piem., melns ar baltu, sarkani ruds ar baltu) krāsa (parasti attiecībā uz zirgiem), kas izklāta pa ķermeni lieliem plankumiem. – “Krāsainā spalvā lieli balti plankumi. Skatoties pēc pamatkrāsas, izšķir: a) melni dārka; b) bērī dārka; c) rudi dārka.” (Zirga pase, 12)

Darvokslis, darvākšlis, darvākslis, darveksnis, darvokslis (darvuokslis), derokslis (deruokslis) – 1) sveķains priedes koka gabals iekuram; skalu malka. – “Skalu darvešļi un sveķu malka.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 217); “Skalu plēšot, nevar darveksli no abiem galiem plēst” (Milenbahs, I, 442); “Meitas nākušas pēc skalu malkas (darvešļiem).” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 186); “Sameklēja skalu derokslī un nostājās istabas vidū.” (Balandnieki, 212); “Kur ugunskurā dižu uguni, likdama klāt gan sveķotas pagales, gan izžāvētus darvokšļus.” (Janševskis, 1981, II, 408); 2) lāpa. – “Paņem no ugunskura katram degošu darvokslī rokā un tad raut durvis vaļam.” (Janševskis, 1981, II, 408)

Skalu plēšanai izmantoja priedes koku; egli necienija, jo tā skaļi sprakšķot un metot dzirksteles. Agrākos laikos muiža no sava meža devusi cirst trīs priedes gadā (t.s. skalu priedes); tās sazāģēja skalu malkā – klučos, reti kad garākos par 60–80 cm, ko tad saskaldīja darvešļos. (Draviņš, 114)

Dārziņš, dārzs, mēnešdārzs, apdārzs – 1) gaišs loks, apmale ap mēnesi vai zvaigznēm. – “Dārzs jeb sētiņš apkārt saules un mēness rādās, tas nāk no tiem tvaikiem jeb smalkiem sniega putekļiem, kas gaisā krājās.” (Stenders, 1988, 44); “Ap mēnesi ir liels apdārzs.” (DL, 1893, 145); 2) apdārzs – nimbs; 3) apmale, riņķis ap kaut ko. – “Ap aci bija steidzīgi piepampis apdārzs.” (Prozas profili, Dzintars Sodums, 377); “Apdārza veidā sprāustuves priekšā sēdēja sievietes ar saviem rūcošiem un burkstošiem ratiņiem.” (Kaudzītes Matīss, 30). Vārda pamatā nozīme – sēta, žogs, vēlāk – ar sētu apņemta platība; platība noteiktām augu kultūrām (Karulis, I, 202).

Ap Mienesi duorzs vairuok pret nalobu laiku. Braucjom, beja ciši solta, skaidra nakts. Apsaroda vins, tod ūtrs riņķis. Veļ krystiniski streipys. Tys pret viejputņi voi snigputini, pret nalobu laiku. (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006)

36360. Ja ap zvaigznēm ir mazi dārziņi, tad būs lietus. (LTT)

20237. Kad jauna mēneša rāgi ir tumši, kad pats melngans, kad ap pilnu mēnesi ir dārzs, kad mēnesī ir daudz mākuļu, tad būs lietus. Ja mēneša dārzs ir plāns un caurspīdīgs un drīz pazūd, tad būs labs laiks. Ja ziemā mēneša dārzs ir ļoti liels un caurredzams, tad būs salna. No kuras puses mēneša dārzs izzūd, no tās puses būs vējš. Ja pilns mēnesis ir iesarkans, tad būs vējš. Ja pilns mēnesis skaidrs, tad būs labs laiks. /S.Gūberts, 1688./ (LTT)

20240. Ja mēnesim apdārzs (apkārt gaišs laukums), laiks grozīsies. (LTT)

20243. Kad ap mēnesi ir gaišs dārzs, tad būs vējš. Ja šis dārzs ir liels un paliek vienmēr bālāks, tad otrā dienā būs jauks laiks. (LTT)

Dātala, dsk. dātalas, arī dātali – 1) dāvana, dāvanas. – “Dātalas i tas, ko tu uotram duo.” (Bušmane, 264); 2) dāvanas, ko līgava kāzās deva vīra radiem, plašāk – līgavas pūra daļa, kas bija paredzēta dāvināšanai kāzās. – “Māju māte ienes dātalus: sievām uzliek zeķes, vīriem pirkstaiņus.” (Pētersons, 88); “Precību norunai izjūkot, ziedus un dātalus dod atpakaļ.” (Pētersons, 89); “Rītu pēc pusdienas iešot apkārt ar šķīvi, un tad visi apveltītie metot naudu, jo esot ierasts katru dātalu godināt ar pret-dāvanu.” (Janševskis, III, 165)

Daudzināšana, daudzinājums – slavināšana, slavinājums. – “Vārdā ‘daudzinājums’ ietvertas [...] latvietim būtiskas domas. Labās lietas pasaulē, citos un sevi ir jādaudzina – tas nozīmē, ka labais ir gan jāvairo un jāattīsta, gan jāgodā un jāslavina.” (Bērziņte, 2009, 6). Darb.v. ‘daudzināt’ – 1) slavēt, lielīt, labu teikt. – “Slava tape daudzinta.” (Depkins, I, 173); 2) daudzkārt minēt, saukt. – “Par cilvēkēdājiem pasakas un teikas daudzina tikai velnus, raganas, milžus un miroņus.” (LTT 4580). Pamatā ide. *dthough- spēcīgs, liels. Agrāk daudzināšana bija ļoti svarīga lieta, jo vārda (šajā gadījumā laba, labvēlīga vārda) spēkam piešķīra tikpat lielu nozīmi kā labam darbam.

19505. Ļoti zīmīgs ir latviešu raksturam Marijas kults, kas ar to ir ļoti labi saskanējis. Tas ir šās tautas sievišķīgā īpašība [...] Viņa iegājusi citu viņam miļu pagānu dievību funkcijās. Tādēļ arī viņa un tikai viņa tiek tik bieži daudzinata viņu tautas dziesmās. /A.Döbners, Mitteilungen für die evang. Geistlichkeit Rußland, 1858, 152./ (LTT)

6012. Drudzi daudzina par vienu no bīstamākām vecu laiku slimībām. (LTT)

*Man ļautiņi daudzinaja
Kaimiņos arājiņu.
Dievs to zina, Laime zina,
Es jau pate nezināju.
LD 8673*

*Visas bija Jāņa zāles,
Ko plūc Jāņa vakarā;
Visi bija Jāņa bērni,
Kas Jānīti daudzinaja.
LD 32650*

*Kūmiņas, kūmiņas, daudzina m pādī,
Raud mūsu pādīte, nedaudzina mā.*

LD 1485,2

*Viena pate brūklenīte
Tālu spīdi kalniņā;
Viena pate daila meita,
Tālu tika daudzinata.
LD 5490*

Daudzmāķis – meistars uz visām rokām.

Debešu gabali – “pat vēl 1908.–1910.g. kad uz kāda guliska koka stumbra atrada bālas, pabiezas, receklīm līdzīgas gļotas, vecie ļaudis teica, ka tie esot “debešu gabali”; aiz bailēm neviens tām nepieskārās. Tā laikam bija kāda sēnišu kolonija.” (Draviņš, 411)

Dedzenis – sērs; kaut kas tāds, kas ātri aizdegas. – “Jūsu asins caur to lieku pārsvīšana tā kā iekaisis un tādēļ tik drīzi kā dedzenis uguni ņem.” (Latviešu ārste, 124)

Dedzīkla, dedzīklis, dedzeklis, dedzītuvī – dzelzs rīks, ar ko kokā iedezina caurumu vai noteiktu rakstu. – “Dedzeitīvi nūkaita sorkonu i kūkā caurumu idadzyno.” (Reķēna, 1975, 72); “Uzgāja rijas pažobelē aiz kabes gala aizbāztu dedzīklu.” (Janševskis, 1981, I, 168); “Nebija jau neviena zīme tur tik dziļi kā ar dedzekli iedezinata.” (Leimane, 1990, 136)

Deglavs, deglains – rūsgans; melnraibs. Atvasināts no darb.v. ‘degt’, skaņumijā deg-dag- sākotnēji ‘tāds, kam ir apdegumi, apdedzis’ (Karulis, I, 195).

19972. Ja Metenī pelnus grābj, tad nav deglaini lini. (LTT)

Degteris – 1) degvīna brūvētājs; 2) lampas dakts. (Milenbahs, I, 452)

Dējala, dējaļe, dējāls, dējums, dējols (dējuols) – 1) biškopībā bitēm īpaši izdobts koks. – “Viņa bija sagādājusi labi kūpošus dūlējus, jaunus spīeta grozus un apstāigājusi visus vecos tuvumā augošos kokus, iegaumēdama tur katru dējalu.” (Leimane, 1990, 85); 2) rīks bišu koka izdobšanai. Darb.v. ‘dēt, dēdināt’ – dobt bišu koku, ierīkot kokā bišu mājokli jeb dori. Lietv. ‘dējējs’ – tas, kas ierīko bišu mājokļus kokā. Pamatā ide. *dhē- likt, novietot. – “No nozīmes ‘likt’ izveidojusies nozīme ‘taisīt, gatavot’: dori dēt, desas dēt; ar to saistās nozīme ‘apdarināt, izdobt’ (par koku bišu saimes vajadzībām.” (Karulis, I, 211)

*Ai ļautiņi, nesmejiņi,
Ka man kājas apbrukušas:
Eit' lūkāt siliņā
Man' rakstīt' dējaliņ!*
LD 30250

*Ei bitīte vīvelīņa,
Pušu vasku dalīsim,
Tev pusīte, man otara
Aiz ozola dējumiņa.*
LD 30249

*Vīlciņš saka uz lācīša:
Kur, lācīt, medu ņēmi?
– Es uzkāpu ozolā,
Jaunu puīšu dējumā.*
LD 2291

*Neraugies, tautu meita,
Uz manām kājiņām,
Paskaties siliņā
Manis dētu ozoliņu!*
LD 30250,1

*Zinu, zinu, bet nesaku,
Kur nogāja div' bāliņi:
Lūku plēstu, dzeiņu vītu,
Ozoliņa dēdinātu.*
LD 30394

*Zinu āra ozoliņu,
Nevienam nesacīšu;
Pūrā man smalks dzēnīts,
Tautās doru dējējiņš.*
LD 30393

Dējāls, dējala, dējums – 1) mātes piens, zīdāls; 2) zivju piēņi. Pamatā ide. *dhē- zīst, zīdīt (Karulis, I, 207).

1557. Mazam puikam ieslauc ausī meitenes mātes dējalu, lai bērnam ausis nesāp, un atkal otrādi. (LTT)

2947. Māte bērnam savu zīdalu (dējalu) pāri pārslauc, kad viņa nobijusies. (LTT)

Dēkla I, Dēkle – 1) viena no trim likteņdievībām; 2) burve, pareģe. – “Tādas, kas piebur kādu labumu, kā es tagad tev, tās godē par dēklēm.” (Janševskis, 1981, II, 303); “Visā Mežvidus ļaužu pulkā viņa esot vienīgā gudrā dēkle.”; “To gudrību, ko kāda dēkle pateikuse citai, pate tad nevar vairs lietot.” (Janševskis, 1981, II, 443). Pēc tradicionālā uzskata vārds ‘Dēkla’ atvasināts no ‘dēt’ – likt, “vārdam tomēr var būt arī cita cilme – no ide. *dhē- runāt, teikt” (Karulis, I, 211).

*Tik upē nenoslīka
Mans ražanis augumiņš,
Kaut Dēklīte nemetusi
Žuburaiņu žagariņu.*
LD 31021

*Dēkla manu mūžu kāra
Pie liepiņas, pie ābeles:
Kā liepai man uzaugt,
Kā ābelei noziedēt.*
LD 1199,6

*Jaunas sievas, jaunas meitas,
Ravējat pirtes taku:
Kad Dēkliņa pirtē nāca,
Lai nekēra stērbelītes.*
LD 1076

*Dēkle manu mūžu lēma,
Kalniņā stāvēdama.
Lem, Dēklīte, labu mūžu,
Lai es gauži neraudāju.*
LD 1200

Dēkla II, dēklis – “par dēkli sauc tērauda vai dzelzs daļu, kuru pieliek (uzdējs) nodilušiem cirvjā zobiem vai arī nodilušiem lemešiem” (Milenbahs, I, 462). – “Kad

dzelzs lemeši nodiluši, tiem piekaldina dēklu.” (Ligers, 14); “/Daikts/ ir ar dēklu, šim abos galos ir uzmetināti metekļi, cieti tērauda zobi.” (Jākobsons, 149)

Dēķins, dēķens, dekera – kaut kas skaitā desmit. – “Dēķins teļādu.” (Ulmanis, 46); “Lieto vēl grupu dēķins [...] Tā rēķinot it īpaši piebaldženi un žīdi teļu un aitādas.” (DL, 1894, 149); “Divi dēķeni vēršādu un līni.” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 42)

Decimālo skaitu lietoja galvenokārt zvērādu un vispār ādu tirdzniecībā [...] Tendeliņu – desmitiņu jeb botu (vlv. ‘tendeling’, ‘tendelich’ u.tml., arī ‘boet’) lietoja gan tikai zvērādu pārdošanā, bet citādas ādas skaitīja desmitiem ar citu nosaukumu – dekera, dēķens (lat. ‘dacora’, ‘decata’). (Zemzaris, 172)

Dēlene – vedekla, dēla sieva. (Milenbahs, I, 462)

Dēlietis – gados jauns vīrietis. – “Dēlieši, beidziet nu, lai ritdienai ar vēl paliek ko runāt.” (Kreicers, 1960, 19)

Dene, denes, dēņi – 1) trīsstūra vai cita veida sēdekļis laivā (parasti tās pakaļgalā), arī “sēdekļi laivas priekš un pakaļgalā” (DL, 1892, 107); “Laivai izņemamu grīdu parasti neliek visgarām, bet tikai galos – dēņus.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 101); “Starp deni un laivas grīdu viena branga palika neaizsegta, lai varētu ar liekšķeri izsmelt ūdeni.” (Marnics, 278); 2) strūgas griestu dēļi; liellaivas kajīte. – “/Strūgu/ nojumēs zem pārsega denes atrodas pavards, noliktava pārtikas krājumiem u.c., kā arī stūre un vieta airēšanai.” (Bilenšteins, 2007, 333); “Pacēlu kajītes jeb – kā nāradznieki saka – denes lūku un pabāzu ārā galvu.” (Atziņas, II, 19)

Abos /laivas/ galos [...] ielikti no dēļiem sanagloti trīsstūri, tā saucamās denes. Denes ierīkotas labi augstāk par pārējo grīdu. Stāvot uz tām, laivinieki ērtāk var rīkoties, laivu vadot, un labāk pārredzēt ūdeņus. (Marnics, 52)

Sentēvu laikos taisījuši arī īpašas tālbraucieni lielākās laivas, ar denēm abos galos. Denēs gulējuši, glabājušās ēdamvielas, flintes, pulvera ragi, krami, pašlietas lodes, žebērķi, sitamās vāles un dažī citi piederumi. (Štūlis, 1937, 57)

Deneška, denežiņa – grasis, puskapeika.

*Pelni, pelni, vecā māte,
No manim denežiņas!
Māmulīte grūtredzēja,
Ko tu klātu tupēdama?
Ēdi gardus kumosīņus,
Dzēri sūru brandevīņu.
LD 1606*

*Met', meta kapeiku,
Uzmeta denežku;
Tā pate deneška
Pie pirksta pielīpa.
LD 25684*

Dēnēt – nikt bezdarbībā; “lēnām dilt, kalst” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 318), sausēt, dēdēt, nikuļot, iet bojā. – “Kādas garākas sausas priedītes galtnē dēn kāds apodzīņš.” (Janševskis, 1981, I, 128); “Vai viņš nevarētu labāk nogulties un labi atdusēties nekā tā stāvēt, snaust un dēnēt.” (Janševskis, 1981, I, 132); “Tur /sniegs/ arī var vēl ilgi nikt un dēnēt, jo nav nekam vajadzība list tur apakšā un mēzt un šķūrēt to projām.” (Janševskis, 1981, II, 381); “Noper labi krietni pūpolnīcas ritā to nakts viesi, to izdēnējušo pilsētnieku.” (Veselis, 1966, 76); “Izdēnējis augums saslējās it kā dižāks, sirmā galva iemargojās.” (Veselis, 1966, 72); “Sijas sāk dēnēt.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 319)

*Appuškoju baltu gaili
Ar sarkanu dzīpurīņu,
Lai izdēn tīj drūviņa
Kā sarkans dzīpurīņš.
LD 34107,1*

*Izdēnējši, izdēnējši,
Ponoksniku vaiņuceņi;
Pagolam izdēnēs,
Cikom veira sagaidis.
Tdz 58057*

Deņa – koka lievenitis durvju priekšā. – “Deņa ir nobirs ar smilktem.” (Zelma Kalniņa, Kurzeme, 2006)

Depis, depšis, depucis, depučis – 1) krupis. – “Gar istabiņas pamatu lēkā un ložņā depji, lieli un mazi.” (Janševskis, 1981, I, 143); 2) ūdens gars.

12384. Ja cilvēkam jeb arī lopam sāp kakls, tad sadedzina kādu krupī jeb depi, saberz par pulveri un iedod slimajam iekšā. /A.Bilenšteina rokraksts, Sakaleja./ (LTT)

13283. Ja krupis jeb depis iekožot, tad tai vietā miesa sākot pūt. /A.Bilenšteina rokraksts, Jaunauce./ (LTT)

13296. Ja depji kurc, tad sagaidāms sliktis laiks. (LTT)

5784. Lejas Kurzemē vēl tagad bieži runā par Depi jeb Ūdens Depi, kurš dzīvojojt ūdeni un pusdienas laikā ieraujot tur arī cilvēkus, kas pie ūdens esot. (LTT)

Deramdiena – agrāk līgumu pārslēgšanas diena starp darba devējiem un darba ņēmējiem. – “Ir saimnieks, ir gājēji pirms deramdienas apcerēja kopēji pavadīto gadu un svēra, kas tajā bijis labs, kas ļauns.” (Lapiņš, 1936, 162)

Deramdiena – Jurģu priekštece. Deramdienā taisa norunas, slēdz līgumus un dzer likaupus, bet Jurģos visu to izpilda [...] Puišiem un meitām jāligst no jauna ar veco saimnieku vai tam jāuzsaka un jāmeklē darbs citur, saimniecei jātaujā gans [...] Piedzīvotājiem jeb vaļiniekiem jādomā, vai pamest gada laikā iesildīto kaktu vai meklēt to citās mājās. (Lapiņš, 1936, 161)

Derēšana, derības – 1) seno kāzu paraža. – “Derības bija līgums starp abām interesētām pusēm.” (LD, III sēj., 1.daļa, 5); 2) precību līguma noslēgšanas svinības, kas tradicionāli notika ceturtdienās. – “Svātāšanās atbilst līgavas lūkošanai un zagšanai, bet aizdzēribas senākām derībām.” (Tihovskis, 44); “Nedēļu priekš kāzām dzēra derības.” (LD, III sēj., 1.daļa, 26)

Derībās nolīga par meitai līdzdodamu pūru, kas pastāvēja ne tikai viņas pašas darītās drēbēs vien, bet arī citās mantās un saimniecības lietās. Tautietim turpretī bij jāuzrāda sava mantība un iedzīve. (LD, III sēj., 1.daļa, 5)

14208. Derības un kāzas jādzer jaunā mēnesī, tad ies labi jaunā dzīvē un ilgi pastāvēs jauni. (LTT)

Jānī (25.jūnija dienā Bērzaunē ir tirgus) gājuši puiši lūkoties, laidenē (t.i., nedēļu vēlāk, kad Vestienā tirgus) jau ierunājuši un citos rudenā tirgos dzēruši derības. (DL, 1891, 115)

Balta, balta viešņa nāca

Ne baltaju villānišu.

Bez saulītes vakarā;

“Ej projām, bārenīte,

Tā nebija balta viešņa,

Es tev gribu palīdzēt:

Tā bāriņas Laime bija.

Būs tev govīs, būs tev vērsīs,

“Labvakari, bārenīte,

Būs baltajas villānītes;

Dzirdēj’ tevi saderam.”

Būs tavami arājam

– Paldies, mana zelta Laime,

Dūkanbēri kumeliņi.”

Kāda mana derēšana?

LD 4976,2

Ne man govū, ne man vērsū,

Desmit – tradicionāli apzīmē laika cikla pabeigtību, bet nereti lietots arī kā lielās, pilnīgās bērnu saimes (piem., deviņi brāļi un viena māsa) vai kādu mērķu veikšanai paredzētas cilvēku grupas (piem., deviņi vedēji un desmitā vedamā kāzās), vai

atkārtotu darbību noslēguma izteicējs skaitlis. Izmantots arī skaitāmpantos kā noslēdzošais skaitlis. – “Solījuma nedeva, tikai vai desmito reizi atkārtoja: “Ja cita labāka nebūs, tad vēlēsīm jūs!”” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 63); “Esmu dzirdējis, ka jāskaita līdz desmit un tikai tad jāsaka niknais vārds.” (Pelēcis, 254)

11674. Ja līdz Jāņiem nosit odu, tad tā vietā tūlīt rodas desmit jauni, bet, ja pēc Jāņiem nosit, tad desmit odu uzreiz mirst. (LTT)

34100. Desmitā sējas nedēļā (31.V.–6.VI.) nav jāšēj nekāda labība, tā ir zāļu nedēļa, – augs labībā daudz nezāļu. (LTT)

14448. Otrdienas rītā viens no vecākiem kāzu viesiem gāja jaunos celt ar pātagu. Pērdams abus, mēdza teikt: “Novēlu deviņus dēlus, desmito meitu!” (LTT)

9606. Kad grēmiens dedzina, tad bez dvasas atvilkšanas jāskaita šādi vārdi: “Skrej, skrej, grēmiens, atmet ļīpu! Tev viens, man viens, tev divi, man divi u.t.t.” (tā līdz desmit). (LTT)

Deviņ' oši, deviņ' kļavi,

Deviņ' brāļi cirtējiņi,

Es desmita brāļu māsa,

Žagariņu lasītāja.

LD 3394

Vecs vecs tautu dēls,

Kas ar mani saderēja;

Deviņ' gadi bārdū dzina,

Desmitā sievu nēma.

LD 2215493

Deveņi godi audzēju

Veibūtņās ļaudaveņ(u),

Dasmytā gadeņā

Pats nūjēmu vainuceņu.

Tdž 47384

Mēs deviņi vedējiņi,

Mums desmiti kumeliņi;

Šei nemsimi jājējiņi

Desmitam kumeļam.

LD 17135

Vienaļiņa, otraļiņa, tēraudiņa, sapaļiņa,

Vigaļa, vagaļa, decku, kuko,

Deinik, desmit.

LD 16

Dēvastis – dāvanas; pacienājums; kukuļi. – “Kungs uz dēvastiem kārs.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 21); “Ja pagadītos vēl kāds miļš devējs, tad tikpat mudīgi es nokoptu arī otru tādu dēvastu. Un arī trešo.” (Jākobsons, 271)

Devele – devītā sējas nedēļa. – “Mieži un lini develē sēti labi izdodoties.” (Milenbahs, I, 459); “Jā, mieži jāšēj develē, tad izaug briedīgi, un alus no tādiem graudiem iznāk tāds kā tumīgāks.” (Leimane, 1990, 72). Sk. arī **Deviņi**.

Deviņdesmit deviņi – nozīmīgs skaitlis latviešu ticējumos, aptver divus devitniekus un simbolizē laimi, izdošanos, veiksmi. Izmantots zilēšanā, kā arī dažādos aizsargrituālos (pret čūsku kodumiem, skaudējiem u.c.). Sk. arī **Deviņi**.

12561. Ap pusnaktis laiku vajagot melnu runci iebāzt maisā un iet trīs reizes apkārt baznīcai, risinot šņori un sasienot deviņdesmit deviņus mezglus. Trešā reizē satiekot velnu, kas jautā: “Ko tu nes?” Nesējam jāatbild: “Zaķi nesu.” “Cik gribi?” “Simtu rubuļu!” Velns pie altāra naudu samaksājot, bet nesējam vajagot bēgt un noskriet simtu soļu no baznīcas, iekāms velns pagūstot atrasisit visus deviņdesmitdeviņus mezglus. Ja tas izdodoties, tad varot pirkt, ko gribot, bet simts rubuļu no kabatas nekad neizejot; ja neizdodoties, tad paliekot velna nagos. (LTT)

18771. Vajag apēst 99 maizes doniņas, tad dabūs saimnieka dēlu (meitu). (LTT)

35862. Kad saskaita 99 baltus zirgus, 99 skursteņslaukus, 99 ubagus, tad, ko pirmo satiek ceļā, tas ir izredzētais. (LTT)

Deviņi, devitais – viens no nozīmīgākajiem skaitļiem latviešu tradīcijā, apzīmē laika un telpas mītiski-maģisko raksturu (deviņdienu nedēļa, pasaule kā sastāvoša no 9

telpas daļām u.tml.). Skaitlis bieži izmantots tautas dziedniecībā, skaitot no viens līdz deviņi un atpakaļ, tādējādi līdz ar maģisku darbību neitralizējot kaiti. Svarīgs arī buramvārdos, kur figurē gan kā pozitīvo veicinošs, gan iznīcības un nolādējuma vārdos un formulās, arī sakām vārdos. – “Kad tevi deviņie!” viņš iesaucas.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 100); “Vai tevi devītais!” (Janševskis, I, 157); “Lai tevi devītais!” (Janševskis, I, 288); “Par laimi dabūju [...] slepeni noskatīties un tūdaļ aizsviedu plāksteri pie devītā, palūgdams [...] citu vietā.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 65); “Viņa nokaunējās, liedzās, bet tad lika man deviņkārt nozvērēties, lai es nevienam pašam tā nestāstot.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 48); “Ej tu pie devītā, kur esi nācis, mani vairs nepiekrāpsi.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 21); “Lai tikai drusku paveltot grožus, un /zirgs/ ejot kā deviņais.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 29); “Un kad tevi visi deviņi: uzbrauce arī tik nevilšu, kā lietuvēns!” (Lerhis-Puškaitis, 1911, 159); “Vecene pakampuse katlu un prom kā devītais skritulis.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, I.puse, 528); “Kas tādā namā dzīvo un tādus ceļus iet, tur lai devītais sazin viņas veselību.” (Janševskis, 1983, I, 27); “No tuvējām mājām metās kā deviņi gājējiem ceļā pāris nelielu ganu suņu.” (Valdis, 327); “Deviņdesmit un deviņi vilki dzenās pakaļ.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 120); “Kleperi brāžas kā deviņi!” (Valdis, Kuržemē, 180); “Nebūtu man tik vieglas kājas bijušas, tad es būtu deviņos gabalos” (Upīte, 1911, 100); “Aija sarāva grožus un aizbrauca kā divdeviņi.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, II, 93); “Viņas vīrs [...] esot briesmīgāks par deviņiem velniem.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 98); “Nogāja kā divi deviņi.” (LTMSP, 300); “Līdzko devīto krustu uzmetis, te izzūd pātaga no rokām un baltais acumirklī diezin kur.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 186); “Ja ūdenī nauda noslicināta – izzvejo naudu, kuram ir deviņi dēli piedzimuši.” (Rakstu krājums, 1896, 4); “Kaķim deviņas dzīvības.” (LTMSP, 333); “Suņa mēlē deviņas laimes, kaķa mēlē deviņas nelaimes.” (LTMSP, 431); “Saliecies deviņos likumos.” (LTMSP, 353); “Nodauzījes kā devītais velns” (LTMSP, 451); “Aiz deviņām atslēgām.” (LTMSP, 276); “Augšzemnieki saka, ka devīto reizi sildītie kāposti paliekot par gaļu.” (Saimniecību grāmata, 11). Sk. arī Devele; Deviņdesmit deviņi; Trejdeviņi.

Ārkārtīgi īpatnējs un ievērojams cieniņš sensena mitiska laika pārpalikums ir skaitļa 9 biežais lietojums un svētums [...] Varbūt šī skaitļa 9 tik savādā godāšana būtu viens no nedaudzajiem pieturas punktiem, uz kuriem balstoties, valodas un vēstures pētnieki varētu atklāt latviešu-lietuviešu tautības nezināmo izcelsmi. Būtu jānosauca tauta Indijā, kura varbūt tur skaitli 9 par tikpat svētu. (Kols, 29)

3918. Kāda zilniece pie caurduru sāpēm runājusi deviņas reizes uz sāls šos vārdus: “Dur ko durdams, nodur caurduri, nodur vārnām, žagatām!”, tad iedevusi to sāli ar ūdeni vājam un arī apsmērējusi sāpes vietu. /K. Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

695. Ja deviņu alus krūžu saskalas atrociņš iedod kādam slimam, tad viņš paliek vesels. (LTT)

3195. Ja biezputra piedegusi, tad noliek katlu zemē, griež riņķi deviņas reizes un saka: “Rūgtums velnam, saldums Dievam.” Ja tā darot, tad piedeguma garšu vairs nevarot manīt. (LTT)

4082. Ja kur jāiet, tad jāapgriežas deviņas reizes apkārt, lai viss labi izdotos. (LTT)

5271. Kad iet mežā, vajaga ņemt sērmūkšļa kūju un iegriezt tanī deviņus krustus, tad čūskas neredzot. (LTT)

17520. Kā līdzekli pret lietuvēnu lieto trīs lietuvēna krustus: vai nu ar pieciem vai deviņiem stūriem, kurus uzvelk uz kūts durvīm. Ja lietuvēns gudrs, tad piecstūru krusti to nespējot atbaidīt, bet gan deviņstūru. (LTT)

7960. Neprecējies cilvēks nedrīkst sēdēt galda stūrī, tad deviņus gadus jāgaida uz precībām. (LTT)

9702. Ka gulbji iet projām, tad pēc deviņām dienām nāk sniegs. (LTT)

11380. Jauna gada nakti ir jāiet atmuguriski caur deviņām durvim un jaskatas uz juntu, tad redzēs, kas nākošā gadā notiks. (LTT)

12137. Jurgu ritā itin agri uz visām istabas durvīm jāsavēlkt lietuvēna krusti un pēc tam tās stingri jānobultē [...] Deviņi vēji, kas šai ritā pūš, atnes svētību visai mājai. (LTT)

Deviņas jūdzes šurp, deviņas jūdzes turp; vienā galā gaisa meita, otrā galā zemes līdējs, lācis stāv vidū, sumpurnis – malā, es visiem priekšā. Kas to netic, lai tam ausis atpūst, nagi nokrīt, zobi izbirst, acis iztek! Tā tam būs būt! Tas nav grozāms, tas nav lokāms! Āmen... (Janševskis, 1979, 200)

*Jānišam jostu aužu
Deviņiem dzīpariem;
Jānišs manas aitas gana
Šo garo vasariņu.
LD 32339*

*Mārtiņam [Ūšiņam] gaili kavu
Deviņiem cekuliem,
Lai tek manis kumeliņš
Deviņiem celiņiem.
LD 30216*

*Pērkoņa tēvam
Deviņi dēli:
Trīs spēra, trīs rūca,
Trīs zibināja.
LD 33704*

*Bērziņš auge purmalē
Deviņām galotēm;
Devītē galotē
Dieviņš lēje sudrabiņ'.
LD 33748,1*

*Dzirdu Dievu izcērtot,
Dieva dēlu dzenājot;
Pate Dievu neredzēju
Aiz deviņām kļavas lapām.
LD 33777*

*Saule gulēt i nogāja
Aiz deviņi ezeriņi;
Bite krēslīņ' i aiznesa,
Zem spārniņu pasitusi.
LD 33922*

Dicele, sk. Cels.

Dīdīt, dīdināt, dīdīties – 1) aicināt uz deju, dancināt; 2) ejot ritmiskiem dejas soļiem, turot cieši rokās, šūpināt bērnu krustības rituālā, ko sauc par pādes dīdīšanu; 3) nedot, nelikt mieru, nebūt mierā. – “Ko dīdies, ko nestāvi mierīgs?” (Marija Steimane, Kurzeme, 2005); “Visu nedēļu viņu savāds nemiers dīdījīs.” (Upīts, 1947, 135); “Vai pats nelabais tevi dīda!” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 93); “Dīdās kā pūķa sviesta saēdies.” (DL, 1891, 108); “Košļadams mutē ieliktos dzelžus un dīdīdamies ilksīs.” (Celms, 101); 4) dresēt, pakļaut dresūrai. – “Lāčus dīdīt.” (Depkins, I, 171); “Mūs ar veci māca un dīda.” (Janševskis, 1979, 85)

Dzimtenē dabūju redzēt, kā Nicas dziedātāju grupa demonstrēja pādes dīdīšanu. Tas bija loka gājiens smagnējā dejas solī saskaņā ar dainu meldiju, ko visi dalībnieki dziedāja. Māte pati nepiedalījās. Viņu dejā bērnu–lelli deva loka gājienu no rokām rokās. Ar kājām midijās smagajā dīdīšanas solī, rokās paauglēja bērnu, nodziedot vēlējuma dainu, un tūliņ deva nākošam stāvētājam darīt to pašu, līdz bērns bija apgājis loku. Niceniekiem bija īpatnēja paraža, ka dejas beigās kāda no sievietēm pēkšņi izvilkta no azotes trieca pret grīdu māla bļodiņu, kas sašķīda ar troksni druskās. Vai tas nozīmētu kāda ļaunuma iznīcināšanu vai ko citu – nezinu.¹³ (Puže, 1967, 509)

*Kur mana dižcauņu cepurīte?
Āzmiersu nelikuse, kūmās iedama,
Nu likšu, kad iešu pādīti dīdīt.
LD 1489*

*Es, pādīti dīdīdama,
Augsti rokas cilināju:
Lai cilina Dēkle, Laima
Bagātosi ļautiņos.
LD 1536*

*Es, pādīti dīdīdama,
Puķi bāzu azotī:
Lai mana pādīte kā puķe auga.
LD 1542*

*Man pādīti dīdījoti,
Skudra ceļu pārtecēja:
Lai tā teka rudzi, mieži
Manas pādes klētiņāi.
LD 1326,4*

¹³ Trauku dauzīšanai krustībās, kāzās u.c. bija rituāla nozīme, parasti saistīta ar auglības veicināšanu.

*Ēdolē es dziedāju,
Īvandē atskanēja;
Īvandnieku puisēniņi
Stāvu vien dūlījās.
LD 498*

Dielēt, dielētis – 1) dalīt, dalīties. – “Sadabūtā nauda tiek pa laikam /draudzes/ locekļu starpā izdalīta jeb, kā gandrīz visi zvejnieku saimnieki to mēdz teikt, dielēta.” (DL, 1891, 147); 2) vilcināties, kavēties.

*Tēvs ar māti, svešs tautiets
Klētiņai dielējās.
Tēvs dod meitu, māte liedza,
Tautiets lūdza raudādams.
Lūdž, tautietim, tēvu, māti,
Lūdž tu mani vēl mīļāki;
Tēvs ar māti šim brīžam,
Es visam mūžiņam.
LD 15067,5*

Dieliņš – dalība. – “Naudu laiku pa laikam t.s. dieliņos sadalījuši draudzes locekļiem.” (Sams, 1932, 81); “Pie dieliņa ikkatrs saimnieks dabū vienu daļu.” (DL, 1891, 147); “Patrāpījušies labi lomi, un katram vīram dieliņā (nedēļas peļņas sadaļšanā sestdienas pievakarē) iznākuši 508 lati.” (Veldre, 1939, 181)

Diendārzis – plašs lopu aploks kūts priekšā; laidars. – “Gūs, vuškys, cytus lūpus sa-laida dynduorzā.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2007); “”Tev ustobā kai dynduorzā,” teica par nekārtīgu istabu.” (Anna Kažuka, Latgale, 2007)

*Klāva priškā aiztaiseits sātmaļš saucuos dynduorzs. Turie gūs par pušdīnom dynduorziē.
Ka korsti klāvi bie, i par nakti gūs turie dynduorziē. (Reķēna, I, 270)*

Dienderis, dieneris – kalps; sulainis. – “Izraudzīties un izaudzināt sev dienderus un paligus.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 28); “Sulainis izlikās par uzmanīgu, pakalpīgu dienderi.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 173). Aizguvums no vācu val. ‘diener’ (Milenbahs, I, 483).

Diendusa – 1) agrākos laikos laukstrādnieku, gājēju tiesības uz stundu vai pāris stundu atpūtu (miegu) pēc pusdienām. – “Īsu atdusas laiku /laukstrādnieki/ dabū [..] tai laikā no Jurģa sākot līdz Annas dienai. Šo atpūtas laiku sauc par dienas viduci, citos apgabalos par diendusu, un viņš velkas 1–2 stundas.” (DL, 1893, 125); 2) atpūtas brīdis pusdienlaikā vai pēcpusdienā. – “Māte mani dažu labu reizi mudināja [..], lai eju arī es diendusā, bet es aizbildinājos, ka man pēc tam tikpat grūti uzcelties kā no rīta.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 285–286)

34498. Ja redz ziemassvētkos kaķi uz krāsns izstiepušos guļam, tad nākamā vasarā būs jauka diendusas gulēšana koku pavēnī. (LTT)

Diet pēc kāda stabules – akli pakļauties. – “Apdomājat, viņš nav vergs, kam pēc kunga trakuma stabules jādeļ.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 152)

Dieva āzis, Dieva āzītis – 1) ķikuts; 2) stārķis, svētēlis. – “Par Dieva āzi sauc arī svēteli.” (LKV, I, 1492)

5868. Lielo ķikutu sauc par Dieva āzīti. (LTT)

Dieva dāvana – Dieva piešķirtais labums.

"Lūk, palaidnis! Dieva dāvanu nicina!" kāda sieva izsaucās.

"Mums maz Dieva dāvanu, viņas pieder lielkungiem," puisis atbildēja. (Jurgens, 66)

18662. Ja maizes kukuli augšpēdu noliek, tad apgāna Dieva dāvanu. (LTT)

Galdam kājas nolīkušas,

Ne ar zeltu sudrabiņu:

Ar maizīti nolīkušas,

Ar to Dieva dāvaniņu.

LD 1425,S

Seskis alu tecināja,

Caur zemīti dūmi kūp;

Salts kā ledus, gardš kā medus,

Ak tu Dieva dāvaniņa!

LD 2328

Sausu pupu noēdos,

Uzdzēr' skābu dzeresīt'.

Ak tu Dieva dāvaniņa,

Kāriebieda vēderins!

LD 34299

Tēva dotu, mātes dotu,

To sasēju nastiņā;

Savu Dieva dāvaniņu

Vezumā nepavedu.

LD 3758-1

Dieva pirksts I – augstākā providence; liktenis. – "Dieva pirksts ir redzams, ka man jātop par [...] skolotāju." (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 33)

11989. Vai nu plāvējam salūza izkopts barā, atradās akmens, rupucis, zaķēns, visur mūsu senči redzēja Dieva pirkstu! (LTT)

Dieva pirksts II, Dieva pirksti – augs plankumainā dzegužpirkstīte ('orchis maculata'; 'dactylorhiza maculata'), saukts arī par Dieva roku, Dieva ķepu, Jāņa rociņu, Joda rociņu, Raganas pirkstu, Vella roku, Vella ķepu, Velna pirkstiem, Vella pēdu. – "/Dieva pirkstu/ stāds aug visvairāk mitrās pļavās un zied maijā un jūnijā bāli sarkanvioletiem ziediem [...] Mazāk lietojama sakne no stāda – orchis latifolia, kura pēc izskata līdzinās divi rokām (Dieva pirksti)." (Birzmanis, 16)

Dieva roka, Dieva ķepa, saukta arī par čūskulāju; sk. Dieva pirksts II.

5526. Čūskulāja vecā sakne ir melna, un to sauc par Dieva roku; jaunā sakne balta, un to sauc velna roku. Ja sieviete ieņemot velna roku, tad viņa paliekot neauglīga: ja ieņemot Dieva roku, tad atkal topot auglīga. (LTT)

Dieva rokā – saka gadījumos, kad cilvēks gaida uz Augstākā – dievības palīdzību. – "Lai paliek Dieva rokā!" (Jurgens, 70)

Es nesaku tā vārdiņa:

Tev ir daudz, man ir maz!

Gana Dieva rociņa,

Kas visiem lidzi dara.

LD 33667

Dieviņam zaļa roka,

Man bij zaļa ķeselīte;

Ko Dieviņš man iedeva,

To iebāzu ķesēle.

LD 33651

Dieva sunītis I, Dieva suns – vilks. – "Vilks [...] bijis Dieva suns, kuru nedrīkstējuši nogalināt." (DL, 1894, 63); "Ods satika vilku [...] un tam jautāja: "Kur tu, dievsunīt, pašlaik ej?" (Senos laikos Umurgā, 61)

Meža dzīvnieku [...] apzīmēšana par 'dieva dzīvniekiem' vai 'dievišķajiem dzīvniekiem' [...] it kā simbolizē to piederību 'dievam', ne 'cilvēkam' (atšķirībā no mājdzīvniekiem). (Gamkrelidze, Ivanovs, II, 488)

32967. Vilki esot Dieva sunīši, viņus nevarot vis aplam mēdit. Kad vilki gaudojot, tad Dievs viņus barojot. (LTT)

Pieguļnieki, bāleliņi,

Vai ir visi kumeliņi?

Es redzēju Dieva suni [= vilku]

Kumel' kāju valkājot.

LD 30166

Svētdien, gani, nedzeniet

Tāļajās ganībās:

Svētdien Dievis baznīcā,

Dieva suņi medībās.

LD 29441

*Kam tie tādi gani gana,
Kam tie suņi lādenāja?
Mīļas Māras gani gana,
Dieva suņi lādenāja.
LD 29169*

Dieva sunītis II, dievsunītis – mazs, raibs un spalvains tārpiņš, saukts arī par saules tārpiņu.

5834. Dieva sunītis ir spalvains tārpiņš. (LTT)

5867. Vabulītes ir Dieva govīs, vārdes Dieva aitas, mazi sarkani kukainīši Dieva kumeliņi, melni spalvaini tārpiņi ar sarkanbrūniem raibumiem Dieva sunīši. (LTT)

No kustoņiem bijuši neaiztiekami (t.i., tiem nekādu ļaunumu nedrīkstējis darīt) varde, vabule (geotrupes), māriņa (coccinella) un “Dieva sunīts”; ja šos nonāvējuši, tad vecāki drīz miruši. (DL, 1894, 63)

Dieva zirdziņš – “mazs, sarkans kukainīts kniepadatas galviņas lielumā, atrodams dārzos uz dobēm. To lieto pret asins sērgu; ne vairāk uzreiz, kā tikai trīs kukainīšus iespiež maizē un apēd. Tā dara vairāk dienu pa vienai reizei.” (DL, 1891, 109)

Dievaines – latviešu tautas tradīcijā veļu laiks rudenī (parasti no septembra beigām līdz oktobra beigām). – “Sen jau dziļa nakts – dievaiņu nakts.” (Saulietis, 183); “Ir dziļa, tumša, baltas miglas pilna dievaiņu nakts.” (Saulietis, 188); “Dievaines ir vienojušas tagadni ar pagātni, saveđušas garīgā saskarsmē dzīvos un mirušos.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 197)

32544. Veļu laiks sācies trīs dienas priekš Miķēļa un beidzies ap Simjūdu. Simjūdam izejot, svētīja dievaines. (LTT) = t.i., no 29.septembra līdz 28.oktobrim.

Dievains, dievājs, dievojs (dievuojs) – dievišķs, īpašs, izcili labs; dievbijīgs. – “Dievājš saldumiņš.” (Depkins, I, 167); “Jānis, izdzirdis zvana skaņas, ķer pēc cepures un pa vecu, dievāju ļaužu ieradumam atsedz galvu.” (Janševskis, 1979, 32). Mūsdienās šis vārds lietots galvenokārt dievturībā. – “Dievājā mācība”; “Dievājā atziņa” (Siliņš, 2005, 4). Lietv. ‘dievājība’ – dievišķā izjūta, sekošana dievišķajam paraugam.

Dievājs pa daļai apzīmē to pašu, ko svēts un gauss. Dievājs top cilvēks, Dievu turēdams un pareizi dzīvodams [...] Dievājība ir spēja un īpašība, ko iegūst cilvēks, kas nekad Dievam nesariebj, kas radinās tikumos un zintīs. (Brastiņš, 1966, 421)

Dievainā dievainā

Tautiņu sēta:

Kur kāju spēru,

Tur zieda vajag.

LD 25560

Pīnu vīzes, viju auklas,

Līgaviņu cerēdams.

Dievojam līgaviņa,

Man tik vīzu pīnumiņš.

LD 15861

Dievojam dēliņam

Tēju auga līgaviņa;

Kas bij kāds nedievojs,

Lai jāzemes gabaliņu.

LD 12409,1

Dieveklis, dieveklis – tas, ko pielūdz. – “Bij tiem arī īpaši elki un dievekli, ko cienīja.” (Šulcs, 1832, 34); “Ir čūskas un rupučus tie cilāja par dievekļiem, ko baroja ar pienu un citu ēdamu, tos turēdami tādos īpašos podos, ko mēdza izpušķot ar vārpām un puķēm.” (Šulcs, 1832, 34–35)

Dieverene – vīra brāļa māsa. (Depkins, I, 169)

Dieverēns, dieverenens – vīra brāļa dēls. (Depkins, I, 169)

Dieveris – 1) sievas vai vīra brālis. – “Dīvers – pats tyveimais rods.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006); “Uzdeva vīram ar dieveri iet pie ratiem un apkopt un uzraudzīt zirgus.” (Janševskis, I, 356); 2) senajās kāzās – ligavaīņa pavadītājs kāzu rituālā; ligavaīņa brālis. Sal. radn. saknes vārdus senind. ‘devar’, lietuv. ‘dieveris’, krievu val. ‘deverj’ (Gamkrelidze, Ivanovs, II, 760).

14270. Brūti veda uz baznīcu kāds saimnieks vai kāds cits bagāts radnieks. Brūtgāns bija braukšus pie baznīcas pretī. Dažās vietās brūtgāns jāja uz baznīcu pretī, dižbrāļa jeb dievera pavadīts, kas bija brūtgāna brālis jeb cits labs draugs. Dižbrālim bija apsiets dvielis par plecu, galos izrotāts ar sarkaniem rakstiem, visiem citiem bija izpušķotas cepures. /Dundurs Pats, 1876, 84./ (LTT)

*Nejājiet, lepnas tautas,
Es nabaga sērdienīte;
Kur es ņemšu kreklus segt
Deviņiem dieveriem.
LD 5161*

Dievgosniņa, dieva gosniņa (dievguosniņa, dieva guosniņa) – kukainis mārīte, nozīmīgs nākotnes zilēšanā; sk. arī Laimes kumeliņš.

35992. Ja jauneklis jeb jaunava grib zināt, no kuras puses nāks ligavaīņa jeb ligavainis, tad vajaga paņemt rokā dievgosniņu, trīs reizes apgrieziet ap galvu, tad atļaut vaļā roku un skatīties, uz kuru pusi tā iet; no tās puses brauks precinieks, jeb būs ligava jāprec. (LTT)

Dievoties (dievuoties) – zvērēt, piesaucot Dieva vārdu. – “Cik daudz reiz pat vēl dievot nodievojās.” (Siliņš, 1888, 11)

Dievredzis, dievregis – pareģis, burvis. – “Viens dievredzis zināja vienā kuldā naudas podu.” (DL, 1894, 172); “Šīti skaituos pi būrim, tī, kas dora lobu.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006)

*Dzeguzīte, dievredzīte,
Mana mīža licējiņa;
Es apriebru ganīdama,
Viņa skrēja tautiņās.
LD 9578*

*Dzeguzīte, dievredzīte,
Man augot tautiņās [bāliņos?];
Kur es gāju ganīdama,
Viņa man pakal skrēja.
Tdz 51038*

*Un tā aplinkus dievredzim teica:
Ak, vakar pazuda man mīļā aitiņa!
(Lautenbahs, 1928, 142)*

Dievs – 1) kristietībā augstākā būtne = Jahve. – “Tu tuo Dīva naredzi, bet paprosi, paleidzies.” (Veronika Rusiņa, Latgale, 2005); “Lūgdama Dievu, lai es atliktu dzīva.” = lūgdama Dievu, lai paliktu dzīva (Anna Šmite, Kurzeme, 2003); 2) pirmskristietiskajos priekšstatos apzīmēja kā mirdzošās debesīs, tā debesu dievību un dienu, dienas gaismu. Ne tikai gaismas, debesu (laika apstākļu) aizgādnis, bet arī zemkopības, lopkopības un galvenokārt vīriešu darbu un darbības aizgādnis. Folklorā saglabājies arī priekšstats par dieviem, dieviņiem kā mājas vai lauku gariem, arī kā mirušajiem pirmsenciem, kurus veļu laikā mielo. Kristietības uzskatu ietekmē arī latviešu folkloras Dievs pakāpeniski pārņēma ne tikai vīrišķo dievību, garu funkcijas, bet arī sieviešu dievību un garu funkcijas, piedaloties vai pat vienpersoniski lemjot cilvēku likteni. Vārda pamatā ide. *dei- mirdzēt, laistīties (Karulis, I, 216). Sal. latv. ‘diena’, kas agrāk apzīmēja ne tikai dienu, bet arī gaišo rīta daļu. Baltu tautām un indiešiem šī vārdsakne saglabā nozīmi ‘Dievs’, bet slāvu

un irāņu val. notikusi pārmaiņa negatīvā virzienā, kur ar šo vārdsakni apzīmē kaitētājus garus vai ļaunās dievības (sk., piem., senkrievu 'div' – dēmoniska būtne, ļauns gars).

Dievs tautas parunās: Es dzīvoju ar Dievu uz pusēm; Negrāb Dievam acīs!; Svēts kā Dieva pirksts, bet liks kā āza rags.

5861. Vecās un istās tautas tradīcijās Dievs ir tikai īpašvārds. Tikai jaunākos laikos tauta sāk to lietot arī kā sugas vārdu, lai gan elka dievi ir jau vecs baznīcas vārds. /P.Š., Rīga./ (LTT)

5862. Dievs senāk staigājis pa pasauli apkārt par nabagu un bieži lūdzis no cilvēkiem naktsmāju. Tos, kas viņu neuzņēmusi, sodījis ar kādu slimību vai citu nelaimi. (LTT)

5863. Mūsu zemes dieviņi un Mājas kungi ir gan zināmi. Tur nāk ķēmi un runģiši, raganas un laumas tos neticīgus dien' un nakti. /J.Lange, Katechismus, 1773./ (LTT)

682. Alu ziedoja arī Dieviņam pie vītoliem jeb liepām. (LTT)

3138. Bērtulī (24.08) nesa Dieviņam pirmos ziedus no gada augļiem. (LTT)

Reiz noticis tā. Cilvēks noslēpies rijas kaktā, lai noskatītos, kā dieviņš ēd gaļu. Mazs vīriņš ielidzis caur lodziņu rijā, apēdis gaļu un atkal izlidis caur lodziņu ar troksnīti laukā.

"Vai redzēji dieviņu?" prasījuši cilvēkam.

"Redzēju!" cilvēks atbildējis.

"Kāds dieviņš bija?" vēl prasījuši cilvēkam.

"Tāds kā kaimiņu Miķelītis," cilvēks atbildējis.

Patiesībā ne dieviņš, bet kaimiņu Miķelītis apēdis gaļu. (Jurgens, 10)

*Dieviņš sēja sudrabiņu
Visu garu Jāņu nakti.
Sēj, Dieviņi, manu tiesu
Jele vienu birzumiņu.
LD 32536*

*Lauziet skalus, pūtiet guni,
Laidiet Dievu istabā!
Dieviņš stāv aiz vārtiem
Nosvīdušu kumeliņu.
LD 33275*

*Dieviņš gāja pa celiņu
Pašā Jāņa vakarā,
Balts spiekītis rociņā,
Balti svārki mugurā.
LD 32913*

*Dieviņš bija mazs vīriņš,
Gudris viņa padomīnis,
Viņš varēja priedi vērpēt,
Ozoliņu šķeterēt.
LD 33652*

Dīgulis, diģša – dūriens, sāpes ķermenī, "caurdura sānos" (DL, 1892, 33). Vārda pamatā ir indoeiropiešu vārdsakne ar nozīmi 'durt', sk. 'diģt' – izdurties, izspraukties no sēklas pumpura vai zemes (Karulis, I, 217).

Dīgulis ir, kad iekšā elpu nevar dabūt, kad sāp, tas ir dīgulis. Dadzi /t.i., alveju/ ar medu jāsašķaida un jāēd. Dīgulis ir no caurvēja, no pārsalšanas. (Anna Šmite, Kurzeme, 2007)

Diķis – agrāku laiku monēta, nelielas vērtības naudas gabals, kas bija vienlīdzīga ar 3 grašiem. – "Prūsijas Dūtchen (= Dreigröscher) stāvējis kūmās mūsu diķim." (Latvijas Saule, 1930, Nr.91/92, 1013)

*Nevaid kauna krusttēvam,
Pādei diķi noņemot;
Kaut es kaumu darījusi,
Es uzmetu dālderīti.
LD 1785-1*

*Dukāti, dālderī, tā kūmu nauda;
Diķītis, vērdiņš nabagu nauda.
LD 1795,2*

*Aisa rallā,
Trīs diķi makā!
Tos man iedeva
Vecais žāģeris,
Es viņam līdzēju
Trīs dienas zāgāt.
LD 34175*

*Māsa mani kūmās lūdza,
Cerēj' lielu naudīnieku;
Dižais diķis liku malā,
Tā bij mana kūmu nauda.
LD 1602*

Diļģināties – pieglaimoties, pielabināties; lakstoties. – “Jau radās brūtņani, kas gar Natiņu diļģinājās, bet viņa ne pie viena negāja.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 849); “Ja vien, soli pasperot, tai zīds čaukstēja, tad pielūdžēju diļģinājās apkārt vai cik.” (Leimane, 1946, 51); “Patlaban Zaldāts diļģinājas gar māsiņām, meklē viņu tur.” (Jākobsons, 398)

Dirva, druva – plēsums, apstrādājamā vai apartā zeme; apstrādājamā lauka strēmele. – “Mieža druve.”; “Dod mūsai druvai augļoties.” (Depkins, I, 187). “Pamatā ide. *der- plēst, raut, šķelt. Atv. *dr-ū-tei – uzplēst zemi. Sal. vietv. DRUSTI dažādās Latvijas vietās.” (Karulis, I, 234); DRUSTI – zemniekmājas Babiņē, Neretā, Lielplatonē, Raņķos, Ulmalē; LAUKA un MEŽA DRUSTI – zemniekmājas Viesītē, DRUSTĀRES – zemniekmāja Aizkrauklē, DRUSTĒNI – zemniekmāja Elejā, DRUSTĀNI – ciems Zasā, DRUSTIJAS – pļavas nosaukums Gaujiņā (Endzelins, 1956, I, 230); Latvijā ļoti daudz vietvārdu, kur pamatā ‘druva’ – DRUVAS KALNI, DRUVIENA, DRUVNIEKI utt. (Endzelins, 1956, I, 230–231), bet arī ‘dirva’ – DIRVĀNS – pļavas nosaukums Nīcgalē, Skaistkalnē, Sventē, DERVANIŠĶU ezers Kurcumā, DIRVĀNIEŠI – ciemi Ciblā, Dricānos u.c. (Endzelins, 1956, I, 216). Sal. krievu val. ‘derevnja’ – ciems, kur pamatā ir ‘apartā, apstrādātā zeme’. – “Pashet derevnju.” = ar, apstrādā zemi (Fasmers, I, 501). Nozīmes attīstība: aparamā zeme – zemnieka sēta ar tai piederošo zemi – ciems.

Senāk, kad svētījuši veļu atnākšanu, tad sagaidījuši un saņēmuši tos tik labi, cik vien bijis iespējams [...], cēlušī priekšā visus labākos ēdienus un izlūgušies svētību sev, savām druviņām un lopiem. Daži cilvēki varējuši gariem uzlikt arī visādus darbus. Garus izsaukuši ar melnās grāmatas un citu burvju vārdu palīdzību. (DL, 1894, 83)

*Skaņi, skaņi es dziedāju,
Vēl skaņāki tautu meita;
Es dziedāju druviņai,
Viņa brāļa sētiņā,
Es ardamis, ecēdamis,
Viņa rozēs ravēdama.*
LD 253

Dirža – ādas josta. – “Sajūza sveitu ar plotu dyržu.” = sajoza svārkus ar platu jostu (Reķēna, I, 273); “Dabūsi ar dyržu pa muguru, ka naklauseisi!” (Mārija Kursīte, Zemgale, 2007)

Diveišs – divi kopā. – “Abi brāļi tagad notura diveišu kāzas vienā reizē un dzīvo laimīgi.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 24)

Divi – tradīcijā visbiežāk simbolizē vai nu pretstatus (Dievs – Velns, Saule – Mēness u.tml.), vai pretstatu vienību (piem., Jumis, Dieva dēli). – “Diviem kungiem nevar kalpot – vienam iztikis, otram sariebs.” (LTMSP, 343); “Diviem bērniem divas dabs.” (LTMSP, 282); “Divi kaķi vienā maisā nesatiek.” (LTMSP, 333)

1740. Kad divas galviņas āboliņa uz viena kaula atrodot, tad drīz būšot kāzas. (LTT)

3642. Brūtes uzvalks nedrīkst būt no divējādām drēbēm, jo tad jādzīvo ar diviem vīriem. (LTT)

11003. Jaungada naktī pulkstens divpadsmitos jānoliek uz klona divi pakulas kušķīši netālu viens no otra, ieliek tievu skaliņu vidū un laiž uguni klāt. Ja kušķīši, celdamies uz augšu, sasitas kopā, tad tas cilvēks, kas līcis uz savu laimi, apprecēsies, bet, ja nesasitas, tad neaprecēsies. (LTT)

Aiz kalniņa dūmi kūp,
Kas tos dūmus kūpināja?
Miļa Māra pirti kūra,
Dieva dēlus gaididama.
Atjāj divi Dieva dēli
Nosvidušus kumeliņus;
Nosvidušus nosedlojši,
Ielaiž rožu dārziņā;
Ielaizdami piesacīja,
Lai nelauza zelta rozi.
LD 33741

Laima gāja ar Nelaimu
Abas divas vienu laipu.
Griezies, Laima, atpakaļ,
Grūd Nelaimu ūdeni.
LD 1219-1

No jūriņas izpeldēja
Divi sirmi kumeliņi;
Vienam bija zvaigžņu deķis,
Otram zvaigžņu iemaviņi.
Tie zināja zemei galu,
Tie jūriņas dibeniņu.
LD 33874

Saules meita pirti kūra,
Dieva dēlu gaididama.
Atjāj divi Dieva dēli
Nosvidušus kumeliņus;
Nosvidušus, nodeķotus
Ielaiž zelta aplokā.
LD 33976

Divpadsmīt – skaitlis, kas latviešu tradīcijā ne simbolisko nozīmju, ne lietojuma biežuma ziņā nevar sacensties ar skaitļiem 9, 2, 3, 4. Tautasdziesmās 12 nefigurē vispār, brīnumpasakās kā galaškaitlis trīspakāpju sistēmā (piemēram, pūķi ar 6, 9 un visbeidzot ar 12 galvām; vai arī, izlaižot skaitli 6, pūķi ar 3, 9, 12 galvām). Savukārt ticējumos 12 tiek minēts laika nozīmē (pusnakts vai pusdiens), kad aktivizējas spoki un nelabie gari un kad visietecamāk veikt dažādas aizsargdarbības (piem., vilkt lietuvēna krustus uz ēkām). Ziemassvētkos (dažkārt arī Jaungadā) plkst. 12 tiek iezīmēts kā laiks, kad notiek dažādas pārvērtības un kad ar īpašām manipulācijām iespējams ietekmēt vai izzināt nākamību.

11691. Jāņa nakts ir raganu nakts. Tad tās pulkstens divpadsmītos skrienot burdamas pa kaimiņu sētām, laukiem un ganībām. (LTT)

595. Visur milzīgi lieli akmeņi esot velna upurējamā vieta. Ja uz kāda akmeņa apgulstoties cilvēks pulkstens divpadsmītos dienā, tad nekāda vara nelīdzot to cilvēku nodabūt no akmeņa. Viņam esot tur jāguļ līdz pulkstens vienam. Tad viņš tiekot vaļā. Visu laiku velns viņam sēdot uz kakla. (LTT)

11529. Jāņu nakti pulksten divpadsmītos papardes ziedot ar zelta ziediem. (LTT)

28646. Kad redz maldu uguntiņus, tad tur žāvējas nauda. Nakti pulksten divpadsmītos jāiet turp. Preti nāks āzis. Tas jāņem pie ragiem un jātur ciet. No rita rokā būs pods ar naudu. (LTT)

34390. Ziemassvētku nakti pulksten divpadsmītos saimniekam uz katrām mājās durvīm jāvelk krustiņi, tad mājā nāk dieva svētība. (LTT)

34468. Ziemassvētku nakti pulksten divpadsmītos jāiet uz aku ūdeni smelt, tad izsmēlot vīnu. (LTT)

34511. Ziemassvētku nakti jāiet pulksten divpadsmītos dārzā un jāpurina ābeles, lai nākošo gadu būtu daudz ābolu. (LTT)

34728. Ziemassvētku jeb jaungada nakti pulksten divpadsmītos iziet ārā, saķer ar abām rokām riķus un izskaita, cik riķu saķert. Ja pārs, tad to gadu apprecēsies, ja nepārs – ne. (LTT)

Dižs, dižens, dižans – 1) liels (apjomā, augumā); izcils, brašs, varens. – “Dižanas vārpas.” (Depkins, I, 174); “Iedod dižus spaņņus, lai iet uz aku.” (Kuršu kāpu folklorā, 43); 2) skaists, miļš. – “Drānas tik dižani klājās.” (Firekers, Konkordance, I, 134); “Dižans bērns.”; “Dižani vīna kalni.” (Depkins, 174); “Tam gaiļam dižana sekste.” (Fennels, 1989, 26). Pamatā ide. *di- šūpoties, virpuļot; steigties, censties. Nozīmes attīstība: šūpoties, diet, lēkt – augstu celties, celt – augsts, liels (Karulis, I, 222). Darb.v. ‘dižoties’ (dižuoities) – lielities. Darb.v. ‘dižināt’ – pacelt statusā; lielīt,

claudzināt. – “Es to nevaru tā dižināt.” (Janševskis, 1981, II, 37). Lietv. ‘diženums, dižums’ – staltums, iznesība, skaistums, izcilība.

Kāds ceļnieks gājis nakts laikā pa ceļu un uzmaidījis uz Jēkuļu kapiem. Tas nolicies uz kāda kapa gulēt un laidies jau iemigties. Te izdzirdis apakšā dziedam smalkā, jaukā balsi:

Ko tu guli nedīzenis

Pie dižajiem ļautiņiem?

Ne tev acis pārgrozītas,

Ne dzīslīnas izstaipītas.

Ceļnieks nopratis, ka tā dzied mironi. Uzcēlies, pārmetis krustu un devies tālāk.

(Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 69)

Kas tā tāda dziedātāja?

Caur mežiņu balse skan.

Lai tā diža, lai tā maza,

Tā būs mana līgaviņa.

LD 543

Ko es viena piedziedāšu

Tādu dižu istabīnu!

Raug', kur sēd lepnas meitas

Istabīnas dubenā.

LD 771,1

Es, pādīti dididama,

Augsti rokas cilināju;

Man pādīte diža rada,

Gribēj' augsti cilināta.

LD 1535

Es nebiju atraduse

Tik dižana ozoliņa:

Vara saknes, zelta zari

Sudrabiņa lapiņām.

LD 34066,4

Sen to dižu dižināja,

Sen bagātu daudzinaja, –

Iesviež pūru istabē

Kā apeņu vācelīti.

LD 16769

Skaļi dziedu, nokliedzot

Diža meža maliņā,

Lai dzird mani arājiņš,

Lai balsē remdējās.

LD 496,10

Doķis (duoķis) – 1) apaļas formas mārks; ūdens bedre; veca upes gultne; aizaugusi avota vieta. – “Sastopam arī mārkuš apaliskā veidā, kam vārdā doķis.” (Ligers, 112); “Kādreiz plavā iemūk ar kājām doķi.”; “Piles ņemas pa doķi, ka pļurkst vien.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 350); 2) sālstrauks. – “/Rupjā sāls/ smalcināšanai tika lietots vidēja lieluma no koka izdabts /četrstūrainis/ trauks buņķis, buncis, duņķis, duncis, doķis, buķis.” (Bilenšteins, 2007, 48); 3) liels, stiprs zvejas tīkls.

Dona (duona) – 1) maizes klaipa galiņš. – “Redz, Anton, tu maizīti sauc par donu, bet mēs, latvieši, par doniņu saucam kukuliša galu.” (Jākobsons, 155); 2) maizes klaips, maize. – “Ar sevišķu steigu Ede bija pakērusi bļodiņu, karoti un maizes donu un nāca jau viņam pretim.” (Saulietis, 151); “Nogriezis rīku visapkārt donai, viņš sazieda rikam virsū krietnu kārtu sviesta un tad lika zobiem strādāt, pa starpām iedzērdams malku sūras un aukstas tējas.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 46). Pamatā ide. *dhōnā- labība. Nozīmes attīstība: labība – maize – maizes klaipa gals (Karulis, I, 223).

18533. Kas maizi no donas pirkstiem lauž, tam pie ienadziem metas atskabargas. (LTT)

18652. Ja aizgrieztu maizi pie donas atstāj, tad badu aizgriež. (LTT)

18747. Meitām jāēd donas galiņi, lai tām krūtis labi augtu. (LTT)

7487. Lai ātri izprecētu, tad jāēd doniņa. (LTT)

7486. Ja meita ēd maizes doniņus, tad dabon saimnieka dēlu par viru (vai otrādi). (LTT)

Donas (duonas) – “laivu sānu plankas starp laidīem un laivas dibenu” (Marnics, 278). – “Starp sānu plankām laivinieki atšķir laidus un donas.” (Marnics, 48)

Donis, doņa (duonis, duoņa) – daudzgadīgs lakstaugs ar gludu, apaļu stiebru un sīkiem ziediņiem, aug mitrās vietās; niedre. Folklorā stalts, slaiks puisis vai slaika

meita tiek salīdzināti ar doni. Donis agrāk lietots pinumiem. – “Tā bija gara, slaika kā upes doņa.” (Janševskis, 1981, II, 66); “Iekāpu laivā un nogūlos, lai saulē labi izgozētos, bet, uz doņām gulēdama, biju aizmiguse un tikai no tava ūkšiena [...] uzmodos.” (Janševskis, 1983, II, 70); “Galda otrā galā uz doņu krēsla sēdēja māte.” (Atziņas, II, 18); “Atstātās paretās priedes kā garas, līdzenas milzu doņas ar neliekiem zaru puduriem galā rēgojās augstu gaisā.” (Janševskis, II, 46)

Doniņi aug dumburu zemē pāris pēdu garumā un tai resnumā kā rudzu stieбри. Ja doniņiem norauj zaļo mizu, tad atliek balta serde sudraba dzidrumā. Meitas labprāt pin vaiņģus iz doniņu serdēm. (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 179)

Sarkanbalta mātes meita
Tā kā roze dārziņā;
Smuidris bija tautu dēls
Tā kā donis jūrmalā.
LD 21331

Sūpe man, māmliit,
Tē viegle šūple:
Bērž līkst, līn striķ,
Doņem pīts šūpelīts.
(Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 33)

Zema resna tautu meita,
Vai tā bija šķeterēta?
Šmīdris, garis tautu dēlis
Tā kā donis jūrmalā.
LD 21341

Dore, dora, doris (duore, duora, duoris) – 1) bišu koks – agrāk koka dobumā iecirsts iegarens dobums bišu mājvietai. – “Doras ir izdobti koki, kuros bites mājo.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 221); “Arī pie Degām auguši ozoli ar bišu dorēm.” (Ancelāne-Kundrate, 9); “Aizgājis līdz [...] dorei priedei.” (Upīte, 1911, 20). Pamatā ide. *der- plēst, raut, šķelt, no kā arī ‘durt’; stiepuma pakāpē *dōr- (Karulis, I, 223). Dorei priekšā aizlika t.s. plauktus ar maziem caurumiņiem bišu iekļūšanai un izkļūšanai. Virs doru plauktiem piestiprināja apaļu koka gabalu (t.s. valnu), kas dori pasargāja no lietus, sniega iedarbības, kā arī no meduskārajiem lāčiem. Dore darīšanu sauca par doru dēšanu vai doru duršanu; 2) caurums, dobums. – “/Lapseņu/ mātītes nolien dorēs, stubeņos un citās nomalēs.” (KV, I, 380)

20667. Miķēļu vakarā iegriezī gailim kaklu un to nēsā apkārt gar visām dorēm un aptraipa stenderes ar gaiļa asinīm. Gaili nedrīkst pavisam nokaut. Dore vajaga tā krustiski, lai buri un raganas nestaigātu apkārt un nenospokotu lopus. (LTT)

Ai caunīt, vāverīt,
Dod man savu kažociņ':
Es bij' dorei dējējins,
Nakti gulu siliņā.
LD 30437,2

Doru pele (duoru pele), arī dravas pele – zebiekste. (Dīriķis, 1893, 84)

Kur to teci, doru pele?
Kolidū kolidū!
– Tek' uz zārdu zirnus ēst.
Kolidū kolidū! [...]
LD 33494

Drabenes, drabiņas – pārpalikumi alus darīšanas procesā; atkritumi. – “Drabiņas apļej ar verdošu ūdeni, skatoties pēc iesala daudzuma, cik alum vajaga iznākt.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 170); “Olu, ka padora, rūnās mīžu gryudu i apeiņu puorpalykums, tūs sauc par drabeņom. Drabeņis izbarojam gūvom, cyukom.” (Reķēna, I, 274); “Maize tāda kā drabenes, putra šķidra kā diķis, un algo viņš savu saimi ar sliktu drēbi.” (Janševskis, 1994, I, 41); “Cilvēk, arig tev ir smadzenes

galvā, arīg drabenes vien?" (Janševskis, Laimes bērns, 122); "Kas drabēnēs maisās, to cūkas ēd, Kungs, stāvi man klāt!" (Jākobsons, 238)

Drābule – 1) linaina plecu sega sievietēm. – "Līgava [...] uzģērbusies, uzsegusies drābuli ar sudrabenēm un uzlikusies vainagu." (Pētersons, 91); "Villainei virsū vēl drābule (= paldzins Nicā)." (Pētersons, 102); "Villaini un drābuli citas /sievas/ sedzās arī pār kreiso kamiesi. Sasprauda to kopā ar lielo saktu." (Janševskis, Nicā, 43); 2) gultas palags.

Lidztekus villainēm sievietes Rucavā valkāja arī linu auduma plecu segas – drābules. Tas parasti lietoja vasarā [...] Svētkos un godos rucavnieces sedza visas trīs: villaini, mārģeni, drābuli. (Rucavā, tur Paurupē, 34)

Draudze – 1) garīga vai cita veida domubiedru kopa, pulks (meitu draudze; puīšu draudze; brāļu draudze; kāzās panāksnieku un vedēju draudze; arī vilku, cūku, bišu, irbju, zosu draudze u.c.). – "Vienā draudzē mēs iesim." (Langijs, 55); 2) 'kara draudze' – teritoriāla kara vīru apvienība, kas aizstāvēja savu novadu ārēja uzbrukuma gadījumā, minēta 13.gs. un vēlākos vēstures avotos, sauksa arī no somugriem aizgūtā vārdā 'kilīgunda'; 3) 'zvejnieku, zveju, vadu draudze' – agrāk pagasta zvejnieku apvienība, kur katrs tās loceklis piedalījās kopējā zvejā gan ar darbaspēku, gan ar savu naudas daļu, naudu glabājot kopīgā draudzes kasē. – "Kopš seniem laikiem latviešu zvejnieki sadevušies kopā t.s. zvejnieku draudzēs, kas izveidojušās uz ieraduma tiesību pamata." (Sams, 1932, 81); "Katrā vadā piedalās ap 20 vīru, tie saucas par vada draudzi." (Veldre, 1939, 153); 4) 'baznīcas draudze' – ticīgo konfesionāli teritoriāla kopība; 5) 'tautu draudze' – svešie, kas var būt gan ar labiem, gan ļauniem nolūkiem.

Mangaļu pagastā ir pavisam 48 zvejnieku saimnieki, kuri izdevīgākas lašu ķeršanas nolūkā sabiedrojušies četrās draudzēs; tātad ikkatrā draudzē ir 12 zvejnieku saimnieki. Ikkatrai draudzei pieder vieni vadi, viena zvejnieku būda un viena lielāka laiva, nosaukta par kārbu. Ikkatrā draudzē ir divi stūrmaņi [...] Sadabūtā nauda tiek ik pa laikam draudzes locekļu starpā izdalīta jeb, kā visi zvejnieku saimnieki to mēdz teikt, dielēta. Pie dieliņa (= dališanas) ikkatrs saimnieks dabū vienu daļu, turpretim stūrmanis pusotras daļas. (DL, 1891, 145–147)

*Nosakliedz vanadžinš
Staiga purva maliņā;
Sasatrūka irbju draudze,
Aiz kalniņa gulējuse.
LD 2570*

*Smalki vērpju maz liniņu
Pa vienai šķiedriņai,
Lai pietika tautu draudzi
Kā ar miglu apmiglot.
LD 25236,2*

*Panāksnieki, vilku draudze,
Kur šo nakti gulēsiet?
Cits purvā, cits ellē,
Cits vaiveru silīnā.
LD 20996*

Draugs – 1) biedrs, labs paziņa. – "Draugu būs papildnam, kad alus trauki pilni." (Mīlihs, 1806, 32); 2) kara biedrs, kara vai cita veida draudzes loceklis. – "Tikām Rūsīnš no pils augšas uzrunāja Cēsu mestru Bertoldu, savu draugu, tas ir, biedru." (Indriķa hronika, 177); 3) otrs, cits, svešs (nereti arī naidīgs) cilvēks. Iespējams, vārda pamatā ir ide. *dher- turēt, saturēt, balstīt vai *dhreu- stiprs (Karulis, 1, 227).

*Gana dziedu, gana raudu,
Nedzird mana māmuliņa;
Drauga māte gan dzirdēja,
Tā par mani nebēdāja.
LD 140*

*Ko būs man nu darīt,
Draugs paņēma līgaviņu!
Mana paša vaina bija,
Ka tik ilgi audzināju.
LD 15849*

Dravēt – 1) ierīkot, izdabt kokā bišu mājokli. – "Dravnieks patlaban bijis uzlīdis kokā

aulu dravēt.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 110); 2) izņemt medu no bišu dores. – “Bites dravēt – bitēm medu izņemt.” (DL, 1893, 1); “Bišu godu te svin, kad medu dravē, kā īpašus svētkus.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 410); “Veci tēvi kāpuši bites dravēt un mielojušies ar medu un miestīņu.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 365). Lietv. ‘dravenieks, dravnieks’ – biškopis. Lietv. ‘drava’ – 1) bišu mājoklis izdabta kokā; 2) bišu mājokļu jeb doru kopums mežā, kas kādam draveniekam pieder. ‘Dravas koks, drava koks’ – koks, kurā ierikota drava jeb dore.

*Vai priedīte, vai eglīte,
Ko es tev ļauna riebu?
Vienu mizu vien norāvu,
Drava koku dāvādams.
LD 30252*

*No zīlītes es pazīnu,
Kurš bij dravas ozoliņš;
No maizītes es pazīnu,
Kura laba cepējaņa.
Tdz 55771*

*Bites māte man jautā,
Ko dar' veci draveniek'?
Dzenu pina, valnu raksta,
Saulītē sēdēdam'.*
LD 30283

*Mans tēviņis dravu dara,
Es aiznesu launadzīņu.
– Tev, meitiņa, tā draviņa
Par launaga nesumiņu!
LD 30356*

Drāztinis – pātagas koka kāts. – “Kārtīgi apstrādātu pātagas kātu sauc par drāztini (no vārda ‘drāzt’).” (Bilenšteins, 2007, 283)

Drēgi, drēgas, drāgas – 1) uz ragavām/ratiem četrstūrī sastiprināti uzliekami koki, lai varētu uzkraut lielāku baļķu, dēļu, siena vai citu lielāku vezumu; balsta koki kaut kā uzlikšanai. – “Viņš stāvēja, atspiedies pie ratu drēgiem.” (Veselis, 1991, 15); “Stīpas ribām drāza, sautēja, lieca, apakšgalus stiprināja klāt ratiem ar īpašu liksti, bet pie drēgiem sēja auklām.” (Birznieks-Upītis, Bēgļu laikos, 348); “Drēga ratos pie mums ieradās [...] mātesmāsa.” (Ķuzāne, 11); “Vecāmāte izveda Dūmaļu un piesēja pakaļā pie drēga.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 8); 2) divi koki ar vidū krustiski piestiprinātiem dēļiem, izmantoti tiklu pārnesšanai un žāvēšanai. – “Drēgas ir, lai nestu ķudeļi no laivas līdz kāpu būdai.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Tikls uz drēgām uzlikts.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007). Vārds aizgūts no vācu ‘träger’ – balsts.

Interesantas bijušas vietējo vilku medības, pie kam lietoti šādi paņēmieni: ziemā, gaišās mēneša naktīs uz ragavām uzsējuši platu, šim nolūkam īpaši pagatavotu drēgi, lai, zirgam joņojot, tās neapgāztos. (Štūlis, 1937, 13)

Drellis I – parādu vergs Livonijas laikos (13.–15.gs.). – “Uz redelēm gulēja cilvēks. Tas bija drellis.” (Migla, Rūmnieks, 12); “Dod drelli man [...], man tāds palīgs gauži nodērētu.” (Migla, Rūmnieks, 35)

Drellību nodibināja kara gūsts, parāda kalpība un nāves soda izpirkums. Vikingu laikos drellis bij sava kunga neierobežots īpašums: viņš varēja savu drelli atsavināt, sakropļot, nogalināt un izlietot par nozieguma ieroci. (LKV, III, 5923)

Drellis II, dreļļi – mājaudēju tehnika segu aušanā. – “Drellis (lejasvācu ‘drell’) – izrakstīts, galvenokārt acekņains nātns vairāknišu audums, pretstatā vienkāršam.” (LKV, III, 5924); “Nātnās gultas segas bija austas tā saucamo isto dreļļu pinumos, kas Latvijā pazīstami vismaz kopš 18.gadsimta.” (Alsupe, 2008, 130–131). Vārds aizgūts no vācu ‘drell’.

*Es ienēmu ļaudavīnu,
Vižu pīt nemācēja.
Viju asu pātadzīnu,
Izmācīju dreļļus aust.
LD 22602*

Drīceklis, vilka drīceklis, drīceklis, drīcekle, drīcekle – mežroze, mežrožu krūms. – “Grāvmalā zied meža rozēs. To šeit sauc par drīcekļa krūmu.” (Balandnieki, 271); “Meža rozi sauc arī par lauka rozi un vilku drīceklēm.” (Ilsters, 1883, 47); “Lēkāja pa drīcekļu krūmu.” (Balandnieki, 202); “Pēc muskata smaržozošos mēsliņus sajauc ar vilkudrīcekļu sulu un uzziēda sprančmaizītēm, ne lielākām par vīna glāžu peciņām.” (Zariņš, 94)

Driegāt, driegot (drieguot) – slimot. – “Visu vasar’ driegāt driegā, līdz viņš it slimš tapa.” (Langijs, 55); “Viņa domāja: padriegās, padriegās un pāries.” (Balandnieki, 114); “Tur gan viņi palika brangi, sārziem, piepūstiem vaigiem un kakliem, bet arī driegoja.” (Jurgens, 32); “Zaļgalu tēv, ar ko tavš Miķelis driego?” (Jurgens, 76). Lietv. ‘driega, driegošana’ (drieguošana) – slimošana, slimība.

Drigalka, grigalka, grigolka – plosa un strūgu vadāmais airis. – “Plosa noturēšanai abos galos ielika drigalkas. Tā sauca milzīgos, no slaidiem baļķiem tēstos, 8–10 m garos airus.” (Marnics, 86); “Grigolka ir slaidis, plakani notēsts baļķis, ko lieto plosos un strūgās.” (Valdis, 59); “Dēļ plosa valdīšanas tā katrā galā ietaisa airus (irkļus), drigalkas. Drigalkas stāv kumbros.” (DL, 1894, 61); “Drigalkas parasti vilka viens vīrs, stāvot kājās, atsperoties ar kāju pret šim nolūkam iekārtotu baļķi un atliecoties atmuguriski ar visu augumu.” (Marnics, 279); “Varēja dzirdēt, ka čikst smagās stūres drigalkas.” (Sarma, 1999, 200); “Strūdzinieki sakrīt kā mušas ap grigolku: ar to stūrē strūgu.” (Valdis, 59)

Drimala – druciņa, tikpat labi uz konkrētu lietu vai priekšmetu (‘drimala sāls’), kā uz abstraktu (‘tāda nieka drimala zināšanu’). – “Dūd man drimalu maizes!” (Brenčis, 112)

Dripsna – 1) kaut kas mazs, sīks, niecīgs; mazumiņš; 2) “noplīsusī drēbju stērbele” (DL, 1892, 114).

Drīve – darvā mērcētas pakulas, kuras iedzen spraugās, lai ūdens nesūcas laivā. – “Spraugās starp plankām un gar tēviņiem rūpīgi iedzina darvotas pakulas, tā saucamās drīves.” (Marnics, 53); “Kur drīve bija novecojusi, tā bija jāizrauj un jāiedzen jauna.” (Marnics, 102). Lietv. ‘drīveklis, drīveklis’ – darbarīks, ar ko darvā mērcētas pakulas dzen spraugās. – “Drīves [...] ar īpatnēju, kaltveidīgu paplatu tērauda rīku – drīvekli – un rokas veseri iedzen spraugās starp laivas “blankām” (neviens laivnieks šo vārdu neizrunāja “plankas”), lai ūdens nesūcas cauri.” (Marnics, 237). Darb.v. ‘drīvēt’ – blīvēt spraugas ar pakulām, sūnām vai citu materiālu. – “Krustā trīs vīri apstrādā uz mutēs apgāztu laivu, laikam tie drīvē.” (Marnics, 232). Aizg. no vācu, holandiešu vai zviedru val. (Karulis, I, 230–231).

Drones (druones) – stīpas. – “Kubls pūst, drones nepūst.” (Mikla; atminējums: lauks un eža)

Drudzis – 1) drebuļi, trīsas; slimība, kas saistās ar drebuli. – “Grūtu drudzi gulēt.” (Depkins, I, 183); “Daudz purvu, mūklāju un ūdeņu dēļ pulks ļaužu mocījās ar auksto drudzi.” (Atziņas, I, 20); 2) trauksme, nemiers, satraukums, uztraukums; 3) niedre; 4) spārnota kode, tauriņš. Pamatā, iespējams, ide. *dreugh-: *drugh- (Karulis, I, 232). Darb.v. ‘drugt, drūgt, drūdzēt’ – drebēt, trīcēt; salt, stingt. – “Uguns siltums mums izliekas vismiļāks, kad, aukstumā nosaluši un nodrūguši, nākam viņas tuvumā.” (Saulietis, 380); “Un cik tad labi, kad tā izdrūdzis tiec siltā istabā.”

(Saulietis, 216); "Viņš bija mitrajā, vēsajā rudenis naktī stipri sadrūdzis un drebēja no aukstuma." (Saulietis, Raksti, III, 126); "Rokas bija visai nodrūgušas no aukstuma un slapjuma." (Saulietis, Raksti, V, 61)

Drudzis nospiedis kā kāds lietuvēns mūsu tēvu tēvus ilgus, ilgus gadus [...] Kam jau viņš uzkritis, tas mazākais bez gada kratīšanas neticis vajā. Mirt ar viņu nemiruši un vajā tikt no viņa ar nevarējuši bez sava zināma laika [...] Kad uzkritis, tad vispirms aukstums ņēmies kratīt, pēc kratīšanas stipri galva sāpējuse un spēka nemaz nav bijis. Drudzis visvairāk piemeties pavasarī, gavēņa laikā. Viņš esot staigājis pa mežu dienvidos kā neredzams gars un saucis paklusu cilvēka vārdus; kurš tad šim nu atsaucies preti, to bez žēlastības sācis kratīt [...] Drudzis arī naktī pa miegam saimnieka balsi cēlis mājas ļaudis augšā un, kurš uzcēlies, tam bijis klāt. (DL, 1893, 30)

6012. Drudzi daudzina par vienu no bīstamākām vecu laiku slimībām. Viņš mēdzis piesisties ne agrāki kā ap 15 gadiem un piemeties allaž no pārbišanās. Drudzi varējuši dziedēt ar sabaidīšanu un vemšanu, bet slimnieki nebijuši ne sabaidāmi, ne arī piedabūjami uz vemšanu. (LTT)

6021. Pavasari drudzis vazājies apkārt. Viņš vēlies te kā dzīvu kamols, te atkal kā diegu kamols, un ja vie kāds cilvēks šim dalicis nagus (rokas), tā drudzis tūlīņ tam cilvēkam bijis klāt. (LTT)

6042. Kad rudzi zied, tad trīsdeviņām vārpām jānobrauka ziedi un jāapēd, jo tā varot no aukstā drudža izsargāties. (LTT)

J.Endzelīna sākārtotajā vārdnīcā "Latvijas PSR vietvārdi" zem šķirklja 'drudzis' minēti 9 toponīmi, kas visi lokalizēti Kursā vai Zemgalē: Drudža strauts jeb Drudzis Vecaucē, Drudža purvs Gudeniekos, Drudža grāvis Platonē, Drudžu diķis Zentenē u.c. Raksturīgi, ka no šiem 9 vietvārdiem 5 ir hidronīmi, 3 – āru vārdi (konkrēti – pļavas, meža un gravas nosaukums) un tikai viens oikonīms – Drudziņbūda Sarkanmuižā [...] J.Endzelīns tos cilmes ziņā saista ar latv. 'drudzis' vai 'drudzi' – spārnotas kodes vai arī (ar jautājumu) ar prūšu 'drogis' – niedre [...] Plašāk izvērstu šīs etimoloģijas ligzdas analīzi dod V.Toporovs, minot, cita starpā, ka tuvākie atbilstošie vārdi atrodami tikai slāvu valodās (kr. 'drozhatj, drognutj' [...]). No vārdiem ar pamatnozīmi 'drebēt' tāpat atvasināts gan mūsdienu latviešu valodas apēlatīvs 'drudzis' un tam atbilstošais lietuviešu 'drugys', gan pēdējā homonīms – liet. 'drugys' – tauriņš, gan prūšu valodas vārds (ko V.Mažulis rekonstruē kā *drugis vai *drugis) ar nozīmi 'niedre'. (Bušs, 175–176)

Druņķis – putras spainis. – "Druņķi vīram jāaiznes ēst uz pļavu." (DL, 1892, 17)

Druvnesis – agrāk koka trauks skābputras glabāšanai un nešanai strādniekiem uz lauku. – "Kādreiz Kurzemē un Vidzemē tik pazīstamais un tagad gandrīz jau aizmirstais druvnesis (šal. 'druva' – tīrums + 'nest') ir vienkocis, kurā lēja skābputru, ko dot 2–5 strādniekiem līdzī uz lauka." (Bīlenšteins, 2007, 102); "Bijis tāds nesaīmais spainis, ar kuru pļavā un druvā nesa līdzī dzeramo. Sauca par trukši vai arī druvnesi." (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 169); "Iznāca sētas vidū ar druvnesi vienā rokā, ar maizes sainīti otrā." (Lerhis-Puškaitis, 1903, 43); "Grieča saklunčīnāja pūteļa druvnesi un ielēja melnmeža skutulī." (Lerhis-Puškaitis, 1903, 131); "Sēja pie kulēm klāt iztukšotos druvnešus." (Birznieks-Upītis, 177); "Jūs atceraties, mežsarg Ati, kas taisīja tos skaistos druvnešus?" (Janševskis, I, 142)

/Druvnesim/ augšpusē ir vāks, kas sniedzas nedaudz pāri malai. Druvnesis, tāpat kā dui-dibenis, ir uz augšu sašaurināts. Lai trauku varētu ērtāk nest, tā divos pretējo dēļiņu izurb-tajos caurumos iever auklu. (Bīlenšteins, 2007, 95)

Biezuma Bozumene, berzdlama namā druvnešus un piena traukus, sarāja bērņus, lai nelekānot pa akmeni un nestāvot durvīm priekšā, – viņa namā nevarot labi redzēt. (Janševskis, 1983, II, 61)

Kas man vainas ganos iet

Pie labā saimnieka:

Riecīns sakā, vērdiņš makā,

Skāba dzira druvnesī.

LD 29252

Duba, dube – labības stabi, kūļu rinda. – “Sacēlies pārkoņa gaiss un viens zibiņa stars kā linte nācis taisni uz zemi – rudzu dubiņā iekšā.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1. puse, 58); “Zosis labības dubiņas (statiņus) tā iztēzģājušas, ka bail redzēt.” (DL, 1892, 81); “Līdz vakaram viss kunga mežs izravēts un vienās dubiņās sakrauts.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 9)

Ducele, duceles, sk. Cels.

Ducis – divpadsmit. – “Dučiem pārdeva vispirms amatnieku metāla izstrādājumus: nažus, cirvjus, atslēgas, karotes, tāpat arī galantērijas preces: cimdus, zeķes, pogas, cepures u.tml. izstrādājumus.” (Zemzaris, 169)

Dūdieviņš, ūdieviņš – putns tārtiņš. Latīņu val. ‘aegialites hiaticula’ (Dīriķis, 1893, 96). – “/Dūdieviņu/ pie mums atrod tikai jūrmalās, visbiežāki uz jūras salām, piem., Sāmu salā.” (Lōvis, 119)

*Kā tava atspulga pārplaisno ūdeņus,
Vilnājā zūdot,
Dūdiniek pelēkais, tārtiņ mans – dūdieviņ,
Pagaisis grūtums.
(Vizma Belševica “Dziesma dūdieviņam”)*

Duidubenis, dujdubens – mucveidīgs koka trauks šķidrumu pārnēsāšanai, “iz taisniem galdiņiem sastipots putras vai piena trauks, apakša platāka nekā augša; abos galos tam dibens; ir četrstūrainis caurums, kuru aiztaisa ar spundi, un mazs lociņš nešanai; putru strebja pa caurumu ar liku karoti” (DL, 1893, 65–66); “Lai nevajadzētu krogos tērēties, dzerot alu vai tēju, lika kučierim ņemt līdza tā sauktā dujdubeni skābu putru.” (Janševskis, I, 217); “Ēzdami no kulēm izvilkto maizi un piesitrēdami no saviem dujdubeņiem skābu putru.” (Janševskis, 1994, II, 11)

Parasti tas ir spaiņa lielumā, un tam vārdā druvnesis, druvnēsis, drūnesis, drunesis (Kazdangā, Džūkstē), drūnis, druvnice, dronītis vai amis, citur arī duidubenis (Grobiņā, Kazdangā, Nicā, Nigrandē, Padurē), dujdubenis (Dundagā), duidibenis, luņģis (Dzirciemā), danga (pie Aizputes), druņķis (Lielezerē), leģele (Kazdangā, Lazdonā, Stendē), livāns (Grobiņā, Kalētos), paldiķis (Dundagā), paldriķis (Dundagā un ap Ventspili), strukuls (Druvienā), trucis (Ikšķilē), trucītis, ļencka (Aizputē), vērpēle, zarkauda (Zemgalē), peipkane (Irlavā), stuņķis (Kalētos). (Ligers, 50)

Klaušu laikā muižas darbā sūtītajam kalpam /duidibeni/ deva līdzi skābputru visai nedēļai. Putru ielēja un izlēja pa dažu collu lielu kvadrātveida caurumu pie augšējā dibena. Caurumu aiztaisīja ar īpašu klucīti, iespiežot to spundes caurumā. Lai to noslēgtu ciešāk, klucīti aptina ar līnu lupatiņu. (Bilenšteins, 2007, 95)

Duka, dūka, duks – enerģija, spēks. – “Nav vairs dukas.” (Magazin, IV, 114); “Kad visu vasaru to tauku putru vien strēbis, kur tad tā duka lai rodas?” (Upīts, 1987, 238); “Lai tad pēc ziemas grūtumiem pasviež pakaļu gaisā, ja vēl ir duka.” (Pelēcis, 269)

Dūkans, dūks – 1) tādas krāsas kā apmākusies debess, kā dūmi; 2) rūsganas, pelēk- vai melnbrūnas krāsas (parasti attiecībā uz zirgu). – “Mēlna spalva, bet atsi rūsģanumu.” (Zirģa pase, 12); “Pavisam citāds bija ūsiņu darģa lopiņģ. Jau galģa tam bija citāģa. Tas bija dūģans.” (Balandnieģi, 307); “Nosedģlodami jāģjamo dūģkano, solģjās to novest padģirdģt.” (Janģģevģskģis, 1981, II, 207); 3) mitrs, migģlains, dūģmakains (par laģku).

*Si pa ceļu, raibus govīs,
T'pr, dūkani kumeliņi!
Māte gaida raibu govju,
Tēvs dūkanu kumeliņu.
LD 28894*

Dūkas – sens mūzikas instruments, saukts arī par dūdām, soma stabuli, kuleni, dūdu pūslī. – “Dūku troksnis aplāpēja cilvēka balsi.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 68)

Dūkas taisa no vienā gabalā novilkta jēra, kazlēna, suņa vai citas ādas, t.s. soma. To spēlētājs piepūš ar savu dvašu vai mazām plēšenēm. (LE, I, 529)

Duklas – no ašķiem vītas cilpas, parasti putnu ķeršanai. – “Duklas ar nagliņām piestiprina pie dēļa gabala, kuru tad ar sniegu apkaisa un apakš paegļu krūmiem noliek, jo teteris ziemu labprāt ēd paegļu ogas.” (DL, 1891, 6)

Dukurēšana – zivju dzīšana tiklā ar īpašiem dzenamiem rīkiem. – “Brida upē ar dukuru un žebērķlu pēc vēžiem un zivīm.” (Jurgens, 32); “Dzenot zivis ar dzenamiem rīkiem: purgu, dūkuri, dūķeri, duņķeri.” (LKV, IV, 7991). Darb.v. ‘dukurēt, dūķerēt’ – dzīt zivis tiklā ar dzenamiem rīkiem, “braukt naktī laivā un dūlāja gaismā ķert vai durt zivis” (LKV, III, 6023). – “Taisījām aizsprostus, dukurējām ar brideni.” (Jākobsons, 242); “Laba jau būtu gan tagad kāda pārmaiņa, ja palaimētos sadukurēt kādas vēdzeles.” (Birznieks-Upītis, 66)

Dukurs, dukuris, dūkuris – 1) zvejas rīks, ķesele zivju smelšanai, “tikls priekš zivju ķeršanas vienam cilvēkam” (DL, 1891, 121). – “Dukurs pieder pie velkamajiem tikliem.” (Ligers, 1942, 43); “Meža upju pacerēs lidakas sirmas kā siekstas, tās ķēra ar dukuriem un tāpat ar kārkla klūgu murdiem.” (Upītis, 6); “Iesim ar dukuri plaviņas dzelmē, tur mūžam kas ķeras.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 232); “Dukurs, pie stīpas turot, cieši jāspiež pie dibena, lai zivs netiek pa apakšu cauri.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 215); 2) zvejas rīks, žebērķlis; 3) “mazs žuburains koks, no virsotnes taisīts, ko uzmeklēt makšķeres” (DL, 1894, 65); 4) zivju baidāmais rīks, “kārts ar kluci galā, ar ko dzen zivis tiklā” (LKV, III, 6023). – “No viņa es iemācījos vēžot ar roku un ar dukuru purgāt zivis.” (Marnics, 20); 5) stampa. – “Virtus buļvus sameica ar dukuri.” = vārtus kartupeļus samīca ar stampu (Marija Kursīte, Zemgale, 2007); “Katrū /skābējamo kāpostu/ kārtu ar dukuru sastampāja, līdz virsū parādījās sula.” (Vaivods, 45); 6) no diegiem taisītas putnu cilpas. – “Putnu cilpas, kuras taisa no diegiem, šņorēm, sauc [...] par dukuru.” (DL, 1891, 6). Darb.v. ‘dukurēt, dūķerēt’ – 1) dzīt, bakstīt, stampāt. – “Ja medniekiem līdzī bija suns, kas ūdru uzoda, tad dukurēja tieši tajā vietā.” (Draviņš, 242); 2) braukt naktī laivā ķert vai durt (dukurēt) zivis.

Primitīvs zvejas rīks ir dukurs, ar kuru zvejnieks zvejo, bradādams pa sekliem, zālainiem ūdeņiem. Tā pagatavošana ir vienkārša – kādu 1,50 m platu un apmēram tikpat garu tikla gabalu iestiprina puslokā saliektā priedes, bērza vai kadiķa kokā, izmaucot šo koku cauri tikla acīm; abus saliektā koka galus savieno ar auklu, kura savukārt izņemta cauri tikla malējām acīm. Mīnētā kārtā pagatavotajam zvejas rīkam tikls parasti nav cieši iespiļēts koka lokā, bet gan atrodas diezgan vaļīgā stāvoklī, lai, to velkot pa zālaino ūdeni, izveidotu sava veida tikla maiss – āms. (Ligers, 1942, 40)

36404. Kad iet zvejot un grib, lai labi ķeras, tad pēc pirmā loma jāiesplauj dukurā. (LTT)

Dūķeris – dūķerēšanas jeb dūlēšanas rīks, ar ko nakts tumsā rāda gaismu.

Dūķeris sastāv no gara kāta, kam galā uzmaukts dzelzs kāts ar tādu pašu kurvi galā. Šai kurvi saliek sveķaino malku un aizdedzina. Gaismas rādītājs dūķeri tur rokām. Ar laivu braucot, dūķeri ierīko laivas galā virs ūdens. (Latvju raksti, II, Krustpils, 100)

Dulbuts, dulbuds – laivas aprikojuma daļa. – “Laivas malā ārpusē vēl piesit sānu dēli, dulbutu jeb dulbudu, un izzāgē un izkaļ tanī kādas 4 iramvietas, kur ieurbti divi duļļu caurumi. Dulbutā ieurbj vēl caurumus, ko izlieto mastu piestiprināšanai; arī velkot laivu krastā, tur iebāž dulli, kur pieķerties.” (LKV, X, 19865)

Dūlēšana, arī dūķerēšana – 1) īpašs zivju zvejas veids, kurā apvienota zivju duršana ar žebērkli jeb dūlējamo dzelzi un ūdens apgaismošana ar dūli (sk. Dūlis 2.nozīmē). – “Parasti dūlēšanā dodas divi cilvēki.” (Ligers, 1942, 21); “Dažreiz zvejnieki sarīko zvejošanu ar žebērkiem arī naktī – dūķerēšanu.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 100); 2) dūlēšana – nīkšana. – “Meitīši gan kaktos [...] reizēm ņurdēja par nelabu dūlēšanu caurām naktīm.” (Saulietis, Raksti, V, 115)

Populāra bijusi līdaku dūlēšana, t.i., zivju duršana, kad laivas priekšgalā uzstiprināja īpaši šim nolūkam kaltu dūlējamo dzelzi – metāla režģi, uz kā iekurināja sausas sveķu malkas pagalītes. Airētājs klusām virzījās laivu uz priekšu, bet dūrējs ar žebērkli rokās stāvējis priekšgalā un vērojās, vai kur neguļ līdaka; no dūlētāju gaismas tās neesot baidījušās. (Draviņš, 255)

Dūlis, dūle, dūlājs, dūlējs – 1) dūmeklis, ar ko apdūmo bites vai citus kukaiņus. – “Viņa bija sagatavojusi labi kūpošus dūlējus.” (Leimane, 1990, 85); “Pakūpina drusku no dūlāja un ņem no skapišiem ārā vienu rāmi pēc otra.” (Birznieks-Upītis, 353); “Aizdedzinājis labi dūli, attaisijis tropu un dūlējis.” (Upīte, 1911, 39); “Dūli (vācu val. ‘fackel’) rokā turēdams.” (Kronvalds, 517); 2) lāpa vai skali, ar ko apgaismo ūdeni, zvejojot naktī (visbiežāk – vēžus ķerot). – “Papiross tam kūpēja kā dūlis mutē.” (Apsīšu Jēkabs, 136). Darb.v. ‘dūlēt’ – 1) apdūmot kukaiņus ar dūli. – “Kad dravenieks iet lauzt medu, viņam vajag ar kūpekļiem izdūlēt bites ārā un aizbaidīt tās sāņus.” (Ligers, 222); 2) apgaismot ūdeni zvejojot. – “Dūlējot brauc lielāko tiesu tikai pa upes vai ezera malu, pa seklākām vietām, gar ceriem.” (Ligers, 1942, 21); “Es arī iešu ar jums dūlēt,” Marčs puslūgdamies sacīja.” (Valdis, 168)

Tā ir divas–trisarpus collas gara oša vai pilādža šķila, kuras viens gals ir krustveidīgi piecas līdz sešas reizes iešķelts, otrs – apdarināts tā, lai būtu ērti to turēt rokā. Šo koku vispirms apdedzina ugunskurā, tad liesmu nodzēš. Bitenieks kāpj augšā un, dūmekli kustinot un pūšot, rada veselu dūmu mākonī, lai aizsargātos no bitēm. (Bīlenšteins, 2001, 197)

Karstās vasaras dienās, it īpaši, ja lopi ganās aplokā, kādā ar zariem, sūnām vai velēnām pārsegtā bedrē dedzina dūli – dažādas skaidas un grūzus, lai radītu kūpekļus, kas atvairā mušas un odus. (Ligers, 145)

Dūli taisa karstā vasaras laikā, lai sargātu mājas lopus no odiem un dunduriem. Izrok bedri, sakur uguni, apkļāj to ar skujām vai sūnām, lai liesmas netiktu laukā; tā ceļas auksti dūmi. (Brencis, 113)

Duls, dūls, dulls, dums, dumjš, dumala, dumalains – tumša nokrāsa pie pamatkrāsas; pelēcīga nokrāsa, visbiežāk saistībā ar ‘bērs’ (tumši brūns). – “Caur logu redzu, ka Būmanis jau izved dumjo zirgu.” (Birznieks-Upītis, 173); “Dullams bērs.” (Langijs, 62); “Pa priekšu brauca kāds pajūgs ar diviem duliem zirgiem.” (Balandnieki, 348); “Dumš ūdens = tumšs ūdens.” (Langijs, 62)

*Es būt' gājis kūmiņās,
Man nav bēra kumeliņa;
Es izgāju mežmalā,
Pāra reižu nosaucos.
Man izveda briēžu mātē
Dullu bērū kumeliņu.
LD 1335*

*Es meitiņa šī novada,
Ne šo puīšu līgaviņa;
Vedīs mani par novadu
Rakstītām kamanām,
Rakstītām kamanām,
Dūli bērū kumeliņi.
LD 9690*

*Aun, meitiņa, baltas kājas,
Nāc man līdzī pieguļā!
Es tev došu dumjus, bērus
Par pieguļas gulēšanu.
Es negribu dumjus, bērus,
Es grib' pašu jājējīn(u).
LD 51591*

*Sen es teiču brālēnami –
Nenem tālu ligavin'.
Piekūst mani dūlin bērī,
Sadīlst slieces kamanams.
(Kēsta Ēna, Kurzeme, 1961)*

Duļbārds – “borta malai uznaglots cieta bērza koka stiprinājums, lai airi pastāvīgā kustībā neizgrauztu pašu borta malu” (Marnics, 279). Aizguvums no vācu ‘dollbord’.

Duļģis – rupja auduma vīriešu kreklis bez aprocēm. (Endzelīns, Hauzenberga, I, 341)

Duļļi, duļņi, dulles – “tapas priekš ariem /laivai/” (DL, 1892, 107); ratu virsu šķērskoki, ratu tapas. – “Nu šis atkal apmelojis to gudro brāli un teicis, ka esot solījies tos divi bērzus, kas tur muižas placī, ar duļļiem vien noduļļot.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 647); “Ar duļņiem pa muguru tam dūlnīdams.” (Janševskis, II, 193); “Viens /ratu/ ritenis jau atkal klibo, abi priekšējie duļļi ļogās vien.” (Upīts, 1947, 32); “Pudefes sašķaidās pret ratu duļļiem.” (Upīts, 1947, 22); “Laivā ceļos nometies, pierīkoja ariem jaunus duļļus.” (Upīts, 1970, 122); “Airi sāka atkal plīkšķēt ūdenī, duļļi klakstēja tikko sadzirdami.” (Upīts, 1970, 166). Aizgūts no vācu val. ‘dolle’.

Dūmistaba, dūmu istaba – sens dzīvojamās ēkas veids. – “Dzīvojamā ēka bija dūmu istaba ar labības maltuvi vienā galā.” (Jurgens, 7); “Vēlākos laikos arī dūmu istabās bija pa stikla rūtei.” (Jurgens, 8); “Dūmistabā divas telpas – pati istabiņa un priekšnams – sinces.” (Brīvdabas muzejs, 85); “Deviņpadsmitā gadu simteņa septiņdesmitos gados ļoti reta dūmu istaba vēl bija sastopama.” (Jurgens, 172)

Dūmu istabas pēc savas formas un ierīces atgādina riju [...] Agrāk šādās istabās dzīvojuši. Istabas vienā kaktā bijusi krāsns – ceplis bez skursteņa, līdzīgs rijas krāsnij, mūrēts no neskaldītiem akmeņiem, kjeģeļiem un māliem. Krāsns pamats atbalstās uz istabas māla kula. Pamatā lielāki akmeņi. Cepla caurums no grīdas ir pāris pēdu augstumā. Šai cepli pagatavojuši visu ēdamo. Cepla dibenā cepuši maizi. Cepla priekšā cepuši gaļu, vārījuši ēdienu, sutinājuši kāpostus u.c. Krāsns priekšā novietots liels akmens sēdēšanai. Kad krāsns kurējusies, visi dūmi nākuši atpakaļ un izkļīduši gan pa durvīm, gan pa sienā ietaisītiem [...] aizšaujamiem lodziņiem. (Latvju raksti, II, Krustpils, 34)

Agrāk, ku bij tēds dūmu ustabas ar aizšaujamo lodziņu – vakaros, kad ilgāki palikuši augši, tad nelobojs šāvs lodziņu vaļā, bet, redzēdams, ka vēl kājās, nosplāvuies: “U, tu! Vēl kājās!” un tad grūdis atkal lodziņu cieti. (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 215)

*Ķekatas ielēca
Dūm' istabēju:
Dievs deva miglāiņu
Vasarīnu.
LD 33458*

Dunkurs – zvejas palīgrīks; “no koka taisīta ripa ar iedobenu apakšu; no virsuvē vidū ieurbts caurums, kurā iedzīts garš kāts; to lieto pie zvejošanas, ko zivis dzīt, dunkurēt” (DL, 1891, 153). – “Dunkuru sitienus [...] dzird arvienu skaidrāk.” (Apsīšu Jēkabs, 162)

Dupenis – zivju baidāmais, dukurs. (Milenbahs, I, 518)

Dupis, duplis – koka trauks, kurā smalcināja sāli, stampāja taukus. – “Sadzīvē nepieciešama sāls piesta, saukta dupis jeb duplis.” (Bilenšteins, 2007, 49)

Duriņa, durvīņa -- zvejas rīks, "tikls, kam gar trim malām koki: zvejojot divi zvejnieki brien un stumj duriņu ar garāko vidējo koku gar dibenu pret krastu vai paceri." (LKV, III, 6088)

Pavisam mazos ūdeņos zivis ķēra ar tā dēvēto duriņu (durvīņām) – apmēram pusotru metru garu un mazliet šaurāku tikla gabalu, kam katrā galā bija pa kokam, par aptuveni metru garākam nekā duriņas platums. Zvejoja divatā, katrs turēdams savu koku. (Draviņš, 256)

Durvis – "apzīmē ne tikai vērtņi, bet arī aili, pa kuru staigā (Endzelīns: sākotnēji 'durvis' – atvārs ārā un iekšā staigāšanai), varbūt notikusi kontaminācija 'duris + urva' – ala, dobums, no kā forma 'durvis'". (Karulis, I, 243)

6123. Durvīm jāuzvelk krusts, lai velns netiek istabā. (LTT)

2582. Kad bērns piedzimst, tad jāuzvelk 3 krusti uz logiem un durvīm, lai velns nepārmaina bērnu. (LTT)

5900. Caur durvīm vai caur logu nevajagot maizi vai citu ko dot, tad svētību izdodot. (LTT)

Dusulis – astma; klepus; apgrūtināta elpošana. – "Strādāt vairs nespēju, dusulis mani moca, ka jābeidzas vai nost." (Zeiboltu Jēkabs, 128); "Kas tev, dusuļam, uz tavām pašām kājiņām izdēdējušam, pabalstiņš ir?" (Latviešu ārste, 106); "Pret garo dusuli pelnos izcepti sipoli jāēd." (DL, 1891, 157). Darb.v. 'dusulēt, dusuļot' (dusuļot) – klepot, mocīties ar apgrūtinātu elpošanu.

15619. Kad bērns dusulē (t.i., kad viņam liels kāsus, kad krūtīs cieti), liek nokautas vistas iekšas siltas uz krūšņiņām; glāsta kāju apakšas un krūšņiņas ar sasildītiem vistas taukiem. (LTT)

Dūša kā miets! = daudz drosmes. – "Sataisījuši labi drošu sirdi un dūšu kā mietu." (Upīte, 1911, 54); "Dūša [...] bijusi puikam kā miets un labi stiprs nags." (Upīte, 1911, 82)

Duža – salmu, linu kūlis. – "Agrāki linus mīstija pa 25 saujām, kuras, sasietas vienkopus, sauca par dužām." (Milenbahs, I, 522)

Dvaga – 1) kvēpi, sodrēji; 2) darva, deguts.

6594. Ielej špirktu (ja nav, tad brandvīnu) ar baltajām drapēm (Opmaņa dr.) traucīnā, aizdedzina un tura vājeniecei apakšā, kura, apsegā ietinusies, stāv plānā; tas dod stipru dvaga un siltumu uz augšu. (Pētersons, 1901, 13)

Dvālekts, dvālikts, dvāliķis – agrāk mainīgs tilpuma mērs, no puspūra līdz vienai divpadsmitajai pūra. – "Vēlāk par dižo dvālekti saukuši vienu astoto, bet par mazo dvālekti – vienu desmito pūra." (LKV, III, 6104); "Priekš dažiem gadiem paņēmusē no viņa uz atdošanu dvālekti linsēklu." (Janševskis, 1981, II, 417)

Pie sīkākmiem graudu mēriem vēl jāpieskaita senais kuršu mērs dvālekts, kas kuršu nodevu sarakstā 13.gs. uzdots par vienu desmito daļu pūra. Dvālekts nosaukumu saistot ar lietuviešu 'dvylika' – divpadsmit, izteikta doma, ka dvālekts sākotnēji bija pūra divpadsmitā daļa. (Zemzaris, 100)

Māte meitu izdevuse

Par putrainu dvālektīti.

Vai, māmiņa, tev pietrūka

Kāpostiem putrainiņu?

LD 15535

Annai mēllums

Dvālekšu dižumu;

Ja man netīci,

Pras' nama sliekšņam!

LD 35121

Dvarta – ganību vārti. – "/Dvarta/ ir tuvāk pie durvīm (kā durvis) [...] Rāpatos sauca tos ganību vārtus, aploku vārtus par vārstekļiem." (Ugāles pagasta stāsti, 2009, 26)

Dvaša, dvese, dvase – 1) elpa. – “Dieva dvaša.” (Depkins, I, 207); “Viņam nelaba dvaša atsitās.” (Ulmanis, 55); “Pieturi dvašu.” = aizturi elpu (Fennels, 1989, 28); “Tēs izlaid peide dvaš.” (Zelma Kalniņa, Kurzeme, 2006); 2) dvēsele, gars. – “Svēta dvase – svēts gars.” (Plāķis, 87); “Tā piktā dvase ir tā, kur iz Laumes pasivirš = par Laumi pārvēršās.” (Kuršu kāpu folklorā, 14). Darb.v. ‘dvašot’ (dvašuot) – elpot.

576. Kad iet pie svešas akas nodzert, tad jāuzpūš dvaša, lai slimības nepielīp. (LTT)

3035. Ja bērns bļauj vai negul, tad to kvēpina ar katoļu baznīcā svētītam zālēm. Zāles ber uz kvēlošām oglēm un bērnu tur virsū, lai tas iedvašotu dūmus. (LTT)

Dvēsele – 1) elpa. – “Dvēsele smird viņam.” (Karulis, I, 244); 2) balss; 3) dzīva radība, dzīvība; gars. – “Radīta lieta, katrā dzīvo, katrāi dvēsele ir.” = katrāi dzīvai radībai ir dvēsele (Fennels, 1989, 28); “To dvēseli izlaist.”; “Karstā laikā lopi tik dvēsēļ velk.” (Depkins, I, 208); “Siltu no dvēseles ņemt.” (Lange, 57); “Dvēseli vilkt.” (Ulmanis, 55); “Dvēseli izlaist un mirt.” (Depkins, I, 208); “Vēl dvēsele kaulos.” (Ulmanis, 55); “Dvēseļu dienā vaidzies aizīt da kopim sveceiti aizdegt.” (Veneranda Sarkane, Latgale, 2007)

36324. Cik zvaigžņu pie debesīm, tik ļaužu ir pasaulē, katram ir sava zvaigzne. Kad zvaigzne krīt, tad ļaudis sāka “Redz, kur dvēselite skrien!” (LTT)

35821. Ja zārks ielikts ratos un uz viņa uzlaižas zīle, tad miroņa dvēsele pārgājusi kaut kādā putnā. (LTT)

2291. Kad mironi uz kapiem veda, tad ceļa malas kokos grieza krustus, lai dvēsele nenāk atpakaļ. (LTT)

1415. Kad ausis spiedz, tad Dievs ar Velnu strīdas ap cilvēka dvēseli. Tad vajag teikt: “Dievam, Dievam, Dievam.” (LTT)

Dvēseļu dienā, kad no visām sētām ļaudis brauc uz kapsētu, dvēseles ieritinās braucēju vezumos un nokļūst kapsētā. Daža dvēsele ļoti smaga, cita viegla, ko vedēji vēro no tā, vai zirgs ir slapjš vai sauss. (Cedriņš, II, 46)

*Ko tu dzied, bezdvēsele,
Tev jau lāga nevedās;
Es dziedāšu, man vedās,
Man ir dziesmu dvēselite.
LD 870*

*Ej pie Dieva mieloties,
Mana dārģa dvēselite:
Dieviņam balti zirņi
Sudrabiņa bļodiņā.
LD 27598*

*Kālabade svētu rītu
Pulkēm jāja bāleliņi?
Viena maza dvēselite
Apakš baltas villainītes.
LD 1353*

Dvilinkus – dubulti, divkārtīgi. – “Salikt drānu dvilinkus.” (DL, 1894, 18)

Dzaiveri, dzaiveri, dzeiveri – purva augi vaivariņi. – “Smaržo vīgriezes, dzaiveri.” (Pelēcis, 20); “Uzvēdīja dzaiveri, kļiedza pazīstami dzērves.” (Pelēcis, 218); “Lej trīs daļas ūdens, vienu daļu vīnetiķa, rupju sāli, divpadsmit sīpolus, ļoti piparus, divas saujas paeglogu, nedaudz dzeiverus un vāri mikstu.” (Zariņš, 48)

Dzebra – “audums, kura audi ar ārā atstātiem galiem kā pušķiem”. (Tdz, IV, 224)

*Es bij' vīras, man bij vara,
Es varēju lielīties:
Trim plaukstiem zebru josta,
Trim asimi zobentiņš,
Pieci pušķi cepurēji,
Sešas zvaigznes zobenāji.
Tāz 42774*

*Redz kur vīrs, redz kur roka,
Pār Daugavu šautru svieda;
Trim plaustām dzebru josta,
Trim asīm zobentiņš.
LD 13195*

Dzeguzes kumoss, saukts arī par putna kumosu – sens paradums pavasarī nekad neiet ārā no mājas neēdušam, lai dzeguze “neaizkūkotu”. – “Uz rīta pusi iemetuši kartupus pavardā, ko drusku uzkost, kā saka – putnu kumosu.” (Upīte, 1911, 239); “Jāiekož dzeguzes kumoss.” (LTMSP, 310)

6274. Lai dzeguze neaizkūkotu, tad pavasara rītos agri arvien ir kas jāuzkož, ko sauc par dzeguzes kumosu. (LTT)

6277. Pavasarī, kad sākas dzeguzes laiks, neviens negāja no rīta ārā, kamēr nebija mutē ieņēmis kādu kumosu maizes, lai dzeguze neaizkūkotu. To kumosu sauca par putna kumosu. Bet ja nu kādu cilvēku dzeguze aizkūkoja, tad viņš visur bija miedzīgs. (LTT)

6281. Dzeguze aizkūko, ja to pavasarī pirmo reiz dzird tukšā dūšā. Cik reiz tad dzeguze kūko, tik gadu vēl dzirdētājs dzīvos. (LTT)

6306. Kad neēdis pirmo reiz pavasarī dzird dzeguzi kūkojam, tad sagaidāms badīgs gads. (LTT)

6313. Ja pavasarī pirmo reizi dzeguze neēdušu aizkūko, tad tas cilvēks izkalst, bet, ja tūlī apskrien trīs reizes ap augošu koku un iekož tani, tad koks nokalst, bet cilvēkam nenotiek nekāds ļaunums. (LTT)

6358. Kad pirmo reiz dzird dzeguzi kūkojam ne kumosa neēdis, tad visu gadu no mutes nāk nelaba smaka. Tādēļ pavasarī, īpaši Jurgu nedēļā, veci ļaudis saka, ka jāieed putna kumoss, lai dzeguze neaizkūkotu. (LTT)

Dzežu sniegs, sk. Cīruļputenis.

Dzeinis, dzeins, dzainis, dzenis, dzēnis – 1) senākos laikos ar virvi un īpašu sēdekli aprikota ierīce kāpšanai bišu kokos, “no astoņām grīstēm pīta kantaina virve, ar kuru dravnieki vilkāš klāt pie dravas” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 14). – “Tā nu vectēvi, satinuši dzeiņa virves un dzeiņa sēdekli un uzmetuši visu šo būšanu uz muguras, padusē iesprauduši dūlēju, meduscību, sietiņu, tīkliņu, biškaroti, gāja pirmo /bišu/ ienesumu raudzīt.” (Veselis, 1991, 80); 2) “dzeins – visi audekla velki” (Latvju raksti, II, Krustpils, 145); “Dzeinis –savilktais, bet vēl neuzriestais audekls.” (Strautiņa, 120); “Par dzeini velkus citur sauc īpaši pa to laiku, kamēr tos riez.” (DL, 1891, 38); 3) ‘dzenītis, dzēnītis’ – nabas saite. – “Rokas uz augšu sviežot, dzēnītis apmetas bērniņam ap kaklu.” (Pētersons, 1901, 5); “Kad dzēnītis vidū, bērns augs un dzīvos.” (Pētersons, 1901, 22). Vārds ‘dzeinis’ ir “tās pašas cilmes kā ‘dzija’ [...] Nozīmes attīstība: ‘dzīsla, cipsla’ – ‘dzija, pavediens’ – ‘aukla, virve’ – ‘ierīce kokā kāpšanai’” (Karulis, I, 246)

Tev, priedit, zemu zari,

Tev dzeiniša nevajag;

Tev, māsiņ, daudz bāliņu,

Tev dievera nevajag.

LD 18050

Kas varēja ošu sprēst

Kas ozolu šķeterēt?

Kas varēja dzeinīt' vīt

No tekoša ūdentīņa?

LD 26067

Priežu dēļ dravenieki

Garu dzeini videnāja¹⁴;

Meitu dēļ māmuliņa

Garu vilka audekliņu.

LD 7338

Dzēlestība – “tāds psihisks pārdzīvojums, kad cita ciešanas dzeļ, sāpina arī mūsu sirdi, modina tajā līdzjutību pret cietēju”. (Blese, 185)

¹⁴ Vidināt, videnāt – vīt.

Dzelkns – iedzeltens. – “Dažas sūnu sugas krāsoja dzelknu /krāsu/.” (Draviņš, 322)

Dzēls – iedzeltens, dzeltenīgs. – “Dzēls ābols.”; “Dzēla drēbe.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 356). Lietv. ‘dzēlums’ – dzeltenums. – “Sējumā iemeties dzēlums.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 356)

*Vai no dzēlas rudens debess
Dainu zvaigznes sirdis krīt?
(Vizma Belševica “Būsi zvaigžņu zinātājs”)*

Dzeltes, dzeltas, dzeltlapas (latīņu val. ‘lycopodium complanatum’) – augs, kuru agrāk izmantoja krāsošanai. – “Dzeltenu krāsoja ar dzeltēm.” (Jurgens, 24)); “Dzeltāno krāsu dabū no dzeltām jeb dzeltēm, kas aug silā.” (Šmits, 1937, 110)

*Silā eimu, silā teku,
Silā man vajadzēja:
Silā man dzeltes auga,
Pasilē madariņas.
LD 7139*

*Viena pate tautu meita
Dzelts plūca siliņā;
Ne tai bija vilku bail,
Ne to manu bāleliņu.
LD 7141*

*Meitu dēļ dzeltas auga,
Meitu dēļ madariņas,
Meitu dēļ jauni puīši
Seglo savus kumeliņus.
LD 7132*

*Liča meita gauži raud,
No ličiem aizvedot:
Ne vairs bija liča dzeltas,
Liča sārtas maraniņas.
LD 22357-1*

Dzeltnis – dzeltenas nokrāsas zirgs. – “Mans dzeltnis ir pērkams par 180 rubļiem.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 110); “Vai es vakar savu dzeltni atdotu par 180 rubļiem, ja zinātu, ka simtu verstu apkārtnē būtu dabūjams otrs tāds zirgs, kas pēc spalvas, stāva un visādi noderētu ar manu dzeltni pāri?” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 120)

34936. Zirgiem dod vārdus parasti pēc viņu spalvas: bēris jeb brūnis (bērs), sirmis, dzeltnis, melnis, baltiņš, raibis, laucis (ar lauku pieri). (LTT)

Dzelzu vārdi – buramvārdu paveids. Dzelzu vārdiem bija jāaizsargā pret ievainojumiem un sāpēm dažādos dzīvības briesmu gadījumos, visvairāk karā.

6566. Par dzelzu vārdiem sauc tādas riebjamās vārdus, ar kuriem cilvēks topot nejūtīgs pret sāpēm. Lai to izdarītu, tad sakot: “Ai, jūs manas miļās miesas, pārvēršaties pakulās; lai tur sita, lai tur dūra kā pakulu kodelā!” (LTT)

*Dzelzīm dzimu, dzelzīm augu,
Dzelzīm savas kājas āvu.
Manas miesas, mani kauli,
Tinaties pakulās,
Lai nelien svina lode,
Ne tērauda zobentiņš.
Dieva dotu cirti cirtu
Pelēkā akmeni;
No akmeņa taukus ņēmu,
Smērēj' savu augumiņu.
Dzelzu pirti kurināju
Tēraudiņa skaidiņām,
Dzelzu slotu sutināju,
Lai perās tas puisīts,
Kam tērauda kažocis.
Man kažoka nav.
(= Vārdi, lai karā nenokauj,
trīsreiz atkārtojami.)
LD 34111*

Dzelzzāle, dzelszāle, dzelzu zāle, arī brīnumzāle – folklorā samēra bieži minēts augs. Ar šo nosaukumu laikam domātas asās zāļu sugas, tostarp grīslis. Taču par dzelzzāli ticējumos saukta arī kāda noslēpumaina zālite ar pārdabiskām spējām.

3612. Smardīgo zāli, kas upītē pret straumi tek, sauc par dzelzzāli. (LTT)

7088. Kad uziet ēža midzeni, jāpataisa sēta un pašam jāgaida līdz ezis pārnāks. Ezis redzēdams, ka nevar tikt midzeni, aizsteidzas un atgriežas ar dzelzs zāli. Šī zāle ezim jāatņem. Kam šī zāle klāt, tas visur var bez kavēkļiem iekļūt. Vienīgi ezis pazīst dzelzs zāli. (LTT)

10318. Dzelzu zāles derīgas ievainojumiem. Viņas ir drēbes gabaliņā jāsasit un jāpiesien pie ievainojuma. (LTT)

Aiz Daugavas dzelzu zāle

Zied ar zelta ziedīņiem:

Tur jāņem mani bāleliņi

Jāņu nakti pieguļā.

LD 32503,1

Jauni puši bandinieki,

Jāņa nakti neguliet:

Skaugīts jūsu kumeliņu

Dzelzu zāli ēdināja.

LD 32512,2

Jāņu nakti bāleliņi,

Pieguļā neņājat,

Jānīts jūsu kumeliņus

Dzelza zāli ēdinās,

Dzelza zāli ēdinās,

Sapīs vara pineklos.

LD 32512,1

Dzeņaukstes, dzeņaugstes, dzeņaukšas, dzeņauskas, dzeņaukla – zirgu iejūga piederums, tas pats, kas sumestuve – ādas aukla, ar ko sasien sakas; “siksņas vai resnas auklas abās pusēs sakām, ar ko, iejūdzot zirgu, savieno sakas ar loku un ilksīm” (LKV, XX, 6317). – “Dzeņaugsti izvelk cauri abiem saku caurumiņiem un, lai tā nerīvētu zirga kaklu, ieliek rievā starp abiem caurumiņiem.” (Bīlenšteins, 2007, 281); “Zirgu arklā jūdzot, dzeņaukstes uzmauc uz apīžām.” (Ligers, 13); “Zirgus sabrauc sētā blakus, viri uzmet grožus uz dzeņaukstēm un ilksū galiem, aizsprauž pātagas aiz rēdēm un ieiet pusdienā.” (Birznieks-Upītis, 206); “Dzeņaukstei gals atraisījies.” (Upītis, 1984, I-II, 122)

14453. Kad jaunive ir izpirkta un kāzinieki taisās braukt uz jauniņa sētu, tad ir atkal dažādi kavēkļi priekšā. Dažam ir groži pie dzeņaukšām piesieti, tā ka zirgu nevar pagriezt. Dažam ir zvans piesmērēts ar taukiem un neskan. Dažam pieliktas kamanās vecas slotas un citādi krāmi. (LTT)

Dzērves acs, dzērvacs – augs, jumstiņu gladiola (Ēdelmane, Ozola, 109). – “Mūsu florā savvaļā aug viena /gladiolu/ suga, dzērvači, dzērves acis [...], augs ar purpur-sarkaniem ziediem, nav tik rets, bet izkaisīts mitrās pļāvās un purvainos mežu kļajumos, vairāk austrumu daļā [...], ir ar smaržīgiem bumbuļiem [...], ko agrāk [...] nēsāja kā amuletu pret ievainojumiem.” (LKV, V, 10066); “Kuslu bērniņu tūdaļ jemas kvēpināt ar [...] kniploka čegauni, dzērves aci.” (Pētersons, 1901, 29)

– Man mamma ar šito dzērves aci pret nobili kūpināja.

– Ar ko?

– Tāda dzērves acs bija kādreiz tāda apaļa, nu, viņa skaitās, vispār Latvijā viņa ir aizsargājama augs, tāda savvaļas gladioliņa maza, tad ar to vajadzēja nokūpināt. (Anna Cērpa, Kurzeme, 2001)

3041. Piektvakarā māte nogriez drusciņu no saviem matiem, drusciņu no suņa spalvām, pieliek dzērves aci un vella sūdu, tad gruzdina visu un kvēpina bērnu, šūpuli un istabu. (LTT)

3042. Bērnu kvēpina ar [...] dzērves aci, Jāņu vakarā pārnestu pilēgi un sūnām, ko lieto istabu ceļot. Sūnas ņem pārstūris (pārkrustis) no labā augšpakašļa uz kreiso apakšpakašļa un otrādi. (LTT)

Lai izkūp, lai izsmird skauģim visas domas kā šie dūmi, lai izsprāgst skauģa acis kā šī dzērves acs, lai velns iet un mūk pats no sava sūda (maziem bērniem). (LBV, I, 245)

8289. Kad govīs dzen ganos, tad dod viņām dzēves aci, lai neapskauž un neapbur. (LTT)
Ar šīs gladiolas sīpoliņu, ko sauca par dzēves aci, laucinieki agrāk indējuši lapsas, kad tās pārlietu savairojušās. Salika kopā ar gaļu un mēģināja no viņām tikt vaļā. (Inese Ēdelmane, Rīga, 2008)

Dzērvessūds – šķidrums, kas rodas darvas tecināšanā. – “Kad iesāk kurināt, tad vispirms nāk ārā dzērvessūds. Tas ir dzeltens, to lej ar lāpstu ārā, tad nāk darva.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 171)

Dzērvju zābaki – saspregājusi kāju āda.

Lauku sētās, staigājot basām kājām, bradājot pa aukstiem ūdeņiem, rudens salnām, āda iekaisa, saspregāja, kļuva sāta [...]. Tādus iekaisušus, sārtus stilbus dēvēja par dzērvju zābakiem. Lauku sievas no /dzērvju/ zābakiem atbrīvojās, iesmērējot ādu ar skābu krējumu. (Leja, 2006, 137)

Dzīda – zvejniecībā “gara kārtiņa, kam viens gals resns, kurš tiek lietots pie dzišanas, zivis zvejojot ar dukuru”. (DL, 1891, 6)

Dziedējs, dziedinātājs – ārsts (Langijs, 11; 58). – “Langius uzstājas pret ģermānismiem un tā – ārsta vietā labāks esot ‘dziedējs’, no ‘dziedēt.’” (Augstkalns, 136); “Zirgu dziedinātājs.” (Depkins, I, 191); ‘Dziedināšana, dziedēšana’ – ārstēšana. – “Dziedināšanas nauda.” (Depkins, I, 191). Darb.v. ‘dziedēt, dziedināt, dzījāt’ – ārstēt. – “Palēni dziedināt to vainu.”; “To neveselību dziedināt.” (Depkins, I, 191); “Ūdens, kas vātis ir augoņus drīz mēdz dzījāt.” (Latviešu ārste, 112); “Dzījā to vainu it īsā laikā.” (Latviešu ārste, 172)

1755. Trakumu var izdziedēt ar čūsku ūdeni. (LTT)

1326. Ja esot kādam augons kādā vietā, tad vislabākais un derīgākais līdzeklis esot: vilkt ar rādītāja pirkstu krustus uz vainīgās vietas un skaitīt: “Mans vilciņš rūc, mans vilciņš dūc, mans vilciņš klibu kāju. Kas dziedinās tev vāju? Ja nelidzēs, tad neskādēs, tad tomēr vilka nesmādēs.” (LTT)

3106. Visvairāk bērnu kaites dziedēja vecas sieviņas ar mazgāšanu. Pēc ūdens apvārdošanas un pārkrustišanas pielika tur bērza ogles, ap sētas mietiem salasītas plūres, dažādas stādus, kā ļaunuma zāles, skalbes u.t.t. Pēc ogļu sīkšanas un grozišanas pa ūdeni sprieda, vai slimība lēkusies no nobīja jeb skaudīgu acu nobrinēšanas. Kad bērnu nomazgāja, tad caur kreklu trīs reiz izņēma degošu skalū un tad tik vilka mugurā. (LTT)

Dziedrs, dziedrs, dziedra, dziedre – 1) koks, kam apcirsti jeb nodzenēti zari; balķis; kāts. – “No apaļām, salaidumos izdabātām dziedrām.” (Veselis, 1991, 156); “Būtu neiespējams nokļūt, ja tie neierīkotu dziedru tiltu.” (Veselis, 1991, 61); “Ratnicā uz plauktiņa ir vairāki jaunu grābekļu dziedi dažādā lielumā.” (Balandnieki, 362); 2) ēkas, griestu sija. – “Meitenēm bij viegla lieta uzrāpties pa siena pantu uz dziedra.” (Brigadere, 163); “Galvas dūrās dziedēs.” (Mīlenbahs, I, 561); “Istabā zemi siju griesti, ko te sauc par dziedru griestiem.” (Veldre, 1938, 13); “Šī ieraudzījusi aiz dziedas aizbāztu grāmatu.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 165); “Nomauc [...] iemauktus un paglabā aiz dziedra.” (LTTP, XV, 248); “Aizlika aiz dziediem kas mazāks, lai nepazūd.” (Anna Dintere, Kurzeme, 2007)

Dzimtava, dzimtuve – dzemde. – “Lai dzimtava [...] nemaitātos, vājeniecei nav brīv /pēc dzemdībām/ uzcelties vai sēdēt.” (Pētersons, 1901, 16)

6617. Kad pēc satīšanās dabū sakacēties, kad, kāpjot ārā no augstas gultas, dabū sklīdēt, kad, īsi sakot, iekšās dabū kas limēt, tad nāk ārā dzimtava (dzemde). (LTT)

6615. Dzintava, kad nak ārā, ar saslapinātu dvieli uzņem uz augšu, savada atpakaļ, apsien ar drānu un sarauga ar mātes vārdiem. Liek virsū kampara eļļā apmērcētu un saraudzītu vati. (LTT)

Dzindrs, dzindra – podniecībā brūnā vāpe. – “Brūnos toņus Ziemeļlatgales podnieki iegūst ar dzelzs oksīdu jeb – kā paši podnieki sauc – dzindru.” (Pujāts, 2002, 17); “Dzindru keramiķi parasti dabū no kalējiem, saslaucot pie laktas sakrājušos dzelzs izdedžu nobirzumus.” (Pujāts, 1960, 15)

Dzintars, sk. Zitars.

Dzintele – metāla skava, kas pēc formas atgādina U burtu. – “Katram krampim savas dzinteles vajag, lai durvis pa nakti sveši vaļā nedabūtu [...] Citās pusēs dzinteli par cemi saucot.” (Peļecis, 163); “Pieliekamajā no dzinteles viņa norāva nukuci kvēpinātas teļa krūts, cūkas melmeņu gabalu jeb saldo gaļu, sauktu arī par filē.” (Zariņš, 94)

Dzīpars, dzīpurs, dzījpurs, dzījpārs, dzīvpars, dzīpors (dzīpuors) – krāsains dzijas pavediens. Vārds ‘dzīpars’ ir saliktenis no ‘dzija’ + vārds, kura pamatā ide. *per- da- līt, lauzt. Nozīmes attīstība: ‘dzijas daļa, gabals’ – dzijas pavediens – krāsotas dzijas pavediens (Karulis, I, 255).

4768. 30. novembrī pie kādas vecas baznīcas Vidzemē ir cūku audzējamais tirgus. Tur tirzīnieki saiet papriekšu uz veco baznīcu, nes alu līdz un lej to tur zemē, un iemet ogles, mālu gabaliņus, dzīparu galus un naudas grašus baznīcas pagrabā, tad iet uz krogu un izdala nabagiem maizi un gaļu, un tad dzer un plītē. /Latv. Jaužu draugs, 1836. 71./ (LTT)

6917. Vajaga dabūt kādu sējēju, kas mezglus sien, vienalga, vīrieti vai sievieti, tikai vai pirmo, vai pēdējo dzimušu. Tam jāņem dzīpars un jāsien ap slimo locekli trejdeviņos mezglus. Tam, kam dzerkste, kad sien, jāprasa: “Ko tur sien?” Sējējam jāatbild: “Džerksti sienu.” Kuram sien, jāsaka: “Sien, sien, kamēr sasien!” Un tā uz katra mezglā jāprasa, kamēr trīs deviņi mezglī sasieti. Tad trīs reizes jānosplaujas un jāsaka: “Trīs dienas vesels, trīs nevesels!” Un ikkatru vakaru viens mezglis jāraisa vaļā. (LTT)

3800. Lai meitas puišus dabūtu, tad sestdienā pirti ejot gredzena pirksts labajā rokā aptinams trīs reizes ar sarkanu dzīparu. Pirksts jāper, sakot: “Še būs, tur nebūs.” (LTT)

*Kas tur mirdz, kas vizēja
Vidreksnišu krūmiņā?
Jāņa māte sagšas auda
Deviņiem dzīpariem.
LD 33011*

*Saules meita jostu pina
Mēnestiņa gaišumā;
Es prasīju dzīpariņu,
Man iedeva zelta jostu.
LD 33963*

*Iziedama Mārai devu
Dzīparotu prievitiņu.
Nem par ziedu, miļa Māra,
Pirmo pādes dāvaniņu.
LD 1138*

*Ābelīte Dievu lūdza,
Lai ved meitas [meitu] šoruden:
Visi zari nolīkuši,
Dzīpariņu žāvējot.
LD 7121*

Dzīvības māte, māte – dzemde; iedomāta miesas daļa, kas satur dzīvību locekļos. Senlaikos ticēja, ka tāda ir ne tikai sievietēm, bet arī vīriešiem. – “‘Māte’ jau no seniem laikiem bijusi saistīta arī ar citiem iekšējiem orgāniem, un dažas iekšējās kaites apzīmētas ar vārdu mātes vaina.” (LKV, XIII, 26032)

19546. Ļaudis tic, ka dzīvības māte atstājot savu vietu un izdaloties pa locekļiem līdz pirkstu galiem. Ar vārdiem un braucīšanu to varot dabūt atkal savā vietā. /A. Bilenšteina rokraksts, Kalsnava un Jelgava./ (LTT)

19547. Kad (dzīvības) māte vairs nav savā vietā, tad slimo vajag nobraucīt jeb nostriķēt. /A. Bilenšteina rokraksts, Kalsnava. K. Boivics, 1862.g., Lubāna./ (LTT)

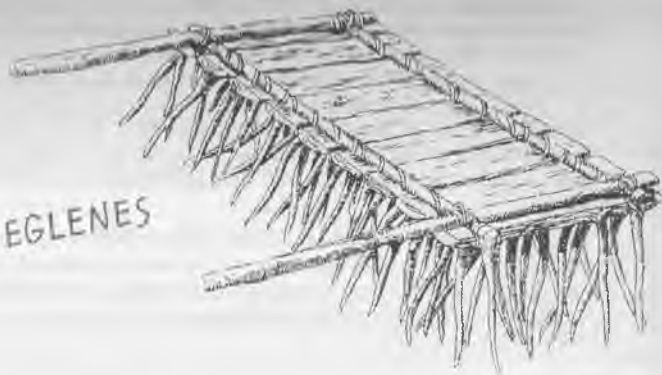
19548. Māte (uterus un kāda iedomāta miesas daļa). Pēc riebjēju izskaidrojuma katram

cilvēkam, tāpat vīriešiem, kā sievietēm, esot miesā kāda cieta dzislaina miesas daļa dūres lielumā, kas atrodies tuvu pie muguras, pret muguras kaulu. Tā esot māte, no kuras mierīga stāvokļa atkarājoties cilvēka veselība. Māte izskatoties kā varde ar četrām kājām jeb rokām, kas esot dzislas krietnas auklas resnumā. Kad cilvēks saraustījies, tad māte esot nobīdīta no savas vietas, un tad tā apķerot ar savām rokām cilvēka iekšas, kuras šņaugdama tā saceļot lielas sāpes vēderā un arī galvā. Sevišķi sievietēm šāda kaite esot bistama. It īpaši dzemdētājām māte izejot no savas vietas un saceļot bīstamu slimību. Lai māti noguldītu, tad slimo ved uz pirti, kur kāda riebēja to laita. /F.Brīvzemnieks, Труды, 1881, VI, 115./ (LTT)

19551. Sieva stāsta, ka vīrs muižā dabūjis dikti sastrādāties, tad viņam tā gan tā māte tapusi vaļā. Tā nu viņam nāk brīžam uz sirdi, brīžam iegul sānos, brīžam mugurā, brīžam izklīdusi par visiem kauliem; tad atkal ņem viņam iekšas raustīt, ka kliedz pilnā kaklā. Es lūgtos, ka jūs viņam dotut tādas zāles, kas viņam atkal to māti ietaisa savā vietā. /Latviešu Avīzes, 1848, 13./ (LTT)

Dzīvot kā pa kāzām – dzīvot vienos priekos. – “Tā dzīvojuši kā pa kāzām.” (Upite, 1911, 90)

EGLĒNES

E

Egļenes, egļi – “zaru ecēšas, taisītas no egles šķilām, kam bija daudz zaru” (Kundziņš, 1974, 317). – “Egļi bija ecēšas no egles tievgaļiem, pāršķeļot tos uz pusēm un sasienot kopā tā, lai zari, nolīdzināti apmēram vienā garumā, būtu uz zemi.” (LTMSP, 200); “Sukai līdzīgās ecēšas ar saviem daudzajiem un biežajiem zariem [...] ļaudonas apkārtņē (pie Aiviekstes) sauc egļi, egļene.” (Bilenšteins, 2007, 222)

Eģe – apmale; neirstoša mala audumam vai adījumam; apšuvums. – “Senajos audumos sevišķa vēriba veltīta auduma malu eģēm.” (Zariņa, 1999, 33); “No velku cilpām veidotās sākuma un nobeiguma eģes.” (Zariņa, 1999, 32); “Eģe piešujama gar visu ārējo malu.” (Meijbergs, 1938, 95); “Piediegto eģi piešujam pie virsdrēbes maziem dūrieniem tā, lai tie no labās puses nebūtu redzami.” (Meijbergs, 1938, 114). Aizgūvums no vācu ‘egge’ (Milenbahs, I, 566).

Eidene – atraitne. – “Nīcā, reti lietots – atraitne.” (DL, 1891, 105)

*Kur mēs tās vecās
Eidenes liksim?
Dzīsim jūrmalā
Tītiņu ganīt.
LD 20893*

Eiduks – veclaiku naudas gabals, kas atbilda trim grašiem. – “Poļu laikmeta monētās nav lielas dažādības: visvairāk šiliņu un eiduku.” (Latvijas Saule, 1930, Nr.91/92, 1013)

*Spīdi gaiši, mēnestiņi,
Nakti veda sērdienīti,
Tai nebija sudrabiņa
Ne eiduka dižumiņa.
LD 5226,2*

*Slaucīju istabu,
Dabūju eiduku,
Uzkāpu kuilim,
Noskrēju Rigā,
Pārvedu dui veģus,
Dui kumelišus.*

*Krāj, puisīti, siku naudu
Pa vienam eidukam,
Lai varēji ziergu pierkt,
Labas kalas kameņiņas,
Lai varēji vizināt
Sav' raženu līgaviņu!
LD 29795*

*LD 34312
Krodzeniece, nabadzīte,
Zemu vilka vēderiņu;
To tev dara putu kannas,
To tie lieki eiduciņi!
LD 19995*

Ej pa gaisu! Ejiet pa gaisu! – saka stiprās dusmās, aizkaitinājumā, vēloties kādu raidīt prom. – “Ejiet pa gaisu, vai es jūs cieši turu!” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 144)

Elks, elka – 1) senču (pagānu) svētvieta, svētnams. Nostiprinoties kristietībai, ar vārdsakni *elk-* sāka apzīmēt pagānisko dievestību, dievus un pagāniskās ticības piekopējus. – “Elka Dievs; Elka Dieva kalps; Elka Dieva kalpošana; Elkaticība; Ēlka dievīgs.” (Langijs, 14); “Elka dievība.” (Depkins, I, 27); “Elka dieva mežs.” (Depkins, I, 100); “Elka kalns.” (Ulmanis, 62); “Elka dieviem dāvanas.” (Depkins, I, 115); “Elka nams.”; “Elka = dieva nams.”; “Elka altāris.” (Depkins, I, 27); “Elka dievu baznīca.”; “Elka = dievīgs stabs.” (Depkins, I, 100). Visvairāk ar sakni *elk-* sa-
glabājušies vai bijuši māju, kalnu, pļavu nosaukumi. Kurzemē fiksēti pāri par 50 vietvārdi ar sakni **elk-*: Turlavas pagastā vairākas ELKA birzis, Laidu pagastā ELK-UPĪTE, Priekules pagastā, kurā ietilpst agrākais Asītes pagasts, arī vairākas kapsētas ar nosaukumu ELKA; 2) aklas pielūgsmes objekts. – “Vai tu pats nenoskārsti, ka nauda ir tavs elks?” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 153); 3) likums. – “Lejā ceļš griezās itin asā elkā.” (Mīlenbahs, I, 567); “Elkoņu elkoņiem.” = likumu likumiem (Ulmanis, 62); 4) rokas locītava starp augšdelma un apakšdelma kauliem. – “Tēva tēvs ar elku ceļa galā atspiedies, pieri turēja rokā.” (Zvaigznīte, 61); “Tā uzreiz, garām iedams, šis man... davaj tik ar elku vēderā iekšā.” (Kaudzīte, 1989, 142). Vārdam pamatā ide. **el-* liekt. Prūšiem, lietuviešiem, epizodiski arī latviešiem (Kurzemē) paralēla forma ar **alk-* Alka, Alkas – svētbirzs (prūšu val.); upurkalns, vieta, kur izdarīt ziedojumus (lietuvval.). Gan Lietuvas, gan bijušajā prūšu apdzīvotajā teritorijā daudz vietvārdu ar **Alk-* (Toporovs, I, 72–74). – “Kas attiecas uz semantisko nosaukuma motivāciju baltu valodās, tad varētu domāt par nozīmi ‘greizs, greizums, lieks, likums’ telpiskā (kalns, ieklaka, likumaina upe u.tml.) un reliģiski-tētiskā nozīmē.” (Toporovs, I, 74)

Šī vārda paralēles citās indoeiropiešu valodās (gotu *alhs*, senangļu *ealh*, sensakšu *alah*) apzīmējušas svētnīcu, templi, citiem vārdiem sakot, aizsargājamu un neaizskaramu vietu, ko salīdzināma reliģiju vēsturē apzīmē ar polinēzisko tabu vārdu. (Šturms, 1948, 18)

Uguns Dievs (pērkons), svētības Dievs (pūķis), laimes māte, jūras māte, vēja māte, mēslu bāba, meža tēvs un daudz citi vēl bij tie elki, kam kalpoja un upurēja.” (Šulcs, 1832, 34)

Viņi sapulcējās kādās jaukās birzēs vai pie kādu kuplu vecu koku, liepu jeb ozoli, tos pavissam ļoti cienidami, vai arī pie it lielu akmuņu saviem elkiem kalpot.” (Šulcs, 1832, 34)

Elka dievu mežs un trīs elka dievu tirgi esot Vidzemē [...] Tas jau no tēvu tēviem, var būt jau no pagānu laikiem tiek turētš par svētu, bijājamu. Tur nedrīkst nei kociņu nocirst, nei putniņu iznest. Tās mājas veci saimnieki /elka dievu mežu/ cieši sargā un glabā, un vēl dažās vietās, it kā pagānu laikos, elka dieviem upuri tiek nesti tanis dienas, kuras viņu dieviem svētas. (Latviešu Laužu Draugs, 1836, 71)

Elles prauls – nekam nederīgs cilvēks; nelietis. – “Tu, elles prauls! Tik man no tevis labuma kā tie seši bērni un vīra vārds.” (Pelēcis, 264); “Šasodīts elles prauls! Tas atkal muižkungas darbs.” (Lerhis-Puškaitis, 1911, 164); “Ellesprauls, zaglis, blēdis!” (Apsīšu Jēkabs, 45)

Elpiņš – palīgs, glābiņš, atbalsts. – “To tu ar savām acīm redzi: elpiņa navaid!” (Latviešu ārste, 106); “No vienas puses, ir asinslaišana veselīga, laba lieta un tāds elpiņš, caur ko dažs guldens no nāves izsprucis, no otras puses, ir dažs sirdzītis caur to tā novājināts, ka viņš asini un dvašu līdz izkrācis.” (Latviešu ārste, 125). Laikam aizguvums no vācu val. ‘helfen’ – palīdzēt. Darb.v. ‘elpēties, elpēt’ – izturēt; glābties; pūlēties, censties. – “Prāta ļaudis, pie veselības būdami, uz kādu padomu gādā, ar ko nedienā var elpēties.” (Latviešu ārste, 171); “Kas zin, vai nevarēs izelpēties.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 425); “Sievās brīnījās: kur šām spars tā šlakstināt, tā elpēties.” (Veselis, 1966, 97)

Elvede – jauna, neliela eglīte, “jauna egle rokas resnumā, kuras tievgalis, pārvērsts klūgā, noder plostu piestiprināšanai krastā” (LKV, IV, 7388). – “Piesēja /ratu/ ilksīm jaunas atsānes no slaikām eglīšu elvedēm, ko jau pa pusdienas laiku bija mežmalē izrāvis no zemes ar visām saknēm.” (Janševskis, 1981, I, 150)

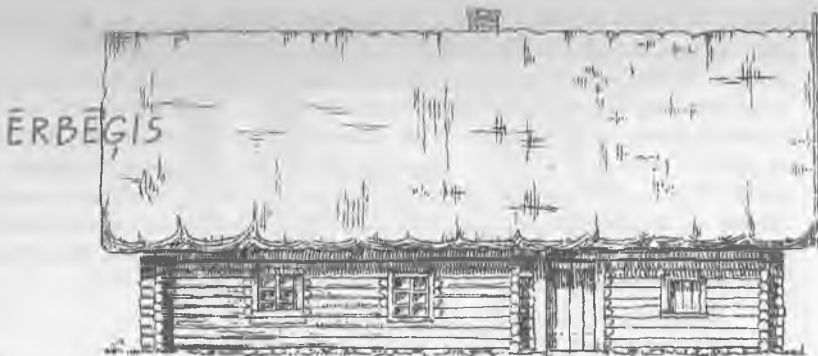
Endas, sk. Uzkalas.

Enga – tapa; aizbāznis; aira stiprinājums pie laivas sāna. – “Vēlreiz pārbaudīja engas.” (Migla, Rūmnieks, 226); “Engas galīgi sadauzītas.” (Migla, Rūmnieks, 166); “Jau-najās engās vīri ielika airus un uzlēja jūras ūdeni, lai nečikst.” (Migla, Rūmnieks, 183); “Ātras braukšanas uzkūdīti, vīri ķēra airus, un cauri klangu šļakatām ieskanē-jās engu čikstēšana.” (Migla, Rūmnieks, 147); “Grimst jau laivas pāri āmai, pāri engām vilņi skatās.” (Jansons-Saiva, 84)

Enkurītis, enkuriņš, enkurs – neliela, apmēram 2–10 litru tilpuma muca. – “Patekas veduši uz pļavu vērpelēs, kocenēs, mucās un enkuros.” (Draviņš, 1937, 149); “Gā-dīgā Zariņu māte, paredzēdama pamatīgu sviedru liešanu, bija iedevusi līdz enku-rīti Kurzemes skābputras [...] (par enkurīti tauta dēvēja mazāka tilpuma alus mucī-ņu).” (Marnics, 243); “Skābputras enkurītis kļuva arvien tukšāks un vieglāk cilājams.” (Marnics, 250); “Pārvests arī mazā mucīņā, sauktā enkuriņā, brūža bran-davīns.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 249). Aizgūts no vācu val. vārda ‘ankerchen’.

Enkurnieki – arteli apvienojušies ostas darbinieki, kuru uzdevums bija plostu, laivu, kuģu novietošana Rīgas ostā; plostu, laivu laidēji. – “Pie pašas Rīgas, pie pontonu tilta bija stacionētas enkurnieku laiviņas.” (Marnics, 93); “Uzsākuši enkurnieku – plostu laidēju amatu.” (Atziņas, II, 24); “Toreiz nebija ceļamo krānu, kamdēļ en-kurnieki pie kuģa izcelšanas un ūdens izpumpēšanas nopūlējās veselu nedēļu!” (Štūlis, 1937, 113)

Enkurnieki /ir/ veca Rīgas transporta strādnieku brālība, kas saņēma ostā ienākušos plostus ar kokiem [...] Tāpat enkurnieki gādāja par plostu pārvešanu no jūrmalas uz Rīgu, Liepāju un Ventspili. (LĒ, I, 606)

Ē

Ēda – ēsma, ko liek maksšķerējot vai zvejojot uz āķa vai uz cita zvejas rīka zivju vai vēžu pievilināšanai.

Ēdai mēdz ņemt naģes (vardes), kuras, vēžot vai ķeselēt ejot, drikst saukt tikai par “jumpravām” vai “lecišiem”, jo citādi nekāpjot. (DL, 1893, 95)

Ēķele – agrāk linu sukājamais rīks. – “Tā kā ķemme ar asām adatām uz augšu. Linu sauju vilka cauri tām adatām, tā sukāja linus.” (Otilija Salmgrieze, Kurzeme, 2007). Vārds aizgūts no viduslejasvācu ‘hekele’ (Endzelīns, Hauzenberga, I, 372).

Ēķele ir tāds liels paplats dēlis, kurā iedzitas garas naglas jeb dzelzs sari. Un uz tā lika linus virsū, atsukāja pakulas no līnīem. (Anna Dintere, Kurzeme, 2007)

*Grib līnīšis sukājam
Sudrabiņa ēķelēm;
Gribēj' mana līgaviņa
Mīļus vārdus runājam.
LD 26764*

Ēns – spoks, mirušo gars. – “Abas ēna rokas ar varā kaltajiem cimdiem nāk tuvāk no abām pusēm ap Andža sprandu.” (Prozas profili, Modris Zeberīņš, 385). Darb.v. ‘ēnoties, ēnot’ (ēnuoties, ēnuot) – 1) mest ēnu. – “Nevarējis ne ēnoties klāt tapt.” (LTTP, V, 106); “Koki noēno laukos labību, dārzos saknes.” (RLB ZK, 1914, 41); 2) rādīties, rēgoties, spokoties. – “Man tā paēnojās, it kā cilvēks ietu gar logiem.” (RLB ZK, 1914, 44); “Te jau cilvēks nevar ēnoties.” (Deglavs, 1911, 149); “Sieva [...] ir vīru ieraudzījusi, kā tas pa kapiem ēnojis.” (Rakstu krājums, 1896, 53)

7290. Ēni jeb spoki nav nekas cits kā pašnāvnieku dvēseles. Viņiem tik ilgi jāmaldās pa šo pasauli, kamēr tiem nebūtu pienācis laiks mirt dabīgā nāvē. /F.Brīvzemnieks, 1881. VI, 907./ (LTT)

7299. Kad nakti baidās no ēniem, tad ar nazi vajaga ap gultu apvilkt riņķi un pēcāk ar to pašu nazi uzmet krustu uz gultas; pēc tam nekādi ēni vairs nerādīsies. /F.Brīvzemnieks, 1881, VI, 198./ (LTT)

7294. Ja ēnam sit, tad iesit pats sev. (LTT)

Ērbēģis, ērbēģis – lauku dzīvojamā māja; istaba. – “Dzīvojamie kambari pie rijām bija pārejas pakāpenis uz sevišķām dzīvojamām mājām jeb ērbēģiem.” (Kaudzītes Matīss, 39); “Nebija nevienas mājas, kam nebūtu viens vai divi [...] ērbēģi.” (Dra-
viņš, 1939, 458)

Ērkulis – 1) vērpjamā ratiņa detaļa, kur uzsprauž kodaļu; vilnas vai linu kodaļa uz egles kociņa, “ar 5–6 divcollu gariem zariem kociņa vidū” (DL, 1891, 89). – “Ērkulis bija ar trim zariem uz augšu, kodaļu ielika tajā.” (Anna Dintere, Kurzeme, 2007); “Lielā Anna bija iespraudusi ratiņā lielu pakulu ērkuli.” (Balandnieki, 197); 2) kaut kas kupls, piem., ‘matu ērkulis’. – “Viņa baltais ērkulis arī ūdenī nekļūst gluži tumšs un gluds.” (Belševica, III, 156); “Skukis sēd uz klona drausmīgi izspurušu matu ērkuli.” (Upīts, 1987, 299); 3) tautas mūzikas instrumenta tridekšņa paveids. – “Vienai vai divām apdziedātājām bija rokā izpušķota ar dažādiem skandeklišiem piekabināta eglīte, ko sauca arī par ērkuli jeb trideksni.” (Janševskis, Nīca, 38). Pēc tradicionālā uzskata vārds aizgūts no lībiešu valodas (Karulis, I, 270).

*Sudrabotis gailis dzied
Zeltupītes maliņai;
Pūš vējiņš, dreb vainags,
Nav man vaļas klausīties:
Saimeniece ganu gaida,
Vara vārtus atvēruse:
“Vai pārdzini visas govīs,
Vai novēрпи ērkulīti?”
Visas govīs gan pārdzimu,
Ērkulīti nenovēрpu.
LD 28895*

*Upe nesa līgodama
Baltu linu ērkulīti;
Tautas veda dziedādama
Baltu linu vēрpējiņu.
LD 1013,1
Šaust', māmiņa, cik tev tik,
Trīs reizīņas dienīnā,
Mans prātiņis uz puīšiem,
Ne uz villas ērkulīti.
LD 3140,2*

Ērpis, ērps, ērpe, arpa – ierīce šķirošanai, sijāšanai, piemaisījumu, sēnalu atdalīšanai no graudiem, no smiltīm. – “Ēрpēja graudus. Sieti iekšā bija.” (Zenta Štāla, Baltkrievija, 2007); “Suokumā arpyš bie pošu taisietys, tuos bie gryutys grīzt.” (Reķēna, I, 112); “Sastopama arī īpaša kartupeļu sijājamā ierīce ēрpe, lai nošķirtu mazākos, ko paber cūkām.” (Ligers, 135)

Labības sijāšanai pazīstams vēl kāds pirmatnējs rīks – skrēda jeb ēрpe. Tas ir [...] garenas, slīpas gultas veidā, kura viens gals guļ uz klona, bet otrs balstās uz divi (kustīgām) kājām [...]. Katros sānos tam pa galdam, kas veido sieta malas. Augšējā galā piestiprināta četrstūrainā lāde bez vāka, kur saber labību [...]. Sikākie graudi izbirst pinumam cauri un sakrīt kaudzē zem skrēdas, bet lielākie norīpo pa to uz leju un veido kaudzi [...] uz klona. Ar šo rīku var nolauzt arī miežu graudiem akotus. (Ligers, 100)

Ēze I – uguns vieta kalvē. Aizgūvums no viduslejasvācu ‘ēse’ – dūmu novilcējs. Pamatā ide. *as- degt, kvēlot (Karulis, I, 274).

*Dod, māmiņa, kam dodama,
Nedod mani kalējam:
Kalējs manus raibus cimdus
Uz ēzītes svilināja.
LD 9523*

Ēze II – sliede, gramba. – “Kad taisa ceļu, ēzes jāpielīdzina.” (Mīlenbahs, I, 578)

GALDS

G

Gabalains – no gabaliem vai it kā no atsevišķiem gabaliem sastāvošs. – “Ievēkot gaisu no debesīm, kas caur ābeles zariem rādās gabalainas, it kā pulka ielāpos sagrieztas.” (Leimane, 1990, 18); “Gabalainā zemē, mālājā, cieti sakaltušo cimbuļu dēļ mēdz lietot garākus un smagākus velteņus.” (Ligers, 25). Sk. arī Gabals.

12961. Kartupeļi jāstāda pilnā mēnesī, tad labi aug. Kad gaisis tāds gabalains, mākoņi izkaisīti, tad sevišķi daudz kartupeļu. (LTT)

13017. Kartupeļi jāstāda, kad debess ir zila un gabalaina (no baltiem mākoņiem), tad aug kupli laksti. Kartupeļus nevar stādīt, kad debess strīpainā, tad tie nepadodas. (LTT)

13042. Kartupeļi jāstāda tad, kad ir ziemeļu vējš un gabalaini mākoņi, tad viņi ir miltaini. (LTT)

Gabalaiņi – riteņi bez dzelzs stīpām (LE, I, 651); “gabalaiņi rati – kuriem loki nav liekti, bet salikti no izzāģētiem gabaliem”. (Milenbahs, I, 578)

Gabalnieks – 1) kļaušu darbinieks, kam bija jāapstrādā muižas ierādītais gabals jeb rieža; 2) gaitnieks, kas saimnieka vietā gāja muižas kļaušās un par to saņēma no viņa lietošanā bandu. – “Ir pazīstamas šādas gājēju šķiras: zirgu pārinieki, bandinieki jeb gabalnieki.” (DL, 1893, 133); 3) = pusgraudnieks; 4) spēcīgs, dūšīgs zirgs.

Gabals – 1) “sākotnēji ‘tas, ko paņem rokā, ko satver’, /vēlāk/ ‘daļa (no kāda priekšmeta)’, senāk arī ‘priekšmets’” (Karulis, I, 275); arī ceļa nogrieznis, daļa. – “Praula gabals.”; “Randīt malku gabalos.” (Firekers, Konkordance, I, 163); “Ar dieva palīgu es viņu pārspēšu un sakaušu gabalu gabalos.” (Rakstu krājums, 1896, 50); “Kas /ticību/ visos gabalos šķīsti netur, tas būs it tiešām mūžīgi pazudis.” (Ādolfs, 1685, 49); “Gabals no sadauzītu podu.”; “Gabalos dalīts.” (Fennels, 1988, 25); “Kamēr citi vēl pa iekšu kūņājās – šie jau gabalā.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 99); 2) kaut kas labs, kārojams vai tieši otrādi – atbaidošs, slikts. – “‘Jā, tas ir gabals!’ mēdza teikt Irma Meija¹⁵ no Baltkrievijas, Boguševas latviešiem, kad gribēja kādu palielīt.” (Velta Knospe, Rīga, 2006); “Šim gabals, tam gabals – pats paliēc bez gabala.” (LTMS, 316); “Ak tu maitas gabals!” (Jalna Kūrava, Rīga, 2007); “Sātana gabals!”

¹⁵ Irma Meija (1931–2006), rakstniece Eduarda Salenieka māsasmeita, 19.gs. otrās puses latviešu izceļotāju un Baltkrieviju pēctece. Otrā pasaules kara laikā atgriezās Latvijā, dzīvoja Jēkabpils raj. Mežzemē, pēc LU beigšanas 1958.g. pārcēlās uz Džūksti.

(Lerhis-Puškaitis, 1891, 1 daļa, 109); 3) senāk "auduma daudzums, ko vienā reizē varēja noaust" (Zemzaris, 45); auduma bažu saiņa apzīmējums (Zemzaris, 47). – "1434.g. Livonijas pilsētu sanāksmē Valmierā noteikts, ka gabaliem jābūt vecajā, t.i., parastā 32 olekšu, garumā." (Zemzaris, 46). Darb.v. 'gābties, gābt' – ņemt, raut sev, tvert. – "Tas māk gan gābties!" (Endzelīns, Hauzenberga, I, 388). Pamatā ide. *ghabh- tvert, ņemt (Karulis, I, 275).

1696. Ābolam jānomizo miza vienā gabalā un jāsviež pār kreiso plecu: kāds burts izkrit, tas būs nakoša vīra vārdam pirmais burts. (LTT)

2156. Kad mironi mājās apdziedājuši, tad metuši naudu kājgali. (Metuši visi, visi, pat mazi bērni.) Trīs naudas gabalus ielaiduši šķirstā, pārējo naudu paturējuši miroņu tuviniēki. (LTT)

5965. Kad drēbes izvēdina un kar atpakaļ skapī, tad pirmo gabalu vajaga kārt ziemeļpusē, lai kodes drēbes nebojā. (LTT)

9557. Ja grib kādu gabalu labi iemācīties, tad ar to grāmatu jāsit pa pieri un jāsaka: "Kas grāmatā, tas galvā." (LTT)

9946. Ja kādam drēbes gabalam padodas uzvilkt kreiso pusi uz āru – drīzumā sagaidāma branga iemešana. (LTT)

Gan pazīnu to meitiņu,

Ko vedīs šoruden:

Ne tā dzied, ne runāja,

Domādama vien staigāja,

Domādama vien staigāja,

Vai ir visi gabaliņi:

Tēvam kreklis, mātei sagša,

Māsicām villanītes.

LD 817,8

Iet es iešu pēc māsiņas,

Pazīs manu gājumiņu:

Sakapāju tautu galdū

Deviņiem gabaliem.

LD 13602

No celiņa vien pazīnu,

Kur aizvesta mūs' māsiņa:

Ik gabalu pajājuse,

Cimdu pāri nosvieduse.

LD 13620

Īsa īsa Jāņu nakts

Par visām naksniņām:

Te satumsa, te izausa,

Te saulīte gabalā.

LD 33200

Gāda – sarūpējums. – "Ziedu smaržīgās sulas un sakņu sūrie novilkumi viņam bija no tēva gādas." (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 125)

Gaiļa darbs, zirga ēdiens – saka, kad daudz ēd, bet maz strādā. – "Domājis, nu, šitam lielam leicūmam darba vien gan nevarēšot piedot. Bet pēdīgi bijis, kā saka, gaiļa darbs un zirga ēdiens." (Upīte, 1911, 118)

Gaisa gals – 1) horizonts; pamale; 2) liels tālums. – "Miļāka man skolotāja madama tuvumā nekā daktera cienīgmāte gaisa galā." (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 12)

Kālabad ik vakara

Gaisa gali atsārkuši?

Saule savus zīda svārkus

Ik vakara vēdināja.

LD 33791

Gaisētnes, gaisatnes – "gaišas naktis, kad mēnesnīca". (DL, 1894, 49)

Gaismas apakšas – brīdis pirms saullēkta. – "Šķiet, ka [...] teiciens 'pa gaismas apakšu' (vēl pirms saules lēkta, gaismai svīstot) radies mežainā vidē, kur rīta blāzma sāk aust aiz melnā meža vaļņa spēcīgā kontrastā." (Draviņš, 36). Sal. Bezsaules vakars; Saules pakāpi.

Gaismogs (gaismuogs) – nimbs; gaismojums; iekšējā gaisma.

Tikai tas, kura kājas ir striegušas bezdibenī, tikai tas, kurš vērpies mutuļojošā atvarā, un tikai tas, kurš rūdijies izmisuma un sāpju smeldzē, iegūst to gaismogu, kas viņu jau iztālēm atšķir no pārējiem. Šis gaismogs ir tā cilvēka daļa, kas viņā ir viņa paša un nepieder ne viņa vecākiem, ne tai garajai senču virknei, kas stāv aiz viņa. (Leimane, 1946, 101)

Gaišprātīgs – gudrs, apķērīgs. – “Ticēt jau ticēja sapņiem bezmaz visi, jo šais laikos reti varēja atrasties tik gaišprātīgs cilvēks, kas viņus saprastu pareizi.” (Kaudzīte, I, 27)

Gaita – 1) iešanas, pārvietošanās veids; 2) ritums, ritms; gājums. – “Zirgs pacēlies gaisā un dodas uz dienvidu austrumu pusi ātrā gaitā.” (Ābele, 23); 3) darbs, pienākums, klausas; saimniecības vienība. – “Pretstatā Livonijai, kur zemnieku zeme bij novērtēta un sadalīta arkdos, Krievijā un arī Latgalē poļu laikos tai vietā izšķir veselu, pus- un ceturtdaļgaitu (službu).” (LKV, V, 9565); 4) garša, piegarša. – “Šai maizei ir liela kūdras gaita.” (Milenbahs, I, 589). Īp.v. ‘gaitīgs’ – žīgls, izveicīgs, veikls. – “Svētku sestdienā ap trešajiem gaiļiem, aizjūguši gaitīgo Lauci goda kamanās un tanīs labi silti iesēdušies, devās ceļā.” (Leimane, 1946, 72)

29266. Neviena suns to herej, kas, suņam garām ejot, ieliek kreisā sauļā trīs akmentiņus un mierīgi turpina savu gaitu. (LTT)

10839. Jaunā gadā, plkst. 12, vajaga vienam aiziet uz riju un lasīt bibli, tad nāk mirons un izstāsta nākošā gada gaitas. (LTT)

Pretstatā pārējai Latvijai, zemnieki Latgalē dzīvoja nelielos ciemos, kuru parastais lielumšs bij 4 gaitas. Gaita te bij saimniecības vienība, pēc kuras aprēķināja klausas un nodevas. (Švābe, Latvijas vēsture, 34)

Mudzīts cetrkāj⁴ kustonīts

Klist pa pasauli.

Lai iznikst tavi ceļi,

Lai iznikst tava gaita.

(= Pūšamie vārdi.)

Tdz 55394

Runāj' cirvi, runāj' kapļi,

Bāleļiņi nerunāja.

Kā varēja tie runāt,

Kungu gaitu strādājot?

Tdz 52752

Gaitnieki, gaitenieki – 1) kļaušu strādnieki; kalpi. – “Kādēļ atlaidis no darba kom-turs šodien gaiteniekus?” (Jansons-Saiva, 91); 2) klejotāji, kļaidoņi.

Gaja – hipotētisks svētmeža nosaukums. Domas dalījušās, un tā arī nav vienota uz-skata, pirmkārt, vai šis vārds baltiem aizgūts no slāviem vai tikai radniecīgs slāvu valodām, otrkārt, kāda ir šī vārda izcelsme. Krievu val. ‘gaj, gaja’, poļu val. ‘gaj’, leišu val. ‘gojus’ – birzs; M.Fasmers to saista ar darb.v. ‘goit’ – sargāt, apsargāt (Fasmers, I, 383), taču piemin arī citas iespējamās izcelsmes versijas, kā ‘gaj’ – buramvārds; vieta, kur bur; sal. senind. ‘gāyati’ – dzied (Fasmers, I, 383). Iespējama vārda ‘gaja’ hipotētiska saikne arī ar darb.v. ‘dziet’ un lietv. ‘gaisma’. Šim pieņēmumam par labu liecina tas, ka indoeiropiešu sakrālajā terminoloģijā virkne nozīmīgu jēdzienu saistās ar gaismas, gaišuma, apgaismes jēdzienu. Tāds, piem., ir vārds ‘svēts’, arī ‘svētki’, kam pamatā ide. *keu- spīdēt, gaišs (Karulis, II, 337).

Šis slāviskais terminšs bieži sastopams Latvijas un Lietuvas austrumu novados. Jau 1573.g. tas sastopams Volfenbiteles Postillā, kur pieminētas leišu pagānisma pazīmes [...] Latgalē sastopam diezgan daudz šādu vietu vārdus, it īpaši ciemu nosaukumus, kas liecina, ka ciema tuvumā kādreiz bijis svētmežs. Gajeva ciemi zināmi Rēznas, Kaunatas un Liksnas pagastā, Gaja ciemi – Jāsmuizas un Višķu pagastā, Gajoks – Rēznas pagastā. (Šturms, 1948, 18)

V.Zeps min veselu virkni vietvārdus ar ‘gaj-’ Latgalē: GAJOKS – Daugavpils pilsētas daļa, arī māju nos. Rēzeknes raj; GAJOVA, GAJEVA – ciems, māju nos. Istras, Kaunatas, Ondrupi-nes, Pildas, Rundānu apkaimē; GAJEVĀJA – ciems Liksnas pag. u.c. (Zeps, 1984, 136)

Gājēji – 1) muižas vai saimnieka saimes ļaudis, “kas 15.gs., nodibinoties dzimtbūšanai, joprojām paturēja savu vaļu un pēc patikas gāja no sētas uz sētu, no pagasta pagastā [...] Jau 16.gs. vidū gājēji ir zaudējuši kustības brīvību un šai ziņā pielīdzināti dzimtļaudim” (LKV, V, 9570–9571). – ““Kas tavs tēvs, māte?” – “Gājēji.”” (Brigadere, 8); “Gājēji dzīvoja iztikuši un saderīgi ar saimniekiem.” (Rakstu krājums, 1894, 76); 2) plašākā nozīmē – kājinieki, ceļotāji.

Saimnieks un saimniece gājējus uzrunā ar “Tu”, gājēji viņus ar “Jūs”. Gājēji saimniekus titulē pēc vēlēšanās (par papām, mammām, saimniekiem un saimniecēm, arī kungiem), saimnieki viņus sauc pie krustāma vārda ar dažādiem izšķiršanas epitetiem (“lielā” Krista, “meitu” Māris utt.). Pirti ejot saimnieka ģimenei aizvien priekšroka, tāpat kā, kopā braucot, saimnieks aizvien brauc pa priekšu. (DL, 1893, 158)

Galdains – rūtains (parasti par audumu). – “Goldaini cymdi.” (Marija Kursīte, Zemgale, 2006)

Galdīt, gald – lobīt, lupināt (zirņus, pupas). – “Izgaļdieja vysys pupys.” (Regīna Kudiņa, Latgale, 2006). Pamatā ide. *gel- plēst, kasīt, dobt. Vārds ‘galds’ – sākotnēji no mizas attīrīts dēlis (koks), vēlāk – no šādiem dēļiem sasists, sastiprināts veidojums, uz kura var ko uzlikt. Godājamākā vieta pie galda – galda gals vai galda vidusdaļa, kur sēdēja saimnieks/saimniece, cienījamākie viesi. Lietv. ‘aizgalds’ – no mizas nolobītiem dēļiem vai kārtīm izveidots aizžogojums, nodalījums, parasti mājlopiem un mājputniem. – “Kūts otrā galā sīklopiem ir ierikoti aizgaldi – teljiem atsevišķi, aitām atsevišķi.” (Skrastiņš, Studija, 128). Īp.v. ‘galds’ – plēsts, kasīts, dobtis. Lietv. ‘no bluķa plēsta šķila, dēlis’ – bluķis vai šķila ar izkasītu, izdobtu vidu – mulda, abra, sile (Karulis, I, 282). Sk. lietuv. val. ‘gēlda’, prūšu val. ‘galdo’ – mulda, abra, sile.

493. Ja aizgaldā barošanai iemesta cūka saceloties kuļjos, tad, lai viņai tas pārietu, vajagot iekāpt cūkas aizgaldā un, nevienam neredzot, iesist tai trīs reizes ar velējamo vāli par pakaļu. (LTT)

4863. Ja cūkas liek jaunā aizgaldā, tad jāiemet sauja sāls, lai labi barojas. (LTT)

2758. Samazgāto ūdeni izlej katru reizi meitenei govju stallī (aitu aizgaldā), puisēlim zirgu steliņģi. (LTT)

Ko es laba nopelnišu,

Šai saulē dzīvodams?

Divi linu paladziņus,

Četru galdū istabiņu.

LD 27565,1

Gan ir naudas, gan ir mantas,

Neko līdzī nevedīsi.

Pieci mēri linu drēbes,

Seši galdi zaļa koka,

Viena ass melnas zemes –

Tad ir mantas dievsungan.

LD 27814

Ai svecīte, lukturītis,

Aptec manu galda galu;

Ai saulīte, mēnestiņis,

Aptec manu miežu lauku!

LD 28793

Es iecēlu liepu galdū

Miežu rudzu klētiņā;

Tur sēdēja Gausu māte,

Ar Dieviņu runādama.

LD 28810

Galds, sk. Galdīt.

Galenis – 1) maizes klaipa galiņš. – “Paņēmis maizes galenīti rokā, nodomāja, ka no viņa šai dienai pietiks.” (Jurgens, 93); 2) ceļa gabals, posms. – “Tad es gāju vēl kādu galeni.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 1046)

Galvas nauda, galvasnauda – agrākos laikos personisks nodoklis, ko maksāja naudā vai graudā. – “Galvas naudu ievēda Baltijā 1783., un tā bij maksājama labības un elpes veidā pēc noteiktām cenām.” (LE, I, 661); “Galvas nauda vecīšam vairs nebi-

ja jāmaksā, un, kad arī maksāja, tad nebija tā liela.” (Rakstu krājums, 1894, 5); “Liek muižas kungam viņu rullī ierakstīt un aizmaksāt par viņu galvas naudu ar 4 zese-riem.” (Rakstu krājums, 1894, 73); “Redzēs, redzēs, kad uz Miķeļiem tā lielā galvasnauda būs maksājama, kur tad šie raus.” (Upīts, 1947, 40)

Galvu galvām – ļoti, stipri; viens par otru. – “Kliedza galvu galvām.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 160); “Viņš brēc, kliedz galvu galvām.”; “Tā cilvēki runā galvu galvām.” (Mīlenbahs, I, 596)

Gamašas, sk. Kamašas.

Gankas – 1) lievenis, veranda. – “Gankys taisie pi ustubys, pa gankom guo vydā ustubā. Gankys bie bez styklu i ar stiklim.” (Reķēna, I, 315); “Syltā laikā var sīdīet gankuos.” (Marija Kursīte, Zemgale, 2007); 2) kāpnes pie ārdurvīm.

Gaņģis – 1) eja, ceļš; gaitenis; nodalījums; posms. – “Zem Cēsu pilsdrupām atrodies vairāki mazi pagrabi, savienoti ar apakšzemes gaņģiem.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1. puse, 1052); “Aiz durvīm pirmā telpa ir gaņģis.” (Veldre, 1938, 12); “Pārkāpu sliekšnim un, izīedams cauri gaņģim un priekšnamam, nonācu istabā.” (Veldre, 1938, 15); “Labība stāv aizgaņģī.” (Biruta Beķere, Sēlija, 2009); “Nītis, tāpat kā šķīetu zobus, sadala grupās (posmos, t.i., gaņģos).” (Bīlenšteins, 2007, 156); 2) dzīrnavstatnis; maļamā skreja. – “Malt ar divi gaņģiem.” (Mīlenbahs, I, 601); 3) “dzīju posms, ko velk uz šķērumiem” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 383). – “Gaņģī var būt dažāds skaits gājienu, skatoties pēc tā, ar cik dzījām velk audeklu.”; “Pēc gaņģiem var zināt, cik plats būs audekls.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 383); 4) bieza maizes rīka. – “Cik viņš gaņģus maīzi vien neapēd!” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 383); 5) vieta, gabals. – “Es tik tādu gaņģīti vien izravēju.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 383); “Šorīt pa visu gaņģī viņiem ķērusies tikai viena sīga.” (Veldre, 1939, 157); “Koka tupeles un divi gaņģī pastalu.” (Ķuzāne, 30); 6) darbs, saimniecība. – “To gaņģī viņš var izpildīt.” = to darbu; “Nekādu gaņģī nevarēja vadīt.” = nekādu darbu, saimniecību. Aizgūvums no lejasvācu *gang*.

1262. Kad audekls sanītīts, tad pēdējam gaņģam jānogriež mazgls un jāaizsvīz pa vējam ar šādiem vārdiem: “Vēja māte, še tev nesekmes, dod manai mātei sekmes!” (LTT)

*Lūgšus lūdzu brālītim,
Lai vītolu gaņģī taisa,
Lai tas mani nenobālē,
Sarkans rožu vainadzīnš.
LD 5984*

Garča, garca – sena tilpuma mērvienība, kas atbilst aptuveni 3 litriem; šāda tilpuma mērtrauks. – “Saimnieks salasīja tikai garču labības.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 383); “Seņuok bie garčys – tuods trauks bie nu kūka voi blekis, treis litri. Šķeistu kū lieja garčā. Krūgā, ka tiergavuos ar olu, to garču ols pajiema.” (Reķēna, I, 316)

*Dūd, mameņ, tū gūteņu.
Kur vairōk pīna deve,
Es atrodu svešu mōti
Stūpim [garčim] pīnu mērejūt.
LD 16421,1*

Gardibene – vīriešu cepures veids – apaļa tūbas vai salmu platmale. – “Pavaļas brīžos vēla gardībenes no rupjas un slīktas vilnas.” (Jurgens, 22); “Vīrieši nēsāja melnas vai pelēkas

ratenes – gardibenes ar 18–50 cm augstiem dibeniem un platom, uz augšu uzlocītām malām.” (Siliņa, 14); “Galvā filca gardibene platāku augšējo malu. Ap gardibeni kā lentu aplika raibu prievīti vai smalkām stikla zīlītēm izrakstītu šauru lentu.” (LKV, I, 692)

Gari mati, īss padoms – saka par muļķi, nelgu. – “Made, tev ir gari mati, tomēr īss padoms.” (Rakstu krājums, 1894, 11)

Garkūļi, garkuļi – rudzu salmi visā garumā, ko agrāk lietoja jumtu jumšanai, pinumiem. – “Laikam zirgs tur grauza sausus garkuļu salmus.” (Upīts, 1984, I–II, 18); “Zirgam cita nekā nedodot kā garkuļu salmus ēst.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, 1 daļa, 166); “Rudzus – garkuļus kuļ spriguļiem un bauzēm.” (Brīvdabas muzejs, 58); “Ar spriguļiem kuluši vien to mazumiņu, cik vajaga garkulu jumtu labošanai.” (Toreiz Sēlijā, 96)

No rudziem jemti arī garkūļi jumtu jumšanai. Tad kūļus nepārlauz, tāpat nokuļ, izkrata sikumus, nokaš lauzījumus un liek lielos kūļos [...] Garkuļus vajadzējis bieži pakult, jo, kad pavasaros pietrūcis lopiem barības, jumtus noplēsuši. Rudenī atkal vajadzēja pielāpīt caurumus. (Viksne, Materiāli no Sunākstes, 144)

Garleja – trauks gara uzmešanai pirti.

Garmetis, garmeta – trauks, ar ko pirtī lej ūdeni uz sakarsētiem akmeņiem, t.i., met garu.

Viens tāds, no bērza vai apses izdobts un izgriezts, izskatās kā liela pavārnica, tikai ar isu kātu un kalpo pirtī, ūdens uzliešanai karstajiem akmeņiem. Šo smeļamo kausu šādai vajadzībai sauc par garmeti. (Bilenšteins, 2007, 100)

24099. No pirts aizejot (nomazgājušamies), uz lāvas jāatstāj garmeta un slota, lai Laimiņa var izpērties. (LTT)

Garnica – sens berams mērs, četverika astotā daļa, kas atbilst aptuveni 3,3 litriem. – “Tur bija pūrs, sieks, zekselītis un garnica. Citās mājās visu šo mēru nemaz nebija.” (Leimane, 1990, 24); “Sētuvē saber apmēram 6–8 garnicas, t.i., apmēram vienu trešdaļu labības pūra.” (Bilenšteins, 2007, 225); “Pilskungš lika izmērot /auzu/ maisu, trūkums bij tikai nepilnas divas garnicas.” (Deglavs, 1911, 155); “Arī iepriekš manijām, ka no klēts zūd kāda garnica miltu vai gaļas šķiņķis.” (Toreiz Sēlijā, 92); “Rudenī katrs aizņemtāis pūrs jāatdod ar vienas garnicas uzbērumu.” (Veldre, 1939, 114)

Gars – daudznozīmīgs vārds, kuram pamatā darb.v. ‘gart, garēt, garēties’ – 1) karst, karsēt, silt. – “Vai tev, brāl, tā daba nu vienreiz nav atgarējusi?” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 76); 2) kurēties, degt; 3) ilgoties, tvīkt; tiekties. – “Neapgarējies jau ne pats ņemt, ne tērēt.” (Apsišu Jēkabs, 167). Lietv. ‘garme, garēšanās’ – siltums. Vārda ‘gars’ nozīmes attīstība latviešu valodā: 1) karsts gaiss, tvaiks – karstums, suta pirtī (“Uzmest garu”); 2) tvaiks – dvaša, elpa (“Viņš tikko velk garu”) – dzīvība (“Garū izlaist”), dvēsele – dvēsele, kas atstāj mirušo (“Miruso gari”) – pārdabiska būtne; 3) karstums – vēlēšanās, tieksme (“Viņam ir gars uz mācībām”) – garīgais spēks (“Gars viņam vēl stiprs”) – prāts, saprāts, izteles spēja (“Attīstīt, izglītot garu”) (Karulis, I, 290); “Pēc vairāk gadu kalēšanās un garēšanās.” (Janševskis, 1981, II, 415). Pamatā ide. vārdsakne, kas apzīmēja karstumu, siltumu, sal. senind. ‘gharma’ – karstums, krievu val. ‘goretj’ – degt.

2273. Liķi uz kapu vedot, pavadītāji cirta gaisā zobenu un pastāvīgi kļiedza: “Bēgait, bēgait, jūs gari!” /J.Meyer. Felliner Blätter, 1859, 64./ (LTT)

6205. Mirušā cilvēka gara ģimīs līdzinoties dzīvā cilvēka ģimim, bet citas miesas viņam

neesot, tikai vienīgi kauli. Šie gari esot gērbusies garās drēbēs: nakti baltās, dienu dažreiz arī melnās. Dienu viņi rādoties ap pusdienu, nakti ap pusnakti, līdz gaiju dziedāšanai. (LTT)

2374. Pēc mirona apbedīšanas to vakaru jāapklāj vakariņu galds un jāpakar tīrs balts dvielis. Pēc apbedīšanas tomēr gars vēl mīt dzīvo starpā. Nama saimniekam tad ir jāskatās, vai gariņš paēdis ies slaucīt muti dvielī jeb ne, t.i., vai dvielis pakustēsies. Ja dvielis pakustas, tad liela laime sagaidāma. (LTT)

3718. Brūtei, no baznīcas braucot, uz krustceļa jānomet gariem prievīti un, mājā pārbraucot, jāiemet kūti cimdu pāris, tad lopi nesprāgs. (LTT)

6152. Kad durvis sprāgst vaļā, tad gari staigā. (LTT)

Garvilka – “kas vilcinās un velk darbus garumā”. (LE, I, 666)

Gauddienis, gaudulis, arī grūtdienis – bērns, kam nomiruši vecāki. – “Mans tēvs, par grūtdieni palicis, ir cūku gans pie mātes māsas.” (Rakstu krājums, 1896, 73)

*Ko sērdiene sērojās,
Ko gaudulis gaudojās?
Gaudulimī tēvs nomira,
Sērdienei māmuliņa.*
LD 4076

*Kad dziedāju, sēri dziedu,
Kad raudāju, gauži raudu;
Kam tā mana māmuliņa
Gaudulīti audzināja.*
LD 339

Gausa, gausība – 1) krājums, ar ko ilgāku laiku var iztikt; 2) sāts, svētība. – “Ād pi golda ar gausu.” = ēd ar sātu, ar apetīti (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006); “Jāmācās cienīt sātu un gausu.” (Janševskis, 1994, I, 4); “Lai Dievs dod sātu un gausu!” (Langge, 56); “Sevišķi talkās un apkūlās dzeršanā nemēdza ieturēt nekādu gausību.” (Janševskis, Nīca, 35); 3) kaut kas lēni izsīkstošs. Darb.v. ‘gausināt’ – 1) padarīt bagātu, briedināt, vairot, darīt sātīgu. – “Dzer jel un uzgausini draugam arī.” (Janševskis, 1979, 223); “Ņem kannu, uzgausini junkuram un dod nodzerties mūsu alutiņa.” (Janševskis, Laimes bērns, 28); 2) padarīt lēnāku; 3) svētīt. – “Dievs gausini!”; “Mūsu darbs ir velt’, ja Dievs negausina.” (Langijs, 76); “Dzierdieju, ka aiz Riezeknis sāzūtīs pi golda soka: Dis gaus.” = labu ēstgribu, t.i., Dievs svētī (Veneranda Sarkane, 2006). Īp.v. ‘gauss’ – 1) tāds, kura ilgam laikam pietiek; 2) sātīgs; 3) lēns. – “Slinks nav, bet gaus.” (Ulmanis, 73); “Es nekur neesmu redzējis tik gausi un svinīgi ēdam vakariņas kā mūsu lauku sētās rudens vakaros.” (Lapiņš, 1936, 79). Lietv. ‘gausis’ – tāds, kam visa kā pietiek, kam ir sāta sajūta. Folklorā minēta ‘Gausa māte, Gausu māte’ – sāta, bagātības aizgādne, tā, kas nodrošina, lai pārtikas, labuma pietiek ilgam laikam. Gausa mātes iemiesojums visbiežāk bija krupis (saukts arī par ‘augstlēcīti, zemlēcīti’).

7358. Ja ko jaunu ēd, tad saimiece mēdz sacīt: “Lāča spēks, ziles vēders!” – lai ēdiens būtu gausīgs. (LTT)

7431. Ēdienam tad ir klāt gaus, ja ēdot pēdīgais kumos smekē tāpat kā pirmais. (LTT)

18532. Kad maizes kukuli pirmo reiz griež, tad jāpārmet par kukuli krusts, lai ir gausa. (LTT)

25879. Lai saimniekam būtu daudz maizes, tad vasarā, kad rudzi zied, jātaisa visas durvis un logi vaļā un jādzied, lai nāk svētība istabā: “Svētībiņ, gausibiņ, Nāc pa logu istabā!” (LTT)

18180. Maizi vajaga mīcīt un krāsni šaut veselīgai, tuklai sievietei, jo tad maize būs miksta un gausa. (LTT)

Kas tāvu un mōti klausu, tam maizeite gausa. (Latgaļu folklorā, 502)

*Svētībiņa, gausibiņa,
Nāc pa logu istabā,
Nu māmiņa galdū klāja
Pirmajai meitiņai.*
LD 1416

*Gausi nāca vedējiņi
Par bāliņu rudzu lauku;
Cimdu pāri noadīju,
Pie vārtiem stāvēdama.*
LD 14529,1

*Malu, malu visu rītu,
Siekam kaudzes nenomalu:
Gausu māte ietupās
Mana sieka dibinā.
LD 8102*

Gavilēšana, gavelēšana, gavenēšana – īpašs tautas dziedāšanas veids. Vārda ‘gavilēt’ pamatā ide. sakne *gou- saukt, kliegt (Karulis, I, 297). Radniecīgi vārdi ir senind. ‘gavate’ (skan), kr. ‘govorit’ (runā), bet arī latv. ‘gausties’, ‘gaurēt’ (neprātīgi kliegt, baurot), ‘gaurāt’ (krākt, aurot, šalkt). ‘Gavilēt’ laikam būs nozīmējis ļoti skaļu dziedāšanu, bet ne aurošanu, jo pirmā saistījās ar radošu, otrā ar ārdošu darbību un balsi ietekmi. Gavilē ne tikai tautu meita, tautu dēls (seksuālās, dzīvības enerģijas izteiksme uz āru), gani, bet arī dievības – Dievs, Laima (radošā un harmonizējošā spēka izteiksme uz āru). Gavilēšana ir bijusi iecienīta iniciācijas rituālos – berēs tā bija gauža, kāzās koša, skaņa.

8632. Meitām ganos tikmēr nebijis brīvu gavilēt, kamēr lapas saplaukušas, jo tad sites drudzis. Drudzis kādreiz teicis: “Rēc vien, ķēve, rēc, kad likšos mugurā, tad jāšu.” (LTT)
Kad saplaukušas ievas, jaunieši vakaros sapulcējušies gavilēt. Atsaucās balsis Daugavas otrā krastā. Reizēm abos krastos sakūruši ugunskurus. Balsis it kā saplūdušas kopā un skanējušas ilgi. (Ancelāne-Kundrate, 9)

15583. Krustmātei, pādi didot, vajaga skaļi gavilēt, jo tad pādei būs skaļa balss. (LTT)

17374. Lieldienas rītā jāiet gavilēt, uz kuru pusi atskan atbals, no turienes gaidāmi precinieki. (LTT)

3474. Bluķa vakarā esot vilkuši bluķi ap māju un to gavilēdami un dziedādami sadedzinājuši. (LTT)

Šķiet, ka pat latviešu gaviļu dziesmām netrūkst melanholiskas nokrāsas. Liekas, dziļi tautas dvēselē sakņojas melanholisks ģēnijs, un iespējams, ka jau senajos brīvības laikos viņi vairāk raudājuši nekā gavilējuši. (Kols, 30)

11478. Nu, mīļie draugi, eimu nu ar labu Dievu Jāņos, bet ne kā vakarēji Jāņa brāļi un māsas, katri gavilēdami ar dažādām zālēm miežos un rudzos salasījuši, pāriedami mājās, ar ozola zariem un zālēm apuško vārtus un visas ēkas no iekšas un ārienes, ticēdami ar tādu lietu burvju un raganas nost dzīt [...] Ne tā, mani draugi, visas tās lietas ir elkadietiba. /Manceļa Postille, 1654, II, 44./ (LTT)

Gavilēšana, īpaši refrēnos, bijusi Eiropā kādreiz ļoti izplatīta, un senos rakstu avotos tā minēta kā ‘jubili pastorales’, ‘sine verbis jubilarē’ un ar citiem terminiem. Ganu gavilēšana, īpaši lelošana, sastopama no Pirenejiem līdz Somijai [...] Šādu gavilēšanu mēdz uzskatīt par kāda sena Eiropas ganu kultūras slāņa atliekām. Sakrāla izcelsme varētu būt Latvijā, Lietuvā, Igaunijā, Baltkrievijā, Ukrainā un arī Balkānos sastopamajiem ū-ū piedziedājumiem. (Brambats, 1972, 56)

*Kur tu dzēri, cīrulīt,
Ka tik skaņi gavilē?
– Aiz upītes licīti,
Pašā Dieva dārziņā.
LD 2607*

*Skaugīts man nevēlēja
Ne dziedāt, gavilēt.
Es dziedāju, gavilēju,
Skaugīm sirdi ēdināja.
LD 121*

*Kas tik sēri gavilēja
Apakš saules vakarā?
Sērdienīte gavilēja,
Vakar mira māmuliņa.
LD 142*

Gāž kā ar spaiņiem – saka par stipru lietu. – “Uznācis bargs laiks, un sācis vareni līt un gāzis kā ar spaiņiem.” (Rakstu krājums, 1894, 20); “Sāk briesmīgi lietus līt: gāž kā ar spaiņiem.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 199)

Glābēja, glābējs – tautas tradīcijā tāda/tāds, kas atbur skauga noburtu māļlopu, cilvēku vai kādu lietu. Atsevišķos gadījumos kā 'glābēja/glābējs' minētas dievības: Laima, Māra, Dievs. Pamatā ide. *gel- apvelties, savelties pikā, kamolā. Nozīmes attīstība: aptvert ar rokām – aptverot turēt, sargāt – sargāt (no kādām briesmām) (Karulis, I, 298). Darb.v. 'glābt, noglābt' (nuoglābt) – 1) sargāt; 2) palīdzēt briesmās. – "Jāpasauc Malavene, varbūt tā zinās, kā nejaukos bumbuļainos plankumus drīzi noglābt no rokām." (Janševskis, I, 232)

Nevar sataisīt sviestu, piens lec ārā no spaiņa. Vai govīs ne par ko neiet kūti. Tādos gadījumos lika bērniem iet pie glābējas. Tā iedeva maizes gabaliņu vai ūdeni, un govīs gāja iekšā. Starpā starp Ķoniņciemū un Pliķu ciemū dzīvoja Peniķu Made. Viņa ūdeni taisīja un uz maizi kaut ko skaitīja, un lika dot lopiem. Ka kāds pēc tam atnāk un kaut ko prasa, nedrīkst dot, lai tas nevar kaitēt atkal. (Otilija Salmgrieze, Kurzeme, 2006)

17904. Ja lopam ir kāda slimība un kad noiet pie slimību glābējiem, nākot atpakaļ, nevaļogot teikt ardievas, citādi lopam sataisītās zāles nelidzot. (LTT)

17499. Lietuvēna krustus vēl tagad var redzēt uz durvīm, sliekšņiem, logiem, silēm un citām ēku vietām. Pat uz zirgu un lopu nagiem un uz cilvēka nagiem tiek zīmēti šie glābēju krusti. /F.Brīvzemnieks, 1881. VI, 154./ (LTT)

6897. Ja kājā vai rokā iemetas dzirkste, tad to glābi tā, ka sasiens ap slimo vietu diegu. Diegā jāiesien 99 mezgli ar mazajiem nogališiem. (LTT)

31982. Slimnieka dziedēšanai vārdotājs jeb vārdotāja ieļej kādā traukā ūdeni, brandvīnu jeb citu kādu šķidrumu un aiziet kādā klusas istabas, klēts jeb rijas kaktā. Tur viņš pūš, vārdo, glābj jeb aprunā to šķidrumu ar slimībai vajadzīgiem vārdiem, kreisā rokā turēdams trauku, labā kādū ipašu kauliņu jeb nazi, ar kuru beidzot taisa trīs krustus un vēl nočukst: "Dievs Tēvs, Dievs Dēls, Dievs Sv. Gars", un tāpat vēl noskaita tēva reizi. Kāda vārdotāja teikusi par vārdojamo kauliņu: "Tas ir ņemts no suņa, kas godīgi nosprādzis." /F.Brīvzemnieks, 1881, VI, 113./ (LTT)

*Dieviņš brauca, Laime jāja,
Pakrīt Laimes kumeliņš.
Ai Dieviņ glābējiņ,
Pacel Laimes kumeliņu!
LD 33653*

*Saules meita, vēja dēls
Jūrā gāja mazgāties.
Tur būt' abi noslikuši,
Kaut tos Laime neglābuse.
LD 33983*

*Saules meita jūru brida,
Vainadziņu vien redzēja.
Iriet laivu, Dieva dēli,
Glābiet Saules dvēselīti!
LD 33969*

*Ai, puisīši, ai, puisīši,
Glābiet savus kumeliņus!
Jānīts sēd krūmiņai
Iemauktiņus rociņā.
LD 32502,1*

Glabiņās – paslēpes (bērnu spēle ar slēpšanos un paslēpušos meklēšanu). – "Ejam glabiņās." (Marija Steimane, Kurzeme, 2006); "Iesim glabiņās." (Jānis Tontegūde, Kurzeme, 2007); "Glabiņās paglabājas, un ta vienam jāmeklē. Cik nu katrs mācēja noglabāties, tik bija." (Viktors Goldmanis, Kurzeme, 2007); "Es pati ir gājūs' glabiņās. Tas ir, kad viens iet meklēt visus. Teica, tev tagad jākliņgē, tas ir, nedrīkst skatīties." (Anna Dintere, Kurzeme, 2007)

Glāstīšana, glāsišana – glaudišana, pajāšana, kurai, kā ticēja, ir nomierinoša un vienlaikus piesaistoša, arī dziedinoša iedarbība. Darb.v. 'glāstīt, glāsīt, glāst' – 1) glāstīt, glaudīt. – "Māte raudādama glāsīja pēdējo no kūts izvesto gotiņu un aitiņu, ko pati uzauzējusi un kopusi – jāšķiras bij no visa." (Apsīšu Jēkabs, 427); "Es viņu mīļi lūdzu tā nedarīt, galvu glāsīdama." (Veselis, 1966, 48); 2) masēt. Pamatā ide. *ghlādh- gluds (Karulis, I, 299).

20992. Ja kāds ir mironi noglāstījis, gērbis vai nesis, tad tam nākamā svētdienā baznīcā jāmet upura nauda, lai rokas netirptu. (LTT)

Kas kuram kaites bij,
Ka es kūļu līgaviņu?
Pats es kūļu, pats žēloju,
Pats galviņu noglāstīju.
LD 27149

Māmiņai bij divi meitas,
Abas divas amatnieces:
Viena visu vecākā,
Tā bij tauku pūtējīņa;
Otra visu jaunākā,
Tā vēdera glāstītāja.
LD 20911

Grib Dieviņš šo zemiti
Ar ūdeni slicināt;
Miļa Māra Dievu lūdza,
Ap galviņu glāsidama.
LD 33669

Es tautieti miļi lūdzu,
Ap galviņu glāsidama:
Liec man jauki padzīvot
Galā kādu vasariņu.
LD 9869

Glāzšķūnis – agrāk stikla pūšanas darbnīca.

Gaisā slejas milzīgais, melnais glāzšķūņa augums. Cauri savām lubām, tas dienu un nakti piekvēpina visu apkārtni sūriem dūmiem un kairinošu, skābenu stikla smaržu. (Upīts, 1947, 10)

Gleins, gleinis – 1) vairāki kopā sasieti baļķi plostā. – “Mazās, kārtīm un klūgām sietās pludināmo koku partijas pie baļķiem nosauc par gleiniem.” (KV, III, 3217); “Gleinus sajūgo citu cita galā ar kardebiem.” (DL, 1894, 61); “Gleiņi iznāca īsi.” (Marnics, 92); “6–8 gleinus sasēja ar stiprām klūgām vienā plostā, visus ar tievgaiļiem uz priekšu.” (Marnics, 86); “Uz pakalējā gleiņa, no kura vislabāk varēja pārskatīt plostas kustību, pie drīgalkas stāvēja plostas vadītājs.” (Marnics, 87); 2) kopā sasieti stabi vai sijas.

Glīve – 1) krāsa. – “Gan spulgainas glīves.” (Kronvalds, 638); “Skaistās glīvēs cilvēku vaigus izglezno.” (Kronvalds, 516); “Bērza lapiens dzeltenās glīvēs nosārtojas.” (Kronvalds, 519); 2) zaļas gļotas virs stāvoša ūdens. – “Iz jūras tie aug, atšaron glīve: zaļa, pelēka un smird.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007); “Jāpriecājas par to, ka linums nav paspējis uztvert mēslus un glīves.” (Gūtmanis, 109)

Gļimdenis, gļimdoņa (gļimduoņa) laiks – sals pēc atkušņa. – “Tāds gļimdoņa laiks, ka krīzdams vai sprandu var lauzt.” (Mīlenbahs, I, 633)

Gļiza, gļica – plostas sastāvdaļa. – “Žartavnieku izdzina caur plostas baļķu galu caurumiem (gļizām) abos galos.” (Bīlenšteins, 2007, 327); “Sasien plostus arī bez klūgu palīdzības, tad koku galos izcērt tik lielus caurumus – gļicu, ka tur var kārti – žartavnieku izbāzt cauri, uz žartavnieka tad sver kokus citu pie cita.” (DL, 1894, 61)

Gnajs, gnajiņš – nieciņš, piciņa, druciņa. – “Cibiņā biezpiens vien bija, un maliņš tāds gnajiņš sviesta.” (Mīlenbahs, I, 633)

Goba (guoba) – agrākos laikos nodevas, labības u.c. labumu tiesa kungiem un mācītājiem. – “Nedod tiem nekādu gobu – ne labību, ne medu, ne zvēru ādas, ne lopus, ne arī tiem jāiet vai jābrauc kādās kļaušās.” (Janševskis, 1981, I, 31); “Trīs gadus neņemt nedz kādu gobu.” (Janševskis, 1981, II, 155). Lietv. 'gobnieks, gobzinis, gobzemis' (guobnieks, guobzinis, guobzemis) – 1) tas, kas piedzina gobas un atzīmēja, iegriežot burtkokos; 2) “Kurzemes zemnieku likumos (1817) gobzemis ir ‘pilns vīrs’ jeb vesela arkla arājs.” (LKV, V, 10165); ‘Gobas zeme’ – agrāk “kopas zeme, t.i., vairākas sētas kopā” (LKV, V, 10165). Iespējams, ka vārda pamatā krievu 'guba' – tiesas apriņķis (Fasmers, I, 469).

Latviešu draudze dod labību vācu mācītājam, un vācu – latviešu mācītājam, un šo labības nodokli sauc par gobu. (DL, 1891, 137)

Lai gan gobas vārda etimoloģija nav droši zināma, tomēr var pielaist varbūtību, ka gobas vārds un jēdziens ieviesies latviešos no krieviem tad pat, kad pagasts [...], soģis utt. Lieta tā, ka Ziemeļrietumu Krievijā dažur pagasti dalījās parobos, bet citur atkal gobās ('guby'), ko pārzināja gobziņi ('starosty gubskija'). (LKV, V, 10165)

*Es apgulu gulamaju
Zem lielaja lazdu krūma.
Atnāk manis īstais tēvis:
Ko tu guli, nelietit?
Nāc, nelieti, sētiņāi,
Doš' tev lielu gobu zemi.
– Ne es iešu, ne es gribu
Tavu lielu gobu zemi.
Atkal gulu gulamaju
Zem lielaja lazdu krūma.
LD 33562,1*

*Sēdēj' ilgi, gaidij' godu,
Līdz godiņu sagaidiju:
Sagaidiju gobu zemi,
Visraženu arējiņu.
LD 22310*

*Noņēmies cepurīti,
Nost migliņu vēcināju.
Pārnāk Saule zvērodama,
Rīgai gobu nobēruse;
Pārnāk zeltu sijādama,
Sudrabiņu vētidama.
LD 33883*

*Kur, vilcīni, krapšīnāsi
Ar tiem kaula zābakiem?
Uz lejnieki krapšīnāšu,
Lejniekiem gobas ņemt:
Citiem jērus, kazlēninus,
Citiem mazus kucēninus.
LD 2376*

Godēties, godēt, godāt (guodēties, guodēt, guodāt) – 1) pacienāties, pacienāt; ēst. – “Dod tam baltu maizi, gaļu, pienu un nezin, kā godēt.” (LTTP, I, 209); 2) svinēt, svinēties; 3) parādīt cieņu, godbijību otram. – “To bija izgodējusi ar vainagu.” (Janševskis, Laimes bērns, 28); “Es viņu tik labi godēju, bet tu manu sit un kauj!” (Pētersons, 1901, 35); “Tu dzirdi arī, kā tie divi mani godē?” (Janševskis, 1981, I, 272). Lietv. 'godi, godības' (guodi, guodības) – svinības, svinību mielasts, viesības. – “Godības svinēja ilgi, jautri, pat trokšņaini un ar dažādiem teatrāliskiem jokiem, neizšķīrot gandrīz nenieka, vai ir kāzas vai kristības, vai bēres.” (Kaudzīte, I, 17); “Saimnieki godus dotu, un mēs, mājnieki, tad būtu pirmie viesi.” (Janševskis, II, 17). Vārds un tā atvasinājumi, iespējams, radniecīgi angļu 'good' – labs, kr. 'godnyj' – derīgs, labs, no ide. *ghedh – derēt, saderēties, apvienot (Fasmers, I, 426; Frenkels, I, 159–160).

6626. Atnācējus pagodē ar brandvīnu un sviestmaizi. Cienā arī visus mājniekus ar šņabi, lai dzer uz dēlu (meitas) veselību un laimi. (LTT)

29061. Kas suņus negodē, tam pa bērēm nav labs laiks. (LTT)

Bērēs parastie ēdieni bijuši senāk bieza putra, sausi vārītas pupas vai zirņi, turpretim citos godos baudījuši gaļas ēdienus. (DL, 1894, 172)

*Meitiņ, tava skaista rota
Jāna nakti jāgodē;
Izgodējse Jāna nakti,
Liec pūrīna dibenā!
LD 32341*

*Visi ļaudis mums vaicāja,
Kādu godu mēs dzeram.
Mēs dzeram cūku bēres,
Ruāzu, miežu apkūlības.
LD 28824,2*

Godi, godības (guodi, guodības), sk. Godēties.

Goļa (guoļa) – 1) guļavietā, mīgā; 2) kaste perēšanai (vistām, zosīm), perējums. – “Abas piļu mātītes sadēja vajadzīgo olu daudzumu un likās goļās perēt.” (Birznieks-Upītis, 1949, 105); “Izperinājusi tikai vecā, pelēkā zoss sešus dzeltenus zoslēnus, bet citas zosis vēl laidarā goļās.” (Birznieks-Upītis, 28); 3) “kaste, kur ieliek govīm ēdamo” (Milenbahs, I, 692); 4) gliemežvāks.

Govkuņģis, govskuņģis (guovkuņģis, guovskuņģis) – suitu villaines veids, liels, parasti sarkanrūtains lakats. – “Tā kā laiks vēl nebija pārāk silts, visām uz pleciem bija mikstie vilnas lakati, ko sauca par govkuņģiem.” (Balandnieki, 58)

/Govkuņģi/ ir sarkanmelni, rūtaini, ar zaļu un baltu svītru ieaudumu, atgādina vasku šūnu četrstūri. Šie lakati nav pašu austi, bet ievesti no citurienes, varbūt no Krievijas, bet tika iecienīti tieši suitos. Lakatu nelīdzena virsma kādam bija atgādinājusi govskūņģi, tāpēc arī lakatam tika piešķirts šis amizantais vārds. (Balandnieki, 58)

Grabaža, grabasts, graba – nederīga, nevajadzīga vai veca lieta, manta. – “Kad ilgāk uz vietas cilvēks dzīvo, tad jau salasās visādi grabasti.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 6); “Klētī bij grabažas grabažu galā.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 217); “Laucinieki dodas ar savām grabām uz pilsētu.” (Milenbahs, I, 634)

*Sasalasi, tautu meita,
Visas savas grabažiņas:
Jau tu pate gana zini,
Ne ciemā tevi veda.
LD 16366*

*Ei bagāta Veļu mātē,
Taisi slaidas ragaviņas,
Kur tu mani pašu liksi,
Kur tās manas lupatiņas [grabažiņas]!
LD 27454*

Granapipka, granafifka – agrāk tautā iecienīta degvīna šķirne, kas Parīzes izstādē bija ieguvusi galveno balvu *grand prix*. – “Un cik smuki tas šejķins izskatās! Nez vai nav vēl liķiers vien vai varbūt pate granapipka.” (Blaumanis, IV, 292); “Stārstas jau no rīta iedevis katram labu granafifku, lai paliek drošāki.” (Upīte, 1911, 23)

Pasmagi soļodams, /viņš/ it kā svilpotu, taču, ja labi ieklausās, top dzirdams, ka viņš īstenībā kļuvis dzied:

*Iemet, brālīt, granafifku,
Naudu nežēlo!
Tik un tā tu kapā līdzī
Nepaņemsi to.
(Johansons, 1970, 109)*

Grasis – agrāku laiku sudraba, vēlāk arī vara nauda, kas atbilda 0,5 kapeikām. Sākotnēji apzīmēja biezās monētas (‘grasis’ no lat. ‘grossus’ – biezs) pretstatā plānām monētām (piem., feniņiem). – “Plēšos, dzīvoju vai rāpu līdzama, lai jel savs grašits lēktos.” (Siliņš, 1888, 33); “Par dažu labu ogu stopiņņu ienācis savs grasis.” (Mežgalieši, 69); “Mani mīļie! Jūs savu grasi godīgi sataupijāt, vaigu sviedriem sapelnījāt, un tas ir teicami.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 177); “Taupām grasi pie graša.” (Kuzāne, 53); “Netērē vecus grašus, kamēr jauni nav iekrāti.” (LTMSP, 449); “Man jau nav ne graša naudas līdz.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 521); “Dūšas jums nav par grasi.” (Upīts, 1984, I–II, 182); “Nepņemšu ne sarkana graša!” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 37); “Grasis arī nauda.”; “Grasis pie graša iztaisa rubli.” (LTMSP, 322)

Grasis ir veca vācu sidraba nauda [...] Prūsijas dālderī rēķināja 24 grašus. Manceļa laikos grasi skaitīti 6 ārtaugi jeb šķīliņi. Krievu laikos grasis bij tik 0,5 kapeikas vērts. (Tdz, IV, 225)

Latvijas teritorijā grašus sāka kalt, pārejot uz Polijas naudas sistēmu, un pirmie bija 1581. gadā Stefāna Batorija izlaistie Rīgas trīsgraši [...] Pamazām [...] graši kļuva mazvērtīgāki, pārtopot par siknaudu. (Ducmane, Vēciņš, 65)

4577. Par skopu cilvēku saka tā: “Tas jau pēc graša no jumta ecēkšās ieleks.” (LTT)

4768. 30.novembrī pie kādas vecas baznīcas Vidzemē ir cūku audzējamais tirgus. Tur tirznieki saiet papriekšu uz veco baznīcu, nes alu līdz un lej to tur zemē, un iemet ogles, mālu gabaliņus, dzīparu galus un naudas grašus baznīcas pagrabā, tad iet uz krogu un izdala nabagiem maizi un gaļu, un tad dzer un plītē. /Latv. ļaužu draugs, 1836. 71./ (LTT)

Dziedāsim mēs, māsiņas,
Šogad lēti arājiņi:
Pa grašam, pa otram
Pats labais arājiņš.
LD 988,1

Bagāts tēvs savu meitu
Sudrabā kaldināja.
Sudrabiņš vien vizēja,
Pate graša nemaksāja.
LD 5581

Ik rudenus lieltjāsi
Ciema puīši sievas ņemt;
Kad atnāca rudentiņis,
Nebij graša kabatā.
LD 11848

Bija man, bija man
Divi graši maciņā.
Stevai pirku zīda rotu,
Puszābakus šūdināju.
LD 20400

Graudnieks – laukstrādnieks, kas apstrādāja saimnieka piešķirtu zemes gabalu, atalgojumu par to saņemot ne naudā, bet gaudā (parasti puse no ievāktās ražas). – “Graudniecība ir līgums, ar kuru viena puse, graudnieks, pret atlidzību uzņemas pastrādāt otrai – saimniekam viņa lauku saimniecībā vispār parastos darbus ar savu zirgu un cilvēku darba spēku vai darba rīkiem.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 210); “Graudnieki bija bijuši turīgākie [...] pagasta kalpi, kuri bija varējuši iegādāties kādu zirģeli, darba ratus, darba rīkus un 3–4 govus, un kuriem ģimenē bija vismaz 3 stipri darba cilvēki.” (Celms, 117)

– Vai pusgraudniekam vieglāk vai kalpam?

– Grūti abiem, bet man par pusgraudnieku labāk: pašam savs zirgs. (Upīts, 1970, 4)

Rentnieks ir pats savs kungs: samaksā saimniekam un nevienš tev uz papēžiem nemin. Pusgraudniekam visur ložņā pakaļ – vai tu visu izsēji, vai tu kādu sieciņu nenoberi savā maisā, vai tu nastu salmu nepārceli savā pusē. Nabagu būšana, vairāk nekās. (Upīts, 1947, 118)

Graudotājs (grauduotājs) – saimnieks, kas saimnieko ar graudnieku palīdzību. Darb.v. ‘graudot’ (grauduot) – izdot zemi graudniekam. – “Zemi izgraudoja un pats citīgi nodarbojās rakstniecības druvā.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 124)

Grebļis – 1) darbarīks, ar kuru grebj koka priekšmetus. – “/Trauka/ iekšieni dziļāk un glītāk apstrādāja [...] ar skrīpstu jeb grebli.” (Bilenšteins, 2007, 62); 2) “dakša, kuru lieto pie labības vētišanas” (DL, 1894, 49); 3) grābeklis ar īsu kātu. – “Grābekli ar īso kātu, /ko/ sauc par grebli vai grābekliti, [...] izmantoja plāvējs ar īskāta izkapti.” (Bilenšteins, 2007, 230). Darb.v. ‘grebt’ – 1) ar īpašu rīku grebli kasot izdabt koku. – “Greba karotes.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 402); “Laivas grebtas vai cirstas no viengabala koka.” (Milenbahs, I, 645); 2) gravēt.

Grebulis, grabala, grabals – koka klabeklis, ko govīm ganībās pakar kaklā, lai tās, krūmājā vai mežā, aizmaldējušās, vieglāk atrast.

Grebulis ir apmēram 12 cm garš un 8 cm augsts; pa labi un pa kreisi no zvana muguras izdrāztas divi ausis ar atvērumiem, kur iesiet govš kakla valgu. Tam ir četras stipri atšķirīga garuma un resnuma vāļītes, lai radītu dažādu augstumu skaņas. (Ligers, 141)

Grecelis, grecele, greceris, grecere – 1) korpviļķis. – “Vienā ķīpas stūrī viņš iebāza [...] greceli.” (Jurgens, 45); “Izvilka ar greceli [...] puļķi un aizbāza [...] caurumu ar tapu.” (Jurgens, 61); 2) kaut kas sagriezts riņķī. – “Grecele – dzijas sametumies vērpjot.” (LE, I, 717); “Cūkai aste sagriezta grecelē.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 402)

Gredzes, gradzes – Ziemassvētku budēļi, parasti sievietes vien, kas 25. un 26. decembra vakaros maskojušās apstaigāja ciema mājas.

34374. Svetku nakti priekš pusnakts atskan pie loga ziemassvetku dziesmas. Nu sanāk visi mājas ļaudis pie loga un noskatās uz pagalmā dejojošo un dziedājošo bārenišu un nabagu pulcīni. Tie ir tā saucamie gradzes, pirmie svētku vēstneši. Par dziedāšanu namamāte tos apdāvinā ar pirāgiem, sviestu, gaļu un desām. /Pedējais Bridis, 1931, 292./ (LTT)

Sasavyļukušys kuo ubadzis, ar uboga kuļom par placim, ar atbaidūšim viepļu ģimim, stai-gova apleik i dzidova zam lūgim, i baidiē saiminikus. Juos beja juolaiž ustobā. Tamoos kuļuos saiminiki ilyka cīnostu. Viēļ 1980.g. gredzis staigova Pušmucovā, Mierzenē. Muote, aizajūt nu sātys iz dorbu, piec tam saciē bārnim: "Aizsliedzit durs, atīs gradzjys, nūsabeisīt." (Iveta Dukaļska, Latgale, 2006)

Greidi, graidī – uzaudumi jeb uzadijumi; krāsainas, horizontālas svītras (ieaudumi) drānā. – "Cymdam daunu var adiet vīnkuoršu, a viersu var adiet ar graidim." = cimdām delnu var adīt vienkāršu, bet virspusi ar graidim (Reķēna, I, 330); "Nūadieju cymdus ar sorkonim graidim." (Marija Kursīte, Zemgale, 2005). Īp.v. 'greids' – 1) "nelīdzens, nevienāds, no striķa, audekla" (DL, 1894, 18); 2) cieši sagriezts, savīts kopā; stipri sašķeterēts pavediens; 3) salieciens, saliekts. Darb.v. 'greidāt, graidāt' – adīt, aust ar greidiem.

*Odu cymdus greidōdama,
Vārkaviša gaidīdama;
Vylks atrōve preilītīti,
Rakstītom komonom.
Tdz 39707*

Gremdiņš, gremdiņi – makšķeres piederums, svina vai māla lodīte auklas atsvaram, atsvariņš. – "Zvejniekam /podnieks/ darina gan virpotos, gan ar rokām spaidītos gremdiņus." (Pujāts, 1960, 38)

Grepstelains – 1) ar mezglēm, cilpām, pubuļiem. – "Grepstelaina dzija." (DL, 1893, 178); 2) sprogains. – "Grepstelaini mati." (Milenbahs, I, 650). Lietv. 'grepstele' – savijums, samezģlojums; cilpa dzijā. – "Groda dzija sitas grepstelēm." (DL, 1893, 178). Darb.v. 'grepstelēt' – mezģlot; sprogot; krunkot; červelēt. – "Dzija, cieši sa-sprēsta, grepstelējas."; "Saulē lapas grepstelējas." (Endzelīns, Hauzenberga, I, 404)

Grēviņš – tikla pludiņš uz ūdens virsmas. (Milenbahs, I, 653)

Grezele, grezelis – no skaliem, salmiem vai kārkļu klūdziņām pīts trauks. – "No prie-žu skaliem taisīja četrkantainus grozus, ko sauca par skaleniekiem vai grezelēm." (Mežgalieši, 18); "Vispār pītu lietu bijis daudz: kurvjī, grozi, grezeles, sieti, sētū-ves, sieciņi, vīzes." (Vīksne, 95); "Kartupeļus šodien lasa arī nelielos četrstūrainos skalu grozos, grezelišos." (Ligers, 135); "Māte nolika blakus tēvam grezeli ar cep-tiem tupēniem." (Jurgens, 93)

Grezele ir mazāks trauks bez vāka. Bieži vien šis nosaukums apzīmē arī traukus, kas ir pīti no šaurākiem vai platākiem priežu skaliem. Visiem šiem traukiem ar ieapaļu vai četrkan-tainu dibenu ir apaļīgi izliektas malas. (Bilenšteins, 2007, 107)

13070. Kad kartupeļus ņem, tad nedrīkst grezeli pa nakti atstāt uz vagas, jo tad rītā lis. (LTT)

*Kas darīja dāvaniņas
Lielai, lepņai saimniekmeitai?
Daža laba maizes ņuka,
Putrainiņu grezelīte.
Tdz 39999*

*Sveši ļaudis mūs' māsiņu
Kā ķēzīti noķēzīja:
Nopinūši grezelīti,
Uzlikuši galviņā.
LD 24697*

Grievalga, grievalgs, grievalks, grievalka, grievalts, grievalta, grievanka, grie(z)valga, grivanka – zirgu iejūga piederums – saite, kas savieno ratu vai ragavu priekšējās ass galu ar ilksi, atsaite. – “/Grievalts ir/ linu cilpa, ar kuru ragavām ilksis iesien.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 90); “Grievalts ir striķis, egles zars vai bērza klūga, ar ko ilkss piestiprināta pie ragavām.” (Mīlenbahs, I, 660); “Grivanka ir auklas gredzens, ar kādu piekabina ragavām ilksis pie mietnēm.” (Tdz, IV, 225); “Ilkšu dzelzs iemavām pakulu grievalku vietā.” (Upīts, 147); “Attaisijis vaļā un atradis itin jaunu grievaltu (linu cilpa, ap kuru ragavām ilksis iesien).” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 90); “Ilksis rāva grievalkus pušu.” (Upīts, 80); “Aplauzto ilkšu gali un saraustīti grievalki vien mētājās gar malām.” (Upīts, 1970, 62); “Vezums apgāzēs, un grievalka pārtrūkuse.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 408); “Pūķis esot tāds elles putns, kas dažreiz esot redzams kā putns, dažreiz atkal kā vecs striķa gabals, citureiz pat kā vecs grievalgs.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 104)

Griezgali – “labības kūļa nogriezuma (nopļāvuma) gali”. (LE, I, 720)

Griezi – “labības stiebru palieķas pēc nopļaušanas. Rudzu griezus sauc par rugājiem.” (LTMSP, 245). – “Viņi sadūra kāju uz grieziem.” (Mīlenbahs, I, 661)

Griezis, grieze – vienlemeša arklis velēnas griešanai plēsumā; “arkla kumpis, nazis, plēsumu plēšot”. (DL, 1894, 49)

Grigalka, sk. Drigalka.

Grimbulis I, grimbuls – zvejniecībā gremde. – “Pie auklas gar tikla apakšējo malu piesien gremdu akmeņus grimbulus (no vārda ‘grimt’).” (Bīlenšteins, 2007, 347)

Grimbulis II, grimbuls – “cirkuļa pusei līdzīgs daikts, ar ko zem ledus uzmeklē tikla kārti”. (DL, 1892, 108)

Grīste, grīzte – 1) sagriezts saišķis; savijums; vija; kušķis; plūsma. – “Grīzte ir no salmiem, visvairāk no ašiem sasiets, ne visai prāvs nošķītis.” (Mīlenbahs, II, 866); “Savākuse deviņas vecenes, deviņus vezumus grīstu, deviņus podus ziepju: – vecenes kurinājušas pirti deviņas reizes, noberzušas visas grīstes, izmazgājušas visas ziepes, bet mātes meita kā nebijuse, tā nebijuse balta.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 832); “Vaicājis, kāpēc [...] netaisot stiprākas grīztes.” (LTTT, XIII, 27); “Skuķe runāja, savus vaļējos matus sagrīzdama resnā grīstē un tad apvīdamās grīsti ap galvu.” (Janševskis, 1983, II, 70); “Pa lielo ciņu virsu kuplām grīstēm un puduriem aug vaivarāji.” (Saulietis, Raksti, VI, 92); “Plivoša liesmiņa vērpa līdz griestiem smirdošu dūmu grīsti.” (Upīts, 1987, 64); “Biezajā miglā sāk velties kā bālas grīstes.” (Saulietis, 188); 2) siena mērs. – “Siena grīste bija sens tautā lietots siena mērs [...] Tā kā grīste minēta kopā ar vezumu, jādodomā, tā bija vezuma noteikta daļa, vienīgi nav izdevies noskaidrot, cik grīstes tolaik skaitīja vezumā.” (Zemzaris, 136)

34509. Ziemassvētku vakarā no pirts pārnākušiem, it īpaši bērniem, basām kājām ābeles ar salmu grīstēm jāapsien, lai daudz ābolu būtu. (LTT)

Salmu vikšķus (grīstes), ar kuriem berza traukus, bieži ņemot palīgā tīru smilti, sagrieza no jau izkultiem salmiem, turklāt šādam nolūkam bieži vien lietoja, kā jau sacīts, trušļus (meža skostas). (Draviņš, 149)

Audziet, mani balti lini,
Grīstītēs griezdamies!
Jau rudeni pārvedīšu
Baltu līnu vērpējīņu.
LD 28282

Mārietīna, dievmeitīna,
Dievgaldīna slaucītāj',
Par istabu pārtecēja,
Zelta grīste šauvinā.
LD 33685

Sudrabiņa grīstu griezu
Gar dzeltānu miežu lauku;
Pakaļ nāca tautu meita
Pa sudraba griezumiem.
LD 28250,1

Grib tautietis tā dzīvoti,
Kā dzivoja jauni puīši:
Grib sudraba grīsti griezte
Apkārt cauņa cepurīti.
LD 27132

Grīzeklis – 1) sens atslēgas veids, izgriezts no garena koka kluciša, ko aizgriezta ciet, lai durvis nevar attaisīt. – “Taisījās atgriezti durvju grīzekli.” (Leimane, 1990, 71); 2) “mazbērnu staigājamā ierīce ap grozāmu kārti” (Kundziņš, 1974, 198). – “No istabas iekārtas priekšmetiem [...] īpatnējs ir kaktā iebūvētais grīzeklis, kur mazus bērnus mācīja kājām iet.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 105); “Pretim ieejas durvīm pie sienas pierikota senā koka ierīce grīzeklis.” (Brīvdabas muzejs, 45); “Vīra brālis bija uztaisījis tādu grīzekli – istabas vidū piestiprinājis grozāmu vertikālu koku, tam piestiprinājis bērna krūšu augstumā līmenisku spraisli un pie tā loku. Tajā ielika bērnu.” (Balandnieki, 452); 3) koka klucītis, ko pierīkoja pie mietā, lai zirgs ganoties nesamudžinātu ķēdi vai virvi. Pamatā darb.v. ‘griez’ – mainīt stāvokli, vērst citā virzienā.

Mazliet sarežģītāka ietaise bija mājas saimnieka izgriezts koka klucītis kļogis jeb grīzeklis, ko piestiprināja pie durvju stenderes un varēja grozīt pēc vajadzības. (Bilenšteins, 2001, 43)

Bieži zirgs ganīdamies tā sagriežas gar mietīņu, aptinot tam apkārt virvi tik īsi, ka tas vairs nevar no vietas pakustēt. Lai to novērstu [...] virvē iesien koka grīzekli, kas sastāv no koka kluciša, kam katrā galā izurbts pa caurumiņam, kuros iebāž puslokā saliektas nūjas galus, ko uzmauc uz zirga mietīņa. Kluciša vidum cauri izņemta spēcīga koka nagla, kuras priekšgalā šķērsām piestiprināta dzelzs bulta, aiz kuras aizķeras koka naglai piesietā virve. Šādā kārtā zirgs var ganīties visapkārt mietīņam, virvi nesapīņķējot. (Ligers, 180)

Grizulis – agrāk labības vētījamais rīks; “koka dakšas labības vētīšanai” (LE, I, 726). – “Labību var kritināt jeb ķeblot arī ar grizuli, lai izlaistu graudus no garajām pelūm.” (Ligers, 97)

Vispirms labību vēta ar grizuli; grizulis līdzinājas liekšķerei, tikai dibena vietā nāk seši un vairāk plakani zari, kurus satura šķērskoks un caur kuriem krīt labība ar pelavām. (DL, 1893, 104)

Gruntnieks – lauku gruntsgabala īpašnieks (vācu val. ‘grundbesitzer’), zemnieks, kas ieguvis zemi par savu īpašumu.

Līdz 19.gs. vidum Latvijas lauku teritorija atradās vai nu valsts, vai muižnieku (t.s. lielgruntnieku) īpašumā. Tikai 19.gs. otrā pusē radās sīkgruntnieku šķira, kad muižnieki sāka pārdot zemnieku zemi par dzimtu, paturot sev tikai muižas zemi. (LE, I, 731)

Grūstava, grūstave, grūstuve, grūstavis, grūstevis, grūstuvīš – 1) piesta, miezeris; 2) biešu, kāpostu lapu u.c. kapājamais rīks. – “/Lapas cūkām/ vakar kā šķītas, piesaulē jau apsīkstējušas, un grūstuvīš arī vairs nebij ass, jācērt visā spēkā.” (Upīts, 1987, 138); “Jānis sagrābj grūstuvi abām rokām un cērt, cik spēkā.” (Upīts, 1947, 7); 3) ķesele zivju ķeršanai. – “Vāgos [...] ielikta skalus un ķeseles vēžošanai, grūstavi zvejjošanai un vēl šo to vajadzīgu.” (Apsīšu Jēkabs, 159); “Grūstuvi izņemot, zvejnieki izsaucas: “A-a-a! A-a! Labi ķēries!”” (Apsīšu Jēkabs, 162)

Gubana, guba, gabana – ieapaļš (siena, labības u.c.) krāvums, kaudze. – “Virieši plāva, sievas sienu kaltēja, krāva gabanās.” (Toreiz Sēlijā, 44); “Dūšīgi krāvēji [...] sakrauj gabanas līdz triju metru augstumam un pusotra metra platumam.” (Ancītis, 1937, 186); “Kad rīta rasa nokritusi, sākas gabanu vešana.” (Ancītis, 1937, 187). Atvasināts no darb.v. 'gubt' – liekties; iegrimt, sakrist.

Pēc pusdienas izžuvušo sienu sakasa, saliek uz lapām ieapaļās nelielās kaudzītēs gabanās. Gabanām piejūdz zīgu un saved 'skaudzes' vietā. (Latvju raksti, II, Krustpils, 78)

27116. Kad sapnī sienu plauj, tad dabūs slimot. Kad siens pa ūdeni jākaš, tad dabūs raudāt. Kad sienu met gabanās vai kaudzē, tad tas vasarā uz lietu, ziemā uz sniegu. (LTT)

Gubenis, gubens – agrākos laikos īpaša telpa vai šķūnis salmu, sera, arī dažādu lauksaimniecības rīku uzglabāšanai. – “Aizskrēja uz gubeņiem un šķūņiem, lēca un vāļojās tur pa sienu un salmiem.” (Pumpurs, 46); “Trešā telpa, kur vikingi ielauzās un kas nosaukta par labības šķūni, būs bijusi gubenis, kur saveda seru.” (Kundziņš, 1974, 30); “Kūtis ar stalli un gubeņiem atradās apakš viena jumta pusriņķa veidā.” (Pumpurs, 38); “Citur vēl citādi – rijas ar piedarbiem vienuviet, bet gubeņi ar pelavniekiem savrup.” (Kaudzīte, I, 26); “Vasarsvētkos [...] ieveda savā gubeni, pacienāja ar alu.” (Veselis, 1956, 258); “Uja! Muti piedzinis kā gubeni! Kad tik vien, pagāns, neaizrijas!” (Apsīšu Jēkabs, 195)

Gubeni glabā pelavas un citu barību. Lai gubeni glabātā barība nepelētu, tad tā sienām jābūt ar spraugām, lai tas labi varētu vēdināties un mitra lopbarība varētu izžūt. Gubeņa priekšā glabājas dažādi darba rīki – ecēšas, sekumi, izkaptis, grābekļi u.c. (Skrastiņš, Studija, 130)

Samērā lielas bīdāmās durvis savieno piedarbu ar šķūni – gubenu. Gubenam ir izeja uz āru, ar durvīm līdzīgu aizslietni no ārpusēs. Gubens, šķiet, ir jaunāka piebūve, to var secināt pēc piebūves nosaukuma, jo gubens sākotnēji varēja apzīmēt nevis ēku, bet gan salmu kaudzi (gubu). Latvietis pakāpeniski iemācījās šo kaudzi aizsargāt no lietus, uzslieņot sienas, uzliekot tām pāri jumtu. (Bilenšteins, 2001, 89)

Gūcens – dzijas vai diega pavediens. – “Lai tinot linu vai vilnas diegu, gūcens neiegrieztos pirkstos.” (Bilenšteins, 2007, 143)

Gudrs kā pati Rīga – “saka uz pārgudru cilvēku”. (DL, 1894, 75)

Gulbene, gulbine – augs, laikam drīgene (latīņu val. 'hyoscyamus'), Latgalē saukta arī par trako gulbini (Ēdelmane, Ozola, 90). – “Gulbeņu cers pilns lieliem ziliem ziedu pūšļiem, kas apmāc lapas un jau pa gabalu spīd pretī kā nezin kāda dārznieka stādīts un laistīts.” (Upīts, 1947, 12); “Gulbenes māte neaiztiek, tās nekam nederīgas – novīst pēc stundas, un ziemas barībā govīm no viņām uztūkst tesmeņi.” (Upīts, 1947, 28)

Guldens, guldenis – gulošs slimnieks. – “Vienam guldenam ir kupināts gļotains asins.” (Latviešu ārste, 117); “Nevienu tev, guldeņam, pulverus (ne)danesis.” (Latviešu ārste, 138); “Dažs guldens no nāves izsprucis.” (Latviešu ārste, 125)

Guldināšana, guldišana – seno kāzu rituāla daļa.

14462. Pēc vakariņām jaunie iet gulēt, pirmo nakti kopā. Gulta ir klāta vai nu klētī, vai aukstā kambarī, arī ziemas laikā. (LTT)

14444. Ap pusnakti deva vakariņas un pēc tam jauno pāri veda ar muziku un dziesmām uz klēti, kur bija uztaisīta jauniem gulta. Deva tad abiem saldo brandiņu, t.i., guldāmo šņabi, iebaudīt, atstāja jaunos vienus un devās arī visi citi pie miera. (LTT)

Kad jaunajam pārim gulta bija uzklāta gulešanai, tad kads panāksnieks, paķēris panāksnieci, ievēlās gultā un to izviļāja. Gultas viļātajiem jaunīve iedeva cimdus. Gulēt ejot, jaunīkis gultā apgūlās pirmais, ja gribēja, lai būtu dēls; bet, ja gribēja, lai pirmā būtu meitene, tad gulēt pirmā gāja jaunīve. (Aizsils, 343)

Gumbis, gumba – zivju murds. (Fennels, 1988, 28)

Gumžiņas, umžiņas – mūzikas instruments ermoņikas. – “Aizskrējis uz mājām un atnesis savas umžiņas, jo cilvēkiem, labi paēdušiem un drusku iedzērušiem, negribējās mierā sēdēt.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 171); “Gumžiņu vidējā daļa – plēšas – ir sagumzīta, salocīta.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 420)

Gurba I, gurbs – 1) strazdu būrītis, “mazs putnu stallītis, sapīts no kārkļu vicēm, līdzinās apgāztam kurvim” (Milenbahs, I, 683); 2) dzīvzogs; 2) “aizgalds, kur lopus ievieto” (DL, 1891, 91).

Gurba II – sēne. – “Kad nolīja lietutiņš, tad gurbiņa galvu cēla.” (Milenbahs, I, 683)

Gurste, gursts, gurstē, gursts – 1) izsukāta un savīta linu, kaņepju, arī vilnas sauja; vairākas linu šķiedru saujas, kas savītas kopā. – “/Kaņepes/ bija jātira, jākulsta, jā-sukā un tad tāpat kā parasti lini jā-sagriež gurstēs (gristēs).” (Draviņš, 160); “Dažai saimniecei no vecajiem laikiem saglabātas linu gurstes.” (Ķuzāne, 68); “Lika linu gurstis sprēslīcās un tecināja pavedienu spolēs.” (Kalniņš, 1977, 28); 2) kas sagriezts, savīts. – “Viens, kuram gurstē sagriezts lakats rokā, iet riņķam pa ārpusi.” (DL, 1893, 28); “Salmus sasien ar gursti.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 421); “Šodien krāsns kuras brangi – un dūmi resnām, kuplām gurstīm veļas un vandās pa siltrijas lodziņiem ārā.” (Janševskis, II, 12)

17188. Lieldienas rotaļa ir sietiņa dzišana. Rotaļas iesācējs paņem lakatu, sagriež to gursti un, citus dzenādams, lūko kādam iesist. No pulka kāds jautā: “Ko tu dzen?” “Sietiņas dzenu.” “Cik augstu sietiņš?” “Deviņas jūdzes.” Tiklīdz to izsaka, visiem jābēg. Kam dziņēs iesit, tam jāiet viņa vietā. (LTT)

ĢERBS

G

Ģēda – kaudze; guba; čupa; bars; kopa; vairums. – “Riekstu ģēda.”; “Visa ģēda atnāca no kaimiņiem.” (Mīlenbahs, I, 697)

Ģednes – “sānkoki pie stellēm, kas savienoti ar šķēršiem.” (Mīlenbahs, I, 695)

Ģelda – koka mulda. – “Agrāk putraimūs pašiem maltuvēs maļot, tos atšķira no sēnalām, ieliekot koka ģeldā, kura līdzīga tagadējām miesnieku muldām, un tos tā lecīnot, ka sēnalas, par putraimēm vieglākas būdamas, caur vēdināšanu izlēca iz ģeldas, bet putraimi palika ģeldā.” (DL, 1891, 121); “Mērcei vajadzīgi muskata ziedi, īpaša ģelda, kur tos saberzt, lai smarža neiztvaikotu.” (Zariņš, 23); “Ģelda – no koka izgrebts trauks, kur zirņus iebērt.” (Mīlenbahs, I, 695); “Ģeldā jauj maizi vai saliek, lopu kaujot, tā iekšas.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 426)

Ģelzis – asmens; nazis bez spala; nodilis, truls nazis; mazs saliecamais nazītis. – “Susekļa ģelžiem (asmeņiem) pārlīcis, saimnieks braucija linpogaļas.” (Kalniņš, 1977, 254); “Ģelziši, ar ko maizi nogriezt, mums bij katram kabatā.” (Birznieks-Upītis, 161); “Dod man savu nazi – tam lielāks ģelzis.” (Janševskis, II, 111); “Vecais ģelzītis bija sarūšējis un koka spaliņš atpuvis.” (Pelēcis, 44); “Viņš nāca pie kalēja patrīt mēli un cirvi vai kādu ģelzi.” (Jākobsons, 246); “Nodilis kā ģelzis”; “Smejas kā ģelzīti dabūjis.” (LTMSP, 326)

24825. Kad puna (kunna) pierē iesista un viņu ar slapju naža ģelzi brauka, tad tā pazūd. (LTT)

26282. Pārvelk plakaniski ar naža ģelzi. Apvelk krustiem ar nazi, lai pumpa neceļas. (LTT)

Ģentis, ģencis, ģente, ģinta, ģinte, ģints – 1) radnieks, rads; radu kopums; saime. – “Mana ģenče nakti atnācs un teicis: “Ej tur, un tur ir nauda.” (Kuršu kāpu folklorā, 43); “Ir tas viņa ģentis deva viņam ēst.” (Kuršu kāpu folklorā, 22); “Tam ir liela ģinta.” (Depkins, I, 228); “Mūsu ģinta ir atrodama visvecāko Baltijas muižnieku sarakstā.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 184); “Bēgsim labāk visa ģente uz citu riju.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 147); 2) cilvēki, kam ir kopējs īpašums, kuru daļa uz pusēm. – “Dažkārt dores pieder [...] vairākiem īpašniekiem kopīgi (piemēram, kaimiņiem, radiem) – tie tad ir sēbrači, kam ir bites uz ģintēm.” (Ligers, 215); “Mes ar Smilškaļnim bejom ģints, myus beja kūpejuos bits.” (Reķēna, I, 345). Vārda pamatā ide. *gen- radīt, dzemdināt (Karulis, I, 334).

Ģintu sastāda visas tās ģimenes, kuras savā starpā rada [...]. Katra ģinta sastāvēja no vairākām ģimenēm [...]. Vairāk šādu ģintu, kas, kaut gan neskaitās vairs rada, tomēr cēlušās no

vienas saknes, devē par cilti. Un daudzu cilšu apvienojumu par vienu kopību sauc par tautu. (Plūdons, 1908, 34)

Ģērbs – tērps, ietērps, apģērbs, apsegs. – “Meita dabūja brūtes ģērbu.”; “Galvas, kāju ģērbs.” (Milenbahs, I, 697)

2544. Dažam bērnam esot pēc piedzimšanas viscaur tāda nojemama plēve kā ģērbs, laimes svārki. (LTT)

Ģērbums – neliels, no meža attīrīts gabals; plēsums. – Turlavas pagastā fiksēts pļavas nosaukums Elku ģērbums, Zentenes pagastā Ģērbuma pļava. – “Šo nosaukumu pamatā laikam ir senu lidumu, iekoptu lauku apzīmējums.” (Karulis, I, 330). Pamatā ide. *gerbh – (ie)grebt, iekasīt (no kā arī grebt). 17.gs. literatūrā 'ģērbt' – arī kopt (zemi, laukus), post (istabu, māju). – “Un kad viņš nāk, atrod viņš to ar slotām mēztu un izgērbtu.” (Gliks, 1685, 144)

Ģerkste I, ģergsts, džerkste, dzirksts, dzirkste – cīpslas, locītavu iekaisums. – “Dzirksti sauc mūsu vidzemnieki tās kvēlainās sāpes locītavās.” (Latviešu ārste, 150); “Ģerksts isataisa nu gryuta dorba, ka ceļ rūku iz augšu, tuo i ķirkst rūka, i brīsmēigi suop.” (Reķēna, I, 344); “Pie lauku darbiem gadījās, ka rokas panta locītavā iemetas ģerkste. To ārstēja, apsienot locītavu ar dzīparu vai lupatiņu.” (Vaivods, 37); “Tik ātru dzirkstes paglābšanu nebiju vēl nekad piedzīvojis.” (Janševskis, 1981, I, 259)

6908. Dzirksti var nosiet tikai pirmdzimtais jeb pēdējais. Jāsien ar sarkanu dziju pēc saules un jārunā zināmi vārdi. /A.Bilenšteina rokkraksts, Lubāna./ (LTT)

6913. Ja džerkste iemetas rokā vai kājā, tad ar sarkanu dzīparu jāapsien roka. Pie katra mazgla kādam jāprasa: “Ko tu sien?” Jāatbild: “Džerksti sienu!” Tā jādara trīs reizes, tad džerkste izput. (LTT)

6924. Džerksti uorstej arī pyrmais bērns un pedels. Pyrmais sīn džerksti ar sorkonu dzeitiņu, pedels piģuojs soka: “Dīvs paleidz!” “Paldīs!” “Kū tu sīn?” “Džerksti.” “Sīn, sīn, kab izsi-tu!” “Izsišu gon!” Taidu sarunu atkuortoļ treis reizis. Vyss juoizdora bez saules. (LTT)

6914. Ja dzirkste kur esot, tad ap mazo pirkstiņu jāapsien 27 mazgli. Sējējam viens tūlīn jā-atraisa, bet citi katru vakaru viens; līdz mazgi būs izraisiti, tad arī džerkste izputēs. (LTT)

Ģerkste II, ģerkstele, ģergzdele, dzerkstele, dzergste, dzerkste – dzijas vai auklas samezglojums. – “Caur grodām, cieši savērtām dzijām ceļas ģerkstes.” (DL, 1891, 39); “Dzijas vaļā palaistas, metas dzergzdēs.” (Milenbahs, I, 546); “Griez tītaviņas prātīgi, lai dzija nemetas ģerkstelēs!” (Ķuzāne, 9); “Spoles nobrūk un pavediens dzerkstē vien sitas.” (Upīts, 37); “Sametas ģergzdelēs, gandrīz pārtrūkst.” (Jaun-sudrabiņš, Kopoti raksti, XV, 134)

Ģesēties – “grūti strādāt un pie tam nabadzīgi dzīvot.” (DL, 1894, 49)

Ģēvele, ģēvelis – zelminis, jumtgale. – “Istabas ģēveļu galos piesisti strazdu būriši.” (Birzniēks-Upītis, 354); “Pusiegruvušās ģēveles gali jau nevarēja būt mājām par godu.” (Siliņš, 1888, 29). Aizguvums no lejasvācu 'gevel' (Milenbahs, I, 698).

Ģīga, ģīgas, džīga – sens, vijolei līdzīgs mūzikas instruments. – “Ģīgātājs saskaņo savām ģīgām stigas.” (Janševskis, 1981, II, 16); “Viens čīgāja ģīgas.” (Janševskis, 1994, I, 210); “Muzikanti ar visādām džīgām.” (Milenbahs, I, 564). Darb.v. 'ģīgāt, džīgāt' – 1) spēlēt ģīgu; 2) slikti, nemākulīgi spēlēt (kādu mūzikas instrumentu) vai dungot. – “Ģeiga, voi baigsi raizi ģeiguot iz tom ģeigom!” (Brencis, 115); “Vār-

dus nezinādamas, tik tāpat ģīgāja un leloja.” (Janševskis, 1994, I, 168); 3) svilpot, radīt svelpjošas balsis skaņas (par putniem). – “Strazdi kokos ģīgā.” (Milenbahs, I, 700); 4) čīkstēt, raudāt, raudulīgi, žēli runāt vai dziedāt. – “Kas nu tā ģīgās? Vai kauns nav lielam puisim?” (Milenbahs, I, 700). Lietv. ‘ģīgāšana’ – spēlēšana ar ģīgām; kaut kāda vienmuļa, apnicīga darbība. Vārds aizgūts no vācu val.

Ģiltene, ģiltine – nāves personificējums skeleta veidolā. – “Sacie, atis ģiltiņa i nūkaus.” (Reķēna, I, 344); “Pēc gada atnākusi atpakaļ tīri izdilusi kā ģiltene.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 986)

Ģirsa, girsa, parasti saukta par lāčuzām – tīrumu nezāle. – “Nezāle, apkarojama, iztīrot sēklas labību.” (Keirāns, 1994, 330)

11578. Jāņa dienā jāligo, tad aug tīri rudzi bez lāčuzām un gari lini. (LTT)

25856. Slapjā (pielijušā) zemē nevarot rudzus sēt, jo tad lāčuuzas pieaugot. (LTT)

25830. Jaunos mēslos sēj rudzus trīs dienas priekš pilna mēness, vecos mēslos trīs dienas pēc pilna mēness. Sējējs skatās arī uz bērziem, kad tiem lapas sāk dzeltēt. Dienvīdus un vakara vējā rudzus nesēj, kā arī lietūs laikā. Ja šajos ūdens vējos sēj rudzus, tad tie izpūst, bet lietū sēti tzaug lāčuzaini. /S.Gūberts, 1688./ (LTT)

Ģist – just, nojaust, apjaust, aptvert. – “Nākdamu nevar papriekšu ģist un saredzēt.” (Latviešu ārste, 109); “Uotri nūģida, ka atbraucs lobs cylvāks.” (Janīna Strode, Latgale, 2008); “Gan nu noģied, kas te gaidams, bet neko vairs darīt.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 1007); “Četri pieci vīri ar neskaidri noģiedamām plintēm aiz pleciem.” (Saulietis, Raksti, XII, 14). Lietv. ‘ģisma, atģisma’ – 1) atmiņa; 2) nojausma, priekšnojauta. – “Man jau bij tāda ģisma, ka sūdi būs.” = man jau bij priekšnojauta, ka būs nepatīkšanas (Guntis Eniņš, Rīga, 2006).

Ģuldis – agrāku laiku nauda, kas atbilda 30 kapeikām. – “Pa kvartam vai ģuldīm ieņāca tikai tad, kad bija kāds pāris laulājams.” (Janševskis, 1994, I, 4); “Sasolītā cena par katru meitu grozījās starp trīs markām (deviņām kapeikām) un ģuldīm (trīsdesmit kapeikām).” (Janševskis, 1994, I, 110)

Idra I, idrs, judra – pļavu augs, nezāle rudzu vai linu laukā.

Idrys ir augs lynu garumā ar žuburainu golūtni, kurā nūsagatavēja trejstūrainu sākla. Idrim nav šķidrās. Tim ir tikai parostō auga stublōja myza, kas, izkaltātus lynus paisūt voi samaļūt lynu maļamajā ierīcē, salyuzt leidzeigi lynu spalim. (Latkovskis, 1967, 24)

17533. Ja kādu pa naktīm moca lietuvēns, tad vajaga saplūkt linoš idras, sakaltēt to sēklas uz pannas un pārliekties par to dūmiem, tad lietuvēns aizbēg. (LTT)

*Es atradu tautu meitu
Linu lauku ravējam.
Saplūkusi idru sauju,
Dod manam kumējam.
Neēd idru kumeliņš,
Tas griļ pašas ravētājas.
LD 14721*

*Diverīts lynus sēja,
Morša sēd kalneņā:
Linim deigt, idrim augt,
Modoram nūzidēt.
Tidz S0125*

*Nem, Jānīti, melnu zirgu,
Apjāj savus tūrumiņus,
Izmin usnes, izmin zāles,
Lai aug tīra labibiņa.
LD 32560,15*

Var.: 3. Izmin idras, izmin usnas.

*Tīri, liniņ, i audziet,
Kamēr pūru piedariju,
Kad pūriņu piedariju,
Idri, egļi saaudziet.
LD 28278,3*

Idra II – koks, arī augs ar bojātu, satrupējušu, irdenu serdi, koka vai auga bojātā, satrupējusi vai irdenā serde; arī stiegrains koks vai augs. – “Vecais vītols vēl nekad nav jutis nāvi savās idrās.” (Milenbahs, I, 701–702). Īp.v. ‘idrains, idraiņš’ – ar bojātu vai irdenu serdi, vidu; šūnains. – “Bambusi – milzu niedras, idrainu vidu.” (KV, I, 297); “No /doņu/ stiebriem izspiež baltās, idrainās serdes un taisa no tām vaiņagus, ko kapu krustus pušķot.” (KV, I, 639); “Idrains koks, ko nevar pāršķelt.” (Milenbahs, I, 702); “/Kozulam/ sevišķi labi noder idrains (= šūnains) egles vai ozola blūķis, kura serde ir satrupējusi jeb iznīdrējusi, jo dori tad ir vieglāk izdēt.” (Ligers, 219); “Tavas iekšas kļūst idraiņas.” (Latviešu ārste, 132). Darb.v. ‘idrot, idrēt, idrāt’ (idruot) satrupēt, sapūt. – “Vidus lielajam ozolam sācis idrāt.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 429); “Zābaku [...] zemē velkot, papēdi atrūka kurpe no idrējušā stulma.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 151)

Bitenieki labprāt izdobj tās egles, kuru serdi ir sabojājusi tā sauktā baltā puve. Bojāto serdi viņi sauc par actiņ-praulu, idru jeb judrpraulu (Ziemeļkurzemē), koku ar satrupējušu serdi sauc par idrainu jeb idraiņu koku, trupēšanas procesu latvietis raksturo ar verbu ‘idrot’ (Bilenšteins, 2001, 180)

Iebarošana, sk. ieēdināšana.

Iebrūcēt – savainot, iegūt brūci. – “Vecais teicās ieburcējis kāju kaut kādā nevainīgā atgadījumā.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 163)

Iedaba – 1) raksturs, paradums, untums. – “Nu tu taču zini, kāda iedaba ir tavai pārvestai!”; “Zini, viņai ir tāda iedaba bucoties tik ar dusmīgiem cilvēkiem.” (Janševskis, 1981, II, 83); “Vai tas dažiem cilvēkiem jau tā ir iedabā?” (Leimane, 1990, 112); 2) nodaba. – “Iet savā iedabā.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 507). Darb.v. ‘iedabāties, iedaboties’ (iedabuoties) – 1) pierast, ierast, kļūt par paradumu. – “Iedabojās viņam iztapt.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 31); “Iedabājoties, ka vairs nevarot atrast”; “Zirgs iedabājies iet auzās.” (Mīlenbahs, II, 8); “Bērns tā iedabāts.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 507); 2) iemīlēties (Endzelīns, Hauzenberga, I, 507).

Iedzirdīšana – pieburšanas līdzeklis, īpaši mīlestības maģijā, bet arī kaitniecībā.

10004. Lai pieburtu puisī, tad jāņem tās slotas lapas, kas pirti peroties bij pie miesas, jāsakaltē un jāsavāra tēja, un jādod tam puisim, kuru grib. Tad šis puisis lips klāt kā bērza lapa. (LTT)

10001. Lai meita pievilktu precinieku, tad tai savās valkājāmās pastalās vajag ieliet ūdeni, paskalot un tad to ūdeni dot iecerētajam izdzert. Tad būs vīrs rokā. (LTT)

Iedzirdīt varējuši, kad no zirņa, kurš bijis izaudzis caur nosistas čūskas, peles vai cita kāda dzīvnieka aci, iedrupinājuši citiem neredzot pa druskai nodomātā šņaba vai alus glāzē. Ja šādu šņaba glāzi kāds izdzēris, tad tam bez žēlastības bijis jāmirst. (DL, 1894, 11)

Iedzirklis, iedzerklis, iedžerklis, iedzirknis, ieģērkle, ieģerle – 1) “apaļa trauka dibenam pats dibena ielējums, par piemēru, tasei” (DL, 1892, 161); 2) “ausij tas kanāls, kas iet uz viņas iekšējo daļu” (DL, 1892, 161); 3) īpaša ietaise zvejas tīklos (venterī, murdā, karticā u.c.), kas neļāva noķertai zivij izmukt. – “Zivis, kas iekļuvušas caur šauro, ķilveidīgo ieeju iedzirkli jeb iedžerkli [...], šauro izejas ceļu atpakaļ vairs neatrod.” (Ligers, 1942, 23); “Bieži ventera iekšienē ierīkots vēl otrs iedzirklis. Zivis, meklēdamas izeju, caur otru iedzirkli nokļūst vēl dziļāk ventera iekšienē, no kurienes ārā izkļūst vēl grūtāk.” (Ligers, 1942, 33); “Laši lien pa iedzirkņiem lielās spraugainās dēļu kastēs ar atveramām augšdaļām, pa kurām tos ceļ ārā gluži kā sivēnus no aizgaldiem.” (Veldre, 1939, 183); “Biju pilnīgā nesaprašanā, kā ar tādu trīsstūri bez ieģerles, kur zivis tikpat labi varēja iziet kā ienākt, var ko noķert.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 215)

Iedzīvnieks – iedzīvotājs, iemītneks. – “Laba daļa šī lielā nama iedzīvnieku vēl guļ.” (Janševskis, 1983, I, 31); “Pils iedzīvniekiem par nelaimi bija viens zaldāts palicis guļot.” (Rakstu krājums, 1896, 1)

Ieēdināšana, iebarošana (iebarošana) – pieburšanas līdzeklis mīlestībā, bet arī citās jomās. – “Kādā kārtā ēdiens un dzēriens priekš iebarošanas un iedzirdīšanas sagatavojams – tas netiek izpausts.” (DL, 1892, 168). Darb. v. ‘ieēdināt, iebarot’ (iebaruot) – pieburt, “iedot kādu sevišķu kāri, un šī kāre iebaroto pārņem tik stipri, ka to vairs nevar atturēt ne prāts, ne griba” (DL, 1892, 167). – “Saimnieks mēdza iebarot puisus, ka pēdējie negāja dzīvot uz citām mājām, lai arī pie saimnieka – iebartāja – būtu nez cik grūti.” (DL, 1892, 167)

10016. Jāņem uz pirti kāda bulka jeb cits kas ēdams, jātur padusē, kamēr piesūcas ar sviedriem. Tad jālūko, lai iedotu to otram apēst. Ieēdinātais tā mīlēs ceturtdaļ gada, pēc kam var atkal ieēdināšanu atkārtot. /F.Brivzemnieks, 1881. VI, 199./ (LTT)

10021. Abols jānonesā pie plikas ādas trīs dienas un trīs naktis un jāiedod tam, kuru grib ieburt. Kas apēdis, tas par to būrēju vien domās. (LTT)

10026. Meita var puiši ieēdināt, ja viņa Jāņa dienas nakti kreisā padusē sasautē sieru un to iedod uzcerētam puišam. (LTT)

10031. Bezkaunīgas sievietes pat nocirpušas apakšējās spalvas un tad sagraudzētas uzlikušas uz maizes jeb sajaukušas ar to un devušas jaunekļiem apēst. (LTT)

10015. Ja kāda meita ir piebūrusi kādu puiši un cita grib to atburt, tad jāizkasa no pirmās meitas kurpes vai kāda cita apava, kas viņai bijis kājā, sviedri un jāiebaro puišis, tad viņš būs atburts. (LTT)

Iegāds, iegāda, iegādāšanās – 1) atminēšanās, atcerēšanās. – “Pie tā paša iegāda ej nu tūliņ un padari.” (DL, 1894, 18); “Nav vaira tās iegādas, kas ogrēk bij.” (Strautiņa, 128); “Tēva iegādāšanās par bagātiem radiem.” (Janševskis, III, 173); 2) iekrājums. – “Viss mans iegāds ir noēsts.” (Jākobsons, 280). Darb.v. ‘iegādāt’ – 1) atminēties, atcerēties, iedomāties. – “Kū lobu iģuodovi?” (Marija Kursīte, Zemgale, 2006); 2) sagādāt, piemēram, ēdamo.

*Es gribēju leišu zemi
Zilu gumi dedzināt;
Tikai vien iegādāju,
Māsa leišu robežās.
LD 3841*

Iegātnis – agrākos laikos “vīrietis, kas nevien iegājis svešās mājās, bet arī iestājies svešā ģimenē, apprecēdams saimnieka atraitni vai meitu [...] Iegātnis bija vajadzīgs tādām mājām, kurām pēc tēva nāves nebij neviena bāliņa, ko celt par saimnieku, bet palika meita vai atraitne precību gados” (LKV, VII, 13653–13654). – “Gribi tikt iegātņos, bet nav pašam sava zirga!” (Lapiņš, 1936, 179)

*Dzeniet, gani, kur dzīdami,
Purā vien nedzeniet:
Purs pieder iegātņam,
Tam nav tēva tirumiņa.
LD 3827*

*Labāk būtu māmuliņa
Grūt' akmeni ievēluse,
Ne savā meitiņā
Iegātņīti ieņēmuse.
LD 3836*

*Lai es iešu, kur es iešu,
Iegātņos es neiešu;
Iegātņam tāda tiesa
Kā elkšnam purvmalā.
LD 3837*

*Tai sacēja kļova lopa,
Iudini ikryzdama:
Taidas diņas igōtņam,
Kai itymā iudini.
LD 3838*

Iekars I – gredzens.

Ar aizguvumu nevar izskaidrot šo vārdu, jo kaimiņu tautu valodās formas un nozīmes ziņā nav iekaram identa vārda. Iespējama ir šāda etimoloģija [...] no ide. *enk- liekt [...] Arheoloģiskajos izrakumos Latvijā atrasti spirālveida, grieztie un citādi gredzeni, bet Ludzā (tieši Ludzas izlokšanās arī atzīmēts ‘iekars’ – gredzens) ir atrasts liekts metāla gredzens. (Braidaks, I, 71)

*Es sacēju tev mōseņ,
Nadūd rūkas atraišam.
Atraišam solta rūka,
Div laulōti ikareni.
(Cibuļskis, 145)*

Iekars II – “medus rāmitis bišu stropā”. (LE, II, 774)

Iekars III – “no vairākām šķipsnām sastāvoša dzija”. (Milenbahs, II, 25)

Iekars IV – iekarināts priekšmets, lieta. – “Ieliku ūdenī tik tādu tinas iekaru, un sapals iekšā gan.” (Milenbahs, II, 25)

Ieklājs, ieklāji – agrāk īpašs ragavās sēdekli (ērtākai sēdēšanai) paliekamais. – “Ar auklām blakiski sasieta taisni kociņi, kurus ieklāj ragavās grīdas vietā, arī karseni, rīcekļi.” (DL, 1891, 122)

Iekšā ir, ārā nenāk – saka par kādu, kas it kā zina, it kā prot, bet nespēj izpausties, nespēj realizēt potenci. – “Kāncim iekšā ir, bet ārā nenāk.” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 270)

Ielaidnis – iešuvums. – “Īlaidni var byut dažaidi. Ka šyun kū, īlaiž, na īluopu, a īlaidni.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006)

Ielaimēties, nolaimēties (nuolaimēties) – izdoties, paveikties. – “Viņam tas ielaimējies.” (Milenbahs, II, 36)

Ielidne – piltuve zivju mirdos. (LKV, VII, 13698)

Ielogs (ieluogs) – rāmis, ietvars. – “Durvīm atdaroties, to ielogā iestāja plats, pazema auguma virs, ģērbies kažokā ar zaķeni un pātagu pie rokas.” (Kalniņš, 1977, 158)

Ieloks (ieluoks) – 1) villaines, arī lakata, jostas, cimdu izgreznojums, izšuvums. – “Ieloki ir lakata malā ieausta svītra no savādas dzijas.” (Ozols, 427); 2) ligavas pūra mantu kopējs apzīmējums; 3) metāla plātņu savienojums, apliecot vienas plātnes malu ap otras malu. Īp.v. ‘ielokains’ (ieluokains) – ar ielokiem. – “Ieloku jeb ielokainas villaines ir tautu meitas pūra lepnums, bet bezieloku – nabadzības vai slinkuma pazīme.” (LKV, VII, 13701)

*Izcilāju mātes pūru
Līdz pašam dibinam,
Tās snātnītes meklēdama
Sudrabiņa ielokiem.
LD 7650*

*Manim bija raiba josta
Deviņiem ielokiem.
Kad paspruka devītā,
Tad uz pirti: vai, vai, vai!
LD 1061*

Ielūgt, uzlūgt – lūgt kādu ņemt daļību, piedalīties.

32509. Veļu-laiks, zemlika, jeb Dieva-dienas tika svinētas četras nedēļas, no 29.sept. līdz 28.oktobrim [...]. Viņi sataisīja visādus ēdienus un nolika tos zemē atsevišķā rūpīgi izslaucītā istabā. Vakarā tur iegāja mājastēvs ar degošu skalu rokā un sauca skaļā balsī savus mirušos vecākus, radus un draugus, lai tie nāktu ēst un dzert [...]. Kad nu vērojuši, ka uzlūgtās dvēseles jau bijušas paēdušas, tad saimnieks pārcirtis skalu ar cirvi uz sliekšņa un licis, lai gari iet atkal atpakaļ, bet lai neiet pār tūrumiem. /C.Tetsch, Curländischer Kirchen-Geschichte, 1767, I, 32–33./ (LTT)

2093. Neviens bērēs uzlūgts viesis nedrīkstēja atrauties; kas atraujoties, tam notiekot kāda kaite. Tādēļ, ja kādam uzlūgtam gadījās citas nepieciešamas darišanas, vai kad tas pats saslima, viņš tomēr nosūtīja bērēm savu tiesu brandavina, zirņu, gaļas, piena un maizes, jo mirušam vajagot savas daļas. (LTT)

15072. Kūmās mēdz ielūgt 7 vai 9 cilvēkus. (LTT)

Iemaši, iemati – 1) kreklu vai svārku vīle; 2) pogas svārkkiem uz muguras; 3) vieta, no kurienes sākas šķēre uz svārku muguras (Milenbahs, II, 43).

Iemats – kā metamais, tā laižamais tikls bez liekačiem. – “Iemats – tiņa bez liekaču.” (DL, 1894, 18)

Iepīpināšana – kādas ligas ieburšana, iedodot otram apvārdotu pīpi. – “Bijuši arī tādi cilvēki, kas varējuši iepīpināt otram visādus mūdžus vēderā.” (DL, 1894, 11)

Vagars neko jaunu nedomādams, ielādējis savā lielajā pīpi no malēnieša tabakas. Bet [...] vecītis līcis to izkratīt uz delnas. Un ko domājiet! Te visiem par brīnumu vagaram pilna sauja čirgatēnu. Vēl, projām iedams, vecītis uz darbiniekiem piebildis: ja šis būtu atļāvis vagaram izpīpot, tad viņš būtu bez žēlastības beidzies. (DL, 1894, 12)

Ieprātība, ieprātums – izveicība, izmanība, prasme. – “Viņam trūka tādas ieprātības rīkoties ar šo ieroci tā, kā to mēdza darīt Didžis.” (Janševskis, I, 396)

Ieredze – labvēlība. – “Tu pie viņas stāvi pat lielākā ieredzē nekā es.” (Janševskis, IV, 201); “Eh, kādā ieredzē viņš tad stāvētu pie vecā barona un citiem kungiem!” (Janševskis, I, 365)

Ieris, iere, riere, rieris – 1) dūmvads maizes krāsnī. – “Mežābolus sabēra sienā, lai ziemā pēc pirmā sala tos nestu iekšā un bērtu saimnieces rieri atkušanai.” (Birznieks-Upītis, 1925, 24); “Viņu gaidot mājās, ielika viņam ēdienu rieri.” (Atziņas, I, 22); 2) krāsns mūrītis. – “Katrā mājā krāsns ar rieri.” (Mežgalieši, 116); “Kaķis istabā – rierē, zirgs mēslainē, gailis uz jumta un suns, mājas sargs, vārto.” (LTP, I, 256); “Te viņš piegāja pie rieres un redzēja kaķa acis spīdam.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 244); 3) eja; iedobe. – “Veca sieva turēja rokā karstu ūdens kipi un plaucēja ierī prusakus.” (Prozas profili, Dzintars Sodums, 378)

14916. Ieres jātura vecā mēnesī, jo tad viņas tik ātri nepiesēr. (LTT)

12653. Ja kaķis uz rieres gul, tad pareģo mikstu laiku: ja vasarā – tad uz lietu, ja ziemā – tad uz sniegu. (LTT)

Iesalnica – iesala un labības žāvētava. – “Vecajās pirtis bieži vien virs griestiem atrodam izbūvētas iesalnicas.” (Brīvdabas muzejs, 76)

Iestaips – 1) drāna, ko ieklāj liķim zārkā. – “Nelaiki aplāja ar garu bārkstainu dvieli no galvas līdz kājām, visa auguma garumā. Šo dvieli sauca [...] istaips.” (Uļanovska, 98); 2) pinums gultas rāmī; 3) “drāna, ko iestiepjam rāmī izšūšanai.” (Endzelīns, Hauenberga, I, 545)

Ietaisīšana – 1) ierīkošana, iekārtošana. – “Šinī ciemā, tāpat kā daudz citos, tāda ietaisīšana bij, ka tās meitas uz vakariem vienā jo lielā mājās istabā ar saviem ratiņiem sanāca kopā, turpat vai linus, vai vilnu vērp.” (Fuhs, 1852, 26); 2) noburšana. Darb.v. ‘ietaisīt’ – 1) ierīkot, iekārtot; ielabot; sagatavot; 2) ieburt, noburt.

30918. Gavēņa laikā otram uguns nedeva, tad labi glabāja, ietaisīja pelnos, ka lai ritā ir ko papūst. (LTT)

20480. Cilvēkam var ietaisīt gauži īsu miegu, ja gar viņa acīm novelk zirga acu plakstiņu spalvu jeb iemērcējot ar zirga asarām. (LTT)

Lemies, duries mietā, cērpā, ne pie lopa auguma. Lai Laimas māte, vēja māte, jūru dievkele un svētā Māriņa nāk palīgā ierīktēt, ietaisīt un veseļot (lūzuma v.). (LBV, I, 402)

Ietaisīt krūti – lietot alkoholu. – “Ietaisījis krietnu krūti.” (Rakstu krājums, 1894, 25)

Iet ar liku roku – iet raudzībās. – “Jāizcep dižkringēls, jāieliek ķoce, ķocis apakš villdrān, un jāiet ar lik rok pie Annu apraudzīt, kurai atskrejs meitens.” = jāizcep klingēris, jāieliek grozā, grozs jāpaliek zem sēgenes un jāiet pie Annas, kurai piedzīmusi meitene, raudzībās (Zelma Kalniņa, Kurzeme, 2006).

Ar liku roku – tas ir, ar kaut ko paduse. Teica, teica tā agrāk, sen dzirdēts, kaut kad bērni-bā. Tā kā pa sapņiem atceros, ka teica: “Ar liku roku aizgāja, tur jau godības.” (Lidija Jansone, Kurzeme, 2007)

Ietalene – “vīra brāļa meita”. (Depkins, I, 107)

Ietalēns – “vīra brāļa dēls”. (Depkins, I, 107)

Ietaļa, ietara, ietere, jentere – sievas brāļa sieva vai vīra brāļa sieva; brāļa sieva, svaine. – “Vīrs savas sievas brāļa sievu sauc par ietaļu vai jenteri. Sieva vīra brāļa sievu sauc par ietaļu vai ieteri.” (DL, 1891, 5); “Divu bruoļu buobys jir italis.” = divu brāļu sievas ir ietaļas (Nina Kukule, Sibīrija, 2005).

*Mums divām māsiņām
Dziedāt labi pavedās;
Kur būs divi tēva dēli,
Iesim abas ietaļās.
LD 309*

*Gan gribēja ietaliņa
No ietaļas viegļas dienas;
Vēl nebija viegļas dienas
Pašai dēla māmiņai.
LD 23752*

*Sabārās div' ietaļas,
Izšķirās bāltliņi.
Ko, ietaļas, jūs dalāt?
Brāļi dala tēva zemi.
LD 3789*

Ietapt – 1) nokļūt, iekļūt. – “Bij man vēl labs gabals ko staigāt, gribēju tādēļ ietapt ceļa biedros.” (Siliņš, 1888, 6); “Ietapt istabā un iznākt ārā.” (Birznieks-Upītis, Pelēkā akmens stāsti, 22); “Ietapu gultā bez [...] briesmām.” (Atziņas, I, 29); 2) izdarīt pa prātam, kā nākas. – “Kaut mēs varētum dievam ietapt.” (Mīlenbahs, II, 81)

Iet kā launags – zvalstīdamies. (DL, 1894, 4)

Ievaldīt nagus – piesargāties, piebremzēt. – “Ievaldi nagus un klausies.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 28)

Igvāts, igvāte, igvarts, igvartis – 1) īpašs trijstūru caurumots koka trauks, kurā glabāja vai pārvadāja noķertās zivis. – “Satverto zivju ilgākai uzglabāšanai kā vasarā, tā ziemā kalpo igvāts, kurā pa vairākās rindās izurbtiem caurumiem pastāvīgi mainās svaigs ūdens.” (Ligers, 1942, 62); “Iegūtās zivis [...] novieto vai nu laivas priekšgalā, vai pakalgalā ierīkotā igvātā.” (Ligers, 1942, 22); 2) liela muca ūdens ielaišanai un turēšanai.

Ilgosnis (ilguosnis) – ilgs laiks. – “Protams, ka lielā ligā, pēc ilgošņa, kad cilvēks kā ginda izdēdējs, tā asinslaide vien kaiš un neģeld.” (Latviešu ārste, 126); “Pēc ilgošņa, labi iztillinājies, nedz rokas, nedz kājas māk kustināt.” (Latviešu ārste, 133)

Iļģi – mirušo gari, veļi. No vācu ‘heilig’ – svēts.

32534. Iļģus uzņem jeb sāk svētīt ceturtdā oktobrī un tā svēti līdz pirmajam jeb trešajam novembrim. Uzņemšanai liek galdā sviestu, maizi, alu un aizdedz sveci, kas tad deg visu cauru nakti. Iļģu laikā pirmdienās pēc saules lēkšanas vairs nedrīkst strādāt. Iļģu aizvadišanai kauj aitas un cūkas, kuru gaļu vāra pirmā un trešā novembrī un ēd priekš gaismas aušanas. Dienai sākoties, ēdiens jāatstāj galdā un pašiem jāiet gulēt, lai iļģi bez aizkavēšanās varētu pagodēties. Šajos divos rītos varot viņus nevien redzēt, bet arī dzirdēt viņu runas, ja istabas griestos izurbjot caurumu, uzliekot tur augšpēdu zirga silksi un tad pa to caurumu skatoties.

Bet kas to dabūjot redzet, tam tūlīn jamirstot. /A.Bilenšteina rokraksts, Kazdanga./ (LTT)
32558. Iļģu naktī (no 1. uz 2.novembri) jānes mirušo gariem pirti ediens, sevišķi biežputra. Tajā pašā naktī miroņi peras, mazgājas un iet baznīcā. Logi baznīcai gaiši un dzirdama dziedāšana. (LTT)

Impampis, impamps, impampa – 1) “Visās malās no Salaces līdz Liepājai apzīmē nesaderošu lietu sakopojumu, kā dzīvu, tā nedzīvu. Pasakas, kur šis vārds nāk priekšā, neder drukā, jo tās aizķertu tiklības jūtas.” (DL, 1891, 32); “Kad vairāk saķērušies kopā, tad saka: viņi saķērušies impampi.” (DL, 1894, 34); 2) “kopā saauguši kartupeļi vai āboli” (Milenbahs, I, 707); dzijas, auklas u.c. mudžeklis, savijums; 3) jocīgs cilvēks. – “Tas jau tāds impampiņš ir, cilvēks, kuru nevar ņemt par pilnu.” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007)

Dzērājs paliek pie krēsla un sauc māsu palīgā. Kā māsa pieskrien glābt, tā šis knauks! pie dēliša. Māsa paliek pie dzērāja un sauc meitu palīgā. Kā meita pieskrien glābt, tā šis knauks! pie dēliša klāt. Meita paliek pie māsas un sauc puisī palīgā. Puisis kopj zirgus, tas atskrien ar visu siena klēpi glābt. Bet, kā šis domā meitu nost raut, tā saimnieks knauks! pie dēliša. Nu impamps gatavs, un jāved uz muižu kungam rādīt. Impamps iet, impamps velkas gar paša dzērāja mājām, gar paša dzērāja kūtim. Kūts durvis vaļā, lopi nekopti: ne dzērājam kopējas, ne arī pašam vaļas kopt. Izskrien viena govys – ēdis puisim siena klēpi, izskrien viens vērsis – ēdis puisim siena klēpi: mans siens, mans puisis – knauks! pie dēliša, impamps vēl lielāks. Impamps iet, impamps velkas pie paša kunga nama durvim. Kungs izskatās, kungs izsmejas un tad pavēl impampu izklīdināt. (LTTP, VIII, 288)

Impava – rinda, virtene. – “Atvākāmieš visi garu garā impava – citi jāšus, citi braukšus, citi tāpat kājām.” (Janševskis, 1981, II, 413); “Žigli, žigli sataisījušies, devušies tūlīn ceļā, un tā visa impava te laimīgi atkļuvuse.” (Janševskis, 1981, II, 414)

Indeve, indeva, indieva – 1) kaite, slimība; nelaime. – “Ar indivēm apmests.” (Depkins, I, 273); “Kas tad tev par indevi uznākusi?” (Leimane, 1990, 118); “Bija slapjš un auksts. Sasalās – un nu tā indeve kaulos.” (Balandnieki, 131); “Indeve indeves galā.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 148); 2) nelaba tiekšme, iekšējs ļaunums. – “/Indeve/ – visai neizciešama un neizdzinama vājība iekš cilvēka.” (Ulmanis, 85); 3) nelabais gars, ļauns gars; velns; nedievs. – “Vai tev pats indeve atnesis?” (Ulmanis, 85); “Kādas indievas tev atnesa?” (Ulmanis, 85); “‘To indiev’ vings sov’ ar grēkiems uzvilcis.” (Langijs, 53); 4) inde. Vārda pamatā varētu būt priedēklis ‘in- ie- + darb.v. ‘dot’ vai darb.v. ‘dēt’ – likt (Karulis, I, 343), resp., ‘indeve’ – tas, kas kāda iedots, piešķirts, vai arī tas, ka iedod, piešķir (labu vai nelabu). – “Indie!” = ak Dievs! (Milenbahs, I, 708)

3384. Kad sabīstas, tad trīs reizes jānosplaujas, lai nepiemetas indeve. (LTT)

12430. Kaķim esot deviņas indeves mēles galā, sunim deviņas veselības. (LTT)

25360. Raganas siekalas jāieliek ragā, cieti jāaizkorķē un jāuzkar skurstenī dūmos, tad raganai piemietīsies indeve. Viņa drīz atnāks kā nabadze vai ciemiņš un lūgs ēst vai dzert. To vajaga iesēdināt, nedot tai it neko, bet labi nopērt. Ja ko iedos, tad ragana uzliks kādu krāmu. (LTT)

28173. Ja tevīm kāda slimība, kaite vai cita indeve piemetusies, tad uz krustceļiem nomet kaut ko, kas tevīm pieder, ja ne vairāk, noplēs no savām drēbēm kādu lupatiņu, piesien pie bērza vai cita lapu koka. Kas atstāto ziedu paņems, iemantos tavu kaiti. (LTT)

12433. Ja iekož kaķis, tad ir trīsdeviņas indeves (nelaimes), ja suns, tad trīsdeviņas laimes. (LTT)

Tic puisim visi velli,

Es puisim neticēju:

Puisītīm viena mēle,

Trejdeviņas valodiņas.

LD 12 415,9

Var.: 4. Trejdeviņa indevīte.

Iras – laivas piederums – airi, irkji. (Milenbahs, I, 708)

Irbi, irbji – 1) adāmadatas. – “Vispirms nosprieda adīt lellei kaklautu uz divi irbiem.” (Birznieks-Upītis, 1949, 346); 2) iesmi. – “Cepa uz irbjiem mencas, sīgas un reņģes.” (Štūlis, 1937, 33)

Irka, irka, irks – 1) tautastērpa krekla uzplecis, “austu rakstu izšuvums krekla pleciem” (Rucavā, tur Paurupē, 138). – “Tunikveida krekli ar virsū šūtajiem uzplečiem Rucavā tika dēvēti par irkotajiem krekliem, bet uzpleci sauca par irku.” (Rucavā, tur Paurupē, 28); 2) ādas strēmeles, ar ko apšuj kažoka malas.

Irmkluči – “kluciši laivai, kuros turas duļļi”. (LKV, VII, 13114)

Izava – nonēsāti apavi, kaut kas vecs, nederīgs. – “Ja neklausī tēva mātes, tad klausī vecas izavas.” (LTMS, 436); “Biksītes palika slapjas un netīras kā izavas.” (Milenbahs, I, 714)

Izdevas, izdeve, izdotenes (izduotenes), izdevības, izdeviņas – 1) meitas izdošana pie vīra. – “Viņa jau gaida, kad būs tavas izdevas.” (Janševskis, 1981, II, 13); “Par precībām un izdevām gan nekā vēl nezinu.” (Janševskis, 1981, II, 14); “Sestdien vakarā sākas izdeviņas brūtes vecāku mājās.” (Tihovskis, 50); 2) pēdējā maltīte ligavas mājā pirms došanās laulāties. – “Atbrauc uz sātu, dzer izdeveņas un prīcojās.” (LTTP, XV, 138); 3) “izvadīšana karadienestā” (Cibuļskis, 154). Darb.v. ‘izdot’ – 1) izlaist meitu pie vīra; izlaist no mājām; 2) pārdot.

Ja kāzas tapa svinētas divās vietās, brūtes un brūtgāna mājās, tad pirmā vietā tās sauca par izdotenēm jeb izdevībām un otrā vienkārši par kāzām. (Austrums, 1891, II, 1336)

*Es tai meitu māmiņai
Ķīlām devu kumeliņu,
Lai meitiņas neizdeva
Līdz citam rudeņam.
LD 14729*

*Caune mežu izdevuse,
Vāverite nopierkuse;
Izdziērduse lūšu mātē,
Sīt plaukstīnu plaukstīnai.
LD 2406*

*Vai, upīte olainīte,
Kam izdevi savas meitas!
Kas nu tavus likumiņus
Ik vakarus skandinās?
LD 381,8*

Izdzitene – pirmā ganu diena pavasarī. – “Lopu izdzitene parasti ir jau aprīļa beigās vai maija sākumā, noteiktāki runājot – Jurgā dienā (23.aprīlī).” (Ligers, 137)

Izgardināt, izgārdināt – mielt acis, baudīt, izgaršot. – “Tev kā vecam draugam jādod nomēģināt, lai mute izgārdinās un zin citiem pastāstīt, ka nav vis viltus manta.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 77); “Īstais nolūks bija acis izgārdināt, [...] nāru aplūkojot.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 65); “Izgārdināšu acis, ausis un citus prātus.” (Milenbahs, I, 736)

Izglītot (izglītuot) – 1) izskolot, sniegt zināšanas. – “Mana Ance mācīta un izglīto-ta.” (Janševskis, 1979, 80); 2) izveidot, izkopt, padarīt glītu. – “Viņa ļoti atvainojās, ka ciemiņam jāienāk tik neizglītotā istabā.” (Veldre, 1938, 17). Lietv. glītotājs, izglītotājs (glītuotājs, izglītuotājs) – 1) skolotājs; 2) tas, kas kaut ko padara izkoptu, glītu. – “Un kad vaicājat, kas mums baltiešiem vēl varētu būt par negodu, nu, tad teikšu strupī un īsi – tas, kad trūkst kur tādu prāta cilditāju un glītotāju.” (Siliņš, 1888, 47)

Izlaicīties – izvairīties. – “Nevar vis tā izlaicīties no katra pūliņa.” (Janševskis, II, 18); “Vai tu domā te uz darbu atnācis izlaicīties?” (Milenbahs, I, 760)

Izlimināt, izļimināt, izlimēt, izļemināt, izļumināt – sastiept, izgriezt, izmežģīt (parasti par kāju). – “Krituse no siena vezuma un izļeminājuse roku.” (Janševskis, 1983, II, 87); “Kad, kāpjot no augstas gultas, dabū sklīdēt, kad īsi sakot iekšās dabū kas limēt, tad nāk ārā dzimtava (dzemde).” (Pētersons, 1901, 16); “Kad jēriņš, piemēram, salauzis vai izlimējis kāju, tad to vispirms ievēl.” (DL, 1892, 161). Lietv. ‘limējums’ – sastiepums, izmežģījums.

Izlopot (izluopuot) – izāzēt; pazemot. – “Grieta atnākusi par kādu nedēļu atpakaļ, visādi izlopota un stīva sadauzīta.” (Upīte, 1911, 159); “Otras mājas ļaudīm bijuši atkal lielu lieli smiekli, kad [...] rentnieku puisis katru vakaru /viņu/ tā izlopojis.” (Upīte, 1911, 122); “Izlopojuši pašu [...] lielkungu, mežkungu un visus mežsargus.” (Upīte, 1911, 215)

Izmaņa, izmanība – izveicība; veiklība; izpratne, sapratne. – “Dievs ar velnu rauga viens otru izmaņā, izveicībā pārspēt.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 1159); “Dārza darbus [...] puika padarīja ar istu čaklumu un izmaņu.” (Kaudzīte, 1989, 36); “Bij ļoti stiprs spēkā un izmaņā.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 394). Darb.v. ‘izmanīt’ – saprast; izpētīt, izzināt. – “Vai esi savu sirdi izmanījis?” (Milenbahs, I, 768); “Viņš bija izmanījis, ka Aline nezina, kādā raganu perēklī tā ar savu mantojumu iesēdusies.” (Leimane, 1990, 59). Īp.v. ‘izmanīgs’ – veikls; sapratīgs. – “Kas ir izmanīgs vienā lietā, tas arī izmanīgs otrā lietā, un tādām izmanīgam vajaga katram ķēniņam būt.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 340); “Te jau tagad cita nekā neder, kā vien droši, gudri un izmanīgi no šiem viesu nagiem izkļūt.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 53)

Izmugurēt, izmugurot (izmuguruot) – izāzēt, izmuļķot, apmānīt, apvest ap stūri. – “Studējis, kā citus var izmugurot.” (Milenbahs, I, 773); “Tu mani reiz izmugurēji.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 197)

Izpara – veca, nopērtā pirts slota. – “Viens pūķis paslēpās vecā izparā.” (Milenbahs, I, 778)

*Ko bēdājam, ko gādājam,
Kur mēs puišus guldisim:
Klētē odī, namā dūmī,
Sila malā vilki, lāči;
Pirti puišus guldisim
Zem vecām izparām.
Tdz 58716*

Izplinkšķēt – izputēt. – “Dzīvoju nu vienās bailēs: domāju vienādvien, vai tik neizplinkšķēsim dienās no savas sētas un vai nenāksies staigāt ar nūju apkārt pa sētām un diedelēt ubaga dāvanas?” (Janševskis, 1981, II, 256)

Izredze – skats. – “Uzkalnē uzcelts izredzes tornis.” (Milenbahs, I, 791); “Izkāpaļājām, labāko izredzi meklēdami, visus mūrus.” (Valdis, Kurzemē, 59); “No turienes [...] pati labākā izredze pār Dobeli un tuvāko apkārtni.” (Valdis, Kurzemē, 112). Darb.v. ‘izredzēt’ – 1) saskatīt, ieraudzīt; 2) izvēlē, izraudzīt. – “Vēl tikai pusgads – un Juris atgriezīsies dzimtenē un aplaimos savu izredzēto.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 33); 3) pieredzēt, piedzīvot.

Kalnā kāpu, jo kalnā,
Pašā kalna galiņā,
Lai varēju izredzēt
Tautu dēla bagātību.
LD 25919

Mīt es gribu kumeliņu,
Bet nemišu šovakar,
Mišu rītu saulītē,
Lai varēju izredzēt.
LD 30242,1

Skaistas meitas māmiņai,
Nevar acis izredzēt;
Vajag maku pakratīt,
Kumeliņu pasvidēt.
LD 11460

Stāsti dziesmas, bāleliņ,
Jaunākai māsiņai,
Tu bij' tālu izstaigājis,
Tu bij' daudz izredzējis.
LD 19,1

Izsalcis kā vilks – saka, kad ļoti stipri gribas ēst. – “Ko viņi tur tik ilgi vāra? Esmu izsalcis kā vilks.” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 49)

Izstiepties uz cita/otra nelaimi – izmantot cita ķibeli sev par labu. – “Visi bija izstiepušies uz /viņa/ nelaimi.” (Upīte, 1911, 76)

Izteka, Iztekas diena – agrākos laikos minēta Jāņu noslēguma diena.

10652. Iztekas diena ir tā diena pēc Jāņiem. /A. Bilenšteina rokkraksts, Lubāna. K. Boivics, 1862.g./ (LTT)

Izvalks – aptuveni 5 m liels āliņģis, ko lieto tīklu laišanai zvejai ziemā. – “Izcērt [..] vienu lielāku āliņģi – izvalku.” (Ligers, 1942, 67)

Izzibenēt – kļūt neauglīgam, tukšam, nenest augļus. – “Tādas izzibenētas vārpas gan liekaties, bet dažreiz arī izzibenētā vārpā aizmetas grauds.” (Janševskis, III, 235); “Tā sievietē tā kā izzibenēta.”; Rieksti izzibenēti.”; “Vistas tagad kā izzibenētas.” = nedēj olas (Mīlenbahs, I, 831).

ĪPINI

1

Īgarnis – 1) “režģis, tikls, ķīpa, kur ceļinieki iebāž sienu” (DL, 1891, 138); 2) liels tikls, kurā uzglabā dzīvas zivis (Endzelīns, Hauzenberga, I, 500).

Īgnēt, īgnāt, īgnot (īgnuot) – just nepatiku, riebumu. – “Ko tur īgnēties, ko tur neīgnēties: barība paliek barība.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 123); “Skroderis bij smalks jauns-kungs, viņam īgnējās, ka kalējs tāds nokvēpis stājās pie galda.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 201)

Īkaste, īkasts – 1) “avots, kas no kalna apakšas burbuļo” (Milenbahs, I, 835); 2) zivju pārvadājamā kaste; kaste, kurā saglabā svaigas zivis. – “Jūras ikasti, kas bija trīsstūrveida, vilka laivai līdzā. No īkastes ņēma dzīvās zivtiņas un kabināja uz āķiem.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

Īksis, īkstis – īkšķis, pirmais rokas pirksts. – “Pudelīti viņš tūliņ ātri un veikli ietīstīja autiņā, aizspiezdams īksti pret tās vaļējo kakliņu.” (Kaudzīte, I, 74)

10655. Ja meita krustis rokas tur un kreisais īkstis tai pār labo stāv, tad tā par vīru valdis. (LTT)

13374. Kad kājas ikšķis garāks par citiem pirkstiem, tad sieva valdis pār vīru; ja īsāks, tad vīrs pār sievu. (LTT)

10656. Kad grib, lai labi iziet, tad vajaga rokai ikšķi turēt sauļā. (LTT)

17510. Cilvēks, kam lietuvēns uzbrucis, jūtot stipru nelabumu, svīstot un nevarot kustēties.

Ja saliekot kājas krusteniski, vai arī kustinot kreisās kājas ikšķi, tad lietuvēns aizbēg. (LTT)

Īlaidene – makšķere “diviem žuburiem, lietota līdaku ķeršanai”. (DL, 1893, 66)

Īliņš, ilings, ils, viliņģis – ass vējš, spēcīga vēja brāzma, vēja virpulis. Iespējams, radn. vārdam ‘ilens’. – “Izskatās pēc laužņas mežā, kur nesen plosījies īliņš.” (Janševskis, I, 382); “Noslēdzis līgumu ar Jūras māti un viesuli Īlingu.” (Zariņš, 1978,7); “Tiek noprasīts, kāds vējš mūs šurp atpūtīs. Tas pats īliņš, kas pasakās tēva dēlus plašajā pasaulē aizrāvis.” (Liepiņš, 1985, 117); “Īliņš ir tāds virpulis, tāds vējš, ka sagriež smiltis virpuli.” (Zelma Kalniņa, Kurzeme, 2006); “Riktīgs viliņģis uzgā, jābrauc no kalvas mājā.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Viliņģi nevar iet jūrā.” (Anna Trupa, Rīga, 2008)

Īnītis, īnis – 1) kaut kas ļoti maziņš, mazulītis. – “Redzi, kāds īnītis un cik skaists un maigs! – un viņa pielika to arī Jēkabam pie vaiga.” (Janševskis, 1983, I, 54); “Labi, ka tāds īnītis dabū muižā paēst, citādi gan pavisam nonīktu.” (Janševskis, 1994, I, 305); “Saimnieks viņus dirājis kā pēdējos īņus, bet turpmāk būs vēl ļaunāk.” (Upīts, 1947, I 19); 2) mazais pirkstiņš. – “Visi tādi maziņi, maziņi kā īniši.” (Janševskis, 1981, II, 147)

Īpini, īpiņi – prievītes; matu lentas. – “Matu lentas, ko meitenēm, bizes pinot, iepina, sauca par īpiniem. Arī prievītes sauca par īpiniem.” (Anna Roga, Kurzeme, 2009)

Īstenieks – 1) tuvs radagabals. – “Par īsteniekiem saucās tuvāki radi no tēva vai mātes puses, it īpaši brāļu un māsu bērni.” (DL, 1891, 5); “Īsteniekiem, kas bij izcēlušies taisnā līnijā no dzimts celma un atradās tuvāk radu kokam, bij dažas priekšrocības mantošanas ziņā un lielāks gods kāzās un citos godos, nekā nozariešiem, kas atradās uz rada blakus līnijām.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 177); “Eistīnīki – eistī radīnīki – bruolāni, muoseicys.” (Anna Kažuka, Latgale, 2006); “Jauniķa īstenieki dabūja greznus krekļus un dvieļus, citi radi cimdus un zeķes, arī māju saime saņēma veltes.” (Janševskis, 1983, II, 253); “Par tevi gribu gādāt; bet tīri savos klātējos īsteniekos tevi ņēvaru ņemt, jo mēs esam no augstas kārtas: mēs esam radā ar Tāpiņiem, Teļūniem un citiem augstmaņiem.” (Janševskis, 1979, 93); “Zināja visus viņa īsteniekus un radus, kur kurš aizgājis.” (Veselis, 1966, 76); “Tad tik nu visi dzīvojiet labi un satīcīgi, kā jau īsteniekiem savā starpā piederas.” (Janševskis, 1981, II, 98). Mūsdienās, kad radu saites vairs nav tik ciešas, tie varētu būt arī tuvākie draugi, tuvākie domubiedri. – “Kas īstenieki, aizvien vislabāk paši izdomā savas domas un nodara savas darīšanas.” (Siliņš, 1888, 70); 2) kļaušu laikos īstenieki bija tie, kas no Jurgiem līdz Miķeļiem (citviet visa gada garumā) atkalpoja muižā dažādos darbos, kur bija nepieciešama arī zirga palīdzība, pretstatā otriniekiem, kas bija kājni. – “Katram saimniekam bij jāsūta uz muižu cauru gadu no viena arkla zemes viens strādnieks ar zirgu (tā sauktais īstenieks).” (Švābe, Latvijas vēsture, 37); 3) īstais, piemērotais kādam darbam vai aicinājumam. – “Neuzlūkoja savā pasaules dzīvē sevi par īstenieku, bet tikai par piemānotāju, par viesi, par ceļagājēju, kas neskatās ne pa labo, ne pa kreiso, bet acis vienmēr tur pavērstas uz tālo pilsētu kalngalā, kur nokļūt viņam prāts ilgoties ilgojas.” (Apsišu Jēkabs, 260)

Ieejami tie celiņi

Zaļu mauru apauguši;

Īstenieku bāleļiņi

Par svešiem palikuši.

LD 3865,3

Kā būs man labam būt,

Kā labaju bildināt?

Mana paša īstenieki

Noliek mani novārtā.

LD 8489

Īze – 1) sprauga, plaisa ledū. – “Brauc prātīgi, ka neiebrauc īzē!” (Milenbahs, I, 839); 2) šaura strēmele. – “Īze zemes, īze drēbju.” (Milenbahs, I, 839)

J

Jā, ja – apgalvojuma partikula, kas lietota nozīmē 'protams, patiešām'. Aizguvums no vācu val., kas vispirms parādījās 16.gs. reliģiskajos tekstos. Latviešu, tāpat kā latīņu val., uz jautājumu bija pieņemts atbildēt ar pilnu apstiprinošu teikumu. – “Ja = tas man jādar.” (Firekers, 117); “Patiesi, vecaimātei bija daudz jārūnā, kamēr saimniece teica jā.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 14); “Ja viņš tevi patiesi milētu, viņš nekad neliktu šķēršļus savai mātei ierasties šeit, bet, zināms, viņš to darīja aiz bailēm, ka viņa māte varētu tevi pierunāt teikt jā, jo, tici man, sirds dziļumos viņam tavš izšķirīgais nē ir mīļāks nekā jā.” (Reke, 137); “Kura jaunekle neērmosies, pirms tā jā saka.” (Par piemiņu, 160); “Meitenes neteica ne jā, ne nē.” (Brigadere, 301)

Es jau esmu baznīcā bijis un arī redzējis, kā laulā. Pērn manu mātesbrāli. Tās notiek ar visiem vienādi. Mācītājs runā, tad prasa: “Vai esi ar mieru tā un tā? Ja esi ar mieru, tad atbildi – jā, es gribu.” Un tad brūtgāns norūc: “Jā, es gribu.” Un brūte tāpat, kā uz iekšu strēbdama: “Jā, es gribu.” Un mācītājs samaina gredzenus, un gatavs. (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 96)

Gājis gadus 18 vecs jauneklis ar 60 gadus vecu atraidni pie laulībām. Nākusi laulību runā tā vieta, kur mācītājs prasījis uzticību pret savu sievu ar “jā” apliecināt. Te atraidne iedevusi jaunam vīram ar dūri sānos, teikdama: “Saki nu “jā”!” (Latvju tautas anekdotes, 161)

Ja citi saimnieki, kungam runājot, tikai sacīt drikstēja: “Jā, jā, lielskungs, tā tas ir, to padarīsim,” – tad mans tēva tēvs lika pirkstu pie deguna un kungs tūlīt nomanīja, ka tam kas cits prātā esot. (Zvaigznīte, 43)

Jānis, Jāni. Abu vārdu pamatā indoeiropiešu vārdsakne *ei- iet, atvasinājumā *iā- iet, soļot, jāt, braukt (Karulis, I, 350). Jānis tiešā nozīmē ir 'nācējs, gājējs', resp., tas, kas atnāk un aiziet vasaras saulgriežos. Pēc būtības 'Jānis' atbilst un ir radniecīgs romiešu ieejas un izejas (durvju un vārtu) dievam Jānusam. Jānuss tika attēlots kā divsejains – viena seja raugās pagātnē, otra nākotnē. Viņa apzīmējums bija 'geminus' ('dvīnis'). Arī latviešu Jānis ir dvīnis, jo tiek saukts par Dieva dēlu ("Ai Jānīti, Dieva dēls."). Dieva dēls latviešu folklorā parādās gan kā viens, gan vienlaikus kā divi – dvīņi. Viens saistīts ar pagātni, nomirušo valstību, ziemas sezonu. Otrs ar tagadni un nākotni, atdzimšanu, pavasari un vasaru. Kā romiešu Jānuss, tā latviešu Jānis saistīts ar vārtiem ("Sit, Jānīti, vara bungas/ Vārtu staba galiņā.") kā sezonas, plašāk – laika pārejas brīdi. Vasaras saulgriežu brīdis, kad diena ir gadā visgarākā, folklorā tiek iezīmēts arī kā Dieva dēlu (Dieva dēla Jāņa) un Saules meitu (Saules meitas) kāzu laiks.

Jānis pats, kā arī debesu kāzas, kas saskaņā ar mītiskiem priekšstatiem notiek Jānos, iemieso sezonas dievību un ar vasaras sezonu saistīto auglības, ražības ideju. Paši vasaras saulgrieži Jāņi, kas latviešu tautas gadskārtā bija visnozīmīgākie svētki, tiek svinēti 23.jūnijā pa dienu ('Zāļu diena'), vakarā un naktī ('Jāņu jeb Zāļu dienas vakars', 'Jāņu nakts'), 24.jūnijā ('Jāņu diena'). – "Kad Jāņi, Jāņa diena būs?" (Depkins, I, 262)

Laudis nekur un nekad nesapulcējas, izņemot Jāņu vakaru. Bet tad arī ne zināmās vietās, bet visur, kur tik gadijies uzcelt Jāņu uguni. (DL, 1894, 6)

Pa Jāņiem nesa pilādžus un aizlika ārdurvīm, lai tur ļaunums neienāktu. Es ar tagad pa Jāņiem stāļiem un istabdurvīm aizlieku pilādžus. Mamma stāstīja par Jāņiem, ka tad kādi kaimiņi gājuši ar apaušiem pa tīrumiem. Pakarina un tad iet atkal otrādi. Skatās, piens pil pa tiem apaušiem. To darijuši, lai govīm piens daudz būtu. (Dzidra Tontegode, Kurzeme, 2006)

Jānos atnes pilādžus, lai raganas nenāk mājās. Tēvs tā darija, es iemācījos no viņa. (Anna Dintere, Kurzeme, 2006)

Jānišam treju vārtu,
Visi treji appuškoti.
Pa vieniem gani dzina,
Pa otriem pieguļnieki,
Pa trešiem Jāņīts nāca
Ar saviem bērniņiem.
LD 32923

Trīsdeviņas valstis jāja
Jāņīts Jāņu vakarā
Jāņa bērņus aplūkot,
Vai tiem ēsti vai tiem dzerti,
Vai tiem ēsti, vai tiem dzerti
Jāņa dienas vakarā.
LD 32937,2

Par gadiņu Jāņīts nāca, –
Kur Jāņiti guldisim?
Pieklēti, lieveni,
Tur mēs viņu guldisim.
Āboliņa cīsas nesu,
Rožu klāju paladziņu,
Rožu klāju paladziņu,
Magoniņu sagšu sedžu.
LD 32958

Jāņuzāles, Jāņazāles – Jāņa/Jāņu vakarā plūktas zāles, kurām tautā piedēvēja burvju spēku. Ar tām pušķoja (sk. Pušķot) sētu, mājlopus, cilvēkus, visu, kas bija cilvēka telpai piederīgs. Tās vija Jāņu vainagos un lika galvā. Par zāļu devēju tika uzlūkots pats auglības, sezonas veģetācijas dievs Jānis (sk. Jāņi, Jānis), arī Māra (sk. Māra). Par istajām Jāņuzālēm uzskatīja āboliņu, papardi, vībotni, buldurjāni, dievredzīti jeb Jāņiti (lat. 'erigeron acer'), nārbuli jeb zilgalviti jeb kodeilu, arī citas. Jāņuzāļu bagātībai bija jānodrošina cilvēku, mājlopu, augsnes auglība un ražība līdz nākošajai sezonai. Tautasdziesmās tiek minēta arī viena galvenā Jāņuzāle ar deviņiem žuburiem vai ar trim žuburiem (skaitlis trīs un tā trīskāršojums apzīmēja auglību, vairošanās nodrošinājumu). Zelta spīdums, kas tai piemīt, liek domāt, ka tā ir vai nu pati Saule (Saules koks), vai arī Saules enerģiju ietverošs brīnumaugšs. Plašākā nozīmē Jāņuzāles ietvēra kā sievišķo, tā vīrišķo radošo aspektu. – Apļveidīga forma norāda uz sievišķo, sturburveida uz vīrišķo auglības sākotni.

Jāņīts sēd kalniņā,
Zāļu nasta mugurā;
Nāc, Jāņiti, lejiņā,
Dod manām telītēm.
LD 32431

Es aizgāju zālītēs,
Es zālišu nedabūju,
Man iedeva miļa Māra,
Avotā pieplūkusi.
Tā sacīja iedodama:
Dod savām telītēm!
LD 32372

Viena pate Jāņa zāle
Deviņiem žuburiem;
Devītā žuburā
Zelta poga galiņā.
LD 32400

Viena pati Jāņa zāle
Brižam stīva, brižam miksta:
Kad uz lietu, tad tā stīva,
Kad uz sausu, tad tā miksta.
LD 35694

Visas puķes noziedēju,
Pāpārdīte vien nezied;
Tā ziedēja Jāņa nakti,
Zelta miglu miglodama.
LD 32414

Iemetam Jāņu zāles
Jauna puīša gultiņā;
Dievs dod tam citu gadu
Otru jaunu gulētāju!
LD 32370

Augstu metu Jāņu zāles,
Lai telītes lielas auga,
Lai telītes lielas auga,
Lai tās pulka piena deva.
LD 32419

Plūcat, bērni, zilgulvītes,
Tās pirmās Jāņa zāles;
Saplūkuši zilgulvītes,
Eit' pa ceļu dziedādami!
LD 32395

Visa laba Jāņa zāle,
Ko raun Jāņa vakarā;
Tā vairs lieti nederēja,
Ko raun Jāņa rītiņā.
LD 32401,5

Jāt bez apaušiem – nesaprātīgi rīkoties. – “Cik tālu jāsi bez apaušiem...” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 151)

Jauda – spēks, stiprums, darbīgums. – “Jaudas nav.” (Ulmanis, 92); “Tu mudrs būsi un jaudas vīrs.” (Latviešu ārste, I24). Darb.v. ‘jaudāt, jaudīt’ – 1) kustināt, darbināt; 2) spēt, varēt. – “To padarijis, Vēlns vaicā savam kalpam: “Vai tu arī jaudi tik augstu sviest?”” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 817); “Jaudājies [...] kādas divi karotes iedzert.” (Latviešu ārste, 154); “Visi ēd, cik vien jaudā.” (LD, III sēj., 1.daļa, 19). Pamātā ir ide. *ieu-dh- būt spēcīgā kustībā, rīkoties ar spēku (Karulis, I, 351). Radn. vārdam ‘jauns’, ko saista ar nozīmi ‘mūžīgs, nebeidzams’.

Tec, brālīti, tec, māsiņa,
Paliīdzat vezmu vilkt:
Ko viens pats nejaudāju,
To pulkā padarija.
LD 6939

Jauja – labības žāvētava, īpaša telpa vai viendabīga vai daudzdaļīga ēka, kurā atradās krāsns, ko izmantoja nekultās labības izžāvēšanai, radniecīga rijai. Lietv. ‘jaukuris’ – rijnieks. (Milenbahs, II, 97)

Jauniķis, jauničs, jauniķi – 1) ligavainis; puisis precību gados. – “Kur tā brūte ar jauniķi sēdēja.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007); 2) jauniķi – jaunlaulātie. – “Jauniķiem guļot klēti pirmo nakti kopā, klētis nodeg.” (Janševskis, I, 113)

Kad jaunajam pārim gulta bija uzklāta gulēšanai, tad kāds panāksnieks, paķēris panāksnieci, ievēlās gultā un to izvilāja. Gultas vilātājiem jaunīve iedeva cimdsus. Gulēt ejot, jauniķis gultā apgūlās pirmais, ja gribēja, lai būtu dēls; bet ja gribēja, lai pirmā būtu meitene, tad gulēt pirmā gāja jaunīve. (Aizsils, 343)

Jaunīve, jauniķe, jaunīve – ligava; meita precību gados; dēla sieva, vedekla. – “Jaunīve, iedama pie vīra, izslauka tīru visu istabu, lai aizvestu savu laimi līdz.” (Tihovskis, 22); “Ko teiks ļaudis, kad redzēs, ka jauniķis nemaz nav bijis mājās un pārnāk otrā rītā diezin no kurienes, bet jauniķe savu pirmo sievas nakti gulējuse viena pati?” (Janševskis, I, 114–115)

Jaunīvi pat zoga. Ka panuokšņi brauca prūjom, jauničs jaunīvi zam rūkys vīn vodava, lai nanūzīg. Ka, gadiejuos, nūzoga, tod jauničam par izpīerkumu vajadzjeja ols bucu panuokšnim dūt. (Pēteris Kažuks, Latgale, 2007)

Preciniks, kŭ sauc par jauniču, sameklej sev svuotu, un obi, apsĕjuši zyrgam ap koklu traikolys (zvārgulus), brauc pi zynomas jaunives. (Aizsils, 153)

*Es dziedāju, gavilĕju,
Dĕlu mĀte klausĭjās,
Dĕlu mĀte klausĭjās,
Cereĭ' savu jaunuvĭti.
LD 467*

*Piekususi māmuliņa,
Meitas vien lolodama;
Gan tu bĭsi jaunavām
Smalkas maizes malĕjiņa.
LD 3152,1*

Jaust – saprast, aptvert; pamanīt, ievĕrot. – “Lielĕdājs izĕd /kāpostu/ podu, nemaz nejauš, prasĭjĭs vĕl.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 339); “Lai jel saimnieks jaužas, suns pie viņa glaužas.” (Milenbahs, II, 104). Īp.v. ‘jausmĭgs, jausms’ – 1) ierosinošs, uzbudinošs; 2) jŭsmĭgs. – “Tās visas ir jausmĭgas rakstu zĭmes dzĭvības uzvarĕtājas karogā.” (Apsĭšu Jĕkabs, 247); “Jausmĭgi saņĕma ķeizaru.” (Milenbahs, II, 103). Lietv. ‘jausma, jausme, jausta’ – 1) sajūtas, sapratne, izpratne, nojauta. – “Dĕlam ne jausmas par to.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 392); 2) baumas, valodas. – “Jausma pārtecĕja pa visu zemi.” (Milenbahs, II, 103)

21753. Kad ņelnu jeb vilku piemin, kad suņi kauc, kad ūpis vaid, kad dzeguze jumtā kūko, kad zaķis šķĕrsām par ceļu tek jeb kad cita nelaba jausta uziet, tad bŭs pakaļu kasit, tad nekas nekaitĕs. (LTT)

Jāuzkrĭt uz auss, jānokrĭt uz auss – jānosnaužas, jāpaguļ, jāatpŭšas. – “Iegājis rijā, viņš noteica: “Jāuzkrĭt uz auss,” – un apgŭlās pasērĕ.” (Jurgens, 68)

Jeda, jada – kopā sastĭprinātu tiklu virkne. – “Visu sasiĕto tiklu rindu sauc par jedu, un jūrā uz vietas to notur divi dzelzs enkuri.” (Bilenšteins, 2007, 351); “Sasĕjuši tiklus par pārām jedām.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 167); “Viņš izmet [...] jedu, piesienas un liekas gulĕt.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 1012); “Reņģu tiklu jedu izmetot, akmeņi jāmet tā, ka tie izdod, ūdenĭ iekrĭtot, tādu skaņu, ka, piemĕram, teiktu: punkt.” (Zvejnieku Vĕstnesis, 1930, Nr.6, 74); “Lai paši redzĕtu, cik taisna turas izlaistā jeda.” (Gŭmanis, 77). Aizguvums no libĕiešu val. ‘jada’ – virkne, rinda (Milenbahs, II, 109).

Viena laiva, kurā brauc ĕetri zvejnieki, aizņĕm ar ūdām parasti ap divdesmit kilometrus garu gabalu. Tas ir vienas pilnas jadas parastais masts. (Veldre, 1938, 42)

Parasti vienā laivā zvejo 3 vĭri, katram no viņiem ir 7–8 (dažreiz tikai 3–4) reņģu tikli. Visus šos 21–25 tiklus sasien garā rindā, libĕiešu ‘jada’, latviešu ‘jads’ jeb ‘jade, jeda’. (Bilenšteins, 2007, 350)

Jegums – vairums, daudzums, milzums, lĕrums. – “Liels jegums siena.” (LKV, VII, 14277); “Viss sabŭvēts vienā jegumā.” (Milenbahs, II, 109); “Visu liĕlo /sniega/ jegumu vĕjš sadzen pie kraujā krasta.” (Jākobsons, 223)

Jeģe – jostveidĭgs savĭjums vai uzaudums; grĭste. – “Jeģĕs stāvĕja sedlu kāpšĭi. Jeģĕs uzšuva svārkĭem uz muguras kā balzienu.” (Endzelĭns, Hauzenberga, I, 562)

32639. Kad bērns palĕk ar vēderu slims, tad to nolĕk zemĕ, apstĭiepi pakulu jeģi apkārt un aizdedzina. Otrs nu prasa deviņas reizes: “Ko tu dedzini?” Dedzinātājs atbild: “Suņkāsi.” Otrs atkal piebilst: “Dedzini, kā vari sadedzināt!” To atkārtu trejos piektvakaros. /A.Bilenšteina rokraksts, Ŗevele./ (LTT)

Jĕlkula – garĕ salmi, ko var kult bez kaltĕšanas; sausa, vĕjā izkaltusi labĭba. – “Ritā viņš aizbāzĭs rumbu spĕķu caurumus ar saslapinātas jĕlkulas vikšĕkiem,

14184. Par ziemēļu gaismu viņi [latvieši] domā, ka zaldātu dvēseles jeb spoki pie debesīm kaujas, jo viņi runā: "Karavīru dvēseles jeb jodi kaujas." /Gelehrte Beyträge, 1764, VII, 50./ (LTT)

*Kalējs kala jūrmali,
Dzirkstel's sprāga debesis.
Salasiju dzirkstelītes,
Nokalos zobentiņu,
Es nocirtu jodam kaklu
Ar dzirksteļu zobentiņu.
LD 33731
Skudras pūli savilkušas
Zirgu staļļa pakaļā;
Garām gāja joda māte,
Savus nagus knaipidama.
LD 29835,1*

*Sper, Pērkonī, avotāi,
Līdz pašami dibinam!
Tur atrasi Joda meitu
Zelta kannas mazgājot.
LD 34002,2
No Dieviņa ratus ņēmu
Tumsā braukt sētiņai.
Klusu tek Dieva rati,
Nedzird joda kucēniņi.
LD 34142*

Joki kakla nelauz – par jokiem nav jāapvainojas. – “Joki kakla nelaužot...” viņa sevi apmierināja, rikodama vakariņas galdā.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV 181)

Jozmenis, jozminis (juozmenis, juozminis) – viduklis, jostas vieta. – “Puorbrydu upi, vītom iudiņš bie da jūzmiņam.”; “Jūzminiē tu ciš tiva.” (Reķēna, I, 469)

Linu pašastās apakšbikses, kādas tad nēsāja visi lauku vīrieši, viņš lika pašūt bez pogām. Bet jozmeni iztaisīja katrā pusē divus mazus caurumiņus, rūpīgi apšuva ar linu diegu. Pogas kājiņā ievēra pagaru, smalki izdrāztu siksnīņu, ar to pogu iestiprināja, izverot diviem caurumiņiem, un tā varēja aizpogāt bikses. (Mežgalieši, 65)

Jūgs, jūga – 1) aizjūgs, pajūgs. – “Tev būs bities no vērša jūga.” (Mīlenbahs, II, 121); 2) plosta piederums. – “Jūgs ir no kokiem savīta tauva, ko sauc arī par begonu, tas ir, ar visu sakni izcirsta neliela (pēdu 10 gara) eglīte, kurai tievgals sagriešts klūgā un cilpā ietaisīts, kuru tad, plostu jūgojot, uzmetina uz otra, resnā āķejādā saknes gala.” (KV, III, 3217); 3) ratu priekšass atstatums no pakājējās ass; 4) ratu zvenģele; 5) ēvele, ar ko strādā divi cilvēki; 6) slogs, grūtība. – “Zem [...] vagara jūga bijis kunga dzimtļaudīm un darbiniekiem daudz ko izturēt.” (DL, 1894, 11). Darb.v. ‘jūgot’ (jūguot) – 1) braukt. – “Nevajadzēs tās piecpadsmīt verstis ar zirgiem jūgot.” (Kalniņš, 1977, 164); 2) sasiet plostu; 3) ēvelēt ar jūgu.

*Še atnāca panāksnieki,
Gaļas badu izmiruši;
Še apēda suņu jūgu,
Pieci kāli kucēniņu.
LD 19404*

Jūgtuve – ratu dzeņaukste. – “Aramās sakas bez salmu silksīm un kaņepāju jūgtuvēm.” (Upīts, 14); “Viņa sāk raisīt jūgtuves no arkla ilksīm, pārmet jūgtuvju galus katru no savas puses zirgam pār muguru.” (Mīlenbahs, II, 121); “Viena jūgtuve, zirgam nosliedējusi no muguras, velkas blakus pa izgrauztu zālāju.” (Upīts, 1947, 3)

Jūgums, jūdziens – 1) senāk “ceļa gabals, ko varēja nobraukt ar vienu jūdzienu” (Zemzaris, 37); apartais lauks, ko varēja apstrādāt ar vienu zirga jūdzienu; cēliens. – “Par latviešu jūdzienu reālo lielumu nav nekādu ziņu, iespējams, tas varēja būt ap 0,08–0,12 ha liels, jo vairāk klaušu zemnieka spīļarklā iejūgtais zirgs nespēja uzart pat 19.gs.” (Zemzaris, 71); 2) zirga iejūgšana.

*Celies agri, kunga puisī,
Baro kunga kumeliņu:
Kundziņš brauca simtu jūdzu
Vienas reizes jūgumiņu.
LD 30042*

*Līzīte, tupesis,
Aizgaldā sēd.
Vesim viņu klajumā,
Jūgsim viņu ecēšos.
Piecus pūrus noecēja
Ar to vienu jūgumiņu.
LD 20959*

*Ko, brališi, darīsim?
Citi vīri aparūši.
Jūgsim bērus kumelinus,
Aparsim jūgumāi.
LD 28018*

*Brauc' ar vienu braukumiņu
Vakarēju jūgumiņu,
Kaut es savu ligaviņu
Vēl atrastu neguļot.
LD 26747*

Juktenes – agrākos laikos goda pastalas. – “Kājās godam āvuši pastalas no rūtaini gērētas ādas. Pastalas saukuši juktenes.” (Latvju raksti, II, Ļaudona, 24)

Jumis, Jumala, jumikis – 1) jebkurš auglis, kas saaudzis pa diviem kopā (divas labības vārpas uz viena stiebra, divi kopā saauguši rieksti u.tml.), kā auglības zīme. – “Jumeiši cereņūs, rudzūs, ka atrūn, juoād.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2005); “Atradusi jumalu ogu un nes to visiem rādīt [...] Saaugot kopā ļoti bieži par jumalu rieksti, retumis kādreiz arī āboli.” (Birznieks-Upītis, 109); “Need rieksta jumiki, / citādi/ būšot divniši.” (Pētersons, 1901, 9); 2) auglības, ražības dievība, gars; 3) ķekatu masku tēls. – “Jumala ir visa baltā apģērbta meitene [...] Viņa atbrauc divu tāpat kā pati baltā tērptu meiteņu pavadībā un tikai ar viņām arī dejo.” (Uļanovska, 118). Jumis, Jumala ir vārds, kam paralēles atrodamas vairākās indoeiropiešu tradīcijās (senīru valodā ‘emin’ – diviņi; avestā ‘yima’ – dvīnis; indoirāņu ‘yama’ – dvīnis; senindiešu tradīcijā Yama un viņa diviņumāsa Yami). Agrākos laikos rudenī, nobeidzot rudzu vai miežu, vai kviešu pļauju (novākšanu), centās atrast divas kopā saaugušas vārpas¹⁶ vai arī pēdējo pļāvumu sasiet divkārsā savijumā un saglabāt kā auglības un ražības zīmi līdz nākamajam gadam. Tāpat latviešu Jumis, Jumala saistīti ar ideju par regulāru nomiršanu un atdzimšanu. Arheoloģiskajos izrakumos Latvijā (Kauguru Beitēs) 8.–11. gs. kapulaukā atrasts, ka jaunai meitenei līdzī dotajā kapa inventārā ir bijis riekstu Jumis. Latviešu ticējumos, ja gribēja, lai kādai sievietei dzimst diviņi, bija jāsameklē riekstu, ogu vai cits kopā saaudzis auglis (jumis) un jāapēd.

12021. Ja vārpa tīrumā ir jumīti, tad tās vārpas atradējam būs kāzas. (LTT)

12003. Divžuburainā vārpa, jumis, jāglabājot, ja izdodoties viņu kādreiz tīrumā atrast, jo tad saimniekam nākot svētība. (LTT)

12006. Divžuburainā vārpa tikusi arī iepīta Jāņu bērnu vaiņagos. (LTT)

Jira daudzi jumi: zidūs, rudzūs i cytur. Pļāunūt rudzus, buobom kurai truopiejuos, ratai, bet truopiejuos. Tei līliejuos tod: “Es atrodu jumi.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006)

*Ai jumīti, akotīti,
Gan ligoji druviņā.
Ligo manā klētiņā
Līdz citai vasarai!
LD 28513*

*Es redzēju vecu vecu
Pa vecaini staigājam.
Vai tas bija miežu jumis
Dzelteniem zābakiem?
LD 28525*

*Jumīts kliedze, jumīts brēce
Tīrumiņa galiņā;
Atsaucēsi jumaleņi
Arodiņa dibenā.
LD 28532*

*Jumīts veda jumaliņu
Rudzu ziedā vizinātu
No kalniņa lejiņā, –
Kūpēt kūp kumeliņi.
LD 28536*

¹⁶“Jumis ir laimes vārpa, ko nes mājās un glabā līdz nākamam gadam.” (Andrejs Knipens, Kurzeme, 2003); “Jumi – laimes vārpu – ļoti reti varēja atrast. Nesa mājās, piesprauda pie sienas.” (Katrīna Līpiņa, Kurzeme, 2003)

*Jumītim klaiņu cepu
Triju rītu malumiņu;
Ne deviņi nevarēja
Jumja klaiņu kustināt.
LD 28528*

Jumols (jumuols), jums – puslodes veida segums kādai telpai, kupols, arī debesu velve. – “Trīssimt gadu veco skaisto Neretas baznīcu viņš pierunāja pilnu no apakšas līdz augstajam spraislainajam jumolam.” (Veselis, 1956, 18); “Mākoņi arvien biežāki blīvējās pie debess jumola.” (Veselis, 53); “Gar apvāršņiem, gar debesu tumšo jumolu slidēja starmešu kūļi.” (Veselis, 1991, 302); “Viņš rūpīgi vēroja saules ceļus pie debesu jumola.” (Veselis, 1966, 79)

Jumstiņi – egles, priedes vai apses koka plānu dēliņu jumta klājums, šindeļi. – “Jumti segti lubām, vēlāk jumstiņiem.” (Draviņš, 1939, 461)

Jumstiņu (šķindeļu) jumts ir vairāk izplatīts nekā dakstiņu jumts [...] Visvairāk izplatītais un latvietim vistīkamākais ir salmu jumts, kas ziemā aiztur aukstumu, vasarā – karstumu un ir ļoti izturīgs, ja vien tiek rūpīgi uzlikts. (Bilenšteins, 2001, 26)

Jupis – 1) velna aizstājēvārds. – “Man bij, vajadzēja būt, bet jupis viņu zin!” (Upīts, 1987, 161); 2) lamuvārds. – “Kad tevi jupis! Bedre vēl nav ne pusrakta, te dzird vienu [...] braucam.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 34); “Kad tevi jupis! Katls piegāzts līdz malām!” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 165); ““Kad tevi jupis!” princese dusmās izsacās.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 26). Aizguvums no igauņu (vai libiešu) val. ‘jube, jupe’ – baigs, šausmīgs (Karulis, I, 362).

32456. Vella vietā lietoja vārdus: Jupis, spoks, sātāns, nelabais u.c. (LTT)

12059. Dažreiz staigā melns virs ap māju. Tas ir jupis. Lai to aizdzītu un izsargātos no nelaimes, tad tam jāsit ar sērmūkšļu kūju, kur uzgriezti deviņi riņķi jeb krusti. /F.Brivzemnieks, 1881. VI, 198./ (LTT)

*Rauj tev jupis, meža sargs,
Es par tevi nebēdāju;
Es nocirtu šūplā kārti
Pašā dienas vidiņā.
LD 1685,1*

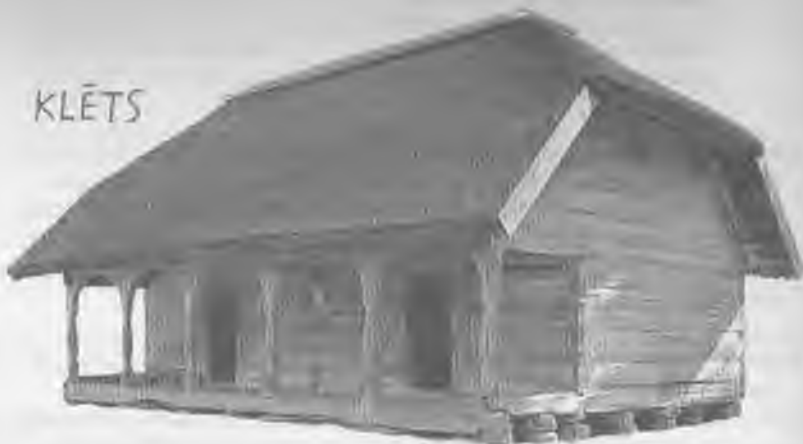
Jūra kā stienis – saka, kad “jūra kļūst mierīga kā spogulis”. (Veldre, 1939, 145)

Jūsināt, jūset, jūtot (jūsuot) – uzrunāt uz ‘jūs’. – “Cits audzēkņus jūsināja, cits tutināja.” (Milenbahs, IV, 275); “Ko jūs te jūsojat.” (Milenbahs, II, 123)

Jutene – nojausma, paredzēšana, priekšnojauta. – “Vai tiem maz ir kāda jutene par to likstu, kādā esam iestīgušas?” (Janševskis, IV, 265); “Viņa sirdī vairs nebija ne jutenes no kaut kādas ilgošanās.” (Janševskis, 1979, 41)

Jūtis – kaut kā saistījums, savienojums; sadura; kaulu savienojums, locītava. – “Pašā jūti sagājāmiens.” = divu ceļu sadurā (Depkins, I, 278). Parasti lietots vārdsavienojumā “Ceļa jūtiens” vai arī “Uz ceļa jūtim” = ceļa gatavībā (Depkins, I, 278). – “Visi šovakar laikāk devās pie miera, re: tiem ceļa jūtiens pa kājām.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 60); “Gāja gluži labi līdz nākošām ceļa jūtim.” (Niedra, 44); “Ceļa jūtiens jūtas nokusis.” (LTTP, VI, 356); “Un tā satiek tais pašās jūtiens lāci un stāsta tam, lapsai esot virs gadījies!” (LTTP, I, 219); “Un tur tais ceļa jūtiens senāk pie viena akmeņa naudas uguns kvēlojusi.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 231). Pamatā ide. vārdsakne ar nozīmi ‘siet, saistīt’.

KLĒTS

K

Kabe, kaba, kabis – 1) jumta spāru koks, spāre. – “Senais latvietis no vācu valodas aizgūtā vārda spāres (die Sparren) vietā agrāk lietoja tīri latvisko kabes vai kabi.” (Bilenšteins, 2001, 34); “Kabu gali apdrupuši” (Birznieks-Upītis, Pelēkā akmens stāsti, 7); “Čukurā taisni tajā vietā, kur divas kabas savienojās.” (Janševskis, I, 182); “Apkāršoja kūtij jumtu, likdami /egļu kārtis/ uz kabēm.” (Janševskis, 1981, II, 300); 2) kāpņu veids; 3) āķis; maksšķerāķis. – “Lieveņa sienas [...] nostiprinātas ar kabām vai vāršām – kokiem, kam galā saknes kāsis.” (Brīvdabas muzejs, 56); “Pie kabes saikli piekabināts karājās maizes kukulītis.” (Janševskis, 1981, I, 20); “Izūrba caurumu grīstūs, te izlaide druoti, ar kabi aizliktu. Iz kaba aizmete četrus auklys, tuo ītaisie šyupieli.” (Reķēna, I, 471); “Mozys zivtenis juoker ar mozuoku kabeiti.” (Marija Kursīte, Zemgale, 2007); 4) “paegles koka āķītis biežputras un ķiseļa maisīšanai” (Cibuļskis, 165); 5) ragavu sliece. – “/Vasaras ragavu/ slieces gatavo no egles kabēm (kokiem ar resnu un stumbram puslidz perpendikulāri izaugušu sakni), tās neapkaļ.” (Draviņš, 1937, 162); 6) kabes – laivas šķērsribas. – “Brangas Pampāļu pagastā /sauc/ par kabēm.” (LKV, X, 19864)

Lubu jumtiem izraudzīja spāres, sauktas par “kabēm”, ar spēcīgiem sakņu kāšiem, jo tiem uzgūlās lielāka slodze kā salmu jumtiem. (Kundziņš, 1974, 281)

Istabai pamatos lika resnas ozolu sijas, kas jau pērnvasar bija cirstas un labi nožuvušas, bet sienām un dziedriem ņēma sausas priežu sijas, kabēm līdzenas, patievas egles vai priedes. Virs kabēm juma lubas, liekot tās vienu pie otras cieši kopā, ka lietus lai netiktu pa spraugām cauri, un ar koka tapām piedzenot tās pie kabēm. Bez tam vēl lubas noslodzīja ar apmēram tikpat resnām tēstām sījām, kādas bija pašas kabes, nostiprinot tās asi attālumā vienu no otras krustis un gareniskis, kamdēļ jumts izskatījās koši rūtains. (Janševskis, 1981, II, 307)

Dūmeņu tīrīšanas vajadzībām (arī varbūtējai ugunsgrēka nelaimei) uz dzīvojamās mājas jumta bija piestiprinātas koka kāpnes – vai nu parastās riķu redeles veidā, vai arī kā gara kabe ar ik pa gabalam ieurbtiem caurumiem. Tajos bija iemaukti stipri egles zari; tie sniedzās katrpus kabes apmēram 15–20 cm un labi derēja kāpšanai. (Draviņš, 113)

Vislabāk, ja /sliecēm/ var sameklēt jau dabiski pie saknes liki izaugušus jaunus bērziņus ar tādu izliekumu, kāds ir vēlams slieču priekšējiem galiem [...] Šīs slieces sauc par kabām (kabēm) [...] Tāpat sauc spāres uz lubu jumtiem, kurām apakšējā galā ir kāsis lubu saturēšanai. (Bilenšteins, 2007, 273–274)

Kabekls, kabeklis – 1) aizkabināmais, ķeksis. – “Kabekls ir dzelzs gals iestiprināts kārti. Viena gala daļa ir saliekta, ar to zvejnieks aizkabina, lai laivu noturētu. Ar kabekļu arī ledu no laivas nodauza.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); 2) āķis. – “Kabeklis atnāk vajā tik spēji, ka zvejnieks, līdzsvaru zaudējis, tikko neievelas jūrā.” (Gūtmanis, 53)

Kabene, saukta arī par kakažu – zvejas rīks, īpašs tikla veids zvejošanai izbrienamās upēs un citos seklākos ūdeņos.

Izšķīra kabenes spārnus, pašas kabes, asti (koka kārtiņu priekšgalā) un linumu (tikla auduma izliekumu). Kad ar kabeni bija izbrists caur nelielo dzelmi, kabes ātri sakļāva kopā un cēla ārā no ūdens, lai no linuma izņemtu nozvejotās zivis. (Draviņš, 256)

Kā cimds ar roku – saka, kad kādam ar kādu laba saderība. – “Nu, tagad tu ar Ziedīnu jaunkundzi kā cimds ar roku!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 64)

Kā circenis (karstos) pelnos – saka par negaidītām nepatīkšanām. – “Katrīnas II zemnieku dzīves uzlabošanas griba ieskrēja kā circenis karstos muižniecības pelnos.” (Jurgens, 129); “Uzskrējis pašā untumu karstumā un iekritis kā circenis pelnos.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 128); “Padomā, kas tevi sagaida Padomijā. Ielēksi kā circenis pelnos!” (Bārda, 2005, 99)

Kadaki – koka tupeles; “nonēsāti apavi, kam augšdaļa apgriezta” (Cibuļskis, 166). – “Kadokus taisiēja nu vīgluo lipys kūka, viersā lyka brezentu.” (Regina Bramane, Latgale, 2005); “Pa sātu staigovom kadakūs, lobu kūrupu nabeja.” (Marija Kursīte, Zemgale, 2007)

Kadaksim viersu taisa nu uodys, zamuška kūka, nu apsis kūka. Zadniku kadakam lyka nu gumejys voi uodys, vāluok jau kadakim lyka apakšā noglys. Da klāvam guoja ar kadakim. Klāvā ar zuobokim navar broduot. = kadakiem virspusi taisa no ādas, apakšu no apses koka. Papēdi kadakiem lika no gumijas vai ādas, jaunākos laikos kadakiem apakšā sita naglas. Līdz kūtij gāja ar kadakiem. Kūti ar zābakiem nevar bradāt. (Reķēna, I, 472)

Kā Dieva ausī – patvērumā, drošumā, bezbēdā. – “Gulēja visu ceļu kā Dieva ausī.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 162); “Dzīvoja laimīgs kā dieva ausī.” (DL, 1894, 105)

Kad maza kociņa nelieksi, tad liela vairs nelocīsi = bērns audzināms, kamēr vēl mazs. (Upīte, 1911, 84)

Kad nav, lai nav kazai piena! – saka, kad nekas par labu nav vērojams. – “Nu, kad nav, lai nav kazai piena! – es savā gudrā galvā nodomāju.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 99)

Kā gailis pa pakulām – saka, kad darbs galīgi nesekmējas. – “Visu dienu ar savu valodu tīņājiem kā gailis pa pakulām.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 189)

Kāgaliņi – resnas, stipras auklas, ko lietoja zvejas tīklos. Pamatā vārdsalikums no ‘kāju gali’.

Vada gali piesieti ar rupjākām auklām jeb kāgaliņiem pie apaļiem kokiem, kurus nosauc par stellēm. Pie otra kāgaliņa gala piesiets treiliņš – resna virve, un pie treiliņa atkal piesitpināta stukurnice – apaļš koka klūģis sviesta cibiņas veidā. (DL, 1892, 105)

Kaile, kailis – 1) zvejas piederums, gara virve, ko lieto zvejas vadu vilkšanai. – “Kaile ir liela tiklu velkamā virve, vīta arī no lūkiem.” (Tdz, IV, 226); “Lieliem jūras vadiem ir 1000 m gari spārni un 3000 m garas kailes pie katra spārna.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 492); “/Stūrmanis/ saņem vēl divas daļas klāt, un par kaili (virvi) tas dabū vienu daļu.” (Veldre, 1939, 154); 2) mērvienība attāluma noteikšanai no jūras

krasta. Darb.v. 'kailēt' – 1) velkot vadu uz klāja vai krasta, locīt kaili noteiktā kārtībā – astoņveidīgi, lai varētu to ērti pārvietot; 2) aizvilkt plosta kociem priekšā virvi.

*Jūrmalā skaista liepa
Deviņiem žuburiem;
Kam pietrūka zveju virves,
Tas tur kailis darināja.
Simtu gadu tās kailītes
No liepiņas darinātas.
LD 30918*

Kailis – aitāda kažokam; nonēsāts kažoks. (Endzelīns, Hauzenberga, I, 574)

Kaita – 1) spēle, rotaļa; 2) jokdaris. Darb.v. 'kaitēties, kaitēt' – 1) spēlēties, spēlēt. – "Oh, viegli jys kaitēja garmoškys!" = oh, viegli viņš spēlēja garmošku (Jānis Jankovskis, Sibīrija, 2005); "Bērns kaitējas." (RLB ZK, 1915, 78); 2) jokoties; kairināt, flirtēt. – "Puiši ar meitom kaitiejuos." (Nina Kukule, Sibīrija, 2005). Iespējams, pamatā 'kaite' sākotnējā nozīme – karstums, svelme, satraukums, uzbudinājums, kas vēlāk attīstījās uz 'kaite' – slimums, slimība, zaudējums. – "Kaita = skāde, slimība, liga." (Kronvalds, 424); "Pliedēru koks slavēts un ierādīts, kā viņa ziedus pie iekšējām kaitēm var brūķēt." (Latviešu ārste, 150)

Kājainītis, kājainis – paštaistīts koka arks ar dzelzs piekalumu lemesim. – "Goda vietā sākumā nāca paštaistais koka arks ar dzelzs uzgaļiem lemesim, kājainītis." (Mežgalieši, 14)

Kājienā būt – negulēt, būt nomodā. – "Paliku kājienā vienīgi tanī nolūkā, lai redzētu, kā lec saule." (Janševskis, III, 224); "Otrā rītā agrāki, nekā parasts, visi bija kājieni." (Janševskis, 1983, I, 136); "Laikam rīkojas ritu agri braukt Liepājā vai sudmalās, kad tik vēlū ir kājieni." (Janševskis, I, 147); "Tikai māte bija kājienā." (Janševskis, IV, 8); "Tik pāris cilvēku palika kājieni uzraudzīt lopus." (Janševskis, 1981, II, 288); "Kad raganas ir kājienē, tad tas ne uz ko labu nezīmējas." (Janševskis, 1981, II, 253)

Kājot (kājuot) – iet kājām, staigāt. – "Es kājoju tālāk ar pieēstu vēderu." (Jākobsons, 315); "To mazo ceļa gabalu nokājoju kā nieku." (DL, 1891, 36); "Ar cirvjiem aiz jostas es kājoju vienā soli ar tēsējiem." (Jākobsons, 253); "Priesteri ar krustiem kājoja no vienas vietas uz otru." (Milenbahs, II, 189). Īp.v. 'kājīgs' – ņiprs, ātrs, veikls. – "Veprēns jau tāds kājīgs ir." (Kalniņš, 1977, 121); "Rudeņos govīs ir brīnum kājīgas, laikam paredzēdamas drīzo cietumu tumšajā kūtī." (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 296); "Ganāmpulka kājīgākie pārstāvji [...] aicināja visu pulku paganities sazēlušajos sējumos." (Kalniņš, 1977, 230). Lietv. 'kājojumš' (kājuojums) – kājām noejamais gabals. – "Līdz mūsu ciemam ir treju stundu kājojumš." (Jākobsons, 217)

Kā jūgsi, tā brauksi – no tā, kā iepriekš sagatavosies, atkarīgs, cik sekmīgi noritēs tālākais darbs. – "Kā katrs jūdzis, tā viņš arī brauc." (Lerhis-Puškaitis, 1903, 198)

Kājup – kājās, uz kājām; nomodā. – "Stiprais gan uzlēca kājup, bet kur tu ar vienu kāju vien klibo vairs panāksi." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 422); "Pieguļnieki salēkuši kājup." (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 121); "Citi iemieg. Vecs viriņš tik paliek kājup." (Milenbahs, II, 189); "Vēl bijis kājup, kad velns klauvējies pie durvim." (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 162); "Bet ritā, tikko meita kājup, kungs prašina." (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 196)

Kākari – driskas, lupatas; kankari; ielāpi; kaut kas, kas brīvi nokarājas. – “Jam ar kākaru pirsts apsiets.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 600); “Tie tie kākari. No viņiem neaug rieksti, bet no šītām sarkanajām spuriņām.” (Valdis, 46); 2) “kākars – kaut kas auklai vai lentai līdzīgs apģērba izpušķošanai: brūte bija vienos kākaros.” (Mīlenbahs, II, 190)

Kakaža, kakažiņa, kakažnieks, kakazis – 1) zvejas rīks, trejbrīdis – tīkls, kas piestiprināts pie diviem likiem kokiem un viena taisna; 2) bradeņa detaļa, liks koks, pie kura piestiprināts tīkls un pie kura brienot turas zvejnieks. – “Bradiņam jira divi kakažys.” (Reķēna, I, 475); 3) saslietas spāres jauncelāmai ēkai; jumta kārts, pie kuras pienaglo skaidas vai piesien salmus; 4) strūgu karkasa ribām izmantots egles koks, kam nav mietsaknes. – “Šos kokus ar taisni augšup stāvošajiem sakņu galiem sauc par kakažiem vai kakažām.” (Bīlenšteins, 2007, 332); 5) “kādas 5 pēdas garš koks ar liku galu, kuru lieto pie likšu liekšanas, lai nemestos gangī” (DL, 1892, 50); lika dišele. – “Zirgi aizjūgti aiz (likas) dišeles – kakažas –, un tos apli dzen kāds puika.” (Ligers, 122); 6) āķis ratiem vai citam braucamajam aizmugurē, kur var piesiet virvi u.tml. Vārda pamatā laikam ide. *keg-: *kog- liks (koks) (Breidaks, I, 77).

Kakažnieks sastāv no diviem ar liku saknes izaugumu vienā galā kokiem – kakažām – līdzīgiem ragavu sliecēm, tikai leņķveidīgākiem. Tievie gali kakažām tuvinās un izveido tīkla šauro galu, kur uz augšu iet 1,5–2 metri garš koks, kas tīkla vidū tur uz augšu un zvejojot spiež tīkla vidū pie dibena. Zvejo 3 cilvēki, divi velk pie kakažām, un trešais pie vidus koka spiež tīklu pie dibena. (Latvju raksti, II, Krustpils, 98)

*Lika lika dēlu mātē
Kā likā kamenīte;
Gan tā taisna izstiepēs,
Kad uzsedzu vilnānīti.
LD 25305*

Var.: 2. Kā likā kakažiņa.

Kakla tiesa, kaklatiesa – “senāk krimināltiesas un tiesas varas nosaukums” (LKV, VIII, 14965). – “Kakla tiesa bija atcelta, zemniekus nevarēja mainīt pret lopiem, ģimenes locekļus nevarēja šķirt.” (Jurgens, 127); “Vecā kakla tiesa atdzīvojās [...]. Tiesisks jezuītisms valdīja.” (Jurgens, 131). Pārlikums no vācu ‘halsgericht’.

Kākslis – vairogdziedzeris; vairogdziedzera slimība – kakla dziedzera palielinājums; guza. – “Izkāmējuši sprukstiņi ar milzīgu kāksli.” (Jākobsons, 251)

14832. Kraukļi aiznes kāksli tos bērņus, kuri tēvu un māti neklausā. /Manceļa Lettus un Langius./ (LTT)

Kaķa bērni – menstruācija; sk. arī Mēnešziedi; Sievas ziedi.

10279. Pirmos sievietes “kaķa bērņus” mēnešziedos Dievs ievīstījis lupatā un līcis Ievai iemest lupatu upē, piekudinādams neskatīties, kas lupatā ir. Ieva pie upes tomēr slepus paskatījusies vistoli, kur ieraudzījusi asinis. Tad viņai no bailēm iztecējušas pirmās asinis. (LTT)

20351. Kad meitenei pirmie “kaķa bērņi” uz piešuva, tad meitenei ar to jāsit pa vaigiem, lai visu mūžu tai vaigi kā rozēs zied. (LTT)

20353. Pirmie “kaķu bērņi” (mēnešziedi) apukš ābeles jānorok, lai meitene visu mūžu būtu smuka, balta. (LTT)

20359. Pirmie “kaķa bērņi” – mēnešziedi jāizmazgā “mazā ūdenī” un izmazgātā drēbe 3 baļķu mietu jāiemet ķēves aizgaldā, lai tie, t.i., “ziedi”, 3 dieni uz drēbēm stāv un bērņi viegli dzem. (LTT)

Kača durvis – agrāk durvis ierīkota sprauga, pa kuru kaķim ietikt telpā. – “Durvju apakšējā stūrī ierīkots neliels caurums – kača durvis, lai kaķis netraucēts varētu tikt klēti un ķert tur žurkas un peles.” (Brīvdabas muzejs, 51)

Kača starpa – “pie māju celšanas – vieta, kur viens baļķis gulst uz otra”. (Brencis, 117)

Kaķēšana, kaķi – paņēmiens kā guļkoku būvē sienām panākt lielāku blīvumu. ‘Kača būvē’ – ar kaķēšanas paņēmienu uzcelta ēka. – “Kača būvē celta koka ēka ar niedru jumtu.” (Veldre, 1939, 163). Darb.v. ‘kaķēt’ – “/ieskrāpēt baļķi/ linijas, līdz kurām baļķis no augšas un apakšas tiek nedaudz aptēsts – tā, ka augšējā baļķa rievā precīzi uzgulst apakšējā baļķa izcilnim” (Bilenšteins, 2001, 25); “Viņi kaķē aptēstos un izēvelētos baļķus.” (Jākobsons, 222); “Katrš nākošais vaiņags ir uzkaķēts uz iepriekšējā.” (Milenbahs, IV, 338)

Kaķēšanu veica, uzguldāmiem kokiem apakšpusē visā koka garumā iecērtot rievu, ko aizpildīja sūnām, parasti baltajām brieža sūnām, vai dažreiz pakulām. Sastop arī piejauktus zirgu astrus un govju spalvu. Tikai rijām un klētim augšējam vainagam kaķējumu atstāja tukšu, lai mitrums varētu izkļūt ārā. Savu nosaukumu kaķēšana ieguvusi no īpaša rīka, “kača”, kam bija divi dzelzs nagi, ar kuriem novilkta līdztekus tekošas svītras sienā noliktajam vainagam un tam uzgulditajam, vēl neiestrādātajam guļkokam. (Kundziņš, 1974, 276)
7210. Ja skauģi, ēku ceļot, iemet kaču starpā trīs silķu galvas, tad mājā iemetas brants. (LTT)

Kaķis I – mājdzīvnieks, ar kuru saistās daudz tabuizētu tautas priekšstatu un uzskatu.

Tas bieži minēts arī dažādos dziedniecības, zilēšanas, maģijas rituālos un norisēs. Šis dzīvnieks no Āfrikas Eiropā parādījies 1. g. tūkstoši. Par vārda izcelsmi 2 galvenās versijas: a) vārda formu ietekmējušas ģermāņu valodas (Karulis, I, 370); b) vārds ir indoeiropiešu cilmes un sākotnēji apzīmējis jebkuru mazu dzīvnieciņu (Karulis, I, 371).

3900. Burvji un raganas pārvēršas par vilkatiem, melniem suņiem, āžiem, kaķiem, pūcēm un žagatām. /G.Stenders./ (LTT)

4225. Ja pārscrien pār ceļu melns kaķis, tad jāatkāpjas deviņi soļi atpakaļ un tad tikai jāiet tālāk, vai atkal ļaut citam pāriet pāri, kur kaķis skrējis, lai nelaime notiek pārgājējam. (LTT)

4242. Kad kaķis pārscrien pār ceļu no labās uz kreiso pusi, tad būs laime, bet ja otrādi, tad būs nelaime. (LTT)

12377. Kad kakls sāp, tad tas jāapspaida ar kača asti jeb arī jāvelk krusts ar kača asti pār rīkli. (LTT)

12430. Kaķim esot deviņas indeves mēles galā, sunim deviņas veselības. (LTT)

12411. Kaķis esot cēlies no viena velna, kas gribējis daudz gaļas ēst. (LTT)

21554. Kad naudu iet rakt, tad jāņem kaķis līdz. (LTT)

12560. Ja melnu kaķi aiznes uz krustceļa un to paspaida, lai nāud, tad nāk velns un dod naudu. (LTT)

12595. Kad kaķis mazgājas, tad viesi tuvojas. (LTT)

12656. Tuvojoties negaisam, kaķis paliekot ļoti nemierīgs. (LTT)

23368. Pērkonis sper suņus un kačus, tādēļ pērkonā laikā viņi jādzen no istabas laukā. (LTT)

Kaķis II, kaķītis – 1) namdara rīks ar 2 noasinātiem galiem, ar kuriem ievēl svītras baļķos, ko guļkoku sienās gulda vienu virs otra; 2) galdnieka vai mucenieka rīks rievu ieraušana; 3) rievā, kas ierauta ar kača palīdzību.

Kaķis III – senākos laikos pātava, ar kuru pēra kailu miesu. – “Kaķis sastāvēja no 6–12 darvotām vai sasveķotām auklām, kas bij iesietas isā kātā un galā bij aptītas ar misiņa stiepuļi, kas beidzās ar “nadžiņiem” (āķīšiem).” (LKV, VIII, 14982)

Kaķpēdiņa, kaķpēdiņi, kaķa pēda, dzeltenā kaķpēda (latīņu val. 'helichrysum arenarium') – augs, ko sauc arī par zaķpēdiņu, plāpēni, salmeni, sausziedi (Ēdelmane, Ozola, 136).

6536. Dzeltāno vainu dziedē ar dzeltānām pīpenēm un dzeltānām kaķpēdām. Tās dzer iekšā un ņem arī mazgāšanai. (LTT)

12402. Dzeltānas zaķa (kaķa) pēdiņas dzer tējā dzeltānā vainā. (LTT)

36743. Ja ir žņaudzējs, tad vajaga savārit kaķa pēdiņu tēju un dzert. (LTT)

Kalācis, kalacis – baltmaizes veids. – “Melders krietni nospicē rudzus, smalki samaļ, un maize kā kalācis.” (Jurgens, 47)

Kalcenis, kalciņš – 1) cilpa; austiņa, riņķītis (kā ievēršanai). – “Valgu izbāž caur kalceni.” (Mīlenbahs, II, 140); “Kažoku pogām taisa kalcenus, pineklam, drēbēm pie apkakles ir kalcens.” (DL, 1894, 50); 2) pakaramais (drēbēm). – “Drēbēm pie apkakles ir kalcenis, pie kā tās piekārt.” (Mīlenbahs, II, 140)

Kalksnis – nelūgts viesis; nepatīkams ciemiņš, kas neaicināts atnācis un neiet prom. – “Kas kādā godā atnāk neaicināts un, pie galda nesaukts, gaida jeb kalksnē, vai ko neatmetīs.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 578)

Kāls – skaita mērvienība, kas aptver 30 gabalus, dažviet tas ir mainīgs skaits (no 60 līdz 100). – “Talsos, jūras zivis pērkot, tās (reņģes, brētliņas u.c.) skaitīja kālos.” (Draviņš, 510); “Ar kāliem pērk un pārdod sevišķi mazākās zivju sugas, kā reņģes un zutiņus (arī vēžus), kamēr siļķes jau pērk ar svaru.” (DL, 1894, 159); “Reņģes gan svaigas, gan kūpinātas skaitīja kālos (kāls 60 gab.), kaltētās mencas pāros (sasieta pa divi).” (Gūtmanis, 48); “Kāls ir no 60 līdz 100 zivīm. Kas pāri 100, tas ir klāvs.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Lučus pērk pa kāliem, maksājot 2 lati kālā.” (Veldre, 1939, 85); “Mums taču atvedis gastincus¹⁷ – reņģu kālu vai saldus ābolus no Viļakas dārza.” (Pelēcis, 314)

Kaltenīca – liela pīpe. – “Darbā aprepējušiem, cietiem, resniem pirkstiem stūķēja tabaku kaltenicās.” (Jurgens, 74); “Turpat skaliņi kaltenīcu aizpīpēšanai.” (Jurgens, 72)

Kaļa – svira; ierīce laivas izvilkšanai krastā un ievilkšanai ūdenī. – “Laivas uzvilkšanai, tāpat kā ievilkšanai ūdenī, lietoja apaļus veļamos kokus. Mazsalacā un Popē šādu veļamo koku sauc par kaļu.” (Bīlenšteins, 2007, 322)

Kaļada I, kalada – 1) katoļiem Ziemassvētkos no kviešu miltiem cepta dievmaize. – “/Zimassvātkūs/ vyspyrms beja jōād kaladas.” (Vilmane, 140); 2) ubaga dāvana. – “Ubogi staigava i prasiē kaladu.” (Reķēna, I, 476)

34374. Latgalē ziemassvētkus iesāk ar četru nedēļu gavēni – adventu. Šinīs četrās nedēļās latgalieši nedrīkst spēlēt, dziedāt, nedz arī dejot. Gaļas ēdienus tad var būt tikai svētdienās, bet piektdienās un trešdienās nevar lietot arī piena produktus. Divas vai arī vienu nedēļu priekš ziemassvētkiem baznīckungs ar ērgelnieku apbraukā savu draudzi un izdala tā saucamās kaļadas, plānus kviešu miltu plācenīšus ar svētbilžu iespiedumiem. Par šīm kaļadām baznīckungs salasa no zemniekiem labību, linus, sviestu, sieru, dvielus, zeķes un cimdus. (LTT)

15930. Kūķu diena ir Ziemassvētku sestdiena, ar ko izbeidzas advents. Agrāk tai dienā visu dienu neēduši līdz pat vakariņām. Pirmo reiz ēduši vakariņas un iesakuši ar kaļadu ēšanu. Kaļada ir ļoti plāna kviešu miltu maizīte, kurā ir iespiesti krustiņi un burti. Šī maizīte tiek baznīcā nosvētīta. (LTT)

¹⁷ Gastinci – ciemkukulis.

15931. Kūku vakars iesākas, kad jau paliek tumšs un pie debesīm iedegas vakara zvaigzne. Tad sapulcējas visi saimes locekļi un saimnieks noskaita lūgšanas. Tad viņš izdala visiem saimes locekļiem baznīckunga atstāto "kaļadu", dievmaizi, kas ēdama kūku vakarā. Pēc tam var sākties kūku ēšana. (LTT)

Kaļada II, kaļeda, kalētnē – 1) troksnis, kliegšana, jārēšanās. – "Kas tur par kaļadu." (Milenbahs, II, 147); 2) bars, pulks; 3) kaladū, kaļadā, kaļadū, kaladō – ziemas un vasaras saulgriežu dziesmu tradicionāls piedziedājums; 4) ziemassvētku dziesmas. Lietv. 'kaladnieki' – budēļu bars. Darb.v. 'kaļadot, kaladot' (kaļaduot, kaladuot) – pļāpāt, jautri triekt. Pamatā ide. *kel- saukt, kliegt, trokšņot, skanēt (Karulis, I, 185).

3464. Blūka vakars bija vakars priekš ziemas svētkiem. Tad tie ciemos taurējuši, lai varētu sapulcēties un jānēt, danci vest. Tad viens otru uzrunājis: "Iesim kaladā!" /Veca vārdnīca (17.g.s.)./ (LTT)

Bij vēl atsevišķas dziesmas, kuras uzsāka dziedāt laikmetā, kad saule atlecas vasaras pusē, tātad ap Ziemassvētkiem, un beidza ap Meteņiem. Šīs dziesmas sauca par kaļedām. Kaļedošana bij nešķirami saistīta ar bukos jeb čigānos, jeb ķekātās, jeb budēļos iešanu pulkos. Skolotājs M.Bergmans Bārtā, Kurzemē, izskaidro: ar kaļedu apzīmē drūzmīgu, trokšņainu gājieni pulkā, piemēram, kad vilki uz Ziemassvētkiem pulkos iet, tad saka, ka viņi kaļedās iet; kad Jaungada naktī ļaudis pārgērbusies un visādi izērmojušies pulkā bukos iet, tad šo gājieni sauc par kaļedu [...] Ar Ziemassvētku dziesmām jeb kaļedām (kalētnēm) godināja sauli. (Materiāli par budēļu laiku, 353)

/Budēļu/ tēlu parādīšanās laikā sievietes dzied dažādas dziesmas, kuras tiek dziedātas tikai Ziemassvētku laikā un kurās aiz katra panta ir ievits refrēns 'kalado, kalado' vai 'tandaro, tandaro'. (Uļanovska, 118)

<i>Plēsīt skolas, kurit guni, kaļadō kaļadō!</i>	<i>Zimassvātku treis dīniņas, kaļadū kaļadū!</i>
<i>Laidīt Dīvu ustobāji, kaļadō kaļadō!</i>	<i>Darisim olutēnu, kaļadū kaļadū!</i>
<i>Dīvam kōjys nūsolušys, kaļadō kaļadō!</i>	<i>Nyu ir laikis vilciņam, kaļadū kaļadū!</i>
<i>Aiz lūdzeņa klausūtis, kaļadō kaļadō!</i>	<i>Kozu gyut dōrziņā, kaļadū kaļadū!</i>
<i>Tdz 54354</i>	<i>Tdz 54362</i>

<i>Sagōjušas kaladneicas,</i>	<i>Zimassvātki četri brōļi, kaļadō kaļadō!</i>
<i>Prosa boltu vylnōneišu.</i>	<i>Vysi četri Dīva dāli, kaļadō!</i>
<i>Man pošai mōsys auga</i>	<i>Dūd, Dīviņi, man jaunai, kaļadō kaļadō!</i>
<i>Vylnōneišu nosōtōjis.</i>	<i>Kaut ar vīnu kōzas dzert, kaļadō!</i>
<i>LD 33450</i>	<i>Tdz 54365</i>

<i>Vysys dzīsmis izdzīdoitys,</i>	<i>Cygoniņu lela draudze: kaļadū kaļadū!</i>
<i>Kaļadō kaļadō!</i>	<i>Dūd, saiminic, mums desiņu, kaļadū kaļadū!</i>
<i>Jōņa dzīsmja nadzīdoita,</i>	<i>Ka nadūsi mums desiņu, kaļadū kaļadū!</i>
<i>Kaļadō kaļadō!</i>	<i>Bāzsim cyuku kuleiti, kaļadū kaļadū!</i>
<i>Tdz 53982</i>	<i>Tdz 54489</i>

Kaļadot, kaladot (kaļaduot, kaladuot), sk. Kaļada II.

Kaļļas – 1) apaļkoki laivu pārvietošanai pa zemi; 2) resns baļķis; svira. – "Plostus [...] priekš lejup nopludināšanas pagatavo iz dažādiem materiāliem, kā, piem., no baļķiem [...], kaļļām." (DL, 1894, 61); "To akmeni vajadzēja svīrēt ar kaļļu." (Milenbahs, II, 147). Aizguvums no libiešu val. (Milenbahs, II, 147).

Kama I – laivas veids. – "Darbā nelietojamās laivas sauc par kamanām, kas, šķiet, ir īsts latviešu valodas vārds. Varbūt to varētu salīdzināt ar Ulmaņa pieminēto reto vārdu kama – rīku braukšanai pa ūdeni." (Bīlenšteins, 2007, 272)

Kama II, kamma, kamba – zivs akmens bute. – "Kammai virsāda ar maziem asumi-

ņiem, tādiem kā radziņiem. Tā ir lielāka un apaļāka par parasto pleksti.” (Zelma Kalniņa, Kurzeme, 2009)

Kama III – bars, pūlis. – “Bišu, ļaužu kama.” (Milenbahs, II, 148)

Kā maizi ēd, tā dziesmu dziedī – saka, kad kādam nav patstāvīga viedokļa, bet pajaujas uz augstākstāvošā viedokli. – “Kā maizi ēd, tā dziesmu dziedī! – skanēja /viņa/ gudrība.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 173)

Kamans, kamāns – balža resnais gals; kaut kas liels, smags. – “Saša gulēja zem resnā kamāna ar pārlauztu stilbu.” (Jākobsons, 218)

Kamašas, arī gamašas – puszābaki; “tūka, audekla vai ādas apavi no potītēm līdz ceļiem” (LKV, V, 9717). – “Kamašas ir jau tādi smalki apavi, sānos gumijas, ievēlko to pēdu iekšā.” (Alvine Veinberga, Kurzeme, 2007); “Nospožinot kamašas.” (Janševskis, 1979, 164); “Viņš saģērbās svētdienas drēbēs, paņēma kamašas rokā un gāja pa mežceliņu.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 8). Aizgūvums no franču val.

Kam Dievs, tam laime, kam ķēve, tam kumeļš – “saka uz tādu, kam kāds laimīgs atgadījums”. (DL, 1894, 76)

Kamiens, kamine – noplēsta egles, arī ozola vai cita koka miza, ko lietoja jumtiem, bišu stropiem u.c. – “Lai /lubu jumti/ labāk aizmūrētu ūdeni, zem lubām lika egļu mizu – kamienu vai bērza tāsis.” (Brīvdabas muzejs, 72); “Jumts viņam pa pusei salmu, pa pusei no egļu kamieniem.” (Saulietis, 117); “Likuši apakšā egļu kamienus.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 582); “Uz kārtīm nolika paretī, pēdu pusotru vienu no otras, lubas un tad uz tām noklāja kriju, kamienus (egļu mizu).” (KV, II, 1509); “Vai pie jums vēl diezgan neredz koka jumtus ar lubām, krijām, kamieniem?” (Latviešu Ļaužu Draugs, 1836, 90)

Kā mietu norijis – saka, ja kāds pārspilēti stalti, taisni iet vai stāv; arī, kad kāds vārdu pār muti nevar izdabūt ārā. – “Jūle viena pati dumpiniekiem pretī – kā mietu norijusi.” (Pelēcis, 279)

Kamiņš, saukts arī par ceplīti – agrāk apgaismošanai lietota īpaša ierīce rijā. – “Kamiņš ir uz koka trīsstūra pamata – plauktiņa uzmūrēta maza krāsneidīga ierīce, kur dedzināja sveķainu malku. Lai dzirksteles neskrītu griestos un neaizdedzinātu piedarbu, ceplītim virsa arī pārklāta māliem, izveidojot īpašu dzirksteļu ķērāju.” (Brīvdabas muzejs, 114)

Kampa, kampals, kampala – gabals no kaut kā. – “Viņš iedod meitiņai maizes klincīti (kampīņu).” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 95); “Karašu kampalu.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 582)

*Es atradu siera kampu,
Mātei vietu taisīdama;
Ne to ēdu, ne pārdevu,
Puišus vien karināju.*
LD 33083

*Dukam (= saimnieka v.) puiši, Dukam meitas,
Es Dukam saimeneice,
Griežu maizi, griežu sieru
Pa lielam kampalam.*
LD 31054

Kampine – žoga koks, ko ieliek starp diviem stabiem gulēniski, burt., guļkoks (DL, 1891, 121); “žogs ar pakāpieniem” (Rucavā, tur Paurupē, 139).

Kams – pika, gabals; kurkurznis; izcilnis. – “Čūskas lokoties kamu kamiem – tādas labas sijas resnumā.” (Saulietis, Raksti, V, 83); “Pie sviesta kulšanas /saka/: Klučiem, kamiem manā ķērnē, Viņļauž mātēm zilām sulām.” (LBV, I, 261); “Paķer kādu kamu sviesta”; “Medu ēdām kamiem vien.” (Milenbahs, II, 152)

“Kas tev par muskuļiem – kā stipriniekam!”

Teic Jānis, tie kad saulē gozējas, [..]

“Un kādos kamos tie tev saslejas,

Kad roku saliec! Pag! Ļauj raudzīt!”

(Valdis, 1926, 27)

Kančuks, kančuka, kančaka, kančuklis – sitamais, bieza ādas pātaga. – “A kančuku pa strienām, un vairāk nekā!” (Kalna, 1993, 164); “Paņēmis labu kančuku, nodrāzis.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 13)

Ēd, NN, dzer, NN,

Cēlam tevi barojam:

Tev uz Rīgu jāorē

Piecu kuņu kucēntiņi.

Ja tu vienu nozaudēsi,

Kļūs mugura oderēta,

Kļūs mugura oderēta

Deviņām kančakām.

LD 19248

Ēdīgi ēdīgi

Tie panāksnieki:

Apēda mūs' brāļam

Piecu gadu vērsi,

Aste vien atlika

Kančuka tiesai.

LD 19289

Kangas, kongas – stelles. – “Visu vasaru kangas apputējušas stāvēja peludē.” (Balandnieki, 199); “Jāienes istabā kangas.” (Anna Dintere, Kurzeme, 2007); “Ievilkām audeklu jau kangās.” (Janševskis, 1981, II, 269). Vārds aizgūts no lībiešu val. ‘kāngas’. (Milenbahs, II, 154)

33457. Bērns dzims ar piesietu mēlīti, kad vīrs, saites vīdams jeb citu ko tamlīdzīgu darīdams, vīnamā galu atsien pie ratiņa, gultas stakles, kangām vai citas kādas sievietes lietas. (LTT)

Kankals – “neliels zvans govīm”. (LKV, VIII, 15372)

Kannureģis, kannu rauģis, saukts arī par putureģi – tautas tradīcijā burvis, kas, skatoties alus putās (citreiz pievienojot alum sāli vai čukstot zināmus buramvārdus), pareģo nākotni vai arī pasaka, kur meklējama kāda pazudusi lieta u.tml. – “Zilniekus, kannu rauģus, sālspūšļotājus un vārdniekus tie turēja lielā godā, vai slimās dienās vai kara laikā, vai jebko sākdami.” (Šulcs, 1832, 36)

Kad zirgs nozagts, tad (piem., 1669.g. Salas muižā) aicina putureģi, nopērk kausu alus, ko noliek zemē, un, zināmus vārdus čukstot, kannureģis skatās alus putās, lai dabūtu atbildi, kurā vietā zirgs meklējams, lai to atdabūtu. Kausā met arī appūstu sāli. (Ligers, 182)

1618.g. [..] Andres Kenne apsūdzēts par buršanu: [..] Mācijs kalponi Maiju atstāt saimnieku, lai arī nesašlimtu kā pati saimniece, un, prom ejot, savu maizi līdzī neņemt, bet, ārā ejot, 3 reizes atpakaļ spļaut un atpakaļ neskatīties, kamēr citā vietā nonāks. Apvainotais arī kannā skatījies un teicis, ka šis ceļš viņam laimīgs nebūs [..] Tālāk stāsta, ka viņš arī neko ļaunu kannā nevarot redzēt; vienīgi, ja kāds ko pazaudējis un ja putas kannā pašķīroties, tad varot nozagto atpakaļ dabūt, bet, ja putas nepašķīroties, nozagto atpakaļ nedabūjot, vēlāk: ja putas kannā paliekot, tad pazaudēto atkal atdabūjot, bet, ja nepaliekot nemaz putas, neko vairs atpakaļ nedabūjot. (LBV, II, 480–481)

1625. g. [..] Burvjus viņš satīcis pagājušo vasaru starp abām Marijas dienām. Tie viņam teikuši, ka protot kannā skatīties un tāpēc aicinājuši to krogū. Kad nu viņš tur līcis alu atnest, tad viens no tiem skatījies kannā, tāpat kā mēs grāmatā [..] Burvis teicis, ka viņi neko ļaunu nevarot darīt, viņi tik varot redzēt, kas noticis. (LBV, II, 482)

Kā viņa zinot, kas ir apburts un kā tam palīdzēt? To viņa varot kannā redzēt; kad kāds

apburts, uz augšu kāpjot burbuliši. Kad burbuliši paliekot, tad slimnieks topot vesels, bet, ja burbuli pazūdot, tad arī cilvēkam jāaiziet un no dzīves jāšķiras. (LBV, II, 482)

1708.g. [...] apsūdzēts Iršu pagasta zemnieks Kalnānu Oto par buršanu [...] Viņš novērojis, kad kannā putas līdz malām cieši sakāpjot, tad ienaidnieks nenākot, bet, ja putas iekšpusē paliekot, tad ienaidnieks esot klāt. (LBV, I, 92–93)

Kaņepāji – izmīstītas, apstrādātas kaņepes.

Izžuvušās kaņepes kaltē rijā un tad mīsta ar mistiklām. Kad kaņepes izmīstītas, tās sauc par kaņepājiem [...] Kaņepājiem ir rupja šķiedra, tādēļ viņus visvairāk lietā virvju višanai. Lietā arī rupjākiem audumiem – dvieļiem, maisiem utt. (Skrastiņš, 192)

Sludinājums: Mūsu pašu ražotie linu audumi ir skaisti un izturīgi. Lietojiet tos kā darbā, tā svētku dienās. Linu un kaņepāju monopola uzņēmums. (Trudovaja Gazeta, 1940, Nr.19, 15.lpp.)

Kaņepene, kaņepene, kanapene, kaņapēnu (kanapēnu) svētki – agrāk kaņepju ražas novākšanas svētki.

Augusta pirmajā svētdienā Skaistkalnē svin īpašus kaņapēnu svētkus jeb kaņepeni, kas ilgst divi dienas un uz kuriem gan pajūgā, gan kājām ierodas tūkstošiem zemnieku pat no tālākas apkārtnes, kā arī no tuvās Lietuvas. Sevišķā izdarībā te brīvā dabā svēti zāles, taču 17. un 18.gs. tie bija kaņepju ražas svētki. (Ligers, 128)

Kaņģerēt, kaņģierēt, kaņģerēt, kaņģēt – 1) knibināt, ņemties, rīkoties, grozīt, kārtot. – “/Vecais/ kaņģerējās ap savu brūno pipi, stāstīdams kalējam kādus jokus par jēru zagšanu.” (Austriņš, 1963, 38); “Tēvs kaņģierē bites.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 585); 2) “norāt bērnus, lai nedzīvo citiem pa kājām” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 585); vadīt, grozīt; pērt, sist; mocīt. – “Man zirgs nemaz neklausīja, bija jākaņģerē vienā kaņģerēšanā.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 585); “Kaņģerē zirgu prātīgi, lai neiegāzāties grāvi.” (Milenbahs, II, 157); “Ar lopiem visādi kaņģerējās, bet kā nebija, tā nebija laime.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 585); 3) “kaņģerēt ir zirgus ārstēt, it īpaši zirgam ar birsti rikli slaucīt, tīrīt” (Milenbahs, II, 157); 4) labot, remontēt. – “Kaņģerēt pulksteni.” (Milenbahs, II, 157). Lietv. ‘kaņģeris, kaņģizeris’ – 1) “prasts lopu ārsts, rikļu izslaucītājs” (Milenbahs, II, 157). – “Kur tam esot prāts bijis, ka devis savu zirgu tādām kaņģizeram.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 585); 2) zirgu tirgotājs, mijējs.

Kapa I – 1) mērvienība, 60 gabali. – “Zivis skaitīja kapās, puskapa ir trīsdesmit un čverte ir 15 gabali.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Viena kapa mencu Paurupē (Rucavā) maksājot ap divi lati.” (Veldre, 1938, 19); “Senāk par laivas lietošanu katrs zvejnieks maksājis puskapu mencu (30 gabalus) no /zvejas/ reizes.” (Veldre, 1938, 32); 2) pūra kaudzes tiesa, līdzīga vienai divdesmitceturtajai daļai no pūra, vienai divdesmitpiektajai no pūrvietas, sešiem rudzu statiem (LE, II, 965). – “Nopirksim dažas kapas garsalmu no leišiem.” (Janševskis, III, 118); “Ka jau rudzi satasteiti, tod saskaita kopys. Vinā kopā seši stoti, a sešūs stotūs seždesmit kiuleišu.” (Reķēna, I, 482)

Vidzemē zviedru laikos par kapi sauca pūra kaudzes daļu, līdzīgu vienai divdesmit ceturtajai daļai pūra [...] Daži Livonijas 16.gs. avoti lieto izteicienu “jāt kapās” (‘capper ridden’), kas nozīmēja ievākt mācītāja sieciņus. Beidzot par kapi sāka saukt arī vienu divdesmit piekto daļu pūrvietas un vienu trīsdesmit piekto daļu mucavietas. (LKV, VIII, 15421)

Kapa II, kape – berams mērs. – “Zviedru tirdzniecības prakses ietekmē Rīgā ieviešas zviedru graudu mērs ‘kapa’ [...], kas bija 2,5 stopa liela, bet Rīgas pūrā gāja 24 kapa.” (Zemzaris, 102)

Kapata, kapats, kaputs – brunči kopā ar jaku. – “Dažos apgabalos tik brunči sašūti kopā ar jaku (kapatas).” (Milenbahs, II, 157); “Rudenī vēsākā laikā tās apsedzās ar lieliem villainiem lakatiem un, kur tālāk no mājas iziedamas, apģērba kapatas.” (Pumpurs, 41)

Kapele – makšķeres aukla. – “Bijušas arī kapeles (piļķu makšķeres) mencu vilkšanai jeb kapelēšanai.” (Gūtmanis, 60); “Attina kapeli un sāka rūģinādams striegt.” (Piķis Adatiņš, 2004); “Kapeles sapinās maucekļos.” (Piķis Adatiņš, 2004)

Kapelēšana – zveja no laivas ar āķiem vai arī ar āķi un vizuli. – “Par kapelēšanu viņi nav nekādās augstās domās, jo tā jau esot vecu laiku padarīšana.” (Veldre, 1938, 90); “Kapelēšanai vecā kocene bija labu labā.” (Piķis Adatiņš, 2004). Darb.v. ‘kape-lēt’ – ķert zivis jūrā ar kapeles palīdzību. – “Sākām jau domāt, ka [...] varētu mēģināt kapelēt mencas, bet atkal sacēlies vējš šo nodomu izjauca.” (Sams, 1932, 38); “Kad kapelēja mencas, tad vajadzēja, lai neaizbēg noķertā menca, paķert to ar ķeseli.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Kamēr citi atpūtās, es sakapelēju veselu čverti mencu.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

Zvejā brauca trīs vienā laivā. Izmeta ūdas. Divi gāja gulēt, kamēr ūdas piekožas. Trešais stāvēja uz vakti un pa to laiku kapelēja ar tādu kārti, kurā iesiets striķis ar āķi. Tās zivis, ko trešais noķēra, tās palika viņam pašam, pārējās visas dalīja trīs daļās. (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

Kapināt – asināt izkapti, vienmērīgi sitot ar āmuru pa tās metālisko aso daļu. – “Kapina ar kapināmā āmura zobiem (ne asāko pusi, ne ar pieti), sitot pa izkaptis zobiem, kas uzlikti uz laktiņas.” (Draviņš, 1937, 152); “Dzirdēja jau izkaptis kapinām.” (Janševskis, I, 366); “Ā ģemuri dauza tuo izkapti, kapina.” (Kagainē, Raģe, II, 55); “Vēl būs izkaptis jākapina.” (Pelēcis, 1993, 103). Lietv. ‘kapināšana’ – izkaptis asināšana. – “Kapināšanai vajadzīga laktiņa, ko iestiprina vai nu celmā, koka klucī vai zemē iedzītā mietā, bet jaunākos laikos arī īpašā kapināmā soliņā.” (Draviņš, 1937, 152)

Jūdzu zirgu, mēru kviešus,

Kapināju izkaptītes:

Lai pādenis knašs puisītis,

Labs maizītes arājinis.

LD 1308

Kapūnes – nakts makšķeres. – “Ābi puisēni gāja kapūnes likt.” (Valdis, 387); “Cēla tikai kapūnes un meta ātri atpakaļ ūdenī.” (Valdis, 400); “Pie visām divdesmit kapūnēm viņi neatrada it nevienas vēdzeles.” (Valdis, 393)

Karas – 1) mieti, uz kuriem izkar zvejas tīklus. – “Jūrmalā vietu vietām redzama dažāda laiva, turpat arī karas ar virvēm un izžautiem tīkliem.” (Veldre, 1938, 164); “Vispirms jāiet kādi simts soļi pa klajām kāpām, kur vietu vietām sadzītas tīklu karas.” (Veldre, 1938, 107); “Uz karām žaudējas tīkli.” (Veldre, 1938, 52); “Ar gaismu jātiek krastā, tīkli jāizkrauj, jāuzvelk uz karām, lai reņģu lasītājas var zivis izlasīt.” (Gūtmanis, 81); “Kudeli uzžauj karās, lai kaltējas.” (Veldre, 1938, 41); “Kāds zvejnieks un viņa sieva pašlaik darbojas ap karām, izžaudami tur slapju vadiņu, ar ko nupat viltas plekstes.” (Veldre, 1938, 88); 2) kaut kas nokarājies. – “Vai tu šitās karas nevari saņemt.” (Milenbahs, II, 160)

Kārba I – lielāka zvejas laiva, arī zvejas laiva kopā ar to apkalpojošiem zvejniekiem. – “Lielas zvejnieku laivas, kuras no galdiem¹⁸ būvētas, nosauc par kārbām.” (DL, 1892,

¹⁸ Galdi – dēji.

107); "Der iegaumēt, ka lašu zvejas laivu sauc par kārbu." (Veldre, 1939, 168); "Pabažu pagasta zvejnieku saimnieki sabiedrojušies četrās kārbās." (DL, 1891, 147); "Ar Pabažu pagastu Vidzemes latviešu daļas jūrmalā beidzas lašu zvejnieku draudzes jeb kārbas." (DL, 1891, 148); "Jūrā izbrauc kārbā ar lielo lašu un zivju vadu parasti 7–8 zvejnieki, no kuriem vecākais saucas par stūrmani." (Sams, 1932, 70); "Pa ceļam vairākas reizes bijis jāizlej no kārbas ūdens." (Sams, 1932, 78)

Maņaļu pagastā ir pavisam 48 zvejnieku saimnieki, kuri izdevīgākas lašu ķeršanas nolūkā sabiedrojušies četrās draudzēs; tātad ikkatrā draudzē ir 12 zvejnieku saimnieki. Ikkatrai draudzei pieder vieni vadi, viena zvejnieku būda un viena lielāka laiva, nosaukta par kārbu. (DL, 1891, 145–147)

*Kur, vilciņi, čunčīnāji,
Kaula pieši kājiņās?
– Uz jūrmali čunčīnāju
Zvejnieciņus apraudzīt,
Kādi bija lences vīri,
Kādi kārbas vilcējiņi;
Vai tie jēdza zeltu smelt,
Kad tas nāca maliņā.
LD 30924*

Kārba II, kārbe, karba, kārpa – 1) koka vai cita materiāla kastīte; ciba. – "Kārba, kārpa – noplēstu alkšņu mizu pārlicē vidū šķērsām pušu un augšgalā izdur koku cauri." (Milenbahs, II, 194); 2) grozs. – "Lopus mājā dzīdama, katreiz mazajai atnesa kārbīti ogu." (DL, 1894, 144); 3) bērza tāss dzeramais trauks. – "Kārīgi skaidro ūdeni dzēra, piesmeļot pilnu tāsu kārbi." (Milenbahs, II, 194); 4) neliela tabakoze. Pamatā ide. *(s)kerbh- (sa)griezt, (sa)liekt, (sa)ritināt. – "Kārbas senāk darināja no saritinātas koka mizas vai pina no vītola (kārkla) klūgām." (Karulis, I, 380–381)

Karbača – pātagas veids. – "Pātaga rokā un karbača kabatā." (Janševskis, III, 385). Darb.v. 'karbačot' (karbačuot) – sist ar pātagu.

<i>Es tautu dēliņu Daudz nebēdāju: Man pašai stallī Bērs kumeliņš, Zeltīta karbača Pūr' dibenā. LD 16432</i>	<i>Es mātei viena meita, Mani vaļu audzināja; Kurš puisītis mani ņems, Lai vij garu karbačiņ'. LD 3309,7</i>
--	--

Kardelis, kardele, kardebs – plostas piederums, tauva. – "Vienu plenīci ar otru sasien kopā ar kardeli [...], kas esot [...] no kārklū klūgām sapītas tauvas." (Bilenšteins, 2007, 328); "Gleiņus sajūgo citu cita galā ar kardebiem." (DL, 1894, 61)

Kāre – "medus plāte, kuras šūni ar medu pilni" (DL, 1894, 49). – "Izgriež no vecajiem klučiem medus kāres." (Birznieks-Upītis, 353); "Tik padod kādu trauku, kur kāres ielikt, – medus sūcas no šūnām ārā, ka pil un tek gar pirkstiem." (Janševskis, 1981, I, 130); "Medus kāri sagriezdams uz šķīvja." (Magazin, XX, 126)

*Te smaržo augļi, lāsno medus kārēs,
Un jauno kviešu maize galdā kūp.
(Jānis Medenis "Pieminēšana")*

Karkles, karkļi, karkles – īpašas redeles siena un citas lopbarības ielikšanai zirgiem vai govīm, arī labības izkratīšanai, izsijāšanai. – "Kad labība izkulta, to izkratīja ar

t.s. karklēm. Karkles – 4 dēļi, apakšā iepītas drātiņas vai klūdziņas. Karklēs kratīja ar rokām.” (Viksne, Materiāli no Sunākstes, 144); “Virs /siles/ pie sienas piekārtas karkles – redeles, kur ieliek sienu, lai zirgs ēdamo nevilktu zemē.” (Ligers, 176); “Apsolās ievest lopiņu stallī un salikt uz nakti karklēs sienu.” (Jākobsons, 220); “Aiziešu pļavā un papļaušu pāris klēpjus siena, ko iemest /zīrgam/ pa nakti karklēs.” (Janševskis, 1981, I, 144)

Kārklū vācieši – latvieši, kas labprātīgi gribēja pārvācoties. – “Kārklū vācieši /no Veidenbauma/ baidījās un tādēļ pēc iespējas izvairījās nākt ar viņu kaut kādā sadursmē.” (Treimanis, 1907, 16); “Piksis arī runājis vācu valodu, nez vai nu par lāgu, vai arī tāpat, kā jau nu dažs labs kārklū vācietis.” (Upīte, 1911, 131). Sk. arī Skalu vācieši; Spaju vācieši.

Karme – iegansts, strīda iemesls. – “Viņš meklē karmes uz ķildu.” (Milenbahs, II, 162); “Pats sita viņus un izgudroja visādas karmes, lai jo vairāk varētu rieb.” (Jurgens, 41)

Kārniņi, saukti arī par dakstiņiem – no māla izgatavotas ēku jumta plātnes. – “Gailēja sarkanie jumtu kārniņi.” (Kalniņš, 1977, 21). Vārds ir atvasinājums no darbv. ‘kārt’ (Karulis, I, 382).

Karseknis – “linu audekla (pašausta) vasaras svārki.” (LKV, I, 1)

Kārsināt – likt vai gaidīt lai nogatavojas, arī lai pieņemas apjomā; gatavināt kaut kam citam (piem., jaunam dzīves posmam), arī likt novecot. – “Jūs miežus ilgi kārsinājat.” (Milenbahs, II, 163); “Zīrgus kārsināt.” (Ulmanis, 97); “Savu mūžu kārsināt.” (Firekers, Konkordance, I, 248)

*Ievilkdama es dziedāju,
Ievilkdama gavilēju;
Ievilkdama mīla Māra
Manu mūžu kārsināja.
LD 333*

*Labāk viena sasatinu
Savā linu palagā,
Ne mūdiņa kārsināju
Ar bargo tēva dēlu.
LD 10132,1*

Karstas pēdas, sk. Ļaunas pēdas.

Kārstuve, kārstuvis, kārstava, kārstevis – vilnas izķemmēšanas rīks. – “Māte vēl skrabinās ar kārstuvīņiem.” (Upīts, 1947, 132). Darb.v. ‘kārst’ – ķemmēt vilnu. – “Vilnu sievietes pašas sakāršušas gan lielajos, gan mazažos rokas kārstevos.” (Viksne, 94)

Kārstuvis izskatījās kā četrstūru dēlītis, ar rokturi vienā malā. Vienā dēliša pusē smalkas, atspērīgas tērauda drātiņas, nostiprinātas ieslīpi uz roktura malu. Ieliekot vilnu starp diviem kārstuvīņiem un tos velkot pretējos virzienos, drātiņas vilnu izķemmēja pūkainu, mikstu. (Vaivodis, 43)

Kārstavas ir domātas vilnas apstrādāšanai pirms vērpšanas. Tās sastāv no koka dēlišiem, kas apvilkti ar ādu, un bieži sadzītām dzelzs adatām vai kāšiņiem. Uz viena šāda adataina dēliša uzliek vilnu, ar otru pēc tam velk pāri, tādā veidā pušuļaino vilnu padarot mikstu un vienādu. (LTMSP, 246)

*Tūlin, tagadīn
Sacīšu mātei,
Ko dara meitiņas
Ābeļu dārzā:
Vilniņu kārsa,
Dzīparus prēda,
Ābeļu malciņu
Guntiņu kūra.
LD 7063*

*Madaliņa villu kārsa,
Ābelēji sēdēdama.
Es tev lūdzu, Madaliņa,
Dod man vienu kodeliņu.
LD 7000*

Kāršu žogs, kāršu sēta – žoga veids, kura pamatā uz noteiktā attālumā iedzītiem mītiem limeniski piestiprinātas kārtis.

Dažreiz nemaz egļu zarus neiepin starp kārtīm, tad tā ir kāršu sēta [..] Viņa spēj aizturēt tik lielākus lopus – sīkie dzīvnieki tajās lien cauri. (Skrastiņš, Studija, 129)

Kāršu sēta ir samērā jauns sētas veids [..], /Ziemeļvidzemē/ tā tikai vēlāk ieviesusies šķīlu sētas vietā, pa daļai pārņemot arī tās izlietojumu – ap sakņu dārziem, aplokiem utt. [..] Kāršu sētas varēja būt vien-, div-, trīs- un četrkāršu, skatoties pēc nolūka, kādam tās bija domātas un celtas. (Rūķe-Draviņa, 47)

Kārta, sk. Laima.

Kartica, katica – aizsprosta zvejas rīks. – “Katica ir klūgām sapīta sēta no 2–2,5 m garām un 3–4 cm platām, plānām priežu laktiņām.” (LE, II, 997)

Kartica darināta no divām daļām: no plakani plēstu kārtiņu – laktiņu žoga – aizsprosta, kura uzdevums novadīt zivis vēlamā virzienā, un no tāda paša materiāla pagatavotām divi sirds vai nieru veida kamerām, kuru pret aizsprosta žogu vērstajās pusēs ierīkotas ķīļveidīgas ieejas; zivis atdurdamās pret aizsprosta žogu, dodas gar to un iekļūst caur ķīļveidīgo ieeju kādā no kamerām. Sirds veida plēsto kārtiņu kameras ar ķīļveidīgo ieeju pamatojas uz tā paša priņcipa kā mūrdi un venterī. (Ligers, 1942, 23)

Zvejas laiks ar karticu sākas pavasarī pēc ledus iziešanas un velkas līdz pat vēlam rudēnim, kad, uznākot salam, karticas no ūdens jāizņem un jāuzglabā kādā šķūnī vai paspārnē līdz nākamajam pavasarim [..] Agrākos laikos karticām bija liela saimnieciska nozīme, par to liecina daudzie vēstures avoti, kas stāsta par aizsprosta zveju vispār un sevišķi par karticām; raksturīgi, ka šie avoti kā galvenās zvejas vietas šai sakarā piemin Lielupi un Babītes ezeru. (Ligers, 1942, 29)

Kārtnieki, kārtinieki – agrākos laikos kalpi, kas muižniekam vai pie saimnieka noteiktas dienas atkalpoja zināmos darbos. – “Četras kārtnieces izveicīgi ar sietiem izsijāja labību.” (Jurgens, 68); “Arī kārtniecēm muižās bijuši ganos jāada cimdi un zeķes, un pa ziemas vakariem jāvērpj lini.” (DL, 1893, 74); “Kalnamuižā reiz palikušas tik divas kārtnieces (darbinieces) mājā.” (DL, 1894, 9). Sk. arī Darbinieki; Leimaņi; Oternieki.

Kārtniekos tika arī sievieši, sevišķi meitas pie moderēm¹⁹ un citiem muižas saimniecības darbiem pastellētas [..] Ja sarunās gadījās piebilst, ka Jānis “darbos” un Made “kārtā”, tad tas nozīmēja, ka viņi abi šo nedēļu muižā strādā. (Pumpurs, 31)

Kārtnieces ir (saimnieku) dienu kalpotājas, kuras muižā pie lopiem “stāvējušas”. Vasarā viņas gājušas ganos, ziemā ēdinājušas kustoņus. (DL, 1893, 74)

Katra māja sūtīja muižas klaušās zirdzinieku, kājinieku un kārtnieci (pēc māju kārtas), kurai bija jākopj muižas lopi, jānes no brankūža (degvīna fabrikas) uz kūtim brāga un jāstrādā citi darbi. (Jurgens, 13)

Kārts – koks, kuru vai uz kura, pie kura kaut ko piekar vai uzkar, piestiprina. Atvasināts no darb.v. ‘kārt’. Pēc cita uzskata vārds ir tās pašas cilmes kā ‘cirst’. – “Tādā gadījumā ‘kārts’ ir ‘nocirstais koks.” (Karulis, I, 387)

32488. Pie pirts lodziņa jāpieliek kārts, lai veļi labāk tiek iekšā. (LTT)

33907. Zaļā ceturtdienā jāsienuot veca pastala pie kārts gala. Otram jāprasot: “Ko tu tur sien?” Pirmais atbild: “Sienu vanagu.” Tad vanags vistu neķeršot. (LTT)

4024. Lai vanagi neaiznestu cāļus, jāuzslien kārts galā slota. (LTT)

9252. Atgadījās man Jāņos būt -s tirgū... Tur ieraudzīju garu kārti, kur galā bija mazs krustiņš

¹⁹ Modere (muodere) – govju kūts un piena pārzine muižā.

ieurbts. Pie kārts viena puse bija divas lielas, garas rindas ubagu sastājušās. No otras puses kāda sieviņa pievede govī pie kārts, pieturēja to, izvilka no azotes blašķi ar alu, tad uzlēja govij uz krustu kādas lāses, pie kārts arī drusku zemē nopilināja un nu pati vienu malku iedzēra. Tad govī trīs reizes ap kārti apvede un, to atkal pieturējusi, katram nabagam deve malku alus dzert ... Tā vēl vairāk sievas ap šo kārti ar savām govīm ērmojās..., lai govīs labi uz roku ejot un lai esot pienīgas. /J. Alunāns, Mājas Viesis, 1857, 270./ (LTT)

11502. Jāņos kurina lielus ugunsķūrus gan laukos, gan mājās un dedzina darvas mucīņas gan kokos, gan garas kārts galos. Kas esot šās uguns tuvumā vai pie tās pieduroties, tas uzturot veselību un dzīvību. (LTT)

24955. Ja putnu būrti piesit vai nu pie mājas, vai pie kārts, tad caurums nedrīkst būt pret ziemeļiem, bet tam jābūt pret dienvidiem, lai putni lien iekšā. (LTT)

30284. Šūpuļa kārti vajadzēja cirst kalniņā, augstā vietā, kam laba nozīme. (LTT)

30310. Ja šūpuļa kārts galā iesitot naudas gabalu, tad bērnam bagāta dzīve būšot. (LTT)

Cērtat, brāļi, oša kārtis,

Vitējiet saulītē;

Kad atnāks liela diena,

Pakariet šūpolites!

LD 32304

Es uzgāju ganīdama

Brīnum smuku ozoliņu;

Dienās būs krusta bērns,

Tur cirtiņu šūpla kārti.

LD 1665,1

Veļu mātes kārtiņa

Līcin lika,

Līziņas rotiņas

Kaltējot.

Tur bija saģsiņas,

Tur paladziņi,

Tur bija zeķītes,

Tur cimdiņi.

LD 27782

Kā rūgta nāve – kaut kas apnicīgs, uzmācīgs. – “Čīkst kā rūgta nāve nabadziņam virsū.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 25)

Karuļis – piekars; piekariņš pie rotaslietas u.c. – “Saktis bieži 2 vai 3 mēlēm jeb karuļiem.” (LKV, I, 691); “Spīdošie stikla karuļi /kaķim/ it īpaši patika.” (Birznieks-Upītis, 1949, 169)

Kā siet sasieti – cieši kopā. – “Vidzemes un Kurzemes lietas un notikumi vēl kopā sajaukti un pār visiem šiem gadiem kā siet sasieti.” (Šulcs, 1832, 38)

Kas ir iejūgts, tas jāizjūdz – ja darbs iesākts, tas jāpabeidz. (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 21)

Kaspines, kaspīnes, kaspīni – “bizes pinamā bante” (DL, 1894, 50), Kurzemes sieviešu tautastērpa sastāvdaļa, krāsainas zīda lentas, “kuru gali nenokarājās uz muguras, bet tiek pārmesti pāri pleciem uz priekšu” (Karnups, 1937, 140). – “/Rucavā/ vaiņaga vietā meitas ap galvu sēja kaspīni – sarkanu, ziedu motīviem un ornamentiem rotātu zīda lentu.” (Siliņa, 50); “Rucavas jaunavu galvasrota, kuru valkāja tikai godos un baznīcā ejot, bija kaspīnes – kaspīni.” (Rucavā, tur Paurupē, 35); “Mārte (brūte) un kāzu meitas valkāja vaiņaga vietā kaspīnus, t.i., vairāk zīda bantes ap pieri, kuras pakausi tā saspraustas, ka gali plivinās uz muguru.” (Pētersons, 102)

Kastuvis – dzelzs darbarīks koka priekšmetu grebšanai; greblis. – “Kastivs ķerās pi kūka kluot i kaš kūku. Kastiva dzelzs jir oss.” (Reķēna, 1975, 50). Atvasināts no darb.v. ‘kast’ – kasīt, skrāpēt, rakt.

Kašele – no auklīņām sapīts tiklveida maiss, “striķu tikls siena nešanai”. (Cibuļskis, 177)

Kašeli nūlik zyrgam priškā. Zyrgs valk nu kašelis sinu, ād i nakaisa, i nasamyn sīna. Ka brauc, kašeli palik siedekļa vitā. (Reķēna, I, 493)

Kašuks, kašukls – greblis, koka grebjamais rīks. – “Gatavojot koka traukus, nācās lietot arī kašuku.” (Draviņš, 344); 2) “ģelzis, ar ko abru kasa”. (DL, 1891, 105)

Katrāds – dažāds, katram savs, atšķirīgs. – “Katrai mājai katrāds liktenis.” (Leimane, 1990, 99); “Katram katrāds amats.”; “Katru dienu katrādi svārki.”; “Augļu dārzā aug katrādi āboli.” (Milenbahs, II, 171)

Katru dienu māte raušus necep – katru dienu nevar iegūt, ko sirds kāro. (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 24)

Kauce, čauča – “audēju spolīte jeb niedra, uz kuras tin dziju vai diegus aušanai”. (Tdz, IV, 223)

Kaukalas – zvārguliši zirgam ap kaklu, parasti kāzu braucienā. – “Ka kaukolu pakrot, to tuo i skaņ kaukola.” (Reķēna, I, 494)

Kaukuris – “garmetis, ar ko uzlej uz pirts krāsns aukstu ūdeni”. (LKV, VIII, 16287)

Kauķis, ļauķis, kaukainis, kauķens, kauks – 1) folklorā mirušo gars. Veļu laiks jeb dievaines dēvēts arī par kauķu jeb ļauķu laiku; 2) auglības, ražības gars, kas mīt pakrāsne vai kūti, stalli, rijā. Nereti tas personificēts krupja izskatā; meža gars. – “Domājs, kas jel tur esot – [...] kauķens muti plātījs – tas viss.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1. puse, 47); “Parneš daug duovonu kauks.” = pārnes daudz dāvanu kauķis (Grieta Kekštaite, Lietuva, 2007); 3) velna tabuizēts apzīmējums. Prūšiem ‘cawx’ apzīmē velnu, kas droši vien uzslāņojies jaunāku, kristietisko uzskatu ietekmē. Lietuviešiem ‘kaukas’ – mājas gars, bet arī velns (sal. izteiku ‘Kiba tave kaukas apsēdo!’). Vārdam pamatā ir ide. *keu- liekt, liekties, ieliekums, izliekums, dobums (Karulis, I, 436). Vārdsakne *kauk- ir produktīva un bieži sastopama, īpaši Kurzemes toponīmos: Kauķi, Kaukure, Kauķpurvs, Kaukas, Kauķis. Šķiet, ka sākotnēji baltiem tas bija mājas gars, kaut arī htonisks un divdabīgs, no tā varēja izlūgties svētību un bagātību mājai. Kuršenieki saglabājuši vārda ‘kauķis’ senāko nozīmi. Viņiem bija ticējums, ka kauķi var nopirkt Klaipeņā, tāpat kā pūķi latvieši pirka Rīgā.

32496. To laiku no Miķēļa līdz Mārtiņam, kad garus mielo, sauc Kazdangā par ilģu laiku, Valtaikos par garu laiku, Puzē par ļauķu laiku, Zemītē par pauru laiku, Limbažos par paurišu laiku. Šis garu laiks iet četras nedēļas, un to tura par svētu laiku. /A. Bilenšteina rokraksts, 1862.g./ (LTT)

25141. Pūķis – mājas kauķis. Nuo citu zuog, nes mājās. Kā ugun, kā zvaigzne, aste pakaļā. (LTT)

Kauks nav labe, tie spokojas, savēl ūdas. Sacēja: “Jau kauki ir bijuši, savēluši visu.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2006)

Kaulēt I – 1) kaut ko cietu pārsist, sadauzit. – “Kaulēt riekstus.”; “Kaulēt olas.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 594); 2) stipri pūst (par vēju). – “Tas laiks kaulēs, kamēr sakaulēs lietu.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 594); 3) nopulēties. – “Viņš ar to zirgu kaulējas vienādi.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 594)

17189. Lieldienās šūpojas jairēs un kaulē olas. (LTT)

Kaulēt II – mest kauliņus; piedalīties kauliņu spēlē; izšķirt ar lozi. – “Par maniem svārkiem kaulējuši.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 594). Lietv. ‘kaulēšana’ “bijis sinonīms vārdam ‘laima’ [...] – liktenis” (Karulis, I, 391).

Kaulēties – 1) tirgoties, vienoties, saligt, saderēt. – “Esot gan viena govš pārdodama, un nu sākuši kaulēties, kamēr atdevis par vienu rubli to govi.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 200); 2) bārties, strīdēties; 3) lūgties, tielēties. – “Lūdz kaulēdamies, lai braucot līdz viņa dēla kristībās.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 318). – “Nozīme (tirgojoties) ar enerģisku runāšanu, pārliecināšanu censties panākt sev izdevīgāku cenu’ saistās ar [...] ‘bārties, strīdēties’, kam pamatā var būt sākotnējā suņu cīņa par kaulu.” (Karulis, I, 391). Lietv. ‘kaulēšanās’ – tielēšanās, tirgošanās.

25274. Kāzās visi pūri bijuši pārklāti ar baltiem palagiem un ar garām dzīparu jostām apsieti, bet brūtes pūrs pazišanas dēļ bijis vēl ar staipekņiem izpušķots. Uz visām tinēm sēdējuši cilvēki viršu un pie visiem tad arī notikusi kaulēšanās. (LTT)

Kauli un āda – ļoti vājš, vārgš (par cilvēku vai dzīvnieku). – “Ko tur teikt, mēs ar to mūžīgu dziedāšanu nodziedamies, ka kauli un āda vien.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 168)

Kaulus nesalasīt – saka, kad klājas plāni; kad taisās kādu stipri pārmācīt vai sodīt. – “Es tev tā došu, ka tu savu kaulu vairs nesalasīsi.” (Upīte, 1911, 79)

Kauna stabs – dzimtbūšanas laikos publiska sōda vieta pie baznīcas durvīm. Notiesāto pieslēdza pie īpaši šim nolūkam ierīkota staba (LE, II, 1008).

Kaupens, kaupenis, kaupiņš, kaupītis, ļauptiņš, ļauptis – 1) krupis. – “Lejā ieraudzīja lielu kaupeni.” (Blaumanis, III, 158); “Rijas istabiņa, kur tagad lēkā ļauptiņi, tik visai nepatīkama. [...] Varbūt tie ļauptiņi nozīmē arī laimi.” (Janševskis, 1981, I, 144); 2) varde. – “Ceļa vienā pusē bij grāvis ar ūdeni un vardēm, kuras mēs saucām par ļauptiņiem.” (Birznieks-Upītis, 22); “Nāk pusdiēna. Gudrie ēd, muļķītim nedod: lai eimot ļauptiņu (zaļā varde) ēst, ja gribot.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 77); “Kā ļauptis (naģe, krupis) viņa kājām (pirkstiem) esot apķērusies ap sirdi un ļūlot ietinusies dzīslās, kas visas tur satekot kopā.” (Pētersons, 1901, 13); 3) ļauptis – cepure. – “/Mušmires/ kāts izaug uz micēlijas un paceļ savā galotnē tā saucamo cepurīti jeb ļauptīti.” (Ilsters, 1883, 102). Pamatā ide. *keup-: *kup- liekt, izliekums (Karulis, I, 445).

13265. Kaupiņi labprāt dzīvo govju kūtiš un izdod jīftīgu tvanu. Ko viņi apmiež, to tie sajīftē. Ja kaupiņš zīž govi, tad tai tesmens uzpamst. Tādā gadījumā tesmeni var aprtraipīt ar sviestu. /S.Gūberts, 1688./ (LTT)

3817. No skaudīga un ļauna cilvēka nevajaga pieņemt nekāda ēdiēna, jo tāni var būt ieburti kaupiņš vai ķīzaka, kuri iemetas ēdējā un to nomāc. (LTT)

Kausiņi – viduslaikos mazvērtīga, zemas sudraba raudzes sīknauda (atbilda 1/240 mārķas), ko kala no plāna skārda vienpusīgā dobspiedē. – “Šīs izdōbtās formas dēļ latvieši to sauca par kausiņiem.” (LE, II, 1009)

Kautras – kautrēšanās. – “Viņa, senāk nabaga latviete, bija tagad krietna vācu dāma, kura tikai ar kautrām varēja kādu vārdu latviski parunāt.” (Saulietis, 271)

Kava – 1) suga, dzimta. – “Viņš nu nalobas kovas.” (Brencis, 118); 2) kaut kā virkne, aptvere (kārsu kava); 3) “Rudzu kopa jīr 60 stotu, a kava 30 stotu.” = rudzu kapā ietilpst 60 statiņi, kavā 30 statiņi (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006).

Kāvi – ziemeļblāzma. Tautā uzskatīja, ka tās ir karā kritušo dvēseles, kas rādās ziemeļblāzmas izskatā. To parādīšanos pie debess uzlūkoja par nelaimi (karus, sērgas, dabas stihijas) vēstošu zīmi. – “Es savā garā mūžā vairākreiz esmu redzējuse ziemeļa blāzmu un dzirdējuse ļaudis runājam, ka tad karojot viņā pasaulē mirušo dvēseles jeb kāvi, bet nekāda nelaime pēc tam nenotika.” (Janševskis, 1981, II, 255); “Ziemeļa blāzma jeb kāvi sacēla vispāri lielas bailes par kara laiku tuvošanos.” (Kaudzīte, 27); “Bet vecā Luža jau ziemu pareģoja karus un nelaimes, redzējusi kāvus kaujamies un sarkanus stabus debesīs.” (Veselis, 1991, 210). ‘Kāvi’ cilmes ziņā saistāms ar ‘kaut’, kas savukārt no ide. *kāu- sist. – “Kramauši bērni man sakave to spieģeli.” = nerātņi bērni man sasita spoguļi (Zelma Atte, Kurzeme, 2006). Kāvi saukti arī par jodiem, murgiem, baigiem.

14182. Kad kāvi parādās, tad zemnieki saka, ka kara vīru dvēseles kaujas. Tādos gadījumos būs sauss laiks. Var arī izcelties karš. Citi saka, ka tad būšot laba reņģu zveja. /S.Güberts, 1688./ (LTT)

14183. Ziemeļa gaismu latvieši tur par mirušu varoņu dvēselēm un, šai gaismai parādoties, vēl tagad saka: “Re, kur kāvi kaujas.” /J.Köls, Ostseeprovinzen, 1841, II, 31./ (LTT)

Kā vista pakulās; kā vista pa pakulām – saka, kad neveicas ar darbiem, nemākulīgi ko dara. – “Kūņojas kā vista pakulās.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 119)

Kāzas – precības. Vārds ar kristietības ienākšanu pārņemts no lībiešu val., kur saistāms vai nu ar somugru tautu seno dziedāšanas veidu ‘kaasitama’, vai ar ‘kaasa’ – līdzi (sal. igauņu val. ‘abikaasa’ – dzīvesbiedrs, dzīvesbiedre).

14272. Jūs turat daudz elku ticības un ģeķības lietas jūsu kāzās... Tur būs tai brūtei uz vienu reiz visas savas villaines pie laulāšanas apmest. Viena brūte ir dažkārt apmetusies sešas jeb vairāk villaiņu. /Lenca Spreidīka grām., 1764, 252./ (LTT)

14358. Kaut jel latvieši, kas jau dažu vecu laiku nelāga ieradumu atmetuši, atmetu arī tās četras dienas kāzas dzert!... Viņos gados nevienas dzīras nepavadījuši, kad divi jeb trīs pāri neizplūkušies. Tagad tas vairs nenotiek. /Latv. Avizes, 1853, 47./ (LTT)

14209. Kāzas ir jādzer pilnā mēnesī, lai jaunajam pāram būtu bagāta un laimīga dzīve. (LTT)

14214. Senāk kāzas svinēja ceturtdienā. (LTT)

14359. Kāzas iesākas brūtes mājā. Vedēja tēvs noceļ mājā brūti no zirga un uzcērt ar zobenu uz katrām durvīm krustu, kur brūte iet iekšā. Istabā ieejot, atrod uz galda tikai maize un sāli. Kad jaunais pārs un viesi ir to baudījuši, tad sāk dziedāt un pēc tam dod citus ēdienus. Ligava lūko arvien kaut kur nobēgt, bet tiek arvien uzmeklēta un atvesta istabā. /Wöchentliche Unterhaltungen, Mitau, 1806./ (LTT)

14245. Kāzās, kad pirmo pavārnīcu smēla no katla, tad to lēja uz krāsns, lai pabarojoties mājas dievs. (LTT)

Kā zibēna ķerts – lielā apmulsumā, apjukumā, apstulbumā. – “Zaķis kājas vien saslēja gaisā, kā zibēna ķerts.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 138)

Kāzu lukturis – seno kāzu rituāls piederums.

Senāk bija katrās kāzās īpašs lukturis, kāzu lukturis, ar četrām starām priekš četrām svečēm. Šo lukturi pušķoja brūtes galā brūtes māsa, un brūtgāna galā atkal brūtgāna māsa, vasaru ar ozola zariem, puķēm un citiem pušķiem, ziemu ar eglītēm, krāsotām skaidām u.c. (LD, III sēj., 1.daļa, 25)

Kēriņš – pludiņš. – “Pie tikla augšējās malas, lai tas turētos virs ūdens, piestiprina [...] kēriņus un bojas.” (Bilenšteins, 2007, 346–347)

Klabata, klabate, klabiķis, klabeklis, klaburis – 1) pie sētas mieta vai pie diviem stabiem piekārts koka dēlītis, ko ritmiski sita ar koka vālitēm vai āmuriņiem, dodot ganiem vai lauku darbos aizgājušiem ziņu, ka laiks doties mājās; signalierīce. – “Ar klabiķi saklabina ēdiena laikā cilvēkus mājās.” (RLB ZK, 1914, 49); “Kad pļauj tuvāk mājai, tad barību atnes kāda sieviete vai pļāvējus saklabina mājā ar klabatām.” (Ligers, 51); “Ja vilks vai lācis tuvojas, tad jāsit klabatas.” (Pelēcis, 1993, 64); “Klabatu klabina arī ugunsgrēka gadījumā.” (DL, 1893, 66); “Mana vecmāte skrēja pie koka klabekļa un sāka klabināt.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 474); “Šā divaini greznā skata iespaidu vēl pavairoja savādā koka klabekļu klabēšana.” (Janševskis, III, 209); “Klab kā klabatas.” (LTMSP, 338); 2) trokšņu ierīce medībās; 3) agrāk durvju atveramā un aizveramā ierīce. – “Steigšus sāka raisīt auklu no klabatas nost.” (Janševskis, III, 398); “Skroderim kambara durvju klabata jau rokā, un viņš ceļ to patlaban jau uz augšu.” (Janševskis, 1979, 137); “Piegājusi pie durvīm un attaisījusi klabatu, lai viņš, nākdams iekšā, atrastu durvis jau vaļā un nevajadzētu cīlāt klabatu.” (Janševskis, 1994, I, 33)

Ši sitamā instrumenta skaņu var dzirdēt tālu, un krievu valdība reiz bija pavēlējusi šādus klabekļus izvietot pie ceļiem zemnieku sētu tuvumā, lai sniegpūtenī nomaldījušies cilvēki varētu atrast ceļu uz ļaunū mitekļiem. Bērnībā šādus sitamos dēļus es vēl redzēju arī muižu pagalmos, kur tagad tos visbiežāk aizstāj metāla zvani. (Bilenšteins, 2001, 155)

Klabekļa veids bija koka dēlītis ar rokturi un veserīti; to vicinot, ar veserīti klaudzināja pa galdiņu, saceļot lielu troksni. Ap 1885. gadu Pastendes medībās sākuši lietot klabekļus, kam klaudzeklis bijis izgatavots kā koka bumbiņa un iesiets ādas siksnīņā. Pats klabeklis bija gatavots no bērza nelielas lāpstīņas veidā; rokturis bija patievs, bet ovālā augšdaļa – relatīvi bieza un ar dobumu, kas iztaisīts cauri no sāniem. Vicināts aiz roktura, šis klabeklis skanējis ļoti skaļi. (Draviņš, 224–225)

Durvju iekšpusē piestiprināts stiprs, ap pusotras pedas garš koks, kurš iekrit durvju stenderē iedzītas koka naglas robā; ap šo koku – klabatu – apsieta ar vienu galu šnoriņa, kuras otrs gals izvērts caur durvis ieurbtu caurumiņu durvju otrā pusē; šnoriņu no šīs puses raujot, klabata iz roba paceļas uz augšu un durvis atveramas. (DL, 1893, 66)

Klabis – dzīvnieku slazda paveids. – “Ziemā ķēra seskus sesku dzelzī, slazdos un klabī.” (Jurgens, 95)

Klabis bija iegarena kaste, kuras galu dēliši kopā ar vāka pusēm pacēlās uz augšu, kad klabi uzstādīja. Kad sesks iegāja klabī pie ēdmaņas, tad /klabja/ paceltie galu dēliši ar vāka pusēm sakrita ciet un – sesks, sev par lielām bailēm un brīnumu, atradās slēgtā kastē. (Jurgens, 95)

Klagāte – liela saimniecība. – “Kad pašas acīm visa māja bija apskatīta, tā sāka atskārst, kādu klagāti viņa mantojusi.” (Leimane, 1990, 50); “Kas tādu klagāti var apkopt?” (Milenbahs, II, 208)

Klaidis – nepastāvīgs laikā vai telpā. – “Klaida dzīve.” (Milenbahs, II, 208); “Sešpadsmitā gadsimta beigās sākusi rasties varena klaidu kāpa, plūstošās smiltis, kas apdraudēja mežus un kuršu zvejnieku nometnes.” (Sams, 1932, 16); “Daudzās vietās klaidu kāpa nostiprināta.” (Sams, 1932, 17). ‘Klaidu’ – brīvā vaļā.

*Tas puisītis gul ar godu,
Kam rociņa pagalvī;
Tas ar godu negulēja,
Kam rociņa klaidu gāja.
LD 12658*

Klājiens – 1) apstrādāšanai (kulšanai) vienlaidus noklāta labības kārtā, metiens. – “Labību sadzen piedarbā un izklāj uz klona klājienā.” (Brīvdabas muzejs, 58); “Rīja

piesērsta, biezs klājiens.” (Viksne, 84); “Ar spriguli uz klājiena.” (Upīts, 1987, 502); “Līdz gaismai nokūla četrus klājienus.” (Jurgens, 68); 2) kārta, slānis; sablīvētu, cieši cits pie cita savietotu priekšmetu vai būtņu kopums. – “Bērni kā klājiens guļ istabā ar kāsu un karstumiem.” (Upīts, 210); “Mēnesnīcā uz upes klājiena gaismas vai cik.” (Jākobsons, 223); “Bet ap stumburu veselā klājienā gulēja zemē nelieli bālgani skeletiņi.” (Milenbahs, II, 217)

15704. Kad sāka labību kult, tad uz visām durvīm un visos rījas un piedarba kaktos lika sērmokšļa krustus un vienam čālam, ko iecēla par rijnieku, apcirpa asti. Kad pirmo kūlienu izkūla, tad turpat uz klājiena turēja brokastu. (LTT)

*Augstu cēlu sprigulīti,
Lēņi laidu klājienā,
Lai rociņas nepiekusa,
Visu nakti cilājot.*
LD 28743

*Augsti cēlu spriguliņu,
Viegli laižu klājienā;
Augsti cēlu, viegli laižu,
Man dižani ribējās.*
LD 28744

*Ieš' vairā, vai neiešu
Bāliņam rījas kult:
Man pārlūza sprigulīti
Klājieniņa galiņā.*
LD 28749

*Maza mana ligaviņa
Izgaist salmu klājienā;
Rīgā pirku grābeklīti,
Meklēj' savu ligaviņu.*
LD 21298,1

Klambasts – mucenieka darba rīks. (Birznieks-Upītis, 189)

Klambins, klambens, klimbins, klamburs – 1) apaļkoks, ko piesien cūkai pie kājas vai apsien ap kaklu, lai tā nevarētu ātri paskriet; “koks, kuru sien negantiem suņiem ap kaklu” (DL, 1892, 49); “Nejaukām cūkām, kas zagās nost vai skrēja uz skādi, sēja klambinu, t.i., auklā zem kakla piekārtu koka sprunguli.” (Vaivods, 38); “Klambyns ap kuojuom sytās, cyuka nabāg.” (Regina Bramane, Latgale, 2007); 2) “līdzeklis govju piesiešanai kūti, gatavots no koka ar diviem gariem puslokkiem” (Cibuļskis, 182); 3) koks, ko kāra nikniem suņiem kaklā.

Klampa – 1) pie laivas malas piestiprināts koks, kurā ieliek duļļus. – “/Klampās/ ieliek duļļus – tapas priekš ariem.” (DL, 1892, 107); “Klampas klīdzēja.” (Piķis Adatiņš, 2004); 2) koka stiprinājums laivas vai kuģa būvē. – “Vārds klampa, šķiet, aizgūts no vāciešiem un kuģa būvēšanā apzīmē koka gabalu, ko lieto citu koka detaļu sastiprināšanai vai nostiprināšanai.” (Bilenšteins, 2007, 316)

Klancis – 1) gabals; 2) kule ar maizi. – “Sačamdijis klanci brandžus, viņš nēmās tos kaķodamies krimst, kamēr iekrita mīlsā.” (Piķis Adatiņš, 2004); 3) kabata. Īp.v. ‘kancains’ – gabalains. – “Klancains piens”; “Klancaina labība.” (Milenbahs, II, 212)

*Ganos gāju, kanci ēdu,
Skaista augu, netikusi;
Kurš puisītis mani ņēma,
Lai vij asu pātaudzīnu.*
LD 9914

Var.: 1. Ganos gāju, klanci ēžu.

Klanīca, klanīca – paklanišanās, pamāšana ar galvu, mājiens. – “Māte ar meitu rūpīgi saskatījās un pasmējās, katra no savas puses rūpīgi pievaldīdama snaudēju, kad klanīcas tapa nebēdnīgas un grasījās pašu klanītāju raut sevīm līdz no droškas zemē.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 223)

Klāpāt, klāpot (klāpuot), klupāt – 1) nekārtīgi, nelabi sakrist, savietoties. – “Klāpāt saka,

kad paretā labība nogulusies gar zemi, bet pa starpām dažī stiebri stāv kājās.” (Milenbahs, II, 218); 2) slimot, vārguļot. – “Tu klāpā ik ziemas.” (Milenbahs, II, 218)

1619. Auzas jāsēj jaunā mēnesī, jo tad viņas nekrit veldē un neklāpā (nesakarīga sakrišana). (LTT)

26865. Vecā mēnesī sēti rudzi un vasarājs noklāpo, t.i., paliek mazs augumā un viss pie zemes nolīcis, tā ka dažu reizi pat nav ko pļaut. (LTT)

1622. Auzas jāsēj jaunā mēnesī, jo vecā klāpojot (salms pārlūst). (LTT)

Vīrišķis, kas pavasarī priekš sējas laika mironi mazgājis, nedrīkst tanī pavasarī sēt, jo tad viņa sētā labība pa zemi vien klāpājot – liecoties. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 406)

1630. Auzas jāsēj jaunā mēnesī, lai neklupā; ja tomēr jāsēj vecā mēnesī, tad no rīta. (LTT)

Klārīšana – zvejniecībā āķu tīrīšana no vecās ēsmas. – “Klārījot vecās ēsmas noņēma nost, tā bij klārīšana.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

Klāsts, paklāsts – 1) pārklājamais vai paklājamais (piem., sega, zemes kārta u.tml.); pamats. – “Uguns uz akmens klāsta bija labi vien saplakusi.” (Veselis, 1991, 227); “Krizdams pār žagaru klāstu, kam jāaptur smilšu plūdi.” (Veldre, 1939, 184); 2) kopums. Darb.v. ‘klāstīt, klāt’ – 1) izklāt, izlikt, (plati) likt, izplest; vairākkārtīgi klāt; 2) šķirstīt lapas grāmatā, burtnīcā; vairākkārtīgi pārlikt, pārvietot. – “Katrai klēpī dziesmu grāmata, kuru it kā no gara laika sāk klāstīt, līdz saimnieks pateiks meklējamo dziesmu.” (Janševskis, 1979, 8); “Burtnīcas klāstidama.” (Janševskis, 1979, 175); 3) izskaidrot, pamatot. Pamatā ide. *klā- plati likt (Karulis, I, 399).

3206. Nīcas Rumbas galā un Upmalu ciemā sestdienā priekš biežputras dienas ciemu kopganiklē taisījuši klāstu, uz kura sametuši visu abēju ciemu māju kalniņā vedamo biežputru, kas nav tikusi apgāzta vedot uz ceļa. (LTT)

*Dievs dod man tā dzīvot,
Kā dzīvoja veci ļaudis:
Vecu rudzu maiži ēst,
Jaunai klāstu pataisīt.
LD 3089*

*Es šķītu sētplaci
Apsnigušu:
Tā tautu meitiņa
Villaines klāsta.
LD 7427*

*Žēli rauda zvierbulīši,
Redzēji’ mani apkuļam.
Neraudāji, zvierbulīti,
Vēl palika kaudzes klāsti!
LD 28836*

*Pūsti, guli, tautu dēlis,
Uz manām villainēm,
Gan tu biji klāstījies
Ar veciem kažokiem!
LD 24985*

Klātāk – tuvāk. – “Pienākdams klātāk, viņš redzēja, ka tā bija kāda jauna meita.” (Janševskis, III, 224)

Klātenis – izklājums, klājums. – “Istabā uz kula bija sataisītas vietas lielā klātenī.” (Saulietis, Raksti, V, 55)

Klātums – 1) tuvums. – “Vai nav kur kāds kalējs klātumā.” (Siliņš, 1888, 58); “Redzēju gāršu un upi pašā klātumā.”; “Mākoņi bij itin klātumā.” (Milenbahs, II, 219); “Tie duļ tam muļķim atkal nedeve un neļāve ēst, teikdami, lai ejus tās bites ēst, kas tur klātumā bij redzimas.” (LTTTP, X, 231); “Noguldīja savu dārgumu [...] krūma pavēnī, cerēdams to ritā pārnest savā klātumā.” (Apsišu Jēkabs, 20); 2) tagadne, esošais laiks.

Klausīt uz aci – akli paklausīt. – “Tad tu viņam gribi patikt, ka tam uz aci klausī?” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 144)

Klaušas, kļauši (vācu val. 'gehorch', arī 'frondienste') – 1) "vārda plašākā nozīmē katra publiski tiesiska klausība, piem., ceļu kļaušas" (LKV, IX, 16697); 2) zemnieka piespiedu darbs kunga labā. – "1819.gada likums ievada brīvos zemniekus vislielākā verdzībā; viņus nospieda kļaušas, nodevas, rente, tiesu netaisnība, administratīvi spaidi un bargi sodi." (Jurgens, 131); "1841.gadā, atteikdamies iet kļaušās, /Jaunbebru/ zemnieki [...] to motivēja tā: Es neatsaku zemei, bet kungam." (Kviesis, 79); "Kļaušās darbiniekam bija jāierodas otrdienas rītā un darbus beidza sestdienas pusdienā." (Dunsdorfs, 1956, 114); "Valdības šķūtes un pasta nodevas un šķūtes arī ietilpa kļaušās." (Jurgens, 21); "Ik dienas ejamas muižas kļaušas." (Kalniņš, 1977, 30). Lietv. 'kļaušinieki' – kļaušās gājēji. – "Muižas kļaušinieki lauza akmeņus." (Jurgens, 82); no darb.v. 'kļausīt' – pakļausīt.

Gadsimteņu tecējumā no četrām kļaušu dienām gadā 16.gadsimtenī [...] kļaušas jau bija sasniegušas līdz četri ar pus dienām nedēļā. Nākošajā gadsimtenī [...] pilnam vīram jādod kļaušas jau sešas dienas nedēļā ar pajūgu un bez tam jāsūta otrinieks, t.i., kājnieks, bet citur prasa pat vēl trešinieku. (Dunsdorfs, 1956, 115)

Lai varētu savām vajadzībām izmantot sētai iedalīto zemi, zemnieks noteiktu laiku atstrādāt muižas kļaušu darbos un nodod muižai noteiktu produktu daudzumu. Muižas kļaušas dalījās gājējos un braucējos. Īpaši izdalītie zirdzinieku darbi bija mēslu vešana, muižai vajadzīgo būvmateriālu pievešana un muižas ražojumu aizvešana (t.s. ceļa kļaušas). Noteiktie gājēju darbi bija siena pļaušana, labības pļaušana un kulšana. (Antonijis, 213)

4290. Kļaušu laikos, kad gājuši muižā, ja ceļā satikuši vilku, tad labi, ja cilvēku – slikti. (LTT)

Klāvs I, klēvs – kūts. – "Pār pagalmu iet celiņi uz visām saimniecības ēkām – klēti, klāvu, riju un pirti." (Latvju raksti, II, Krustpils, 23); "Klāvus cēla tālāk no istabas." (Vaivods, 7); "Govīm sava ēka – klēvs, tajā mitinās arī aitas." (Bičolis, 1937, 241). Vārda izcelsme neskaidra, ar lielāku vai mazāku varbūtību tiek piedāvāts gan gotu ('hlaiv' – ala, kaps; 'hlija' – būda, nojume), gan slāvu (taču slāvu valodās vārds arī tiek uzlūkots par aizguvumu) avots (Fasmers, IV, 243).

7323. Maizes vai cyta kuo nadreikst ēst klāvā, tod peles ād spolvu gūvim un vuškuom; jo pī okas ād, peles kreit okā. (LTT)

8412. Pavasarā, pyrmū reizi dzanūt gonūs lūpus, klēts atslāga juopalik zam klāva sliksņa, kur lūpi it puori, tamdeļ, lai vyłks naitu da lūpim. (LTT)

11748. Juoņa dinas vokorā uz vuortim juolik vaca veize, lai rupuči nalāktu klāvā un naizeistu gūvu. (LTT)

Klāvs II – 1) zvejniecības piederums, "spīles ūdu āķu sakārtošanai"; "koka rīks, ap ko satin izņemtās ūdas" (Endzelins, Hauzenberga, I, 613); "120 mencu maksšķeres" (Endzelins, Hauzenberga, I, 613); "Jūrmalciema zvejnieki skaitīja klāvā 120–160 āķu uz viena šķilsta, mums tikai 100." (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); "Viens lielais klāvs – 180 āķi, mazais – 120; četri klāvi – baļļa. Tā vismaz Jūrmalciemā iedala ūdu garumu." (Gūtmanis, 51)

Klēts – saimniecības ēka dažādu ražojumu (labības, drānu, dažādu mantu) glabāšanai; vasarās arī gulēšanai. – "Klēts dalījās divās daļās, labības klēti un drēbju klēti." (Jurgens, 9); "Vasarā meitas gulēja klēti, jo istabā bija karsts un arī mušas, blusas nedeva mieru – kutināja." (Vaivods, 7). Vārds varētu būt atvasināts no darb.v. 'celt' (pacelta ēka), vai arī tam pamatā ide. *klei- liekt, liekties, balstīt vai ide. *klēu- kāsis, liks koks (Karulis, I, 403).

Klēti glabā no tirumiem savāktu ražu. Graudus ber apcirķņos [...] Klēts grīda darināta no plēstiem kokiem [...] Klēts priekšā ir dažādi saimniecības piederumi. (Skrastiņš, Studija, 131)

Latvietis uzglaba kleti visus savus ražojumus: labību, zirņus, miltus, putraimus (lielākos un mazākos toveros, spainos, mucās un tinēs), linus, kaņepājus, pienu, sviestu, sieru, maizi, žāvētu gaļu (pēdējo labprāt labībā) un citus uztura līdzekļus; tad vēl dzijas, audēklus, drēbes un segas, neapstrādātas ādas un gatavus apavus, gatavas ādas, vērtīgākas dzelzslīetas, arī koka traukus, pusgatavus lietaskokus priekš vēlāk taisāmiem traukiem, saimniecības rīkiem utt. Uz klēts augšas glabā kažokādas, tiklus, pirtsslotas, zārkus, lūkus un citas lietas. (Latvijas vēstures hrestomātijā, I, 166)

25882. Kad rudzu lauks ziedēdams kūp, tad vajaga atvērt klēts durvis, lai svētība nāk klēti. (LTT)

16165. Nesot klēti pirmo labības maisu, jāpiesit trīsreiz ar kāju uz grīdas, lai peles to neēstu. (LTT)

6376. Kad dzegūzi pirmo reiz dzird kūkojam, tad jāiet aiz klēts un jāšķindina atslēgas. Kad tā dara, tad to gadu būs pilna klēts bagātības. (LTT)

26769. Skudru pūzni augošu sērmūksli labprāt visu nocērt un ieliek klēti, un gaida no tā visādu labklājību. /A.Bilenšteina rokraksts./ (LTT)

5400. Kociņu, ar kuru čūska nosista, vajag iebāzt klēts sienā pie durvīm, jo tad klēti zagļi netiek iekšā. (LTT)

8672. Gari mājājuši uz krāsns, stalli, pelauniekā (pelūdē), zem klēts un pie ozola. (LTT)

25146. Dažs, ieraudzījis gaisā uguns lodī, jau dusmu pilns dziras uz kaimiņu, jo tas savu pūķi esot izsūtījis cita svētību nest savos laidaros un klētīs. /Latviešu draugs, 1840. piel., 7. lapa./ (LTT)

22791. Kad jaunais pāris pirmo nakti guļ kleti, tad tādu prāta vēderu amats ir uzmanīt, lai kāds skauģis neuzsviež uz klēts augšas ecēšu zarus, tad viņi erskojas kā ecēšas. /A.Bilenšteina man., 1867.g./ (LTT)

Meteni Meteni,

Kur liki pīrāgu?

– Klēti plauktā,

Krustiņš virsū.

LD 32218

Es jums saku, jauni puiši,

Puškojieti klētes juntu!

Tad Dieviņš jūs puškos

Ar miežiem, ar rudziem.

LD 32326

Kas piesēja melnu zirgu

Pie to manu riju durvju?

Svēta Māra piesējusi

Miežus rudzus klēti vest.

LD 33267,1

Dieva dēli klēti cirta,

Zelta spāres spārēdama;

Saules meita cauri gāja,

Kā lapiņa drebēdama.

LD 33754

Bāliņš cirta zelta klēti

Sudrabiņa spārītēm;

Bārenīte cauri gāja,

Kā lapiņa drebēdama.

LD 33754,1

Klibā diena – īpaša lielu svētku noslēguma diena, sava veida punkta pielikšana svinībām.

14512. Visiem trim lieliem svētkiem ceturto dienu sauca par klibo dienu un to svētīja, lai lopi neklibotu. (LTT)

Klibekis, klibiķis – 1) “durvju krampja paceļamais” (Latvijas Saule, 1926, Nr.37/38, 411); 2) ļodzīgs, vaļīgs nazis.

Kliečis – “maizes klaipa apakšdaļa, ja šī ir sakritusi, jēla un grūta”. (DL, 1894, 66)

Klikatas – 1) dzirnavas. – “Vasarām, kad pašu novada vecajās klikatās maz ūdens, mēs braucam malt Saulgozes sudmalās.” (Janševskis, III, 36–37); “Sudmalas nesot tālu, bet gan nekādas labās – tik tādas klikatas, ar vienām pašām dzirnām.” (Milenbahs, II, 226); 2) nepatikšanas, nepatikams atgadījums. – “Visu izstāstīt, kādās klikatās tas iekļuvis.” (Milenbahs, II, 226)

Klimaža, klimaša, klimza – nepatikšanas, ķeza; slimība. – “Vai tev kāda klimaža?” (Milenbahs, II, 227); “Tas bez klimažas nekur neiziet.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 617); “Man notika klimza.” (Milenbahs, II, 228)

17397. Ar pirmā lieldienas ritā melnas vistas dētu olu var tikt vaļā no visādām klimžām. (LTT)

Kliņķis, kliņģis – durvju, vārtu atveramais, durvju rokturis, kas ir “vienā gabalā cieši piestiprināta grozāma bulta, kas brīvi kustas augšup un lejup un ar otru galu iekrīt “kliņķa” āķī. Šādu durvju aiztaisāmo varēja atvērt tikai no iekšpuses vai arī tikai no tās puses, uz kuru durvis veras.” (Bilenšteins, 2001, 44). – ““Ahā! Tad te!” Jancis nodomāja un pukstošu sirdi nospieda vienkāršo kliņķi.” (Valdis, 334); “Vārtu kliņķis noskan.” (Apsīšu Jēkabs, 492). Vārds ir aizgūvums no vācu val. ('klinke'). – “Vārda pamatā ir troksnis, kas rodas, durvis ar kliņķi aizverot.” (Karlis, I, 405)

Kliņķis turēja durvis ciet. Tas aizvien bija tāni durvju pusē, uz kuru durvis vērās jeb taisījās vaļā. Otrā pusē bija mēlīte, kuru ar ikšķi nospiežot, kliņķis pacēlās no āķa, ļaujot durvis atvērt. (Vaivodis, 3)

Pulksteņa divpadsmitos viens grabinot jau pie nama durvīm, tad ienākot namā, aiztaisot nama durvis un nākot pie stabas durvīm – taisoties jau iet iekšā, bet – kas zin – kā pamānot vireli, atņemot atkal roku no durvju kliņģa nost un vaicājot: “Kas te ir?” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, I.puse, 173)

14524. Ja durvju kliņķi velti virina, tad ausis sāp. (LTT)

28206. Ja kura sieva saslims, tad otrai sievai jānomazgā visām durvīm kliņķi un galda stūri un ūdeni dot slimai dzert, tad slimā paliks vesela. (LTT)

Klipe – īpašs sudraba monētu veids, kas bija apgrozījumā Livonijā 16.gs.

Ārkārtējiem apstākļiem paredzētās sudraba monētas kala kā klipes – proti, četrstūrainus sudraba gabalus ar ordeņa mestru [...] ģerboni [...] Klipes neietilpa Livonijas naudas sistēmā. Tāpēc “zemes kungi” tām noteica savu kursu: 1 klipe = 5 1/3 mārkas [...] Šīm monētām vajadzēja kompensēt zelta guldeņu trūkumu, maksājot atlidzību algotņiem. (Ducmane, Vēciņš, 51)

Klipis – neliels tikls. – “Kocenes dibenā gulēja arī klipis.” (Piķis Adatiņš, 2004)

Kloģis (kluoģis) – sens atslēgas veids, no koka izgriezts garens koka klucītis, “ko piestiprināja pie stenderes un varēja grozīt pēc vajadzības”. (Bilenšteins, 2001, 43)

Klons (kluons), sk. Kuls.

Klotiņš (kluotiņš) – zvejas rīku (parasti tiklu vai vada) pludiņš. – “Klotiņi bija aizmirsušies bēliņģī.” (Piķis Adatiņš, 2004)

Pie vada augšējās auklas piestiprināti klotiņi jeb plūksnas. Klotiņi ir iegareni egļu klūģiši, un plūksnas – korka gabali tādā pat izskatā. Abu uzdevums ir vada malu turēt virs ūdeņa. (DL, 1892, 105)

Klubuķis – īpašs koks, kas balsta krastā izvilkta laivas, lai tās noturētu līdzsvaru un neaizpeldētu prom. – “Kad izvelk laivu, tad paliek klubuķi zem tās viena vai abiem galiem, lai laiva neiet atpakaļ jūrā.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

Kluceklis – virtuves rīks, ar ko apmaisīja krāsni podā gatavojamu biežputru.

/Kluceklis/ bija 2–3 pēdas garš koks ar sprīdi garu statenisku zaru vienā galā. Tādu koku mežā sameklēja, raugoties, lai zars būtu gana resns, lai to varētu aprāzt plakānu. Kluceklis bija rūpīgi izgatavots un skaitījās virtuves piederums. (Dumpe, 2009, 33)

Klūdzenis – “koka klucis uz ragavām, uz kā, baļķus vedot, liek baļķa resno galu” (LKV, IX, 16816)

Klūdziņa – koka atvase, ko izmanto grozu u.c. pišanai. – “Klūdziņām jābūt pēc iespējas slaidām, bezzarainām, resnums dažāds.” (LKV, IX, 16816)

9391. Ja govš sper, tad jāpaņem no sētas griezenis (kārkla klūdziņa, kas satur mietus) un jāapriebj govš tesmenis un pati govš; griezenis pēc tam jāaiznes atpakaļ un tāpat jānoliek. (LTT)

Klūga – 1) vijigs, lokans zars, ko bieži izmanto kaut kā sasiešanai, saistišanai vai pišanai. – “Mietus saistīja kopā kārklu klūgas.” (Vaivodš, 2); “Viņa atnesa pa veselam kūlam klūgu, nolika dārziņa malā zālē, lai nesakalst.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 148); “Pats no sautētām lazdu klūgām taisa virs ratiem nojumi.” (Kuzāne, 31); 2) = klūdziņa (sk.). – “Podnieks nezinādams nogriezis no svētās liepas klūgu.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 117); 3) koka gabals, ko kar kaklā sunim. Pamatā, iespējams, ide. *kleu- liekts zars (Karulis, I, 407).

9321. Govij nevar sist ar klūgu. (LTT)

*Veca veca tautu meita,
Vecu veda meitas pūru,
Ar klūgāmi saklūgātu,
Ar ķīliemi saķīlētu.
LD 16785*

*Mūs' bāliņa klēšu durvis
Ar sudraba atslēgām;
Tautu meitas rika pūrs
Ar klūgām saklūgots.
LD 16813,1*

*Pirmo gadu dēlu mātē:
Meitiņ, mana vedekliņ!
Jau otrā, jau trešā:
Kur tā kuce aizgājuse?
LD 23362,1*

Var.: 4. Kur tā klūga palikuse.

Klūgis, klūgītis – 1) “neliels, apaļš koks, ko liek dakšām galā, lai labāk var turēt roku nespīž” (Endzelins, Hauzenberga, I, 621); klucītis, kociņš; rokturis izkaptij, zāģim, stūrei u.c. – “/Tikla treiliņa/ galā ir apaļš klucis klūgis.” (Bilenšteins, 2007, 347); “Klotiņi (pludiņi) ir iegareni eglu klūģiši, un plūksnas – korķa gabali tādā pat izskatā.” (DL, 1892, 105); “Tur rokās stūres klūģi.” (Milenbahs, II, 233); “Dauzīdams ar brucekļa kātu izkopts turekļa klūģi.” (Janševskis, II, 111); 2) atslēgas pierderums; koka aizšaujamais durvīm, slēģiem. – “Šis mācības bija kā atslēdzīņas bez klūģiša jeb riņķiša un tā arī driz izkaisījās un pazuda.” (Atziņas, I, 64); 3) liks kociņš titavām, uz kā atrodas dzija; 4) mērs koku mērišanai. – “Klūgis ir kāds sevišķs mērs koku izmērišanai.” (Milenbahs, II, 233); 5) nūja. – “Iet ar abiem klūģiem.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 622); “Izdzirda sānistabā ātrus soļus un klūga klaudžus.” (Zeiboltu Jēkabs, 103)

Seno titavu gali bija koku žuburi, kas izveidojušies, kokam augot. To zarus vajadzēja sapstiprināt tā, lai tie grieztos. Vēlāk ņēma divus vai vairākus divtīt garus kokus, salika tos krusteniski un koka žuburu galos piestiprināja mazliet liki izgrieztus 8–10 cm garus šķērskočiņus – klūģus, klūģišus. (Bilenšteins, 2007, 141–142)

/Rokas/ dzirnavu puses bija apstīpotas un pie augšējās puses stīpas piestiprināts klūģītis, kura caurumā savukārt iebāzts dzirnavu griežamā milna gals. (KV, I, 709)

Kluiga – 1) ar sakni izcirsts koks; 2) koka kāja. (Milenbahs, II, 233)

Klumbaks – “neglīts nenoteikta veida priekšmets, kā, piem., nederīgs atlicis klucītis” (LKV, IX, 16819). – “Mālu klumbaks.” (Milenbahs, II, 234)

Klumbas – “vienīgi no koka taisītas tupeles”. (DL, 1892, 129)

Klumpes – koka tupeles ar ādas virsu. – “Nestaigā basamis kājamis, uzmaunies klumpes.” = nestaigā basām kājām, uzvelc tupeles (Anna Roga, Kurzeme, 2002); “Klumpes turej uz kājam, ka zvejoj.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007)

Klumpēs var staigāt ziemā, kājas nesalst. No koka, āda apkārt. Bišķi siena ieliek. Ārā var salt cik grib, kājas klumpēs nesalst. (Gintars Engelins, Kuršu kāpas, 2007)

Mātemis tadi zābaki jau reti kuŗš bī, tadu gumijiņu jau toreiz nemaģ nebi, tik ādinis, gā a kūrpeimis i pastalamis, pa mājamis staigāja a klumpemis. (Anna Roga, Kurzeme, 2007)

Kluncis – 1) klucis; gabals; pika. – “Sāka pa plauktiem [...] bļodu gaļas kluncim meklēt.” (Kalniņš, 1977, 175); “Tiklā bišķi akmini, mālu klunči, bet zivs nevienas.” (LTTP, IV, 92); 2) klunči – lieli, lamzīgi apavi; 3) resns, būdīgs (par dzīvnieku vai cilvēku).

Klurģis – puļķis, koka tapa. – “Lai virve nesapītos ap mietiņu un lai tā nesaietu džergzdē – tajā iesien klurģi.” (Ligers, 180); “Klurģis – no koka pagatavots; tam iesien vienā galā pineklu un otrā izbāž caur (= cauri?) virvi un aizmet mezglu priekšā.” (Milenbahs, II, 237)

Knablis, knāblis – 1) vadzis sienā; āķis. – “Viņa uzrūpās gar paksi kā kaķis un izvilka no nospāres aprūsējušu knabli.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 266); “Iedzina koka knabli sienā, lai var drēbes pakarināt.” (Milda Pledere, Sēlija, 2009); 2) knābis. – “Kā nu pie jūrmalas putniem barība ir dažāda, tā arī viņu knāblis nav vienāds.” (Alunāns, 118); “Ik reizi ērglis galvu pagriezišot, ik jāiemetot knabli pusaita.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 11); “Zelta zirnītis izritēs no mana knābļa upes malā un paliks par zelta pili.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 24)

Knajs – sikums, krislis, kripata, “maza, nevērtīga drusciņa” (DL, 1894, 81). – “Viņš man nedeva ne knaja.” (DL, 1894, 97); “Visu peļņu ņems un novicos līdz beidzamajam knajam.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 627)

Knauķis – izkopts rokturis.

Vidusdaļā /izkaps/ kāts ir resnāks un līdz apakšai izdrāzts astoņšķautnains. Liela nozīme ir abiem rokturiem (knauķiem), kas savā starpā, kā arī ar kātu veido taisnu leņķi. (Bilenšteins, 2007, 228)

Kneblis – pļosta piederums. – “Pie kāršu pļostiem klūgu piegriešanai uz paša pļosta pie kārtīm lieto tā sauktos kneblus, pēdas pusotras garus, ķilveidīgi notēstus kociņus.” (KV, III, 3217)

Garos kokus sakārto līdzās, citu citam blakus, vajadzīgā platumā, tad uz koku galiem uzliek kārtis – žartavniekus, pie kurām tad piesien katru koku, izverot caur kokā izcirstu vai izurbtu caurumu jeb aci vai ausi – klūgu, un tad ar mazu, mietiņam līdzīgu sprunguli knebli piegriež. (DL, 1894, 61)

Kneipe, kneips – dzertuve, krogs, traktieris. – “Sarādās daudz krodziņu, kurus toreiz saukāja par vīnūžiem vai kneipiem.” (Štūlis, 1937, 28). Aizguvums no vācu ‘kneipe’.

Kniebavas – kalēja knaibles, knaibles. – “Kājas ar [...] zeķēm un vilnainiem autiem jau labi iesalušas – ikšķus kā asām kniebavām knieb.” (Ūpīts, 1947, 95)

Knipšis, knipšelis – 1) maizes klaipa galiņš. – “Iedeva tam baltu kulīti, kulītē maizes knipši, gabaliņu siļķes.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2. puse, 848); 2) kaut kas maziņš, sīks.

7488. Ja grib par saimnieci kļūt, tad vajaga apēst 77 knipšus. (LTT)

18765. Ja apēd deviņdesmit deviņus knipšeļus, tad vajag precēties, jo tad būs laimīga laulība; ja pāri par deviņdesmit deviņiem, tad jāsāk no jauna. (LTT)

18802. Ubagam nevajag dot knipšeli (donas galiņu). (LTT)

Knūģe, knūģis, knulle – zvejniecības rīks, koka vāle vai āmurs, ar kuru sitot apdullināja zem ledus atrodošās zivis. – “Zivju apdullināšanai zvejnieks jau laikus sagatavoja vāli (to sauca: bungvāle, knulle, knūģe, kūja, veseris, vāza u.c.)” (Cimermanis, 124); “Sitiens ar /knūģi vai knulli/ pa ledu zivi apdullina, un pa aši izcirstu āliņģi medījums tiek izvilkts laukā.” (Bīlenšteins, 2007, 361)

Knuģis – 1) gabals. – ““Še siers, kod,” – saka Migulis, izvilkdams no mēteļa kabatas labu knuģi siera.” (Janševskis, 1979, 61); “Kozdams siera knuģi.” (Janševskis, 1979, 223); 2) zirgu seglu cekuls. – “Uz sedlu knuģa.” (Janševskis, 1981, I, 86); “Ar rokām turēdamās pie sedlu knuģa, laidās no zirga zemē.” (Janševskis, II, 38)

Knutāji, knitāji, knatāji, knatas, knitas, knaji, kneči, knotaļi (knuotaļi), klitāji, kulāji, kulvāji, kunaiņi – linu paliekas, “stiras no linsēklām” (DL, 1894, 97). – “Linsēklu pelavas sauc knitāji, klitāji, knotaļi, kulāji, kulvāji no vārda ‘kult’, kunaiņi.” (Bīlenšteins, 2007, 244); “Šķiedrainos /linu/ atlikumus sauc par knečiem (Krustpili knitājiem).” (Latvju raksti, II, Ļaudona, 11); “Visapkārt apbāzīja sausās knatas, lai āboli nesadauzītos.” (Milenbahs, II, 243); “Knitū vikškus lieto aku un pirts lodziņu aizbāšanai.” (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 617); “/Suns/ kā negudrs sāka kārpīt laukā knitājiem aizbāzto ieeju.” (Upīts, 1970, 65)

Kad linsēklas kul, tad pošas sabirst pelavās, bet nocirstie linu gali paliek veseli, nesabirzuši: tie ir knitāji; tos lieto migai vai šķirbu aizbāšanai. (Milenbahs, II, 247)

Koce (kuoce), arī ločka (luočka), arī sile – vienkoča laiva no egles vai apses koka. – “Mazajās upītēs un mierīgā ūdenī – ezerā bieži sastopam vecās vienkoča laivas, ko [...] sauc ‘koce’, ‘sile’ jeb ‘ločka.’” (Latvju raksti, II, Krustpils, 101)

Kocene I, kocenis, kocis (kuocene, kuocenis, kuocis) – 1) labības glabāšanas trauks; 2) dažāda lieluma šķidrums glabāšanas trauks. – “Kocene ir no vesela, izdobta koka pagatavota muca, ļoti dažāda tilpuma [...] Patekas veduši uz /siena/ pļavu kocenēs.” (Draviņš, 1937, 149); “Še, ņem koceni rokā, nodzeries laba alus un runā prātīgi.” (Janševskis, 1981, II, 121); 3) vienkoča laiva. – “Vecā kocene bija labu labā.” (Pikis Adatiņš, 2004); 4) bišu strops. – “Ar šo vienkāršo vārdu ‘kocis’ apzīmē gandrīz vienīgi no /viena koka/ sāna izdobtu bišu stropu.” (Bīlenšteins, 2007, 101); 5) “koka, neapkaltas ragavas, ecēšas, izšķiršanas dēļ no dzelzenēm” (DL, 1894, 97). – “Tādas pašas kocenes kā mums – tik tapas no dzelzs.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 96)

Kocene bija no ļoti resna, izpraulejuša koka izgatavota tā, ka apmēram divus metrus garā blūka gali tika aiztaisīti ciet ar blīviem vākiem, bet sānos izgriezts liels četrstūra caurums. To aiztaisīja ar lielu, atbilstoši pielāgotu koka spundi. Šis caurums ar nodomu tika taisīts tik plats, lai pa to kocenē varētu ieliet mazāks bērns – viņš tad varēja saraust graudus vienuviet, kad tie bija jāgrābj laukā. Kocene klētī tika glabāta gulēniski, ar spundi virspusē. (Draviņš, 127)

Jāna bērni sanākuši,

Man vēl alus kocenē.

Jāj, Jānīti, apkārt kalnu,

Līdz izkāsu alutiņu!

LD 32761

Kocene II, koceniņa, kocinīca (kuocene, kuocenīca, kuocinīca) – koka tupele. – “Agrāk ikdienā kūti gāja ar kocenēm. Zoles no koka, un virsū pārsists ar ādu. Mans tēvs ar taisīja kocenes.” (Marija Steimane, Kurzeme, 2008); “Šašutusi piecēlās, noklaudzināja kocinīcas un teica.” (Veselis, 1956, 13); “Kur tās zelta kurpes? Kocenēs vien jāklumpačo vai ar basām.” (Pelēcis, 260); “Līze gāja kocinīcās, augstu izriezētām krūtīm, it kā visus pagasta puisus gribētu ar tām nobadīt.” (Veselis, 1956, 10)

Kočiņa, kočiņš (kuočiņa, kuočiņš) – agrāk degvīna mērs, ko izgreda no vienkoča. Lielā kočiņa atbilda ceturtdaļai stopa (= 200 g glāzei), mazā kočiņa astotdaļai stopa (= 100 g glāzītei). – “Uz garā galda netrūka nei sava kočiņa sīvā, nei savas butelītes alus.” (Siliņš, 1888, 18); “Ūsains ormanis pameta zirgu un ratus apgaismotā veikala priekšā un pēc brīža atgriezās ar kočiņu rokā.” (Johansons, 1970, 74); “Apstādinājis kočiņu pusceļā uz muti, viņš skatījās pāri Daugavas ledum.” (Pāvuls, 315)

Man tēvs, kad izbrauca Rūjieni, atļāvās nopirkt kočiņu. Brauca ar zirgu. Bērniem atveda klijņgerus un desiņas, presētas un četrkantīgas. (Ausma Vanaga, Rīga, 2006)

Kodaļa, kodeļa (kuodaļa, kuodeļa) – 1) vilnas sauja, kas sagatavota vērpšanai; izkultītu linu sauja – “Baltā ūnu kodeļa līdz pavasarim savēlusies un kļuvusi pelēka kā vārna.” (Rozītis, 126); “Blakus mātes ratiņa kodeļai sēdēdams, biju izlasījis Mārta Luteru mazo katķismu.” (Lapiņš, 1936, 95); 2) kaut kas kupls, apjomīgs, arī izspūris, piem., ‘matu kodaļa’. – “Ja tu neturēsi muti, ņemšu dzirkles un apgriezišu visu to kodaļu, tad varēsi skriet pliku galvu kā puika.” (Upīts, 1987, 130); “Tas ir viņu vecis – paskaties, kur balta bārda kā kodaļa pielipusi pie stumbra.” (Upīts, 1987, 182); “Mākoņu kodeļas vērpjas, griežas.” (Brigadere, 199). Pēc viena uzskata, vārds līdz 13.gs. aizgūts no senkrievu valodas (Fasmers, II, 399), pēc cita – (J.Otkupščikovs) vārds ir baltiskās cilmes.

19966. Meteņa dienā kodaļas jāsprēž uz jumta vai sniegpupenās, tad aug gari lini. (LTT) 23052. Līdz Pelnu dienai meitām lini jānovērpj. Ja kāda kodeļa vēl atlikusies, puīši to pakar uz skursteņa. Meitām tas ir ļoti liels kauns. (LTT)

*Vārpsta skrēja pie gultiņas
Vērpējiņu modināt.
Jau otrā nedēļiņa,
Vēl pirmā kodaļiņa.
LD 6807*

*Vāverīte sukā vilnu
Sausas egles galiņā;
Šim sprodziņa, tam sprodziņa,
Man ar visu kodeļiņu.
LD 2352*

*Vērpju, vērpju kodaļiņu,
Sausu krimtu garoziņu,
Lai netrūka siekaliņu,
Pavedienu slapējot.
LD 7100*

*Vērpju vilnas kodeliņu,
Ar māmiņu runādama;
Miksta vilnas kodeliņa,
Jauka mātes valodiņa.
LD 3261*

Ko nagi nes – cik ātri vien var. – “Jāj projām, ko nagi nes.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 49); “Brauc, ko nagi nes.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 58); “Ko nagi nes, par vilku mežā iekšā.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 152)

Korcenis (kuorcenis) – kubuls, “ne pārāk liels trauks, sākotnēji to nedarināja mucinieks, bet gan izdoba no izkurtējuša koka, no vārda ‘kurkt’”. (Bilenšteins, 2007, 90)

Kore, kora, čore, čora (kuore, kuora, čuore, čuora) – 1) jumta augšējais trīsstūris; jumta čukurs. – “Skatoties caur rījas čori.” (Cedriņš, II, 46); 2) čora – nožēlojama būdele, grausts, nošļukusi ēka. – “Cik ilgi palikšu savās čoras.” (Milenbahs, I, 427); 3) trauciņš no koka mizām ogu glabāšanai.

33027. Lai vilks uzprieķšu pie lopiem nedarītu skādes, tad lūko dabūt no tā aiznesta lopa kādu zīmi, adas jeb zarnu gabaliņu, iesien to lupatā un uzkar nama korē dūmos. /K.Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

Veci ļaudis ticējuši, ka tanī gadā mirušu dvēseles līdz dvēseļu dienai blandoties apkārt. Šinī dienā nu braukuši no visām mājām uz kapsētu un tā arī dvēseles nokļuvušas uz turieni. Dažs vedamais bijis ļoti smags, cits ļoti viegls, ko varējuši no tam noskārst, vai braucamais zirgs ticis slapjš vai palicis sauss. Vedamos varējis redzēt caur rijas čori skatoties, tikai skatītājam vajadzējis uzmaukt zirga sakas kaklā. (DL, 1894, 174)

Somiņai līdzīgs trauciņš, kas netiek sašūts: no lazdas vai jauna alkšņa ņem četrkantainu mizas gabalu, gareniski vidū pārliec uz pusēm, tad mizas gabala visi četri stūri paši saliecas kopā, un rodas soma, kura apakšā ir platāka, augšā – šaurāka un no kuras ogas nebirst ārā. Šādu somiņu vai groziņu Dundagā sauc kore. (Bīlenšteins, 2007, 109)

Korņiks – tā, kad pa Daugavu vēl gāja plosti, sauca plosta vadītāju jeb stūrmāni. – “Priekš katra plosta tika nodalīti astoņi strādnieki, airētāji, arvienu četri vīrieši un četri meitīši un viens korņiks (stūrmans) no vecākiem plostiniekiem, kurš zināja visas straumes un paslēptus akmeņus Daugavā un prata plostu vadīt pa pareizo ūdens ceļu.” (Pumpurs, 83); “Uz mazākiem plostiem korņiks pakalgalā strādāja viens pats, bet uz lielākiem bija vēl palīgs.” (Marnics, 87); “Uz strūgas jumta, kas vedamās mantas sargāja no lietus, stāvēja korņiks un izkļiedza komandas.” (Toreiz Sēlijā, 38); “/Korņiks/ ir stūrmānis, kas skatās, lai strūga neuzskrietu sēkli. Tas zina smalki visu Daugavu no Dinaburgas līdz Rīgai!” (Valdis, 58–59). Vārda pamatā krievu ‘kormnik’ – plostinieks, no ‘korma’ – kuģa vai plosta pakalģals (Bīlenšteins, 2007, 331).

/Jēkabpils/ apgabalā sākās krāces, pa kurām krievu plostatāji nespēj un neprot plostināt. Šo darbu tad nu uzņemas īpaši korņiki, kas ar turienes spēkiem plostināt izveda pa bīstamajām vietām, tā pienācīgi nopelnīdami. (Bērziņš, 1935, 199)

Kors, koris, ķoris (kuors, kuoris, ķuoris) – 1) tūta. – “Meita salasa korī zemeņu ogas.” (Mīlenbahs, II, 348); 2) maiss, taša, kurvis. – “Kors bija pīts no saknēm, tādās stāvs grozs, ko zvejnieki nesa pilnu ar zivīm, no jūras mājā nākot.” (Zelma Kalniņa, Kurzeme, 2009); “Kori ieliek zirgam ēdamo.”; “/Ratiem/ redeļu un dēlīšu vietā lietojams arī uz rungām uzkrampējams ķoris, pastāvošs no redelēm sānos un galos.” (RLB ZK, 1914, 38); “Koris lietots ziemā grants vešanai; to uz sien uz ragavām, kad ved granti.” (Mīlenbahs, II, 348)

Kortelītis, kortelis (kuortelītis, kuortelis) – ceturtdaļlitrs degvīna. – “Vecos laikos bija kočiņa un kortelītis.” (Ausma Vanaga, Rīga, 2006); “/Krodzinieks/ pastiepa roku pie loga stenderes, kur stāvā rindā uz naglīņām pakārti kapara mēriņi – stops, kortelītis, par desmit, par pieci un par trīs.” (Upīts, 1987, 31); “Krodznieki lēja [...] korteljus, puskorteljus vai mazākus mēriņus, kā par petuku, par divi graši vai pat par grasi.” (Kaudzīte, I, 24); “Degvīnu lietoja mazos apmēros, pa glāzītēm: korteliši un puspudeles nekad nestāvēja uz krodziņa galdiem.” (Štūlis, 1937, 121); “Krogā viņam vienā reizē vairāk nedod kā tik mazo kortelīti.” (Janševskis, 1994, II, 20); “Vai nevarot piestīķēt kortelītim? Mute izkaltusi.” (Pāvuls, 315)

Kozuls (kuozuls), kosuls (kuosuls), kūzuls, ķozuls (ķuozuls), ķozars, ķozēris, ķozis (ķuozars, ķuozēris, ķuozis) – 1) agrākos laikos kokā uzvelkams apaļš bišu strops, bet arī gulstrops; strops no koka mizas vai blūka. – “Ķozuli vai blūku stropi darināti no resna koka, izdobjot tiem vidu un ierīkojot tur telpu bišu dzīvei.” (Brīvdabas muzejs, 108); “Ķozuli stāvējuši dārzos gan vertikāli nostatīti, gan ieslīpi, dažreiz tie vilkti arī

resnos kokos." (Brīvdabas muzejs, 53); "Viņam kaimiņam beja daudzī bišu kūzulu." (LTT, XV, 477); "Ķozuli bijum opali." (Strautiņa, 146); "Upes krasta ozolos divi ķozuli iekārti "jaunu" bišu ķeršanai." (Jurgens, 20); 2) apaļkoka strazdu būris. – "Pylņys uobeļņeicys ar strodu kūzulym." (Anna Stafeca, Rīga, 2006)

7002. Tās egles ir labas kozoļa likšanai, kurām zari papriekšu iet uz leju un tad atkal galiņi ceļas uz augšu. Tajās metas bites. (LTT)

Krabiķis – "no koka taisīts daikts ar trim kājām. Kad zveju laivas ir uzvilkts malā, tad paliek katrā pusē zem tām vienu krabiķi, kas attur tās no gāšanās uz vienu vai otru pusi." (Mīlenbahs, II, 255)

Kracis I – agrākos laikos dzijas uztīšanas rīks. – "Tas bij tāds četrkantīgs, no koka, ik pa gabalam iet pāri caurumi, lai var kokus izstumt. Uztina dziju uz kračiem. Grieza ar rokturi. Kad dzija bija uztīta, lai austu, tā bija jāsamet uz tītavām. Kračus lika zemē un tina dziju uz tītavām." (Anna Dintere, Kurzeme, 2007)

Kracis II – apgaismes rīks zvejošanai ar žebērkli naktī. – "Braucot laivā nakts zvejā ar žebērkli, nepieciešama sevišķa ierīce – lākturis, kurā novieto dedzināmo materiālu. Šī priekšmeta nosaukums Lielupes novadā parasti ir kracis." (Ligers, 1942, 19)

Kracis III, krači – zārdi, sastatīti koki zirņu, āboliņa u.c. zāvēšanai uz klaja lauka; sa-
statnes. (LE, II, 1055)

Kraģis, krāģis, skraģis, skrāģis, kraķis – 1) koka sēdeklis bez atzveltnes. – "Zemgalē mazu solu apzīmē [...] ar vārdiem kraķis, citviet kraģis, krāģis." (Bīlenšteins, 2007, 17); "Meitas nosēžas uz paaugstiem krāģiem galda tuvumā." (Janševskis, 1979, 8); "Nosēdies uz kraģa un drusku patrinkškinājīs stīgas, viņš sāk koklēt." (Janševskis, 1981, II, 17); "Sēž virtuvē uz kraģa un lūkojas logā, kādus atnācējus gaidīdams." (Jākobsons, 240); "Es arī izvelku no gultas apakšas mazo krāģīti, nosēžos Klāvam blakus un paņemu savu groziņu ar klucīšiem un skaliņiem." (Birznieks-Upītis, 18); 2) koka statnis atbalstam, piem., ēveļsoļa statnis, statnis malkas zāģēšanai, galdam, statnis zābaku novilkšanai u.c.; lete. – "Dažkārt izkopts piestiprināta arī pie pārvietojama trīs- vai četrkāju kraģa." (Ligers, 109); "Vecais galds ar tieviem, gandrīz pavisam pārdeldētiem skrāģiem stāvēja bēdīgs, drusku sašķiebies pret logu." (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 9); "Kaktā pie durvīm uz kraģa stāv ūdens kubls." (Jākobsons, 271); "Savā vietā uz augstā kraģa pie bufetes." (Upītis, 1987, 320); "Māte jau ir apmetusi pakulu audeklu un patlaban tin linu dziju uz krāģiem." (Upītis, 1947, 119); 3) agrāk lietots apmēram 50 cm garš divzaru kociņš, ar kuru bišu koka mizā atbalstīja no dabuma cauruma atbīdīto aizliktni jeb valnu; 4) divi krustveidā sastiprināti koki uz jumta kores; pie jumta piestiprināms uzliktnis; krustveida aizžogojums. – "Krustiem uz šosejas redzējām kraķus, savītus kopā drātīm."; "Ak tad tie tur viņpus kraķiem ir Latvijas kareivji, mūsu kareivji!" (Birznieks-Upītis, Bēgļu laikos, 361); "Viņam tas jumta skraģis pazudis, kur skaidas liek virsū, kad sit jumtu." (Endzelīns, Hauzenberga, II, 506); 5) "pīpe ar taisnu kātiņu" (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 617). Īp.v. 'krāģīgs, kraķīgs' – "kas stāv uz savām divām kājām tikpat stingri un cieši kā krāģis uz savām četrām" (DL, 1893, 181). – "/Viņš/ ir kustīgs, neliela auguma krāģīgs vīrs." (Jākobsons, 240); "Viņš lej čugunu! – ņirdz puišietis, kas lumstās krāģīgajam pablakām." (Jākobsons, 348)

Krāģa gatavošanai izmeklēja kādu dabiski likumotu koka gabalu, kājām izmantojot arī atzarojumu vai, tāpat kā ķeblišiem, ieslīpi iedzenot sēdekli trīs vai četras kājas. (LKV, IX, 17822)

Daudzas dienas dzija salst un žust, un tad nes iekšā otras tītavas. Uz tām liek vienu dzijas gabalu pēc otra un tin uz diviem kraķiem. Tie ir kā divas četrstūrains spoles. Kad visa dzija satīta kraķos, tad [...] nes iekšā metamos. (Balandnieki, 198)

Kad bitenieks strādā pie dravas, viņš atbida valnu no dobuma cauruma uz vienu vai otru pusi un atbalsta to pret krāģi. (Bilenšteins, 2001, 196)

Kraķi, kreķi – garenas tītavas, uz tām uztin dziju, lai varētu pārtīt uz metamajiem stāviem un pēc tam ietīt stellēs. – “No ratiņa spoles dzijas tin uz kraķiem.” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007); “/Klēti/ gulēja tukši dzijas kreķīši, audekla skalu buntis un nišu kociņi.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 16)

Kraška – “vārcelis, skursteņa telpa, kur gaļu žāvē”. (DL, 1891, 122)

Krāšņata, krāšnaita, krāšņaita, krāsmatas – veca krāšns vieta; akmeņu kaudze; gruveši; postaža. – “Tur ziedoja vēl mājas dieviem uz vecām krāšņaitām un pie veciem cauriem ozoliem.” (Pumpurs, 24); “Salta krāšmata rēgojās pretim.” (Saulietis, 147); “Viņš gulēja dziedziedā pie smēdes krāšņatas.” (Saulietis, 189); “Bezveidīgas akmeņu krāšņatas tālumā.” (Saulietis, Raksti, VIII, 247)

Krautiņi, krauči, krautiņš, krautes – 1) darba rati (DL, 1894, 97); ratu augšējā daļa. – “No krautiņa uz visām pusēm stiepās ārā salmi.” (Milenbahs, II, 296); “Ratu krautēs [...] iemesti dažī kūļi rudzu.” (Janševskis, 1981, I, 191); “Teliku ratu krautēs pāris kampienu ēdamā.” (Janševskis, 1983, II, 65); “No ratu krautēm atskan maza bērna vēkšķēšana.” (Janševskis, Laimes bērns, 102); 2) nekustīgi nostiprināta kaste vai grozs zem ratu sēdekļa. – “Pārdodami žāvētas mencas, kuru tiem bija gandrīz pilnas krautes.” (Janševskis, 1981, II, 195); “Mežsargs bija nopircies un atnesis vēl otru pusstopu, kuru noglabāja kādu ratu krautēs zem sēžas, lai uz vakaru būtu, ko iedzert.” (Janševskis, I, 178)

Darba ratu virsdaļas – kurvja jeb “rumpja” atsevišķās daļas ir [...] plāce [...], treiliņš jeb treilenis [...], stūre jeb stūris. Šīs trīs daļas veido darba ratu kurvja pamatu, ko sauc par krautēm vai skārēm. (Bilenšteins, 2007, 267)

Krautne – guba, čupa, krāvums. – “Mūs cienāja ar [...] saldām karašām, ko ciema māte krāva galdā veselām krautnēm.” (Lapiņš, 1936, 66)

Kremle, kremele – “lieks piešuvums pie sieviešu brunčiem, kādus mēdza šūt vecos laikos; brunču apakšējā mala” (Brencis, 120). – “Pērļu josta saraustīta, asinīs mirkst svārku kremle.” (Jansons-Saiva, 61)

Kreslis – noņemama un uzliekama atzveltne ragavām; “kurvis uz ragavām labākai sēdēšanai” (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616). – “Uz ragavām sēja kresli ar atzveltņi.” (Pelēcis, 41); “Brauc barā, un katrā kreslī runga pa grābieniem.” (Pelēcis, 32); “Braucējiem bija pilnas kabatas saldu un sūru dzērienu, un arī kresļa kulba bija striķēti pilna lielām un mazām degvīna pudelēm.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 281)

Krēslas miegs – agrākos laikos laukstrādniekiem, gājējiem atvēlēts atpūtas brīdis. – “Ziemas rītos un vakaros, gaismai ar tumsu mijoties, guļ krēslas miegu.” (DL, 1893, 125–126)

Kretulis, kretuls, kretels, kretals, kreteklis – liels, garš siets, vēteklis. – “Graudu no-

šķiršanai no pelavām ar vēja palīdzību zemniekam kalpo [...] vētījamais siets – kretulis.” (Ligers, 97); “Rupjumu nosijāja prāvā vētījamā sietā – kretuli, ko pakāra caurvējā un tur kratīja.” (Kundziņš, 1974, 224); “Pie griestiem virs /piedarba/ durvīm karājās āķi, kur uzkārt kretuli, kad atsiņā graudus pelavām.” (Graudīņa, 2002); “Apiņu cekulus (augšas) salika grozos vai kretuļos, bet apiņu stīgas novāca un sadedzināja, jo saimniecībā neizmantoja.” (Draviņš, 173). Darb.v. ‘kretuļot’ (kretuļot), kretulīt – vētīt labību. – “Labība vētīta un kretuļota.” (Suitu pūrs, 23); “Kretuļo labību, lēnām kustinot kretuli vienmērīgos lokveida lēcienos.” (Ligers, 99); “Graudus, ja vajadzīgs, pēc pirmās vētišanas vēl kretuļo smalkākajos sietos.” (Bilenšteins, 2007, 239)

Labību “kretulā kretuli” lielā, garā sietā, kuru uzkar pie piedarba durvīm. Kretuli paliek rogas un citi lielāki netīrumi, mazākie izbirst, un vieglākos vējš aizdzien pelavās, kamēr citi nokrīt gar čupiņas malām, kuras ik pa brīdim atslauka. (DL, 1893, 104)

Kretuļi bija divējādi. Vienā atsiņāja graudus no nezālēm, otrā graudus no pelavām. Graudi paliek, nezāles izbirst. Caurumi kretulim par mazu, lai graudi izbirtu. (Anna Dintere, Kurzeme, 2007)

Kribiņi I, kribiņas – sīkumi, paliekas. – “Puikas taigā izlika cilpas, dažreiz tikām pie gaļas kribiņa.” (Jākobsons, 242)

10069. Lai puīši pieliptu, meitām jāēd maizes donas pielipas (kribiņas). (LTT)

Kribiņi II, kribas, krubas, krubes, skribas – zedeņi, riķi, kociņi, stibas. – “Ratu dibenā visā garumā un platumā ieklāj ipatnēju segu, ko var pēc vajadzības sarullēt. Tā ir no pirkstu resnām lazdu kārtiņām, jaunām eglītēm vai kadiķa nūjām, kam vairākās vietās cauri izvīta aukla režģis, kūliņš [..], kribas.” (Bilenšteins, 2007, 268); “Dabūsi ar krubi par muguru.” (Mīlenbahs, II, 285)

Kričiņi – saliekamās gultas. – “Dažās mājās bija arī tā sauktie kričiņi – saliekamas gultas ar krustveida kājām un pienaglotu stipru drēbi, kas spēja izturēt gulētāja svaru.” (Draviņš, 118–119)

Kričoles (kričuoles), kričales, kričālas, kreci – slidas (DL, 1892, 1). – “Lai varētu paiet pa slidenu ledu, uzsēja krecus. Tām bija metāla pamatne, lai neslidētu.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008). Darb.v. ‘kričolēt’ (kričuolēt) – slidot.

Kridžuks, kridžuklis, krijums, krijoklis (krijuoklis) – “pieczarains rīks, ko rijā pelus grābt” (DL, 1894, 98); koka dakšas labības vētišanai. – “Ar krijokli samet no kaktā sadzītā metiena no jauna pilnu kretuli.” (Birznieks-Upītis, 119)

Kriecis, kriekšis, krīcis – pīts grozs; zivju grozs. – “Kriecis – tā Dundagā sauc no šauriem plēstiem priežu dēļiņiem vaļīgi sapītu trauku.” (Bilenšteins, 2007, 108); “Pie Popes šādu grozu – kurvi, kori, visbiežāk krieci – pin no priežu saknītēm.” (Bilenšteins, 2007, 355); “Krieku pinējs.” (Magazin, IV, 122); “Sadabūja koka krieciņu un katram atmēroja savu daļu, cik tam /kartupeļu/ jānotira.” (Birznieks-Upītis, 42); “Kad dzīres jau lielajā, tad vecais ķēniņš uz reizi paver durvis, ienesdams divus kričus: vienu pilnu ar riekstiem, otru tukšu.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 190); “Savas spīlas un savus vēžojamos kriekšus celdams un mezdams.” (Siliņš, 1888, 42)

*Pa upīti atpeldēja
Jauna krieka vācelīte;
Dievs dos man šoruden
Vācelītes pinējiņu.
LD 10492*

Kriens – cena (graudā vai naudā), ar ko ligavainis, kādreiz pastāvēt pirkuma precībām, atpirka ligavu no viņas dzimtas, saimes; pūrs. – “Kriena naudi.” = kriena nauda (Fennels, 1989, 57); “Vai tad muļķis varot sakrāt meitai divi simti rubļu kriena naudas?” (Endzelins, Hauzenberga, I, 658); “Viņš taisīja krienu: drāza koka karotes, ko dāvāt ligavai uz kāzām.” (Veselis, 1956, 23). Pamatā indoeiropiešu vārdsakne ar nozīmi ‘pirkt’, sal. senīru ‘cren(a)im’ – pārku, senlietuv. ‘krienas’ – maksa par ligavu, senkr. ‘krnuti’ – pirkt, ņemt, senind. ‘krināti’ – pārķ (Gamkrelidze, Ivanovs, II, 747).

Krietele, krotele (kruotele) – “mazs no koku saknēm pīts groziņš, ko zirgiem pasniegt miltus”. (DL, 1894, 98)

Krija – 1) plēsta liepas miza; plēsts liepas koka dēlītis; koka virskārta. – “No bērzu mizas taisu kārbas un tabakas dozes, no egļu mizas krijas.” (Birznieks-Upītis, 1949, 14); “Divēji tikko plēstām liepu krijām piekrauti rati.” (Upītis, 1984, I-II, 9); “Nelie-la pūnīte ar egļu kriju jumtu.” (Birznieks-Upītis, 98); “Uz krijām lika lubas, divām kārtām.” (KV, 1509); “Dažas sauļas vārpas iedeva vistām vakara tiesai, bet citas sabēra krija grozā un pakabināja pažobelē, lai labi izžūst un taupās ziemei.” (Janševskis, 1981, II, 174); “Drupalaino, trauslo /ābeles/ kārtu /sauc/ par krevi (kriju, kraupi).” (Ilsters, 1883, 19); 2) “kretuļa virsus, kura apakšējā malā pinums piestiprināts” (DL, 1894, 98). – “Krijas augšmalā izurbti divi, trīs vai četri caurumi, kur ievērt valgu [...], ar kuru /kretuli/ pakar piedarba durvīs aiz īpašiem ārīņiem.” (Ligers, 98); 3) “cilindram līdzīgs daikts no 4 kokiem, uz kura tin dzijas no tītāvām, lai labāki varētu uzīt uz šķērumiem” (Milenbahs, II, 278). Darb.v. ‘krit, krijat’ – plēst, atdalīt, dirāt. Pamatā ide. *(s)ker- ‘griezt’ no senākas nozīmes ‘plēst’ (Karulis, I, 426).

Krija vispārīgi [...] domāta koka miza, bet tā parasti apzīmē koka mizas kārtu, kas ir starp ārējo, bieži vien nelokāmo mizu un pašu koksni, vairāk vai mazāk ar to saprot arī koka lūkus. Augšzemē kriju sauc arī par bieziem lūkiem. (Bilenšteins, 2007, 105)

20.gadsimta sākumā Latgales audējas vēl strādāja ar visai sena tipa metu spolēm, kuru virsma bija darināta no cilindriski saliekta liepu krijas un tādēļ tika sauktas par krijām – krejiem. Krijas bija 40–70 cm augstas ar 25–70 cm diametru. (Alsupe, 2008, 54)

*Kas bijāt meženieki,
Tie uz mežu taisāties:
Krija svārki, tāšu kreklis,
Žagariņu cepurīte.
LD 1660*

*Ķī, ķī, zīlīte raušus cepa.
Atskrēja zaķītis sarkanu krūti,
Kriju sedli mugurā,
Kaņupkaulu iemauktiņi,
Vistas kāja pātegā,
Runča aste zobenā.
LD 2521.1*

*Es savam krustdēlam
Baltu klāju paladziņu:
Lai tas ilgi negulēja
Krija šūtā šūpolī.
LD 1722*

*Citiem dega purvi, meži,
Man nodega liepu birze.
Kur bij man kriju ņemt,
Māsiņai pūru šūt?
LD 7922*

Krika – reimatiskas sāpes; kaulu vainas. – “Man iemetusies tāda krika mugurā, nemaz vairs atliekties.” (Milenbahs, II, 278); “Visa miesa vēl gribēja baudīt dievišķīgo pāršanās bau-du, lai no tās izpētu niezumu, stīvumu no kauliem un visādas krikas.” (Celms, 173)

Krikums – 1) sikums, nieks, mazums, druska; pārpalikums. – “Man /gaļas/ nav ne krikuma.” (Upīte, 1911, 178); “Kas man citu dos – jāēd tie paši krikumi.” (Milenbahs, II, 278); “Izvilka no pūra skapja [...] groziņu pilnu visādiem krikumiem.” (Leimane, 1946, 131); “Bargi noprasījies, kur tad šim īsti bijis tas krikums.” (Veselis,

1956, 166); 2) žargonā zagļu darbarīks. – “Viņš saprata, ka krikumi ir zagļu ielauzēju darba rīki un ka nebija labi, ja pie apcietināšanas tos atrada kabatā.” (Leimane, 1946, 164)

Krikuža – “rotallieta, kuras tukšā vidū atrodas akmentiņi, zirņi u.c.” (LKV, IX, 18037); “paija, kuras tukšā vidū zirņi, akmentiņi; pagatavota no zoss ģerklis”. (DL, 1894, 98)

Krislis, krisls – drupata, sīkums. – “Man vairs nav ne krisla salmu.” (Milenbahs, II, 280); “Uz ceļa, pa kuru veduši sienu, šur tur nobiris pa krislim.” (Birznieks-Upītis, 1949, 20); “Es šorīt vēl neesmu ne krisliņa ēdis.” (Milenbahs, II, 280); “Kaut arī deva, bet kur tad cietumā sirds prātu lai ņem jele vienu krislīti baudīt.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 69); “Bet muļķītim nedeļa ne krisliša.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 76)

Kritenis – 1) starp diviem stabiņiem ielaista sētas kārts, no šādi sastiprinātām kārtīm izveidots žogs. – “Uz kritēņa žogu pakāpušies, viņi varēja visu skaidri redzēt, kas istabā notiek.” (Janševskis, I, 148); “Kaimiņu gani sakāps uz sklandām un kritēņiem lūkoties.” (Janševskis, 1979, 92); “Ābeļu dārzs ar gulenisli taisīto kriteni un zemajām ābeļu pazārēm kā grimtinie iegrīma dziļajā zālē.” (Janševskis, 1979, 194); 2) slazds, lamatas.

Krits I, kritiņš, krietniņš, krieķis – aktīvās zvejas rīks, neliels tikls zivju, vēžu ķēršanai. – “Senāk vēžojot laivas priekšgalā sakūruši uguni, ķēruši ar murdiņiem un kritiņiem.” (Suitu pūrs, 13); “Vēžojamie kritiņi vēl lietojami.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 217); “Vēžus ķēra vakaros ar kritiņiem un bērza tāšu lāpām.” (Mežgalieši, 27); “Vakarā ap saules rietu kritiņus mērcām upē un cēlām laukā vēžus – pa desmit vai divpadsmit vienā paņēmiēnā.” (Toreiz Sēlijā, 118); “Varēšot sist vades, dirāt, likt pie kritiņiem un celt laukā vai simtu pa dienu.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 277); “Savas pilas un vēžojamos krieķus celdams un mezdams.” (Siliņš, 1986, 79)

Venterim radniecīgs kā uzbūves, tā zvejas paņēmienu ziņā ir krits [...] Aizsprostojot, piemēram, kādu mazāku upīti, aizsprosta vidū novietojies viens zvejnieks ar kritu, otrs zvejnieks kādus pārdesmit soļus leļpus aizsprosta, purgājot iebaida zivis kritā. Tiklīdz kāda zivs, dodamās uz aizsprostu, nokļūst kritā, zvejnieks to tūlīt paceļ gaisā un izņem zivi ārā. Tāpat kritu var novietot krastmalā, iepretī zivju alām, akmeņiem, siekstām, purgājot zivis kritā. (Ligers, 1942, 35)

Puikas gājuši vēžus meklēt pa pakrastēm un ķert ar plikām rokām, arī dukurējot baidīt ārā no alām, taču istā vēžošana notikusi ar kritiņiem (ķeselēm). (Draviņš, 259)

Krits II, kritiņš stumjamais – aktīvās zvejas rīks, dukura paveids. – “Stumjamais kritiņš nebij nekas cits kā tāds pats dukurs [...] Tikai to triju koku, kas turēja dukura sienas izspilētās un darīja to būdīņai līdzīgu, te nebij.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 268)

Kad kāta galu atspiedi pret pakrūti un stūmi pamazām pa upes dibenu uz priekšu, tikla acis izplētās, krits kļuva par vēja piepūstam maisam līdzīgu telpu, un bija tik patīkami ar to rikoties. (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 268)

Krivulis, krivule – prūšu priesteru varas zīme, greizi izliekta nūja. – “Krivule mēdza vienmēr kāda jauna koka sakne būt.” (Par piemiņu, 80)

Nūjas resnums atbilst parastai ejamai nūjai. Tās apakšējā puse ir taisna, kā jau ejamai nūjai, bet augšējai pusei ir čūskveidīgi izliekumi, un tā nobeidzas ar diviem tievākiem nozarojumiem, kas atiet viens no otra ar smailu leņķi [...] Aplūkojot šo daiktu no zināma attāluma, tas atgādina stāvus pacēlušos čūsku ar plaši atvērtu rikli [...] Prof. Smits man sacīja, ka vēl 19.gs. arī Vidzemē pagasta amata personas devušas sūtītām personām garas nūjas, kuras rikojuma saņēmēji ar iegriezumiem apliecinājuši pavēles saņemšanu. (Alksnis, 1936, 49)

Krogas, krogus (kruogs, kruogus) – agrāk alkoholisku dzērienu tirgotavas, ceļinieku atpūtas, kā arī apkārtējo zemnieku sapulcēšanās vieta. – “Krogu uz visiem ceļiem bij bez gala daudz.” (Kaudzīte, I, 24). Aizgūvums no viduslejasvācu ‘krōgh’, minēts latviešu avotos kopš 17.gs. (Karulis, I, 428).

Pie baznīcas, pie katras muižas, katrās krustcelēs, katrā dzīvākā vietā bijis krogs. Krogi bijuši arī it kā kultūras centri. Tur ļaudis satikušies, katrā svētku dienā rikojuši balles (“klubus”), tur parasti visjauntrāk gājis. Krogu balles pamazām izskauzī zaļumu un dziedāšanas svētki. (Vīksne, 85)

Āsteres pagastā trīs krogi bija: viens pie muižas, tā saucamais muižas krogs, otrs pagasta vidū un trešais, Āsteres krogs, pagasta galā pie Āsteres upes. Pirmie divi bija mūra, trešais vecs, no koka. Vecais koka bija pagasta pamata krogs: pagasta cilvēki sapulcējās svētdienās viņā, muiža izziņoja klaudas, un mācītājs pierakstīja dievgaldniekus. Bez tā Āsteres krogs bija viens no ievērojamākiem ceļavīru krogiem. (Jurgens, 71)

No priekšīpas pa labi tā saucamais lielais krogs jeb ceļavīru istaba atradās. Viņā garš, tā saucamais goda galds ar beņķiem (soliem) stāvēja, pie kura ceļavīri ēda. Uz galda un beņķiem viņi arī gulēja. (Jurgens, 71)

Apmēram priekš 60 gadiem krogos bijis t.s. kannu alus – pašu krodzinieku darīts. Vēlāk nācis kviešu alus, ļoti salds un gards. Bijis tāds dubultalus, pēc tā nācis ‘bairišalus’ – dārgāks un sliktāks. Protams, vienmēr bijis brandvīns. (Vīksne, 93)

*Kur tu dzēri, cīrulīti,
Ka tik skaisti padziedāji?
– Tai mazajā krodziņā,
Cielaviņas kāziņās.
LD 2609,1*

*Es tev lūdzu, bāleliņi,
Nelaidiesi krodziņāi,
Neliec manu vainadziņu
Alus glāzes dibenā.
LD 5872*

*Dižens puisis, daiļa rota,
Aiz ko meitas tam neiet?
Ik svētdienas pie krodziņa
Saldiņ' savu kumeliņu.
LD 11715*

*Dižens puisis, daiļa rota,
Iznesīga valodiņa,
Tikai viena vaina bija:
Ilgi dzēra krodziņā.
LD 19895*

Krubas – “liki koki ragavu paplašināšanai, lai tur varētu uzlikt vairāk malkas”. (LKV, X, 18520)

Krumulti, krumuldi – 1) “liki koki, ko liek uz ragavām, lai varētu uzkraut lielāku vezumu” (DL, 1894, 98); “Ja no meža ir vedama malka vai žagari, pār ragavām šķēršām uzliek divus krumultus (aizgūvums no vācu ‘krummhölzer’ – liki koki) [...] Krumultus taisīja no lika, apmēram 5 pēdas gara, vidēji cieta koka, pāršķeļot to uz pusēm.” (Bilenšteins, 2007, 276); “Kājas kā krumuldi.” = likas (LTMSP, 341); 2) koka palīgierīce pie cūku kaušanas. – “Pakaļkulkšņos cūkām ieliek krumultiņu un pakar, ka var izšķērst.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 659); 3) grumbas, likumi. – “Krumuldas ronas gan sejā, gan dvēselē.” (Zariņš, 86)

Krustaine I, Krustdiena – 1) diena, kad uz durvīm un logiem vilka aizsargzīmes krustus un atturējās no lieliem darbiem; 2) krustaine – krusta zīme. – “Apvilcis ap gultu visapkārt krustaiņu zīmi.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 203)

Izšķir divas krustdienes: vienu vasaras krustdienu – krustaini – Debesbraukšanas dienu, otru ziemas krustaini – Triju kungu dienu. Tais dienās uz visām durvīm un logiem velk krustus ar krītu, lai pasargātu no nelabā un lai bargi pārkoņi vai nikni velni neskrīen. (Latvju raksti, II, Krustpils, 134)

15462. Debesbraukšanas diena laikam gan tādēļ iesaukta par Krustdienu, ka tad plāvās sprauduši krustus, kāda ieraša ir atzīmēta pie lībiešiem. (LTT)

15470. Zvaigznes dienu jeb atkrišku sauca par Krustdienu, tādēļ ka tad vilka uz ēkām krustus. Debesbraukšanas dienā atkal aizkrustīja plāvas, lai gan tur lopus nelaistu. (LTT)

15486. Ja Krustdienā kādu kociņu griež jeb lauž, tad tam tek asinis. (LTT)
 15505. Krustdienā nedrīkst plūkt augus, jo viņiem tad sāp. (LTT)
 15514. Krustdienā nedrīkst strādāt, jo tad tai vasarā ir daudz pērkona negaisu. (LTT)
 15546. Latgalē šo dienu sauc arī par lapaini, krustaini un šestini. Šai dienā gani pušķo govīs ar bērza zaru vainagiem. Par govju pušķošanu saimnieces dod ganiem sieru. (LTT)

Krustaine II – liela, rūtaina plecu sega. – “Plecu segas nosaukums ‘krustaine’ fiksēts 20.gadsimta sākumā Jaunpiebalgā.” (Jansone, 2003, 110)

Krusta priedes, krusta koki – koki, galvenokārt priedes, kurās maģiskos aizsargnolūkos, uz kapiem braucot vai no mirušā bedīšanas atgriežoties, bērinieki griezuši krusta zīmes.

2294. Mežā zināmā vietā apstājās ar visu liķi un iecirta vai iegrieza kādā kokā ceļmalā krusta zīmi. Ja veda sievietes liķi, tad pie krusta zīmes vēl piesita ar nagliņu mazu no lupatiņām vai bantītēm taisītu pušķīti. Krustu tādēļ iecirta, lai miroņa gars, uz savu māju atpakaļ nākot, pie krusta grieztos atpakaļ, jo gars nevarot krutam tikt garām. (LTT)

2322. No kapsētas atpakaļ braucot, vecā Andreja bērinieki apstājās vēl pie krustotā koka, dzēra tur alu un atliekas uzlēja uz koka saknēm. /Rig. Almanach, 1864. Des alten Andreas Tod, 55./ (LTT)

2104. Kad brauca uz bērēm, tad ņēma kultītē vāritus zirņus līdz. Tos ēda bērū maltītē, pie krusta priedes un kad mirons bija aprakts. (LTT)

Silā, ceļā uz Skujenieku ciemu, vedot liķus uz kapiem, griezuši priedēs krustus [...] Tas darīts priekš tam, lai mirušais nenāk atpakaļ mājiniokus biedēt. Skolēns Svīklis bij no mājiniokiem dzirdējis citādu izskaidrojumu. Arī Galgauskas pagasta lielceļa malā esot krusta bērzs [...] Krustus griežot priekš tam, lai mirušam būtu labums. Pastardienā nāksot balti vilki [...] un sāksot mirušos plēst. Kam uz kapiem vedot iegriezts krusts, tam baltie vilki nekā nedarīšot. (Lancmanis, 1926, 408)

Krustām šķērsām, krustīm šķērsām – visgarām. – “Ilgi samaldijās pa mežu krustām šķērsām.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 26); “Viņš staigā krustīm šķērsām, kamēr izkļūst uz svešu ceļu.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 94)

Kruva – grēda, blāķis, kaudze, čupa. – “Malkas kaudze vai citu priekšmetu kruva.” (DL, 1892, 1); “Ozolu kruvām.” (Milenbahs, II, 291)

Kubucis – ciba; koka dzeramtrauks; trauks ar vāciņu ogām. (Milenbahs, II, 297)

Kubuls, kubls – liels, apaļš, uz augšu nedaudz sašaurināts koka trauks. – “Kubulam visi galdiņi (dēliši) bija viena garuma, kubulos skābēja kāpostus un sāļja gaļu.” (Viese, 26); “Uz galda lielā kublā kūp putrainu putra.” (Leimane, 1990, 11). Pamatā ide. *keuliekt, liekties, ieliekums, izliekums, kupris, kaudze (no kā arī ‘kauss’) (Karulis, I, 431).

664. Alu raudzējot un kubulā pildot, jādzied un jāklie dziesma, lai alus būtu stiprs. (LTT)

13736. Lai uzglabātu kāpostus līdz nākamajai vasarai, tad liek kubulā jaunā mēnesī. (LTT)

17398. Lieldienas sestdienas vakarā kubuls kūts vidū jāpielej ar ūdeni un pulksten 12 jāiet un jāapgāž uz mutes, lai ūdens iztek, tad viss ļaunums, kāds bijis, paliks zem tai kubulā. (LTT)

Apinītis grozgalvītis

Kokā kāpa olu dēt,

Kokā kāpa olu dēt,

Kubulā izperēja,

Istabā izvadīja

Ar dziesmām, valodām.

LD 765

Kas jūs dīda, sveši ļauds,

Ka jūs sēdu nesēdīet?

Vai jūs dīda tīri rudzi,

Vai drabiņas kubulā?

LD 20837

Kuča – villaine zaļā krāsā. – “Precētas un vecas sievas sedzās izejot ar pārliektu kuču – apveltu, biezu, vilnānu segu zaļā krāsā.” (Jurgens, 12); “Ziemu apakš vilnaines sedza zaļu vilnaini, biezu kuču.” (RLB ZK, 1892, 39); “Ciema kuli pieslēdza kājām, apslēpa ar kuču un kules saites likumu turēja rokā.” (Jurgens, 122); “Lamžus un strīpainus brunčus ar baltu priekšautu apņēma ar zaļu kuča segu, kuru zem zoda sudraba sakta turēja.” (Jurgens, 122)

*Jauni puīši, jaunas meitas,
Par pabērzi neminiēt:
Tur gulēja svēta Māra
Zaļa zīda kučīnā.
LD 11870*

*Es atvedu bāliņam
Zilu zaļu ligaviņu:
Zili brunči, zila svīte,
Zaļa kuča vilnānīte.
LD 21529*

Kudums – 1) kaudze, liels daudzums. – “Saimniece uzkrāj lielu kudumu raušu uz galda.” (Milenbahs, II, 299); 2) precinieks, pielūdžējs. – “Katrai meitai savs kudums.” (Milenbahs, II, 299); 3) nodoms, iecere, nolūks. – “Kudums Lutriņos apzīmē kādas parādības galveno saturu.” (Milenbahs, II, 299)

Kūģi – ar grābekli gareniski sapresēti siena klēpji, kas paredzēti novietošanai uz ķestēm. – “Siens sakrauts kūģos.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

Mums bij tāda pļava ezerā, kur mēs ar laivu braucām. Tos sauca pa kūģiem, kur sakrāvām un nesām tās uz, uz, nu mēs, es nezīnu, kā citur sauc, mēs viņus saucām par ķestēm, divi tādi koki, lika virsū sienu, un mēs nesām, lai taisītu ezerā kaudzi, vai ne. (Anna Pundure, Kurzeme, 2002)

*Dižs mūsu svainītis kā kupla egle:
Kad sēdu sēdēja, kā siena kūģis,
Kad gulu gulēja, kā upes dambis!
(Pētersons, 131)*

Kūjenieki, kūjinieki – 1) ķekatnieki, maskās un ar kūjām (auglības zīme) rokās bruņojušies ziemas saulgriežu svinētāji. Dažkārt kūjinieki ieradās, lecot uz līdzpaņemtajām kūjām. – “Kad še būs visādi izgājušies, izprietājušies, aizlēkt vēl kādā citā sētā kūjniekos.” (Janševskis, 1981, II, 14); 2) nelūgtie kāzu viesi, t.s. stāvmači. – “Nelūgtu viesu, kūjenieku jeb stāvmucnieku [...] nevienās kāzās netrūka.” (LD, III sēj., 1.daļa, 25); “Sanāca kūjenieki [...], kas arī bija pamieļojami [...] Šie kūjenieki bija apkārtējie kaimiņi, visādi pārģērbusies, lai tos nepazītu.” (LD, III sēj., 1.daļa, 10)

15918. Kūjenieki kāzās jāiejūdz ecēšas. (LTT)

Kukucis – krupis; rupucis. – “Dārzā zem augu lapām uzturējās kukuči (rupuči).” (Vaivods, 89)

Kūķis – izkopts rokturis. – “Izšķir – pašu kātu, kūķi (apmēram 12–15 cm garu lāpstveida rokturi labajai rokai) un rociņu (apmēram 25–30 cm garu lāpstveida rokturi kreisajai rokai).” (Draviņš, 1937, 150); “Labības izkopts kāta kūķim jāsniedz līdz jostas vietai, siena izkaptij – jābūt starp nabu un krūškaulu.” (Draviņš, 1937, 151)

Kūķu vakars, kūķu vakars – Ziemassvētku priekšvakars, kad tika vārīts un ēsts īpašs ēdiens: grūdenis jeb zīdenis ar cūkas ausi, saukts arī par kūķi vai ķūķi. Kūķu vakarā noņēmās ar nākotnes zilēšanu.

34407. Kūķu vakarā jāsaslauka no visām mājām putnu mēsli, nevienam nemanot jāaiznes uz citu lauku un jāizber, tad visi kaitīgie putni aizies prom. (LTT)

34380. Citi ziemassvētku vakarā, ko arī par kūķu vakaru sauc, tāpēc ka tai vakarā kūķus jeb tengas

ēd, uz mājas un kūts durvīm un uz kamanām ar kritu uzvelk krustus un brauc ar tām apkrustītām kamanām svētkos uz baznīcu, tad būšot laba laime. /K.Silings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

34658. Kūku vakarā bez saules jāslauka istaba, mēslī jāiznes laukā un jāizber, kur krustojas pagalmā celiņi. Tad jāuzstājas uz mēsliem un jāklusās. Kur suņi rej, tur aizvedīs, kur malku cērt, tur zārku taisa, kur zvana, no tās puses brauc precinieki. Viss tas nākošā gadā piepildīsies. (LTT)

35963. Zilētājs sameklē vientuļu tukšu istabu, bet vislabāk riju vai pirti, nostāda kūku vakarā uz galda spieģeli, blakus spieģelim kā vienā, tā arī otrā pusē nostāda pa vienai svecei un tad pats nosēstas pretī. Tā sēdot pēc kāda laika spieģeli parādās nākošās dzīves biedrenes seja. Tiklīdz seju ierauga, jāapgāž spieģelis, citādi var iznākt plāni. Parasti saka: cilvēks tiekot nožņaugts. (LTT)

Kulainis – dūrainis cimds. – “Rokās nolāpītus, lielus, dūrainus cimds – tādus kā labas kules, kurus tālab arī sauc par kulaiņiem.” (Janševskis, III, 52); “Bija kaut kāda apdziedāšanās dziesma, atceros tikai vienu rindiņu – “Kulainišus vien adīja”. – Tas par meitām, kas neprot adīt smalkos pirkstaiņus.” (Lidija Jansone, Kurzeme, 2006); “Juonūoda kulaiņi nu stypruokys dzejys, byus zīmā kū pi dorba apvilkt.” (Marija Kursīte, Zemgale, 2005); “Virs pavarda un ap mūrīti karājas izmirkušī un pusizzaudēti vateņi, kājauti, kulaiņi un citi apgērba gabali.” (Jākobsons, 248)

21417. Nabaģam dod kulaiņu cimdu pāru, lai labi jēri izdodas. (LTT)

Kulksts – koka ecēšu sastāvdaļa.

Trīs līdz trīsarpus pēdu garus egļu stubrus, parasti no zarainām galotnēm, pārskalda divās šķīlās, kuras sauc par ecēšu galdiem. Zarus atstāj 1–2 pēdu garumā un nosmailina. Astonus līdz divpadsmit šādus egļu kokus saliek blakus ar zariem uz leju un šķērsām pāri uzlika divas apm. 1–2 collas resnas egļu likstes (šādu šķērskoku sauc par kulkstu). Tās piesēja ar jauniem bērziņiem. (Bilenšteins, 2007, 222)

Kulmāji, kulvāji, kulāji, kuli – linsēklu pelavas; izkulti linu kūliši. – “Linsēklu pelavas sauc ‘knitāji’, ‘klitāji’, ‘knotāji’, ‘kulāji’, ‘kulvāji’ no vārda ‘kult’” (Bilenšteins, 2007, 244); “Linu kūlišus, kuriem pogaļas jau nocirstas, t.i., kulmājus, pagaidām samet kaudzē.” (Ligers, 110)

Kuls, sauks arī klons (kluons) – 1) sablietētu mālu kārtā rijā, pirti, agrāk arī istabā. Tā pildīja grīdas lomu, rijā uz tās kūla labību. – “Dzivojamās telpās pazina visur tikai mālu un kaļķu kulu. Dēļu grīdas nāca daudz vēlāk.” (Kaudzīte, I, 26); “Grīdas vietā – zemes kuls.” (Ligers, 1942, 180); “Rijā un piederībā tika ieblietēts māla plāns (klons).” (Draviņš, 98); “Naktī kurināja krāsni un otrā dienā labību nesa piederībā un klāja uz klona.” (Graudiņa, 2002); “Virtuvē – klons.” (Skrastiņš, Studija, 126); 2) atsevišķs rijas nodalījums, telpa, kurā apstrādāja novāktu labību; 3) kuls, kuliņš – priekšnams, pieliekamais. Vārda ‘kuls’ pamatā ide. *kel- sist, cirst. Vārds ‘klons’ ir tās pašas cilmes kā ‘klāt’.

Otrs /rijas/ gals – liela bez griestiem telpa – kuls. Ieeja rijā – tikai no kūla. Kula katrā sienā durvis, lai varētu izmantot katru vēju labības vētišanai vai sijāšanai [...] Kulā stāvēja attiecīgie darba rīki un mašīnas: kuļmašīna, arpa (vētijamā mašīna), linu maļamā u.c. Gar sienām pakārti sprigulji, grābekļi, kaktos ieslieti koka sokumi (dakšas), gariem kātiem slotas, šupļi (plata koka lāpsta ar maliņām) u.c. [...] Kulā notika visa novāktās ražas apstrādāšana: kulšana, vētišana, linu maļšana, linu kulstīšana utt. (Vaivods, 8)

Jo nameņa kai atsevišķas ceļtnes saimisteibā nabeja, tod jō vītu izpīļdeja cyta telpa, un šū telpu sauce dažaidi: priekšnoms, siņces voi kuleņš [...] Par kuleņu voi kulīni tū vītu sauce topēc, ka tur senējūs laikūs ir nūtykuse labeibas kuļšona. Parosti kulīni nabeja dēļu greidas, bet nu mōla sameits pods [...] Dažōs vītos par kulīņu sauce treju sīnu pībyuvi pi utobas, kurs nūderēja nūsalikšoni. (Latkovskis, Latgolas sāta, 239)

15699. Ja kuls paliek mitrs, tad būs lietus. (LTT)

Vai tautenis ragamenis,
Kur jus mani redzejot?
Vydyn brōlu kulā gōju,
Vydyn māršu dērvēnī.
LD 10084,1

Kulisma, kulsmas – 1) metiens jeb klājiens, sagatavots kulšanai; kārta, daudzums. – “Lai jele atvēlot kādu zirgu kulsmu nomīdīt.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, I.puse, 110); “Ja, sienu vai salmus nesot, nokaisa zemi ar biezu kārtu, tad saka, ka siens vai salmi kulsmām palikuši.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 671); 2) klājiena vieta, kurā sabirst graudi; piedarbs; 3) izkulta, nevētīta labība; izkultie salmi. – “Pēc rijas nokulšanas sastumj kulsmu piedarba kaktos vētišanai.” (Milenbahs, II, 307)

Piederēja kulsmiņai
Pieci bērī kumeliņi;
Piederēja māmiņai
Dui meitiņas malējiņas.
LD 8160

Dieviņš prieka nevarēja,
Pa pagalmu staigādams:
Kulā dzied külējiņi,
Maltuvē malējiņas.
LD 28779,1

Kulstīt – ar īpašu rīku strādājot (sitot jeb kulstot), atbrīvojot linus vai kaņepes no spaļiem un nevajadzīgiem piemaisījumiem. – “Lai kaņepājus varētu lietāt, tad tie jāizkulsta, jāiztīra no spaļiem. Kaņepājus kulsta tāpat kā linus: ar kreiso roku tur kaņepāju sauju uz kakūša, bet ar labo ar brauktuvi (vārds no ‘braucīt’) jeb kulstekli kulsta.” (Skrastiņš, 192); “Linu buntas nekulstītas gulēja kūtsaugšā.” (Upīts, 14). Lietv. ‘kulstīkla, kulstekla, kulsteklis, kulstīklis’ – 1) rīks, ar ko kulsta linus. – “Kuļsteiklu taisie nu pavaca ūša kūka, ka jei nabyutu gluda, bet byutu ar rīveleitom.” (Reķēna, I, 528); “Kulstīkla no linu sauļas ne vien atdala un izsit mīstot sa-lauzītos spaļus, bet izvelk arī daļu no īsākajām šķiedrām.” (Ligers, 124); 2) palīgriks aušanā. – “Aužot krāsainus rakstus, pavedienus uzlasa, kā to pieprasa raksts, ar pirkstiem vai ar 15 cm garu koka nazīti, vai dēlīti, lāpstīņu vai šķipelīti, kulsteklīti (no vārda ‘kult’).” (Bilenšteins, 2007, 165). Pamatā ide. *kel- sist, cirst.

17690. Lini jāplūc pēc tās dienas, kad iesēti. Par piemēru, ja iesēti trešdienā, tad jāplūc sākot no ceturtdienas u.t.t. Tad ies viegli spaļi laukā pie kulstīšanas; bet, ja plūks priekš iesēšanas dienas, tad spaļi grūti izkulstāmi. (LTT)

17709. Rudenī lini jāmērc pilnā mēnesī, lai labāki izmirktu un kulstot spaļi atlēktu. (LTT)

22809. Ja kaut ko runā un izteic kādu vārdu aplam, kā par piemēru aužamās mustavas nosauc par kulstīklām, tad būs drīz slim ar karsoni. (LTT)

27339. Mātei, ilksīm pāri kāpjot, bērns izaug tāds kulstīklis, kas kuļas ar sievišķiem, vīrišķiem. (LTT)

27367. Sieva, kas uz grūtām kājām, nedrīkst kāpt [...] pāri ilksīm, /bērns/ izaugs tāds kā kulstīklis, pīsies ar sievietēm. (LTT)

Kuļamtalka, kulšanas talka, sprīguļtalka – agrākos laikos labības kulšana kopējiem spēkiem, iesaistoties tajā tuvākajiem kaimiņiem, kuļot pie katra pēc kārtas. Parasti kuļamtalka bija ne tikai kopējs darbs, bet arī kopēja pasēdēšana, dziedāšana, dažādas jautras izdarības, kas sekoja talkas noslēgumā.

Vecesmāt a kadrēz rāves
sprīgeltalke tikpat lukn.
(Ālant Vīls “Poem pa kulšen”)

Kuma, kums, kumma, kumbis – dzīvu zivju uzglabāšanai vai pārvadāšanai paredzēta trīsstūrveida kaste ar izurbtiem caurumiņiem un vāku. – “Kums – ietaise no dēļiem

ar izurbtiem caurumiem dēļos, kur uzglabā saķertas dzīvas zivis.” (Mīlenbahs, II, 312); “Noķertos miglus turēja ūdenī noenkurotā kastē – kummā.” (Bārda, 2005, 49); “Ūdenī piekrastē peld daudzas zušu un mazo kunču kumas.” (Sams, 1932, 74)

Uzeju tādu savādu ierīci, ko sauc par kummu. Tā taisīta no dēļiem un atgādina aizgaldu, kas iecelta strauta vidū. Kummai cauri plūst strauta ūdens, spirdzinādams lašu tēviņus un mātītes, kas šīni aizgaldā turami, kamēr no tiem varēs ikrus slaukt. Kad nu slaukšanas laiks pienācis, tad apliek mātītei divieli ap kaklu, paceļ virs ieslaucamās bundžas un sāk braucīt, lai ikri list bundžā. Tad tādā pat veidā uz mātītes ikriem uzslauca tēviņa ikrus [...]. Vēlāk no ikriem taisa kaviāru. (Veldre, 1939, 213)

Kūmas, kūmi, kūmiņi – krusttēvs ar krustmāti, krustību liecinieki; saglabājies vārdsavienojums ‘kūmās iet’. – “Prasiē kiumuos, juobrauc kristiet bārna.” = lūdza par krustmāti/krusttēvu, jābrauc krustīt bērnu (Veneranda Sarkane, Latgale, 2007). Saka arī ‘kūmos lūgt’, ‘kūmās stāvēt’, ‘kūmu nauda’ (Depkins, II, 85). Vārda izcelsme neskaidra, viens no pieņēmumiem – no latīņu ‘commater’ (Fasmers, II, 414).

15071. Agrākos laikos pieņēma vai trīs, vai piecas kūmas. Puisēnam allaž vajadzēja divus krusttēvus un vienu krustmāti, un meitenei otrādi, divas krustmātes un vienu krusttēvu. (LTT)

15072. Kūmās mēdz ielūgt 7 vai 9 cilvēkus. (LTT)

Katoļi lūdza kūmās tikai vienu pāri labu, jaunu, neprecētu cilvēku no radiem, jo sveši vēlāk nedrīkst precēties un radi tā kā tā jau nedrīkst precēties [...]. Luterāņi salūdza līdz 10 pāru kūmu. (Novickis, 73)

15074. Trīs no kūmām bija īpaši ievērojami un pie kristīšanas nepieciešami: ormanis jeb dižvedējs, nesēja sieva un vārda pādis. Par ormani izredzēja jo teicamu cilvēku ar labiem tūkumiem. Agrāki esot bērnus jāšus uz baznīcu nesuši. Tomēr jau ilgs laiks, kamēr šis ieradums vairs nepastāv. Pēcāk braucēju vismaz pavadīja kādi kūmi jāšus, kas tagad arī vairs nenotiek. (LTT)

15076. Uz kristībām vīrs ielūdza kūmās sievas radus, sieva turpreti vīra radus. (LTT)

15217. Bērnu kristot, kūmām nebūs atpakaļ skatīties. Kad to dara, tad bērnu uzaugušu baida baideklī. (LTT)

15220. Bērnu kristot, lūkoja, lai kūmas stāvētu cieti cits pie cita kopā, citādi bērnam augot reti, šķirbaini zobi. (LTT)

Jūs, kūmiņas, nezīniet,

Kur pādīte radījās:

No debess nolaidās

Ar sudraba ķēdītēm.

LD 1156,3

Kas krūmiņus briksināja

Liela ceļa maliņā?

Kūmas lauza žagariņus

Pādeji pirti kurināt.

LD 1268,1

Kunna, konna – “izkaptis lejgals” (DL, 1894, 99); “To daļu, ar ko izkapti piestiprina kātam, sauc par konnu.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 79). Aizgūvums no lībiešu vai igauņu val.

Kūns, kūnis, kūna – 1) miesa, ķermenis; tāds, kam ir noteikta forma; kāpurs. – “Vīnu un Dieva kūnu deve, kad konfirmēja.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007); “Tavs kūns ir sens.” = tavs ķermenis ir vecs (Gerlinde Mickus, Vācija, 2007); “Kūns var resns būt un var normāls būt.” (Gintars Engelins, Kuršu kāpas, 2007); “Širpulis iet per kūn.” = šermuļi iet pār miesu (Martins Sakuth, Zviedrija, 2007); “Cirmenis iekūņojas par kūni.” (KV, I, 381); “Bišu kūņi.” (Mīlenbahs, II, 336); 2) dzīvnieks, kustonis, būtne. – “Māte teica, ka jāiet kūņus apkopt.”; “Es iešu kūņus apraudzīt.” = mājlopus (Modris Čoka, Rīga, 2009); 3) tūļa. – “Bet vecais ilgi kūņājas kā kūnis.” (Mīlenbahs, II, 336). Īp.v. ‘kūns’ – apaļš, tukls. – “Kūns zirgs.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 684). Darb.v. ‘kūņot, kūņoties, kūņāties, kūnāties’ (kūņot, kūņoties) – lēni iet, tūlāties. – “Ieraudzījis, ka sieva ragana, uz krusta-

ceļa kūņodamās, metājuse rokas, saukdama: "Uz pusēm, uz pusēm!" (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 43); "Kūņājās visiem citiem ceļa braucējiem par lielu kavēkli." (Deglavs, 1911, 154); "Ravēdama viņa stundām ilgi kūņojas pa vagu." (Lapiņš, 1936, 36); "Ko te kūņāties, kam nesteidzies iet projām."; "Gan tas nabags kūņājās, bet nevar tapt projām." (Firekers, Konkordance, I, 273); "Kamēr citi vēl pa iekšu kūņājās – šie jau gabalā." (Lerhis-Puškaitis, 1903, 99). Nozīmes attīstība: apaļš, tukls – slinks, gauss, neveikls – neveikli, lēnām pārvietoties (Karulis, I, 444).

No verba *kūt /ar nozīmi 'tūkt' / vai no adjektīva 'kūns' atvasināts subst. 'kūnis' ar paralēlformām. Tā sākotnējā nozīme 'kas uztūcis, tukls, apaļš', no kā arī apvidvārds 'ķermenis' (lš. 'kūnas'). No šejienes arī 'kūniņas' (kūņa, kūņas) nozīme – 'kukainis attīstības stadijā starp kāpuru un attīstītu kukaini', ko raksturo iegareni apaļa forma, bieži kokona apvalkā, kas rada uztūkuma iespaidu. (Karulis, I, 444)

*Saimenieka lika ķēve,
Mana asa pātadziņa,
Seši dienas divi jūdzes
Kā kūņot nokūņoju.
LD 31818,3*

Kuntine – sievietu lakats. – "Kuntine jāuzsien." (Kalna, 1993, 165)

Kuntuži – veci, nonēsāti apģērba gabali.

*Voi voi, tu jauniči,
Kaidi tovi kuntužāņi:
Tarakaņ' apāduši,
Pūges vin pamatuš'.
LD 20381*

Kunulāji – "izkulti linu pogulāji; kaņepju galviņas". (Endzelins, Hauzenberga, I, 676)

Kuņa – stēllu, vērpjamā ratiņa, dzirnavu piederums. – "Kuņa – pie dzirnavām augšā šķērskoks ar caurumu, kurā iebāzts milnas gals." (Milenbahs, II, 316); "Kuņiņa – ratiņa vindiņa." (DL, 1894, 99); "Lai tinot linu vai vilnas diegu, gūcens neiegrieztos pirkstos, ir nepieciešams kociņš, pa kura caurumotiem galiem tiek izlaists pavediēns. Šo kociņu sauc par [...] kuņu, kuniņu." (Bilenšteins, 2007, 143)

Kupica, kupice, kupača, kupenice – 1) iezīmēta robežvieta; robežakmens. – "Vecie stāsta, ka /akmeņu kaudzes/ esot agrāk bijušas krievu – zviedru robežu kupicas." (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 412); "Uz kupicas uzlika palielu akmeni. Akmeņkalis ar āmuru un īpašu kaltu akmeni izkala krustu ar bedrīti vidū." (Antonijs, 166); 2) zemes uzbērums; kurmjā rakumi.

24580. Ja mājās piemīt prusaki, tie kāda daļa jāsalasa kastītē (sērkokciņu kastītē), jāpiesien kastītei aukliņa un jāaizvelk pie kādas kupicas uz krustceļiem, tad jānoliek kastīte ar visiem prusakiem uz kupicas. Mājās nākot, nav brīv skatīties atpakaļ, jo tad nekas neizdosies. Ja atpakaļ neskatās, tad visi prusaki aizejot no mājas. (LTT)

15840. Ja redz, ka kurmis izrok virs zemes kupačas, tad nākošā dienā būs mikstāks laiks. (LTT)

*Ko tie tēva suņi rēja,
Uz kupaču tupēdami?
Nāk no Rīgas precinieki,
Siekciem naudu mēridami.
LD 13658*

Kupurs I, kupure, kupare – pūralāde, “apaļiski uz augšu izliektu vāku” (Draviņš, 120); “kaste, lādes izskatā, ar apaļi velvētu vāku” (DL, 1891, 121). – “Pārnestu manai meitai pūru, zelta kuparu (šķirsts ar apaļu vāku).” (LTTP, V, 14); “Palīdz vēl kuparu iecelt ratos.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 42). Pamatā ide. *kup- liekt, izliekums, kaudze.

*Trīs dieniņas pastāvēju,
Brāļa klēti rūmidama:
Viena veca kupurīte
Brāļa klētes dubenā.
LD 7882*

Kupurs II – joks. – “Esi gan balamute, Jānīt! Vai tādi kupuriņi tev svešiem cilvēkiem jāstāsta!” (Kuzāne, 51); “Kur tu tādus kupuriņus izdomāji?” (Biruta Beķere, Sēlija, 2009); “Šī atbild, ka tādus kupuriņus nemākot.” (Kuzāne, 86)

Kuraste – “uz stīpām uzstiepts linums [...]. Kurastē uzglabāja zivis.” (DL, 1892, 108)

Kuraža, kuražas, kuraži – ragavas ar kurvi, arī statnis ar koka atzveltni, ko liek uz ragavām, lai būtu ērtāka sēdēšana. – “Kuražu uzsien ragavām, kad brauc uz pilsētu ar precēm.” (Milenbahs, II, 321); “Baznīcā laida divjūgu kuražās.” (Zariņš, 60); “Jūda zirgu kuražās.” (Zariņš, 61); “Piebrauca istabas durvīm Salni, iejūgtu liepu kriju kuražiņā.” (Jurgens, 122); “Viņš cienīgi iesēdās kuražiņā, pār kuras atzveltni karājās āpšādu sega.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 19); “Kuražā manija dažādas paunas un maišeļus, un beidzot – pašu braucēju.” (Kalniņš, 1977, 157); “/Viņš/ ar savu kuražu apgāzies, novārtījies balts ar sniegu.” (Upīte, 1911, 143)

<i>Brālīts brauca panācos Tiri koka ratiņiem: Egļu rati, bērzu spieķi, Kārķļu rikšu kuražiņa. LD 19061</i>	<i>Trīna sēž kuražā, Es kuražas pakaļā; Trīna grožus kustināja, Es pātagu žvadžināju. Tdz 51522</i>
--	---

Kurcums, kurcumi, kurciemi – 1) svētku dienas. – “Pēdējo svētdienu priekš gavēņa sauc par kurcumu svētdienu.” (Milenbahs, II, 321); 2) balle, saviesības. – “Par kurcumiem dažos apgabalos tiek sauktas kaktu balles.”; “Nākošo svētdien kurcumā redzēsimes.” (Milenbahs, II, 321)

15747. Mūsu tēvu tēviem bija gan aridzan svētas dienas, ... kā tie kurcumi, bet tie tos nesvinēja ar Dieva pielūgšanu..., bet ar plītešanu un visādu negantību. /W.Maczewski. Spr. grāmata, 1793, 90. / (LTT)

Kuriņš – neliela būda; zivju žāvējamā būda, žāvētava. – “Kas kuriņā ar uguni notiek?” (Jānis Vērdiņš, Kurzeme, 2008); “Salakas bēra kastēs [...] vai nesa uz kuriņiem kūpināt.” (Pāvuls, 196)

Kūris, kūrs – zivju metamais tikls. – “Lielos jūras murdus sauc par kūriem.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 493); “Lašus Daugavas grīvā zvejoja galvenokārt ar riņķa vadiem un murdiem jeb kūriem.” (Pope, 83); “Lašu murds jeb kūris ir vislielākais, to lieto vienīgi jūrā.” (LKV, XIV, 28174); “Arī ezeriem taisa lielos murdus – kūrus, pēc jūras kūru parauga.” (LKV, IV, 7992); “Pavasārā sāk zvejot ar katicām, lošiem un kūriem.” (DL, 1892, 82); “No pavasara vispirmāk liek reņģu kūrus.” (Veldre, 1939, 214); “Zvejnieki steidz noenkurot jūrā lielos murdus jeb kūrus.” (Veldre, 1939, 145); “Divreiz dienā izceļ kūru āmi, no tā zivis izņemot.” (Veldre, 1939, 146); “Gājuši vimbu kūrus izraudzīt.” (Štūlis, 1937, 120); “Mani dažreiz pacienāja ar Melnezērā kūros ķertu vēdzeļu gardiem ikriem.” (Štūlis, 1937, 7)

Kurtnieks – Vidzeme zviedru laikos muižas naktssargs. – “Pretstatā citiem kļaušu darbiniekiem kurtniekam bij jākalpo muižā arī sestdienās un svētdienās.” (LE, II, 1123)

Kur trūkums, tur velns (tūlit) pie ienaida celšanas = trūcīgos apstākļos cilvēki ātri sakašķējas. – “Tas jau nu vairāk katra dzīvē pasaulē ir: kur ir trūkums, tur velns tūlīņ pie ienaida celšanas.” (Upīte, 1911, 122)

Kurza, ķurza, ķurze – 1) no koka mizas pagatavots trauciņš ogu lasīšanai. – “Noraukusi alkšņu ķurzītes vienādā lielumā un ielasījusi katrā līdzīgā daudzumā pirmās ogas, Annele, govīs piesējusi, pasauca mūs abus reizē savā kaktā un atdeva mums ogas.” (Birznieks-Upītis, 38); “Nācās [...] uzduroties uz tādu daudzumu ogu, /ka/ laba ķurze bij vēl atlikusies saimniecei.” (Birznieks-Upītis, 1925, 24); “Viņa tam turēja priekšā prāvu egles mizas kurzu, pilnu lielu, sarkanu zemeņu.” (Janševskis, 1981, I, 64); “No egles mizas izmauktā tukšā ogu kurziņā.” (Janševskis, 1981, I, 255); 2) “kartupeļu grozs, grezele” (Latvijas Saule, 1926, Nr. 37/38, 411).

Kuska – galvas lakats, visbiežāk no zīda. – “Puika kuska.” = skaists lakats (Rucavā, tur Paurupē, 139); “Jauniķis dāvina mārtei zīda kusku.” (Pētersons, 93); “Kaspīnus noņemot, mārtei uz sienas kusku (= drānu, zīdeni), bet senāk sēja nāmatu (= autu).” (Pētersons, 188); “Meitas sien kaspīnus jeb kusku (lakatu) ar līpu (pakausī sasien mezglu zem lakata), kamēr sievas, ja arī pakausī sien, – mezglu uz virsu.” (Latvijas Saule, 1926, Nr.41, 447)

Kūtene I, kūtenis – lopu mītne, tas pats, kas kūts. – “Aptaisīja sētsvidum seši pēdas augstu žogu visapkārt, uzcirta jaunās kūtenes.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 103); “Visas kūtenes, visi aizgaldi, visi pasekšņi, visas malu malas pilnas.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 10); “Zosu kūtenē gailis iedziedās.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 76); “Aizcērt kūtenes durvis un nu tikai ar vāli spalē no vienas vietas.” (LTTTP, I, 272)

Vastlāvju vakarā meitai jājāj pa ceļu slota līdz cūku kūteņu durvīm, trīsreiz jāpiekļauvē un jāsaka: “Labvakar, čūciņ, vecmēmiņ!” Ja cūka atrukst, tad tai gadā dabūs precēties. (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 35)

Kūtene II – atslēga. – “/Vārtniņiem/ kūtene priekšā.” (Lipsnis, 2009, 8)

Kūtspakaļa – 1) kūts aizmugure; 2) pašaudzēta tabaka. – “Pašaudzētā tabaka kūpēja pipēs visur. Tās parastais nosaukums, ko daļēji izskaidroja kvalitāte, resp., smarža, daļēji paslepenais audzēšanas veids, bija kūtspakaļa.” (Johansons, 1970, 88)

Kūze, kūza, ķūze – nūja, runga, vica. – “Ceļa vīrs, uz Rīgu braukdams, ceļa malā nogriezis kūziņu.” (DL, 1894, 10); ““Kāpēc to kūzi līdzī velc?” – “Kad uzbruks vilks, sitišu.”” (Anceļāne-Kundrate, 44); “Šie iešot četros uz to avotu, un šis sviedīšot ar kūzi tiem milzeņiem.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 942); “Dasīti trīs reizes ar savu kūziņu.” = piesīt trīs reizes ar savu nūjiņu (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 664); “Muižas stārasts pieskrien viņam ar kārkla kūzu rokās un nikni blāuj: “Ļurba, vai tu nebrauksi!”” (Jurgens, 14); “Pastāsti savu noslēpumu ubagam, ubags to pastāsta savai kūzai, kūza visai pasaulei.” (Blaumanis, II, 71)

17531. Ja lops paliek slapjš un ir norasojs kā ar sarmu, tad viņu jāļ lietuvēns. Tad ir jāpāņem sērmūklā kūza, kurai galā krusts uzgriezts, un ar to atžubeniski jāsit trīs reiz lopam par sāniem. (LTT)

*Muižā gāju sievas ņemt,
Silā gāju kūzas griezt,
Ka varēju muižas meitu
Ik rītiņus sutināt.
LD 11336*

*Stārastam, vagaram
Šai saulē laba dzīve;
Būs viņa saulītē
Ar kūziņu jāstaigā.
LD 31492*

Kvalles – krekla apšuves, “aproces kreklam”. (DL, 1894, 99)

Kvarta, kvarts – naudas vienība – viena ceturtdaļa no rubļa jeb 25 kapeikas. – “Pirms solidams tikai pusrubli, kamēr beidzot salīga par pieci kvarti.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 54)

*Kad es biju jauna meita,
Es trejādi kupčojos:
Sēju rozes, magoniņas,
Sēju āra biškrēsliņus;
Par rozīti ortu ņēmu,
Par magoni pusdālderu,
Par to āra biškrēsliņu
Trīs dālderu, piecu māрку.
LD 6447*

Var.: 5. Par rozīti kvartu ņēmu.

Kvauka – 1) liela pīpe; 2) liela, smaga, neērta, neglīta slida. Vārds un tā nozīmes reģistrētas Dunikā (Milenbahs, II, 689). Klaipēdas apgabalā ‘Kvauka’ ir bijis bieži sastopams kursenieku (plašākā nozīmē austrumprūsiešu) uzvārds, ko var konstatēt, piemēram, pēc kapu krustu un pieminekļu uzrakstiem Svenceles, Lankupes, Nidas, Pliķu u.c. kapos. Priekulē un tās apkaimē (Klaipēdas rajons) joprojām dzīvo vairāki cilvēki ar uzvārdu Kvauka.

Kvēpināšana, sk. Svēpināšana.

ĶEDAS

Ķ

Ķauce – spolite, kuru ar uztītu dziju liek atspolē. – “Ķauces spūliet.” = uztīt dziju uz Ķaucēm (Brencis, 121).

Ķeda – sprēslica; kodaļa. – “Latviešu valodā vārdi vērkulis, ērkulis, kodeļš, vaķe, ķeda, blinis, sprēdekle, sprēslice [...] apzīmē gan koka rīku vērpjamā materiāla pie stiprināšanai, gan pašu materiālu, kas uz tā uztīts.” (Bilenšteins, 2007, 135); “Ar ķedu vērp.” (Milenbahs, II, 359)

Ķedele I – “ripas griežamais kociņš pie vērpjamā ratiņa.” (Milenbahs, II, 359)

Ķedele II, ķedelis – svārki, brunči. – “Sievās turij ķediles.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007). Aizguvums no vācu val.

*Visu dienu dūmi kūp
Linu talka namiņā:
Pašai nama saimniecei
Liela skāde notikuse,
Dui ķedeļi sadeguši,
Trešā veca cepurīte.
LD 28486,2*

Ķedināt – plucināt. – “Vilnu ķedināt.” (Bilenšteins, 134)

Ķeglis I – 1) koka rīks kartupeļu izkašanai no zemes; kāsis. – “Vēl šodien sastopam (piem., Taurenē) kartupeļu izkašanāsai šādu rīku – ķegli – kam galā atstāts viens vai vairāki isi nogriezti kāša veida zari.” (Ligers, 9); 2) rīks kaņepju paisīšanai, paisekls.

Ķegums – jumta kore. (Milenbahs, II, 359)

Ķeija – īpaši pagatavota nūja zēnu spēlei, ko sauca par ripošanu, “nūja ar zaru, uz kuras zēni staigā” (Milenbahs, II, 360); “Mums vajadzēja aizlaikus pagādāt vairākas ķeijas, lai apvist vismaz nedēļu vai divas.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 178)

Dažreiz no viena elkšņa iznāca divas trīs ķeijas – no resgaļa liela, no tievgaļa tādām vīram kā man. Nu vajadzēja tik nocirst zaru vajadzīgā garumā un tad atzāgēt elkšni pašu tā par puspēdas uz katru galu no zara, un – ķeija bija gatava. (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 178)

Ķeimars – jumis, divas kopā saaugušas ogas. (Milenbahs, II, 360)

Ķeipt, keipt – vārgt, vilkt dzīvību; lēnām atlabt pēc slimības. – “Mākot pateikt katra miršanu un izķeipšanu.” (Janševskis, 1994, I, 121); “Laikam neizķeipšot.” (Janševskis, 1983, II, 298); “Šis slimnieks gan vairs ilgi neķeips.” (Milenbahs, II, 360); “Es tomēr izķeipu, sāka atkal rasties dzīves prieks un mosties domas par nākotnes plāniem.” (Birznieks-Upītis, 370); “Jūsu kungs nav no dzīvotājiem, bet tikai tāds ķeipotājs – ķeips, ķeips, vilks elpu, kamēr aizrausies.” (Birznieks-Upītis, 330); “Tagad nu jau brangi atveseļojies un neviens vairs nešaubās, ka izķeips pavisam.” (Janševskis, 1981, II, 94)

Ķeiris, kairis – kreisrocis, kreilis. – “Uz kairu vai uz lobu, vai kurs it pa vydu.” (Kavieklis, 1808, 15); “Starp visiem šiem ļaudīm bija septiņsimts izlasīti vīri, tie bija kreili.” (Gliks, 61); “Atradis tādu kalēju, kas ar kreiso roku kalis (ķeiris bijis).” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 166); “Pat karoti viņš bieži paņem kreisajā. Tad mamma baras: Jem otrā rokā! Kur tāds ķeiris ies?” (Balandnieki, 8); “Tu esi kairis.” (Gerlinde Mickus, Vācija, 2007). Pamatā ide. *(s)ker- griezt, liekt. Nozīmes attīstība: liks – neveikls, nespēcīgs – kreiss (Karulis, I, 421). Tradicionālajā kultūrā labrocība saistās ar pozitīvo, pareizo, ar saules pusi, ar nākotni, savukārt kreisrocība un kreisā puse ar negatīvo, nepareizo, ar mēnesi, pagātni, bet arī ar burvestībām, pareģošanu.

2629. Jaunpiedzimušu bērnu neliek uz kreisajiem sāniem gulēt, jo tad viņš būs kreilis. (LTT)

2804. Kad bērnam pirmo kreklu velk, tad piedurknē priekšā jāvelk labā roka, citādi bērns būs ķeiris. (LTT)

2799. Kad bērnu pirmo reizi mazgā, tad pēc tam, bērnu apģērbjot, nedrīkst pirmo bāzt svārkos kreiso roku, jo tad bērns paliek liels ķeiris. (LTT)

11199. Jauna gods naktī ap pušnaktim vajag nūviļkt zeči nu kairuos kuojas un palikt zam golvas, tad veļ palikt četri kartu kungi un sacēt: “Tisuotājs, dzemdētājs, pasaruodi man!” Pēc tam vajag gulēt un vysu, ku viņ gribieji, iraudzeisi tūlaik sapynā. (LTT)

Atrāitnim roku devu

Ķeiri devu, ne labo;

Ķeiri devu, ne labo,

Nebūs viņa ligaviņa.

LD 15467,1

No tālienes es pazinu

Ķeira listu lidumiņu:

Pret saulīti celmi ciersti,

Greizaš auga atvasītes.

LD 28235,3

Ķekatas, ķekatnieki – 1) Ziemassvētkos (plašāk – veļu laikā) cilvēku bars, budēļi, kas, maskojušies, iet no vienas mājas uz otru, dziedot, veicot auglības veicinošus rituālus (staigāšana ar steberi, ķeku – zarotu, garu kūjām). Ķekatu gājiens noslēdzās ar ķekatu (budēļu) mielastu, kur saimniece/saimnieks atnākušos pacienāja ar ēdienu un dzērienu (parasti ar gaļas ēdieniem, pīrāgiem, desām, alu). – “Ķekatas un ķekatās iešana ir apmēram tas pats, kas mūsu laikos karnevāls jeb masku balle.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 199); “Mūsu pusē neteica ķekatnieki, bija tikai čigāni un čigānos iešana.” (Mežgalieši, 45); 2) garas koka nūjas, kruķi ar atzariem jeb īpašiem kāpslišiem, uz kuriem var atbalstīties ejot; 3) mājas gari, kas ir mirušie senči. No ķekatu ierašanās mājas saimnieki pārsvarā sagaida dažādus labumus, visbiežāk tomēr tie ir divdabīgi gari – ja ziedo, prot pielabināt, tie izpalīdzīgi, ja to nedara, tie var kļūt par kaitētājiem gariem. Lietv. ‘ķeks’ – jodkaris, ķekatnieks. Vārda ‘ķekata’ un tam radniecīgo vārdu pamatā varētu būt ide. sakne *kek – liekt, liks. Likais, likums bieži tika saistīts ar viņsaules, plašāk – ar maģiskajiem priekšstatiem.

Ķekatas ir māju labie gari, kas it īpaši palīdzīgas saimniecēm. Agrāk šie svētki tikuši sviņēti varenī – ķekatām par godu [...] Ķekatās lec arī virieši, bet nemaskojušies. Ķekatas isti ir sieviešu, saimnieču svētki. (DL, 1893, 141)

10741. Jaungada vakara iet arī ķekatas. Viens jaj uz koka zirga, otris uz koka āža. Viens pārģērbjas par žīdu, otris par čigānu. Tā viņi palaidņojas visu nakti. /A.Bilenšteina rok- raksts, Puze./ (LTT)

10742. Dažs aptinas ar zirnājiem un iztaisās par lāci, otris iztaisās par lāča didītāju un vadā to lāci apkārt. /A.Bilenšteina rokkraksts, Jaunauce./ (LTT)

Anna nebija mājās. Esot aizgājusi ķekātās. Kas tad tās tādas ir, brinījās puisēlis. Tad notika kas neparasts. Durvis ar lielu sparū atvērās – un kāds vīrs ar melnu seju un melnu platmali galvā saitē ieveda lāci. Lācis dancoja uz pakaļkājām un taisīja jokus. Tad ienāca liela dzērve. Galva tai bija no koka [...] Dzērve bija apsegusies ar palagu. Astes vietā viņai bija slota. Dzērve nāca klāt un knāba. Vēl sanāca dažādi ērmi un sāka dancot. (Balandnieki, 211)

Ķekātās vīri vilka kleitas, sievas biksēs, kartupeļi par zobiem, lai neatpazist. (Otilija Salm- grieze, Kurzeme, 2006)

Kas tur ribina

Uz istabīnu?

Ķekatas dancina

Savus kumelinus,

Līdz zemi krētiņas,

Apkaltas kājas.

LD 33270,1

Lec, ķekata, kur lēkdams,

Lec kāpostu dārziņā,

Nomin visas sikas nātres,

Lai aug balti kāpostiņi!

LD 33460

Izcepu kukuli

Četriem stūriem:

Tas bij ķekatu

Mielastiņš.

LD 33417

Ne gaļas labada

Ķekatas lēca:

Linīnu labada,

Balt' avetiņu.

LD 33428

Ķelderī – viegli vīriešu svārki. – “Sāka parādīties svārki arī no pusvadmalas ar vilnainiem audiem pirktos kokvilnas dziedziņu velkos un arī jau īsie jaunlaiku ķelderī.” (Vecpiebalga, 39)

Ķelpa, ķelpana – cilpa. – “Novij labu saiti ar ķelpu, uzsviedi tam kaklā un savelci ķelpu.” (Milenbahs, II, 363); “Nastas sasiešanu parasti veikuši divi: viens vilcis ķelpu, otrs virves galus.” (Draviņš, 1939, 468)

Ķeluvainis, ķeluvainis – sievas māsas vīrs. – “Vīrs savas sievas māsas vīru sauc par svaini vai ķeluvaini.” (DL, 1891, 5); “Redzēdams ķeluvaini atjājam, [...] atnāca [...] parunāties.” (Janševskis, 1981, II, 278); 2) ķeluvaine – vīra māsa. Pamatā ide. *k'al(ou-) (Gamkrelidze, Ivanovs, II, 771).

Pašas māsas ietaliņas,

Paši brāļi ķeluvaini.

Tdz 47019

Ķempe, ķempis, ķimpe, ķimpene, ķimpens – 1) koka piepe. – “Ozola, bērza piepi, kuru izraudzē, izvāra un izkaltē, un lieto pie uguns iešķilšanas, Rundālē sauc par ķempi.” (DL, 1891, 58); “Ķempis ar vienu malu pieaudzis pie lapu kokiem, sevišķi pie veciem bērziem vai viņu celmiem.” (Birmanis, 2); “Kad govš nemeklē vērsus, tad jādod ķimpens.” (DL, 1893, 11); 2) bieza bezveidīga masa.

Tautu dēla klētes durves

Zaļajāma piepītēm;

Mūs' māsiņas pūra vāks

Zaļajām zilitēm.

LD 16811

Ai, klučkas biezas,

Bet piedegušas!

Kamēr mātē govīs slauca,

Tikām klučkas ķempītē.

LD 2969

Var.: 2. Zaļajāma ķempītēm.

Ķempelis, ķempele – 1) koka klucis paliktņim, balstam. – “Uzmetos uz baļķu vedamā ķempeļā.” (Jākobsons, 222); 2) slogs, ko uzlika lubu jumtiem, lai tos vējš nenorautu.

Garu baļķu u.tml. vešanai ragavu priekšgalā uzsēja šķērskluci (ķempeli) – uz tā labāk varēja uzstiet paša baļķa resgali. Tā otru – tievo – galu uzsēja uz otrām, mazākām ragavām (t.s. pakalragūm). (Draviņš, 88)

Kad baļķus ved ar ragūm, tad resgalis guļ uz ķempeļa, bet tievgalis velkas pakal. (Milenbahs, II, 364)

Uz krijām lika lubas divām kārtām. Kad pirmā, apakšējā lubu aila bija noklāta, tai uzlika pār vidu kārti un tad ķempeli (slogu), lai vējš nevarētu lubas atcelt. (KV, II, 1509)

Ķēms, ķemēklis, ķemēks – 1) kaut kas neglīts, nejauks, atbaidošs, riebīgs. – “Viņš no tā ķēma, no tā negoda pārjēmts.” (Firekers, 166); “Tīs būdā, ķēms!” (Zariņš, 1978, 16); “Neaiztiec mani, kad es vistu ķēru, ķēms tāds!” (Upīts, 1984, I–II, 225); 2) gars baidētājs. – “Kas tur kā ķēms pasrādas, griežas?” (Langijs, 99); “Priekš gadiem kāds ceļavīrs esot nokauts, [...] šā vīra ķēms vēl pa brīžam vaidēdams apkārt staigānot.” (Fuhs, 1852, 20); “Pēterene, skaitīsim tēvsmūs, lai ķēmi zūd!” (Janševskis, 1983, II, 298); “Sāka runāt, ka tur rādoties ķēmi.” (Janševskis, Laimes bērns, 52); “Māņu ticīgais saka, ka novakars to ķēmu stunda esot.” (Fuhs, 1852, 40); “Nebaidies, neesmu nekāds ķēms: ķēmam nav miesas, nedz kaulu.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 42); “Tā [...] tas bailīgs ķēmu laiks pārgāja.” (Fuhs, 1852, 18). Pamatā ide. *kem- (sa)spiest, kavēt (Karulis, I, 459). Darb.v. ‘ķēmoties’ (ķēmuoties) – 1) ākstīties. – “Ko es ar tevi, tukšu lielību, ķēmošos.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 382); “Ko tu te ķēmojies?” (Valdis, 399); “Kas tevi dzina ķēmoties, ja neproti!” (Upīts, 1984, I–II, 259); 2) spokoties, neskaidri vīdēt. – “/Velns/ zilas zaļas ugunis esot spļaudījies un kā nekā ķēmojies.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 413); “Divainie miglas tēli, daždažādi izķēmojušies.” (Apsišu Jēkabs, 125); “Aizdzītie gari parādās ķēmodamies drīzi par lāčiem, drīzi par vilkiem, arī gaiļiem.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 368)

Cilvēks nav, ķēms nav, noķert nevar. (Mikla; atminējums: ēna)

7288. Kad tie pakrēslumā ko redz jeb kad nakti kas daudzās, tad ir tas tūdaliņ mironis jeb ķēms. /W.Maczewski, Spr. grāmata, 1793, 699./ (LTT)

6206. Tādu cilvēku gari, kas dzīvojot bijuši jauni, paliekot arī pēc nāves jauni, bet, ja cilvēki bijuši labi, tad arī viņu gari bijuši tādi paši. Labie gari retis rādījušies cilvēkiem un devuši savus padomus vai nu sapnī, vai arī kādā milīgā vēsmiņā. Ļaunie gari turpreti visādi aprūtinājuši dzīvot. Pēdējos ļaudis saucot par spokiem, ķēmiem, murgiem, māņiem, vadātājiem jeb maldinātājiem, lietuvēniem, baidekļiem. (LTT)

6233. Lielu grēcinieku dvēselēm līdz pusnaktij jāmaldās par ķēmiem apkārt. (LTT)

Nu puīši sadusmojušies, paķēruši sērmūkšļa kokus, bakstījuši visas pakaktes un triekuši ķēmu ar negodu laukā. Vai patiesi iztriekuši jeb ķēms pats izgājis, to nevar zināt; tikai to drīzi apmanījuši, ka ķēms ievīlcies kūti, atraisījis visām govīm saites un izdzinis sētas vidū, lai bizo. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 796)

Ķencele – 1) auzu kule zirgiem; 2) vēžu smeļamā ķesele, arī maiss, kurā liek noķertās zivis. – “Ķencele un laidenis bija palikuši brūcenē.” (Piķis Adatiņš, 2004); 3) mieturis; 4) “augšā un apakšā vienādi plats koka trauks ar divi osiņām” (LKV, X, 19436); netīrs, “aizaudzis” trauks.

*Vecā māt, vecā māt,
Sivēns tavu pipi grauz,
Kam tu mani mazu kūli
Ar to sīla čakārnīti.
LD 3049 var.*

Var.: 4. Ar to putas ķencilīti.

*Dieviņam zaļa roka,
Man bij zaļa ķeselīte;
Ko Dieviņš man iedeva,
To iebāžu ķeselē.
LD 33651*

Var.: 2. Man zaļā ķencilīte.

*Tautu dela istubma
Kā mērena ķencēlīt',
Es, pāditi dididama,
Sasapinu zirnājos.
Tdz 36758*

Ķencis I – kaut kas nolietots; vecs, nederīgs, nolietots koka trauks bez osām; sliktis zirgs u.tml. – “Tejūdzis savu ķencīti un braucis pa tīrumu.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 772)

Ķencis II, ķence – 1) kas šķidrš, arī miltu biezputra. – “Biezputrā ielējās pa pulka ūdens, nu izskatās kā ķencis.” (DL, 1891, 90); 2) bieza, glīdzaina masa; ziede. – “Saimniece patlaban iztecējuse mudīgi, mudīgi namā, aptraipijuse paduses ar bunduļa ķenci, iešāvuse čauksturi šekumā un teikuse: “Nekur klāt – visur garām; nekur klāt – visur garām!” Tūliņ pacēlusies gaisā.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 7). Darb.v. ‘ķencēt’ – 1) triept biezā kārtā, ziest. – “Tu ķencē sviestu tik biezi kā mālus.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 695); 2) rakņāties, ķeksēt. – “Bērni ķencējas pa biezputru.” (Milenbahs, II, 365); “Nolaidās uz plosta garšļaukus un sāka ķencēt vēžus no ūdens ārā un kultīt iekšā.” (Birznieks-Upītis, 94); “Drīz sāks ķencēt no ligzdām ārā strazdu bērnus cepšanai.” (Birznieks-Upītis, Bēglu laikos, 273)

Viņos laikos kādam vīram bij podiņā tāda ķence: ja aptraipa kreiso aci, tad jau notālumā sarezd, kur paslēpta manta glabājas. (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 231)

Ķenka, ķenķis – spieķis, nūja ar aizliektu augšgalu. – “Briesmīgi sklīd, bet nekas, man ir ķenka līdzī.” (Lidija Jansone, Kurzeme, 2006); “Atspiežos uz savas ķenkas un skatos.” (Janševskis, II, 271); “Vienā padusē balstīdamies uz ķenku, otrā rokā uz prāvu bozi, viņš nāca ar lielu sparū.” (Janševskis, III, 260); “Ieraudzīja durvis ar liku ķenku rokā stāvam nelielu, padruknu vecenīti.” (Janševskis, 1981, II, 58). Pamatā, iespējams, ide. *kenk- karāties (Karulis, I, 376).

Ķepe I, ķepa, ķepis – gabals, pika, kušķis, pārsla. – “Sniegs snieg ar lielām ķepēm.”; “Liels sviesta ķepis nokrita zemē.” (Milenbahs, II, 367); “Maza ķepīte (picka) vikses.”; “Govs ķepe.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 696)

Ķepe II, ķepis – spieķis, nūja, zizlis. – “Vecītis esot iedevis viņam vienu ķepīti un mācījīs, lai sitot pa ūdeni, tad šis varēšot cauri iet.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 918); “Izvelk vienu lielu ķepi un saka uz mācītāju: “Vai tu zini arī, ka šitas ir Mozus zizlis?”” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 219); “Šis neesot vis devis dāvanas, bet rāvis šai to ķepīti no rokas un sitis.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 922)

Ķepe III, ķepīte – medicīnā banka. – “Uz spranda liek dēles vai ķepītes.” (DL, 1894, 22). Darb.v. ‘ķepēt’ – likt bankas.

13257. Pret kaulu sāpēm iecienīti līdzekļi ir asins laišana, ķepītes (bankas) sausās un ar asins nolaišanu, tāpat arī dēles. Ieberzēšanai noder spirts jeb stiprs brandvīns ar sāli, kampara spirts un terpentīns. Slimo locekli sutina bērza lapās, arī pumpuros. (LTT)

Ķēpene – sieviešu sagša, “sega, ko ņem uz pleciem”. (Milenbahs, II, 374)

Ķerbele – “no nedrāztām klūdziņām pīts cilindra veida kurvītis ar stīpiņu” (Milenbahs, II, 368). – “No klūdziņām vai saknītēm pīts grozs ir ķerbele, bet no skaliem – grezele.” (Viese, 26); “Kartupeļu groziņiem vārdā [...] ķerbele (spaiņa veidā).” (Li-

gers, 135); "No kārkla klūdziņām pina ķerbeles." (Mežgalieši, 18); "Pavasārī gājām ķerbelēm klūdziņas griezt." (Ancelāne-Kundrate, 27); "Ņēmām rokā mazas ķerbelītes un gājām." (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 322); "Man ķerbelīte vienmēr uz elkoņa, tāpēc ka nevar mājās nākt ar tukšām rokām." (Ķuzāne, 52); "Manā ķerbelītē tikai kādi divi litri ogu." (Ķuzāne, 74)

Ķērcis, ķercis, ķerča – aizgalds cūkām. (Mīlenbahs, II, 368)

Ķereksis – "starp virgām atstāts ūdens ceļš, kur plostus var cauri laist vai laivām cauri braukt" (DL, 1894, 65). – "Visā upes platumā paliktu caurbraukšanai trīs neaizdambētas vietas – ķerekši." (Endzelīns, Hauzenberga, I, 696)

Ķereši, ķerešas, ķerši, ķeršas, ķereži – 1) pirtsakmeņi. – "Uzlej ūdeni uz ķerežiem"; "Uz pirts ķerežiem garu uzmet." (Modris Čoka, Rīga, 2009); "Uzmet siltumu uz ķerešiem." (Mīlenbahs, II, 368); 2) izdedži kalvē.

Ķerne – senākos laikos krējuma glabāšanai, raudzēšanai un sviesta kuļšanai paredzēts konusveida koka trauks ar paplatinātu lejas daļu un ar vāku augšdaļā. – "Nosmalstītu krējumu uzglabā ķērnē, kurā arī bieži kuļ sviestu." (Ligers, 157); "Sviestu kūlām ķērnē." (Toreiz Sēlijā, 47). Darb.v. 'ķērnēt' – sakult sviestu. – "Kad sviestu ķērnēja, tad allaž nazi, kam krusts virsū, iekš ķērnē iesprauda." (Fuhs, 1852, 11). Liet.v. 'ķērnēšana' – sviesta nišana. – "Tā piena ķērnēšana izdod sviestu." (Gliks, 61). Kaut arī vārds aizgūts no lejasvācu 'kerne', tas plaši iegājis latviešu pienapstrādes vārdrakjumā.

Ķierne jir ar tapeņu deļ paneju nūlaisšonys. Ķiernei jir kristeņš. Kristeņu cyloj pa ķierni, i svists sasasytās. (Reķēna, I, 541)

Ķērnei pie apakšas bijusi tapiņa, kad tapiņu parāva, noskrēja dibinā nostājušās sūkalas [...] Vēlākos laikos taisītas griežamas mucīņas jeb ķērnē, kādas vēl vienā otrā Zemgales sētā var atrast. (Bičole, 114)

Latvijā senākajos muižu sviesta trauku sarakstos ir minētas divu veidu sviesta ķērnē – stāvas, ar stampiņu un rotējošas, mucveidīgas. Zemnieku saimniecībās sāka lietot stāvas ķērnē, kas bija vienkāršākas konstrukcijas un samērā nelielas [...] Vidzemē stāva ķērne dominēja līdz 19.gs. beigām [...] Bet Kurzemē un it īpaši Latgalē, kur piensaimniecība mazāk attīstīta, stāvas ķērnē pārsvarā lietoja vēl 20.gs. sākumā un nelielās saimniecībās arī vēlāk. (Bušmane, 2007, 216)

25325. Kad raganas gribējušas iedzīvoties daudz pienā un krējumā, tad tās vilkušas saiti pa kaimiņu ganībām un teikušas: "Pikiem māliem manā ķērnē, citām mātēm klajas sulas!" Pēc tam saiti ieliek piena kambari kublā, lai tur satek. (LTT)

30039. Lai izkultu no krējuma daudz sviesta, tad nazis ar krustu virsū jāiesprauž ķērnē. (LTT)

2730. Jaunpiedzimušu bērnu, tā puisīti, kā meitiņu, mazgāja kreima ķērnē un mazgājamam ūdenim piejauca drusku medus; tad meitu puisīti mil un drīz izprecē un dēls dabū labu, smuku sievu. (LTT)

*Guli, guli, saimēniece,
Visi darbi padarīti:
Vista lokus noravēja,
Sivēniņi burkāniņus,
Kaķīts sviestu saķērnēja,
Sunīts traukus nomazgāja,
Dižais vepris kaudzi meta
Viņā lauka galiņā.
LD 32583,6*

*Saimēnīca kaķi kūla,
Aiz astītes turēdama:
Tas apgāza krējum' ķērnī,
Ciema kaķus mielodams.
LD 31125*

Ķerpes, ķerpes – 1) "jūras mēslī jeb sūnas" (DL, 1894, 65); "Vētrām rimstot, tās

skalojas krastā, sauktas par jūras mēsliem, senāk par jūras ķērpi.” (Gūtmanis, 22); 2) jumta sūnas.

Ķerze, ķerzis, ķirza, ķerzine, kerzine – “skalū, arī klūgu grozs ar nesamo saiti” (Reķēna, I, 542); “No platiem skaliem pina kerzines.” (Vaivods, 20); “Kartupeļu groziem vārdā ķirza (Naukšēnos).” (Ligers, 135)

Ķesele – 1) uz stīpas uzvilktis apaļš tīkliņš vēžū, arī zivju ķeršanai. – “Ar ķeseli iztīra āliņģi no ledus gabaliņiem un smel zivis no tīkla laivā.” (DL, 1892, 108); “Kad kapelēja mencas, tad vajadzēja, lai neaizbēg noķertā menca, paķert to ar ķeseli.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Vēži tā nākuši [...], ka varējuši tīri smelšus smelt ar ķeselēm ārā.” (Janševskis, 1994, II, 96); 2) kulīte, tarba; 3) zirgam kaklā uzmaucams neliels maiss, kurā iebēra ēdamo. – “Ķeselē parast ber ouzs un tad tuo mouc zirgam kaklā.” (Ādamsons, Kagaine, I, 437); “Klēti piegrāba prāvu ķeseli auzu.” (Janševskis, 1983, I, 134); “Padzirdija un pēc tam uzmauca auzu ķeseli galvā.” (Janševskis, 1983, I, 139); “Melnis izēda auzu ķeseli.” (Celms, 105)

Vēžus ķer ar ķeselēm (stīpā ievilkts tīkla gabals, kurai pāri laipiņa; uz pēdējās uz sien “ēdu”; ķeseles ir ieduramas – ar kātu un gremdējamas – kurām stīpa mēdz būt no dzelzs). (DL, 1893, 95)

Ķeseles bij divu veidu, vienas, kur sprauz kātu upē un kritiņš piegul uz pamata. Otrās bij garā auklā iesiets kritiņš, ar kātu paņēma un iecēla upē. (Otilija Salmgrieze, Kurzeme, 2007)

Stendes upē un ličupē, kur tās vēl seklas, zivis varēja ķert ar ķeselēm vai briedamiem tīkliem; tālāk uz leju dziļuma dēļ vajadzēja velkamo tīklu un laivu. (Draviņš, 253)

*Dieviņam zaļa roka,
Man bij zaļa ķeselīte;
Ko Dieviņš man iedeva,
To iebāžu ķesē.
LD 33651*

Ķesteris, šķesteris – baznīcas kalpotājs, baznīcas lietu glabātājs. – “Šķestera pienākumi bija baznīcā dievvārdu laikā ērģeles spēlēt, mirušos glabāt (apbedīt) un palīdzēt mācītājam baznīcas rakstus vest.” (Jurgens, 110). Vārds aizgūts no lejasvācu ‘koster’, kur tas ienācis no latīņu val.

Ķestēs – siena “gubu nesamie koki”. (DL, 1892, 129)

Ķestēs ir 2 līdz 3 metri gari koki. Viens gals resnāks, otrs tievāks. Ķestēs saliek paralēli vienu otrai ap 80 cm platumā. Sienu klēpi ar grābekli paņem un noliek uz ķestēm. Saliek 5–6 klēpjus. Stiprāks iet priekšgalā, vājāks aizmugurē un nes uz kaudzi, ratiem vai vienalga kur. (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

Mums bij tāda pļava ezerā, kur mēs ar laivu braucām. Tos sauca pa kūģiem, kur sakrāvām un nesām tās uz, uz, nu mēs, es nezinu, kā citur sauc, mēs viņus saucām par ķestēm, divi tādi koki, lika virsū sienu, un mēs nesām, lai taisītu ezerā kaudzi, vai ne. (Anna Pundure, Kurzeme, 2002)

Ķētriģis – 1) narkotisks, pievilinošs. – “Kaķu mizali ir ķētriģi.” (Milenbahs, II, 377); 2) stiprs, spēcīgs. – “Bērzu malka ir ķētriģa; tās nevajag daudz bāzt krāsni.”; “Vējš tagad ir ļoti ķētriģis.” (Milenbahs, II, 377)

Ķiba – koka trauks piena raudzēšanai; arī sviesta glabājamais trauks.

Pienu raudzē [...] ķībā, garā un patievā traukā ar vāku; augšgalā tas ir platāks, un netālu no dibena tam ir ierikota spunda, lai pēc nokrejtā piena sarūgšanas siltā vietā varētu izlaist suliņas. (Ligers, 155)

Ķibelēt – aprūtināt, sagādāt nepatikšanas, likt šķēršļus. – “Kad mūs tur kā neķibelē.” (Janševskis, 1981, I, 270); “/Kūri/ gan vieni paši, gan kopā ar leišiem vāciešus ķibelēja, gribēdami šos pagalam aizdzīt.” (Šulcs, 1832, 27); “Liels tēviņš sēž kapsētas malā – ķibelē braucējus.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1. puse, 974); “Vēl arvienu nevar izprast, kā [...] tik skaidrā dienas laikā var ķibelēt.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1. puse, 345). Lietv. ‘ķibele’ – nepatikšanas, kavēklis, negadījums; strīds. – “Cilvēkam dzīvē var uzbrukt dažādas ķibeles, dažādas ķezas, bet tomēr lielākas nav nevienas par to, kā kad taisnība pazūd vai izkrīt.” (Apsīšu Jēkabs, 129); “Starp saimnieku un saimnieci labas ķibeles cēlās.” (Fuhs, 1852, 13); “Vislielākā ķibele iznāca ar burvjiem un raganām.” (Upītis, 19). Pamatā ide. *(s)kep- (asi) liekt, liks. Nozīmes iespējamā attīstība: liks – liks priekšmets, aiz kā aizķeras, klūp – šķērslis, kavēklis – negadījums, nepatikšanas (Karulis, I, 470).

9965. Ja gadās no rīta uzģērbt kādu apģērba gabalu ačgārni, tad tajā dienā dabūs piederztes (virietis) jeb kāda ķibele notiks (sievietei). (LTT)

31354. Kad cilvēks pa sapņiem mazgājas ūdenī, siltā vai saltā, tad nomazgā savas nelāmes, ķibeles, ķezas. (LTT)

Ķibis – ratu virsdaļas laukuma paplašināšanai un sīkāku mantu vešanai speciāli pierīkots kurvis, “kas tika gatavots plāns un no viegla koka, ar neredz paaugstinātu aizmuguri” (Draviņš, 88); “Šo ratu kurvi galvenokārt sauc par ķibu, ķibicku jeb kulbu.” (Bilenšteins, 2007, 277)

Nosaukums varētu būt cēlies no vienas vārda saknes, kas izsaka kaut ko apaļīgu vai izdobtu [...] Ķība jeb ķibicka būtībā [...] ir izdobts trauks ar apaļīgi izliktām malām [...] Vēl tikai jāpiebilst, ka latviešu apaļīgais sviesta trauks ir ķība, ciba. (Bilenšteins, 2007, 277)

Ķidulis, sk. Likāns.

Ķigulis – no kūlišiem sakrauts labības stats (DL, 1894, 66). – “Kad sāka stādīt ķiguļus, viņa piesteidza un nesa tikpat kā citi.” (Birznieks-Upītis, Pelēkā akmens stāsti, 32)

Ķikars – mazs kumosīņš, drusciņa. – “Tā ir skopa saimniece – ganiem uz maizes uzlikuse tikai ķikaru sviesta.” (DL, 1892, 49)

Ķikuzis, ķikucis – pīga. – “Ja grib, lai kaimiņam [...] kāposti neaug, tad to stādīšanas laikā caur sētmalu esot jārāda ķikuži.” (Ligers, 131)

Ķiķēt, ķiķāt – ķidāt, tīrīt zivju iekšas. – “Pēc labiem lomiem pie /zvejnieku/ nameļiem ķiķē mencas.” (Sams, 1932, 31); “Izķiķētās reņģes viegli apsāla, apkaisa pipariem, apviļā miltos un apcep eļļā gaiši brūnas.” (Mūsu virtuves noslēpumi, 37)

Ķimene – rīva koka trauka dibenmalas iekšpusē dibena ielikšanai. – “Mucām iegriez ķimenes abos galos.” (LKV, X, 19501); “/Druvnesim/ bija ciets dibens ķimenēs.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 169); “Dabūja iztukšot stopu līdz pēdējām ķimenēm.” (Janševskis, I, 178). Vārds aizgūts no vācu ‘kimme’ (Milnbahs, II, 381).

Visas vecas pīku baļlas

Vedībās sanākušas;

Cītai stīpas nokritušas,

Ķimeniņas nolūzušas.

LD 16328

Meženieku novadā

Nav neviena laba puīša,

Visi tādi vindas spaņi

Nosistām ķimenēm.

LD 20257

Ķimeņgriezis, ķimeņgrauzis, ķimeņu griežamais – rīks gropju, ķimeņu jeb donu iegriešanai koka trauka iekšpusē, lai tam varētu iestiprināt dibendaļu. – “Ar ķimeņgriži izgrīž ķimiņš [...] Baļgom, bucom i visim kūka traukim lyka ķimiņš i vaidziē ķimeņgrīža.” (Reķēna, 1975, 72)

Ķimpulis, ķimpuls – 1) neliels, apaļš koka gabals. – “Še tas pats alkšņa ķimpulītis – taisi tapiņu.” (Milenbahs, II, 381); 2) garāks spieķis, nūja, virve. – “Skribas – vairāki gari ķimpuļi sapīti kopā, kuri tad top uz ratiem un ragavām likti.” (DL, 1892, 177); 3) skrandas, lupatas, driskas; karekļi. – “Stienis sadroztēts vienos ķimpuļos.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 1); “/Lukturis bij/ apkārsts ķimpulišiem un trizulišiem, kas bija pīti no doņiem un salmiem.” (Atziņas, 24)

Ķincis, ķincītis – mazais pirkstiņš. (Endzelins, Hauzenberga, I, 703)

Ķingalis, ķingulis – 1) gabals. – “Ķingalis gaļas.”; “Te nebija cāļa gaļas, ne suvēna ķingališa.” (Milenbahs, II, 382); 2) milna.

Ķinka – mīksta, staipīga masa, pīka. – “Maize izcepta tāda kā ķinka, ķeras zobos iekšā.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 703)

Ķipsis – 1) trauks, pagatavots no koka dēlišiem, izmantots ūdens smelšanai, govju slaukšanai (slaucene) un šķidrumu uzglabāšanai. – “Ķipsis ir koka trauks ar vienu garāku dēlīti uz augšu roktura veidā. Tilpums ap 0,5 spaini.” (Cibuļskis, 180); “Ar ķipjiem smēla ūdeni, galvenokārt pirti.” (Viese, 26); “Priekšā uz galdiņa tiem bija alus ķipsis.” (Pelēcis, 36); “Palūdz saimniecei ķipīti govju pienu.” (Birznieks-Upītis, 1925, 26); “Marčs mēģināja, bet nevarēja ar īso rociņu lielo ķipi aizsniegt.” (Valdis, 10); “Spodri noberztie ķipji aizveļas pa smiltīm.” (Leimane, 1990, 11); 2) galva. – “Vārda ‘ķipsis’ vienkāršrunas nozīme ‘galva’ izveidojusies ar daudzām valodām raksturīgu pārnesumu ‘apaļš trauks’ – ‘galva.’” (Karulis, I, 474); “Komandierēšanai ir vajadzīgs dūšīgs ķipsis.” (Jākobsons, 247). ‘Ķipsis’ radn. vārdam ‘ciba’, abiem pamatā ide. vārdsakne *keb(h) – liks, liekt. Nozīmes attīstība: liekt – izliekums, noapaļojums – izliekts, apaļš trauks (Karulis, I, 170).

Ķipsis – mazāks ūdens smelšanai, lielāks graudu un miltu iegrabšanai. Tas ir koka trauks no galdiņiem taisīts kā spainis, kam viens galdiņš augšgalā palaists garāks kā rokturis satveršanai. (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 170)

24104. Kas pēdējais pirti peras, tam jāpasmel ūdens ķipīti un jāatstāj uz lāvas, lai svētai Mārei būtu ko pērties. (LTT)

22692. Ja Māras ritā uz zediņiem uzlikts ķipsis pārvelkas ar ledu, tad nākošais rudens būs silts; bet ja ūdens ķipi nepārsalst, tad nākošā rudeni jau priekš Miķeļa būs auksts laiks. (LTT)

23714. Cauru vasaru ķipsis ar pienu jāapsedz, jāuzmet virsū brunči, lai neredz citi, kad slauc, jāklausās, vai kāds neiet garām, ja iet, tad jāpārstāj slaukt. (LTT)

23975. Kad pirmo reiz pēc atnešanās govi izslauc, tad piens jānes apsegtā ķipī, citādi govim ciči sprēgā. (LTT)

34561. Ziemassvētkos uzliek zirgu stalli ķipi alus uz plaukta un apcienā visus ar to. /A. Bilenšteina rokkraksts, Jaunaucē./ (LTT)

30771. Traukiem (spaiņiem, ķipjiem) vienmēr jātur tīrs dibens, tad viņā saulē būs tīrs galds. (LTT)

Ķīrmenis, ķīrmīns, ķīrmelis, ķīrmulis – 1) ķīrmis, ķīrmgrauzis. – “Malkas strēķos dažreiz ķīrmeļi parkstina.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 647); 2) tārps;

slika. – “Ķirmeņi izēduši šogad ābolus.” (Milenbahs, II, 384); “Naktines liek ar ķirminiem, kas diži izlien iz zemes.” = uz naktsāķiem liek slika, kas daudzas izlien no zemes (Gintars Engelins, Kuršu kāpas, 2007); 3) zalktis; arī odze; liela čūska. – “Ķirmeņa raksts sevišķi izcilus paņēmiens kuršu ornamentā.” (Latvju raksti, I, Aļšvanga, 19); “/Cimdu/ kātiņi izadīti ar likumainajiem ķirmeņu jeb zalkšu rakstiem.” (Janševskis, 1994, I, 58); “Ko tu te viens pats tā guli mēnesnīcā kā ķirmenis saulgozni?” (Janševskis, 1979, 214); “Pilli kuiti ķirminu.” (Rucavā, tur Paurupē, 140); “Ķirmini ar iet pa ūdini.” (Anna Šmite, Kurzeme, 2007)

Pakalis kādu britiņu, / dzenis/ veikli kā karuseli aizgriezās taisni pretim otrā pusē un palasa dažus ķirmuļus, tad atsvežas atpakaļ un kaļ atkal no jauna, un pēc britiņa lasa atkal pretējā pusē ķirmuļus. (Birznieks-Upītis, 343)

Ķirpa – gareni salikta siena, linu, labības, dārzeņu guba. – “Parādīja ar roku uz Līču saimnieku, kurš lika labību ķirpā.” (Saulietis, 30); “Noplūktus linus saved gubā pie kārsta sukāšanai, tā ir linu ķirpa.” (Milenbahs, II, 385); “Runkuļu dārzos pacēlās augstas, zemēm apmestas ķirpas, kas pa gabalu izskatījās kā nošķelti, lidzenā vietā iekrituši kalnu pauguri.” (Leimane, 1990, 36)

28498. Ja ziemā lielas kupēnas sniega, tad nākošā vasarā tikpat lielas ir labības ķirpas. (LTT)

1723. Āboliņa ķirpā pirmais klēpis jāliek no ziemeļu puses, tad peles neēdot, tāpat arī ar labības ķirpām. (LTT)

Dievs dod miežu arājam

Simtu ķirpu tīrumā;

Dievs dod putnu šāvējam

Ne spalviņas neredzēt!

LD 28258

Ķists, ķiste – 1) labības kaste. – “/Labību/ glabājuši klēti ķistos ar vairākiem nodalījumiem.” (Suitu pūrs, 23); “Kviešu graudu ķistā visu vasaru glabāja kūpinātas desas, arī citus kūpinājumus.” (Lidija Jansone, Kurzeme, 2007); 2) kaste, kurā zvejnieki liek zivis. – “Bija diž ķist un maģ ķist. Ar diž ķist mērija zuvis.” (Martins Sakuth, Zviedrija, 2007); 3) telpas rotājums – liels salmu puzuris, pie kura piekārti mazi puzuri. – “Istabu pušķoja kāzām. Pa visiem kopā veselu ķistu uztaisīja no salmiem.” (Lidija Jansone, Kurzeme, 2007)

Ķīvenis I, ķīvens, ķivis, ķīvene – 1) baļļa alus raudzēšanai, kubuls. – “Ķīvenē iebērtu iesalu aplej ar vārošu ūdeni un apmaisa ar menti.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 170); 2) koka trauks. Aizgūts no vācu val.

Apentiņš, gudris viris,

Kokā kāpa pautus dēt;

Tas ar savu gudrumiņu

Ielēc alus ķīvenā.

LD 19544

Cirulītis alu dara

Ogu pora malīnē;

Atskrēj bite strēliniece,

Sasit alus ķīveniti.

LD 2643

Ķīvenis II, ķīvens – stēļu sastāvdaļa – “apaļa koka galva (ar robainu dzelzi un radziņiem), uzdzīta uz bomja, uz kura saauosto audeklu pēc atlaidiena uzgriež”. (Milenbahs, II, 390)

Ķīvītis – agrāk kaņepju auklu vijamais rīks. – “Kad rudenī izskūjāja kaņepes, tad līdzīgi kā dziju vērpj, tā ar ķīvīti vērpja kaņepju auklas.” (Andrejs Knipens, Kurzeme, 2002)

Ķocis, ķocele, kocis, čočis (ķuocis, ķuocele, kuocis, čuočis) – 1) pīts grozs. – “Vai jūs, rakari, nevarat darbu strādāt? Ķočus un vāceles pīt?” (Balandnieki, 69); “Kam va-

jag ķocišus? Pērciet, pērciet!"; "Tādus čocišus mēs paši arī mākam nopīt." (Janševskis, 1981, II, 202); "Paņem to čoci." (Dace Skrauča, Rīga, 2007); "Paņem ķoci, aiztec uz dārzeli, atnes rāciņus." (Antonijš, 141); "Ķuocus pine iz vicu." = kočus pina no vicām (Grieta Kekštaite, Lietuva, 2007); "Ieplakā aiz paugura sīks purvelis, tak dzērvenes tur, neticēsiet, kā ikšķa gali, divās stundās ķocītis pilns." (Zile, 102); 2) ratu kulba, ratu kurvis; 3) neliels trauciņš; koka mizas kārbiņa. – "Bija jau piepildījies māla ķocišus un vedināja sadzert." (Leimane, 1990, 58); "Izņēma no tīna ķocīti ar miltiem." (Lerhis-Puškaitis, 1903, 104)

Ķocis ir liels tāds, riktīgs grozs, parasti ieapaļš, rupji pīts. Kartupeļus vāc ķoci. (Olga Utkina, Vidzeme, 2007)

Kocis jeb ķocis var būt taisīts kā no bērza, tā arī no jebkura cita koka mizas, no platiem plēstiem priežu skaliem vai pīts no kārklu klūdziņām. (Bilenšteins, 2007, 107)

Viri ziemu brauce mežā, vakaris pine grožas, pineklus va kočus, mātes akal sagājušas adija va verpe, va cita ko vakaris darīja. (Anna Roga, Kurzeme, 2002)

27129. Sietiņu, groziņu jeb ķocīti nedrīkst uz galvas likt, lai vātis nemetas. (LTT)

Ķudelis, ķudele – tikls strikta zvejai. – "Striktu zvejo ar ķudeli vai strikta vadu." (Veldre, 1938, 41); "Saulei lecot /tubes/ uzpeld uz virsa, un tad ar ķudeli tās var izvilkēt ārā." (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); "Sarunāts tikties ar vīriem, lai izvilktu ķudeli, strikta vadu, striegtu smilšu zivis tubiņas uz āķiem un dotos selgā ūdas mest." (Gūtmanis, 50)

Ķūķis, kūķītis – 1) linu vai labības kūlišu kopa. – "Sievas nopļautos rudzu kūlišus lika kūķos." (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007); "Lielā Anna, pietvikusi sarkana kā biete, ņēma rudzus kūlišos un cēla kūķus." (Balandnieki, 126); "Piedarba vidū sacelsts liels rudzu kūķis." (Balandnieki, 129); 2) "slapja, gubā saaugusi labība" (Milenbahs, II, 333); 3) siena tupesis; 4) darba rīku (lāpstas, izkaptis u.c.) rokturis. – "Izkapts kātam divi kūķi: mazais kūķis, ko noķer labā roka, lielais kūķis, ko noķer kreisā roka." (Milenbahs, II, 333); 5) rokas dzirnavu piederums, detaļa. Pamatā laikam ide. *kūk- no saknes *keu- liekt, liekties; ieliekums, izliekums (Karulis, I, 436).

/Linu/ kūlišus ar pogaļām uz augšu sasiens mazā blāķīti, kam vārdā arī krēsliņš, kūķis (Puzē), slita (Alūksnē, Bērzaunē, Smiltēnē, Vecpiebalgā), slite (Gaujienā), sliktiņa (Drustos). (Ligers, 103)

Ķulpis – 1) sālstrauks. – "Kazdangas ķulpis ir ļoti līdzīgs Dobeles buņķim." (Bilenšteins, 2007, 49); 2) dzēriena trauks.

Ķulpis izgredināts no cieta, sūksta viengabala bērza koka, garenī četrstūrainis, ar kātu; to lieto sāls uzglabāšanai. (Milenbahs, II, 391)

Dzersim, brāļi, ķulpīšos,

Lai stāv tēva bikerīts,

Lai stāv tēva bikerīts,

Līdz citam vakaram.

LD 19600,1

Ķuslis – spilvens, ko paliek mīkstākai sēdēšanai ratos vai ragavās, arī ar salmiem piebāzts maiss gulēšanai. – "Stiepj no klēts augšas spilvenam piebāzto ķusli un pats spaida rokām, lai tas būtu mīkstāks." (Birznieks-Upītis, Jaunpūsis, 154); "Pašā virsū pagalvas ķuslis un sega." (Birznieks-Upītis, Mežā, 310); "Pašā vakarā atstiepu vēl tēva veco kažoku apšegam un doņu ķusliņu pagalvi." (Birznieks-Upītis, 55). Aizgūvums no vācu val.

LIELVĀRDES JOSTA

L

Lāba – gaismeklis, lukturis, lāpa.

6226. Dvēseles varēja zināmos brīžos debesu riju vai arī tumšo leju atstāt un nolaisties pasaulē apciemot savus mīļos piederīgos [...] Vakaros, tikko saulīte nogāja, viņi lika visus dienas darbus pie malas, izposa, izpušķoja istabu, lābā (lākturī) aizdedzināja skalu un, dziedot vai klusiņām sarunājoties, sagaidīja dvēseļu atnākšanu. (LTT)

Labāk ar Dievu nabags, nekā ar Velnu bagāts – bagātība vien laimi nenes. (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 21)

Labdarīt – darīt labu citam un vispār darīt labu. Īp.v. 'labdarīgs' – tāds, kas palīdz, ar labiem nodomiem vai labiem darbiem; labs. – "Es ilgojos viņas vēstuļu, tās man bija ārkārtīgi labdarīgas." (Hauzenberga-Šturma, 228); "Vecos laikos bija dūšīgāki vīri. Dzīvoja rijās, ne istabās, un riju dūmainais gaiss tiem bija labdarīgs." (Veldre, 1938, 136). Lietv. 'labdaris' – 1) tāds, kas otram labu dara. – "Par laimi gadās kāds labdaris." (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 110); "Mēs esam atraduši savu labdari!" (Janševskis, I, 353); 2) cita uzlikta lāsta, slimības atbūrējs, labais burvis, dziednieks. – "Neko darīt – gājuši pie labdariem." (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 183); "“Kuš, kuš!” viņš domā, “ko es varu zaudēt – aiziešu pie labdara izrunāties.”” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1. puse, 6); "Tur vēl pilnīgi valdīja burvji un labdari, raganas un pūšlotāji." (Pumpurs, 24); "Atradās labdaru starpā ļaudis, tiklab vīrieši, kā sievietes, kuri smalki pazina visus Baltijas zemes augus, stādus un zāles, zināja viņu dziedinošo un kaitīgo spēku." (Pumpurs, 38); "Vecā [...] tikusi izdaudzīnāta par lielāko labdareni." (Rakstu krājums, 1896, 44); "Bābu un labdaru padoms te nepietiek." (Latviešu ārste, 139). Lietv. 'labdarišana' – labdarība; palīdzība. – "Del pateikšonas par tovu labdareišonu." (Evangēlija toto anno, 1753, 109)

Dažādi nolikumi, kā zivis, aizperētas olas, jēli gaļas gabali, asins peļķi, kāds nedzīvs kustu vai cits kāds acis krītošs gabals, ar ko burvis savu ceļu apzīmēja; šādas lietas nedrīkstēja aizkart ar pliku roku, bet vajadzēja saņemt ar vilnainu lupatu un tad aiznest labdariem, kuri tos prata paglabāt, tas ir, tā ka burvim pašam uznāca tā nelaime, ko citiem bij nodomājis. (Pumpurs, 27)

Labietis, labieši, labais, labie – senāk brīvo ļaužu augstākā kārtā. – "Dziesmas daudzina pie latviešiem trīs šķiras jeb kārtas: labiešus jeb bajārus (muižu dokumentos 'leimanen'), saimniekus jeb zemniekus un kalpus." (Tdz, IV, 228).

Vārdam pamatā ide. *labh- tvert, grābt. Nozīmes attīstība: satverts – iegūts (par īpašumu) – vērtīgs (Karulis, I, 480). Īp.v. 'labs' – 1) bagātīgs; 2) vērtīgs; derīgs, vēlams. Lietv. 'labs, labums' – īpašums, manta, vērtība.

Kā sengrieķu valodā 'agathoi' (= labie) jeb 'aristoi' (= vislabākie, no kam aristokrāti) apzīmēja muižnieku kārtu, tā arī senlatviešiem, kā rāda /tautasdziesmas/, ir bijusi sava par labajiem jeb labiešiem saukta lielmaņu kārta; un izteiciens 'dažs labs' senāk ir nozīmējis: "dažs lielmanis". (Endzelins, 1974, 356)

*Labi labi labiešam,
Lab' tecēja kumeliņš!
Kā tas labi netecēs,
Auziņām barojams?
LD 29820*

*Labs vīrs iegāja
Laba vīra sētāi,
Izsita stenderi
Ar naudas kuli.
LD 33338*

Labināt, labināties – ar laipnību pierunāt; izpatikt, izdabāt, glaimot. – "To negribi? – labinājās šis, glāzīti tam tuvāku pastumdams." (Siliņš, 1888, 19); "Zobgalīgi biedēdamas vai arī labinādamas." (Brigadere, 12)

29130. Ja gans grib pielabināt suni, kas nestāv pie lopiem, tad ganam suns jāpiesien mežā pie kāda koka un jātur tur trīs dienas. Pēc tam ganam trešā dienā jāaiznes sunim maize un jānoglauda. (LTT)

10084. Meita puisī var pielabināt, ja tā pie puīša durvīm noliek mālu podu (trauku). (LTT)

*Laba biju labināma,
Necināma nederēju,
Necināma nederēju
Ne istam brālītim.
LD 3608*

*Laba mana ligaviņa,
Kad ar labu labināju,
Saku vienu ļaunu vārdu, –
Iemet' sāli ugunī.
LD 21758*

Labs gulētājs var nogulēt arī uz pātagas kāta – saka, kad ļoti gribas gulēt un nav iespēju domāt par ērtībām. (Birznieks-Upītis, 1949, 298)

Labzāle – dziedniecībā lietota zālīte (latīņu val. 'strychnus nux vomica'). – "Kad sāp kakla iekšpusē vai arī tur kas aug, tad mutē jātura labzāle un tās slienas jārij dibenā." (DL, 1894, 114); "Vai tikai kāds [...] skauģis pa nakti neiegrūda teļam kādu labzāli!" (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 201)

Lāča miegs – dziļš, ilgs miegs.

16975. Lielās piektdienas rītā, kas pēc saules lekšanas pieceļas, tas to gadu guļ lāča miegu, tas nozīmē, ka nekad nevar pieteikties izgulēties; arvien gribas gulēt. (LTT)

22563. Māras dienā lāči pamostas no sava ziemas miega. Lai arī cilvēkam nebūtu jāguļ visu gadu lāča miegs, tad Māras rītā katram priekš saules jāskrien uz āliņģi muti mazgāt. (LTT)

22578. Kas Māras rītā aizguļas, tam visu gadu būs lāča miegs. (LTT)

Lāčauss – augs deviņviru spēks, saukts vēl arī par sviesta zāli. – "/Lāčauss/ aug akmeņainās, neapstrādātās vietās, uz pakalniņiem un papuvu laukos." (Birzmanis, 40)

Lāčpakaļa, lāča pakaļa – jumta veids. – "Jumtus, kam gali pārkaras pār zelmeni un kas isāki kā sānos, sauc par jumtiem ar "lāča pakaļu" vai ar šļaupumu, šļaupni. Šādi jumti sastopami ļoti bieži sevišķi uz vecām dzīvojamām mājām un dūmu istabām." (Latvju raksti, II, Krustpils, 27); "Lāča pakaļas šķorē ieskrabinājās smīgala." (Piķis Adatiņš, 2004)

Kā visām vecākā tipa ēkām, vecajām rījām četrslīpu salmu jumts, vai arī jumts ar tā saukto šļaupni vai lāča pakaļu. (Latvju raksti, II, Krustpils, 33)

Senākajām ekām, sevišķi rijām un kūtīm, kurām nebija vajadzīgs bēniņu logs, jumts visas četras sienas apsedza vienādā garumā un, izskatā būdams diezgan neveikls, tika dēvēts par lača pakaju. (Bilenšteins, 2001, 27)

Lagača – guļavietā, gulta. – “Kaut ben pavasari būtum piesateikuši Vilkkaula Katriņa Jānim, varētum ben pamēģināt ir tai pašā šaurinā, šaurinā lagačā sagult kopā.” (Janševskis, III, 358)

Lagrieta, lagriets – no resna bluķa taisīta liektuve, gredzens, ap ko liec ratu riteņu lokus, ragavu slieču galus, zirga lokus. – “Ar lagrietu liec lielo ragavu slieces.” (Latvijas Saule, 1926, Nr.39, 428); “Kūku izsutynoņ deļ jūdžamuo lūka i lik lagrituos [...] Ka lic lūku, aplic ap lagriiti.” = Koku jūdžamajam zirglokam izsutina un ieliek lagrietā. Kad liec loku, aplic to ap lagrietu. (Reķēna, 1975, 102)

Laidars – sākotnēji aizzogojums mājlopu turēšanai, jaunākos laikos – laukums, kuram piekļaujas kūts, stallis, šķūnis u.c. ēkas, kas saistītas ar mājlopu turēšanu un ēdināšanu. – “Īstenais laidars mājā ir parasti ar kāršu sētu iežogots četrstūra laukums kūts priekšā.” (Ligers, 147); “Placis ar sētu iežogots priekš lopu sadzišanas, ko nosauca par laidaru.” (Pumpurs, 38); “Bridīs laidara dubļus, un nemaz nevajag, lai tie būtu sidraboti.” (Pelēcis, 270)

Stajļa un kūts, resp., laidara, paši kultūrvēsturiskie pirmsākumi meklējami zināma laukuma ierobežošanā ar ciešu sētu. Vēlāk apkārt laukumam (laidaram) cēla slēgtas telpas, kuras sākmā bija atsevišķas, bet vēlāk apvienotas zem viena kopēja jumta. (Jaunzems, 1939, 148)

Ļoti raksturīgas celtnes, kas Kurzemes sētās bija izplatītas gar jūrmaļu no Rucavas līdz Ventspilij, austrumos sniedzoties līdz Kuldīgai, bija t.s. “dižie laidari”. Tajās pakavveidā cieši sabūvētās kūts telpas ar barības noliktavām ietvēra pašu laidaru, kas atvērtajā pusē parasti bija norobežots ar stingru žogu un tajā iebūvētiem vārtiem. (Kundziņš, 1974, 158)

3886. Kad burvi šādus tādus burveklus in nešļavas namos, lopkūtīs, laidaros, labībai uznes, iemet, iebāž, iesplauj, in tā otra cilvēka malas apgānīt jeb to izbaidīt grib. /Kr.Fūrekers./ (LTT)

*Rindājati, raibas goves,
Pa celiņu laidarā!
Māte gaida laidarāi
Deviņāmi slauktuvēm.
LD 28914*

*Balta gāju govju slauktu,
Balta ganu izvaditu,
Balta sēd miļa Māra
Manā govju laidarā.
LD 29164*

Laidavas – rotaļu kustība, dalībnieku pulkam virzoties pa apli.

Savā mūžā esmu radījusi vienu īstu mākslasdarbu [...] – vārdu laidavas – /vācu val./ ‘reigen’, /krievu val./ ‘chorovod’ – tas bija K.Strautam, un viņš to paguva publicēt, un taču mākslinieki bija uzķērušies. Pēc kara to maniju kādā V.Tomas dzejolī [...] un Veseļa skautiem veltītā dzejolī: “Vijas, staigā laidavās jaunais uguns pulks.” (Hauzenberga-Sturma, 333)

Laidi, laidas – laivas sānu plankas. – “Tādai laivai, kas izdevusies īpaši lēzena, dažkārt mēdz gar malām uzstīt laidas.” (Jākobsons, 293); “Lai pērle (= laiva) būtu dziļāka, tad tai uzliek vēl 1–4 kārtas laidu jeb galdus.” (DL, 1892, 107); “Mātē un tēviņos ietaisa naglu ceļus, kur piesit sānu dēļus – laidus.” (LKV, X, 19864); “Laivas nekrāva pilnas līdz ar borta malu, bet parasti līdz laidiem, tas ir apmēram puskravas.” (Marnics, 229); “Kad viss bija iekrauts, laiva bija iegrimusi līdz laidiem.” (Marnics, 251)

Laidi [...] ir galvenie laivas garumstabilitātes balsti [...] Kamēr citas laivu plankas zāgē no egļu koka, laidiem ņem rūpīgi izraudzītas sīkstas priežu plankas, iespējami garas. (Marnics, 48)

Lai Dievs nogriež – lai Dievs pasargā. – “Lai Dievs nogriež ar slimību kauties.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 156)

Laikāk – laicīgāk, atrāk, agrāk. – “Visi šovakar laikāk devās pie miera.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 60); “Pa šo ceļu ejot var ieraudzīt Sabili drusku laikāk.” (Kaudzites, III, 35); “Sadzen /lopus/ laikāk mājās.” (Ķuzāne, 39); “Darbus pabeidzis, ienāca laikāk istabā – bija tikko sākusēs laba novakare.” (Janševskis, III, 97); “Sestdienā znots pārnāca laikāk no darba un pārnesa arī avīzi.” (Birznieks-Upītis, 1949, 343)

Laika taisīšana – senāk gandrīz katrā ciemā bija savi laika taisītāji, resp., lietus, krusas, pērķona negaisa u.c. atvairītāji vai piesaucēji. Pastāvēja vesela virkne dažādu paņēmieni, kādā veidā iedarboties uz laika apstākļiem. Parastie pērķona negaisa atvairīšanas veidi saistās ar priekšmetu, lietu sakrustošanu, piemēram, sametot slotu un kruķi pagalmā krustveidā (LTT 23 335; 23 456; 23 463), jo tie tika uzlūkoti par raganu jājamiem zirgiem, kuros pērķons var iespert (LTT 23 460). Kā aizsargs pret pērķona iesperšanu tika uzlūkoti spāru un bēniņu augšgalā iegriezti trīs krustiņi (LTT 23 473). Pērķonu mēģināja atvairīt ar īpašiem vārdiem, piem.: “Uguns mani nesvilinās, paisums man neuzstās” (LTT 23 343; 17 430); ar darbībām, piem., vibotņu, svētītu pūpolu kūpināšanu (LTT 23 448; 23 450). Lietus, uzskatīja, aizies garām, ja, tam tuvojoties, “plēš kārkļus staklēs pušu” (LTT 17 431), vārpatas, ālantu jeb padebešu lapas uz pusēm (LTT 23 471).

Laikmets – 1) laika mērs, laika vienība, laikapoms. – “Beidzamā dienā, kad septiņu gadu laikmets apkārt, medinieks ar krusta rubuļa lodi noiet mežā un, kā nu velns nāk – knaukt!” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 238); 2) svētki, svētku dienas. – “Alu dara arī pa laikmetiem – Ziemsvētkos un Lieldienās.” (Balandnieki, 217); “Laikmetos un talkās vajadzēja iztikt ar alu, bet te nu pavisam negaidot šīs kāzas.” (Balandnieki, 282); 3) noteikts vēstures posms. Pamatā saliktenis: ‘laiks’ + ‘mets’, kur salikteņa otrā daļa no ide. *mē- mērit (Karulis, I, 586).

33449. Virietim rokas saspēgā, jeb ģimīs zaudē dabisku krāsu, ja tas pie sievietes apgramstījies, ja viņš ir to aizkāris menstruācijas laikmetā. (LTT)

1238. Ja māte mazu bērnu zīda trīs gadi, tā ka šinī zīdīšanas laikmetā lielā piektdiena atkārtojas trīs reizes, tad no šī bērna izaug cilvēks ar burvja spējām. (LTT)

Laikrādis – garš, tievs un nomizots kadiķa jeb paegļa, arī egles zars, kas, guleniski piestiprināts pie ēkas ār sienas, rāda nākamās laika apstākļus. Ja zars tiecas uz augšu, būs labs laiks, ja uz leju, slikts. Nākamo dienu laiku rādīja arī nolauzts, zemē vai istabā nolikts zars. Tādi “barometri” tika lietoti pie daudzām lauku mājām, šur tur saglabājušies arī mūsdienās.

22152. Ja kadiķiem zari uz leju, tad lietus būs. (LTT)

22148. Kad istabā ienestu paegļu zari noliecas uz zemi, tad būs lietus; ja zari paceļas uz augšu, tad būs saulainas dienas. (LTT)

Laiks – atvasināts no darb.v. ‘likt’ saknes (Karulis, I, 488). Folklorā bieži lietots dsk. ‘laiki’ ar nozīmi ‘svētki’. – “Svētku laiki māņticības atliekās.” (DL, 1894, 99). Par nozīmes attīstību atšķirīgi uzskati (sk. Karulis, I, 487–490). – “Bet laiks un zaķis nestāv uz vietas.” (Apsīšu Jēkabs, 84)

11646. Kā Ziemas svētkos, tā arī Jāņos lopi pusnaktī runājot par cilvēku likteni. Tie esot lopus laiki, kur viņiem jādod svētku barība. /A.Bilenšteina rokraksts, Zvārde./ (LTT)

Ziemassvētki, Lieladiena,

Nāc, māsiņa, laikos sērst,

Tie Dievam dārgi laiki;

Laikos gaida bāleniņi;

Ziemassvētki blūķi vilka,

Laikos cepa baltu maizi,

Lieladiena šupli kāra.

Brūvē saldu alutiņu.

LD 33292

LD 17531,2

Laima, Laimē – likteņdieviete, kas latviešu folklorā parādās gan vienskaitlī, gan kā divas Laimas (Laima un Ne-Laima), gan arī kā trīs Laimas (Laima – Dēkla – Kārta). Vienskaitlī Laima ietver sevī visas iespējas, kā divas Laimas – viena pozitīvo, otra negatīvo likteņa daļu, kā trīs viņas iemieso laika nogriežņus (pagātne – tagadne – nākotne). Katra no trim Laimām ir aizgādne kādam noteiktam dzīves posmam: pirmā, kas, bērnam piedzimstot, liek mūžu un gādā par tā pirmo daļu (Laima); otrā ir aizgādne, līdz bērns kļūst pieaudzis (Dēkla); trešā, kas pārcērt dzīvības pavedienu (Kārta). Laima likteņa lēmumā vādās pēc tā, kā krīt loze, viņa nevar ietekmēt likumu, var vienīgi bridināt cilvēku par iespējamām briesmām (sapnī, ar citām zīmēm). Cilvēka varā saredzēt vai nesaredzēt Laimas liktās zīmes. Laima laiž pasaulē, lemj, liek likteni, piešķirot vai nepiešķirot cilvēkam veselības, bagātības, veiksmes daļu. Vārds 'Laimē', iespējams, atvasināts no darb.v. 'laist'. – "No šās nozīmes 'laimē' (apv. 'laima') sākumā varēja būt 'dotais, piešķirtais', kas varēja būt kā pozitīvs, tā negatīvs, tātad atbilst jēdzienam 'gadījums', 'liktenis.'" (Karulis, I, 490). Cits uzskats: 'Laimē' no 'lemt', jo viņa ir liktens lēmēja, vēl citā, ka no ide. vārdsaknes *lēi- liet, tecēt, pilēt; burt., 'laimē' – bagātība, pārpilnība. Prūšu val. 'la-eims' – bagāts (Karulis, I, 491).

No visām latviešu dievībām dziesmās tūlīņ pēc Saules visbiežāk, liekas, sastopama Laimas māmiņa (Laimes māte). (Kols, 29)

Pirtīņā iedama,

Zelta sviedu gredzeniņu:

Ņem, Laimiņ, zelta ziedu,

Neņem manu dvēselīti.

LD 1096

Nelaimīte kājas ava,

Dzirās manim līdzī nākt;

Nāc, Laimiņa, tu man līdz!

Basajām kājiņām.

LD 1100

Es savai Laimiņai

Lielcekuļu vistu kāvu,

Ka tā man palīdzēja

Grūtajās dieniņās.

LD 1140

Šuj, Laimiņa, man krēslīņu

Sudrabiņa sloksnītēm;

Pašuvusi, noliec man

Labajai vietīņā.

LD 1208

Laimas likums, Laimes likums – likteņdievības noliktais, piešķirtais liktenis; sk. arī Likums.

Tik jau man ko darot,

Ko dziedot, ko raudot,

Navar Laimes likumiņa

Asarām atraudāt.

LD 122-1

Kam tā sēta pretim kalna,

Astra jumtu istabiņa?

Tā bāliņa sēta bija

Par Laimiņas likumiņu.

LD 3687

Spēlēj' pieci, spēlēj seši

Ūz to manu vainadziņu.

Vienam būšu, ne visiem,

Par Laimiņas likumiņu.

LD 24258

Tāļu mani bāleliņi

Par Laimiņas likumiņu;

Sniegu bridu aiziedama,

Āboliņu atiedama.

LD 26613,1

Laimē atnākusi ar gubu – saka par necerētu veiksmi. – “/Viņš/ bijis tāds patukšs vīrelis, un nu laimē atnākusi ar gubu.” (Upīte, 1911, 67)

Laimes brīdis, laimes stunda – sens paradums pirms došanās tālākā ceļā kopā ar mājniekiem apsēties un brītiņu pasēdēt, saistīts ar aizsargmaģiju.

4069. Ja kur jāiet, tad vajag mazu brīdi apsēties, laimes brītiņu pasēdēt. (LTT)

4070. Arvien, kad grib kur iet un ir apģērbies, tad jānosēž laimes stunda; tad viss labi izdodas. (LTT)

Laiimes cimdi, sk. Laiimes cepure.

Laiimes cepure, arī laiimes cimdi, laiimes svārki, laiimes kreklis – “Dažam esot pie piedzimšanas viscaur tāda nojemama plēve, kā ģērbs – laiimes svārki.” (Pētersons, 1901, 30)

Dažs piedzēmot ar nomaucamu plēvi uz galvu. Šāda laiimes cepure jāvēļot (jāizmazgā un jāpaglabā), tad dzīvē būšot laime. Cepure iešujama goda ģērbā kaut kur aiz odes, lai valkātājs būtu laimīgs. (Pētersons, 1901, 30)

2537. Kam piedzēmot galvā baltā laiimes cepurīte, tam tā jāaizbāž istabā aiz vārceles. (LTT)

2543. Laiimes cepure jāglabā un jānēsā līdz, tad laimīgs mūžs. Vienam nozagta cepurīte, kas bija izžauta uz rīķa; vēlāk dzīvē viņam par to nodedušas mājas. (LTT)

2544. Dažam bērnam esot pēc piedzimšanas viscaur tāda nojemama plēve kā ģērbs, laiimes svārki. (LTT)

2545. Cilvēki, kas piedzimst ar “laiimes kreklīņu”, ir dzīvē laimīgi, bet tie, kas piedzimst bez tā, nav tik laimīgi. Kam “laiimes kreklīš” tikai uz rokām, tam iet labi ar piena lopiem. (LTT)

– Tādās ligās, kad ligīnieks pats nemāk pateikt, kas īsti tam kait, un tomēr nav vesels un jūtas nelaimīgs, tas labākais ir laiimes kreklis.

– Kas tas par tādu kreklu? – brīnījās māte ar meitu reizā.

– Tas ir laimīga cilvēka kreklis, kas neveselajam velkams mugurā, – tad visa liga kā ar roku atņemta! (Janševskis, 1994, I, 130)

Laiimes kreklis, sk. Laiimes cepure.

Laiimes kumeliņš – mārīte jeb dievgosniņa (‘coccinella septempunctata’). – “Mazs dzeltenī sarkans ar baltām punktiņām lāsots kukainītis no veciem ļaudīm top godāts par Laiimes kumeliņu.” (DL, 1891, 113); sk. arī Dievgosniņa.

No /Laiimes kumeliņa/ laišanās varot izzināt nākotni [..] Ja kukainītis laižas prom, tad jāievēro, kur viņš nometas. Ja nometas uz labības stiebra, tad būs maizes dievs un gan; ja uz līniem, tad arī līnu paladziņu netrūks; ja skrej tāli prom – tad aizvedīs tālu tautiņās, ja laižas tiešām uz zemi – tad drīz jāmirstot [..] Zintēšana ar kukainīti izdarāma tūlī, kad pavasarī to pirmo reiz ierauga. (DL, 1891, 113)

Laiimes liešana – nākotnes zilēšanas veids Ziemassvētkos vai Vecgada vakarā.

Vecgada vakarā salasījās mājās, kur vēl nededzinātas eglītes, un klāt nāca vēl laiimes liešana – nākotnes pareģošana. Laiimes lēja no viegli kūstošas vielas: vaska, alvas u.c., to izkausētu strauji iegāžot aukstā ūdenī. Tad mēģināja izskaidrot, ko lējums atgādina. (Vaivods, 24)

10899. Ikviens grib paredzēt savu nākamo likteni. Diezgan ērmošanās ar laiimes liešanu, kur izkausētam vaskam jeb alvai piemēro praviešu spēkus. /Latviešu draugs, 1839. 49./ (LTT)

10901. Jauna gada vakarā ikkatrs pareģo savu likteni ar laiimes liešanu. To izdara ļoti vienkārši. Jāņem kāds mazs trauciņš un jāalaidina alva vai vaska, un tad kausējums jālej ūdenī vai arī uz smiltīm. Kas iznāk, pēc tā pareģo likteni. (LTT)

10911. Jauna gada naktī izlietā laime jāliek pret uguni, lai redzētu tās ēnu, jo tikai no tās var saprast, kas ir iznācis. (LTT)

Laiimes nauda – 1) nejausi atrasta nauda, ko nedrīkstēja izdot, jo, kā uzskatīja, tā ir bagātības vairotāja; 2) nauda, ko sanākušie ciemiņi dāvināja jaundzimušajiem.

21575. Ja atrodot naudu, tā neesot jāizdod, jo tā esot laiimes nauda. (LTT)

21578. Ja atrod naudu, to vajaga piesist pie durvīm vai arī pie sliekšņa, lai naudas nekad netrūktu. (LTT)

6640. Pirmos svešiniekus, kas pēc radībām ienāca istabā, mēdza apķīlāt, t.i., noņemt tiem cepuri jeb citu kādu lietu, lai vēlē bērnam laimi un dod pirmo laiimes naudu. (LTT)

2704. Bērna mazgājamā ūdenī jāiemet kāds naudas gabals un pēcāk šī nauda jāuzglabā bērnam par laiimes naudu, tad tam dzīvē nekad netrūks naudas. (LTT)

Laimes pinka, Laimas pinka, saukta arī par Māras pinku – agrākos laikos vienu matu šķipsnu (pinku) atstāja nesukātu, ticot, ka tajā paslēpta veiksmē jeb Laimas vai Māras labvēlība.

16343. Livbērzē dažas sievas (katoles) atstājot vienu matu kušķi nesukātu, kas ar laiku gluži sapinkājoties; tā esot Laimes pinka. (LTT)

16344. Teicējas mātei bijusi galvā Māras pinka. Reiz to nogriezusi, bet no tam palikušas acis sāpīgas un tumšas. Pinka uzaugusi no jauna un augusi, kamēr pate nokritusi; tad acis vairs nesāpējušas. (LTT)

Laimes pirts, Laimas pirts – latviešu tradīcijā tā tiek saukta dzemdību vieta un pašas dzemdības. – “Viņai visā drīzumā nāksies list Laimes pirtiņā.” (Janševskis, 1981, II, 340)

*Izpinosi garus matus,
Gāju Laimes pirtiņā;
Dievs to zina, mīla Laime,
Vai vairs nākšu saulītē.
LD 1091*

*Gāju Laimes pirtiņā,
Saujā nesu zelta naudu:
Nem', Laimiņa, zelta naudu,
Neņem' manu augumiņu.
LD 1096,2*

*Jūs māsiņas nezīniet,
Kāda bija Laimes pirts:
I matiņi izsapina,
Laimes pirti peroties.
LD 1228*

*Sakās vīri piekusūši,
Rudzu riju izkūlušī;
Kā sieviņas nepiekusa,
Laimes pirti pērdamies.
LD 1236*

Laimes svārki, sk. Laimes cepure.

Laimēt, laimēties – iegūt laimi; veikties.

13291. Ja krupim trīs reizes apkārt apejot, tad laimējoties. (LTT)

19558. Ja iet uz medībām, tad jāiziet no mājām tā, ka neviens to neredz, jo tad labāk laimējas. (LTT)

19586. Medniekiem un zvejniekiem nedrīkst laimi vēlēt, tad tiem nemaz nelaimējas. (LTT)

28093. Otram neko nedrīkst sniegt pār sliekšni, jo tad tam nelaimēsies nodomātā darbā. Pasniedzot ko, kaut vai viena kāja jāuzliek uz sliekšņa. (LTT)

21579. Pirmo naudu saņemot jāapsplauda, lai vairāk laimējas naudu saņemt. (LTT)

22257. Jāņa naktī pulkstin 12 zied paparde ar sidraba ziediem, bet tikai tādiem cilvēkiem laimējas tos redzēt, kas tai gadā precējas. (LTT)

Laimīga roka – priekšstats, ka dažiem ir īpaša veiksmē kādos darbos (piemēram, bitenieka, dārzkopja, dziedinātāja), kas iegūta, pateicoties likteņdievības dāvanai vai īpašām spējām. Parasti saka, ka tādām un tādām labi padodas sīpoli vai labi padodas āboli u.tml., jo viņām esot uz to laimīga roka. Laimīgas rokas īpašnieks ir tāds, kam kaut kas “iet no rokas”.

15772. Kad ierauga kurmi, tad vajag šo kurmi trīs reiz noglaudīt, tad tam cilvēkam ir laimīga roka. (LTT)

3341. Par bitenieku nevar būt ikkatrs cilvēks, bet tikai tas, kam bišu laime. Bišu laime ir tiem cilvēkiem, kam skrituļaini pirksti. Par skrituļainiem sauc tādus pirkstus, kam ādas rievīgas pirkstu galos saiet gredzenā. Tādēļ ir daži bitenieki, kam vareni padodas bites, citiem tās atkal nepadodas. Tas ir sakarā ar to, cik kuram skrituļu pa abām rokām kopā. Jo vairāk skrituļu, jo laimīgāks bitenieks. (LTT)

Laimot (laimuot) – darīt laimīgu, piepildīt. Īp.v. ‘laimots’ (laimuots) – piepildīts, padarīts laimīgs. Sk. arī Laima.

*It Laimēņa laimōdama,
Zaļu bierzi lūcēdama;
Ti bij labi slūtys grīzt,
Laimotāji biersteņi.
Tdz 54797*

*Laima gōja laimōdama,
Zaļu bierzi lūceidama.
Kai man beja slūtas grīzt
Nūlaimōtus žagariņus!
Tdz 54818*

Laipstiņa, lāpstiņa – sprēsliņa. – “Sprēsliņas nosaukums ir cerītis jeb laipstiņas.” (Bilenšteins, 2007, 136)

Laipstules – stelles. – “Vakar ievilkām metus laipstulēs – te viņi kangas sauc par laipstulēm.” (Janševskis, III, 80); “Citi atkal lien pa apakšu cauri, tīri kā kad laipstulēs ievēl audeklu.” (Janševskis, I, 176)

Lai sarinkst! – “saka kādu darbu ātri un veikli padarot vai ko nospiežot zemē” (DL, 1894, 75)

Laištiņi – “skalīņi, ar kuriem apsit istabas sienas stukaturēšanai”. (Latvijas Saule, 1927, Nr.57/58, 645)

Laišt ļekas vaļā – mukt. – “Bailīgais [..] laiž ļekas vaļā uz mājām, krustu nepārmetis.” (Rakstu krājums, 1894, 5)

Laišt stilbus vaļā – mukt. – “Laidis tas stilbus vaļā, savam karapulkam pakaļ.” (Rakstu krājums, 1894, 1)

Laišķe, laišķa, laiška, laišķis – 1) koka lāpsta, liekšķere. – “Laiška ir koka lāpstiņa, ar kuru met labību, lai to atšķirtu no isākiem salmiem, pelūm, netirumiem.” (Milenbahs, II, 414); “Bi tāds laišķis – manam tēvam bi ar paštaisīts liels, tāds kā lāpsta ar uzliktām malām. No koka viengabalā ar visu kātu reizē iztēsts.” (Ugāles pagasta stāsti, 2009, 27); “Labību attīrīja no pelavām, izsviežot ar laišķiņu.” (Leinasare, 1973, 45); “/Labību/ grāba ar laišku un laida iz riņķa jeb citiem vārdiem – vētīja.” (Vikсне, Materiāli no Sunākstes, 144); “Viņš bija izvētījis ritā izkultās auzas un tagad nostājās ar laišķi rokā pie piederba durvīm.” (Blaumanis, I, 290); 2) koka karote. – “Putas līdz ar netirumiem nosmeļ ar šaurām laišķēm.” (Milenbahs, II, 414); “Tēvs iedod brūtgānam laišku rokā un brūtei klēts atslēgu un pavārnīcu.” (Biezais, 1972, 53)

*Gāju tautu klētīnā,
Laižu šautru dibinā;
Ja bij rudzi, švikstējās,
Ja pelavas, pūkstējās.
LD 25853*

Var.: 2. *Laižu laišku dibenā.*

Laitišana – dziedniecības veids, masēšana. – “Pēc mazgāšanas laitišana nāca.” (Jurgens, 145); “Advokāta Dzelmē kundze labi zināja, cik brīnišķīgu iespaidu atstāj laitišana uz pagurušu ķermeni un rūpju nomāktu garu.” (Leimane, 1946, 47). Darb.v. ‘laitīt’ – spaidīt, masēt virzienā no augšas uz leju. – “Vēderu nolaitīt.” (Ulmanis, 174); “Sāp vēders un pakrūts, tad bāba virsū nāk laitīt.” (Latviešu ārste, 115); “Rogu Anne viņu laitīja.” (Brencis, 123); “Laieteja slymu cylvāku gultā, laiteja ari pērti uz lōvas.” (Latkovskis, Filologijas materiāli, 1965, 311). Lietv. ‘laitītāja’ – dziedniece, kas ārstē laitījot, masētāja. – “Viņa nepacietīgi gaidīja laitītājas ie-

rašanas.” (Leimane, 1946, 47). Pamatā ide. *lēi- no saknes *el- liekt (Karulis, I, 493). Iespējamā nozīmes attīstība: virzīt uz leju – slidināt – glaudīt – masēt. Sk. arī Braucīšana; Penkāšana.

16353. Laitīt senāk mācēja gandrīz katra vecāka sieviņa un ar laitīšanu lūkoja dziedēt dažādas chroniskas kaites: kaulu sāpes (reimatismu), stīvus locekļus, nespēku un pat trieku. Vēlāk laitīšanu sajauca ar riešanu jeb pūšļošanu un laikam gan bez iemesla sāka izsmiet un atmest. (LTT)

16356. Izmežģījumus, augonus un citas tādas kaites viņi dziedē, lai nesmejas par šo ziņojumu, tikai ar aiztīkšanu un lēnu laitīšanu, murminādami kādus vārdus, kuriem viņi piešķir visu spēku. /A.V.Hūpelis, Top. Nachrichten I, 1774, 560./ (LTT)

Lākte, lākts – lāpa; gaiša uguns, liesma. – “Vārds ‘lākte’ šķiet jau novecojis, vismaz es to nekad neesmu dzirdējis, bet tas jēdziena ziņā ir bijis stipri nodalīts no vārda ‘skals’, t.i., no vēl nedegoša skala.” (Bilenšteins, 2007, 20); “Skals deg ar gaišu lakti.” (Milenbahs, II, 437)

Lāktenis – vējlukturis. – “Sveces liet spieda nopietna vajadzība – tās bija jāieliek lāktenos (vējlukturos), kad tumsā gāja uz kūti; skalu uguns tur nepavisam nederēja.” (Draviņš, 115)

Lākturis, lākteris – 1) “bluķī iedzīts metāla stienis ar ieturi, kur iesprauž lakti” (LE, II, 1214); gaismeklis, skalturis, lukturis. – “Latviski šo ierīci sauc lākturis [...], no vārdiem ‘turēt’ un ‘lākte’ – lāpa, degošs skals, no vairākiem degošiem skaliem taisīta lielāka uguns.” (Bilenšteins, 2007, 29); “Mūsu pašu pagastā daži dikti cenšoties tikai pēc jauna: sagādājušies lākturus un dedzinot.” (Janševskis, III, 156); “Žigli aizdedzināja skalu kambara lākturi.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 33); “Meitas nu sapiedās tuvāk ap lākturi, ratīņi rāmi tirkšķēja.”; “Lākturi ar krusta kāju iesprausts dega sveķains skals.” (Upits, 1984, I–II, 164); “Izrāva skalu no lāktura, apmina uguni ar kāju, lākturi ienesa kaktā.” (Brigadere, 47); 2) apgaismes rīks zvejai tumsā. – “Žebērķļa nakts zvejas nepieciešams priekšnoteikums ir gaismas avots – lākturis, lāpa, kas dotu iespēju apgaismot ūdeni un arī upes vai ezera dibenu, lai zvejnieks ieraudzītu savu laupījumu.” (Ligers, 1942, 18); “/Zivju duršanu ar žebērķli/ izdarīja tādā kārtā, ka zveju lai viņai vienā galā bija ierīkots paaugsti stāvošs dzelzs lākturis, kurā kurējās spoža uguns, kurināta ar sveķainu priežu celmu malku.” (Janševskis, Nica, 10); “Lākturi, kas ir apmēram vienu metru garš koks uz trim kājām, ieliek šķilstu.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

16737. Gulēt iedami, izņem skalu no lāktura, sastumj ogle čupiņā pie lāktura un aizmet krustu, lai atliek skaidrs taks, kur Māriņai staigāt. (LTT)

30917. Rudeņos un pavasaros, kamēr lauki vēl nav apsēti, nav brīvu likt skalu ar uguni lākturi. Ja nu gadās, ka uguns vakarā vajaga, tad skalu ieliek sienā vai kur citur. /A.Bilenšteina man., 1862, Puze./ (LTT)

Lāmene – sieviešu lakata veids. – “Galvas drānas (= lakati), kuras glabātas pūra lādē sevišķā lādītē ar uzmaucamu vāku vai ārpus lādes nēzdogu ķoci, bijušas zīdenes, [...] lāmenes.” (Pētersons, 159)

Lamža – agrāk “pagara jaka ar krunkotu lejas galu un garām, šaurām piedurknēm” (Jurgens, 12). – “Lamži bij darba dienu sieviešu apģērbs.” (RLB ZK, 1892, 37); “Lamžus un strīpainus brunčus ar baltu priekšautiņu apņēma ar zaļu kuča segu, kuru zem zoda sudraba sakta saturēja.” (Jurgens, 122)

Lanktis, lanktas, lanktes – tītavu paveids, "tītavas, uz ko dziju no spolēm iztin" (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616). – "Kad radās tītavas, sauktas arī par kaziņu, t.i., mazo kazu, vai arī loki no vārda 'locīt' (sakne 'lank'), vai no tā lanktes [...], tad dzija vairs nebija jātin ap elkoni." (Bilenšteins, 2007, 141); "Piekraštē pie Engures paveidiena uztišanai lieto lanktas jeb tītavas." (Bilenšteins, 2007, 344); "Uztaisīja lanktas ar krāģi un caurumu vidū un tītavas ar kāju." (Birznieks-Upītis, Bēgļu laikos, 345); "Palīdz aizridot lanktas, tītavas un vecus grozus no loga rīta pusē aiz lielā skursteņa vakarpusē." (Birznieks-Upītis, Jaunpūsis, 159)

Lapu sniegs, sk. Cīruļputenis.

Lāsains, lāsots (lāsuots) – 1) citas krāsas plankumiem izraibināts; plankumains; raibs. – "Āda tāda lāsaini balta." (Brigadere, 297); "Lāsaini lopi." (Depkins, II, 110); "Zīrgam lāsaina spalva; lāsainas loga rūtis = aprasojušas; lāsaini koku zari = ar ūdens lāsēm; lāsaini izrakstīts kaklauts = izraibināts." (Bērziņa-Baltiņa, Bičolis, 404); "Kad drēbi krāso un neizdodas, tad tā paliek lāsumaina." (Endzelins, Hauzenberga, I, 729); 2) spīdīgs. – "Sarkani vai gaiši zili lāsaini [...] brunci." (LD, III sēj., 1.daļa, 16); "Tur stāvēja galdauti, linu palagi, mirdzēdami savā baltumā, lāsaini kā zīds, kā vislielākie dārgumi." (Miesnieks, 2); "Šis bija pazems no auguma, tuklu, uzpampušu seju, lāsainu bārdu." (Apsīšu Jēkabs, 132). Lietv. 'lāsums, lāsa, lāse' – 1) sīks plankums, raibumiņš; vasaras raibums. – "Brūns sermulīņš ar baltiem lāsumiem sānos iešmauca linsēklu kārtiņu un zeģeņu slietni." (Upīts, 1987, 189); "Deguns, vaigi – nevienas grumbas, neviena lāsuma!" (Zariņš, 92); "Sarkani lāsumi vaigos." (Endzelins, Hauzenberga, I, 729); 2) ūdens pile. – "Lāsumiem virs ezera līmeņa melnoja lēpju lapas." (Upīts, 1970, 172); "Kailiem sausu dūņu lāsumiem, kas karsēdami viegli ieplok zem kājām." (Upīts, 1947, 10). Darb. 'lāsot' (lāsuot) – 1) spīdēt, laistīties. – "Ūdra āda lāso." (Endzelins, Hauzenberga, I, 729); 2) tecēt, plīst, sūkties (par šķidrumu). – "Saltas piles gar vaigiem man lāso." (Melnais Alksnis, 394); "Ūdenim un asarām pār seju lāsojot." (Upīts, 1947, 139); "Logs var lāsot." (Endzelins, Hauzenberga, I, 729)

11962. Kad cimdā ber zirņus, tad būs lāsaini jēri. (LTT)

24033. Kad jaunu pienu ēd, tad vajaga sist nama mātei ar karoti par pieri; tad citu gadu būs lāsains teliņš. (LTT)

24997. Ja virs putniņu ligzdas tur zobus vaļā, smejas, tad seja paliek lāsaina. (LTT)

35114. Kad zirgam ir lāsaina mute, tad viņš ir niķains. (LTT)

Ciemā skaista ligaviņa

Bērīts manis kumeliņis

Dzelteniem matiņiem;

Sudrabiņa lāsītēm;

Stallī bēris kumeliņis

To es došu māsiņai

Lāsainām krēpītēm.

Pūru vesti tautiņās.

LD 11576

LD 15912,1

Lāsica, lāsica – zebiekste. – "Lāsica apmēram žurkas lielumā, tumši pelēks, lāsains zvēriņš, bērnus perina visvairāk kokā – ligzdā, bet dažreiz arī uz zemes." (Milenbahs, II, 441); "Neej tuvu "lōseicai" (zebiekstei), viņa spļauj indi." (Vaivods, 87)

Lāsmains – laistīgs, ar mainīgu spīdumu, mirdzumu. – "Piepeši nošķīst priekš acīm lāsmaini zibeņi." (Brigadere, 144). Lietv. 'lāsma' – 1) spīdums, zaiga; mirgojums. – "Tam patika zibeņu drausmīgās lāsmas." (Veselis, 1966, 16); "Plašā tālumā, ziedu lāsmām spilgti izraibotas, /pļavas/ gulēja kā greznu vilnaiņu izstāde." (Brigadere, 379); "Zaļganā paugurišā vietā sāka zilot ūdens lāsmas." (Kalniņš, 1977, 257); "Pāri

meiju zaļumam kā tumšas lāsmas vēdoja dažī ozolu un ošu zari.” (Kalniņš, 1977, 217); “Augstie koki aizsedz skatienam mežos izkaisīto saimniecību druvu lāsmas.” (Draviņš, 20); “Dažviet /dēļu/ platās mīksto audu lāsmas sāka pat izdrupt.” (Kalniņš, 1977, 152); 2) blāzma. Darb.v. ‘lāsmot, lāsot’ (lāsmuot, lāsuot) – 1) daudzkrāsaini spīdēt; mirgot. – “Krāsainie logu stikli lāsmoja drīz zili, drīz sarkani.” (Upīts, 158); “Apcirsto zaru vietās un mizas plaisās lāsmoja sveķu pikas.” (Kalniņš, 1977, 220); “Izturība un pacietība lāsmoja jaukā rakstā.” (Kalniņš, 1977, 152); 2) pilēt.

Lāsti – spēcīgi lamuvārdi, kuru nolūks ar vārdiem pazemot vai iznīcināt pretinieku. – “Ar lamāšanos un lāstiem gāja gulēt un cēlās augšā.” (Zvaigznīte, 67). Pamatā ide. *lā- riet; kaitināt, lai rietu (Karulis, I, 483).

3893. 1708.g. prāvā ir redzams, ka bailes no burvjiem ir tik lielas, ka baidās tos aizkaitināt – jo ar lāstiem un burvībām tie var uzlaist lielu nelaimi –, ka burvim ļauj, pirmos kāpostus vārot, pirmajam to smaržu baudīt un dod arī pirmo kumosu no kautā lopa gaļas. /K.Straubergs, Br. Zeme, 1934.g. 31.dec./ (LTT)

Vēl aiziedamas kļiedza lāstu vārdus atpakaļ: “Kad tu tukša paliktu! Kad tev visi lopi adatu pārēstos! Kad tu pate trīs gadi uz deguna kristu un trīs gadi staigātu atliekusies kā vecs nazis! Kad visi tavi cāļi gīgānu maksķeres ierītu!” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 44)

Lasts, laste – sens tilpuma, arī kuģa kravas svara mērs labībai, sālim, alum. – “Vislielākais tilpuma mērs tiklab graudu, kā arī citu preču tirdzniecībā bija lasts (latīņu ‘lasta’, vācu ‘last’).” (Zemzaris, 109); “Vidzemē vienā lastā bij 45 pūri rudzu, 48 miežu vai kviešu un 60 auzu vai iesala.” (LKV, X, 20079); “Viens kuģa lasts Livonijā – 12 birkavu.” (Ozols, 428); “Šķidro preču lielākais tilpuma mērs [...] bija lasts, /kurā/ parasti skaitīja 12 mucas.” (Zemzaris, 126); “Veseli novadi devuši dāvanas Pērkonam, tad gan savests rudzu un miežu lastiem.” (Janševskis, 1981, I, 202); “Sāli mērīja ar lastiem, to pusēm un ceturtdaļām, bet svēra birkaviem un podiem [...] Iznāk, ka lasts svēra 1632 kg, bet, izejot no Ķelnes mārciņas svara [...], dabūjam 1573 kg lielu lastu.” (Švābe, Straumes un avoti, II, 247); “Paņemsim [...] kādu lastu kaļķu, aizvedsim Liepājā.” (Janševskis, III, 61); “Jaaizved viņam puslasts kaļķu.” (Janševskis, III, 294)

*Simtiem cepu kukulišus,
Lastiem daru alutiņu:
Nāks lielā brāļa māsa,
Daudz ēdēju, daudz dzērēju.
LD 15983*
*Ko dosim Pērkonam
Par vasaras graudumiņu?
Lasti rudzu, lasti miežu,
Pusbirkava apīnišu.
LD 28818*

*Dziedi daži, lakstīgaļa,
Manā rožu dārziņā,
Gan es tevīm aizmaksāšu
Šās vasaras dziedāšanu:
Lastu rudzu, lastu miežu,
Trīs lastiņu magonišu.
LD 973-2 – 1*

Latāns, laktāns – laterna, lukturis. – “Pašiem mājā latāns nebijis. Dabūjuši no otras mājas latānu, gājuši tad lūkot, kas tad tas par zvēru būšot.” (Upīte, 1911, 129)

Lāteris, lāters – 1) lukturis. – “Bija tāda sajūta, ka mirdzošie sudraba lāteri stāvētu ap Jāņa Vridriķa zārku.” (Zariņš, 91–92); 2) “spraustuve jeb bābiņa” (DL, 1894, 129).

Laucis, lauks – 1) tāds, kam pierē ir balta, gaiša apmatojuma plankums (parasti par zirgu). – “Jancis jūdza savu Lauci, par kuru zobojās, ka tas neesot lielāks par labu kaķi [...] Šis zirdziņš bija lapsas krāsā, ar lielu laukumu pār pieri un degunu.” (Balandnieki, 307); 2) tāds, kam nav apmatojuma galvvidū. – “Citim jau agri golva

palik lauka, moti iz vyds nūit.” (Pēteris Kursītis, Zemgale, 2006)

34936. Zirgiem dod vārdus parasti pēc viņu spalvas: bēris jeb brūnis (bērs), sirmis, dzelt-
nis, melnis, baltais, raibis, laucis (ar lauku pieri). (LTT)

Laukaža – govns vai ķēve ar baltu plankumu pierē. – “Ar savu laukažu ievēdis [...] lielo
priedi.” (Upīte, 1911, 142)

Lauks – 1) meža izcirtums; 2) tīrums; 3) netiešā nozīmē katra joma, kurā notiek
kāda fiziska vai garīga darbība (‘darbības lauks’, ‘ietekmes lauks’ u.c.). – “Pamatā
ide. *leuk- spīdēt, gaišs; redzēt, no kā arī adj. ‘lauks’ – gaišs. Subst. ‘lauks’ sākotnējā
nozīme – gaiša, kļāja vieta.” (Karulis, I, 508); Sal. senind. ‘loka’ – brīva vieta, telpa;
senangļu ‘lēah’ – lauks, tīrums (Gamkrelidze, Ivanovs, I, 85); Latvijā, tāpat kā biju-
šajā Austrumprūsijas teritorijā, tāpat kā Lietuvā, samērā daudz vietvārdu – salikte-
ņu, kur viens no komponentiem ir ‘lauks’. Ielūkojoties pirmām kārtām prūšu topo-
nīmikā, var izprast to lielo nozīmi, ko agrāk baltu tautas piešķīra terminam ‘lauks’.
Tas bija telpiskās domāšanas pamatsegments ar visu, kas tajā tradicionāli ietilpi-
nāts, sākot no sadzīvīskās pieredzes izteikšanas (prūšiem ‘Jorglauk’ – Jurgim pie-
derošs lauks) līdz laukam kā sakrālās telpas komponentam (prūšu ‘Dewslauke’ –
Dieva lauks; ‘Kaukelawke’ – pazemes dievībai Kauķim veltīts lauks). Latviešu
mitoloģijā ir speciāla lauku dievība – Lauka māte. Lauks tradicionālajos priekšsta-
tos tika pretstatīts mežam, purvam kā iekoptais, no haosa telpas atkarotais, līdz ar
to sakralizētas telpas gabals.

Pretstatā nepārtrauktajam mežam iekoptie tīrumi izskatījās tikai kā mazi gaismas plan-
kumi tumšajā diezoknī, un tos tāpēc sauca par laukiem. (Ligers, 1)

Kas mirdzēja, kas vizēja

Viņā lauka galiņā?

Jānīts kūra uguntiņu,

Savus bērņus gaidīdams.

LD 32895

Es jums lūdzu, saimēnieki,

Jāņa nakti neguliet:

Skauģīts kūra uguntiņu

Jūsu lauka galiņā.

LD 32475

Nem, Jāniti, melnu zirgu,

Apjāj savu rudzu lauku,

Lai burītis nenobūra,

Lai skauģītis nenoskauda.

LD 32485,2

Rāmi rāmi Dieviņš gāja

Par tiem lauku tīrumiem,

Lai vējiņis nevēcina

Dievam zīda mētēlīti.

LD 33682,8

Kas tur spīd, kas tur zvēro

Viņā lauka galiņā?

Saules meita sienu grāba

Ar sudraba grābeklīti.

LD 33816

Lauksargi, lauka sargi – 1) senos laikos baltu tautām un ciltīm īpaši izvēlēti bruņoti
priekšstāvji, kuru uzdevums bija aizsargāt sējumus, bet arī plašāk – savu teritoriju no
ienaidnieku uzbrukumiem. – “Lauksargi bija apmēram tie paši, kas Latvijas patstā-
vības laikā aizsargā.” (Dunsdorfs, 1956, 47); “Kurzemē ļoti bieži vēl sastopamas lau-
ku mājas, kas saucas Lauksargi, – tās ir ordeņa un bīskapu laiku lauksargu mājas.
Kuldīgas komturejā ap 1350.gadu bija 16 lauksargu mājas.” (Dunsdorfs, 1956, 48);
2) dzimtbūšanas laikos muižas lauku aizsardzībai norīkoti sargi. – “Kādu nakti mui-
žas vagaris jājis apskatīties lauku sargu, vai tas neguļ.” (Rakstu krājums, 1896, 16)

Laulību noēšana – sens paradums kāzās pirmo maltīti ēst pirkstainos baltos cimdos.

Pie laulībām ejot līgavainim un līgavai bija paradums apvilkt baltus aditus cimdus –

pirkstaiņus, izrakstītos un ar bārkstīm galā. Ari pirmo kāzu maltīti, tā saukto 'laulību noēšanu' – ēduši cimdos tēptām rokām. (Latvju raksti, II, Krustpils, 153)

Lauma, Laume – 1) divdabīga zemes dieviete, kas, no vienas puses, ir dzemdību, sieviešu darbu (vērpšanas, aušanas u.tml.) aizgādne, no otras, kaitētāja, kas, sievietēm neievērojot dažādus aizliegumus (piem., nevērpt ceturtdienas vakarā un piektdienā), tās sodīja; V.Toporovs (Toporovs, V, 157–158) izvirza pieņēmumu, ka Lauma baltu mitoloģijā sākotnēji bijusi debesu dievības Pērkona sieva (Pērkons debesu pārzinātājs, Lauma zemes pārzinātāja un aizgādne); 2) jaunākos laikos, droši vien kristietības ietekmē, divdabīgs sieviešu kārtas gars, vairāk ar kaitētājas nekā laba darītājas funkcijām, pielīdzināta raganai, lietuvēnam, kas īpaši vasaras saulgriežos nodarbojas ar "laumēšanu", t.i., piena slaukšanu no svešām govīm, kaitēšanu govju auglībai, sētai, saimei. – "Laumes juoj guovīs." (Grieta Kekštaite, Lietuva, 2007); "Lauma ir tāda burvene, kas izlien no savas ādas un pataisās par mušu, žagatu jeb par citu putnu jeb kustoni un tad skrien pa gaisu apsplaudīt citu lopu ganīklas." (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 541); "Ja lauma par žagatu pa gaisu skrien, tad var tūliņ pazīt, ka tā nav īsta žagata – astes tai trūkst." (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 537). Hipotētiski vārda Lauma izcelsmi atvedina no ide. *loudh-m/ *leudh-augt, pieaugt, resp., dievība, kuras pārziņā auglība, augšana (Toporovs, V, 164).

Lauma bijuse nevien gaisos darbīga, bet arī zemes vīrsū. Tā gādājuse par liniem un ņēmu-se vērpējas savā zināšanā. Vērpējām vajadzējis mudīgi strādāt, tā ka līdz Vastlāvjiem vairs nekāds vērpēklis neatliekas, jo tad Lauma pa ciemu ciemiem staigāja ar saružģētiem²⁰ matiem apkārt un aplūkoja vērpjamo. Ja visi lini vēl nebija savērti, tad tā slinkās meitas neganti saplosīja. Bet lai meitas līdz Vastlāvjiem savu vērpēkli arvienu pareizi pastrādātu un turētu tīru, tādēļ Lauma ik piektdienas aplūkoja meitu vērpēkli un, ja visu pareizi neatrada, tad tā aptraipīja viņas. Tāpēc piektdienām arī neviena meita nevērpa, lai Lauma visu mierā varētu aplūkot. (DL, 1892, 26)

Lauma ir tāda burvene, kas izlien no savas ādas un pataisās par mušu, žagatu jeb par citu kādu putnu jeb kustoni, un tad skrien pa gaisu, apsplaudīt citu lopu ganīklas. Lopi, apsplaudītās ganībās ezdami, paliek slimi, un tad lauma caur to bauda visu labumu no saslimušiem lopiem. Daudzreiz lauma pieskrien par mušu pie cilvēku barības un samaitā pat cilvēkus. Bet, ja lauma no savas ādas izlidusi un kāds cilvēks šo ādu apgriez apkārt – galvu tur, kur kājas bijušas –, tad lauma uz vietas pagalam, jo nezina vairs atlist atpakaļ. (LBV, II, 563–564)

Lauma ar postieni (gavēni) cēla krusu un tāpēc allaž rādījās vētrains gaisos. Kad saule spīdēja, tad tā sukāja savus matus, kad sniga, tad purināja gultu, tā ka spalvas putēja, kad mazi mākoņi pie debess rādījās, tad tā izdzina savu ganāmo pulk. (LBV, II, 626)

11695. Jāņu vakarā nogriez trīs buceņa un trīs ozola zarus, ko Miķeļu vakarā, lopus stali liekot, ieliek saites vietā un tura līdz pavasarim. Lopus ārā laižot, šos zarus noliek apakš sliekšņa un trīs reiz pārdzen lopus pāri, lai laumas netop kļātu. (LTT)

16879. Dižo piektritu priekš saules lēkšanas kūts durvis ievēl ar darvu krustu, lai laumas neiet iekšā. (LTT)

25300. Raganas un laumas pārvēršot cilvēkus par zirgiem un jāgot ar tiem par nakti. No rīta tādi cilvēki jūtoties ļoti nomocīti. /F.Brivzemnieks, 1881. VI, 153./ (LTT)

Laume varēja raitis jāt uz tevi, sviedri skrēja un drebēja. Ari zirgus jāja. Laume zirgam sapina krēčās, tās bija Laumes pinas. (Martins Sakuth, Zviedrija, 2006)

*Appuškoju laidariņu
Ar abeļu zariņiem,
Lai izbada lauma acis,
Jāna nakti staigājot.
LD 32472,1*

*Man uzauga pucenītis
Zirgu staļu galiņā;
Ikvakarus Laumas māte
Garām skrēja raudādama.
Tāz 55117*

²⁰ Saružģēti – sapinkoti.

Brauc projām, Laumes meita,
Tev iejūgts kumeliņš:
Vella vīta tev groziņa,
Zelkša pīta pātedziņa.
LD 34060

Dar', baliņu, stigu sētu
Visapkārte jūrmalai,
Lai nevar laumas meita
Kurzemē zēģelēt.
Tdz 55152

Lausks – sala personificējums, kad lūst vai zemajā temperatūrā sprēgā sausi koki, māju pakšņi, arī ledus. Lauski tautas tradīcijā iztēloja kā sprīža lielu būtni (gan kā puiku, gan kā vecu vīriņu) ar sarkanu cepuri, kas pa dienu mitot ūdens tilpnēs. – “Lausks ārdijās kā negudrs, nobiedētie suni pierautām astēm lida istabā.” (Upīts, 27); “Lausks sper; arī lausks met cirīšus – saka par troksni, kas rodas, kokam plaišājot stiprā salā.” (Ādamsons, Kagaine, I, 454); “Salta nakts, lūk, pakšņi lauskis sper.” (Ē.Zeibots); “Bija jau pilnīga ziema: sniegs, lausks un brīnišķīgi jaukās rīta un vakara blāzmas.” (Valdis, 257)

16666. Lauskas esot dzīvi gari, kas aukstā laikā troksni taisot. Viens vecitis esot reiz tādu lausku noķēris. (LTT)

16670. Kad ziemā no liela aukstuma sāk lauskis spert sētās un ēkas pakšos, tad pēc trim dienām būs atlaida. (LTT)

11424. Dzirdot veca gada vakarā lauski speram, var sagaidīt nākošā vasarā daudz pārkonus un zibeņus. (LTT)

Ērgļu apgabalā vēl šo baltu dienu veci ļaudis, pa ziemu bērņus istabā pieturēdami, saka: “Neskrejat laukā, lauskis cirvīšu met!” (DL, 1891, 39)

“Lauska puika”, saka, ja dzird salā ledu, kokus vai ko citu no aukstuma plīstam. Tur sitot lauska puika ar pātdzīņu. (Brencis, 123)

Laža – 1) guļvieta, mīga. – “Šaurajā spraugā starp pavardu un sienu ir uzslīta septiņdesmit centimetru plata, divus metrus gara dēļu laža.” (Jākobsons, 227); “Aizšlokā līdz savai vietai un uzstumdī pakaļu uz lažas.” (Jākobsons, 219); “Viņa ieliekas aizkrāsnī savā čikstošā lažiņā.” (Milenbahs, II, 433); 2) “lažas ir stēļveida ietaise govju kūtiņ, kur ieliek lopiņiem ēdamo” (Milenbahs, II, 433).

Pušām cirtu, lažā gāzu
Sarkanaju āboliņu,
Kumeļami iztapdams,
Biītei sariebdams.
LD 28625,2

Jāņa tēvi, Jāņa māte,
Neguļati Jāņa nakti!
Ka gulēsīt Jāņa nakti,
Būs liniņi lažiņā.
Tdz 54266

Puiši jāja pieguļos,
Es ar līdzī taisījos;
Puiši dzina bērus zirgus,
Es dzen' raibas raibelītes;
Puiši taisa lapu guļu,
Es klāj' baltu paladziņu;
Puiši gula lažiņā,
Es iešmuku vidiņā.
LD 30178,4

Lecans – gabals. – “Bīza pīna, tauku, svīsta lacans.” (Brencis, 123)

Ledžinga – 1) pakavs. – “Ledžinga ir, kur zirgus apkaļ. Citi turij pie durīm.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007); “Laimes ledžinga.” (Gerlinde Mickus, Vācija, 2007); 2) slēpes. – “Ledžinga tas var būt, kur skrej uz ledu.” (Gintars Engelins, Kuršu kāpas, 2007)

22192. Kad atruod ledžing, tad ir laimes. Kruoģeri pieskaļ ledžing pie dur, zveji pie lādes, kur zuvs tur iekšā. /A.Medne, Kuršu kāpas./ (LTT)

Leģele, leģile, lēģere, leģeris, leģene – maza mucīņa, koka trauks, kas nodērēja gan

skābputras, gan arī alkoholisku dzērienu (degvīna, medalus u.c.) glabāšanai. – “Ir maza, maza mucīņa – leģene. Tur iet iekšā pieci stopi – pusspains.” (Vecās māmuļiņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 170); “Parasti tas ir spaiņa lielumā, un tam vārdā [..] leģele (Kazdangā, Lazdonā, Stendē).” (Ligers, 50); “Leģele ir no viena koka gabala taisīta mucīņa, kurā turējuši brandvīnu.” (RLB ZK, 1897, 96); “Leģenēs, t.i., divdibenu spaiņos, kam virsējā dibenā spunde, lēja putru, ko lietāja gan strēbšanai, gan dzeršanai. Strēbuši koka karotēm tāpat no leģenēm, tās attiecīgi pašķiebdami.” (Draviņš, 1937, 149); “Bez pārtikas /zvejniekam/ jāņem arī ūdens vai skābputra dzeršanai. Šim nolūkam domāta mucīņa leģile, ko vīrs, piesietu auklā, nes uz murgas no mājām uz laivu.” (Bilenšteins, 2007, 317)

Leicums – kaut kas liels, milzīgs. – “Domājis, nu, šitam lielam leicumam darba vien gan nevarēšot piedot.” (Upīte, 1911, 118)

Leida – 1) nodevas, mesli, rente. – “Daži muižnieki ļāva atpirkties no klausām ar leidu.” (Švābe, Latvijas vēsture, 34); 2) brīva, neatkarīga dzīvošana. – “Leidas vīri – brīvie zemnieki (ne dzimtļaudis), kas nomāja zemi.” (Ozols, 429); 3) laivas sastāvdaļa – “laiviņas spārns, sastāvotš no nokaltēta koka ārda resnumā, kas aizsargā laivu no apgāšanās” (Milenbahs, II, 446).

Visplašāk leidas institūts bij izplatīts Vidzemes zviedru laikos, kad daudzos pagastos, kur zemnieku bij daudz un muiža maza, pagasta ļaužu vairums bij leidas vīri. Dažs labs zemnieks atdeva pēdējo grasi, maksājot leidas naudu, lai nebūtu jāiet klausās. Ja kāds atpirkās no visām klausām, viņu sauca par pilnu leidas vīru; ja izpirka tikai zirdzinieka gaitas, tad par pus leidas vīru. (LE, II, 1441)

*Leida leida, vaļa vaļa
Daugaviēšu meitiņām:
Pašas guļi dienavidu,
Vilnīts kreklus balināja.
LD 7536,2*

*Mēs bāliņi, leidas vīri,
Pīrkām leidas lakstīgalu;
Tā mums skaisti padziedās
Leidas sila malīnā.
LD 13219,3*

Leimaņi – dzimtniecībai nepakļauti zemnieki; vasaļi; brīvlaisti zemnieki, brīvzemnieki. – “Vasaļi jeb leimaņi atšķiras no kunga bajāriem galvenokārt ar to, ka viņi ir saimnieciski neatkarīgi no sava kunga [..] Leimaņi vispārīgā latviešu beztiesībā paturēja savu vaļu, viņi bij brīvi.” (Švābe, 188–189); “Ir bijuši latviešu leimaņi un kara kalpi.” (Vecās māmuļiņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 227). Sk. arī Darbinieki; Kārtnieki; Oternieki.

*Dodiet mani leimanim,
Es leimaņa meita biju;
Es nemāku darbinieku
Izvadīt, sagaidīt.
LD 9568*

*Novijos vainadziņu
No tām vēju kaņepēm;
Nolūkoju arājiņu
No leimaņa dēliņiem.
LD 10486*

Lēkatņi – izsūtumi, augoņi. – “Es rādišu kādu plāksteri [..] uz vātīm, augoņiem, budžiem un lēkatņiem liekamu.” (Latviešu ārste, 107); “Tie [..] izdzijā trumus, budžus un tos apniknotus liekatņus.” (Latviešu ārste, 139); “Pret lēkatņiem, ko citi spranču vātis sauc, pret visādiem trumiem [..] šis lapas brīnum ārstīgas būs.” (Latviešu ārste, 148)

Lēkme – 1) slimības vai jūtu pēkšņa, spēcīga parādīšanās, izpaušme. – “Kad kritamā kaite uznāk, tad jādzer lāča žults. Bet šis zāles derot tikai pēc pirmās, un ja daudz, pēc otrās lēkmes, vēlāk tās vairs nelīdzot.” (DL, 1894, 115); 2) nelaime, slimība, vaina;

3) notikums, gadījums; sekas. – “Apsprieda vakardienas notikumus un lēkmes.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 145). Atvasinājums no darb.v. ‘lēkt’ (Karulis, I, 513).

1229. Varot tūliņ, tiklidz kādu lopu redzot, to noskaust, ja sakot: “Kas tas par brangu!” Pēc tiem vārdiem lopam lecoties lēkme (vaina). (LTT)

15983. Ja laiž svešus cilvēkus kūti, tad lopiem piemetas lēkme. (LTT)

16799. Ja kāds no bērū viesiem nebija pareizi izpildījis bērū ierašas, tam lēcās, t.i., piemētās lēkme, kāda grūta slimība. (LTT)

Lēkšķe, lēkšķa, lēkšķis, lēkše, lēkša, lēkšņa, leške, leške – kušķis, pušķis, šķipsna; miksta, savelta vilnas, sniega u.tml. pika; “gabals, kas atplīst, atlec no koka, akmens vai zemes” (Latvijas Saule, 1930, Nr. 93–96, 1043). – “Lēkšķis – vilnas šķipsniņa, kas garenā vīzē izkārsta.” (DL, 1890, 90); “Tā ir vārpstīte, uz kuras vārpjot uztin linu sauju vai piedur vilnas lēkšu.” (Janševskis, 1983, I, 135); “Paņēmusē no groza jaunu lēkšu vilnas.” (Janševskis, 1981, II, 307); “Tēgrūda pirkstus Andra matu rotā un sajauc lēkšķu lēkšķēm.” (Upīts, 1987, 711). Īp.v. ‘lēkšķains, lēkšains, lēkšņains’ – šķipsnains, sadalījies kušķos. – “Mitrš siens lēkšņains.”; “Viņš ieraudzīja viņu gluži apsnigušu ar lēkšķaino, mīksto marta sniegu.” (Milenbahs, II, 458)

Lēkties, lekties – 1) kādu kaiti dabūt. – “Apkvēpinājīs ar jumta salmiem vai arī, ja zināja vainīgo, no kā lēcies, tad ar no tā dabūtām vecām lupatām, atņēmis piesitu tūliņ kā ar roku.” (Upīte, 1911, 4); “Man ir no viņa lēcies.” (DL, 1894, 130). Agrāk uzskatīja, ka lēcas no kāda skaudīgas acs, no nepareizi veiktas mirušā apbedīšanas u.tml.; 2) izcelties, rasties, gadities, notikt. – “Lecās kāda nelaime no čūskām.” (Latviešu ārste, 154); “Ir bulš, bula laiks [..] No turienes lēcās visādas iekšķīgas vainas.” (Latviešu ārste, 109); “Bet lēcās vājiniece briesmīgi kaistus, tad šās zāles ne ar alu, ar ūdeni tikai jāvārī.” (Latviešu ārste, 173); “/Slimas vātis/ lec no tā, kad tie ar tādiem ļaudīm sadzīvo, kas ar tādu ķertīgu vainu vazās.” (Latviešu ārste, 112); “Kas tev lēcies, ko tāds drūms staigā?”; “Tomēr dažreiz, kā saka, ir ubagam lēcās laime.” (Janševskis, 1983, I, 9); 3) iedzimstot atsisties kādā, kļūt līdzīgam; 4) spītēties, runāt preti kādam. – “Ko tu lēcies?” (Jalna Kūrava, Rīga, 2008). Lietv. ‘lēkums, lēkumi’ – 1) lecieni; 2) saullēkts; 3) notikums; 4) radības, dzemdības.

Taids dasalāc, dateik ļaunums tys voi tys. Juoit da vuordinikam, jys idūd juidiņa, nūsa-mozgoj i vyss prūjom. (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006)

28786. Ja starks pār skursteni pārlaižas, tad tani gadā tai mājā būs lēkumi (bērns). (LTT)

Balti bija kūmu galdi.

Ko tu leci, puslindrak,

Kur tie šķelti, kur nešķelti?

Uz tām linu biksītēm?

Vai tie šķelti saulītē,

Velti tavs lēkumiņš,

Vai mēneša lēkumā?

Šogad vīra nedabūsi.

LD 1421

LD 20465

Vakar snīga balti sniegi,

Vedējiņu māmiņai

Šodien laba medišana:

Ceļā tika lēkumiņi;

Nu pazina caunes pēdas

Uz akmiņa pirti kūra,

Ir vāveres lēkumiņu.

Peltē smēla ūdentīnu.

LD 14645

LD 161982

Lēle, lēlis – 1) dēle. – “Dēle tas ir viens asinssūcējs tārps, citi sauc lēli.” (Gliks, 66); “Lēlei vajadzētu gadus, kamēr viņa to ceļa gabalu no Rīgas līdz Cēsīm aizvilktos.” (Par piemiņu, 1); “Vienīgā cerība, likt uz mirēja krūtiņām lēles.” (Atziņas, I, 203); “Cilvēkam var skādēt dēļu (lēļu) pielikšana.” (Latviešu Avīzes, 1860, 91); “Kur isti lēļi top taupīti un saudzēti, tur /melnsais stārķis/ daudzreiz var izdarīt lielus zaudējumus, tādēļ ka viņš tos labprāt apēd.” (Lōvis, 107); 2) gliemezis.

5796. Ja lēles ūdeni guļ mierīgas, tad ritu būs labs laiks. (LTT)

5797. Ja lēles rāpo pa ūdens dibenu, tad ritu būs slikts laiks. (LTT)

7118. Mello lēļu (gliemežu) čaulas sagrūž pulverī un lieto pret ēdi. (LTT)

Lēlis I, lēlis – vakarlēpis, gājputns. – “Tumsai iestājoties, dārzam pārlaidās lēlis: naktsputns kovārņa lielumā.” (Toreiz Sēlijā, 45); “Pārlidoja, neveikli planēdams, lēlis vai kāds sikspārnis.” (Mežgalieši, 28); “Nedzirdami šaudījās pakal naktstauriņiem un knišļiem sikspārņi un lēļi.” (Birznieks-Upītis, Bēgļu laikos, 352); “Paceļas lēlis celiņa vienā pusē un bez spārnu švikoņas.” (Birznieks-Upītis, 354)

Malienas pusē mēs viņu saucām par lēli, latīniski ģints nosaukums ‘caprimulgus europaeus’ nozīmē – kazu slaucējs, arī krievu ‘kozodoj’ nozīmē to pašu, bet vāciešiem – nakts bezdelīga. Dīvaini nosaukumi! Patiesībā vislielākā radniecība lēlim ir ar svīri, pretstatīgi tikai aktivitātes periodi – svīri dienā, lēlim naktī. Ticējums, ka lēlis pa naktīm slauc kazas, domājams, varēja rasties no tā, ka lēlim plata mute un viņš, mēslu vaboles medīdams, bieži lido ap lopu novietnēm. (Vilks, 66–67)

16803. Lēlis dzied: “Kur tu bijī, mazputniņ, es tev došu pieri, pieri.” (LTT)

Kliedza pūce, lēlo lēlis

Mana tēva ozolā;

Dievs dod mane vīram tapt,

Tu noskriesi putēdamis.

LD 2505,1

Lēlis nīda lakstīgalu,

Lielu karu saceldams,

Lēlis teica savu balsi,

Lakstīgalu nievādams.

Tdz 51944

Lēlis II – sikspārnis. – “Gaisā pāršaujas lēlis jeb sikspārnis, “gyudams” (ķerdams) odus.” (Vaivods, 10); “Saraustītās kustībās lido lēlis. Zēni tad svieda gaisā cepures, jo lēlis ieskrienot cepurē un tā viņu varot noķert.” (Vaivods, 88)

27536. Lēli nedrīkst sist, jo sitot viņš spiedz un no tā var palikt kurls.

Ja dzīvu lēli skudru pūzni iesviežot (bet metējam vajagot ātri aizsteigties, lai nedzirdētu lēli kļiedzam, citādi pats paliekot kurls), tad skudras norubīnot lējam visu gaļu no kauliem un tur paliekot divi kauliņi – viens kā kāsītis, otrs kā sakumiņi. Ar šo kāsīti varot meitu ietaisīt un ar sakumiņiem – ja vairs nepatīkot – atkal atsviest. (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 15)

Lelles kāja – parasti izteicienā ‘Iet uz lelles kāju’, kas nozīmē – iet raudzībās, arī krustībās, arī rādīnēs iet. – “Rādīnēs iet, tas jau tas pats, kas uz lelles kāju iet.” (Ķērsta Balčus, Kurzeme, 2003)

Kad piedzimis bērns, tad iet uz lelles kāju. Jaunpiedzimušais bērns ir tā lelle. Tā ir vecu laiku teika, tagad saka, ka jāiet ciemos. Kad iet uz lelles kāju, dzied “Aijā žūžū, lāča lelle.” (Anna Šmite, Kurzeme, 2003)

Kad madžes bērns piedzimis, tad iet uz lelles kāju. Jem dāvanu, brandavu līdza, ko kurš. Cits naudas kapeiku uzdāvā tam, kas šūpulī guļ. Cits nāk pēc mēneša, cits pēc gada. Tuvākie iet agrāk, tālākie vēlāk. (Anna Šmite, Kurzeme, 2007)

Lellīte piedzīmusi, liela nav, lellīte vien ir, tāpēc tā sauc. Ka meitene, tad nedrīkst iet bez lakatiņa, ka puika, bez cepures. Nedrīkst iet uz lelles kāju tukšām rokām. (Zelma Atte, Kurzeme, 2007)

Lencenieks, lencinieks – strūgas vilcējs. – “Laivas vilcējus [...] sauc par lenceniekiem, kas cēlies no jostas – ļenkas, ko pārlika pār plecu un krūtīm un kuras gali ar lodi, kas piekārtā pie tiem, ir savienoti ar velkamo virvi.” (Bīlenšteins, 2007, 336)

Lenčot (lenčuot) – 1) aizjūgt, iejūgt (zirgu). – “Ādams [...] tur salenčotos grožus kreisajā rokā un labajā paņēma pātāgu.” (Birznieks-Upītis, 84); 2) cilpot, likumot. – “Saimniece brīdi palenčoja pa rudziem, klausīdamās cūkas un sivēnu rukšķēšanā.” (Birznieks-Upītis, 1949, 64)

Lenderis, lenteris – 1) kāpņu margas. – “Turies pie lendera, ka nanuokrīt!” (Strautiņa, 149); “Trepju lenteris.” (Milenbahs, II, 452); 2) balķis zirgu piesiešanai. – “Lenderus ierīktēja tur, kur vairāk zirgu sabrauca.” (Strautiņa, 149); “Visas slitas un lenteri bija ar pajūgiem kā aplīpuši.” (Saulietis, Raksti, V, 136); “Pī lenderim [...] bej tierdzenīku zirgi pīsiti.” = pie lenderiem bij tirgotāju zirgi piesieti (Pelēcis, 1971, 7).

Lēne, lēna – atzveltne. – “Kad apsēžos, tad aiz muguras ir lēne. Agrāk, kad linijdroškā brauca, bija sēdekļis ar lēni.” (Olga Utkina, Vidzeme, 2007); “Sēd atsaspieduši pret lēni.” (Anna Roga, Kurzeme, 2007); “Ar muguru pret lēnēm atspiedies.” (Rakstu krājums, 1896, 41). Laikam aizguvums no vācu val. ‘lehne’ – atzveltne.

*Pats sukāju, pats baroju
Stalli bērū kumeliņu;
Pats es jūdzu, pats es braucu,
Pats pārvedu līgaviņu;
Pats ievedu sētiņā,
Pats ielaidu klētiņā;
Pats pacēlu lēņu krēslu:
Sēdi, mana līgaviņa [...]
LD 24945,9*

Lesinis – sieviešu brunči. – “Veco kuršu apģērbā lesinis bija zaļš, sijans – zils brunčis.” (Janševskis, 1981, I, 28); “Pagaidi, kad uzvilksos savas mātes jauno lesini.” (Janševskis, 1981, I, 25); “Man gan būs mātes jaunais lesinis un sijans, pāris kreklu, villaine un viens palags.” (Janševskis, 1981, I, 28)

Lešana – tautastērpa krekla rakstu ieaušana. – “Lešana ir īpašs paņēmieni, kad raktus ielasija audekla metos ar skaliņa starpniecību. Lestie raksti ir dažādi: gan stūraini geometriski, gan vijīgi augu motīvu ornamentī.” (Rucavā, tur Paurupē, 27); “Mantojumā no vecmammās mums [...] saglabājušies viņas [...] lestie krekli (krekli ar stellēs austiem rakstiem).” (Rucavā, tur Paurupē, 95)

Letukši – zvejniecības piederums korķa pludiņi. – “Ālējami tikli pie zvejošanas tiek sieti pa 2–4 kopā un to gali piestiprināti pie letukšiem, t.i., pāresnām auklām ar lielu korķa plūksnu un lielu oli.” (DL, 1892, 107); “/Raķus/ piesien bojām līdzīgiem korķa pludiņiem letukšiem, kas ar auklu apsieti ap lielāku akmeni.” (Bilenšteins, 2007, 350)

Lēvenis, lēvens – 1) kārta, biezs uzklājums; liels daudzums; kaudze, murskulis. – “Daža miegaina svecīte kādu vēlu strādnieku starp grāmatu lēveņiem apspīdēdama.” (Barons, I, 94); “Tāi mežā lēvenis niknu vīru.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 2); “Apslānīja grauzējas lēveņu lēveņiem.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 221); “Saimnieks bija sapircis lēveni zosu.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 235); 2) kaut kas kopā sasaistīts, saaudzis; 3) purvainā, līgana vieta, arī izskalots krasts; 4) izliekums. – “Vecu laiku pakši ir lēveni cirsti, tas ir nevis stāvu kā tagad, bet slīpi kā segli.” (DL, 1894, 130). Pamātā ide. *leug- liekt. Nozīmes attīstība: liekt, lauzt – lieliekums, ieleja – izliekums, kaudze (Karulis, I, 517).

Tad jūs ar savu gādīgo saimniekošanu tādu spoku lēveni tur arī tik ilgām varējāt ieciest, – tā atkal otrs [...]. – Pie mums, aiz robežām, sen tos tādās vietās vairs neredzētu. (Siliņš, 1888, 81)

Lēzēt – 1) “šķiemeni mest velkot” (Milenbahs, II, 464); 2) stiept, kārtot zvejas tīklu. – “Sedumā pie būdām patlaban vīri un sievas lēzē (sakārto metienam) lošus, pravīdamies braukt uz sigām.” (Veldre, 1939, 121); “Jauns zvejnieks sēd uz gara sola un lēzē

vecu losi." (Veldre, 1939, 186); "Salēzē tiklus laivās un piesien tiem akmeņus." (Veldre, 1939, 131); 3) mērķēt, tēmēt. – "Ģēģeri nelēzēja uz stirnu, tie lēzēja viens uz otru." (Mīlenbahs, II, 464); 4) lēst. – "Viņš tā lēzēja."; "Ko tu lēzē, cik tas maksās?" (Mīlenbahs, II, 464); 5) "lēnām, vārdu pa vārdam sakot, citus aprunāt" (DL, 1894, 130).

Ležģis – "drānas stūris". (DL, 1891, 32)

Līcenis – 1) ziemas zvejas palīgrīks. – "Ierodoties nākamā dienā tiklu pārraudzīt, vispirms izlauz āliņģi pa nakti pārsalušo ledu un tad ar sevišķa rīka – līceņa palīdzību uzmeklē zem ledus iesaldēto virvīti, kas piesaistīta tikla auklai." (Ligers, 1942, 58); 2) "nazis ar apaļiem zobiem, ko agrāk lietoja trauku galdus griežot" (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616).

Līduma dedzināšana, kraušana – seno kāzu un bērū paraža, kuras pamatā uguns šķīstījošā, attīrošā nozīme.

14461. Otrā kāzu diena iesākas atkal ar ēšanu un dzeršanu, pēc kam visi iet "līdumu dedzināt". Mājas tuvumā kaut kur sanes žagarus un aizdedzina, it kā aizrādot, kas jaunajam pāram uz priekšu jādarina. (LTT)

14470. Otrā kāzu dienā gājuši visi kāzeniņi šūpuļa liksti cirst un līdumu list. Cik lielu meža gabalu tie tāni reizē nolīduši, par tik lielu kungam nav bijusi rente jāmaksā. (LTT)

14471. Otardienā kāzu viesi brauc uz mežu, tur ēd un dzer, līz līdumu, vienai eglei vidū izdarina, otrai galu nolauz un uz laužuma uzlej brandvīnu, galotni pārnes mājā un uzsprauz uz nama kora. /Mājas Viesis, 1862, 45./ (LTT)

Panāksnieki priekš /līduma dedzināšanas/ uzvilka kokā salmu kūli un gaidīja tad atbraucam jaunos jaudis [...]. Beidzot atveda jaunos ar divjūgu uz līdumu un nodedzināja uzvilktos salmus. Pēc tam vēl līduma dedzinātāji nosmulēja tā sev, kā jaunam pārim gīmjus ar sodrējumiem, lai izskatītos pēc līduma krāvējiem, un tad brauca uz mājām. (LD, III sēj., 1. daļa, 18)

Pēc brokasta kāznieki brauca līdumu dedzināt. Vīri sasēja vairāk vāgu rindā, kuras priekšā iejūda vairāk zirgu, ielika vāgos jēlkulas kūļus, iesēdināja jauno pāri, un, cik varēja, citi sasēdās; pārējie gāja kājām līdz. Spēlējot un dziedot, vilciens aizbrauca norā, kur jēlkulu aplika ap eglītēm un aizdedzināja. Visi priecājās, trokšņoja un daudzījās ap ugunīm. Kad līdums bija nodedzināts, dzēra brandvīnu, ēda kāzu maizi, un spēlēdami un dziedādami visi brauca mājā. (Jurgens, 107)

2186. Kad slimnieks nomiris, tad viņa cīsis un mirstamās sasējuši nastā un nolīkuši. Bērēs pēc miroņa izvadišanas uz kapiem mājā palicēji gājuši "līdumu kraut". Paņēmuši minēto cīsu nastu līdz ar ēdieniem un dzērieniem, gājuši uz to pusi, kur liķis aizvests, un sadedzinājuši to nastu ēzdam, dzerdami un dziedādami. (LTT)

Līdums – mežu, krūmus izcērtot (noližot) radīts lauks, ganības vai pļava. Līdumu lišanai izmantoja īpašus darba rīkus – velna cirvi (sakņu ciršanai), raukni (atvašu ciršanai) u.c. Līdums tautas priekšstatos tiek uzlūkots par drošu, gaišu vietu, kultūrvietu, kas iekopta ar dievpalīgu, pretstatā nedrošai dabas vietai mežam, kurā svarīga vieta haosam un divdabīgajiem zemes un tumsas gariem un dievbāb (piem., Velnam). Līduma lišana, dedzināšana, kraušana tika uzlūkota par pasauli radošu vai pārradošu, atjaunojošu darbību, tāpēc ritualizētā veidā tika veikta bērēs, kāzās, krustībās. Darb.v. 'list' – cērtot un sadedzinot kokus, padarīt lauku auglīgu. – "Viņi līda līdumus, lauza celmus un ierīkoja tīrumus." (Jurgens, 5); "Neba ližot vien mežus iededzina." (Latviešu Laužu Draugs, 1836, 91)

17751. Līdumam vislabāki der tāds lapu mežs, kur aug ozoli, oši un citi retāki koki. Ari alkšņiem vajaga drusku labākas zemes. Skuju mežu vēl var list, ja tur vēl aug paegļi. Bet kur paegļi vairs neaug, tur nav nekāda tīruma zeme. (LTT)

17755. Kad kaimiņš līdumu nokrauj, tad gudriņieki slēpjas kur tuvumā krūmos, gaidīdami,

kamer viņš aiziet. Tad viņi paņem no liduma kādu ogli, aiznes uz savu māju un priecīgi domā, ka nu esot no viņa visu svētību paņēmuši, jo dievi esot uguni. /Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

*Dieviņš lida lidumiņu,
Ne visiem līdzi līda:
Citiem lida šovasar,
Citiem citu vasariņu.
LD 33657*

*Saule sēja sudrabiņu
Celmainā lidumā;
Dieva dēli ecētāji
Ar sudraba grābekļiem.
LD 33954*

Līdznieks, līdzinieks, līdznieks, līdzša – 1) kāzās ligavas vedējs vai vedēji. – “Brūti veda pāris no viņas tuvākiem radiem, vīriets un sieviete, kurus tādēļ pa visu kāzu laiku sauca par līdzinieku un līdzinieci.” (LD, III sēj., 1.daļa, 52); “Pēc pusdienas jaunais pāris atbrauca mājās no baznīcas ar nelielo līdznieku un panāksnieku pulku.” (Apsišu Jēkabs, 115); 2) kādam izskatā vai īpašībās līdzīgs. – “Man nu līdznieks arī viņai jārāda.” (Mīlenbahs, II, 480)

*Ko tie mūsu kaķi ņaud,
Pamolā tupēdami?
Līdznieku māmiņai
Peļu ādas pastaliņas.
LD 20463,5*

*Vai Trīnīt, vai Trīnīt,
Kāda tava līdznieca!
Tāda tava līdznieca,
Kā tā krievu končauņica(?).
LD 20707*

Liecinieks, liecenijs – 1) saimei nepiederīgs cilvēks; liekais, svešais; nelūgts viesis; 2) palīgs, izpalīgs. – “Liecieniķi strādājuši pie rijas.” (Atziņas, 7); “Rītu jāsūta divi liecieniķi pie tiltu būves.” (Mīlenbahs, II, 492); 3) ārkārtas klausīnieks, “kad kalps muižas gaitās iet tikai dažas dienas” (Mīlenbahs, II, 492); 4) persona, kas tiesā atstāta savus novērojumus par strīda vai nodarījuma apstākļiem.

19339. 1739.g. Valmiermuižā sapulcējušies baznīcas pārlūki un saukuši priekšā Pilātu Bērtuli, ko baznīcas pērminderis uzdevis par zilnieku. Kad apvainotais liedzies, tad viņa kalps Ancis uzstājies par liecieniķu pret saimnieku. /Baznīcas vizitācija./ (LTT)

*Kūmas, kūmas, pate galdiņa,
Liecieniķi maliņā!
Būs kūmām aizmaksāt
Liecieniķu dzērumiņu.
LD 1427-1*

*Pate iešu, pate iešu
Bāliņam sievu ņemt;
Liecieniķa nesūtīju,
Lai bāliņa nepaļāja.
LD 13881*

*Kūmas naudu sametuši,
Nu metiet, liecieniķi,
Nu metiet, liecieniķi,
Par ēdumu, par dzērumu.
LD 1845*

*Kau(t) man būtu bāleliņš
Jele strada lielumā,
Nenoņemtū tautiņās
Liecieniķs vainadziņa.
LD 24411*

*Metiet, kūmas, zelta naudu,
Metiet, visi liecieniķi:
To kanniņu kūmas dzēra,
To dzer visi liecieniķi.
LD 1847*

*Kāzniek' naudu sametuši,
Nu metiet, liecieniķi!
Nu metiet, liecieniķi,
Par ēdumu, par dzērumu!
LD 25724*

Liečis, liečus, lieču, lieči, liecām – papildu, virs mēra. – “Pirmajā gadā mana alga ir 800 rubļu, gribu vēl liečis pelnīties.” (Zeiboltu Jēkabs, 100); “Aizdevu jums vēl no savas algas, ko liečis sapelnīju.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 148); “Prasīt nekā neprasu, bet rudeni jums to liečis atlīdzināšu.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 149)

Liedzējs, lēdzējs, liedzeris – agrākos laikos biteniķu piederums, kāpjot bišu kokos ar dzeini.

Lai biteniķis varētu rāpties augšup, dzeiniņ vajadzīgs stingrs atbalsts virs bišu dravas. Šai

nolūkā izmantoja kāsi, ko agrāk darināja no koka, vēlāk – no dzelzs [...] To uzkar uz kāda piemērota zara virs dravas. Kāša vienā galā ir stipra dzelzs cilpa (auss), kurā isā, bet ļoti stiprā virvē [...] karājas liedzējs, lēdzējs, liedzeris jeb kumbrs [...], kam augšpusē ir ieliekums. Apakšā tam ir grope, kurā iekļaujas virves gredzens, kas vidū pārsiets ar auklu, lai liedzējs nevarētu no šā virves loka izslidēt [...] Liedzējs nosaukumu ir ieguvis no vārda 'liegt' – aizkavēt, jo tas liedz saslēgties virves cilpai, kura karājas kāsi un caur kuru dzeiņa garā virve var viegli slidēt augšup un lejup. (Bilenšteins, 2001, 189; 201)

Liegums – 1) agrāk meža klajumi, kas paredzēti apaudzēšanai ar mežu; 2) saudzējama dabas teritorija; 3) neatļaušana, nedošana, kavēšana.

Ja nu tādā norā, klajā "smilgu atmatā" jeb "baltābolu vecainē" neganītu, tad tur ar laiku ieviestos krūmi no saaugtu atkal mežs, kāds jau citkārt tur bijis. Tas notiek liegumos, sargājumos: sila, meža atmatās, izcirtumos. (KV, III, 2323)

Reiz raganas vīrs noķilāts pie siena: – pļāvis jaunajā mežā. Meža sargs solījis kungam sūdzēt, un tad jau zināms: – ķilu nauda itin maza nebūs: – jaunā mežā! – liegumā! – kad kādu aizgrābj. (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1. puse, 10)

Par liegumiem sauca klajumiņus mežā, kur nebija visai daudz koku un kur bija pietiekami zāles, lai būtu vērts tur sapļaut kādu mazumu siena. Kā norāda pats vārds, muiža tur bija noliegusi pļaut sienu; šie gabaliņi netika arī iemēriti par pļāvām. Tie bija rajoni, ko paredzēts apaudzēt ar mežu. (Draviņš, 179)

*Zied balta ievīņa,
Aug melnas ogas;
Prec mani tautiņas,
Liedz bāleliņis.
Paldies brāļam
Par liegumiņu.
Klausīšu māmiņu
Patecēdama,
Locīšu pūriņu
Izrakstīdama.
LD 33586,1*

*Teic man tautas, liedz brālīši,
Vai būs ieta, vai neieta?
Iešu tautu teikumam,
Bāleliņu liegumam.
LD 10806
Apsēgloju mēllu zirgu
Un ielaidu liegumā.
Kur es likšu mēllu zirgu?
Dievs paņēma arājiņu.
LD 27829*

Liekači – "zvejas tiklu linumiem pa virsu austas lielās acis". (LE, II, 1468)

Liekaču tikls – zvejas rīks.

Parasti to apzīmē par liekaču tiklu, bet tas sastopams arī ar citiem nosaukumiem – baltene, baltenitis, baltenite, tina, metenis, smalkais tikls, ceru tikls, lašu tikls, vimbenis, bresenis [...] Liekaču tikls balstās uz principa, ka zivis netiek ar tiklu aptvertas, ielenktas, kā tas notiek zvejojot ar velkamiem tīkliem, piem., vadu un bridēni, bet gan gluži otrādi, liekaču tikls visu zvejas laiku atrodas ūdenī uz vietas, kamēr zivis vai nu pašas dodas tīklā, vai arī tiek tur purgājot iebaidītas, kur tās iepinas tīkla acis un paliek tajās karājoties. (Ligers, 1942, 44)

Zvejošanai lielā ūdenī – platākās, dziļākās upēs un ezeros – nācās lietot no laivas izmetamos tiklus, kam bija spārni, kule, pludiņi un gremdes akmeņi. To skaitā bija arī t.s. liekaču tīkli, ar kuriem zvejoja arī ziemā, pa ledus apakšu. (Draviņš, 256)

Liekšķere, liekšere, liešķere, liešķe, liekšķis – lāpsta ar uzliktām sānu malām. – "Sajuta delnās gludo liekšķeres kātu" (Ūpits, 1987, 84); "/Laivā/ satecējušo ūdeni ar smeļamo kausu, liešķi, liekšķi, liekšķeri izsmēļ." (Bilenšteins, 2007, 317); "Starp deni un laivas grīdu viena branga palika neaizsegta, lai varētu ar liekšķeri izsmelt ūdeni." (Marnics, 278)

Liekuguns – malduguns. – "Kas mēditāju (lieku) uguni, ko kādā karstā vasaras naktī uz purviem spīdamu un lidinājamu redz, par ļauniem gariem tur jeb domā, ka tur ieraktas mantas degot." (Fuhs, 1852, 37)

Lielais Kristaps – kraveju un nesēju brālības, kā arī Daugavas plostnieku un laivinieku aizgādnieks, kura skulptūra kopš 19.gs. (ar pārtraukumiem) stāvējusi dažādās vietās Daugavmalā Rīgā. Pie skulptūras atradās ziedojumu trauks naudai, ap skulptūru tika sietas (ziedotas) prievītes, krāsaini dzīpari. Tēla kopija uzstādīta 1997.g. Novembra krastmalā iepretim Poļu gātei. 2001.g. atklāts stiklots namiņš, kurā ievietota Kristapa skulptūra. Leģenda par Svēto Kristapu/Kristoforu iecelojusi no Vācijas, tās pamatā (ar dažādiem variantiem) nostāsts, kā milzis Kristaps, vēlēdamies kalpot Kristum, nesis ceļiniekus pāri bīstamai upei.

Lielais Kristaps bijis spēcīgs vīrs. Nesis cilvēkus no Iekšrīgas uz Zaķu salu. Ja Daugavā ūdens bijis dziļš, tad, Kristapam brienot, tas kļuvis sekls. Vēlāk Kristapam Rīgā uzcelts pieminekļis Daugavas malā. Rīgas katoļi ticējuši, ka viņš ir brīnumdarītājs. Ja sāpējusi roka vai kāja, vai kur citur, tad apsejuši sev ap sāpošo vietu kādu bantīti un pēc tam ap to pašu vietu arī Kristapam, lai vainu viņš paņemtu sev. (Sen to Rīgu daudzinaja, 32)

Starptautiskā un arī Rīgas milža – svētuļa Lielā Kristapa [...] tēls ar Kristus bērniņu uz kreisās rokas stāvēja Rīgā, mājiņā pie Kārļa vārtiem. Kas iebruca pirmo reizi Rīgā, to veda Lielo Kristapu rādīt. Ilgus gadus Lielā Kristapa koka tēls nopietni stāvēja mājiņā. Krievi krustījās pie viņa un meta naudu viņa apģērbam. Kādā naktī jauni cilvēki bija aizveduši tēlu pār Daugavu un nolikuši pie jautrības mājas. Rītā viņš atvests atpakaļ un ielikts savā mājiņā. No tās reizes tēlam negāja vairs labi. Vispēdīgi viņš redzēts sakropļots un nomests Doma ganģī pie krāmiem. (Jurgens, 55)

Lielās kā ceplītis – saka par tukšu lielbnieku. – “Un kas man tur daļas, ka lielies kā ceplītis?” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 140)

Lielvārdes josta – divkrāsu (sarkans, balts) rakstaina audene, kam vidū vai malās ieausts – biežāk zaļš, retāk – zils vai violets – pavediens, ar mainīgu raksta motīvu (ģeometrisko ornamentu). Lielvārdes jostas simboliskais uzpildījums sākās ar režisora Anša Epnera dokumentāro filmu “Lielvārdes josta” (1980), kurai scenāriju uzrakstīja igauņu grafiķis Tenu Vints. Salīdzinot Lielvārdes jostas ornamentu ar citu valstu un kultūru ornamentu, Vints izvirzīja pieņēmumu, ka šajā jostā ietverts un saglabāts senu civilizāciju informācijas kods. Lielvārdes jostas jaunmīts bija viens no spēcīgākajiem dzinūļiem Latvijas nacionālās atmodas sākumgados un nav zaudējis savu simbolisko nozīmi arī mūsdienās. Lielvārdes josta iekļuvusi mūsdienās radītā mītā, paceļot to pār citām Latvijas novadu jostām ne ar pārāku tehnisko risinājumu, ornamentu, krāsām, bet tieši ar ļoti spēcīgo simbolisko uzpildījumu.

Cilvēki toreiz bija tik nospiesti, cerības it kā zudušas. Vāciete, pie kuras es griezos ar man uzdāvināto Lielvārdes jostu, neko nezināja par mūsu vēsturi. Bet viņa teica spēcīgus vārdus: jūs nekad neesat sevi zaudējuši. Tas bija tik svarīgi toreiz. Katrs pēta jostu savā līmenī. Tagad mūsu objektīvs iestādīts uz negatīvo, kas ir virspusē un iet diezgan horizontāli, svarīgi pacelt līmeni. (Rasma Rozīte, Vidzeme, 2008)

Liepotājs (liepuotājs) – agrāk lūku plēsējs. – “Reiz viņš dabūjis dzirdēt, ka otras mājas liepotāji (lūku plēsēji) mežā uzgājuši lielu lāci un paši no bailēm tukšā, bez lūkiem izbēguši no meža.” (Upīte, 1911, 19)

Lieta – 1) tas, kas cilvēka roku pagatavots; materiālajai pasaulei piederīgs. – “Lietas no zemes izraktas.” (Langijs, 138); “Dzerama lieta pēc neveselībām = zāļu šķīdums.” (Wörter=Buchlein, 98); “Vārīta lieta pēc neveselībām = zāļu novārījums, tēja.” (Wörter=Buchlein, 98); “Tu apskaudi manu druvenu, visas manas lietas.” (Fīrkers, Konkordance, I, 301); 2) tas, kas derīgs, labs, pretstatā ‘nelieta’ – tas, kas

nederīgs, nevērtīgs. – “Dauzījās apkuoārt koā nalieta, vajadzē dzīt pie darba.” (Putniņa, Timuška, 155); “Ko nu šņuksti, mazo nelietiņ, ko nu kaunies!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 205); 3) dievības vai cilvēka nodoms, iecere. – “Cilvēka prātam paslēpta liet.” (Langijs, 138); “Lielas lietas galvā.” = lieli nodomi (Bērziņa-Baltiņa, Bičolis, 416); “Lielas lietas iekustināmas tikai kopīgiem spēkiem.” (Veldre, 1939, 144). Vārds, iespējams, atvasināts no ide. *lento- tāds, kas lokans, pakļāvīgs. No šīs formas *lentā- liepa. – “Laikam lokano zaru un mikstās koksnes dēļ [...] Liepas koksne izlietota daudzu priekšmetu darināšanai [...], tāpēc šās koksnes, resp., koka, nosaukums varēja kļūt par vispārinātu saimnieciska vai sadzīves priekšmeta apzīmējumu.” (Karulis, I, 528–529). Cits uzskats (J.Endzelīns): ‘lieta’ radn. cilmes ar lietuv. ‘lytis’ – veids, veidols, izskats. Vēl pēc cita uzskata (B.Jēgers) – ‘lieta’ no ide. *lei- slīdīgs, glums, resp., ‘lieta’ – tas, kas gluds, līdzens, līdz ar to piemērots, cilvēkam derīgs. Varbūt tieši tāpēc, ka etimoloģija nav viennozīmīga, tas palīdzējis šim vārdam un tā atvasinājumiem arī vārdsavienojumos ieņemt samērā plašu vietu latv. val. (‘lietvārds’, ‘lietība’, ‘lietojums’, ‘nelietis’, ‘nelieta’, ‘lietišķs’, ‘lietderīgs’, ‘lietpratējs’, ‘lietvedis’, ‘lietaskoks’, ‘lietmaņas’, ‘svētas lietas’, ‘brīnumu lietas’, ‘kauna lieta’, ‘tieslietas’ u.c.). Lietv. ‘nelietis’, īp.v. ‘nelietīgs’ – 1) sākotnēji – tāds, kas neprāt lietu, kam neveicas darbi, kas tūlīgs, neveikls vai citādā ziņā neizdarīgs; nederīgs. – “Nelieta pasaka.”; “Neliets sāls.” (Depkins, II, 128); “Zaļa sēkla nekādas lāgas, jo tā ir jēla un nelietīga.” (Latviešu ārste, 136); 2) jaunākos laikos – ļauns, netikumisks.

1370. Augonu plāksteri taisa no deviņām lietām: medus, nesālīta sviesta, ķiplokiem, speķa, vaska, sīpoliem un ziepēm. Šis plāksteris noņem sāpes, taisa mikstu un velk strutas. Otru plāksteri taisa no sakasīta speķa, medus un rudzu bidelētiem miltiem. Šis plāksteris ir labs, kad augons tikko ceļas, viņš to izdala. (LTT)

Īpatnēja piedeva kuršu ugunskaļos jau kopš mūsu ēras sākuma ir miniatūrpriekšmeti. Tie ir mazi ieroču, rotaslietu, darbarīku un māla trauku atdarinājumi, kas, jādodomā, bija parasto lietu simboli. (Latvijas PSR arheoloģija, 1974, 187)

Bija man, bija man

Trīs lietīņas glabājamās:

I guntiņa, atslēdzīņa,

I bērniņš šūpulī.

LD 3017

Kas gulbiti baltu taisa,

Ka ne jūras ūdentīņš?

Kas bērniņus lietā lika,

Ka ne tēvs, māmuliņa.

LD 2486

Māmulīte mani sauca:

Meitiņ mana, nelietīte!

Pagaid', mana māmulīte,

Būšu lieta, kad uzaugšu.

LD 3286

Ne nu lielas lietas dēļ

Šodien pieci, seši gāja:

Viena maza dvēselīte

Zem baltās villainītes.

LD 1353,3

Maza meita es būdama,

Nekam lieti nederēju;

Kad uzaugu, tad derēju

Ir pašam labajam.

LD 2171

Lietīgs – 1) derīgs. – “Tas sāls [...] būs lopiem un cilvēkiem lietīgs.” (Latviešu ārste, 152); 2) spēcīgs, rosīgs, aktīvs. Lietv. ‘lietība’ – spēks, aktivitāte. Sk. arī Lieta.

Lietmaņas – lietas to kopumā, parasti attiecībā uz kāda viena veida lietām, piem., cimdi; zeķes; prievītes; sk. arī Lieta.

Lietot (lietuot), lietāt – 1) izmantot; 2) nolikt vai ielikt pareizā, istā vietā vai veidā. – “Savu meitu godā izlietāt.” (Ulmanis, 138). Vārdsavienojums ‘lietā likt’ – 1) derīgi

izmantot; 2) padarīt godājamu, cienījamu, lietderīgu, citu acīs vērtīgu. Vārdsavienojums 'lietā būt' – kļūt par lietderīgu, labu, piemērotu kaut kam. Sk. arī Lieta.

*Lieto mani nu, Laimiņa,
Ja tu vari izlietot!
Es jau biju tā nopelta,
Ka vairs lieti nederēju.
LD 8653*

*Ziņā būšu, lietā būšu
Ar šo pašu vasariņu:
Nu uzgāju trīs vārpiņas
Viena salma galiņā.
LD 34305*

*Dzīvo, mana māmuliņa,
Kamēr mani lietā lieci;
Gana laika tev gulēti
Zem zaļām velēnām!
LD 27330*

Lietuvēna dzīšana – Ziemassvētku rituāls, kura pamatā trokšņošana kā jaunu garu, jaunuma aizbaidīšana un ūdens kā dzīvības spēkus veicinošs šķidrums.

Ķekatu priekšvakarā dzinuši lietuvēnu no istabas augšas [...] Uzgājusi kāda meita uz istabas augšu un paņēmusi ūdeni līdz. Pēc tam sūtījuši mājas mazos bērnus pie istabas lūka ar maisu, kuriem jāgaida līdz lietuvēns iekritis maisā, ko tad varēs izvārit. Augšām uzgājusi, meita ribina un uzlej bērniem ūdeni. Pēc tam laiž cūku kājas maisā un vēlreiz uzlej ūdeni, bērniem nemanot. (RLB ZK, 1929, 159)

Lietuvēns, lietonis (lietuoinis) – 1) tautas priekšstatos kaitētājs gars, varmācīgā nāvē miruša dvēsele, kas pa naktīm nāk mocīt cilvēkus vai mājlopus – spiež uz krūtīm, nojādina zirgus u.c. slapjus u.tml. Lietuvēns var parādīties visdažādākajā izskatā, nereti kā sikspārnis, zebiekste, pele, žurka, arī kā cilvēka acij neredzama būtne. Aizsargam vilka t.s. lietuvēna krustu – piecstūru, sešstūru, septiņstūru, astoņstūru vai deviņstūru zvaigzni. – “Lietuvēna jēdziens saistāms ar vampīrismu un nelabo vai neapbedīto u.c. apkārt kļīstošo dvēselēm.” (Straubergs, 42); “Lietuvēns māc.” (Ulmanis, 148); “Uzvelc lietuvēna krustu!” (Rainis, XI, 310); “Viņa klēts bij otrā no gala, to jau varēja pazīt no durvīs ar baltu krītu uzvilktiem lietuvēna krustiem.” (Upīts, 1987, 265); 2) nakts murgi. – “Un man bija bail, ka šie sapņi var atkārtoties, var palikt par manu nakšu lietuvēnu.” (Ezeriņš, 145)

17508. Lietuvēns ir kāda nogalināta bērna dvēsele. Viņš rādās virs zemes tik ilgi, cik ilgi tam būtu jādzīvo. Bet, ja viņa kaulus apglabā kārtīgi kapsētā, tad viņš vairs šai saulē nerādās. (LTT)

11414. Jaunā gadā uz visām durvīm velc lietuvēna krustu jeb arī zīmē trīs parastos krustus pret lietuvēnu un jaunumu. Krustus taisa arī no sērmūkšļa koka un noliek pie durvīm. Zem kūts sliekšņa noliek arī sērmūkšļa kūju, uz kuras uzgriezti trīs lietuvēna krusti. (LTT)

9356. Kūti govīs paliek slapjas no lietuvēna jāšanas; lai no tam izsargātos, tad jāliek zem silēm uz skala uzrakstīti vai uzgriezti trīs lietuvēna krusti jeb no cērmauškas krustā sa-sprausti zariņi. (LTT)

9368. Ja govij uz raga lietuvēna krustu uzgriez, tad lietuvēns govi netraucē. (LTT)

Nu Repis ņēma jaunu virvi un sāka velnu pie siles piesiet. Sasēja deviņdesmit deviņus mezglus un uz katra mezgla uzvilka ar ogli piecstūrainu krustu. (Latviešu teikas, II, 33)

Lai lietuvēnu no govīm aizdzītu – uzmauc kūti uz mieta maitas galvu. (DL, 1891, 11)

9733. Vakarā, ejot gulēt, vajaga uz sienas pie gultas uzvilkt lietuvēna krustu, tad nakti nemocīs lietuvēns. (LTT)

Tam, kam lietuvēns piesējies, lai tiktu vaļā, nogērbj kreklu un pakar pie stenderes. (Felija Bekere, Latgale, 2002)

Līga – 1) slimība, kaite. – “Grūtas ligas nogulēt.” (Firekers, Konkordance, I, 302); “Dievs dod tev grūtas ligas nogulēt.” (Depkins, II, 132); “Guļ nu jau otru nedēļu

karstumu ligā.” (Janševskis, 1994, I, 112); “Vēl tagad galva sāpot, diezin vai nebūšot roze piemetusēs vai cita kāda nobīļu liga piesitusēs.” (Janševskis, 1979, 59); 2) liksta, posts, nelaime. – “Reiz vienam puisim bija uzgājusi liga: katru nakti, tikko aizmidzis, viņam licies, ka viena sieva viņu sedlo un jādelē pa kalniem, pa lejām.” (LTP, XV, 251). Pamatā ide. *leig- liekt (Karulis, I, 530), resp., tā/tas, kas saliec, noliec pie zemes. Lietv. ‘ligats, ligatnis, ligīnieks’ – slimnieks. – “Ligīnieks pats nemāk pateikt, kas īsti tam kait.” (Janševskis, 1994, I, 130). Īp.v. ‘ligēns’ – slimis, saslimis. – “Kas tad jums ligēns? – vaicā atnācēja.” (Janševskis, 1994, I, 112); “Viņa ir nevesela, pilnīgi ligēna.” (Janševskis, 1994, II, 10)

3408. Kad sabaidās, tad vai nu jānosplāunas, vai jānodzeras, vai arī jāizmiezas, lai nepiekrīt kāda liga. (LTT)

Līgači, līgačas – starp kokiem iestiprinātas šūpoles. – “Iz raizis lānai svīžās, koļš īsakust leigači.” (Reķēna, I, 570)

Leigačs kuora lelūs kūkūs. Ka divi kūki jir tyvai saauguš, nu kūka da kūkam puorlik rasnu kūku, i nu tuo kūka da zemei veļ divi kūki voi četri striki. Pi zemis pasyt dieleiti, kuo izstuoļ kuojom, tuo svīžās i šyupojās. (Reķēna, I, 570)

Pi Leldīnu šyupulem, kas naiztryuka nivinā mōjā, kur beja lelōki bārni, puļcējōs jautri bareni. Piauguši taisēja lelas leigačas, tai saucamōs aires [...] Šyupojās vysī. Tū darēja gon prīcas, gon paražu dēļ, jo saceja, jo kas Leldīnōs naizaleigōs, tū vosorā ūdi ēss. (Zariņš, 1967, 22)

Ligava, ligavainis – meita, puisis, kas ar saderināšanos apliecinājuši gatavību doties laulībā, precēties; folklorā arī jaunā sieva, jaunais vīrs. Vārdsaknē saplūdušas, kā domājams, divas nozīmes, viena, kas saistīta ar iešanu liganā, vijīgā gaitā, otra – ‘darīt līdzenu, līdzīgu, nolikt blakus’ (Karulis, I, 530–531).

4406. Ceturtdienas vakarā, gulēt ejot, ir jāizķemmē mati un jāatstāj vaļā nesapīti, un, gulēt ejot, ne arvienu nerunā, tad sapni var redzēt savu nākošu ligavaini jeb ligavu. (LTT)

3660. Ligava kāzu priekšdienā nedrīkst nazi ņemt rokā, tad laulības dzīvē valdīs satīcība, bet citādi dzīvos kā uz nažiem. (LTT)

3674. Pa kāzām ligavai vajag turēt daudz naudas klāt, jo tad naudas būs visu mūžu. (LTT)

21213. Ja meita priekš kāzām vaiņagu zaudējusi, tad viņai ligavas vaiņagam nevar mirtes dot, jo tad tās vairs neaug. (LTT)

*Dzēris būtu alutiņu,
Kaut varējis aizmaksāt;
Ņēmis būtu ligaviņu,
Kaut varējis saderēt.
LD 11099*

*Man iemeta kumeliņš
Sniega pīti kamanās;
Tā nebija sniega pīte,
Tā bāliņa ligaviņa.
LD 18311*

*Spīdi gaišis, mēnestiņis,
Nakti vežu ligaviņu,
Lai celiņa nezināja
Atpakaļa brālišos.
LD 18409*

*Nu es iešu sētiņā,
Nu man sava ligaviņa.
Nu mēs abi gulēsim,
Rokas, kājas salikuši.
LD 18316*

Ligo (liguo), ligt, ligot, ligoties (liguot, liguoties) – 1) vasaras saulgriežu svētku Jāņu dziesmu tradicionālais piedziedājums. – “No ligošanas kā gavilēšanas izriet vārda ‘ligo’ nozīme: tā ir verba locījuma forma, kas funkcionē kā dziesmu refrēns un reizē gaviļu sauciens.” (Karulis, I, 533); 2) Ligo – sentimentālisma laikmetā ieviests/rādīts senlatviešu dziesmu un prieka, liksmes dieva tēls, sastopams jau J.Langes, G.Stendera 18.gs. beigu vārdnīcās, ieviests G.Merkelīm “Vanems Imantā”, A.Pumpuram “Lāčplēši”. Auseklis ir jau arī Līga, viņš tai piedēvē dzejas dievietes vietu; 3) vasaras saulgriežu svētku apzīmējums, ar ko padomju laikos aizstāja iepriekšējo

Jāņu dienu/Jaņa dienu²¹; 4) ligt, ligot, ligoties – izdarīt šupojošas kustības, lēkāt. – “Ligoties ar lielām laivām uz jūru.”; “Laiva ligojās iekš vētras.” (Depkins, II, 132). Pamatā ide. *leig-: *līg- lēkt, šūpot, atvasināts no saknes *el- liekt (Karulis, I, 532).

*Kas dos siera, tam būs piena,
Ligo, ligo!
Kas nedos, tam nebūs,
Ligo ligo!
LD 32780*

*Ligo saule meža galus,
Vakarāi noiedama;
Ligo pate māmuliņa
Ganiņam vārtu celt.
LD 32443*

*Ligo saule vakarā,
Ligo gani sētiņā,
Ligo pati mīļa Māra
Telītēm vārtu vērt.
LD 32444*

*Ligo saule, ligo bite
Pa lielo tirumiņu,
Saule sienu kaltēdama,
Bite ziedus lasīdama.
LD 32566*

Ligot (liguot) – svinēt vasaras saulgriežus Jāņus ar īpašām dziesmām, kuros obligāts piedziedājums ‘ligo’. – “Verba ‘ligot’ nozīme – dziedāt Jāņu dziesmas, liksmoties Jāņu naktī – izveidojusies ne vien saistījumā ar mitoloģiskajiem priekšstatiem vasaras saulgriežos, bet arī senajā izpratnē par dziedāšanu vai īpašu dziedāšanas veidu kā balss šupošanu [...] Pamatā ide. *leig-: *līg- lēkt, šūpot [...] Tautasdziesmu motīvi par saules ligošanu saistāmi [...] ar mitoloģiskajiem priekšstatiem par saules šupošanu un lokveida gaitu Debesu kalnā.” (Karulis, I, 532–533); Ligošana, tāpat kā šupošana kā rituāla dzīvības spēku atjaunošana un pastiprināšana tautas tradīcijās bija vērojama ne tikai Jāņos, bet arī Meteņos, Lieldienās, Ūsiņdienā – visā pavasara, vasaras svētku ciklā, neapšaubāmi ar kulmināciju Jāņos. Ir īpaša ‘Jāņu ieligošana’ – svētku gaisotnes atraišana, būtībā kaut kas līdzīgs šupuļu sākotnējai iešūpināšanai. Ir īpaša ‘apligošana’ (lauka, mājas, Jāņa saimnieka, saimnieces), kas nozīmē gan aizsargdarbību, gan kopēja dzīvības ritma (cilvēkam ar cilvēku, cilvēkam ar dabu, ar dievībām) iekustināšanu un stiprināšanu rituālā darbībā un dziesmā.

11480. Dziedāšanu Jāņos sauc par ligošanu un dziedātājus par ligotājiem un ligotājām. Ligošanu katrā mājā mēdz iesākt, kad vakariņas paēstas, un viņu turpina visu cauru nakti gandrīz līdz saules lēkšanai, vai nu pie Jāņu uguns, vai arī ligotāji iet no mājas uz māju, kur tos laipni uzņem, pacienā gan ar sieru, gan ar alu, gan citu ko. Tikpat pie Jāņu uguns, kā arī pa mājām ligojot, viņi cits citu apdziedas. Šādu apdziedāšanu Jāņos sauc par apligošanu. Tādās reizēs kalpi apligo savus kungus, saimniekus, maizes devējus un otrādi, kā arī meitas puīšus un puīši meitas, u.t.t. Ligojamais laiks iesākas tā divas nedēļas priekš Jāņiem, savu augstāko stāvokli sasniedz Jāņu priekšvakarā un pastāv līdz Pētera jeb Māras dienai. Pēc tās vairs nedrīkst ligot. (LTT)

11665. Jāņu vakarā jāliek uz bišu stropiem (aveļiem) brūnā dāboliņa vainagi, lai arī bites var ligot. (LTT)

Da Juonim leigoj, piec Juonim rūtoj. (Helēna Nagle, Latgale, 2003)

*Kas tos Jāņus ieligoja?
Mūsu pašu ciema ļaudis:
Pirmie gani, pēc arāji,
Visupēc(i) jaunās meitas.
LD 32353*

*Gaisma nāca ligošana,
Kā bitīte ābolā;
Ai Dieviņ, kaut redzētu
Sav' māmiņu atnākam!
LD 4011*

*Kas tikusi saimniece,
Apligoja savus laukus;
Kas bij kāda miega cūka,
Guļ kā cūka midzenī.
LD 32551,3*

*Ligodama vien staigāju
Šo garo vasariņu.
Salīgoju brāļam sievu,
Sev dīžanu arājiņu.
LD 33118*

²¹ Jau 1945.g. 19.jūnijā laikrakstā “Cīņa” tika publicēts LPSR Arod biedrību Centrālās padomes prezidija lēmums, kurā likts “uzdot arod biedrību republikāniskajām, apriņķu, pilsētu, pagastu [...] komitejām piesaistīt plašas strādnieku masas Ligo svētku svinēšanā”.

*Līgo Dievis ar Pērkonī,
Es ar savu bāleliņu.
Tev, Dieviņ, visa zeme,
Man tas viens bāleliņš.
LD 32955*

*Līgo saule meža galus,
Vakarāi noiedama;
Līgo pate māmuliņa
Ganiņam vārtu celt.
LD 32443*

Līgotnes, līgotne, līgotnis (līguotnes, līguotne, līguotnis) – 1) daļēji aizaugusi, bet vēl dūksnaina vieta ūdens tilpnes vai purva malā, kas ejot līgojas; 2) šūpoles; šūpuļa liksts. – “Līgotnis – liksta, kur piekar šūpuli.” (Mīlenbahs, II, 484); 3) Jāņa dienas dziesmas; līgošana. – “Par līgotnēm [...] sauc tās latvju tautasdziesmas, kurās pēc katra paņēmiņa (retāk pēc diviem) piegavilē ‘līgo!’” (Magazin, XX, 142); “/Jāņa dienā/ līgotnes dziedot.” (DL, 1894, 67); 4) atsperu rati. – “Gulēja visu ceļu kā dieva ausī, līgotņu ratos viegli šūpots.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 162)

Raksturīgi, ka Vidzemes latviešu ratu kurvis balstās uz divām salīdzinoši garām, atsperiņām kārtīm, kas, braucot pa nelīdzenu ceļu, sagādā braucējiem lielākas ērtības [...] Šo ratu nosaukums ir līgotnes. (Bilenšteins, 2007, 262)

Līgzdas laulības – “Baltajiem stārķiem ir tā sauktās līgzdas laulības, tas nozīmē, ka partneriem dominējošā saistība ir ar līgzdu, nevis ar otru īpatni.” (Vilks, 82)

No ziemas mitnēm /stārķi/ atgriežas uz līgzdu (tēviņi mēdz ierasties pirmie), tur sastopas, un pāra sastāvs parasti paliek nemainīgs. Paretam gadās, ka mātīte ierodas ar lielu aizkavēšanos. Bijušajam vīram jau ir cita sieva [...] Šādās situācijās [...] tad arī izraisās tās nīknās, asiņainās stārķu cīņas, kas daudzkārt aprakstītas. (Vilks, 83)

Līgeris – 1) agrāk īpašas svērēju profesijas pārstāvis. – “Veca un liela latviešu brālība bij līgeri, vēlāk saukti par svērējiem, kas šķiroja, iesaiņoja, svēra un nogādāja uz ostu labību, pelnus un sveču taukus.” (Švābe, Latvijas vēsture, 246); “Līgera amats, kā zināms, toreiz bija ievērojams un stāvēja labā cieņā.” (Barons, 2005, 13); 2) siktirtgotājs; 3) blēdis, krāpnieks. Vārds aizgūts no vācu val.

*Pašam linu līgeram
Nava linu paladziņa;
Pašam meitu brāķeram
Nedīzana līgaviņa.
LD 21318,7*

Līkāns, likāns – 1) īpaša ierīce siena vai labības vešanai no lauka uz mājām, “apmēram pusotra metra garš iesmam līdzīgs koks ar liku resno galu, pie kura ar cilpu piesien grožu vidū tā, lai abi gali paliktu, ko apjemt /siena/ gabanaī pāri” (Ancitis, 1937, 186). – “Nu jau esot gluži sasists, greizs kā likāns, sānus rokā vien vairs turot.” (Upīte, 1911, 120); 2) steļļu piederums. – “Pie nītim apakšā, kā arī augšā ir tā nosaukti āža koki (Taurupē likāni), paīsi, tievi, drusciņ palīki kociņi. Pie augšējiem piestiprinātas ripu auklas, pie apakšējiem, garākajiem, pamīnas jeb pakājas.” (DL, 1891, 38); “Divi apmēram 17 cm gari pirksta resnuma kociņi, ķiduli vai cisciņas [...], arī kājiņas, āža koki vai likani, apņemti vidū ar auklu, karājās pa labi un pa kreisi pie koka, kas bija šķērsām pārlikts stellēm.” (Bilenšteins, 2007, 156–157)

Pati gabana drīkst būt tikai divu klēpju garumā, no kuriem pirmo liek tai galā, uz kuru pusi jāved, otru atkal tā, lai tā gals būtu drusku pirmajam virsū. Dūšīgi krāvēji, arī šādi likdami, sakrauj gabanas līdz triju metru garumam un pusotra metra platumam, īpaši no liču siena [...]. Nākamos klēpjus liek atkal tāpat pamišus, kamēr klēpi nevar uzlikt un gabana pilna. Tad gabanaī ļauj vismaz vienu nakti sēsties, jo tikko krauta gabana vedot jūk [...]. Kad rīta rasa nokritusi, sākas gabanaī vešana. Likānu pabāž zem gabanas, grožus pārmet tai pāri. Vienu dzenaukšā iesieto virvi apmet gabanaī apkārt [...] un pabāž zem zāļu

Linkainis ir slēža jeb audekla gabals, ko apsien vaiņaga jeb kroņa veidā ap vara vaiņagu. Kad slēža gabals apsiets ap vaiņagu, tad vienu galu apņem gar pakakli un piesprauž kreisajā pusē ar saktu pie vaiņaga; otrs gals karājas zem sagšas vaļeji ap muguru. Linkainis top izrotāts spožām saktām un ir acumirkli noņemams, izārdams un uz sienams. (Austrums, 1891, II, 1185)

/Linkaini/ ligava sien kāzu dienā, no mājām uz baznīcu un atpakaļ braucot. Pie laulībām linkaini noņem un pēc tam atkal uzliek; galīgi to noņem kāzu dienas vakarā, sievas cepuri uzliekot. Linkainis apņem galvu apmēram tāpat kā lakats, tikai virs galvas veidojas cepurei līdzīgs sējums. Linkaiņa siešana ir sarežģīta un prasa krietnu ievingrināšanos. (Karnups, 1937, 132)

20912. Pēc mazgāšanas mironi apģērba tais drēbēs, ko viņš godos valkājis. Vīriešu apģērbs bija: kreklis, ūzas, gari balti svārki un jaunas pastalas; sieviešu apģērbs: kreklis, svārki ar vamziem, jaunas pastalas un vikala. Vīriešiem uzlika galvā goda mīci, sievietēm aptina ap galvu linkaini. (LTT)

Linkainis senu senēja rota. Par to liecina jau pats nosaukums. Vārda saknē vēl uzglabājusies senatnēja forma 'linkti', kur tagad saka 'likt' vai 'locit'. Tādā kārtā linkainis apzīmētu kādu likumotu, ielokos saliktu, ne šūtu vai grieztu drēbes gabalu. Tomēr iespējams to arī atvasināt no 'linte', kas pirmatnēji nekas vairāk kā šaura lina drēbes josla, un tāds jau linkainis isti ir. (Latvju raksti, I, Alšvanga, 26)

Linošana (linuošana) – agrāku laiku pirmskāzu apdāvināšanas paraša, “kad neprecētas māšicas mēdza rudenos pie māršām apkārt braukāt ciemoties, īpaši ar to nolūku, no viņām linaus vai kādus drēbes gabalus savam pūram ielasīt” (Milenbahs, II, 473). Darb.v. 'linot (linuot), lināt' – savākt dāvanas (galvenokārt lina izstrādājumu) pūram; diedelēt, mangot, ubagot. – “Viņš iet linādams.” (Milenbahs, II, 473); “Nāca gaismā, ka /viņš/ bijis linot pie visiem trim runas vīriem.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 72)

*Es nogāju jau rudeni
Gar māršām linodama;
Nu pānācu pavasari,
Dzeguzei kukojot.
LD 7609*

*Ruden iešu, ruden iešu
Pa māršām linodama.
Kura liniņ' i nedos,
Dos gatavu gabaliņu.
LD 7821*

*Nelaiž mani māmulīte,
Pa novadu linot iet:
Pa novadu dui dēliņi,
Nekatram līgaviņas.
LD 10424*

*Linu gāju linodama
Tai svešai zemīte.
Tur palika lini mani,
Tur es pate, linotāja.
LD 22995*

Lints, linta – 1) “rijā trīs kopā sastumti ārdi, kur seru uzlikt” (DL, 1891, 153). – “Ik pēc divām kārtīm piebīdīja vienu augstāk, apmēram kūļiem ap vidu stāvošu kārti kūļu saturēšanai, tā tad skaitījās lints.” (Viese, 27); 2) “linu kārtas, saliktas rijā žāvēšanai” (Cibuļskis, 234); 3) pārklājs; “salmu deķis priekš lecekļu apklašanas” (DL, 1891, 106).

Linums I – “tīra lina šķiedra, bez pakulām”. (Cibuļskis, 233)

Linums II – zvejas rīka, ko sauc par vadu, galvenā daļa – audums, kas austeris no līnēm vai kaņepēm, tiklaudums. – “Rupjākiem tikliem noder lina vai kaņepju diegi, un vispārīgais nosaukums tikliem ir linums.” (Bilenšteins, 2007, 344); “Buru auduši no pakulām, tiklus no līnēm, tādēļ tikliem tāds nosaukums – linums.” (Bilenšteins, 2007, 318); “Linums ir ‘skaidrāks’, ja vada acis ir lielākas, un ‘aklāks’, ja acis mazākas.” (DL, 1892, 105); “Linums pie tā ķudeļa bij. Ir kule, tad no tās kules nāca linums, un tad nāca kā tikls ar actiņām, lai ūdens, velkot zivis, skrien ārā. Linumā

savilkās zivis.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Linums būs vaļīgāks, zivis labāk iepiņķerēsies.” (Gūtmanis, 47)

Liškas – sens zilēšanas veids ar kociņiem. Zilēšanai speciāli izveidotie kociņi tika uzmetti gaisā. Kad tie krita zemē, tad vēroja, vai ar nolobīto mizas pusi uz augšpusi vai lejpusi u.tml. Vārds ‘liškas’ laikam aizgūts no igauņu vai libiešu ‘lišks, liisu’ – loze. Atbildes izziņāšanai dažkārt tika nogriezti kociņi. Tos deva visiem pēc kārtas vilkt vai arī mest ūdenī.

35934. Sataisa astoņas liškas (mazus kociņus), met tos un pēc to izskata zilē. /A.Bilenšteina rokraksts, Freijs, Apukalns./ (LTT)

35961. Ja starp vairākiem ļaudīm tiek kaut kas nozagts, tad ņem un sagriež vienādus kociņus un visiem klātesošiem izdala. Zaglim kociņš būs pieaudzis garāks. (LTT)

1612. Ja grib auzas sēt, tad sērmūkša kociņš jāmet ūdenī: Ja kociņš stāvēs virsū, tad jāsēj, bet ja grimis – nav jāsēj. (LTT)

Livāns, limāns – “piena, putras u.tml. trauks, kuram viens gals aiztaisāms ar aizbāzni” (LKV, XII, 23843); “piena, putras trauks, kuram viens gals aizbāzams ar lupatā ietitū spundi” (DL, 1894, 130).

Lize I, liza – koka lāpsta maizes cepšanai krāsni. – “Māte taisa maizes kukuļus, liek tos uz lizes, nogludina ar ūdenī saslāpinātām rokām, uzvelk uz kukuļa krustus un sānos četrus iespiedumus.” (Balandnieki, 132); “Mātei noripo nupat no lizes nule no krāsns izvilktais plācenis.” (Kreicers, 22)

4657. Kad, maizi cepot, pēdējo kukuli izvelk no krāsns, tad tās pabiras, kas paliek uz lizes, vajaga izsviest pa logu laukā. Ja tad nu logu atstāj vaļā, tad visi mājas circeņi dodas pa to logu laukā. (LTT)

11017. Jaunā gadā lize krāsni jāapgroza, lai maizes netrūkst. (LTT)

17433. Pret lietus debesi jāizmet lize, slotā un skruķis. (LTT)

Lize II, liza, lizes, lizgas – slēpes. Darb.v. ‘lizēties’ – slēpot. – “Iesim lizēties!” (Milenbahs, II, 476)

Lobties (luobties) – veikties, laimēties. – “Vai ar ķeršanu negrib lobties?” (Blaumanis, IV, 79); “Nelobās vīram.” (Austriņš, 340); “Ja mums labi lobsies, varēsīm paši savas zivis uzcept.” (Valdis, 41); “Cik jam labi lūbuos!” = cik viņam labi veicās (Veneranda Sarkane, Latgale, 2007).

Locīķis, locka (luociķis, luocka) – laiva. – “/Vienkoča/ laivas no /apses un liepas koka/ sauc par locīķiem jeb lockām, no vārda ‘locīt’.” (Bilenšteins, 2007, 324); “To locīķi jūrā nolaida.” (Milenbahs, II, 522)

Ločka (luočka), sk. Koce.

Lodens (luodens) – “glums, kas labi lien: lodens tikls”. (DL, 1894, 130)

Lodzenicas (luodzenīcas) – logu slēgi. (Endzelins, Hauzenberga, I, 766)

Loķīzeris (luoķīzeris) – zvejniecības rīks. – “Ja menca bija atlocījusi āķi, tad paņēma loķīzeri. Tas bija kā tāds naža kāts ar āķa formu, ar to varēja pielīdzināt āķi pēc vecās formas.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

Lolot (luoluot), lullot (lulluot), lulināt -- auklēt, šūpot; lutināt; darīt skaistu. Lietv. 'lolojums' (luoluojums) – auklējums; luteklis. – "Noskūpstījusi savu lolojumu, māte nogriežas uz loga pusi." (Valdis, 324). "Pamatā mazbērnu runā atkārtotā zilbe l + patskanis dažādās variācijās." (Karulis, I, 543)

2953. Mātes pašas zida savus bērnus, tikai retas, kas pavājas, dzirda savus lolojumus ar gumijas pupiņiem. (LTT)

*Piekūst irbe tecēdama,
Rauduvīte peldēdama;
Piekūst mana māmuliņa,
Dēlus, meitas lolojot.*
LD 3225

*Paldies saku māmiņai
Par to liegu lolojumu:
Nepiekusu dancodama,
Neaizsmaku dziedādama.*
LD 94

*Pin, māmiņa, man galviņu,
Lolo man augumiņu!
Rītu jās trejas tautas
Man' auguma lūkoties.*
LD 10530

*Ai māmiņa mīļa balta,
Kā tev manis zēl nebij?
Izšūpojs, izlolojs,
Dod tautām(i) necināt.*
LD 17250

Lomens, lomenis (luomens, luomenis) – 1) zvejas tīkls; 2) aužamo stāvu jeb steļļu sastāvdaļa. (Milenbahs, II, 527)

Loms I, loma (luoms, luoma) – 1) josla, kārta, rinda, posms; gabals, apgabals. – "Melni lomi linu laukā." (DL, 1894, 162); "Labību kulā kraun lomā."; "Vienu lomu kājām gāju." (Endzelīns, Hauzenberga, I, 767); "Četri aizpuvuši stabi nolūza krakšķēdami, trīs lomi apgāzās." (Upīts, 1984, I–II, 326); "Visapkārt loma vietai ir akmeņu jūra." (Stūlis, 1937, 11); 2) aploks. – "Gar sienmalām, uz zemē iedzītām kājām, saliktas vienkoka siles ar lomiem, izcirstas tā, lai katram zirgam būtu savs nodalījums." (Brīvdabas muzejs, 126); "Aiztaisi lomu cieti!" (Milenbahs, II, 527); 3) termins aušanā. – "Metu garumu starp diviem mestuvju posmiem jeb vienu ceturtdaļu riņķa jeb likuma sauca loms." (Alsupe, 2008, 59); 4) laika spridis. – "Vienu lomu spīdēja saule, otru – lija." (Endzelīns, Hauzenberga, I, 767); "Te varam savu lomiņu atpūsties." (Janševskis, I, 281); 5) izdevība. No darb.v. 'lemt' – 1) lauzt; 2) likt, spriest; pareģot.

Loms II, loma (luoms, luoma) – 1) ieguvums, ķēriens; 2) meža zvēru aplenkšana. – "Jāiet visiem medniekiem, cik vien viņu [...] pagastā bijis, uz lomu." (Upīte, 1911, 23); "Gājis uz lomu projām [...] Loms bijis gandrīz jau izdzīts." (Upīte, 1911, 17); 3) zvejas tīkls. – "Vienā dienā parasti var izvilkt tikai divus vai trīs ziemas loms." (Ligers, 1942, 74). Aizgūvums no libiešu 'luom' vai ig. 'loom' – zvejošana ar tīklu; zvejas ieguvums.

30727. Jaunu tīklu jāsāk mest (pīt) tad, kad ļaudis nāk no baznīcas, tad tīklam vienmēr būs bagāta loma. (LTT)

30734. Tīklus vajaga uzvest, tas ir: iesākt aust jaunu tīklu saules aptumšošanās laikā un lūkot noaust trīs kārtis. Tīklus met arī svētdienās tieši pa to laiku, kad mācītājs kancelē saka sprediķi, sevišķi vēl tai svētdienā, kad baznīcā ir sprediķis par Pētera lielo lomu. (LTT)

33605. Lielākais nelaimes nesējs zvejniekiem ir zaķis, kas, zvejas tuvumā nākot, var izputināt visu lomu. Tādēļ zvejniekam zvejojot nevajaga zaķi pieminēt, un izsauciens "Zaķis tiklā!" nozīmē nelaimes vēlēšanu. (LTT)

25501. Kad saimnieks aizbraucis jūrā pēc reņģēm, tad mājeniekiem otru rītu jāapskata celiņi: ja tos ir vabolītes izurkušas, tad būs laba reņģu loma. (LTT)

36465. Ja zvejnieks, pirmo lomu velkot, izvelk raudu jeb lidaku, tad laba zveja, bet, ja pirmais ir asaris jeb ķīsis, tad slikta zveja. (LTT)

25330. Pēc citām ziņām ragana jau pati ar nemaz neejot slaukt, bet viņas gars, kas pieņēmis kādu citu izskatu. Pati ragana tik gulot mājā, un, ja nu kāds viņu aiztiekot, tad viņas darbā aizsūtītam garam izjaucot viņa lomu. (LTT)

Lopužos (luopužos), lopeniekos (luopeniekos) iet – seno kāzu ieraža, saskaņā ar kuru bija nepieciešams aizdzīt līgavas pūra lopus uz nākamā vīra mājām (LE, II, 1556); “Lopužmeitas – agrāk kāzās brūtes māsas tā sauktas.” (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616)

Loss, losains (luoss, luosains) – 1) iedzeltenas, dzeltenpelēkas krāsas (parasti par zirga vai cita dzīvnieka spalvu, arī par auga krāsu). – “Loss zirgs ir zirgs lūša spalvā.” (Milenbahs, II, 528); “Spalva iedzeltena, bet krēpes, aste un kājgali melni; pār muguru melna svītra.” (Zirga pase, 11); “Caur klājuma dzīvi izskaidrojās lauvas spalvas krāsa – losa.” (Milenbahs, II, 528); “Līdz ar diviem pavadoņiem – saviem draugiem un losu suni.” (Janševskis, 1979, 248); “Nespēdama valdīt tramīgo zirgu, dos to viņam atpakaļ un prasīs, lai dod tai veco loso.” (Janševskis, 1981, II, 118); 2) “ar peļu taku (tumšu svītru) pār muguru” (LE, II, 1557).

Tālu, tālu viņam jābrauc. Dažus līdzenumus viņš lēnā gaitā ar savu lositi izlīgos, dažus kalnus izkāpinās, dažas ielejas izčunčīnās, līdz nokļūs tur – tanī svešajā muižā, kuras vārdu vairs neatceras. (Janševskis, 1994, II, 211)

Kučieris Danelis savā pārāk kaislīgā mednieka centībā nemaz nebija paspējis ievērot, ka viņam darīšana nevis ar vilku, bet ar prāvu, losu suni. (Janševskis, II, 62)

Pie celmiem un sapraulējušiem kokiem aug losas piepes, kurām pieķeroties dabūnot svētās meitas jeb sīkas visai niezošas pumpiņas uz miesu, kuras neglābtas nolaižas visgarām. Viņas nedrīkst ieslapināt, viņām nav jāļauj ieilgt. Svētās meitas dziedē ar čemaragu, skābu kreimu (vai taukiem) un plēkām (vai pīpja pelniem). Zāles sapūš un gulēt ejot uztraipa uz slimās vietas. (Pētersons, 1901, 32)

Loss (luosts) – iedobums, paslēptuve; ligzda; mājputnu lakta, putnu būrītis. – “Nākamam gadam es uztaišīšu kādu pāri lostiņu.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 176); “Ozolā kāds pāris lostiņu.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 256); “Viņš priecājās par putnu čivināšanu ošu lostiņos.” (Veselis, 1991, 132)

Loši, lošas (luoši, luošas) – tiklveida zvejas rīki. – “Loši, ko lieto dažādu lielāku zivju zvejai, ir 200–300 m gari, 13–18 acu plati.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 492); “Galvenā zvejošana bija lucīšu “bagarēšana” un lošu (tiklu) izlikšana vimbām, sīgām un retai mencai.” (Bārda, 2005, 48); “Vasarā iet arī uz mencām, sīgām un zušiem – ar āķiem un lošiem.” (Veldre, 1939, 126)

Loši ir tādi paši /kā salaku jeb kišu tikli/, tikai skaidrāki, bet ar mazāku acu skaitu [...]. Ar lošiem ķer pa lielākai daļai vimbas, mencas, lestes, asarus, zandartus, sigas, taimiņus un gadās, ka lošos ielien arī kāds lasis. (DL, 1892, 107)

Lotaga (luotaga) – 1) lokana vica kaut kā pāršanai, sišanai. – “Vajag ar kuorteigu lūtoģu sadūt!” (Regīna Kudiņa, Latgale, 2006); 2) makšķeres kāts. – “Makšķeres kātam grieza šmaugi noauguša bērza lotaga.” (Vaivods, 45); “Nav izslāģts, ka makšķeres kōta senejais apzeimējums Latgolā ir bejis lūtaga voi arī lūtoģa.” (Latkovskis, Filologijas materiāli, 1965, 298); 3) tievs, garš cilvēks. – “Izaudzs garš kuo lūtoģa.” (Marija Kursīte, Zemgale, 2006); “Puika kai lūtoģa, tys ir, izsteidzējis kai reikste.” (Latkovskis, Filologijas materiāli, 1965, 298)

Labi, ka sātā nivīns par tū nazynoģa, cytaidi mes byutu dabōģuģi ar lūtagu. Kas tei taida lūtaga ir, ar kū tāvs mēdze par nadorbim pidraudēt, natyku nikod eisti pōrsalcynoģis. Pēc vysa

sprīžūt tai vajadzēja byut kaidai ispaideigai lukonai reikstei, kaut kam leidzeigam maksķeres kotam. Man vysod rōdējis, ka lūtagai pisinūt šņūri golā, ar tū varēja azarā kert zivis. Nav izslāgts, ka maksķeres kōta senejais apzeimējums Latgolā ir bejis lūtaga voi ari lūtoga [...] Ir ari pazeistams teicīns: "Puika kai lūtoga", tys ir, izsteidzējis kai reikste. (Batņa, 1965, 14)

Lubene, lubeniņa, ļubeniņa, ļubene – "ziemas cepure ar ausu atlokjiem" (LE, II, 1562); cepure ar nolaižamām ausīm. – "Nopirka vēl īstu ratotāja ļubeni." (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 30)

Lubit – plēst, raut nost. Sākotnēji – plēst kokam, dārzenim u.tml. mizu. Lietv. 'luba, lu-
biņa' – 1) nolobīta, noplēsta miza (kartupelim u.c.). – "Gan viņš tevi atkal tēsis kā amatnieks lietaskoku, līdz tu paliksi šļoka un loka²² kā izvietēta²³ luba." (Janševskis, I, 334); 2) plēsta šķīla, plēsts dēlis; plēstu dēļu jumta segums; plaukta dēlis, plauktiņš. – "Tā plīst, it kā lubas plēstu!" (LTT, XV, 434); "Lubas plēsa no pagarām egļu šķīlām ar sevišķiem cirvjiem, līdzīgiem lapu kapājamiem dzelžiem ar taisnu asmeni." (Jurgens, 7); "Virieši strādāja pa piedarbu, skaldīdami un plēsdami lubas." (Janševskis, 1981, II, 92); "Jumtu apjuma lubām." (Dinsberģis, 35); "Izpuvušu lubu jumtu." (Upīts, 1984, I-II, 314); "Ceļmalā paretī redz ari sentīpa lubu jumtus, kas darināti bez nevienas naglas, tikai ar cirvi un zāģi." (Sams, 1932, 45); 3) augu sega. – "Luba /ezeru nosaukumos/ varēja apzīmēt sanesumu un augu segu, kas – it kā mizas kārtā – klāja ūdeni." (Karulis, I, 546). Pamatā ide. *leub(h)- mizot, (no)lauzt (Karulis, I, 545).

Tā kā /senāk/ mežu bija liela pārpilnība, varam secināt, ka vissenākais latviešiem bijis lubu jumts [...]. Lubas sagatavojot, mežā pārbaudīja, vai izraudzītā priede vai egle labi plīsis, t.i., vai koks augot nav kļuvis greizs (no vārda 'griezī'). Tāpēc kokam pie apakšas vajadzēja izcirst robu, un, ja koks nederēja, to atstāja un gāja pie nākamā. Pamestie koki nokalta. Tas bija viens no iemesliem, kāpēc muižu īpašnieki, sākuši saudzēt savus mežus, lubu jumtus pamazām aizliedza. (Bīlenšteins, 2001, 31–32)

Lubas bija asi garas (septiņas pēdas vai divarpus metru garumā), plēstas no priežu baļķiem desmit centimetrus caurmērā – mazāk vai vairāk platas un vienu vai divus centimetrus biezās. Šitādas saplēst ar cirvi un vadžiem, kas tas par darbu! (Vecās māmuļiņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 204)

Vietas, kur lubu jumti bija atšķirīga vai raksturīga parādība, guvušas ar tiem saistītus vārdus, piem., Lubāna un Lubeja Madonas apr., bet Talsu apr. Lube un Lubezere. (Kundziņš, 1974, 175)

28963. Bišu tropus taisīja no caurām izpraulejušām eglēm, ar spundiem katrā galā un lubu pārklājamo. (LTT)

Pirts jumts no lubām – garām strēmēlēm, atšķeltām no skuju koka kluča. Šīs lubas mēs izlietojām kā slēpes, lai staigātu virs kupenām. (Vaivods, 9)

23658. Pa vecam sievas piektos vakaros nevērpušas, jo tas esot tāds vakars. Kādreiz sievas esot braukušas ar lubu pa ezeru, saslapējušas rindakus, un piektsvakaros tie viņām esot jāžāvē. (LTT)

32721. Lai nu visu gadu tie sliktie vēji nepūstu, tad darija tā: Gavēņa piektdienas ritā agri priekš saules iesprauda vienu lubiņu ziemeļos, otru tukšumos un trešo rītos. Kad tā izdarīja, tad labie vēji vien pūta un sliktie nepūta. (LTT)

Luča, luķis – laime, veiksmē, izdošanās; izdevība. – "Še meža tuvumā un rudzu lauka aizvēni ir īsta luča šādā vētras laikā." (Janševskis, IV, 278); "Te būtu circenišiem tāda luča, bet tur viņi, nabadziņi, salst tukšās sētas aukstos pamatos."

²² Loka – lokana.

²³ Izvietēta – izsutināta, padarīta miksta.

(Janševskis, 1981, I, 253); "Ja [...] pirmais ceļā gadījies vīrietis, tad [...] mēdza teikt, ka nu būšot luča." (Draviņš, 248); "Vīrs sāka brammēties, saprazdams, ka luķis šodien ies garām." (Piķis Adatiņš, 2004); "Tur tik bija luča!" (Janševskis, 1983, I, 35); "Kad krusttēvs mirs, tad krustdēlam būs krietns luķis"; "Tam tik luķis pie meitām." (Milenbahs, II, 512)

Lūgt – vērsties pie kāda. – "Mans bērns, nevesels būdams, lūdz Dievu, tad viņš tev' atkal veselu darīs." (Fennels, 1989, 66). Pamatā ide. leugh- melot, kas radniecīgs ar *leug- liekt. Nozīmes attīstība: 'liekt, locīt – (iz)locīties, vairīties – melot – melot, lai iegūtu sev – lūgt' (Karulis, I, 547). Radn. krievu 'lgatj' – melot; gotu 'liugan' – melot, gotu 'laugnjan' – noliegt, nepieņemt (Fasmers, II, 469). Ja citās ide. valodās attīstījusies nozīme, kas atspoguļo melīgu, nepamatotu prasīšanu, tad latviešu valodā dominē nozīme, kas atspoguļo pamatotu prasījumu. Lietv. 'lūgums' – prasījums (pēc kaut kā); lietv. 'lūgšana, lūgsna' – vērsšanās parasti pie augstākiem spēkiem ar lūgumu palīdzēt, uzklaust.

1845. Vecās baznīcās varot vislabāk aizlūgt par mājas svētību pret burvju un raganu pestējiem. /Balšs, 1870. 23/ (LTT)

7425. Kad ēda jaunu rudzu maizi pirmo reizi, tad noturēja lūgšanu un pateicās Dievam, sacīdami: "Tev, mīļais Tēvs, nu pateicam, par tavām mīļajām dāvanām!" (LTT)

Ūsiņš jāja pieguļā

Ar deviņi kumeliņi.

Es tev lūdzu, Ūsiņ, brāl,

Dod man pāri ceļa zirgu!

LD 30082

Nāc, Laimiņa, kad es lūdzu,

Ir basām kājiņām;

Ausi kājas, kavēsies,

Grūt' manam mūžiņam.

LD 1099

Mīļa Māra laipo pa jumta galu;

Iesim, sieviņas, lūgsim iekšā.

Ko mēs miļu Māru mielosim?

Dosim to pašu tīr' rudzu maizi,

Dosim to pašu miez' alutiņu.

LD 1441,1

Luģene – panēsāta cepure. – "Dusmīgi nospļāviēs, lika tad savu luģeni galvā un devās krogā iekšā." (Janševskis, 1994, II, 163)

Luģes, ludes – slēpes. – "Ar luģēm kājās apceļoja visu zemi." (Milenbahs, II, 510); "Ziem uz skolu [...] braucu ar luģēm." (Strautiņa, 151); "Kādā sala ziņā drusku mērenākā janvāra dienā norunāju ar Zentu doties ar luģēm uz Biķernieku mežu." (Veselis, 1956, 308). Pamatā ide. *lug- liekt (Karulis, I, 547).

Lūkažas, lūkošanās (lūkuošanās), lūkības, lūkas, lūki – 1) maza bērna raudzības (Brencis, 124). – "Es biju lūkībās (lūkās) pie kaimiņienes." (Milenbahs, II, 518); 2) ritualizēta nākamās sievas, vīra noskatīšana. – "Man ar lūkošanos un precēšanos nebūs jāsteidzas." (Janševskis, 1994, I, 39); 3) izlūkošana, izpētīšana. – "Necik ilgi, kad pagrabs ir atvērts. Es aizdedzu bērza tāsi un eju lūkos." (Jākobsons, 314). Darb.v. 'lūkoties' (lūkuoties) – 1) doties raudzībās; 2) doties sievu meklēt; 3) skatīties. – "Gājusi lūkot, kas tur dzied." (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 70)

Es redzēju tautu dēlu

Jājam sievu lūkoties.

Dievs dod jāti, nedabūti,

Mani pašu bildināt.

LD 9857

Ļaujāt man pašai vaļas

Arājiņu lūkoties;

Tā nav balta villainīte,

Uzsedzama, nosedzama.

LD 10167

*Kas to manu tēva sētu
Pakaviem izkapāja?
Te sajāja svešas tautas
Man' auguma lūkoties.
LD 10031*

*Es bij' tādu lūkotāju,
Lūkodama vien staigāju;
Noliūkoju brāļam sievu,
Vēl vajaga dieveram.
LD 11785*

Lūkošanās (lūkuoššanās) – senajās kāzās ligavas izmeklēšana, izraudzišana. Vārds radniecīgs pršu 'laukit' – meklēt, angļu 'to look' – lūkoties, raudzīties.

Lūks – 1) kārkļa, vītola vai liepas miza grozu, agrāk arī virvju, apavu (vīžu) u.c. mājizstrādājumu pišanai; koka krija, luba. – “No lūkiem pin vīzes, jostas un vij dzeiņus, kailes, pavadas un citus līdzīgus valģus.” (Tdz, IV, 228); “Agrā pavasarī, kad liepām miza atlēca, ļaudis plēsa lūkus un pina vīzes, vieglus apavus, jo valkāja gan lielie, gan bērni.” (Mežgalieši, 13); “Baznīcā ejamās vīzes pina no baltiem lūkiem, nodražot lūku virsējo kārtiņu.” (Jurgens, 12); “Smaidīja par kaimiņiem, kuri savu zemi iznieko lūku iegūšanai un ieņēmumus nodzer kroģā.” (Bīlenšteins, 2006, 11); “/Ābeles/ apkāšējo, siksto kārtu sauc lūku.” (Ilsters, 1883, 19); 2) lamu vārds, visbiežāk vārdsavienojumā ‘piedzēries kā lūks’ = ļoti stiprā alkohola reibumā. – “Dažreiz viņš piedzēris kā lūks.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 453). Taču arī: ‘nostrādājies kā lūks’ = stipri piekusis, pārguris smagā darbā. Pamatā ide. *leu- nogriezt, atdalīt, no kā arī ‘lauzt’ (Karulis, I, 547).

Vārdam ‘lūks’ laikam bijusi nozīme ‘no lūkiem pits trauks, maiss’. Šo nozīmi parāda paruna ‘pilns kā lūks’ (= kā maiss, kā zeķe), t.i., ļoti piedzēries. Sal. apv. ‘lūks pilns’, t.i., mērs pilns. (Karulis, I, 548)

Vecie ļaudis labprāt staigājuši lūku vīzēs, kas gan pēc šo laiku garšas nebijušas tik visai glītas, tomēr nēsāšanai ļoti vieglas un patīkamas, sevišķi tai ziņā, ka ziemā viņās kājas nesalušas [...] Gandrīz katrs pratis pats vīzes nopīt, kas arī bijis nepieciešami, jo vīzes ātri vien noplisušas. (Latvju raksti, II, Cēsaine, 24)

18038. Lūki jāplēšot vecā mēnesī, tad esot miksti. (LTT)

Bluķu vakars [...] sakrīt kopā ar mūsu svētku vakaru ap ziemas svētkiem. Šis bija tiem īsti plosīšanās un dzeršanas laiks, kur tie visādi izērmojušies un it bezkaunīgi un lopiski dzīvoja. Tad mēdze lielu smagu bluķi apkārt vazāt, to vilkdamī ar lūku virvēm, un vēla to ar lielu gaviļēšanu no viena ciema un nama uz otru, un galā sadedzināja. (Šulcs, 1832, 35–36)

*Visi koki lieti der,
Dui kociņi nederēja:
Neder alksnis lūku plēst,
Ne ērcetis slotu griezt.
LD 30628*

*Kas kaitēja ozolami
Kuplam augti, nezaļoti;
No liepiņas lūkus plēsa,
No bērziņa slotu grieza.
LD 30644*

Lūkšas – kalēju stangas. – “Lūkšas ir gariem kātiem, lai to dzelzs gabalu var viegli ielikl un izņemt laukā.” (Aleksandrs Pariņš, ASV, 2008); “Kalējs tikai pasmaidīja, iedeva arī dēlam desmit mārčiņas smago veseri, dzelzs gabaliņu un lūkšas.” (LTTTP, V, 15); “Kad garaiņi norima, kalējs ar lūkšām izcēla dzelzs gabalu ārā.” (Migla, Rūmnieks, 142); “Tavi radi sarkanām lūkšām knaibīs tevi un tu brēksi kā āzis.” (Upīts, 1984, I–II, 205)

Lūku dienas – “priekš lūku plēšanas katrā pavasarī, kad liepām miza atlobijās, muiža atvēlēja visam pagastam trīs dienas, tikai šinīs trīs dienās bija brīv iet pa visiem muižas mežiem lūku plēst; šo atvēlēšanas laiku sauca par lūku dienām” (Pumpurs, 41). Sk. arī Lūks.

Lumsts – aušanas piederums – garš, plāns un gluds (priežu) skals, kociņš, ko ieliek velkos dziju šķiršanai un velku šķiruma saglabāšanai. – “Lumstu taisie nu bizu, gludu skolu. Ka lumsti jir, audaklys lobuok šķirās.” (Reķēna, 1975, 373); “Lumsts ir ļoti plāns un šaurs dēlītis jeb skals, ko izbāž caur audekla dzijām starp lielo bomi un nītīm. Lumstu uzdevums ir uzturēt starp dzijām tā saukto šķiemeni.” (Milenbahs, II, 512); “Lumstu buntiņa un citi aušanas piederumi.” (Janševskis, II, 283). Darb.v. ‘lumstot’ (lumstuot) – 1) skalos, šķilās, gabalos plēst, dalīt. – “Lumstot pagali.” (Milenbahs, II, 513); 2) “audekla pavedienus izšķirt ar lumstiem, lumstus audekla starpā ielikt” (Milenbahs, II, 513); “Salikt audekla metos lumstus, lai aužot meti labi šķiras.” (Cibuļskis, 240). Pamatā ide. *lem- lauzt, lūzt; salūzis, mīksts (Karulis, I, 555).

Lumsti bija stāvu platuma garumā, 2–4 cm plati un ~1 cm biezi. To galos bija izurbti caurumiņi, caur kuriem izvēra aukliņas, tā sasaistot savā starpā visus vienā reizē lietojamos lumstus. (Alsupe, 2008, 78)

Lundzinieks – aiztaisāms un atverams caurums pirts vai senās dūmistabas griestos dūmu novadišanai. – “Lundzinieks senajās dūmu istabās /bija/ loga aizšaujamais no istabas iekšpuses tiem logiem, kam nav bijis stiklu.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 762)

Lunte, luntene – 1) “maza skārda lampiņa” (DL, 1894, 131); lāpa. – “Pakulas no buntē izvilcis, sāka lunti veidot.” (Kalniņš, 1977, 221); “Sarotināja pakulu lunti un uzlēja tai petroleju.” (Kalniņš, 1977, 223); “Pasniedzies pret pakulu lunti, pielaida siko liesmiņu.” (Kalniņš, 1977, 224); 2) aste; 3) pātaga. – “Sadūd zirgam ar lunti!” (Brenčis, 124). Darb.v. ‘luntēt’ – 1) sist ar pātagu lunti; 2) krietni saēsties; klencēt.

*Sen slavēja tautiņās
Alva bļodās, telēķišus;
Nu atnācu, nu atradu
Piestā putru lencējot.
LD 19407,15*

Var.: 4. Piestā putru luntējot.

Luņģi, luņģības – raudzības, jaunpiedzimušā apmeklējums.

Apmeklēt var, sākot ar pirmajām dienām, labu laiku. Luņģībās iet resp. brauc bez sevišķa uzaicinājuma radi, kaimiņi, arī paziņas. Parasti vairāki norunā sarasties vienā dienā, lai būtu jautrāk un saimniecei būtu “viens pūlienis” [...] “Nes” jeb “ved” uz luņģībām pīrāgus, gaļu [...] un “buteli” – vīnu vai brandvīnu. Par neierašanos luņģībās var “jemt ļaunu”. Ierašanās nostiprina vecās sakaru saites un rada arī jaunas. (Bičolis, 1937, 242)

Luņģūs guoja ūtrā vai trešā dinā piec bārna pīdzimšonys. Pirms krystobu. Guoja tikai kaimiņu buobys, puīši nā. Guoja apsveikt tū bārnu. Capumus nesja, gali, kū kura varieja. Pasiedieja, parunava kūpā siežūt. (Marija Kursīte, Zemgale, 2006)

Lupstājs I, lupstenājs, lupstikis, lubstājs, lubstāgs, lustājs, lipstuks – ārstniecības augs (latīņu val. ‘levisticum officinale’). – “Aiz vaļā loga smaržoja zaļie lupstāji.” (Veselis, 1966, 166); “Lipstuks top pie mums audzēts dārzos.” (Birmanis, 30); “Lupstāju lapas un saknes ļoti mazos daudzumos /liek/ pie putrām (zupām).” (Saimnieču grāmata, 10); “Sien klāt sagrūstus lipstukus, kas palīdz asinim izstaigāt.” (Pētersons, 1901, 12); “Kad kāds loceklis izmežģijies, tad tas jāsutina lubstāju ūdenī.” (DL, 1894, 117)

5313. Čūskas kodumu un vispārīm uzpampumu noslābina, kad uz tā uzliek lupstenājus. (LTT) 20065. Kad iet uz mežu, jāiesprauž lupstāji pastalās, tad čūskas nenāk klāt. (LTT)

18014. Lupstāji tēja derot pret krūtīm un baļļā sutināti pret kaulu sāpēm. (LTT)

30883. Tūsku ārstē tā: paņem maisu, izbārsta to ar rudzu miltiem, ceturtdienas vakaros ar tūsku sasirgušo ved labi izkurinātā pirtī uz lāvas, maisu uzbāž uz galvu tā, ka visu miesu

apklāj, un tad ar lupstāju ūdeni krietni noper. Pēc tam jāsarģā no saaukstēšanās. Tā dara, kamēr paliek vesels. (DL, 1891, 159)

18013. Lupstāgi noder tulska dziedēšanai. (LTT)

Lupstājs II, lubstājs – celtniecībā agrāk izmantots apaļkoks, “četrkantīgs baļķis, kam vienā malā rene izkalta; pie lubu jumtiem to liek uz spēru likajiem galiem gulenis-ki.” (DL, 1891, 122)

Jumta lubas noslodzīja ar 3–4 rindām horizontāli liktiem apaļiem kokiem, kurus sauca lupstājus. Lupstāju starpās, šķērsu jumtam, lika metru garus kokus, lai lupstāji neslidētu lejā. (Jurgens, 7)

Lupstāris – “vārtiem līdzīgs rīks, ko lieto mēslus vedot, noliekot tos ratos, lai varētu kraut lielāku vezumu”. (Milenbahs, II, 515)

Lūsains, lūss – plankumains, lāsains, raibs. – “Baltā spalvā izkaisīti 4–9 cm lieli tumšāki plankumi, pēc kuru krāsas izšķir: a) pālsī lūsaina; b) bērī lūsaina; c) rudī lūsaina; d) melnī lūsaina.” (Zirģa pase, 12)

Lustūzīs – lapene; paviljons. – “Viņī nogriezās pa labī – ĝar mazo lustūzī staltā ošu ĝatvē.” (Valdīs, 41); “Balts lustūzīs ar tornīšiem un izmargojumiem ĝrezno parku.” (Jurgens, 15). Vārds aizģūts no vāģu ‘lusthaus’ (Milenbahs, II, 516).

Bet esi tu ĝan muļķīs! Tu nezīnī, kas lustūzīs! Nu paskatīs caur krūmiem. Vai redzī baltos stabus ar apaģo ĝumtiņu virsū? ĝar stabiem solī. (Valdīs, 14)

Lūškas – kalģja stangas. – “No viņģreizģjās spīdzīnāģšanas ar nodedzīnātām lūģkām.” (Janģģevskīs, 1981, II, 92); “Abās strienās lielas rģtas, jaunās dienās ar lūģkām iedezdīnģtģ, esot spīdzģnģta.” (Janģģevskīs, 1981, II, 99); “Velnī kģdu naktī sagģrģbs, dzģvu aizģraus ellģ un tad tevī tur knaībīs ar kvģloģģām lūģkām un badģs ar dakģģām.” (Janģģevskīs, 1981, II, 220)

Luģzas, luģzenes – 1) koka tupeles bez papģģģa un kapes; 2) slģpes. (Milenbahs, II, 517)

ĻAKI

L

Ļaks – māla trauks eļļas, bet arī dažādu šķidrumu (sulas, alus, piena) uzglabāšanai. – “Proporcijās tuvs vārauniekam ir Ļaks jeb eļļas trauks, [...] ko izmanto dažādu šķidrumu [...] ilgākai uzglabāšanai.” (Pujāts, 2002, 22); “Vasarā sviestam, biezpienam – lie lie vāraunieki, dzērienam – ļaki, ogām – ievārijuma podi.” (Pujāts, 2002, 38)

Ļaudava – 1) līgava, iecerētā; vedekla. – “Tenāca mājā ļaudava.” (Anna Roga, Kurzeme, 2007) 2) tautu meita. Atvasinājums no lietv. ‘ļaudis’ – burt., ‘brīvie cilvēki’ pretstatā ‘neļaudim’, kas bija nebrīvie, zemas kārtas. Pamatā ide. *leudh- izaugt.

Dūmi kūp, alu dara

Mazajā ciemiņā;

Aizietum, – kauna lieta,

Tur aug mana ļaudaveņa.

LD 1034,1

Līpas vīn tymā mežā,

Kur pīciertu vazumeņu?

Muosas vīn tymā cīmā,

Kur es jemu ļaudaveņu?

(Dzimtines skaņas, 16)

Ar dzīsmēiti izraudzēju

Buoļeņam ļaudaveņu;

Ka dzīsmēite saderēs,

Saderēs i dzeivojūt.

Tāz 3S940

Skaišķi zīd meža rūze

Sorkonim zidenim.

Skaišķa bruoļa ļaudaveņa

Dzaltonim matenim.

(Aizsils, 73)

Ļaudis, ļauži – 1) senāk augstākās kārtas nosaukums, pretstatā ‘neļaudim’ (gūstekņiem, kalpiem, bāreņiem, kropliem, visa veida nebrīviem cilvēkiem). Bija divu veidu ļaudis: visaugstākie, ko veidoja vai nu bagātākie, vai arī kādā citādā veidā cienījamākie (gudrākie, drosmīgākie u.tml.) – labieši, bajāri, brammaņi; mazie jeb melnie ļaudis, arī nabaga ļaudis. Nodalīja savus ļaudis no svešiem ļaudīm, vecus ļaudis no jauniem ļaudīm. ‘Neļaužu’ atsevišķos gadījumos apzīmēja arī to, kas slimis, fiziski vājš, gaudens. – “Roka palika neļaužu.” (Ulmanis, 170); Atsevišķa cilvēka izdzīvošanai ļoti svarīga loma bija ‘ļaužu valodām’. Vislabāk, ka tādu nebija vispār, tās, protams, varēja būt arī cildinošas. Visbriesmīgākais bija ļaunas ļaužu valodas, ar to palīdzību atsevišķs indivīds varēja tikt izvītrots no ‘ļaužu pulka’; 2) cilvēki, sabiedrības locekļi. – “Veci ļaudis saka, kad vaboles vakaros skraida, tad siltas naktis esošas.” (Fennels, 1989, 67). Pamatā ide. *leudh- izaugt. Atv. *leudhi – pēcnācēji, tauta (Karulis, I, 551). – “Vai tad mans dēls ir neļaužu?” (Ulmanis, 170); 3) cilvēki. – “Ļaužvalod’, kā ļaudis runā.” (Langijs, 135)

Kai ļauds, tai i cylvāki. (Latgaļu folklorā, 493)

Kur ļauds, tur i cylvāks. (Latgaļu folklorā, 512)

Supo, mātē, auklē, mātē,
Neba nieku bērniņš biju:
Lielu radu, labu ļaužu,
No godīgas māmulītes.
LD 1866

Es nevaru ļaužu dēļ
Caur bajāra sētu jāt:
Nav man tāda kumeliņa
Kā bajāra dēliņam.
LD 31209,1

Visa rasa sabirusi
Sikajos kociņos;
Ļaužu runas sabirušas
Bāreņos, atraišos.
LD 4842

Kas gulbīti baltu dara,
Kas bārīti ļaužu liek?
Ūdens gulbi baltu dara,
Dievs bārīti ļaužu liek.
LD 5006

Tiesa tiesa, ne meliņi
Vecu ļaužu valodiņa:
Jāņa nakti meitas gāja
Raganās, vilkakēs.
LD 32492

Atsēžosi zemītē
Pie labiem ļautiņiem:
Kozin man dalīpīs
Labu ļaužu labumiņš.
LD 34178

Ļauka – 1) “kaut kas slapjš, izmircis tā, ka noļekst” (DL, 1894, 129). – “Cepure slapja, izžulgusi kā ļauka”; “Pastalas izmirkušas kā ļaukas.”; “Ķēve sabraukta vienās ļaukās.” (Mīlenbahs, II, 531); “Kurpes lietū izmirkušas, istas ļaukas.” (Biruta Beķere, Sēlija, 2009); 2) slimība, mandeļu uzpampums, piebriedums cūkām. – “Cūkām ļaukas durt.” (Mīlenbahs, II, 531); “Pat cūkām ļaukas atslāba no viņas vārdiem.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 63)

Ļauks – nošļucis, uz leju nolaiests. – “Ļaukas ausis.” (Mīlenbahs, II, 532); “Tievs un liešs, ļogans kā slieka, no izskata kā pusperēts – ar bālu vaigu, noskūtu galvu un ļaukām ausīm.” (Jākobsons, 348)

Ļaunā acs – tā sauc cilvēkus, kas kāda iemesla dēļ (visbiežāk tāpēc, ka mazotnē nepareizi zīdīti) kļūst skaudīgi. Parastais uzskats, ka tādiem cilvēkiem ir ļauns skats, kas negatīvi ietekmē to, uz ko šis skats apzināti vai neapzināti krit. Sk. arī Atzīdenis; Nobrīnēt.

18072. Cilvēks ar ļaunām acīm var samaitāt lopus un cilvēkus, sevišķi bērnus. Samaitāto var izdziedināt, ja uz tā lej ačģārni ūdeni vai ja nogriež nemanot samaitātajam kādu drēbes gabaliņu un, to sadedzinot, apkvēpina slīmo. (LTT)

18075. Zemnieks baidās no ļaunās acs un skaudības, no kā ciešot viņa labība un lopi. Ja kāds uzslavē viņa lopus vai ko citu, tad viņš nomurkšķ kādus rupjus vārdus preti, kas to uzteikšanu padara nespēcīgu. /A.W.Hupel, Top Nachrichten 1777. II, 140./ (LTT)

18077. Agrāk bijis viens tāds ļauns saimnieks, kas nedrīkstējis pat uz saviem lopiem paskatīties. Ka viņš uz saviem lopiem paskatījies, tad tiem piemeties nelabums un tie nonīkuši. (LTT)

518. Mātes piens, kas visu nakti (jeb dienu un nakti) ir krūtīs stāvējis, nav bērnam dodams, jo citādi bērns dabūtu ļauno aci. (LTT)

Ļaunas pēdas, nelabas pēdas, karstas pēdas – nelāga vieta, kur iepriekš kas ļauns atgadījies.

Kad divas sievas salādas, var uziet uz ļaunām pēdām. Tādā lāstu vietā uzejot, cilvēku saņem auksti drebuļi. Bērns, kad rāpojas vai iet tur cauri, tiek kā nemanīgs. Tādā reizā sarauģa ūdeni un dod iekšā – tik lielam, kā mazam. Raugāmie vārdi: “Trejdeviņas burvenes, trejdeviņas raganas, skreita uz Mello jūru! Tur jūs ēdat, tur jūs dzerat, tur jūs sprāgstat pa vidu pušu!” [...] Bērnu, kas uzgājis uz nelabām pēdām [...], svēpē ar svētītām zālēm. (Pētersons, 1901, 41)

16394. Kas pāriet par karstām pēdām, kur kāds lamājas, tam kājas satūkš. (LTT)

Ļaunglābēji – “personas, kas savas buršanas, vārdošanas u.c. mākslas lietojuši, palīdzēdami cilvēkiem un mājlopiem”. (Draviņš, 404)

Ļeka – cilpa, cilpā sasieta lenta. – “Vai šai muižā nevarētu dzīvot un bagāts tapt, bet viņam Ļeka vēlkas arvien ciešāk ap kaklu.” (Birznieks-Upītis, 330); “Novelk zābakus un pakar aiz viņu Ļekām.” (Milenbahs, II, 534); “Ar Ļekām kopā sakabināmus svārkus.” (KV, I, 138); “Pašam bij savs kalendārs, kurš Ļeciņā karājās pie viņa gultas virs loga stendera.” (Birznieks-Upītis, 48)

Ļenka – josta, ko laivinieki aplika sev ap krūtīm, kad laiva bija jāvelk pašiem. – “Ja vilcējs bija cilvēks, viņš aplika sev ap krūtīm plaukstas platuma kaņepaudekla jostu [...] Šo jostu laivinieki sauca par Ļenku, un šādu laivas vilkšanu par iešanu Ļenkā jeb lencēšanu.” (Marnics, 225); “Ar platu saiti – Ļenku – piekabināja laivu aizjūga zveņģelei. Vilka kādas verstes uz priekšu, kamēr straume kļuva lēnāka.” (Toreiz Sēlijā, 16); “Pa trijiem mēs varējām pamišus iet Ļenkā.” (Marnics, 261); “Un tā mēs, pamišus velkot Ļenkā, divi dienās aizgājām līdz Staburagam.” (Marnics, 24); “Sievai bija jāiet Ļenkā, jo viņa vēl bija iesācēja un straumē nostūrēt vēl nebija iemanījusies.” (Marnics, 273)

Ļoba (ļuoba) – saimniecība. – “Palīdzēja mātei ļobā.” (Veselis, 1991, 124)

Ļovenes, ļoveni (ļtovenes, ļtoveni) – lievenis. – “Muižkungs mudīgi vien bij izsteidzies pa lielajām durvīm uz ļovenēm.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 54); “Bet gailītis guļ pie kunga ļovenēm un dzied.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 75)

*Nevienam tāda muiža
Kā manam svainišam:
Dzelžu duris, vara grīda,
Sudrabotas ļovenītes.
LD 25810*

Ļuļķēt, ļoļķēt – pīpēt, ar baudu un nesteidzoties. – “Toreiz vēl ļuļķēju kaļķīti.” (Gūtmanis, 29); “Vecaištēs ļuļķē to pīpu.” (Anna Roga, Kurzeme, 2007); “Zaldāti jau arī grib ļuļķēt.” (Zariņš, 1985, 161). Lietv. ‘ļuļķis, ļoļķis’ – smēķējamais. – “Kūpināja savus pašdarinātos ļuļķus.” (Zariņš, 1985, 162); “Riķītis savu ļuļķi turēja vienā mutes kaktiņā un lepni paceltu galvu pastaigājās” (Antonijs, 170); “Šad tad no sava pašaudzinātā, sev pīpi piestūķēdams, uztīnu arī viņam ļuļķi.” (Pelēcis, 1971, 113). Lietv. ‘ļuļķēšana’ – pīpēšana. – “Vai tad nu nevarētu iztikt bez tās ļuļķēšanas!” (Upīts, 45); “Brauca viņš, mentola konfektes sūkādams, ļuļķēšanu neatzina.” (Pelēcis, 157)

MAŠĪNTALKA

M

Madara, sk. Marana.

Madarošana (madaruošana), madarāšana – krāsošana ar dabiskām krāsvielām, galvenokārt sarkanā krāsā, lietojot madaras jeb maranas augu. – “Darbojās arī ar dziju madarošanu jeb krāsošanu.” (Janševskis, 1981, II, 104). Darb.v. ‘madarāt, madarēt, madarot’ (madaruot) – 1) lasīt, vākt madaras; 2) krāsot ar madarām. – “Sarkano dzīparu madarāja sarkanēs un ābeļu lapās.” (Šmits, 1937, 104); 3) izšūt, izadīt ar krāsainiem rakstiem.

Madara aug plāvās – mālainās vietās. Saknes izrok vasaras beigās, kad tās jau pieaugušas, tad izkaltē un smalki saberž. Saberztas saknes vāra ūdenī, tad izkāš, pieliek alūnu un krāsojamo gabalu zupā vāra, kamēr pietiekoši uzkrāsojies. (Latvju raksti, II, Krustpils, 149)

*Dzīparot, madarot,
Negulēt tai mātei:
Viena meita šūpulī,
Otra ļaužu valodās.
LD 1989*

*Vakar mani māte kūla,
Pa nātrēm vazādama;
Šodien mani tautas veda
Dzīparotu, madarotu.
LD 18263*

Magaričas, magaričas – agrāk iedzeršana deramdienā vai kādu citu darījumu slēdzot. – “Kur vēl kuplās magaričas.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, I.puse, 621); “To vakaru abiem draugiem bija jāizpērk krietnas magaričas un jāpacienā viesi.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, II, 45); “Magaričas un miera derības krogā vislētāk panākamas.” (Apsišu Jēkabs, 130); “Pa nākamiem Jurģiem varēsi vēl nodzert magaričas.” (Siliņš, 1888, 23); “Par atradumu [...] nopriecājies un [...] krodziņā izmaksājis magaričas.” (Štūlis, 1937, 120)

Magazina, magazīna – noliktava; tirgotava. – “Iedzinuši /viņu/ magazinas parādos.” (Upīte, 1911, 87); “Aizvedis uz magazīnu kādu daļu no savas noberamās labības.” (Upīte, 1911, 115)

Maidavas – “nelielas tītavas dzijas satīšanai spolītēs aušanas laikā.” (Milenbahs, II, 548)

Maikats, maikata, maikatene – 1) saimnieka aizstājējs, aizstājēja. – “Maikatene gudra sieva, / Liela viesu mielotāja: / Ciema klēts, ciema rovis, / Neba pašas krājumiņš.” (Milenbahs, II, 549); 2) viesību rīkotājs, rīkotāja; tas, kura uzdevumos rūpēties par viesiem, pēc darbības līdzīgs gruziņu ‘tamada’. – “Es iešu viņiem par maikati uz

kāzām." (Endzelins, Hauzenberga, I, 777); 3) mājas gars, mājas sargs (Ulmanis, 150), mirušais pirmsencis. Vārds ir saliktenis no 'māj- + pats' – saimnieks (Karulis, I, 561). 'Maikatās iet' – 1) ciemos pie kaimiņiem iet; 2) gādāt par kaimiņa saimniecību.

18121. Maikatas dzīvo mājās, dzīvojamās ēkas tumšajās vietās, parasti pagrabā. Ar viņām baida nepaklausīgus bērnus. Saka: "Pasaukšu maikatas! Atdošu maikatām!" (LTT)

Maiksts, maikste, maiksne – kārts, ko aptver vītenaugs; mietiņš, kārts. – "Gar lejas sētiņu saimnieki audzēja apiņus; tie vijās ap zemē iedzītām maikstīm." (Vaivods, 2); "Rudenos no visām maiksnēm karājas uz zemi garu garās virknes lielu, rudu /apiņu/ spurdžu un viss dārzs smaržo tā, ka var noreibt." (Janševskis, II, 24); "Un tad viņa lūko savu miklo mantu uzsmest uz tuvākās maikstes kaltēties." (Jākobsons, 248)

23033. Pelnu dienā jāved apiņu maikstes, tad apiņiem nepiemetas nekāda liga. (LTT)

*Putniņš raudāja, galviņa sāpēja.
Kam gāji, putniņ, apiņu dārzā?
– Sūdzēšu tēvam, sūdzēšu mātei,
Ko dara meitenes apiņu dārzā:
Gan kūra uguni, rāceņus cepa,
Apiņu maikstītes sadedzināja.
LD 2680,5*

Maitasgabals, maitas gabals – nelietis. – "Tu maitasgabals, velna spira cietā, kur ir Sirkants?" (Mīgla, Rūmnieks, 25); "Kaķis! Maitas gabals tāds!" (Upīts, 1970, 202)

Maizes padoms (paduoms) – iegāds; pārtika. – "Jau ziemā pēc Meteņa uz pavasara pusi bijis viss maizes padomiņš pagalam." (Upīte, 1911, 122)

Maizes tēvs – 1) agrāk "par maizes tēvu sauca to uzticības vīru no ligavas gala, kas, kāzām notiekot ligavaiņa galā, turp, goda pēc, veda līdz kādas mielasta piedevas, piem., kādus maizes klaiņus, alus mucas utt. [...] Maizes tēvs necēla līdzvedamo alus mucu ātrāki no ratiem, līdz nebija sajēmis /dāvanā/ cimodus." (Valsts vēsturiskā muzeja krājumi, III, 11); 2) saimnieks.

25966. Kad jaunos rudzus ved pirmo reizi rijā, tad riju izpušķo ar meijām, jo papriekšu tad nākot Maizes tēvs. (LTT)

Makacis, makace, makata – 1) kaut kas mazs (bērns, lieta, priekšmets); 2) "vērpjamā ratiņa dzinējs, savienots ar ratiņa ripu un pamīnu" (Cibuļskis, 245); "Makace grīz rateņa ripi." (Reķēna, I, 590)

*Vasariņ vasariņ,
Daudzi sēju rōcineišu;
Cyti leli, cyti mozi,
Cyti tēiri makaceiši.
Tidz 50284*

Makans, makāns – kaut kas liels, smags, pamatīgs; milzenis. – "Kūks kuo makans izguozās viņam viersā." (Brencis, 125); "Nu, vai nav smieklīgi – tāds liels makāns staigā pakaļ un diņģējas: Nu milē tak mani!" (Pelēcis, 188); "Tīri bail, ka tādu makānu rekrūšos nepaņem." (Zariņš, 1978, 11)

Mākla, mākļis – māka, spēja. – "Kāršu māklas." (Milenbahs, II, 570); "Iekš labiem mākļiem audzināts." (Ulmanis, 148); "Arājam es dažu labu ziņu un māklu atmetīšu." (Latviešu ārste, 107)

Māklis – 1) kādas lietas, aroda piepratējs. – “Kāršu māklis.” (Milenbahs, 579); “Pēc ārstenieku makliem.” (Latviešu ārste, 135); “Viņam bija burvju māklis.” (Zeibolts Jēkabs, 30); “Mirdams tas viņai atstājis visus savus /burvju/ māklus.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, II, 102); 2) zināšanas, paņēmieni, triks, prasme. – “Še tev labus māklus celšu un vajadzīgu padomu spriedīšu.” (Latviešu ārste, 106); “Tur viņam savs māklis.” (Milenbahs, II, 579); “Pie vāšu ārstēšanas nevien vajaga ir tos plāsterus pazīt, bet te ari citi mākli priekšā būs.” (Latviešu ārste, 158); “Vai tādi burvju un pesteļu mākli pasaulē nav dzirdēti, redzēti?” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 47)

Makte, makts – spēks, enerģija. – “Ar makti virsū lauzties.” (Ulmanis, 151). Īp.v. ‘maktīgs’ – krietni liels, pamatīgs. – “Maktīgs guldziens dūņota ūdens.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 232); “Gaisā [...] tā rūca, it kā putns ar maktīgiem spārnieniem skrietu.” (Fuhs, 1852, 19); “Maktīgs tēviņš.” (Ulmanis, 151). Darb.v. ‘maktēties’ – pūlēties. – “Ko tu te lauzies viens pats kā milzis! Pārmaktēties vēl un paliksi slim.” (Brigadere, 232)

Malace, malacis – agrāk, kad pa Daugavu un citām upēm vēl gāja plosti, tā bija plostas vadītāja korņika (sk.) palīdzē/palīgs. Dažkārt visus, kas darbojās uz plostas palīgos, dēvēja par malačiem. – “Plostu strādniekus sauc par malačiem jeb vadiem.” (DL, 1894, 61); “Pamatā esot bijuši malači – vīrieši, tā man stāstīja Nīcgales plostnieks.” (Anna Stafecka, Rīga, 2006); “Plostu vada stūrmanis jeb korņiks, viņam palīdz 3–4 vīri – malači.” (Villeruša, 235); “Priekšgala vīri saucās par malačiem, no krievu vārda ‘molodec’, latviskots ‘malacis’, kas nozīmē jaunu, brašu viru.” (Marnics, 87); “Malačiem bija krietni jāpievelk drīgalkas, lai pagrieztu /plostas/ priekšgalu uz malas pusi.” (Marnics, 89)

Malcenica I – sens dzēriena trauks. – “Pārnes prāvu malcenīcu jaunā alus.” (Janševskis, 1981, II, 112). Atvasinājums no lietv. ‘malks’.

*Kad es gāju rijas kult, –
Kur mazais sprigulīts?
Kad es gāju al's iedzert, –
Kur lielā malcenica?
LD 28815*

Malcenica II, malciena, malciens, malcene, malciena – 1) malkas šķūnītis vai vieta, kur glabājas malka; 2) vieta, kur zāgē un cērt malku. – “Novilkūši ratus malcienā, pie žoga.” (Janševskis, 1983, I, 6)

8921. Gavēni malcienā (malkcirsni) jāsagamsta skaidas un jāaiznes uz otra nāburga tirumu, lai pašu mājā vasarā nebūtu daudz mušu. (LTT)

<i>Labāk pirktu sveču podu</i>	<i>Es redzēju kukaiņi</i>
<i>Nekā skalū vezumiņu:</i>	<i>Malcienā rāpojam.</i>
<i>Ne man dūmu istabā,</i>	<i>Satisam vikstolā,</i>
<i>Ne skangalu mēslainē.</i>	<i>Būs vakara kaveklīts.</i>
<i>LD 6948</i>	<i>LD 1162-1</i>

Var.: 4. Ne skaidīņu malcienā.

Malcinieks, malcenieks, malceniēce – 1) “Rīgas jomas liellaiva, [...] pārvadāja galvenokārt malku” (Atziņas, II, 22). – “Malceniēku laivas.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 780); “Mans tēva tēvs dzīvojis jūrmalā, bijis liels, spēcīgs vīrs, muižas malcinieka stūrmanis.” (Atziņas, II, 22); 2) malkas vedējs. – “Malcinieku iebraukts ceļš.” (Milenbahs, II, 556)

Malcirkšnis, malcūksnis, malcuksnis – “vieta sētšvidū, kur novieto malku un žagarus”. (Milenbahs, II, 556)

Maldons, maldonis (malduons, malduonis), maldinātājs – malditājs, malditājgars. – “Man bija maldons piesities.” (DL, 1894, 145)

Ļaunie gari – lūkojoties uz viņu darbību – dabūjuši šādus nosaukumus: spoks, ķēms, murgs, māns, vadātājs, maldinātājs, lietuvēns, baideklis.” (Lerhis-Puskaitis, 2001, VII daļa, 2.puse, 20)

Malduguns – “purvos, dumbbrainās plāvās, kapsētās u.tml. vietās naktis novērojama gaisma parādība vāji spīdošu liesmiņu veidā” (LKV, XIII, 25484). – “Ceļa biedrs stāsta par malduguniem, kas kļūstot pa jūru rudenos un laikam nākot no purvāju dziļumiem.” (Sams, 1932, 44)

11551. Jāņa dienā parādoties maldu uguntiņa, kas esot nauda, kas nākot no zemes apakšas kaltēties. (LTT)

28646. Kad redz maldu uguntiņus, tad tur žāvējas nauda. Nakti pulksten divpadsmitos jāiet turp. Pretī nāks āzis. Tas jāņem pie ragiem un jātur ciet. No rīta rokā būs pods ar naudu. (LTT)

28650. Ja nakti purvainās vietās parādās maldugunis (spigaiņi), tad sagaidāms pērķona negaiss. (LTT)

7298. Ja kādreiz cilvēkam iznāk darišanas ar maldu ugunīm, spokiem jeb ar kaut ko citu, kam sakari ar nelabo, tad jāskaita septiņā lūgšana, jo tik tad var tikt no šī pesteļa vaļā. (LTT)

Mālis, malis – (rokas dzirnavās) malšanai paredzētā labība; malums; graudi.

*Dziediet pašas, dzirnaviņas,
Kad nedzied malējiņas;
Malējiņas nedziedāja,
Smalka māļa gribēdamas.
LD 661*

*Es to savu rīta māli
Dziedāt vien sadziedāju;
Tautu meita garvalode
Runāt vien sarunāja.
LD 665*

*Gan pazinu malējiņas,
Kad māļiti beigušas:
Sasit sieku, sarauj dzirnas,
Pašas gauži gavilēja.
LD 667*

*Skaisti dzied malējiņa,
Rīta māli samalusī:
Dos māmiņa brokastiņas,
Dos atmiegu pagulēt.
LD 686*

Malšana – agrāk bērnu rituāla sastāvdaļa, kuras pamatā priekšstats, ka mirušajam uz viņusauli jādod līdzī trauki. Pie tam viņā saulē der tikai tas, kas sasmalcināts, vesels der tikai šai saulei, tāpēc līdzdodamie trauki tika saplēsti.

2380. Pēc vakariņām sākās visādas rotaļas un “malšana”. Malšanu izdrija tā. Bērnieki malēji sasēdās ap galdu, dziedāja, dzēra brandvīnu un ritināja tukšu buteli pa galda virsu, tikodami, lai butele maļot saplistu. Tās vietā tad ņēma atkal citu buteli. Dauzīja arī citus traukus un, kādu trauku sadauzot, mēdza teikt, tas netaikim viņā saulē esot vajadzīgs. (LTT)

Malu mētāšana – seno kāzu rituāla sastāvdaļa, kad ligava apveltīja ar ziedojumu gan mājlopus, gan atsevišķas ēkas, kā dzīvojamo māju, riju, klēti, pirti. Tā bija ligavas ritualizēta “pierakstišanās” vīra mājās.

Kad visi veltījamie apdāvināti, vedekla gāja mētāt malas. Vīra māte, pa priekšu iedama, vadīja to uz visām tām vietām, kur bija jāmet, un māšica, brūtei no pakaļas iedama, atkal salašija izmētātos gabalus. Aiz māšicas gāja jaunais puisis ar alus kannu un deva pēc katra nomesta gabala brūtei nodzerties [...] Vispirms veda brūti uz govu kūti. Pie kūts durvīm tā nometa zeķes un, kūti iegājuse, uzlika brūtgāna govīm katrai pāri zeķu [...] Kūtis noveltījuši,

gāja uz riju [...] No rijas gāja uz namu [...] Pie pirts meta lielsaiškus [...] Beidzot gāja atpakaļ uz istabu. Še brūte uzmeta uz lukturi lielsaiškus, uz krāsni zeķes. (LD, III sēj., 1.daļa, 37)

Mangale, mangalis – 1) apaļš paliktnis, rullis; robains dēlītis veļas izvelēšanai. – “Ka veļu uztin uz rullīti, tas rievotais koks, ar ko rullē, ir mangalis.” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007); 2) boze; sitamais. – “Ienākdami tie beretes noņem, bet resnos Siguldas spieķus – istas mangales – atsakās garderobē atstāt.” (Zariņš, 127); “Ņemu rokā mangali un zveju pa labi, pa kreisi, kamēr visi mošķi ir prom.” (Zariņš, 113)

No krautuves līdz būvvietai kokus reti nogādāja nesus, parasti tos vēla uz paliktniem – “mangaļiem”. (Kundziņš, 1974, 273)

[...] *Sakāt, kungi, sakāt, laudis,*

Kur es viņus sarullēšu?

– *Meklē tādu oša rulli,*

Kam deviņi mangališi!

LD 34043,3

[...] *Vai Dievīnu, vai Dievīnu,*

Kur mēs viņus rullēsim?

– *Rullē Māras rullīti,*

Kur deviņas mangalītes!

LD 34043,8

Māns, māni, māņi – “acu aizmiglošana” ar hipnotisku iedarbību; mānticība; vadātājs; kaitētājs gars. – “Aplaiž muonus, citim likās, ka zakis. Citi šaun ar blisi²⁴. Pīit – zierni.” (Rudzītis, 80); “Daudzkārt mēdza stāstīt, kā māns ap pašu dienasvidu, it sevišķi karstā bula laikā, šo pa mežu vadājis apkārt.” (Apsišu Jēkabs, 42); “Voi daudz to iraid, kas no visiem māņiem atteicās, kas tos mūžam un pavisam vairs nebrūķē un tos nemaz netur cienā?” (Fuhs, 1852, 4)

Manta, mants – 1) lieta. – “Saridējis visas mantas lielā, lielā maisā.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 399); “Vecenīte savas mantas norūķējuse, ka nekas nestāv nevietā.” (RLB ZK, 1914, 70); 2) labums, iedzīve; īpašums. – “Strādīgs, uzcītīgs būdams, kā nevarējis, tā nevarējis iekopties mantā.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 110); “Jau notālumā saredz, kur paslēpta manta glabājas.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 231); “Netaisna manta rokā izkūst.” (Milenbahs, II, 561); 3) mantojums. – “Būtu ļoti vēlams, lai [...] skolotāji vairāk rūpētos par dārgo tautas mantu uzrakstīšanu.” (DL, 1892, 30); 4) izteicienā ‘viena manta’ – vienāds, viens. – “Man viena manta, kāda vieta.” (Milenbahs, II, 561). Darb.v. ‘mantot’ (mantuot) – gūt; iegūt īpašumā. Par vārda izcelsmi atšķirīgi skaidrojumi: 1) baltu cilmes vārds, atvasinājums no ‘man’ (S.Karaļūns); 2) aizguvums no irāņu valodām (O.Trubačovs), “kur -mant- salikteņa otrā daļā norāda uz tā daudzumu, bagātību, ko izsaka salikteņa pirmā daļa” (Karulis, I, 567); 3) aizguvums no viduslejasvācu ‘monte’ – monēta (J.Endzelīns).

1164. Zemē atrastas mantas jāņem caur kājstarpu, tad ņēmējam nekas ļauns nenotiek. (Ja manta bijusi apburta.) (LTT)

1455. Ja kādam džinkst auss un otrs uzmin, kura auss džinkst, tad uzminētājs pēc prasītāja nāves mantos viņa mantu. (LTT)

2158. Pēc pātariem aiztaisīja zārku un uzlika tam virsū pāri cimdu un kādu naudas gabalu par zīmi bērū viesiem, ka tiem jāmet līdzīgas mantas nelaiķa pakāļpaličējiem. Bērīnieki šo uzaicinājumu arī tūlīt izpildīja un sameta cimdus, zeķes, naudu u.c. Samestās mantas noņēma no zārka, piesēja pie krusta un veda līdz uz kapsētu. Pēc krusta ierakšanas tās noraisīja un pārveda atkal mājās. (LTT)

2384. Otrā bērū dienā ap pusdienas laiku izdalīja nelaiķa mantu. Mantu dalot, turējās cieši pie mirēja noteikuma: kas kuram novēlēts, to tas arī dabūja. Mantas izdalītāju, kas neizpildīja taisni un pareizi mirēja noteikumus, nelaiķis piemeklēja ar lēkmēm. Tāds pats

²⁴ Blise – bise.

sods gaidāms mantiniekam, kas nepatiesi apvaino mantas dalītāju, ja pēdējais taisni un bez viltus izpildījis mirēja nolēmumu. (LTT)

*Ar godiņu, jauni puiši,
Ar godiņu, jaunas meitas;
Naudu, mantu gan panāks,
Mūžam goda nepanāks.
LD 6535,5*

*Bagāts ņēma bagāto,
Naudas, mantas gribēdams.
Ne tam naudas, ne mantiņas,
Ne mīlīgas dzīvošanas.
LD 11640*

*Pirmai meitai tēva manta,
Pastarei māmuliņas;
Vidus meita nabadzīte
Pate pelna raudādama.
LD 3754,3*

*Bogāts ņēma bogātū,
Mantiņā roudzīdams;
As paņēmu bārenītu,
Dievs dos montu dzīvojojot.
LD 5083,1*

Mantāt I – 1) iegūt, saņemt mantojumā, laimēt. – “Nu tu tirgū esi labi mantājis.” (Milenbahs, II, 562); 2) lietot.

Mantāt II, manttēt – padarīt neievainojamu (pret burvībām); aizsargāt. – “Apmantātu un aizsargātu jūs visus no ļauna.” (Leimane, 1990, 72); “Mantāt mantā nevien bērņus, bet arī loņus.” (Pētērsone, 1901, 21)

Visu to, ko gar bērņiņu dara, lai viņam nepiesistos kāds ļaunums, sauc mantāšanu jeb apmantāšanu. Kamēr bērņš nav krustīts, iedur dzirkles (tērauds!) gultas malā, lai ļaunums nepieiet. Paguļā (pagultē) jāstāv traucīņam ar skaidru ūdeni, lai augot būtu skaidras miesiņas, nesistos pumpas. (Pētērsone, 1901, 21)

2902. Ļoti iecienīts līdzeklis bērnu mantāšanā ir kvēpināšana. Kuslu bērņiņu tūdaļ jemas kvēpināt. Nogriež tēvam un mātei trīs pīslīšus no mazajiem matiņiem aiz kreisās auss, aplīdzina tēvam, mātei un bērnam nagus, jem kniploka čegauni, dzērvesaci un diveldreķi un sataisa visu vienā kušķīti, kuru ieliek spīlītēs, aizdedzina un tura bērņiņam pie deguna, lai ož, pie kam saka: “Lai izkūp, lai izsmird skauģim visas domas kā šie dūmi, lai izsprāģst skauģa acis kā šī dzērvesacs; lai vells iet un mūk pats no sava sūda!” Kad bērņš sakvēpināts, apvelk ar krītu šūplim iekšpuses malās visapkārt strīpu, tāpat gultai, kur māte guļ, lai vells netiek pāri. (LTT)

2805. Pašu pirmo reizi bērņiņam kreklīņu velkot mugurā, izdara šādu mantāšanu: labo rociņu bāž pirmo; ja kreiso bīdītu papriekšu, bērņš būtu ķeiris (kreillis) [...] Kreklīņu apvelk, māte to apjem trīs reizes sev ap kreiso cisku, sacīdama: “Klas gar manu bērnu ko runā, lai paliek klusu kā mana dierša,” tad bērnu nevarot nobrīnot. Kreklīņu velkot ikreiz pārmet krustiņu. (LTT)

Manteļskurstenis, mantelis, saukts arī par dižo skursteni – agrāk pavarda vieta, kas apvienota ar augšupejošu dūmu novadu. – “No priekšnama gandrīz pusi ieņem manteļskurstenis.” (Brīvdabas muzejs, 99); “Dzīvojamās ēkās senos laikos tik populārais manteļskurstenis, dižais skurstenis ir attīstījies no ugunsdrošā roveja, pievienojot rovim vertikālu dūmu novadu – skursteni.” (Brīvdabas muzejs, 100); “Manteļskurstenī redzamas vairākas pavardu vietas, kur koka un dzelzs kāšos virs uguns senos laikos karājušies grāpji, bet ārdiņos, augšā skurstenī, karināta gaļa un desas žāvēšanai.” (Brīvdabas muzejs, 124); “Manteļskurstenī ienāk lielās maizes krāsns mute, kamēr pati krāsns atrodas pa daļai lielajā saimes istabā un saimnieka kambarī.” (Brīvdabas muzejs, 131); “Ap 1910.gadu sākuši nojaukt manteļskursteņus.” (Dumpe, 2009, 275)

Maņa – 1) attapība, sapratne. – “Viņas drosmei, maņai un pastiprinātam lūgumam bija sekmes.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 302); “Mans krusttēvs drusku mazāks, bet lielu maņu.” (Jaunsudrabiņš, 1944, 325); 2) samaņa. – “Lūkojas kā bez maņas visapkārt.” (Milenbahs, II, 562)

Māra – latviešu folklorā bieži minēta sieviešu dievība, kuras pamatdarbība saistās ar

dzīvības piešķiršanu (dzemdību aizgādne), dzīvības ņemšanu, kā arī ar auglības un ražības veicināšanu. Latviešu folklorā Māra redzama gan kā govju aizgādne, gan sēžot vitolā vai zem apses koka, minēta kā bāreņu pārvedēja laivā pār bīstamiem ūdeņiem, bet atsevišķos folkloras tekstos arī kā kaitētāja, kas atņem vai traucē miegu. Māras vārda nosaukums hipotētiski atvedināms no indoeiropiešu vārdsaknes *mā-, kas lietota mātes, mātišķās sākotnes apzīmēšanai. Paplašināta ar 'r', šī sakne izteica aktīvo darītāja spēku (K.Karulis), dievieti radītāju un dievieti nāvētāju. Dažādās indoeiropiešu tautu tradīcijās laika gaitā vārda nozīmes nodalījās, vienās (kā latviešu) apzīmējot pārsvarā pozitīvi tendētu dievieti (dzīvības, auglības veicinātāja), citās (piemēram, slāvu Mara, Kikimora) kaitētāju garu, kas pa naktīm nāk nakts mieru traucēt, citreiz nāk kā nāves zīme vai pati nāvētāja. Latviešiem Māra tradicionālajos priekšstatos parādās vai nu kā sieviete baltās drānās, vai kā īdoša, pienīga govys, vai kā krupis, arī kā čūska. Parasti Māra tiek saukta vai nu 'Miļa Māra', vai nu 'Svētā Māra'. Māru piemin buramvārdos, kad jāaptur asins tecēšana (asinsvārdos). Svēta loma Mārai tautā ir lauzumu/nodauzījumu ārstēšanā. Māra vairākās mītiskās tautasdziesmās rādīta kā sasistas kannas (kosmosa vai mikrokosmosa) salicēja kopā (kosmosa atjaunotāja). Kā viņa atjauno kosmosu, tā atjauno (palīdz salikt atpakaļ istajā vietā) salauztu locekli vai sadziedē sasitumus. Māru lūdz dzemdētājas dzemdību sarežģījumu gadījumos, vērsoties pie viņas ar īpašiem vārdiem. Dažkārt ticējumos, buramvārdos Māra pati tiek identificēta ar dzemdi. Tādā gadījumā Māru (= dzemdi) lūdz nākt vietā vai pat piedraud tai ar melniem suņiem, kaķiem, kas ries, plēsīs, ja Māra=māte=dzemde negulēs savā vietā. Māra tiek piesaukta arī čūsku koduma gadījumos, kā arī, lai atvairītu sastapšanos mežā ar čūskām. Čūskas kā nāvētājas un čūskas kā dziedinātājas ir Māras pārziņā, tāpēc novērst to kodumu lūdz tieši Māru un nevienu citu dievību. Kā kaitētāja, no kuras cilvēks baidās un pret kuras parādīšanos no jūras vai citiem ūdeņiem cenšas nodrošināties, Māra parādās vairākās tautasdziesmās. Cilvēks apvij sudraba apli (vijū) ap savu māju, lai Māra nenāktu kā nāvētāja (ziedu norāvēja, kur ziedi saistās ar dzīvību). Lai Māra vairāk rādītos savā labvēlīgajā, ne kaitētājās vaigā, cilvēki (īpaši sievietes) Mārai ziedoja un upurēja. Parastais upuris Mārai ir bijusi vista vai aita, kā ziedojumi Mārai koku zaros vai koku (visbiežāk liepas koka) dobumos likta aitas vilna, krāsaini dzijas pavedieni.

Viņa ir tā, kas savalda negaisu, vētru, citas dabas stihijas. Ar auglību sakarā ir jēdziens 'Māras avots'. Māras sakarā ticējumos, teikās bieži tiek minēts jēdziens 'Māras baznīca', kas nozīmē vietu (mežs, ala, akmeņu kaudze u.tml.), kur Māra piešķir cilvēkam (galvenokārt sievietēm) viņu daļu jeb viņu tiesu – bagātību, labu likteni vai otrādi – nabadzību, sliktu likteni, ja dievietei nav pienācīgi ziedots. Māra mītiskajās tautasdziesmās parādās arī kā mirušo valsts aizgādne (visbiežāk kopā ar Dieva dēliem). Viņa saņem karā kritušo karavīru dvēseles "trīcdēdama drebēdama" (vārdformula, kas norāda uz īpašu pārdzīvoju ma veidu un pārejas, kritiskas situāciju). Saistībā ar Māru latviešu folkloras tekstos īpaši iezīmēts piektvakars, respektīvi, ceturtdienas vakars, laiks starp ceturtdienu un piektdienu. Pastāvēja aizliegums, kas visvairāk tika attiecināts uz sievietēm, ceturtdienas vakarā nedarīt virkni darbu (aušana, adīšana). Šo laiku uzskatīja par Māras dzimšanas laiku un šo tabu ievēroja līdz pat 20.gadsimtam. Piektvakaros nedrīkstēja svilpot un citādi trokšņot, jo pie reizes uzskatīja, ka piektvakaros dzimuši visi burvji un raganas, tāpēc trokšņojot tos var nejauši piesaukt.

Pakāpeniski Latvijas katoliskajos novados Latgalē un Kurzemē (suitos) pirmskristietiskais Māras tēls saplūdis ar katoļu Svētās Marijas tēlu.²⁵ Dievmātes Marijas/Māras pielīgums kļuvusi par nozīmīgu tautas katolicisma kultu sastāvdaļu. Tā Latgalē katru gadu 15. augustā – Svētās Marijas Debesbraukšanas dienā – notiek svētceļojumi uz Aglonas baz-

²⁵ "Muorys dīnys iraida taidys svātys dīnys – 8.septebrī, 15.septebrī, 28.septebrī, tod jau vysi tuorpi it gulātu." (Beņa Vilcāne, Sibīrija, 2005)

nicu, kurā atrodas par ipašu, brīnumdarītāju uzlūkota Jaunavas Marijas svētbilde. Netālu no Aglonas katoļu baznīcas atrodas Māras/Marijas svētavots, kura dziednieciskās īpašības slavētas jau no seniem laikiem.

*Dieviņš jāja, Māra brauca
Sērdieņiem panākstos.
Dieviņš deva bērns zirgus,
Māra raibas raibelītes.
LD 4979*

*Dod, Dieviņu, jautru²⁶ miegu
Maza bērna māmiņai;
Nakti nāca miļa Māra
Mazu bērnu kaitināt.
LD 2000*

*Miļa Māra laipo pa jumta galu;
Iesim, sieviņas, lūgsim iekšā.
Ko mēs miļu Māru mielosim?
Dosim to pašu tīr' rudzu maizi,
Dosim to pašu miez' alutiņu.
LD 1441,1*

*Es apvilku zīda svārkus
Līdz kājiņu galiņam,
Lai ļautiņi neredzēja
Māras miļu dāvaniņu.
LD 1060*

*Pilla Māras istabiņa
Siku mazu šūpulišu:
Vienu Māra kustināja,
Visi līdzī ligojās.
LD 1872,1*

Maracis, maračs – “tāds, kurš nodarbojas ar buršanu, vārdošanu”. (Stafecka, 362)

Marana, mārana – augs madara, ko agrāk izmantoja kā dabisku krāsvielu. – “Sarkano krāsu mūsu tautietes dabūjušas no maranām jeb madarām (‘galium’).” (Šmits, 1937, 101)

*Vai meitiņas, vai māsiņas,
Kam jūs mani neklausāt?
Es sūtīju miežu pļautu,
Jūs tečiņus mārānās;
Miezišam vārpa lūza,
Kas nelieša mārānai?
LD 7122*

*Meitu dēļ dzeltas auga,
Meitu dēļ maraniņas,
Meitu dēļ jauni puiši
Zābaciņus šūdināja.
LD 6467,1*

Maranots (maranuots) – sarkanbrūns.

*Man atskrēja rauduvīte,
Linu jumi ravējot;
Pate bija maranota,
Spārnu gali sudraboti.
LD 28549*

Māras āboliņš (ābuoliņš) – augs, ko sauc arī par ceļa āboliņu, latīņu val. ‘herba meliloti’.

Māras āboliņš aug smiltainā zemē pa upmalām, gar grāvjiem, žogiem, krūmos un zied no jūlija līdz septembrim dzelteniem vai baltiem ziediem. Derīgs ir vasarā ievākamais ziedošais stāds. Latvieši to lieto pa lielākai daļai kā aromu pie šņaucamā un pipējamā tabaka [...] Ārstniecībā to lieto dažādās tējās, sautēšanai, kā arī iztaisa ar to kopā plāksteri. (Birzmanis, 34)

*Listi, Dieva lietutiņi,
Lai aug Māras āboliņi:
Dieva dēla kumeliņi
Stallī zviedza neēduši.
LD 33841*

Māras diena, arī Māraļa, Māršas, Lielās Māras, Mazās Māras, Marijas, Rudens Māras,

²⁶ Jautrs – jutīgs, modrs.

Kāpostu Māras, Kāpostnīcas, Pavasara Māras diena – tiek apzīmētas vairākas dienas gadā.

19506. Mārijas dienu bijušas četras: ziemas Mārijas diena jeb Sveču diena, pavasara jeb kāpostu Mārijas diena, kad jāšēj kāposti, vasaras Mārijas diena 15.augustā un rudens Mārijas diena 8.septembrī. (LTT)

22379. Māras dienā jādomā par tādiem zvēriem, kurus tu negribi redzēt, tad arī viņi nerādotes. (LTT)

22384. Dienu priekš Māras dienas (25.marts) jāsabāž visi sieti maisā, lai tie netiktu cilāti Māras dienā, jo tad lopu kūtis nebūs mušu. (LTT)

16698. Mārtiņa dienā lācis apgulstas, kustoņu dienā pamostas un griežas uz otriem sāniem, un kāpostu Māras dienā ceļas augšā. (LTT)

22413. Kāpostu Mārā nedrīkst nest mājā nekādus kokus. Tajā vietā, kur šini diena atnes tos kokus noliek, vasaru katru rītu sastopams kāds tārps. (LTT)

22416. Zivis sāk iet nārstīties no kāpostu Māras dienas. (LTT)

22507. Māras dienā nedrīkst galvu sukāt, citādi saveļas mati un kāposti. (LTT)

19507. Mārijas piedzimšanas diena 8.septembrī. No šās dienas varot droši staigāt pa mežu, jo visi tārpi un čūskas līdz šai dienai salienot savās alās uz ziemas guļu. (LTT)

19258. Mazā Māra (8.septembrī). Rudens Māras diena bija 8.septembrī. (LTT)

19263. Ja gadās, ka mazās vai lielās Māras dienas naktī lini iemērkti, tad jāuzliek jau iepriekšējā dienā uz mārkas izkopts vai cits kāds dzelzis, lai lini nesabojātos, lai tiem būtu labi šķiezni un labs svars. (LTT)

Māra: pausara Māra = gavēņu Māra, Maria Verkündigung, den 25 März. Ar pausara Māru ļaudis izbeidz vakaros dedzināt uguni un paēd vakariņas ar dienas gaismu (Veca paraša); rudens Māra, Maria Himmelfahrt, den 15 August. (RLB ZK, 1914, 39)

Māršu rītā saimnieces ābeļu zarus sarkaniem dzīpariņiem pušķojušas un tā dārzus veltījušas, lai krietnus augļus nestu. (DL, 1892, 38)

16840. Lielās Māras dienā (15.aug.) pa pāriem jāiet baznīcā, lai būtu laba raža. Agrāk veduši arī lopus, sevišķi aitas, uz baznīcu svētīšanai. Tagad vēl Ludzas apkārtnē Lielā Māra svēti labību. /E.Volters, Jāsmuiža, Materiāli, 1890, 75./ (LTT)

Māras krēsls – dzemdības. Sēdēt Māras krēslā – dzemdēt.

*Sak' meitiņa grūtredezēse,
Rudzu sieku samaluse;
Tad, meitiņ, grūtredezēsi,
Kad sēdēsi Māras krēslu,
Kad sēdēsi Māras krēslu,
Kad novilksi sviedru kreklu.
LD 1229,2*

Māras pinka, sk. Laimes pinka.

Mārgene, mārgīne, margīne, margine – rūtota tautiskā sagša. – “Virs /villaines/ valkāja margīni ar rūtainu rakstu uz zila pamata, bet aplika tā, ka bija redzama villaines izrakstītā platā mala.” (LKV, I, 689); “Rucavā [...] pie pilnā sagšu komplekta jāpieskaita arī tumši zilā pamatā rūtota villaine, vienkārtnu auduma mārgene vai mārgīne.” (Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē, 203); “Virs vestes balta seģene (villaine) ar sarkani izrakstītu apakšmalu vai mārgīne (raiba villaine).” (Pētersons, 102); “Mārgene sašūta no diviem vienāda izmēra auduma gabaliem.” (Rucavā, tur Paurupē, 31); “Mūžs kā viena mārgīne – raibs.” (Kaļna, 1993, 165)

Mārka – sākotnēji sudraba un zelta svāra vienība, vēlākos laikos nelielas vērtības monēta, naudas gabals. – “Līdz pat 16.gs. mārka bij vienīgi sudraba un zelta svāra vienība.” (Švābe, Straumes un avoti, II, 269); “Agrāku laiku krogos stāvēja vienmēr un

visur labs pašu darīts stopalus par mārku (3 kap.) stopā un par petuku (pusotras kap.) pusstopā.” (Kaudzīte, I, 24); “Trīs mārkas tam kabatā.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 126); “Iedod jaunajam pārim veselu mārku un aiztriec projām.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 27)

22175. Pakaļa niez, Rīgā lēts sviests: par mārku pilla zābaka šekte. (LTT)

Nedzer manis kumeliņis

Neziedotu ūdentīņu;

Metu mārku ūdeni,

Tad dzer manis kumeliņis.

LD 29861

Mārks I – 1) purvs, zema vieta. Sal. vietv. MĀRSNĒNI; 2) diķis, tai skaitā diķis, kurā mērcēja linus. – “Mārkus rok zemākās vietās, lai tur linu nomērkšanas laikā būtu pietiekoši ūdens.” (Ligers, 112); “Laukmales mārkos lini izrūguši, viņu skābenā smaka kā neredzams mākonītis lidinājās līdz rudens miglas plandojumiem.” (Kalniņš, 1977, 35); “Plepu mājas saimniece gājusi reiz vēlu vakarā uz mārku drēbes skalot.” (Latviešu tautas teikas, 1991, 246); 3) maldinātājs gars. – “Dēliņ, nestaigā pa naktīm gar lieliem ezeriem, biežiem mežiem! Tur piemīt māri jeb māpi.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 989); 4) kaut kas pārpilns, dziļš. – “Pēc briža viņš iegrima miega mārkā.” (Prozas profili, Eduards Freimanis, 361); “Vēla lielkungs nu biš pils kā mārks.” (LTTTP, XIV, 164). Vārds ‘mārks’ ir tās pašas cilmes kā ‘mērk’.

Apcirstas linu sauļas mērcēja. Sasvieda mārkos, noslodzīja smagiem ozola blūķiem – sloģiem vai radžu (kaļķakmens) plāksnēm un atstāja rūgt vairākas nedēļas [...]. Kad lini izrūguši, cilvēki, gērbušies vecās drēbēs, vilka tos laukā un veda uz lauka – rugainē. (Vaivods, 37)

Mārku pielika pilnu ar līnietiem un vēl noslogoja ar zariem. Pēc vairāku teicēju domām, ar šo darbu ir saistīta teiciens ‘pilns kā mārks’, ko attiecina uz piedzērušu cilvēku, izcelšanās. (Laika soļos ieklausies, 235)

19435. Kad ritā vai vakarā uz mārkiem ir migla, tad būs pērkonā lietus. (LTT)

19436. Kad māri vispāri ir saziedējuši, tad būs slikts laiks. (LTT)

19261. Ja Māras dienas nedēļā ir līni mārkā, tad Māra tos saed; bet, ja pārmet kādu dzelzi pār mārku, tad Māra nekā nekaitēs. (LTT)

19263. Ja gadās, ka mazās vai lielās Māras dienas naktī līni iemērkti, tad jāuzliek jau iepriekšējā dienā uz mārka izkaptis vai cits kāds dzelzis, lai līni nesabojātos, lai tiem būtu labi šķiezni un labs svars. (LTT)

Mārks II – gaišs; balts; gaiši brūns. – “Viņai bija skaists, melns sunīts mārku kaklu.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 196); “Suns jeb kaķis ar mārku kaklu.”; “Mārka drēbe.” (Mīlenbahs, II, S84)

Mārskāja, mārskāja – “neliels zvēriņš, pie upēm. Gandrīz kā ķirzacēns. Purvā ūdeni dzīvoja.” (Jēkabs Leimanis, Kurzeme, 2006); “Zalkšu nav, bet tāpat ķierzalkši lodā, var vēl gadīties kāda mārskāja.” (Balandnieki, 327)

Ka kādam govs nokrita, māte teica, ka mārskāja to nosita. Līdzīga ķirzakai, bet neviens nav redzējis. (Marija Steimane, Kurzeme, 2006)

Es viņu redzējusi neesmu, bet no bērības māte baidīja, lai pa tiem māliem neķepējas. Tur aizauguši grāvji ar kārkliem, tur kaut kur ir mārskāja. Vai tā nav tā pati zebiekste? It kā nē, kaut kas cits. Saka, ka esot indīga. (Ilga Leimane, Kurzeme, 2006)

Mārsniņš, mārsns, mārsnis – 1) ciemkukulis, dāvana; 2) drēbju vai cita veida sainis; 3) palags, sega, kurā nes krustāmo bērnu.

25465. Raugu mārsnis tūlin jāattaisa vaļā, lai bērns drīz iet kājām. (LTT)

*Spīgana,
Ragana!
Tā maniem dēliem prātu sagrozīja
Un lētiem māršiem meitas apmānīja.
(Arveds Švābe "Varenībai")*

Mārša – brāļa sieva. – "Brālis sava brāļa sievu sauc par māršu vai brāleni." (DL, 1891, 5); "Muna mārša krīvīte, nu cytys deravņis atvasta." = mana mārša ir krieviete, atvesta no cita ciema (Ņina Kukule, Sibīrija, 2005); "Nu jau mums būs jaunā mārša, varēs kopā sadziedāt." (Lidija Jansone, Kurzeme, 2006)

*Viena dziedu, neskanēja,
Kad nebija līdzētājas:
Māsas mazas, nemācēja,
Māršas lepnas, nemilēja.
LD 300,4*

*Ziedo, mārša, ko ziedo,
Ziedo savu pirtes taku:
Te tu iesi pirtiņā
Grūtājās dieniņās.
LD 1081*

*Darbos vien, darbos vien,
Kas manā gājumā?
Brālim labi, māršai labi,
Man tas dubļu bridumiņš.
LD 3583*

*Myus mōseņa sagšys aude
Veitūleņa pakrēsli;
Lai auž māršas ustobā,
Tom ustoba pīdareja.
(Dzimtines skaņas, 22)*

*Maršina, rudace,
Nerādi acis.
Kad acis rādīsi,
Būs sīva saime.
Būs sīva saime,
Būs mella maize.
(Anna Trumpika, Kurzeme, 1961)*

Marškūns – rupjš pakulu audums. – "Marškūnu lietoja ikdienas drēbēm. Arī, kad šuva kreklus sievām, tad apakšā piešuva marškūnu." (Anna Roga, Kurzeme, 2008)

Mārtene, māрте – 1) jaunava, ligava. – "Baznīcā pirmie iet abi kāzu tēvi, otrā pāri jauniķis un vakarinis, tad visi citi vīrieši pa pāriem, aiz viņiem kāzu tēvu sievas, tad māрте un vakarine, beidzot visas citas sievas un meitas pa pāriem." (Pētersons, 107); "Jauniķis dāvina māртеi zīda kusu." (Pētersons, 93); "Nu tad, projām braukdami, nolieciet māртеi priekšā uz šķīvja savu balvu." (Janševskis, III, 165); 2) vedekla (DL, 1891, 91).

Mārtiņbērni – Mārtiņdienas ķekatnieki.

19490. Mārtiņa vakarā, tad iet vīrieši pa ciemu, kažokus jaunā pusē apgrieztus apģērbusies un apjozušies ar jostām, no salmiem pītām, un arī tāda pate aste pakaļā. /No Kolkas jūrmalas. "Ziņas un stāsti par Dieva valstības lietām." IV, 1852. Aizliegts izd./ (LTT)

19496. Mārtiņa vakarā Mārtiņa bērni dzinuši Mārtiņu ar žagariem. (LTT)

*Labvakar, mājas māte,
Ielaižat Mārtiņbērnus!
Mārtiņbērni nosaluši,
Tēvam cūkas ganidami;
Tēvam cūkas ganidami,
Miežu vārpas lasidami.
Tdz 54323*

*Labvakar, mājas māte,
Vai gaidīji Mārtiņbērnus?
Mārtiņbērni nosaluši.
Ja jūs iekšā nelaidīsiet,
Cūku kuili izrāmīs,
Spaļus akā iebērīs.
Tdz 54324,1*

Mārtiņš – viens no Dieva dēliem, kas simbolizē nomirstošo dabu, aizejošo sauli, pārēju no rudens uz ziemu. Tāpat kā Ūsiņš, Mārtiņš saistīts ar zirgu un bišu aizgādniecību. Mārtiņam par godu svinēta Mārtiņdiena 10. (protestantu zemēs) vai 11. novembrī (katoļiem). Par Mārtiņa vārda izcelsmi ir vairāki skaidrojumi: a) Tūras bīskapa Mārtiņa (336.–397.g.) piemiņas diena, kas sakrīt ar viņa miršanas dienu;

b) Mārītiņa Lutera dzimšanas diena – 10.novembris; c) no darb.v. 'mirt'. Ja pieņem, ka Ušiņš ir pavasara, atdzimstošo sauli iemiesojošais Dieva dēls, tad Mārītiņš – rudens un ziemas sauli iemiesojošais Dieva dēls. Mārītiņdienas ticējumos, kā šķiet, ir apvienojies gan pirmskristietiskais, gan kristietiskais tautas paražu un uzskatu klāsts.

11931. Mārītiņš ūdeni pārklāj ar ledu. (LTT)

19450. Mārītiņš taisa tiltus, Katrīna ārda: pa Mārītiņiem salst, pa Katrīnām kūst. Veci ļaudis saka, ka tad Katrīna ar Mārītiņu precējoties. /Atbalss k. 1894/ (LTT)

19479. Mārītiņu vakaru tā svētīja. Saimnieks ņēma gaili, nonesa uz zirgu stalli, pietājās pie viena zirga un apcēla gaili zirgam visapkārt riņķi, pret sauli, nevis pa saulei. Kad tas bija izdarīts pie visiem zirgiem, kas tai stalli atradās, tad saimnieks nokāva gaili, turēdams to pāri par sieku ar auzām un iztecinādams turpat tās asinis. Tās auzas ar asinīm izbēra silē, ka visi zirgi no tām dabūja ēst. Bet ar gaiļa asinaino galvu un kaklu apsmērēja stallja stenderes un palodi un uz durvīm uzvilka krustu. /K.Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

*Ei Mārītiņ, labais vīrs,
Baro manus kumeliņus;
Sukādāms, barodāms
Sēsties siles galiņā!
LD 30209*

*Mārītiņam gaili kāvu
Deviņiem cekuliem:
Tas baroja, tas sukāja
Manus bērus kumeliņus.
LD 30217*

*Vakar Mārītiņš
No Rīgas laidās,
Šodien sētā
Ieribināja.
Deviņi ratiņi,
Simts kumeliņu,
Trīs simts sulaiņu,
Bruņoti vīri.
LD 30230*

*Atbrauca Mārītiņš,
Atribināja,
Pakāra mēteli
Vārtu stuburā.
Aizbrauca Mārītiņš,
Noribēja,
Aiznesa mēteli
Zobena galā.
LD 33242*

*Mārītiņš bija nabadziņš,
Atjāj baltu kumeliņu;
Atjāj baltu kumeliņu,
Cietu zemi kapādāms.
Tāz 54328*

*Skrien, bitīte, istabā
Mārītiņa vakarā;
Ja tu pate neieskrien,
Ienes sava saldumiņa!
LD 30398*

*Piesēju Mārītiņu
Tumšajā kaktā,
Kam bites pārlaida
Par Daugaviņu,
Kam māte necepa
Med's plāceniša,
Kam tēvs nedarīja
Salda alutiņa.
LD 30229*

Mārītošana (mārītuošana) – kāzu kulminācijas brīdis, vaiņaga ritualizēta noņemšana un sievas galvas auta uzlikšana. – “Kad visi pamieloti, ved brūti klēti mārītot un gultu taisīt.” (Latvijas Saule, 1926, Nr.46, 501)

Mārītošanu izdara kāda jauniņa klātu radeniece (sieva) un kāda mārtes īsteniece (sieva) tādā kārtā: Nojem mārtei kaspinus, sasuk kasas (= saķemmē bizes) uz pieri, uz sien kusu un uzliek galvā apgubeni. (Pētersons, 190)

Māsene – māsas meita. – “Tā skuķe, mana māsene, arī jau būs diezgan liela.” (Barons, I, 48); “Nopriecādamās par viņu jauko saderību, saka – viņai tā vien liekoties – ka tās būtu māsas vai vismaz māsēnes, vai brālenes.” (Janševskis, 1981, II, 87)

Māsēnis – māsas dēls.

Māsenica – vīra māsa.

*Mes, moseņas, svešyneicas,
Myusim dzīsmē sadarēja;
Voi tu muna mārša byusi,
Voi es tova mōsineica?
(Tautasdziesma// Jūrdžs, 357)*

Māsēns – tēva māsas vai mātes māsas dēls, arī māsas dēls. – “Pa Vasarsvētkiem tēva māsēns bija mājās.” (Janševskis, II, 194); “Lepnums mostas Indriķa sirdī: māsēns – students.” (Saulietis, 67); “Traks tas māsēns, Valdis domāja.” (Saulietis, 81); “Pāvila māsēns (māsas dēls), šo viltu dzirdējis, atnāce.” (Gliks, 67)

*Mēs brālēni, mēs māsēni,
Mēs pirmā kviešu sēkla;
Lai paliek sveši ļaudis
Kokoļos, atvētās.
Tīdz 59194*

Māsnieks – 1) tēva māsas dēls; 2) brālēns.

Stīpnieka tēvs un viņa māte bija bijuši brālīš un māsa, un, tagad sarunājoties, viņš godāja Stīpnieku par savu brālīnieku. Stīpnieks viņu atkal par savu māsnieku. (Janševskis, III, 287–288)
“Tā ir, māsniek,” – teica Stīpniece, uzrunādama vīra radu tādā pat vārdā, kā vīrs viņu sauca. (Janševskis, III, 289)

Masts I – stabveida konstrukcija no koka vai metāla, pie kuras piestiprina buras (kugim vai laivai), signalizācijas ierīces, karogu u.tml. – “Kāds Salaspils laivu meistars [...] bija uztaisījis paprāvu laivu. [...] Tanī ierokoju divus mastus ar zēģelītēm.” (Marnics, 16); “Laivas dibenā uz brangām piestiprināta bērza koka masta pēda ar masta caurumu, kur iesliet masta kāju.” (Marnics, 50); “Labāk zaudēt mastu nekā stūri.” (Mīlenbahs, II, 565). Aizgūts no vācu ‘mast’.

Masts II – 1) apgabals, kas izraudzīts zvēru medībām ar dzinējiem. – “Dzenamie masti izraudzīti.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 125); “Vīri un puikas dzina mastus, sizdami kūzām pa kokiem un kliegdami, zvanīdami zvanus.” (Jurgens, 128); “Pirmā mastā viņš aplenca vienu stirnu.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2. puse, 744); “Briedis izšmaucis no masta un ķēniņš nedabūjis ne redzēt, ne šaut.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 228); 2) loms; metiens. – “Izmetis mastu (lešķu loma tehniks nosaukums) un vilcis bagātu lomu.” (Sams, 1932, 42); “Zvejnieks reiz apmet mastu.” = izmet tiklu (Mīlenbahs, II, 565). Laikam atvasināts no darb.v. ‘mest’.

Viena laiva, kurā brauc 4 zvejnieki, aizņem ar ūdām parasti ap 20 kilometrus garu gabalu. Tas ir vienas pilnas jadas parastais masts. (Veldre, 1938, 42)

Maši – labības nobiruma tiesa. – “Maši bija parasti viena divdesmitceturtdā līdz viena sešpadsmitā daļa pūra, un, piemēram, Lodes muižā trešo daļu no mašiem saņēma dzirnavnieks, turpretī atlikušo paņēma muiža.” (Zemzaris, 103). Darb.v. ‘nomatot, nomašot’ (nuomatuot, nuomašuot) – “paņemt zināmu daļu no cita mantas vai preces” (Zemzaris, 103); “Juris krietni nomatojis cukuru.” (Mīlenbahs, II, 817)

Mašīnballe – agrāk rudenī, kad kulšanas darbi beidzās, vienā no vakariem sarīkoja balli, lielu balli. Par mašīnballi sauca tāpēc, ka mašīnas sētā – dampis un kuļmašīna.” (Ilgonis Bērsons, Rīga, 2007)

Mašintalka – agrāk talkas veids, kad uz ražas kulšanu pēc kārtas pie katra saimnieka atbrauc kuļmašīna ar aprikojumu un sanāk visi apkārtnes ļaudis palīgos.

Kulšana uz visu apgabalu bij viena. Tā kulšana notika pēc kārtas visās mājās. Kaimiņi gāja visi talkā. Pēc talkas sekoja mašinballe. (Māra Zirnite, Rīga, 2007)

Mašintalka ir mašintalka. Kuļamtalka var būt arī tad, kad kuļ ar spriguļiem. Kuļmašīna pieder vai nu kādam bagātākam saimniekam, kas to palaiž peļņā kuļamlaikā, jo priekš vienas saimniecības turēt tādu milzu zvēru un tad to brūķēt vienreiz gadā, tas nebūtu nekāds prāta darbs, vai var piederēt arī kādam ārpagastniekam, sikam uzņēmējam. Rinda jāaizrunā jau pie laika. Te jau no Alant Viļa poēmas redzams, ka pastāvīgā komanda pie kuļmašīnas ir mašīnmeistars, dažkārt tas varētu būt arī kuļmašīnas īpašnieks, tad ir iekšālaidejs, kam ir “smalkak šnit” un “kas i smuks ka bild”, un kas “stāst no paš Rīg”, un tad vēl “veces Driksn ar saviem ratiem un grabažkastiņ, kas varbūt paņemts no tā paša pagasta, lai pabraukā līdz. Es domāju, ka var būt arī citi varianti – kuļmašīna kā kopīpašums utt. Par to, kad tas tararams ir sācies, es speciāli neesmu pētījusi, bet vispārzināms fakts ir tas, ka Kurzeme priekš visas cariskās Krievijas impērijas ir vērti, pa kuriem ienāk sugas lopi, šķirnes labības, lauksaimniecības mašīnas. Bet tās sākotnēji lieto tikai muižās. Par zemniekiem jau nav ko runāt, kamēr tie nesāk izpirkt savas mājas, un tie laiki sākas tikai 1860.gados. Rīgā jau 1832. sāk darboties Vērmaņa fabrika, kur ražo arī lauksaimniecības mašīnas, un Liepājā no 1875. ir “Fēnikss”. Tā ir lielākā rūpniecība Kurzemes guberņā. Bet sākumā jau ir visādi uzlabotie arklī, pļaujmašīnas, sējmašīnas un tādas sīkākas lietas. Kad zemnieki sāk lietot savās saimniecībās, es nezinu. Katrā ziņā jau cara laikos. Latvijā 1906.gadā ir koncentrēti 9,5% no visas Krievijas kuļmašīnām. Tā rakstīts iekš ZA Vēstīm: vēl 1967.g. “Ventspils Apskats” (1913.92.) raksta, ka no Popes ziņo, ka labības kulšana rijās aizvien mazinās, jo rijās vajag 5-6 reiz vairāk cilvēku nekā pie kuļmašīnas un tak visi ir jābaro, bet pie lielās kuļmašīnas arī vajag 15-20 cilvēkus, zirgus, un to nemaz nav viegli pārvadāt, bet ir jau vēl mazākas kuļmašīnas – ar roku vai ar ģēpeli griežamas. Vispār – kad Strodks vēl nepētīja nacionālos partizānus, bet lauksaimniecības vēsturi, tad viņš uzrakstīja vairākus rakstus, tai skaitā arī par kuļmašīnu ieviešanu, un tas publicēts Vēstures problēmās II, 1958.g. (Ingrīda Štrumfa, Kurzeme, 2007)

*Zlēkes, Dundake un Pope –
visem rīke mašintalk.*

*= Zlēkās, Dundagā un Popē
= Visiem rīko mašintalku.*

*Un, kur tikdodz cilik kope,
es jums sacīs, tur iet smalk!*

*= Un, kur tikdaudz cilvēku kopā,
= Es jums sacīšu, tur iet smalki!*

(Alant Vīls “Poem pa kulšen”)

Mataklas – “lielas tītavas audekla mešanai”. (LKV, XIII, 26031)

Mātes diena – 1922.g. Latvijā ieviestas svinības sievietēm mātēm par godu, kopš 1934.g. svin maija otrajā svētdienā. Tradīcija ienākusi no Rietumeiropas.

Mātes vārdi – buramvārdi, ko skaitīja dažādu sieviešu, bet arī iekšējo slimību (kā, piem., sastaišanās) novēršanai. Dziedinot tika piesaukta Māras palīdzība.

Kā mātes, dzemdēšanas, tā arī piena u.c. vārdos visai noteikti dominē Māra, Māriņa. Mātes vārdos aicina mīļo Māru būt mierā, nestaigāt apkārt, sēdēt zelta krēslīņā, gulēt savā guļtīņā, to identificējot ar “māti” cilvēka organismā. (LBV, I, 394)

6618. Kad māte dzemdējusi, bātene viņai novelk kreklu, izmazgā cirkšņus, notīra visu, ieliek guļā skaidras ciņas. Mātei tikko dzemdējušai bez kumelišu tējas dod sapūstu zaļotu brandvīnu dzert; to dara visās sešās. Dzeramo sapūš ar mātes vārdiem. (LTT)

19548. It īpaši dzemdētājām māte izejot no savas vietas un sacēlot bistamu slimību. Lai māti noguldītu, tad slimo ved uz pirti, kur kāda riebēja to laita. Laitot ar rokām slimā vēderu, braucītāja runā arī vajadzīgos pūšamos mātes vārdus. (LTT)

6615. Dzimtava, kad nāk ārā, ar saslapinātu dvieli uzņem uz augšu, savada atpakaļ, apsieņ ar drānu un sarauga ar mātes vārdiem. (LTT)

Mātes zāle, mātene, saukta arī par griezeni ('fumaria officinalis') – "viengadīgs lakstaugs ar divkārt plūksnoti dalītām lapām un purpursarkaniem, galā melni plankumotiem, lapās pretstatītos ķekaros sakopotiem ziediem". (LKV, XIII, 26089)

19552. No mātēnēm uzvāra tēju, to iepilda izkāstu pudelē un pēc dzer pie iekšējām kaitēm. (LTT)

Mātice, mātica, mātīga, mātīga – 1) sievas māte vai vīra māte. – "Nolādēts laid ir, kas pie savas mātes guļ." (Gliks, 67); "Tā meita ceļās pret savu māti, tā vedekle pret savu mātici" (Gliks, 68); "Sieva sauc vīra māti par mātīgu, vīrs savu sievas māti par māticu." (DL, 1891, 5); 2) neistā māte, pamāte. – "Muoteicai vyss zam atslāgys, i atslāga pošai rūkā." (Oksana Pridāne, Sibīrija, 2006)

14462. Istabā iegājusi, jaunīve vispirms liek cimdu pāri uz pavarda, vīra mātei vai māsi, kura līdz šim cepli kurinājusi. Tad mātica (vīra māte) ved jaunivi [...] uz klēti. Klēti jaunivi noģērbj un pamīelo ar ēdieniem un alu. (LTT)

*Tā Dieva vien lūdzu,
Tautās iedama:
Kaut rastu dumberāju
Pie nama duru.
Piesietu tēvuci
Pie dzirnu stakles,
Iegrūstu māticu
Dumberājā.
LD 23402*

*Tēvočam kreklu devu,
Mātīgai sagšu sedžu;
Dieveram kreklu devu,
Māsicai villānīti.
Tāz 39888*

Matijums – uztvere, izjūta, sajušana. – "Tās ziņas vēl nav pilna zināšana, ir tikai matijums." (Mīlenbahs, II, 566). Darb.v. 'matīt, mast' – manīt, sajust, uztvert. – "Kas dievu nemīlē, tas dieva dusmas matīs." (Lerhis-Puškaitis, 1903, 205); "Pirts bija [...] veca un caura, ja trīs dienas kurināsi, tad kaut cik matīsi siltuma." (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 146); "Vienu otru zvaigzni arī varēja matīt." (Pelēcis, 1995, 116); "Es tik gribu laimi gūt un priekus matīt." (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 140). Pamātā ide. *met- no saknes *mē- nospraust, mērit (Karulis, I, 572). Nozīmes iespējamā attīstība: mērit, nospraust – ar skatienu nomērit – redzēt, saskatīt, pamānīt – izjust, uztvert.

Mats matā, uz matu – precīzi, tieši. – "Tas klausā uz matu, ko vecais [...] uz ceļa saka." (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 32); "Pameita izdara visu uz matu, ko jau tik liek, bet tomēr nevar un nevar iztapt." (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 8)

Mauči, saukti arī par dūrgaļiem, dūrgaliem – adītas vai izšūtas aproces, adīti rakstaini uzroči vai uzkāji pie sieviešu tautastērpa. – "Nosaadīju diži smukus maučus a' visādis raibis silkis.²⁷" (Anna Roga, Kurzeme, 2002); "Es uzadīju jaunus dūrgaļus." (Marija Steimane, Kurzeme, 2006); "Ventspils pusē tiek adīts cimdu raksts, ko sauc par smeldzošajiem maučiem." (Gunta Timbra, Kurzeme, 2002); "Māte adīj ir maukes. Kad ziemas aukstas, tie laicij silt. Duļ maukes, uz kāžn rok vien." = Māte adīja arī maučus. Kad bija aukstas ziemas, tie turēja siltumu. Divi mauči, uz katras rokas pa vienam (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007); "Krekls ar platām piedurknēm, izšūtiem dūrgaliem (aprocēm)." (Austrums, 1891, I, 483); "Jaunām meitām svētdienās baznīcā bija bezgala grezni dūrgali." (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007);

²⁷ Dzīpariem.

“Darināja bez tam sevišķus maučus ar jo bagātiem rakstiem, ko uzmauca stilbos pār auklu vietu.” (KV, I, 142)

Ja nav pietamborēti kreklam piedurkņu gali, tad uzvelk dūrgaļus. Un tu esi apģērbies kā nākas. Dūrgaļi var būt ar pērlītēm vai adīti vien. (Marija Steimane, Kurzeme, 2006)

Sievietes notina lielus ar sietavām vai pār tām pāri uzmauca vēl liekus rakstus lielienu, dēvētus arī par maučiem. (Latvju raksti, I, Alšvanga, 55)

Maukli I, maukls, mauknis – 1) lamatas. – “Iekļūt mauknī.”; “Ietiki tādā mauklā, ka ārā vairs nevari tikt.” (Milenbahs, II, 568); 2) aušanā – nišu cilpas. (Cibuļskis, 251)

Maukli II – agrākos laikos “salmu kūliši jumta apsākumam”. (Cibuļskis, 251)

Mauknas, mauknes, maukni – egļu mizas, ko klāja uz jumta zem lubām; egļu mizu jumts. – “Maukna [...], mauknes jeb maukni, ir egles miza, ko klāja uz jumta zem lubām, lai mājā neiekļūtu lietus.” (Bilenšteins, 2007, 105); “Vēl 20.gadsimtā plēsa egļu mizas čukuru noseģšanai – t.s. mauknas.” (Draviņš, 39); “Tā kā pa siltām pavasara dienām bija iesācies eglēm mauknu laiks, tad bija no resnām, lidzenām eglēm noplēsuši platas un garas mauknas.” (Janševskis, 1981, II, 133); “Salmu nebija, ko jumt jumtus; atlika vienīgi mauknas un lubas.” (Janševskis, 1981, II, 306); “Maukt mauknas vai plēst lubas ēkas apjūmšanai nebija šogad laika.” (Janševskis, 1981, II, 300); “Jaņu vakarā sprauž sērmūkšļa zarus bišu dārzā un aiz ikkatra stropa mauknas.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 367). Atvasināts no darb.v. 'maukt', kam pamatā iespējams ide. *(s)meuk- raustīt, izdarīt asas kustības (Karulis, I, 606).

Vasarā, kad eglēm miza atlec, tā tiek nolobīta lielos palagos, un tos lobj uz lubu jumtu čukuriem. Šis nolobītās egļu mizas sauc par mauknēm. (Milenbahs, II, 568)

Maule, maula – ratu rumba, tā daļa ratu ritenim, kurā iestiprināti spieķi. – “Rudenī, pavasarī – nepārbraucami dubļi, ratu “skrytulim leidz maulem”” (Vaivods, 13); “Mauli /Jāņos/ aizdedza aploka pļaviņā, pie vecās kalves vietas.” (Veselis, 1956, 41); “Dedzināja visos kalnos ratu maules un darvas mucas.” (Veselis, 1966, 41)

Māzers, mazers – 1) uzaugums, piepe pie koka. – “Kokam bija tāds māzers.” (Biruta Beķere, Sēlija, 2009); “Pie ozola bija uzaudzis liels māzers.” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007); “Pie likā mazera bērza.” (Jaunsdrabiņš, Baltā grāmata, 158); 2) “acains koks (bēzu), ļoti ciets, no kā taisa spalus, pīpju galvas u.c.” (DL, 1894, 145); no acaina koka gatavots priekšmets. – “Pa vaļas brīžiem bija uztaisijis no māzera bērza trīs tik skaistus dzeltenus pulierētus spieķus, ka prieks bija rokā ņemt.” (Jaunsdrabiņš, Zaļā grāmata, 66); “Sālstrauks ir taisīts no sīkstas vīksnes vai bērza māzera.” (Bilenšteins, 2007, 62)

Māzs, mādžs – 1) spoks, mošķis, rēgs; burvība. – “Netālu [...] ir māžu (spoku) dūksts, kur senāk kārtnieki, otrnieki (muižas darbinieki) baidīti.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 412); “Cik nostāstu uzklausīts par spokiem un māžiem!” (Lapiņš, 1936, 156); “/Viņš/ bijis bailīgs no māžiem.” (Upīte, 1911, 88); “Kas tev tādus māžus iemācīja?” (Upīts, 1984, III–IV, 377); 2) āksts, ākstība. – “Tu esi gatavs māžs!” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 54); “Katrs māžs nevar vis būt draudzes skolotājs.” (Milenbahs, II, 589); “Jānis tikai pasmējās par tādiem māžiem.” (Toreiz Sēlijā, 150); 3) zīme; bilde, glezna. – “Griezts māžs.” = izgriezts attēls (Karulis, I, 575). Lietv. 'māžošanās' (māžuošanās) – spokoššanās; ākstīšanās; izrādīšanās. – “Pārošanās laikā /ķīki/ daudzreiz skraida augsti gaisā, izdarīdami pie tam visādas

ķircinošas rotaļas un māžošānās.” (Lovis, 26). Darb.v. ‘māžoties, mādžoties, māžloties’ (māžuoties, mādžuoties, māžļuoties) – 1) ķēmoties, ākstīties. – “Kas tur mežā ar kapsētas pulksteni māžojās?” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 38); “Gan saimnieks izmāžojies šā un tā, bet nekā.” (LTTT, XV, 175); “Ko nu māžojies, tu jau man esi miļš vīrs.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 190); 2) māt ar roku; 3) burt (ar roku kustībām). – “Pieraudzīt, lai tas vecais pestēļnieks un burvis nenāk vēl te māžoties.” (Upīts, 1984, I–II, 206)

Medaga – 1) lietaskoks, “stiprs, no kā pagatavo dažādus rīkus” (DL, 1894, 146); 2) lieta.

Medaunieks – māla trauks medus, ievārījuma, sviesta, krējuma u.c. glabāšanai. – “Līdzīgs vārauniekam ir arī medaunieks, tikai slaidāks proporcijās un plūdenākām līknēm siluetā.” (Pujāts, 1960, 30); “Dažu mirkļu laikā izveido lielu, plānām sienām, vieglu medaunieku (medus podu).” (Pujāts, 1960, 9–10); “Kā jau pats nosaukums rāda, /medauniekā/ glabā medu, taču arī sviestu, taukus, biezpienu, krējumu.” (Pujāts, 2002, 21)

Mēglis, mēklis – 1) jokupēteris, jokdaris, āksts. – “Ko tu, mēgle, ar vaiņagu te mēgļojies kā ligava uz kāzām!” (Janševskis, 1981, II, 393); “Ko šis mēglis īsti no manis grib?” (Zariņš, 164); “Vilnu plucināt tādām mēglim.” (Upīts, 1984, I–II, 214); “Izrādās, ka tad tu, cilvēks, vari kļūt par mēkli.” (Muktupāvela, Terzens, 147); 2) rēgs, spoks. Darb.v. ‘mēgļot, mēgļoties’ (mēgļuot, mēgļuoties) – ākstīties, zoboties; izniekot. – “Nu, meit, ar tādiem vārdiem nemēgļojies, ka nepiemēgļo sev nelaimi! Tad bimbāsi.” (Janševskis, 1994, II, 277). Iespējams, saistīts ar darb.v. ‘mēdit’ – izzobot, āzēt.

Megžināt, megžīt, megzt, mežģīt – 1) adīt, cieši nesaistot valdziņus. – “Esmu noadījusi Jurim roktenus un gribu tiem piemegžīt no dzīpariem kutaiņus galus.” (Janševskis, 1983, I, 137); 2) pīt, aust zvejas tiklu ar “lielām acīm”. – “Tiklu megzt.” (DL, 1892, 97); “Tiklu nomegzt.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007); “Teiklus megža veirs.” (Janīna Strode, Latgale, 2008); “Venteri megzt nebija viegli, bija jāprot.” (Vaivods, 20); “Kad pārplēsts tikls, vajadzēja to aizlāpīt un mežģot, t.i., aiztaisīt acis tiklam.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “/Viņam/ bija pieci kārtīgi dukuri, [...] vecā saimnieka mežģīti.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 353). Lietv. ‘megžine’ – 1) ‘adījumus, kas ir adīts, cieši nesaistot valdziņus’ (Reķēna, I, 603); 2) zvejas tikls ar lielām acīm. – “Megžiņi megža nu dīgu deļ zylvu giušonys.” (Reķēna, I, 603)

30722. Teiklu zylvu gjušonai juosuoc megžt Kyuču dinā, tad laimējas gyut zivis. (LTT)

*Es apmetu vara tiklu
Apkārt tautu istabiņu,
Lai tā man neizbēga,
Sen aplenkta vāverīte.
LD 13389,3*

Var.: 1. Smalku linu tiklu megžu.

Meija – zaļš koka zars vai pušķošānai Jāņos vai Vasarsvētkos nocirsts vesels kociņš. – “Vispirms Mārtiņš ar Jāni uznes meijas no ataugas – bērzus un kļavu, un ošu zarus.” (Upīts, 1947, 33); “Smaržo rudzu milti, zāvēta gaļa, augšā sakrājušies siena smelte, vīstošās meijas un vainagi.” (Upīts, 1947, 38). Darb.v. ‘meijot’ (meijuot) – appušķot ar zaļumiem. – “Pat kūtsdurvis šoreiz tiek apmeijotas.” (Upīts, 1947, 33). Vārds aizgūts no vācu val. Sākotnējā nozīme – izpušķots maija koks; zaļš koka zars maija svētkos (Karulis, I, 577).

Meiris, meiers – muižas riju un klēts, arī muižas kūts pārzinis un uzraugs. – “Ak tu

tētīt, kā viņa runājas [...] ar muižas klētsmeiri.” (Janševskis, 1979, 80). Aizguvums no augšvācu ‘meier’, kas savukārt no latīņu ‘major’.

Meiers viduslaiku Vācijā – gājēju saimes priekšnieks, muižas kalpu un darbinieku uzraugs, kas piedzina no zemniekiem kunga tiesu, izrikoja kļaudu darbus, tiesāja ļaudis utt. [...] Latviešu tauta pazīst rijas meiri, kas pārzināja muižas riju kūlējus, un kūts meiri jeb modernieku. (LKV, XIII, 26344)

*Nāc ārā, rijas meiri,
Ko es tev parādīšu:
Vidū gaisa karājās
Tava mīļa dvēselīte;
Neņem Dievs, neņem velns,
Neņem rijas kūlājīni.
LD 31585*

*Vellam devu riekstu sieku,
Lai nospēra rijas meiri,
Kam tas manu augumiņu
Kā pirti pērdināja.
LD 31626,2*

Meitās iešana – agrāku laiku paraža, kas bija daļa no cerēšanās ritualizētām norisēm. Darb. ‘meitot’ (meituoit) – iet meitās. – “Naktis staigājis meitodams.” (Upite, 1911, 84)

Tajos laikos bija [...] paradums vasaras naktis iet meitās, zināms, pie paziņām. Nogāja, nosēdās uz gultas malas, izrunājās, dažreiz pat palaižoties blakus gultnas malā, zināms, neizģērbies. Dažreiz gadījās pat uzkāpt uz istabas, klēts vai stalla augšas, ja meitas gulēja sienā. Gadījās arī, ka meita uzkāpjot trepes uzvilka sev līdz augšā, bet, sameklejot vienu otru kārtsgalu, izveicīgs puisis tika augšā. Bija gadījumi, ka daži puisi, tumsā ejot, nesa līdz mazas trepītes. (Štūlis, 1937, 73)

Meitu nedēļas – agrākos laikos sieviešu rokdarbiem īpaši atvēlēts laiks.

Sešas septiņas nedēļas pirms Lieldienām [...] meitas, lopus apkopušas un ēdienu izvārtījušas, strādājušas tikai sev, locīdamas pūru, vērpušas, adījušas, audušas, šuvušas. Lai darbi naktī neturpinātos līdz gaiļiem, meitām gaismai iedeva noteiktu daudzumu skalu. (Tā radās Dienvidkurzemes krāšņie sieviešu tērpi). (Kundziņš, 1974, 358)

Mēle paskrien; mēle paklūp – saka, kad gadās ko aplamu izteikt. – “Kuram kādreiz mēle nepaskrienot.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 162)

Mēlene, mēlenīca – tautastērpa sagša tumši zilā krāsā, ko ieguva no īpaša mēles auga. – “Sievietes uz pleciem sedza tumši zilas villaines – mēlenes ar bronzas lapiņām vai karuļu rindu gar apakšējo malu.” (Siliņa, 39); “Mēlenes bija [...] izrotātas ar skaistiem misiņa kalumiem.” (Šperliņš, 1937, 37)

Mēlenes savu nosaukumu dabūjušas no mēļās, t.i., tumši zilās krāsas, kuru savukārt ieguva no dārzeņos rūpīgi audzināmajām mēlēm. Šim sagšām ir parastais sagšas veids un lielumums, bet nav citu rotājumu, kā vien bronzas pakari (“lapiņas”), kas cits citam blakus piekārti apakšmalai, un no spirālītēm veidotas, virsū uzšūtas, cetrstūrainas, reizēm apaļas saules augšējos stūros. (Karnups, 1937, 128)

Mēļu, t.i., turnšzilās krāsas villaines Latvijā sastopamas vienīgi vēl Kuldīgas un Ventspils apgabalā – senatnes Vindavas un Bandavas zemju vai valstu apvidos. (Latvju raksti, I, Alšvaņa, 16)

*Sukā, māmiņa,
Gludenu gālu!
Tēvs brauks tiergū,
Jems mani līdzē,
Pierks man mēleni,
Sudraba sakti.
Tad iešu kalnē
Grozīties,
Lai mani terauga
Saimnieka dēli.
LD 33605,6*

*Visas manas goda drēbes
Meža putnu mugurā:
Sīlim sagša, dzenim raibe,
Žagatai mēlenīte.
LD 2693
Es apģērbu sav' māsiņu
Meža putnu drēbītēs:
Gulbja sagša, dzeņa raiba,
Žagatiņas mēlenīca.
LD 17029*

Mēles – augi (lat. 'isatis tinctoria'), kurus agrāk izmantoja zili violetas, tumšzilas krāsas iegūšanai. – “Mēles audzēja dārzā, un viņu novākšanu sauc par knāpšanu.” (Ozols, 429). Īpv. 'mēļš' – zili violets, tumši zils, zili melns. – “Baltu valodās ar *mel(n)- saistās gan melna, gan zila krāsa; sal. latv. 'mēļš', lš. apv. 'melas' – zils. Narev. 'melno' – melns.” (Karulis, I, 581); “Mēļu rāvināt.” = krāsot (Milenbahs, II, 806).

*Es, bāliņ, tavu cimdu
Nepuškoju, nerakstīju,
Kam cirvīti man nedevi
Jāliž mēļu līdumiņš!
LD 25481*

*Puiši, puiši, caunu kaut,
Pieder caunu cepurīte;
Meitas, meitas, mēļu knābt,
Pieder mēļu villānīte.
LD 7136*

*Kur jājiet, bandenieki,
Zīda puški ceļu slauka?
– Lielajā tirumā
Rudzu miežu raudzīties,
Kā stāv rudzi, kā stāv mieži,
Kā stāv mēļa linu druva.
LD 28026*

*Rasa rasa, migla migla,
Tā man žēl padarīja:
Tā noēda mēļu dārzu,
Nava skaistu dzīpariņu.
LD 7137*

*Aitiņ mana siksprodzīte,
Nelec mēļu dārziņāi:
Mēļu puķei sīva lapa,
Kož tavāi kājiņāi.
LD 29068,1*

*Papuvīte noziedēja
Mēļajiem ziediņiem,
Žēl manam brālītim
Apkārt sviest velēniņu.
LD 28083*

Melmenis, melmeņi – 1) mugura, gurni, krusti, jostas vieta; sāpes krustos, sāpes kaulos, podagra; arī sāpes vispār. – “Melmenes sērga.” (Fennels, 1989, 72); 2) epilepsija. – “Melmeņa slimība.” (Cibuļskis, 256); 3) melmeņu zāle jeb kaulu zāle, mugurene, taukā sakne (lat. 'polygonatum'); 4) ogas zilenes. – “Melmeņu jeb zilēņu ogu krūms, aug sila purvmalās, jāizšķir no celmenēm, kas aug kopā ar vaiveriem purvos uz ciņiem.” (DL, 1894, 146); “Ceļmalā stāvēja kuplas melmeņu mētras.” (Blaumanis, III, 16)

Melo, ka viss pakausis kūp – saka par acīmredzamiem meliem. – “Spoks tāds! Melo, ka viss pakausis kūp.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 169)

Mēļš, sk. Mēles.

Mendraks – agrāk biežputras maisāmais koks. – “No ērča griezts, zari uz visām pusēm, tāds bija mendriks.” (Alvine Veinberga, Kurzeme, 2007)

Mēness – nakts gaismas, nakts debesu dievs, kura pārziņā aizgādniecība pār zvaigznēm, sadarbība/sāncensība ar Sauli. Mēness latviešu priekšstātos arī kara dievība – karavīru aizgādnis. Saistīts ar dziedniecību, maģiju.

1343. Dilstošā mēnesī, mēnesim spidot, jānogulstas uz muguras un jāgrābj ar rokām pēc smiltīm jeb kādiem mēsliem, kas tik rokās gadās, un ar to jāapspaida augons, sakot šādus vārdus: “Kam jāiznikst, tam jāiznikst; kam jāpaliek, tam jāpaliek!” Tā var izdziedēt vecuvecos augonus. (LTT)

10755. Jaungada nakti jāskatās uz mēnesi, tad, ko pa nakti sapņos, tas piepildīsies. (LTT)

*Mēnestiņš zvaigznes skaita,
Vai ir visas vakarā.
Ira visas vakarā,
Auseklīša vien nevaid;
Auseklītis aiztecēja
Sauls meitas lūkoties.
LD 33857*

*Mūc, mūc, Saulīte,
Mēnesis dzenas!
Saulīteje zīda svārki,
Čabēt čabe staigājot;
Mēnesime div' kažoki,
Atpakaļu viņņojās.
LD 33866*

Saule kūla Mēnestiņu
Ar sudraba čakarnīti.
– Ai Saulīte, nekul mani,
Tēv dienīņa, man naksniņa!
LD 33925

Saule bāra Mēnestiņu,
Kam tas dienu nespīdēja,
Kam tas savu augumiņu
Nakti vien maldināja.
LD 33846,1

Mēnestiņis, karavīrs,
Uz ūdeņa līgojās.
Dieviņ, tavu likumiņu,
Ka negrima dibinā!
LD 33851

Kur tecēsi, Mēnestiņi,
Ar to zvaigžņu pudurīti?
– Karā eimu, karā teku
Jaunu puīšu palīgā.
LD 33833

Mēnešziedi, mēneša ziedi – menstruācija; sk. arī Kaķa bērni; Sievas ziedi.

20355. Ja meita grib būt skaista, tad tai tas ūdens, kur mazgātas drēbes no mēnešziediem, ir jālej zem ābeles. (LTT)

20357. Kad meitenei pirmo reiz mēnešziedi, tas jāstāsta mātei. Kad mēneša kaite pārgājusi, pēc trīs dienām mātei jāmazgā meitas kreklis un ūdens jāielej rožu krūmā, tad meita visu mūžu esot sārta un skaista. (LTT)

20364. Lai laulībā labi dzīvotu, tad no mēnešziediem mazgāto drēbju ūdens jālej starp diviem mietīņiem. (LTT)

20371. Mēnešziedu laikā sievietei esot nešķīsta, tā tad nedrīkstēja iet ne ciemā, ne baznīcā. (LTT)

Meniķis, miniķis, meniņš – slūžu dambis; “pār ceļu rakts grāvis, kur tilts pāri” (DL, 1892, 113). – “Izlidis meniķim, /strautiņš/ sāka skalot pērnējās lapas un grūzus.” (Kalniņš, 1977, 193); “Vīri nesa malkas šķilas un lika grāvī, abpus meniķim, līdz platums pietiekams un nevajadzēja bailoties par plato ratu slidēšanu.” (Kalniņš, 1977, 278); “Vaļā paticis, zirgs ierāva ratus olnīcā, meniķis vien norībēja.” (Kalniņš, 1977, 91). Aizguvums no vācu val.

Mente, mentene, mentne – 1) plakana, šaura, isa koka lāpstiņa kaut kā iejaukšanai vai maisīšanai; koka lāpstiņa kartupeļu rakšanai. – “Miltu iejaukšanai pirms micīšanas lietoja nelielu koka lāpstu – menti jeb mentni.” (Bilenšteins, 2007, 50); “Iesalu kubulā aplej ar verdošu ūdeni un ar koka lāpstiņu (menteni, menti vai arī miešķi, miešķi, no vārda ‘maisīt’) sajauc plānā putrā.” (Bilenšteins, 2007, 75); “/Maltuves istabas/ dibena galā dažādas lietas atradās, kā: [...] mente ar uzgrieztu lietuvēna krustu, žeira trauki ar robiem un krustiem.” (Jurgens, 8); 2) plakans airis. – “Viņi ar īsu menti airēdami brauc.” (Milenbahs, II, 601); 3) mūrnieka un jumīka lāpstiņa; 4) sprīguļa vāle. – “Sprīgulim ir apmēram 6 pēdas garš kāts un 1 pēdu gara vāle, vāls, bauze, sprīguļa galva, arī vangale un mentne.” (Bilenšteins, 2007, 237)

32968. Lai visu gadu neredzētu vilku, tad jāsasienot kaņepāju vai linu paisitavu mente un jāsasienot trīs vakarus (agrāk bijušas mašinas, linu un kaņepāju paisītavas, tagad vaira tādu nava). Viens sienot to menti, bet otrs prasot: “Ko tu tur sien, vai vilkam muti? Nu sien, sien, kamēr aizsien!” Tad vilku neredzot visu gadu. (LTT)

Mēņa – nodoms, nolūks. – “Man bija stipra mēņa jau tagad apskatīt laukus, māju, mežu, bet, tā kā bija satumsis, tad apskatīšanu atliku uz ritu.” (Veselis, 1956, 255–256); “Man ir mēņa viņu tiesā iesūdzēt.”; “No tavas mēņas nikas neiznāks.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 807)

Mēra kāsis – tautas priekšstats īpašs aizsarglidzeklis pret mēri.

20390. Mēri cilvēki senāk turējuši par dzīvu garu. Reizēm viņš nācis vecas sievas izskatā un prasījis dzert; reizēm atkal staigājis par putnu apkārt. Lai aizsargātos no saslimšanas,

tad vajadzējis novīt tadu auklu no līnīem, kaņepējiem un visādu zvēru un putnu spalvām. Šādu auklu saukuši par mēra kāsi, un kam viņu apvilkuši apkārt, tam mēris neticis klāt. Mēra kāsis stāvējis Skujenes Zvauguļu mājā aizbāzts aiz rījas sijas. Kad vēlāk riju noplēsuši, tad kāsi iznīcinājuši. (LTT)

Mērga, mērga, mērgēle, marga, mārġa – 1) meitene, meita, jaunava. – “Vecāmāte teica, ka tā Olga pārtapusi par negēlīgu mērgēli. Uzvilkuši jauno venšķi²⁸, šiverē pa sētsvidu kā mamzele.” (Olga Utkina, Vidzeme, 2007); “Arī Agnim gadījās maza skaista mērgēle.” (Veselis, 1966, 81); 2) ligava, brūte, iecerētā. – “Kad viņa nāca mārġu gados (brūtes gados), tad precinieku jau nebija trūkums.” (Latviešu teikas, II, 20); “Puiša mārġa.” (Ņina Kukule, Sibīrija, 2005); “Myusu puišim jau jira mārġys.” (Anna Kažuka, Latgale, 2006). Parālēles ar līdzīgu nozīmi arī lietuv. un prūšu val. Iespējams, pamatā varētu būt bijusi nozīme ‘jauns cilvēks’. Sal. sanskritā ‘marya’ – vīrietis, jauneklis; iemīļējies; precinieks (Kočergina, 499), kimriešu ‘merch’ – meita, sieva (Frenkels, I, 440).

Mārġa ir vacs vārds un nūzeimoj: jauna, pīauguse, napracātā sīvīte. Tautā beja pazeistams šaids panteņš: Kod atġoja mārġu ġodi,/ ap manim puiši kai stodi. (Latkovskis, 1983, 70)

Bīte, bīte, mārġa, mārġa,

Nīkam šķōdis nadarēja:

Bīte plovys nasīdēja,

Mārġa zemīs nadaļēja;

Tāva dāļi sōvvaļņiki,

Tī zemeiti pōrdaļēj’.

LD 3773,4

Meita, meita, mārġa, mārġa,

Pelņī ġodu dzīvōdama:

Nī smejīs dziedādama,

Nī ar otru runādama.

LD 951

Trīs mērgēles sēšam pupam

Kur jūs dāļi vazajas?

– Lūkus plēst, vīeri vīt,

Lāci vest pagaste.

(Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 60)

Mērķis I – 1) vieta, priekšmets, būtne u.c., kurā jātrāpa (karojot, medijot, sportojot; 2) iecerēta vieta, kas jāsasniedz (piem., ceļa mērķis); 3) nolūks, iecere, nodoms; paraugs. – “Pie manis [...] visas meitas mērķi ņēma.” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 26)

Mērķis II – zvejniecībā vietas iezīmēšana, zīme, parasti bojas izskatā. – “Zvejas vietā vispirms izmet enkuru ar tam piestiprinātu boju – mērķis, libiešu – merk, kurā ielikti sīki akmentiņi, lai tā turētos taisni.” (Bīlenšteins, 2007, 349); “Vada līnuma galā piesieta stodere jeb mērķis.” (Veldre, 1939, 168). Aizguvums no libiešu vai igauņu val.

Mērnēt – dilt, mirt (no bada). – “Tā kā viņš ir pavisam nomērnējies, tad viņam neredzi klūmējas bez sāta pierīties un pēcāk smagi rīstīties aiz būdas stūra.” (Jākobsons, 234); “Visi manējie ir nomērnējuši, sieva guļ slima... mājās nav ne kripatas.” (Jākobsons, 263); “Izmiernejs suns.” (Brencis, 116)

Mērs, mēriņš – 1) tas, ar ko mēra, salīdzina kaut ko. – “Ar kādu mēru tu mērsi, ar tādu tev atmērs.” (Mīlenbahs, II, 620); “Taisnas līnijas velk pēc acu mēra, piemēram, sējāmā laikā birzjojot.” (DL, 1894, 152); “Zemnieks aizņēmās mēru

²⁸ Venšķis, vemšķis – vamzis, kamzolis, jacīņa.

(mērs – par apmēram vienas garnicas tiesu mazāks par pūru), bet atbēra pūru.” (Lapiņš, 1936, 103); 2) trauks, ar kuru mēra; noteikta lieluma trauks. – “Uzlika galdā [...] divus brandeviņa mēriņus.” (Jurgens, 124); “Iedzēra pa mēriņam un ēda maizi ar sāli.” (Jurgens, 48); “Meistars iedzēra no mēriņa un saviebās tik drausmīgi, it kā tīrās sinepes ar pipariem norijis.” (Upīts, 1987, 32); “Kad iemetu mēriņu, tad man priecīgs gars.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 166); “Iemeta mēriņu kā ogu.” (Jurgens, 48)

27265. Ja grūtu sievieti mēri, tad viņas bērnam būs mērs: bērns ēd, ēd, bet nekas tam neiet labumā. (LTT)

20394. Ja mazam bērnam ir mērs (kad tas neaug un nepieņemas miesās), tad tam piektva-karos suns pāri jālecina. (LTT)

Meslot (mesluot) – lozēt; nolemt daļu. – “Nu meslojuši, kam pirmajam jālaižas alā.”; “Meslojuši otrreiz.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 476); “Par viņu mes-loja jeb vilka lozi.” (Milenbahs, II, 603)

Mest vakaru – beigt darbus līdz ar saules rietu.

Kad saulīte bĶja stipri zemā, bet kāds vēl gribēja ko pastrādāt, tad mans tēvs mēdza teikt: “Met nu, kaimiņ, vakaru”. Ja nevar paveikt, tad jāatstāj uz rītu, pie saulītes jābeidz darbi. (Ausma Vanaga, Rīga, 2007)

Mestuves – aužamo stelĶļu piederums – velku koki auduma pamatpavedienu sakārto-šanai. – “Ienesām aizvakar mestuves dižajā istabā.” (Janševskis, III, 80)

Metekla, meteklis, meteklības, metelības – 1) “nauda, kas tapus’ samesta” (Langijs, 165); nodeva, nodoklis, muitas nodoklis, mesli, ziedojuums. – “Latvjiem bija nākt pazemīgi mieru lūgties un dumpi maksāt ar lielu naudu [...], kas pats pirmais īsts gadskārtīgs meteklis bij, ko šās zemes ļaudis svešiem deva.” (Šulcs, 1832, 21); “Tie deva meteklus, tiesas un pagastu.” (Šulcs, 1832, 38); “Es atlaižu to sāls metekdu.” (Gliks, 69); “Iegriezāmiešs baznīcas krogū un sarīkojām metelības.” (Janševskis, I, 145); 2) laime; 3) kaut kas traucējošs. – “Kas tad nu atkal par metekli, ka mašīna jāaptur?” (Milenbahs, II, 607)

Meteklis – mesls, nodoklis naudā un citā mantā, kā: cimdos, cāļos, olās u.c., atskaitot ti-kai labībā, ko sauca par beriem. (KV, III, 2752)

*Ko, kūmiņas, darīsim?
Lapsa pādi pazaguse;
Lapsa pādi pazaguse,
Būs kūmām meteklības.
LD 1378,1*

Metenis I, arī Aizgavēnis²⁹, Miesmetis³⁰, Vastlāvis³¹ – 1) senāk ļoti nozīmīgi svētki, kas nozīmēja sezonas maiņu. Meteni svinēja, ziemei uz beigām ejot – februrāra

²⁹ Aizgavēnis – katoļiem laiks pirms gavēņa, kas sākas ar Pelnu dienu. Tā kā gavēni bija jāatturas no izprie-cām gan fiziskā, gan garīgā ziņā, tad Aizgavēnis ir robežpunkts, kad to var darīt pilnā apjomā.

³⁰ Miesmetis – nosaukuma izcelsme nav īsti skaidra. Viena iespēja, ka pamatā ‘miesa’ – gaļa, resp., svētki, kuros cienasta galvenā sastāvdaļa ir gaļas ēdieni. Otra iespēja, ka nosaukums saistīts ar darb.v. ‘mieslot, miesloties’ (miesluot, miesluoties) – liksmot, liksmoties.

³¹ Domājams, ka nosaukums radies no vācu ‘Fastnacht’. Tautas etimoloģijā – ‘vistlāvis’ – t.i., laiks, kad vistas lāvā.

sākumā, jaunakos laikos, kristietības ietekmē 56 dienas pirms Lieldienām. Vārdam pamatā ide.*mē- mērit ar 't' saknes paplašinājumā (Karulis, I, 584–585).³² Sal. radn. saknes liet. val. 'metai' – gads; 2) Metenis, Miesmetis – hipotētiski dievība vai gars, gadskārtas auglības iemiesotājs. – “Miesmetis, dievs, kuram vara pār cūkām, kas aizgaldās mājō.” (E.Virza)

495. Aizgavēni svētīja meteņa dienā, no pusdienas sākot. (LTT)

19904. Meteni jeb Pelnu dienā vārīja zidēni ar cūkas gaļu. (LTT)

498. Aizgavēņa dienā, t.i., otrdienā, katrā ziņā ir jāēd treknī gaļas ēdieni. Pat nabadzīgi cilvēki ar lielām grūtībām meklē naudu un pērk gaļu. Pat Lieldienā nav liela lieta, ja nav gaļas, bet aizgavēņa dienā katrā ziņā jābūt. (LTT)

19902. Vastlāvi vāra mēizus ar cūkas ausi (cūkas galvas pusi) un bērniem dod ēst cūkas degunu, lai būtu lieli rakstītāji, tāpat kā cūka liela rakātāja. (LTT)

19977. Meteņa dienā jānovāra cūkas aštes, tad labībai garas un pilnas vārpas. (LTT)

516. Par aizgavēni Latgalē sauc meteni jeb vastalāvi. Tai dienā latgalieši vizinās, lai augtu gari lini. Ierīkojuši arī grieztuvi, kur tad piesējuši ragaviņas, kas tad tikušas grieztas apkārt. Aizgavēni ēduši deviņas reizes gaļu, lai aizgavētos. Cepuši arī plāceni ar cūkas gaļas gabaliņiem virsū. Bet ēst un dancot varējuši tikai līdz pusdivpadsmitiem nakti, tad jau sācies gavēnis. Notikusi arī visāda zīlēšana. (LTT)

19914. Meteņa vakarā saliek uz cirvja kāta sviestu, pienu, maizi un gaļu. Ko nu suns pirmo kampj, tas tai gadā būs dārgāks. (LTT)

19890. Vastlāvja dienā nedrīkst nekā mājās ievest, bet gan izvest. (LTT)

19946. Meteņa dienā jābrauc tālu projām, jo tālāku aizbrauc, jo garāki aug lini. (LTT)

19933. Kas Meteņa dienā vizinās ar ragaviņām, tam augot gari lini. /Mājas Viesis, 1884, 10./ (LTT)

19865. Vastlāvja dienā jāvizinās ar ragaviņām, jākož cūkas auss un jādzied: Cik no kalniņa nolaižos, / Tik no auss nokožos. (LTT)

19952. Meteņa vakarā braukuši braukšus uz krogu un braukdami klieguši: “O, o, trim asim gari lini, trim asim gari lini!” Krogū tad spēlējuši un dancojuši visu nakti. (LTT)

19871. Ja Vastlāvi snieg vai līst, tad būs labs sēņu un ogu gads. (LTT)

19885. Vastlāvi un Pelnu dienā sievišķi nevērpj un vīrišķi nekā neklauvē, jo tad vējš plosa ēkas un jumtus. Pie šā ieraduma gandrīz visa Kurzeme turas. /A.Bilenšteina manuskripts, Puze, 1862./ (LTT)

19869. Meteņa vakarā uzkāpuši uz bluķa un jājuši ap māju. (LTT)

19876. Meteņa vakarā staigāja budēļi apkārt, pārgērbusies ērnotās drēbēs, ar ragiem un ar notraipītiem ģimjiem. Nekad netrukst pārgērbta lācudidas ar lāci. Pārgrieztā rupjā balsī budēļi saka: “Bu, bu, bu, bu, spring, mani jēriņi, spring, kazlēniņi!” Budēļus labprāt pacienāja ar ēdieniem, dzērieniem, pat ar naudu. (LTT)

Vastlāvju vakarā vajagot labi iztrakoties, jo ritā Pelnu diena esot bēdīga diena. Šini vakarā citos ciemos puīši, meitas, vīri un sievas apģērboties tā spociski, ka nepazīst, un tad iet vai pašu, vai ciemiņu iestabā iekšā un taisa dažādus jokus un niķus. Puīši dzēnā meitas, meitas aiztiek puīšus, un vīri un sievas atkal citus jokus taisa. (DL, 1892, 25)

Meteni lēca ķekātās. Ķekatu lecamās dienas bija divas: pirmo dienu vīrieši, sevišķi puīši, dažādi pārgērbusies, lai būtu nepazīstami, staigāja apkārt pa ciemiem, izlikdamies par čigāniem, židiem utt. un taisīdami visādus jokus, par ko tos labi pacienāja ar ēdieniem un dzērieniem. Otrā dienā atkal sievas un meitas, sevišķi saimnieces, braukāja pa sētām apkārt, apciemodamas radus vai pazīstamus, dziedādamas ķekatu dziesmas un liksmodamās it kā pa dzirām. (Janševskis, Nīca, 40)

³² Tautas etimoloģijā Meteņa vārda izcelsmi saista ar dievību labvēlības izpausmi. – “Meteņa dienā (vakarā) Laima “metot” savas dāvanas, no kam tad arī cēlies vārds Metenis.” (DL, 1892, 35)

Metenis II – tiklveida zvejas ierīce. – “Tas nav tikls, tas ir metenis.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 181); “Viri ar meteni un tiklu bradāja jau pa upi. Viņi uzmeklēja isto vietu, kur iestiepa meteni šķērsām pa visu upi.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 214); “Zivju tiklā bija daudz, bet dažreiz meteni vēl vairāk nekā tiklā.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 215)

Metēņa dzišana – Metēņdienas rituāls.

Bērniem iedevuši maisu un saukuši, lai nākot uz riju, iešot Metēņa dzīt. Tad viens no lielajiem uzkāpis uz rijas augšas Meteni dzīt zemē. Bērni apstājuši visi ap maisu un turējuši tam galu jo plati vaļā. Te Metēņa dzinējs no augšas saucis, lai turot maisu stipri, jo patlaban Metens došot pīrāgus, pie kam arī metis vienu pīrāgu pēc otra maisā. Tad sacijis, ka Metens mīzišot, bet par to jau nekas, jo pēc tam tūliņ biršot zelta pogas. Nu Metēņa dzinējs lējis no augšas maisa turētājiem ūdeni virsū. (DL, 1894, 28)

Metiens – 1) vienā reizē dzimušu dzīvnieku mazuļu kopums; 2) zvejošanai izmests tikls; vienā paņēmienā ar tiklu izvilktu zivju kopums. – “Pirmo metienu izvilkuši reti bagātīgu.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 1108); 3) kulšanai izklāta labības kārtā uz pīdarba klona; klājiens. – “Priekš saules metiens izkults, graudi izvētīti, pelavas sanestas.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 60); “Pīdarbā metiens jau nomīdīts.” (DL, 1893, 103)

Mets I – 1) laiks, laika vienība (gads, mēnesis u.tml.). – “Vecā metā.” = vecā mēnesī (LKV, XIV, 26957); 2) līdzība, vienādība vecumā vai augumā, vai citā ziņā. – “Vienā metā.” = vienā vecumā vai augumā (LKV, XIV, 26957); “Mēs bijām vienu metus.”; “Vai ir vienus metus?” (Ulmanis, 159)

17295. Veliku rit³³, kad saule lēkā, iet ūdens jemt. Ūdens var gulēt iekš metu metus un vis tāds šķists. Kad serga kāda – nuosamazgājas – kļūst šķists. (LTT)
/A.Šlesere, Kuršu kāpas./ (LTT)

Mets II, parasti dsk. formā ‘meti’ – audumam garumā ejošie pamatpavedieni. – “Pavedienus, kas velkas auduma garumā, sauc par velkiem, metiem, šķēriem vai uzstaiņiem.” (LKV, I, 1143); “Sens tišanas veids ir savērto metu – pamatpavedienu notīšana kamolos.” (Alsupe, 2008, 51); “Aušanas priekšnoteikums ir gardiegu, t.i., stellu šķēru, uzvilksana, citiem vārdiem, metu sagatavošana.” (Bilenšteins, 2007, 144); “Meti, velki, šķēri tiek mesti ap seno stakļu šķērskoku jeb vilkti uz jaunajām stellēm jeb kongām.” (Tdz, IV, 229); “Šautuve slidēja cauri metiem gan uz vienu, gan uz otru pusi.” (Balandnieki, 358); “Žirrr! Nošņikstēja šaudikla, pavērtu metu spraugai cauri skriedama.” (Upīts, 191)

Mezgli – pavediena/pavedienu, auduma sasējums, savienojums. Ar mezgla sasiešanu, no vienas puses, un atraisīšanu, no otras puses, saistās daudz ticējumu. Mezgla sasiešana/iesiešana nozīmē gan paturēšanu (piem., kādas lietas paturēšanu atmiņā, iesienot mezglu kabatlakatiņa stūrī), gan kaut kā savaldīšanu (piem., ganāmpulka) vai iznīcināšanu (īpaši attiecībā uz slimībām). Mezgla atraisīšana nozīmē atbrīvošanu (piem., no sāpēm). Atvasinājums no darb.v. *mezg-ti – pīt, siet mezglā (Karulis, I, 586). Vairākārt izteikti minējumi par t.s. mezglu rakstiem, kas sieti noteiktā kārtībā, krāsās un veidā dzijas pavedienos (kaut kas līdzīgs indiāņu kvipu jeb kipu rakstam). Tie izmantoti gan dziedniecībā, gan, iespējams, svarīgu notikumu un laika ritējuma pierakstam.

³³ Velikas – Lieldienas.

5602. Saņemot davanu, apšējuma mezgls vajaga pašam atraisīt, tad davinājums atnesot laimi. (LTT)

526. Ja liek ko atnest un to aizmirst, tad vajag iesiet galvas lakatiņa stūri mezglu, tad neaizmirsīs. (LTT)

8373. Pirmo dienu govīs ganos dzenot, katra govīs, kas pārdzīta par kūts sliekšni, jāsauc vārdā un jāatzīmē ar mezgliņu dzijā, kura tad jāpabāž apakš kūts sliekšņā, tad dunduru laikā govīs nāks kārtīgi mājā. (LTT)

6922. Vajaga dabūt kādu sējēju, kas mezgls sien, vienalga, vai viriēti vai sieviēti, tikai vai nu pirmo, vai pēdējo dzimtā dzimušo. Tam jāņem dzīpārs un jāsiens ap slimo locekli trijdeviņos mezglos. Tam, kam dzerkste, kad sien, jāprasa: "Ko tur sien?" Sējējam jāatbild: "Dzerksti sienu." Kuram sien, jāsaka: "Sien, sien, kamēr sasien!" Un tā uz katra mezgla jāprasa, kamēr trīsdeviņi mezgli sasieti. Tad trīs reizes jānosplaujas un jāsaka: "Trīs dienas vesels, trīs nevesels!" Un ikkatru vakaru viens mezgls jāraisa vaļā. (LTT)

6576. Grūtā dzemdēšanā sievietei atpin matus un atraisa drēbēs visus mezgls. (LTT)

14017. Ja apsiensot ar nebalinātu dziju ap katru kārpu trīs mezgls un paliekot to dziju zem sliekšņā, tad kārpa noejot. (LTT)

Miķēdienu [...] apzīmēja ar pirmo mezglu baltajā pavedienā. Katra nākamā mēneša posmu nodalīja ar kārtējiem mezgliem. Piesienot klāt dažādas krāsas dzijas gabaliņus, apzīmēja svētku dienas un dažādus notikumus. (Celma, 1986, 181)

Jānis Briņķis: /Vecāki/ ņēmās mani iepazīstināt ar šo rakstu mākslu. Vispirms viņi mani iepazīstināja ar seno rakstu alfabētu. Tad rādīja, kā sienami cilpas un mezgli. Tad paskaidroja, kāda dzija ir derīga siešanai un kādas krāsas tai jābūt. Bez tam viņi paskaidroja, ka materiālam bez dzijas var lietot drānu, koka dēlīti, tāsu. (Jundzis, 1990, 40)

Mežā ķerts – neizveicīgs, neapķērīgs, muļķīgs. – "Cik paviršus dabūju novērot, tad jūsu pusē ļaudis jau arī nekādi mežā ķerti." (Siliņš, 1888, 52)

Mežģis – 1) režģis; 2) maisveida tikls zvejai vai mājlopu (govju, zirgu) barošanai; 3) kaut kas sarežģījies, sametīns, piem., diegs.

Mičošana (mičuošana) – kāzu kulminācijas brīdis, vaiņa ritualizēta noņemšana un lakata vai mices jeb aubes apsiešana jaunajai sievai. Dažkārt arī jaunajam vīram uzlika kādu precētā vīra piederības zīmi, visbiežāk cepuri (hūti). Pēc tam ligava un ligavainis (nu jau sievas un vīra kārtā) kādam no jaunajiem, neprecētajiem, uzlika galvā vaiņagu un cepuri. Dažkārt viņi to izdarīja aizsietām acīm, lai izvēle būtu nejauša. Ja kāzas bija divās vietās (ligavas un ligavaiņa mājās), tad mičošanu veica ligavaiņa mājās. – "Kur pēdeigi dzēre, tur mičova." (Olga Mičerevskā, Latgale, 2006); "Mičojot, ja likta aube, tā bijusi pašas gatavota, bet siets arī vīra mātes lakats." (Latvju raksti, II, Cēsaine, 16); "Pēc mičošanas vedējmāte (mičotāja) izdalīja mičojamo maltīti." (LD, III sēj., 1.daļa, 11). Darb.v. 'mičot' (mičuot) – ceremoniāli noņemt ligavas vaiņagu un uzlikt sievas galvas autu vai mici. – "Pēc pirmās maltītes ved brūti uz klēti, kur mičotāju māte viņu mičo." (LD, III sēj., 1.daļa, 12); "Kamēr meitas un sievas ar brūti darbojas, tamēr vīri tādā pat kārtā mičo brūtganu, tik mices vietā tam uzliek galvā vecu, no senlaikiem uzglabātu cepuri." (LD, III sēj., 1.daļa, 14)

Mičošanu izdarīja vai nu klēti, vai istabā. Vispirms noņem no galvas segu un vainagu. Parasti vainagu noņem jaunais vīrs un uzliek brūtes mātai, novēlēdamas tai drīzāk iziet tautās [...] Segas un vainaga vietā jaunajai sievai uz galvas liek cepures – parasti trīs [...] Trešo liek brūtganā cepuri, ko tad apmaina pret mici [...] Ja nebijis mices, jaunajai sievai sējuši apaļiski ap galvu lakatu. (Latvju raksti, II, Krustpils, 122)

Pie mičošanas ir brūtganā māte ievērojama. Viņa noņem brūtei kroni un tai uzliek aubi jeb apsien lakatu. Brūtes kroni uzliek viņas īstai mātai. Tagad šis ieradums dažreiz tiek pārgrozīts un kroni dabū brūtganā māsa, bet agrāki tas tā nebija. (Biezais, 1972, 53)

14374. Pie tā sauktās mičošanas brūte sviedusi trīs reiz mici jeb aubi uz grīdas, ka nu vīra māte trešo reiz likusi galvā, tad arī tā palikusi. (LTT)

3728. Ja brūte pēc veca ieraduma nebūtu apmičota un izplikēta un ja alus un brandvīns pēc zināmas kārtas nebūtu apdziedāts, tad citi tiešām domātu, ka tas pārs vēl nav isti cieti salaulāts. /K.Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

*Sīnit mani sīdami,
Mičojat mičōdami,
Nūrōvat, atjēmat
Munu zeīļu vainaceņu.
Tdz 47452*

*Nu mani mičos, nu mani mičos,
Bāzis tumšā kambarī.
Tdz 47567*

Miemuri I, meimuri – zirgu iejūga sastāvdaļa – saite, kas savieno ratu priekšējās ass galu ar ilksi, aitsaite. (LKV, XIV, 27502)

Miemuri II – izaugumi, puni uz koka stumbra, “aizauguša zara vieta”. (LKV, XIV, 27502)

Mienoties (mienuoties) – zvērēt; apgalvot. – “Sācis nomienoties un nodiegoties.” (Upīte, 1911, 183); “Pati saimniece sākusi mienoties un diegoties.” (Upīte, 1911, 226)

Mierprātīgs – satīcīgs, miermīlīgs. – “Citkārt mierprātīgās saimnieces ņēma daļu pie vīru nesaderības.” (Apsišu Jēkabs, 68)

Mietnes – ragavu sastāvdaļas. – “Katrā sliecē vispirms izkaļ četrus caurumus un tur iestiprina mietnes, kuru augšējos galus savieno ar balzieniem.” (DL, 1892, 157); “Katrā sliecē izkaltos caurumos ielaida trīs vai četrus balstus – mietnes jeb stibiņus; Apukalnā tos sauc par bolzdiem.” (Bilenšteins, 2007, 512); “/Vasaras ragavu/ slieču apakšpuse plata, pusapaļa, mietnes un apgāles zemas.” (Draviņš, 1937, 162); “Darināju kokus [...] mietnēm.” (Jākobsons, 239)

*Atminiet, sveši ļaudis,
Kāda koka kamanīņas?
– Dzelza slieces, vara mietnes,
Sudrabiņa izkaliņas.
LD 26031*

*Atminiet, sveši ļaud'is,
Kādas slieces kamanām?
– Oša slieces, kļavu mietnes,
Sudrabiņa uzkaliņas.
LD 26031,1*

Mieturis, mieturs, menturis – tradicionālās mājturības rīks, ko lietoja maisīšanai, vārot biežputru, “lai biežputra nepiedeg, nepievelkas, nepievelk, nepiesvilst, nepieiet pie dibena” (Zante, 229); arī zarains koks, kuru izmantoja kartupeļu mazgāšanā. – “Pielej aukstu ūdeni, cik vajaga, ar daudz zari (mieturi) tik ilgi kuļ, kamēr sāk stipri putot.” (DL, 1891, 17)

Mieturs lietāts, vārot miltu – rupju rudzu, kviešu, miežu – biežputru. Ūdenim vāroties, ar vienu roku tajā kaisa miltus vai bārsta miltus, ko ar otrā rokā sajemtu mieturu iesit, ieklapē ūdenī. Biežputras kuļšana, maisīšana vai klapēšana vēl ir nepieciešama, lai tajā nebūtu vai nepaliktu kunkuļi. (Zante, 229)

Leišmalē, Vadakstes pagastā uzglabājies mietura senāks nosaukums ‘menturis’, bet Vecauces pagastā to sauc par čaci. Pagatavo mieturu no jaunas eglītes. Izmeklē tādu kociņu, kam no viena zaru mezgla ir izaudzis daudz zaru. Apmēram centimetru zem zaru mezgla kociņu nogriež, bet mietura kātu vai rokturi atstāj augšpus izraudzītajiem zariem, cik garš tas vajadzīgs. Kāta garumu nosaka trauka lielums, resp., dziļums, kurā mieturu lietā. (Zante, 229)

*Traks putru vārīja,
Traks dzisināja,
Traks trakam iedeva
Mieturi laizīt.
Tdz 55938*

*Vāri, vāri, lika Ģēda,
Klāviņam biezu putru!
Klāviņš tevīm pataisīs
Mazu mazu mieturīti.
Tdz 55993*

Miežvilki – ķekatas.

Pirmajai Ziemsvētku dienai izejot, ciema vīri, sievas un meitas diviem bogiem, vīri savā, sievišķi savā, apstaigājuši visas mājas. Pirmo pulku vedis miežvilku tēvs, otru – miežvilku māte. Tēvs un māte bijuši dziesmu saucēji, visi citi, proti, miežvilku bērni, dziesmu vilcēji. (RLB ZK, 1914, 25)

Mikstnieks – 1) luteklis. – “Ceļinieki gulēja savos cietos ratos tik maigi, ka pat mikstnieks tos apskautu.” (Milenbahs, II, 643); 2) mikstčaulis, glēvulis. – “Bagātiem mikstniekiem negribās zižu gultas spilvenus atstāt un kara lēģeri uz salmu kūli cauru miegu baudīt.” (Šulcs, 1832, 67); 3) molusks. Lietv. *mikstnieciba* – izlutinātība; mikstčaulība. – “Dienas miegu viņš ieskatīja par [...] mikstniecību.” (Endzelins, Hauzenberga, I, 821)

Mila – vadmala. – “No vilnas auda milu, sevišķi rupjo vīriešu ziemas biksēm un mēteļiem.” (Mežgalieši, 17); “Vepra Lize auda sev deķus, mana vecmāte milu.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 117); “Uzvalks bija no milas.” (Biruta Beķere, Sēlija, 2009); “Nogriež gabalu no milas baķīša un šuj [...] lindrakus.” (Ķuzāne, 8); “Gara, pelēka milas jaka un tādi paši lindraki.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 69–70)

Latvieši seno vilnas audeklu saukuši par milu, kurai līdzīgu nosaukumu sastopam nevien pie leišiem (milas) un senajiem prūšiem (milan), bet arī sanskrita valodā (malā). (Šmits, 1937, 96)

Mīle, milis – senāk darvas, ogļu dedzinātava. – “Mājās apskatām vēl ošu gravā sabrukušo mīli. Te ilgi nav ogles dedzinātas un darva tecināta, viss aizmīlzis un sagruvis.” (Birznieks-Upītis, 51); “Mīle vien tagad prātā. Neesmu vēl redzējis, kā dedzina ogles un tecina darvu.” (Birznieks-Upītis, 53); “Nāsīs iesitas mīles smarža.” (Birznieks-Upītis, 98). Aizgūvums no vācu val.

Milināt, milināties – 1) labināt, turēt par mīļu; 2) glāstīt, apmīļot; 3) lakstoties. Patatā ide. *mēi-: *mī- maigs, miksts, mīļš (Karulis, I, 595), no kā atvasināti vārdi *mīla, mīlība, mīlestība* – stipra pieķeršanās kādam, simpātijas; kaislīgas jūtas.

Milmis – “neapķērīgs cilvēks” (Milenbahs, II, 627). – “To es saku un pie tā es palieku: tu esi gatavais milmis!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, II, 44)

Milna, mīlns – 1) resna runga, vāle. – “Ar [...] labu milnu rokā.” (Janševskis, I, 281); “Paņēmis brangu milnu un tad saķēris vilkam aiz ausim un pēris ko nagī nes.” (DL, 1891, 131); 2) roku dzirnavu griežamais kāts, kura augšējais gals brīvi iestiprināts griestos, bet apakšējais piestiprināts pie stīpas, kas aplikta ap dzirnakmeni. – “Milna – rokturis pie rokas dzirnavu akmens, iestiprināts tā sauktajā kucē.” (Ozols, 429); 3) kārts kaut kā nostiprināšanai (piem., zivju murdam) vai ar ko seklā ūdenī pārvietot laivu; 4) pārnestā nozīmē – zibens. – “Pērkons met savu milnu.” (Milenbahs, II, 627)

25174. Ja, malējai maļot, pūķis labību pieber klāt, tad vajag izvilkt maļamo milnu un ar kreiso roku sist pa to vietu, kur mīlns augšā piestiprināts; pūķis tad tūliņ aizbēg. (LTT)

*Es savai māsiņai
Liepas koka milnu taisu,
Lai rociņas nisagrauza,
Lai nīdīla gredzeniņi.
LD 3488*

*Abi rokas milnu turu,
Šķiet' akmeni piekusušu:
Piekūst manas abas rokas,
Dzirnutiņas nepiekūst.
LD 7924*

Minturis – linu vai kaņepju mīstiklu rokturis. – “/Mīstiklu/ kustīgajā daļā ierikots rokturis – minturis.” (Ligers, 119)

Miņa I – pēda. – “No viņa ne miņas nav”; “Miņas dzīt”; “Miņas saostīt”; “Miņas dziest.” (Ulmanis, 161); “Nevarētu viņu tā vadāt pa savām miņām kā es, tādēļ ka tu pate neliecies būt nekādu miņu taisītāja, bet tikai gājēja pa citu miņām.” (Janševskis, 1981, I, 188); “Tās ir vilku miņas [...], sunim nekad nav tik lielas miņas.” (Janševskis, 1981, I, 128). Pamatā ide. *men- mīt, saspiest (Karulis, I, 600).

Miņa II – piemiņa, atmiņa; atgādinājums. – “Jauniem jauna dziņa, veciem veca miņa.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 107)

Miņa – 1) labības metiens piedarbā; vieta, ko attīra šķūnī vai citur pirms labības kulšanas, arī citiem darbiem (piem., pirms meža darbiem; pirms apmetnes ierīkošanas); apmetnes vieta. – “Mežā esot ciršanai ierādījis ne to miņu, ko vajadzējis.” (Balandnieki, 341); “Puiši, taisat sētu ap miņu.” (Veselis, 1991, 17); “Virieši steigā bija aptaisījuši ap jauno miņu trijkāršu guļšētu.” (Veselis, 1991, 18); 2) salmiem klāta sakņu glabājamā bedrē (ziemas laikam).

Miņāt – daudz ar kājām, stampāt, smalcināt; gaidīt un nepacietībā vai nedrošībā mīdīties uz vietas. – “Dzirnavnieks [...] sāka miņāties no vienas kājas uz otru.”; “Viņa miņājas un sarkst.” (Mīlenbahs, II, 647). Vārda pamatā ide. *men- mīt, saspiest (Karulis, I, 600).

*Lasīt man miežu vārupu,
Nemiņāt kājmām;
Dzerti man miežu alu,
Nelaistīt zemītei.
LD 19708*

Mirinātāji – agrākos laikos tie, kas ar garīgām dziesmām un dažādiem rituāliem palīdz nomirēja dvēselei aiziet viņšaulē. – “Mirinātājas nu gandrīz katru vakaru ieradās Kalna krogā pilnā skaitā, lai pēdēja stundā visas būtu klāt un Ģintera dvēseli aizvadītu uz viņu pasauli ar jo spēcīgu dziedāšanu.” (Janševskis, 1983, II, 50). Lietv. ‘mirināšana’ – pirmsnāves rituālu kopums, ko veic mirinātāji. – “Dzirdēdamas tādas vēstis, mirinātājas vairs nedomāja aicināt krodzinieku likties atkal gultā, lai turpinātu mirināšanu: apjukušas un apkaunotas viņas devās mājup.” (Janševskis, 1983, II, 52)

Mirinātāju pienākums esot ne vien aizvadīt mirēja dvēseli ar dziesmām uz viņu pasauli, bet, tiklīdz mirējs izpūtis pēdējo pūtienu, tad vajagot atdarīt līdz galam istabas durvis un labu brīdi atstāt vaļam, lai dvēsele var tikt no istabas ārā. (Janševskis, 1983, II, 51)

Mirma I, mirmine, mirene – “vilnas puķaina galvas drānele” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 818). – “Mirenes skaitījās kā goda apsegs.” (Jansone, 2003, 123); “/Nosaukums saistīts/ ar izejmateriālu, resp., ar merīnaitu (merīnaita – aitu šķirne ar smalku, garu vilnu [...]). Domājams, ka šis spāņu cilmes vārds ienācis latviešu valodā ar vācu ‘merino’, ‘merinowolle’ starpniecību.” (Jansone, 2003, 124)

Mirma II – “kas nekā nevar ne izdarīt, ne izrunāt: stāv te kā tāds mirma”. (Endzelīns, Hauzenberga, I, 818)

Miroņu kāzas – sena bērū paraža, saskaņā ar kuru, ja mira jauns, neprecējies cilvēks, tad pirmo dienu atzīmēja kā bērū, bet otro kā kāzu dienu. – “Šodien ir miroņu kāzas. Lai dzeram un dzīvojam kā kāzenieki – jautri un liksmi!” (Janševskis, III, 392)

Ja nomirējs bija puisis vai meita, tad pirmo dienu dzēra nelaiķim bēres, bet otru dienu kāzas, un šai dienā tad gāja liksmi, kā jau kāzās: spēlēja, dancoja un citādi priecājās. Agrāk laikus šādās miroņu kāzās dejojusi arī kādu vecvecu mistisku miroņu deju, kurā visvairāk dalību ņēmušas sievietes. (Janševskis, Nica, 39)

– Kāds tad ir miroņu dancis? [..]

– Puiša bēres kāda jauna meita, visvairāk viņa paša ligaviņa, ja tam tāda palikuse, noģērbjas kaila un nogulstas augšpēdu istabas vidū ar izplestām rokām un kājām, un citi bērenieki tad danco tai apkārt un pa roku un kāju starpām. Ja meita miruse, tad plānā jāguļ viņas brūtģānam vai citam kādam puisim. (Janševskis, III, 393)

Misēšanās, misēklis, miseklis – kļūdišanās, pārpratums; ķibe. – “Te kāda misēšanās notikusi.”; “Iztrūcies par tādu misekli, bailīgi skatījās.” (Apsišu Jēkabs, 467). Darb.v. ‘misēties’ – kļūdities, aplam ko izdarīt vai kaut kam notikt. – “Šādās lietās taču misēties tik cilvēcīgi.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 57)

Audzē, Dievs, krusta bērnu,

Kā es paša, krusta māte:

Ne kājiņa šķībi gāja,

Ne valoda misējās.

LD 1458,2

Mistikla, mistiklas, sk. Mistīt.

Mistīt – linu vai kaņepju stublājus “samalt, lai atdalītu šķiedru” (Draviņš, 160); “Linus lauz kopā, tas ir, mistīja.” (Otilija Salmgrieze, Kurzeme, 2007); “Kad kaņepes izmīstītas, tās sauc par kaņepājiem.” (Skrastiņš, 192); “Mīstot linus liek starp /mistītku/ abiem blūkiem, virsējo spiežot pret apakšējo, tā ka kauli tiek salauzīti un atkrit nost.” (LTMSP, 249); “Lini bij jau sen samīstīti.” (Zvaigznīte, 77). Lietv. ‘mistīkla, mīstekla, mīstīklas’ – ierīce, ar kuras palīdzību izsausinātus linu vai kaņepju stublājus samīcīja, padarīja mīkstus. – “Izžuvušās kaņepes kaltē rijā un tad mīsta ar mīstīklām.” (Skrastiņš, 192); “Katrs paņēma lielu linu sauju, ka tikko varēja aptvert abām rokām, un sāka to ar mīstīklām laužīt un apstrādāt.” (Balandnieki, 173); “Ar slapjām mugurām mīstītāji klapēja mīstīklas un sīta gar tām linu saujas.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 244). Lietv. ‘mīstas’ – linu vai kaņepju mīstīšana; mīstīšanas talka. – “Darbu beidzot, mēdz dzert linu mīstas.” (Ligers, 122); “Vai nu siena un labības applāvas, rāceņu aprāvas, labības apkūlas vai linu mīstas.” (Janševskis, II, 197). Pamatā ide. *men- mīt, saspīest (Karulis, I, 600).

Kopš seniem laikiem linus mīstījuši ar koka mīstīklām. Cik nācās redzēt, tās visas izskatījās tā, it kā jau ilgu laiku bijušas lietošanā – notrinušās spodri gludas, gandrīz kā pulētas tieši linu mīstāmajā vietā. (Draviņš, 158)

Tāpat rudenos “kungi” dzīnuši nest muižas kulkstīklas (mīstīklas) uz Krustpili, kilometru 16 tālu. Vecās māmīņas atceras, cik kārtām un kādām jostām nācies notīties, lai nekas ļauns nenotiktu. (Valsts vēsturiskā muzeja krājumi, I, 9)

Par mīstīklām viņa man uzdeva šādu vecu miklu: “Ķokriģis ar divām kājām, visa miesa mutē ir. Zobi jem savu tiesu, čaumaliņas tiem paliek. Kas pārķosts, maisā bāž, rubuliši tam tiek.” Mīstīklas tās ir. Čaumaliņas – no linu saujas izbirušie spaļi, gatavos linus bāž maisā un tam tiek rubuliši. (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 244)

Puikas, mazi puisēniņi,

Es to puiku saimēnce.

Es katram puisēnam

Pa siekam linu sēju;

Lai tie mīsta, lai pārdeva,

Lai pārķ caunu cepurītes.

LD 620,3

Jūrā siens man papļauts,

Kasējiņa nederēta;

Rīgā nauda man paņemta,

Kaņepāji nemīstīti.

LD 11203

*Es šķitu vedējus
Zirgiemi jājam,
Atjāja vecāmi
Mīstīklāmi.
Sūta mani māmiņa
Auziņu doti;
Ko došu vecāmi
Mīstīklāmi?
LD 16251*

*Es cerēju isto brāli
Labu zirgu atjājam:
Īstais brālis atklopēja
Ar vecāme mīstīklēm.
LD 19066*

Mišļa – mājvieta, mitekļis. – “Mežsargs ietālēm izskatījās kā bilžainajā pasaku grāmātā lielais sisenis, kurš, uz likajām pakalējām izstatījies, sarunājas ar skudru par ziemas mišļu.” (Janševskis, I, 129); “Te ziemu istabiņā silta mišļa.” (Janševskis, 1981, I, 26); “Jāatrod starp simtiem un tūkstošiem kokiem derīgie mājas kalšanai, kur pēc pavasara priekiem un kāzu liksmībām lai būtu droša mišļa veselai ģimenei.” (Janševskis, 1981, II, 380); “Dabūsi sev un zirgam mišļu.” (Janševskis, 1983, II, 65). Darb.v. ‘mist, mitināties’ – 1) dzīvot, uzturēt, uzturēties. – “Kur tiem mist nākošu ziemu.” (Janševskis, 1981, II, 415); “Iegājis tai istabā, kur meita mituse.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, III daļa, 2.puse, 91); “Bij Ikšķile un Salaspile tās divi vienīgās stiprās vietas, kur vāci droši varēja mist.” (Šulcs, 1832, 22); “Tu no cita labuma vien gribi sevi mitināties.” (RLB ZK, 1914, 39); 2) barot, baroties, pārtikt. – “Izbaroja jeb, labāki teikt, izmitināja par ziemu lopiņus.” (Rakstu krājums, 1896, 5); “Labi mitusi aita var gan būt krietni pasmaga.” (Janševskis, II, 208); “Ar ko cūkas īsti mitinājamās, tā barons Bunduls no galvas neatcerējās.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 44); “Zirgus arī uzmitinājis tādus, ka tik turēt vien vajaga, un abi jauni un varen kājoti.” (Janševskis, 1983, II, 231); “Bet ķēve nomitināta uz posta: nevar pate paiet, kur nu vēl vezuma pavilkt.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 35). Lietv. ‘mišana’ – uzturēšanās, uzturēšana. – “Tā mišana par ziemu.” (Depkins, IV, 4). Pamatā ide. *mei-th – uzturēšanās vieta, uzturs, pārtika (Karulis, I, 599).

Mītava I – maiņas vieta, arī naudas maiņas vieta. – “Tās pašas cilmes ir JELGAVAS agrākais nosaukums MĪTAVA.” (Karulis, I, 600)

Mītava II, mītavas – 1) mēness fāžu maiņa. – “Mieneša meitavuos byus leits.” = mēness mītavās būs lietus (Reķēna, I, 623); 2) savienojums, sadure; krustojums; “šķērskoks zem sola, kas savieno sola kājas” (Milenbahs, II, 648); “Uz ratiņa mītavām uzlikt kāju.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 823); 3) locītava. – “Storp kaulu meitavom.” (Reķēna, I, 623); 4) kājstarpe. – “Kāju mītavas.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 823)

Mītavas – ceļu krustojuma vai pārmiju vieta; kaut kas cits, kas sakrustots (piem., solam jeb beņķim kāju krusts).

Mīti – maiņa. – “Sadzersam zirgu meitus.” (Brencis, 126); ‘Mītenis’ – tas, kas samainīts, samainītais. – “Eče, otrā ritā – mītenis nekust ne no vietas.” (Saulietis, 303)

Mitot, mietot (mituot, mietuot), mīt – mainīt. – “Es grib’ to zelta gabal’ izmitot.” (Langijs, 177); “Man tevis gaužam žēl – mitosim vietas!” (LTTP, XV, 248); “Patiesībā bija tā, ka viņš vakar krogū bija ar čigāniem mitojis zirgus.” (Sarma, 1999, 22). Lietv. ‘mietnieks, mitnieks, mainis’ – mainītājs. – “Zirgu meitnieks.” (Brencis, 126); “Ko tāds tirgusbraucējs un zirgu mietnieks var bērniem iemācīt?” (Sarma, 1999, 17). Lietv. ‘mits, mietus, mitošana’ (mituošana) – maiņa. – “Pie kāda mietus pielicis tik un tik jaunu meitu vai puīšu.” (Upīte, 1911, 164)

*Es purīņu nemitotu
Ar bajāra meitiņām:
Bajāriņa meitiņām
Lini zied pūriņā.
Es nabaga sērdienīte,
Man zied līnu paladziņi.
LD 4883*

*Ai, tu tautu zeltenīte,
Mitosim gredzeniņus.
Tev ir vara, man sudraba,
Tev jāliek piedāvīņas;
Ja nevaic piedāvīņu,
Nāc tu pati piedāvām.
LD 63991,1*

*Tikušam tēva dēlam
Ciemā auga ligaviņa,
Kuram kādam netikušam
Par novadu novadiem.
Tāda vesta par novadu
Kāda pašu novadā.
Nu mitotu, kad varētu
Ar cieminu meitiņām.
(Anna Trautmane, Kurzeme,
1961)*

Modere, modernieks (muodere, muodernieks) – govju kūts un piena pārziņi muižā. – “Tūliņ pēc kāzām šo ielikšot laidarā par moderi.” (Upīte, 1911, 133). Aizgūvums no lejasvācu ‘moder’.

17827. Kad jaunai moderei ar lopiem nelaimējas, tad domā, ka no vecās moderes lāstiem un buršanas ir slikti; tad no viņas lietām sameklē vecas lupatas un skrandas, sadedzina un pelnus iedod lopiem. /K.Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

*Grieta, meita, govīs slauca
Sudrabiņa slaucenē;
Izslaukuse, izdzēruse,
Nav vairs piena moderei.
LD 20816-1*

*Vai modere moderīte,
Bullis tevi nobādīs,
Kam nedevi bullitīm
Svētu rītu sienu ēst.
LD 28926*

Mokās kā govīs ar sakām – saka par kādu, kam ar darbiem galīgi neveicas. – “Tas mokās ar latviešu valodu kā govīs ar sakām.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 15)

Morkļi (muorkļi) – nelabi sapņi. – “Rādijās visādi morkļi.” (Jalna Kūrava, Rīga, 2004)

Mošķis, mokšķis, mokšis (muošķis, muokšķis, muokšis) – 1) (maldinātājs) gars, nelabais. – “Mošķi – māņi, baideļi, spoki.” (DL, 1894, 147); “Visādi mošķi piemājo Apaļā ezerā.” (Upīts, 64); “Sāks visādi mošķi rādīties.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 221); “Kad /lāci/ izvadā pa kaktiem, tad visi mošķi prom un miers un prieks atkal sētā.” (Upīts, 20); 2) burvis, burvestības. – “Burvis liek savus muošķus vīzē.” (Milenbahs, II, 684); 3) “kas mānas un mujas ar darbiem. – “Ko tu kā mokšis mujies ar šo audeklu jau divas nedēļas.” (RLB ZK, 1914, 69). Lietv. ‘mošķība, mošķības’ (muošķība, muošķības) – burvestība, “māņu piekopšana” (Milenbahs, II, 684). Darb.v. ‘mošķoties, mokšķoties’ (muošķuoties, muokšķuoties) – 1) nodarboties ar burvestībām; 2) ākstīties. – “Nemošķojies. Laikam esi iekēries.” (Saulietis, 384); “Neizlokies, neizmokšķojies!” (Saulietis, Raksti, III, 154)

17006. Kas Lielā piektdienā dzimis, tas cilvēks savā mūžā redz visādus spēkus un mošķus. (LTT)

Muciņa, mucīņš, sk. Apmučī.

Mučī – suņu uzpurņi. (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616)

Muduraiņi, muduri, mudurs – agrākos laikos ap gurniem krokās (muduros) savilkti svārki, jaka vai mētelis; svārku krokas. – “Visvairāk izplatītas tiklab Vidzemē, kā

Kurzemē ir bijušas jakas ar kroķēm sānos (muduri).” (Milenbahs, II, 659); “Ņieburīem raksturīgs īpatnējs šuvums, to piegrieztni darināja tā, ka sānos izveidojās krokojums – muduri.” (Rucavā, tur Paurupē, 33); “Viriešiem pelēki muduru svārki.” (Vecpiebalga, 39); “Sānos, sākot no jostas vietas, lika mudurus.” (Siliņa, 21); “Pie kuplajiem, purva rāvā melnotajiem mudurainiem Alīne pievilka sūnās rustotu, viudklīm cieši piegulošu [...] jaku.” (Leimane, 1990, 62)

Virs krekla un brunčiem godos vai baznīcā ejot apģērba garus svārkus ‘mudurainis’ [...] Muduraini sniedzās gandrīz līdz zemei; vēlāk nēsāja arī isākus – līdz puslielam [...] Mudurainiem odes nebija, tamdēļ tos vilka kā ziemā, tā vasarā; pie darba tos nenēsāja, bet glabāja, ko uzvilkt godos un baznīcā. (Latvju raksti, II, Krustpils, 156)

Viriešu muduraini bija pagatavoti tāpat kā sieviešu muduraini no pelēkas rupjas vadmalas, tikai viņiem nebija nekādu izgreznojumu [...] Bija paradums, ka, pie laulībām ejot, kā sievietes, tā virieši apvilka tikdaudz mudurainu, cik kuram bija – pa trīs līdz četri. Sievietes virs mudurainiem vēl sedza trīs villaines. Šī paraša saistīta ar ticējumu, ka jo vairāk apģērba gabalu pielaulās, jo bagātāka būs dzīve. (Latvju raksti, II, Krustpils, 164)

Muiža – 1) kunga sēta; 16.-20.gs.³⁴ īpašuma centrs ar tam piederošo apbūvi un zemi; 2) liels, labs īpašums iepreti mazam, netikamam. Vārds aizgūts no lībiešu vai igauņu val.

/Muižas/ vecākā nozīme – zemes gabals, kas atrodas attālak no galvenās muižas, t.i., ne muiža pati [...] Arī mūsu tautasdziesmās muiža vai deminutīva forma – muižiņa – dažkārt apzīmē zemkopja saimniecību, t.i., mājas. (Draviņš, 45)

Ārpus ciemiem izmetušos līdumnieku mājas atstatu mežā senie latvieši sauķi par muižām. Muižas vārds it kā cēlies no lībiešu – igauņu ‘moisa’, kas nozīmē iežogotu līdumu. Tādas muižas – brīvzemes, kas nepiederējušas pie ciema kopzemes pastāvējušas vēl bruņniecības laikos. (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 11)

Ja 13.gs. sākumā šējienes muižniekiem nepiederēja ne pēda latviešu zemes, tad 1920.g. viņu īpašumā atradās pāri par 48% no visas Latvijas platības. (LKV, XIV, 28019)

11487. Jāņa dienas vakarā dedzina lielu uguni, pie kuras tad dzied, dej un šūpojas. Dažos apgabalos ļaudis iet ap muižas laukiem dziedādami, par ko kungī tos pacienā. /A.Hūpēlis, 1781./ (LTT)

16489. Ka latvieši un igauņi it kā nemaz nevēloties brīvību, pret to liecina pastāvīgā zemnieku bēgšana no savas muižas, kas notiktu vēl biežāki, ja bēgšana nebūtu tā apgrūtināta ar stingriem likumiem. Un tomēr katru nedēļu aizbēg kāds zemnieks uz Zviedriju, Somiju, Poliju un Prūsiju. Ja nu arī bēgļi tiek bieži noķerti un ļoti bargi sodīti, tas tomēr nebūt neatbaida citus zemniekus no jauniem bēgšanas mēģinājumiem. /J.Petri, Neuestes Gemahlde von Lief- und Ehstland, 1803, 414./ (LTT)

*Brāji man muižu dara,
Nelaiž mani tautiņās;
Mana muiža tautiņās
Sen gatava uztaisīta.
LD 9404*

*Kālab kungi, vagarītes,
Kālab tiesu neizsprieda?
Muižā mani bāleliņi
Vakarēju gājumiņu.
LD 31301*

*Balta muiža kalniņā,
Kas to baltu balināja?
Darbinieku sūra vara,
Stārastiņa kliegumiņš.
LD 31409*

*Muižē augusi
Mūs' māsiņa,
Nu še atveda
Žagaru būdā.
LD 25807*

Muiži, muišļi, mušļi – mēsli, netīrumi. – “Ar slotu izmēzu visus mušļus, tā ka nu ir skaidrs klons.” (Janševskis, 1981, I, 149); “Es jau domāju, ka šodien būs sveši: manai merģeļei šorīt, slaukot istabu, mušļi tā sprāga atpakaļ.” (Janševskis, 1983, I, 22)

³⁴ Muižas Latvijā pastāvēja līdz 1920.g.

*Ai nama māmiņa,
Tavu greznumiņu!
Sudraba slotiņu
Istubu slauka,
Dimantu sietiņu
Muižlišus nes.
Man kājīna pasklidēja,
Kad atlēcu ķekātās.
Tdz 54405*

Mulda – 1) “lēzens, iegarens no viena gabala izdobts koka trauks, lietojams miklas iejaušanai, kā arī miltu, gaļas un citu tamlīdzīgu ēdamu vielu nešanai vai arī sagatavošanai” (KV, III, 2837). – “Muldiņa bija no platas lapu koku šķīlas izdobts sekls trauks, kurā parasti lika desu luņģus (līkumus).” (Viese, 27); “Mulda stāvēja uz mūriņa, siltā vietā, un ievavs rūga putodams.” (Dumpe, 2009, 69); “Mazais Andrs pusdienā dabūja brāzienu, tāpēc ka savus slapjos autus izžāvēs uz mūriša turpat līdzās maizes muldai.” (Upīts, 1987, 298); 2) ieplaka zemes virsmā. – “Par Ventas muldu sauc ne tikai Ventas senleju, bet arī šauru līdzenuma joslu, kas ietver šo senleju no abām pusēm, bet arī plašāku malu uz austrumiem.” (Raksti par Kurzemi, 33); “Muldveidīga ieleja kalnu starpā vai nu pilnīgi bez izejas, vai arī ar vienu izeju ielejas galā.” (KV, III, 2837)

Muldas taisītas no kokiem, kas nav sveķaini – no apses un liepas. Parasti muldas izcirstas no viena koka, bet arī sasīstas no bieziem dēļiem. Pīrāgiem sava muldiņa – mazāka, plātāka [...]. Maizi jauca muldā. Maizes muldu nekad nemazgā un tīri neizkasa, bet vienmēr atstāj iekšā mīklu raugam [...]. Muldu izkaš ar kašamo. Tomēr, kā jau minēts, pārāk nedrīkst izkast, lai raugs nepazustu. Tāpat ziemu muldu nedrīkst turēt aukstā vietā, jo tad raugs var izsāļt un jāietaisa no jauna. Muldas turēja klēti, maltuves kambari vai vēlāk puīšu istabā. (Vīksne, Materiāli no Sunākstes, 145)

18245. Lai maize labi rūgtu, tad, kad maizi iejauc, muldas dibenā jāieliek upeņu ogulāju lapiņas. (LTT)

21280. Jauna mulda jāizmērē ar sipoliem, tad labi maize rūgs. (LTT)

15086. Luterāņi salūdz līdz desmit pāru kūmu. Pēdējie sabrauc jau sestdien pēc pusdienas, mazgā bērnu muldiņā, met ūdeni naudu ūdeni dzisināt, pēc tam ēd, dzer, dzied dziesmas, dejo un rotaļājas līdz vēlam vakaram. /S.Novickis, Ilūkste. RKr. 11./ (LTT)

*Mani mīļa māmuliņa
Mazgā piena muldiņā,
Lai es augu sarkanbalta,
Kā puķīte dārziņā.
LD 2989*

*Labvakar, līgaviņa,
Kā klājās sētiņā?
Vai klaus' tevi drauga saime,
Vai rūgst labi maizes mulda?
LD 27163*

*Vaiņa vaiņa tai meitai,
Tai nerūga ievaviņš.
Ko tai rūga, kupuļoņa,
Dzīvi rudzi muldiņā?
LD 12985*

*Labvakar, saimēniek!
Kā jums Dievs palīdzēja?
Rūga jūsu maizes mulda,
Rūga jūsu cepējiņa?
LD 33342*

Muldi, muldas – murgi, absurdas lietas. Darb.v. ‘muldēt’ – 1) tukšu, nesakarīgu runāt; murgot, runāt miegā. – “Nemuldi niekus!” (Upīts, 1987, 214); 2) maldities. – “Biju drošs, ka ceļu nepamuldēšu.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 229)

21539. Naktspamašas notikumus jeb izbīļus bērns dabūj no sabīšanās. Tad viņš nemieriņģu, bieži pamostas un drusku muld. /F.Brivzemnieks, 1881. VI, 120./ (LTT)

28614. Bērnam nedrīkst rādīt spieģeli, jo tad viņš var palikt akls un guļot ļoti muld. (LTT)

Muldities, muldīt – aloties, maldities, maldīt. – “Tā vienreiz vecais muldijies, ka

neesot vairs ko ēst.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 415); “Nav /svešas/ smakas, nav, pats muldies.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 203)

Mulši – murgi, izdomas. – “Tie tik tādi mulši.” (Mīlenbahs, II, 665). Darb.v. ’mulšināt’ – maldināt, piemānīt; kūdīt. – “Trīs gadus visus cilvēkus uz ģekībām vien mulšina.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 7); “Kā tilta vairs neredz, tā visi atkal paliek kā apmulšināti.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 2); “Tie mulšinās ilgu laiku.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 1)

Muncis – 1) bērna kleitīņas augšējā daļa; apģērba augšējā daļa. – “Bērnu sautēt nost tik karstā laikā ar vadmalas muncīti.” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 832); 2) munci, muncekņi – “bērnu svārciņi, pār galvu uzmaucami” (Mīlenbahs, II, 667); 3) “kamzolis; vīriešu adīta jaka”; “bieza pašaustas drēbes (sieviešu) jaka”; “adīta vai no drēbes šūta šaura (sieviešu) jaciņa” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 832); 4) slikti pieguļošs, vaļējs apģērba gabals; 5) mugura. – “Dabūsi pa munci!” (Endzelīns, Hauzenberga, I, 832)

Murds, murda – 1) zvejas rīks, “kurvis no kārķļu vicēm pīts un ar vienu iedzirkli” (DL, 1891, 121). – “Upēs ar murdiem zvejo nēģus, lašus un dažādas citas zivis.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 493); “Zvejnieki mēdz tādu koku, kas skudru pūli audzis, lietot murdu stīpām – tad zivis kā skudras lienot tiklā.” (DL, 1892, 108); “Zvejnieki izcirtuši murdiem āliņģus.” (Valdis, 326); “Vakar taci ielika murdu.” (Upīts, 1987, 132); “Andram bij laimējies, divas paprāvas lidakas un divas raudas izkratījās no murda astes.” (Upīts, 1987, 134); “Bieži izbraucu ar laivu paprāvajā ezerā [...] ķert zivis [...], sevišķi dumjoss liņus, kas ar lišanu lida mazajos klūgu murdiņos un tad neganti spurkšķēja, kad tos vilka laukā.” (Spekke, 1967, 25); “Katrš /lašu/ murds nozvejo caurmērā par 500 latiem gadā.” (Veldre, 1939, 214); 2) slazds, lamatas; sprukas. – “Citas /izejas/ nav, kā list atkal poļu murdā.” (Upīts, 1984, I–II, 68); “Neskrien tīšu prātu taisni murdā iekšā.” (Upīts, 1984, I–II, 222); “Murdā būt.” = būt sprukās (LTMSP, 372); “Kā mazu lidaciņu murdā [...] pats viņu esmu iedzinis!” (Janševskis, III, 260)

Venteri un murdi ir aizsprosta zvejas rīki. Murdi un venteri atšķiras viens no otra ar to, ka murdi izpiti no kārķļu vai vitolu klūgām, bet venteri pagatavoti no tikla, lietojot tikai pāris klūgu lokus, lai tiklu noturētu vēlamā stāvoklī. Murdi ir senāks zvejas rīks, kamēr venteri attīstījušies no murdiem. (Ligers, 1942, 33)

Murgi – ziemeļblāzma. – “Ziemeļa gaišums jeb murgi un uguns lode, ko dažu reizi pie debess redzam, to prātīgu nebiedēs, jo viņš zin, ka arī tie Dieva brīnuma darbi.” (Fuhs, 1852, 39); “Murgi jeb baigi pret ziemeli ir [...] salti uguņi, kas brīžam kā kronis pie debess stāv, brīžam kā bālas uguns liesmas te jaucās, te dalās, te staigā, te stiepjas, te saraujas, te spīd, te zūd, te acumirkli citur rādās un dažādi ērmojās.” (Stenders, 1988, 39)

Mūrītis – kjeģeļu veidojums, caur kuru iet dūmvads. – “Kurīnot pavardu vai krāsni, dūmi salsilda mūrīti, uz kura tad atsēstas ziemas laikā vai arī žāvē apģērba gabalus.” (LTMSP, 249)

18963. Ja kaķis lien marta mēnesī uz mūrīša gulēt, gaidāms stiprs sals. (LTT)

23395. Pērķona laikā nedrīkst sēdēt uz mūrīša, jo tad pērķons nosperšot. (LTT)

Mūsains – aptraipīts, plankumains, ar vasaras raibumiem apklāts (par seju), punktains (par audumu). – “Skatās gluži apmulsusi pa mūsaino logu.” (Leimane, 1990, 14); “Tas ir tas pats sēdētājs ar to mūsaino seju.” (Atziņas, I, 89)

9994. Kad mūsains ģumis, tad tas jāmazga kazu pienā. (LTT)

27422. Grūta sieva nedrīkst aiztikt putnu olas perekli, tad viņas bērnam būs mūsains ģimis. (LTT)

Muskulis, muskuls, muzgulis, muzguls – 1) mezglā sasiets sainis, nasta. – “Gājis uz Velna bedri raudzīt un tiešām atradis divi muskuļus niedrēs.” (Rakstu krājums, 1896, 16); “Iegājis [...] izņem no mēsliem, pasekņiem, sliekšņa apakšas noliktos pestēļus – vanckarus, kaulus [...]”, daždažādus sataisītus muskulus.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 693); “Vecītim pa priekšu skrējis liels, pelēks virs, nesdams lielus muskulus padusē.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 1319); 2) savijums, pinums; mezglis; mudžeklis, kamols. – “Govis sagriezās muskulā.”; “Meln muskulis pa ceļa virsu ritinājies.” (Milenbahs, II, 672); “Īstenībā pūķim miesu nav – ir tikai tāds muskuls cilvēka galvas lielumā.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 88); “Smejas kā negudrs, muti segas muskuli iebāzis.” (Upīts, 1947, 90); “Sajauc visu vienā muskulī.” (Upīts, 1947, 81). Vārds atvasināts no darb.v. *mezg-ti – pit, siet mezglā (Karulis, I, 586).

8701. Kad bērnam ir garais kāsus, izkausē skudru dzintaru, mēlu satēcējušu muskultiņu skudru pūznī, kurš kausējot iztek kā vasks, un dod slimniekiem. (LTT)

Mustavas, mustava – steļļu sastāvdaļa, kurā ievieto šķietu. Tas pats, kas 'sistavas'; “stelles audekla metu uztīšanai. Steļļu vietā audekla metus uztina arī uz sienas, tur iedzenot koka tapas.” (Cibuļskis, 249). – “Šķietu ieliek mustavās.” (Ancelāne-Kundrate, 32); “Mustavas klab.” (Ķuzāne, 64); “Švik-švak! Piesītās mustavas.” (Upīts, 191); “Sit ar mustavām, ka kļaudz vien.” (Balandnieki, 200); “Paminas čīkst vienu čīkstēšanu un mustava kļaudz tā, ka visa siltrija līdz ar piedarbu trīs vien.” (Janševskis, 1981, II, 384); “Lakatam nekad nevajag savērpēt par grodu un mustavas piesist ar mēru, vienu reizi tikai, divas nekad.” (Upīts, 1987, 137). Vārdam 'mustavas' pamatā izzudis darb.v. 'must' – sist (Karulis, II, 189).

*Jāņa māte sagšas auda
Pašā Jāņu vakarā,
Apzeltīta mustaviņa,
Sudrabiņa šaudeklīte.
LD 32977,1*

Mute tāda, ka ne ar desmit zirgu neienāksi – saka par lielu pļāpu, balamuti. (DL, 1894, 75)

Mutenis, mutene – zvejas rīks. – “Plekstes velk ar vadu, nereti maksķerē arī ar āķiem vai zvejo ar muteni.” (Veldre, 1938, 52)

Mutes vārdi, mutesvārdi – 1) mutvārdi, runas forma. – “Mutes vārdiem biju jau noraidīts, kālab par šo lietu vairs nedomāju.” (Bērziņš, 1935, 203); “Man /vēstulē/ jāatkārto, ko jau tiku mutesvārdiem teikusi.” (Hauzenberga-Šturma, 127); “Ar mutes vārdiem paziņot, kad dzimis.” (Atziņas, I, 52); “Viņa personiski un mutesvārdiem viņam bijusi noteikti atteikusi.” (Hauzenberga-Šturma, 458); “Nepaļaujies tik daudz uz mutes vārdiem – meklē darbā kodolu.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 180); 2) lamu vārdi. – “Kā no vienas, tā no otras puses tika drīzumā pagasta tiesai pienesta sūdžiba par goda aizskaršanu ar mutes vārdiem.” (Saulietis, Raksti, V, 31); “Mutes vārdu tradīcija raisījās mūsu ķēķī.” (Spekke, 1967, 27)

Mutētīes, mutēt, mutoties (mutuoties) – skūpstīties, skūpstīt. – “Jau pašās kāzās

jaunā sieva ar puīšiem lieliski mutējusies.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 378); “Saskrējies ar sievu, viņš apskāva to un nomutēja uz abiem vaigiem.” (Holcmane, 79); “Mutējās tā, ka beigt vairs nevarēja.” (Janševskis, 1979, 95); “Man ar noslauka asaras, apčubina, nomutē.” (Kreicers, 1960, 13); “Ko zemnieki darba dienā var piemutēt, ko, tad jau svētdienai nekādu saldumu nepaliek.” (Blaumanis, IV, 58)

Mutulis – (ratu) rumba. – “Ozolu un bērzu šķīlas ratu skrituļu un mutuļu [...] izgatavošanai.” (Janševskis, III, 83); “Lītainūs rudenūs bej dubļi leidz skreteļu mutulim.” (Pelēcis, 1971, 6)

3999. Kad čāļi izperēti, tad viņi priekš ēst došanas jālaiž caur koku ratu mutuli (rumbu), kur nav nekādas dzelzs, tad vanags neaiznesišot. (LTT)

7177. Ja ēdiens vāroties mutuļo tikai katla vidū, tad drīzumā būs viesis. (LTT)

25049. Kad putru vāra, tad saka: “Kūsā katlīn, met mutuliti! Vecais danco raibām biksēm.” /A.Bilenšteina rokraksts, Blīdiene./ (LTT)

21912. Ja odi danco mutuļos pa vasaras vakariem, tad gaidāms karsts laiks. (LTT)

Mūžs, mūdiņš – dzīvojamais laiks. “Par vārda senāko formu uzskata arī *mund-ia-s, saistot to ar albāņu ‘mundjē’ – spēks. Šo uzskatu balsta apvidvārds ‘mūdiņš’ – spēcīgs, varens.” (Karulis, I, 612). Īp.v. ‘mūdins’ – mūžīgs (DL, 1894, 147). Folklorā, iespējams, saistībā ar priekšstatu par ciklisko nomiršanu un atdzimšanu un iesvētīšanu (iniciāciju) kā nomiršanu un atdzimšanu jaunai dzīvei, minēta vairāku mūžu iespēja.

31259. Kam uzacis saaugušas kopā, tam ilgs mūžs. (LTT)

2792. Visus vienas dzimtas bērņus vajagot ar vienu jostiņu tit, jo tad tie visu mūžu satīgi dzīvotu. (LTT)

2801. Pirmo reiz bērnam kreklu velkot, nevajagot vilkt papriekšu kreiso roku, jo tad viņš visu mūžu visu darot ar kreiso roku. (LTT)

3644. Brūtes apģērbu šujot, tam jāpiešuj mats, tad brūtei būs laimīgs mūžs. (LTT)

4547. Cilvēkam savā mūžā vajaga apēst mucu ogļu un pusmucu pelnu. (LTT)

*Liksmo, mana dvēselīte,
Ne ilgām tavs mūžiņš;
Tik ilgām tavs mūžiņš,
Kā vasaras launadziņš.
LD 84,1*

*Liec, Laimiņ, man mūdiņu
Vieglu vieglu, kuplu kuplu:
Apeniša vieglumiņu,
Bērza slotas kuplumiņu.
LD 1207*

*Sēd Laimiņa divus krēslus,
Grib man likt div' mūžiņi;
Sēdi, Laimē, vienu krēslu,
Liec man labu vienu mūžu.
LD 1216,3*

*Mijami bērēs,
Bērēs jānij!
Ko mēs bērēs samijam,
To mūžam nesajam.
LD 27801*

*Nāc, Laimiņa, kad es lūdzu,
I basām kājiņām;
Ausi kājas, ilgi būs,
Grūt' manam mūdiņam.
LD 10992,2*

*Divējāda saule tek,
Tek kalnā, tek lejā;
Divējāds mans mūžiņš
Ar to vienu dvēseliti.
LD 27271*

NĀMATS

N

Nāburgs – kaimiņš. – “Tas katru dienu pārvērties par vilkaci un gājis nāburgiem aitas laupīt.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 866); “Būšot iet nāburgos pēc sviesta.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 6); “Bij salūgti nāburgi un tuvāki pazistami.” (Zvaigznīte, 57); “Nāburgus ieraudzīdams, viņš tūlīt izsteidzās ārā, padēva tiem labritu, lūdza, lai nākot iekšā.” (Blaumanis, II, 141); “Par apsmieklu viņš mūs pataisa visiem nāburgiem.” (Upīts, 1987, 56)

666. Kad alu darija, tad priekš rūgšanas to nedrīkstēja citādi saukt kā par lācīti. Tāpat arī bērni to nedrīkstēja nāburgiem stāstīt. (LTT)

*Vakar mūsu nāburdziete
Jāņa bērņus aicināja;
Nu sanāca Jāņa bērņi,
Nu bēg pati istabā,
Nu bēg pati istabā
Tumšajā kaktiņā.
LD 32600,1*

*Es tev saku, nāburg' māte,
Savas meitas neizdod'!
Kas tos manus skaņus alkšņus
Ik vakara trīcinās?
LD 381,5*

Nacauce, sk. Niekātive.

Nagaža – meža gars, mežainis; ķēms.

*Kad zelta dzirksteles caur rīta zilām trīsām
ar pirmo saules staru krīt zem egļu zariem,
no sūnu cisām skuju pilno galvu
ceļ meža nagaža.
(Fricis Bārda "Meža nagaža")*

Nagos – stridā, ķiviņā. – “Kungs nagos ar dēlu.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 15)

Naģeles – cimdi, kuriem noadīta tikai puse no pirkstiem nepieciešamā garuma. Dažkārt tādus cimdus adīja īpašu darbu veikšanai. – “Kartupeļus (arī bietes u.c. saknes) ņemot, rokā velk cimdus – naģeles – ar pus pirkstiem.” (Ligers, 135)

Naģis – vadātājs jeb gars, kas maldina ceļinieku. (Milenbahs, II, 689)

Nāmats, nāmets – sieviešu tautastērpa piederums, iegarens, četrstūrainis divieļveidīgs linauts, ko Rucavas novadā sievietes tina ap galvu. – “Nāmats ir sievu galvas auts, bet arī meitas to dažkārt apsējās.” (Pētersons, 93); “Līdz pat 19.gs. beigām Rucavas

sievās godos ap galvu tina vienu no vissenākajiem galvassegu veidiem – nāmatu.” (Rucavā, tur Paurupē, 35); “Nāmats no Rucavas, līdzīgs dvieļam, gali izrakstīti vai apšūti ar spicēm.” (Magazin, XX, 148); “Nāmats pēc apsiešanas apņēma galvu no visām pusēm un atstāja neaizsegtu tikai seju.” (Siliņa, 50); “Nāmats tagad vai gluži izzudis, viņa vietā sien drānu (zīdeni).” (Pētersons, 102)

Sievās galvu notin ar nāmatu – galdos austu, garenu četrstūrīgu linu autu, kas apņem visu galvu un apsedz pat plecus, vaļā pametot vienīgi seju. Nāmatam pāri, apkārt galvas virsdaļai vēl sien krāsainu zīda lakatu. (Karnups, 1937, 140)

*Svešai mātei nemācēju
Kājas autu izmazgāt;
Savai mīļai māmīņai
Nāmetiņu mazgātāja.
LD 4302*

Nameja gredzens – 20.gs. 30.gados radies apzīmējums noteiktas formas sudraba gredzenam, kura pirmtēls rodams latgaļu apdzīvoto vietu un pilskalnu gar Daugavas krastiem arheoloģisko izrakumu materiālos, kas attiecināmi uz 12.gs. un 13.gs. sākumu. Saistība ar zemgaļu virsaiti Nameju tam piedēvēta rakstnieka A.Grīna romānā “Nameja gredzens” (1931) un L.Liberta gleznā “Nameise rex semigallorum”. Gredzens pakāpeniski (gan trimdā, gan Latvijā) kļuvis par latviskas rotaslietas etalonu. 2009.g. Latvijas Banka laida apgrozībā 1 lata monētu “Nameja gredzens”.

Visumā Nameja gredzens ir samērā rets atradums, jo šī gredzena izgatavošana kā senatnē, tā arī mūsdienās prasa rūpīgu un lietpratīgu rotkaļu darbu, un, domājams, savā laikā tā bija pērkama par visai lielu maksu. Tas vēl jo vairāk tādēļ, ka rotu mēdza izgatavot no sudraba. Šķiet, pirmo ierosinājumu Nameja gredzena zināmajai simbolizācijai deva divu tādu rotu atradums Daugmales pilskalnā 1936.gadā. (Urtāns, 1989, 2)

Namelnieki, nameļnieki – agrākos laikos mazsaimnieki. – “Dažos Kurzemes apgabalos, visvairāk gar jūrmalu, bez pilniem saimniekiem ir pulks tādu mazsaimnieku, ko nosauc par namelniekiem, būdniekiem, iebujiešiem, kūteniekiem vai pirtniekiem.” (Janševskis, Nīca, 21); “Lielākā daļa namelnieku, nespēdami no sava pārāk mazā zemes gabaliņa iztikt, spiesti iet peļņā.” (Janševskis, Nīca, 24); “Jūrai tuvāk apmetušies Klampju ciema ļaudis, dzīvodami gan kā saimnieki, gan kā nameļnieki.” (Veldre, 1938, 50)

Nīcā, kur bija mūsu mājas, ir visur bijis mežs un purvs. Namelnieki bija meža strādnieki, kas cirta, zāģēja kokus un vasarā pludināja pa upi uz Liepāju. Kur izcirta kādu meža gabalu, tur viņi uzbūvēja sev mājiņu. (Ansis Kramēns. Bērņības atmiņas)

Namiņš, nams – 1) slieta vai guļķoku konstrukcijas ēka, kurā uz atklāta pavarda vasarās vārīja ēdienu, mazgāja drēbes un veica citus saimniecības darbus. – “Pie pirts arī vēl atradās tā sauktais nams jeb namiņš priekš drēbju mazgāšanas (velēšanas) un ēdienu vārīšanas.” (Pumpurs, 38); “Stāvkoku namiņš lietots vasaras laikā kā virtuve visām saimniecības vajadzībām.” (Brīvdabas muzejs, 41); “Katram zvejniekam savs dūmu namiņš.” (Veldre, 1939, 130); 2) mājas priekštelpa, koridors. – “Zaudējot patstāvīgas celtnes raksturu, nams pārvērtās par dzīvojamās ēkas sastāvdaļu.” (LKV, XIV, 28404); “Kas attiecas uz telpu sadalīšanu senlaiku Kurzemes lauku mājā, tad [...] telpu ar pavardu tūlīt pie ieejas sauca par namu.” (Raksti par Kurzemi, 97); “Aiztais duravys da namiņam.” (Marija Kursīte, Zemgale, 2007). Par vārda izcelsmi divi galvenie pieņēmumi: 1) pamatā ide. *domos/us – māja, kas tiek atvasināts no darb.v. *dem- celt, salikt kopā; 2) vārds saistāms ar grieķu 'apdzivoju, man pieder', kā arī ar 'nomos' – ganības, ierādīta mītne (Karulis, I, 617).

/Namiņus/ lietāja īpaši vasaras laikā, bet tie nodereja arī aukstos gada laikos, gatavojot barību lopiem, darot alu, plaucējot un tirot nokautos lopus, sildot ūdeni veļai. Gadījās, ka pēc ēdiena pagatavošanas namiņā arī ēda. (Kundziņš, 1974, 182)

Pirtij piebūvēts namiņš, reizēm pat ar pirti savienots. Dažreiz namiņu atrodam arī tuvāk mājai [...] Vasaru namiņā vāra un gatavo ēdienu. (Latvju raksti, II, Krustpils, 23)

Dažos Latgolas sātos noms vai nameņš atsaroda pogolma molā, tyvu pi okas, biži vin storp klāvu un klēti[...] Tai kai tei ceļtne beja nalela, tod tū parosti sauce pamozyņojuma formā par nameņu [...] Nameņā beja imyurāts prōvs kotlys un plīts, resp, kuryņojamō ireice. Nameņa kotlā karsēja yudini, kod velēja drēbes un taiseja sōrmu [...] Rudīņūs nameņā vōreja cyukom kartupeļus, un tur stōvēja cyuku ēdiņš. Ari gūvim dzērīņš tyka sagatavōts nameņā [...] Nameņā dareja olu. Bez tam nameņā beja nūsalikšona. Tur stōvēja tī trauki un mōjsaimisteibas pidarumi, kurus nagribēja turēt ustobā voi kēki [...] Eisi sokūt, nameņš beja vōreišonas un nūsalikšonas vīta. (Latkovskis, Latgolas sāta, 239)

7185. Viena saimniece vārījusi namiņā jaunu rudzu putru. Kad putra bijusi gatava, tad saimniece ar pavārnīcu likusi putru mazās bļodiņās un skaitījusi: "Tas kāsišam, tas vadzišam, tas durtiņām, tas eņģītēm." (LTT)

10446. Mēslus saslaucītus kurvī, nedrīkst nolikt aiz durvīm namiņā (koridorā), tad neiet precinieki istabā. (LTT)

25354. Kad atrada uz siekstām vai celmiem raganas vēmeklus, tad ielika tos vīzē, vilka uz namiņu un pēra ar sērmūkšas riksti. Gunskurē paraka karstos pelnos, ielika tur ar visu vīzi un uzgāza katlu uz mutes virsū. Ja kāds pēc tam prasīja dzert, tad nedeava. (LTT)

Lai būs putra, kāda putra,
Putra būs vakarā:
Es redzēju, māmiņai
Dūmi kūp namiņā.
LD 2946,1

Namiņš kūp, namiņš kūp,
Bāliņš dara alutiņu;
Es tecēju misas dzertu,
Dabūj' kausu mugurā.
LD 2632,4

Metens nāca pār kalniņu,
Galvas puse padusē.
Kas bijāt saimniecies,
Kurat guni namiņā.
LD 32224

Ai Jānīti, pundurīti,
Ko tā tava sieva dara?
Pienu silda, sieru sēja,
Pa namiņu tekādama.
LD 32308

Namnieks – agrāk pilntiesīgs pilsētnieks; tirgotājs pilsētā. – "Tanī pilsētā bijis viens namnieks." (LTFP, V, 103); "Namnieks baroja saimnieku ar gaļu un kāpostiem." (Jurgens, 64)

Ar irbīti Rīgā braucu,
Trīs pūriņi vezumā;
Saka Rīgas namniecīņi:
Kāds vilcējs, tāds vezumis.
LD 2457,1

Vēl nav lini ziedējuši,
Jau namnieki naudu skaita;
Vēl meitiņa pūru dara,
Jau sajāja precenieki.
LD 7906

Nāragš, nārāgs, nēragš – 1) laivas stumjamā kārts; ķeksis, kārts ar āķi galā. – "Uz Daugavas kārti ar dzelzs smaili galā sauc par nāragu. Dūņainā dibenā lieto kārti ar apaļu uzgali." (Bilenšteins, 2007, 325); "Katrā laivas galā mazākais pa divi ķekšiem un nāragiem." (Marnics, 54); "Gan meklējuši ar nāragiem un ķekšiem, bet kā nav, tā nav!" (Valdis, 64); "Mēs abi ar nāragiem atspiedām priekšgalu nost no malas, un straume lēnām paņēma laivu savā varā." (Marnics, 243); 2) gara laiva ar plakānu dibenu; liellaiva preču pārvadāšanai. – "Kaut kā pieticis pie maza nārāga, /tēvs/ ar to sāka braukt peļņā: pārvadāja būvmateriālus un dārzniekiem vajadzīgo melnzemi [...], tirgojās pavasaros ar Krievijas labības nāragiem." (Atziņas, II, 26); "Nāragos bēra akmeņogles." (Atziņas, II, 20); 3) tikla gremde. – "Tikla gremda akmens (latviešu 'nāragš') acimredzot pildīja arī enkura lomu." (Bilenšteins, 2007, 321)

Par nāragiem sauca garas, slaidas kārtis stumšanai, ar vienkāršu dzelzs apkalumu galā bez kāša. Stumšanai nārgs bija derīgāks, jo ķeksis ar savu kāsi vieglāk varēja aizķerties klints spraugās. (Marnics, 54)

Naris – 1) “zirga piesis, t.i., kāju pakalpusē pēdējais augstumiņš virspus naga, kas apaudzis pagariem sariem” (Milenbahs, II, 693). – “Krumšļi trinās kopā un ievainojās – gluži tāpat kā tādiem zirgiem, kuri berzē kājas, narišu vietās tās aizvien jēlas.” (Janševskis, I, 129); 2) “naritis – maza zālīte sikām lapiņām un dzelteniem ziediem ar resnu ķekainu sakni, kuru lieto kā līdzekli pret izļiminājumu, piesienot to pie izļiminātās vietas; nariši aug sausās pļavās” (Milenbahs, II, 693).

Narts – 1) murdam līdzīgs zvejas rīks, “ko veido pavedienu cilpas” (Reķēna, II, 6). – “Norts jir deļ zyvū giušonys.” (Reķēna, II, 6); 2) tiklveida soma, tarba. – “Agruok ar narteņu guoja da veikalām, a na ar sūmom voi celofana maisēnim.” (Marija Kursīte, Zemgale, 2007)

Naša – zivju veiksmē, saukta arī par kodumu. – “Ja maksķerēja, tad uz pirmo izvilktu zivi bija trīs reizes jāuzsplaui, lai turpmāk ķertos – lai būtu naša jeb kodums.” (Draviņš, 258)

Nātns, nātens – 1) linu vai pakulu audums; no linu diegiem gatavots. – “Baznicā un godos valkāja smalkus baltus, nātnus autus.” (DL, 1894, 109); “Virieši vasarā nēsāja [...] nātnas audekla bikses un īsus pusnātnus kamzoļus.” (Pumpurs, 40); “Puišēji pa mājām skraidīja nātna bikšēlēs.” (Balandnieki, 427); “Zangum vajagot jaunu nātna bikšu uz siena pļaujamo laiku.” (Brigadere, 39); 2) kleperis, vājš zirgs baltā vai gaišā krāsā. – “Bij prasti vienjūgu darba rateļi, nodilušu, baltu, kā mēdz teikt, nātna zirgēli priekšā.” (Siliņš, 1888, 41); “Iedod tādu nātna ķēvīti, kas tikko kājas velk.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 77); “Savai nātna ķēvelei pāris reizes uzsauca un brauca mājās.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1. puse, 770); “Sadeva nātna ķēvei gar sāniem un nu tik uz mājām.” (Lerhis-Puškaitis, 1911, 162); “Jo ātrāk [...] skrējis, jo nātmais ar.” (DL, 1892, 87). Vārds ir tās pašas cilmes kā ‘nātre’ un ‘sākotnēji nozīmējis ‘no nātrēm darināts’” (Karulis, I, 619).

1600. Kad auž villainu, stellēs nedrikt ēst, lai kodes nesaēd audeklu. Kad auž nātņu, nedrikt dzert, lai audekls lieki nesabriest. (LTT)

10117. Lai iesnu izdziedētu, tad jāsaplucina nātņa dzija, jādedzina un tās dūmi jālaiž nāsīs. (LTT)

*Ziema nāce, ne vasara,
Nātņi auti kājiņā:
Ne tā mana māmuliņa,
Ne zeķišu devējiņa.
LD 4636*

*Nevarēja mans bāliņš
Ziemu braukti baznīcā:
Apsaņēma līgaviņu
Nātnajai rotīnā.
LD 21561*

*Čupu čupu dēlu mātē,
Treju brunču mugurā,
Meitu mātē nabadzīte,
Vieni nātņa lindraciņi.
LD 23623,1*

*Kuriet gūni namiņā,
Sildāt visu pasaulīti:
Mans viriņš Rīgā brauc
Ar nātnām biksitēm.
LD 31786,1*

Naudas kaltēšanās – ticējums, ka vasaras saulgriežos pusnakti vai pusdienā kādā nomaļā vietā var ieraudzīt uguntiņu, kas nozīmē, ka tur atrodas paslēpta nauda. – “Nauda kaltējoties pašā Jāņu dienas dienvidū.” (Rakstu krājums, 1894, 4)

11553. Jāņa naktī arī nauda kaltējoties, degdama tāpat kā uguns liesma. Kad pie tās pieejot tāds cilvēks, kam tā neesot novēlēta, tad uguns nodziesot. (LTT)

11554. Ja Jāņa dienas pusdienā vai pusnaktī redz kur naudu kaltējamies, tad vajadzīgs

uzmest no kreisas kājas kaut ko virsū un tā uguntiņu aplāpēt, tad tās vietā paliekot naudas čupiņa zemē. (LTT)

11551. Jāņa dienā parādoties maldu uguntiņa, kas esot nauda, kas nākot no zemes apakšas kaltēties. (LTT)

Nav koka vērdiņa vērts; ne koka vērdiņa vērts – saka par kaut ko mazvērtīgu, nenozīmīgu. – “Tas, kas [...] darba laikā nogulšņā [...] asiņainus lupatu romānus lasīdams, – tas manās acīs nav ne koka vērdiņa vērts.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 169)

Nē, ne – “teikuma negācijas partikula, kas [...] kļuvusi arī par vārda negācijas rādītāju” (Karulis, I, 621). – “Dieviņ, dod, lai viņa nesaka nē.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 15); “Par to nebēdāji, nē.” (Jākobsons, 256); “Nē, nē, neviens nav bijis,” steidzās atbildēt vecis, berzēdamies uz soliņa.” (Prozas profili, Ingrida Viksna, 346); “Nē, tas nav ciešams, tas no tā tēviņa pārāk bezkaunīgi.” (Atziņas, I, 56)

“Mīlais draugs, pieskaries jēl man drusciņ, kaut ar pātagas kātu uz manu pusi parādi,” – bet viņš nē un nē. Kā viņš nē, tā viņa gāzoties pār to tiltu pāri, Reņģes upē iekšā, ka noskanot vien: džin, džin, džin... Un atskanot balss no upes: simtu gadu gulēju, vēl simts gadu gulēšu... Tā bijusi naudas jumprava. (Bičole, 119)

34746. Ziemassvētku vakarā jaunas meitas iet pie kaimiņa istabas loga klausīties. Ja meita dzird pie loga vārdu “jā”, tad viņa tiks izprecēta; ja dzird vārdu “nē”, tad vēl paliks mājā. (LTT)

Neatmaņa – nemaņa, atmiņas zudums. Īp.v. ‘neatmanīgs, neatmaņīgs’ – bezapziņīgs, nemanīgs. – “Kļuvusi vienaldzīga, gandrīz arī neatmanīga, nopietna un klusa.” (Mīlenbahs, II, 707)

Nebalts – nelaimīgs, neveiksmīgs, slikts. – “Nebalta diena.” (Ulmanis, 168); “Tik daudz nebalta dienu likusi ciest.” (Mīlenbahs, I, 157); “Vai, manas dieniņas, vai, manas nebalts stundiņas, ko nu lai daru.” (Blaumanis, IV, 67); “Ko tad gan darīt, kad uznāk nebalta diena un cits tevi pa to starpu izēd no vietas.” (Siliņš, 1888, 8); “Dzīvo tik un apskaties, ka neatronies kādā nebalta dienā uz lielceļa.” (Siliņš, 1888, 22)

Nebūt ne nagā, ne tik, cik aiz naga = nemaz. – “Spēka /viņam/ nebijis ne nagā, tā ka kājās nevarējis nostāvēt.” (Upīte, 1911, 127)

Necelt ne ausu – nelikties ne zinis. – “Viņš jau necel ne ausu augšā.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 151)

Necva – mulda; no viena koka izdobts lēzens koka trauks, ko lietoja dažādām saimniecības vajadzībām, kā, piem., pīrāgu mīklas raudzēšanai, arī bērnu mazgāšanai. – “Divejōs milzeigōs necvōs sagrīze divus kukuļus nūbrīdušas maizes.” (Latkovskis, 1956, 23); “Lelā necvā drēbis mozguo.” (Beņa Vilcāne, Sibīrija, 2005)

Ne čiku, ne grabu – klusām, nemanot. – “Visi nozūd ne čiku, ne grabu.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 146); “Lai ne čiku, ne grabu, – es saku.” (Jākobsons, 99)

Nedievs – ļauns gars. – “Kāds nedievs tad tam šādā laikā nedod mieru!” (Janševskis, I, 157)

Neej ar stipru lauzties un ar bagātu tiesā = zini savu vietu. (Jurgens, 129)

Negabals – kaut kas aplams, nepareizs. – “Dažreiz, rītausmā klizdami, pastrādājām negabalus.” (Pelēcis, 1971, 85)

Negādība, negāde – nerūpēšanās. – “Tā ir vecāku negādība, ka bērni nestājas skolā, nemāk grāmatu lasīt.” (RLB ZK, 1914, 40)

Negriba – negribēšana, nevēlēšanās. – “Ar visu negribu bijis jāiet /viņam/ pašam.” (Upīte, 1911, 88)

Neklājīgs – negodīgs, netikls, aplams. – “Man likās neklājīgi viņai tūdaļ izteikt savu nodomu.” (Blaumanis, II, 258)

Ne krusta nemest – ārkārtīgā steigā. – “Lielais Krievzemes zaķis, ne krusta nemetis, aizgājis atpakaļ uz savu guberņu.” (Upīte, 1911, 87)

Nekur šauties – nekur likties. – “Ēst tā gribās, ka nekur šauties.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 60)

Nelabas pēdas, sk. Ļaunas pēdas.

Nelaiks – 1) sliktis laiks; bezlaiks. – “Jo saule sorkona nūrit, byus nalaiks.” (Latkovskis, 1962, 28); “Nelaiks it kā gribēja tikt pie pēdējiem cīruļiem, kuri te, aizmirstajā mājā, no barguma un ļaužu vienaldzības patvērušies.” (Pelēcis, 149); 2) kaut kas priekšlaicīgs.

580. Akas ūdens izsīkst uz nelaikiem. (LTT)

29455. Ja suņam vēders čurkst, tad gaidāmi nelaiki. (LTT)

7797. Ja gailis dzied naktī nelaikā vai nu priekš, vai pēc pusnakts, tad kāds cilvēks maldoties. Lai viņš atrastu ceļu, tad krusts jāpārmet un tēva reize jāskaita. (LTT)

Nelaime nenāk viena – t.i., sliktais tik ātri nebeidzas. – “Nelaime nenāk nekad viena, man samežģējās kājas, un es pakritu.” (Rakstu krājums, 1894, 27)

Nemaņa – bezsamaņa; bezapziņa; nejutība. – “Acis kā nemaņā raugās tālumā.” (Mīlenbahs, II, 722). Īp.v. nemanīgs – nejutīgs; bezapziņas, bezsamaņas stāvokli. – “Bērns [...] tiek kā nemanīgs.” (Pētersons, 1901, 41)

Nemērs, nemērība – pārmērība, pārlieks daudzums vai lielums. – “Par nemēru izbrīnījies.” (Janševskis, Laimes bērns, 197); “Nobīstas par nemēru.” (Janševskis, 1994, I, 262); “Par nemēru pārskaitusēs un nikni nospļaudamās.” (Janševskis, Laimes bērns, 105); “Par nemēru pikta.” (Mīlenbahs, II, 723) “Nemēr sapriecinot vientuļus cilvēkus.” (Jākobsons, 223); “Visi trīs pārjājēji nobīstas par nemēru.” (Janševskis, 1981, II, 365); “Uz šņabi ir nemēr kāriģi.” (Jākobsons, 278); “Mūžīgā sasalumā tie gulēs nemēr ilgāk par dižajiem faraoniem.” (Jākobsons, 365). Īp.v. ‘nemēriģis’ – pārlieks.

Nenoliecīgs (nenuoliecīgs) – nepakļāvīgs, spītīgs. – “Cilvēks [...] ir bezgala patmilīģis un nenoliecīģis kustonis.” (Upīts, 1984, I–II, 115)

Ne pušu plēsta vārdiņa – nemaz. – “Nav brīv nevienam cilvēkam ne pušu plēsta vārdiņa par to ko sacīt.” (Rakstu krājums, 1894, 18)

Neputns – 1) putns biedēklis, putns ķēms. – “Taujāju pēc laimīģām putnu zīmēm: te jūs pārlaidāt man pār ceļu neputnu – pretīģo pūci.” (Mīlenbahs, II, 729); 2) spoks; velns. – “Neputnu izdzīt.” (Ulmanis, 170); “Neputns bēģ viņpus Zemģales dižupes lielā prūģu ceģa.” (Kāpostniģš, 1940, 193)

Neradijums – nezvērs, spoks, ķēms. – “Mežā piemājoja dažādi [...] neradijumi.” (Upīts, 17); “No ozola puses tuvojās savāds neradijums.” (Upīts, 1970, 24)

Neredzēt kā savu ausu – saka par kaut ko nereālu, nepiepildāmu. – “Šitā brieža tu vairs neredzēsi kā savu ausu.” (Upīte, 1911, 75)

Nereize – nelaiks, neīsta reize. – “Tādā nerezē!” (Apsišu Jēkabs, 65)

Nesaki ne četri = pagaidi, pacieties; paklusē. – “Kuš, kuš, tēva brāl! Nesaki nu ne četri. Gan es lietu iztaisīšu.” (Upīte, 1911, 38)

Ne sarkana graša – nekā. – “Negribu par kociņiem ne sarkana graša.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 197)

Nesekme, nesekmes – neveiksme, ķibeļe; liga. – “Nu nesekmes gals nākšot par [...] māju, zirgiem un lopiem.” (Latviešu ārste, 115); “Caur pesteļiem lūkot kādu kaiti vai nesekmi ārstēt.” (DL, 1894, 164)

1262. Kad audekls sanītīts, tad pēdējam gaņģam jānogriez mazgls un jāizsviež pa vējam ar šādiem vārdiem: “Vēja mātē, šē tev nesekmes, dod manai mātēi sekmes!” (LTT)

Ļauds manam augumam

Divas paļas dabūjuši:

Viena bija miega paļa,

Otra darba nesekmiņa.

LD 8601

Nesekmīte kājas āva,

Lidza nākt taisījās.

Paliec, mana nesekmīte,

Tēva pirts palāvē!

LD 17858

Neslava – apmelojumi, aprunāšana; slikta slava.

18838. Ja sapnī ēd baltu maizi, tad dzird par sevi neslavu. (LTT)

36720. Zāgi tik tad raunot, kad kāds pieminot, labu vai ļaunu vēlēdams, slavu vai neslavu celdams. (LTT)

No jums kaut vārdiņš neslavas klūs celts –

Jums veselas vairs nepaliksies ribas!

(Valdis, 1926, 271)

Nestunda – neveiksmes, posta brīdis. – “Ak tu nestundiņa! Kas mani grūda braukt uz šo trako namu!” (Blaumanis, IV, 297)

Nestundāi es izjāju

Līgaviņas lūkoties:

Man gailītis padziedāja,

Kumeliņu seglojot.

LD 13877

Ne suņam pie astes – saka par kaut ko nederīgu, bezjēdzīgu. – “Tās zāles, ko dakteri dod, neder ne suņam pie astes.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, II, 117)

Ne šķilts, ne perēts – ne šāds, ne tāds. – “Lai arī nebūtu ne šķilts, ne perēts, bet kad tikai ātri.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 136)

Nesļava – 1) raganas vai burvja atstāta noburta lieta ar nolūku noskaust otram labumu, kaitēt. – “Kaimiņš nolīcis nešļavu – olu, krusteniski pārsietu ar sarkanu dzīparu – lai tīrums iztecētu kā ola, izdēdētu kā dzīpars.” (Ligers, 39); “Sagrābis burvi un līcis nešļavu pašam apēst, bet burvis neēdis.” (LTP, XV, 171); “Burvju nešļavas

stāvēja, līdz kamēr pazuda pašas kā nebijušas.” (Upīts, 20); “Ka nav vēl nešļava – piesisties var kāda lēkme.” (Atziņas, I, 91); 2) nesums, nesamais. – “Kad pūķis skrien bez nešļavas, tad viņš ļoti mazs, kad ko nes, tad ļoti liels.” (DL, 1891, 95); “Iecēla grozā pāris nešļavu siena un kāpa lejā uz upi.” (Holcmane, 50); “Piezmaudzā nešļavu pie sāniem.” (Upīts, 1987, 172); “Vairākas nešļavas lādē stāv iesietas lakatos.” (Suitu pūrs, 62)

3886. Kad burvi šāds tādus burvekļus in nešļavas namos, lopkūtīs, laidaros, labībai uznes, iemet, iebāž, iesplauj, in tā otra cilvēka malas apgānīt jeb to izbaidīt grib. /Kr.Fürekers./ (LTT)

17014. Ja kaut kur kāds atron nešļavu (iebūrumu), tad tā jāuzglabā līdz Lielai piektdienai, kurā dienā tā jāieliek ratu rumbā un jānoslicina avotā vai akā. Burvis no tā slāpst nost un skrien uz to māju, kur nešļavu nonesis, un no turienes grib kaut ko dabūt, vai nu uguni, pelnus u.c., ja tos dabon, tad tas paliek atkal vesels. Tādēļ šādā reizē nekādam svešam neko nedod. (LTT)

3860. Izurbj mājas sienā caurumu un liec tur nešļavu iekšā, tad ar sērmūkšļa tapu caurumu aiztapā. (LTT)

Nešu mātē – krustmātē, resp., tā, kas nes, tur uz rokām, uzņemas aizgādniecību par krustbērnu. Pēc analogijas varētu būt arī 'nešu tēvs' – krusttēvs.

15156. Nesēja sieva aplika, bērnu uz baznīcu vedot, mēļu (tumši zilu) mēteli, ko priekšā ar lielu sakti sasprauda. Šāds mētēlis bija pa lielākai daļai no pirktas drēbes taisīts un to valkāja nesēja sieva, tikai uz baznīcu un atpakaļ braukdama. /K.Treuers, Ventspils./ (LTT)

*Es to savu nešu māti
Mīļi vien uženāju:
Ezišam mīksta āda,
To paliku pagalvē.
LD 1639*

*Visi komi, visi komi,
Kur palika nešu mātē?
Nešu mātē piedzērusi,
Tā izkrita ceļmalā.
Tdz 36706*

Nevietā – slikta, nelāga, bīstama, nepareiza, apburta vieta. – “Vietām maldījušies, gandrīz iebraukuši arī nevietā.” (Janševskis, 1981, II, 165); “Vilks, kas te par nevietu!” (Janševskis, Laimes bērns, 256); “Kad mēs tagad esam tanī pašā vietā, kur bijām vakar, tad ir skaidri redzams, ka te ir nevieta un vadātājs mūs vadā.” (Janševskis, 1981, I, 133–134)

32436. No tādas vietas, kur kāds sevīm galu darījis jeb ātrā nāvē nomiris, pēc septiņiem jeb deviņiem gadiem nakts laikā stipri esot jābīstas, jo tā esot nevieta un ļaunais tur ceļa gājējus ilgi vadājot apkārt. /K.Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

Savā laikā ir daudz staigāts pa Stabu ielu, jo tur dzīvoja vairāki mani draugi. Taču tā ir iela, kam jau kopš pašiem sākumiem bijis jāsaistās ar ko baigu. Nosaukumu tā dabūja no kauna staba, kas ilgi stāvēja vēlākās Aleksandra, resp., Brīvības un Stabu ielas krustojumā. Tas bija celts kā atgādinājums briesmīgajam sodam, kādu izcieta zviedrs Andresens un vācu students Franks, kurus atzina par vainīgiem Rīgas 1677.gada lielajā ugunsgrēkā. Taču tiesas protokli liecina, ka vismaz Franks laikam gan nebija vainīgs un ka viņa “atzišanos” panāca ar līdzīgām metodēm, kā lietoja tā krievu iestāde, kas 1940./41.gadā novietojās tai pašā ielu krustojumā. Rīgas teritorija ir plaša, tādēļ gandrīz jāvaicā: kālab taisni šis punkts apkaunots ar kauna stabu un čekas namu? (Johansons, 1970, 106)

*Nevietā nevietā
Sav' māsiņu iedevām:
Sūrajam, rūgtajam
Asariņu dzērējām.
LD 21688*

*Puķīt' mana i lielā
Nevietā ievēda:
Te bij i ielīgot
Kādai krijū vācelei.
Tdz 46074*

Niekātīve, niekātīve, niekacis, nacaucē – rīks (siets vai muldiņa) graudu atsijāšanai, nošķiršanai no pelavām un citiem piemaisījumiem. – “Niekāšanai bija izgatavots

īpašs trauks lēzenas muldīņas veidā, un sauca šo trauku par nacauci.” (Dumpe, 2009, 24). – “Lūkiem pītie lielie labības sieti varēja būt no Vērienes vai Zādzēnes, mazie miltu un putrainu sijājāmie un niekātavas piestā nogrūžamiem miežiem arī no tādiem apgabaliem, kur labi liepu un kriju meži.” (Upīts, 1987, 305). Darb.v. ‘niekāt’ – sijāt, vētīt. – “Kaņepes taukšķēja šitā: sabēra tās siekā un ielika nokarsētus akmeņus, pēc kam niekāja, kamēr tās iztūska.” (DL, 1891, 3); “/Graudus/ noniekāja niekačos, caur ko sēnālas no kodola atšķīrās.” (Pumpurs, 47); “Bēra muldīnā un niekāja, lai var attīrīt no sēnālām.” (Mežgalieši, 16); “Vajadzēja mātēt tā kratīt, t.i., niekāt, ka sēnālas atdalījās no graudiem, sakāpa [...] virspusē, plūda uz muldīņas malu un bira tai pāri.” (Dumpe, 2009, 25)

Niekātīve – 70 cm gara apses koka muldīņa ar lāpstveidīgiem galiem, pusapaļu vidu, taisīta no viena koka [...] Niekātīvi lieto pie malšanas rokas dzirnavām, kad dzirnavu aci jāieber graudi. Lieto arī piestā grūstos miežus vai kaņepes, “noniekājot” no pelavām. Niekāšanu pa lielāki daļai izdara vējā. Izsedz zemē drēbi, nostājas pa vējam un ber no niekātīves graudus uz drēbi; vējš sēnālas aiznes tālāk, graudi paliek uz drēbes. (Latvju raksti, II, Krustpils, 47)

*Es auziņu daudz nesēju,
Balta mana līgaviņa,
Lai tā melna nenoput,
Sijādama, niekādama.
LD 27983,1*

*Teci, teci, Daugaviņa,
Sijādama, niekādama;
Teci zeltu sijādama,
Sudrabiņu niekādama!
LD 31017*

*Kas tā tāda sijātāja,
Man' auguma niekātāja?
Sijādama, niekādama
lekrīt pate sēnālās.
LD 8524*

*Dēlu mātē precēdama
Sietu nesa rociņā.
Sijā sietu, niekā vāku,
Tu labākas nedabūsi!
LD 11712*

Nišu žogs – žoga veids.

To taisīja tā: ierok stabus un liek starp tiem 3 kārtis: augšā (tuvu nišu virsējiem galiem), vidū un apakšā puspēdu no zemes. Iekšā pin nišus – nodarinātus, bet nemizotus egļu vai paegļu zarus. Nišu resp. sētas augstums bija svārstīgs, caurmērā pusotra vai divu metru, atkarā no tā, ko šī sēta iežogojā. Pišanai vislabāk der paegļu zari, jo tie lokās, bet nelūst; ieteicami ir arī egļu zari – tie jau paši ir palīki un vieglāk iepināmi starp kārtīm. Kur tādu nav [...], var ņemt arī priežu zarus [...] Zarus parasti nenocirta vienāda garuma: kur sēta noder nosargāšanai pret kustoņiem, tur atsevišķie garākie nišu gali ir izdevīgi, lai paceltu visas sētas augstumu. Jaunākā laikā celtās sētas, ko varēju vērot trīsdesmito gadu beigās, tomēr pārsvarā bija veidotas tā, lai sētas augstums viscaur būtu vienāds. (Rūke-Draviņa, 47)

Nīt – sviestu taisīt, sviestu kult.

Pyrms neišonas krējumu uzkarsēja mōla pūdā cepli, jo sylts krējums saīt svistā dreizōk nakai solts. Svīstu neja čērnē³⁵, kurai apakšā beja caurumeņš aizbōzts ar kūka tapeni, vai arī neja lelā mōla blūdā, kur maiseja ar lelu kūka lizeiku un atkōrtōja šaidus vōrdus:

*Mōlā, mōlā, mōlā!
Svīsten, ej mōlā.*

Uz beigom, kod jau sōka atsadaleit panejas, tai saceja:

*Pykā, pykā, pykā!
Svīsten, leipst pykā.*

(Lātkovskis, Filologijas materiali, 14)

Nītis, nītes – palīgiekārtā stellēs auduma raksta veidošanai. – “Neītis saver dzeju deļ roksta veidošonys.” (Reķēna, 1975, 376); “Nītis ir šķīriena veidošanas aparāta

³⁵ Čērne – ķērne.

centrālā daļa – diegu aplīši, caur kuriem izvilkti metu pavedieni nolūkā tos pacelt uz augšu vai novilkst uz leju.” (Alsupe, 2008, 69); “No nišu daudzuma ir atkarīgs audekla raksts.” (Ancelāne-Kundrate, 32); “Viņa vēra nītis dzijas.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 8); ”Paminu minot, pacēlās divas nītis.” (Balandnieki, 358); “Nītis satrūkušas.” (Upīts, 15). Lietv. ‘nītišana’ – dzijas pavedienu vēšana nītis. – “Nītišana bija grūta lieta.” (Kalniņš, 1977, 182); “Viņa tā iegrimusi nītišanas darbā, ka nedzird pat bērna jautājumus.” (Balandnieki, 200). Darb.v. ‘nīt, nītīt, nītēt’ – rīkoties ar pavedienu. – “Neskatoties uz visā Latvijā gadsimtiem ilgi nemainīto rīka nosaukumu ‘nītis’, kā arī pastāvīgās darbošanās veidu ‘nīt’ vai ‘nītīt’, rīka tehniskās iespējas un izskats bija atkārtoti mainījies.” (Alsupe, 2008, 69); “Divās nītīs ienītīt ir viegli, bet četrās vajadzīgas zināšanas.” (Balandnieki, 200)

21822. Nītis jāseni vecā mēnesī, lai mezgli vaļā neraisās. (LTT)

8386. Kad pavasari govīs laiž pirmo reizi laukā, zem sliekšņa jāliek ola, izkopts, nītis. Ola, lai būtu govīs brenģas kā olas. Nītis, lai govīs turētos kopā. Izkopts, lai ēstu zāli līdz zemei kā izkopts. (LTT)

8424. Pirmo reizi govīs pavasari dzenot laukā, jāpaliek zem kūts sliekšņa aužamās nītis, vai arī atslēga, lai burvis govīs neapburtu. (LTT)

Jāņa sieva sagāšas auda

Pašā Jāņa vakarā,

Zelta šķiets, vara nītis,

Sudrabiņa sistaviņas.

LD 32977

Apmešos audekliņu,

Nemācēju ienītēt.

Nogriezusi klaipa galu,

Ieteceju kaimiņos.

LD 7321

Nižģeklis – 1) laika kavēklis, nenozīmīgs, bet sarežģīts darbs vai darbošanās. – “Vēl šodien šī dārgā puķe /usne/, ko tas tur sapircies, mūsējiem par nižģekli.” (LTTP, XIII, 92); “Kas tas par darbu! Tas tik tāds nižģeklis.” (Mīlenbahs, II, 745); 2) lempis, neveiklis. – “Gatavi nižģekli!” (Lerhis-Puškaitis, 1911, 159); “Kad tādi nižģekli par kraukļiem paliktu!” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 104). Darb.v. ‘nižģīt, nižģēties, nižģināties’ – 1) ar kaut ko nenozīmīgu nodarboties, pacietīgi ņemties. – “Kas tev pēc pusdienas vairs nižģināsies?” (Lerhis-Puškaitis, 1911, 157); “Viņš tev ies mežā pa garam laikam nižģināties!” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 2); 2) sajaukt; ķerties, mežģities; neveikties. – “Nižģējas vārdi, neredz vairs salasīt.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 25); “Nesanižģini manu medu.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 110); “Sanižģinot labību.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 897)

Nobrinēt, nobrinot (nuobrinēt, nuobrinuot) – noskaust ar acu skata palīdzību, noburt; sk. arī Atzīdenis; Ļaunā acs.

Senāk svešiem ļaudīm nemēdza rādīt bērnus, kas vēl nebija sešu nedēļu; parādīja tikai īstniekiem. Nerādīja, lai viņus nenoskaustu, nenobrinētu, nenorunātu. (Pētersons, 1901, 27)

Kad skaudīgs cilvēks sakot: vai, cik smuks bērns! Klusām jāatbildot: Smuka tava pakaja! Lai nenobrinētu, kustu bērnu (it īpaši, kamēr nekrustīts) neplāta un nerāda svešiem [...] Nobrinots bērns sāk dilt, metas vājš. Novārdo ūdeni un samazgā ar to. (Pētersons, 1901, 28)

Nodaba (nuodaba) – savrupība, noslēgtība. – “Lops jau pats savā nodabā – vai šim vezumu liek pakajā?” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 37); “Domāt savā nodabā.” (Ulmānis, 173); “Savā nodabā viņš soļoja pa pilsētas ielām.” (Zeibolts Jēkabs, 39). Īp.v. ‘nodabīgs’ (nuodabīgs) – apdomīgs, apcerīgs, nopietns, sevi iegrimis. – “Cik viņš nodabīgi iet, – nu tā kā vecs zirgs.”; “Viņa jau ir tāda nodabīga, – aplam nesmejas.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 37–38)

No divi cūkām trīs puses – saka, kad kāds pārlietu lielās un stāsta neiespējamās

lietas. – “Saka govi aplūkot un lieliet: “Vai nu Oliņa tevš slikti pirkš?” [..] – “Jā, no divi cūkām trīs puses.”” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 44)

Nogodēt, nogodāt (nuoguo dēt, nuoguo dāt) – novākt, nokopt. – “Darbarīkus nogodēt pie malas.” (Janševskis, II, 11); “Nogodāt sienu.” (DL, 1894, 161); “Gadījies viens cilvēks, tas iestāstījis, ka velns nogodot zāli – sažāvējot to.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1. puse, 1170)

Noģida, noģieda, noģidums, noģiedība (nuoģida, nuoģieda, nuoģidums, nuoģiedība) – sajūtas; nojautas, priekšnojautas; priekšstati. – “Mūsu noģiedība sacerē it nemanot jaukas zīmes.” (Par piemiņu, 390); “Nuoģida, ka būs sliktā laika” = nojauta, ka būs sliktš laiks (Anna Roga, Kurzeme, 2007); “Nebija viegli šķirt reālo mūža īslaicību, zemes un dzimuma mīlestību no saltās, vienaldzīgās, mūžīgās telpas un esmes noģiedām.” (Pelēcis, 1971, 83); “Mūsu pašu griba modina veselu rindu noģidumu.” (Mīlenbahs, II, 790); “Projekta izstrādāšanā Deģis paklausīja savai noģidai.” (Leimane, 1946, 83)

Noģundēt, noģunnēt, noģunēt (nuoģundēt, nuoģunnēt, nuoģunēt) – nolādēt. – “To tiesu, ko glaimotāji priekšā slavējuši un teikuši, to atkal aiz muguras lādējuši un noģundējuši.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 161); “Vecais jau paradīs arvienu tās mazākās vainas sīvi apkarot, pat dažreiz vai tīri noģunēt, it kā cerēdams ar to pasauli pārļabot.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 180); “Ja meistars laicīgas dziesmas, kas darbdienēs pie darba dziedamas, noģunēja par sātana dziesmām, tad viņš ģunēja līdz un sargājās kā no uguns, kādu mutē ņemt.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 209)

Nolāgot (nuolāgot) – notrāpīt, novērot. – “Viņa plāceņus mēģināja nolāgot uz to brīdi, kad arī Kārlēns, kas visu nedēļu bija sausā maizē, varētu ieņemt mutē kādu siltāku kumosu.” (Leimane, 1990, 47); “Mēģināja nolāgot izdevīgu brīdi”; “Vai nevarētu pie debesīm nolāgot, kāds ritu būs laiks.” (Mīlenbahs, II, 809)

Nolaimēties (nuolaimēties), sk. Ielaimēties.

Nolaumēt (nuolaumēt) – noskaust, noburt.

Lielās ceturtdienas vakarā apavus, pastalas jāsasienot kopā muskulī un auklā jāpiesienot pie krāsns. Kas to nedarot, to laumas tai naktī varot tā nolaumēt, ka ēzdams, dzerdams, bez jebkādas slimības nīkdams nonīkst; beīdzot nevarot ne spalvu mārcīņu pa slidenu ledu pārvīlkt, cik nestīprs palīkot. (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 1)

Laumas vazājoties lielās piektdienas ritā otra saimnieka ganībās ar baltu piena slauceni uz rokas un lasot pa ganībām sakaltušos pērnos govš ķepu gabaliņus, ko sakrājot slaucenē priekšdienām, kad ies svešā kūtī laumēt. (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 1)

No nolaumētām govīm izslaucot zilganu ūdeni, kas nejauki smīrdot un velkoties; bet no pie-laumētām, t. i., pašu, govīm laumas slaucot dzīvu kreīmu. (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 1)

30034. Ja grib nolaumētu sviestu pazīt, tad sviestam jāpārvelk ar nazi krusts; nolaumētā tam sviestam radīsies krusta zīmē asinis, labam ne. (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 1)

Nolēzēt (nuolēzēt) – nojaut, paredzēt; novērtēt. – “Vīetu ēkas celšanai nolēzē jau šodien.” (Janševskis, 1981, II, 310); “Kad taisījās celt jaunu istabu, nolēzēja tai vietu vistālāki no rijas, teīkdams, ka citas ēkas nedrīkstot celt rijas tuvumā.” (Janševskis, 1981, II, 83); “Vai tu vari nolēzēt, cik šīs zirgs maksā?”; “Dažreiz viņa it pareizi nolēzēja.” (Mīlenbahs, II, 810)

Nolietāt, nolietot (nuolietāt, nuolietuot) – 1) padarīt nederīgu, kļūt nederīgam, neasam; izmantot. – “Nolietāt nazi, cirvi.” (Milenbahs, II, 813); 2) nonāvēt. – “Gadījies mežā sastapt un nolietāt prāvu āpsi.” (Janševskis, 1981, II, 308); “Rastos labs bars dūšīgu vīru, tie varētu nolietāt visus tos nojis vai arī aizdzīt pavisam projām no mūsu zemes.” (Janševskis, 1981, I, 31); “Priekš pusnakts gribu viņus nolietāt.” (LTTP, III, 497); “Gribēja svešos negantniekus uz vietas nolietot.” (Janševskis, Laimes bērns, 265)

17509. Ja kads bērns vai liels cilvēks nolietāts (noslepkavots), tad tam jāmadās kā lietuvenam tik ilgi apkārt, līdz viņa istā mirstamā stunda pienāk. (LTT)

19489. Mārtiņa vakarā jauneklī pārģērbjas un staigā apkārt dāvanas lūgdami, kuras tad visi kopā nolietā. /A.Hūpelis, 1781./ (LTT)

Nolikt karoti – nomirt. – “Gauži slim, laikam gan likšot karoti pie malas.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 109)

Nomalnieks, nomalietis, nomalis (nuomalnieks, nuomalietis, nuomalis) – 1) tāds, kas dzīvo nomalē (piem., priekšpilsētas iedzīvotājs) vai atrodas sabiedriski zemākā statusā; nav notikumam, norišu centrā (piem., nelūgts kāzu viesis); attālāks radnieks. – “/Nozariešus/ dažreiz sauča arī par nomaliešiem, jo viņi dzīvoja dzimts novada malienā, runāja citu izlokšni [...], ģērbās pēc vecas modes.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 178); 2) savrupnieks; 3) nomalis – “no baļķa vai dēļa atzāģētas malas, kas nav izlietojamas kā lietkoki” (Ancelāne-Kundrate, 75). – “Vajag aizbraukt, būs malka un dažs nomalis derīgs.” (Ancelāne-Kundrate, 19); “Vispirms atridēja dažas malkas šķīlas, nomalu galus no vasaras mājokļa ieejas.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 217)

*Naejat, nūmalīši,
Celiņa nataisat!
Māmiņai viņa meita,
Tos nadevja nūmaļim.
Tdz 43557*

*Spodru guntīņ' i iededzu
Nomališa skaliņā:
Nomališi tie ļautiņi,
Kuri mani zadināja.
LD 15030*

*Nenāciet, nomalieši,
Es neiešu nomalē;
Es brāļiem viena māsa,
Nedos manis nomalē.
LD 10453*

Nomanīt (nuomanīt) – just. – “Nevari kādas pēdas nomanīt?” (Fennels, 1989, 50); “Meita nomanījuse, ka tas pūķis.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 74); “Nomanījis, ka otram brāļam pūķis mājā.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 110); “Sāku nomanīt, ka tikpat puikas, kā otrā pusē meitenes skatījās paslepen uz mani un smējās.” (Atziņas, I, 89)

Nomauka, nomuka (nuomauka, uomuka), zomauka, zomauska (zuomauka, zuomauska) – čūskas āda, ko tā nomet. – “Zuomauka ir čyusku nūmauka. Dūd zyrgam, ka inuoši.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2005); “Ja kur uzgāji zuomauku – odzes novilkto ādu – zināji, ka tur dzīvo tārpi.” (Vaivods, 38); “Tad būs čūskas nomauka, – to apvelci pātagai.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 43); “Mēdz teikt – plīks kā zomauska.” (Rudzīte, 1995, 42)

5521. Kad grūtai sievietei gadās redzēt vai sist čūsku, tad viņas bērns lokoties kā čūska. Pret šo kaiti jāuzmeklē čūskas nomauka, jāiesien drēbes lupatiņā un jāieliek vannā, kurā bērnu mazgā. Jeb arī jāgraudzē uz uguns čūskas āda un tajos dūmos jākvēpina bērns. (LTT)

10308. Uz pušuma liek pulveri saberztu čūskas nomauku. (LTT)

36193. Ja zobi sāp, vajaga pipēt nomauktu čūskas ādu. (LTT)

Nometekls (nuometekls) – 1) “otrā puse” jaundzimušajam, placenta; 2) kaut kas nevajadzīgs, no kā tiek vaļā nometot.

2570. Ja bērnam piedzimstot, nometeklu rok kūts kaktā, tad tam pašam būs mūžā savs kaktiņš, kur dzīvot. (LTT)

22087. Ja, bērnam dzimstot, nometeklu rok sliekšņa tuvumā, tad ātri tautās izved. (LTT)

Nomušīt, mušīt, nomušķīt, nomužīt, nomužināt (nuomušīt, nuomušķīt, nuomužīt, nuomužināt) – nonāvēt, nogalināt, nobeigt. – “Ņēma nevaldāmo veceni [...] krietni mušīt.” (Janševskis, 1983, I, 64); “Kad tik viņš nav viņu nomušījis!” (Janševskis, III, 12); “To viņš nomušis, iesviedis ratos un aizies, ka norūks vien.” (Brigadere, 266); “Nomušīt vienu vārnu – to vistu vanags varētu.” (Vilks, 63)

Noņemt uz grauda – “pareizi kādu lietu nomērot”. (DL, 1894, 76)

Noņemt uz mata – “pareizi kādu lietu nomērot”. (DL, 1894, 76)

Nopēdāt, nopēdot (nuopēdāt, nuopēduot) – 1) “pēdas mīt” (DL, 1894, 161), atstāt pēdu nospiedumus. – “Zaķu nopēdots sniega lauks.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 74); 2) aizvilkt, nolīdzināt kāda (nomirusā vai palicēja) pēdas simboliskā rituālā, kura relikti iespējams saglabājušies mūsdienu parašā pēc kapa uzkopšanas ar grabekli aizrušināt visas pēdas. Tautas tradīcijā bija svarīgi sekot dievības vai laba cilvēka pēdās un tikpat svarīgi neiekāpt ļaunas radības (vilka, čūskas, skauģa u.tml.) pēdās. Pēdu aizrušināšanai (apdejošanai, apstaigāšanai) bedību rituālā bija simboliski jānošķir dzīvo un mirušo pasaules. – “Vajagot nelaiķa pēdas aizmīt.” (Latvijas Saule, 1926, Nr.46, 503)

13590. Ja pāriet par tām pēdām, kur cilvēki lamādamies staigājuši, tad dabūnot kāju sāpes. (LTT)

527. Lai varētu atminēt, kas aizmirsies, tad jāiet atpakaļ pa tām pašām pēdām. (LTT)

5177. Ja mājai vai kādai citai vietai apiet 9 reizes apkārt pēdu pie pēdas vienā celiņā, tad pāri celiņam nekad neiet čūska. (LTT)

*Apdeju, aplēcu
Māmiņas pēdas,
Lai bērni neraud
Staigādami.
LD 27735,1*

*Minami, minami
Māsiņas pēdas,
Lai augtu cita
Tai vietīnā.
LD 27736*

*Minami, slēpjami
Tēviņa pēdas!
Te viņš staigājis,
Te ružinājis.
LD 27737,1*

*Tec, Laimīte, tu pa priekšu,
Es tavās pēdiņās,
Man nav savas māmuliņas,
Kas Laimīti novēlēja.
LD 5068*

Noradums (nuoradums) – ieradums, paradums. – “Katrš dara pēc sava noraduma.” (RLB ZK, 1914, 42)

Noraugs (nuoraugs) – paraugs; pirmavots. – “Rakstu valoda sākās daudz, daudz agrāk, bija tuvāka sarunu, parunu un tradīciju noraugiem.” (Zariņš, 49); “Tie ir mūsu noraugi, mūsu ideāls.” (Zariņš, 23)

Noredzēt (nuoredzēt) – paredzēt, nosapņot. – “Puika noredzējs, kā šam iešot.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 928); “Viņš noredzēja, ka cilvēka spēkam tas nemaz nav iespējams.” (Latviešu teikas, III, 6); “Nevarot arī noredzēt, kā pat nākošā

reizē pie mācītāja izdošoties." (Zvaigznīte, 93); "Noredzēju sapnī, ka tikai šitais dakteris mani izārstēs!" (Poruks, V, 319); "Anna vēl gala nenoredzēja un nezināja, ko atbildēt." (Zvaigznīte, 111). Lietv. 'noredzēšana' – paredzēšana, nojausma. – "Noredzēšana tika konstatēta jeb apstiprināta arvienu pēc notikumiem." (Kaudzīte, 27)

31252. Kam lielas uzacis, tas ko varot noredzēt. (LTT)

6028. Viens drudzī slimnieks noredzējis sapnī, lai viņš izgērbjoties pliks un izlienot caur ūdeni upei pa dībenu uz otru krastu, tad drudzis to atstāšot. (LTT)

*Ej dancot, jaunā mārša,
Laid man kājas noredzēt:
Ja ies kājas šurpu turpu,
Tad būs laba saimiece;
Ja ies kājas eideniski,
Tad ne laba kalpa sieva.
LD 24071*

No rokas mutē – saka par trūcīgiem dzīves apstākļiem. – "Nebijis nekāds turīgs vīrs, tāpat dzīvojis, kā sacīt, no rokas mutē." (Upīte, 1911, 63)

No rokas mutē, no mutes vēderā – saka par trūcīgiem dzīves apstākļiem. – "Dzīvojis ar savu Līzi diezgan pagrūti [...] No rokas mutē, no mutes vēderā." (Upīte, 1911, 73)

Norunāt (nuorunāt) – apvārdot, ar buramvārdu palīdzību apturēt sāpes vai kādu slimību. – "Jys muocieja nūrunuot vaines." (Anele Dubrovskā, Latgale, 2003). Lietv. 'norunātājs, norunātāja' (nuorunātājs, nuorunātāja) – tas, kas dziedina ar vārdu palīdzību.

Nosēdās zemajā krēslā – "izzobo, ja kāds sēzdamies nosēžas zemē, krēslam garām". (DL, 1894, 76)

Notālums (nuotālums) – notāle, lielāks attālums, atstatums. – "Piepeši vīrs ierauga – notālumā spīd uguns." (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1. puse, 934); "Sācis pērkons rūkt notālumā." (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 210); "Drīz būs jācinās, jo notālumā zeme sāk dimdēt." (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 67); "Šoreiz tu paliksi notālumā, es iešu pili ķēniņa meitu dabūt." (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 151); "Jau notālumā uzsaucu labi pikti: "Ko kaujaties, pagāni!" (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 342); "Nejauki bijis nobaidījies, negājis pakaļ, tik notālumā noredzējis, ka pestelis uzķūris uguni." (Lerhis-Puškaitis, 1903, 85)

Novalka, novelka (nuovalka, nuovelka) – čūskas āda, ko tā nomet.

5185. Čūska saka: "Cilvēki brīnās par čūskas novalku, bet, ja tie paši savu novalku redzētu, tad gan būtu patiesi ko brīnoties." (LTT)

Novēlīgs (nuovēlīgs) – labu vēlošs; labvēlīgs. – "Tā bij laba lielmāte, visiem zemniekiem isti novēlīga." (Upīts, 1987, 527); "Novēlīgs prāts." (DL, 1893, 149). Pretēja nozīme 'nenovēlīgs' (nenuovēlīgs) – otram labu nevēlošs. – "Tik novēlīgs: ne viņš tās ķimenes sējis, ne kopis, ne viņš tās lasis, bet, lūk, otram nenoliecas." (Kreicērs, 1960, 34); "Esmu pārliecināts, ka tavus nopelnus nenoliegs [...] nenovēlīgi ļaudis." (Austriņš, 1963, 75). Lietv. 'novēlība' (nuovēlība) – laba vēlēšana, labvēlība. – "Līdzcietība, novēlība bija viņa dzīves dzenūji." (Mīlenbahs, II, 885)

17975. Nedrīkst rādīt kustoņus nenovēlīgam, skaudīgam un citādi jaunam cilvēkam, tad kustoņi saslimstot. (LTT)

ŅIEBURI

Ņ

Ņaika – vica, stiba, žagars; sikсна. – “Ganēns arvien turējās to ņaiku.” (Anna Roga, Kurzeme, 2007); “Dabūsi ar ņaiku!” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 112); “Ne ar ņaiku, ne ar kančuku viņš nav liecams.” (Kalna, 1993, 165)

Ņemt kājas par pleciem – mukt, bēgt. – “Zaķis ņem kājas pār pleciem un aiziet, ka nokūp vien.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 28)

Ņiburis, ņiburs – 1) rokas mazais pirksts; 2) kaut kas maziņš, ļoti sāciņš. – ““Skotīš: ņiburs jau staigaj,” saka, zīmējoties uz mazu bērnu.” (Brencis, 128)

Ņieburs, ņieburis – sieviešu tautastērpa sastāvdaļa, cieši auguma virsdaļu apņemoša isa jaciņa, ko velk virs tautiskā krekla, lai augums izskatītos slaidis. Viskrāšņākie ņieburī Kurzemes tautastērpiem, īpaši Ņicā, Rucavā, Alsungā, Bārtā. – “Svētdienās un godos meitas nēsāja virs krekla tumšu, sarkaniem dzīpariem izšūtu ņieburī (jaku bez piedurknēm).” (Jurgens, 12); “Ņieburu gatavo dažādos veidos – priekšā, mugurā vai sānos sapogājamu.” (Meijbergs, 1938, 184); “Vienkrāsainas vai rūtainas drēbes ņieburī ieviesušies jaunākā laikā, un sākumā tos valkāja tikai precētas sievas.” (LKV, I, 686); “Agrākos laikos ņieburī bijuši arī sarkani.”; “Vēlākos gados kamzoļus bez piedurknēm (ņieburus), ko sauca arī par vestēm, šuva pa lielākai daļai no tumši pelēkas vai zili pelēkas vadmalas.” (Janševskis, Ņica, 43); “Jaunavas un sievas raibos, krāsainos lindrakos, baltos, garpiedurķņainos kreklos ar izšūtiem ņieburīem virsū.” (Veselis, 1991, 24); “Kad tagad tikai drusciņ pavairāk izgriež jaciņu vai ņieburīņu pie kakla, tad mātes tūliņ rājas un vecāsmātes kaunina.” (Janševskis, 1983, I, 57)

Ņikutis, ņikucis – mazs, bet kārojams nieciņš. – “Man pašam neatstāja ne vismazāko ņikuci.” (DL, 1894, 161)

Ņira – vaska atkritumi. – “Viens vīrs – bārdainis šūpoja tādu kā svēpekli, kas smirdēja pēc bišu ņirām.” (Pelēcis, 1971, 55)

ORTI

O

Obaža – nelaime, liksta, ķeza. – “Ak tu obaža, – tā jau dzeguze!” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 249); “Redzi nu. Un nebūtu klausījies, būt atkal piesitusies kāda obaža.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 55); “Tāda obaža ķērās pie sirds... aizbraucis neatvadījies – varbūt uz gadu, varbūt ilgāk... ak dievs!” (Zariņš, 90)

Odere, odera (uodere, uodera) – 1) padrēbe mētelim u.c. – “Kas dos arāja mētelim zīda oderi! Kādi svārki, tāda odere.” (Milenbahs, IV, 412); “Norāva svārku oderei atplisušu lēveri.” (Upīts, 1984, I–II, 215); 2) tarba; auzu kule zirgam. – “Kar zirgam oderi, lai ieēd!” (Milenbahs, IV, 412); “Bez steigas savāca brokasta traukus un zirgu oderes un aizsoļoja taisni pa noecētā lauka karstajām smiltīm.” (Veselis, 1991, 151). Aizguvums no vācu val.

*Šitie svārki, tā odere,
Tie kopā nederēja,
Šiem svārkiem vajadzēja
Citas linu oderītes;
Tām puīšam vajadzēja
Diženākas mātes meitas.
LD 21334*

*Lūgšus lūdzu tautietim
Manas drānas neizdot:
Valkā manus linu kreklus,
Liec villaines oderē!
LD 27362*

*Bried, kumeļ, nebēdā,
Es bridumu aizmaksāšu:
Auzu došu oderē,
Smalku linu pātadziņu.
LD 29656*

*Neba pieši, zābaciņi
Dīda manu kumeliņu:
Ik rītīna ligaviņa
Ar auziņu oderīti.
LD 29857*

Oderēt I (uoderēt) – barot zirgus ar auzām no siles; ieturēties. – “Zirgus oderējot.” (Janševskis, I, 217); “Viņi nospriež ieoderēties tā pamatīgāk.” (Zariņš, 124)

*Pats pirmais precīniēks,
Sargi savu muguriņu:
Tīks māšiņa raudināta,
Tīks mugura oderēta.
LD 26072*

*Uguns puisi, uguns puisi,
Turi labu uguntiņu!
Ja tu labi neturēsi,
Tīks mugura oderēta.
LD 21112*

Oderēt II (uoderēt) – vadīt ragavas ar īpašu koku palīdzību. Lietv. ‘odere’ (uodere). – “Ziemu, baļķus vedot, pakaļējās ragavās iestiprina divus garākus kokus, ar kuriem vada ragavas. Šos kokus sauc par oderēm.” (Milenbahs, IV, 412). Aizguvums no vācu ‘runder’ – stūre.

Odnēs (uodnes), sk. Uzkalas.

Okstot, okstit (uokstuot, uokstīt) – meklēt; vietu meklēt. – “Bites oksto.” (DL, 1894, 162); “Suns oksta zaķa pēdas.” (Milenbahs, IV, 415); “Pāris reizes sacēla ausis un, it kā kādas pēdas saokstījis, pēkšņi aizdiedza pa sasalušo zemi, ka nodimēja vien.” (Leimane, 1990, 42); “Kuo tie sprākle te ukstinē?” (Kalna, 1993, 164)

*Veci vien, veci vien
Mūs' māsiņas vedējiņi;
Viens pats bija pajaunāks,
Tas ar liku deguniņu,
Visus kaktus izokstīja,
Visas bļodas izvandīja.
LD 20376*

Olekts (uolekts) – 1) sens garuma mērs, kas atbilda 60,94 cm. – “Par rokas olekti sauc to garumu no ikšķa gala līdz elkonim (elkoņa galam).” (DL, 1894, 151); “Rokā olekts garš apaļš dzelzs stienītis.” (Upīts, 1984, I–II, 194); 2) ikšķa olekts – “Dūre ar izstieptu uz augšu ikšķi.” (LKV, XIV, 26693); 3) mēraukla. Vārds no ide. *el- liekt, tās pašas cilmes kā ‘elkonis’ (Karulis, I, 635).

Latvieši ar olekti vispirms jau mērīja dažādus audumus. Ar olekti mērīja arī dažādus priekšmetus, piemēram, krēsla apakšējai malai bija jābūt olekti platai un pie viesību galda katram paredzēja vietu olekts platumā. (Zemzaris, 30)

1595. Kad audeklu liek uz stellēm, tad jāvēra klimpas, jo tad būs audekls tikdaudz olekšu garš, cik klimpu. (LTT)

32961. Vilkam skroderis aizbāzīs aiz mugurkaula olekti, no kura laika vilks griežas tikai ar visu muguru. (LTT)

*Meit' uz meitas vaicājās,
Cik olekšu lindrakos.
Citai piecas, citai sešas,
Kas bagāta, tai deviņas.
LD 5687*

*Dod, Dieviņ, man zemīti,
Neba man daudz vajaga:
Vienas ases garumiņu,
Olektītes platumiņu.
LD 27542*

Olnīca (uolnīca) – mājlopu ceļš no mājām uz ganībām. – “Olnīcai gar abām pusēm sēta četrām kārtīm, lai lopi neizbradā labību.” (Upīts, 194); “Govis maudamas dodas mājās pa olnīcu.” (Melnais Alksnis, 394); “Zēns piesien kazu olnīcā pie stubura un pats caur sētu cauri āboļos.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 285); “Dzirdēja divas balsis runājam kāpostdārzā aiz biežās zediņu sētas, kas atšķīra dārzu no olnīcas.” (Apsīšu Jēkabs, 435). Vārds atvasināts no ‘olis’ (uolis) – apaļš akmentiņš, kas viegli veļas vai ir valstāms, resp., ‘olnīca’ ir oļiem, akmeņiem noklāts ceļš (Karulis, I, 635).

Oma (uoma) – 1) garstāvoklis, noskaņojums; 2) prāts, uztveres spēja; atmiņa, piemiņa. – “Kad nu eji, tad tik visu labi ieliec omā, ko tev katrs saka.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 27); 3) daba, raksturs. It kā sens aizguvums (līdz 13.gs.) no senkrievu ‘um’ – prāts (Karulis, I, 635). Jebkurā gadījumā vārda nozīme latviešu valodā attīstījusies no ‘prāts, uztveres spējas – atmiņa, piemiņa – daba, raksturs – garstāvoklis’. – “Mūsdienu literārā nozīme ‘garstāvoklis’ ir A.Kronvalda ieteikta.” (Karulis, I, 635)

Ore (uore) – gari rati ar augstiem redeļveida sāniem siena, labības vešanai. – “Vakarā dažas siena gabanas krāvām orē.” (Toreiz Sēlijā, 44); “Ore ir tādi dziļāki rati, tās malas ir tādas augstākas.” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007); “Ore aiz ores, kas diendienā pāri ligoja, riesa dziļas grambas.” (Kalniņš, 1977, 25); “Pa /ceļiem/ garā virknē slid

rati – vidzemnieku droškas, vāgi un ores.” (Lapiņš, 1936, 165); “Kaimiņi sabraukuši ar orēm.” (Ancelāne-Kundrate, 59); “Pavisam septiņi cilvēki – na, tur ir gan pieslānīta ore!” (Janševskis, 1983, II, 24); “Viņi lauza celmus [...], svieda tos savās orēs un dzina mājās.” (Miesnieks, 12); “Ar tiem piekrāvuši abējas ores.” (Janševskis, I, 390)

Ornāji, ornāgi, ornagi (uornāji, uornāgi, uornagi) – zvejniecībā vada jeb velkamā tikla spārni. – “Garajam /vada/ maisam kulei, āmim [...] priekšgalā ir divi spārni – ornāji, ornāgi.” (Bilenšteins, 2007, 346)

Orta, orte, Orts (uorta, uorte, uorts) – agrāku laiku monēta, kas atbilda ceturtdaļdālderim jeb astoņpadsmit grašiem, cara laikos 30 kapeikām. – “Domā, ka šis vārds cēlies no viduslaiku latīņu vārda ‘quarto’ – ceturtdāļa.” (Latvijas Saule, 1930, Nr.91/92, 1013); “Velnš iedevis melnu ogli, saimniece to ietinusi lupatā un aizmaksājusi orti.” (Rakstu krājums, 1896, 18); “Pats nemaz nekustējies, tikai acis grozījies kā ortus.” (Upīte, 1911, 91); “Ko tu skaties tik lielām acīm kā uortiem?” (Milenbahs, IV, 420); “Par ortu pirktais lielais, melnais gailis vēlās kūleniski pa zariem zemē.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 95)

*Nedzer manis kumeliņis
Neziedotu ūdentīņu;
Metu mārku ūdenī,
Tad dzer manis kumeliņus.*
LD 29861

Var.: 3. Sviedu orti Daugavā.

*Jānišam, brālišam,
Suns izkoda perdamo;
Ortu deva kalējam,
Lai kaļ jaunu perdamo.*
LD 35069

*Dziedat, meitas, manu dziesmu,
Nemiet mani palīgā;
Sienat manu kumeliņu
Zaļā zīžu pavadā.
Ja viņš to pārrāvis,
Es jau jaunu nopircīš!
Par spridīti orti devu,
Par olekti dālderīt'.
Par to visu gabaliņu,
Tur es pati pasolos.*
(DL, 1894, 152)

Osa, ose (uosa, uose) – vīra vai sievas māte (Fennels, 1989, 83). – “Kronvalds vēl piemin vienu radinieci osu, ko tagad saukā par švēģerieni.” (DL, 1891, 5)

Osis (uoosis) – sievastēvs vai vīratēvs, “par ošiem sauc vieni otru arī vīra un sievas vecāki”. (LKV, XV, 30069)

Osiņa (uosīņa) – trauks, kurā ietilpa ceturtdaļlitrs degvīna. – “Logā kreiso sānos nagliņu rindā vara trauki piekārti, kā: alus stops [...], osiņa (kortēls), pusosiņa (puskortēls), mēriņš (čarka).” (Jurgens, 72); “Pusdienā namnieks deva brandevīna vedējiem skābus kāpostus ar vērsa gaļu, rupju maizi un vēl katram divas osiņas brandevīna.” (Jurgens, 64); “Kroga papa, dod osiņu ceļa kājai!” (Jurgens, 79)

Otainis, otenis (uotainis, uotenis) – “āra bērzs, kam zari, otenāji, derīgi pirtsslota” (LKV, XV, 30134); sausā zemē augošs bērzs ar augšupejošiem zariem, kas noder slotu griešanai.

Otainis – bērzu suga robainām, asām lapām; purainis – glumām lapām. Mazsalacas un Rūjienas pusē saimnieki mēdz pērties otainišu slotām, kalpi purainišu slotām. Tādēļ arī dažī sauc otaini par saimnieku bērzu un puraini par kalpu bērzu. (LD, I sēj., 623)

*Kam tu augi, otainīti,
Purainišu krūmiņā?
Kam tu nāci, mātes meita,
Kalponišu pulciņā.*
LD 4058,1

*No tā viena otainiša
Divējādas slotas grieza:
Mana māte pazarīti,
Sveša māte galotnīti.*
LD 23645,2

*Kam tu augi, purēni,
Otenišu pulciņā?
Kam tu stāvi, kalpa dēls,
Tēva dēlu pulciņā.
LD 4058,2*

*No tā viena otenišu
Divējādas slotas griezu:
Sav' māmiņai pazarītes,
Viramātei galotnītes.
LD 23347*

Oternieki, otrenieki, otrnieki, otrinieki (uoternieki, uotrenieki, uotrnieki, uotrinieki), saukti arī par kājniekiem – agrākos laikos tie, kas muižas darbos “ārda mēslus un kasa sienu” (DL, 1893, 74); paligstrādnieki. – “Jāsūta uz muižu otrinieks.” (Zariņš, 1985, 78); “Kā otriniekos, tā trešiniekos parasti sūtīja sievietes.” (Švābe, Latvijas vēsture, 38); “Netālu [...] ir māžu (spoku) dūksts, kur senāk kārtnieki, otrnieki (muižas darbinieki) baidīti.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 412)

Otrie gaiļi – laiks ap trijiem nakti, ko iezīmēja gaiļu otrreizēja dziedāšana. – “Otros gaiļos meitas nogulās rindas pirmā pusē, puīši – otrā pusē.” (Jurgens, 106); “Bija sataisījušies [...] vēlākais otrs gaiļos uz Rīgu braukt.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 60); “Vēl labi atceras, kā viņš mīcījis mālus savam tēvam, celdamies tāpat kā riju kūļēji līdz ar otrajiem gaiļiem.” (Pujāts, 1960, 22)

Ots, ote (uots, uote) – 1) noteka, rene, pa kuru notek ūdens, arī virca no kūts. – “Priekšā bija laidars un liela ots.” (Leimane, 1990, 38); “Izlej ūdeni pa oti.” (Milenbahs, IV, 426); 2) agrākos laikos dobums, padziļinājums krāsni. – “Otiņā žāvē zekšes.”; “Sarus pelnus otē!” (Milenbahs, IV, 426)

Ozeriņš, ozerings – Livonijas laiku sudraba nauda, kas bija vienlīdzīga ar pusmārku. – “Ozerings bija pus mārkas vai astoņas lotes sudrabā, bet kaltā naudā ozeringa vērtība svārstījās no divām līdz četrām mārķām.” (Dunsdorfs, 1956, 48); “Neviens zemnieks nedrīkst pirms pagasta (nomaksāšanas) braukt uz Rīgu – sods par to ir 3 ozeringi.” (Dunsdorfs, 1956, 127); “Kā pārējie lauksargi, arī Grebūns saņēma algu – vienu ozeringu gadā.” (Dunsdorfs, 1956, 48)

Par to, ka atmetāt ticības sakramentus un cēlāt karu pret ordeņa brāļiem, saviem kungiem, un gribējāt visu Livzemi ieraut atpakaļ elkdievībā, bet īpaši par to, ka, nievādami visaugstāko Dievu un zobodamies par mums un visiem kristiešiem, ziedojāt pagānu dieviem āžus un citus dzīvniekus un nosviedāt tos lejā mūsu un visa karaspēka acu priekšā, prasām mērenu summu sudraba, proti, simt ozeriņu jeb piecdesmit marku sudraba no visa jūsu novada. (Indriķa hronika, 179)

Vispirms pieņēma, ka ozeriņi bijušas sudraba saktas, kuras varēja nēsāt pārtikušas zemnieku sievas [...] Ticamākais ir pieņēmums [...], ka ozeriņš identificējams ar sudraba naudas stienīti, kura masa šai laikā vidēji ir ap 100 g, kas labi atbilst hronista ozeriņa vērtējumam salīdzinājumā ar sudraba marku [...] Tātad šai gadījumā vācieši no vietējiem iedzīvotājiem pieprasīja ap 10 kg sudraba. (Indriķa hronika, 393, Ē.Mugurēviča komentāri)

Laikam gan būs taisnība tiem, kas pieņem, ka svešā mutē sabojātā formā 'ose', 'osse' slēpjas vecais baltu vārds zeltam: senprūšu 'ausis', leišu 'auksas', lat. 'auss' (ģen.: 'ausa'), lat. 'aurum'. Acīm redzot pazīstamā dainā “Sijājot auzas bira, / Niekājot sudrabiņš” saglabājies vēlāko paaudžu nesaprasts zelta nosaukums, ko apstiprina tas, ka šīs dziesmas citos variantos auzu vietā stāv zelts [...] Tātad svešo valodu nosaukums 'osering' kādreiz nozīmēja 'zelta riņķi' [...] Mūsu senie kungi un lielkungi pēc ziemeļnieku karaļu parauga valkāja un lietoja naudas vietā zelta aproces un gredzenus, kas, zeltam izzūdot, vikingu laikos tika atvietoti ar sudraba spirālēs satītiem stienīšiem, uz kuriem pārnesa agrāko zelta ozeriņa nosaukumu. (Švābe, Straumes avoti, II, 231–232)

P

Paberi, paberes, pabari, pabārķši, pabārķški, pabārški, pabārsti – labības vai citi smalkumi; milti, ko pirms cepšanas pabārsta zem maizes klaipa. – “Klājiena padibeni (kas tātad sastāv no graudiem, vārpām, skarām, pelavām un labības smalkumiem – paberiem) vēlreiz pārkuļ.” (Ligers, 95); “Vistām pamet tikai tādus pabāršķus.” (Mīlenbahs, III, 7)

4656. Ja circeņus grib izdzīt, tad pirmais maizes kukulis, no krāsns laukā velkot, jāuzliek uz loga un jānopūš tam pabari. (LTT)

18252. Pabaru uz maizes lizes jākaisa bieža kārtā, lai bērniem biezi mati aug. (LTT)

Nepieder auzu milti

Kviešu miltu pabārķšiem;

Nepieder bārenīte

Tēva dēla ligaviņa.

LD 5167

Pabērni – 1) bērni no citas laulības. – “Pamātes jūtas pret pabērniem saltas, noraidīgas, naidīgas.” (Apsesdēls, 1929, 867); 2) nievātie, neievērotie, atstumtie.

Ko, Dieviņi, tev sariebu,

Ka tu manim grūtdarīji?

Jau uzaugu pie pamātes,

Vēl ieveda pabērnos.

LD 5135

Es uzaugu pie pamātes,

Āzved mani pabērnos.

Tā nedaru pabērnim,

Kā pamāte man darīja.

LD 5190,1

Gauzi raud pabērniši,

Redz pamāti atvedot:

Pamātei rikšu sauja

Zem baltās villanītes.

LD 5116,1

Priede, egle kalniņā,

Paeglīte lejiņā;

Mātes bērni pie māmiņas,

Pabērniši maliņā.

LD 4172

Pabroķi (pabruoķi), pabruki – koka atspaidi. – “Pabroķi – slīpi atspaidi, viens gals pret zemi, otrs pret kaudzes kārti. Tādā veidā pabroķi aplikti visapkārt kaudzes kārtij.” (LTMSP, 252); “Kad nav pamatu, tad būvei stūros paliek kokus. Tos sauc par pabruķi. Pabruķus novāc, kad liek istos pamatus.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 122)

Pabūklis I – dzīvojamā ēka. – “Jaunsaimnieks jau uzcēlis sev pabūkli.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 123)

Pabūklis II – baļķu bīdāmā, veļamā, ritināmā kārts. – “Maktīgas priedes un diži uozuoli, arī karkli un alkšņi, ja vaig buosāka, pabūklā, va akal žuoga riķamis.” (Kalna, 1993, 164)

Pacelle, pacelne – 1) vieta zem ceļgala vai ceļgalam mugurpusē. – “Tomēr viņš baidījās, un paceles viņam satricējās.” (Milenbahs, III, 11); 2) zeķes apsējs ap ceļgalu; prievīte. – “Kūts durvis, vārtus, ābeli, ozolu, liepu un vītulu viņa apveltīja pacelnēm.” (Jurgens, 105); “Josta bija liela pacelne (prievīte) un tika austa uz lielā ērkūļa ar nītēm un koka nazi.” (Jurgens, 12); “/Kāzēnieku/ zirgu loki tika izgreznoti zaļumiem, pacelnēm.” (Jurgens, 103)

Pacienā – pacienāšana, pamielošana. – “Publikas pacienāi uzstādīja mucu alus, dalīja baltu Jāņu maizi, drūzmā meta naudu un piparkūkas.” (Štūlis, 1937, 25); “Esot pelnījis labu pacienu.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 132). Darb.v. ‘pacienāt, pacienīt’ – pamielot.

19876. Budēļus labprāt pacienāja ar ēdieniem, dzērieniem, pat ar naudu. (LTT)

30213. Agrākos laikos, kad māte šķīra bērnu no krūts, šķirību dienai izvārija tikai biezu putru, ar ko mājeniekus pacienāja. (LTT)

13762. Ja ciemiņus pacienā ar kāpostu zupu, tad tas nozīmē, ka grib, lai ciemiņi izklist. (LTT)

Pāde, pāte, pādis – 1) krustbērns, resp., tas, kas pēc krustībām ir krusttēva (ari krustmātes) aizgādniecībā. – “Par pāditi sauc mazu, tikko nokrustītu bērnu.” (DL, 1894, 4); 2) krusttēvs vai krustmāte, vai abi kopā. – “Lielā Anna ir viņas krustmāte, tāpēc bērni to godā par pādi.” (Balandnieki, 202); “Nu, Pēter, nobučā nu pādem roku!” (Balandnieki, 333); 3) vārdošanas jeb krustību rituāla dalībnieks. – “Pamatā latīņu ‘pater’ – tēvs, no kā ‘pater’ (‘pater spirituālis’) – garīgais tēvs; kristību liecinieks.” (Karulis, II, 5). Vārdu uzskata par senu aizguvumu no vācu val., droši vien saistībā ar kristietības un tās baznīcas rituālu ieviešanu latviešu tradīcijās. Folklorā vārds gan visbiežāk sastopams ne pats par sevi, bet kopā ar krustību darbību apzīmējošo latviešu vārdu ‘dīdīt’ (‘pādi dīdīt’).

Par pāditi sauc mazu, tikko nokrustītu bērnu. Agrāk bija ieraša kristībās, kad kūmas pie galda sēdēja, katram ņemt mazo, drusku paauklēt un atdot citiem, dziedot:

Slīdi nu, pādīte, no roku rokām:

No Pētera rokām uz Maijas rokām.

Še nu pieminēja to vārdus, kas līdzās sēdēja, kuri bērnu (pāditi) viens otram atdeva. Par auklējumu dabūja kūmas pāri cimdu katrs, kurus vajadzēja tūlī bāzt azotē. Kurš drusku aizkavējās, to apdziedājuši sekoši (viņa vārdu pieminēdami):

Es pazīnu Jānišam nemīlīgu krustameit’ (dēl’):

Rokā cimdus neturēja, neiebāza azotē.

(DL, 1894, 4)

Jājami, kūmini, caur zaļu birzi,

Cērtami pādei šūpuļa kārti.

LD 1683

Skaties, skauģīti, caur žoga posmu;

Skauģim akmenis, man pāde rokāi.

LD 1563,1

Kūmiņas, kūmiņas, vākaties!

Metīsim pādītei jostiņas naudu,

Tīsim pāditi līdz kāju galam.

LD 1755

Padievs – gars, pārdabiska būtne. – “Ezera malā senāk bijis akmens, uz kura padieviem ziedojuši.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 413)

Pads – blietētu mālu kārtā rijā vai citā ēkā; māla klons. – “Man būs rijai jāieliek jauns pads, jo vecais ir dobelains.” (DL, 1894, 162); “Pods beja kulam, rejai i veļ

nameņam, podu taisiē nu muola.” = pads bija kulam, rijai un vēl nameņam, padu taisija no māla (Reķēna, 1975, 146).

Pagaisma, pagaisme – ritausma; īss brīdis pirms saullēkta; gaismas apakša. – “Nakti dzimušam bērnam atdodoties tumši lopi, dienā – gaiši, pagaismā – raibi.” (Pētersons, 1901, 31); “Šorīt biju pa pagaismu nomodā, pēcāk aizmigu.” (RLB ZK, 1914, 44)

Pagare – pazeme, mirušo valstība. – “Ne-bū-ti-bā... Drausmīgs nosaukums, labāk tad uz pagari, tur vismaz karstums un velni, saprotams – ja dursta ar dakšām, nav patīkami, bet pie visa pierod.” (Zariņš, 111–112)

Paģist – ievērot, atcerēties. – “Īekam tā paģida atgriezties, viņai jau bij noskūpstīts vaigs.” (Blaumanis, II, 62); “Muižā vesela kūts pilna aitām un jēriem, nemaz nepaģistu, ka viena trūkst.” (Upīts, 151)

Paijas – 1) rotaļlietas. – “Drāztija un graizija ar nazi dažādus daiktiņus un nieka lietišas bērnu paijām.” (Janševskis, 1994, I, 115); “Paskatījies – esot tāda mālu pīlīte rokā, tāda bērnu paijiņa, ko podnieki pārdod.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 22); 2) glāsti, apmiņošana. – “Glaudi un paijas viņu te negaida, to viņš zināja.” (Zeibolts Jēkabs, 103). Darb.v. ‘paijāt’ – lolot, glāstīt. – “Meža malā vējiņš paijā zāli.” (Milenbahs, III, 34)

Paisikla, paisikle, paisekls, paisekle, paisekla – ierīce, ar kuru linus vai kaņepes paisīja. – “Paisiklās bij ieģrūdis nagus – diviem pirkstiem gali nost.” (Upīts, 1987, 109). Lietv. ‘paisīšana’ – linu apstrāde. – “Kas tad mikstā laikā par paisīšanu, kad sauja tūliņ atlaižas un paisiklas nekož, ka lai vai nolūst.” (Upīts, 21); “Linu paisīšana notika ziemā milzīgā kulā.” (Veselis, 1956, 34). Darb.v. ‘paisīt’ – 1) mīdīt, stampāt, grūst, lauzt. – “Kas /linus/ noplūks, kas izpaisīs un izkulstīs?” (Upīts, 1987, 281); “Pēc pusnakts, ap pirmajiem gaiļiem, visu saimi ceļ augšā linus paisīt.” (Ķuzāne, 17); 2) sist. – “Es viņu paisīju kā pelavu maisu.” (Milenbahs, III, 35). Pamatā ide. *peis-: *pis- grūst, smalcināt (Gamkrelidze, Ivānovs, II, 692).

Kādreiz lini esot nevis malti ar linu maļamo mašīnu, kur tos salauzīja un no spaljiem atbrīvoja rievaini bērza koka veltņi, bet apstrādāti ar roku darbināmās paisiklēs (mistīklās). Sacīts, ka lini paisāmi. (Viese, 27)

Paisiklas ir paresns, garš koks, kas ar vienu galu balstās uz zemi, ar otru – uz divām koka kājām, kas vai nu ieliktas no cita koka, vai izveidojas no tā paša koka zaru izaugumiem. (Latvju raksti, II, Krustpils, 86)

Pajomis (pajuomis) – ēkas paspārne; pažobeļe; pārkare. – “Tā pildījās tīniņas klēti un apcirkņi rijas pajomi.” (Janševskis, 1981, I, 251); “Zirgi izbraukti no pajomja sētā.” (Janševskis, 1981, II, 25); “Viņš neapturēja vis klētspriekšā pajomē [...], šoreiz laukei bija jāņem par labu dadžainā žogmale.” (Janševskis, II, 64); “Biezajā eglju pajomī bija melna tumsa.” (Janševskis, 1981, I, 61); “Izejot no krēslainā eglju pajomja, viņi bija pārsteigti par jauko rītu.” (Janševskis, 1981, I, 62)

Pakares, pakari, pakars, pakara – 1) durvju viras jeb eņģes. – “Nesavā balsī iebļaudamies un durvis aiz sevis tā aizcirdams, ka tās gandrīz izlēca no pakarēm.” (Janševskis, II, 128); 2) āķis, pakaramais. – “Ņem savu kokli nost no pakara!” (Milenbahs, III, 41); 3) svētku rotājums. – “Pakarus taisīja no salmiem, ēveļu skaidām, olu čaumalām, krāsainām lupatām un raibiem papīriem [...] Ļoti iemīļoti bij salmu stiebru

izstrādājumi, kas [...], pie griestiem karājoties, no mazākās gaisa kustības grozījās un šūpojās.” (LKV, XV, 30374); 4) piekars; zieds u.c., kas nokarājas uz leju.

*Kādi ziedi pupiņai?
Raibi ziedi pupiņai.
Tie nebija pupu ziedi,
Tie bij Dieva pakariņi.
LD 32518*

*Lazd' ar ievu noziedēja
Daugaviņas maliņā:
Lazda vara pakariem,
Ieva zelta vizuļiem.
LD 2776*

*Sav' gotiņu appuškoju
Ar zaļiem pakariem;
Puško, Dievs, citu gadu
Ar vērsiemi, telitēm.
LD 32417,1*

*Naigas naigas tās meitiņas,
Istabiņa izpuškota
Ar ozola lapiņām,
Ar dimanta pakariem.
LD 32674*

Pakši, pakšķi – guļkoku ēku celtniecībā baļķu galu savienojuma veids. – “Vējš gaudoja un kauca ēku paspārnēs un ap pakšķiem.” (Jurgens, 42). Pamatā ide. *pāk- saistīt, nostiprināt; salaidums, savienojums (Karulis, II, 11).

Māju stūros guļbaļķi sastiprināti krusta pakšos. Baļķiem augšpusē iecirta apaļīgu robu apmēram puskoka dziļumā, kurā iegūla nākamais baļķis, vai arī baļķu galu augšpusē un apakšpusē iecirta apmēram vienu ceturto daļu. Šos apmēram puspēdu garos baļķu galus latvieši sauc par pakši, pakši vai pakšķi. (Bilenšteins, 2001, 22)

10373. Māju ceļot, pirmās kārtas pakšķi jāiecērt krusts, jo tad tā māja ir svēta. (LTT)

7273. Māju ceļot, pirmajā vaiņagā katrā pakšķi iecērt krustu, katrā krustā ieliek cērmūškas (sērmūškša) zariņu un dzivsudrabu, kas, ielaists putna spalvā, tad aizsargās no ļauna. (LTT)

7279. Kad jaunai ēkai uzceļ spāres, tad uz pakšu gala jānokauņ gailis, uz jumta jāuzceļ eglīte un pār to jāsviež šnabja pudele; ja pudele saplīst, tad māja būs laimīga, ja ne, tad nelaimīga. (LTT)

9498. Grābekli nevar sliet pie pakša ar zariem uz augšu, tad atvelk lietu. (LTT)

29162. Lai suns neaizbēgtu no mājas, tam jānogriež no astes vilna un jāiesprauž mājas pakši. (LTT)

Pakulas – mazvērtīgie lini. – “Linus ar speciālu suku izsukāja, lai labos linus atdalītu no pakulām – salauztiem un mazvērtīgiem līniem.” (Laika soļos ieklausies, 235); “Izšķir divējādas pakulas: rupjās gala pakulas un labās pakulas. No pēdējām vērpj arī pakulu dziju.” (Ligers, 124)

Ja vietā, kur sukāja linus, iekļuva vista, un kājas tai sapinās pakulās, tad bez palīdzības viņa nevarēja no tām atbrīvoties. Vēl tagad saka: sapinies kā vista pakulās. (Laika soļos ieklausies, 235)

11002. Jaungada vakarā vajaga paņemt pakulas, uztaisīt divus vienādus kamoliņus un iedomāties kādu pāri, kuram varētu būt kāzas. Pielaiš abiem kamoliņiem reizā uguni; ja abi gaisā saskries kopā, tad kāzas notiks. (LTT)

*Kas man deva, bāriņam,
Dārgas drēbes gabaliņu?
Pakulu man kreklīnis,
Nokulstnišu lindraciņi.
LD 4561*

*Atstājies, tēva dēls,
No maniemi, bārenītes!
Tev bij pieši, tev zābaki,
Man pakulu snātenīte.
LD 5079*

*Savērpju līniņus i pakuliņas,
Nu iešu dziedāt upītes malā.
LD 704*

*Mazajam līniņam,
Tam ir siksta pakuliņa;
Mazajam bāliņam,
Tam ir gudris padomiņš.
LD 3412*

Pakutra – odere, paodere, padrēbe, t.i., mētelim, uzvalkam, bruncim u.c. apakšā pašūta plāna drēbe. – “Vysa pakutra izpleisa.” (Regīna Kudiņa, Latgale, 2006); “Mieteleits ar pakutri.” (Regīna Kudiņa, Latgale, 2006)

Paķele, paķila – austs, šaurs apsējs (visbiežāk zeķēm). – “Pina paķilas, prievitus, auda jostas.” (Atziņas, I, 31); “Paķele izšķiras no prieveta caur to, ka pirmējā ir pīnes veidā, pusapaļa, kamēr pēdējā plakana.” (DL, 1894, 162); “Zeķu apsīšanai lietoja raibi izrakstītas pītenītes – lielsaišķus, paķeles.” (LKV, I, 686); “Agruok zeķis beja tik da ceļim, apsīēja meitinis zeķis ar paķeļom.” (Anna Kažuka, Latgale, 2007); “Apkackle priekšā ar austu prievīti (vai pītu paķeli) sasieta.” (Mežgalieši, 61)

415. Kad aitas cērp, tad tām vajaga kājas sasiet ar vilnas paķeli, tad aitām bieza vilna. (LTT)

*Kam tie zirgi, kam tie rati
Pie Saulītes nama duru?
Dieva zirgi, Laimas rati,
Saules meitas precenieki.
Saule, meitu izdevuse,
Lūdz Pērkonu panākstos.
Aizbraukdamis Pērkonītis
Nosper zelta ozoliņu.
Trīs gadiņi Saule rauda,
Zelta zarus lasīdama.
Zelta zarus salasījse,
Saule dala dāvaniņas:
Liepai kāra zelta dvieli,
Ozolami dimantiņa;
Mazajami bērziņami,
Tam uzkāra sudrabiņa;
Sīkajiem kārkliņiem
Pa pārim paķelišu.
LD 33802,1*

Palaida, palaide – 1) agrāk – kopējas ganības ciemā. – “Palaidē ganās cūkas un aitas.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 147); 2) “ciema ganāmpulka sapulcēšanās vieta ciema olnīcas galā” (Strods, 1991, 35).

Palaidene, palaidenis – “makšķere, ko palaiž ūdenī” (Mīlenbahs, III, 54). – “Lika lidakām palaidēņus.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 279)

Palaimēties – paveikties. – “Ja palaimētos sadukurēt kādas vēdzeles.” (Birznieks-Upītis, 66); “Grābis raganu aiz matiem, bet nepalaimējies.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 2)

Palaņķis – piebūve. – “Celt tur pie ērbēga kādu palaņķi klāt.” (Janševskis, 1994, I, 109); “Blakus kūtij ir neliels palaņķis, laikam kāds pūnītis vai pelude.” (Janševskis, 1994, I, 64); “Pērnavsar saņēmās un izcirta otrā galā istabai palaņķi, ierīkoja tur maltuvi.” (Janševskis, 1981, II, 282)

Paldains – apģērbs ar daudzām ielocēm, krokām. – “Rudenī vēsākā laikā pār kamzoliem pārvilka kroķainus vai paldainus svārkus.” (Pumpurs, 40). Lietv. paldainis’ – apģērba gabals ar bagātīgām ielocēm. – “Veci vīri pelēkos paldaiņa svārkos.” (Saulietis, 187)

*Dejami, lecami,
Kroķainīši,
Lai tie paldaiņi
Lūkojāsi.
LD 24062*

Paldīķis – katls, trauks ar vāku; trauks, kurā nostāvina pienu biezpiena gatavošanai. – “Pilnu paldīķi [...] putas spēju notiesāt vienā paņēmienā.” (Zariņš, 147)

Paloda, palode (paluoda, paluode) – durvju vai loga augšējais koka pārsegs pretstatā sliekšnim, kas ir apakšējais pārsegs. – “Kā sauc baļķi virs loga ailas? – Paloda.” (Lauku ēkas, 1979, 15); “Nāca pavasars, un Raibaļa, kura stāvēja pie pašām durvīm, jau varēja kaklu pakasīt pie palodas.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 21); “Viņa ātri atverot durvis un steidzoties baznīcā, sava garuma dēļ stipri pieliekdamās caur zemajām palodām.” (Brīvdabas muzejs, 16). Vārds saskaņā ar K.Karuļa versiju atvasināts no darb.v. ‘lodāt’: tas ir šķērskoks, zem kura ļaudis lodā. Valodnieks V.Zeps uzskata vārdu par aizguvumu no ig.val. ‘pajalaud’ – dēlis pie bīdāma loga (Karulis, II, 14).

Durvju (vai logu) statņiem es nezinu nevienu latvisku nosaukumu, bet to daļu, kas no augšas gulstas uz stenderēm jeb “sleņģēm” (lejasvācu ‘slenge’), latvietis sauc dīvainā vārdā par palodu. Pēc latviešu izjūtas varētu domāt, ka paloda apzīmē kaut ko tādu (vai nu vietu, vai arī priekšmetu), kas atrodas zem lodas. Bet virs durvju sliekšņa nav nekā tāda, ko varētu saukt par lodu [...]. Droši apgalvot nevaru, taču domāju, ka ar vārdu paloda latvietis raksturojis lodāšanu iekšā un ārā pa savas mājas zemajām durvīm. (Bīlenšteins, 2001, 41)

3720. Kad brūte pārbraukusi, tad gājuši preti ar alus kannu, par ko vajadzējis ziedot. Tad to veduši pie ugunsкура sasildīt. Pēc tam vecākais vedējs ņēmis brūti pie rokas un, otrā rokā turēdams izkapti vai garu dūci, iecirtis krustiski trīs reiz palodē, vedis to par sliekšni, kur paslieksnē bijusi paklāta balta villāne. (LTT)

30003. Jurgā, Andreja, Niklāva un vēl citās dienās kāvuši gaiļus un ar viņu asinīm aptraipījuši laidarus, kūtis, sliekšņus, palodas, pakšus un pamatus. (LTT)

Istabas tik zemas, ka tikko rūmes galvu pacelt, sliekšņi augsti, palodi zemi, lodziņi mazi, tādēļ istabas tumšas (krēslas), un lielās akmiņu krāsnis, kas nekārtīgi mūrētas, laida dūmus cauri, un tādēļ nereti istaba bija dūmu pilna. (Dinsberģis, 12–13)

Palodze (paluodze) – loga apakšējais pārsegs, pretstatā ‘palodai’; vieta zem loga; loga mala, apmale. – “Kā sauc loga apakšā paplatinājumu, kas iet pāri sienām? – Palodze.” (Lauku ēkas, 1979, 15)

33866. Lopu kūti Lielās ceturtdienas naktī jāuzvelk viens krusts uz stenderes un palodzes, tad lopi tiek izsargāti no slīmībām. (LTT)

35780. Ja zilīte uzmetas uz palodzes, tad drīzumā dabūs zināt kādu bēdīgu vēsti. (LTT)

Palss – 1) bālganas (bāli pelēkas, bāli dzeltenas) nokrāsas, “no kā arī latv. pele” (Karulis, II, 14). – “Ugunskurs palēnām izdega un dzisa, līdz tam tumsa palika šķidrāka, palss pelēkums sāka austies cauri melnajai sienai.” (Upīts, 74); “Mežs stāv kā stāvējis palsā gaismā.” (Brigadere, 144); “Uz pļaviņas auga palsi zaļš, sauss niedrājs.” (Veselis, 1956, 76); “Jau tuvodamies vecpilsētai, maņīju apkārt savādu, palsu miglu.” (Prozas profili, Pēteris Ērmanis, 31); 2) zirga krāsa, kad gaišu ādu sedz gaiši dzeltenas spalvas. – “Cits tas nevarēja būt kā palsā kumeļa sveiciens siltajam stalim, atgriežoties no straujā skrējiena.” (Fimbers, 2000, 12); “Palsais kumeļš straujā gaitā nesa Dobeli pa izmīdīto teku uz Daugavas pusi.” (Fimbers, 2000, 15). Lietv. ‘palsums’ – bālganums. – “Viņa nostājas pret loga palsumu un ilgi platām acīm skatās mitrajā nakts tumsībā.” (Saulietis, 418); “Bet tur, tikai labi ieskatoties, varēja manīt tādu palsumu, ārā bija dziļa rudens nakts.” (Saulietis, Raksti, III, 119)

Paļenka – nojume. (Antonijš, 82)

Pamašas, pamaša – mēnessērdzība, nemierīgs, murgains miegs; “slimība no ‘Jaunām acīm’” (Strods, 1991, 36). – “Atminu to vārdu ‘lunatism’ – nakts pamašas, nedabūdam ilgu laiku saprast, kas īsti tās pamašas ir, lai gan pats biju ar viņām sirdzis.” (Atziņas, I, 97); “Cilvēku, kam nakts pamašas, nevajagot vārdā saukt.” (Milenbahs, III, 66)

21541. Bērns, kam naktspamašas, ceļas, iet, kāpj. Noliek pie gultas slapju palagu vai maisu, tad ārā kāpjot atmosfā. Pieliek pie gultas kāju apavus, tā ka vienam purns stāv uz durvju, otram uz pagultes pusi. Ar pilēģi, kas Jāņu vakarā piesiets pie gultas staba, sit trīs reizas krustiem pa muguru, sauc slimnieku vārdā un saka, lai slimība izzūd. (LTT)

22236. Pamašas ir vaina, kas ceļoties no burvības un ļaunās acs. (LTT)

Pamāte, saukta arī par svešo māti, raganu – 1) “neistā māte, tēvam dodoties jaunā laulībā” (LKV, XV, 30518). – “Pamātes jūtas pret pabērniem siltas, noraidīgas, naidīgas.” (Apsesdēls, 1929, 867); “Ir arī sakāms vārds: Zila melna kā pamātes dvēsele.” (LTT 27882); 2) pubertātes iniciācijā istā māte, kurai jārikojas kā pamātei, izraidojot bērnu no savas paspārnes, aizgādniecības. Bērnam jāiziet pārbaudījumi (pasakās bieži tā ir izraidīšana mežā), jāmeklē citi palīgi, lai veiktu uzliktos pārbaudījumus un kļūtu pieaudzis. Māte šai situācijā vairs nedrīkst palīdzēt, tāpēc – no bērna viedokļa – viņa kļūst kā pamāte.

Reiz vienam tēvam bija dēls un meita. Māte (pēc cita stāstītāja, pamāte) bija ļoti nikna un nevarējusi dēlu nemaz ieredzēt. Reiz tā sūta dēlu ar sietu pēc ūdens. (LTTP, IX, 349)

Reiz bija bārenītis un bārenīte. Viņiem abiem bija nikna pamāte, ragana. Tā viņus turēja ļoti nelabi [...]. Reiz pamāte sūtīja bārenišus vēlā rudenī ogot, kad nemaz vairs ogu nebija. (LTTP, IV, 525)

Kāda pamāte tura savu pameitu it kā suni. Vienu dienu, pamātei maizi cepot, pameita lūdzas ēst. Bet šī tev dova maizi. Labāk patriec meitu mežā vilkaču būdīnā. (LTTP, III, 476)

Trīs dziedāja, trīs raudāja

Triju kalnu starpiņā;

Kam bij māte, tie dziedāja,

Kam pamāte, tie raudāja.

LD 150

Kas kaņepju šķiedru teica,

Kas pamātes labumiņu?

Liniņam šķiedru teica,

Savmāmiņas labumiņu.

LD 4715,2

Pamave, pamāve, pamuve, pamuja, saukta arī par mautavi – 1) agrāk “brunči no nātnas baltas drēbes, no viena gabala, ar virsas malā ievērtu aukliņu, ar kuru tos apviduci apsēja” (RLB ZK, 1885, 79). – “Pamāve ir sens latviešu vārds, ar kuru apzīmēja sieviešu brunčus jeb svārkus.” (Meijbergs, 1938, 183); 2) kleita. – “Vilnas un zīda pamāves pagatavo dažādos veidos, skatoties pēc pastāvošās modes.” (Meijbergs, 1938, 171); “Vakara pamāvi parasti pagatavo vienādā krāsā, ar garām piedurknēm.” (Meijbergs, 1938, 172); 3) uzsegs; galdaini austa linu garenas formas sagša. – “Viņa uzmeta pamāvi uz pleciem un izgāja dārzā.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 146); “Bize karājās pāri austenei jeb pamuvei (drābulei, skāterim) lejup uz muguras.” (Janševskis, Nīca, 43); “Brūtei [...] mugurā kamzoli (borste bez piedurknēm) ar sudrabenēm un sarkani lindraki, apkārt apjēmta pamuja jeb pamuve (villāne).” (Pētersons, 101); 4) “netīrs, sliktas drēbes priekšauts” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 154); 5) “pamave – tā daļa pie iemāviem jeb iemauktiem, kas pie apušiem pabārdē” (DL, 1894, 162).

Es vaicāju tautu dēlu:

Vai tev māte, vai pamāte?

Ja tev māte, sagšu segšu,

Ja pamāte, pamāvēti.

LD 25336,1

Šļuka bruka mana sieva

Nošļukušu pamāvēti;

Lai tā šļuka, lai tā bruka,

Man pašam gana laba!

LD 27221

Svelmes smird sētiņā,

Kas tās svelmes smirdināja?

Pašai talkas māmiņai

Pus' pamāves nodeguse.

LD 28487,2

Pamēglis, pamēklis – spoks, ķēms. – “Nakti [...] biedekļus un pamēģlus redz.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 155); “Biedekļus un pamēģlus redz miegā.” (Latviešu ārste, 115)

Pamērdze, pamārdze – senajās kāzās – “meita, kas brauc līgavai līdzī panāksnos” (Cibuļskis, 313). Senāk līgavas draudzē bija četri brāļi, četras pamērdzes jeb pamārdzes, jeb padruškas, kas varēja būt istās māsas, ja līgavai bija tik daudz māsu, māsiņas vai draudzenes.

Panāksti, panākšņi, panākši, panāči, panāksnieki – kāzinieki no līgavas radu un draugu pusēs. – “Bail, ka nepanāk brālis ar krusttēvu un citiem panākstiem.” (Janševskis, 1981, II, 55)

Brūtgāns un brūte jāja kāzās aicināt, lūgdami katrs savus radus. Brūte ielūdza panākstos: 1) divas vakarmāsas, viena bija kāda tuvāka rada sieva (precējusies māsa vai brāļa sieva) ar savu vīru, tā saukto vakarbrāli, otra mēdza būt krustamāte; 2) panāksnieces, proti, 3–4 meitas, istenieces (aicinātājas māsas un citas tuvas radinieces); 3) panāksniekus, proti, rada puisus, cik tik bija, dažkārt pat jaunus vīrus. (Pētersons, 98)

Tikko aust trešā kāzu diena, brūtes kāzenieki ceļas spārnos [...] Izrauga no kāzu ļaudim īpašus panāksniekus. Šie dodas ceļā uz brūtgāna mājām brūtei pakaļ. Brūtgāna kāzenieki viņus patur pie saviem māju vārtiem un izvaicā, kam ļaužu tie esot [...] Panāksnieki mēģina visādi izgrozīties, ka esot tāli ceļotāji utt., esot jau vēlu, tādēļ lūdzot no tautām nakts māju [...] Pēdīgi taču viņus ielaiž [...] Panāksnieki meklē un atrod brūti un sēdina to līdz ar sevīm pie galda [...] Ceturtā kāzu dienā panāksnieki taisās braukt uz mājām [...] Panāksnieki aizbrauc, it bēdīgi dziedādami, ka māsiņa jāatstāj svešu ļaužu aizgaldē. (LD, III sēj., 1.daļa, 22–24)

*Grūši pūt, gauži raud
Mani veci brūtgāniņi.
Neraudat, nepūšat,
Vediš līdz panāčos.
Aiz to lielu žēlumiņ,
Dalder metu panāčos,
Pus dalder ziepju naudas.
(Bergmanis, I, Nr.79)*

*Sirmi zirgi, kalti rati
Pie Saulītes nama durvju:
Saulēs māte meitu deve,
Aicin' mani panākšņos.
Kā es iešu panākšņos –
Nav man daiļa kumeliņ'.
LD 34000*

Panara, panars – 1) sainis, nesamais, “tarba, kurā zirgam ieber auzas” (Mīlenbahs, III, 75); grabažas. – “Māte piepildīja viņiem panariņus gārdiem raušiem.” (Latviešu teikas, II, 20); “Māte viņam ielika panariņā šādas tādas salašas, un viņi devās ceļā.” (Latviešu teikas, II, 20); “Iesiešu kurpes panariņā, basām kājām būs vieglāka iešana.” (Strautiņa, 168)

*Sasalasi, tautu meita,
Visas savas grabažiņas:
Jau tu pate gana zīni,
Ne ciemā tevi veda.
LD 16366*

Var.: 2. Visas savas panariņas.

Pangale – koks, kas piesiets lašu āķu pamatauklai. – “Katra atsevišķā āķa redzamā zīme ir pangale.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 493)

Pankškins – “zvejas rīks, sastāv no garas šķestiņas, ap 2 pēdas garas piesaukas (no diegiem sagrieztas šnoses) un galā piesieta āķa. Pie piesaukas piesien nelielu akmeni un pa nakti ielaiž ūdenī.” (DL, 1894, 162)

Panojums (panuojums) – nojume virs piedarba vai citas saimniecības ēkas durvim.

Daudziem piedrabiem virs durvīm bijis panojums, t.i., jumtiņš, kas vai nu balstījās uz 2 stabiem, vai arī bija bez tiem. Tas pasargāja ārā izmestos salmus no salīšanas lietū vai apsnigšanas, bez tam – vētījot lietus vai sniegs nevarēja tik lēti dzīties piedraba durvīs. (Draviņš, 1939, 468)

Pants, panta, pante – 1) posms, viena no līdzīgām vai vienādām daļām; 2) siena, salmu, labības kārtā vai atsevišķs nodalījums šķūnī. – “No lauka labību saveda nojumā, kur sakrāva pantos (dziedru starpās) līdz pašam čukuram.” (RLB ZK, 1914, 33); “Kad bija lietains, viņš gulēja uz siena panta.” (Veselis, 1966, 99); “Bija gulējuši uz siena vai ābolīņa panta.” (Janševskis, III, 7); “Vest sienu un mīt pantu esot visjaukākie darbi pasaulē.” (Janševskis, 1983, II, 60); 3) cilvēka vai dzīvnieka skeleta daļa, kas sastāv no vairākiem sikiem kauliņiem (piem., pēdā vai plaukstā), arī paši šie kauli, locekļi; ‘panta kauli’ – pirkstu falangas. – “Bērns augot nevarējis labi paiet: panti bijuši kā salauzti.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 162); “Tapa visi panti laužīti.” (Atziņas, I, 20); “Tik kādi pārs cilvēku nosisti un dažiem sadauzīti panti.” (Janševskis, 1981, II, 417)

6607. Kad asinis plūst, pārsien pantus pārkrustis ar sarkanu dziju: labās rokas lokāmo vietu ar 9 mazgliem, tad kreisās kājas liela saites vietu ar tikpat mazgliem, un otrādi: kreiso roku un labo kāju [...] Ir arī vēl citi vārdi. Pie šiem vārdiem jāmet krusts uz katra panta, kurš sasiets ar sarkano dziju. (LTT)

13226. Pārlauztu pantu nosien visapkārt ar skalīņiem un lej aukstu ūdeni virsū; dzer iekšā griezumā zāles un sakasītu varu. Varš noiet līdz lūzumam, kurš tad to savelk (sarumb). (LTT)

Kingut Līzans uzliks pante

vandīt zeme klone kūš.

(Alant Vils “Poem pa kulšen”)

Paņķes, paņķas – dzelzs auklu vai rikstīšu saites, ar kurām piestiprināja lemesnīcu zināmā lenķī pie arkla ilkss (Augšzemnieku dialekta teksti, 170); “rengas pie arkla, no dzelzs vai no koka, ko uzmauc uz lemesnīcu un ar paņķu striķi piesien pie apīžām” (DL, 1894, 162). – “Spiļu arklam ir 3 galvenās daļas: lemesnīca, apīžas un paņķas ar 16 atsevišķiem locekļiem.” (LKV, I, 870); “Paņķas sastāv no koka dzeņa, kam abos galos uzmauc 2 dzelzs gredzenus (špandas), un tos stingri pievelk pie ilksīm ar paņķu auklām.” (LKV, I, 871); “/Paņķes/ uzmauc uz lemesnīcu un ar paņķu striķi piesien pie apīžām.” (DL, 1894, 162)

Papelēks – pelēcīgs (par krāsu). – “No Smārdes [...] raksta: “Vārdi ‘pazaļgans, pagarens, papelēks’ tiek lietoti it bieži.”” (Latvijas Saule, 1930, Nr.93–96, 1044)

Papeteni – zvejas tikla piederums. – “Āma apakšā un virsū atrodas mazas likstītes jeb papeteni.” (DL, 1892, 106); “Pašā tikla maisā āmā atrodas sīkas likstītes, papeteni (no ‘pa’ un ‘piets’, lietuviešu ‘pentis’ – mugura, piem., cirvim) ar gremdu akmeņiem un pludiņiem.” (Bilenšteins, 2007, 347)

Papiere – 1) pieres drāna; agrāk īpaša pieres lente, ko sēja maziem bērniem, lai neaugtu gara galva; 2) galvas lakatiņš, ko apsien nosedzot pieri. – “Braucot un ejot (dzīrās, tirgos, uz kapiem) sēja vēl virsū drānu (zīdeni, mireni), citas sēja ar papieri.” (RLB ZK, 1914, 29)

Lai maziņajam būtu vesela galva, lai galva būtu apaļāka, stiprāka, cietāka, tad tūlīt pēc radībām bērnam sien papieri jeb spiež iegāļus (iegālišus). Apsien virs mīces platu līnti apaļniskis ap galviņu, apņemot ap pieri un pakausi un atstienot bantītēm pierītes pusē. Papiere stāv nedēļas sešas. Viņu atraisa tikai bērniņu mazgājot. (Pētersons, 1901, 27)

Papirkšķis, papirkšis, pipirkšis – mazumiņš, druciņa. – “Ko nu tik siksti birini tos graudus, vai papirkšķis vairāk vai mazāk.” (DL, 1891, 122); “Paņem papirkšķi pelašķu tējas.” (Ziedonis Zālītis, Rīga, 2009)

24066. Uz krāsni uzmeta trīs papirkšņi sāls, lai bērns būtu vesels, lai viņam nekas nesis-tos klāt. (LTT)

Parādīt garu degunu – apmānīt, nepiekrīst, atteikt. – “Meitas [...] parādīja aizgājējam garu degunu.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 72)

Pārdega smilga; pārdedzis salmiņš/salmiņš – pārgāja entuziasms, gribēšana, prieks. – “Kad /viņam/ pārdega smilga uz lauksaimniecību un zaķu medībām, viņš sāka medīt goda amatus.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 200); “Viņam jau smilga bija pārdegusi izrādīt savu bruņnieciskumu.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 257); “Salmiņš pārdedzis – luste zuduse (piem., uz kādu darbu).” (DL, 1892, 188)

Pārdomāt prātu – sajukt prātā; spēcīgi pārdzīvot. – “Tu tikai nepārdomā prātu, ja viņš tevi neprec.” (Lidija Jansone, Kurzeme, 2006)

Pārinieki, pārinieks – divi kopā sastiprināti māla trauki diviem atšķirīgiem ēdieniem. – “/Pāriniekos/ var ievietot divus ēdienus uzreiz. Pārinieks sastāv no diviem trauciņiem, kas ar sāniem salīmēti kopā. To apvienojuma vietā paceļas pusapļa veida ošaņa.” (Pujāts, 1960, 33); “Pārinieku izmanto azaida nešanai.” (Pujāts, 2002, 23)

Pārjaunot (pārjaunuot) – atjaunot; pārtaisīt. – “Vecuma dēļ /tornis/ nav vairs visai uzticams, un tādēļ [...] kungs to gan liks drīz pārjaunot.” (Barons, I, 251). Lietv. ‘pārjaunojums, pārjaunošana’ (pārjaunojums, pārjaunošana) – atjaunošana, atdzīvināšana. – “Pļavu pārjaunošana notiek caur to, ka uzved zemes.” (Mīlenbahs, III, 158)

Pārkulas – pārkaras, pārkares. – “Pārkulas – garas bērza klūgas, kuru tievie gali kaudzes virsgalā tiek kopā savīti un rezgaļi karājas svabadi uz leju, tā ka vējš nevar sienu iznēsāt. Pie vienas kaudzes 2–4 pāri.” (DL, 1891, 105)

Pārkūlas, pārkulas, parkuli – labības kulšanas pārpalikumi.

Brūtes mājās preciniekus sagaidīja daži labi mutīgi vīri un sievas no brūtes tēva radiem, tos visādi izzobodami. Piem.: Kur, kaimiņi, brauciet? Vai brauciet sūdu vest vai rudzu riezi, vai pārkulās? (LD, III sēj., 1.daļa, 94)

Pārmats – izrakstīta seģene, ko lika apakš segliem. – “Apakš segliem viņām atradās pārmats jeb paseglis, proti, izšūta, izrakstīta seģene, puškota dzīpariem un lincēm stūros.” (Pētersons, 105)

Pārmuļķis – galīgs muļķis, muļķu muļķis. – “Trīs gadi dzīvot ar laimi robežniekos un tomēr viņas nepazīt un neapcelt, – tāds jauneklis [...] ir pelnījis pārmuļķa nosaukumu.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 176)

Pārosis (pāruosis) – agrāk māla trauks ēdiena nešanai laukstrādniekiem, siena plāvējiem u.c. – “Pāri /pāroša/ atvērumam pusapļa izliekumā abas malas savieno māla osa, kas arī devusi traukam nosaukumu.” (Pujāts, 1960, 33)

Parovis, parove (paruovis, paruove) – “skurstenis, kurā žāvē gaļu”. (DL, 1893, 66)

Pārprātot (pārprātuot) – pārdomāt, pārlikt prātā. – “Ēzdams vēl pārprātoju visu pamatīgi.” (Upīts, 1970, 109)

Pārsvēte, pārsvēta – agrāk tā sauca mazāk svarīgas svētku dienas; sena katoļu svētku diena. – “Bija pārsvēte, neviens negāja uz tūruma strādāt, tik mājās kādus darbus knibināja.” (Rakstu krājums, 1896, 8)

Pārts – 1) ugunsкура vieta krāsns priekšā; “neliels klona vai ķieģeļu paplašinājums krāsns priekšā, uz kura nolika ēdiena vārāmos traukus, kā arī vārīja ēdienu; pavards” (Reķēna, 1975, 201); īpašs mūrītis krāsns priekšā, kur apsēsties. – “Virtuvē nepārtraukti deg pārts – tur cūkām ēdienu sautē.” (Pelēcis, 29); “Paņēma bišķaragu un sarušināja pirkstu pārta vidū.” = paņēma krāsns krukli un sarušināja ogles pavarda vidū (Rakstu krājums, 1896, 9); 2) blietētu mālu kārtā, kas pildīja grīdas uzdevumu. – “Ik vakara man vajadzēja sēdēt uz pārta sausu bērza skalu klēpim blakus un iedegt jaunu, kad vecais bij pie beigām.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 446). Vārda izcelsmes ziņā ‘pārts’ saistāms ar ‘pavards’ (Reķēna, 1975, 202).

20747. Kad mirējs rijā cīnījās ar nāves mokām, tad tam neļāva mierīgi savā gultā nomirt, bet taisīja siena cīsis bez kāda palaga zemē uz auksta pārta (jeb kula), cēla mirēju no gultas vai no sola un lika zemē uz siena. Ticēja, ka tad dvēsele drīzāk izejot no miesas. (LTT)

Pasainis – spaiņa vai cita trauka stīpa; saite. – “Spainītis sabrucis, pasainis dzīvs.” (LTMSP, 424); “Tur sasviesti kaktā ūdens spaiņi melnum melnie, striķa pasainis tā apglumējis, ka riebjās uzlūkot.” (Austrums, 1891, I, 490); “Podiņā ar nesamās auklas pasaini balti savāritas suliņas un divas karotes, ar ko piestrēbt klāt.” (Upīts, 1987, 111); “Pasainītis izņemams un atkal ieliekams slauktuves austiņās.” (Mežgalieši, 18)

Pasere – “rijā vieta zem sera” (DL, 1894, 163). – “Iegājis rijā, viņš [...] apgūlās paserē.” (Jurgens, 68); sk. arī Sers.

Pasijāns, pasijānis, pasijiens, pasijēns, pasejans, pasijiena, pasijāna – neliels daudzums, “tik daudz, cik sietā iegrabj, ko sijāt”. (DL, 1894, 163)

Mal, māsiņa, sieku, pūru,

Nemal viena pasijāna,

Lai tautiņas nenosauca

Pasijāna malējiņu!

LD 22524

Labāk malu rudzu sieku,

Ne magoņu pasijēnu;

Labāk jauna darbos gāju,

Nekā jauna tautiņās.

LD 8057

Sieka vieta, pūra vieta

Manu baltu bāleliņu.

Kur, tautieti, tavi radi?

Nav neviena pasijāna.

LD 18047

Saule sēja sudrabiņu

Visgarāms jūras malu;

Es tev lūdzu, Saules meita,

Dod man vienu pasijānu!

LD 33953

Paskaņi, paskaņas, paskanēs, paskanāji – 1) kaņepju vīrišķie augi. – “Starp sulīgajām, zaļajām kaņepēm paskanāji izskatās izdēdējuši, pasausi.” (Tusnelda Celmiņa, Rīga, 2007); “Paskaņi reibināja.” (Zenta Štāla, Baltkrievija, 2007); 2) kaņepju šķiedra. Radn. saknes un tādas pašas nozīmes krievu vārds ‘poskonj’ (Fasmers, III, 339).

Paskaņas – vīrišķās dzimtes augus – no kaņepju audzēm izlasīja jau agrāk, bet sievišķos augus atstāja, līdz tiem ienācās sēklas. (Draviņš, 160)

Pirmo kaņepju ražu ievāc īsi pēc kaņepju noziedēšanas – izlasa paskaņas (vīriešu kārtas kaņepes, kas pēc noziedēšanas nokalst). Paskaņas izlasa rokām, staigājot gar kaņepju lauka malu un arī pa vidu, bet ļoti uzmanīgi, lai nenobradātu kaņepes. Izlasītos paskaņas

sasien 3–5 cm resnos kūlišos un noliek kada nojume kalst, kamēr novāc parējās kaņepes. Dažreiz paskaņus mērcē un apstrādā atsevišķi, jo no viņiem iegūtās šķiedras ir smalkākas un tādēļ derīgas vērpšanai un rupjākiem audumiem. (Skrastrīņš, 191)

Paskaņiem ir raksturīga stiebra ātrā sakalšana, sasums: augs nokalst drīz pēc noziedēšanas, nogatavojas 40 dienas pirms sievišķā ipatņa. Tāpēc paskaņus sauc arī par saušņiem, sausnēm, čaukstēm. (Karulis, II, 22–23)

*Brāļi manim tik bagāti,
Ar tiem zīžu mēteļiem;
Es māsiņa nabadzīte,
Paskanāju krekliņā.
LD 3862*

Paslavas – 1) vīriešu garās bikses. – “Ģērbies pēc pēdējās modes – šaurās paslavās.” (Zariņš, 18); “Atslēgu noslēpa paslavu kabatās.” (Zariņš, 89); “Veselis teicis Anšlavam Egliim: “Redz, kā tam paslavas saplēsa.”” (Biruta Sūrmāne, ASV, 2008); “Paslavas bērniem šuj tāpat kā pieaugušiem.” (Meijbergs, 1938, 193); “Gaileni sauc dažos vidos arī par gaiļbiksītēm, gaiļa paslavām, kā arī par elknūšiem.” (Ilsters, 1883, 6); 2) nokāries bikšu dibens. – “Ja biksēm dibens nepieguļ miesai, tad tām pārāk lielas paslavas.” (Mīlenbahs, III, 101). Vārda izcelsme atvedināta no: a) *pac(i)lavas (J. Endzelīns), kas saistāms ar ip.v. ‘pacils’ – vaļģis, irdens; pie miesas nepieguļošs; b) izzuduša darb.v. *slot (sluot) – slidēt, šļūkt, slidināt, no kā lietv. ‘slauna’ – gurns, ciska. Saskaņā ar šo versiju (Karulis, II, 23) ‘paslavas’ – sākotnēji drēbes, kas aptver gurnus.

Pāsma, pāsms – 1) posms, šķipsna. – “Zeltainās pāsma pīt un šķirstīt sev starp pirkstiem.” (Janševskis, I, 99); 2) aušanā – viena dziju kopa. – “Šķieta zobīņus skaita pa simtiem un pāsmiem jeb kāliem, t.i., pa trīsdesmit. Pāsmus skaitot, katrā paņēmiņā nāk trīs dzijas vai zobīņi, tā ka katrā pāsmā iznāk desmit paņēmienu.” (DL, 1891, 38); “Valkot audaklu, skaitīja pāsmus.” (Strautiņa, 169); “No posmu jeb pāsmu skaita atkarīgs audekla platums.” (LTMSP, 239); “Jau pie apmešanas un pāsmu skaitīšanas pātari sajūk.” (Ķuzāne, 24)

Raibs virs pāsmus skaita. (Mikla; atminējums: audekla metamais kociņš)

Pastaiņi – agrāk – sieviešu krekla apakšdaļa no rupjāka, izturīgāka audekla.

*Svotiņš brauca ponoksņūs,
Gara krakla gribādams.
Ka tu gribi gara krakla,
Jam ar vysiņ pastaiņim.
Tīdz 44708*

Pastalas – agrākos laikos lietoti viegli ādas apavi, kas pagatavoti visbiežāk no liellopu ādas gabala, kuram gar malām ierīkoti caurumiņi ādas siksnai vai auklai. Siksnu vai auklu savēlot, to saņņorēja ap kājām. – “Uz Meteniem jaunas pastalas gribēju pirkt, ar šitādām koka silēm taisni kājas lauž nost.” (Upīts, 38); “Māte apāva man jaunas dzeltenas pastalas.” (Jaunsdrabiņš, Baltā grāmata, 160); “Kājā mums bij pastalas, lai droši varētu brist visām peļķēm pāri.” (Jaunsdrabiņš, Baltā grāmata, 125); “Gājēju pastalas jautri čaukstēja, nolauzdamas mazos sasaluma izcīlnīšus.” (Balandnieki, 227); “Iekams kāds pāris apprecas, velnam jānoplēš septiņi pāri pastalu.” (Balandnieki, 276). “Nozīmes ziņā ‘pastala’ sākotnēji varēja būt ‘tas, ko novieto (kas novietots) zem kā’ [..] ‘Pastala’ minēts jau 14.gs. tekstos.” (Karulis, II, 24)

Rudenī, kad saimnieki linus vai citu kādu preci pārdeva, tie no pilsētas pārveda pastalu

adas, un tad puišiem un meitām izdalīja katram pa kādiem pāriem pastalu. Šis bija svēt-dienu, svētku un baznīcas kāju apģērbs. (Pumpurs, 41)

1383. Jaunā mēnesī jāvij pastalu auklas, tad ilgi stāv. (LTT)

10001. Lai meita pievilktu precinieku, tad tai savās valkājāmās pastalās vajag ieliet ūdeni, paskalot un tad to ūdeni dot iecerētajam izdzert. Tad būs vīrs rokā. (LTT)

11558. Jāpu naktī ap pusnakti jābrien pa ūdeni, tad ritā būs nauda pastalās. (LTT)

17428. Ja tuvojas negaiss, tad vajag saņemt pastalu aiz auklas un griezt uz to pusi, kur grib, lai negaiss aiziet. (LTT)

18886. Ja cilvēks apmaldījies nevarot atrast ceļu, tad labās kājas pastala jāapaujot kreisā kājā un kreisās labā; tad ceļu atrodot. (LTT)

*Vai lielie Ziemassvētki,
Pastaliņu plēsējiņi!
Pieci pāri jau noplēsu,
Vēl kurpītes iznesāju.
LD 33250*

*Es izpēru tautu dēlu
Ar pastalas ielāpiņ(u),
Kam tas agri necēlās,
Kam pastalas nelāpij(a).
Tdz 45743*

*Tautiets, mani mīlēdams,
Zuša kurpes šūdināja;
Kad paņēme, tad nedeve
I dzeltānu paštaliņu.
LD 26916*

*Kam, tautieti, auklas viji?
Es pastalas nevalkāju,
Es savos bāliņos
Kurpītēs vien staigāju.
LD 21609*

Pastaris, pastare, pastariņš, pastarītis, pastarīte – pēdējais, jaunākais bērns ģimenē.

28593. Kad bērnam ir spārni, tad to ārstē viens pirdzimušais un otrs pastaris. Bērnu tur uz sliekšņa, un pastaris cērt tam blakus žagarus. Pirmais vaicā: “Ko tur dari?” Pastaris atbild: “Spārnus cērtu.” Pirmais atkal: “Cērt, kamēr izcērt!” Tas jāatkārto trīs reizes. (LTT)

*Mēnestiņš karavīrs,
Dienu nakti laiviņā;
Sauls meita pastarīte,
Zēgelišu audējiņa.
LD 33849*

*Timsiņā, vakarā
Skaitu savus bāleliņus:
Še ir pieci, otri pieci,
Pastariša vien nevaids.
LD 30894,3*

*Pērkonam trīs meitiņas,
Visas trīs saderētas:
Viena Dieva dēliņam,
Otra rīta Auseklam,
Tā trešā, pastarīte,
Pašam Saules stūrmaņam.
LD 33890*

Pastote (pastuote) – apmale. – “Apakšgalā lindrakiem piešuj pastoti.” (Milenbahs, III, 109); “Jauns lindruks ar [...] sarkanu pastoti.” (Janševskis, I, 134)

20131. Kad uz mēles uzmetas tulznīte, tad kāds aprunā. Ja nu ņemot svārku pastoti un durstot to ar kniepadatu, tad tulznu dabūjot aprunātājs pats. (LTT)

*Šuj, māmiņa, man svārciņus,
Šuj tērauda pastotiņu,
Tautas sēta akmiņaina,
Šķīļ uguni staigādam'.
LD 7476,2*

Pašele, pašala – nojume vai neliela piebūve pie rijas, klēts vai šķūņa, kur novietoja darba rīkus vai glabāja pelavas; palievenis pie rijas. – “/Klētij/ priekšā liels jumta pārļaidums – pašele jeb klētspriekša. Tā nodereja rīku novietošanai.” (Vaivods, 7); “Kuo izkiuļa maizi [...], tuo pašelie sadzeiņa palavys.” (Reķēna, II, 184)

*Tu, puisti, neliedzies,
Ka pie manis negulēji;
Abi divi gulējām
Pašēļē kašēļē.
Tdz 42180*

Pašpāris – divi, kas savā starpā labi satiek. – “Pašpāris aiziet smiedamies, uzceļ mežā sūnu būdiņu un dzīvo labu laiku itin laimīgi visā savā nabadzībā.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 47)

Patali – novalkāti apgērba gabali, lupatas. – “Kāds vīrietis [...] vecu drēbju patalos.” (Janševskis, IV, 193); “Māte, uzkāpusi uz kūtsaugšu, izvāca no guļas visus vecos patalus.” (Janševskis, 1994, I, 59)

Pataļķi, pataļķes, pataļči – 1) vakara saviesīgā daļa, kopā pasēdēšana pēc talkas. – “Ka māslus izveda, vokorā visi kūpā jieda vakarenis.” (Regīna Bramane, Latgale, 2007); 2) “otrais galds kāzās” (Strods, 1991, 37).

Pēc pabeigta darba dzēra pataļčus. Vakariņās – putraimu biezputra ar sviestu, pienu vai paniņām. Sanāca ciema pārējie un priecīgi pavadija laiku dziedot, dancojot vai ligojot. Gadījās arī citādi, ka pataļči noslēdzās ar izrēķināšanos – par seniem grieķiem. (Vaivods, 33)

Patapa – brīvs laiks, vaļas brīdis. – “Ne tik daudz neir patapas, ka varētu galvu pakasīt.” (Fennels, 1989, 87); “Jebkuru vismazāko patapas brīdi, kad vien laukā nekas nebija jādara, Klāvs ar tēvu veda mājās pašu meža gabalā sazāgētos baļķus.” (Aistars, 54)

Patība – 1) personība. – “Dzīvniekam trūkst pašapzinīgas patības (personības).” (Milenbahs, III, 122); 2) patmīlība, egoisms. – “Nav prāta, tikai patība.” (Jurgens, 43). Īp.v. ‘patīgs’ – patmīlīgs, egoistisks. – “Patīgi nolūki.” (Milenbahs, III, 122)

Pātinis, pātiņš, pātiņa – liģeru (sk.) apvienība. – “Darbus veica 6–10 vīru kopas (pātiņas) sava vecākā vadībā.” (Švābe, Latvijas vēsture, 246). Lietv. ‘pātinieks’ – apvienības biedrs.

Pāts – “zirgs vai govš brieža krāsā” (LE, II, 1882), resp., bālganā vai dzeltenīgi brūnganā, vai pelēkdzeltenā krāsā. – “Pāts – līdzīgi brieža vai vilka spalvai krēpes un aste tumšas vai melnas.” (Zirga pase, 11); “Priekšā snauda divi pāti, izdēdējuši zirgi.” (Rozītis, 14); “Govis sacēla ragus un skatījās – viņas tādu pātu zvēru vēl nebija redzējušas.” (Birznieks-Upītis, 1949, 136)

Patvars, patvere, pietvars – patvērums, aizsardzība. – “Nebija drikstējis rādīties nevienam cilvēkam, nedz ieiēt kādā mājā patvaru un maizes kumosu meklēties.” (Kaudzīte, 1989, 36); “Acis un domas viņam šaudījās kaut kādu pietvaru meklēdamas.” (Upītis, 1987, 250); “Ja no muižas tevi izraida, tad tik viens ceļš ir priekšā – uz pilsētu. Tur ir mazo ļaužu patvars.” (Janševskis, 1983, I, 8); “Patvaru un pajumtu sev un savām mantām dabūt var.” (Valdemārs, 306); “Tikai pie Andža mātes man bij patvere.” (Zvaigznīte, 87); “Mazliet patvara bij zem lielajām priedēm, uz galvas vairs tā negāza.” (Upītis, 1984, I-II, 323)

Paudele – vīkšķis, sainis. – “Drēbju paudelīti [...] iznesa pavisam namā līdz veļas mazgāšanas dienai.” (Birznieks-Upītis, 33)

Paugaine, paugainis – “dažos apvidos čūska”. (LKV, XVI, 31265)

Paugas, pauga – 1) magoņu vai linu pogaļas, galviņas; 2) “plika galva vai kalniņš” (DL, 1894, 163), pakausis. – “Sadeva par paugu.” (DL, 1892, 161); 3) zirga iejūga piederums – sakas, sedulka kopā; saku popējums. – “Saku miksto polsteri sauc par [...] paugām.” (Bilenšteins, 279); “Pauga /ir/ saku koku oderējums, pagatavots no linu audeklā iešūtiem salmiem vai arī (Kurzemē) mākslīgi sapīts no doņiem.” (LKV, XVI, 31265); “Vienam iejūgam viņš piedur pie sedulkas, otram piedur roku pie paugām.” (Jākobsons, 286); “Zirgam noņēma vērzeles, paugas.” (Brigadere, 266); 4) dūša, pārgalvība, “liela galva”. – “Ir gan tev liela pauga, ka brauc pa upi, kad ledus nirkšķ vien.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 184). “Pamatā ide. *peug- liekt (ieliekt, izliekt).” (Karulis, II, 27)

35011. Zirgam paugas (rikus, sakas) nemauc nost, kamēr tas stāv ilkstis. (LTT)

24625. Lai prusaki izniktu, tad jānoliek uz krāsns zirgu paugas. (LTT)

*Virravniekus pārstaigāju,
Paugām streņģes neredzēju,
Virravnieku laiski puiši
Paugām streņģes nograuzuši.
Tdz 42569*

Pauska, pauskas – 1) “tukša, viegla galva; kalniņš” (DL, 1894, 163); 2) “astigals no kaņepēm, vieglie baltie kaņepju graudi” (DL, 1892, 161); “sīkās kaņepes” (DL, 1894, 163). – “Kaņepes nav padevušās, ir tikai tādas pauskas.” (RLB ZK, 1914, 71); 3) tas pats, kas ‘paskanis’.

Pavakars, pavakare – laiks no launaga līdz vakariņām; pievakare. – “Saulē jau bija pavakarē”, “Pavakarē Ansim jāiet malku cirst.” (Milenbahs, III, 131); “Tēva tēvs bij ap pavakaru mājā pārnācis.” (Zvaigznīte, 54)

Pāvāls, pāvāle, pāvāls, pāvāle, pārvāls – (salmu) jumta kore, čukurs. – “Kāzu mājām tuvojoties, eglītes nesējs, pārjājis pirmais mājās, uzsprauda eglīti jumta pāvālē, kur tā palikās stāvam, kamēr skujas nobira.” (Pētersons, 109); “Salmu jumtu jumjot, augšējās salmu kārtas pārliec vienu otrai pāri. Pārliktā daļā (pārvāls) izskatās kā vāls.” (Milenbahs, III, 186)

Pavaļa – brīvs laiks; brīvība. – “Es mācīju viņas divi meitenēm pie pavaļas klavieres spēlēt.” (Atziņas, I, 57); “Pavaļas brīžos vēla gardibenes no rupjas un sliktas vilnas.” (Jurgens, 22); “Ja tev iznāk pavaļa, atraksti.” (Milenbahs, III, 132)

*Es mātei viena meita,
Pavaļā uzauguse;
Kurs puisītis mani ņēma,
Lai vij garu pātadziņu.
LD 3309*

Pavards – 1) ugunsкура vieta; 2) vieta apdzivojamā telpā, kur kurina uguni. – “Virš pavarda lielā koka kāsi karājās milzu katls, kurā sildīja ūdeni.” (Vaivods, 9); 3) ogļu un pelnu bedre krāsns priekšā; 4) plīts. Vārds atvasināts no darb.v. ‘virt’ – degt (Karulis, II, 29).

14395. Pēc ievēšanas jaunā mājā, brūte apmeklē visas ēkas, pavardu, aku un dāru, kur nomet kādus naudas gabalus. Ja viņa tā nedara, tad viņai nav laimes. (LTT)

21975. Ja pavardā ilgi kvēlo ogles, tad gaidāms silts un mitrs laiks. (LTT)

24340. Ja katls nocelts no pavarda, bet ēdiens vēl vārās, tad būs badīgi ēdēji. (LTT)

30912. Ja pienāk kāda pušelnieku māte pēc uguns, tad nedod tai ar savu roku, bet liek

pašai ņemt no pavarda, jo citādi varot noburt. (LIT)

8147. Veca gaļa izverd miksta, ja vārot trīs karotes ielej pavardā. (LIT)

Pavāršņi – “pastalu iešuvas, kur auklu aizvērt” (Latvijas Saule, 1927, Nr.57/58, 645); kurpju aizsēji, šņores. – “Kurpes ar krustainiski pārmestiem pavāršņiem.” (Milenbahs, III, 134)

Paviļa, pavaļa, paviļi – 1) ēkas pamati; (ēkas, vārtu) apakša. – “Klētis pa laikam cirstas uz augstām paviļām, lai stāvētu sausas.” (Brīvdabas muzejs, 51); “Klētis pamatos zem katra pakša pa vienai akmens paviļai.” (Ligers, 1942, 179); “Aizdrīvējušas spraugas sienā un visaplūk piebūvei bija apmetušas augstu smilšu pavaļu.” (Jākobsons, 296); “Reiz vilki aitu kūts paviļos izgrauzuši caurumu, kur iebāzuši astes un baidījuši aitas.” (Senos laikos Umurgā, 52); “Liela ziemmituse cūka, pa izrakņātu paviļu iebrauktuves starpā izbāzuse garu smeceri iz kūts ārā.” (Janševskis, I, 110); “/Vilki/ izkasuši rudenos tumšās naktīs kūtīm paviļas, aitu un jēru meklēdami.” (Upīte, 1911, 6); 2) “ap 3 asis garš baļķis 1–1,5 pēdu no rijas sienas, kur atsēsties kājas aut” (Milenbahs, III, 132); vieta pie ēkas, kur apsēsties. – “Vectēvi drūmus stāstus uz pavaļām vēstīja.” (Pelēcis, 1993, 109); “Viņš izgāja ārā un atsēdās sienmalī uz paviļām.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 63)

Vidzemes Malienā un Latgalē bija sastopamas t.s. pavaļas – ar kokiem norobežots līdzens māla uzpildījums, līdzīgs solam, ko taisīja ārpusē gar istabas sienu tur, kur ziemā aukstums spiedās iekšā istabā. (Kundziņš, 1974, 270)

Vestu nāca vedējiņi, –

Ko tie vestu, ko nevestu?

Vai tie vess namam baļķus,

Vai rijai pavaļiņu?

LD 16286

Pavize – ragavu slieces liektā daļa. – “Ragavām laba pavize (t.i., slaidis likums, kas nav pārāk stāvs).” (Milenbahs, III, 139); “Tēsu sliecēm pavizes.” (Jākobsons, 239)

Pavīze – paraugs. – “Ciemīnu meiča atgā cimdāmis pavīzes.” = kaimiņu meita atnāca pēc cimdu raksta parauga (Anna Roga, Kurzeme, 2007); “Strādāt pēc pavīzes.” (Milenbahs, III, 140)

Pazaļgans – ar zaļganu piekrāsu. – “No Smārdes [...] raksta: “Vārdi ‘pazaļgans, paga-rens, papelēks’ tiek lietoti it bieži.” (Latvijas Saule, 1930, Nr. 93–96, 1044)

Pāze – “visās vecajās koka celtnēs katra guļbaļķa apakšā visā tā garumā latvietis iecirta ieapaļu rievu, tā saukto pāzi” (Bilenšteins, 2001, 25). – “Iztēš pāzi un vainagam sadarina gludos stūrus.” (Jākobsons, 222); “Katram baļķēnam visā garumā izcērt pāzi.” (Jākobsons, 284)

Ar rīku, ko sauca par kaķi (sal. augšzemnieku izpazēt, lejzemnieku izkaķēt, no vārda kaķis³⁶), ar tā diviem nagiem baļķi ieskrāpē linijas, līdz kurām baļķis no augšas un apakšas tiek nedaudz aptēsts – tā, ka augšējā baļķa rievā precīzi uzgulst apakšējā baļķa izcilnīms. Tā tiek aizkavēta lietus ūdens iekļūšana sienā. (Bilenšteins, 2001, 25)

Pazvērēt – apliecināt ar zvērestu. – “Mēs trīs vienreiz nepatiesi pazvērējām, un tāpēc

³⁶ “Nosaukumu šis rīks, šķiet, ieguvis no kaķa, jo atgādina kaķa nagus.” (Bilenšteins, 2001, 25); “Kačs ir divstorains dorba rīks, litōts byuvniceibā. Ar tū nūvalk streipes uz bolkom un izcārt pōzi, resp, salaiž vīnu bolku uz ūtras, lai tōs labi pīgulātu.” (Latkovskis, Filologijas materiāli, 21)

velns nosprieda agrāki mūs nelikt mierā, kamēr katris būsīm pa vienai cilvēka dvēselei rokā dabūjuši.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, I.puse, 45); “Par to viņš bij gatavs pazvērēt.” (Milenbahs, III, 144); “Vai tā ir? Nē, tas būs meli! – uz to es savu mazo pirkstiņu varu pazvērēt.” (Zvaigznīte, 105)

Pažaga, pažags – garkātaina krāsns slaukāmā slota, sasieta no žagariem ar visām lapām vai skujām. – “Salauž prižu zorus požogam.” (Regīna Kudiņa, Latgale, 2006); “Krāsni pirms maizes cepšanas tīra ar pažagu. Tā ir pie krukļa piesieta, piestiprināta slota.” (Jānis Kudiņš, Latgale, 2006); “Tās sliņķes ar pažagu trenkušas pie darba.” (LTT, I, 328)

Pažagu pagatavo šitā: ņem lietotas pirts slotas, sasiens divas kopā, iesprauž labi garu kātu un tad saliec likas. Ja nav pirts slotas, tad ņem (ziemā) priežu vai kadiķu skuju. Pažaga un krukļis atrodami bieži teikās, jo šos abrus tīramos rīkus raganas arvienu pārvērs par saviem jājamiem zirgiem. (DL, 1891, 89)

3178. Bērza lapu, ņemtu no pažagas vai pirts slotas, aplapina un uzliek uz augoņiem, tā sauktām sunsnaglām. Lapai jāstāv tik ilgi, kamēr tā pati nokrīt. (LTT)

4671. Kad circeņus grib iznīdēt, tad jāpiesien kādu pie pažagas zariem, jāuzkāpj tai jāteniski mugurā un jāpārjāj pār robežu: tad circeņi aizies uz citām mājām. (LTT)

6074. Kad aizjāj slotas kātu, pažagu jeb citu kādu līdzīgu lietu uz krustceļu un to tur atstāj, tad drudzi var “nojāt”. Kas tādu lietu atrod no pārnēs mājā, tam drudzis piesitas, bet aizjājēju atstāj. (LTT)

Pāžļi, pāšļi, pāžļošanās, pāšļošanās (pāžļuošanās, pāšļuošanās) – 1) māņi, nieki. – “Bērniem vecus pāšļus uzskrivēt liekot un pēc tam no galvas mācīties spiežot.” (Sarma, 1999, 197); 2) burvības, burvestības, gudrības. – “Viņš vēl dzen pāšļus.” (Milenbahs, III, 190)

Pāžļinieks – vārdotājs. Darb.v. ‘pāžļoties’ (pāžļuoties) – ar burvībām, ar vārdošanu nodarboties. Iespējams, ka vārds aizgūts no somugru val. Sal. ig.val. ‘pāastma, pāastan’ – glābt, atbrīvot.

Pažmauga – “garums, attālums pie kādas lietas, piemēram, pie arkla no sprūda līdz apīžas zaram ir pažmauga”. (DL, 1894, 163)

Pažobe (pažuobele) – vieta pie mājas sienas apakš jumta, “kur jumts sniedzas pāri par sienu”. (DL, 1892, 97)

13880. Nogriež mazu gaļas gabalu, apsmērē kārpas un pasien jumta pažobelē, lai gaļa no lietus sapūst, tad drīzā laikā kārpas noies. (LTT)

Pēcaudze, pēcaudži – pēcteči. – “Te seno pēcaudžu ceļi krustojas.” (Kāpostiņš, 1940, 198); “Bajāra pēcaudzes negrib šo atbalsi dzirdēt.” (Kāpostiņš, 1940, 194)

Pēcnieks – pēctecis. – “Bruņu vīru pēcniekam.” (Kāpostiņš, 1940, 195)

Pecūška, pecoška (pecuoška), pečūška – kaudze, guba. – “Nolasi no tīruma akmeņus un saber pecoškā!” (Milenbahs, III, 191); “Akmeņi rindojās glītās pecūškās gar purva malu.” (Pelēcis, 287); “Kāpēc akmeņus kraut pecūškās?” (Pelēcis, 130); “Viņam nebija akmeņu pecūškā paslēptas patšautenes.” (Pelēcis, 1971, 142)

Pedelis – pēdējais, jaunākais bērns ģimenē; “putniņš, ko perētāja perējumā pēdējo izšķīl, vai sivēns, ko cūka pēdējo dzemdē” (Milenbahs, III, 192) u.c. – “/Naudas/ kaltēšanos varot redzēt pirmais vai pēdējais dēls (pedelīts).” (Rakstu krājums,

1896, 4). Apst.v. 'pedels' – pēdējs. – “Tas ir nāburga pedelais dēls.”; “Pedelais (= beidzamais) palaidnis.” (Milenbahs, III, 192)

6869. Kad rokā ir dzirksts, tad jādod to saspiešot pirmdzimtajam ar pedeli. /F.Brīvzemnieks, 1881. VI, 194./ (LTT)

6921. Džerksti sien pedelis vecā mēnesī, un pirmdzimušais aizdurvīm nostājies prasa: “Ko tur sien?” Pedelis atbild: “Džerksti sienu,” un sasien vienu mazglu. Pirmdzimušais aiz durvīm saka: “Sien, sien, lai izdilst kā vecs mēness.” Tā to atkārtu 9 reizes un pēc tam katru dienu vienu mazglu atraisa. (LTT)

6924. Džerksti uorstej arī pyrmais bārns un pedels. Pirmais sīn džerksti ar sorkonu dzeitiņu, pedels pīguojs soka: “Dīvs paleidz!” “Paldīs!” “Kū tu sīn?” “Džerksti. “Sīn, sīn, kab izsītu!” “Izsīšu gon!” Taidu sarunu atkuortoj treis reizis. Vyss juoizdora bez saules. (LTT)

*Lai lielās, ko lielās,
Ko tā mazā pedelīte!
Tā māsāmi kaunu dara,
Lāgā dziesmas nemācēja.*
LD 880

*Kumelītis, pedelītis,
Apgāz veģu vezumiņu;
Eita, bērni, ņemat veģus,
Cik jūs paši gribēdami!*
LD 2916

Pēga – maza ganu svilpīte. – “Tā neatgādināja ne pēgu, ne dūkas, drīzāk kokli, tikai skaņa bij stipri maigāka, it kā mazs ganiņš rīta agrumā iegavilētos.” (Migla, Rūmnieks, 35); “Skaņas bij dzidrās un maigas, nevis asi griezīgas kā pēgu spēlējot.” (Migla, Rūmnieks, 116)

Pēgu /gani/ pagatavo šādi: kādas pusotras collas garu vītola mizas rullīti nosmailina vienā galā un tur iešķēļ divi iegriezumus; gandrīz visu šo rīku pušot ņem mutē, saspiežot nosmailināto galu, un tad pūš pa grūdienam, radot šņācošus trokšņus. (Ligers, 142)

Peilīte – neliela laiviņa. – “Ezerā mednieki brauc peilītēs.” (Milenbahs, III, 192); “Sībirijā peilīte, saukta ‘oblasok’, ir divsēžu vai trīsvietu laiviņa, apses koka vienkocis.” (Jākobsons, 292–293)

Pekle – 1) elle. – “Velns nosviedis akmeņu klēpi zemē un ieskrējis peklē.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 476); “Noskrējis pie Velna mātes dziļā peklē.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 388); 2) bezdibenis; dziļa, mūklaina vieta. Īp.v. ‘pekls’ – dziļš. – “Pēcāk būtu atradies tādā peklā purvā, no kura nekad iziet, un tad nelabais to būtu tur parāvis.” (Janševskis, II, 128)

*Tautas mani pāri veda
Par purviem, par peklēm,
Lai es cela neattapu
Pie māmiņas sērst atmākt.*
LD 18441

*Šo vecami tēvainim,
Tam pērkonā dzenamais,
Tas varēja skauģus dzīti
Pašā pekles dibinā.*
LD 34150

*Ko, Pērkon, tu domāji,
Uz zobena atspiedies?
Vai tu gribi pekles tumsu,
Vai zemīti saskaldīt?*
LD 33701

Peķeles, peķeles – mantas; krāmi; saiņi. – “Pievāciet savas peķeles.” (Jākobsons, 82); “Paņem savas peķeles un nāc man līdz!” (Milenbahs, III, 194)

Pelavas, pelus – labības atsijas, pabiras. – “Izkultos graudus no pelavām piedarbā izvēti ar sietu.” (Skrastiņš, 192); “Pelavas aiziet vējā, bet rupjumi paliek kretulī.” (Balandnieki, 130); “Bijusi tradīcija bada laikos, kad trūcis graudu, piestā sasmalcināt pelavas, pirms tās iejauca pie maizes miltiem.” (Bīlenšteins, 2007, 48); “Pie mil-

tiem jauca klāt smalkās pelus.” (Janševskis, II, 13); “Viesulis [...] bija klāt, izraudams [...] kretuli iz rokām, izputinādam pelus pa malu malām.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 163); “Netika ne lāga pelavu, ko pasutināt cūkām.” (Upīts, 14); “Pelavas, kas bira sietam cauri, lidoja kā bites pa plašo telpu un metās, brīdi lidojušas, zemē, cita tuvāk, cita tālāk, līdz beidzot sakrājās bieza kārtā.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 383). Īp.v. ‘pelavains’ – ar pelavām; nekvalitatīvs (piem., par maizi). – “Pelavaina maize.” (Ulmanis, 198). Pamatā ide. *pel- āda, “kas saistās ar senāko saknes verbālo nozīmi ‘šķelt, plēst’ [...] Pēc cita uzskata (Frenkels, Pokornijs) vārds saistāms ar *pel- grūst, sist un līdz ar to latīņu ‘pulvis’ – putekli un latviešu ‘pelni’” (Karulis, II, 34). Sal. senprūšu ‘pelwo’, senind. ‘palāvas’, latīņu ‘palea’ – pabiras, čaumalas, mikstumi, salmi (Fasmers, III, 227).

34590. Svētvakarā lopi baroti ar āboliņu, auzām u.t.t. Viņiem cepta dažreiz arī sevišķa maize ar pelavu piemaisījumu. To govīm devuši ziemassvētku nakti, un, kur svētkiem darīts alus, tur tā saslāpināta arī ar alu. (LTT)

1330. Ja kāds saslimis ar augoņiem, tad to var izārstēt barojot ar pelavām. (LTT)

1765. Bada laikā ēda gušņas un cepa maizi ar pelavām. (LTT)

*Baroj' sirmi, baroj' bērī,
Abi tēva kunteliņi.
Ar sirmīti Rīgā braucu,
Ar bērīti pavadīju.
Sirmjam devu tīras auzas,
Bēram auzu pelaviņas.
LD 29620*

Pelavmaize, pelavu maize – rudzu maize ar pelavu piejaukumu. – “Cilvēki mala linsēkļu pelavas maizei un ēda, kā tautas dziesmas dzied, pelavmaizi.” (Jurgens, 132); “Izsalkuši vedēji garšīgi ēda pelavmaizi ar staku.” (Jurgens, 48)

Grūtākos bada gados žēlīgākie lielskungi aizdeva zemniekiem labību no muižas klētīm. Cilvēki piejauca rudzu miltiem samaltas pelavas un cepa pelavu maizi. Maize neturējās kopā un bija uzmanīgi jānes, lai nesalūstu gabalos. (Jurgens, 6)

*Kas tie tādi, kas dziedāja
Bez saulītes vakarā?
Tie ir visi bāra bērni,
Bārgu kungu klausītāji.
Kurin' ugun', silda gaisu,
Slauka gaužas asariņas,
Krimta cietu pelav' maizi,
Avotiņā mērcēdami.
LD 133,4*

Pelavnieks – 1) agrāk īpaša telpa pelavu uzglabāšanai. – “Pelavnieku reti cēla savrup, parasti to piebūvēja gubeniņam vai piedarbam, lielāko tiesu zemāk par citām telpām, jumta paspārnē.” (LKV, XVI, 31435); 2) pelavu maiss. – “Krit smags kā pelavnieks.” (Kāpostiņš, 1940, 203)

Pelenes, pelēji (latīņu val. ‘artemisia absinthium’) – augs vērmeles. – “Peliejim pelieciņgs lapenis i dzaltoni zīdi.” (Reķēna, II, 199)

Peles auss – pārnestā nozīmē drošs patvērums, droša vieta. – “Pie viņa klājās labi jo labi – tie dzīvoja kā pa peles ausi.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 393)

Pēlīte, pēle, pērle, pēlītis, pēlis, peilīte, pēllaiva – vienkoča laiva, ko agrākos laikos

izmantoja zvejai un putnu medībām. – “Balķi izdoba līdzīgu silei un tad to sauca par pēli; tā daiļskanīgs atvasinājums nāk no Aiviekstes – pēle jeb pēlis – laiva no viena koka.” (Bilenšteins, 2007, 323); “Parastākais braukšanas līdzeklis /zvejai ar žebērkli/ ir vienkoča laivas, sevišķi pēliši.” (Ligers, 1942, 20); “Senos gados, kad ezerā bija bagāta plaužu un lielu asaru zveja, arī ciemieši tur novietoja pēļlaiviņas un tiklus.” (Štūlis, 1937, 12); “Laiivotājs pie vajadzības viegli pāršļūcina savu peļīti pār šķirtnēm, lai ietīktu no viena ūdens joma citā.” (Jākobsons, 293); “Vai nebūs par agru laisties ar pēlīti ezerā? Vai ledus gabali nepeld ceļā?” (Janševskis, IV, 188); “Bet re, kādudien vecene ceļas pēlītē pār Ventu, pēlīte straumē apgāžas, un vecene noslikst.” (Janševskis, 1981, II, 304)

Lielupē un tās pietekās, kā arī Babites ezerā bieži sastopams satiksmes līdzeklis ir vienkoča laivas – pēliši. Nelielā svara un kustību ātruma dēļ tās parasti izmanto zvejai un ūdens putnu medībām. Laivas pagatavošanai jāizmeklē taisns, bezzarains apses koka stumbrs, apmēram 5 m garumā. (Ligers, 1942, 102)

Pelnruške, pelnruškīte – 1) grūtdiene, bārene. – “Jau seno grieķu dzīvē sēdēšana pelnos iezīmē nelaimīgu cilvēku, kas ar to izteic savu pazemību likteņa priekšā [...] Arī latviešiem pelnruškis ir grūtdieņa sinonīms.” (LKV, XVI, 31480); 2) nevīža, netīrele. – “No Annas būtu dažai labai pelnu ruškei ko mācīties, tīru un spodru mājas dzīvi vest.” (Upīte, 1911, 92)

Pelūde, pelūzis, pelavnieks – telpa, kurā uzglabā labības atsijas pelavas; pelavu šķūnītis. – “Pelūdē izsīka pelavas, pat salmu rijas piedarbā bija tikai daži klēpji.” (Balandnieki, 415); “Nupat redzēju, ka viņš pelūdē guļ aizmidzis.” (Janševskis, I, 113)

Pa tām starpām citiem laika piesērt iztukšoto iekšriju; kamēr tas padarīts, tad piedarbā “metiens” jau arī tik tālu “nomidīts”, ka var “nojemt salmus”, kuri ar “nozi” jānones puisim uz tuvējo pelūdi. (DL, 1893, 103)

Pie rījām parasti piebūvētas pūnītes pelavu novietošanai. Šīs pūnītes sauc arī par pelavkambari – pelavnieku. Dažreiz pelavnieku ceļ gabaliņu atstatu no rijas. (Latvju raksti, II, Krustpils, 33)

Penkāšana – masēšana ar apaļu oli, akmeni. Darb.v. ‘penkāt, penkot’ (penkuot) – mīcīt, spaidīt, masēt (ar oļa palīdzību). – “Augšas logā spīd uguns, laikam Beku Jurene vēl penko ciemāti!” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, II, 109). Lietv. ‘penkātāja’ – masētāja, laītītāja, braucītāja. – “Tādas sievietes, kuras caur spaidīšanu slimības dziedējušas, tiekot arī par penkātājām sauktas. Viņu amata rīki bijušas apaļas oliņas, nosauktas par jūras oliņām.” (Alksnis, 20). Sk. arī Braucīšana; Laitīšana.

Pepināt – kūpināt zivis. – “Butes arī pepināja – žāvēja karstumā. Tādas tikai 1–2 dienas stāvēja.” (Dumpe, 2009, 202); “Popē /zivju kūpināšanu/ latviešu un libiešu valodā sauc ‘pepiņ’, acimredzot no libiešu ‘papiend’ – mīksti, maigi.” (Bilenšteins, 2007, 358); “Uztaisis [...] dūmu namiņu, kur zivis pepināt.” (Veldre, 1938, 142); “Zivis nopepina un izsūta pārdošanai uz Ventspili, Rīgu, Daugavpili un citur.” (Veldre, 1938, 151). Lietv. ‘pepināšana’ – zivju kūpināšana. – “Viņš domā ierīkot [...] ceplīti zivju pepināšanai.” (Veldre, 1938, 147)

Pērķona kaza, pērķonkaza (pērķuona kaza, pērķuonkaza), pekaziņa – putns (latīņu val. ‘scolopax gallinago’). – “Pērķona kaza, kuru mūsu mednieki tautā pa lielākai daļai sauc par pekaziņu, ir visvairāk pazīstama starp visām Baltijas šņepju šķirām, viņas netrūkst nevienā purvā, nevienā mitrā upes jeb ezera krastā.” (Lōvis, 111)

Pērkona lode (pērkona luode) – no akmens darināts cirvis, ko lietoja akmens un bronzas laikmetā un kam piedēvētas dziednieciskas īpašības. Tautas priekšstats šāds cirvis rodas pērkona spēriena rezultātā. – “Kur pērkons spēris, tur jāuzmeklē pērkona lode. Šī lode darīs brīnumus. Kad pērkons sper, tad viņš sviež uz zemi melnu lodi jeb bultu (akmeņa cirvi).” (LBV, II, 753); “Pērkona lodes apaļais caurums zemē katrreiz aizbāzams ar aprunātā ūdeni mērcētu sērmokšļa tapu, tad zirgs nesa-grūda kāju un ecēšai zari nelūza kā uz krāsns grauzdēta šakaļa skali.” (Upīts, 19)

23431. Ūdens dibenā Pērkona lode velnu nevarot aizņemt, kādēļ velni labprāt ezeros un atvaros meklējot patvērumu, kad taisās uznākt pērkona lietus.

23338. Kas /pērkona/ lodi atrod, tas var dziedēt visādas slimības. Ja par piemēru augonu apspaida ar pērkona lodi, tad augons izzūd. /F.Brivzemnieks, 1881. IV, 195./ (LTT)

23340. Dažam esot pērkona lode, ar kuru augonu apriebot un augons esot izdeldēts. /Latv. Avīzes, 1877, 6./ (LTT)

23341. Senos tritos akmeņa cirvjus tura par pērkona lodēm un domā, ka ar tām var slimības dziedēt. (LTT)

Ka pērkons vellu meklē un ka vels aplam priekš pērkona bēgot, tas ir vecu bābu pasaka un negudra cilvēka melšana [...] Tāpat tas arīdzan nieki, ko daži no pērkona lodes jeb akmiņa sapno, ar ko pērkons spērot. Tā spēšana nāk no zibīna uguni, kas tik ātri kā biszāles iedegās un ar ātru varu gaisā isplašās. (Stenders, 1988, 127)

Pērkonaam pieci dēli,

Šo vecami tēvainim

Visi pieci amatai:

Pērkon' lode azotē,

Pirmais rūca, otrais spēra,

Tas varēja sāpes dzēsti,

Trešais sita zibentiņu,

Dievvārdiņus runādams.

Ceturtais lodes lēja,

LD 34149

Piektais šķīla uguntiņu.

Tāz 54874

Pērkons (Pērkons) – divdabīga lietus, negaisa, pērkondievība, kas nodrošina augļu un ražību, bet var būt arī postoša, iznīcinoša. Saistīts ar kosmisko koku ozolu un debesu uguni (zibeni). Bieži minēts kopā ar Dievu, dažreiz abu funkcijas un darbības sfēra pārklājas. Folklorā minēta arī Pērkona māte un Pērkona bērni.

Viņi vēl saglabā šādu paradumu: kad zemē ir liels sausums lietus trūkuma dēļ, viņi pakalnos, biezu mežu vidū, mēdz pielūgt pērkonu un tam upurēt melnu teli, melnu āzi un melnu gaili; kad tie nokauti pēc rituāla, no kaimiņiem sanāk jo daudzi, tur dzīvo un dzer, piesaucot Perkūnu, t.i., pērkona dievu, izlejot (tam par godu) pirmo no visiem alus kausiem, to viņi nes trīs reizes apkārt sārtam, kas tur sakurts, un tad beidzot ieļej uguni, lūdzot Perkūnu, lai tas slacītu (zemi) ar lieliem un maziem lietiņiem. (Spekke, 1995, 236)

23 344. Ja negaisa laikā ir jāiet ārā, tad jāsit trīs reiz ar roku pa pieri un jāsaka: “Pērkon, mani nesperi!” Tad to cilvēku nekad pērkons nesperšot. (LTT)

23 448. Lai nogrieztu pērkonu sānis, tad jākūpina vībotnes. (LTT)

23 470. Ja nakti uznāk pērkona negaiss, tad mājas tēvam jāgriež krustiņi no koka un jāliek pie durvīm krustā. (LTT)

Pērkons brauca pa debesi

Pērkons spēra ozolā

Deviņiem kumeļiem;

Deviņiem zibeņiem:

Bāliņš mūsu tautās laida

Trīs zibeņi celmu skalda,

Deviņiem bērājiem.

Seši skalda galotnīti.

LD 18031

LD 33713

Pērkons spēra ozolā,

Saskaitās Pērkoniņis,

Ne lapiņas nedrebēja;

Saspārdīja ozoliņu.

Zīle cirta akmeni,

Es tās šķembas salasīju,

Akmens lēca dzirkstīdams.

Sasabāzu skotelē.

Tāz 54877

LD 33715

Perkoņa mātei
Deviņi dēli:
Trīs sīta bungas,
Trīs stabulēja,
Trīs laida miglīņu
Avota lejā.
LD 33703

Pērkoņa tēvam
Deviņi dēli:
Trīs spēra, trīs rūca,
Trīs zibināja.
LD 33704

Sper, pērkon, sausu koku,
Liec zaļami salapot;
Sodi, Dievs, ļaunus ļaudis,
Dod labiem padzīvot!
LD 9139

Danco Dievs ar Pērkonī,
Es ar savu bāleniņu;
Pērkoņam visa zeme,
Man deviņi bāleniņi.
LD 24044

Perpete, pērpete – tautastērpa piederums – izšūts, izrakstīts krekla uzplecis, “iešūti raksti, raibumi kreklu uzplečos un aprocēs” (DL, 1894, 164). – “Perpete ir pleca platuma taisnstūra auduma gabals, kuru piešuva plecu daļai, pārgriežot krekla stāva audumu pa plecu.” (Rucavā, tur Paurupē, 27); “Uz krekla kamiešiem [...] pērpetes jeb krūmi, t.i., sarkani raksti.” (Pētersons, 102); “Vārds perpete cēlies no lietuviešu valodas: ‘per petis’ – pāri plecam.” (Rucavā, tur Paurupē, 26)

Pestelis, pestelnieks, pestelotājs (pesteljuotājs) – burvis (burvji), kas ar īpašām spējām piesien, sapin, saista vai tieši otrādi spēj atbrīvot. Kaut arī savā būtībā tie divdabīgi, vairāk tiek uzskatīts, ka pestelotāji kaitē cita tīrumiem, mantai, aptin ar sarkanu dzīparu baltu olu, sapin vārpas tīrumos, satīsta lupatu vistokļus un met kāda īpašumos. Arī tie, kas ar vārdiem un īpašu darbību spēj piesiet un atsvabināt zagli. Par vārda izcelsmi nav vienotības. Arī lībiešiem skaniski līdzīgs vārds ar līdzīgu nozīmi – ‘peštil’ – burvis, burvju līdzeklis. Somu zinātnieks L.Ketunens uzskata, ka latvieši aizguvuši no lībiešiem šo vārdu, bet K.Karulis domā, ka otrādi (Karulis, II, 41). Šķiet, tomēr, ka latvieši būs šo vārdu (gan ‘pestelis’, gan ‘pestelot’ – nodarboties ar buršanu) aizguvuši no somugriem. Sal. ig.val. ‘päästma’ – glābt, atbrīvot; pestitājs – ‘päästja’. Aizguvums latviešu avotos minēts kopš 16.gs. – “Nevēlējušies nemaz vēl tādu pestelja māti beidzamā stundā virs zemes redzēt.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 37); “Sen laikiem jau ar burvjiem un pesteljiem pinusies.” (Zvaigznīte, 59); “Caur pesteljiem lūkot kādu kaiti vai nesekmi ārstēt.” (DL, 1894, 164); “Noburt par gaudenu ar pestelju un velna palīdzību.” (Janševskis, I, 334); “Ko tu te dari, tu nolādētais pestelniek!” (Upīts, 1984, I–II, 204). Lietv. ‘pestelošana (pesteljuošana), pestelji, pesteles’ – buršana. – “Ar kaut kādiem pesteljiem uzsūtītais vārnu mākonis vienmēr izkašņāja kupenas galotnē turpat aiz sliekšņa kaudzē sabērtos mēslus.” (Upīts, 30); “Izdara savus pestelus pa nakti.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 47); “Veselība un neveselība nāk no Dieva un ne no pestelēm!” (Latviešu ārste, 108). Darb.v. ‘pestelot’ (pesteljuot) – burt, burties. – “Tavs vīrs, tas vecais kalējs, pestelojas un kalpo elkjiem!” (Upīts, 1984, I–II, 198)

Pestelji un pūšlotāji ir tie mazie laucinieku dakteri. Daži no tiem ļoti slaveni. Viņu zāles esot apvārdots ūdens un brandvīns. Zemākie no šiem ir riebēji. (RLB ZK, 1898, 20)

Vecos laikos dzīvojuse viena vecene pie sava dēla, kurš bijis saimnieks. Māte dēlam labprāt nekā nenoliekusēs (nenovēlējuse) un nesuse pestelus dēla lopu kūti. Gandrīz katru rītu kūti atradušies dažādi pestelji un višķi, un lopi nemaz neizdevušies. Tā kādā ritā dēls, kūti iedams, ieraudzījis pūslī pašā kūts vidū un vēl dažus citus krāmus. Gribēdams dabūt vienreiz pestelus no galvas, paņēmis plinti un šāvis pūslī, kurš uzreiz sašķīdīs. Pa to strēķu māte sēdējuse uz mūriņa istabā, ar tēvu runādama, bet uz reizi nokrituse no mūriņa un bijuse pagalam. Tas noticies tai brīdī, kad pūslis plīsis. (DL, 1893, 16)

Petaks, petuks – agrāku laiku sīka naudas vienība, kas dažādos laikos atbilda 3 grašiem, 5 kapeikām vai pusotrai kapeikai. – “Tā kā valdības mainījās, tad naudas bija dažādas un viņu vērtība mainījās; tā, piemēram, uz vecā vara petuka bija rakstīts 5 kapeikas, bet viņa vērtība bija 3 graši.” (Jurgens, 36); “Krodznieki lēja [...] korteļus, puskorteļus vai mazākus mēriņus [...] par petuku, par divi graši vai pat par grasi.” (Kaudzīte, I, 24); “Par viņa radu palīdzību es nesolu ne petuka.” (Apsišu Jēkabs, 224); “No savas puses nesolu ne akla petuka.” (Apsišu Jēkabs, 67); “Samaksāja kroga papam rēķinus ar petukiem un grašiem.” (Jurgens, 79)

Alu pārdevuši ar koka stopiem vai kannām, par pusotras kapeikas, tas ir – vērdu, vai arī, kā vēl sauca, par petaku, pilnu koka kannu. (Upīte, 1911, 8)

30214. Māte zīdījusi bērnu, ja tas puisēns, divi gadi, ja meitene, pustrēša gada. Šķirībām taisīja sevišķu gaļu biežā putrā [...] Bērniņu priecinādami, viesi metuši mazajam ķešā katrs pa petakam. (LTT)

15609. Ja krusti sāp, tad jāiet uz kapsētu, jādabūj kāds galvas kauss un jāpaberž ar to slimā vieta. Tad jāiebāž galvas kausā petaks un jānoliek tas atkal turpat atpakaļ, no kurienes ņemts. /F.Brivzemnieks, 1881. VI, 194./ (LTT)

*Trīs gadiņi kalpiem gāju,
Trīs petaki napelnīju.
Par to vienu zirgu pirkū,
Par to otru ligaviņu,
Par to trešu petaciņu
Oša laivu kaldināju.
LD 13683,2*

*Mīļi mīļi es gulēju,
Kad ieņēmsū ligaviņu:
Petaks vidū izkusis,
Ūdens cauri netecēs.
LD 11332*

Petērne, peterne – pastalu auklu vīze; arī pati pastala. – “Apvelk no auklām izpītas milzīgas peternes.” (Jākobsons, 252). Izteiciens: “Guļ, petērnis atmets.” = dikā, bezdarbībā, laiski izlaidies (O.Mičerevska, Latgale, 2006).

Pieci – skaitlis, kas tradīcijā simbolizē mikrokosmosu (četras debespuses ar iezīmētu centru vidū) un raksturo cilvēku pašu (cilvēks ar izstieptām rokām un kājām (2+2+1) un viņa darbības lauku (cilvēkskaitlis). Vienlaikus arī aizsardzības maģijā (piecstūru zvaigznes jeb lietuvēna krusta vilkšana). Mītoloģijā norāda uz Pērkondievību tā radošajā aspektā, figurē arī kā uguns stihijas ārdošās vai radošās sākotnes izteicējs skaitlis. – “Te uz reizi izlien veca, veca vecenīte, kur jādomā: tā nevar vairs pieci skaitīt.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 30)

7133. Ēdi var noārstēt, kad uzvelk piecpakšu krustu un trīs reizes uzspļauj. (LTT)

*Pērkonam pieci dēli,
Visi pieci amatnieki:
Divi rūca, divi spēra,
Piektais šķīla uguntiņu.
LD 33704,3*

*Man dziesmiņu pieci pūri
Ābelišu dārziņā.
Ik dziesmiņu izdziedāju,
Satin' dziesmu kamolāi.
LD 47*

*Es redzēju Vēlna māti
Ozolā kūkojam:
Pieci pirksti, pieci nagi,
Visi pieci guni šķīla.
LD 34055*

*Vakar pieci bāleniņi
Aiz kalniņa gavilēja:
Divi miežu lūdumā,
Trīs apiņu dārziņā.
LD 652*

Piedarbs, piedrabs – agrākos laikos īpaša telpa vai piebūve pie rijas labības kulšanai. – “Dažos apgabalos cēla dzīvojamo ēku kopā ar riju un piedarbu.” (Jurgens, 7); “Piedrabs bija tā ēka, kur notika kulšana.” (Draviņš, 1939, 458); “Ļoti svarīgi bija piedrabu celt tā, lai vējiem būtu laba pieēja.” (Draviņš, 1939, 459); “Mums ir divas /rijas/ ar piedarbu vidū.” (Kreicers, 25); “Mazas durvis ar ļoti augstu sliekšni no

rijas apšildāmās telpas ved uz piedarbu.” (Bilenšteins, 2001, 88); “Saimnieks ar kalpu piedarbā vētījuši labību.” (Senos laikos Umurgā, 222); “Labību izvelk piedarbā visi kopā un sakrauj apaļā čupā gandrīz līdz griestiem.” (DL, 1893, 103); “Piedarbam attaisa vaļā abas durvis. Cauri sāk vilkt spēcīgs vējš.” (Balandnieki, 129); “Tumsa valdīja piedarbā, tamdēļ bija jārūpējās par to, lai gaisma daudzmaz apspīdētu darāmo darbu.” (Brīvdabas muzejs, 114)

Nojumē ap piedarbu nokrāva kulšanai paredzēto labību un pēc izkulšanas – salmus un pelavas. Vīrs rijas un piedarba sijām glabāja linsēklu pogaļas, zirņus, cūkupupas u.c. (Bilenšteins, 2001, 91)

Piedarbs [...] nav tulkojams citādi kā vārdu ‘pie’ un ‘darīt’ salikums [...] Vissenākajos laikos pie rijas nav bijis piedarba, bet labība kulta zem klajas debess uz klona (no ‘klāt’). Augšzemē piedarbu sauc par kulu – no kult. Mūsu ziemeļnieciskais, bieži lietainais klimats nebija piemērots kulšanai brīvā dabā, tāpēc piedarbam jau sen ir sienas un jumts. (Bilenšteins, 2001, 100–101)

133. Kad miezis acīs, tad jāņem no rijas un piedarba deviņi miežu graudi un jāapbaksta ar akotu galiem tā vieta, kurā miezis atrodas, pēc tam mieži jāiemet uguni un jābēg no mājas saucot: “Ai, ai, mieži deg! Ai, ai, mieži deg!” (LTT)

15704. Kad sāka labību kult, tad uz visām durvīm un visos rijas un piedarba kaktos lika sērmokšļa krustus, un vienam cāļam, ko iecēla par riņnieku, apcirpa asti. Kad pirmo kūlienu izkūla, tad turpat uz klājiena turēja brokastu. (LTT)

*Kulti, malti es negāju,
Tēvu, māti turēdams;
Sūtīš' tēvu piedarbā,
Māmulīņu maltuvā.
LD 3332*

Pieguļa – agrākos laikos zirgu, arī citu mājlopu (piem., aitu) laišana ganībās pa nakti. Pieguļnieki, kas kopganībās ganīja zirgus, vienmēr bija vīrieši un pieguļā iešana bija vīriešu darbs. Pieguļā ziedoja Ūsiņam, zirgu aizgādņim. Aitu dzišana pieguļā tieši pretēji bija sieviešu ziņā. Pieguļnieku ritualizētajām darbībām bija jāveicina lopu auglība, kā arī aizsardzība. Atvasinājums no darb.v. ‘gult, gulēt’.

12133. Kad Jurgā naktī puīši pirmoreiz izjāja pieguļā, saimniece tiem deva līdz tik daudz olu, cik zirgiem kāju. Priekš vārīšanas olas ar ogli dažādi izrakstīja un tad vārīja uz pieguļnieku ugunskura. Kad olas bija izvārītas, tad izrāva zemē iesistu mietu, apaušu cilpā ielika olu un ielaida mietā caurumā, lai zirgi pieguļā būtu rāmi. (LTT)

12166. Jurgā dienā pirmo reizi jāja pieguļā. Tad nu saimniece pieguļniekiem deva līdz olas, uz katras zirga kājas pa olai. Pieguļnieki ēda olas un visādi lustējās. (LTT)

23541. Dienā priekš Jurgā dienas pirmo reiz jāj vīrieši pieguļā un jem līdz olas, cūkas gaļu un brandvīnu. Tur uzkur uguni, vāra vakariņas un tad ēd un dzer. Rita gaismā nāk precētas sievas uz pieguļniekiem viesos, bet godīgām meitām neklājas nakti. Uz katra zirga tiek dotas četras olas, un svarīgākais ēdiens ir olokne. /E.Volters, Daugavpils. 1890, 6./ (LTT)

31912. Vasaras svētku naktī dzen zirgus pieguļā uz kopu ganību. Tur izmeklē vietu ugunskuram, skrien ap to apkārt ar maizes kulēm un ugunīm un tad iedur tur ar mietu caurumu, kur nu ieliek Pieguļas mātei vispirms vienu olu, tad ielej alu, brandvīnu un pienu, liek arī sieru, gaļu, taukus un pantogu. Tad uzkur tai vietā uguni un sāk paši ēst un dzert. Pantogs tiek ēsts tikai bez maizes. Kas vakarā paliek pāri, to apēd ritā. Tādā kārtā zirgi tiekot sargāti no vilkiem un slimībām. Kas šai pieguļā neņem dalību, tam klājas ar zirgiem slikti. /A.Bilenšteina rokraksts, Lubāna./ (LTT)

16198. Vecos laikos pieguļnieki, pirmo nakti pieguļā būdami, metuši ugunskurā kādu vecu drēbes gabalu, teikdami: “Še, Labrenci, neņem pats savu roku.” (LTT)

23552. Pirmo reizi pieguļā, uguni kurinot, jāmet uguni drēbju lupatas un jāsaka: “Še, lakstīgal', tava tiesa, tik' ar savu roku neņemi.” Tad jāsauc vārdā visi putni. Tad pieguļniekiem pie uguns drēbes nedegot. (LTT)

35074. Kad zirgus pirmo reizi jā pieguļā, tad tiem ar trim aizdedzinātiem skaliem griež ap purniem, lai vilki neietu klāt, baidīdamies no gruzduma smakas. (LTT)

23546. Lai pieguļā vilki neuzbruktu zirgiem, tad ar degošu pagali jāapvelk zirgiem apkārt. (LTT)

11652. Jāna nakti nelaida zirgu pieguļā, tāpēc ka tad pa ganībām vazājušies ļauni gari un nelabi cilvēki. (LTT)

11658. Jāna nakti jādzen zirgi pieguļā, tad redz saulīti rotājamies. (LTT)

Ar šo vārdu Varakļānu pagastā apzīmē ne tikai zirgu jāšanu un uzraudzīšanu ganībās pavasarī, bet arī komunālas dzīres laikā no Jura dienas līdz Vasarsvētkiem, t.i., pa pavasara sējas laiku. Visbiežāk tās notur pēc sējas beigām, kā mēdz sacīt, no pārpalikušiem miežiem. Pēc norunas pie viena saimnieka sanes katrs pa noteiktam daudzumam miežu, kas no tiem pagatavo alu norunātai dienai. Tai rītā, kad alus ir lejams mucās, dalībnieki salašās nogaršot, kā saka, uz puorkuosu (nom. puorkuoss). Bet dzīrošanu sāk kādas svētdienas pēcpusdienā. No katras mājas nes līdzī uzkožamos, piem.: maizi, sieru, ceptas olas ar gaļu, sviestu, desas, galertu. Nevieni nejūtas kā viesis vai svešnieks, bet visi kā saimnieki. Tādas dzīres sauc vienkārši pigule vai pigulis ols. Senāk šī tradīcija ir saistījusies ar kopējiem tautas svētkiem pavasarī un varbūt ar zināmu reliģisku nokrāsu saulei un auglībai par godu. (Latkovskis, 1967, 280)

*Ei Ūsiņ, labais vīrs,
Jāj ar mani pieguļā:
Es guntiņas kūrējiņš,
Tu kumeliņu ganītājs.
LD 30054*

*Kas grib baltu villainiņu,
Lai dzen aitas pieguļā:
Jāna nakti zelta rasa,
Tad aitiņas mazgājās.
LD 32455*

*Jāna nakti, jaunas meitas,
Dzenat aitas pieguļā:
Jāna nakti zelta rasa,
Tur aitiņas mazgājās.
LD 32455,2*

*Aiz upītes zaļa zāle,
Zelta rasa galiņā,
Tur jās mani bāleliņi
Jānu nakti pieguļā.
LD 32503*

*Es nejātu kumeliņu
Jānu nakti pieguļā:
Jānu nakti jaunas meitas
Meklē manu kumeliņu.
LD 32506*

Piektais ritenis – kaut kas nevajadzīgs, lieks. – “Kā piektais ritenis esmu nodauzījies te ar jums.” (Jurgens, 120); “Mēs bijām pieci zvejnieki. Es tas piektais ritenis.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 353); “Dauzījās pa muižu kādu pusgaļu par piekto riteni.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 13); “Muijās pa apakšu veco kungu starpā kā nesmērēts piektais ritenis.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 89)

Piektvakars jeb ceturtdienas vakars – īpaši iezīmēts laiks tajā laika nogrieznī, ko mūsdienās saucam par nedēļu.³⁷ Šķiet, ka piektvakars kā laika nogriežņa (“nedēļas”) viduspunkts ar atelpu no darbiem un ar īpašo piesaisti Mārai un citām sieviešu dievībām, dzimšanas un nomiršanas norišu pārzinātājām, bija nevis septiņdienu, bet deviņdienu laika ciklā. Uz to, ka latviešiem senāk bijusi deviņdienu nedēļa, norāda virkne mītisko tautasdziesmu ar pasaules radīšanas un pārradīšanas tematiku (“Stādīju ieviņu plāniņā vidū” daudzie varianti), bet arī buramvārdi, kur lai tiktu no kādas kaites valā vispirms skaitīja no viens līdz deviņi un pēc tam atpakaļ no deviņi līdz viens. Tieši piektvakars bija saistīts ar dažādām dziedināšanas norisēm, arī zie-

³⁷ Nedēļa – aizg. no senkrievu val., kur sākotnējā nozīme ‘diena, kad nestrādā’, t.i., svētdiena (no kr. ‘ne delatj’ – nestrādāt). – “Vārds latviešu valodā aizgūts līdz 13.gs. [...] Latvijas austrumdaļā, kas 17.gs. bija Polijas pakļautībā, vārds lietots divās nozīmēs – ‘nedēļa’ un ‘svētdiena.’” (Karulis, I, 621)

došanas rituāliem par godu Mārai. Dažkārt piektvakars aptvēra daļu ceturtdienas (vakaru un nakti) un daļu piektdienas (dienas pirmo pusi vai pat visu dienu) un kā tāds bija saistīts ar sieviešu zemes un auglības dievībām un gariem (Māra, Laima, Lauma, Svētas meitas).

9132. Ja govš nevar apiet, tad piektvakaru vajaga pārvilkt ar buceņu vici trīs riņķus pār govš krustiem un pēc tam vēl tai uzcirst trīs reizes. (LTT)

Ziemassvētkos, piektvakarā, ar roku uz staļļa durvīm vilka lietuvēna krustu. Pirms Lieldienām ir tas lielākais Piektvakars. Tad nedrīkstēja ķemmēt matus, lai nesāp galva. (Otiļija Salmgrieze, Kurzeme, 2006)

13886. Lai no dzītu kārpas, tad jānozog miesniekam svaiga cūkas gaļa. Ar nozagto gaļu kārpas trīs vakarus no vietas sarīvē. Piektvakarā, saulei noejot, gaļa jāmet pār kreiso plecu projām. (LTT)

23655. Kas piektvakaru kur ko nolīcis zemē, tam vienādi kas bijis jānes zemes dievam uz turieni. (LTT)

23663. Ceturtdienas vakarā tādēļ nevērpj, ka tad ir Māra piedzimusi. (LTT)

Pret rozi jāiet katru piektvakaru pie vītola un jāsaka "Roze aizies, vītols paliks". (LBV, I, 335)

Skaugis man skaust gribēja,

Apšu koku smidzināja.

Ko var skaugis man darīt,

Ko manam kumeļam?

Pats es dzimis piektu rītu,

Kumeļš piektu vakariņu.

LD 29958,1

Piektdien matus nesukāju,

Ne bez saules vakarā:

Piektdien Māra sukājās,

Noiet saule, noiet mati.

LD 34145

Pielaimēt – pieburt, piesaistīt; iegūt, iemantot.

2412. Neprecējies cilvēks sev daudz bērnu pielaimē, ja viņš kādam precētam pabrīnās: "Cik tam daudz bērnu." (LTT)

Pielūpes – dienas gaisma. (Magazin, V, 133)

Piemiets – miets, kas "otram mietam blakus piemiets (iedzīts)" (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 262). – "Veci ļaudis [...] stāsta, ka ar žoga piemietu [...] adžubu (atpakaļ) sitot – varot vellu pavisam nosist." (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 262)

Pieminiģis – ar labu atmiņu, atminiģis. – "Pieminiģa galva, atvedīga valoda." (Leimane, 1990, 52)

Piemitekļis – vieta, kur apmesties; mītnes vieta. – "Gribēju lūgt sev un bērnam [...] piemitekli." (Leimane, 1990, 65)

Piemitnis – "senāk Kurzemē iebūvieša nosaukums". (LKV, XVI, 32059)

Pieraugs – sargs, uzmanītājs. – "Dēls [...] iešot mežā medīt, lai Priēžurāvējs paliekot par māju pieraugu." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 494)

Pierote, pierots, pieroti (pieroote, pieruots, pieruoti), pierietekļis, pierietnis – agrāk sieviešu krekla apakšdaļa, "zem jozmiņa, no rupja audekla". (DL, 1892, 17); "Pierietnis – no rupjas pakulu drēbes." (Magazin, XX, 159); "Apakšvārčiņā ar megžgaiņu³⁸ pieroti tam gar apakšu." (Janševskis, IV, 117); "Ja gribi garāku, dabūn kādu

³⁸ Megžgains – ar mežģinēm.

vecu maisu un piešujies pieroti jeb apakšu." (Janševskis, 1981, II, 372); "Slinka sieva i, ka slouc guov, caur pierietekli izkārš pienu." (Anita Emse, Vidzeme, 2008)

Buobys auda lynu kraklus, pīrūtus auda nu pokolom, atsevišķi. Krakli beja da gūru golim, tuoļuok dašyva pīrūtus. Tī beja rasni, kuo maisu driebe. Garus kraklus aust nu lynom beja duorgi. (Pēteris Kažuks, Latgale, 2007)

Šis svotiņis svētūs braucja,
Gribādams garu kraklu.
Ka gribēji garu kraklu,
Jem ar vysu pīrūtiņ(i).
Tdz 44708,1

Piesita – lēkme; pieburta slimība; iedoma. – "Ar [...] vecām lupatām atņēmis piesitu tūliņ kā ar roku." (Upīte, 1911, 4). Darb.v. 'piesisties' – 1) piedurties, pieskarties. – "Vilnis piesitas, /laiva/ zvalstās, ka reibst galva skatoties." (Janševskis, 1981, II, 97); 2) uzplīties, uzmākties. – "Agrā rītā un klajā laukā vadātājs taču nebūs piesities: tas notiek tik pa dienasvidus laiku vai vēl vakariem, vai pa naktīm." (Janševskis, 1983, II, 85); "Vienai meitai [...] mironi piesitušies un aizgājuši līdz uz māju." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 36); 3) pielipt, piemesties. – "Apdziru zāles lasa priekš dzeguzes kūkošanas gavēņu laikā un dod lopiem, lai nepiesistos asins sērga." (DL, 1891, 109); "Ka nav vēl nešļava – piesisties var kāda lēkme." (Atziņas, I, 91)

1971. Kad pavasari pirmo reizi redz bezdelīgu, tad jāpiesit pie naudas maka, lai visā gadā nauda netrūktu. (LTT)

8143. Lai gaļa miksta vārītos, tad trīs reiz jāpiesit ar gaļu pie poda. (LTT)

4097. Ja saimnieks, laukā izbraucot, piesit labo kāju kreisai, tad nekāda nelaime nenotiek. (LTT)

9799. Kad, gulēt ejot, piesit trīs reizes pie gultas kājas un piesauc kādu vārdu, tad par to cilvēku nakti sapņo. (LTT)

1374. Trumu jeb augonu apriešanas vārdi, kas, ar pirts slotu vai ar poda kāsi, vai ar bārdas nazi apriebot, tiek runāti: "Pie suņiem, pie kaķiem, pie vārnām, pie žagatām, pie visiem zvēriem, kas pa mežu skrīen, lai tā sāpe piesitas." /Balt. Vēstnesis, 1870. 151./ (LTT)

2091. Ja tu bērēs esi aicināts un neesi nogājis, jeb esi gan gājis, bet neesi labi ēdis un dzēris, tad tas mirons, kam tu tā to pēdējo godu atrāvis, atrieboties un darot, ka tev kāda vājiņa piesitas. /K.Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

2122. Bēru mielastā pirmais kumoss arvienu jādod sunim. Kas to nedara, tam piesitas slimība. (LTT)

2834. Jaunpiedzimušo bērnu līdz, kamēr tas kristībā vārdu dabūjis, citādi nesaukti kā par krieviņu, politi, suņa vai kaķa sūdu, jo tad tam nepiesitoties nekāds ļaunums. (LTT)

2874. Ar nekristītu bērnu neiet uz jaunu dzīves vietu, lai bērnam ļaunums nepiesistos. Ja tomēr jāiet, tad mātei ar bērnu jānometas ceļos pie durvju stenderes, jānoskaita tēvareize un bērnam jāpārmet reiz krustiņš, ļaunums nepiesitīsies. (LTT)

Piesta, piestala, pieksta, piests, spiesta – no koka bluķa izgrebts, liela kausa veidā taisīts trauks kaņepju, labības graudu u.c. smalcināšanai jeb grūšanai; stampa. Sastopamas arī no akmens veidotas piestas. Pasakās un teikās piestas minētas kā viens no raganu un burvju lidošanas rīkiem. – "Koka graudu beržamo un graudu stampājamo sauc dažādi: piesta jeb piests." (Bilenšteins, 2007, 45); "Pašu taisītās piestās grūda staku." (Viksne, 94); "Puisis gan sakampis piestu, kura pirtī atradusies, bet cēlies ar visu piestu un sācis skriet pa gaisu." (RLB ZK, 1893, 12). Atvasinājums 'piestala' – smalcināmais rīks, ar ko piestā sagrūž graudus. Pamatā ide. *peis-: *pis-samīdīt, sastampāt, sagrūst, sadragāt (Karulis, II, 45).

23823. Meitai, kas mīlot piestu laizīt, kur kaņepes grūstas, lieli pupi augot. (LTT)

2359. Beru ediens bija liellopu iekšas un piestā nogrusti mieži. (LTT)

12776. Iztaukšētas kaņepes atdzisina, tad grūž piekstā (piestā). Kaņepju miltus izsijā caur smalku sietu. Miltiem pieliek krietni daudz smalki sagrūsta sāls un sajauc. Tikuši ēsti par pavalgu pie novārtiem kartupeļiem, tos miltiņos apvalājot un pienu, kulteni u.t.t. piestrebjot. (LTT)

29172. Suns trīs reiz ap piekstu (piestu) pret sauli jāapved, lai tas prom nebēg. (LTT)

3478. Gavēņa ceturtdienas vakari saukti par bluķa vakariem, tādēļ ka tad vājājusī vecu piestu no vienas mājas uz otru. (LTT)

25287. Uz piestas uzsēdušās, /raganas/ varot laisties pa gaisu. Viņas pārvēršoties arī par žagatām, kukaiņiem, mušām un bitēm. Pret viņām varot cīnīties tikai ar burvības palīdzību. /F.Brīvzemnieks, 1881. VI, 163 un 164./ (LTT)

Piestašķi, piestašķi – “teikas, atstāstījumi, ko daudzina no mutēs mutē par vecu veciem laikiem” (DL, 1894, 163). – “Par ratiem saglabājušies daži piestašķi – joku nostāsti.”; “Uzglabājies nostāsts (piestašķis) par lazdoniešiem.” (Latvju raksti, II, Ļaudona, 16)

Piesūcies kā ods – saka par stipri piedzērušos cilvēku. – “Tur dabūsi piesūkties kā ods.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 146)

Pietriekums – senāk sieviešu krekla apakšdaļa no rupjāka, izturīgāka materiāla. – “Un tad kreklis ar pietriekumu, zini, kas ir pietriekums? Augša ir tāda smalkāku linu un apakša, zini, kas ir pakulas? Kad tos linus izskrāpēja, tad no pakulām savērpts, tas ir no rupja, no šitās vietas tas, un tas viss tas izšūts, un šitie mugurā un tad, kad noņēma to lindraku nost un ar tādiem vien.” (Anna Neimane, Kurzeme, 2001)

Piets, pieta, piete – 1) cirvja, grābekļa, izkaps vai cita darbarīka resnais gals. – “Lielie kankāļi tur sadauzāmi tikai ar cira pieti.” (Janševskis, III, 67); “Piesiti ar veseriša pietes galu dēlītim.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 122); “Katrs pieta sitiens atbalsojas ir šīs puses eglēs, ir tās puses lapmežā.” (Birznieks-Upītis, 99); “Kad cirvim sadīluse piete, tad kalējs uzliek tam uzpieti.” = pietes uzmetinājumu (RLB ZK, 1914, 61); 2) zeķes papēža daļa. – “Pamatā ide. *(s)pen- vilkt, stiept; vērt [..] Vārda nozīme motivējama tā, ka senais cirvis pie pieta bija piepīts, piesaistīts kātam. Ar šo semantisko elementu savijas cits: no saknes nozīmes ‘vilkt, stiept’ – ‘spert’, kas saknes atvasinājumos saistās ar kāju, ar pēdu.” (Karulis, II, 46)

Pievējš – aizsargs; patvērums. – “Šņauka aizskrējis vēl uz krogu un iegriezis labu granafīku, atnācis gan drīz atpakaļ un paņēmis savu sievas brāli Zivu Pēteri līdz, tā kā pievēja dēļ.” (Upīte, 1911, 183)

Piezaris – atzars, dzinums, atvase, pēcnācējs. – “Drīz mums būs atkal savs piezarītis.” (Janševskis, 1981, II, 411); “Kundze ieveda savus divus jaunākos piezarīšus.” (Milnenbahs, III, 312)

Pijkanna, pikanna, pīpkanna – koka kanna ar izurbtu caurumu sānos. – “Kad vēl nepazīna bleķa lejkannu, tad latvieši tādas kannas taisīja no koka ar izurbtu zaru sānos, tās toreiz sauca par pijkannām.” (RLB ZK, 1914, 72)

Pikuls, Pīkals, Pīkols (Pīkuols) – velns, jods. Radn. vārdam ‘pikts’. Pamatā ide. *peik-/ *peig- naidīgi noskaņots (Karulis, II, 47).

Piķis – 1) jods, velns, jupis. Latv. tradīcijā visvairāk saglabājies izteiciens “Rauj tevi piķis!”, “Piķis un zēvele!”, “Kur piķis viņš palicis?” (Ulmanis, 200). Baltu tautām mitoloģiska būtne ‘Pikuls, Pīkols’ (Pikuols) – Velns. Pamatā ide. *peik-/ *peig- būt naidīgi noskaņotam, dusmīgam. No šejienes arī vārds ‘pikts’ – dusmīgs; 2) darvas produkts; 3) nauda. – “Es tev piķi došu.” (Ulmanis, 200); “Tu sapiķoji viņam?” = samaksāji? (Jalna Kūrava, Rīga, 2006); “Mēs varētu atvērt konditoreju [...] Ja vien būtu piķis.” (Holcmane, 27). Īp.v. ‘piķīgs’ – nelabs, naidīgs. – “Mukt bija viņa vecā paraša nelabos, piķīgos apstākļos.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 161)

*Mauc, brālīti, piķa cimds,
Ved to kraupi dancināt,
Lai tā kraupe nepielīpa
Pie tavām rociņām!
LD 24136*

Pilādzis, sk. Čermūkša; Pucene; Sērmūkslis.

Pilskalns – 1) agrākos laikos – nocietināta dzīves vieta; 2) viduslaiku pils drupas; 3) kalns, kurā atradušies muižas pils.

Līdz mūsu dienām koka nocietinājumi nav saglabājušies un tie konstatējami tikai arheoloģisko izrakumu gaitā. Parasti daudz saskatāmāks ir pilskalnu nocietinājumu zemes izbūves – vaļņi, grāvji, terases, uzejas vietas, nostāvinājumi [...] Noskaidrots, ka pilskalns /Latvijā/ sāka ierīkot agro metālu periodā (II g.p.m.ē. vidus – m.ē. sākums), bet tie beidz pastāvēt ar 13. vai pat 14.gs. (Urtāns, Daugavzeme)

Pilķēt, pilkot (pilkuot) – makšķerēt ar pilku, bļītkai līdzīgu makšķerēšanas rīku. – “Ko citu sadarisi – sākām pilķēt mencas.” (Gūtmanis, 29). Lietv. ‘pilķis’ – bļītkai līdzīgs zvejas rīks, žibulis; vizulis. – “Kapelēja divi bļītkotāji, garos makšķerkātos iesējuši auklu ar pilķi (žibuli) galā.” (Gūtmanis, 75); “Kapelējot (ar kapeli zvejojot) vai pilķi velkot, nemaz otra vira nevajaga.” (Veldre, 1938, 72); “Rudeņos un pavasaros [...] ķer mencas ar ūdām [...], turpretim vasarās vairāk velk ar pilķi.” (Veldre, 1938, 90)

Pimberis, pimbers – sudraba monēta, kuras vērtība dažādos laikos bijusi atšķirīga. 19.gs. pirmajā pusē pimbera nosaukums izzuda, kaut saglabājās folklorā. – “No vērtību mēriem bijušas agrāk lietošanā vēl šādas naudas: pimberis = sudraba 7,5 kapeikas.” (DL, 1894, 150); “Vēl jāmin bieži lietotais pimbers (= fūnfer), tā mūsu zemē mēdza saukt vācu dujgrasi.” (Latvijas Saule, 1930, Nr.91/92, 1013); “Tēvs [...] deva trīs pimberus un vienu timpu naudas.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 647); “Daži ļoti veci cilvēki vēl pieminēja arī vērdiņus, pimberus [...] Vecu laiku joku jautājums esot bijis: “Cig tas ir – pimmērs, zesers un vel viens vērdiņš?”” (Draviņš, 511); “Naudas man vairāk nebij kā viens rublis ar desmit pimberiem.” (Deglavs, 1911, 154); “Zaķis kā pimberis izlēca no meža.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 21); “Asa dūre man urbās sānos, un es biju augšā kā pimbers.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 389); “Priecīgs kā pimberis.” (LTMSP, 393); “Tāds puika kā pimberis!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 131); “Kā pimberis viņš apsviedās riņķī un atplēta muti, lai sauktu pēc palīga.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 27); “Kā pimberis uzlēca kājās, paķēra no viņa cepuri un skrēja uz tuvējo šķūni.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 59)

Ja mazs bērns ir tāds kā apslimis; nemierīgs, saudzis, guļot piepeši uzmostas un sāk raudāt, tad ņem no gultas cīsas, aizdedzina un dūmos tura bērnu. Ja tas nelidz, tad ņem kristāmo ūdeni, ar kuru mācītājs bērnu kristījis. Ja ar tādu bērnu apmazgājot un dodot iedzert – tas esot vesels kā pimbers. (DL, 1894, 117)

Zilāci, rudači
Pa vērdiņam;
Viens pats melnācis
Pimberi maksā.
LD 20318
Danco, lāci, danco, lāci,
Saimeniece maksās:
Šķiņķi gaļas, klaipu maizei,
Trīs pimberi naudas.
LD 33365
Kad es biju jauna meita,
Uz pimbera apsagriežu;
Kļuvu vīra ligaviņa,
Uz daldera nevarēju.
LD 27142

Tu, Juriti, dižā kūma,
Mēs uz tevi raugāmies:
Tev bij savu drānu klāt,
Mest apaļu dālderiti.
Ja tu meti dālderiti,
Mēs metisim pusdāldera;
Ja tu meti pusdālderī,
Mēs metisim pimberiem.
LD 1597,4
Pimberi, vērdiņi nabaga nauda;
Rubuļi, dālderī kūmiņu nauda.
LD 1795,1

Pīne – 1) bizē sapīti mati. – “Matu dārzs, kurš tik jauki smaržo pēc pirtsslotas lapām un drusku arī raibajām ziepēm, ir jāsapīn divās smagās pīnēs.” (Pelēcis, 24); “Meitai divi kuplas matu pīnes.” (Pelēcis, 33); 2) lenta, virtene, pavediens. – “Dūmu pīnes.”; “Vārdu pīnes.”; “Gar sienu vizēja šo radījumu pīnes.”; “Puiši nāca pīnēm vien.” (Milenbahs, III, 232); 3) no saknēm vai klūdziņām pīts trauks; 4) kājsslauķis no salmu vai cita pinuma u.tml.

19122. Ja, matus divās pīnēs pinot, mugurā paliek kāda šķipsna neiepīta, tad drīzi dabūs dāvanas. (LTT)

Pinu, pinu, vijū, vijū,
Zem ozola stāvēdama:
Sudrabiņa pini pinu,
Zelta vijū vainadziņu.
LD 5530,2

Piecu brāļu māsa biju,
Lūku pīne ap vēderu;
Skataities, visi pieci,
Kā man skaisti piederēja!
LD 17010,1

Pati guļu krāsniņā,
Matpīnīte pār mūriņu.
Rūcējās, ribējās
Tautu dēli pie vārtiem.
LD 14362

Pinkulis – pika; kušķis. – “Matu pinkulis.” = savēlušies mati (Bērziņa-Baltiņa, Bičolis, 600); “Rūsganie pinkuļi deniņos.” (Upīts, 1984, I-II, 132); “Vējš augšā ātri trieca prom nelielus, baltus mākoņu pinkuļus.” (Upīts, 1987, 103); “Pūkainiem mākoņu pinkuļiem noklātā debess slīpne.” (Upīts, 1987, 246); “Mākoņu pinkuļi lēnām slīda pret rītiem un cits pēc cita izkusa zilgmē.” (Upīts, 1984, I-II, 177); “Mums katram tad iedeva pinkuli mīklas.” (Tūters, 23). Pamatā ide. *pik(h)- pika, mezgls, kas, iespējams, ir fonētiskais variants saknei *(s)pen- vilkt, stiept, vērpēt. Vārda semantiskā attīstība: kas sapīnies, savērpies (mezglā) – savēlies, saspiests, atdalīts blīvas vielas neliels daudzums (zemes, māla, sviesta u.c. pika) (Karulis, II, 46).

Divas vārdes iekritušas krējuma spainītī. “Nav ko pūlēties,” – sacīja viena un nogrima. Otra ķepurojās, sakūla krējumu, uzrāpās uz sviesta pinkuļa un izlēca laukā. Izglābās. (Ancelāne-Kundrate, 12)

Piņķeri – agrākos laikos iemiļota bērnu spēle uz pogām.

Piņķerus puikas spēlēja, bet pa kluso arī meitenes. Dažādas pogas meklēja, no virsniekiem, no pažurniekiem, sita gar sienu. Poga nokrita. Sita otrreiz ar otru pogu. Bija jātrāpa pirmajai pogai līdzās, lai pirmo pogu var sasniegt. Ar rādītājpirkstu un ikšķi jāsasniedz, sprīža garumā, lai var paņemt. Citi prata tā smuki trāpīt. (Olga Utkina, Vidzeme, 2007)

Pīpiņš, pikusītis – rokas mazais pirkstiņš. – “Rokām pirkstus šā skaita jeb nosauc, no ikšķa sākot: utubunga, kreimlaīža, garais Simans, zeltiņš, pīpiņš jeb pikusītis.” (DL, 1891, 95)

Pirkstinieki, pirkstnieki, pirkstaiņi, pirkstaines, pirkstanes – pirkstaini cimdi. – “/Pirkstaiņus/ parasti adīja dažādiem svinību gadījumiem un dāvinājumiem. Cilvēks, kuram valkājami cimdi parasti pirkstainie, likās būt kundziskāks, vienkāršā darba nestrādātājs.” (Valsts vēsturiskā muzeja krājumi, III, 13); “Saimniece adīja pirkstanes.” (Janševskis, 1979, 74); “Tas melnu pirkstaiņu pāris, kādus viņš sen vēlējies dūraino vietā.” (Valdis, 314); “Abiem uzdāvināju pirkstaiņus.” (Rucavā, tur Paurupē, 96); “Un rokā bij uzmaukti melni glazē pirkstnieki.” (Blaumanis, II, 61)

725. Meitām Andreja vakarā jāliek pirkstaiņi pagalvi, kas pirmais nāks pirkstaiņus ņemt, tas būs tās meitas brūtgāns. (LTT)

Sniedzīņš sniga, putināja,

Meža putni kāzas dzēra.

Tur sajāja brieži, lāči

Lūsas meitas panākstos.

Ko dabūja brieži, lāči

Lūsas meitas panākstos?

Tur dabūja krusta dvieli,

Alvas lietas pirkstainītes.

LD 268S,2

Adu cimdus kulainišus,

Kunga dēla negaidīju;

Kas gaidīja kunga dēla,

Lai adīja pirkstainiekus.

LD 7224

Pirmie gaiļi – nakts laiks aptuveni ap pulkstens vieniem. Agrāk laiku līdz pirmajiem gaiļiem uzskatīja par īpaši bīstamu. – “Varēja būt pirmie gaiļi. Istabā visi šņāca.” (Lerhis-Puškaitis, 1911, 162); “Bija viens naktī: pirmo gaiļu stunda, kad vella un spoku laiks beidzies.” (Pelēcis, 295); “Nodzied pirmie gaiļi, nodzied otrie, bet negadās nekas.” (Janševskis, Laimes bērns, 56); “Kāds paziņa iemeimuroja pirmos gaiļos, lai izsūdzētu pasaules un savas bēdas.” (Pelēcis, 1971, 173)

Pulksteņi toreiz bija reta lieta, tamdēļ ritos cēlās pēc gaiļiem, kas pirmo reizi dziedājuši ap pulksten diviem ritā, tā sauktiem pirmiem gaiļiem, tad četros ap otriem. (Štūlis, 1937, 117)

Pyrmi gaiļi – kod naktī pyrmū lōgu dzidōja gailis un beja priceigs breidis, jo vēsteja par tymsuma ispaيدا diļšonu un jaunas gaismas, jaunas dīnas tyvōšonus [...] Dzēržūt pyrmū dzidōšonu, latgali cēlēs augšā un devēs garōkajūs rudiņa un zīmas dorbūs: kuļšonā, lynu kuļšteišonā. (Briška, 201– 202)

4059. Kamēr gaiļi nav dziedājuši, naktī nekur nav jāiet, jo priekš pusnakts blandās apkārt smuti (velni), margu bērni, kuri nav kristīti. (LTT)

32406. Gaiļi ar dziedāšanu varot padzīt velnu un viņa garus. Tiklīdz gaiļi pret ritu sākot dziedāt, viņam jāejot projām. Tādēļ arī ļaudis tic, ka agrāki nevarot izceļot, kamēr vēl gaiļi neesot dziedājuši, jo tad varot būt droši no velniem un ļauniem gariem. /P.Einhorns, 1627./ (LTT)

Pirtelis – viena ceturtdaļa. – “Tautā ieviesušies priekš daļu skaitļiem vācu nosaukumi. Tā vienu ceturtdaļu visbiežāk dzird dēvējam par pirteli.” (DL, 1894, 149)

Pirtīzas – jaunpiedzimušā un viņa mātes veselību stiprinošs rituāls izkurinātā pirtī, arī šī pasākuma dalībnieku mielasts, vārda izvēlēšanās jaundzimušajam un ziedojuma atstāšana Mārai un citām sieviešu kārtas dievībām un gariem. – “Pa nedēļu pēc dzemdēšanas tura pirtīzas.” (Pētersons, 1901, 17); “Pirtīzas ir mātes pirmā iešana pirtī mazgāties kopā ar bērnu.” (Ābele-Ruļikova, 1971, 74)

2771. Kad bērnu nes pirmo reizi pirtī, tad tas esot jāmazgā medus siltumā. Uzliek uz pirts akmeņiem medu, tad lej ūdeni garam virsū un tanī garā mazgā bērnu, jo tad kļūstot cilvēki uz tā kā mušas uz medus un mīlot to. (LTT)

24063. Vakarū priekš bērna kristīšanas vecā māte kurina pirti ar īpašu ziņu un uzmanību. Vispirms viņa aizbāž visus pirts lodziņus un šķirbiņas. Tad izskaita malkas pagales pa pāriem. Pirmāi pagalei, ko krāsni bāž, pieliek klāt, ja bērns puisēns, ozola, ja meitene, liepas zariņu. Bez tam tiklab puisēnam, kā meitenei pieliek pie pirmās malkas vēl pilāga zaru, lai līdz ar pirmiem dūmiem ietu arī visi ļaunumi jeb ļaunie gari, un bērns ar māti tiktu no tiem pasargāti. Ozola, liepas un pilāga zari jau iepriekš griežami un apgādājami veco Jāņu vakarā. Pirti aizkūrusi, vecā māte iet uz istabu kaut, t.i., upurēt vistu [...] Māru pielūgusi, vecā māte kauj vistu tai vietā, kur bērns piedzimis. Kur dzīvība radusies, tur par pateicību atkal dzīvība jāupurē; citādi māju gars dusmojas, ka tas aizmirsts, un ņem bērna garu drīzumā atpakaļ [...] Māte, ar bērniņu pirti nogājusi, nometa kādu naudas gabalu un nopērusies, iziedama atkal atstāja tai vietā, kur mazgājusies, kādu prievītu par ziedu. No pirts istabā atnākusi, bērna māte apdāvināja dažus mājas ļaudis: deva citam cimdus, citam zeķes, citam prievītus. (LTT)

Peries, Laimiņa,

Pirtiņā

Zelta slotām

Sudraba lapām!

(= Šo pantiņu skaita pirtīzās.)

LD 34146

Miļa Māra dusmojās,

Ka neņēmu pirtīzās.

Nāc, Māriņa, krustībās,

Sēdies galda galiņā.

LD 1445

Pirts – īpaša telpa (ēka), kur tvaikā peras un mazgājas. Pirts latviešu tradīcijā saistīta ar dažādiem dziedniecības, šķīstīšanās un aizsargrituāliem. Pirti vai pie pirts notika ziedošana krustībās, kāzās u.c. godos, jo ticēja, ka pirti mājā īpaši pirts gari. Pirts saistīta arī ar sieviešu kārtas dievībām Māru un Laimu.

Rija bija svēta, bet pirts bija vēl svētāka [...] Pirts bija ne tik vien mazgāšanās, bet arī ārstešanās vieta. Pirti cilvēki dzima, pirti lika miroņus un pirti cilvēki sautējās no pārsalšanas. (Jurgens, 145)

24087. Pirti vecenes piesauc Māriju, Madaļu, jeb skaita tēvareizi un trīs reiz uzmet siltumu uz ceriem, un tad tik slotas liek uz lāvas. (LTT)

24102. Pirti, kad beidz mazgāties, vajaga samest stipru garu, jo pēc tam vēl Māra iet mazgāties. (LTT)

24093. Kad pirts ir izkurināta, tad priekš ļaužu aicināšanas pērties, pirts kūrējs uzmet garu, sacīdams: "Šis kausiņš gariņiem!" Pēc visu nopērsšanās beidzamais atstāj tīru ūdeni un slotu un, arī iedams, nosaka: "Nu, Laimīt, peries tu!" (LTT)

19346. Reiz, vecos laikos, kāds saimnieks ēdinājis Zemes dievu pirti. Viņš nesis vienmēr uz pirti visu, ko pirmo reiz cepuši vai vārījuši. Kad saimnieks ienesis bļodiņu pirti, tad teicis: "Nāc nu, ciemiņ, pasmeķē no mana mazumiņa!" Saimniekam nekad, visu mūžu, naudas un maizes netrūcis. (LTT)

15070. Senlaikos svētvakarā priekš bērna kristīšanas kurinājuši pirti, kur māte ar bērnu gājusi mazgāties. (LTT)

19798. Kad meitene piedzimst, tad jāuzliek uz pirts krāsns medus un tā jāietin viriešu kreklā, tad tai, lielai izaugušai, būs daudz brūtgānu. (LTT)

14450. /Otrā kāzu dienā/ brūte ņem visādas dāvanas klēpī un līdz ar citām apstaigā ēkas: uz kūts sliekšņa liek naudu, [...] pirti cimdus. /Mājas Viesis, 1862, 44./ (LTT)

16354. Kad kāds bija "saraustījies" jeb "nabu atstiepis", tad izkurināja pirti un tūlīt sūtīja pēc braucītājas. Slimniekam vajadzēja kāpt lāvā, un braucītāja sameta labu garu, ņēma slotu rokā, labi izpēra un tad sāka braucīt. (LTT)

Aiz kalniņa dūmi kūp,

Kas tos dūmus kūpināja?

Miļa Māra pirti kūra,

Dieva dēlus gaididama.

Atjāj divi Dieva dēli

Nosvidušus kumeliņus;

Nosvidušus nosedlojši,

Ielaiž rožu dārziņā;

Ielaiždami piesacīja,

Lai nelauza zelta rozi.

LD 33741

Dieva dēli pirti dara
No sikiem olišiem;
Saules meitas pērties gāja,
Zelta slotas padusē;
Auseklītis garu lēja
Ar sudraba biķerīti.
Leji, leji, auseklīti,
Izpatapu siltumiņu!
LD 33844,1

Pišamkreklis – agrāk kāzu naktij ligavai īpaši šūdināts garš, izrakstīts kreklis.

Pišamkrakls beja da zemei, priškā caurums i apleik tei vīteņa ar šolka³⁹ dīdzenim izšyus-teita, ar lapeņom apleik, lynu driebis. Taidu man ostonpdesmitgadeiņuo Cakuline Monika treisdesmit godu atpakaļ ruodieja, tys na juos, a veļ vacuoku buobu krakls beja. (Albina Romanovska, Latgale, 2007)

Pižuki – agrākos laikos pusgari vīriešu svārki. – “Mēteļu vietā vasaru vilka nātņa pus-garus kamzoļus, ko sauca par pižukiem, bet vasaru svētdienās ģērba pelēkus vad-malas pižukus.” (Janševskis, Nīca, 44)

Plāce, plācis, plāte – 1) agrāk ratu sastāvdaļa. – “Braucot vāgu (ratu) plāces rausa dubļus.” (Jurgens, 13); “Vāgi krakstēja, plāces rausa dubļus, pātagas plīkšķēja, zirgi sprauslāja un skurināja galvas.” (Jurgens, 60); 2) rokas dzirnavu sastāvdaļa. – “Mil-nas augšējais gals ieslīpi iebāzts pāri dzirnakmens vidum plakana koka – plāces – caurumā un brīvi kustas tajā, kad maļot tiek griezts augšējais akmens.” (Bilenšteins, 2007, 41); “Sāk skatīties uz visām pusēm, lūk, un ierauga, ka krupis tup uz plāci.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 730); 3) “plāces – nenobriedušas zirņu un pupu pākstis” (Brencis, 131); 4) vienkārtna auduma paveids. – “Vienkārtna paveidi – pusplāce, ja vienā šķīrienā blakus ieausti divi audi, un plāce, ja vienkārtna pinumā gan velkos, gan audos ir pa diviem pavedieniem.” (Zariņa, 1999, 26)

Uz /ratu/ priekšējās ass un pakaļas gulstas tā sauktā virsass. Tās forma ir līdzīga lietuviešu ratu asij, bet arī latviešiem tā kļuvusi plakanāka, nekā ir šodien; plāce, augšzemnieki to sauc arī par plāti (no vārdiem 'plats, plakans', arī 'plaukts'). Koka tapas cieši savieno pa-kaļējo virsasi ar isto asi. (Bilenšteins, 2007, 267)

Placītis, saukts arī par apaliti – koka trauks piena nostādīšanai un raudzēšanai. – “Parasti piena raudzēšanai kalpo placītis jeb apalītis.” (Ligers, 155); “Brālene, ķede-le, īsta runcka, jau kamaroja apalīti.” (Piķis Adatiņš, 2004)

Plačnieki – agrākos laikos zemes kalpi. – “Tādi zemes kalpi dažās mājās bija paša saimnieka precējušies bērni, viņa brāļi, māsas vai to bērni. Tā ciemā pa lielāki daļai tādi plačnieki arī bija cēlušies.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 245)

Senie saimnieki turēja zemes kalpus – plačniekus, kā viņus toreiz sauca [...] Tādam kal-pam nodalīja zemes gabalu: aramzemi un pļavu, kuru viņš apsaimniekoja, maksādams attiecīgo daļu nodevas un izpildīdams savu tiesu pagasta klausās, kā ceļa labošanu, šķūtīs braukšanu. (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 245)

Planki – vāli, rindas. – “Sienu sagrābt plankos.” (Ulmanis, 203)

Plāns, plāniņš – agrākos laikos māla klona grīda istabā, pieliekamajā vai piedarbā, rijā

³⁹ Zīda.

u.c. Jaunākos laikos nosaukums pārņests arī uz cementa grīdas segumu. – “Tāpat rījā, kā dzīvojamā istabā grīdas vietā bija no māliem sadzīts ciets kuls jeb plāns.” (Pumpurs, 39); “Vedēji sasēžas sienmāja pusē, panāksnieki – plāna /pusē/.” (Pētersons, 120); “Dancojām tik uzcītīgi, ka istabas plāns, kas sākumā bija jauki glu- dens, pēdīgi palika visai bedrains.” (Atziņas, I, 58); “Vai, kā nu, tālu ceļu iedams, gulēsi uz plika plāna, pagaidi, tūliņ pačubināšu mikstu guļū.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 188)

7280. Kad nams uztaisīts, tad skatot, kādas skudres pa plānu tek. Rudas un melnas nesot laimi, bet, ja ierodas citādas, tad esot labāki celt to namu citā vietā. /Latv. Avīzes, 1824, 32./ (LTT)

20869. Kad mironis tiek mazgāts un nav gērbs, plānā nagla jāiesit, lai nāvi piesistu. /No Kolkas jūrmalas: “Ziņas un stāsti par Dieva valstības lietām”, IV, 1852. Aizliegts izd./ (LTT)

Izkaisīju nama plānu

Izcēlu liepiņu plāniņa vidū,

Zaļajām zālītēm:

Lai mana pādīte kā liepa auga.

Sper kājiņu, kur sperdams,

LD 1519

Rit zālītes ritēdamas.

Tdz 53282

Plātās kā rūsa – saka par lielbnieku, “apsmej tādu, kas ļoti lielās, rokas plātīdams” (DL, 1894, 75). – “Mans Pēteris plātās kā rūsa Annai blakus.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 190)

Plaukas, plauki – 1) tirākās, labākās pakulas; 2) šķiedru (linu, vilnas) atkritumi; atsevišķas atdalījušās šķiedriņas. – “Sakņu vietā redzamas smalkas, bārkstainas plaukas.” (Ilsters, 1883, 94); “Pakulu vistokliši, sikas līnšķiedru plaukas virmoja visā piedarbā.” (Kalniņš, 1977, 26); 3) skara, piem., auzām. – “/Auzu/ slimība melnplaukas, kad skara melna.” (LKV, XVI, 32716); 4) blaugznas. Īp.v. ‘plaukains’ – ar sikām šķiedrām; plēkšņains; blaugznains.

1284. Audekla plauki jāaiznes uz nāburga mājas sētu un jāsaka: “Še jums nesekmes!” (LTT)

1632. Auzas jācenšas sēt jaunā laikā, jo vecā laikā sētām ir daudz melnplauku. (LTT)

8849. Pa gavēņu laiku nedrīkst sējējs aizkart grāpi jeb no tā ēst, jo tad augot melnplaukas jeb pūļi labībā. (LTT)

17724. Kad linus kaltē rījā, tā tūliņ karstus, siltus nevar malt, jo tā plaukaina šķiedra paliek. Lini vienu dienu papriekšu jāatdzesē un tad tik viņus var malt. (LTT)

Plauksnas, plauksnes – 1) “linu, kaņepju plānākās sēkliņas” (DL, 1894, 165); sikas šķiedriņas, plēksnes. – “No sikajiem zariņiem, grunčiem, izkaltušajām ziedu plauksnām /skudru/ pūznis katru dienu nemanot auga.” (Birznieks-Upītis, Vasara Ličos, 154); 2) blaugznas. Īp.v. ‘plauksnains’ – blaugznains; plēksnains. – “Kam plauksnaina pluta, tam mati neaug.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 285). Darb.v. ‘plauksnot, plauksnāt’ (plauksnuot) – sadalīties sikās šķiedrās; atdalīties sikām plēksnītēm. – “Āda plauksnā.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 285)

Plegzna – vilnas kāršanas piederums. – “Tīri izplucinātas vilnas sauju uzliek vienai plāksnei ‘plegznai’ un ar otru sukā tik ilgi, līdz visi vilnas matiņi guļ vienā virzienā.” (Bilenšteins, 2007, 128)

Plene I – pīne, sapinums. – 1) “Cēlie vizuļainie ligavu kroņi ar platām zīžu plenēm pret muguru.” (Vecpiebalga, 41); “Lopus pirmoreiz laižot, ganam jāiesien kaklā plene.” (DL, 1892, 98); “Stāv plenēs sapinušies rudzu lauki.” (Milenbahs, III, 336); 2) matu slimība, murskulī sapinušies mati, ko nevar izķemmēt. – “Zaķu pineklus (‘vinca minor’) lieto kā dziedekli pret pleni.” (DL, 1891, 30); 3) gara rinda, virkne.

– “Pār tīrumu gāja vesela plene zosu.” (Mīlenbahs, III, 336); 4) siksna, siksņas gabals. – “Vajadzēs uzdot ar pleni, varbūt, ka paliks rāmāks.” (Mīlenbahs, III, 336)

*Gana bija tā meitiņa
Bods drēbēsi ģērbusies:
Trīs dzīpari priekšā,
Trīs pakaļā,
Par pašu vēderu
Kaņepju plene.
LD 20425*

*Piecu brāļu māsa biju,
Lūku pīne ap vēderu;
Skatieties visi pieci,
Kā man skaisti piederēja.
LD 17010,6
Var.: 2. Lūku plene ap vēderu.*

Plene II – “plosta daļa viena baļķa garumā”. (Brencis, 131)

Plenica, plenica, planica – 1) plosta atsevišķa daļa. Plosts sastāv no vairākām kopā sastiprinātām plenīcām. – “Īsākus kokus sien lāviņās jeb plenīcās.” (DL, 1894, 61); “Plenicas vienu pie otras saista tādējādi, ka iepriekšējās plenicas malējā baļķī iedzen dogu un tad baļķi ar stiepli piesien pie kārts, kas satur nākošo plenīcu.” (Ieleja, 209); “Sasietās plostu daļas (plenicas) novieto gareniski citu citai galā un sasnien savā starpā ar virvēm, ne visai cieši vienu daļu pie otras, lai plosts varētu “locīties” [...] Parasti vienā plenīcā sien ap 20–30 baļķu.” (LKV, XVII, 32817); “Bija ļoti jāuzrauga, lai visas plenīcas sāk reizē slīdēt, jo citādi caur lielo svaru pārtrūka klūgu riņķi un plenīcas, viena no otras atsvabinādamās, ieskrēja Daugavā.” (Pumpurs, 84); 2) plakani nopīta ādas pātaga. – “Pēra divām plenīcām.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 169)

Plese – linu suka ar koka vai dzelzs zariem. – “Vaļīgās sukas – pleses [...] atšķiras no nekustīgajām: to zobi līmeniskā stāvoklī izdrāzti lāpstas veidīgā galdiņa galā (rika kopgarums 35 cm), vai arī šie plakanie (dzelzs) zobi sakārtoti maza grābeklīša veidā.” (Ligers, 110). Darb.v. ‘plesēt’ – sukāt linus. – “Pogaļas vispirms nogriež ar izkapti un atlikušās nosukā – plesē – ar sukām.” (Ligers, 109)

Plēsis – “neliels divzaru rīks, ar kuru baļķi ievelk, iezīmē svītras, lai pēc tam veidotu gropi” (Reķēna, 1975, 66). – “Ar pliesi nūplies streipi.” (Reķēna, 1975, 66)

Pliederis, plieders, plīders – plūškoks; cerīnkoks, ceriņi. – “Mājas lielākoties netika būvētas blakus putekļiem un trokšņiem, bet iegremdētas dārzos un pliederu krūmos tuvāk lielajam ūdenim.” (Geikins, 1998, 131); “Zem bērziem čemurojās zaru zaros vecs plīderu krūms.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 12); “Pie mājas mums zied bezgala skaists plieders.” = cerīnkoks (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007); “Pliederu piepe (‘fungus sambuci’) aug pie veciem pliederu kokiem.” (Birmanis, 3)

5884. Kad pluču dilonis ceļas, tad vajaga savārit baltā pliedera ziedus, kas līdzinās sunpliederim, un tos dzert. (LTT)

15433. Kritamo sērgu var izārstēt šādi: Koka gabaliņus (nepārnieku skaitli) no pliederu koka (ceriņu vai arī kliederu) apkar ap kaklu. Pliederam jāaug ganībās un koka gabaliņi nedrīkst būt uz zemi gulējuši. Kociņi jānēsā tik ilgi ap kaklu, līdz lentīte, uz kuras tie uzvērta, pati pārtrūkst. Pēc tam koka gabaliņi jāiemet tekošā ūdenī. (LTT)

Plinka – “aizbāzama tapiņa ratu priekšass lielai tapai” (LKV, XVII, 32799); tapa, spunde.

Plode, plods (pluode, pluods) – 1) bieza miza, no kuras darināja bērnu rotaļlietas. – “Katru dienu Lienotiene ienesa plodes gabalu. No tiem Lienots izgriezta zirgu

galvas un dažus zirgus – tikai bez kājām.” (Balandnieki, 222); 2) tikla pludiņš, agrāk no priedes mizas vai koka.

Ploga – pludiņš. (Milenbahs, III, 352)

Plore (pluore) – audums, drāna; plīvurs. – “Saulē bija uzlēkusi, bet kā ar plori apsegus rādīja maz no sava gaišā spožuma.” (Barons, I, 66). Īp.v. ‘plorēts’ (pluorēts) – izpušķots ar plīvuru, īpašu drānu. Laikam aizguvums no vācu val. ar ig. vai lībiešu val. starpniecību.

*Trūvējiet, bāleļiņi,
Māsiņ' tautu rociņā,
Apsieniet melnu lenti
Ap to caunu cepurīti!
LD 17938*

Var.: 3. *Apsieniet mellas piores.*

*Vakar mani mātē kūla,
Pa nātrēm(i) vazādama;
Šodien jāja precenieki
Zaļiem zīda mēteļiem.
LD 14342*

Var.: 4. *Plorētām cepurēm.*

Plosts (pluosts) – sasieta kokmateriālu pārvietošana pa ūdens transportceļu; “mazāku partiju baļķu, slīperu, brusu vai citu netēstu vai tēstu koku (arī malkas) savienojums, ar tā sauktu “siešanu” (plostu siet), kad baļķi vai slīperi u.c. nāk salikti viens pie otra cieši kopā, tā ka pa viņiem, kad plosts ielaists ūdenī, sausām kājām var vīrsū stāvēt un, plostu pludinot, nenogrimt ūdenī” (KV, III, 3217). Lietv. ‘plostošana’ (pluostuošana) – “lielākos vai mazākos plostos savienotu baļķu un citu apstrādātu koku vai malkas laišana pa upēm” (KV, III, 3217)

Atkarībā no materiāliem ir divējādi plosti: baļķu un stutmalkas, kam konstrukcija, protams, ir pilnīgi atšķirīga. Plostu lielums katrā upē ir cits; to noteic pēc upes lieluma un režīma. (Ieleja, 207)

Plūdenis – makšķeres pludiņš. – “/Makšķeres/ pludiņš – plūdenis jeb pluksts – ir no priežu mizas.” (Bilenšteins, 2007, 369)

Plūds – makšķeres vai zvejas tikla pludiņš. – “Vai tad tu makšķeri pirmoreiz redzi? – Tas taču plūds! Citādi jau nevarētu zināt, kad zivs pieķeras.” (Valdis, 50); “Beidzot pēc ilga laika plūds pakustas drusciņ.” (Valdis, 404)

Plukas – akmeņu un koku sūnas. – “Ar akmeņu un koku plukām mēdz rāvant dzeltenbrūnu villu un dzivs.” = ar akmeņu un koku sūnām mēdz krāsot dzeltenbrūnu vilnu un dziju (RLB ZK, 1914, 47).

Plūksna I, plūksne, plūksns, plūka, plūks – 1) no linu vai pakulu auduma atdalījusies atsevišķa šķiedra. – “Ap spāres kokiem un gar mūriem plandoja pakulu plūksnas.” (Kalniņš, 1977, 214); “No plūksnām mēdz zirgu pinekļus vīt.” (Milenbahs, III, 361); 2) atsevišķi nodalījusies cilvēka ādas, koka mizas u.c. šķiedra, šķipsna, plāna plēksnite. – “Ja ēvelē plūksnotu koku, pie tā paliek plūksnas (mazas skaidiņas).” (Milenbahs, III, 361); “Noplukumus esmu redzējis dziedējam ar bērza tašu plūksnu.” (DL, 1894, 22); 3) izplūktas, atdalītas putna spalvas. Darb.v. ‘plūksnāt’ – nodalīties sīkām šķiedrām, šķipsnām no kaut kā. – “Daža dzija aužot plūksnā. Bērza miza plūksnā.” (Milenbahs, III, 361); “Ievēroju tik, ka /svārki/ bij gluži [...] noplūksnājuši.” (Siliņš, 1888, 18). Īp.v. ‘plūksnains’ – šķiedrains, tāds, kam tieksme sadalīties atsevišķās šķipsnās, plēksnēs. – “/Ēdāju jeb ēdēju zālei/ lapas plūksnaini šķeltas.” (KV, I, 766); “Plūksnaina dzija.” (Milenbahs, III, 361)

Rozi glābt var, kad no vecām kuģu tauvām plūksnas savāra ar medu un liek uz slimo vietu. (DL, 1894, 110)

21874. Noplukumus esmu redzējis dziedējam ar bērza tāšu plūksnām. (LTT)

29640. Sakasa plūksnas un liek virsū uz izsūtuma, uzkaisa arī ķirpjus no veciem baļķiem. (LTT)

29095. Ka suns meizni vai diersni, nikod navajag viertēs, par tū, ka itei ir cylvāka vaigam nalabi. Cylvākam, kurs verās tymā straci uz suņa, vyss vaigs sazataisa nateirs un uoda it plūksnām. (LTT)

Plūksna II, plūksne, plūksns, plūkst – pludiņš, ko liek pie zvejas rikiem. – “Bojas ir koka pludiņi jeb plūksni pie tikla apvērtnes.” (KV, I, 399); “Klotiņi (pludiņi) ir iegareni egļu klūģi un plūksnas – korķa gabali tādā pat izskatā.” (DL, 1892, 105); “Senlaiku plūksnes gatavoja vienīgi no priežu mizām un egles koka dēlišiem.” (Sams, 1932, 61); “Āma virspusē piestiprinātas mazas plūksnas ar smalkām auklām.” (DL, 1892, 106); “Un nu pats airējies un plūkstis laidis.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 167); “Tiklus laiž gar ūdens virspusi, ka visas plūksnes redzamas virs limeņa.” (Veldre, 1939, 145); “Plūksti ir dižis, pie dižo tīkl’ tos tura daug’.” (Herberts Sakuta, Zviedrija, 2007)

Tiklam visapkārt ir tikla aukla, pie kuras tikla augšmalā piestiprinātas plūksnas, apakšmalā – oļi. Plūksnu uzdevums – turēt tikla augšmalu ūdens līmenī, lai zivis nepārpeldētu tiklam pāri [...] Plūksnas parasti gatavo no bērza tāšim [...], arī no egles vai paegles koka, dažkārt lieto arī apses koku, tikai priedi šim nolūkam nevar lietot, jo tā uzsūc sevi ūdeni, ātri piemirkst. (Ligers, 1942, 44–45)

Pluksts – 1) pludiņš. – “Pie tikla augšējās malas, lai tas turētos virs ūdens, piestiprina egles vai priežu mizas, vai jaunākos laikos korķa pludiņus, pludus, plodus (no vārda ‘plūst’), arī plūksnas, plukstus, klotiņus, kēriņus un bojas.” (Bīlenšteins, 2007, 346–347); “/Makšķeres/ pludiņš – plūdenis jeb pluksts – ir no priežu mizas.” (Bīlenšteins, 2007, 369); 2) medaļa, piekars. – “Dzīvie piekaras sev plukstus pie krūtīm.” (Mīlenbahs, III, 355); 3) “lodziņš uz durvīm” (Mīlenbahs, III, 355).

Apraižot citu zvejnieku tiklu plukstus, zivju mērus, vai izgriežot acis no tikla, jāskaita: “Lielās zivis, mazās zivis, visas šeit. (Zvejnieku Vēstnesis, 1930, Nr.2, 20)

Plustinēt – darīt kaut ko neritmiski, haotiski, nemākulīgi. – “Nemāk kult – plustinē.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 303); “Kuļot pēdējo riju, tā nebija vairs plustinējusi, bet cilājusi spriguli ar visiem vienā taktī.” (Leimane, 1990, 53)

Pluzuļi – bārkstis. – “Villaines rotāja ne tikai ar izšūtu ornamentu, bet arī ar mestām bārkstīm – kutiņiem, pluzuļiem.” (Rucavā, tur Paurupē, 34)

Plautuve, plautive – sirpis.

*Īsu, īšu tautēnos,
Kuru dīnu laidusēs;
Plautiv’ ciertu kiuleitī,
Grobekleit’ plavenā.
Tīdz S0330*

Plūtas, plūti, plūtišana – caureja. – “Sārņu izgājums ir divijāds: caur sviedriem un caur plūtām.” (Latviešu ārste, 118); “Ši zaļā miza, ar ūdeni vārīta, padara diktu vēmeni ir plūtišanas.” (Latviešu ārste, 130); “Pēkšņi vienu parāvis tik akūts plūts, ka ne soli paspert.” (Pelēcis, 1971, 67). Darb.v. ‘plūtīt, plūtāt’ – ciest no caurejas. –

"Kad tie plūtā, tad ritos, vakaros kādu pāri karošu no tā /pulvera/ jādod."; "Viņš vemis jeb plūtis." (Latviešu ārstē, 130)

1662. No jēlām auzām zirgs plūta. (LTT)

35125. Zirgu priekš braukšanas nevaiga pārbarot, jo tad viņš braucot plūti. (LTT)

Pocenis (puocenis) – kopā salikti skali; lāpa.

*Aj, māmeņi, tu ōrā,
Jau atbraucja tavi visi;
Nes maizītes kukuleiti,
Nes guntiņas pūceneiti.
Tdz 43225*

Poddaris, poddars, podars (puoddaris, puoddars, puodars) – podnieks. – "Ludzānieši podnieku godina par podaru un namiņu, kas uzcelts ap podu cepli, sauc par podarnīcu." (Pujāts, 2002, 31)

Pods I (puods) – dažāda lieluma māla vai metāla saimniecības trauks ar vaļēju virsu.

24343. Kad ēdienu vāra, tad vāritājs nedrīkst atstāt kausu podā, jo tad vāritājam padoms izvāroties. (LTT)

10084. Meita puisi var pielabināt, ja tā pie puīša durvīm noliek mālu podu (trauku). (LTT)

11469. Jauna gada vakarā jāiet uz krusta ceļa laimes podu meklēt. Kad pulkstens sit divpadsmit, tad laimes pods pilns ar zeltu uznāk zemes virsū. Kas podu atrod, tam viss, ko viņš vēlas, piepildās. (LTT)

*Čučī, guli, lāča bērns,
Plakanām(i) kājiņām!
Tēvs aizgāja bišu kāpt,
Māte ogu palasīt;
Tēvs atnesa medus podu,
Māte ogu vācelīti.
LD 2105,2*

*Dop, dop, Rīgā!
Pā(r)dop mājā.
Siļķu muca mugurā,
Sāls pods padusē.
LD 2139*

Pods II (puods) – agrāku laiku svāra mērvienība, kas atbilda 8,1, pēc citiem variantiem 8,3 kilogramiem. – "Ja latviešiem sākumā svāra vienība bij no krieviem aizgūtais pods [...], tad vēlāk Latvijā ieviesās mārkas svārs jeb mārčiņa." (Švābe, Straumes un avoti, II, 269); "Labs pipētājs nopīpēja gadā 2 podi (16 kilogrami) [...] tabaka, bet Bērtulis nopīpēja gadā 4 podus (32 kg)." (Jurgens, 31–32); "Viņš lika kalējam piesist savai ķēvei podu grūtus pakavus, itin sarkanus nodedzinātus." (LTTP, XV, 249); "Dažos gadījumos no gadu vecas cūkas ieguva 3 podus (24 kg) gaļas." (Antonijs, 96); "Vasaras beigās izkāpa pa pieci podi medus." (Upits, 5); "Stāsta, ka te agrāk izzvejojuši podu smagas lidakas." (Apsišu Jēkabs, 164)

*Apgāzās baložam
Diķi kviešu vezumiņš;
Trīs birkavi, seši podi,
Tas baloža vezumiņš.
LD 2424*

*Brāji, manu līnu podu
Ar svāriem nesveriet,
Gribu labu pavalkāt,
Labu likt pūriņā.
LD 3552*

Pope, popa, pops, popis, popiens, popājs (puope, puopa, puops, puopis, puopiens, puopājs) – 1) daļēji pārkūdrojusies sūna, mīksta kūdra; purvs ar ciņiem; "mukla vieta, īpaši ezeros" (Endzelīns, Hauzenberga, II, 346). – "Pašā meža vidū ir pope." (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 476); "Atkal pa popieniem un purviem." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 1015); "Beidzot rāvainais popiens iz-

brists.” (Janševskis, 1994, I, 225); “/Zirgu/ lai aizvedot un sapinot tepat normales popienā.” (Janševskis, I, 309); “Tur aug tādas popas, kad min virsū, likst līdz dibinam.”; “Tie popi ar rāviem un zālēm saauguši un sazēluši.” (Firekers, Konkordance, II, 86); 2) polsterējums, miksta padrēbe zirga sakām, mēbelēm (krēsliem), “kas savelts” (Endzelins, Hauzenberga, II, 346). – “Bija nodomājis sakās ielikt popi, lai viņa Melnim sakas nekad nenoberztu kaklu.” (Celms, 95); “Govs spalvu, ja to sa-taisa mitru un veļ, var savelt par popi.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 346). Darb.v. ‘popēt’ (puopēt) – 1) polsterēt. – “Teriko pili kādu istabu ar popētiem krēsliem.” (Milenbahs, III, 457); 2) rupji sadiegt, salāpīt; 3) sist, pērt. – “Sākšot šos vai po-pēt.” (Rakstu krājums, 1896, 29); “Puisis popējis veco, ko nagi nes.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 164). Īp.v. ‘popains, pops’ (puopains, puops) – purvainis, ciņains. ‘Popa zeme’ – dumbraina purva zeme. Sk. vietvārda POPE iespējamo saistību ar šo vārdsakni.

Latviešu sakām ir apaļš polsteris (spilvens), kas taisīts no miksta materiāla, tā aizsargājot zirga kaklu no spiediena un noburzumiem [...] Saku miksto polsteri sauc par silkstu, silkstīm, silksni, silksnēm, arī par paugām, popi (no vārda ‘pamp’), pakopi. (Bilenšteins, 2007, 279)

Postgalis (puostgalis) – postītājs, iznīcinātājs; kaitētājs, kaitēklis. – “Saimniece savu postgali nogalinājuse.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 3); “Tur radušies kādi atriebīgi postgaļi, kas barona mantu grib visādi postīt.”; “Viņš sakņu dārzu iz-tīrījis no šiem postgaļiem.” (Milenbahs, III, 459)

Vecos laikos, kad Dievs vēl staigājis pa zemes virsu, katrs cilvēks zinājis, ka tam būs jā-mirst. Tā reiz kāds vecs vīriņš, zinādams, ka tam jau rītu būs jāmirst, ņēmijs visu postīt zemē: ārdījis žogus, skaldījis sētas vārtus un istabas durvis kopā utt. Te pienācis pie post-gaļa kāds vecs ubags un prasījis, kamdēļ tas visu postot zemē. (DL, 1891, 119)

Posums (puosums) – lidums; plēsums. – “Jāuzplēš plēsums un jāizpoš posums jau-niem tīrumiem.” (Janševskis, 1981, II, 387); “Jauns posums.” (Firekers, Konkordance, II, 86); “Peļu posums – ļoti maza pļaviņa.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 220); “Uz posumu govīs nelaid!” (Milenbahs, III, 458). Darb.v. ‘post’ (puost) – 1) līst, tīrīt lidumu, grāvi u.c. – “Gan kalps, gan saimnieks, kur noskatījās izdevīgu vietu, posa un līda lidumus.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 220); “Trīs dienas taisījies [...] nieka grāveli izpost.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 225); 2) tīrīt (parasti par zivīm). – “Vārds, ar kuru apzīmē zivju tīrīšanu, ir ‘post’ jeb ‘iz-post’” (Bilenšteins, 2007, 355); “Kāva barokļus un posa ķeskas.” (Birznieks-Upītis, 1949, 35). Lietv. ‘posējs’ (puosējs) – lidumnieks. – “Pļavas liecina par centīgiem posējiem.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 220)

Prātā salauzties – sajukt prātā. – “Vai tu esi prātā salauzies, ka neejdzi ko dari?” (RLB ZK, 1914, 48)

Prātiņ, nāc mājā! – saka par kādu, kas rīkojas nesaprātīgi. – “Prātiņ, nāc mājā! Cik tālu tā brauksi...” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 150); “Iedomājies: ar pašbrūvētu alu kā-zas nosvinēt! Prātiņ, nāci mājā!” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 183)

Prāts – padoms; nodoms (nolūks); maņa; izpratne; saprāts; jēga; gudrība; atmiņa; oma (noskaņojums). – “Dzirdot tagadējo kleberīgo durvju vēršanu, man tā vien nāk prātā to salīdzināt ar pašiem saimniekiem.” (Birznieks-Upītis, Pelēkā akmens stāsti, 27); “Grūti noteikt, vai cilvēku starpā vispāri lielāks svars ir saderībai, no-vēlībai un labrātībai vai naidībai, nenovēlībai un visam savstarpējam ļaunuma

prātam." (Kaudzīte, 1926, 33); "No šitā paldies vien jau varēja katrreiz nozināt, kāds prāts tai dienā pārvaldīja vecmeitu." (Lerhis-Puškaitis, 1903, 154); "Iešāvās man te prātā, ko to rītu nodzirdēju." (Siliņš, 1888, 29); "Pie tukla auguma piederētos tāds pats tukls un ļegans arī prāts." (Saulietis, Raksti, V, 204); "Man laba sirds, bet tev naģīgs prāts." (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 109). Atvasināts no darb.v. 'prast', kas savukārt no ide. *pret-: *prat- saprast (Karulis, II, 78).

32953. Vilkam esot deviņu vīru prāts, lāčam deviņu vīru spēks. (LTT)

7505. Vistas kājas nedrīkst ēst, jo tad maz prāta. (LTT)

30314. Nevajag lāpīt tās drēbes, kas patlaban ir mugurā, jo tad aizšuj prātu. (LTT)

31472. Vadātāji bieži vien ievadot cilvēku kādā meža biezumā un apmulsinājot prātus, tā ka vairs neatgiedot laukā tikt. (LTT)

21388. Nabiņu dod bērnam iekšā, lai būtu stiprs uz vidu; atlikumu nones Dieva namā un iebāž pamatā vai kur, lai bērnam prāts nestos uz visa kā laba. (LTT)

30268. Tukšu bērna šūpuli, kad bērns neguļ iekšā, nedrīkst šūpot, lai bērnam nebūtu tukšs prāts. (LTT)

25170. Pūķi atnes visādu svētību saimniecībā, it īpaši sviestu un pienu. Ja saimniece grabtos uzturēt labā prātā, tad tā tos ēdina ar biezu putru, kuru tā ieliek ratu rumbā. (LTT)

25626. Ja, ritā atmostoties, ir jautrs prāts un nāk smieklī, tad vakarā apgulies raudot. (LTT)

30679a. Ejot pie tiesas, kabatā jāieliek ledus gabaliņš un jāsaka pie sevis: "Lai tiesas kungiem ļaunais prāts izkūst kā šis ledus gabaliņš." (LTT)

Vai Dieviņ, grūts mūžiņis,

Nevar dziesmu atminēt.

Dod, Dieviņ, lētu prātu,

Pa vienai atminēšu.

LD 197,6

Dievam devu labu rītu,

Dievam labu vakariņu;

Dieviņam pa prātam,

Ka mēs viņu daudzinaim.

LD 3030

Sitat mani kur sizdami,

Par galviņu nesitat:

Galvā man viss prātiņis,

Viss gudrais padomiņš.

LD 34306

Brāliņ, tavu gudru prātu,

Tavu gudru valodiņu!

Dziedādāmis nosalaida

No zaļā ozoliņa.

LD 706

Māte mani rātin rāja,

Ka es liela dziedātāja.

Ko, māmiņa, es darišu,

Liksmis bija mans prātiņš?

Vai man savu liksmu prātu

Gremdēt jūras dibinā.

LD 87-4

Sader man ar šo meitu

I dziedot, runājot;

Ja tev tika prātiņam,

Nāc pie mana bāleliņa.

LD 316

Preiļi – 1) ķekatknieki, budēji; 2) nelūgtie kāzu viesi. – "Bet dejoj preiļi var tāpat kā istie kāzinieki, ja tik pašiem nav savu zābaku žēl." (Janševskis, 1994, I, 216); 3) atnācēji (no 'pre' + 'eila'), svešie (kādā vietā). – "Viņas acis dzedri raudzījās nelūgtajā preiļi." (Zariņš, 37). Sk. vietvārdus 'PREIĻI' (Latvijā) un 'PREILA' (Kursu kāpās).

Citi atnācēji nav arī nemaz lūgti, tik saradušies tāpat, paši no sevis, dzirdēdami šini sētā šodien svinam kāzas. Tie ir tā sauktie preiļi. Kad istie kāzinieki izjās baznīcā, tale tik viņus acinās iekšā, sauks pie galda, tad arī viņi dabūs ir ēst, ir dzert. Tagadīņ viņu uzdevums ir – turēties vairāk sānis, rauties pie malas un tik tāpat skatīties un brīnīties. (Janševskis, 1981, II, 114)

Preiļi dzied, preiļi dzied, –

Kas tos preiļus priecināja?

Pelav' maize, kaņepj' ciba,

Tas tos preiļus priecināja.

LD 1026

Pretdabis – pretstats. – “Bija taisni viņa pretdabis – smalks, slaika auguma.” (Zeiboltu Jekabs, Raksti, II, 204)

Pretenis, pretnis – pretējais, otrs. – “Īstas mātes pretene – tā būs pamāte.” (Apsesdēls, 1929, 867)

Priekšpuišis – agrākos laikos starpnieks starp saimnieku un citiem saimnieka ligtājiem puīšiem, t.s. gājējiem.

Priekšpuiša sevišķie uzdevumi ir: “citus gājējus celt augšā” (= pamodināt), pasacīt viņiem saimnieka uzdotos darbus, vasaras svētdienās pieskatīt un ganīt zirgus (ja to puīši neizdara pēc kārtas), ziemā zirgus paēdināt, tos kurā katrā laikā sajūgt un saņemt, linus no mārka vilkt laukā un vispār pastrādāt grūtākos darbus, piem., maisus celt utt. (DL, 1893, 75)

Prievīte, prieve, prievets, prievēts – ar roku austs, izrakstīts apšienamais; izrakstīta jostiņa. – “Tāpat kā jostas auda arī prievītes, tikai šaurākas un īsākas.” (RLB ZK, 1892, 39); “Blakus spainim bija balta linu audekla kule, aizsietā ar greznu prievīti.” (Balandnieki, 66); “Jaunā brūte ar prievietiem apdāvināja pirts taku.” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007). Vārds “atvasināts no verba ‘vīt’ ar priedēkli ‘priē’ – pie [..] Runātāju apziņā izzūdot sakaram ar ‘vīt’, vārds uzskatīts arī par deminutīvu (ar ‘-ite’) un darināts šķietamais pamatvārds ‘prieve’” (Karulis, II, 81–82).

2491. Ja nabas saite ir bijusi bērnam ap kaklu, roku jeb kāju, tad tas bērns piedzīvos lielo kaunu. Šo kaunu var novērst šādā ceļā. Bērnam apliek ap kaklu divas prievītes un nes to svētdien trīs reizes ap baznīcu. Tad māte ienes bērnu baznīcā un nostājās tā, lai katrs varētu bērnu redzēt un lai bērns dabūtu kaunēties. Pēc dievvārdiem bērns jāiznes no baznīcas, pie durvīm jāpārgriež prievītes un jādod tās diviem nabagiem, katram sava prievīte. /F.Brīvzemnieks, 1881. VI, 200./ (LTT)

2671. Senāk bērniņu tina villainītē (deķīti) un drāniņā, ko ar prievētu apsēja, aizsākot no kājiņām. Prievētam galā atradās vellasūds un nauda. Šādus tinamos prievētus auda platus kā jostas. (LTT)

3672. Brūte likusi savā zeķē sudraba naudas gabalu. Muti mazgājusi alū, lai smuka paliekot [..] Kad pilnīgi apģērbusies, tad sēdusies uz beņķa vai bluķa, kamēr zirgus pie durvīm piebraukuši. Augšā celdamās, brūte atstājusi tai vietā ziedu, kādu vērdiņu naudas vai prievītes. (LTT)

2163. Kad likīs top uz kapiem pavadīts, tad zārkam uz vāka samet naudu, zeķes, cimds un prievītes; saka, ka cimdu, zeķu un prievīšu vajagot zvanītājiem, ne bērniekiem, bet kapa racējiem naudas. (LTT)

*Kam tie tādi kumeliņi
Sudrabiņa podziņām?
Dieva dēlu kumeliņi,
Saules meita vedamā.
Pate Saule pūru veda,
Visus mežus veltīdama:
Ozolam raibi cimdī,
Liepai velšu villainīte,
Smalkajam kārkliņam
Apzeltīti prievetiņi.
LD 33804*

*Iziedama Mārai devu
Dzīparotu prievetiņu.
Ņem par ziedu, mīla Māra,
Pirmo pādes dāvanīņu.
LD 1138*

Prīvuls, privuls, prīvulis – plostiniecības piederums – arklveida ierice, ar ko apturēt plostu.

*Pasaule divtik plaša kā bīstamās straumes kūšā
Un valdot un noarot plostu prīvuls ķer samam ūsā
(Juris Kunnošs “sonets korņīkam”)*

Prošava, prošuva, prošuve, prošuvi, proševi (pruošava, pruošuva, pruošuve, pruošuvi, pruoševi) – “vecu laiku brunči, kā divi plati priekšauti, viens no priekšas un otrs no pakaļas apņemams” (Milenbahs, III, 400). – “Vestienā nēsāja kā izgreznojumu pie brunčiem tā sauktās prošuves, prošavas. Augšā viņas bija ievilkta kā priekšauts.” (Milenbahs, III, 400)

*Laucenieku tu, puisīti,
Nesmej meža meitiņai:
Ceļa malas žagarainas,
Augstu nesu prošaviņas.
LD 5755,1*

Provis, promis, proms (pruovis, pruomis, pruoms) – stiprs brandvīns; brandvīns. – “Iznāca labs provis (ļoti stiprs brandeviņš), ap 70 grādi stiprs.” (Jurgens, 31)

Prozuls (pruozuls) – koka uzliktnis ragavām vai ratiem. – “Divas zemnieku ragavas ar uzliktu prozulu.” (Jākobsons, 250)

Prūsene, prūsine – puķains sieviešu galvas lakats. – “/Prūsene/ saistīts ar tautības nosaukumu ‘prūsis’ (gan acimredzot ar nozīmi ‘vācietis’, nevis ‘senprūsis’) un norāda, ka attiecīgais priekšmets ir [...] ievests tieši no Prūsijas vai Vācijas.” (Jansone, 2003, 132)

Pubulis – mezgls dzijā vai drānā; nelīdzenums. – “Uzplečam šuva tādus pubuļus – virsā uzšuva tādus kā mazdziņus.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 320). Īp.v. ‘pubuļains’ – ar mezgliem, izciļņiem, nelīdzens. – “Tik baltas spilvas tur vietām blāvojās kā gaiši ielāpi uz tumšas pubuļainas drēbes.” (Saulietis, 177); “Nebūs vis savu mūžu jāguļ uz pubuļainiem palagiem.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 17); “Ar nodilušu, pubuļainu šņori.” (Jurgens, 112)

*No tālienes es pazīnu,
Kura bija sērdienīte:
Pilnas acis asariņu,
Pubuļaina villainīte.
LD 4613*

*Kunkuļainu dziji vērpju,
Māmuliņas neklausīju;
Uz pubuļa stāvēdama,
Rīgas pili ieraudzīju.
LD 6992*

Pucene, pucenis, bucene – pilādzis. Pilādzi uzlūkoja kā koku (laikam ogu dēļ, kuru galā krustiņveidīgs veidojums), kas aizsargā pret raganām, skauģiem, ļauniem gariem, tāpēc to stādīja māju tuvumā vai Jāņos aizsprauda pilādžu zarus aiz durvju aplošām.

26765. Ar buceņa vici padzen velnu un lietuvēnu, arī burvjiem nav nekāda spēka par buceņi. (LTT)

9132. Ja govš nevar apiet, tad piektvakaru vajaga pārvilkt ar buceņu vici trīs riņķus pār govš krustiem un pēc tam vēl tai uzcirst trīs reizes. (LTT)

11631. Jāņu vakarā iedur govju kūts juntā buceņu vices, lai govš labi izdotos. (LTT)

Pa Jāņiem nesa pilādžus un aizlika ārdurvīm, lai tur ļaunums neienāktu. Es ar tagad pa Jāņiem staļļiem un istabdurvīm aizlieku pilādžus. (Dzidra Tontegode, Kurzeme, 2006)

*Man uzauga pucenīte
Zirgu staļļa galiņā;
Ik rītiņus skauģa māte
Garām gāja šņaukādama.
LD 29835*

*Pucenīte Jāņu koks
Tieva, gara izaugus’;
Tādu jemšu ligaviņ(u),
Pucenītes garumiņ’.
Tdz 53556*

*Kupl aug pucentiņ
Ziērg staļļ galinē;
Ik rītiņš Vell māt
Garam skrej šņaukdam.
Tdz 55112*

Pūčka, pūčkīns – apaļš trauks; darvas trauks. – “Izņēmīs no ratu pakaļas deguta pūčkīnu un savikšķīs lūku vikšķi, viņš ar to apsvaidīja zirgiem un govīm purnus, muguras un pavēderes, lai dunduri aplam nekristu virsū.” (Janševskis, 1981, II, 293)

Pūdele, pundele – ar darvu pildīts trauks, piestiprināts kārts galā. Dedzina Jāņu vakarā un Jāņu naktī. – “Pundele – darvas pūdele.” (DL, 1894, 167); “Atnesuši [...] tukšas darvas pundeles, atvēlušī darvas mucas.” (Birznieks-Upītis, 55); “Puiši aizdedzināja kārts galā pūdeli.” (Janševskis, IV, 22); “Līgotājas aplkust un uzmanīgi skatās, kā no pundeles tek ārā degošas darvas piles un švirkstēdamas krit zemē.” (Birznieks-Upītis, 80)

Puiši pieķīlēja spaini, kurā bij glabāta darva riteņu ieziešanai, ar sveķainu malku un, tumšai iestājoties, to aizdedzināja un pacēla papuvē garas kārts galā. Šo ierīci sauca par pūdeli vai arī par raganu. Labi sagatavota pūdele dega apmēram stundu. (Sarma, 142)

Aizdedzini darvas mucu,

Lai spīd mūsu pūdelīte!

Jāņu bērni pretīm nāca,

Jāņu dziesmas dziedādami.

Tāz 53838

Puds – agrāku laiku svara vienība, kas atbilda 16,4 kg. – “Cilvēku pazīst, kad kopā puds sāls apēsts.” (LTMS, 291)

Pūķis – 1) divdabīgs mājas auglības gars, kas bija “jābaro”. Ja pūķim pienācīgi neziņdoja, tas atriebās saimniekam vai nu nodedzinot tā īpašumus, vai aiznesot citam. – “Dzirdēja arī teikas par pūķiem jeb māju labuma vairotājiem.” (Kaudzīte, I, 27); “Uguns Dievs (pērkons), svētības Dievs (pūķis), laimes māte, jūras māte, vēja māte, mēslu bāba, meža tēvs un daudz citi vēl bij tie elki, kam kalpoja un upurēja.” (Šulcs, 1832, 34); “Ļaudis stāsta, ka vecajam Kalneglem bijis viens labības un otrs naudas pūķis.” (Apsīšu Jēkabs, 184); “Pļavenieks visu savu mantu caur ugunīgu pūķi esot dabūjis.” (Fuhs, 1852, 9); 2) drakons, pārdabisks briesmonis, ko pasakās, teikās uzveic varonis (muļķītis, trešais tēva dēls, Kurbads u.tml.); 3) “uz skalniņiem uzstiepts papīrs ar garu asti, ko bērni gariem pavedieniem laiž gaisā” (DL, 1891, 92). – “Jāsaliek labi divi viegli, plāni skalgani krustiski uz papīra un jāprot piesiet garā saitē tā, lai pūķi ņemtu vējš.” (Valters, 1969, 15). Frazeoloģisms ‘Dusmu pūķis’ – sabozies, nīkns, nenovīdīgs cilvēks. – “Aizgāja kā dusmu pūķis, neteica ne vārda!” (Saulietis, 102). Par vārda ‘pūķis’ izcelsmi divi uzskati, viens no tiem, ka ‘pūķis’ ir aizgūts vārds (senskandināvu ‘pūki’ – velns), otrs uzskats, ka no darb.v. ‘pūst’ (tas, kas sapūš, savēl mājā mantu un dažādus citus labumus). K.Karulis, kas pievienojas pirmajam pieņēmumam, uzskata, ka ‘pūķis’ no ide. *beu- uzpūst, uz- tūkt, no kā arī latv. vārds ‘budzīs’ (Karulis, II, 85).

Pūķi skrien pa gaisu it kā ūgens kamoli. Ja pūķis skrien ar svētību uz mājām, tad tam sarkani zils izskats; ja turpretim tukšā (skrien svētību saraust), tad spīdoši sarkans. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 715)

Pūķis ir ugunīga slota, kad gaisā skrien, bet zemē nolaidies paliek par suni vai vārnu. Pūķi ir četrējādi: naudas, labības, zirgu un govju pūķis; naudas pūķis ir zils, labības – pelēks, zirgu – sirms, govju – sarkans [...] Kad pūķam dzeltena aste – tad viņš nes zeltu, kad balta – tad sudrabu, kad sarkana – tad varu. (DL, 1891, 95)

30913. Kad beidz kurināt uguni, tad to vajaga apraust ar pelniem, lai pūķis nenāk un aiznes to. (LTT)

11998. Jumja vārpu vajagot glabāt klēti aiz sijas, tad tur guļot klāt pūķis, kas velk bagātību klēti. (LTT)

7175. Uz visam ēdamām lietām met krustu, p.p., kad sviestu taisa, kad labību vēti, kad maizi mīca, lai pūķis nenāktu un svētību neaiznestu. (LTT)

Saimnieks esot pūķi Rīgā nopircis un pārvedis to cimdā mājās. Viņš skrienot kā zila uguns pa gaisu, pierījoties kaimiņu rījās ar graudiem un izberot tos tad sava saimnieka rījā. (DL, 1891, 93)

12061. Jurģis, svētais, esot nokāvis vienu pūķi un izglābis caur to ķēniņa meitu no nāves. Jurģi tēlo kā jaunekli uz balta zirga, kas nonāvē pūķi čūskas izskatā. Dažās bildēs turpat tuvumā arī viena jaunava. (LTT)

Liels papīrs, divi vai vairāk avīzes, uzklīsterētas dažādiem skalū spraišļiem, kas atkal bija sasaistīti un samargoti dažādām aukliņām.

– Kas tad tas? – Marčs uzprasīja.

– Tas pūķis, – Jancis paskaidroja.

– Ā! Tad šitāds izskatās pūķis? Un ko tad ar viņu dara?

– [...] Laidīsim viņu gaisā!

[...] Liels bija puisēnu prieks, kad pūķis cēlās sākumā lēnām, tad arvien ātrāk, tādiem kā lēcieniem gaisā. (Valdis, 205; 209)

Malu, malu visu ritu,

Siekam kaudzes nenomalu.

Milti kāpj kaudzītēm,

Siekā rudzi man neplok:

Pūķis tup aiz sijiņas,

Siekā rudzus gausināja.

LD 8103

Jau es maļu maļamo,

Vēl man bēra beramo,

Vēl man bēra beramo

Pūķīts mil(n)a galiņā.

LD 8026

Pūlaža, pūlaša – sarūpētais, darbā sagādātais; pūles. – “Ej nu nokop mūsu pūlažas, es arī te būšu driz gatava.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 190); “Cik man to pūlažu!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 92)

Pulcenis, pulcens – kokā uzkarams, vēlāk arī uz zemes novietots bišu strops no koka mizas. – “Pie pulceņa ierodas un svilpo strazdi.” (Vaivods, 31); “Pulceni dundurs nelien, bet bite lien.” (LTMSP, 400)

Augšzemē [...] bišu ķeramā stropu no egļu mizas sauc arī par pulceni jeb pulciņu – no vārda ‘pulks’ – bars, dzīvu radību kopa, tauta, tātad bišu tauta – bišu pulks. (Bilenšteins, 2001, 206)

Pulceņus nostāda slīpi ar eju pret ritiem vai dienvidiem, vienu galu atbalstot uz zemes, otru uz staklaina zemē iedzīta koka. Virspusē slīpajiem stropiem uztaisa dēļu jumtiņu vai noklāj ar lubiņām. (Latvju raksti, II, Krustpils, 102)

3283. Ja dravinieks gribēja, lai kaimiņa buņģos, ķozuļos jeb pulceņos kokos uzvilktos stropos neietu šā bites, tad vajadzēja pie tā koka saknes iedurt adatu bez acs. Tas nu bija jāizdara ar cimdiem un slepeni, lai otrs to neredzētu. (LTT)

[...] Tās upītes maliņā

Iedēstīju ozoliņu.

Tur uzauga ozoliņš,

Tur uzvilku pulcēniņu,

Tur uzvilku pulcēniņu,

Tur ielīde man bitītes.

Man bitītes ievilkušas

Lielu vaska riteniņ’.

LD 33617

Pulgums – zvejas palīgrīks. – “Lai, āmu ārā ceļot, kāda zivs neizbēgtu, tad tikla spārnus pie āma uz leju nospiež ar sevišķu rīku – pulgumu, kas darināts no koka kārts, kura galā piestiprinātas divas puslokā saliektas resnas klūgas, kuru starpā iespiež tikla auklu.” (Ligers, 1942, 69)

Pulkstenis, pulkstens – zvans, zvaniņš. – “Dzirdot braukšanu un pulksteņa skanēšanu.” (LTP, XIV, 156); “Kļau, kas tur tik gaiši skan? – pulksteniši džingst, suņi sāk riet.” (Par piemiņu, 158); “Lai pulkstenis jautri skanētu, Ādams laida /zirgu/ pilnos rikšos.” (Birznieks-Upītis, 131); “Baznīcā pa sprediķa laiku izdzirda kāzinieku pulksteņu skaņas.” (Janševskis, 1994, I, 210); “Spēlmaņi ar spēlēm, vīri ar ilkšu pulksteņiem [...] klusi piegāja pie klēts durvīm.” (Jurgens, 196); “Pagalmā viņš izdzirda pazīstamu pulksteņa skaņu un apstājies klausījās.” (Jurgens, 123); “Uz reizi kļuva gaišs, un es ieraudzīju pie krustbaļķa karājamies milzīgu pulksteni ar lielu mēli.” (Birznieks-Upītis, 194); “Pulkstenu = zvaniņu skandināt.” (DL, 1894, 66); “Kad draudze gājusi baznīcā vai nākusi laukā, tad zvanītājs ar šņori pulkstenu skandinājis.” (Upīte, 1911, 198)

Tā kā nosaukums ‘pulkstenis’ izveidojies koka zvanam, kas (ar nūju sitot) dod diezgan dobru skaņu, vairāk ticams, ka vārda pamatā ir skaņu verbs *pulsēt (no kā arhaisms ‘pulstens’) [...]. Ar ‘k’ iespraudumu *pulkstēt, no kā ‘pulkstenis’ u.c. formas. Ka šāds skaidrojums ir reāls, rāda apv. ‘pulkstiens’ – zvana skanējums: “Lai iznīkst tās nelaimis kā baznīcas pulkstiens!” (buršanas formula). (Karulis, II, 87)

1338. Ja kādam ir augons un viņš dzird baznīcas pulkstenu zvanām, tad augons aug lielāks. (LTT)

1423. Kad ausis žvinkst, it kā pulksteniši skan, tad tūlīn spēji jādzied trīs reiz sekoša dziesma, tad ausīs vairs nekad neskanot: “Spindzele sit ausī, mani sauc veļos; Ej pati veļos, man basas kājiņas, kreisā labā, labā kreisā.” (LTT)

Pūne, pūnis – neliels šķūnis, kas bija paredzēts salmu, siena, pelavu, plašāk – lopbarības, bet arī dažādu rīku uzglabāšanai. – “Pie rījām parasti piebūvētas pūnītes pelavu novietošanai.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 33); “Par šķiuni nivins agruokt nasauc, bet par pyuni.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2007); “/Vasarā/ puiši gulēja siena pūnē.” (Vaivods, 7); “Vēlāk gāja atkal un pret vakaru nonāca kādā pļavā, kur atradās daži siena pūniši, piebāzti ar šīgada sienu.” (Janševskis, 1981, II, 430); “Viena pie otras stāvējušas zvejnieku pūnītes, kur glabājušās ūdas, tikli un citi zvejas piederumi.” (Gūtmanis, 45). Pamatā ide. *pū- uzpūsts, uztūcis. Nozīmes attīstība: ‘kas uztūcis, apaļš’ – ‘guba, kaudze’ – neliela ēka, piebūve (Karulis, II, 89).

27051. Ja uz ceļa nokritušu sienu paceļ jeb aiznes uz pūni, tad visu ziemu aitas brēks. (LTT)

27063. Kad sienu noliek pūnī, tad katrā kaktā jānoliek pa akminim; tad siens būs sārtīgs. (LTT)

Pūnīte bija maza piebūve pie kūts sienas, kur glabāja salmus, vecu sienu pakaišiem. Kad mēs kolhoza laikos abas ar mammu gājām zagt salmus no nokultā kolhoza lauka, bija saruna: “Liksīm nu šo nastu pūnītē, ja gribēs, gotiņa ziemā ēdis, ja ne – būs pakaišiem.” (Silvija Siliņa, Latgale, 2007)

Ēdi, ēdi, tu NN,
Iesa mani gādājies,
Kā es tevi iegādāju
Salmu pūnes dibinā.
LD 19252,1

Vērpjiet, meitas, pakuliņas,
Nebāziet pūnītē,
Ciena puiši atradīs,
Kumeliņus barodami.
LD 7092

Pungulis – sainis. – “Sasēju drānas pungulī.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 325); “Ietuot ciemā, pasajēme līdzā punguli.” (Anna Roga, Kurzeme, 2007); “Pungul’ bij sainis, kur ielika maizi.” (Martins Sakuth, Zviedrija, 2007)

Puni, punes – bļodas, bļodiņas, “parasti no elkšņa izdobtas” (Vīksne, 95); “Milti bērti punos, no koka saauguma, t.s. puna izgretās bļodās.” (Vīksne, Materiāli no Sunākstes, 145)

Puņģis – blūka bišu strops. (Latvijas Saule, 1927, Nr.57/58, 645)

Pūpolnīca (pupuolnīca) – Pūpolu svētdiena.

Pūpolnīca [...] bija viena no bagātākajām svētdienām gadā [...] Pūpolnīcas ritā bija atļauts tam, kurš agrāk piecēlās, gulētājus nopērt ar pūpoliem un ēst gardās pītes, kad un cik vien gribējās [...] Pūpoliem mums bija svarīga nozīme, jo, kas ar pūpoliem pērts, tam vasarā bija jautrs miegs, bet pērājam par visiem jautrāks. (Jaunsudrabiņš, Kopoti raksti, XV, 67)

25185. Pūpolu svētdienas ritā kūla ar pūpolu slotiņām sevišķi bērņus, gultā gulošos, uzrunājot: “Audz apaļš kā pūpols! Veselība iekšā, neveselība ārā!” Pūpolu slotiņas paglabāja, tās nesot svētību mājā. (LTT)

25198. Ja Pūpolu svētdienas ritā agri perot cilvēkus ar pūpolainu vītolu zariem un sakot: “Slimība ārā, veselība iekšā!”, tad slimības nelīpot. (LTT)

25199. Ja Pūpolu svētdienā ar pūpoliem per cilvēkus, tad tie ir mudīgi. (LTT)

23450. Pērkona laikā kūpina istabas ar Pūpolsvētdienā svētītiem pūpoliem. (LTT)

Pupu kūlītis – mazais pirkstiņš. – “Pupu kiuleits ite mozais piersteņš.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006)

Purga – zvejniecības piederums, “iegarens koka klūģis ar garu kātu. Purga der zivju baidēšanai tiklā.” (DL, 1892, 108). – “Pēc dukura izlabošanas vēl apskatījam purgas garajos kātos.” (Birznieks-Upītis, 66); “Purgas katru reizi vilka no ūdens ārā un ar troksni spēra atpakaļ iekšā.” (Birznieks-Upītis, 68). Lietv. ‘purgāšana’ – zivju baidīšana ar nolūku iedzīt tās tiklā. – “Kad no vienas puses purgāšana pabeigta, tad līdzīgi rīkojas arī tikla otrā pusē.” (Ligers, 1942, 54). Darb.v. ‘purgāt, purgot’ (purguot) – 1) baidīt zivis. – “Visi zvejnieki savus liekaču tiklus reizē izmet ūdenī, reizē nopurgā un reizē izvelk ārā.” (Ligers, 1942, 63); “Ādams no viņas puses un Dāvis no šīs puses sāka abi reizē purgot.” (Birznieks-Upītis, 68); “Zivis vai nu pašas dodas tiklā, vai arī tiek tur purgājot iebaidītas, kur tās sapinas tikla acis un paliek tajās karājāmies.” (Ligers, 1942, 44); 2) lasīt zivis no tikliem ārā. – “Zvejnieki purgā reņģes (lasa ārā no tikliem), sviezdami čupās gan zemē pie vabām, gan laivās.” (Veldre, 1939, 78)

Pūri – kvieši, ziemas kvieši. – “Agrāk sējuši tikai rudzus, miežus, auzas, mazākā mērā [...] kviešus, kurus pie mums sauca par pūriem.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 248); “Baseniekiem ir pūru zeme, tiem tad arī balta maize.” (Lidija Jansone, Kurzeme, 2007); “Saimniekam izauga raženi pūri.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 771); “Vieglajā zemītē pūri nepadevās. Cik tie kvieši izauga, tik tie izgāja pa saujiņai vien ķilķēniem un nūdeļiem.” (Balandnieki, 91); “Saimnieks samal loram pūrs.” = saimnieks samala daudz pūru (Zelma Kalniņa, Kurzeme, 2006); “Pūru maizes kukulīti un alus krūzu.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 22); “No vārda ‘pūri’ vietvārds PŪRE.” (Karulis, II, 90). Sal. gr. ‘pyroi’ – kvieši; prūšu val. ‘pure’ – lācauzas; lietuv. val. ‘pūrai’ – ziemas kvieši.

Vecākās paaudzes ļaudis runāja tikai par pūriem, ar to saprotot ziemas kviešus. Pazina arī kviešus, bet atšķirībā no pūriem tā dēvēja pavasarī sējamos, t.i., vasaras kviešus [...] Kādu daļu no pūru ražas mēdza samalt t.s. ruppūru miltos; no tiem cepa ruppūru maizi – visai iecienītu pārmaiņu vienmulajā laucinieku uzturā. (Draviņš, 150)

*Neder pūris iesalam,
Ne sērdiene vedeklai;
Pieder miezis iesalam,
Mātes meita vedeklai.
LD 23824,1*

*Es cerēju tautiņās
Kā savos brālīšos:
Ik rītiņus pūru malt,
Ik vakarus alus dzērt.
LD 23950*

Sēšu pūrus, sēšu miežus,
Rudeni kāzas dzeršu.
- Gan es tavus pūrus, miežus
Ar govīm noganišu!
LD 28135

Pūrs – 1) ligavas mantība (drēbes, mājlopi u.c.), ko tā ved uz ligavaiņa mājām. – “Strādā vien strādā, tur tev pūra dvieļus auž.” (Ancelāne-Kundrate, 38); “Bez pilna pūra neviena meita pie vīra neizgāja.” (Lapiņš, 1936, 149); 2) apaļš priekšmets (trauks, tvertne) ar tukšu vidu, kurā glabā mantu; pūralāde. – “Divi tādi milzīgi pūri jeb, kā tagad parasts teikt, pūralādes.” (Janševskis, II, 78); “Viņš uz lielajiem, glītajiem skapjiem, pūriem, tinām un citiem ar dažādiem krājumiem pildītiem traukiem noskatījās jau kā uz savu piederumu.” (Janševskis, II, 78); 3) beramu vielu mērs (visbiežāk labibai), laika gaitā mainījies (~70–100 litru), arī šāda lieluma maiss vai grozs. – “Graudu uzglabāšanai izgrebtais vienkocis /pakāpeniski kļuva par/ lielāku graudu mēru – pūru, kura nosaukums atvasināts no senā kviešu nosaukuma ‘pūri’” (Zemzaris, 98); “Pūrs – četrkantīgs mērs (kaste), ar to arī pilsētā labība pārdota, pūrā – 3 pudi – 6 sicieņi – 120 mārciņas rudzu.” (Viksne, Materiāli no Sunākstes, 144); “Ar koka lāpstu saber graudus pūrā. Tas ir dzelzs stīpām apkaldināts mērs.” (Balandnieki, 130); “Viņa sējumi bija divi pūri rudzu, pusotra pūra miežu un tikpat auzu.” (Dunsdorfs, 1956, 134); “Tēvs par diviem pūriem rudzu nopirka lielu cītari.” (Mežgalieši, 51); “Cilvēku pazīst tikai tad, kad kopā ir apēsts pūrs ogļu un pelnu.” (LTMS, 292); “Viņam var kādu simtu pūru /kviešu/ pārdot.” (Deglavs, 1911, 156); 4) plašākā nozīmē – materiālā vai garīgā bagātība, uzkrājums. Pamatā ide. *pū – kaut kas uzpūsts, uztūcis, apaļš. – “Senais pūrs laikam bijis izdobts paliels (apaļš) koka trauks, kas vēlāk aizstāts ar deļu kasti.” (Karulis, II, 91)

3658. Ligava nedrīkst ņemt pūrā līdz adatas, jo tad jaunā dzīvē tā esot kā adata. (LTT)

14456. Pūrā brūtei ielikta maize, lai tai nav tukšs mūžs. Šo maizi tā pati otrā kāzu dienā devusi kāziniekiem. (LTT)

3684. Ja brūtei pūrā deva līdz govi, tad brūtgānam bija jāliek uz govs rāgiem nauda, kuru saņēma brūtes vecāki. (LTT)

28127. Brūtes pūrs jāceļ par sliekšni pāri, uz sliekšņa to nevar likt. (LTT)

33082. Vista par ziemu apēd pūru labības. (LTT)

4548. Cilvēkam (arī bērnam) savā mūžā jāapēdot pūrs ogļu un puspūra pelnu. (LTT)

Māci mani, māmuliņa,

Man dziesmiņu trīs pūriņi

Visādā darbiņā;

Apinišu dārziņā;

Izmācījse darbiņā,

Trīs gadīni sadziedāju

Māci pūru piederīt.

Viena vāka mazumiņu.

LD 6672

LD 30,1

Apsagulu, miegs nenāk,

Iesa daudzi domājos:

Iedomāju pūriņā

Bez ieloku vilnainiņu.

LD 7407

Pūrvietā, pūravietā – “tiruma mērvienība, uz kuras var izsēt vienu pūru rudzu” (Antonijš, 83), vēlākos laikos viena pūrvietā atbilda 0,365 hektāriem. – “Cik pūrvietas zemes, cik zirgu, cik govju?” (Upīts, 1970, 42); “Tāpat kā visiem citiem kalpiem, arī tev ir savas sešas pūrvietas.” (Janševskis, I, 307); “Mēģinājumam vienu pūravietu lika apsēt ar rapšiem.” (Apsišu Jēkabs, 420); “Trešās dienas vakarā uzdod šādu darbu: trīs pūrvietas lielu mežu gabalu izlauzt, uzart, rudzus

izaudzināt, nopļaut, izkult, samalt un no rīta brokastī siltu maizi priekšā celt.”
(Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 29)

Pus dievam, pus velnam – tautas rotaļa.

Rotaļnieki visi sasēžas rindā, izņemot divus. Viens no tiem ir dievs, otrs velns. Dievs iet katram no sēdētājiem klāt un liekas dodam vērdiņu katram, bet vienam tik iedod. Velns nostājies drusku atstatu un min, kuram vērdiņš iedots. Ja velns uzmin, tad viņš to cilvēku dabū savā barā, ja neuzmin, tad tas paliek dievam. Kad visi ir izminēti, tad paņem vai nu striķi, vai koku un sāk vilkties: dievs ar savējiem vienā galā, velns ar savu baru otrā galā. Kura bars stiprāks, tas ir uzvarējis. (LD, 1893, 187)

Puskoka lēcējs – ne šāds, ne tāds; tāds, kas neko nevar līdz galam izdarīt. – “Nošaudās ar šādiem tādiem puskoka lēcējiem – lai mājas pūst, kas viņam.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 150)

Pusmuižnieki, arī lopmuižnieki – sākumā tie, kas rentēja no muižnieka t.s. lopu muižu, vēlākos laikos arī tie, kas iegādājās to īpašumā. – “Muižniekiem arī savi zemnieku mīļuli bija, kuri prata viņiem pielīst un pielabināties. Tie bija tā saucamie lopmuižnieki. Šāds nosaukums viņiem nepatika, kāpēc viņi sauca sevi par pusmuižniekiem.” (Jurgens, 127–128)

Pusmuižnieki visvairāk rekrutējās no pārvācotiem latviešiem. Pusmuižnieks rentēja par lētu renti no lielkunga lopmuižu. Lopmuižu zemnieki apstrādāja kļaušu kārtā, kāpēc pusmuižnieks palika turīgs un bagāts [...] Vispāri pusmuižnieki ierada plaši dzīvot. Kad kļaušas izbeidzās, tad pusmuižnieki pārdzīvoja smagu krīzi. Viss vairums no viņiem izputēja un palika tie, kuri pieķērās tirdzniecībai, sevišķi līnu tirdzniecībai. (Jurgens, 128)

Pusrīts – agrā rīta stunda, laiks starp nakti un rītu, saukts arī par 'gaiļa laiku'.

*Kurs puisīts gaiļa klausa,
Nebrauc laba kumeliņa:
Gailīts dzied pusrītā,
Kūlējinu žēlodams.*
LD 29812,1

*Gana grūti, gana viegli
Ezermala meitiņai!
Pusrītiņ' gailis dzied,
Visu nakti gaigaliņ'.*
LD 30966

Pussvēte – sestdiena. – “Mes pussvēts vakarus lūdzam per Dieven.”; “Niviens nezvejo per pussvēti un svētdienu. To visi zin, ka tad nivar iet zvejot.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007); “Sestdienas pēcpusdienā tie neiet jūrā, un tā sestdienu Liepājā latvieši sauc par pussvēti.” (Valters, 1969, 74)

2426. Pirmdienā dzimušam bērnam esot pilnīgs mūžs, pussvētā (sestdienā) tukšs. Pirmdienās darbinieki izgāja no mājām ar pilnām maizes kulēm, sestdienās pārnāca ar tukšām. (LTT)

*Kas kait sēņu māmiņai,
Tai meitiņas drīz uzauga:
Piekdien dzima, pussvēt' auga,
Svētdien jāja precinieki.*
LD 2839

Pusvakars – 1) laiks starp pusdienām un vakaru; 2) ēdienreize starp pusdienām un vakariņām.

*Pusrītiņā saule lēca,
Pusvakarā norietēja;
Mazu bērnu māmulīņa
Pusmiedziņu vien gulēja.*
LD 2006

*Balta, balta viešņa nāca
Pusvakara saulītē,
Tā nāk pati mīļa Laima
Bārenīšu apraudzīt.*
LD 4976,4

Pušelnieks, pušnieks, pusenieks – tāds, kas dalās kāda labuma izmantošanā ar otru uz pusēm. – “Ja vienā sētā dzīvoja divi saimnieki, tos sauca par pušelniekiem jeb sābriem.” (Švābe, Latvijas vēsture, 34); “Viens pušnieks bijis bagāts, otrs nabags.” (LTTP, XV, 227); “Kāda saimniece izturējuse pušnieka Ansiti labāk nekā savu pašu saimnieku.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 111)

Latvijas agrārā vēsturē pušelniecību raksturo lauku saimniecības dališana divi līdzīgās daļās, pie kam abiem paliek arī dažas kopīgas tiesības vai pienākumi un pazīmes [...], piem., kopīgs mājas nosaukums: Lielandžas un Mazandžas, Kalna un Lejasbēri [...] Bet bez tam bij viena pušelnieku kategorija (t.s. pusdaļnieki), kas pielīdzināma kalpiem, proti, kad viens pušelnieks nomāja no muižas visu māju, turpretim otrs līga pie viņa strādāt, saņemot kā algu pusi no mājas ienākuma. (LKV, XVII, 34571–34572)

*Es tev lūdzu, pušelnieks,
Nāc manās kāzās.
Paši divi nenākat,
Bērņus līdzī neņemāt;
Neeita istabā,
Pagaidāt rijā!
LD 15891*

*Tēvs, dēliņu audzēdams,
Izaudzēja pušelnieku;
Māte veda vedekliņu,
Atsveda ietaliņu.
LD 3792*

Puškainis, puškaitis – 1) tautas mūzikas instruments – appuškota maza eglīte (zars), kuru sit uz galda, pavadot dziedājumu; puķu vainags; 2) puškaiņi – pirkstaini cimdi, kam galā izadīti rakstaini pušķi. Īp.v. ‘puškains’ – ziedains. Sk. arī Pušķot.

*Komām iedama puškaini pinu,
Lai mana pādīte kā puķe auga.
LD 1325*

*Gosniņ' mana raibuliņa
Puškainām kājiņām,
Tā man deva saldu pienu,
Es tai devu smalku sienu.
LD 28901,1*

*Ai Jānīti ziedainīti,
Pēterīti puškainīti!
Jānīts ziedus izkaisīja,
Pēterītis salasīja.
LD 33029*

Pušķot, pušķoties (pušķuot, pušķuoties) – greznot, skaistināt; rotāt, rotāties. Lietv. ‘pušķis’ – 1) ziedu sakopojums; kupla ziedu kopa; 2) pavedienu, lentišu u.c. sakopojums, kopā sasējums; 3) kuplas bārkstis. Pamatā ide. *pū- izpūst, uztūkt, padarīt kuplu (Karulis, II, 95). Tas, kas kupls, bārkstains, čemurains senatnē saistījās ar auglību un aizsardzību pret jaunā iedarbību. Tāpēc pušķi netrūka ne krustībās, kāzās, ne arī karā dodoties. Pušķoja cepures, cilvēku (kāzās, Jānos u.c.), mājlopu (piem., govju, aitu) galvas, mājas un pagalmus (piem., Jānos) utt. Īpašs spēks tika piedēvēts ‘zelta pušķim’ un ‘trim pušķiem’. Aizsargam pret ļauniem gariem, raganām sētu (īpaši Jānos) pušķoja ar asām zālēm, asiem augiem (dadži, mežabeles zari, nātres u.tml.). Lietv. ‘puškaitis, pušķis’ – 1) īpašs kāzu mūzikas instruments, kas lietots takts sišanai apdziedāšanas dziesmās. Nosaukums radies laikam no tā, ka šī instrumenta kāta gals tika bagātīgi izpušķots ar krāsainām lentītēm, spalvām, zvaniņiem; 2) puškaitis, puškainis – ziedu vainags; 3) prūšu mitoloģijā ‘Puškaitis’ – auglības, ražības dievs.

Pie apdziedāšanas kāzās un svētkos lieto ‘pušķi’ (citur ‘egļīte’, ‘trijdeksnis’), ar ko sit takti. ‘Pušķis’ ļoti vienkāršs: smalki sagrieztas lapas (krāsainas) savērtas uz diegiem un piestiprinātas pie vienkārša kāta. Lupatām pa starpām – zosu spalvu stobriņi. Uz kāta – dzīparu pušķis. (Austrums, 1891, I, 484)

Pušķi lietoja kāzās pie apdziedāšanas. Katrai panāksniecei vajadzēja būt pušķim. Dziedot ar to sita uz galda un vēcināja dziedātāju meitām, sevišķi teicējai, saucējai, gar acīm, ka nupat vai sitis. Pušķi pagatavoja šādi: nogriezta priecī galotni un apgriezta viena posma

zarus gabaliņu no kata. Galotnes tievais gals bija turams rokā uz leju. Pie nogrieztiem zaru galiem piesēja greznas bantes, diegus, uz kuriem uzmauca sagrieztas zosu spēdzēnes un to starpā pušķišus. Bantēs un diegos savērtie pušķiši karājās uz leju līdz pat rokai. Bantēs bija paslēpti pulksteniņi jeb zvārguliši, kas šķindēja, kad pušķi kustināja. (Austrums, 1891, II, 1322)

*Kas tur spīd, kas tur viz
Viņā lauka maliņā?
Krustatēvi kārti nesa,
Zelta pušķis galiņā.
LD 1692*

*Pati Laimiņ' i locīja
Bārenei villainīti;
Divi pušķus zelta lika,
Trešu lika sidrabiņ'.*
LD 5050

*Gauži raud dzirnaviņas,
Jāņa rītu nepuškotas;
Ko darija snaudulīte,
Jāņa rītu ganidama?
LD 32330*

*Kur jājat, novadnieki,
Zida pušķi zemi slauka?
– Mēs jājam pa novadu
Ligaviņas lūkoties.
LD 14428*

*Nāc ārā, talkas māte,
Lai es tevi appuškoju,
Lai es tevi appuškoju
Ar tiem limu jumišiem.
LD 28553*

*Appuškoju raibu govi
Ar bērziņa žagariem.
Puško, Dievs, citu gadu
Ar raibām telītēm!
LD 32417*

*Kas iemeta zelta pušķi
Manā govu laidarā?
Mīļa Māra iemetusi,
Maz telišu atradusi.
LD 32438*

*Mēness nēma Saules meitu,
Pērkon' lūdza panāksņos.
Pērkons gāja panāksņos,
Visu zemi puškodams:
Kalniņiem zida zāli,
Ozoliemi zelta lapas,
Mazajiem kārkliņiem
Sudrabiņa gredzentiņus.
LD 34039,5*

*Puško saule meža galus,
Vakarā noiedama;
Puško māsa bāleliņu,
Kariņā vadīdama.
Tāz 22199*

*Aizpuškoju govu kūti
Ar asiem dadzīšiem,
Lai ragana pasadūra,
Jāņa nakti staigādama.
LD 32472,5*

*Komām iedama pušķaini pinu,
Lai mana pādīte kā puķe auga.
LD 1325*

Pušlot (pūšļuo), pūšļāt – dziedināt ar dvašas un burvju vārdu palīdzību; nodarboties ar buršanu. Appūta, runājot zināmus vārdus, sāli, oglītes, sviestu, bet arī slimo vietu. – “Pirkstu appūšļāt.” (Fīrekers, 288). Lietv. ‘pūšļošana’ (pūšļuošana) – dziedināšana pūšļojot. – “Esot cilvēki, kas palīdzot ar pūšļošānu.” (Apsīšu Jēkabs, 41). Lietv. ‘pūšļotājs, pūšļotāja (pūšļuoatājs, pūšļuoatāja), pūšļātājs’ – tas, kas ar dvašu un burvju vārdiem ārstē slimību. – “Sāls pūšļātājs.” (Fīrekers, 287); “Pats saimnieks vārdotājs, pūšļotājs – gudrāks par feldšeri, pazīst daudzas slimības.” (Anclāne-Kundrate, 23); “Pūšļotāji apvārdoja un pūta ūdeni pret iekšķīgām slimībām.” (Jurgens, 30); “Tādi vēl pūšļotājus un aprunātājus uzmeklē.” (Fuhs, 1852, 34). Lietv. ‘pūšļaki’ – appūšļotas lietas.

3880. Burvji un sālspūšļotāji lieljās un teicās, tiem labi vārdi esoši, ar katriem tie neveseliem palīdzoši. /G.Mancelis, Lett. Postill II, 1654. 379./ (LTT)

23108. Kad olas, sārpi, nešļavas un pūšļaki kūti jeb mājā ienesti, tad tas ir ar zilnieku ziņu. Zilnieki arī vien vislabāki zinot, ko ar tādām ienestām var darīt un kā nesējam var atriebt un atkostas. /K.Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

26528. Limbažu baznīcā bijis kāds pūšļotājs, kas pūtīs sāli cilvēkiem un lopiem par zālēm. /Latviešu draugs, 1839, 29./ (LTT)

1691.g. vilkaču pravā Tisam liek rādīt tiesas priekšā, kā viņš sāli appūš; tam iedeva maizi un sāli; maizi viņš salauza 3 gabalos, sacīdams, ka nedrīkstot vairāk par 3 gabaliem būt, aplika tos ap sāli apkārt, 3 reizes runāja pāri jau minētos vārdus, noliecās, pagrieza šķīvi, uz kā viss bija, lai katrreiz viens maizes gabals būtu iepretim viņa mutei, uzpūta elpu, pagrieza roku apkārt un vēl reiz atkātoja, ka ar to varot visas slimības un kaites, ko grēcinieki, burvji uzlaiduši, atņemt. (LBV, II, 681)

Pūtējs, pūšlotājs – tas, kas dziedina, pūšot dvasu kādā šķidrumā vai vielā (ūdenī, taukos, cukurā u.tml.). – “Esot labos un ļaunos vārdos savs spēks, kuru pārvaldot pūtēji un pestēļi.” (Atziņas, II, 7); “Vecās Laimežs [..] Talsu pusē esot bijis liels burvis un pūtējs.” (Vecās māmulīņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 168); “Vecāmāte taču bija pūtēja, bet skolā mācīja, ka pestēļiem nevajagot ticēt.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 186–187)

10325. Līdz šim dēvē igauņus par vislabākiem pūtējiem, vārdotājiem un burvjiem. /Bals, 1879, 2./ (LTT)

16355. Gudrinieki un sālsputēji, un kā viņus sauc, atstāj savu mākslu vienam pašam un tikai pēc savas nāves. /A.V.Hūpelis, Top. Nachrichten II, 1777, 140./ (LTT)

*Māmiņai bij divi meitas,
Abas divas amatniecies:
Viena visu vecākā,
Tā bij tauku pūtējiņa;
Otra visu jaunākā,
Tā vēdera glāsitāja.
LD 20911*

*Panāksnieku meitiņām
Visi verķi līdzī gāja:
Līdzī gāja sāls pūtēji,
I vēdera laitiņāji.
LD 20998*

Pūtelis I – Jāņuguns. – “Citur /Jāņos/ dedzina ugunsķurus vai pūteles, bet jūras pusē, lībiešu ciemos – vecas laivas.” (Zirnīte, Bela-Krūmiņa, 4)

Pūtelis II – ēdiens, ko ēda vasaras laikā pie silķes vai cita stiprāka ēdiena, “pagatavojams no rudzu (kviešu, miežu, griķu) un zirņu graudiem, kurus apstrādāt tāpat kā pie karnēm vajadzīgs. Uz miltiem uzlej rūgušu pienu vai sakrejas un ļauj rūgt tik ilgi, kamēr milti atmieķ miksti. Karstās vasaras dienās tas esot veselīgs ēdiens.” (DL, 1891, 3). – “Īstais Vasarsvētku ēdiens tak bij pūtelis.” (Brigadere, 188); “Pūtelis ir no iediedzētiem zirņu vai auzu miltiem pienā raudzēts strebjamais.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 187); “Grieča saklunčīnāja pūteļa druvnesi un ielēja melnmeža skutuļi”; “Kas tur nu liela muiža – pūteļi sagatavot.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 131)

Pūteļi vecos laikos dēvējuši par “karsta laika ēdienu” [..] Iemērkuši kādā koka spainēli tirā ūdenī miežus, rudzus, auzas, reizēm arī zirņus, pupas – dažādu graudu maisījumu. “Par dien un nakti” izmirkuši pietiekoši miksti. Tad graudus uz linu palāgiem saulē izkaltējuši tik cietus, ka tos rokas dzirnāvās varējuši samalt miltos. Miltus iemaisījuši skabā pienā, pielikuši dažkārt klāt vēl “pakrējumu” (krējumu) un piemaisījuši. Piejaukuši lielus koka spaiņus, lai tur putra stāv un rūgst. Spaiņi stāvējuši istabā. (Latviešu tradicionālie ēdieni, 8)

Putnu dzīšana – Lieldienu rituāla darbība. Pirms saullēkta sapulcējās ciema ļaudis, dzied dziesmas par putnu izdzīšanu. Dažkārt sadalās divos pulkos un apdzied viens otru. “Dziedādami iet uz apkaimē augstāko kalnu, no kura met zemē šautras, kliegdam: “Tīš mežā, prom mežā, no mājām ārā!” Pēc putnu izdzīšanas rituāla dalībnieki nomazgājušies, noslaucījušies, sekojusi svētku maltīte: maize, pupas, zirņi. Ēdienu atliekas ziedojuši nabagiem. Ceļā uz mājām salauzuši zarus, ar ko mājās palikušos vēcus un bērņus kūlušī (veselības, dzīvības spēku vairošanai), saukdami: “Putni mežā, gaiļi mājā!” Putni simbolizēja ļaunos garus (laumas, raganas), kas, aizejot ziemas sezonai, tiek aizdzīti prom ar attiecīgām dziesmām, piem.:

*Maģas meitas putnus dzina, šuvo, šuvo!
Dižas guļ midzeni, šuvo, šuvo!
Mēs zvēri pakar avota lejā,
Lai mūsu lopiņi veseli auga,
Mēs putniņus nodzinuši, ligo, ligo!
Šķīsta mūsu lopu taka, ligo, ligo!
Lai Dievs dod šķīstam būt, ligo, ligo!
(Auziņš, 1901, 102)*

Putnu ziema – atziema, kad pavasarī vēl uzsnieg sniegs.

28425. Ja pavasarī vēl uzkrīt sniegs, tad šo sniegu sauc par putnu ziemu. Kamēr putnu ziema neesot bijusi, tikmēr neesot silta laika ko gaidīt. (LTT)

28525. Kad pavasarī uznāk vēl sniegs, kad jau viss ir mells nokusis, tad to sniegu sauc par putnu ziemu. Tāda putnu ziema ir rudziem tikpat vērts, kā kad būtu vēl vienu reizi mēsli uzvesti. (LTT)

Puums – sastrutojums. – “Visus sārņus ar tiem puumiem tā augoni kā caur kādu viragu jeb atvaru izvirināt.” (Latviešu ārste, 161); “/Vītolu miza/ ir [...] viena no tām visulabākām zālēm, tā dzen puumu no asinīm.” (Latviešu ārste, 130)

Puzas – “mantas, dažādas sīkas lietas” (Latvijas Saule, 1930, Nr.93–96, 1043); “pau-nā sasieta manta” (Milenbahs, III, 443). Darb.v. ‘puzāties’ – “likt puzas maisos vai siet saiņos” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 340). – “Ta nevar vie’ sapuzāties!” (Latvijas Saule, 1930, Nr.93–96, 1043)

Puzuris, puzurs – 1) no salmiem savērts veidojums, priekšmets griestu rotājumam (visbiežāk Ziemassvētkos). – “Augšgalā, kur balķi sagāja kopā, vēlāk iekārs brangu puzuru.” (Migla, Rūmnieks, 348); “Pie mazākā gaisa savijņojuma vieglie puzuri [...] sakustas un lēnām griežas riņķi.” (Lapiņš, 1936, 134); 2) ādas tabakmaks; 3) “lampas un vējluktura detaļa – trauks, kurā pilda kurināmo” (Reķēna, II, 280). – “Lampai puzurs jir nu bīza stykla. Puzuriē lieja karasinu.” = puzuri lēja petroleju (Reķēna, II, 280); 4) ūdeņaina tūlzna. – “Ka apšmucynoj mīsu, to tuods meiksts izaceļās, ti jiuđiņš vydā tamā puzuriē.” (Reķēna, II, 280). Tradicionālais uzskats, ka vārds aizgūts no krievu ‘puzyrj’ – burbulis, pūslis (Milenbahs, III, 443), taču varētu būt arī saikne ar vārdu ‘pūst’, kam pamatā ide. *pū-: *peu- pūst, uzpūsts, uztūcis. No šīs vārdsaknes arī vārdi ‘pušķis’, ‘pūslis’ (Karulis, II, 93).

Lai gatavotu puzurus, laikus jāievāc materiāli. Noder lielo smilgu, arī niedru stiebri. Lie-liski esot rudzu, kviešu un zeltainie auzu salmi. Tad gan šis darbiņš jāpaveic vasaras bei-gās. Decembrī vēl iespējams tikt pie lielo smilgu posmiem [...] Niedres vāc janvārī, to-mēr pavisam labi varot sagriezt vēl nenobriedušo niedru stiebrus rudeni. Tie neplīstot. (Zariņa, 2009, 8)

Puzurus gatavojot, parupjus salmus sagriež vienādos gabalos. Viena puzura gatavošanai vajadzīgi 12 salmi. Četrus šādus salmus uzver uz diega, pa starpām dažam salmam uzve-rot krāsainu zīd papīra zvaigzni [...] Sasienot šos četrus salmus kopā, izveido kvadrātu. Lai kvadrāts būtu stiprāks, nogriež vēl divus garākus salmus un, uzverot uz diega, sakrusto kvadrāta vidū. Virs un zem šī četrstūrainā pamata izveido konusus. (Lapiņš, 1936, 134)

*Platovas bryugon(e)ņi
Kai puzuri volkojās;
Evertovas bryugoneņi
Kai vonogi nosojās.
Tāz 57556*

*Dzjēru olu, brandiveņu,
Par tū vacū puzureiti.
Tāz 56455*

RIJA

R

Rādīnes, radīnes – raudzības. – “Rādīnes iet, tas jau tas pats, kas uz lelles kāju iet.” (Ķērsta Balčus, Kurzeme, 2003)

Ragana, reģe – 1) burve, pareģe, dziedinātāja. – “Rogona atīt da teve, iit pogolmā i čaravoj.” = ragana atnāk pie tevis, ieiet pagalmā un burās (Bronislava Trukšāne, Sibīrija, 2005); “Cieba, dzirdi, tev rīt jāiet uz Zvejiem atvest veco reģi [...] Tas ir gudrs reģis un labs glābējs.” (Janševskis, 1994, I, 112); 2) kaitētāja. – “Ragana tā ir ragana. Vāci sacēj ‘hexe.’” (Gintars Engelins, Kuršu kāpas, 2007); 3) Jāņuguns, kas laikam nozīmēja ‘tas, kas tālu redzams’. – “Krēsla lēnām klājās pāri mūsu nomales noriņām un ležām, un bij tik jauki redzēt, ka malu malās iedegās raganas.” (Spekke, 1967, 43); “Jāņu nakti skraidot vilkači un raganas, tādēļ jāuzvelk “ragana” (jāņuguns), lai raganas apsvilnātos.” (Viksne, 95); “Puiši gādāja ugunskuram zarainu malku un taisīja ragana.” (Toreiz Sēlijā, 83). Vārds ‘ragana’ pārsvarā negatīvu nozīmi ieguvis viduslaikos un vēlāk kristietības ietekmē, kas jebkurus, tai skaitā vārdotājus, dziedniekus, zintniekus, zaļu sieviņas, neiedziļināšanās dēļ piepulcināja nešķīsta gara kalpotāju kārtai. Darb.v. ‘raganot’ (raganuot) – burt, apburt⁴⁰. Vārds atvasināts no darb.v. ‘redzēt’, kuram pamatā ide. sakne *reg-: *rag- (Karulis, II, 98). Saskaņā ar J.Otkupščikova versiju, ragana no ‘ragi’ (Otkupshchikov, 237), mēģinot pamatot ar analogijām citās tradīcijās, piem., vācu, kur ‘hexe’ – “tā nav tikai ‘ragana’, bet arī ‘ragains gliemezis’, bet arī ‘ragaina vabole’” (Otkupshchikov, 237). Šķiet, tomēr, ka K.Karuļa aizstāvētā versija ir pamatotāka.

Tā latvieši stāsta, ka vēji un vētras ceļās no raganām. Proti, kāda skaudīga ragana mežā izrokot caurumu un ieliekot zosu olu, proti, kā putns virsū uzstuptoties un tā zosu olas lielumā izperinot vētru un vēju. (DL, 1893, 22)

Raganas un burvji maitājuši sauli. Uz raganas kājas uzgriezti trejdeviņi krusti. (DL, 1893, 23)
Gadu trīsdesmit atpakaļ es kā puika redzēju vienu rītu gaišu svitru pa gaisu aizlaidzāties. Vaicāju vecajai Šķerstai: “Kas tas?” Šķērsta atteica: “Ragana, dēliņ, tā jau bija ragana!” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 547)

Uz kapiem raganas nes ar galvu pa priekšu. Nevar panest savādāk, – ar kājām iesperas kapu vārtos, nevar ienest. (Anna Dintere, Kurzeme, 2006)

⁴⁰ Tiklus kursenieki apraganoja tā – zāli sasēja krusteniski, kad spīdēja mēness, iznesa ārā uz tikliem, tad ar tiem tikliem “guv lab zuvs”. Apraganojot varēja arī kaitēt kādam. Mārtiņa Zakuta mātes māte mācēja krustus likt, lai ļauna acs neapragano. (Martins Sakuth, Zviedrija, 2006)

18017. Ja kas Lucijas diena iet pie kaimiņa kaut ko palienet, tad viņam nedod, jo ļaudis domā, ka tas to grib dabūt buršanai jeb raganošanai. (LTT)

8544. Kad pirmo reiz govis laukā laižot un tad dzenot mājā, tad ganiem jāsviežot rīkstes uz jumta, lai raganas kūti nenākot raganot. (LTT)

Raganis, ragans – sākotnējā nozīme – burvis, apbūrējs.

25380. Ragans staigā, aitas cirpams, aizgavēna un Jāņa, un Pētera naktis, apcirpams pavēderes, kājas un galvu; tādēļ aitām no tā paliek reta vilna un tās blauj. (LTT)

25381. Kuru gadu ragans cirpis aitas, to gadu tās ļoti blaujot, neskatoties, vai barotas vai nebarotas. (LTT)

Bijušais Stotu mājas saimnieks Jēkabsons uz piestas jājis ragaņos. Pār Sāruma ezeru jādams, iekritis ezerā un pazaudējis piestu. Ūdens ar piestu sanesis tik daudz smiltis, ka izcēlusies tagadējā Ķīnas saliņa. (Senos laikos Umurgā, 167)

Raganu riņķis – pa apli saaugušas sēnes. – “Raganu riņķu lielums parasti svārstās no viena līdz sešiem metriem diametrā. Lielāki apli sastopami retāk, piemēram, raganu bekai (‘boletus luridus’) – 9 metri.” (Lūkins, 1986, 143)

Senatnē par to bija māņticīgi priekšstati, bet tagad mēs zinām, ka to izraisa sēņotnes starveida virzīšanās uz priekšu. Šī parādība ļauj aptuveni noteikt attiecīgās sēnes micēlija vecumu. (Lūkins, 1986, 143)

Raganu vēmekļi, raganu spļaudekļi – piepes pie kokiem u.c., kas pēc skata atgādina pienu vai krējumu (baltā vai dzeltenīgā krāsā). Tautas tradīcijā tās tika uzlūkotas par raganu nešļāvām. – “Dažreiz redz sēnes vecos un mitros koka dzīvokļos kā raganas vēmekļus iz sienām izplūstot.” (Ilsters, 1883, 103); “Burvis būra ar vārdiem, ar raganu vēmekļiem uz celmiem un govju silēm.” (Jurgens, 30); “Tai pašā dienā viņi abi ar saimnieku bija aizgājuši uz ganībām un atraduši tur raganu vēmekļus.” (Leimane, 1990, 19); “Šos raganu vēmekļus nesa ugunskurā sadedzināt.” (Rakstu krājums, 1896, 71); “Vajadzīgs nu ir raganas vēmekļus ielikt ragā, aizbāzt to cieti un iemest uguni: kura sieva tad, vēmeklim degot, ienāk sētā, tā ir tā ragana, kas tur vēmuse.” (Janševskis, 1981, II, 253); “Raganas spļaudekli pie vecā apses celma apspraudīja paegļu mietiņiem, lai bērni un lopi netiek klāt, kamēr tā negantība sažuva un pārvērtās taisni cilvēka ausīm līdzīgās piepēs.” (Upīts, 20)

25344. Kad /raganas/ par daudz piena izslaukušas, tad esot jāizvemj, un tai vietā piepes pie kokiem augot. /K.Silings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

25347. Dažreiz pie sienām, stabiem un citur var redzēt tādu kā spļāvekļu gubiņu. Tie ir burvju vai raganu spļaudekļi. Pēc buršanas burvji un raganas izspļāunoties, un šiem spļaudekļiem nedrīkstot neviens pieskarties, jo tad tam notiekot kāds ļaunums. (LTT)

11746. Jāņu vakarā jāsadedzina raganu vēmekļi un pelni jāizkaisa uz krustceļiem, tad skaugi un būrēji nenāks tai mājā. (LTT)

25319. No spīganām jeb laumēm var šā izglābties. Jāuzņem viņu vēmekli jeb nešļava, jāieliek govs kreisajā ragā un jāaizsīt caurums cieti. Uz aiztaisāmā koka jāizzīmē 9 krusti un rags jāaizliek aiz devītā sētas mieta, kas stāv sētas ziemeļa pusē. Kas ragu noliek, tam nebūs nekādas nelaimes, bet spīganais vairs tai mājā nenāks lopus maitāt. /F.Brīvzemnieks, 1881. VI, 203./ (LTT)

Ragate, ragata – “baļķis, ko pārvelk šķērsām upei pāri, lai saturētu plūdināmos kokus” (RLB ZK, 1914, 75); norobežota vieta upē, kur sēja plostus. – “Lai koki neizklistu pa visu upi un tos ērti varētu savākt kopā, tad tiek ierīkotas ragatas.” (Ieleja, 204)

Atkarībā no novietošanas vietas un uzdevumiem ragatas var būt pastāvīgas jeb pamat/ragatas/, pagaidu, darba, kā arī novadragatas [...] Ragatas garums ir atkarīgs no upes pla-

tuma un ragatas tīpa. Balķi tiek sastiprināti ar šķēršļiem, ko gatavo no priedes vai egles koka 10 cm diametrā. (Ieleja, 204)

Raibene, raibe – villaine jeb seģene, kuras pamatā rūtains raksts.

Raibā seģene vai raibene, dēvēta parasti vienkārši par 'drānu' vai, pēc parastās pamatkrāsas iespaida, par 'sarkano drānu'. Tā vienīgi austa, ne rakstīta, 'logaina', kā Alšvanga dēvē rūtainu audumu [...]. Ar to sedzas godībās vai ejot ciemā, t.i., viesos, un baznīcā [...]. Raibā seģene senāk bijusi tumšas krāsas: sarkaniem, baltiem, zaļiem, melniem iekšaudiem, pārsvarā melnos vai 'mēļu', t.i., tumšzilos metos. Tādas tagad liels retums. Parastā raibene tagad tā dēvētā 'sarkanā drāna'. Tajā pārsvarā sarkanā vai arī dzeltenā krāsa ar mazumu melnās. Kopiespāids visai spilgts. (Latvju raksti, I, Alšvanga, 24)

*Māci mani, māmuļite,
Visādāi darbiņai:
Māci mani raibes aust,
Seši celi sagāšas griezt.
LD 6673*

*Teci gaiši, mēnestiņ,
Garām manu glāžu logu,
Ka es varu raibes aust
Mēnestiņa gaišumā.
LD 6829*

Raibīt, riebīt – aplenkt, apriņķot, apskriet; berzējot dziedināt, dažkārt tam pievienojot arī īpašus riebjamus vārdus. – "Riebēji rieba, pirkstu galus viegli velkot ap zobu un citās sāpēs uzpampušu vietu." (Jurgens, 30); "Zaļo tēvs [...] labprāt pūš ņabī un izraiba rozi." (Apsišu Jēkabs, 249); "Es appūtīšu! Es apriebšu!" (Blaumanis, V, 73); "Pret vakaru apriebšu vēlreiz." (Blaumanis, V, 62); "Tā gājusi te cauri uz viņu sētu pie Zvirbuļa riebties: būšot vai roze rokā saskrējuse." (Saulietis, Raksti, V, 57). Ar pirkstu, akmentiņu, kaulu, vecu saktu vai monētu u.c. aprieba visdažādākās slimības. Bieži rieba ar maitas kaulu. – "Esot uzskats, ka lopu un cilvēku kauliem piemītot savāds spēks. Tādēļ zemnieki liek pie kūtīm uz sētas mietiem sprāgušu zirgu un govu galvas kausus, kas sargājot no lopu sērgām." (LBV, II, 752). Lietv. 'raibišana' – dziedināšana ar raibišanas palīdzību. Lietv. 'raibītāja, riebēja, riebējs, riebaļa' – tāda, kas dziedina ar raibišanu, riebsānu. – "Katrā pagastā vismaz viens burvis bija, kāds vecs tēvs, un vairāk pūšlotāju un riebēju." (Jurgens, 30); "Sāpot kāds zobs, iešot uz riebēju, lai apriebjot." (Kaudzīte, 1989, 97); "Viņa izgājās pie viena riebēja, pie otra [...], bet vājuma neviens nevarēja atķert." (Apsišu Jēkabs, 404); "Neesmu jau nekāda skauģe, ne riebaļa." (Janševskis, 1983, I, 250). Pamatā ide. *rei- skrāpēt, raut, griezt. – "No 'skrāpēt, griezt' ne vien 'riebīt' – būt pretīgāms, bet arī trans. 'kaitināt' [...], no kā – darīt ko nepatīkamu, kaitēt, kas galvenokārt parādās atvasinājumā 'atriebt, atriebties.'" (Karulis, II, 118)

Ribīt nūzeimeij vīlkt ar pērstu ap slymū vītu un tymā pat reizē atkōrtot kaidu magisku formulu pa klusom. Aprībīt mādz zību sōpes, augūni, slymu vītu vyspōri. (Latkovskis, 1962, 26)

6463. Ja dzeguzei kūkojot, meita var to apriebt, t.i., apskriet trīsreiz riņķi, tad, cikreiz tā vēl kūkos, pēc tik gadiem meitu izprecēs, un uz kuru pusi dzeguze aizlaidusies, uz to pusi viņu aizvedīs. (LTT)

26308. Tai ritā, kad saule ķer mēnesi, jāņem sāls grauds un jāapvelk (jāapriebj) ap sāpošo vietu, vainu, tad sāls grauds jāiemet stāvošā ūdenī, jāaiziet atpakaļ neskatīdamies, tad sadzis. Arī kārpas tā var nodzīt. (LTT)

598. Ar akmeni jāapriebj visādas vainas un tad atkal akmens turpat jānoliek, tad ātri vainas sadzist. (LTT)

25493. Ar reibišanu dziedē daudz slimības. Reibi ar kādu akmeni, velējamo vāli un citām lietām. Trīs reizes bez saules, katrreizu ar šīm lietām velk atkal trīs reizes apkārt slimai vietai. Pēc reibišanas to lietu noliek vecā vietā. (LTT)

1374. Trumu jeb augonu apriebšanas vārdi, kas ar pirts slotu vai ar poda kāsi, vai ar bārdas nazi apriebot, tiek runāti: "Pie sūņiem, pie kaķiem, pie vārnām, pie žagatām, pie visiem zvēriem, kas pa mežu skrien, lai tā sāpe piesitas." (LTT)

Raibs – dažādu krāsu, visvairāk balta un melna, salikums attiecībā uz dzīvniekiem, putniem, rāpuļiem (čūskas tautā sauktas par raibgalvēm, raibām pīnēm, raibām plēnēm u.tml.), augiem u.c. ‘Raibs’ tradicionālajā kultūrā saistīts ar nozīmi ‘auglīgs’, piem., raibu cimdu dāvināšana nozīmēja piekrišanu kļūt par bīdinātāja sievu. Tāpat raibas govīs tika uzlūkotas par visražīgākajām piena devējām.

9455. Ja pa sapinim redz raibas govīs mājā dzenot, tad mājā būs kāzas. (LTT)

11282. Jaunas meitas, gribēdamas izzināt, vai iet tautiņās, izada raibus cimdus un jauna gada priekšvakarā aiziet uz kūti un uzliek savai iemiļotai govij uz ragiem. Ritā agri pieceļas un skatās: ja govīs ritā stāvēs ar galvu uz durvīm, tad tā zīme, ka tautās ies kā likts. (LTT)

271. Ja grib, lai aitām ir raibi jēri, tad vajag iebērt raibā cimdā zirņus, ieiet pie aitām kūti un tos ēst. (LTT)

3954. Kad olas liek perēt, tad licējam vajaga saģērbties raibās drēbēs ar vaļējiem matiem un vajaga likt nepāru skaitu olu, un nevienam neteikt, cik olu palikts. Ja visi šie noteikumi izpildīti, tad cāļi labi izdodas. (LTT)

5867. Vabulītes ir Dieva govīs, vārdes – Dieva aitas, mazi sarkani kukainiši – Dieva kumeļi, melni spalvaini tārpiņi ar sarkanbrūniem raibumiem – Dieva suniši. (LTT)

9426. Ja ganāmpulkam, mājā dzenot, pa priekšu nāk brūna govīs, tad ritu gaidāma saules diena; ja melna – lietus; balta – vējš; melnraiba – vējš ar lietu; brūnraiba – saule un vējš. (LTT)

31849. Varavīksna ir tāda raiba govīs, kas no zemes ūdeni sūc un pēc tam atkal uzkāpj gaisā. Ja varavīksna ir redzama, tad tā kaut kur sūc ūdeni no zemes. (LTT)

*Man bij viena raiba govīs,
Tā man labi pienu deva,
Kūti ragi neiegāja,
Ķipi piena nesaslaucu.
LD 28909*

*Kādi ziedi pupiņai?
Raibi ziedi pupiņai;
Tie Dieviņa pakariņi,
Mīļas Māras vizuliši.
LD 32518,1*

*Kad man būtu div' aitiņas,
Viena balta, otra melna,
Es adītu raibus cimdus,
Kādus pate gribēdama.
LD 7278*

Rains, rainis – 1) raibs, raibi svītrots (visbiežāk par mājdzīvniekiem). – “Pār ceļu pārskrēja rains kakis.” (Jalna Kūrava, Rīga, 2006); “No tā laikam apvidvārds ‘rainis’ – meža vērsis un govīs nosaukums ‘raine’ (= raibaļa).” (Karulis, II, 99); 2) raibs (pārnestā nozīmē). – “Prāts tam nesas balsi locīt, rainā rindā vārdus rindot.” (Jansons-Saiva, 53)

Raištis – “ikdienas lakats, no auduma sašūts, no flaneļa, blakus audekls, lai būtu lieļāks; aiz pakauša sasēja”. (Rucavā, tur Paurupē, 141)

Rājums, rāja – izcirtums, līdums; neliela meža pļava izcirtumā. – “Rājums – kur izrāti koki, celmi, krūmi.” (Latvijas Saule, 1930, Nr.93–96, 1043); “Tie sapļava sienu pa ganības malām un mežu rājumos.” (Pumpurs, 40); “Ik pa trim spailēm nāk viena šaurāka ar vietumis nenocirsto purva rāju spaiļes malā.” (Birznieks-Upītis, Jaunpūsis, 168); “Bet ne cik tāl atkal pļavas stūris un rājums.” (Latviešu Ļaužu Draugs, 1836, 90). Darb.v. ‘rāt’ – iztīrīt, izcirst, līst (līdumu). – “Vai pie jums līdumus nededzina un pļavas nerāj ik gadus?” (Latviešu Ļaužu Draugs, 1836, 90); “Vai tad kunga daļā ližam jeb rājam?” (Latviešu Ļaužu Draugs, 1836, 91); “Es iešu krūmus rāt.” (Latvijas Saule, 1930, Nr.93–96, 1043). Lietv. ‘rāšana’ – izcīršana, nolišana. – “Un ko tu saki par līdumiem un pļavu rāšanas?” (Latviešu Ļaužu Draugs, 1836, 90). Iespējams, pamatā ir ide. *rei- skrāpēt, raut, griezt (Karulis, II, 106).

Rakstraudzis, rakstrauds – raksts, musturs, ornaments. – “Te jau man vēl no mātes uzglabājies tāds mazs prievītes gabaliņš, rakstraudzis.” (Latvijas Saule, 1926, Nr.47/48, 514)

*Roksti, roksti, skreivereit,
Nu grōmotas grōmotā;
Tai rakstēja jaunas meitas,
Nu rokstraudža rakstraudzī.
(Cibuļskis, 387)*

Raktenes, raktas – koka raģavas. – “Raktenēs, kulbā, braucējs plikā kažokā.” (Upīts, 1970, 112); “Raktenes ar vienu slieci pasitās pret celmu un sazvēlās.” (Upīts, 1970, 113)

Rakēt – vērpst striķus. – “Puiši pa ziemas vakariem raķējot, t.i., savērpjot valgu vienkāršas kārtas, kuras vēlāk izsitot striķos utt., pinot pineklus, vijot grožus utt.” (DL, 1893, 75)

Rakiš – 1) tītavu veids. – “Dziju tin no tītavām uz rakīša, bet no rakīša uz šķērskokiem.” (Milenbahs, III, 476); “Lietoja četrstūrainu rakī.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 353); 2) stelli sastāvdaļa, “tāds kā rats sānos, no kura laiž vaļā metu” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2009). – “Atlaida augšējo vileni par diviem rakīem.” (Balandnieki, 358); 3) zvejas tīklu piederums. – “Pie letukšiem piesieti rakī – koka krusti, kuri stiepj tīklu un velk tā galus ar straumi uz leju.” (DL, 1892, 107); “Straumē peldošos tīklus sasienu pa 2–4 kopā un to galus piestiprina pie krusteniskiem kokiem (rakī), kas izpleš tīklu.” (Bilenšteins, 2007, 350); 4) ģarens naudas maks. – “Naudas rakīš.” (Milenbahs, III, 476)

Rāmava, Ramave, Romove – svētbirzs, vieta, kur lūgt dievu (dievus), upurēt un ziedot tiem. Dūsburgas Pētera “Prūšu zemes hronikā” (14.gs.) teikts, ka prūšiem ir svētvieta Rāmava (Romove), kurā dzīvo Krīvs (‘Criwe’), kas garīgajā pārziņā tur ne tikai prūšus, bet arī lietuvjus un citas Livonijas tautas (varētu attiekties arī uz latviešiem). Rāmavā degusi neizdziestoša uguns un vasaru un ziemu svētbirzs bijusi zaļa (iespējams, ar āmuļu – svētaugu palīdzību). Vārda pamatā ir *rem- padarīt mierīgu, rāmu, resp., kosmizēt, ritmizēt, ielikt, ievilkt noteiktā, iepriekšzināmā sakrālā kārtībā un veidā. Īp.v. ‘rāms’ – mierīgs, padarīts par mierīgu, kosmizēts.⁴¹ Tiesa, radn. saknes arī ‘rāmīt’ – kastrēt, kas nekādā ziņā nenozīmē kādu kosmizējošu, bet varmācīgu “nomierināšanu”.⁴² Latviešiem atzīmēti personvārdi ar sakni Ram-/Rom- vismaz kopš 16.gs. (Ramand; Ramate; Rame; Ramecke; Raminge⁴³), bet atsevišķos gadījumos arī kopš 13.gs. (latgaļu virsaitis Rameķis). Atsevišķos gadījumos tie varētu norādīt uz nodarbošanos (‘rāmītājs’), tomēr virknē citu gadījumu (kā Rameķis), šķiet, tiem varētu būt bijusi saikne ar sakrālo jomu. Lietv. ‘rāmums’ – mierīgums, skaidrums, klusums.

No nokauto kapu ugunīm plandošām, no krustnešu izdzēstiem pavardiem, no raģanu sārziem, no Romoves birzs nāk uguns, kas ir mana miesa. (Māris Čaklais “Auseklis”)

<i>Pūt, vējiņ, rāmi rāmi: Māra nāca pa Daugavu; Māra nāca pa Daugavu, Pilna laiva sērdientšu. Tdz 54858</i>	<i>Rāmi rāmi Dieviņš brauca No kalniņa lejiņā; Dieviņam rāmi zirgi, Rāmas kalts kamanīnas. LD 33681,1</i>
---	---

⁴¹ Piem., “rāms gais”. (Fennels, 1989, 76)

⁴² “Rāmīt – tas ir, ka kuilēnus par veprišiem pataisa.” (Jēkabs Leimanis, Kurzeme, 2006); “Avenu rāmīt.”; “Ir tas vērsis rāmīts?” (Fennels, 97)

⁴³ Siliņš, 268.

*Rāmi rāmi Dieviņš gaja
Par tiem lauku tīrumiem,
Lai vējiņis nevēcina
Dievam zida mētelīti.
LD 33682,8*

Ransts – grēda, pants. – “Vienu ranstu labības iekrāvu šķūnī.”; “Kraut malku ranstā.” (Milenbahs, III, 477); “Saimnieku malkas ransti pagalmā pie būdas ir sagāzti, pagales izsvaidītas.” (Jākobsons, 299)

Raspuska – agrāk platformveidīgi darba rati vezumu kraušanai. – “Divi zirgi un smagi rati platiem virsiem, /ko/ viņi sauca par raspuskām.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 280); “Runkuļu vešanai raspuskām šķauteniski aplika īpašas plankas, tā ka izveidojās plaša kaste. Pilsētā raspuskas bija ar atsperēm, uz laukiem bez tādām.” (Marnics, 281). Aizguvums no krievu val.

Ratene, ratenīca, rata cepure – agrāku laiku vīriešu cepures veids – apaļa tūbas vai salmu platmale. – “Vīrieši nēsāja melnas vai pelēkas ratenes – gardībenes ar 18–50 cm augstiem dibieniem un platām, uz augšu uzlocītām malām.” (Siliņa, 14); “Godos un svētkos ap rateni sēja krāsainu lentu vai pārļotu auklu (“kranci”), kas pīta no vairākām krellīšu vijām.” (Siliņa, 43); “Galvā viņam bij rata cepure un mugurā garš mētelis ar lielu, atlaistu apkakli.” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 39)

Ratenis – koka ratu riteņu taisāmais sols. – “/Ratenī/ ratus (riteņus) spieķo un uzvelk loku. Tā kā ratus taisot stipri jāsit un jākaļ, tad ratenis taisīts no masīvas bērza koka blankas, ar tādām pat stiprām kājām.” (Latvijas Saule, 1926, Nr.39, 427)

Ratu ratumis – krustu šķērsu, visgarām, visapkārt. – “Izrunājās ratu ratumis.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 63); “Vadāja ratu ratumis pa krūmiem un tīrumceļiem.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 179); “Barons Bunduls izbraucās ratu ratumis, bet viņam nelaimējās atrast sievu.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 177)

Raucene, raucenis – aukla pastalas purngala savilkšanai. – “Jā, jā, sieviņ, es nākšu tūliņ, man tikai pastalas raucenis jānobeidz.” (Rakstu krājums, 1896, 53)

Rauds – 1) ruds, sarkanbrūns, iesarkans. Arī igauņiem ‘raudjas’ – ruds, rauds (par zirgu). – “Pagalmā stāv rauds ērzelis un plosīgs miņājas.” (Liepiņš, 1985, 126); “Raudi zirgi noskrabina pār manas dvēseles bruģi.” (K.Skujenieks); 2) tērauds. Sal. igauņu val. ‘raud’ – dzelzs. Pēc vienas no versijām latviešiem tas ir aizguvums no somugru val. (Milenbahs, III, 484), taču, ņemot vērā dzelzs agrīno iegūšanu no raudās, sarkanīgās purva rūdas, kā arī daudzus radn. saknes vārdus citās ide. valodās, varētu būt arī pretējs aizgūšanas virziens. Darb.v. ‘raudēt’ – rūdīt. Indoeiropiešu valodās vārdsakne *reudh- devusi nosaukumu virknei krāsu, galvenokārt brūnai, sarkanbrūnai, sarkanai, sal.: lietuviešu ‘rudas’ (brūns, sarkanbrūns); latīņu ‘ruber’ (sarkans), angļu ‘red’ (sarkans), vācu ‘rot’ (sarkans).

*Es pazīnu to puisīti,
Kas [Kurš] asaru dzērājiņš:
Sarkan’ vaigi, brūnas acis
Kā tam peļu vanagam.
LD 9826*

*Raudi, raudi, bērī, bērī,
Tie labie kumeliņi,
Tie labie kumeliņi
Pādi vesti baznīcā.
LD 1334,3*

Var.: 3. Dižans puisis, raudi mati.

Raudzeknis, raudzeklis – 1) raksts, musturs; paraugs. – “Viņu smalkie linu audekli esot [...] austi pēc daždažādiem raudzekņiem.” (Janševskis, III, 165); 2) modelis. – “Viņas bija ar mieru uzstāties šai gleznā par raudzeknēm.” (Janševskis, 1983, I, 148); 3) piemērs. – “Šos Latvijas gaismas spīdekļus ņemt sev par raudzekni.” (Milenbahs, III, 485)

Visi tek raudzīties

Bārenītes pūriņā:

Bārenītes pūriņā

Daudzi skaistu raudzeklišu.

LD 4956

Pasaver, mākuliņa,

Nemākuļas pūriņā!

Nemākuļas pūriņā

Daudzi skaistu raudzeknišu.

LD 25220

Ņemiet, tautas, raudzeknīti

Vecajā māsiņā:

Kā darija vecā māsa,

Tā jaunās pakaļā.

LD 12166

Raudzekņam vien atvežu

No tās puses meitiņām;

Ja būs laba šī vedena,

Vedīs citas pakaļā.

LD 18696,2

Raugi, raudzības, rauģuļi – 1) jaundzimušā bērna un viņa mātes apciemojums. Saglabājies visvairāk vārdsavienojumā 'raugos (rauguos), raudzībās, rauģuļos iet, braukt'. – “Nākamajā svētdienā pēc dzemdībām pie Annas rauģuļos atbrauca audžu māte.” (Celms, 111); “Tagad, kad iet rauģuļos, nes kliņģeri, torti vai cepumus un kādu viņa pudeli.” (Dumpe, 2009, 231); 2) pirmā ciemošanās, kad kāds pārcēlies uz jaunu dzīvesvietu. Arī šādā reizē nepieciešams ciemkukulis, dāvanas. Lietv. 'raugotāja' (rauguotāja) – raugos gājēja. – “Uz taciņas parādījās pirmā raugotāja ar balto grozu uz elkoņa.” (Lapiņš, 1936, 75)

25462. Kad ejot raugos, tad pašam ar vajagot ēst no tās maizes, kas līdz nesta, tad aitas labi padodoties. (LTT)

25463. Raugos ejot, maizes kukuļi nedrīkst būt pārās, tad uz priekšu dviņi dzimstot. (LTT)

Ja dzima meita, tad rauģuļos nesa torti un viņa pudeli, ja puika, tad kliņģeri un šņabja pudeli. Tas tā bija 1930.gados. Rauģuļos gāja citīgi. (Ausma Vanaga, Rīga, 2006)

25469. Raudzenieki pār sliekni jāpārvada, lai tie bērnam miegu neaiznes. (LTT)

26279. Kad sasitoties, tad vajagot sasisto vietu aptaustīt un sacīt: “Trīs dienas slimš, trīs dienas vesels. Cep kukuļus, nāc rauģuļos!” (LTT)

Rauj tevi koks; rauj tevi kociņ – lai velns parauj. – “Rauj tevi koks! Pie vecā dārznieka labāk.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 158)

Rauklis, rauknis, rautiņš, rautene, rausteklis, sauks arī par šķīni, šķīnēju – “maza, īsa izkaps, kas iestiprināta līkas, kņubas nūjas galā.” (Draviņš, 345); darbarīks krūmāju sakņu izciršanai un koku atvašu izrašanai. – “Rauklis, visai efektīvs rīks mazāku kociņu un krūmu nogriešanai.” (Draviņš, 180)

/Raukļa jeb šķīņa/ kātā (kas līdzīgs vienrocis izkaps kātam) ar klūgu saiti iesieta trīs līdz četras collas gara veca izkaps pēda ar šļaubi nosmailotu galu. (Ligers, 2)

Rāzēt, rāzēties – 1) spokoties, rādīties; murgos runāt, muldēt; 2) plosīties, trakot, jokoties. – “Nogaidījusi, kamēr citas meitas izrāzējās un iemīga, Līze aizgāja uz klētiņu pie sava Joņa ciemā.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 69); “Ko nu rāzējies!” (Milenbahs, III, 500)

6234. Ļaunās dvēseles staigā pa zemes virsu, ķēmojas, rāzējas. Vakaros tās līdz pusnaktij nekad nevar nogult, zeme līdz pusnaktij viņas nepieņem. (LTT)

Rēdens – “linu audekla (pašausta) vasaras svārki”. (LKV, I, 1)

Rēdes, rēdas – 1) zirga aizjuga piederumi. – “Rēdes tie ir zirgu iejuga rīki, visas zirglietas.” (Anna Roga, Kurzeme, 2007); “Rēdes bij zirglietas, no ādas gatavotas. Rēdnieki – zirglietu meistari.” (Olga Utkina, Vidzeme, 2007); “Lāpīt vecas rēdes, silkšņus, sedulkas, iemauktus, apaušus.” (Birzniēks-Upītis, 38); “Ķēvīte viņam nodzīta, vāja, iejūgta bez rēdēm un, tikko sētā, klūp tūliņ grauzt mauriņu.” (Birzniēks-Upītis, 102); “Atjūdz /zirgu/ un palaiž to sapītu ganīties ar visām rēdēm.” (Birzniēks-Upītis, 128)

*Div' bajāri Rīgā brauca,
Daugaviņa ligojās;
Siksnītēm, rēditēm
Kumeliņu neredzēja.
LD 31192*

Regas, rega – pagātnes stāsti; pieredzējumi, piedzīvojumi, pārdzīvojumi; pasakas. – “Puiši vēl palika suināmies – tiem bija savas regas prātā.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 22); “Iesāka garas regas.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 165); “Viens otram nu izstāsta savas regas.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 29); “Bērniem tādas regas īsti pa prātam.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 139); “Viņa [...] netic, ka Vodžum kaut kāds nelabums piemistu, kauču salašņu Līze stāstītu desmitkārt regas.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 87)

Rēgāties, rēgoties, rēguļot (rēguoties, rēguļot) – 1) slepeni nolūkoties; rādīties. – “Bads jau rēgojies gar visiem pakšiem.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 29); “Izskatījies, izrēgojies – gribējis iet prom.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, III daļa, 2. puse, 58); 2) saslieties. – “Zirgs piepeši apstājies un sācis spraušlot, rēgoties.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 148); “Ienākuši divi vai trīs gabali, norēgājušies, spārnus sablaukšīnājuši.” (Upīte, 1911, 230); “Suns rēgājās, bet netika klāt.” (Mīlenbahs, III, 518). Lietv. rēgs, rēgonis' (rēguonis) – parādība, spoks. – “Ar rēgoņu acīm tie glūn.” (Mīlenbahs, III, 518); “Ar māliem aptriepušies, tie gausi kustas turpu šurpu kā dzeltenraibi rēgi.” (Jākobsons, 121). Radn. vārdiem 'redzēt', 'ragana'.

6822. Kādā vainā jābrauc līdz tādām tiltām, kur lai zirgs nobistas, un zemē jānomet liels lakats (segene). Atpakaļ nedrīkst rēgāties. (LTT)

Regulis – “ierocis, ar ko rījā pie vētīšanas kulsmu cilā” (Ulmanis, 222); “rījā vētāmais rīks ar četriem zariem”. (Mīlenbahs, III, 504)

Rej kā suns mēnesī skatīdamies – “saka uz cilvēku, kas nepatiesi otru aizķer vai nolamā”. (DL, 1894, 76)

Reksnis – “liels, iegarens vētījams siets”. (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616)

Reķis – liels āmurs, ar ko plēš akmeņus. (DL, 1891, 106)

Remesis, remess, remiķis – “namdaris, īpaši kas pastrādā koka darbu” (DL, 1891, 137); amatnieks. – “Biju pasaulē mācīties remeša darbu.” (Kaudzītes Matīss, 81); “Remesis savu amatu [...] prata lieliski: mākslīgā vizē taisītā podiņu krāsns, [...] bija viņa roku darbs.” (Zariņš, 58). Darb.v. 'remesot' (remesuo) – nodarboties ar namdarīšanu, amatniecību. Lietv. 'remests' – rokdarbs, amatniecības izstrādājums. Pamatā ide. *rem- cirst (Karulis, II, 114).

*[...] Tymā zaļā muižēnā
Treis meiteņas remesneicas:
Viņa mete, ūtra aude,
Treša roksta zeīžautēnas.
LD 132S, 2S*

*Kačēšam treis bērņeņi,
Visi treis amatniki [remesniki]:
Vins bej steipu drozējeņš,
Ūtrs bucu steipōtōjs,
Trešais bej izajēms
Pretim strauvi laivu dzeit.
LD 2307-1*

Repis, repe, repsis – 1) bieza āda; 2) no ādas (dažkārt arī cita materiāla) taisīts tabakas maks; maks, kurā glabāja šķiltavas. – “Sikstulis [...] kā perētājvīsta tup uz sava naudas repja.” (Zariņš, 115–116); “Viesi lēni atritināja vaļā tabakas repus.” (Jurgens, 74); “Kādu daļu /tabakas/ vajadzēja ievietot arī lielajā ādas makā jeb tā sauktajā repī.” (Janševskis, I, 143); “Sameklēja balto kaļķīti un tabakas repi.” (Upīts, 1987, 21); “Labi gan, ka repī turas tabaka.” (Jākobsons, 135); “Piedāvājis vāgaram pipi tabakas no sava repa.” (DL, 1894, 12); “Ķer repi pēc šķījamiem.” (Mīlenbahs, III, 512)

Repis izgatavots no pagaras ādas strēmeles, kam viens gals atšūts atpakaļ. Tur ieliek tabaku un pāri palikušo ādu aptin tam apkārt. Visu to vēl aptin ar diegu un iesprauž arī adatu, ar ko pipi izbadīt. (Endzelins, Hauzenberga, II, 366)

13142. Divi malkas cirtēji apsēdušies, un vienam no tiem bijis kašķis. Te pienācis arī drudzis un prasījis kašķim, kā šis pieticis. Kašķis atbildējis, ka šis uzlaidies par odu un iekodies. Drudzis prasījis, kā gan lai šis pietiekot otram? Kašķis atbildējis, lai paliekot par pērslu un, kad ēdot, lai iemetoties cibā. Kad nu ēduši, tā arī pērsla iekritis cibā. Malkas cirtējs saņēmis pērslu, iebāzīs tabakas repi, aizsējis un pakāris mājā krāsns romi. Pēc gada malkas cirtējs palaidis drudzi no tabakas repja ārā. (LTT)

Repsis – tīklveidīgs maiss, kule. – “Siena repsis.” (Mīlenbahs, III, 513)

Retēji, retējumi, retekdis – ārstniecības augs (latīņu val. ‘rhizoma tormentillae’). – “Retējumu ārstniecībā lieto pret caureju. Latvieši to bieži vien dod lopiem pret asinssērgu.” (Birzmanis, 32)

25503. Brandvīnā samērēceta retējuma sakne jādzer, kad vēders sāp jeb arī kad ir pārstai-pījies. Viņa der arī govīm, kad viņas caur vēja lodi dabūjušas caureju. (LTT)

25504. Retekļa saknes jāievāc priekš Vītus dienas, jāiemērc brandvīnā un jādzer, kad vēders apsāpis. (LTT)

Rēziks – 1) uz ragavām vai ratiem uzliekams aprikojums siena vai labības vešanai; 2) liels, rets siets, ko lietoja rijā. – “Par rēziku sauca arī lelu, nu šaurom lyuku slūksnem peitu ratu sītu, kū lītōja pīdorbā un rejā.” (Latkovskis, 1958, 17)

Par rēziku sauca rogovom uzlikamu “drēgi”, kaidu vajadzēja, pīmāram, sīna vešonai, vai ar lynu vazumu, zyrga bareibu [...] un vysaidom cytom paunom un sainim zīmas ceļā, dūdūtis prūjom nu sātas. Pīmiņu arī, ka uz rotīm lyka rēziku. (Latkovskis, 1958, 17)

Reža – “ierīce galda veidā ar gareniski uzsistām /koka/ restēm, /ko lietoja/ salmu atšķiršanai no smalkumiem”. (Draviņš, 1939, 467)

Viens darbinieks, parasti vīrietis, lika ar dakšām salmus uz režas, pāris citu (parasti sievietes) rokām tos pavandīja un pavazāja pa restēm no viena gala uz otru. Smalkumi tad izbīra cauri, bet garumus noņēma no režas nost un izvieda pa durvīm laukā. (Draviņš, 1939, 468)

Režģines, režģenes, režģīni – 1) pastalas, vīzes (DL, 1891, 105); 2) uz muguras nesams pīts kurvis, “divas likstis, tīklam līdzīgi ar striķiem sapītas, der grezeles vietā lopiem barību nest” (DL, 1891, 138). – “Režģinis – no valģiem, virvēm sapīts pīnums siena u.c. lopbarības nešanai.” (LTMSP, 223)

*Māte kā režģene,
Bērni kā kamoli.
(Mikla; atminējums: ābele un āboli)*

Rīcags, rīcāgs, rīcegs – resna tauva. – “Plosts [...] apgādāts ar būdu, rīcagu, pāris ķekšiem, cirvjiem, kādām rezerves klūgām, varbūt ar kādiem begoniem, malku uguns-kuram.” (KV, III, 3217); “Kad sielējam ir jāpiestāj krastā [...], piem., lai plostnieki baudītu naktsmieru, ņem tauvu – treiliņu [...] jeb rīcagu, rīcekli [...], kam galā ir piesiets spīļarklam līdzīgs enkurs – arklis [...], kas kopā sasietos plostus, kustībai vēl labu gabalu turpinoties, pievirza pie upes krasta.” (Bilenšteins, 2007, 328); “Zēns pievilkās ar ķeksi pie tilta un apmeta rīcagu ap stabu.” (Milenbahs, III, 535)

Rīcains, rīcakains – strīpains. – “Rīcains cimds.” (DL, 1892, 177); “Ada rīcakainus cimdu galus.” (Leimane, 1990, 54). Lietv. ‘ricas’ – “mazas, šauras strīpiņas cimdu vaļējos galos” (DL, 1892, 177).

Rīdiņš – zvejniecības piederums virve. – “/Tiklu rindu jedu/ ar 15–20 asis garu virvi rīdiņu piesien pie laivas pakaļējā vadņa.” (Bilenšteins, 2007, 350)

Riediņš – zvejas tikla pludiņš. – “/Tikla/ maisa augšējā malā ar tievām aukliņām piestiprina sikus koka pludiņus: riediņus, baugas, bauzes, bozes.” (Bilenšteins, 2007, 347); “Āma virspusē piestiprinātas mazas plūksnas ar smalkām auklām, kuras sauc par riediņiem.” (DL, 1892, 106)

Riekums – “šķieta veidā izgatavots rīks, kuram ir reti, apaļi, no koka izgatavoti zobiņi” (Milenbahs, III, 546); “aužamai ķemmei līdzīgs, kur saliek šķērus pie griešanas uz stellēm” (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 617). – “Riežot dzeini laiž caur riekumu, kas šķietam līdzīgs, tikai daudz retākiem zobiem [...] Riekumu lieto īpaši tālab, lai dzeinis ietu vispār vienlīdzīgi.” (DL, 1891, 38)

Riekums bija velku veltņa garumā ar noņemamu virsu un koka tapiņām zobu vietā, domāts vienmērīgai velku sadalīšanai un noturēšanai riešanas laikā. (Alsupe, 2008, 77)

25515. Audeklu uzvelkot, riekums steigšus jāizņem, lai aušana veiktos. Riekums jānoliek pagultē, lai audeja varētu gulēt. (LTT)

Riekuža, riekuša – sauja, riekšava. – “Daudzkārt par mēru noderēja sauja vai riekuža, piemēram, teica: “Paņem miltus pāris riekužu vērts!”” (Draviņš, 507); “Viņš to miežu graudu iesējis – tur viņam izaugusi kāda riekuža.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 850); “Pa sieciņam, pa riekužiņai.” (Lerhis-Puškaitis, 1911, 161); “Tas cilvēks negrib labuma ne riekužām grābt, ne pirkstiem lasīt – lai pūst!” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 78)

20530. Kad iet pirmos miežus sēt, tad pirms sēšanas vajag vienu riekušu miežu iemest pirmā krūmā, kas gadās pa ceļam; ja to izdarīs, tad sagaidāma bagāta raža. (LTT)

*Es redzēju Jūras māti
Siekim naudas mērojam,
Siekim naudas mērojam,
Pūriem vecu dālderīšu.
Es tev lūdzu, Jūras mātē,
Dod man kādu riekužiņu!
LD 30911,1*

Riest, riesties – 1) augt, veidoties, rasties, cerot, plecties. – “Kuplie kvieši riešas zelta

cauraustā, spoži dzeltenā tērpā.” (Valdis, Kurzemē, 76); “Retie rudzi augdami rieš cerus.” (RLB ZK, 1914, 75); 2) tit audeklu uz veltņa aužamos stāvos. – “Sākas audekla sariešana.” (Ancelāne-Kundrate, 32); “Pakulu audekls ieriests un savērts nītis.” (Upīts, 1947, 123); 3) savienot; 4) pildities, attīstities.

Riestava, riestuve, riestuva, saukta arī par dziju bomi – veltnis stellēs, stellju griežamā daļa, ap ko tinas audums. – “Kad /stellju/ stabi bija savstarpēji ar saistkokiem sastiprināti, piesēja visu aušanai nepieciešamo: metu riestavu un drēbes riestavu, krūšu bomi un sējamo solu.” (Bilenšteins, 2007, 156); “Riestavai ir uztīti meti.” (Bilenšteins, 2007, 150); “Ietina sešnišu audeklu, lai riestuvī dabūtu musturotus goda deķus un galdautus.” (Toreiz Sēlijā, 36); “Māmuļa griež riestuvi, vecmamma pievelk šķietu un skalus.” (Ancelāne-Kundrate, 32); “Viņa izkāpa no stellēm, dusmīgi aiztrieca stāvam pielipušās mušas un aizgāja pakalgalā pataustīt, cik kārtu riestuvei vēl palicis.” (Upīts, 1987, 45)

Rieteklis – Venēra, vakarzvaigzne. – “Rietekļ pavisam ret sak, sak – vakarzvaigzņ, vakarspulgs.” (Ādamsons, Kagaine, II, 489); “Maušis drikst stāties darbā tikai tad, kad šabas⁴⁴ nosvīnētās, tas ir, kad rieteklis jau uzlēcis.” (Janševskis, 1994, I, 91); “Viņa teicās nepazīstam vairāk zvaigžņu kā tikai vakariem Rietekli, rītiem Ausekli un bez tam vēl Sietiņu un Greizos ratus.” (Janševskis, IV, 111); “Virspus mēneša bija redzams spožais Rieteklis.” (Janševskis, 1981, II, 335). Atvasinājums no darb.v. ‘rietēt’, kam pamatā ide. *rei- tecēt, ritēt.

Gan jau kāda nezināma vēsmiņa, kāds saules vai mēness, vai rietekļa stariņš, kāds sapnis, kāda paša it kā nejausa iedomā kaut ko viņam dvēselē pavēstīs no visa tā, ko māte jūt, domā un viņam vēlē. (Janševskis, 1994, II, 212)

Rieža, riežis, rieziš – 1) ežmala, robeža starp laukiem. – “Pelēkzaļa bārkstaina rudzu rieža starp tupenāja sulīgi zaļo skarainumu un mežmalas stīvo mēļumu.” (Ivaska, 2003, 27); 2) zemes gabals; klaušu laikā zemniekam muižas iedots zemes gabals, kas bija spiestā kārtā jāapstrādā uzarot, nopļaujot u.tml. – “Riežās bija sadalīti visi muižas lauki.” (Antonijs, 95); “Vaļenieki gājuši uz muižu pļaut riežas.” (Draviņš, 368); “Dažreiz nācās pat visiem ļaudīm būt muižas klausībā, kad iekrita riežas pļaut jeb tā ko.” (Atziņas, I, 13); “Aizpērn ievēda arī rudzu rieža nopļaušanu.” (Janševskis, 1981, II, 32); 3) pļāvums. – “Katram bija jānopļauj viena rieža – viena vīra dienas pļāvuma tiesa. Šī rieža bija jāsagrābj, jāizžāvē un jāieved šķūnī.” (Balandnieki, 66)

/Riežas/ Latvijā nostiprinājās 18.gadu simtenī un kļuva par galveno klaušu veidu. Šeit bez kalpiem muižas darbos aizvien vairāk iesaistīja arī saimnieku un viņa ģimeni. Katram saimniekam bija jāapkopj ne tikai savi lauki, bet arī 9–15 pūrvietas aramzemes un tikpat pļavu no muižas laukiem. (Antonijs, 214)

Kurzemes muižās [...] pastāvēja jedziens – kalpu riežas. Ar to apzīmēja zemes gabalu muižas laukos, parasti sešas pūrvietas lielu. Kalpam rieža bija jāapkopj – jāsej, jānovāc raža, jāsastrādā augsne. Riežās bija sadalītas arī pļavas, no kurām bija jānovāc siens. (Leja, 2006, 29)

Rija – viendabīga vai daudzdaļīga ēka, kurā izklāja, kaltēja un kūla labību, žāvēja linus un pākšaugus.

28167. Jāņem no rijas vai piedarba šķirbām deviņi miežu graudi un jābaksta ar katru grauda akota galu slimā vieta, tad jāsviež graudi ugunī un jābēg no mājas ārā, saucot: “Ai, ai, mieži deg! Ai, ai, mieži deg!” (LTT)

⁴⁴ Šabas – sabats, sestdiena jeb svinamā diena.

32677. Labību vētot, jāsauc vējš: “Žepku, žepku, žepku! deviņi vēji, astoņi vēji pūš, pūš, pūš!” Saucot jāiet vienā vai otrā rijas galā. Ja vējš tomēr nesāk pūst, tad saka: nav mājās. Tani pusē arī saņūš mēdz saukt par žepkiem. (LTT)

32539. Rudeni dod mirušo gariem putru un gaļu, uzliekot to uz rijas krāsns. (LTT)

5630. Debesu riju malēnieši domāja augstu, augstu zilajos debešos. (LTT)

12001. Katru gadu, kad rudzi nopļauti, tad rijas vai šķūņus izpuško ar puķēm, jo tad Jūmitis aizdzenot prom visus kustoņus no labības un dodot labu birumu. (LTT)

15706. Rudeni, pirmo reizi riju kurot, jānokaun gailis un rijas durvis jānotraipa ar gaiļā asinīm, tad neizies svētība un neizcelsies ugunsgrēks. (LTT)

Latviešu rijai bija trīs daļas – vidū pati rija ar krāsni, blakus vienā pusē – piedarbs, otrā – šķūnis. Rija parasti ir celta no koka (retos gadījumos no māla kleķa), bet ar daudz augstākām sienām nekā pārējām zemnieka sētas ēkām. Tikai neliela ārējās sienas daļa, lai nodrošinātos pret ugunsnelaimi, tai vietā, kur atrodas lielā krāsns, ir uzņēmēta no laukakmeņiem un māla [...] Abās ārējās sienās ir pa mazam lodziņam, kas atverami ar koka durtiņām no iekšpusēs, lai telpā ielaistu gaisu un lai izvadītu dūmus, jo rijai nav skursteņa. (Bilenšteins, 2001, 98)

Rija ir liela lauku mājas ēka, kas celta attālāk no citām ēkām un sastāv no trijām daļām – šķūņa, iekšrijas un piedarba. Mūsu rija bija kalniņa, patālu no mājām. Vienā galā bija šķūnis ar lielām, platām durvim abās pusēs, kur viegli varēja iebraukt ar lielu labības vezumu [...] Šķūnim blakus bija iekšrija, celta no akmeņiem un ķieģeļiem, ar diviem maziem lodziņiem katrā pusē un lielu, ar malku kurināmu krāsni vienā stūrī. (Graudiņa, 2002)

Vecie ļaudis atminas, ka liela daļa sunākstiešu vēl apmēram priekš 70 gadiem dzīvojuši rijās. Rijas bijušas labi lielas, ar salmu jumtu, mazu stikla vai atšaujamo lodziņu. Iekšā pārdalīta uz divi daļām: vienā galā sers, otrā – kuls, kur dzīvojuši. Kulā bijusi krāsns. Kad kurināts, bijuši milzīgi dūmi. Bērni ar lielu lielo prieku ložņājuši pa sūro dūmu apakšu. (Vīksne, 90)

Sensenos laikos – kā veci ļaudis atceras – kad dzīvojuši vēl rijās, pa kulšanas laiku izgājuši dzīvot īpaši tam nolūkam uzceltās mājiņās. Ilgi vēl, kad jau nu dzīvoja istabās, kāzas dzēra rijā. (Vīksne, Materiāli no Sunākstes, 142–143)

Iesim, sieva, rijā kult!

– Vai vīri, galva sāp!

Iesim, sieva, krogū dzert!

– Vilkšos līdzī, kā varēšu.

LD 26962,1

Kas tur rīb, kas tur rūc

Tautu dēla sētiņā?

Rijās rīb spriguliņi,

Maltuvē dzirnaviņas.

LD 28756

Rijkūlis – upurēšanai paredzēts gailis, ko kāva un ēda apkūlībās.

25965. Rudeni, kad jaunos rudzus liek rijā, piedarba un rijas durvis puško ar ozola zariem. Kad pirmo reiz kurināja rijas krāsni rudzu žāvēšanai, tad rijkurijs krāsns bedrē sev blakus nolika ķipi ar ūdeni. Tas tāpēc, lai kuļamā laikā rijā negadītos ugunsgrēks. Tad pat noķēra gaili, pie pirmo reiz aizkurtas krāsns tam nosvilināja asti, nosauca par rijkūli un palaida vaļā. To gaili nu pazina pēc nosvilinātas astes. Tam nu bija brīvu baroties visu rudeni pie visiem labības pūļiem rijā vai piedarbā. Nekad to nedzina nost. Bet, kad beidzās kulšana un kad svinēja apkūlības, tad to rijkūli noķēra, rijas krāsns bedrē nokāva, asinis satecināja krāsns priekšā, bet gaļu izvārīja un deva rijas kūļējiem ēst. (LTT)

Rijkuris, rijkulis – labības kulšanas pārraugš. – “Muižās esot bijuši speciāli rijkuļi, t.i., rijkuri. Tie vadījuši labības žāvēšanu (riju kurināšanu) un mīdīšanu, resp., kulšanu.” (Draviņš, 1939, 458); “Reiz rijkurijs naktī kurinājās Smārdes muižās rijas krāsni un graužis maizes garozu ar silķes gabaliņu.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 93)

Rikstainis – zušu ķeramais rikšs.

Rikstainis taisīja no garām kārķu klūgām – rikstēm. Klūgu resnos galus, ar mazām atstarpēm, piesēja pie izliekta kārķa loka, kam viena mala plakana, lai labāk piegultu upes dibenam. Loks bija rikstaiņa mute. Klūgu tievos galus saseja kopā – astē. Rikstainis

izskatījās pēc klūdziņu konusa, ar plakanu sānu. Ja zutis iepeldēja rīkstaiņa šaurajā – astes galā, viņš nevarēja tikt laukā, jo apgriezies nevarēja un atsprēkliņ (atmuguriski) izpeldēt pret straumi arī nevarēja. (Vaivods, 20)

Rīki, rīķis – 1) no egļu zariem pīts žogs starp 3 gulenišķi noliktām kārtīm. – “Starp istabu un kūtiņu bija dārziņš vistām, ar augstu rīķu žogu.” (Balandnieki, 10); “Kreisajā pusē bija [...] augļu dārzs, iežogots ar rīķu žogu, tas ir pāri cilvēka galvai, stāvus pīts no sausiem egļu zariem.” (Balandnieki, 247); “Mums vecajā mājā pie pirts bija skaists rīķu žogs.” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007); 2) atsevišķie žoga kociņi. – “Darina rīķus un stājas gan pie jaunu žogu taisīšanas, gan veco izlāpīšanas.” (Janševskis, 1994, I, 22); “Skriedami tie kampa un rāva no žogiem mietus un rīķus.” (Janševskis, 1979, 205)

2543. Laimes cepure jāglabā un jānēsā līdz, tad laimīgs mūžs. Vienam nozagta cepurīte, kas bija izžauta uz rīķa; vēlāk dzīvē viņam par to nodegušas mājas. (LTT)

Tā kā pa sētu nācās dzīt arī aitas, tad, lai tās netiktu laukā, žogiem bija jābūt pietiekami blīviem rīķiem [...] vai tuvu saliktām kārtīm [...] Rīķus (apaļa vai uz pusēm pārplēsta koka nogriežņus) nozāģēja visus vienā garumā, augšgalu pietēsa mailu un tos pienagloja pie divām žoga kārtīm, rūpējoties arī, lai augšgali būtu visi vienā līmenī. (Draviņš, 92; 103)

Rinduks I, rindaks, rindaki – agrāk tā saukti brunči, svārki. – “Māte valkājuse melli pervētas vadmalas rindukus.” (RLB ZK, 1914, 28); “Nebāž atslēgas aiz rinduka bantes, lai bērnam austiņas nesāpētu.” (Pētersons, 1901, 5); “Tas tīts rindukā – saka no tāda puīša, uz kura meitas krit.” (Pētersons, 1901, 26)

*Es vēlēju brālītim
Šmignu, garu ligaviņu, –
Tikai tāda pempucīte
Strupu, īsu rinduciņu!
LD 21213*

*Pā(r)veda brāļam
Bagātu sievu:
Div' veci rinduki,
Strīpaina borste.
LD 21563*

*Krustamāte man iedeva
Dancājamu rinduciņu;
Tautu dēlis dancināja,
Pie stērbeles turēdams.
LD 24109*

*Skroderiši, vēveriši,
Abi tādi puszagļiši:
Viens nozaga mātei meitu,
Otris mātes rinduciņu.
LD 21063*

Rinduks II – pirmais un pēdējais tikls zvejas tiklu virknē.

Lai aizsargātu tiklus no pazušanas vētras laikā, pie bojām piesien izturīgākos jaunus tiklus, neizturīgākos un vecākos liek rindas vidū. Pirmo un beidzamo tiklu sauc par rinduku. (Bilenšteins, 2007, 352)

Rinduksis – zvejniecības piederums. – “Tiklam galu ar divām auklām sauc par rinduksi.” (Bilenšteins, 2007, 350); “Tikla galu, kurš sastāv no divām auklām, sauc par rinduksi.” (DL, 1892, 107)

Riņķots (riņķuots), riņķēts, riņķains – izrakstīts, izšūts ar rakstiem, “kam strīpas iet apkārt riņķu veidā” (Endzelins, Hauzenberga, II, 472); apļveidīgs. – “Raksti bija gan staraini, zaraini, skujaini, gan madaraini (pēc madaras smalkstaraino lapu un ziedu parauga), gan lokaini, riņķaini, acaini, gan citādi, pie tam visādās krāsās.” (KV, II, 1390)

*Man atjāja precenieki
Riņķotiem kažokiem,
Riņķotiem kažokiem,
Sprēdzētiem zābakiem,
Sprēdzētiem zābakiem,
Misiņ' pogu cepurīt.
LD 14269*

*Šiemreiz puīši zirgus jāja
Riņķotiem iemauktiem;
Nu jāj raibus kaķēniņus,
Pie ausām turēdami.
LD 13005,1*

Ripains – lāsains, abolains, ar apaļiem plankumiem (parasti par zirgu, bet var būt arī par audumu – ar ripjveida rakstu u.c.). – “Kumeļš tumši dzeltenā plaukā, tāds ripains un spangaini ābolains, kā bišu novaskots.” (Mīlenbahs, III, 530); “Vai nu dižo dzelteno ķēvi, vai apaļo bēro, vai atkal ripaino zilo.” (Janševskis, 1994, I, 184); “Pusmūža vīrs brauc ar dūšīgu ripainbaltu zirgu no lauka.” (Veldre, 1939, 177)

*Kumeliņu ripainīti,
Kur nometi iemauktiņus?
Mana jauna ligaviņa,
Kur padzēri sudrabiņu?
LD 21542*

*Ripaiņi, spangaini
Mūs' māsas divieļi;
Situse, auduse
Mūs' māsiņa.
LD 25470*

*Bērīt manu ripainīti,
Manu lietu kaisitājs:
Cēsis groži, Rīgā pīpe,
Valmierāi iemauktiņi.
LD 29929,1*

Risakls, risekls – salmu grīste; saišķis. – “Mūspusē linus ar risaklu sēja kūļos.” (Viese, 27); “Virieši plāva, sievietes kūļus sasēja ar risekliem un slēja statos.” (Mežgalieši, 15); “Kad rudzi iegrušti kulā, kūļiem pārrauj risaklus [...] un noklāj klājienu.” (Vik-sne, Materiāli no Sunākstes, 143); “Stīvajiem berza locītavas ar salmu risekliem.” (Toreiz Sēlijā, 56); “Bēdas nokrīt kā pārgriezts risekls.” (Kuzāne, 12)

Riste – linu un kaņepāju mērvienība. – “Pati mazākā linu un arī kaņepāju mērvienība bija riste (viduslejasvācu ‘riste’) [...] – linu vai kaņepāju šķipsna.” (Zemzaris, 137)

Rišķu māte, Rīšu māte – latviešu mitoloģijā vērpēju, iespējams, arī malēju aizgādne, vienlaikus likteņa gars, kas vērpj (sasien un atraisa) cilvēka dzīvības pavedienu, maļ (griež dzirnakmeni). Vārda izcelsme hipotētiski saistāma ar darb.v. ‘raisīt’, kas no ide. *uer- griezt, liekt (no kā arī latv. ‘vērpt’). – “Iespējams, ka indoeiropiešu bāzei *ureik- ir bijušas abas pretējās nozīmes (‘siet kopā’ un ‘siet vaļā, raisīt’).” (Karulis, II, 102)

Vikala jeb Rīšu māte nāk naktīm pie meitu ratiņiem vērpt. Ja kāda meita var tik lēni pieiet, ka tās nedzird, un ratīni apturēt, tad tai (meitai) šķiras vērpšana. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 653)

Kad Rīšu māte kur naktīm vērpjot – tas ir, kur ratīņš pats vien naktī griežoties (jo Rīšu māte neredzama), tur kādam cilvēkam jāmirstot. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 653)

Vārda pēc Rīšu māte ir pazīstama arī Ēvelē. Viņa pa nakti arī dzirnavas griezusi maltuvē. (DL, 1894, 169)

Rišmete – zirgu dakteris. – “Rišmete pamāca kalpus.” (Janševskis, II, 194)

Rītums – baķi saritināts noausts audums. – “Saritināja linu un vilnas audumus, ko izmantoja apģērbam, veļai.” (Reķēna, 1975, 396)

Rīža – zvejas rīks, “tā tika saukts ālēšanas tikls jeb vimbuksis Bauskas–Iecavas apkārtnē, bet pats zvejas veids saukts par rīžošanu. Šo zvejas veidu piekopuši pēc pavasara paliem un vēlu rudenī (oktobrī – novembrī). Esot ķerti Lielupē arī pieklājīgi laši.” (Ādolfš Knoks, Zemgale, 2007)

Rociņa (ruociņa) – turība, iztikas līdzekļi, īpašums. – “Mums tagad nav nekāda rociņa.” (Magazin, IV, 139); “Te nu visa mana rociņa.” (Mīlenbahs, III, 576)

Roka roku mazgā – tāds tādam palīdz, tāds tādu piesedz. – “Zini: roka roku mazgā.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 75)

Rokas klēpi nepelna maizi – bezdarbībā nauda, labums nenāk. (Ulmanis, 227)

Rokauts (ruokauts) – “īpatnēja latgaļiem un sēļiem konstatēta apģērba daļa, ar to aptīts /kreisās/ rokas apakšdelms” (Zariņa, 1999, 74). – “Sēļu un latgaļu rotātie rokauti atrasti tikai ar priekšmetiem bagātos kapos un vienmēr kopā ar masīvo, tā saukto karavīra aproci, kas arī nēsāta tikai kreisajā rokā.” (Zariņa, 1999, 79)

Rokautam austa 4–7 cm plata, ap 1,5 m gara vilnas auduma lente, parasti tumšzilā krāsā, rotāta ar ielocītiem bronzas gredzentiņiem līdzīgi kā sieviešu villainēm. Apmēram viena trešdaļa no rokauta kopgaruma vienā galā ir nerotāta, vidusdaļā rotāta viena lentes mala, bet otrs gals apmēram 20 cm garumā rotāts visā platumā. Malas rotājumā parasti ir 2–3 rindās blīvi ielocīti gredzentiņi, bet gala rotājumā sastopami vairāki ornamenta varianti – vai nu visā platumā pamišus sakārtotas krustiņu grupas, vai arī abās malās pamišus vai smaili pret smaili novietotas trīsstūru rindas. (Zariņa, 1999, 76)

Rokpelnis (ruokpelnis) – gadījuma darbu strādnieks. – “Nabadzīgā mājiņā nabags rokpelnis dzīvo.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 37); “Mans tēvs vienkāršs rokpelnis, malkas cirtējs, kurš katru nedēļu pārnes tik daudz, cik mums ar māti vajadzīgs nākošās nedēļas iztikai.” (Birznieks-Upītis, Mežā, 306); “Bet kādiem tad īsti zemi dala: tikai kalpiem jeb vai amatniekiem un rokpeļņiem arī?” (Janševskis, I, 302); “Lai nu pelēkie baroni sargoties, jo rokpeļņiem nākot brīvstības laiki.” (Kuzāne, 38)

Roktenis, roktinis (ruoktenis, ruoktinis) – manžete, uzrocis. – “Esmu noadījusi Jurim roktenus.” (Janševskis, 1983, I, 137); “Vecā māte darina roktinišus.” (Mīlenbahs, III, 581)

Rota (ruota) – 1) greznumlieta, kurai tradicionāli bija jābūt pēc iespējas košai un spīdīgai; 2) apģērbs, apģērba gabals; tērps ar piederumiem, ietērps. – “Sākotnējā nozīme varēja būt ‘raut, plēst’, no kā rota – ‘noplēstais, norautais’ attiecinājumā uz dzīvnieka ādu, ko lietoja ķermeņa segšanai, un vēlāk ar pārnesumu attiecinot uz audumu un cilvēka apģērbu.” (Karulis, II, 130)

*Kas spīdēja, kas vizēja
Jāna mātes istabā?
Jāna mātes zelta rota,
Tā spīdēja, tā vizēja.
LD 32716*

*Meitiņ, tava skaista rota
Jāna nakti jāgodē;
Izgodēse Jāna nakti,
Liec pūriņa dibenā!
LD 32341*

*Saģērb mani, māmuliņa,
Dižēnā rotīnā!
Nu es iešu tai ciemā,
Kur mūžam neatstāšu.
LD 27460,2*

*Ganiņš biju, ganos gāju,
Gana rota mugurā:
Skuju brunči, egles dekis,
Garais tāšu zebeņieks.
LD 29229,3*

*Visa mana goda rota
Meža putnu rociņā:
Dzenis manu raibūt' nesa,
Dzīlna mēļu villainīti.
LD 2693,2*

*Ira man, ira man
Trejāda rota:
Pukīte rozīte,
Ābeļu lapiņa;
Ābeļu lapiņa,
Āziša stebere.
LD 28428*

Rotaļa (ruotaļa) – 1) tāds, kam patik greznoties vai kuru kāds gribētu redzēt skaisti izgreznotu; 2) spēle, jautra izdarība; 3) rituāla izdarība, kurai noteikta secība un kuras pareizs izvedums – kā uzskatīja – nodrošina spēku pieplūdumu. Tāpēc visu svētku, godu svarīga sastāvdaļa bija rotaļa=rituāls. – “Lielā istabā kāzinieki dancoja un gāja spēlītes (rotaļas).” (Jurgens, 105). Darb.v. rotaļaties’ (ruotaļaties) – 1) spēlētis; 2) veikt svētku, svinību, godu rituālu.

17187. Lieldienas rotaļa ir vistinās ķeršana. Vienam aizsien acis, un tas nu prasa: “Kur tu mani vedīsi?” “Uz cūkkūtiņu putru ēst.” “Vai karote ir?” “Meklē pats!” Tad visi sāk bēgt un ķērējs lūko kādu sagūt. (LTT)

11479. Kad visas malas /Jānos/ ir appušķotas un sāk jau mesties krēsla, tad sākas ligošana. Vispirms aplīgo visas malas un pašu māju, sevišķi saimnieku un saimniecei. Saimnieks dabū kuplus ozola, saimniece zaļu vaiņagus. Līgotājus pacienā ar alu un sieru. Līgotāji staigā no vienas mājas uz otru, kamēr pēdīgi sanāk lielā pulkā kādā kalnā, kur dedzina darvas mucu. Pie uguns kuriem dejo, rotaļojas un lēc pār uguni. (LTT)

14479. Trešo dienu /kāzās/ tiek dažādas rotaļas rādītas. Viens pārģērbjas par lāci, otrs – lača diditāju. Dažreiz atkal sastājas visi par zaldātiem rindā un rāda, kā zaldāti rīkojas. Vecus svārkus dažreiz piesien pie kādas kārts par karogu. /Mācītājs Børgers, Ērgeme. Rig. Stadtblätter, 1896, 143./ (LTT)

*Rotaļiņa rotas raud,
Pie klētīņas sēdēdama;
Es raudāju māmuliņas,
Padomiņa devējiņas.
LD 4761*

*Māsiņ, mana rotaļiņa,
Nolīgoji maliņā!
Redzēj' rotu i taisām,
Neredzēju valkājam.
LD 17084*

*Māsiņ mana rotaļiņa,
Normalē novedama!
Kas redzēja tev rotīņu,
Normalē nesājoj?
LD 21618,1*

*Dieva dēli, Saules meitas:
Rotaļām spēlējās,
Rotaļām spēlējās
Pa rociņu rociņām.
LD 33758*

Rotāšana, rotošana, rūtošana (ruotāšana, ruotuošana, rūtuošana) – 1) rotaļāšanās; 2) pavasara dziesmas; līgodziesmu veids, kur piedziedājums ir ‘roto!’ (ruotuo) vai ‘rūto!’ (rūtuo). – “Kopdziedāšanu, kas vilkāš no pavasara sākuma līdz pilnajam ziedu laikam, sauca par rotāšanu.” (Magazin, XX, 168); “Rūtōšana ir vacōka forma Jōņu dīnas tradīcijā nakai leigōšona.” (Batņa, Par parašom, 371)

*Juona dīnā nagulēja,
Tod sauleite rūtinej, Rūtū, rūtū.
Rūtū, rūtū, rūtineiti,
Caur tū caurū dībineni, Rūtū, rūtū.
(Broņislava Truksāne, Sibīrija, 2005)*

*Rūtuo, rūtuo, ka nadūsi sīra, pīna,
Paliks gūvs uolaveica, rūtuo, rūtuo.
(Marija Anuškāne, Sibīrija, 2006)*

Rotāt, rotāties, rotēt, rotot (ruotāt, ruotāties, ruotēt, ruotuo) – 1) pušķot, greznot; 2) ritmiski, harmoniski kustēties, tā, lai vairojas dzīvības, auglības spēks; 3) skriet, steigties; būt veiklam, līdināties; 4) rotaļāties, rotaļīgi kustēties, izdarīt līgas kustības; “sadziedāt kopā lielākā barā jeb rotāt” (Magazin, XX, 168). – “Gaidīsim rita, gulēt negājuši, lai redzam, kā saulīte roto.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 218); “Nopietni rotāt nav vieglprātība, bet garā atspīrgt.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 159). Pamatā laikam ide. *er- sakustēties, satraukties, pacelt, augt (Karulis, II, 130). Sk. arī Rota.

Da Juonim leigoj, piec Juonim rūtoj. (Helēna Nagle, Latgale, 2003)

*Es atradu vabolīti⁴⁵
Mēslienā rotājot;
Satinos nēzdaugā,*

*Ienesos istabā.
Ja būs mani Dievs vēlējis,
Te būs mani krusta pāde.
LD 1160*

⁴⁵ Runa par jaundzimušu bērnu, kuru, kamēr nav dots vārds, aizsargnolūkos šeit dēvē par vabolīti.

*Jauni puīši, jaunas meitas,
Jāna nakti neguliet,
Tad ritā redzēsiet,
Kā saulīte rotājās!*
LD 33209

*Rūtoj bite, rūtoj saule, rūtō rūtō,
Pa tū garū syla molu, rūtō rūtō.
Bite zīdu lasēdama, rūtō rūtō;
Saulē sīnu kalņēdama, rūtō rūtō,
Bite zīdu pilāsā, rūtō rūtō.
Tdz 53543,1*

*Dievs gāju pa priekšu kūmāmi namā,
Māriņa rotāja no pakalenes.*
LD 1390

*Es redzēju Jāna tēvu
Pa ozolu rotājot,
Pa ozolu rotājot,
Jāna bērnus lūkojot.*
LD 32916

Rovis (ruovis) – 1) agrāk dzirksteļu uztvērējs virs pavarda no koka vai māla, kas sargāja koka griestus no aizdegšanās; 2) īpaša telpa (t.s. uguņnams) ēdiena vārīšanai. – “Viņi nonāca nelielā rovīti, tad palielā istabā.” (Zeibolts Jēkabs, 42); “Vecākajās lielajās mājās bija t.s. dižie skursteņi (manteļskursteņi), bet mazākajās – rovji.” (Draviņš, 90); “Senā nama vietā tagad redzam priekšnamu ar divām izejām un ēkas apkures centru – rovi vai dižo skursteni.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 101); “Virtuvē [...] bija melns tumšs rovis.” (Celms, 15); “Iekūra augstajā rovī pavardā uguni.” (Veselis, 1966, 113); “Rovī kaut ko vārīja.” (Celms, 19); 3) rijas krāsns virsa.

Man stāsta, ka Bārtā senāk tāds jumtiņš no žagariem un māliem bijis uzkārts nama vidū un no dūmiem un sodrējiem nokvēpis tik spīdīgi melns, ka atstarojis uguns liesmas. Tādējādi ap uguni sēdošajiem ļaudim, vakara roku darbus strādājot, apgaismojums nāca gan no apakšas, gan no augšas. (Bilenšteins, 2001, 67)

Priekšnamā, ja tas bija ēkas galā, bija arī atklāts (bez dūmeņa) uguņnams (rovis) ēdiena vārīšanai. Telpa bija bez griestiem, un dūmi kāpa uz augšu, izplūzdami pa caurumu mājas zelmīni, parasti tieši zem jumta čukura (kores). Rovja sienas tika notriektas ar māliem, lai nodrošinātu pret degšanu. Šādi vaļēji uguņnami izzuda ap 1900.–1910.g., ieviešoties jaunlaiku ķeta (čuguna) plītim ar riņķiem (gredzeniem). (Draviņš, 93)

Sevišķi raksturīgs ir /rijas/ krāsns priekšā ierīkotais pavards (no vārda 'vārit') jeb kurs (no vārda 'kurt'), kur katlu uzkaršanai rovē jeb romē ir iemūrēti dzelzs āķi. (Bilenšteins, 2001, 88)

Mātei bijis iemainīts bērniņš, kurš nemaz neaudzis. Sieviņa kāda viņai iestāstījusi, lai pakarīnot pautu rovī virs ugunsкура, pasēdinot bērnu tuvumā un pate ar rikstu sauju kāpjot augšam klausīties. Māte dzirdot, ka bērns sākot runāt: “Simtu gadu jau esmu vecs, bet to vēl nebiju piedzīvojis, ka rovī iekar pautu.” Māte nuņēmusies bērnu šaut, kamēr atskrēja jumprava ar isto bērnu. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 164)

Roza, roze, rozis (ruoza, ruoze, ruozis) – 1) paugurs, it sevišķi purvā; kalna virsa; sausa vieta purvā; nelīdzena vieta (piem., grīdā). – “Kalna roza.”; “Uz roziņas audzis milzīgs ozols.” (Mīlenbahs, III, 585); “Pāri visai rozas mugurai noklājies rudzu lauks, tik spilgti zaļš, ka taisni dzēla acis.” (Upīts, 1987, 623); 2) maza pļava lauku vidū; nodalīta, norobežota rinda; lapu koku josla skujkoku mežā. – “Salikt burkānus, žagarus, saknes rozā.” (Mīlenbahs, III, 585); “Rozas vidū rudzi puslīdz labi, arī nekrietno nezāļu te mazāk.” (Upīts, 1987, 84); “Kāds nelabais tevi dzen lauzties tam purva stūrim pāri, kad tepat divas pūrvietas tālāk pavisam sausa roza.” (Upīts, 1984, I–II, 135); “Šis grāvis būtu jāparok tur līdz viņai rozai.” (Saulietis, 37); “Ķēves sils ir maza rozīte Džūkstes lielmežā, netālu no Džūkstes Lancenieku ciema.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 182); 3) grava, aiza. Pamatā ide. *reg-taisns, nolikt taisni, izstiept, uzslīet, virziens, līnija. – “Visas šīs nozīmes saistītas ar semantikas pamatelementu – ‘būt taisnam, izstieptam, uzslīetam.’” (Karulis, II, 131). Šī vārdsakne, iespējams, ir vietvārdos RĒZEKNE, GAROZA, AUGSTROZE (Karulis, II, 131–132).

Roze (ruoze)⁴⁶ – ārēju vai iekšēju brūču infekcijas slimība, kas visbiežāk izpaužas kā ķermeņa ādas iekaisums. Āda kļūst sarkana un spīdīga, sarkanums ātri izplešas. Tradicionāli uzskata, ka medicīnisku līdzekļu pret šo slimību nav. Tā vai nu pāriet pati (vienkāršākos gadījumos), vai arī ārstējama ar tautas līdzekļiem – apvārdošanu un īpašām darbībām. Uz laukiem tuvākā vai tālākā apkaimē joprojām saglabājušies t.s. rozes apvārdotāji jeb novārdotāji.

25776. Esot pavisam trīs deviņas rozes un katra esot dziedējama ar savādiem vārdiem. (LTT)

25774. Šīs rozes gan nekur visas nav uzskaitītas, bet pūšamos vārdos sastopam tomēr deviņas rozes pēc krāsas (baltā, sarkanā, zilā, melnā, dzeltanā, raibā, pelēkā, zaļā, tēranda), deviņas pēc slimajām miesas daļām (smadzeņu, zobu, dzīslu, kaula, stilba, gurna, rokas, galvas, krūšu) un deviņas pēc citām īpašībām (caurā, nāvigā, tekošā, kniešamā, sitamā, mīkstuma, čuskas, ūdens un lapu). (LTT)

25777. Roze ceļas no bišanās. (LTT)

3375. Ja nobīstas, tad vajaga piesaukt savu vārdu, tad nedabūs rozi. (LTT)

25778. Rozi nedrīkst slapināt, tad slimību sadzen iekšā. (LTT)

25781. Ja roze piesitas, tad tai apvelk ar adatas aci apkārt, lai tālāk neplešas. (LTT)

25787. Ja ir roze kājā vai rokā, tad ar sarkanu dziju jāsiens trejdeviņi mezgli. (LTT)

25796. Rozi var glābt, ja paņem aitas melnu vilnu ar visiem sviedriem, zilu papīri un ar baltu krītu saraksta uz zila papīra deviņus krustiņus. Tad vēl pieliek ievu mizas un to visu piesien pie sāpes, tad drīz būs vesela. (LTT)

25794. Mazam puikam kājā iemetusies maldīgā (arī caurā) roze. Neviens dakteris nevarējis rozi izārstēt. Reiz puikas māte aizgājusi pie vienas vecenes un tā pēdīgi rozi izvārdojusi. (LTT)

Rūze juoorstej laikā. Juobrauc da vuordinīkam, da buobeņom. Tys jir ašņa augūņs, izataisa kur meikstuoka vita – rūkuos, kuojuos, ap krystim buobom i pat kryutus. Jei izataisa jira ka nu nūsabeišonys, bet i poša pa sevīm. Cauruo rūze – ka trumu naizoorstej, ka suok augt, palik zyls, par divi dīnys tryukst vaļi i suoc teciet. Tod gryuši izuorstiet. (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006)

Rozes ir ļoti daudz. Ir parastā roze, arī mēra stuldze, vēl negantāka kā roze, ar ziliem puņiem, lielu temperatūru. Uz zila papīra jāvelk trejdeviņi krustiņi. Rozi pats sev nevar izārstēt, tikai citiem. (Anna Dintere, Kurzeme, 2006)

Rudenāji – labības ražas svinības, ko svinēja, “kad jau bija iekulta un izcepta jaunā maize. Tā sevišķi Augšzemē un visā Malienā. Vitebskas Malienā vēl tagadīņ. Citur turpretim Rudenāju svinība notikusi tagadējo Miķeļu vakarā (29.septembrī), kad [...] parasti jau visa labība nokopta.” (KV, I, 149)

25805. Pēc labības nopļaušanas agrāk tikuši svētīti Rudenāju svētki. Kad galds bijis apklāts ar ēdieniem un dzērieniem, tad saimnieks palīdis apakš galda un sacījis: “Vai jūs mani redzat?” Mājnieki atbildējuši: “Neredzat.” Tad saimnieks sacījis: “Dieviņ dod, ka mantas un labuma dēļ jūs šai gadā manis neredzētu!” Tāda saruna atkārtota trīs reizes. Otrreiz saimnieks vēlējies, lai garos rudzos un miežos viņa neredzētu. Trešo reiz sacījis: “Lai Dievs dod, ka es šai gadā neredzētu nekāda ļaunuma!” Pēc šādas sarunas saimnieks izlien no pagaldes un pats pirmais pabauda uzliktos ēdienus un tad dod citiem. /E.Volters, Materiāli, 1890, 75./ (LTT)

25806. Rudenāju laikā aplāja galdū un uzlika tur visādus ēdienus, par visām lietām sieru. Uz grīdas jeb kula uzklāja palagu līdz pašām durvīm un krāsni iesprauda skalu. Tad saimnieks ar mājas ļaudīm sacīja: “Ej, mans Dieviņ, istabā pa baltu paladziņu!” Tad saimnieks ar saimniecī aizgāja uz kūti un apstaigāja visus lopus ar tvāruga bļodu un alus spaini, dziedādami: Aizsviežam zalta zierni/ Aiz sudobra redeļeīšu/ Lai munami kumeļam/ Jēudeņs lase nastuovēj. /E.Volters, Preiļi. Matepiaabi, 1890, 76./ (LTT)

⁴⁶ Nosaukums laikam no tā, ka slimības laikā āda kļūst spilgti sārta kā rozes zieds.

25807. Rudenājos jēma vienu vistu pie kājām un sita to pret pavardu, lai plivinājas. Tad iebāza to maisā un aiznesa uz kūti pie lopiem. Tad ielika to katlā, izvārīja un sāka ēst un dzert. /E.Volters, Preiļi. Materiāli, 1890, 80./ (LTT)

Kā savāda senatnes ticējumu paraša atzīmējama gaiļa kaušana – patiesībā sišana pret kūts sili, rudeni – ap Mārtiņiem, t.i., apkūlību laikā, tā sauktos rudenājos. Pie tam nepieciešami rokās uzvilkt goda cimdus. (Valsts vēsturiskā muzeja krājumi, III, 12)

Ruds – iesarkans, brūngani iesarkans (par matiem, acīm, par zirga u.c. ķermeņa krāsu). – “Ruda – iesarkana, krēpes un aste var būt gaišākas, bet nekad melnas; a) dūkanruda – spalva, krēpes un aste tumši brūnas; b) dzidri ruda – gaiši ruda; c) dūkanruda baltskaris – tumšbrūna spalva, bet krēpes, aste un vēzišu skaras baltganas.” (Zirga pase, 11)

*Rudas bites, mellas bites
Krit pie mana vainadziņa;
Sīvas tautas, lēnas tautas
Jāja mani lūkoties.
Sīvajāmi atsacīju,
Ar lēnāmi saderēju.
LD 10589*

*Es pazinu to puisīti,
Kas kuls savu ligaviņu:
Sārti vaigi, rudas acis,
Pasarkani matu gali.
LD 9831*

Rūkains, rūkans – 1) melns ar dzeltenām svītrām (par krāsu). – “Saldi šņāca zem rūkainās seģenes aizgorē.” (Piķis Adatiņš, 2004); 2) sarkanīgs. – “Rūkans debesis.”; 3) spalvainš. – “Ar rūkainām kājām.” (Fennels, 1988, 78); “Šauras, stipras, rūkainas krūtis.” (Fennels, 1989, 100)

Rukata, ruka – vadmalas velšanas aizgādne, gars. – “Pie mums pēc vecas māņticības parasts [...] sūtīt bērnus kaimiņos pēc rukatas: lai vadmala ātri rūk un labi veļas.” (Janševskis, III, 119)

31484. Kad veļ vadmalu un kad tā neveļas, tad saka, ka jāiet uz kaimiņiem atnest rukumu jeb rukatu, lai labāki darbs veiktos. Rukums laikam domāts kā labs gars. (LTT)

31486. Senāk, kad paši vadmalu vēluši, tad saimniece raidījusi meitu rukas nest. Sūtījusi arvien tādu meitu, kas nezinājusi, kas tā ruka tāda ir. Kaimiņiene ielikusi maisā runci un iedevusi meitai, lai nes mājā. Mājā meita iesviedusi ruku baļļā, lai vadmala labāki veļoties. (LTT)

Rūkūzis – zivju zāvējamais aprikojums. – “Reņģes caur acīm uzver uz akstēm un liek rūkūzī, kas ir izrakta bedre zemē. Apakšā saber skaidas, čiekurus, uzliek koka vāku virsū un rūcina.” (Ausma Brence, Kurzeme, 2008)

Rūkūzis ir zemē izrakta bedre, apakšā iekurs, apkārt tādas listes, kurās sasprauda rūcināmo materiālu. Pārklāja pāri, kad uguns bija izkurējiesies un palikušas tikai ogles, slapju drēbi vai kaut ko tamlidzīgu. Rūkūzī rūcināja ne tikai mencas, bet arī butes, zušus. (Anna Trupa, Rīga, 2008)

Rūķināt, rūķenāt, rūcināt – kūpināt, kvēpināt. – “Rūcinājām reņģes.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Tos maģos mencēnus rūcināja tai rūkūzī.” (Anna Trupa, Rīga, 2008); “Viss kas bij rūķināts.” (Martins Sakuth, Zviedrija, 2007). Sk. arī Rūkūzis.

Rūķis I – 1) labais gars, kas palīdz cilvēkiem tikt galā ar sarežģītiem, brīžiem nepaveicamiem darbiem; divdabīgs gars. – “Atdevis to darbu rūķīšiem, kas lielā pulkā sanākuši un cauru nakti rūpīgi strādājuši.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 186); 2) čakls, strādīgs cilvēks. Darb.v. ‘rūķēt’ – 1) centīgi, nenogurstoši strādāt, darboties. – “Tu, cilvēks, ja esi piepūlējies, pierūķējies pa dienu, vismaz nakti vari gulēt mierīgi un bez bēdu.” (Janševskis, 1981, II, 305); “Ko tad nu māju saimniece

ar saviem lopīņiem vien izdaris, lai arī jo rūkēdamās.” (Siliņš, 1888, 34); 2) rūpīgi, ar apdomu novietot, nolikt. – “Vecenīte savas mantas norūkējuse, ka nekas nestāv nevietā.” (RLB ZK, 1914, 70). Īp.v. ‘rūkīgs’ – čakls. – “Liekas, te bijuši labi iedzīvojušies un rūkīgi saimnieki.” (Janševskis, 1981, I, 148); “Visi kaltenieki⁴⁷ rūkīgi cilvēki, cenšas cits par citu labāk savu dzīvi iekārtot.” (Veldre, 1939, 48); “Skatres ciema ļaudis ir visai rūkīgi zemes kopēji.” (Veldre, 1938, 52); “Ir pašam rūkīgākajam saimniecīņam grūti uz priekšu kulties.” (Siliņš, 1888, 58)

17406. Lielgalvi esot velna jeb rūkīšu pārmainīti bērni, kas esot ielikti isto bērnu vietā. (LTT)

23862. Ja cilvēkam ir tievi un gari pirksti, tad tas ir vieglas dzīves dzīvotājs; ja pirksti ir īsi un resni, tad ir zemes rūkīš. (LTT)

Rūkīš II – 1) namiņš; 2) agrāk kamīnveida mūra padziļinājums dzīvojamā telpā vai piedarbā, kur rudens un ziemas vakaros kūra uguni telpas apgaismošanai, gan daļēji arī siltumam. – “Rūkī lietojot, virs pamūra zem dūmu uztvērēja dedzināta sveķota sausa malka apgaismes nolūkos.” (Brīvdabas muzejs, 131); “Mūsu jaunajā istabā gan arī pēc vecas parašas vēl iemūrēja rūkī, bet reti to kad kurinam.” (Janševskis, 1981, II, 80); “Kurinot tikai rūkī, dūmu tur gan tad esot dieva svētība un redze neesot nekāda labā.” (Janševskis, 1981, I, 80); “Sēdēt piedarba kaktā uz rūķa sliekšni un uzlūkot, ka no rūķa neizkrit kāda oglīte.” (Janševskis, 1981, II, 176)

– Kas tas par rūkī, saimniek, par ko jūs runājat? [...]

– Ačē, – saimnieks teica, rādīdams uz nelielu iedobumu kādas sienas mūra daļā. Tālāk viņš izskaidroja, ka šai iedobumā ziemas un rudens vakaros kurinot sveķainu celmu gabalus vai citu sausu malku un šas uguns gaismā mājnieki tad vakarojot: sievieši un vīrieši strādājot katrī savus rokdarbus, bet bērni mācoties grāmatu [...]. Dūmu trūbas tur nav, tie nāk visi istabā, un tālab arī sienas un griesti jāberž. Griestos gan ir, rau, lūks ar aizšaujamo, tomēr dūmi necik tur ārā neiet un sala laikā nāk tik aukstums iekšā. (Janševskis, III, 156)

Rumbene, rumbainīca, rumbenīca – cepure. – “Vīrs ar rumbainīcu galvā.” (Milenbahs, III, 558); “Beidzot Tenis atrada šo saimnieka melno rumbenīcu, vēja appūstu augšpēdu.” (Celms, 22)

Rumulas, rumules, rumulēšana – 1) pavasara atmodas rituāli un darbības – savstarpēja laistišanās ar ūdeni, kad pirmo reizi dzina lopus ganos, uzsāka zemes aparšanu vai pēc mēslu talkas; pirmās ganu dienas svinēšana. – “Pirmās ganu dienas vakarā, pēc liešanās, svin īpašu svētku – rumules.” (Ligers, 140); “Vakarā, kad gotiņas bija piesietas kūtī, starp darbiniekiem sākās rumulēšanās.” (Mūsu Malnava, 369); “Beidzot rumules ir norumulētas, vakariņas paēstas, prāti norimuši.” (Kreicers, 1960, 11); 2) pirmās ganu dienas svētku ēdiens. – “Gatavo zināmu ēdienu – rumules – bieži arī ar olām, ko tad sauc arī par rumuļu putru.” (Ligers, 140). Darb.v. rumulēt, rumelēt’ – apliet ar ūdeni ganus, kas atgriežas mājās pēc pirmās ganu reizes pavasara sezonā, arī apliet ar ūdeni arāju, kas uzaris vai taisās uzart pirmo pavasara tīrumu u.tml. – “Lopus pirmo reiz ganos laižot, rumulējas.” (Lapiņš, 1936, 18); “Arī kāpostus štādot, mēdz rumulēties.” (Ligers, 132). Aizguvums, kura pamatā igauņu vai libiešu ‘rumal’ – dumjš, mulķīgs.

8586. Kad lopī pirmo reizi izlaisti ganos, kas sadzen mājā, visi mājnieki un gani rumulējas, lai govīs to gažu dod daudz piena. Pēc rumulēm saimniece dod visiem vāritas olas, lai govīs vasaru ir pieēdušas apaļas kā olas. (LTT)

1050. Kad pavasarī pirmo reiz iet art, tad rumulē zirgus un pašus arājus, lai nesnaužot. (LTT)

⁴⁷ Kaltenieki – Kaltenes ciema iedzīvotāji.

Runiņa, rūniņa – labības stats. – “Rudzi jau nopļauti, – runiņas vien redz uz lauka.”; “Atlaidos pie rudzu runiņas un skatījos pār bērzu galotnēm uz augšu.” (Milenbahs, III, 562); “Pirmajos gados plēsumā padevās vareni rudzi. Rūniņas tādas, ka pilns mēness, pa gaisu ritēdams, uz viena cekula atpūtās, pirms ritēja tālāk.” (Pelēcis, 289)

*Jumīts bēdza runiņā,
No runiņas gubiņā,
No gubiņas klētiņā,
No klētiņas apcirkni.
LD 28531*

Runkains, runkainis, runkots (runkuots) – krokots, krunkots (parasti par apģērba gabalu).

*Viena pate mātes meita,
Laba vien gribētāja:
Baltas putras ēdājiņa,
Runkainišu nesātāja.
LD 3324*

Runģis, runķis, luņģis, luņģis – latviešu folklorā – mantnesis pūķis, mājas gars. – “Pūķus dažreiz arī saucot par rudzu runģišiem vai [...] rudzu luņģišiem.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 48); “Kādās mājās dzīvoja saimnieks, kas paslepšus savā klēti bij barojis rudzu luņģīti.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 145); “Vakaros saimnieks ienesis luņģišiem trijos bunduļos barību.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 144)

5863. Mūsu zemes dieviņi un Mājas kungi ir gan zināmi. Tur nāk ķēmi un runģiši, raganas un laumas tos neticīgus dien' un nakti. /J.Lange, Katechismus, 1773./ (LTT)

Rūsa I, rūse – zibens atblāzma mākoņos bez pērkonā; bula zibens. – “Kritošas zvaigznes (meteori), gaisa rūsa utt. pie latviešiem nav nekas cits kā pūķi, kuri nes mantas.” (DL, 1891, 95); “Rūsa, kā latvieši to sauc, nav nekas citādi kā atspīdums no tāla zibiņa.” (Stenders, 1988, 131); “Ja laiks kļūst spiedīgs, ja redz rūsu plātāmius [...], lopi ar steigu jādzen mājās.” (Draviņš, 192); “Ar joni nāk Vasarsvētki, baltās naktis un agrā rūsa.” (Ābele, 1999, 47); “Rūsa zemniekiem nepatika, bērni bijās no viņas.” (Jurgens, 160); “Negaisis bija pierimis, logu vitražas vairs neizgaismoja rūsas uzplaisnījumi.” (Holcmane, 70). Pamatā ide. *reudh-: *rūd̥h- sarkans, rūsgans. Vārda 'rūsa' atšķirīgās nozīmes, t.i., gan 'gaismas parādība', gan 'savienojumu kārtā uz dzelzs virsmas', gan 'augu slimība', veidojas no saistības ar rūsgano, sarkanīgo krāsu (Karulis, II, 139).

26070. Kad rūsa plātās, tad sēnes aug. (LTT)

26078. Ļaudis tic, ka labības rūsa ceļoties no bula zibeņiem, ko arī sauc par rūsu. /Latviešu Avīzes, 1823. 38./ (LTT)

*Kādēļ mans vainadziņš
Rūsi meta galviņā?
Vai tādēļ rūsi meta,
Ka nelietis lūkojās.
LD 6094,1*

Rūsa II, rūsis – 1) stirpa, kaudze, guba; aplāta bedre sakņaugu glabāšanai. – “Tādu rūsu sūdu nokrāvis.” (Milenbahs, III, 572); “Kartupeļus uzglabā pagrabos, bedrēs, rūsās, pēdējās kartupeļus iepriekš aplāj salmiem un tad ar zemi, lai tos aizsargātu no sala.” (KV, II, 1646); “/Kartupeļus/ noglabā turpat uz lauka rūsā (bātē).” (Lapiņš, 1936, 188); 2) gruzi, saslaucas, netīrumi, atkritumi, kas sabērti kaudzē. – “Kur amatnieks strādā, tur rūsas bez gala.” (Milenbahs, III, 572). Vārds ir tās pašas

cilmes kā 'raust', t.i., 'rusa' sākotnējā nozīme – saraušums (kaudze) vai rakums (bedre) (Karulis, II, 139).

10442. Jaunas meitas nedrīkst žagaru rūsu jeb malkas bruģi pie citiem mēsliem bērt, jo tad tās tikmēr neizprecē, kamēr rūsa nav satrūdējusi. (LTT)

Ja iet uz zveju un grib vilkt brangu lomu, tad tikls jāizkvēpina ar tādiem dūmiem, kur dedzinātas vecas ādas tupeles, kauli, ragi un šāda tāda rūsa. (DL, 1892, 108)

Ja gavēņu piektdienās kāds mājās bij vedis žagarus, tad Lielajā piektdienā sagramstīja rūsu (roidu) un žagarus un tos aiznesa uz mežu – tad čūskas nenākt mājās. (DL, 1892, 67)

Rūsgans, rūsans, rūšans, rūšains, rūšens – brūngans, sarkanīgs, ruds (par krāsu). – “Iznācis [...] liels, melns vīrišķis rūšanā mēteli.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 229); “Tikai augstu sasukātie mati, kupli un rūsgani, pauž viņā mītošo spēku un nemieru.” (Balandnieki, 339); “Vietām rēgojas kaili, rūsgani pauguri.” (Balandnieki, 66); “Ziemā /zirgs/ saņēma vāju uzturu, tāpēc gandrīz līdz Jāņiem viņam bija izspūrusi vecā spalva, uz muguras pavisam rūsgana.” (Balandnieki, 308)

383. Melnas aitas cērp vecā mēnesī, tad tās nepaliek rūsganas. (LTT)

Rusls, ruslains, ruslans – 1) brūngani sārti pelēks (par krāsu). – “Lapu koki, atstādami savu līdzšinējo zaļumu, metušies citās plaukās – dzeltenā, ruslanā, rudā un sarkanā.” (Janševskis, II, 286); “Auguši kvieši labi, un vārpas metas jau ruslas.” (Janševskis, 1994, II, 207); “Ģērbies viņš bija tumši ruslā, jau stipri nēsātā pūsmēteli.” (Janševskis, IV, 211); “Cauņādu ziemeņi galvā, siltus zābakus kājās un ruslu puskažoku mugurā.” (Janševskis, I, 152); “Varenie, tumšruslie mati bija atlaisti vaļam.” (Janševskis, 1983, II, 331); “Mati abām rusli un kupli.” (Janševskis, 1979, 68); “Jūsu reti skaistie sirmie mati, ar īpašām ziedēm krāsoti, kļūs maranoti rusli.” (Zariņš, 50); 2) nobrūnināts, apcepies (par ēdienu). – “Met gabalu sviesta kastrolī, lai staipans un rusls paliek.” (Zariņš, 190). Radn. vārdiem ‘rūsgans’, ‘rūsa’.

Rustot (rustuot), rustēt – 1) krāsot ar alkšņa mizām brūnganu. – “Pie kuplajiem, purva rāvā melnotajiem muduraiņiem Aline pievilka sūnās rustotu, viduklim cieši piegulošu [...] jaku.” (Leimane, 1990, 62); 2) miecēt. – “Nodzen ādai vilnu, lai var likt rustēt.” (Milenbahs, III, 564). Lietv. ‘rusts, rusti’ – brūngana krāsa. – “Brūnu krāsoja melnmeža alkšņu mizās, kuras samizotas par rustiem sauca.” (DL, 1893, 59). Lietv. ‘ruste’ – “dažādu zaļu maisījums, kurā iepriekš iemērc krāsojamo gabalu” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 386); “Brūnsarkanu krāsoja ar rusti, ko pagatavoja no elkšņu mizām.” (Jurgens, 23); “Mūsu cēsīnieces /alkšņu mizu/ plaš(i) iecienī pēc rustes jeb zeltenas pēves, ar ko bābas un meitas, un zeltenītes savus priekšautus norustē, tas ir, zeltenus pērvē.” (Latviešu ārste, 152)

SPĀRU SVĒTKI

S

Sabāznis, sabāzne – maisiņš. – “Viņš sadabūja diplomu, ievietoja to kabatā nēsājamā ādas sabāznī.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 40); “Ceļa vīrs [...] pazaudējis savu pārtikas sabāznīti.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 58)

Sacirties uz deviņi – pilnā gatavībā kaut ko darīt; saposties. – “Palika mājās, sacirties uz deviņi!” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 159). Sk. arī *Deviņi*.

Sāda – ciems.

Parasti šis būdas skaita pie Nidas, tomēr viņām ir arī atsevišķs kopības apzīmējums: Brustu ciems. To man apstiprināja pašā Brustu ciemā Vilišu mājas saimnieks Trankalis, ciema vietā sacidams sāda. Kad vēlreiz pārjautāju, vai esmu pareizi dzirdējis, tad /saimnieks/ teica: Nidas sāda, Brustu sāda, Papes sāda, un es pārlicinājos, ka sāda ir tas pats, kas ciems. (Veldre, 1938, 20)

Sadums – osta, piestātne zvejas laivām. – “Pēcpusdienās, kad /zvejnieki/ nāk malā, tad sadums ir ļaužu pilns kā tīrgus.” (Veldre, 1939, 79). Aizgūts no lībiešu valodas.

Sādža – ciems. – “Myglānu sādžā bie tava dzimtiņa.” (Reķēna, II, 324); “Viņš izpildīja sādžas vecākā amatu.” (Kursītis, 1994, 15); “Sādžu sadalīšana viensētās [...] straujāk stimulēja tieši Latgales lauku progresu.” (Kursītis, 1994, 93). Vārds aizgūts no lietuviešu val. (Karulis, II, 141).

14217. Ja no kādas sādžas ved prom meitu, tad pa to ceļu jāmet ar pirts slotu; tad drīzi izvedīs visas palikušās. (LTT)

32995. Ja vilki meklē barību sādžu vai pilsētu tuvumā, tad gaidāms bads jeb dārgi laiki. (LTT)

Saēst miltos – fiziski iznīcināt. – “Velns nāk ar trijām galvām uz kūti un domā saēst Krišu miltos.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 40)

Sagša, sk. *Seģene*.

Saiet lielajā; saiet lielajā pienā – saka par kādu, kas ir lielās dusmās vai ļoti aizkaitināts. – “Jancis šodien lielajā pienā!” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 144)

Saiet matos; būt matos – strīdēties. – “Tagad it īpaši viņš vairīsies, labi zinādam, ka esam matos.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 40)

Sailgt – sabūt kopā vai sabūt kur ilgāku laiku. – “Tad jau es arī netikšu vairs projām un man nāksies sailgt šē visu mūžu!” (Janševskis, 1981, II, 422)

Saimot (saimuot) – saimniekot (J.Alunāna jaunvārds). – “Neesot bijusi laba saimniece saimodama.” (Zvaigznīte, 70). Lietv. 'saimošana' (saimuošana), 'saimēšana' – saimniekošana. – “Visas pagasta saimšanas naudas stāvēja muižu pārvaldišanas ziņā.” (Kaudzīte, 1989, 29); “Izbijušies un ar žēlumu uzskatīja veco, nocirsto koku [...], un sirdī neparedzēja nekā laba no Gusta saimēšanas.” (Apsīšu Jēkabs, 420); “Dažs kalps esot šovasar vairāk /siera/ dabūjis kā šis, un to saucot par saimšanu.” (Zvaigznīte, 51); “Liz, [...] es ar tavu saimšanu esmu gluži mierā.” (Zvaigznīte, 51)

Saiva, saive – 1) steļļu jeb aužamo stāvu sastāvdaļa – spole. – “Saivas taisija no pliedera atvasām, kurām serdi izdūra.” (Milenbahs, III, 638); “Saivas pietina zēni un meitenes.” (Upīts, 15); “Vakaros vecā audēja spolēja saivas rītdienas audumam.” (Vecās māmulīņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 5); “Grieta lika šautuvē jaunu saivi.” (Balandnieki, 358); “Vārpstā palikusi puspīetīta saiva.” (Upīts, 1987, 45); 2) tiklu sienamais rīks. – “Tikla sienamajai adatai saivai, šautuvai [...], kas ir līdz 30 cm gara, ir deguns, mēle, otrā galā – divas kājas.” (Bilenšteins, 2007, 345). Iespējams, pamatā ir ide. *kēi- iekustināt, kustēties (Karulis, II, 144).

*Jāņa sieva saģšas auda
Pašā Jāņu vakarāi;
Pats Jānītis saivas tina
Smalkā lazdu krūmiņā.
LD 32976*

*Jāņa sieva zīdu aude,
Paparksnēs sēdēdama;
Pats Jānītis saivas tina,
Zelta krēslā sēdēdams.
Tdz 54035*

*Celies, māsiņa,
Cel mani līdz;
Tu audi divieļus,
Es tīšu saives;
Tu iesi tautās,
Es panākstos.
LD 6819*

Sajūtība, sajūtība – jūtība, jūtīgums, sajūtas, izjūtas. – “Krustiņš apbrīvoja Jēkaba sajūtību, kurš nakti pirms mātes miršanas noredzēja sapni.” (Milenbahs, III, 641); “Otrie vispārējie dziesmu svētki [...] 1880.gada vasarā pacēla tautas sajūtību jo augstu, un skolotāju kārtā [...] bij šās sajūtības vadītāja.” (Atziņas, I, 113). Īpv. 'sajūtīgs, sajūtīgs' – jūtīgs, jūtošs. – “Tik brīnišķīgi sajūtīgs.” (Milenbahs, III, 641)

Sakāda – 1) zirga iejūga saku āda; kaut kas sīkst, ciets. – “Īstens skopulis, sīkst kā sakāda!” (Apsīšu Jēkabs, 167); 2) vājš, izkāmejis cilvēks vai lops, kam “it kā āda pār kauliem pārstiepta” (Milenbahs, III, 647).

Sakas – 1) iejūga daļa, uzmaucama zirgam ap kaklu. – “Abus kokus, kas pieguļ zirga kaklu polsterim un pie kuriem piestiprina streņģes, sauc par sakām.” (Bilenšteins, 2007, 280); “Pie sakām piestiprina zirga loku un ratu ilksis.” (Bērziņa-Baltiņa, Bičolis, 675); 2) titavas. – “Vissenāko titavu formu ir minējis Mancelis ar nosaukumu “sakas”” (Bilenšteins, 2007, 141); “Par sakām sauc saku veida žubura koku vārpstēm vērpto dziju notišanai.” (Milenbahs, III, 645); 3) jūgs, slogs. – “Lai man nezin kādas sakas liek kaklā – es dzīvošu!” (Milenbahs, III, 645)

18656. Ja aizgrieztu maizi pie donas atstāj, tad zirgam sakas kaklu berž. (LTT)

34974. Kad jaunam zirgam mauc pirmo reizi sakas zemē, tad nomet maizes kumosu zemē, lai zirgs ierod turēt galvu uz leju, kad viņam sakas mauc nost. (LTT)

3833. Saimniece, kas grib, lai viņai būtu daudz sviesta, lai izgērbjas vienā kreklā, atlaiž matus, uzmauc zirga sakas, pie valgiem lai piesien slauceni un tad lai skrien pa ganībām, tad atpakaļ kūti un tur noņem sakas ar slauceni. (LTT)

3874. Kad buris skrienot no mājas, tad tas ačgārnī izlienot caur zirga sakām. Kad tas esot caur sakām izlīdis, tad uzreiz pazūdot — aizskrienot. Kad tas uz rita pusi atkal mājā ieskrienot, tad atkal lienot caur sakām, lai paliktu par cilvēku. Ja nu kāds sakas esot aiznesis, tad buris nevarot atpakaļ tikt un tam esot beigās jāmirstot. (LTT)

6047. Ja grib nodzīt drudzis, tad tam, kuram ir drudzis, jāliek zirga sakas kaklā un jārādās citiem cilvēkiem: tad tiem, kas smejas, drudzis pielip, bet pašu drudzis atstāj. (LTT)

Sakrēsla – mijkrēslis. – “Viņš pārjāja tikai vakara sakrēslā.” (Janševskis, II, 64); “Vakarā viņi gāja līdz pat sakrēslai, tādēļ ka pa vakara vēsumu bija patīkamāka iešana nekā karstā vasaras dienā.” (Janševskis, 1981, I, 67); “Vakara sakrēslā atbraucēji un kaimiņi sapulcējās [...] pagalmā.” (Janševskis, 1981, II, 416); “Sakrēsla gaismā.” (Milenbahs, III, 655). Darb. v. ‘sakrēsloties’ (sakrēslooties) – tuvoties tumsai, pakāpeniski satumst.

Sakta – pie tautastērpa piespraužama rota. – “Pamatā ide. *seg- spraupt, piekārt, aizskart, no kā latv. ‘segt’ [...] Etimoloģiski vārds būtu jāraksta ar -g-.” (Karulis, II, 146). Kaut arī saktas pamatuzdevums bija praktisks – saturēt kopā vai nu villaines stūrus, vai krekla izgriezumu, tai bija arī svarīgas maģiskas funkcijas. Apaļas formas sakta bija saules simbolisks atveids, kam īpaši vasaras saulgriežos Jaņos, bet arī kāzās bija svarīga aizsargājoša un auglību veicinoša loma. Sakta (īpaši apaļas formas) ietvēra sievišķuma principu. Saktas vienmēr bija izrotātas ar ģeometrisku ornamentu, kuram bija gan aizsargājošā, gan dekoratīvā funkcija.

/Lielvārdes tautastērpa/ drusku zemāki kreklā bija “iesegtas” gan viena, gan divas, gan trīs saktas. Arī villainē tapa “segta” saktas, kuras saturēja kopā villaines malas. Saktas bija sudraba, dažas zirga pakava lielumā, dažas daudz mazākas; viņas tapa liktas dažreiz cita citas vidū, mazākās iekš lielākām. “Garenām” saktām bij trīs sudraba pakariņi (pie saktas pieķēdēti klambariņi); “apaļām” saktām bija sešas sarkanās pumpas sudraba dobumiņos; “mazās” saktiņas bij līdzenas, bez pakariņiem un pumpām. (DL, 1894, 108)

Priekšā sasprauda kreklus ar saktām: no augšas mazu, tad arvien lielākas un virsū itin liela, tad nāca uz apakšu atkal arvien mazākas saktas. Lielo saktu /Nīcā/ sauca par kauseni. Kausenes īpaši bijušas dārgas: “cik burbuļu, tik rubuļu”. (Austrums, 1891, I, 234)

Saktas valkātas vienmēr spodrinātas, saru slotiņu kuļot ziepju putās; sprautas drēbē pa vairākām reizē, dažāda lieluma. Tagad sudrabā un kalumā visvērtīgākās tās saktas, kas uzglabājušās vēl no 18.gadu simteņa. (Latvju raksti, I, Alšvanga, 40)

Kreklis ar kuplām piedurknēm zibošā baltumā, tumšajā ņieburīnā iesprausta uz krūtīm spoži noberzta sakta un uz rokas uzmešta pelēka villaine tumšrudām malām. (Janševskis, 1994, I, 5)

*Lai me, laime tai meitai,
Kas piedzima saulītē,
Tai Laimiņa saktas lēja,
Sudrabā mērcēdama.
LD 1176,5*

*Jāņa sievai liela sakta
Izgaist Jāņa vakarā;
Noriet saule meklējot,
Uzlec saule atrodot.
LD 32978*

*Kas spīdēja, kas vizēja
Paparīšu krūmiņā?
Jāņa sievas zelta sakta,
Tā spīdēja, tā vizēja.
LD 33009*

*Kalējs kala debesis,
Ogles bira Daugavā:
Saules meitas saktu kala,
Dieva dēla zobentiņu.
LD 33728*

Salaist matos – sastrīdināt. – “Kaimiņus sakaitina un draugus salaiž matos.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 83)

Salns, salnis – 1) parasti attiecībā uz zirgu vai govī, kuriem noteiktas krāsas pamatam (bērs, melns u.c.) piejaukta samērā daudz baltā krāsa. – “Bērai, rudai spalvai piejauktas klāt baltas spalvas; a) salnbēra – bēra ar baltām spalvām; b) salnruda – ruda ar baltām spalvām.” (Zirga pase, 11); “Tumsā gremoja viena salna un viena lauka govš.” (Upīts, 114); 2) sirms, pelēcīgs. – “Egļu stumbri nosarmojuši gluži salni.” (Upīts, 58)

Salta lielība – tukša lielīšanās bez reāla seguma. – “Ak tu tavu saltu lielību! – negribējās vairs klausīties.” (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964, 27)

Salube, salupe – vatēts apmetnis ar lielu apkakli, bez piedurknēm; pūsmēteli, arī villaine, kas bija pārmetama pār pleciem. – “Plecos tai bij melna zīda salube.” (Brigadere, 101); “Uzmaukusēs siltu salubi.” (Janševskis, 1981, II, 51)

*Blusa gāja ar circeni
Dancot mazo eņģelīti:
Circenim zīdes svārki,
Blusai melna salubīte.
LD 2724,4*

*Ciercenim sievu veda,
Blusa leca vedībās;
Ciercenim kaula kažoks,
Blusē brūna salupīte.
LD 2728-4*

Samaņa, samanība – prāts, saprašana, saprāts, jēga, apjēga. – “Viņai te būs jāpieliek visa sava samanība.” (Leimane, 1990, 52); “Iedams blakus Audulai, Degis jutās it kā zaudējis samanību starp sapni un nomodu.” (Leimane, 1946, 32). Darb.v. ‘samanīt’ – sajust, aptvert. – “Viņi taču jau samanījuši un ticējuši dvēseles nemirstību.” (Šulcs, 1832, 35). Īp.v. ‘samanīgs’ – balstīts uz saprašanu, prātu, prātīgs. – “Kam samanīga sirds, to sauc par gudru.” (LTMSP, 418); “Tas bij ļoti samanīgs, gudrs un sirdīgs vīrs, kas uz kādiem 30 gadiem šē valdīja.” (Šulcs, 1832, 21); “Tā meita samanīgā prātā.” (Janševskis, 1994, II, 232); “Samanīgi un isi tos atraidīja.” (Barons, I, 96)

Sāmats, sāmats – žoga koki, ko ieliek starp diviem stabiem gulēniski; guļkokki; guļkoku žogs. – “Sāmats – kritiņu žogs.” (Milenbahs, III, 803); “Ielas abās pusēs, aiz zedēņu vai sāmata žoga, izklaidus stāv arteļnieku mājeles.” (Jākobsons, 214); “Kad uznāca īstais saltums, tad brāļi sacirta malkā un nodedzināja savu sāmata žogu.” (Jākobsons, 261)

Samdit – 1) sagādāt, iegūt, aizņemties, patapināt. – “Samdit naudu.” (Milenbahs, III, 682); “Kam nebija zirga, samdīja.” (Pētersons, 102); 2) samaksāt, algot. – “Šovasar būs jāsamda daudz cilvēku.” (Milenbahs, III, 682)

Samedot (sameduot) – saldīnāt. – “Mātei bija lielas pūles, kamēr samedoja dēlam rūgto patiesību.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 154)

*Bāliņ, tava kviešu maize
Apīnīšu rūgtumiņu;
Tautiņās auzu maize
Kā ar medu samedota.
LD 19196,1*

*Ne tādēļ projām iešu,
Ka seģene padusē;
Lai nes talkas māmuliņe
Samedoīu alutiņu.
LD 26305,1*

Sapratība – sajēgšana, sajēga. – “Zēns tūdaļ nomanīja, ka briesmīgajam vīram ļoti maz sapratības.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, III daļa, 2.puse, 96)

Sarinkts I – 1) savākt, saubagot. – “Tā runādams, tu katrā sādžā sarinksi [...] pilnas tarbas.” (Janševskis, I, 285); 2) sagrābt klēpjos. – “Jāsarink auzas.” (Milenbahs, III, 717); 3) savelt, savākt kopā. – “Sarinkts aves.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 442); “Lai sarinkst, saka kādu darbu ātri un veikli padarot vai ko nosviežot zemē.” (DL, 1894, 75)

Sarinkts II – 1) saritināt, sagriezt gredzenā; saliekt, salocīt; sagumt. – “Guļ sarincis kā dieva ausī”; “Ko nu tupi kā sarincis.” = no aukstuma sarāvies, sastindzis; “Vārna aukstumā sarinkusi ragā.” (Milenbahs, III, 717); 2) sarauties. – “Viņš stāv tā kā dieva kociņš sarincis.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 442); 3) apsirgt.

Sarkaņi, sarkani, sarkanes, sarkanēji – īpašs apzīmējums, nosaukums sarkanas nokrāsas vakara un rīta mākoņiem. Tautā uzskatīja, ka sarkaņi nozīmē laika apstākļu maiņu. – “Sarkanis daģūt pret lelym viejim i vaidim.⁴⁸” (Anna Rancāne, Latgale, 2006); 2) augs, kuru izmantoja krāsošanā, saukts arī par raudeni (*‘origanum vulgare’*). – “Sarkana krāsa senāk taisīta nevien no maranām, bet arī no sarkanēm.” (Šmits, 1937, 103)

26230. Ja vakarā deg sarkaņi, tad ritā būs labs laiks. (LTT)

19379. Šūvokar sarkaņi daģ, byus leits. (LTT)

26231. Kad vakarā nodeģ sarkanēji, būs laika maiņa. (“Nodeģ sarkanēji” – sarkani mākoņi vakarā.) (LTT)

19429. Ziemā, kad sarkaņi deg pretīm mākoņiem, tad būs sniegs un putenis. (LTT)

34341. Ja ziemā riti bieži sarkani, tad vasarā gaidāms vējains un auksts laiks; ja vakari sarkani, tad vasarā būs mērens laiks. (LTT)

Sarkanēm krāsotus dzīparus mēdza pakārt saulē priekš ietecēšanās; madarās krāsotus turpretim izkāra tik rītos priekš saules lēkta, kad vēl bij rasa, tādēļ ka šie saulē izlikti plūk. (Šmits, 1937, 104)

*Sarkanīte, madariņa,
Pašas divi ietaliņas;
Viena koda⁴⁹ saulītē,
Otra rīta rasiņā.
LD 7138*

Sarks, sarķis – sarkanbrūnas krāsas (parasti par zirgu vai govī); sarkanīgs, sārts. – “Nekad tādas mūsu mežos nebiju redzējuse, mums visiem vai nu zales, vai sarķes.” (Janševskis, 1981, II, 251); “Sarkanbrūnu /govi/ sauc par sarķi.” (Ligers, 136); “Sevišķi kāda prāva tumšsarķe gotena.” (Janševskis, 1983, II, 13)

*Ieraudzīju, vien pazīnu,
Kura bārģa mātes meita:
Sarki vaigi, mēllas acis,
Šķiltin šķīla valodiņu.
LD 11156,1*

Sārts – 1) malkas krāvums dedzināšanai. – “Varens sārts, kura apakšā bij nokrauti septiņi sveķaini celmi.” (Migla, Rūmnieks, 111); “Vilks palien zem sārta un noguļas, lācis uzkāpj kokā un skatās.” (LTTP, I, 223); 2) ugunskurs. – “Sacirta mežā sausas priedītes, sanesa malku, uzkrāva akmenim sārta [...]. Pēc maza brīža sārts jau apvijās plivošām liesmām.” (Upīts, 1984, I–II, 213); “Uzliesmo lielais sārts.” (Mūsu Malnava, 354); “Izspārdīja sārta, nomina aizdūmojušās pagales.” (Upīts, 1984, I–II, 286); “Nebijis vairs sārts istabā uz klona jākur.” (Pelēcis, 1993, 79). Vārds ir

⁴⁸ Vaidi – kari.

⁴⁹ Šeit: krāsoja.

tās pašas cilmes kā 'sērt' – kraut labību kaltēšanai rījā, kam pamatā ide. *ser- sarin-dot, sasaistīt (Karulis, II, 157; 173).

4996. Priekš kādiem gadiem mēdza nokautos barokļus svilināt uz malkas sārta. To izdarīja šādi: sasēja nokautajam baroklim kājas pa pārim, izbāza vidū labi pagaru bomi. Šo bomi nu ņēma divi puīši uz pleciem un turēja virs uguns, vienādi grozīdami, lai spalvas viscaur nosviltu. Bomi nu ņēma tāds, kam bija mugurā kuprs vai arī kam mugura sāpēja, un braucija to pār muguru, lai tā paliktu vesela. Pēc tam bomi nolika uz sētu, lai nākošu gadu būtu tik augsts baroklis. (LTT)

Sarūkties – sabārties, sastrīdēties. – “Meitiņ, to laulībā sauc par mazu sarūkšanos, un tādas lietas nav klāstāmas svešām ausīm.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 267)

Sarumbēties, sarumbēt – sadzīt, saaugt. – “Atskrien ar tādām zālēm, kas tūdaļ kaklu sarumbēja un sadziedēja.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 963); “Kaulu sadragājumi var saaugt un sarumbēties.” (Milenbahs, III, 723); “Dažas nedēļas viņam tad nācās pavadīt mierā un bezdarbībā, līdz lūzums sarumbējās un sarepēja.” (Janševskis, 1979, 33)

13226. Pārlauztu pantu nosien visapkārt ar skalīņiem un lej aukstu ūdeni virsū, dzer iekšā griezuma zāles un sakasītu varu. Varš noiet līdz lūzumam, kurš tad to savelk (sarumb). (LTT)

Saru pēršana, saru dzišana – agrāk īpašs maza bērna dziedināšanas rituāls, ko veica izkurinātā pirtī. – “Viņa prata zīdainim no muguras nodzīt sarus, ieguldot bērnu lupatā, kurā iesmērētas mieles (raugs).” (Vaivods, 25); “Sievas vīstīja mazuli, mazgāja un, pakrastes pirti kurušas, izpēra sarus.” (Kalniņš, 1977, 21)

26256. Lai meitenes augtu smukas, tad tām perot sarus. Tās apsmērējot ar mīklu, karstā pirtī sautējot un ar slotu perot. (LTT)

Kad bērns guļ nemierīgi, raud pa nakti, tad tam esot sari saauguši, tos vajagot dzīt. Izkurina sestdien pirti, ja slimība pieņemas un citi līdzekļi, kā kumeliņu tēja, vanniņas no Jāņu zālēm, nomazgāšana ar aprunātu ūdeni, kurā bija iemestas vēl trijdeviņas apvārdotas (pūšlotas) eglītes vai appūšota sāls u.t.t. nav nekā līdzējuši, tad kurina pirti arī nedēļas vidū. Sataisa no kviešu miltiem mīklu. Izraudzē to labi stipri, aiziet uz pirti, nomazgā bērnu siltā ūdenī. Tad iesmērē ar pašķidru mīklu bērna paladziņu un ietin tanī bērnu, pēc tam ieper bērnu ar slotu, pie kam sari dažreiz lien caur palagu. Gudrā vecene rāda mātei, ka tur patiesi mati iekšā un tie esot sari, kas bērnam muguriņā durdamies, neļauj tam mierīgi gulēt. Pēc tādas manipulācijas bērns aiz noguruma guļ patiesi mierīgi. (RLB ZK, 1897, 74)

26264. Bērnam sešas nedēļas sari jāizper, lai viņam acu slimības nemetas. Bērnu ietin raugainā ziemas kviešu mīklā un uz acīm tam uzliek arī mīkļainu lupatu. Tad liek bērnu lāvā un per. Kādam tai laikā jāskrien trīs reizes ap pirti un jāsauc: “Ko tu per?” “Sarus,” pārājs atbild. “Per, per, ka vari izpērt!” Kad drēbi pēc tam noņemot bērnam no acīm, tad tanī raugā redzami mazi mellumiņi – sari. (LTT)

Sarve, sarvis, šarvis – sieta veids (Bilenšteins, 2007, 238). Darb.v. 'sarvēt, sarvot' (sarvuot) – sijāt, vētīt labību. Iespējams, ka vārds aizgūts no libiešu vai igauņu val. Sal. ig.val. 'sari' – vētījamais siets (Abens, 377).

Sarvis ir apaļš siets no liepu lūkiem. Kad labību izkūla, tad to izsijāja. Sijāja vispirms ar rupjāku, pēc tam ar smalkāku sarvi. Sarvi izmantoja arī čaļu apsegšanai, kad tie mazi, lai neaizbēg. (Modris Čoka, Rīga, 2009)

Sasodīts, sasodāms (sasuodīts, sasuodāms) – nolādēts, riebigš. – “‘Ak tu, sasodīts latvis! Lai tevis dēļ dievs ar velnu sakautos jūras vidū uz pelēka akmeņa!’ – leitis dusmīgi rūca.” (Janševskis, I, 281); “Ak tu sasodīts kverplis, ko tu blāuji!” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 251); “Ak tu sasodīts, kā es i' maldījies!” (Balandnieki, 652)

Saspranga – iejūga piederums, saku savelkamā aukla; arī iejūga sikсна. – “Apakšējie /saku/ gali nav saistīti ar polsteri, un tos (kad zirgs jau pilnīgi iejūgts) savelk kopā ar siksnu vai, kā senāk, ar [...] sasprangu.” (Bilenšteins, 2007, 280)

Sātināt – 1) dot svētību, svētīt. – “Es gribu to sātenāt ar ilgu dzīvošanu.” (Milenbahs, III, 808); 2) apmierināt (piem., izsalkumu, slāpes) pilnībā. – “Dievs tev sātinās.” (Depkins, IV, 17). Pamatā ide. *sā- paēdināt.

Sāts I, sāta, sātība – pilnības, piepildītības, pietiekamības, mērenības sajūta (gan attiecībā uz ēdienu, dzērienu, gan uz citu). – “Pūķis vis neesot aiznesis labības pašas, bet tik svētību un sātu no tās.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 82); “Kā jau tas parasti mēdz būt, lieta nepalika pie tā viena malka vien, lai gan mācītājs viņam stingri bija piekudinājis turēties pie sātības.” (Marnics, 20); “Redzams, sātības jautājums viņam galīgi vienaldzīgs.” (Valdis, Kurzemē, 42); “Jūs dzīvojat bez sātas.”; “Lai Dievs dod sātu un gausu!” (Ulmanis, 245); “Grieta arī ēda, bet drusku arī kaunējās, neēda līdz sātij.” (Balandnieki, 596).

Sāts II, sāte, sātiņš = vaļas brīdis, brīdis. – “Pēc maza sātiņa iesauc abus un pasludina spriedumu.” (Milenbahs, III, 809); “Kad labu sātiņu biju barojies, tad izdzirdu ne-tālu kādu svešinieku pie upenkrūmiem ložņājot.” (Jākobsons, 269)

Saule – 1) debesu solārā dievība, kas latviešu mitoloģijā ieņem nozīmīgu vietu. Tā sakārto pasauli, izdarot divas nozīmīgas kosmizējošas kustības. Pavasari ap Lieldieņu laiku tā trīsreiz šūpojas, trešā šūpojošā kustība atjauno dzīvību, atnes pavasari un dzīvoņo siltumu. Vasaras saulgriežos saule rotājas. Svarīgi ir nepalaist garām šo saules kustības maksimumbrīdi, tieši tāpēc latviešiem ir ticējums, ka Jāņu naktī nedrīkst iet gulēt, vismaz līdz tam brīdim, kad saulei uzlecot, tā rotājas, t.i., izdara kustību, kas vieno, saista, saliedē un atjauno lietu pareizo kārtību. Saule latviešu tradicionālajā apziņā ir balta, kas simbolizē vienlaikus gan gaišo, spīdīgo (krāsas ziņā), gan ētiski un estētiski vispārāko (vislabākais, visskaistākais). Latviešu folklorā (virknē tautas pasaku, buramvārdu, vairāk nekā 4000 tautasdziesmās, vēl vairāk ticējumos, liela daļa no kuriem funkcionē arī mūsdienu latvieša apziņā) esam saglabājuši struktūru, kurai sākums meklējams senajā matricentriskajā sabiedrībā, kur tika pielūgta Lielā pirmmāte – dzīvības devēja – visdažādākajās tās izpausmēs un formās. Kā debesu karaliene tā varēja būt tieši Saule. Vēl 17. un 18.gs. latvieši, kā var konstatēt no baznīcu vizitāciju bezkaislīgajiem protokoliem, pielūdza, dievišķoja sauli. Saule ir dzīvības procesu pārzinātāja un noteicēja. Par godu tai latviešu senči ik pavasari svinēja Saules atgriešanās dienu. Īpaši iezīmēts bija laiks, kad saule lec (ne uzaust, ne parādās, bet tieši uzlec, katru rītu no jauna izdarot kosmogonisku atdzimšanas kustību) un kad saule riet. Svarīgo brīdi, kad saule vakarā noriet, sauca par Saules pakāpiem (sk.). Attiecībā pret sauli ievēroja visstingrākos tabu: uz sauli nedrīkst ar pirkstu rādīt, nedrīkst mēli rādīt. Ticēja, ka pret sauli pat suns nerejot. Lai iecerētās lietas veiksmīgi izdotos, tās bija jādara saules kustības virzienā – pa saulei: jaunajam pārim pie galda jāiet tā, kā saule iet; laulības gultas galvgali vajaga griezt uz to pusi, kur saule lec. Pareizs dzīves ceļš tika saukts par saules ceļu, tajā darbības tika uzsāktas ritualizēti – tā, kā saule pie debesīm iet. Savukārt, lai slimība vai cits kāds jaunums iznīktu, izdarīja darbības pretēji saules kustības virzienam. Saule kā dievība minēta kopā ar Dievu (kā sievišķā un vīrišķā dienas debesu dievība), Mēnesi (kā dienas un nakts gaismas dievības), Māru (kā debesu un zemes sieviešu dievietes); 2) debesu spīdekļis; 3) laiktelpas daļa folkloriskajā izpratnē.

Vispirms, Saule paradās kā pats svarīgākais atsaukmes punkts vertikālam Visuma telpiskam divdāļījumam starp to, kas ir augšā, un to, kas ir lejā. (Viķe-Freiberga, 2009, 50)

Pirmā no Visuma laiktelpas divām daļām ir visiem redzamā 'ši saule', kas aptver ikdienišķo vielisko īstenību jeb pasauli. Otrā ir 'viņa saule', kas neatrodas zem "šīs" visiem redzamās saules un kas dzīvam cilvēkam tieši nav ne saredzama, ne uztverama. Tā ir citurieni ne tikvien laicīgā un telpiskā izpratnē reizē, bet citurieni galvenokārt savā eksistenciālajā aspektā. (Viķe-Freiberga, 1997, 20)

Jūs, ļautiņi, nezināt,
Kur Saulīte naktī gul:
Vidūj jūras līkumā,
Zelta niedres galiņē.
LD 33788,1

Kas tā tāda diža sēta
Aiz kalniņa lejiņā?
Tai sētai treji vārti,
Visi treji sudraboti.
Par vienim Dievs iebrauca,
Par otrim mīļa Māra,
Par trešiem Saule brauca
Div' dzeltenī kumeliņi.
LD 33807

Ei, Saulīt, Mēnestiņ,
Kā jūs skaisti mijaties:
Kur Saulīte ziemu tek,
Tur vasaru Mēnesniņa.
LD 33735

Iebrauca Saulīte
Ābeļu dārzā,
Devīni ratiņi,
Simts kumeliņi.
Neguli, Saulīte,
Ābeļu dārzā,
Tur tevi ziediņi
Apbirdinās!
LD 33778

Saules augums – laika noteikšanas paņēmieni pēc saules augstuma pie debess. –
"Vai būs vēl daudz, ko pļaut? – Vēl kādu labu saules augumu." (Janševskis, III, 21)

Saules mūžs – mūžība; ļoti ilgs laiks.

Pretstats starp "saules mūžu" un cilvēka mūžu [...] atklāj abstraktu izpratni par laika relativitāti, kur cilvēka un visas dzīvās dabas mainīgā, pārejošā un efemērā būtība kontrastēta ar neorganiskās dabas – saules, ūdeņa ilgākiem eksistences cikliem, to relatīvai nemainībai un pastāvībai iepretim cilvēka mūža ilgumam. (Viķe-Freiberga, 2009, 50)

Divi vien, divi vien,
Kas dzīvoja saules mūžu:
Akmīns augstu kalniņā,
Ūdens zemu lejiņā.
Tāz 55552

Dzīvoš' ilgi, ne tik ilgi,
Saules mūžu nedzīvošu;
Ūdenītiņis, akmentiņis,
Tie dzīvos saules mūžu.
LD 34191

Saules pakāpi, saulpakāpi, saulkāpi, arī Saules apakšas – saulrieta brīdis, ko senie ļaudis īpaši ievēroja, tai laikā pārtraucot darbus. – "Saules rietu līdz tam laikam, kamēr satumst, sauca par saulkāpi. Tad visus darbus lika pie malas." (Vecās māmuļiņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 7); "Pa saules apakšām bērnam neļāva aizmigušam gulēt; viņu pamodināja." (Pētersons, 1901, 21); "Vakarā, tā pa saules apakšu, ierauga [...] nameli." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 1015)

Kad saule patlaban noiet, tad ir saules pakāpi. Veci ļaudis svinēja saules pakāpus: atlika darbus, atpūtās, atgūlās, līdz, kamēr istabā ienesa uguni. Tā darija visu cauru gadu, ik vakara. Ja kāda ap to laiku vērpā, tai sacījuši: "Kas pa saules pakāpiem vērpis, novērpis saulītei kājas." (Pētersons, 1901, 21)

Teicēja vēl tagad svinot novakares jeb saules pakāpus: nedzīvājos⁵⁰, kad saulīte laižas zemē. Kas bija godīga, tā nevērpā [...] Kas nesvin saules pakāpus, tam nomirušam jānākot vērpst uz kapiem. Tā divas meitas, kuras nebijušas svētījušas saules apakšas, redzētas šūpājamies uz kapiem koka zarā. (Pētersons, 1901, 21)

Nekristītu bērnu pa saules pakāpiem neatstāj guļā, bet tura rokās, lai ļaunais nepiesistos.

⁵⁰ T.i., nestrādājot.

Kad uguns ienesta, bērnu ieliek atkal gultā. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 168) 30059. Kas par saules pakāpu svilpo, tas sauc velnu. (LTT)

Saulīte pa zemes virsu tek – saka, kad labs laiks. (DL, 1894, 77)

Sausais pērkons – pērkons bez lietus. – “Šoreiz, kā redzams, uznācis sausais pērkons: tikai ierūcas un zibenē, bet līt nelīst.” (Janševskis, III, 308)

– Vai esi dzirdējuse, ko veci ļaudis saka par sauso pērkonu jeb tādu bargu laiku, kad rūc un zibenē, bet lietus nelīst? [...]

– Neatceros dzirdējuse.

– Viņi saka, tad nerūcot vis pats Pērkonatēvs, bet viņa vedekla. (Janševskis, III, 308)

Sausas dusmas – lielas, ārkārtīgas dusmas, tādas, ka vārds gaisā uzsvirkst kā uguns liesma un tam sekojošā darbība ir neapbrīcināma. – “Bet nu kungs sausās dusmās līcis raganu ar viņas meitu gabalu gabaliem sakapāt.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 814); “Te vienu reizi dēls ar brūti saķildojušies un brūte sausās dusmās aizbēgusi ar visu gredzenu.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 860–861)

Sausi meli – klaja nepatīesība. – “Sausi mali nūzeimoj: teira napatīesība.” (Latkovskis, Filologijas materiāli, 1965, 282)

Savāds – atšķirīgs, īpatnējs, citāds.

11989. Pēc katra savādāka atgadījuma, pēc katra savādāka priekšmeta latvietis kaut ko tēmēja. Vai nu plāvējam salūza izkopts barā, atradās akmens, rupucis, zaķēns, visur mūsu senči redzēja Dieva pirkstu! (LTT)

26415. Kad pie saules abās pusēs ir tā sauktās tulznas, savādi vairākrāsīgi plankumi, tad būs lietus. (LTT)

32197. Ja vārns baros laižas un brēc, tad būs savāds laiks. (LTT)

3615. Veci ļaudis zinājuši vienu savādu zālīti, kura augusi ar saknēm gaisā un ar ziediem zemē. (LTT)

Savārdošanās (savārduoššanās) – sastrīdēšanās. – “Tāda bij manu vecāku vienīgā sakrīšanās, savārdošanās.” (Atziņas, 22)

Savares, savaras, savāres, savari, savāri, savires, sovari (suovari) – 1) koka ecēšu krustojuma vietu stiprinājumi, “diviem galiem kopā sasietas bērza klūgas, kurās ieliek zaraino egļu koka galdu iekšā” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 463); 2) ragavu “apgalveņa virsējā daļa” (DL, 1892, 157); uzkalas, uzlikas. – “Bijis izgājis sovaru cirst.” (DL, 1893, 31); “Šķori aplāja krijiem un pārsēja sovarām un klūgām.” (Jurgens, 7). Darb.v. ‘savarēt, savārēt’ – sastiprināt, saspīest. – “Savārēt – savilkt kopā.” (Bilenšteins, 2007, 275); “Sirdēsti mani tā savārēja.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 463)

Vēl viena /ragavām/ ļoti vajadzīga lieta bija no bērza vai kārķu klūgām savīta saite (klūga jeb rīkste). Tā bija uzvilкта virs apgalvenes un savienoja uzliktos slieču galus ar pirmo balstu. Abas saites apzīmēja ar vārdu savāre jeb savare, lai netieši norādītu uz spēku (vara), ar ko uzliktos slieču gali tiek saspīlēti ar pirmajiem balstiem, lai saliektās slieces nevarētu atlikties atpakaļ taisnas. (Bilenšteins, 2007, 275)

Savarga – zirgu iejūga piederums – saite, kas savieno ratu priekšējās ass galu ar ilksi, atsaite.

Lai ratu pagriešana pa labi vai pa kreisi būtu drošāka, vajadzēja sasaistīt priekšējās ass galus ar ilkšu priekšgaliem [...] Mūsdienās šim nolūkam kalpo stipra virve vai pat ķēde [...]

Citos novados /to/ sauc par atstopi (no vārda 'atstiept'), augšzemnieku -- atsēja (no vārda 'atsiet'). Ir vēl citi nosaukumi: snauja (Nereta), savarga (Vecsaule), miemuri jeb meimuri un grie(z)valga. (Bilenšteins, 2007, 269)

Savietis – savējais, tuvinieks, radnieks. – “Vectēvs bija labs laika vērotājs un garajā mūžā uzkrātās zināšanas neliedza ne saviešiem, ne kaimiņiem.” (Mežgalieši, 14); “Visi mēs bijām savieši, to es izjutu ar prieku.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 232); “Nemaz neprecēšoties saviešos.” (Zvaigznīte, 103); “Aizmānīta prom no saviešiem.” (Kūzāne, 33); “Tādi ilgu gadu kalpotāji sauga un sakusa tik cieši ar saviem saimniekiem kā īsti tuvi savieši.” (Kaudzīte, I, 28)

Savinieks, savenieks – piederīgais, tuvinieks. – “Man jau savinieku pavisam nav vairs, palikusi viena esu.” (Milda Pledere, Sēlija, 2009); “Viņš mūsu savenieks, savējais.” (Biruta Beķere, Sēlija, 2009); “Ar savinieku cita runa, cita darišana.” (Mīlenbahs, III, 788)

Savums – 1) tuvinieks. – “Pamirkšķināja /viņam/ ar acīm kā jau savumam.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 79); “Pieaicināja viņu sev gluži klāt un atsēdināja uz savas gultas malas kā jau tuvu savumu.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 232); “Es viņu jau uzskatu par savumu, ko tur liegties.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 74); “Noraud asaru, kā jau pēc savuma.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 165); 2) īpašums. – “Anniņa tev jāmiļo un jāglabā kā savums.” (Mīlenbahs, III, 793)

Sāziņa – klēts nojume.

Sāziņa – zem jumta pārlaiduma izveidota slēgta telpa ar sienām no plēstiem kokiem. Tā abās pusēs sniegusies līdz klēts durvim; tur gāzuši leja sienu, vasarās arī gulējuši. (Draviņš, 95)

Sebris, sābrs, sābris – 1) kaimiņš, kaimiņiene. – “Viņam daudz sābru.” (Ulmanis, 244); “Man rādījās, ka esmu sābru kāzās.” (Pelēcis, 1993, 74); “Sābri smietos kā kutināti.” (Jākobsons, 181); 2) draugs, biedrs; pušelnieks. – “Ja vienā sētā dzīvoja divi saimnieki, tos sauca par pušelniekiem jeb sābriem.” (Švābe, Latvijas vēsture, 34). Dsk. 'sebri' – savējie, radu, draugu saimei piederīgie. Pamatā ide.*koim-ro – saimes loceklis (Karulis, II, 141). Arī versija, ka pamatā *sēmros (latv. 'saime', kr. val. 'semja'), un salīdzina ar senprūšu Sambijas/Sembijas/Sembas nosaukumu (Fasmers, III, 824).

*Atnes man, tu sābreit,
Soldonō aļteņa!
Pylnu kipi, garu ručku,
Obom rūkom turādams.
Tdz 56133*

*Zynu es sābra sātu,
Zynu brōļa ustobeņu.
Cauri gōju sābra sātai,
Cauri brōļa ustobeņai.
Sābram beja grozni suņi,
Brōļam grozna ļaudaveņa.
Tdz 37892*

*Jauna biju, traka biju,
Ar sābriemi lamājos;
Nu lielāka, nu gudrāka,
Aiz kauniņa navarēju.
Tdz 39347*

*Sābros bija slinki puīši,
Nejāj tāli pieguļā,
Gana savus kumeliņus
Pašā staļļa paslieksnī.
LD 30156*

Sēdelis – sēzamais ar atzveltni; krēsls. – “Sēž sēdeli atgāzies.” (DL, 1891, 32)

*Dižs dižam krēslu cēla,
Kas cels man, mazajam?
Dieviņš cēla mazajam
Sudrabiņa sēdelīti.
LD 31191*

Sēdības – agrāku laiku kāzu paraša, kas notika starplaiķā starp laulībām baznīcā un kāzām ligavas mājās. Kādā mājā netālu no baznīcas uzaicināja visus tos, kas bijuši klāt laulībās baznīcā un kas nebija uzlūgti uz pašām kāzām: ciema ļaudis, kaimiņus, vienkārši ziņkārīgos.

16629. Pēc laulšanās miestīņā pie baznīcas kādā istabā notiek sēdības, kuras turpinājas vairāk stundas. Tiek sarīkots pirmais mielasts, par kuru gādā svāti, paņemdami vajadzīgo no kāzu mājām līdz. Sēdībās salasās daudz vietējo nelūgto viesu, kuri arī tiek pacienāti. Netrūkst arī muzikantu. /Latvis, 1925, 1072, Asūne./ (LTT)

Sēdiņš – agrākos laikos zaldātu izmitināšanas vieta. – “Ķeņu pagastā kādus divi vai trīs gadus bijuši Pēterburgas garie gvardi korteļos vai arī, kā mūsu pusē saka – sēdiņos.” (Upīte, 1911, 157–158); “Gadījies sēdiņos no Krievzemes viens zaldāts, kam bijis tāds amats, ka aizdzinis no Ķeņu pagasta visus vilkus.” (Upīte, 1911, 6)

Sedulka, sedilka – zirgu iejūga piederums, “uz diviem četrstūru polsterīšiem uzlikti segliņi, kas ar jostu piesprādzēti zirgam ap vidu un pa kuru divām osām jeb riņķiem izvērtā sikсна savieno ilksis, palīdz nest sakas un loku, lai tie pārāk nespīestu skaus-tu” (Bilenšteins, 2007, 282)*. – “Groži, sedulka un iemaukti tika izraudzīti jaunākie un skaistākie.” (Lapiņš, 1936, 63); “Uzmet sedulku, uzmauc sakas, iestiprini loku, pievelc šo, savelc to, sasien šito, piesien to – un brauc vesels.” (Jākobsons, 220); “Paraudzija, vai sedulkas sikсна pietiekoši stivi savilkta.” (Upīts, 1987, 15); “Sikсна kā sedulkas sikсна.” (LTMSP, 416)

Sedums – 1) jūras līcis. – “Ar /laivas/ snāķi Piemares ezerā, ar otru galu sedumā, pie Ālandes iztekas?” (Migla, Rūmnieks, 79); 2) piestātnes vieta ūdenstilpnes malā. – “Kurzemes jūrmalā no Slokas līdz Lielirbei laivu novietni jūras krastā sauc par sedumu.” (Laumane, 1996, 21); “Desmit rīdzēs izirusi, sedumā kāpj laivu boga.” (Jansons-Saiva, 29); “Ar tukšām laivām atgriezoties, /viņi/ bez kavēkļiem nokļuva savos sedumos.” (Štūlis, 1937, 107); “Laivas novietotas piekrastē, t.s. sedumā vai vaļģumā, kur atrodas arī zvejnieku darbarīku, tīklu, striķu, enkuru, [...] u.c. piederumu glabātuves.” (Sams, 1932, 25); “Laivas nekustīgi stāv sedumā, klusas un apsnigušas.” (Veldre, 1939, 33); 3) vieta jūrā, kur var mest tīklus; 4) vieta jūrmalā, kur zvejnieki izkar zvejas tīklus žāvēšanai. – “Pašlaik ir vasara, un, kad mēs apstājamies [...] ciema sedumā, tur visas vabas piežautas reņģu tīkliem.” (Veldre, 1939, 30). Vārds aizgūts no lībiešu vai igauņu val. (Laumane, 1996, 21).

*Mūs' pašam stūrmanim
Sešas laivas sedumā.
Dod, Dieviņ, to dieniņu,
Pilnas vest maliņā!*
LD 30932

*Stūrmanītis gudris vīrs,
Tas prot laivu nostūrēt,
Ar vējiņu, pret vējiņu
Tiešām laida sedumā.*
LD 30039

Sēģene, sagša – tradicionāls sievietes virsapģērbs, ko sedz ap pleciem. – “Nešķiram latvisks apģērba gabals vienmēr bijusi sagša, dēvēta arī par villaini.” (KV, I, 141); “Šī drēbes gabala izgatavojuma parastā viela ‘villa’ devusi tam latviski nosaukumu ‘villaine’, bet nolūks ‘segties’ – nosaukumu ‘sēģene, sagša.’” (Latvju raksti, I, Alšvanga, 11); “Ruņģene paņēma mazo māsiņu, paslēpa to zem lielās sēģenes un nesa ārā, lai vestu kristīt.” (Balandnieki, 111); “/Kaķis/ Mika neko daudz vairs neskrāpējas zem lielās, rūtainās sēģenes.” (Upīts, 1970, 60)

Villaines dzird šķirojam uz pusēm – ‘villainēs’, kas saprotamas kā vienkāršāki audumi, un ‘sagšās’, kas grezni rakstītas, goda uzvalkam. (Latvju raksti, I, Alšvanga, 13)

/Lielvārdē/, ciema braucot, sedzas ar sagšu [...] Sagša bija pelēkas villenas drēbes [...] un tapa segta divām kārtām. Pie baznīcas sagšu noņēma un apsedzās ar villainēm. (DL, 1894, 108)

3727. Kad ieveda brūti vedēju mājā, tad vedēju māte sedza brūtei pirmo seģeni, pēc – vedēju mātes radi. (LTT)

34130. Kad apbedīja vīrieti, tad tam lika zārkā brandvīnu, šķiltavas un citas lietas, bet sievietēm saktas, vainagus, seģenes un citas lietas. (LTT)

*Sniedzīņš sniga, putenēja,
Laukā mans kumeliņš.
Ņem, māsīņ, baltu sagšu,
Apsedz manu kumeliņu!
LD 29963*

*Griķu druva, brāļa sieva
Divējādu rotu nesa:
Pirmāk sedza baltu sagšu,
Pēc pelēku vilnainīti.
LD 21534*

*Kur mana lielā, kuplā sagša,
Kur savu pādīti ietistišu?
LD 1487*

*Tai meitai piecas sagšas,
Deviņ' baltas villainītes;
Man bij kaili ceļagalī,
Es grib' viņu bildināt.
LD 11492*

Seija, seije – koka trauks alus tecināšanai alus darīšanas laikā.

*Es redzēju div' bitītes
Silāi alu brūvējam:
Pie celmiņa seiju lika,
Caur saknīti tecināja.
Piecas mucas salda alus,
Seija krāca krācamā.
LD 30321*

Sekacis, sekecis, sekats, sekačs – 1) kapājamais, cērtamais rīks. – “Dienvīdū, kamēr cūkas atpūtās, man bija jādarbojas ar sekeci. Tāda burta S veida lakstu kapājamo garā kātā.” (Pelēcis, 51); 2) metāla stienis izkaptas asināšanai. – “Seņuok izkapti kiulja iz sekača, loktys nabeja.” = senāk izkapti kūla uz sekača, laktas nebija (Reķēna, II, 384).

Sekselis – 1) viena sestā daļa. – “Tautā ieviesušies priekš daļu skaitļiem vācu nosaukumi. Tā [...] vienu sestdaļu /dēvē/ par sekseli.” (DL, 1894, 149); 2) labības u.c. beramu vielu mērvienība. – “Visādas labības u.c. mērīšanas izdarījuši ar siekiem (siecīņiem) un sekseļiem. 3 sieki = 6 sekseļi = 1 pūrs.” (DL, 1894, 150)

Seķis – raibas krāsas (parasti par zirgu). – “Vīrs ara ar sarkanu seķi.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 181)

Saimnieks sūtījis puisī apsedlot zirgu Seķi. Bet tā kā saimnieks šļupstējis, tad iznācis: “Ej, aptedlo Teķi!” Puisis aizgājis uz ganībām, ar lielām pūlēm noķēris tekuli (aunu), pārvedis mājās, apsedlojis un pievedis pie durvīm. Saimnieks iznācis laukā, lai jātu pie kaimiņiem viesībās. Ieraudzījis apsedloto tekuli, tas kļuvis vai traks aiz dusmām un kļiedzis uz puisī: “Tu lopt, et tev neteitu aptedlot teķi, bet dilga Teķi!” (Latvju tautas anekdotes, 365)

*Ņem, Jānīti, seķa zirgu,
Apjāj manu zirņu lauku,
Izmin smilgas, izmin gužņas,
Lai aug mani tīri zirņi,
Lai aug mani tīri zirņi
Zarotāma pāksītēma.
LD 32560,7-4*

Selga – jūras klajums; tāla, dziļa vieta jūrā. Vārds aizgūts no libiešu valodas – ‘sālga’ –

mugura; atklāta jūra. – “Varbūt tas izklausās savādi, bet selgā laiks rit nemanot.” (Belševica, III, 22); “Met selgā, met rāvē – kā tukšs, tā tukšs.” (LTMSP, 414)

Sēnalas, sēnelas – 1) no graudiem atdalītas miziņas, čaumalas; maize, putra no graudu miziņām. – “Slaucīja čupā peļu izēstās sēnalas.” (Upīts, 1984, I–II, 184); “Saimnieks sēnalu putru vien tik dodot lakt.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 11); 2) kaut kas nevērtīgs. – “Cilvēki jūk un griežas dzīvē kā sēnēlas sietā, te viņus redz, te ir, te pazūd, te atkal parādās, līdz beidzot pazūd pavisam.” (Janševskis, 1983, I, 8); “Jāatlasa viss vērtīgais, jāatmet sēnalas.” (Zariņš, 89); “Ne sēnēlas tu nedabūsi no manas mantas!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 18). Īp.v. ‘sēnalains’ – ar sēnalu piemaisījumu; mazvērtīgs. – “Sēnalainu maizi, kas spriežas kaklā.” (Upīts, 1984, I–II, 99)

36023. Ja kādam cilvēkam augšējiem priekšas zobiem lielas šķirtnes, tad vecumdienās jāēd sēnalaina maize. (LTT)

3825. Ja saimnieks grib, lai viņam labi paaug labība, tad vajaga kaimiņa laukā pacelt velēnu, zem tās izkratīt pipītes pelnus ar oglītēm un pie tam teikt: “Manā laukā zelta kvieši, kaimiņam tik sēnalas.” (LTT)

Sēnalu vannas tiek lietotas dažādu ādas slimību dziedināšanai. Visu labāki priekš tādām vannām lietot kviešu sēnalas. Sēnalu vannu sarīkošanai vajaga ņemt divas līdz trīs mārciņas Druskenika, Kreicnaha vai Staroruskas sāls un mārciņas divas vienkārša (vārāmā) sāls, sajauc kopā un izkausē ūdenī, kurš nolemts taisni vannai. (Tautas dakteris, 1901, 9)

Kālābad miezītīm

Balti milti, daudz sēnalu?

Kālābad bajāram

Daiļas meitas, netikušas?

LD 5424

Es neiešu auzu malt,

Auzām gara sēnaliņa;

Es neiešu tautiņās,

Tautām barga māmaļiņa.

LD 9705

Sēnalu zaķis – glēvulis, bailulis. – “Sēnalu zaķi, rādi nu pie gaišas uguns, kur tad īsti bailes ir, es nevaru pat ar uguni nekā no tām ieraudzīt!” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 52)

Senelis, senele – vecāks vīrs, sirmgalvis; gados vecāka sieviete. – “Viņa to darija tāpat kā citas piedzīvojušas sievas un seneles.” (Leimane, 1990, 43); “Cieši satver seneles izkaltošos roku dilbus.” (Leimane, 1990, 52). Atvasinājums no ‘sens’, kam pamatā ide. vārdsakne *sen-os ar nozīmi ‘vecs’, pretstatā jaunam gados un jaunam priekšmetam (Karulis, II, 169).

Senene, seniene – seni laiki, pagājība. – “Tavi padomi no senenes ir patiesība un pieticība.” (Gliks, 83); A.Kronvalds tajā pašā nozīmē ieteica jaunvārdu ‘senība’. – “Laikraksts par latviešu senību, ticību, valodu, tautas dziesmām u.t.jpr. top gan sagādāts un ļaudis laists jau senus gadus, bet diemžēl tikai pa daļai latviešiem pieietams.” (Kronvalds, 315)

Sepinēt – murgot, sapņot; pa miegam runāt. – “Nakti sepinieju.” = murgainus sapņus redzēju (Skaidrīte Kalvāne, Rīga, 2006); “Nikuo nasepineiļu.” = neko nesapņoju (Marija Vilcāne, Sibīrija, 2005); “Kū tu pisepinieji gulādams?” = ko labu sapņoји gulēdams? (Beņa Vilcāne, Sibīrija, 2005); “Par školu sepinieju. Vysi bērni jau beja radeiti⁵¹, vēl par školu sepinieju.” (Zinaīda Ivule, Sibīrija, 2005). Lietv. ‘sepins, sepinis’ – sapnis, sapņošana.

Septiņi – skaitlis, kas kristīgās mitoloģijas ietekmē dažkārt pārklāj skaitļa ‘deviņi’

⁵¹ Radīt – dzemdēt.

simboliku: laika un telpas ciklisko pabeigtību un kā tāds pilnību, laimi, piepildītību. – “Baras, rūgst un rūc kā pats septītais velns.” (Upīte, 1911, 124); “Aizgājis kā pats septītais velns.” (Upīte, 1911, 254); “Iekams kāds pāris apprecas, velnam jāno-
plēš septiņi pāri pastalu.” (Balandnieki, 276)

21558. Noraktu naudu, kas žāvējas rudens naktīs, var izrakt tikai tanī naktī, kad gailis vakarā vēlu dzied. Lāpstas kātā jāiesit septiņas naglas, septiņi reiz jānoskaita tēva reiza un jāiesāk rakt ar labās kājas palīdzību. (LTT)

5429. Ja odzi redzot nenositot, tad saulīte septiņas dienas raudot. (LTT)

7635. Ja, pie galda ēdot, sēž uz pašu stūri, tad septiņus gadus nedabon apprecēties. (LTT)

12621. Pavasarī no tās dienas, kad kaķi sākot ņaudēt, pēc septiņām nedēļām būšot pa-
vasaris. (LTT)

5766. Izkurina pirti, liek slimnieku uz lāvas un per ar slotu. Tur vajuja viena pērēja, viena prasītāja un viena skaitītāja. Prasītājs jautā: “Ko tu per?” Pērējs atbild: “Delamo peru.” “Per, kātu vari izpērt!” “Izpēršu gan.” Tādu sarunu atkārtot deviņas reizes. Pie pirmā jautājuma skaitītājs skaita līdz deviņiem, pie otra līdz astoņiem, pie trešā līdz septiņiem. Tā dara trīs reizes. Tad ieliek slimnieku vannā ar ūdeni, ņem vecu krusta atslēgu (ar krusta veida iegriezumu atslēgas zobā) un griež to deviņas reizes pret sauli. Skaitīšanu atkal atkārtot pa vecam. /F.Brīvzemnieks, 1881. VI, 194./ (LTT)

Sērdienis – bērns, kam miruši abi vecāki vai arī viens no vecākiem. – “Redzi, Indulim nav ne tēva, ne mātes – tas, skat, skaidrs sērdienis, tev, meitiņa, tikai tēvs miris [...], tādēļ tu esi tikai bārene.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 113); “/Ķēniņa dēls/ aizvedis sērdienīti uz savu pili un to apprecējis.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, III daļa, 2.puse, 70)

*Dievs nedod tik sērdieni,
Kāda es sērdienīte:
Mazai man tēvs nomira,
Vēl mazai māmuliņa;
Gailīts agris cēlējiņš,
Dievs padoma devējiņš.
LD 3977-1*

*Teic dziesmiņu [dziesmiņas], sērdienīte,
Tu dziesmiņu daudz zināji;
Ne tev tēva, ne māmiņas,
Dziesmiņās remdējies.
LD 23*

Sērga, sērgums – slimība, neveselība. – “Viņam vēdera sērga, viņš ar vēderu laiž, skrien.” (Fennels, 1989, 105); “Lipama sērga.” = lipīga slimība (Ulmanis, 254); “Apniknotās un lipīgās sērgās tā visai neklājās, kur ļaudis piepeši apkrīt.” (Latviešu ārste, 125). Lietv. sērgonis’ (sērguonis) – slimnieks, sirdzējs. – “Tā asinslaišana ne visādiem sērgoņiem izdevīga būs.” (Latviešu ārste, 125). Darb.v. sīrgt, sīrgot’ (sīrguot) – slimot. – “Viņš allaž sīrgst.” (Fennels, 1989, 107); “Viņš sērg sērgtins.” = viņš vēl joprojām slim, slimo. (Firekers, 388); “Tas ir izsirdzis” = tas ir izslimojis un atveseļojies (Langijs, 256); “Dievs viņu gan izsirdzinās.” = Dievs viņu izveseļos (Firekers, 388). Īp.v. sērdzīgs’ – vārgs, slimis. Pamatā ide. *serg(h), no saknes *ser-sargāt, glabāt, uzmanīt. Nozīmes attīstība: rūpēties (par slimnieku) – būt slimam, sīrgt (Karulis, II, 186). Sal. senīru sērg’ – slimība, senslāvu sraga’ – slimība, gotu saurga’ – rūpes; saurgan’ – rūpēties (Gamkrelidze, Ivanovs, I, 123).

1763. Kad ir ļoti silta ziema, kad daudz aitas sprāgst, kad rozes un vijoles rudenī atkal sāk ziedēt, kad visi zvirbuļi izzūd, kad sēnes sāk agri augt, tad būs bads un pēc bada kāda sērga. /S.Gūberts, 1688./ (LTT)

34879. Lielī vēji ziemas svētku naktī vēsta sērgas un bada gadus. (LTT)

11879. Jaņa dienai tiek piešķirts tāds spēks un svētums, ka zālēm, kas tai dienā lasītas, esot lielas un brīnišķīgas īpašības pret ugunsgrēkiem, cilvēku un lopu ļaunām sērgām un slimībām. /P.Einhorns, 1627./ (LTT)

13235. Lopu un cilvēku kauliem piemērot savāds spēks, kas dažās lietās nodērot cilvēkiem un lopiņiem. Kad ieviešas slimība, kur lopi nobeidzas, tad nosprāgušo lopu kauli

varot to sērgu atkal atturēt. Tādēļ viņi liek pie kūtim uz sētas mietiem sprāgušu zirgu un govu galvas kausus, kas sargājot no lopu sērgām. /P.Einhorns, 1627./ (LTT)

3881. Dažs neveselis, savā sērgā gulēdams, liekas kādu burvi un sālspūš[otāju pie sevis atvesties, tam būs to mērot, staipīt, kaula vārdus, graizes vārdus, dzīslas vārdus un, kas tādi pestēļi un burvības jir, pārrunāt. Tāds vella kalps un Laume kļūst cienīti, ar lielām dāvanām apdāvināti. /G.Mancelis, Lett. Postill II, 1654. 375./ (LTT)

Apdziru zāles lasa priekš dzeguzes kūkošanas gavēņu laikā un dod lopiem, lai nepiesistos asins sērga. (DL, 1891, 109)

*Zirgu Ūsiņš,
Govju Māršaviņa,
Kazu Barbiņa,
Cūku Teniss,
Aitu Annīte,
Teļu Urbāns,
Sargāt manus kustonīšus
No sērgām, no vilkiem!
LD 29202*

*Izvāri, māmiņa, kunkuļu putru,
Bērnini apsirga vēdera sērgā.
LD 2898*

Sērmūkslis, sērmūkslis (sērmūkslis), ķērmūksa – pilādzis, kam tautas tradīcijā piedēvē maģiskas aizsargīpašības. – “/Raganas/ blandījušas pa naktīm un apkodušas sērmūksļu kokiem virsotnes.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 5). ‘Sērmūkslis’ ir baltu cilmes vārds, kam pamatā ide. *kerm- asas smaržas apzīmēšanai (Karulis, II, 172), savukārt ‘pilādzis’ – aizgūvums no lībiešu ‘pilag’ (Mīlenbahs, III, 231).

1612. Ja grib auzas ēst, tad sērmūksa kociņš jāmet ūdenī: ja kociņš stāvēs virsū, tad jāsēj, bet ja grims – nav jāsēj. (LTT)

5271. Kad iet mežā, vajaga ņemt sērmūksļa kūju un iegriezt tanī deviņus krustus, tad čūskas neredzot. (LTT)

6043. Ja kam ir drudzis, tam deviņas reizes jāskrien ap sērmūksli un trīs reizes jāiekož kokā, tad drudzis pāries. (LTT)

7209. Māju taisot, starp baļķiem jāieliek sērmūksas koks, lai pērkons nesper. (LTT)

11725. Jāpu ritā raganas nogriezušas ķērmūksai zaru galiņus. (LTT)

*Lai bij laiks kāds būdamis,
Es kadega ēniņai:
Kadegam, sērmūkslam
Krustiņš ogas galiņā.
LD 34130*

Sers, serums – neizkultā, kulšanai paredzētā labība. – “Seramo labību sauca par seru.” (Vīksne, Materiāli no Sunākstes, 142); “No rijām lielceļu malās smaržoja pretīm patikama sera smarža.” (Birznieks-Upītis, 360); “Savesto labību – seru pildīja uz ārdiem tādejādi, ka uz ārdiem pakāpies sērējs ņēma labību pretī no celēja un novietoja to stateniski uz ārdiem, labi purinot un irdeni, lai tā nesagultos un labāk žūtu.” (Brīvdabas muzejs, 114); “Tā vienu dienu atkal atnāk külēji: – sers slapjš – nevar kult, jāiet mājā.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 366); “Nojumē vēl mieži trim četriem serumiem.” (Upīts, 1987, 498). Darb.v. ‘sert, sērt’ – uzlikt seru uz ārdiem žāvēšanai. – “Rijas seru serot, seru pieved vīrieši; sievietes tiem palīdz vezumus uztaisīt un gubu vietas nokasīt.” (DL, 1893, 72); “Riju serot, kūļus lika rindā uz kārtīm.” (Viese, 27); “Citreiz labību veda un sēra tūlīt rijā.” (Vīksne, Materiāli no Sunākstes, 142); “Rija piesērta baltiem linu kūļiem.” (Upīts, 144); “Mēs piesērām rijū un gājām mājā.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 382)

Kulšanas laikā ir tik labi padzīvoties rijā, kas no sera žāvēšanas vēl ir tik silta un mājīga, un ir tik labi pagulēties sauso, tiro un smaržīgo salmu kaudzē. (Ābele, 122)

Sērsības, sērstības – viesošānās. – “Brauc sērsībās pie sava radnieka.” (Janševskis, I, 161); “Mūrnieks tādas nakts sērstības necieta.” (Balandnieki, 278). Darb.v. ‘sērst, sērt’ – ciemoties. – “Sērst gājuši pie kaimiņiem.” (Ulmanis, 254); “Braucis savus vecākus apsērst.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 693); “Ja ciemiņi apsērš, tad paliek tik laipns, ka nemaz nemāk vairs pabārties.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 155); “Lai viņa [...] izsēršas pie mums – ko?” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 220); “Bij atbraukusi sērst un izglāba mani no niknā zostēviņa.” (Birznieks-Upītis, 215). Pamatā ide. *ser- plūst, strauji kustēties. – “No nozīmes ‘strauji kustēties’ – ‘iet, braukt viesos.’” (Karulis, II, 173)

8822. Gavēņa piektdienās nevēlas, ka kaimiņi nāk sērst. (LTT)

23570. Piektdienas vakarā Laima nāk sērst, tāpēc nevar neko lielu strādāt vai kur iet. (LTT)

*Viegli mani žagus rāva,
Kas lai manis pieminēja?
Tie tālie bāleņiņi
Gaida sērst aizietam.
LD 34093*

Sēsts – sēdekļis. – “Viegli ielēcis laivā, nosēdās uz sēsta starp diviem airiem.” (Janševskis, III, 134); “Uz priekšējā sēsta nosēdies.” (Milenbahs, III, 832); “Jaunkundzes, lūdzu, sēžaties vairāk tai malā un pieturaties pie sēstiem.” (Janševskis, III, 140); “/Laivai/ masts bijis nolauzts līdz pat sēstam.” (Veldre, 1938, 17)

Sestulis, sestelis, sestenis, sestets – mērvienība, kas atbilda pūra sestajai daļai. – “Pūra sesto daļu latvietis sauc ‘mazais sieks’ jeb ‘sieciņš’, jeb – Gulbenē – sestets.” (Bīlenšteins, 2007, 242); “Iemērojis saimniekam vienu sestuli.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 399)

Seši – skaitlis, kas tradīcijā simbolizē galvenokārt pāreju no 3 uz 9 (piemēram, sešgalvis pūķis brīnumpasakās), bet figurē arī kā sakrālo saskaitāmo summa (3+3 vai 2+2+2) vai kā harmoniska vienība (tautasdziesmās – sešu stūru zobens, sešu zaru sveces sudraba lukturī).

*Seši mazi bandenieki
Jāj pa ceļu bungodami,
Visiem sešiem sirmi zirgi,
Visiem caunu cepurītes,
Visiem dziedi lakstīgalas
Zobenīņa galiņā.
Visi seši sajājuši
Ap to manu rožu dārzu.
Divi saka: tā ir mana!
Otri divi: tas nav tiesa!
Treši divi klāt aicina
Un man' līdzī vedināja.
LD 33640,3*

*Mēnestiņis nakti brauca,
Mani ņēma ormanīti.
Mēnestiņis man iedeva
Savu zvaigžņu mētelīti,
Savu zvaigžņu mētelīti,
Sešu zaru zobentiņu.
Ik no zara kaldināju
Māsiņai vainadziņu.
LD 33853*

*No jūriņas izpeldēja
Seši bērī kumeliņi;
Trīs bij kalti, trīs nekalti,
Visi līdzī darināja.
LD 33875*

*Nu tik sāksu labi dzerte,
Nu tik grazni padziedāt,
Nu tik māsa man ienesa
Sešu kanšu biķerīti.
LD 786,1*

*Sešas peles miegu vilka
Mazajam bērniņam,
Trīs ievilka šūplīti,
Trīs gultiņas maliņā.
LD 2090*

Sētuve, sētava – graudu, linu sēklas sējēja grozs.

Graudus un zālāju sēklas sēja ar rokām, ņemot graudus no sētuves, kuru Latgalē gatavoja no salmiem un klūgām. Sētuve vienmēr bija noteikta lieluma – 6 garças jeb vienu sieku [...] liela. (Leinasare, 1973, 43)

*Ej, brālīti, miežu sēt,
Es nesīšu sētuvīti;
Tev dziedāja zelta zīle,
Man sudraba lakstīgala.
LD 27970*

*Es auziņas daudz nesēju,
Vienu pašu sētuvīti,
Līgaviņa, mel(l)acīte,
Nedzer auzu alutiņu.
LD 27978*

*Kas tur spīd, kas tur viz
Viņa kalna galiņā?
Miļš Dieviņš miežus sēja
Sudrabiņa sētuvīņu.
LD 28016*

*Bāliņš gāja linu sēt,
Es aiznesu sētuvīti.
Sēj, bāliņi, manu tiesu
Par sētuves nesumiņu!
LD 28313,1*

Sieks – agrāk tilpuma mērs, kas atbilda ceturtdaļai pūra (Kurzemē), trešdaļai pūra (Vidzemē); labības u.c. beramu vielu mēra trauks. Dažkārt nošķir sieku un sieciņu. – “No koka krijām sašūta vai no saknēm un niedrēm izpīta sētuve pakāpeniski kļuva par vispārēju graudu mēru – sieku.” (Zemzaris, 98); “Ar sieku labību mērija un sabēra maisos.” (Ancelāne-Kundrate, 55); “Sieciņi miltiem apaļi un kantaini no koka bez naglām pagatavoti.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 242); “Nebijis necik ilgi, kad sieku izmaluse tīri tukšu.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 113); “Brūklenes siekiem nesa mājās, dzērvenes no tīreļa kaut vai ar maisu, sēnes skrīnēm vien, skrīnēm vien.” (Upīts, 7); “Salīgst [...] uz pusgada par veselu sieku zelta naudas.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 46); “Še būs sieks zelta, sieks sudraba.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 38)

Siekā – 2 sieciņi – 40 mārciņas rudzu, sieciņā – 20 mārciņas rudzu [...] Sieki lieli, apaļi, sieciņi četrkantaini, it kā mazas kastītes. (Viksne, Materiāli no Sunākstes, 144)

/Agrākos laikos/ bērti tā saucamie galvas sieki. Tos bēruši visi pieaugušie vīrieši, ne tikai saimnieki. Sieki bērti nabagiem – kā rudzu, tā miežu sieki. (Lapiņš, 1936, 105)

*Skaisti dzied tautu meita,
Lēni vilka dzirnaviņas;
No tā skaista dziedājuma
Trīs rītiņi sieku mala.
LD 687*

*Linu jumis Rīgā brauca
Ar deviņi melni zirgi;
Pretim nāca Rīgas kungi,
Siekiem naudu mērodami.
LD 28548*

*Es iejūdzu raibu zaķi
Rakstītāsi kamanās.
Rīgas kungi man vaicāja:
Cik tas zaķis tev maksāja?
– Pieci sieki sikas naudas,
Sesto zelta gabaliņu.
LD 2299*

*Pūķis vilka rudzu sieku
Par bāliņa pagalmiņu.
Ņem, brālīti, krusta koku,
Dzen to pūķi atpakaļ!
LD 34074*

Sieksta, sieksts – 1) gulošs vai ūdenī iegrimis koka stumbrs, zars. – “Upe bija [...] pilna siekstām un ūdens zālēm.” (Apsišu Jēkabs, 161); “Satrūdējs sieksts.” (Depkins, IV, 43); “Ezera dibenā, kā arī viņa likņās un strigoņos vietām atrod dziļāki zemē resnas ozola siekstas.” (Janševskis, Nica, 11); “Kas gribējis par vilkatu pārvērsties, tas līdis mežā caur tādu siekstu, kura gulējuse biezos vēros vairāk kā trejdeviņus gadus.” (DL, 1891, 128); 2) šķērskoks, kurā iestiprina grābekļa zarus; 3) no koka stumbra gabala izgatavots soda rīks kāju un roku ieslēgšanai. Vārda pamatā laikam ide. *kei- atrasties, gulēt. – “Vārda sākotnējā nozīme tādā gadījumā ‘gulošais (zemē, ūdenī)’” (Karulis, II, 177)

9500. Ja plāvā grābekli iesprauž ar siekstu uz augšu, tad bus lietus. (LTT)

25354. Kad atrada uz siekstām vai celmiem raganas vēmeklus, tad ielika tos vizē, vilka uz namiņu un pēra ar sērmūkšas riksti. (LTT)

Sielējs, sielejs, sielājs, sielains, sielis, siels – plostniecības termins. – 1) “Visas kopā sasiētās plenīces sauc par sielēju, sielāju [..], no vārda ‘siet’ ar līdzskaņa ‘l’ atvasinājumu, kas piešķir pasīvu nozīmi.” (Bilenšteins, 2007, 328); “/Pār dziļām upēm/nav ne sielēju (4–6 balķi gareniski pār upi), ne plostu, ne laivu.” (Jurgens, 58); “Uz plostā (sielēja) ir ar salmiem vai ar koka mizu apsegta būdiņa [..], kur plostniekiem patverties.” (Bilenšteins, 2007, 329); “Iet ar sielejiem.”; “Sielejus laist.”; “Slīd bez ariem egļu sielīs.” (Milenbahs, III, 858); 2) gareniski pār upi vai strautu pārmeti vairāki balķi, koki. – “Pa ūdeņu sagāztu alkšņu sieleju pārvelkos strautam, eju pa ūkņainu pļavu, kuras zāli pārklājusi plāna uzsala.” (Zariņš, 161)

Sietaine – “krustām šķērsām strīpota sēģene”. (Endzelīns, Hauzenberga, II, 495)

Sietavas – agrāk īpašs kāju apsējs (visbiežāk sievietēm); “melni vilnaini auti, kurus sievietes tina ap gurniem aukstā vai dubļainā laikā, lai gurni nesalst” (Upīte, 1911, 227). – “Kājas āva šā: lielus no ceļiem līdz pat krumšļiem notina ar gariem un platiem zilās vadmalas autiemi, ko sauca par sietavām.” (Janševskis, Nica, 43); “Sietavas sēja, lai aizsargātu kājas lielus no nosprēgāšanas slapjā laikā.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 151); “Lai sietavas stingri turētos uz kājas, tās zem ceļa aptina ar prievīti.” (Rucavā, tur Paurupē, 29); “/Māte nēsāja/ garstīpājus brunčus ar zilu skoteli un sietavas ap kāju stilbiem.” (Jurgens, 23); “Kājas, sietavām notītas, bij īstie stabi.” (Bērziņš, 1935, 88); “Zem ceļiem bikses varēja būt aptītas ar sietavām, kas secināms pēc sietavu atradumiem dažos latgaļu kapulaukos.” (Zariņa, 1999, 74)

Sietavas taisīja no vilnānas nomelnotas drēbes pusolekts platumā. Viņas tika tītas ap kāju stilbiem, no skriemeļa iesākot līdz ceļiem, kur tās ar lielsaišķiem apsēja, kuri tika austi ar 4, 6 un 8 dzīpariem cukactiņām, pākstiņām, avinradzišiem utt. (RLB ZK, 1885, 79)

Pie zeķēm, kad tās isās, “kabzekes”, pieder sietavas, pirksti 3 platas un attiecīga garuma lentes, kas tīteniski apšienamas ap lieliem, virspus zeķu pēdām. Sietavas bez rakstiem, dienīšķs valku gabals. (Latvju raksti, I, Alšvanga, 39)

Sietavām zili pašu austi auti, pēdu plati, gari. Ar tādiem autiemiem notin nīcēnieces lielus arī tad, kad mauc zeķes: tā ir cēlušies nīcēnieču tālu pazīstamie “resnie lieli”. (Austrums, 1891, I, 234)

*Guli, guli, Jāņa māte,
Bez sietavu istabā,
Dzeltis tevi Jāņa bērni
Smalkajām nātrītēm.
LD 32582*

Sietā mešana – sena kāzu paraža, rituāla naudas mešana ar nolūku apdāvināt jauno pāri.

Pēc mīčošanas notika sietā mešana. Jaunais pāris nosēdās aiz galda. Viņam priekšā uz galda nolika sietu un aplāja ar baltu palagu. Nu siets bija liels, balts trauks. Jaunā pāra abās pusēs dziedātājas ar brandeivīnu un uzkodu sablīvējās. Viņas ar dziesmām uzaicināja pēc kārtas sietā mest sievastēvu, viratēvu, vedējētēvu un visus radus un draugus:

*Nāc jel nāc, vedējētēv,
Ko tik ilgi tūlājies!
Vajaga, vajaga
Zieptšu naudas!*

Sietā metējs parasti vilcinājās, atjokojās un negribēja sietā mest. Dziedātājas centās viņu pielabināt ar dziesmām, jokiem, brandeivīnu. Vairāk reizes vedējētēvs iemeta sietā tikai pa

grašam, kāpēc dziedātājas sāka viņu piezobot:

*Bagātajam vedējtēvam
Naudas bedre aizsalusi!*

Kad vedējtēvs pietiekoši iemeta sietā, tad dziedātājas pateicās viņam:

*Paldies, paldies,
Nu deva, deva!*

Pēc tam dzēra brandeviņu, iekoda uzkožu un visādi jokojās. (Jurgens, 104–105)

Sietiņa dzišana; sietiņos iet – tautas rotaļa.

17188. Lieldienas rotaļa ir sietiņa dzišana. Rotaļas iesācējs paņem lakatu, sagriež to gursti un, citus dzenādams, lūko kādam iesist. No pulka kāds jautā: “Ko tu dzen?” “Sietiņus dzenu.” “Cik augstu sietiņš?” “Deviņas jūdzes.” Tiklīdz to izsaka, visiem jābēg. Kam dziņš iesit, tam jāiet viņa vietā. (LTT)

Visi sastājas [...] rindā, viens nostājas rindai preti priekšā un saka: “Si, si, sietiņ!” – “Ko pras’ sietiņš?” priekšnieks prasa. – “Smalk’ miltiņ.” – “Lec’ apkārt, ķer’!” Prasītājs nu ķer rindas pakalnieku. To noķēris, prasītājs nostājas rindas priekšā, un noķertais atkal paliek par prasītāju. (DL, 1893, 188)

Sietiņš – Greizie rāti, zvaigznājs. – “To viņa pazīst labi jau no bērna dienām. Tas ir Sietiņš. Kas gan to nepazīst? Sietiņā ir septiņas zvaigznes.” (Janševskis, 1994, I, 244); “No Sietiņa un citām zvaigznēm varēja vērot jau pienākušo pusnakti.” (Janševskis, 1981, II, 341); “Sietiņš pie debesīm rādīja, vai laiks jau celties.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 384)

Laiku noteikuši ar dažādiem līdzekļiem toreiz, kad vēl pulksteņu nebijis. Nakti, it īpaši rudenos, kad vēl bijis kult jāiet, augšāmceļamo laiku aprēķinājuši pēc gaiļu dziedāšanas. Kad gaiļi nav dzirdējuši dziedam, tad pēc zvaigznēm. Tā noskatījuši, cik augstu jau Sietiņš uznācis. (DL, 1894, 151)

Kad skaidrs, kuļamo laiku vērojuši arī no zvaigznēm – Sietiņa [...] Kad Sietiņš “pusdienā”, jāceļas kult. (Viksne, Materiāli no Sunākstes, 143)

*Dievs, dodī kungam to dienu redzēt,
Ko māte redzēja, auklējama:
Sietiņš nogāja, Auseklis uzlēca,
Vēl māte sēdēja, man’ auklējama.
LD 3018*

*Lai nu kungam tās dienas redzēt,
Ko mana māmiņa, man’ auklējama:
Sietiņš ligoja launaga laikā,
Kad mana māmiņa gulēt gāja.
LD 3018,2*

Sievas ziedi, sievu ziedi – menstruācija; sk. arī Kaķa bērni; Mēnesziedi.

33459. Ja vīrs sievu neierauga, t.i., dauza vai lamā, tad, lai viņš paliktu milīgs, “miksts kā liepu lapa”, tam nezīnot jāiedod sievas ziedi. (LTT)

*Mīla Māra dusmojās
Uz jaunāmi sieviņām:
Atraduse sievu ziedus
Kumeliņu pēdiņā.
LD 1132*

Sijans, sijāns – tautiski brunči. – “Veco kuršu apģērbā lesinis bija zaļš, sijāns – zils brunčis.” (Janševskis, 1981, I, 28)

Mugurā valkā [...] pašu tumšu lindraku ar stripām (tresēm) apakšgalā. Augstākā stripa zelta, zemākā – sudraba, šai apakšā pašuvs (sarkana apmale). Tādu lindraku dažī sauc sijāns. (Pētersons, 102)

Sījums, sījs – “eļļa, kura, sagrūstas kaņepes traukā sakratot, sazvadzinot, pa virsu spogo” (DL, 1892, 1). – “Grūst kaņepes, līdz uzlec sījums.” (Milenbahs, III, 851)

Sikstuļot, sikstuļoties, sikstoties (sikstuļot, sikstuļoties, sikstuoities) – skopoties. –
“Tā sikstuļodamies tas sakrāj lielu kuli naudas.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 126)

Silksnis, silkss, silkste – 1) “ap zirga kaklu zem sakām apliekams mīksts doņu pi-
nūms” (Antonijs, 82), zirgu aizjūgam “pie sakām tā daļa, kas pildīta salmiem; arī uz
cilvēku: guļ kā silksnis” (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 616). – “Sakām silkss ar
garkūļu salmiem.” (Upīts, 111); “Bažīgi pamezdami acis uz [...] sakām ar salmu
silksīm, kas ļodzījās vien, ratiem pret kādu kārti aizķeroties.” (Upīts, 1984, I-II,
121); “Aizkabina pavadu pie silkšņu vadža.” (Birznieks-Upītis, Vasara Ličos, 156);
“Kabina /zirgiem/ sakas nost un mauc silkšus zemē.” (Janševskis, III, 58); 2) silks-
nis – sliņķis. – “Tas silksnis tad nu tur, mātes daļu ēzdams, nepacēla ne mēslīti:
caurām dienām, naktīm tikai lasīja un lasīja no bibliotēkas biezus romānus.” (Ler-
his-Puškaitis, 1903, 171)

Latviešu sakām ir apažs polsteris (spilvens), kas taisīts no mīksta materiāla, tā aizsargājot
zirga kaklu no spiediena un noberzumiem [...] Saku mīksto polsteri sauc par silkstu, silkstīm,
silksni, silksnēm, arī par paugām, popi (no vārda ‘pamp’), pakopi. (Bilenšteins, 2007, 279)

20386. Kad mēris tuvumā, tad stipri jākvēpē istabā uz pannas vecas ādas, saku silksnis
u.t.t. un tad jāskaita: “Mēra Indriķi! nenāc manā mājā, man ir divi melni suņi, divi melni
kaķi, tie tevi ēdīs, tie tevi plēsīs, tie tavus kauliņus skrubinās.” (LTT)

Silti brīnumi – kaut kas neredzēts vai negaidīts. – ““Silti brīnumi!” /viņš/, vakarā
mājā jādams, pie sevis pārdomāja.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 41)

Simts, simtiem – simbolizē iespējami lielu daudzumu, vairumu. Bieži figurē laimes, veik-
smes, auglības, ražības vēlējumos, ziedošanas un upurēšanas formulās, bet arī lāstos.

17874. Kad lopu ved pārdot, tad no tā jānoplūc trīs reizes pa spalvu kušķītim un jāsaka:
“Simtu tai vietā!” (LTT)

23131. Lāstu vārds: “Ka tev simtu pārkonu!” (LTT)

Saule vede vedekliņu

No Vāczemes šai zemē.

Simtiem dzina govīs vēršus,

Simtiem bērus kumeliņus.

LD 33957

Dievs dod mūsu saimniekam

Simtu gadu šē dzīvot,

Simtiem govju, simtiem vēršu,

Simtiem bērū kumeliņu.

LD 32829

Ozols nāca pa Daugavu

Ar visām bitītēm;

Dievs dod mūsu Jānišam

Simtu bišu kozuliņu!

LD 32857

Ko man deva māmuliņa,

To es sēju nastiņā;

Ko man deva miļš Dieviņis,

Simtiem krāvu vezumā.

Tdz 54705

Sinces, sincis – neliels priekšnams, priekštelpa, kas, atverot mājai ārdrūvis, aizsargā
iekštelpas no vēja un aukstuma. – “Sinces pilda vējtvera un pieliekamā kambara uz-
devumus.” (Brīvdabas muzejs, 86); “Sincēs parasti novilka dubļainos apavus, kūs
drēbes, tur stāvēja kādi sadzīves priekšmeti.” (Silvija Siliņa, Latgale, 2007); “Sincēm
griestu nav.” (Ligers, 1942, 161); “Na par ilgu laiku pi sinču durovom pīguoja rogo-
na.” (LTTT, XIV, 163); “Ar visu bļodu uz sinču klona.” (Vaivods, 3); “Paņem, meit,
slotu no sincēm un noslauki durvju priekšu!” (Silvija Siliņa, Latgale, 2007)

Kā papildtelpu istabas ieejas priekšā piebūvēja “sinces” – vējtveri, kas bija celts no viegla
materiāla un neapsildāms. (Kundziņš, 1974, 178)

Jo nameņa kai atsevišķas ceļtnes saimisteībā nabeja, tod jō vītu izpīļdeja cyta telpa, un šū
telpu sauce dažaidi: priekšnoms, siņces voi kuleņš. Vysā vairumā Latgolas ustobas beja cal-
tas uz divejim golim un pa vydu beja siņces voi kuleņš. (Latkovskis, Latgolas sāta, 239)

10744. Jaungadu sagaidot, mazgājuši un tīrījuši visas malas. Tas bijis arī vajadzīgs, jo sīcēs (priekšnamā) turējuši cūkas. (LTT)

*Svōtiņam kuplas ūsas,
Īdūd maņ da pusei;
Īdūd maņ da pusei;
Ar kū sīnces izslaucīt;
Ka sīcītes izslaucīšu,
Es atdūšu atpakaļ.
Tāz 57739*

Sirdi locīt (luocīt) – (likt) mainīt domas, uzskatus. – “Jānim nu no žēlabām sirds gluži vai pušu plīsusi, bet Līziņas sirds nevarējis vairs locīt.” (Upīte, 1911, 132)

Sirdi piesiet – 1) saka, kad grib remdēt izsalkumu, iestiprināties. – “Trīs dienas nesmu ēdusi, dodī kādu kumosīņu maizītes, sirsniņu piesiet.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 27); 2) saka, kad kam ļoti pieķeras. – “Meklē otru cilvēku, ko sirdi piesiet.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 144)

Sirdsprāts – sajūta, maņa; sirdsapziņa; garīgā tieksme, apņemšanās. – “No laba sirdsprāta.” (Depkins, I, 300); “Cilvēka sirdsprāts, ar gribēšanas-spēku un uz laimi radīts, labu darījis, priecājās un, ļaunu darījis, pats mocās.” (Stenders, 1988, 294)

Sirds sprūk laukā – saka par spēcīgu emocionālu pārdzīvojumu. – “Bet, ja iedomājos – tīri sirds sprūk laukā.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 194)

Sirds vībotnēs – saka par iemilējušos (LTMSP, 418). – “Man laika diezgan,” viņš savaldīgi atrunājās, “te jau dažam labam sirds vībotnēs... tam tā lieta steidzamāka.” (Leimane, 1946, 25); “Man viens lūgums: vai Jūs nevarat man pateikt, kur es esmu ņēmusi teicienu ‘sirds vībotnēs’ iemilēšanās nozīmē? Vai varbūt no Blaumaņa?” (Hauzenberga-Sturma, 85)

Sirks, sirķis – sirms, iepelēks. Agrāk visvairāk par zirgu, tagad var attiecināt arī uz mašīnas u.tml. krāsu. – “Sirķis – tāds kā balts, tā kā pelēks.” (Bušmane, 291); “Savus jaunākos, labākos zirgus, no kuriem viens ir sirmis, otrs sirķis, pāri nedēļu nemaz nav laidis darbā.” (Janševskis, 1983, II, 238); “Blēdnieks nebija uzticis seglos ne sirķim, ne melnim, ne dūkanam.” (Jākobsons, 241); “Vienām ragavām priekšā sirķis, otrām baltiņš.” (Jākobsons, 292); “Sirķis pilnos rikšos devās tālāk.” (Janševskis, 1983, I, 139)

Sirmā stunda, arī Pelēkā stunda – vakara krēslas brīdis pirms tumsas iestāšanās. – “Ni tymss, ni spūdrys, atguo siermuo stuņde.” (Nina Kukule, Sibīrija, 2005)

27606. Sirmā stunda ir vakara krēslas stunda. (LTT)

Vakarā – pelēkā stundā – guni nededza. Sēdēja tumsā, aizdeva⁵² un minēja miklas vai stāstīja šausmīgas pasakas, ka kājas jāsavelk uz sola [...] Pa starpām dzirdēja kādu graužam burkānu vai rāceni. (Vaivods, 44)

Un tad sākas krēslas stunda. Sērmō stuņde. Tā ir stunda, kad lēni dienas gaisma dziest, un šai stundai ir īpaša noskaņa. (Zepa, 17)

Sirms, sirmis – kad pamatkrāsai (melnai, bērai, sarkanai u.c.) piejaukta balta (parasti par zirgu, cūku, bet arī par matu krāsu). – “Melnas spalvas jauktas ar baltām vien-

⁵² Aizdot – te: uzdot.

mēriģi; a) baltsirma – gandrīz visas spalvas baltas; b) melnsirma – melnas spalvas lielā pārsvarā; c) zilsirma – atsit zilganu nokrāsu; d) ābolaini sirma – melnas un baltas spalvas sakopotas plankumos ābola lielumā; e) mušaini sirma – nelieli melni plankumiņi (mušiņas) baltā spalvā; f) teteraini sirma – ar iesarkaniem plankumiņiem (mušiņas) baltā spalvā; g) salnsirma – spalvā jauktas baltas, melnas un citas krāsas spalvas.” (Zirga pase, 11)

9014. Govīm dod parasti vārdus pēc tām nedēļas dienām, kad viņas rādījušās [..] Melnu govi mēdz saukt par vabuli jeb skudri, sirmu par briedalu un raibu arī par cielavu. (LTT)

34962. Ja pirmais zirgs, kuru no rīta ierauga, ir sirms, tad domātais piepildīsies. (LTT)

Ko tu raudi, kas tev vainas,

Mana jauna līgaviņa?

Vai man trūka sirmu zirgu,

Vai rakstītu kamanīņu?

Ziemā braucu sirmus zirgus

Rakstītāmi kamanām;

Vasarāi oša laivu

Pa dziļāju ezeriņu.

LD 26864,1

Sirobi (siruobi), sirubi – 1) akas grodi. – “Dārza malā, pie kaimiņa sētiņas, ieaugusi garās vibotnēs, vēl saglabājusies dziļa, satrunējušu syrūbu (grodu) aka.” (Vaivods, 1); “Okai syrubu taisie nu kūka.” (Reķēna, II, 396); “Kad viņš gribēja nocietināt izšķobījušos sirobus, kaut kas sāka skrapstēt.” (Veselis, 1956, 20); 2) krusta pakšos cirstas gulbūves vainagu kopums. – “Iz pamatu it bolku sīna – syrubs.” (Reķēna, II, 397); “Sirobi augsti.” (Ķuzāne, 24); “/Pakši/ bija jaunmodīgi salaiesti, bez sirobiem.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 160)

Lai neiebruktu akā zeme, akas iekšu izlika ar syrūbu (grodiem), tie turpinājās vēl arī virs zemes, pasargājot bērnu un dzīvniekus no iekrišanas akā. Grodus izlika no koka, stūros salaižot pakšos, kā māju, tādēļ akas bija četrstūrainas. (Vaivods, 10)

Sirpis, cirpis, cirpe – sens pļaušanas rīks; kaut kas, kam sirpjveidīga forma. – “Labeibu pļove ar sērpim.” (Vilmane, 138); “/Mēness/ gaišā mala kā cirpe izskatās.” (Stenders, 1988, 123). Pamatā ide. *ser- liks koks, āķis, sirpis (Karulis, II, 188).

Aizvēsturiskos laikos /sirpi/ sastop visas Latvijas novados [..] Kaut arī pļaušana ar to velkas gausi (viens cilvēks dienā nopļauj tikai ceturtdaļu pūrvietas), taču darbu padara rūpīgāki, un arī salmi paliek nesalauzīti (tā ka tos var lietot jumtu segšanai). (Ligers, 67)

24315. Pļauju beigušas, plāvējās rindā nosēdās lauka malā ar muguru pret rudzu lauku un atmuguriski pār plecu svieda sirpi. Ja sirpis uz lauka nokrīt plakanis, tad īpašnieci būs jāpļauj arī nākošu gadu. Ja sirpja gals ieduras zemē, tad tai plāvējai šogad jāmirst. (LTT)

877. Par applāvībām parasti runājuši rudzus nopļauņot. Rudzu talkās, kad beiguši pļaut, apvijuši sirpjus ar rudzu vārpām un pinuši rudzu vāru vainagus, ko likuši saimniekam galvā, kad pārnākuši mājā no tīruma. (LTT)

Sirpiši – gaiši pelēki tārpiņi, saķērušies daudzi kopā, veido it kā sirpi.

Sierps ir mozi mozi tuorpeņi boltom gaļveņom. Veļās puori tys ap tū, it čupā puori smiļtej, mož i par jūdiņi. Vins nu ūtra nasašķirās nūst. Vīnu raizi redzieju, veļ gonu puika beju. Redzieju pusmetra garu, rūkys rasnumā. Tys ap tū sasačieruš. Par rudzu gryudenim smolkuoiki. Mama sacieja: “Ai dīveņ, te sierps it!” Jī juosalik buteli ar špabi, juoapļaj. Lobs pret vysuodom suopem, rematismam, kaulu suopem.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2005)

30516. Pļavās dzīvo čupiņas mazi pelēki tārpiņi. Ja tos ar pirkstu izskar, tad viņi tūlīj pazūd, un ar to pirkstu var izdziedēt deviņas vainas. (LTT)

30517. Ar pirkstu, ar kuru izjauc sirpišus, var atņemt sāpi. (LTT)

30518. Kas atrūd sierpi (mozus tārpiņus, kas rindiņā kustās uz priekšu) un izmaisa tū ar savu rūku, tys var rūzi apribt. (LTT)

Sistavas – steļļu jeb aužamo stāvu sastāvdaļa, kurā ievieto šķietu. – “Systavys jir deļ šķīta likšonys.” (Reķēna, 1975, 371); “Sistavas jeb mustavas sastāv no divi ierenētiem, tuvāki un atstatāki saliekamiem kokiem, starp kuriem ieliek šķietu.” (DL, 1891, 37); “Sistavas stāvos iekārtas vaļīgi, lai var “šūpoties”, piesitot ievilkto diegu.” (Vaivods, 42); “Nosaukums sistava, kas reģistrēts 17.gs. vārdnīcās, 20.gs. dominē Latgalē un Augšzemē.” (Alsupe, 2008, 69)

*Jāņa sieva sagšas auda
Pašā Jāņa vakarā,
Zelta šķiets, vara nītis,
Sudrabiņa sistaviņas.
LD 32977*

*Bōrineitja sagšu audja
Tymsajā kakteņā:
Vara neit's, zalta skitiņš,
Sudabreņa sistaveņas.
Tāz 38366*

Sist vēju ar dūri – darīt kaut ko veltīgi; rīkoties bezjēdzīgi. – “Izsitušies vēju ar dūri.” (Upīte, 1911, 40); “Ko nu vairs sitīsi vēju ar dūri, kad viņa vairs nav.” (Upīte, 1911, 176)

Skābs prāts – slikta oma. – “Neko darīt – bij jāiet skābā prātā atpakaļ un jāņemās spēkā.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 391)

Skadiņi – zediņi, sētas, žoga mieti. – “Skadiņu žogs.” (Milenbahs, III, 863); “Zaļkalnu viņš sastop, ieiedams pa vārtiem ar augstiem dzelzs skadiņiem.” (Johansons, 1970, 68)

Skaitulis – zvejniecībā zivju skaita mērvienība.

25500. Renģes liek vezumā no ziemeļu puses, lai tās vecas nepaliek, pa 3 skaituļim. Skaitulis, skaišķis ir, piem., 2, 4, 6 u.t.t. līdz simtam. (LTT)

Skaka, skaks – agrākos laikos “mazs labības mērs, mašs, ko dzirnavnieks ņem par savu darbu”. (LKV, XX, 39009)

Skalbis – arkla sastāvdaļa. – “Lai lemesnīca nevarētu kļauties pretim apīžām, tad starp lemesnīcas rokgali un apīžām pie balsta ielikts apaļš garens sprieslis – skalbis jeb /virs/auklis, kas noteic leņķa lielumu starp lemesnīcu un apīžām.” (Ligers, 11)

Skals – 1) atšķēlums no kaut kā vesela; plāni šķelta priēžu vai cita koka plāksnīte iekuram, senākos laikos arī apgaismošanai. – “Apgaismošanai nelietājot taukus, bet skalus – plāni šķeltas priēžu skaidas, ko naktī nēsājot apkārt.” (Rozentāle, 124); 2) detaļa – garš kociņš stellēs jeb aužamajos stāvos. Tās pašas cilmes kā darb.v. ‘šķelt’.

27825. Skali jāplēš pilnā mēnesī, tad tie labi deg un nekūp. (LTT)

27840. Kad skalam abus galus apdedzina un tā pamet, tad tas top velnam par tutenu. (LTT)

27844. Skolam navar dadzynuot obēju golu, tys ir, jo skols ir bejis īdags nu viņa gola, tad nu tuo paša arī juodadz, navar degt nu ūtra gola. Ar taidu skolu, kam obi goli apdadzynuoti, valns pa naktim var dzert nu cylvāka asni. (LTT)

27877. Skalus nedrīkst lauzt, jo tad jēriem kājas lūst. (LTT)

20733. Vēl apmēram ap 1835.gadu mirējam likuši degošu skalu rokā, lai staigājot gaišu celiņu. (LTT)

20748. Senākos laikos, kad mirējs taisījās mirt, tad gultā viņam neļāva mirt, bet to izcēla no gultas, iedeva tam skalu rokā un teica: “Staigā nu laimīgs! Gaišu celiņu.” (LTT)

31989. Tie vārdi, ar ko zilnieki apvārdo vājības un visādas vainas, pavisam nepazūd starp tumšiem ļaudīm, jo viņiem ir tāda ticība, ka neviens tos vārdus, ko viņš no cita dabūjis,

nedrīkst ņemt kapā līdz, bet uz miršanas gultas tie atstājami kādam citam. Ja nu kam, uz miršanas gultas gulot, nebūtu neviena, kam tos vārdus atstāt, tad viņš ņem skalu, izsaka tos vārdus pēc kārtas, uzvelk ar ogli pie ikkatra vārda izteikšanas vienu strīpi uz skalu. Kad ir nobeidzis, tad iemet skalu ugunī, lai sadeg, un nu viņš ir svabads un var mirt. /K.Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

29188. Kad suni jaunā vietā aizved, tad tas ar skaliņu jāmēri un jāsaka: "Dzīvo nu, sunīt, es tev šūšu jaunus svārkus." Pēc tam skaliņš jāaizbāž aiz sijas. (LTT)

*Degu skalu, degu sveci,
Tumša mana istabiņa;
Ienāk mana māmuliņa,
Tūdaļ gaiša istabiņa.*
LD 3160

*Es sakūru skalu guni
Liela ceļa maliņā,
Lai sūldāsi tie bērniņi,
Kam nav tēva, māmuliņas.*
LD 4008

*Teci gaiši, mēnestiņi,
Garām manu glāžu logu:
Es nabaga bārenīte,
Man nav skalu plēsējiņa.*
LD 4395

*Laužat skalus, pūšat guni,
Laižat Jāni istabā!
Jāniņš stāv aiz durvīm
Nosvidušu kumeliņu.*
LD 32354

Skalu vācieši – tā agrāk sauca latviešus, kas labprātīgi gribēja pārvācoties. – "Skalu vācieši esot tie visuzpūtīgākie." (Upīts, 1947, 142). Sk. arī Kārklū vācieši; Spaļu vācieši.

Skambulis, skambenis, skulbenis – neliels, bet skanīgs zvans. – "Tās (= bimbālas) nenāca vis no lielajiem baznīcas zvaniem, bet no mazā kapsētas skambuļa." (Milenbahs, III, 870); "Kuozuos sieja skambuli pi zyrga lūka, lai skaņ. Sauce arī par kaukolom. Juos beja duorgys." (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006); "Labāki jau pieveicas mazais sklubenis: tas tik mīlīgi aicina kauliņus dusēt." (Janševskis, III, 384); "Skambals jau skamba." = zvans jau zvana (Gerlinde Mickus, Vācija, 2007).

*Sī, sī, zīlīte, kur tavs tēvs?
Kur tavs tēvs, kur tava māte?
– Skambinu kapos, apakš lika bērza.*
LD 2519

Skangals, skangalis, skalgans – 1) sauss skals; skala, koka plāns gabals. – "Kad liķis no istabas bija iznests [...], steigšus uzkāra istabas vidū uguni no sausiem skangaliem." (LTT 2194); "Viņš lauž resnu priedes zaru kā skangalu." (Saulietis, 185); "Dēls grāba lielu resnu bērzu un pārlauza vidū pušu kā skangali." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 391); "Paņēmusi skalganu, ar nazi to drāzdama un taisīdama pulķīti." (Janševskis, 1994, I, 157); "Nav vairs ne skalgana." (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 148); 2) kalsns, izdēdējis cilvēks. – "Sausš kā skangals, iet pa sērsnas virsu, kur pat gailis lūst iekšā." (Upīts, 52)

*Nesakies, līgaviņa,
Mana lauzta aizkrāsnē,
Sakies pate pakrituse,
Skangališus lasīdama.*
LD 1126

*Nāciet, meitas, pie manim
Ik vakaru vakaros:
Ne man dūmu istabā,
Ne skangalu pabeņķī.*
LD 6952

Skansts – nocietinājums ar uzbērumu. – "Zviedri esot šinī salā uzcēluši skansti." (Marnics, 176). Aizgūts no vācu val. 'schanze'.

Skapsna – šķipsna, šķipata; niecīgs daudzums. – "Skapsnu var sajemt divos trejos pirkstos."; "Damest kādu skapsniņu sāls."; "Mums vairs tik tāda skapsniņa vien ir palikuse no meža." (Endzelīns, Hauzenberga, II, 501)

Skāre, skāres – agrāko darba ratu kurvis jeb ietvars. – “Darba ratu pamatu [...] sauc par krautēm vai skārēm.” (Bilenšteins, 2007, 267); “Viri pieplāvuši sēku zirgiem pilnas skāres.” (Rakstu krājums, 1894, 70)

Skārtele, skārtelis – kāzu apdāvināšanās rituāla piederums, “(no vārda ‘kārt’) dāvana, ko ligava pasniedz saviem radniekiem u.c., jo viņa to apdāvināmajiem uzkar uz rokas vai pārliet pāri pleciem” (Bilenšteins, 2007, 107). Visbiežāk tas ir garš, izrakstīts dvielis.

Grūti pūta, žēli rauda

Mans pirmais brūtgāniņš.

Nepūt grūti, neraud' žēli,

Lūgšu tevi panākstos,

Tāpat krustis diviļi kāršu,

Kā istam(i) brālīšam.

LD 15840,9

Var.: S. Krustām kāršu skārtelišus.

Brālīts manim linus sēja

Dadžu kalna galiņā;

Es uzkāru brālīšam

Dadžu lapu skārtelīti.

LD 25477

Dari, dari, bāleliņi,

Gan es tev atdarišu,

Gan es tev atdarišu

Tautu galda galiņā:

Citiem kāršu linu diviļi,

Tev pakulu skārtelīti.

LD 3588

Augat, mani labi lini,

Liniem labas pakuliņas:

Grib dieveris smalku kreklu,

Brālīš garu skārtelīti.

LD 28294

Skāte – ķemme. – “Šādi ienācēji, piemēram, ir ķemmes vai skātes.” (Ābele, 127); “Atsevišķos gadījumos redzētas arī labākas skātes – augstākas un platākas nekā lētās.” (Draviņš, 332); “Ticēja [..], ka sāpēs galva, ja matus, kas saķērušies skātē, nāsadzina krāsni, bet met projām.” (Draviņš, 406)

Skāteri, skāteres – Kurzemē galdaini austas garas linu drānas divieļu izskatā. – “Šķērsu pār kamiesi balts linu skāteris.” (Janševskis, IV, 8); “Smilšainās zemes kā viļņots garš skāteris izstiepies no dienvidiem pret ziemeļiem.” (Kāpostiņš, 1940, 190)

/Skāterus/ lielu godību laikā, piem., kāzās, ar cimdkiem pušķotus, sedza pār pleciem ievērojamākiem viesiem vai tuvākajiem radniekiem. Vislielākais gods bija parādīts tiem, kam uzsedza divus skāterus, vienu krusteniski pāri otram. (Karnups, 1937, 140)

– Kas te ir viriešiem tā kā deķi, tās tās pašas skāteres?

– Mazmeitai bija kāzas divi gadi atpakaļ, visiem sakāru šitādas pašas skāteres. Ligavainim, kāzu vedējtēvam, vīra tēvam un tad jau katram atkal bija piesiets klāt. Vīra tēvam kreklus devu, piesēju klāt, un cimdi bija, zeķes rakstītas. Pliķu skāteri nevarēja dot.

– Bet ko ar skāteri pēc tam darīja?

– Nu kā kurš, nu vienkārši par piemiņu. Cits klāja uz galda, cits paņēma un riktīgi nobērza, kad nomazgājas. Viņš jau ir tāds no lina, dabīgs.

– Cik tas ir liels, galdauta lielumā?

– Nu šitas te jau bija, jā, jā, jā, tāds uz 2 metri.

– Un kam kāzās viņus dāvināja?

– Nu pa priekšu jau ligavainim, vīratēvam.

– Ligava dāvina?

– Jā, jā, no pūra. (Anna Cērpa, Kurzeme, 2001)

Tēvs ar māti sasarājās,

Linu riju žāvēdami:

Tēvs gribēja striķu vīt,

Māte pūra skāterīšus.

LD 1168,6

Skāter^s sedzu kā villeni,

Nav villenes siltumiņa.

(Magazin, XX, 179)

Skatīties baltām acīm – būt ļoti niknam. – “Mani paskatījās baltām acīm.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 126)

Skaugacis, skauģis – tāds, kam nenovīdīgas acis, kas vēl citam ļaunu. – “Cits skauga-cis atkal skatās tik uz muižām, kur mīt kungi, domādams tur vien tikai labu dzīvi.” (Janševskis, 1994, II, 33). Darb.v. ‘skaust’ – vēlēt ļaunu, izjūtot nepatiku pret cita fizisko vai garīgo pārākumu; ļaunoties. Pamatā ide. *(s)keu- griezt, šķirt, kasīt, bakstīt. Nozīmes attīstība: griezt – darīt sāpes; izjust sāpes, nepatiku – darīt pāri; vēlēt ļaunu (Karulis, II, 200).

6811. Vakarā bez saules nedrīkst skaģi dziedāt, jo tad, pēc t.dz. vārdiem, skauģi var vēlēt “ļaurus vārdus” un “maitāt balsi”. (LTT)

3891. 1668.g. prāvā kāds skauģis nolādējis sava ienaidnieka lopus: “Leij wilcke, Wolne tros abeede!” (lai vilki, velni tos apēd). Otrā dienā telus saplēsuši vilki, zirgus parāvis velns. /K.Straubergs, Br. Zeme, 1934.g. 31.dec./ (LTT)

3845. Daugūļos kādas mājas krustcelēs izlikti iemaukti, apzīmēti ar burvja krustiem, lai pasargātu zirgus no niknām skauģu bultām. /Latvis, 1925. 1216, Daugūļi./ (LTT)

11566. Jāņu vakarā vajagot laukus meijot ar pilādzes zariem, tad skauģi neko nevarot pa-darīt. (LTT)

25912. Skauģi dažreiz salauž un sasiens otram rudzus, kas notiek visvairāk Pētera dienā. Šādi salauzīti rudzi nav jāpļauj, lai nelauztu rokas. (LTT)

27891. Ja kāds ko skauž, tad jāsaka: “Skaugim acis grezelē, mana laime kabatā!” (LTT)

27892. Ja kāds saka: “Cik tev smuki sivēni, zirgi u.t.t.,” tad tam jātbild: “Lai suns tev mēli nolaiza!” (LTT)

Sklanda – žoga kārts, žogs. – “Tos iežogoja Kurzemes mājām īpatā guļšēta – sklandu žogs.” (Balandnieki, 43); “Gabaliņu no avota bijis sklanžu žogs.” (LTTTP, XV, 211); “Lai /akā/ neiekristu lopiņi, tai apkārt bija aptaisīts sklandu žodziņš.” (Balandnieki, 293); “/Zirgu/ piesēja pie sklandas.” (Janševskis, II, 64)

Sklēsts – metāla aizbīdnis, aiztaisāmais mājas ārdurvīm. – “Durem sklāstu jāzšauņ priekšā.” (Kalna, 1993, 164); “Rasi mēcēsi tamis duresis to sklāstu attaisīt.” = ce-rams, ka mēcēsi durvīm aizbīdni attaisīt (Anna Roga, Kurzeme, 2002).

Skora, skara – sieviešu galvas vai ap pleciem apliekamais lakats. – “Mājās tiek austas arī segas (koldras) un lielie lakati (skoras).” (Latvijas Saule, 1927, Nr.49/50, 543); “Kuoda tev vaca skora, voi tev jaunuokys navaida?” (Marija Kursīte, Zemgale, 2007); “Nazkod auda skorys nu lynu dzejys, i vylnuonys skorys auda.” (Reķēna, II, 402)

Skotele, skortele (skuotele, skuortele) – 1) ādas priekšauts. – “/Māte nēsāja/ gar-strīpainus brunčus ar zilu skoteli un sietavas ap kāju stilbiem.” (Jurgens, 23); 2) kabata. Vārds aizgūts no vācu val.

*Gan gribēja meitu māte
Skotelē glabājama.
Ne man tādu svārku bija,
Ne svārkiem skotelītes.
LD 23572*

Skotiņš (skuotiņš) – jūrniecībā buru aukla, “tauva ar kuru pievelk zēģeli, lai vējš va-rētu tajā iegulties” (Marnics, 212). – “Viņš man ierādīja, kā rīkoties ar laivu un ar zēģeļem, kad skotiņš jāpievelk, kad atlaižams.” (Marnics, 260); “Apliek skotiņa cil-pu vaļēji ap spiriņa galu, lai vējš nevarētu aizķerties audeklā un plivināt pašu skoti-ņu.” (Marnics, 212). No vācu vārda ‘schote’.

Skraibe – koka ecēšu veids. – “Sukai līdzīgās ecēšas ar saviem daudzajiem un

biezajiem zariem [...] Ļaudonas apkārtnē (pie Aiviekstes) sauc egli, eglene, skrabe no vārda 'skrabt' – skrāpēt." (Bilenšteins, 2007, 222)

Skrandulis – neliels skārda (vai cita materiāla) ūdens smeļamais trauks. – "Vecmamma teica: padod, bērns, to skrandulīti." (Antra Krile, Vidzeme, 2007); "Es dabūju tādu skrandulīti pie vecās klēts." (Kagaina, Raģe, III, 367)

Skrēdāt – plaisāt; sprēgāt; sprakstēt. – "Kliņģeriši [...] skrēdāja knikšķēdami, un pār viņiem vēl dvašoja krāsns twice." (Skalbe, IV, 104); "/Sietavas/ sievieši tina ap gurniem aukstā vai dubļainā laikā, lai gurni nesalst un neskrēdā." (Upīte, 1911, 227). Lietv. 'skrēda' – skramba, plaisa.

Skretele – ratu ritenis, skritulis. – "Lītainūs rudenūs bej dubļi leidz skreteļu mutuļim." (Pelēcis, 1971, 6); "Zirgs salauza skriedams skreteles." (Milenbahs, III, 891)

Skribas – "vairāki gari ķimpuļi sapīti kopā, kuri tad top uz ratiem un ragavām likti." (DL, 1892, 177)

Skriemelis, skriemenis, skriemene, skriemulis – (vērpjamā ratiņa) spole, ripa, kas griežas. – "Te nu viņai iekritis skriemelis akā." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 840); "Te uzreiz viens kaķis nākot klāt un sākot skatīties ar acīm tik lielām kā skriemeļiem." (Bičole, 120–121)

Manu mīļu brālīti,

Ko es tev lūgšu:

Skriemeli, ērkuli

Ābeles koka.

LD 7004

Šļūciet, meitas, vērpjiet, meitas,

Deviņiemi skriemeņiem,

Ir tādēļ krekla trūks

Devīdami dieveram!

LD 25436,1

Skriešana maisā – rotaļa.

25768. Skriešana maisā. Skrējējs iekāpa maisā, tā kā tikai galva un krūtis palika ārā, tad maisa augšas galu sasēja. Tā nu vairāki gāja skrieties. Dažreiz pat kungi svieda naudu, un tad maisā iesietie zēni gāja skrieties; kas pirmais sasniedza mērķi, tas dabūja naudu. (LTT)

Skrīne, skrīnis – lāde drānu glabāšanai; pūra lāde. – "Drēbes lyka pyura skreīnē." (Vilmane, 139); "Tādi lieli skrīņi pilni visādiem ritumiem." (Milenbahs, III, 895)

Skripta, skripts, skrapsts, skrapstiņš – 1) darbarīks koka karošu u.c. koka izstrādājumu grebšanai. – "Pa pussprīdi platu spraugu, ar cirvi, cērti, skriptu un slīmestu izdobj un izgreb kokam viduci." (Jākobsons, 293); "Skripts, gredzenā saliekts, nazim līdzīgs asmens noderēja, kad greba karotes." (Mežgalieši, 18); "/Viņš/ sēdēja mierīgi [...] kasīdams ar skriptu kādai karotei iekšu." (Kaudzīte, 1989, 80); "Vecais mudīgi nometa skriptu un paslēpa zem kājām cibu vai ko tamlīdzīgu, ar ko nupat knibinājās." (Upīts, 1984, I–II, 173); "Nav man skriptas; ar cirvi jau siles neiztaisīsi." (Milenbahs, III, 895); 2) robs; tukša vieta, sprauga (piemēram, starp diviem zobiem). – "Akminī iecirstais cirvis dabūja skriptas." (RLB ZK, 1914, 77); "Zobu skaistumu izmaitā prāvā skripta pašā priekšā."; "Starp labās puses apakšzobiem [...] bija prāva skripta." (Milenbahs, III, 894). Īp.v. 'skriptains' – ar robiem, caurumiem. – "Nazis ir skriptains, nevar lāgā griezt." (RLB ZK, 1914, 77)

Skrube, skrubene – 1) birste grīdu vai kā cita spodrināšanai, tīrīšanai. – "Ar skrubi

berž plānu.” (RLB ZK, 1914, 52); 2) ēveles veids. – “Viņam padusē ir divas ēveles – mazā skrubene un lielā slaidene.” (Lapiņš, 1936, 32)

Skrule I – airu veids (laivu galos). – “Ar skruli laivu dzen.” (Milenbahs, III, 898). Darb.v. ‘skrulēt’ – ar skruli airēt (LKV, XX, 39213).

Skrule II – 1) beržamā suka; birste; 2) ēvele.

Skrule III, skrulle – skriemelis; spole; vilciņš (rotējoša rotaļlieta); rotējoša vārtveidīga iekārta. – “Gaujas vidū apaļa skrulle brūnajā viragā griežas.” (Zariņš, 160); “Ejot /Miķeļtorņa/ ciemam cauri, daudzās vietās jāiet cauri skrullēm – vārtniņu vietā ierikotiem griežamiem krustiem, kas ar lielu naglu piedzīti stabiņu galos.” (Veldre, 1938, 161)

Vārtu vietā pasesnāks miets, uz kura krustām ar naglu sanagloti divi apaļkoki vai dēji, tā ir skrulle. Krustam vidū ir jāizurbj caurums. Kad iet cauri, tad griežas. Dzīvnieks cauri netiek, jo nemāk pagrozīt to krustu. Ļoti vienkārša parikte, manā bērnībā vēl Miķeļtorni bija. (Zelma Kalniņa, Kurzeme, 2009)

Skrulis – koka uzmava. – “Grozāmajiem kāšiem [...] plaukstu pasargāšanai mēdz būt koka uzmava [...], latviski laikam ‘skrulis.’” (Bīlenšteins, 2007, 288)

Skujeniķis – 1) seno kāžu rituāla dalībnieks, tas, kas kāžu mājas jumtgalā uzsprauda eglīti; 2) seno bērnu rituāla dalībnieks, kas jumtgalā uzsprauda eglīti aizsargam.

Brūte ņēma uz baznīcu līdz mazu eglīti. No turienes, uz mājām braucot, tā izraudzījās vienu jātnieku par skuju nesēju, kam eglīti nodeva. Šim nu bija ar eglīti rokā citiem pa priekšu jāpārsteidzas mājās un tā jāuzsprauž klēts jumtā, kur klēti atradās brūtes pūrs. (LD, III sēj., 1.daļa, 18)

No baznīcas braucot, jāja senāk divi panāksnieki ar eglīti priekšgalā. Brūtes mājas robežās tikuši, tie aulekšoja uz mājām, devās pa trepēm uz jumtu, iesprauda tur kāžu eglīti un bēra mājīniekiem riekstus vai citus gardumus, tad patvēruši katrs pa kausam alus, steidzās jaunam pārim pretim un šļakstīja viņu zirgiem alu acīs. (Novickis, 78)

2333a. No kapsētas uz māju braucot, katrs kapenieks nolauza egles zaru un par visiem kopā vienu mazu eglīti. Pēdējo piesēja pie liķa zirga loka. Pārbraukuši un istabā iegājuši, kapenieki kūla ar saviem skuju zariem tos, kas mājā palikuši, un dziedāja: “Nemirstiet, nemirstiet etc.” Atvesto eglīti uzsprauda uz nama jumta. (LTT)

Skulte, skultis – kapliča, kapu kambaris. – “Tūlīt liek taisīt kapsētā skulti un taisās pats par nomirušu.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 435)

Skūpstīšana – samutēšana, bučošana, kas tautas tradīcijā uzskatīta par ritualizētu darbību, īpaši godos (kāzās, krustībās). Atvasinājums no darb.v. ‘skūpstīt’ – 1) atkārtoti, ilgstoši sūkt. – “Skūpstīt sukura graudu.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 517); “Vecmāmiņa pamācija, ka nevajag /konfektes/ sakost, bet skūpstīt.” (Karulis, II, 210); “/Kodaļas/ pavedienus skūpstīdamas, sievietes ar ratiņiem savērpa vēderainās spolēs.” (Mežaks, 2009, 9); 2) mutēt, bučot. – “Dzēra uz ceļa kāju, skūpstījās.” (Atziņas, I, 26); “Žigli noliecās un noskūpstīja tai labo dilbu netālu no elkoņa.” (Janševskis, III, 71). Radn. vārdam ‘sūkt’, kam pamatā ide. *seu-: *sū- sula, mitrums, spiest sulu, sūkt (Karulis, II, 322). Tomēr daudz biežāk lietots cits vārds – ‘bučot’, kam pamatā ide. *bulūpa (Karulis, I, 150–151). – “Kad bērns nobīli saraujas, māte viņu nosūc (nobučo) no labās pieres uz kreiso uzaci un otrādi un spļauj pāri kreisajam kamiesim.” (Pētersons, 1901, 45); “Nu, Pēter, nobučā nu pādem roku!” (Balandnieki, 333); “Sažņaudza pasniegtos pirkstgalus savā sauļā un nobučoja roku ar lielu plakšķi.” (Zeiboltu

Jēkabs, Raksti, IV, 57); "Mums vajadzētu arī sadzert tudraudzību jeb brālību un sabučoties, kā tas tādās reizēs parasts." (Janševskis, III, 226); "Tu mani nalyzgoj, a bučo. Tu nabučoj, a lyzgoj ar mieli." = Tu mani nelaizi, bet bučo. Tu nebučo, bet laizi ar mēli (Veneranda Sarkane, Latgale, 2007).

18703. Ja maizīte zemē nokrīt, tad jānoskūpst. (LTT)

2938. Jaunpiedzimušu bērnu nevar skūpstīt, tad tas ilgi paliks mēms. (LTT)

29906. Sveicynuojutis nikod navajaga par sētiņu stīpt rūku vai skūpstītis. Tad ar tū cylvāku kotrā ziņā sasaneiss. (LTT)

13754. Kāpostus skābējot, vajaga pār mucu sabučoties, tad būs saldi kāposti. (LTT)

14269. Kāzu dienas ritā, saulei lecot, tiklab pie jauniņa, kā pie jaunives sapulcējas ielūgtie viesi [...] Atvadoties dažās vietās jaunive nobučo galda stūri un tēvam ar māti kājas. (LTT)

15321. No baznīcas pārbrakuši, kūmas iet dziedādami istabā un pāriet trīs reiz pāri plānam. Tad nesēja apgriežas un ieliek bērnu gultā. Nu tikai sasveicinājas ar vecākiem, sabučojas un iedod mātei kūmu naudu. (LTT)

24082. No pirts istabā ieejot, Užavā (arī Ēdolē) ikreiz teikts: "Dievs augstais, labvakar!" "Paldies, paldies!" mājenieki labvakaru atjēmuši. No pirts pārnākot, padod labvakaru un sabučojas ar pieredīgiem (vīrs ar sievu). (LTT)

24163. Pēc izešanas no pirts bērni bučo rokas pieaugušiem cilvēkiem. (LTT)

Sava Rīgas apciemojuma datumu /zviedrs Gesta Virēns/ neatzīmē, taču tas noticis ne agrāk kā 1938.gadā, ko liecina apraksts par kādā restorānā redzētu plakātu, kas viņam liecināts ārkārtīgi amizants. Plakātā bijis rādīts kungs, kas skūpstā dāmai roku, bet līdzās tam otrs, kas saviebies šķaudās. Vīrs uzraksts [...]: NEĻAUJIET SEV SKŪPSTĪT UN NE-SKŪPSTIET ROKAS [...] Kampaņa pret roku skūpstīšanu Latvijā sākās 1938.gadā. (Johansons, 1970, 207)

*Kas tie tādi skūpstījās
Mūsu nama pakalā?
Mieža jumis skūpstījās
Ar apiņa cekuliņu.
LD 28541*

*Eita, meitas, lūkoties,
Kas tie tādi skūpstījās?
Miežu vārpa skūpstījās
Ar apiņu cekuliņu.
Tdz 49837*

Skusts, skūsts – sieviešu lakats, arī kabatlakats. – "Bazneicys skusteņš i sātys skusteņš"; "Kur muns sorkonais skusteņš?" (Maija Galiņa, Vidzeme, 2007)

Skutelnieki – budēļi, ķekatnieki, parasti tie, kas iet ķekatās Ziemassvētkos un Meteņos. Pati iešana saukta par skutelēšanu. – "Skutelniekos gājēji pārgērbušies, apsmērējuši ģimjus ar ogļēm." (Materiāli par budēļu laiku, 359)

Šis paradums ticis izdarīts Meteņu (vastlāvju) vakarā. Salasijušies sievieši un vīrieši no divām vai trim mājām, un tad iesākusies iešana uz tuvākiem nāburgiem, un, tā visu Meteņu nakti iedam, izgājuši visu tuvāko apkaimi. No tām mājām, kur skutelnieki jau bijuši, arī gājuši tūlīt citi līdzī, tā ka beidzot salasijies lielu lielais pūlis skutelnieku. Skutelniekos ejot, arvien lūkojuši šādi apgērbties: vīrieši apvilkuši sievieši un sievieši vīriešu drēbes, apsmērējušies ģimju ar ogļēm vai arī pielikuši no egles garajām sūnām kuplas bārzas, tā ka pavisam nebijis pazīstams vistuvākais nāburgs. (DL, 1894, 110)

Skutulis I, skutuls, skutelis, skutele – bļoda, māla šķivis; podiņš; trauciņš. – "Skutul – bļodiņa no izdabta koka." (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 169); "Karpas top iztīrītas, gabalos grieztas, skutelē liktas un ar vīnetiķi aplietas." (Zariņš, 96); "Aizšļūk līdz galdam un noliek savas brilles blakām kāpostu skutulam." (Jakobsons, 263); "Pa galda malām meitas saliek sešus māla skutulus, kuros katrā pa koka karotei." (Janševskis, 1979, 17); "Smaržoja gaļas skutuli." (Janševskis, I, 128); "Pa kādu brītiņu sieva [...] palika skutulu (podu, bļodu) ar asiņu kukulišiem

(ķilķeniem), gaļu un lika, lai ēdot.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 26); “Ēda no māla bļodelēm un skutuliņiem.” (Janševskis, I, 129); “Neko darīt – paņēmis kokles, bārdnazi, saputinātu ziepju skutulīti.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 642); “Dažu tīni miltu, dažu skutulu sāls.” (Janševskis, Laimes bērns, 110)

Senāk /šķivjus/ gan grebuši, gan virpojuši no koka; šādus šķivjus sauca 'skutelis, skutulis' [...], kas ir aizguvums no lejasvācu 's-chuttel, s-chottel' – bļoda [...], zviedru un islandiešu 'skutul' (mazs ēdamgalds divām personām, uz kā ēdienu uzlika bez traukiem, tā ka pats galds bija bļodas vietā), anglosakšu 'scutel', latīņu 'scutula'. (Bilenšteins, 2007, 61)

Skutulis II – skujamais nazis. – “/Bārdu/ mēnešiem nebija aizskāris ne skutulis, ne dzirkles.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, II, 65)

Slāģis I – koka veseris. – “Zirga mietiņa iesišānai zemē kalpo koka veseris – slāģis.” (Ligers, 180)

Slāģis II – 1) nomaļa vieta rijā, kur kūlēji izklāj labību, rijas pažobeles. – “Seru sakraut slāģi.” (Milenbahs, III, 922); 2) krāvums; blāķis, slānis; kaudze.

*[..] Tur palika jājējiņš,
Kur krīt viri kā ozoli,
Kur krīt viri kā ozoli,
Kur asinis straumēm skrej,
Kur asinis straumēm skrej,
Kur zobenu slāģi krauj,
Kur zobenu slāģi krauj,
Kur ķiveres kaudzē met [...]*
LD 31933,26

Slapstīties aiz pakšiem – kaut ko pa kluso darīt; izvairīties. – “Kas vēl slapstās aiz pakšiem un negrib piedalīties.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 176)

Slēģis – no kokiem attīrīta cirsma, stiga mežā vai meža pļavā; nolista meža josla. – “Slēģi nozāģēti koki, bet celmi vēl visi stāv. Pavasaros tur aug sēnes ķēves pupi jeb morķeni.” (Otilija Salmgrieze, Kurzeme, 2007); “Slēģi ir mežā izcirtums tādās joslās.”; “Jāizcērt slēģi, lai sadalītu mežu.” (Anna Dintere, Kurzeme, 2007); “Mežsargi gāja slēģus zīmēt, t.i., nospraust nākamās cirsmas robežas.” (Draviņš, 345)

Slekšas – slazdi, “dēlišu slazdi” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 523). – “Žurkas un dukurus ķer ar slekšām.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 523)

Sleņģe, sleņģis – durvju stendere, logu apmale, aploda, rāmis. – “Durvju (vai logu) statņiem es nezinu nevienu latvisku nosaukumu, bet to daļu, kas no augšas gulstas uz stenderēm jeb “sleņģēm” (lejasvācu 'slenge'), latvietis sauc divainā vārdā par palodu.” (Bilenšteins, 2001, 41); “Gādāju kokus sijām, spārēm, logu sleņģiem un durvju stenderēm.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 209); ““Tak, tak, tak” – likās tā skanēja pie loga sleņģa, kad rudenī valdīja tumsa.” (Valters, 1969, 14); “Gāzdamies grāba pēc slēģiem, bet /loga/ sleņģes izira, un viņš vēlās augšpēdus lejā.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 73). Vārds aizgūts no lejasvācu 'slenge'.

Sleņģene – 1) tautiskās jostas veids. – “Viri valkāja sleņģenes. Ja gāja uz ārpusi, cilvēkos, meitas arī lika sleņģenes.” (Lidija Jansone, Kurzeme, 2008); “Izplatīta vīriešu josta bija sleņģene, darināta no bronzas vai misiņa ķēdes ar lielām saāķejāmām misiņa sprādzēm priekšā.” (Siliņa, 40); 2) villaines paveids.

Kuldīgas novada raksturīgās jostas ir slenģenes – no bronzas vai misiņa ķēdes darinātas jostas ar lielām saākējām spradzēm priekšā. Visvairāk tās nēsāja sievietes. (Karnups, 1937, 130)

Slēžu, slēšu audums, slēžauts – smalks audums no liniem un vilnas. Nosaukums cēlies no vietas nosaukuma 'Silēzija' pārveidojuma. – "Vēlāk sāka pirkt krekliem prūšu un slēšu audeklus." (RLB ZK, 1914, 27); "Sievas baznīcā lika baltas slēšu mices vai aubes." (Pumpurs, 41); "No klēts atnesti slēžu palagi un lieli spilveni izrakstītiem galiem." (Brigadere, 96)

*Nepatīke Laimīnai,
Kūmām raibi nāzdaudziņi;
Tas patīka Laimīnai, –
Slēžu balti nāzdaudziņi.*
LD 1615

*Vaiņags zelta lapiņām
Ne manam mūžiņam;
Slēžautiņi, zīda drāna,
Tā manam mūžiņam.*
LD 24817

Slietenis – 1) no kārtīm sasliets namiņš, kurā pa vasaru vāra ēdienu; pagaidu būda mežā; 2) sliņķis. – "Slaikstās kā slietenis pie darba, nevar sev ne vēdera nopelnīt." (RLB ZK, 1914, 78)

Slieteņu žogs, slieteņu sēta – žoga veids, kas veidots no slipi iestiprinātiem kokiem.

Slieteņu žogu taisa no apmēram desmit centimentru resniem un pusotra līdz divi metriem gariem kokiem. Vispirms metra atstatumā pa pāram zemē iedzen mietus. Šajās mietu starpās slipi iekrauj iepriekš sagatavotus kokus. Lai sēta būtu stingrāka un slipi saliktie koki neizjukt, tad tos sasien ar sagrieztām kārkla klūgām. Šāda slieteņu sēta ir ļoti izturīga, bet viņai vajadzīgs daudz kokmateriāla. (Skrastiņš, Studija, 128)

Sliķis – apdarināts koks ar zarotiem galiem, ko dravnieki senos laikos izmantoja kāpšanai bišu kokos. – "Steidz tiem talkā sāmu āvas, taisa vijales un sliķus." (Jansons-Saiva, 60); "Ņemsim kāpes, ņemsim sliķus, ņemsim rokā dzelzi trītu." (Jansons-Saiva, 69). Radn. vārdam 'sliet' – celt uz augšu.

Vienkāršākā palīgierīce ir pirmatnējās kāpnes – sliķis: dravnieks nocērt jaunu, patievu egles vai priedes stubru un apdarina zarus, uz abām pusēm no stubra atstājot tos apcirstus vismaz pus pēdas garumā. Šo zaraino stubru pieslej pret kādu zaru virs bišu mājokļa un pa tā zariem kā pa kāpņu kokiem uzkāpj kokā. (Ligers, 206)

/Sliķi/ izmantoja, lai pie bišu mājokļa uzkārtu dzeiņa kāsi ar liedzēju un sēzamo dēlīti [...] Sliķis ir līdzīgs jumta kāpnēm, kurām uz viena koka šķērsām uzstīti šķērši; šādas kāpnes ir redzamas uz māju jumtiem, un tās lieto, lai uzkāptu pie skursteņa. (Bilenšteins, 2001, 187)

Slimestuvis, slimestuvs, slimestevs, slimastivs, slimests, slimeste, slimasts, slimestis – 1) mucinieku, galdnieku darbarīks kokmateriālu apstrādei. – "Slimestuvs, apmēram 40 cm garš asmenis, kam abos galos rokturi, kalpoja dažādu koka gabalu apdrāšanai." (Mežgalieši, 18–19); "Plēstos dēlišus esot vēl arī drāzuši ar slimestu uz slībeņķa." (Bilenšteins, 2007, 117); "Šodien dēls jūrmalā drāž papirmalku, ar abām rokām sparīgi vilkdams slimestu, lai šauras un garas skaidas krīt zemē pie kājām, kamēr nodrāžamais klucēns tiek pavisam balts." (Veldre, 1939, 71–72). Aizguvums no lejasvācu 'snid(e)messet', kas ir saliktenis no 'snīden' griezt + 'mest' nazis (Karulis, II, 227). Pēc cita uzskata (J.Otkupščikovs) vārds ir baltu cilmes; 2) sliņķis, neveiklis. – "Vienam otram [...] slimestam bija jāpaliek [...] štāba rotā." (Pelēcis, 1971, 13); "Nu, nu, slimast, netaisi tu man te nekādus pigorus!" (Upīts, 1947, 116)

Sliperis, slipers – koka gulsnis, tēts kokamateriāls. Aizguvums no angļu val. ('sleper', no 'to sleep' – gulēt). – "Parasti /ar plostiem/ uz leju nāca neapstrādāti koki, bet nereti tie jau bija gludi aptēsti pirms sasiešanas, vienlīdzīgi, četršķautnaini. Tādus balķus sauca par sliperiem." (Marnics, 92); "Brusu, sliperu, kāršu un malkas plosti gājuši virzienā no Tukuma un Valguma ezera mežu apkārtnes pa Vecupi, Kaņera un Duņera ezeriem [...], Sloceņa ezeru, tad cauri vecām Slokas ūdenssudmalām uz Lielupi un Daugavu." (Štūlis, 1937, 8); "Līdz ar zemes darbiem tēvs strādājis mežā, cirtis dzelzceļam sliperus (gulšņus)." (Antonijs, 140); "Lielā istaba skanēja, kad sliperu cirtēji ar savām rupjām balsīm stāstīja savus piedzīvojumus." (Brigadere, 46); "Katriņa stāsta par sliperu tēsējiem no Sasmakas, Pabažiem, Spārnes u.c., kuri gulējuši Lāču mājās." (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 12). Lietv. 'slipernieks' – sliperu gatavotājs. – "Brašu slipernieku barā pa Latvijas mežiem." (Atziņas, II, 133)

Slita – 1) guleniski iestiprināts balķis zirgu piesiešanai. – "Visgarām kroga priekšā zirgu sienamās slitas stāvēja, kuru mikstumus zirgi bija izgrauzuši, bet zari palikuši un spītēja stipriem zirgu zobiem." (Jurgens, 71); "Pļavmalā ierikvoja slitas atbraucēju zirgu piesiešanai." (Mežgalieši, 195); "Pie galīgi sagrauztas slitas kvernēja sarkanbrūns zirdziņš." (Upīts, 1987, 28); "Četri zirgi jau stāvēja pie slitas." (Upīts, 1987, 294); "Zirgu pie slitas piesējs, gājs ustabā iekšā." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 741); "Frazeoloģismu 'stāv kā pie slitas' tagad attiecina uz cilvēku, kas atrodas bezdarbībā, kad ir jāstrādā." (Laika soļos ieklausies, 236); 2) žogs – slietenis; mūra sēta. – "Visapkārt nepārkāpjami augsta mūra slita." (Valdis, Kurzemē, 82); "Slitas žogs norobežo [...] sētā laidaru no pagalma, iet gar garāmbraucamo ceļu." (Brīvdabas muzejs, 59); "Tur augšā pie slitas tas kuplais, lielais koks, tu tak redzi?" (Valdis, 11); "Uz slitas stādaigiem žāvēt uzmauktus tēva zābakus." (Veselis, 1956, 221); 3) stāvus, statiņā saslieti labības kūliši vai linu saujas, arī siena kaudzītes. – "Saslin koulišus slitā." (Brenčis, 136); "Drīz puikas rāpoja pa klētiņas griestiem, kur atradās siena slitas." (Kalniņš, 1977, 188). Vārds ir tās pašas cilmes kā 'sliet' – celt uz augšu.

Slytu lyka horizontali vīnu vērs ūtra. Ar slytu aiztaseja spraugas storp mōjom voi ari laidaru aizzūgōja ar slytu. Slyts beja masivs un styprs, savā ziņā leidzeigs mōjas sinai. Slyta goli turējōs iroktūs stuburūs, kurim beja icērsta rene, kurā igōja slyta goli. (Latkovskis, Kūka materialu terminologija, 265)

/Linu/ kūlišus ar pogaļām uz augšu sasien mazā blākīti, kam vārdā ari krēslinš, kūķis (Puzē), slita (Alūksnē, Bērzaunē, Smiltēnē, Vecpiebalgā), slite (Gaujienā), sliktiņa (Drustos). (Ligers, 103)

*Nemirstiet, nemirstiet,
Nava vietas kapsētā!
Es ielīku sav' māsiņu [bāliņu]
Pašā slitas maliņā.
LD 27660*

Slodzeri (sluodzeri) – (bērza) zari, ko griež slotām. – "Aiziet pļavā un birzmalē, kur auga jauni, kupli bērželji, sagrieziet un pārnest labu nastu slodzeru." (Janševskis, 1981, II, 189); "Es iešu birzē griezt no jaunajiem bērziņiem slodzerus un sasiešu pāris slotu." (Janševskis, 1981, I, 147); "Ieraugu no ezera gala pa pļavu divus nākam – vienu virietī, otru sievietī. Domāju, ja tik nenāk jaunajā bērzienā slodzeros." (Janševskis, 1983, I, 63)

Slunas – stellu abi sāni, stellu sānu koki. – "Sēdēju uz apakšējām slunām un skatījos kā nomin paminas vienu pēc otras." (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 213)

Slūpe – 1) liela liekšķere; ierīce akmeņu, zemes, siena u.c. vešanai vai stumšanai. – “Ar slūpi atdzen no grāvmalām izrakto zemi.” (Milenbahs, III, 943); “Arvis ar otru traktoru, kam priekšā slūpe, brālim līdzēja /vilkt mēslus krastā/.” (Gūtmanis, 27); 2) koka vai cita materiāla paliktnis, pa kuru slidinot pārvieto smagus priekšmetus. – “Smagos priekšmetus vieglāk uzšļūcināt pa līdzenu jeb slīpu nekā pa nelīdzenu un stāvu slūpi.” (Milenbahs, III, 943). Darb.v. ‘slūpēt’ – pārvietot kaut ko ar slūpes palīdzību. – “Slūpēt sienu.” (Milenbahs, III, 943)

Smeldzes – stikla pērlītes, zilītes tautiskajiem vaiņagiem. – “Saberza smalki dažas smeldzes no vaiņaga.” (Milenbahs, III, 956). Īp.v. ‘smeldžots (smeldžuots), smeldžu’ – ar smeldzēm izrakstīts, ornamentēts. – “Krekla apkakle stāva, stikla zilēm izšūta – smeldžota.” (LKV, I, 690–691)

Smeltenis, smeltene – rīks, ar kuru izsmel zivis no zvejas tikla – karticas vai arī zemledus u.c. veida zvejā. – “Maza smeļamā ķesele – smeltenis, ar kuru [...] izvelk zivi no ūdens.” (Ligers, 1942, 7); “Ar ledus laužamo vērgu izcērt ledū āliņģi, kur ar smelteni sagaida straumes uz leju nesto zivi.” (Ligers, 1942, 9); “Smalkos ledus gabaliņus izsmel ar smelteni; to dara nevien pie lielajiem, bet arī mazajiem āliņģiem, lai ledus gabaliņi neķertos tiklā.” (Ligers, 1942, 67)

Agrākos laikos, kad reņģes biezos baros nāca pie krasta [...], zvejniekiem [...] tikli neesot bijušī vajadzīgi, iztikuši ar smelteni – ķeseli [...]. Dabiski augša (ap 130 cm gara) koka divus zarus salieca lokveidā (ap 40 cm diametrā), sasēja kopā un tajā iekāra tiklu, kas bija gatavots no smalkiem diegiem un ar kuru zivis vienkārši izsmēla no ūdens. (Bīlenšteins, 2007, 352)

Karticu pārlūkot, zvejnieks labā zvejas laikā brauc ik dienas. Piebraucis laivā pie vienas no sirds veida kamerām, tas vienu airi iesprauž kameras ķīļveidīgā atvērumā, lai kāda zivs, tramdot, smeļot tās ārā ar tikla ķeseli – smelteni, neaizbēgtu. Skaidrā ūdenī zivis var labi redzēt, bet, ja ūdens ir pieaudzis ceriem un zālēm, tad vispirms izsmel zivis, velkot smelteni uz labu laimi. (Ligers, 1942, 25)

Smitēt – slāpināt audeklu, dzijas ar klīsterveidīgu masu – smiti, lai “padarītu metus izturīgākus un gludākus” (LKV, XX, 39555). – “Smitēt audeklu, jēlas dzijas, lai neplauko.” (Milenbahs, III, 966); “Ja velku dzijas sāka spurēties, tad pirms smitēja visu velku garumu ar linsēklu smiti, ko darija īpašām seru sukām.” (Vecpiebalga, 54); “Ja nātnas dzijas jēluma dēļ aužot sāk palikt spurgulainas, tad tās smērē jeb smitē ar sārnu vai linsēklu novārijumu.” (DL, 1891, 39); “No griestiem auklās karājās tikko nosmitētas nītis.” (Upīts, 1987, 176). Aizguvums no vācu val.

Snāķis – laivas priekšgals, purns. – “/Laiva/ biežiem sāniem, ar stiprām dziedrām un svešādo snāķi.” (Migla, Rūmnieks, 85); “Migla bij pienākusi gluži tuvu. Brīžiem pat pazuda laivas snāķis.” (Migla, Rūmnieks, 181); “Mēle iekērās rīklē kā laivas snāķis sēcēs.” (Migla, Rūmnieks, 83)

*Lejpus kalna, augšpus vāngas, četru pāļu atbalstīta,
Gaisā slieta kuršu laiva, puķa veidols viņas snāķi.
(Jansons-Saiva, 27)*

Snāne – sieviešu tautastērpa piederums, linauduma sagša. – “Dažās Vidzemes izloknes zināma forma ‘snāne’, piemēram, Valmierā – snāne it kā balta linu auduma bijusi.” (Jansone, 2003, 88); “Ap pleciem aplika baltu linu seģeni, kas /Rūjienā/ nosaukta par snāni.” (Melnalksnis, 51). Sk. arī Snātne.

Snāt – vērpt, grodi kopā sagriezti pavedienu; sk. arī Snātne.

*Ej, mārša, iekšā,
Cel acis augšā,
Lai miegs nenāca,
Pakulas snājot!
LD 18850,1*

*Vērpju, vērpju, snāju, snāju,
Precenieku gaididama;
Nešķirās man darbiņi,
Neatnāca precenieki.
LD 7107*

Snātne, snātene, snātane, snātine, snāte – 1) sieviešu tautastērpa piederums, linauduma sagša. – “Vasarā parasti valkāja villainēm līdzīgas snātenes – balinātas linu segas, gludi rakstā austas, ar bārkstīm galos vai visās četrās malās.” (Siliņa, 6); “/Snātne/ ir nātna, balināta un nebalināta linu “dreļļu” audumā, Rucavai īpatnā fona rakstā, knipelētu vai šūtu mežģiņu nobeigumu.” (Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē, 203); “Snātenes [...] bija no augu valsts šķiedrām austās plecu segas.” (Alsupe, 2008, 107); 2) plāna auduma sieviešu svārki. – “Par snātnēm sauca sevišķi arī nātnus brunčus.” (RLB ZK, 1892, 37); “Pyrms braukšonas uz bazneicu voi cīmūs išonas mōte uzvyļka jaunu snōteni.” (Latkovskis, Filologijas materiali, 1965, 295); “Snuotinei bie pluona pierkta voi sātys austa driebe.” (Reķēna, II, 420); “Villaines vairs man nav, un snātnes arī nav, bet ir vainadziņš un mutautiņš.” (Celms, 66). Pamatā ide. *nāt- savīt, saistīt (Karulis, I, 619).

Visā Vidzemē, Latgalē un Ilūkstes apriņķī [...] ir sastopamas vēl vasaras sagšas – snātnes. Arī snātņu veidojums ir ļoti grezns, to pamats ir viegls, caurspīdīgs – mežģiņveidīgs vai ļoti senā aizvēstures laikmeta auduma sējuma lina pamatā, ar grezniem izšuvumiem galos, kas nobeidzas mežģinēm. (Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē, 207)

24471. Pašu beidzamo ievada brūti, ko nu brūtgāns atzina par isto. Vedēju māte to nomutēja un uzklāja tai uz pleciem snātni. (LTT)

*Kas man deva, bāriņam,
Dārgu drēbju gabaliņu?
Lab' snātnīte, vilnainīte,
Asarām nopelnīta.
LD 4558*

*Sienu mešu kaudzītē,
Tam jumtiņa nevajaga;
Snātnīt' audu, villainīti,
Tai vajaga dzīpariņu.
LD 7459*

*Atstājies, tēva dēls,
No maniemi, bārenītes!
Tev bij pieši, tev zābaki,
Man pakulu snātenīte.
LD 5079*

*Izcilāju mātes pūru
Līdz pašam dibinam,
Tās snātnītes meklēdama
Sudrabiņa ielokiem.
LD 7650*

Snauja – ratu priekšējās ass gala savienojums ar ilksi. (Milenbahs, III, 973)

Snipšķis, snipstiņš – nieks, pavisam neliels daudzums, “cik var paņemt ar pirkstu galiem” (Draviņš, 507). – “Vectēvs iebēra katliņā sauju putrainu, snipšķīti sāls un ar pavārnīcu pāris reizes apmaisīja katliņu.” (Birznieks-Upītis, 1949, 247); “Varēja ņemt arī pa nelieliem šķiedras snipšķīšiem – cik nu kuru reizi bija vajadzīgs.” (Draviņš, 160); “Snipšķis, arī snipšķītis – pavisam mazs siena kušķītis.” (Draviņš, 509); “Zirgs izēdis ēdamo, ieliec vēl snipstiņu āboliņa redelē.” (RLB ZK, 1914, 58)

Sobari (suobari), sombari, saberi, sobars (suobars) – tas, kas sabērts kopā; seni svētki vai saiešana, uz kuru katrs dod savu daļu; pagānu laiku upuris, ziedojums dievbābām vai gariem. Sk. arī Sobarība.

20379. Viņi salikuši naudu kopā, nopirkuši vienu lopu, upurējuši to un beidzot apēduši. Šādu upuri sauc par sobaru. Tāpat viņi salikuši labību kopā, darījuši alu un cepuši maizi, piesaukuši pagānu ceremonijām Dievu, lai viņš novērstu mēri... To viņi darījuši 1602. gada lielā mērī un arī 1625.gadā, kad atkal izcēlies mēris. /P.Einhorns, 1636./ (LTT)

Sobariba – saderība, kopība. – “Dzersim uz sobarību.” (Firekers, 432)

Sodums, sodu zeme (suodums, suodu zeme) – melnzeme. – “Saki, ko gribi – līdumi, sodumi!” (Latviešu Ļaužu Draugs, 1836, 91)

Soms, soma (suoms, suoma), suma – 1) dzīvniekam novilkta āda; izbāzenis. – “Tie izraugās dzīvniekus un novilkto somus izraibina ar to zvēru plankumainajām ādām, kas dzīvo Okeānā un nepazīstamā jūrā.” (Tacits, 23); 2) soma; ubaga tarba; maks; nasta; 3) (riepas) kamera, šļūtene. – “Gluma soma.” (Mīlenbahs, III, 1138); 4) dūdas. – “Ar koklēm un somām, un stabulēm.” (Mīlenbahs, III, 1138). Vārds aizgūts no slāvu valodām. Sal. poļu val. ‘suma, sumka’ – tarba, kur tas aizgūts no ģermāņu val. – ‘souw’ – nasta; nasta, ko spēj pastiept, panest nastu vilcējs dzīvnieks. Ģermāņu val. vārds aizgūts no latīņu, kurā tas aizgūts savukārt no grieķu val. (Fasmers, III, 802).

14422. Kāzu muzika ir somu stabule, ko pavada kādas desmit sievietes ar dziedāšanu. /Mācītājs Bōrgers, Ērgeme. Rigasche Stadtblätter, 1896/ (LTT)

Es redzēju tautu dēlu

Ar kazīnu ecējot.

Jūdz zemē somas lopu,

Es doš' bēru kumeliņu!

LD 20791

Velciet, soma, istabā,

Sēdies galda galiņā.

Mucu dzēra dzērienā,

Klaiņu ēda ēdienā.

(DL, 1894, 152)

Rausies, soma, rausies, suma,

Mana brāļa klētīnā!

Vai gribēji ieiedama

Visus kaktus izložņāt?

LD 18861

Spaile, spailis, spails – 1) stiepiens, vēziens, cilvēka rokas izpletums; siena u.c. vāls; aile. – “Vīri [...] ar saules lēktu griež spailēs lekno upmalas zāli.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 197); “Pļāva platu un pilnīgu spaili.” (Janševskis, 1983, II, 76); “Rudzus pļaujot, sievietes spaiļes saņem un sasien kūļos.” (DL, 1893, 103); “Spailu (vālu) izārdišana piekrīt sievietēm, tāpat kā sagrašanās.” (DL, 1893, 103); 2) koks ar iešķeltu galu, ‘no kā arī’ (izplests, izstiepts) tikls (tikli) un ‘udas’, no kā ‘zvejas piederumi’ (Karulis, II, 254); ‘tikli, kas jūrā metot, sasieti kopā viens otram galā’ (Ozols, 432). – “Mums ir pilnīgs spails: laiva, vadus, maģie tikli un visi citi zvejas daikti.” (Janševskis, III, 356); “Par spailu sauc zvejas laivu ar dažādiem tikliem un visiem citiem zvejas piederumiem.”; “Kam pašam nav sava zvejas spaila, tas sametas kopā ar otru, iegādā spailu un tad dodas kopīgi uz zveju.” (Janševskis, Nica, 24)

Es iedevu baltu kreklu

Savam siena pļāvējam;

Kā gulbītis ligojās

Siena spaiļes galiņā.

LD 28618

Dieva dēlis sienu pļāva,

Spaiļes gali Daugavāi;

Saules meita grābt tecēja

Sudrabiņa grābeklīti.

LD 33764

Spalva – 1) apmatojums dzīvniekam; 2) krāsa, nokrāsa. – “Vārdotāja pateica zirga vārdu un spalvu, un zirgs vesels.” (Alberts Mākalns, Kurzeme, 2003); “Sākotnējā nozīme vai nu ‘šķeltais, plūksnotais’, vai arī ‘tas, ko norauj, noplūc, izplūc’. Krāsas nozīme ir sekundāra.” (Karulis, II, 256). No šīs pašas vārdsaknes arī atvasinājums ‘silpvens’.

Visi kungi brīnījās,

Man karāi aizjājot:

Sirmu spalvu kumeliņš,

Pupu ziedu mētelīš.

LD 32203

Spaļi – 1) sasmalcinātas linu stiebru sikās paliekas, kas rodas pēc mīstīšanas. Spaļus izmantoja pakaišiem, kā siltuma izolācijas materiālu būvniecībā. – “Lai kaņepājus varētu lietāt, tad tie jāizkulsta, jāiztīra no spaļiem.” (Skrastiņš, 192); “Spaļi lēca pa gaisu.” (Lapiņš, 1936, 190); 2) kaut kas sīks, nenozīmīgs, niecīgs. – “Tu esi tik stiprs, tu viņus visus kā spaļus...” (Ūpīts, 1984, I–II, 165); “Kā spaļus mēs viņus visus!” (Ūpīts, 1984, I–II, 227); “Ķēkšai, krustu metot, velni kā spaļi skrēja pa durvīm laukā.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 161)

Kulšanas rezultātā stieбри tika salauzti. Šos nolūzušos stiebrus sauca par spaļiem. To bija ļoti daudz. Ari tagad mēdz sacīt ‘naudas kā spaļu’, ar nozīmi ‘ļoti daudz’. (Laika soļos ieklausies, 235)

17697. Linu plūksana jānobeidz tīruma malā, pie kam pēdējo sauju nosit pie ceļa gala un saka: “Lini sauja, spaļi malā.” (LTT)

17709. Rudeni lini jāmērc pilnā mēnesī, lai labāki izmirktu un kulstot spaļi atlēktu. (LTT)

10778. Ja grib daudz naudas, tad spaļus vajaga jauna gada vakarā piekaisīt durvju priekšā. (LTT)

Spaļu vācieši – tā agrāk sauca latviešus, kas labprātīgi gribēja pārvācoties. – “Kādi divdesmit latvieši izkūņojās par pirmā numura spaļu vāciešiem, kas no latviešu tautas un viņas centieniem negribēja vairs ne vārda dzirdēt.” (Treimanis, 1907, 16). Sk. arī Kārķļu vācieši; Skalu vācieši.

Spandāgs, spandags, spandegs, spandēgs – mucinieka darbarīks. – “Darbarīku, ar kuru mucinieks saāķēto stīpu uzvelk kopā saliktajiem galdiņiem, latvietis sauca par spandāgu, ‘Spanhaken’, lejasvācu ‘spanhake.’” (Bilenšteins, 2007, 89); “Paņēma spandegu un novilkā mucai trešo stīpu, lai, stīpu ar cirvi dzenot, neapdauzītu pašu stīpu un mucas galdus.” (Jurgens, 61); “Uzvilkā ar spandegu mucai stīpu vecā vietā.” (Jurgens, 62)

Spandas – “no kārķļa koka klūgās sagrieztas, krustiskās lemesnīcas turētājas pie apīžām (ilksīm)” (DL, 1891, 121). – “Spandas, kas lemesnīcu savieno ar ilksīm, agrāk taisītas no koka.” (Bilenšteins, 2007, 212); “/Apaļas, retāk četršķautnainas koka nūjas/ nedaudz nosmailotie gali ielaisti ilksīs, kur pie tām piesietas spandas.” (Bilenšteins, 2007, 210)

Ar bitīti arti gāju

Zaļajā dzedziedā;

Astra stīgu spandū griežu,

Vasku lēju lemesnīcu.

LD 30258

Ar bitīti arti gāju,

Smilgu šķēlu lemešam;

Dieva dēli spandas vija,

Ābelziedus lasidami.

LD 30260

Spanga – spoža metāla plāksnīte; sprādze; sakta. – “Jaunavai galvā mirdz spodrināts dzeltena metāla spangu vainags.” (Latvju raksti, I, Alšvanga, 11); “Spīdēja spodrs spangu vainags no gaišā zelta [...], kad pagriezās, spangas skanēja kā siki, mazi zvaniņi.” (Migla, Rūmnieks, 300); “Apjož viņa gurnu spēku spangu jostas dižais kalums.” (Jansons-Saiva, 60)

Jānīts brauca Jāņa nakti

Šķindēdamis, zvaudzēdamis.

Ai Jānīti, Dieva dēls,

Kas tavē vezmiņē?

Puišiem caunas cepurītes,

Meitām spangu vaināciņi.

LD 32902,5

Savu laiku rozēs zied,

Savu laiku magonītes;

Savs laiciņš man ziedēt

Savā spangu vainagā.

LD 6214,3

Spangains, spangu, spangots (spanguots) – spīdīgas, spožas krāsas, ar spīdīgiem, acīs kritošiem plankumiem vai sloksnēm; cilņains. – “Lācim rumpis vispār spangains – sarkanas švītras, ka ne izskaitīt.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 181); “Valdūns jau dižājās blakus savam spangainajam zirgam.” (Migla, Rūmnieks, 164); “Tēva dēls izskatījās pēc gara luņķa un runcis pēc spangaina skrituļa.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 143). Folklorā parasti tiek minēts meitu spangu vainags. – “Alsungas jaunavas valkāja vara spangotus vainagus pirksta platumā.” (LKV, I, 690)

Spangu vainags – no plāna bronzas skārda un ar drēbi apvilktas papes darināta stīpiņa, kuru jaunavas nes uz galvas vidus. Spangu vainagu varēja valkāt neapsietu, ja tikai jaunava mācēja turēt lepnu, taisnu gaitu. Visbiežāk šo vainagu pārsien ar lakatu, tā ka redzama paliek tikai kāda ceturtā daļa. (Karnups, 1937, 127)

Dzelzu virs iet pa purvu, tērauda zābaki, vara josta, sudraba zobens. Mūkat, odzes, spangānās, nu jūs kapās gabalu gabalos. (Čūsku v., LBV, I, 423)

*Jānīts jāja zvirgzdu tiltu
Ar spangaiņu kumeliņu;
Rib tiltiņis, skan iemaukti,
Dreb Jāniša kumeliņš.
LD 32931*

Spārnu ciršana – agrāk īpašs mazu bērnu veselības paņēmieni vai paņēmieni kopums.

Kad mazs bērns ir pārāk nemierīgs, daudz raud un kad tam nav manāma nekāda cita slimība, tad tam ir “spārni”, kuri jānocērt, lai bērns taptu mierīgs. Spārnu ciršanu izdara šādi: nogērb bērnu pliku, uzliek uz velētavu beņķi ar muguru uz augšu, uz muguras uzliek velējamu vāli, tad jāizrāuj ar kreiso roku 3 žagari iz izpērtas pirts slotas, šie žagari nu jāuzliek uz bērna muguras atrodošās vāles un tad ar cūku kaujamo tuteņi jāsakapā. Dažreiz pie “spārnu ciršanas” izdara vēl citas ceremonijas. (DL, 1894, 117)

28598. Kad bērnam ir spārni, tad trīs piektvakarus cērp ar dzirklē m pārkrustis pa muguriņu. Viena prasa: “Ko tu dari?” Otra atbild: “Cērp siks pārni.” Pirmā: “Cērp, cērp, lai Dievs tev palīdz nocirpt!” (LTT)

28584. Pusgadu jeb gadu vecam bērnam cirpa pirti spārnus. Māte vai kāda vecene paņēma bērnu klēpī, uzlika tam uz muguras pirts slotu un, ar dzirklē m klauszīnādama, cirpa slotas lapiņas. Otra sieva, kas stāvēja ārā pie pirts loga vai durvīm, prasīja: “Ko tu cērp?” Cirpēja atbild: “Spārnus cērp.” Otra: “Cērp, cērp, kamēr nocērp!” Ta vaicāja un atbildēja trejdeviņas reizas, tad spārni nocirpti. Ja spārnus necērpot, tad bērnam lielam uzaugušam esot šķībi pleci un lika, kuprainā mugura. Kropli ieraugot, ļaudis mēdza teikt, ka tam mazam neesot spārni cirpti. (LTT)

28582. Bērnam putna vainā spārnus griez: saliek krustis deviņas putna spalvas, nogriez tām ar dzirklē m augšas galus un pēc tam ar tām spalvām bērnam nospaida muguriņu un krustiņus, lai bērnam lielas lāpstīņas neaug. (LTT)

Spāru svētki – “Uzliekot pēdējo jumta spāri, būvētāji piestiprināja pie tās vainagu, tas nozīmēja, ka saimnieks var svinēt “spāru svētkus”. Šim notikumam arvien tika sadabūts alus.” (Vaivods, 18); “Darbi pie šķūņa iet uz priekšu, var svinēt spāru svētkus.” (Ancelāne-Kundrate, 60)

Kad spāres bija saslietas, /ēkas/ virsotnē piestiprināja zaļu vainagu vai eglīti, sarikojot “spāru svētkus”, kur pamieloja cēlētus līdz ar visu sētas saimi. (Kundziņš, 1974, 287)

7279. Kad jaunai ēkai uzceļ spāres, tad uz pakšu gala jānokaun gailis, uz jumta jāuzceļ eglīte un pār to jāsviež šnabja pudele; ja pudele saplīst, tad māja būs laimīga, ja ne, tad nelaimīga. (LTT)

Spaušanās, spausme – spārīgums, spēks kaut ko darot. – “Durvis, kur vējš nāca iekšā

bez spaušanās.” (Dinsberģis, 33). Darb.v. ‘spausties’ – sparīgi darboties; būt spēcīgam darbībā.

Spēdele – iešuvums vai ieadījums; “drēbes gabaliņi, ko iešuj kreklu padusēs, lai tik ātri neplīst” (Milenbahs, III, 991). – “Šuj spēdeles vīriešu kreklu padusēs.” (Leimane, 1990, 54); “Padusēs un pie kakla kreklam iešūtas spēdeles.” (RLB ZK, 1914, 27); “Spēdele tikai pie pirkstaiņiem /cimdiem/, iet abpus ikšķim no metuma līdz pus plaukstai.” (RLB ZK, 1914, 32)

14816. Kad bērnam ir klemme, pārplēš kreklīņu pa vidu pušu, izgriez no labās puses spēdele, sadedzina un iedod bērnam pelnus. Bērnam iedod arī kniploku zupi ar zīdalu. (LTT)

Spelte, spelts – 1) aizverams krāsns dūmvads; kurtuve; padziļinājums maizes krāsns sienā; rijas krāsns velves priekšdaļa. – “Maizes cepamā krāsns ar savu melno spelti aizņēma vai pusi no visas istabas.” (Celms, 102); “Zilas dūmu strūkliņas stīdz no pavarda spelts.” (Jākobsons, 218); “Ielicis kājas speltē, lai izžūtu.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 112); “Namā ejot, dziedātājas pasteidzās aizbāzt krāsnij spelti.” (Austrums, 1891, II, 1192); “Vectēvs pamieloja bērnus ar speltē ceptu griezni.” (Jurgens, 10); “Cik saldu kāļu un ābolu speltē nav cepināts!” (Lapiņš, 1936, 156); “Prātiņš kāzās domājas, kreklīš speltē žāvējas.” (DL, 1894, 75); “Ieskrējis kā speltē.” (LTMSP, 424); 2) karstums, tveice. – “Cik ilgi viņi varēja izturēt tādā speltē?” (Eglītis Anšlavs, 1965, 179); 3) šķīstītava, priekšelle. – “Lielais velns paņēmis dakšas un taisījis /viņu/ laist speltē jeb priekšuguni.” (Upīte, 1911, 234); 4) plaisa, šķirba, caurums; 5) kaunums; vulva.

10825. Jauna gada naktī meitas paņem spoguļi, divas sveces un iet uz riju. Spoguļis jānostāda rijas krāsns speltē, un katrā pusē tam aizdedzina sveci. Tad jānovelkas kailai un caur kājstarpī jāskatās spoguļi. Pusnakts stundā spoguļi parādīsies nākamais vīrs. (LTT)

684. Kad alus izdarīts, tad pirmā alus šlenka jālej rijas speltē un jāsaka jeb jādzied: “Visi rijas putekliši gaida manu veldzēšanu.” (LTT)

25520. Kad agrāk rijās kūlušī, saimnieks sasaucis kūlējus rijā un devis šņabi. Pirmo glāzi lējis speltē, teikdams: “Še tev, vecā bāba, pirmāk!” Tad kulšana esot labi izdevusies. (LTT)

Latgaliete atbraukusi par kalponi uz Vidzemi. Abas ar saimnieci gājušas pirti. – “Uzmet speltē garu!” lūgusi saimniece. Meita paskatījusies, ka ūdens, ko uzmet garu, ļoti karsts un informējusi par to saimnieci. Tā, guļot uz lāvas, teikusi: “Tieši labi, šauj tik speltē!” – “Nu es i šuovu jai pošā speltē korstu jūdini! Oi kuo blūova! (Maija Galiņa, Vidzeme, 2007)

*Es, jāniti gaidīdama,
Speltē desu sutināju;
Apkārt silta, vidū auksta,
Gana laba gribošam.
LD 19294*

Spendele, saukta arī par pēkši – maza ganu svilpīte, pagatavota no zoss spalvas. (Ligers, 142)

Spērgala – “vismazākā vielas daļiņa, apmēram tas, kas atoms”. (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 617)

Spiedziņa – ganu svilpe; ganu stabules skanošā mēlīte. – “Spiedziņu pagatavoja no tieva, apaļa, ap 1,5 cm caurmērā, zaļā alkšņa kociņa.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 91); “/Ganu stabules/ tievajā galā iestiprina skanošu mēlīti jeb spiedziņu, kas stāv no apmēram 8 cm gara un 1,5 cm resna zaļa alkšņa kociņa.” (Ligers, 144)

Spiegana – ganu svilpes veids. – “/Gani/ taisa arī spiešanas – kādu zāles stiebru vai plānu bērza tāss strēmēlīti iespīlē koka kluciša iesķēlumā.” (Ligers, 142)

Spiga I – stabules gals. – “Pie stabules pūšamā gala – spigas – atrodas skanošā mēlīte, gludi izdrāzta no alkšņa koka.” (Ligers, 143)

Spiga II, spiks, spika, spēģis – lokana kārķļu vica; stiba, nūja; makšķerkāts. – “Atvēli man ar spidziņu uz taviem sunīšiem pabārties!” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 135); “Mūsu jaunā saimiece/ Spikām vien spikājama:/ Ne tā gāja rijas kult,/ Ne gosniņu laidarā.” (DL, 1891, 89); “Lazdas spigai piesiets balts diegs un saliekta kniepadata āķa vietā – ar tādu makšķeri mēs tovasar kā blēnodamies [...] izvilkmā kādas 20 raudas.” (Toreiz Sēlijā, 132); “Lokana kā spiga.” (Jākobsons, 217)

Spīga, spēģa, spidzene – 1) “zoss spalvas cietā daļa” (Latvijas Saule, 1927, Nr.53/54, 596). – “Gar malējām kārtiņām ir aukliņas, uz kurām uzmaukts putna spalvas kāts spidzene vai gluds zoss kauliņš.” (Bilenšteins, 2007, 156); 2) stabule, kas darināta no putna spalvas stobra vai rudzu stiebra. – “Par spēģu sauc no zoss spalvas darinātu svilpīti, iegriežot kādu pus centimetru no gala mēlīti.” (Latvijas Saule, 1927, Nr.53/54, 596); “Ja kāds puika mēģinājis pieķerties klāt, tad spieģuša kā spīga.” (Janševskis, III, 329)

Spīgainis, spīganis – 1) malduguns. – “Spīgaiņi – mazas, spožas uguntiņas, kurās kaltējusies nauda.” (DL, 1891, 116); “Dvēsele aizskrien par spīganu, t.i., spīdīgu liesmainu būti, it tādu pašu kā liekuguns, kurai arī vārds spīgainis.” (Lerhis-Puškaitis, VII daļa, 1.puse, 1903, 541); sk. arī Liekuguns; Malduguns; 2) jāntārpiņš. – “Spīgainiši iemirdzējās koku ēnās.” (Milenbahs, III, 1002)

Spīgana, spīgans – 1) ragana, burve, burvis, kas mēdz parādīties kā lidojoša, spīdīga būtne. – “Katrā bērza zarā tupējusi vai nu kāda spīgana, kāds spoks, vai citāds nelabums.” (DL, 1892, 75); “Šī maita, spīgana, apbūra mūs.” (Lautenbahs, 1928, 152); “Gatavā spīgana, ne godīga mātesmeita!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 197); “Ar pīlādža rungu var sist velnus, raganas un spīgas.” (Lapiņš, 1936, 205); 2) malduguns. Atvasināts no darb.v. ‘spigot (spīguot), spīgāt’ – vāji spīdēt, mirguļot, zibsnīt.

25290. Citi stāsta, ka spīgana esot kā degoša slota jeb kā siena guba, degoša ar zilu uguni. /F.Brīvzemnieks, 1881. VI, 202./ (LTT)

Raganas, laumas, spīgas ir sieviešu dvēseles, kuras – atšķirušās no miesas – apmeklē kaimiņus, lai tiem kaitētu – pienu atņemtu, kustoņus maitātu. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 534)

Jānos visvairāk gājuši spīganos. Tādiem, kas ejot spīganos, esot kāda ozolu runga. Līdz ar to (runģu) šie ietinoties baltā palagā – tad dvēsele izejot un lūkojot iegūt svētību no pienu un sviesta. Ja kāds šās dvēseles miesu apgriežot tā, ka galva atronas tur, kur bija kājas, tad tam (cilvēkam) jāpaliek mirušam, jo dvēsele vairs nezinot ieiet. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 534)

Spīganās gājēja ietinoties baltā palagā – dvēsele aizskrien par spīganu, t.i., spīdīgu liesmainu būti, it tādu pašu kā liekuguns, kurai arī vārds spīgainis. (Lerhis-Puškaitis, VII daļa, 1.puse, 1903, 541)

Spīgāti – ūdens savākšanai laivā ierīkotas īpašas krātuvītes. – “Apakšējā brangas daļā, kas pieguļas mātei, iekāj divus caurumiņus, spīgātus, pa kuriem laivā ieplūdušo ūdeni var satecināt vienā galā, lai vieglāk izsmelt.” (LKV, X, 19865)

Spīķeris – agrāk labības, sāls u.c. preču noliktava. – “Dzīvojam pie labības spīķeriem

un nesām labības maisus uz kuģa.” (Valters, 1969, 21); “Gar Daugavmalu seko vesela rinda masīvu, augstu, no kļeģeļiem celtu noliktavu, kuras pazina ar nosaukumu Sarkanie spīķeri.” (Marnics, 182); “No sarkanajiem spīķeriem /vinču/ divjūgu orē veduši uz Daugmali.” (Upīts, 1987, 14); “Netālu no lielceļa Dīvajās Zīvers cēla milzīgu spīķeri.” (Upīts, 1987, 39); “Prece neiegulās spīķeros, jo no Mazās Jelgaviņas tikai viens sviediens līdz Rīgai.” (Toreiz Sēlijā, 65). Aizgūts no lejasvācu ‘spiker’.

Spīlas, spīles – niedres. – “Jumti gandrīz vienīgi spīlēm segti.” (RLB ZK, 1914, 54); “Visas ēkas [...] segtas gandrīz vienīgi tikai stiebru un spīļu jumtiem.” (Janševskis, Nīca, 28); “Spīlas /uz jumta/ sēja ar vicēm. Pati sēja spīlas, nesu uz jumta.” (Rucavā, tur Paurupē, 109); “Tur ne spīlam vais nav, kur augt, viss ir piešļauzāts.” (Kalna, 1993, 164)

Spille, spilla – laivas krastā velkamā ierīce. – “Jūrmalnieki [...] ierīko sevišķas laivu kāpes – spilles.” (Sams, 1932, 51); “Valgumā ir arī krietni liela spille, tāda grieztuve, ko garas kārts galos griež vairāki cilvēki, kad motor/laiva/ jāvelk malā.” (Veldre, 1938, 92); “Spilles, šīs grieztuves, ar kurām laivas, garās virvēs piesietas, griež laukā no jūras.” (Veldre, 1938, 129)

Spilva I – 1) pūka, matiņš, spalviņa, kas veidojas no auga ārējās kārtas. – “/Zilo vizbuliņu stumburiņi/ tieviņi, vāriņi un noauguši smalkām bālganām spilviņām (matiņiem, pūciņām).” (Ilsters, 1883, 2); 2) grīšļu dzimtas lakstaugs. – “Garā, balti pūkainā spilvas zālē.” (Siliņš, 1888, 57). Īp.v. ‘spilvainis’ – pūkains. – “/Ābeles lapas/ plātnes virspuse ir tumšzaļa, apakšpuse gaišāka un spilvainā.” (Ilsters, 1883, 15)

Spilva II – ierīce, ar kuras palīdzību laivas velk no ūdens ārā; enkura vinda. – “Laivu velk krastā ar īpašu skrūvi, spilvu.” (LKV, X, 19865); “Ierikodams uz kopā sasietām laivām spilvi.” (Štūlis, 1937, 63). Sk. arī Spille.

Spīne – dzintele. – “Druoti salic i duravu stenderiē īdzan speini. Krompu izlik viersā iz speinis i aizsprauž ar tapeņu.” = Saliec drāti un durvju stenderē iedzen spīni. Krampi uzliek virsū uz spīnes un aizsprauž ar tapiņu (Reķēna, 1975, 154).

Spīre – koka lauznis. – “Pašiem jāpalīdz, ar spīrēm milzu priedi pastumjot pa nelīdzēnām vietām vai otru galu paceļot, ja kur aizmetas.” (Janševskis, 1981, II, 71)

Spīters, spīteru, spītaru vaiņags – agrāk vaiņaga veids – “cieti ar sarkanu drēbi apšūti loki, pie kuriem piestiprināts sudraba brokāts ar vizuļiem un visādu krāsu zīlēm” (Mīlenbahs, III, 1004). – “No metāla ripiņām pa daļai arī pastāv tā dēvētais spīteru vaiņags Kurzemē.” (KV, I, 139)

Spoks, spogs, spogotājs (spuoks, spuogs, spuogotājs) – biedēklis, ķēms; miruša cilvēka gars. – “Runāja par spokiem, kas iet naktīs apkārt.” (Valters, 1969, 22); “Neprātīgi joprojām par ķēmiem, spokiem un jodiem bīstaties, jo tiem tomēr miesa nav, kā visi zin un tic.” (Fuhs, 1852, 37); “Rijas senāk no spogiem kā apmāktas bijušas.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, III daļa, 2.puse, 107); “Šim, vienam pašam rijās guļot, neparādījās nu vis lācis, bet savāds neredzams spogs.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, III daļa, 2.puse, 109); “Tūlīņ spogotājs nostājies un no tā laika nekad vairs [...] nerādījies.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 234). Darb.v. ‘spokoties’ (spuokoties) – 1) rādīties spokiem; 2) ākstīties. – “Vai dzirdi, dodī tās ūzas, vairāk ar tevi nespokošos.” (LTTP, XIII, 384). Vārds aizgūts no vācu val. Pamatā ide. *spog-: *spog- spīdēt (Karulis, II, 268).

Labie gari retis rādijušies cilvēkiem un devuši savus padomus vai nu sapnī, vai arī kādā mīlīgā vēsmiņā. Ļaunie gari turpretī visādi apgrūtinājuši dzīvos. Pēdējos ļaudis saucot par spokiem, ķēmiem, murgiem, māņiem, vadātājiem jeb maldinātājiem, lietuvēniem, baidekļiem utt. (DL, 1894, 82)

8670. Spoks, baideklis un ķēms netiek šķirti katrs par sevi, bet tiek lietoti juku jukām. Runājot saka: baidekļi spokojas, spoki ķēmojas, ķēmi spokojas un t.t. Vietas, kur spoki jeb ķēmi baida, ir tādas, kurās kaut kas mīklains atgadījies, it īpaši, kur ticis kāds nonāvēts vai pats nonāvējies, vai nomiris. Šādas vietas bija rijas, klētis, pirtis, apgabali mežos vai ceļmalās. (LTT)

21100. Kad liķis atrodas mājās, tad nevajaga par viņu runāt slikti, jo viņš visu dzird un aprunātājam nakti rādās kā spoks. (LTT)

26645. Ja pa dienasvidu jeb sestdienas vakarā iet mežā zemenes lasīt, tad rādās spoki un nelabi gari. (LTT)

10386. Ja māju uzceļ uz tādas vietas, kur kāds pašnāvībā miris, tad tai mājā spokojas. (LTT)

12921. Kad ejot pa vakariem gar kapsētu, tad spokojot. (LTT)

4332. Ja nakti iet pa ceļa kreiso pusi, tad rādās spoki, jāiet pa labo. (LTT)

32460. Ja tādā vietā izgadās gulēt, kur velni un spoki māj, tad jāapvelk ar nazi trīs reiz ap gulšas vietu apkārt un nazis jāuzdur galvgali zemē. Tad velni saka, ka gulētājam ir dzelzu sēta apkārt. (LTT)

Sprandži – “soda bluķi, kurā vecos laikos iesprandzēti sodāmie pagasta ļaudis”. (Draviņš, 412)

Sprauslis – “koks, kuru citreiz iesprauž tīklā, lai tas neveras cietī”. (Latvijas Saule, 1926, Nr.37/38, 411)

Spraustuve, sprausteve – 1) agrāk pie krāsns piestiprināts tureklis degošam skalam, lāpturis. – “Krāsns stūri dzelzs sprausteve iemūrēta, līdzīga gulošam un saspiestam ciparam 8, kur iesprauda aizdedzinātus skalus apgaismošanai.” (Jurgens, 8); “Bērza vai priežu koka skals dega iesprausts melnā trijkāju spraustuvē, un, kad viens nāca pie beigām, tad viņa pēdējā liesmiņā iededzināja jaunu un iesprauda.” (Kaudzītes Matīss, 30); “Cienmāte sēž pie lāptura (spraustuves), kurā skals deg.” (Par piemiņu, 158); 2) “priekšauts, netīrs, darbam” (Latvijas Saule, 1926, Nr.37/38, 411).

Sprēgāt Dievam acis – zaimot, nekrietni izrunāties. – “Stāv vecāmāte kūts tumsībā, balsi raud un sprēgā dievam acis: “Dīvs, itū tu neporeizi darīji!”” (Pelēcis, 252)

Sprēslīca, sprēslenīca, sprēsliņa, prēslica, prēsliņa – vērpjamā detaļa, uz kuras uztin linu gursti (kodaļu) un tad iesprauž ratiņa rociņā. – “Ķēniņiene reizēm palikusi par čūsku, reizēm par peli, pēdīgi palikusi par ratiņu sprēsliņu.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 814); “Vēl mazs linu kušķītis pie sprēslicas.” (Poruks, V, 94); “Grozās kā sprēslica.” = ja kāds pārlieku lepojas (LTMSP, 425).

Kodeļa, sprēslica
Pa namu dancoja;
Tautiņas aizveda
Vērpējiņu.
LD 18210

Ne tie visi panāksnieki
Ar zirgiem atbraukuši:
Cits ar cūku, cits ar kazu,
Cits ar sievas sprēsličiņu.
LD 19075

Sprīdis – sens garuma mērs. – “Sprīdi (18–23 cm) latvieši lieto ratu, ragavu un darba rīku iemērīšanai, drānu un cimdu pielaiķošanai, laika noteikšanai (cik sprīžu saule virs apvāršņa, tik divstundu pēc tās lēkta vai līdz rietam) u.c.” (LKV, XIV, 26693). Darb.v. ‘sprīdot, sprīžot’ (sprīduot, sprīžuot) – mērīt ar sprīdi.

Parasto jeb mazo sprīdi veidoja atstatums starp rādītājpirkstu un ikšķi izstieptā stavokli (ap 18–19 cm). Tautā ar sprīdi mērija ratus, ragavas, darbarīkus, apģērba gabalus un pat mājlopus [...] Lielo sprīdi veidoja attālums starp izstieptu ikšķi un vidējo vai arī mazo pirkstu (21–23 cm). Lauku drēbnieki šo sprīdi lietojuši, piegriežot viriešu svārkus. (Zemzaris, 28)

*Brūte pirka brūtes svārkus,
Līdz zemīti šūdināja;
Sprīdi meta, ortu deva,
Trīs dukātu olektē.
LD 16991*

*Gana dārgu svārku pirku,
Vēl apsedzu līgaviņu;
Sprīdi metu, orti devu,
Pusdālderī olektē.
LD 17951*

*Es savai pādītei
Zīda svārkus šūdināju;
Sprīdi metu, guldi devu,
Pusdāldera olekti.
LD 1827*

*Maza mana līgaviņa
Par visām meitiņām;
Te kājiņas, te rociņas,
Sprīdi gara viducei.
Tdz 45431*

Sprigulis, sprugulis, springulis, sprigols (spriguols) – sens labības kuļamais rīks. – “Kaņepju galviņas rījā žaudē un kuļ ar spriguļiem.” (Skrastiņš, 192); “Tūlīt pēc pirmā miega daudzījuši spriguļus.” (Leimane, 1990, 4); “Cēlušies pulksten divos naktī, pa tumsu un rudens dubļiem briduši uz muižu ar spriguļiem kult labību.” (Mežgalieši, 63); “Labību kūlām ar spriguļiem rījā uz māla klona.” (Mežgalieši, 168); “Tā viss gāja, kamēr rījās izkaltēto labību kūla ar springuļiem vai zirga velkamo rulli.” (Toreiz Sēlijā, 126); “Klaušu darbinieki, ejot pa mežu uz muižu kuļšanā, bija spiesti atgāināties no lāčiem ar spriguļiem.” (Jurgens, 5). Tās pašas cilmes kā ‘sprēgāt, sprāgt’. – “Ar pārnenumu verba noz. ‘lēkāt’ [...] Tātad vārda ‘sprigulis’ sākotnējā nozīme ‘lēkātājs’.” (Karulis, II, 275)

Raksturīgākais kuļšanas darba rīks /bija/ sprigulis. Tas sastāv no ap seši pēdi gara kāta, kas izdrāzts no taisna un ļoti sūksta koka (vislabāk no bērza vai lazdas, retāk oša). Tā galā iesieta apaļa vai seškantaina (apm. pēdu līdz divi gara) vāle, pagatavota no stipra koka – ozola, retāk bērza. Par spriguļa auklu, kas savieno vāli ar kātu, bieži ņem apaliski novilkta miecētu zuša ādu, kas ir ļoti izturīga un kalpo vairāk gadu. (Ligers, 88–89)

Spriguļa galva ar mīkstu ādas saiti ir vaļīgi piesieta kātam, pie tam tā, ka gaisā paceltam sprigulim galva šai saītē apgriežas ap kātu dziļi kāta galā iegriezta rievā. Ikvienam kūlējam pārim spriguļi mainās: kad vienam kūlējam sprigulis pacelts, otram tas būkšķot nokrīt klājienā. Lēni, soli pa solim uz priekšu virzdamās, kūlēju rinda pārstaigā pāri piedarba noliktam klājenam. (Abele, 121)

Senāk kūla spriguļiem. Manā laikā vēl tie karājās kūlā pie sienas. Tikai 1900.gados parādījās kuļmašīnas jeb kūlēji. Kā pirmais mans tēvs pārveda kūlēju. Brāļi ar lielu ziņkāri gaidījuši tēvu pārbraucam, lai redzētu, kā izskatās mašīna, kas pati izkuļ labību. Kā spriguļi tur slaištīsies un daudzīsies? Bijuši ļoti pārsteigti, kad neviena spriguļa neredzējuši. (Vāivods, 39)

Kāds vidzemnieks man stāstīja, ka kuļot spriguļi skanējuši. Ja saimnieks bijis bagāts, spriguļu skaņa bijusi jautra: “Iztikuši, pārtikuši, iztikuši, pārtikuši.” Ja kūlējs bijis nabadziņš, spriguļu skaņa bijusi drūma: “Bads bija, bads būs, bads bija, bads būs.” [...] Kuļšana ar spriguļiem bija gausa, bet tas bija patikams laiks, pilns stāstu, joku un dziesmu. Kad radās kuļmašīnas, viss mainījās. (Graudiņa, 2002)

Sprigulis katram savs, jau zināms. Spriguļi pakārti rījā uz vadžiem. Kad griez klājienu, spriguļus sakar vadžos; kad sāk kult, katrs savu pajem. Zemnieku rījās kūlēju skaits mazāks – pa pieci līdz seši, muižās astoņi. Kūlēji “iet uz riņķi” un “sit rakstā”. Jo vairāk kūlēju, jo lēnāk jāsit; jo mazāk, jo ātrāk jāsit. Raksts jau kūlējiem zināms, tikai jāproot rakstā sist. Kad rakstā kūlušī – kā veci ļaudis nostāsta – gājis skaisti: cabaca, cabaca. Bet, ja kāds izsit nevietā, tā raksts pagalam, nav vairs nekādas mūzikas. (Viksne, Materiāli no Sunākstes, 143)

36318. Ar zuša ādā sietu spriguli var kult visas labības, izņemot tikai zirņus, jo tad āda pārtrūkstot. (LTT)

Augstu cēlu sprigulīti,
Lēni laidu klājienā,
Lai rociņas nepiekusa,
Visu nakti cilājot.
LD 28743

Rakstā situ sprigulīti
Sava tēva piedarbā;
Tā rakstīja mieži rudzi,
No vārpām izbīdāmi.
LD 28778

Sprudķis – “spila, koka tapa starp arkla ilksīm”. (Milenbahs, III, 561)

Sprūdzenis, sprudzenis – pulķis; sprungulis; sprūds; saspraužamais. – “Ienāca mel-
ders, iebāza roku miltos, paskatījās un pagrieza sprūdzeni, lai iet smalkāk.” (Jaunsud-
rabiņš, Baltā grāmata, 376); “Klētis durvis pa nakti no iekšpuses ar sprūdzeni aizgrie-
žamas.” (Pelēcis, 105); “Viņa mudīgi atritināja durvju sprūdzeni un izgāja laukā.”
(Leimane, 1990, 74); “Viņš lēni atgrieza sprūdzeni un ieklunčoja pustumšajā telpā.”
(Leimane, 1990, 67); “Sprūdzeni paņēmis, viņš iemeta sunim, lai šis trūkstas augšā.”
(Saulietis, Raksti, VI, 12); “Pagājušā rudenī tēvu pie Raudas sakratījis aiz krūtīm, kā
sprūdzeni izrāvis laukā un iesvedis ratos.” (Upīts, 1987, 146); “Saspraud svuorkus ar
sprudzīnu, pūgas nūtroukušas.” (Brencis, 137); “Vai man bikses kādreiz ar sprūdze-
ni jāaisprauž tā kā tev?” (Upīts, 1987, 98); “Apdomīgi knibinādamies ap bikšu sprū-
du.” (Niedra, 6). Darb.v. ‘sprūdženot’ (sprūdženot) – slēgt, taisīt ciet. – “Aizsprūdze-
ņojusi durvis, Lotte visu nakti negulēja.” (Pelēcis, 106)

20216. Mēness aptumšošanās laikā vajagot pret mēness spožumu novīt aukliņu, to pie-
stiprināt pie kāda sprūdzeniņa un tad to lietot, kur kāda vaina vai lopiem strēles, viveles
jeb cits kas. Ar aukliņu vajadzīgā vieta jāpažņauga un ar sprūdzeniti jāpaspaida. (LTT)

25765. Vilkšanās ar sprūdzeni. Nosēdās divi uz grīdas, salika kājas pret kājām, iekērās abi
vienā sprūdzeni, kas šķērsu par kājām pārlīkts, un tad lūkoja viens otru uzvilkt. (LTT)

Spulga – 1) gaismeklis. – “Līdzās karbīda (acetilēna) lampām apgaismošanai nācās lie-
tot arī spulgas (t.s. ploškas) ar taukvielām.” (Draviņš, 244); 2) mirdzums, spožums.

Saucot plošku par spulgu, pēc manām domām, vajadzīga taisni sāpīga smadzeņu ģimnas-
tika, lai ar to kaut kādi samierinātos, jo spulgot taču nozīmē spīdēt spilgti, mierīgi un
nekustīgi, kā zvaigznes, tātad taisni pretēju spīdēšanu šai nemierīgajai, tumšajai un neti-
rajai liesmai. /Endzelīns/ burtiski teica: “Vienalga, bet forma vismaz ir pareiza.” (Hau-
zenberga-Šturma, 28)

Spulģis – Venēra, Rīta zvaigzne. – “Auseklis – Spulģis.” (Depkins, I, 87); “Vakarspulģis
un rītspulģis – tie ir bišķiņ lielāk /zvaigznes/.” (Ādamsons, Kagaine, II, 256); “Iedami
un palūkodamies gaisā, viņi priecājās, cik jauki mirdz pulģis citu zvaigžņu pulkā.”
(Janševskis, 1981, I, 67); “Vākara blāzmā spulgoja un labvēlīgi mirkšķināja skaistais
Spulģis.” (Veselis, 1966, 45). Atvasināts no darb.v. ‘spulgot’ (spulgot) – spīdēt.

Spurdze, spurga, spurgana, spurgala, spurgulis – 1) “apiņu ziedu galviņa” (Latvijas
Saule, 1927, Nr.55/56, 617); šķiedra, bārkstis, spura; proga; kaut kas uz visām pu-
sēm izspūris. – “Mīļi nogludina putniem spurgu spalvas.”; “Valgs pārtrūka, ka spur-
galas vien apgriezās.” (Milenbahs, III, 1031); “Sīku spurdžu man matiņi.” = sīku
sprogu (Bērziņa-Baltiņa, Bičolis, 749); “Spurdzes no nogrieztajām apiņu augšām
[...] nolasīja ar rokām.” (Draviņš, 173); “Zem velēnām noris sava – sakņu un spur-
galiņu dzīve.” (Gūtmanis, 17); “/Pureņu/ žuburzari ir noauguši smalkām bārkti-
ņām un spurgaliņām.” (Ilsters, 1883, 4); “Ziedi stāv vārpiņās, kuras /bēzām/ par
spurdzēm (spurganām) sauksim.” (Ilsters, 1883, 21); “Dzija savērpta spurgulu
spurguļiem, tā ka ir pavisam negluda.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 564); 2) spur-
gulis – Ziemassvētku rotājums puzuris; 3) “pagale ar nenocirstām atvasēm”

(Endzelīns, Hauzenberga, II, 564); 4) šalts, strūkla. – “Apšāktām tumšsārtām asins spurgām.” (Milenbahs, III, 1031); 5) pile, lāse; malks. – “Iemest vienu spurgu.” (Milenbahs, III, 1031); 6) spurgulis – straujš, dusmīgs cilvēks (Endzelīns, Hauzenberga, II, 564). Darb.v. ‘spurt, spurot, spuroties, spurgoties’ (spuruot, spuroties, spurguoties) – plūksnāt, šķiedroties, driskāties, irt. – “Jira tuods audadks, ka spurojās.”; “Ka nosoj ilģi, to driebis spurojās.” (Reķēna, II, 433). Īp.v. ‘spurgulains’ – šķiedrains, bārkstains, izspūris. – “Saki, māsiņ, kas tā tur par tādu spurgulainu gubu?” (Lerhīs-Puškaitis, 1891, 1 daļa, 170)

853. Lai apiņiem augtu lielas spurdzes, tad visgarākās maiksnes galā jāuzmauc veca tupele. (LTT)

Stājās pie apiņu šķīšanas, veselus grozus pildīdams ar lielām, rudām, smaržojošām spurdzēm un grozus tad izbērdams uz saulē izklātiem palāgiem, kur tās varēja žūt un kalst līdz vakaram. (Janševskis, 1983, I, 181)

Ziemsvētkos istabas izgreznošanai /senāk/ lietots zaļš rācenis, kam apkārt apdurti rudzu salmi un krāsoti papīra gabaliņi un kas tad pakārts pie vērbalka dzijā, kur tas tad pats griezies no vienas puses uz otru. (Endzelīns, Hauzenberga, II, 564)

Spuru dzišana, sk. Saru pēršana.

28679. Spuru izdzišana ir tas pats, kas saru pēršana. (LTT)

Stādaigs, stādags – 1) sētas, žoga miets. – “Sēta jauniem stādaigiem izpīta.” (Upīts, 190); “Cirvi paņēmis, pie egļu zaru blāķa darināja stādaigus.” (Upīts, 1987, 132); “Vēsais vējš [..], dusmīgi purinādams, locīja vecās ābeles un klabināja sētas stādaigos samauktās slaucenes un piena spainišus.” (Upīts, 1987, 67); “Uz slitas stādaigiem žāvēt uzmauktus tēva zābakus.” (Veselis, 1956, 221); 2) stāvkoku žogs. – “/Zirgu/ sapin tepat lejā uz ceļa, lai noēd to lielo zāli gar stādaigiem.” (Upīts, 1987, 48)

11164. Jauna gada vakarā jāskrien stādaigu sētiņā un jāķer stādaigi; ja saķer pāru skaitu, tad apprecēsies, ja nepāru, tad ne. (LTT)

*Kad nāca vakars, piejāja atkal
Tie pie tāda paša bīstama nama,
Kam gāja apkārt stādaigu sēta.
(Lautenbahs, 1928, 38)*

Stadula, stadala, stadals, stedula, stedele, stadola (staduola) – zirgu novietne pie kroga; zirgu novietne vispār. – “Stadalā ceļinieki iebrauca savus nogurušos zirgus.” (Tūters, 21); “Zirgi un vezumi tapuši ieslēgti stadalā.” (LTP, XV, 192); “Kroga vaļējā stedele jau bij piebraukta pilna, sāka siet zirgus ārpusē pie slitas.” (Birznieks-Upīts, 212); “Bija savus zirgus izbraukuši no stedeles.” (Janševskis, 1994, II, 14); “Krogus lielā istaba, kur ceļa viri gulējuši, bija savienota durvīm ar stadulu, tā ka brīvi varēja katrs iet savus zirgus barot.” (Brīvdabas muzejs, 127); “Stadalā ir slapjš, ko jūs bridīsiet ar tiem jaunajiem zābakiem.” (Upīts, 1987, 13); “Citkārtējā zirgu iebrucamā telpa vai stadole ir palikusi neizmantota.” (Brigadere, 296)

Stadula bija iebrauktuve pie kroga, tā kā garāza vai. Stadulā iebrauca ar visiem pajūgiem. Var teikt, motelis tagadējais. (Jānis Tontegūde, Kurzeme, 2007)

Stāgs – jumts. – “/Nidā/ etnogrāfiskas vēl saglabājušās vecās zvejnieku mājas. Krāsainiem slēģiem un kokā grieztām zirgu un zivju galvām ģēvele jeb “stāgu gaiļiem” tās mūs pavada, kad aizejam pa mazo kūrorta pilsētiņu.” (Ziedonis, 167); “Pacelāt bišķi nu stāga.” (Kuršu kāpu folklorā, 12); “Sasprieda uz stāgu uzlipt.” = izdomāja uz jumta uzkāpt (Kuršu kāpu folklorā, 23); “Dzīvējā zem maģas laivas, pavērta to tā, ka bija kā stāgs.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007)

Stāgene, stāge, stāģis, stāģene – “šķūnis pie kūtim (pa lielākai daļai ar pēdējām zem viena jumta), kurā uzglabā un sagatavo lopu ēdamo, kā: salmus, sienu, pelavas, krastini u.c.” (DL, 1893, 65); dažādu darbarīku un tehnikas novietnes telpa. – “Ja viņš stāģenē varot izgulēt, kur esot lācis, tad došot meitu.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 642); “Dievs [...] bija devis it labu ražu: visi stāģi bija pilni.” (LTP, VII, 415); “/Auzu salmus/ noliku stāģenē krājumā, lai māte varētu pēc tam izdalīt /lopiem/ ēdināšanai.” (Antonijs, 209); “Stāģenē tikko sakrautā atāliņa pantā gulēju dienasvidu un sapņoju.” (Janševskis, III, 377); “Stāģīnī plaujmašīnas un sējmašīnas, un kuļmašīnas, sarkani uz dzeltenī rustētas.” (Zariņš, 60)

*Stugu, stugu tu, meitiņa,
Ar to stugu lindraciņu!
Tas bij labis žogu lēkti,
Pie pušiem stāģenē.
(Janševskis, 1983, I, 56)*

Staigā norūdzis – saka par dusmīgu, neapmierinātu cilvēku. – “Vienmēr staigā norūdzis.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 84)

Stakle, staklis, stakles – 1) stelles. – “Stakļom jir divi leli kūki. Pastota div lelus kūks, a trešais stakļu kūks jir ar caurumim, kurs saslādz lelūs stakļa kūks kūpā.” (Reķēna, II, 435); “Uzriko staklēs kreklu vai lindraku aušanu.” (Janševskis, 1994, 293); “Stakļis stuovieja ustabā.” (Janīna Strode, Latgale, 2008); “Pie gala loga stakles.” (Janševskis, III, 423); “Izjiemū audaklu nu stakļom.” (Regīna Kudiņa, Latgale, 2006); 2) balsts; pamatne kādai ierīcei. – “Lai aizejot ar katliņu [...] uz upi ūdenī un Indriķis lai pacērtot stakles, kur pakārt.” (Apsišu Jēkabs, 165). Pamatā ide. *stā- stāvēt, novietot (Karulis, II, 284).

Stallis – 1) stāvvieta, novietne; 2) zirgu kūts. – “Stallī ir steliņģi zirģiem.” (Skrastiņš, Studija, 129). Aizgūvums no viduslejasvācu ‘stall’, kas saplūdis ar mantotu vārdu ‘stals, stalis’ – stāvvieta, novietne (Karulis, II, 284). Abiem pamatā ide. *stel- likt, nostādīt.

34559. Ziemassvētkos nes uz zirgu stalli maizi ar krūzi alus. Ritā to samaisa ar auzām un dod zirģiem, lai tiem arī būtu svētki. /A.Bilenšteina rokraksts, Ķevely./ (LTT)

34938. Zirģiem jātura galva stalli uz ziemeļa jeb austruma pusi, bet ne uz dienvidus jeb vakara pusi. Cūkkūti nevajaga zirģu stallim blakus taisīt, nedz arī kādu cūku stalli turēt. Stalli gan dažī glabā āzi. Vistas jāsarģā no zirģu stallja, lai viņu mēsli netiktu pie zirģu bariabas. /S.Gūberts, 1688./ (LTT)

Stampa, stamps, stampis – 1) piesta, vāle, ar ko sagrūž, samīca kādu vielu. – “Stamps bi, a ko piestā grūž taukus, liels stamps bi kāpostu stampāšanai.” (Ādamsons, Kagine, II, 360); 2) darbarīks zemes, bruģa, asfalta u.c. bļietēšanai un izlīdzināšanai; 3) vienā paņēmienā izmazģejamais veļas daudzums. – “Nu jau šī stampa būs izstampāta.” (Endzelins, Hauzenberģa, II, 570). Darb.v. ‘stampāt’ – mīcīt, smalcināt. – “Aiznesu viņsaimniekam viņa kāpostu stampu, kuru pērn ruden paņēmu, ko savus kāpostus stampāt.” (Upīte, 1911, 69); “Tikām stampās, kamēr atkal vēders sāks sāpēt.” (Upīts, 1947, 76). Aizgūvums no vācu val., “kas saplūdis ar tādas pašas formas baltu cilmes vārdu ‘midīt, smagi iet’” (Karulis, II, 285).

Ielu bruģētājus un labotājus man bērniģā seviģķi patika novērot tādēģ, ka viņi reizēm lietoģa kādu ipatu, tagad sen vairs neredzētu darģa riku, ko laikam sauģa par stampu. Tas bija liels, ļoti smags blukģis, satverams vai nu aiz divām, vai četrām sānos piestiprinātām ķārtim. Parasti to cēģa kāds ducis vīru, varģūt vģģ vairāģ. Jauno vai izlaboto bruģģ nostampģģa, lai tas visur būģu lidģens. (Johansons, 1970, 70)

Kartupeļu meicamā voleite voi stampaņa tyka litota kartupeļu sameiceišonai. Gluda un vigla, ar vīnu rasnoku, ūtru tīvoku golu, pagatavōta nu bārza. (Latkovskis, Filologijas materialī, 1965, 286)

13751. Kāpostus stampājot, nedrikt pirst un pirkstus pie baļšas malas tīrīt, lai kāposti neizmīkš. (LTT)

*Nem, bāliņi, stimpu stampu,
Neņem kādu vīzdeguni:
Stimpu stampu dubļus brida,
Vīzdegune laipu meta.
LD 12158*

*Grūžam, brāji, stampājam,
Atnāks māsa lielvēdere:
Klaipu ēda ēdienā,
Mucu dzēra dzērienā.
LD 15979,1*

Standa – vertikāls, “stāvōšs” trauks. – “Dod šur drīz trauku, toveri, standu.”; “Dod šur to standu, ka var misu ieliet.” (Fennels, 1989, 112)

Staņģis, staņģelis, standa (no vārda stāvēt’). Šādu trauku lietošana ir ļoti daudzveidīga; tie aizvieto spaini, ķipi, miltu kasti, putras spaini ar diviem dibeniem (dujdbenu) un kalpo kā medus vai sviesta trauki, mucīņas, labības mēri u.c. (Bilenšteins, 2007, 102)

Staņģis, staņģe, staņķis – 1) cilindrveida koka trauks pārtikas produktu glabāšanai; “ķērnei līdzīgs tievs un augsts koka trauks” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 570). – “Staņģi bija augsti, šauri, uz augšu sašaurināti koka trauki, tajos glabāja labības produktus, kā arī brūkleņu ievārijumu un skābēja gurķus, mazākos sāļja arī sēnes.” (Viese, 27); “Staņģi bie vinkūciņi trauki. Staņģuosis myus stuov miļti, putruomi, grucs i pupys.” (Reķēna, II, 435); “Staņģis apzīmē labi palielu, viengabala, no koka bluķa izcirstu trauku, kur šo to iebērt, piem., sāli.” (DL, 1891, 137); “Staņģī (līdz 1,5 pūra tilpuma) glabāja ne tikai graudus, bet arī šķidrumus.” (Zemzaris, 115); “Sasildīto biezpienu mīca koka staņģos un liek vezumā.” (Ķuzāne, 32); “Saliekam ratos sausmalku, katliņu, putras staņģi, pilnu balto kuli ar maizi un sviesta bunduli un sabāžam tur arī karotes.” (Birznieks-Upītis, 97); “Stāvu izslietā mīcāmā staņķī.” (Upītis, 1984, I–II, 119); 2) “mazs kustonis ar lielu vēderu” (DL, 1891, 137); 3) rīma. – “Putras staņķis tāds!” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 570)

Izdobtos traukus, kuru augstums ir lielāks nekā platums, latvietis sauc par staņķiem [...], un šo nosaukumu viņš ir pārnēsis arī uz līdzīgiem šauriem un augstiem dēlišu traukiem ūdenim u.c. (Bilenšteins, 2007, 92)

Kubulos, tinēs un staņģos, kas dažī bija vienkoči – viena gabala, no liepas kluča izdrāsti (tikai dibens no cita koka), glabājās pupas, zirņi (baltie un pelēkie), linsēklas, viķi, putraini, sāls u.c. (Vaivods, 7)

Stārasts – agrākos laikos uzraugs muižas darbos. – “Stārasts uzraudzīja, lai visi uzcītīgi strādā.” (Jurgens, 68); “Aizdarīja [...] stārastam vai šķilterim dusmas, ņēma tik tevi un noplaucēja.” (Apsīšu Jēkabs, 174); “Stārasta rikstes nošmīkstēja vien gar darbenieka pleciem.” (Rakstu krājums, 1894, 13). Aizgūts no krievu ‘starosta’ – uzraugs, vecākais; vecis. Saistīts ar krievu vārdiem ‘starostj, staryj’ – vecums, vecs (Fasmers, IV, 747).

*Stārastam, junkuram
Rudzu maizes nedodat,
Lai ēd sīkus akmentiņus,
Pa firumu staigādams!
LD 31490*

*Stārastam, vagaram
Šai saulē laba dzīve;
Jau viņā saulītē
Elles dores virināja.
LD 31493*

Starene – apkaime. – “Rīcības komiteja apmēram 5 km starēnē no Dikļu ciema atrodās lauku sētās dziedātāju naktsmītnēm sagatavoja labības šķūņus ar salmu vai siena paklāju.” (Leimane, 1939, 32)

Starpmetis – starplaiks. – “Vējš pūta arvienu skaudrāki, aizvien isākiem starpmetiem.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 571)

Stātis, stāti – saulgrieži, vērsuma punkts. – “Saule stāv stātīs.” (Ulmanis, 278)

Stātnis, stātne – pamatne, paliktnis. – “Viņa paņēma gaiteni uz stātņa noliktu divžuburainu koka svečturi.” (Veselis, 1991, 142)

Stātuvis – zvejniecības rīks boja. – “Stātuvis ir tas pats, kas boja, kārts virs ūdens un kārts galā plega⁵³.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

Stāvenis – spainis piena raudzēšanai un glabāšanai, skābputras nešanai. – “Kāsdama un liedama stāveņos pienu rūgšanai.” (Janševskis, III, 233); “/Skābputru/ nes uz pļavu Ēdolē un Kabilē – stāvenē, Irlavā – stāvinē.” (Ligers, 50)

*Milzīgu stāveni vienā rokā
Pajēma, pildītu skābu putru.
(Lautenbahs, 1928, 48)*

Stāvi – stelles. – “Aušanai gandrīz katrās mājās atrodas nelieli stāvi (stakles).” (Latvijas Saule, 1927, Nr.49/50, 543)

Stāv kā koka dievs – saka par kādu, kas sastindzis, apmulsis, apjucis. – “Tas stāvēja kā koka dievs.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 86)

Stāvmači, stāvmuči – nelūgtie viesi kāzās. Tie parasti bija no tuvākiem vai tālākiem kaimiņiem. Tos parasti aicināja pie kāzu galda tad, kad pirmais galds (tie, ko vīpirms sēdina pie godību galda) ar lūgtajiem viesiem bija paēduši. Citviet stāvmačus, kā rāda pats nosaukums, pie galda nesēdināja, tos pacienāja ar alu un uzkožamajiem. Stāvmačiem, lai tiktu pie pacienājuma, bija jādzied apdziedāšanās dziesmas. Vārda ‘stāvmačis/stāvmučis’ izcelsme nav īsti skaidra. Dažkārt tas satuvināts ar krievu ‘stamik’ (Milenbahs, III, 1054), kam gan nav īsti sakara ar vārda nozīmi latgaliski. M.Fasmera krievu valodas etimoloģijas vārdnīcā krievu ‘stamik’ (milzu ledus vai klints gabals; atbalsta sija, brusa), ‘stamoj’ (nepaklausīgs; ass, šķautnains), ‘stamikom’ (stāvus) salīdzināts ar latviešu ‘stāmenis’ (rumpis, cilvēka stāvs), gotu ‘stōma’ (pamats) u.c., norādot, ka pamatā ir indoeiropiešu vārda sakne ar nozīmi ‘stāvēt’ (Fasmers, III, 744–745). L.Latkovskis piedāvā citu skaidrojumu: “Stōmuča nūsaukums, zynoms, nōk nu divejim vōrdim: stōvu-muti. Byudami nalyugti, vysmoz nu sōkuma jī beja nadržīši un stōvēja sovrup un atsevišķi, navys kūpā ar kōzu gūda vīsim, tōpēc ari it kai beja taidi, kas “stōv molā atvārtu muti.” (Latkovskis, 1983, 65).

Stuovmačus pi ūtruo golda sādynoju, un, kod jau atsacēja visi, nabeja jau tik daudz tūs goldu, na tik lela ustoba, ka lai visi uzreiz sasāstu kai tagad, kuo ēdneicuos voi kur. A tod jau aizguojom visi doncuot, a ūtrī – stuovmači – sēdēja, tim vēl lobuok beja, ti varēja dzert do vokoram. (Janina Strode, Latgale, 2003)

Steinis – lumstiņš, skaliņš aužamajā audeklā. (Milenbahs, III, 1059)

Steķi – paliktņi, atbalsts. – “Sievastēv, kad šo vareno jāceļ uz steķiem, tad tik pasūtāt man ziņu!” (Janševskis, 1979, 83); “/Laipas/ tikai pēc ledus iziešanas tur ir uz

⁵³ Plega – tas pats, kas flaga, resp., karodziņš.

stekīšiem liekamas.” (Kaudzītes, III, 17); “Kur uzliek alus mucīņu, tie ir stekī.” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007); “Alus muca uz stekīem pagalmā.” (Pelēcis, 125)

Steliņģis, stiliņš, steliņš – katram zirgam ierikots īpašs nožogojums stallī. – “Zirgi stāvējuši stallī – atsevišķā nodalījumā zem tā paša jumta. Steliņģu vēl nebijis.” (Bičole, 110); “Katram zirgam stallī ir savs steliņģis.” (Ligers, 176). Vārds aizgūts no viduslejasvācu ‘stellinge’ – kūts, stallis.

/Steliņģi/ zirgi stāvēja nepiesieti. Steliņģus mēdza atdalīt ar ciešu dēļu sienu, lai zirgi nevarētu cits citu saspert. Steliņģiem bija līdzena koka (aptēstu planku vai zāģētu dēļu) grīda. To ierikoja, lai nožogojumu varētu labi iztirīt, ērti aizvērt mēslus un slapjos pakaišus [...] Steliņģi mēdza aiztaisīt ar divām kārtiņām, kas bija ierikotas tā, lai zirgs pats nekādi nevarētu tās dabūt vaļā. (Draviņš, 129)

Stencele, stencelis, štencelis – pāri par divi metri garš apaļkoks, ko izmantoja kā balstu. Saukta arī par stutmalku, balstu, raktuvju malku. Tika gatavota no priedes vai egles tievākiem kokiem. – “Velk stenceļus no meža laukā.” (Kuzāne, 63); “Vieglās, isās stenceles, kā spoku kustinātas, viegli varēja uzrītēt /no plostā/ krastā augšā.” (Marnics, 92)

Par stencelēm sauc apaļus, pāri par 2 m garus, 15–20 cm resnus kokus. Tie gāja uz ogļu raktuvēm ārzemēs, kur tos izlietoja apakšzemes eju virsas atbalstīšanai. (Marnics, 92)

Stiba – nūja; “paresna nūja sišanai” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 578). Pamatā ide. *stībh- kārts, nūja (Karulis, II, 294).

15995. Ja kūti aiz sijas aizbāž no meža atvestu pilādža stību, tad ar to var pasargāt no lietuvēna. (LTT)

8325. Pavasarī pirmo reiz govīs laiž pa vienai iz laidara [...] Mājas ļaudis, govīs izlaiduši un pārnākuši mājās, sasniedz visas ganu stības vienā čupā, lai govīs ganos neizklistu. (LTT)

8552. Ganam, pirmo reiz govīs ārā dzenot, jāpaņem stība un jāiegriež tani tik daudz krustiņu, cik govīs un aitas. Tad jāapriet 3 reizes ap ganāmpulku un jāiesviež stība tani. Vakarā šī stība jāpārnes mājā un jāaizbāž aiz kūts sijas. Tad govīs visu vasaru būs mierīgas un nebīzos. (LTT)

15761. Uz pilādžu stības jāizcep cūkas gaļa un jāapēd, tad ar šo stību jāizbada laukiem apkārt, tad kurmjī neraks. (LTT)

Stībenes, stībeņi, stībiņi – 1) ragavu mietnes. – “Katrā sliecē izkaltos caurumos ielaida trīs līdz četrus balstus – mietnes jeb stībiņus.” (Bīlenšteins, 2007, 274); 2) kreklu aproči.

Stībiņi, sk. Mietnes.

Stīladzis, stīlags, stīlāgs – rokturis, kāts. (Mīlenbahs, III, 1075)

Stīlbenes – bikses. – “Viņam mugurā bija īsi, melni svārki, puķaina zīžu veste, galvā miksta, velta platmale un kājās gaišām strīpām stīlbenes.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 52)

Stīlbenieks – 1) kāju bruņas, kāju aizsegs; 2) zābaks ar gariem stīlbiem.

Ek kur vīrs, ek kam krūtīs,

Kas par kungu nebēdāj’:

Sīksnes pleci, lūku krūtīs,

Kaņepāju stīlbenieki.

LD 31380

Stīlbtīni – agrāk karavīru apģērba piederums – “apmēram plaukstas platuma (Latvijas armijā zaļa) saite, ko aptin stīlbiem, valkājot puszābakus”. (LKV, XX, 40718)

Stilpis – 1) vāks, uzmava; 2) aproce, manšete; 3) atloks. Aizguvums no vācu 'stulpe' (Milenbahs, III, 1069).

Stinis, stīne, stīna – 1) tīne; 2) koka sālstrauks; "ozola muca ar biežām sienām gaļas sāļšanai" (Modris Čoka, Rīga, 2009). – "Sagriež gaļu gabalos un ieliek stīni, un uzlej sālijumu." (Modris Čoka, Rīga, 2009)

*Māte mani, meitenīti,
Dod vecam bārzdaiņam;
Kauns man bij par tēvu saukt,
Grēks – par vecu bārzdainīti.
Pati gāju uz krodziņu,
Viru slēdzu stīnītē;
Atsaskatu atpakaļ,
Virš ar stīni pakaļā,
Virš ar stīni pakaļā,
Galdi vien nograbēja!
LD 27004,2*

*Man, jaunam puisēnam,
Pārved vecu līgaviņu,
Pārved vecu līgaviņu,
Pilnu stīni garoziņu.
Citi vīri mežā brauca,
Man jāvāra garoziņas.
LD 22124*

Stipens, stipans – 1) sprungulis; atslēga; 2) ragavu mietne, balsts. – "Es nolauzu ragavām trīs stipenus." (Milenbahs, III, 1071); "Šļūkas ievilka istabā, tām bija jāieliek viens jauns stipens." (Upīts, 1987, 422); "Iekaļ /ragavās/ trīs caurumus un iedzen oša stipenus." (Upīts, 1947, 119); 3) gabals, daļa; druska. – "Drēbes, diegu stipens."; "Desas stipans."; "Palika tāds stipaniņš pāri." (Milenbahs, III, 1071)

Stirpa, stirpe, stirta – 1) garenvirzienā sakrauta taisnstūra siena, labības u.c. kaudze; labības šķūnis. – "Salmus pēc vidzemnieku parašas krauj mazās kaudzītēs, nevis garās stirpās jeb gubās kā Kurzemē un Zemgalē." (Veldre, 1939, 195); "Sienu lika kaudzēs, stirpēs." (Zenta Štāla, Baltkrievija, 2007); "Vīri metuši labības stirpu." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 49); "Rudzi [...] nopļauti un savesti stirpā." (Upīts, 1987, 691); "Brencis vienu nakti ieveda zirgus muižas caurā auzu stirtā un pabaroja." (Jurgens, 97); "Laikam norāvieš. Tad būs pie auzu stirpas." (Saulietis, Raksti, III, 122); "Patlaban viņi gāja garām gar kādu riju, kurai tuvumā bija stirpa pērno salmu." (Janševskis, 1979, 216); "Saimniekam liela laime bija, ja labība, sevišķi rudzi, bija savesti šķūnī – stirtā." (Žilinskis, 12); 2) kartupeļu bedre. Pamatā ide. *ster- izplest, izkaisīt (Karulis, II, 300). Darb.v. 'stirt, stirināt' – kustināt, kratīt, raustīt, tirināt.

17723. Linu gubas un labības stirpas žurkas nekapā, kad pirmo klēpi liek pret ziemeļiem. (LTT)

13220. Kad siena stirpu galus liek uz dienvidiem, tad siens nepūst. (LTT)

16167. Lai peles neēstu labību, tad, liekot stirpās, pirmajam kūlītim vārpas jāliek pret ziemeļiem. (LTT)

*Māk leviņa dančus vest,
Māk kājiņas stirināt;
Kad iekāpa audeklā,
Abas malas čokarā.
LD 942,3*

*Vai Dieviņ, jaunas meitas,
Kur liksim vecus puisus?
Sies diegā, kārs dūmos,
Lai dvēsele stirinās.
LD 13012*

Stīvs kā āža rags – sastindzis, sasalis, sakaltis. – "Viņš pamodās stīvs kā āža rags." (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 31); "Palicis tūliņ no bailēm gluži stīvs kā āža rags." (Upīte, 1911, 108)

Stodere (stuodere) – jūrniecībā, plostoniecībā, zvejniecībā – noenkurota gara kārts ūdens ceļu un zvejas tiklu norādei. – "Kā zvejvietas orientieris var būt arī jūrā

saredzami priekšmeti – dažādas bojas, stoderes un tamlīdzīgi.” (Ainaži, 100); “Plosta ceļu bailīgākās vietās apzīmē ar stoderēm.” (DL, 1894, 61); “Latvijas laikā ūdens ceļu pārvalde /bīstamās/ vietās mazā ūdenī izlika stoderes.” (Marnīcs, 32); “Upes krastos bija jāizvieto kuģošanas zīmes un sēkļu priekšā jāsaliek stoderes, kas kuģa stūres vīram norāda isto ceļu.” (Jākobsons, 286); “Kuģiniekiem kopš senseniem laikiem ārkārtēji bīstamie Kolkas sēkļi iestiepjas jūrā vēl krietiņi tālu aiz bākas, to beigas apzīmētas jūrā izliktām stoderēm.” (Sams, 1932, 53); “Pie bojām un stoderēm daudzreiz arī smagi akmeņi mēdz izpildīt enkuru vietu.” (KV, I, 847); “Ilgi nevaram ieraudzīt krastam tuvāko stoderi.” (Gūtmanis, 52). No lejasvācu ‘stoder’.

Stoģēt (stuoģēt) – virzīt zvejas tiklu pa straumei. – “Izmetuši vadu, zvejnieki piesienas otrā galā, uzvelk buras un stoģē – palīdz jūras straumei dzīt vadu uz priekšu.” (Sams, 1932, 70); “Izbraukuši cauri sēkļiem, izmetuši vadu un kādu laiku jūrā stoģējuši.” (Sams, 1932, 78); “Izmetuši vadu un nestoģējot, jo straume vadu dzinusi ātri gar piekrasti, pilnām burām braukuši malā.” (Sams, 1932, 78). Lietv. ‘stoģēšana’ (stuoģēšana) – zvejas tikla virzīšana pa straumei. – “Stoģēšanas laikā iebauda brokastis, pusdienu, palaunadzi.” (Sams, 1932, 70)

Stoķis (stuoķis) – 1) šaurs un augsts koka trauks uz trim kājām. – “Vienā malā galdam stāvēja balti berzts koka stoķis uz trim kājām, blakus tam pieslieta koka pavārnīca.” (Zariņš, 38); “Piegāja pie stoķa, paņēma pavārnīcu, pamaisīja, ielēja divus kausus.” (Zariņš, 39); 2) tāds, kas staigā kā uz stīvām kājām.

Stopalus (stuopalus) – agrāk alus, ko pārdeva stopiem; alus, ko laida stopā no mucas. – “Āsteres muižas diķa malā brankūzis atradās, kur tecināja brandeviņu un brūvēja stopalu (pārdeva stopiem).” (Jurgens, 30); “Agrāku laiku krogos stāvēja vienmēr un visur labs pašu darīts stopalus.” (Kaudzīte, I, 24); “Krodziniece [...] pasniedza garšīgu 3 kapeiku stopalu.” (Štūlis, 1937, 107)

Stops I (stuops) – agrāk šķidrumu un beramu vielu mērs; noteikta lieluma dzerramtrauks. – “Rīgas mēru sistēmā 1 stops atbilda 1,305 litriem [...] ugunīgās dziras.” (Kviesis, 76); “Visas Vidzemes muižas 1794.gadā ražoja 48 miljonus stopu /degvīna/, t.i., apmēram 100 litrus uz katru iedzīvotāju.” (Švābe, Latvijas vēsture, 60); “Alu no mucas laida spainī, bet no spaiņa smēla stopiem un cēla galdā.” (Lapiņš, 1936, 159); “Iedzer še, palūk, alus stopu.” (Lapiņš, 1936, 72); “Pacilāja alus stopu, lai gan zināja, ka tas tukšs.” (Upīts, 1987, 31); “Kaut varētu dienā pa stopiņam pieņemt dabūt.” (Ancelāne-Kundrate, 17). Aizgūvums no lejasvācu val.

14323. Brūtes pārim no baznīcas mājā nākot, pa priekšu nes eglīti. Mājām tuvojoties, to uzliek uz klēts jumta par zīmi, ka tur atrodas brūtes pūrs. Tie paši nesēji jāja atkal ar alus stopu brūtei pretī un alu lēja zirgam acīs, par ko tie izpelnījās cimdu pāri. (LTT)

Sīlam devu driķu stopu,

Lai nospēra krodzinieku:

Šim stopiņš, tam stopiņš, –

Par putām naudu ņēma.

LD 20061

Maize lēta, ūdens dārgs

Svešu ļaužu zemītē:

Stopu pirkū, ortu devu,

Rokas vien nomazgāju.

LD 25079

Stops II (stuops) – sens šaujamerocis, loks ar bultām. – “Latvietis loku dēvē par stopu (no vārda ‘stiept’).” (Bilenšteins, 2007, 304); “Karaspēka apbruņojumā stopu lietoja līdz 16.gs. vidum.” (LKV, XX, 40787); “Jātniekam plecos stops ar atsperīgu cinkslu.” (Veselis, 1991, 90)

Strendzele – grožu, striķa gabals. – “Ar vecu strendzeli sasien divus mietus kopa.” (RLB ZK, 1914, 54)

Streņģe, sk. Stranga I.

Stricavas, stričavas, stričas – slidas. – “Jānis un garais Jēkus, kulītes kaklā pāri pleciem uzkārdami, ar stričavām skriedami, sita un ķēra līdakas, kuras, pirmam salam uznākot, uzturējās virs ūdens cieši pie ledus.” (Štūlis, 1937, 70)

Striebulis – augs (piemēram, niedre) ar tukšu vidu, dobu stumbru. – “Uz sūnām un striebuļiem izstiepies gulēja virs.” (Milenbahs, III, 1092); “Atradām [...] ar striebuļiem apaugušu avotiņu.” (Birznieks-Upītis, 1949, 297); “Avotos auguši velnu striebuļi (velnarutks), kuru saknes lietotas ārstniecībā.” (Senos laikos Umurgā, 77); “/No striebuļiem/ sievietes taisa aužamās spolītes.” (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 617)

Striegt, sk. Strikts.

Strikala, strikalts, strikults, strikulda, strikulis, strikuls, strikols (strikuols) – kociņš labības mēram, labības mērs. – “Krodzinieks drīzi atnāca ar mēru, strikultu un garnicu.” (Deglavs, 1911, 155); “Druvas kļuva līdzieni vienādas kā ar strikolu novilkts labības pūrs.” (Milenbahs, III, 1091). Aizguvums no vācu val.

Strikts, strigts, strikta, strigta – ēsma, barība, ko liek uz makšķeru u.c. āķiem. – “Mēncā badīga, kampj visu, ko piedāvā. Taču tubiņa – pati izcilākā strikta zivtiņa.” (Gūtmanis, 52); “Striktu zvejo ar vadu, kam kule no rupja audekla.” (Veldre, 1938, 19); “Pavasaros gan grūti dabūt striktu, tā saucamās tubas, mazas zivtiņas, ko liek ēsmai uz mencu āķiem.” (Veldre, 1938, 19). Lietv. ‘striekšana, striegšana’ – ēsmas likšana uz āķiem. – “Sauc visus mājiniekus pie ūdu striekšanas (pie strikta likšanas uz makšķerēm).” (Veldre, 1938, 41). Darb.v. ‘striegt, strigt’ – “ēdu uz āķi maukt” (DL, 1891, 121). – “Sagrieztais tubes striedza uz āķiem, tā ir striegšana.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Striedzējas striedz ūdas.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2001); “Attina kapeli un sāka rūģinādams striegt.” (Pīķis Adatiņš, 2004); “Ūdas dod kaimiņš Jānis Žāžis, tās apstriedz viņa sieva Katiņa.” (Gūtmanis, 51)

Uz striktu liek mazās zivtiņas, ko sauc par tubēm un kas dzīvo jūrā smiltis. Saulei lecot, tās uzpeld uz virsa un tad ar ķudeli tās var izvilkt ārā. Vēlāk tās atkal pazūd. (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

Strimpa, štrimpa – zeķe bez pēdām. – “Vecāmāte jau vēl štrimpas valkāja.” (Lidija Jansone, Alsunga, 2006)

Strinis – īpaši sagatavoti – sasisti māli priekš mūrēšanas.

Stripenis, stripens – 1) sprungulis, koka gabals; metamais. – “Gans kā paķēra stripeņi, laida – un govij kāja pušu.” (DL, 1893, 65); 2) kaut kas iss, ciets. – “Ciets vēders palicis: tik tādus stripenus vien var izspiest.” (Milenbahs, III, 1091)

Strucis – neliela alus muca, arī alus muca vispār. – “Alu sapilda stručos un glabā pagrabā.” (Māris Palameiks, Vidzeme, 2007); “Apguožs ols struci.” (Pelēcis, 1971, 113)

Strūga I – ūdens, lietus, plašāk – šķidrums šalts. – “Lietus list strūgām.”; “Govs pļūtiņot laiž kā pa strūgu.” (Milenbahs, III, 1097)

Strūga II – liellaiva, ar kuru pa upēm agrāk pārvadāja dažādus lauksaimniecības izstrādājumus. Agrāk, līdz 19.gs. ļoti iecienīts preču transporta līdzeklis pa Daugavu un citām lielām upēm. – “Pa Daugavu plūdināti plosti un strūgas (lielas laivas ar lēzenu dibenu).” (Ancelāne-Kundrate, 9); “No Krievijas pa Daugavu kādus astoņus mēnešus gadā uz Rīgu gāja strūgas un plosti.” (Toreiz Sēlijā, 17); “Parasti lielās strūgas sataisa vienam braucienam, pēc izkraušanas pārdodot malkā.” (Villeruša, 234); “Strūgas pēc labības izkraušanas Rīgā izārdīja, kokus pārdeva, un apkalpe atgriezās uz savām mājām ar vilcienu.” (Marnics, 102); “Zemnieki pipēja ļoti stipru lapu tabaku, kuru krievi strūgās ievada pa Daugavu.” (Jurgens, 31); “/Strūgās ved/kviešu miltus, auzas, tabaku... Reiz, stāsta, te saplīsusi tabakas strūga – tabaka vien pastiepusies!” (Valdis, 59); “Labības strūgās iekrauj 10 000–12 000 pudu, apkalpei vajadzīgi 28 vīri, bet citām – smagāk piekrautām – 35 vīri.” (LKV, X, 19867); “Reizēm strūgām uzbrukuši laupītāji.” (Ancelāne-Kundrate, 10); “Reiz Daugavā [...] strūga apstājusies. Divi strūdzinieki izkāpuši malā.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 227); “Līdz ar Rīgas–Daugavpils dzelzceļa atklāšanu un tā pievienošanu krievu dzelzceļa tīklam, strūgu skaits strauji krita un Daugava kā preču transporta ceļš zaudēja savu agrāko nozīmi.” (LKV, XX, 40915)

*Strūdzenieki, strūdzenieki
Mani balti bāleļiņi;
Visiem siksnas par pleciem,
Visi strūgu vilcējiņi.
LD 30859*

Strūpenis, strūpenis – sība, sitamais. – “Ņem strūpeni un dod meitu medniekam pa irklēm!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 70); “Ar stuku (strūpeni, sību) mielot.” = pērt, sist (Ulmanis, 154).

Stubs, stuba – 1) nolietota slota. Varētu lietot arī plašākā nozīmē – kaut kas nolietots, novecojis, piem., stubs dators' vai stuba, nostubojusi mašīna; 2) celms. – “Nolūza, stubs vien palika.” (Milenbahs, III, 1099)

Studzurklis – koka gabals. – “Kreisās kājas vietā bija koka studzurklis.” (Saulietis, 196)

Stuga – no koka stumbra pagatavots atbalsts krastā izvilktai laivai. – “Krastā izvilktajai laivai abās pusēs lika trijkāju atbalstu – stuti, stugu.” (Bilenšteins, 2007, 322)

Stuka, stuciņa – nūja, rikste, žagars. – “Šis nu iedevis stuciņu un teicis: “Kad tu divreiz sitīsi ūdenī [...], ja nebūšu dzīvs, atlaidīšu asinis, ja būšu dzīvs, atlaidīšu pienu.”” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 968); “Ar stuku (strūpeni, sību) mielot.” = pērt, sist (Ulmanis, 154).

35037. Ja zirgu dzišanai lauz stuku vai zarus, tad nevajaga lauzt ačgārni, tad zirgam spalvas iet ačgārni. (LTT)

Stūkas – bērna raudzības. – “Stūkās iet.” (Milenbahs, III, 1109)

Stukurnīca, stukurnīce – apaļš koka klucis. – “/Tikla treiliņa/ galā ir apaļš klucis klūģis, ko sauc arī īpašā vārdā par stukurnīci.” (Bilenšteins, 2007, 347)

Vada gali piesieti ar rupjākām auklām jeb kāgaliņiem pie apaļiem kokiem, kurus nosauc par stellēm. Pie otra kāgaliņa gala piesiets treiliņš – resna virve, un pie treiliņa atkal piesitpināta stukurnīce – apaļš koka klūģis sviesta cibņas veidā. (DL, 1892, 105)

Stulbīnos⁵⁴ iet – tautas rotaļa.

Vienam aizsien acis, tas – ķērājs, citi plikšķina rokas un mūk. Ja ķērājam izdodas kādu dabūt rokā, tad tam jāstājas viņa vietā par ķērāju. (DL, 1893, 188)

Stuļģis – māla pods, piena pods vai spainis. – “Stuļģi podi ir no māla.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 595); “Pēc tam, kod maize beja izcapuse, mōte biži vīn cepļi salyka stuļģus ar ryugušu pīnu atsildeišonai, lai pagatavōtu bīzpīnu voi sītu sīrus.”; “Stuļģa vōrdam nazynu cyta atvitōjuma, cytur stuļģi vīnkōrši sauc par mōla pūdu voi pīna pūdu.” (Latkovskis, Filologijas materiali, 1965, 296)

Stumpis I – stampa. Darb.v. ‘stumpāt, stumpēt’ – mīcīt, blietēt. – “Stumpēt kāpostus.”; “Stumpēt kartupeļus biežputrai.” (Mīlenbahs, III, 1106)

Stumpis II – stumbenis; īss kāda garena priekšmeta gals; celms. – “/Pūķi/ ielīduši slotas stumpī.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 101); “Iznes no šī ozola stumpja manas šķīltavas.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 126)

Stupe, stupa, stupurs, stupuris, stupure – 1) lokana, slaida vica. – “Viņu pēra ar šmaugām bērza stupēm.” (Mīlenbahs, III, 1107); “Stupiti griežot.” (Pelēcis, 44); 2) stuburs, rugājs; 3) pavisam nodilusi zaru slota. – “Ar stupi berž kulu.” (Mīlenbahs, III, 1107); “Dace toveri ar slotas stupi berza kartupeļus.” (Leimane, 1990, 123); “Paņem stupuru un saslauki grūzus.” (Mīlenbahs, III, 1108); “Cietā slotas stupa sprakš pa dēļu šķīrbām un skabargainām izminām.” (Upīts, 1947, 28); “Būtu paņēmis katrā rokā pa stupei un nu visā spēkā vicotu Jancim pa stilbiem.” (Valdis, 200); 4) stupurs – klucis, īss koka gabals. – “Mums nav vairs ne malkas stupuru.” (Mīlenbahs, III, 1108)

23490. Ja māte iesit bērnam ar slotas stupi par muti, tad tas liels uzauzdis maz runā. (LTT)

32730. Ja stupurus dedzina, tad būs vējš. (LTT)

Pēc tam, kad pūķi nosprieduši māju nodedzināt, tie norunājuši arī, kur katrs apmetīsies, lai varētu nolūkoties mājas degšanā. Pirmais izraudzījies derīgu vietu sētmalā vecā slotas stupē, otrs turpat ratu rumbā. (DL, 1892, 9)

*Celies, brāl, aunies kājas,
Iesim miežu apraudzīt,
Iesim miežu apraudzīt,
Kā tie auga līdumā.
Sīļi miežus noēduši,
Stupes vien palikušas.
LD 28062,4*

*N-os slinkas meitas,
Pa lodziņu mēslus bēra;
Pa lodziņu mēslus bēra,
Stupes meta pabeņķē.
LD 12870*

Sukna – tūks. – “Nu sukņys driebis šyva zīmys mīeteļš i kažuks.” (Reķēna, II, 451)

Suknes, sukne – kleita; apģērbs. – “Sātā šyutys sukņis.” (Reķēna, II, 451). Radn. kr. ‘sukatj’, ukr. ‘sukatji’, čehu ‘soukati’ – griezt diegu, tīt (Fasmers, III, 798), lietuv. ‘sukti’, latv. ‘sukt – apvērst (Fasmers, III, 635).

Kara laikā Ventspils pusē dzīvoja latgaliešu pāris. Sieva vīru sūta pie ciema vecākā, lai tas iedod kleitu. Atnāk vīrs un saka: “Leudzu, pišķirit munai Geleitei sukņeiti.” Šie nesaprot, ko tas čangalis prasa. Beigās iedod koka tupeles. (Stefānija Zagorska, Kurzeme, 2007)⁵⁵

⁵⁴ Stulbs šai gadījumā nozīmē ‘akls’.

⁵⁵ Dagmāras Beitneres (Vidzeme, 2007) pārstāstā.

*Aņeitei timsys suknis [=kleita],
Na jās pošys pierktyš bej:
Jaunu pušu dōvynōtyš
Par naksņenis guļiējumu.
LD 20567*

*Jōneišam daudzī dālu,
Vysim pliki vēderiņi;
Kad atnōke Jōņu dīna,
Vysim suknes mugurā.
Tdz 53995*

Sumestuve, sumestuvīs, samestava, samestuve, semastava, somstava – ādas aukla, ar ko savēlk kopā zirga sakas. – “Soku gols sasīn ar sumastivi.” (Reķēna, II, 452); “Savalc nu stingrēk to somastevi!” (Strautiņa, 195); “Esmu savilcis saku samestavu.” (Jākobsons, 266); “Rāva laukā ratos sasviestās sakas, nogrieza jūgtuves un somstavu auklas.” (Upits, 1984, I–II, 325); “Atraujam sakām sumestevi, lai ķēve dabū elpu, un tikai tad paskatāmies apkārt.” (Ķuzāne, 37)

Sumināt, sk. Sumis.

Sumis – kaimiņš, labs draugs. Darb.v. ‘sumināt, sumināties, sumēt’ – 1) sveikt, sveicināties; labu vēlē, godināt. – “Nesam viņam ziedus, ir suminām ar dziesmām.” (Janševskis, 1981, I, 204); “Miegs viņam sāk sumināt acis.” (Janševskis, 1994, I, 24); 2) skūpstīties. – “Un tie apsuminājās viens ar otru.” (Gliks, 43); “Šie pasumināja tos laipniģi.” (Gliks, 74); “Sovu gostu sumynoj i sumynojās.” (Nina Kukule, Sibīrija, 2005); “Kai vaciņki sumynojās!” = kā vecie bučoņas! (Zinaida Ivule, Sibīrija, 2005); “Krystāvam, krystamuotei i bazneickungam agruok sumynava rūkā. Tagad nivinam nasumynoj.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006); “Pasumynoj kristeņu!” – tā, baznīcā ieejot, vecāki agrāk mudināja bērnu.” (Jānis Mičerevskis, Latgale, 2006)

*Miedzīņš mani sumināja,
Uz sliekšniša sēdēdams;
Ej, miedzīņ, aizkrāsne
Pie vecās māmuliņas.
LD 6768*

*Es redzēju svētu rītu,
Ozols liepu sumināja;
Ozolam zīda svārki,
Liepai mēļu vilnainīte.
LD 11809*

Sumpurnis – mītiska būtne ar cilvēka rumpi un suņa galvu, plašāk – ar cilvēka un dzīvnieka pazīmēm (parasti izmainītām – viena kāja vai viena acs divu vietā u. tml.). – “Vecumu vecos laikos dzīvoja tādā meža apgabalā divējas tautas – sumpurņi un labie ļaudis.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 998); “Sumpurņi isti gudri bijuši, cilvēkus medīdami, pa pēdām varējuši katru uzošņāt.” (LTTP, III, 494); “Reiz sumpurņi noķēruši vienu meitu un ēdinājuši to ar riekstu kodoliem un saldu pienu, lai tā nobarotos branga cepešam.” (LTTP, III, 490)

Sumpurņi bijuši cilvēku izskatā, bet galvas vietā tiem bijusi kaut kāda kustoņa galva; bez tam tiem arī bijuse lopu aste. Viņi dzēruši cilvēku asinis, ēduši cilvēku miesas. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 994)

Sumpurņu zemē dzīvojot cilvēki, kuriem ģimja vietā esot purns kā suņiem. Šai pašā zemē arī dzīvojot tādi cilvēki, kam esot tikai viena acs, viena auss, viena roka, viena kāja. Kad šie cilvēki saķeroties divatā, tad viņi varot tik ātri kā vējš skriet. Viņi runānot kā cilvēki, gan rejojot kā suņi, gan izlaižot citādas dzīvnieku skaņas. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 994)

Sumpurņi esot divējādi, vieni esot ar suņu galvām, kuras izskatoties itin dabiskas. Otri esot ar putnu galvām, kuras arī esot līdzīgas dabiskām putnu galvām. Bet istie sumpurņi esot tie ar suņu galvām; tie ar putnu galvām esot sumpurņu tuvākie radinieki. Sumpurņi, galvas izņemot, izskatoties līdzīgi dabiskam cilvēkam, tāpat arī tie ar putnu galvām. (DL, 1893, 127)

Suntuļi – tiklu gremdi. – “Visi tuvējo un tālo jūrmalas ciemu zvejnieki ik vasaru apmeklēja dambi, salasot gludi apaļās kramu olas priekš tiklu suntuļiem.” (Štūlis, 1937, 112)

Supretkas, supratkas, supraka – vakarešana, sākotnēji vērpšanas talka. Saliktenis no 'su + (s)prēst' (Endzelīns, Hauzenberga, II, 603).

Suseklis, suceklis – 1) matu sukājamaiss, kas pagatavots no kūlišos sasietiem, ar sveķiem sastiprinātiem cūkas sariem. – “No uzkrātiem cūku sariem sēja suseklus.” (Lapiņš, 1936, 81); “Ņēma saru bunti, saliedēja kopā ar piķi, atstājot brīvus vienīgi pašus saru galiņus; ar /susekļiem/ sukāja galvu.” (Vaivods, 21); “Galvas suseklis.” (Ulmanis, 287); “Matu sagludināšanai, no pļaušanas pārnācis, /tēvs/ lietoja saru susekli, to no plaukta paņemdams.” (Bērziņš, 1935, 12); “Māte ar susekli sakop dēliņam matus.” (Upīts, 1984, I–II, 119); “Sameklēja savu suseklīti, sukāja, slapināja un pina sev matus un nomazgāja muti.” (Janševskis, 1981, I, 63); 2) rīks linu un kaņepāju šķiedru atdalīšanai no pakulām un linu stiebru atdalīšanai no pogaļām. – “Vērpšanai linus vēlreiz pārsukāja uz naglu susekļa.” (Vaivods, 41). Atvasināts no darb.v. 'sukāt' – 1) ķemmēt; 2) apstrādāt ar susekli (linus, kaņepājus).

29623. Ar nomirušā sukām nedrīkst sukāt matus, bet tas jāieliek nomirušajam līdz zārkā, citādi tam, kas ar šīm sukām sukātos, izkristu mati. (LTT)

34122. Mironam tie [latvieši] deva līdz zārkā dažādas lietas, ar ko iesākt citu dzīvi. Šis ieradums diemžēl pie ļaudīm vēl nav beidzies. Vēl ir, kas mironiem naudu, susekli un peramu slotu dod zārkā līdz. /Latviešu ļaužu draugs, 1833, 171. J. Harders./ (LTT)

8423. Govis pirmo reiz laukā dzenot, jāliekot linu suseklis augšā uz kūts durvīm, dakšas, atslēgas un akmnis zem sliekšņa, tad raganas kūti netiekot. (LTT)

Mana tēva māte vēl nebija radusi lietot ķemmi, viņa vēl sukāja matus ar susekli, pagatavotu no sariem. Suseklim viens gals, rokturis, cieši apšūts ar melnu ādu. Otrā galā sari izspūruši kā otai. (Ābele, 127)

Utis kož, galva niez:

Bagātie aprunāja.

Ņem, māmiņa, suseklīti,

Sukā ļaužu valodiņas!

LD 9000

Sukā, māte, man gāliņu

Baltu saru suseklīti:

Man atjāja tautu dēlis

Baltu krēšu kumelīnu.

LD 14129,2

Suselnieks – agrākos laikos suku sējējs; cūku saru un vecu suku uzpircējs. – “Ap pusdienas laiku [...] suselnieki jau tā sadzērušies, ka sāk kauties ar trokšņainiem miesniekzeļļiem.” (Rozītis, 127). Vārds veidojies no *susekl(i)nieks, kas atvasināts no 'suseklis' (Karulis, II, 327). Sk. arī Suseklis.

Suveksis – agrākos laikos īpašs zivju (vimbu) zvejas rituāls.

29645. Suveksis ir vimbu zveja, kas sākas svētdien pēc Miķeļiem un velkas trīs nedēļas. Izsludināja arī baznīcās, kad zvejai jāsākas. Šāds ieradums bija agrāk, sākot no Mazās Jumpravmuižas līdz pašai jūrai. Tagad ir palikušas tikai vairs atliekas no senā ieraduma. Ļaudis salasījušies lieliem bariem pie Daugavas kā uz kādiem svētkiem. Sakāpuši laivās, izšāvuši un situši pie laivas malām. Ar šādu ceremoniju tad devās visi Daugavā. Vakarā atkal visi sapulcējās, dancoja ar ādas skotelēm un dzēra. Šā zvejojuši un dzēruši trīs nedēļas. Daļu izzvejoto zivju vajadzējis atdot kungam, bet vēlākos laikos maksājuši kungam arī naudā. /K.Mülenbacha rokraksts./ (LTT)

Svaine, svainene – sievas māsa; brāļa sieva; vīra māsa. – “Svaine dega zilās dusmās.” (Upīts, 1984, I–II, 180); “Vecākā brāļa sieva [...] savu jauno svaini [...] nebij ieredzējusi.” (Atziņas, II, 24); “Mans tēvs, svaines satracināts, dzīries [...] sievu [...] aizdzīt purā-ratā.” (Atziņas, II, 25)

Svainis – sievas brālis; sievas māšas vīrs; māšas vīrs. – “Vīrs savas sievas brāli vai sievas māšas vīru sauc par svaini.” (DL, 1891, 5); “Pi munys muosys puiss maņ ir

svainis.” = manas māsas vīrs man ir svainis (Beņa Vilcāne, Sibīrija, 2005). Sākotnēji apzīmēja asinsradnieku, vēlāk ieprecētu tuvinieku. – “Ieprecēto cilvēku uzskatīja par savējo, t.i., pielīdzināja īstajam radniekam. Par nozīmi sal. kr. val. 'svojak' – sievas māsas vīrs: 'svoj' – savs; pršu val. 'swais' – savs; savējais.” (Karulis, II, 331)

*Brāļam sievas es neteikšu,
Lai tas ņēma, kur tam tika;
Svainiņam, tam es teikšu,
Būs man laba ietaliņa.*
LD 11672

*Ai svainīt miglacīti,
Ko tā mana māsa raud?
Vai tu pats raudināji,
Vai tā tava māmuliņa?*
LD 13690

*Svainīts mani projām raida,
Saka alus neesot;
Vēl mucīņa pagrabā
Nosirmējšu muguriņu.*
LD 2018

Svāts – 1) agrāk precinieka līdzpavadonis, kas palīdzēja tam nolūkot ligavu un izcelt precinieka labās puses; ligavaīņa uzticības persona. – “Atguoja pi maņa glauns puisis ar savu svuotu.” (Janīna Strode, Latgale, 2008); “Svātam jābūt apveltītam ar veiklu valodu un jāsļavē potenciālais ligavainis.” (Uļanovska, 100); 2) vedējtvēvs; tādā gadījumā ‘svāča’ – vedējmatē. – “Uz baznīcu pirmais no brūtgāna mājām brauc šā gala vedējtvēvs ar vedējmatē – svāts ar svāču.” (Rūķe, 269); 3) abu jaunlaulāto tēvi. Vispārinātā nozīmē senajās kāzās tie bija ligavas vai ligavaīņa gados vecbāči radnieki, resp., savējie, kas kāzu gatavošanas un pašā kāzu norisē uzņēmās atbildību par jaunajiem. Darb.v. ‘svātāt, svātāties’ – izteikt precību priekšlikumu. – “Atguoja svuotuo-tis, ni gaideiti, ni dūmuoti.” (Janīna Strode, Latgale, 2008); “Agrāk, munā jauneibā, puīši brauce pi sovas izradzātōs svōtūs.” (Vilmane, 139)

486. Jauniķis, pierunājis kādu radnieku vai paziņu par svātu, brauc ligavas lūkoties, uzdo-dot arvien kādu citu nolūku. Ja paredzama vienošanās, tad jauniķis liek galdā degvīnu un nu notiek tā sauktā aizdzeršana. (LTT)

Svātos jābrauc otrdien, ceturtdien un sestdien. Pirmdien nevar braukt, jo sievu vilks ne-sis; trešdien sieva būs plāpa, bet piektdiena ir svēta diena. (Tihovskis, 21)

Norunātā laikā kāzīnieki no abiem galiem ieņodas pie baznīcas, bet katrs gals apmetas citā mājā. Tur vēl sakārto kas kārtojams, un tikai pirms iešanas baznīcā sanāk kopā pāros: ligavas meitas ar ligavaīņa puīšiem. Svātu un svāču vadīts, jaunais pāris iesoļo baznīcā. Aiz viņiem pārējie pāros. (Vaivods, 53)

*Skaistas mārģas, na bogōtas,
Sēd pi lūģa, svōtu gaida;
Gaida, gaida, nasagaida,
Īt gonūsi raudōdamas.*
Tāz 43085

*Deveīnūs jūstu stīpu,
Trejdeveīņu dzeipurišu;
Deveīni mani svōtova,
Trejdeveīni aicinova.*
Tāz 43279

Sveicināšanās – rituāla darbība, kurai piešķir īpašu vērību (kādā veidā, kādā vietā, ar kuru roku u.tml.). Uzskatīja, ka no pareizas sveicināšanās atkarīga gan konkrētās dienas, gan turpmākā laime un izdošanās. Sveicināšanā svarīga loma sveicinājuma vārdiem (Vesels! Dievs palīdz! Sveiki!), žestiem (rokas padošana, rokas pavicināšana, pamāšana ar galvu, skūpstis, apskaušanās u.c.). Pastāvēja stingri sveicināšanās noteikumi godos.

28073. Pār sliekšni nedrīkst sveicināties, jo tad ķildosies. (LTT)

28100. Pār sliekšni nedrīkst sveicināties, lai nebūtu slihta dzīvošana. (LTT)

29906. Sveicynuojūtis nikod navajaga par sētiņu stipt ruku vai skūpstītis. Tad ar tū cylvā-ku kotrā ziņā sasaneiss. (LTT)

29918. Ja uz ielas stūra sasveicinās, tad sastrīdēsies. (LTT)

25698. Ja laba roka niez, dabus sasveicināties. (LTT)

29898. Ar kreiso roku nevajagot sasveicināties, jo tad tās dienas laimi atdodot otram. (LTT)

29908. Ja četri cilvēki sasveicinoties sadod rokas krustiski, tad tam, kas taisni krustiski sniedz roku, būs kāzas. (LTT)

29912. Sieviete nedrīkst sasveicinoties roku sniegt cimdā, paliks atraitne. (LTT)

26928. Kad sēja, tad neatņēma labas dienas. Veci ļaudis dažreiz prasījuši sveicinātājam: "Vai tu dievpalīgu apkārt nēsā?" Kaimiņi sākuši sēt vienā laikā, bet dažs gribējis pēdējais palikt, domādams, ka vajagot "pedalām sēt", tad labāki augšot. (LTT)

Jāņu diena svēta diena

Aiz visām dienām:

Jāņu dienu Dieva dēls

Saules meitu sveicināja.

LD 32919

Mauc, saulīte, zīda cimdus,

Vakarā noiedama,

Kā varēji rītā agri

Bārenišus sveicināt.

LD 4367

Es mātei viena meita,

Es nabaga sērdienīte;

Bajārs man garām gāja,

Ar kājiņu sveicināja.

LD 5101

Bagāts mani, nabadziņu,

Ar kājiņu sveicināja.

Sveicin, Dievs, bagāto

Ar guntiņas pagalīti!

LD 31174

Villu kārsu, villu vērvu,

Mikstu darbu vien darīju,

Lai stāv manas mikstas rokas,

Ko tautieti sveicināt.

LD 7117

Jāj, jāj, brālīti,

Atgriezies:

Palika māšiņa

Nesveicināta.

LD 26219

Sveķeļi – sveķaina, parasti priedes malka, no kuras agrāk tecināja darvu.

Ziemā, kad mežā griez malku, sveķainās vietas no koka izzāģē un izcērt. Sveķeļiem ņem arī celmus un saknes [...] Izrok nelielu apmēram pusmetru dziļu un 1,5 metra garu grāvīti tā, lai viens gals nāk uz krasta. Izliec skārda gabalu un ieklāj izraktā grāvīti. Virsū saliek dēlišus, tad zemes un velēnas, lai nevar degt. To galu, kas iziet uz krasta, atstāj vaļā, otrā galā uzliek cauru katlu. Tani saber sveķeļus un uzgāž otru veselu katlu virsū. Malas visapkārt nomūrē ar māliem, lai uguns nepietiek sveķeļiem. Tad liek apkārt un virs katliem malku un kurina. Karstumā sūtot no sveķeļiem tek darva pa katla caurumu ejā un tālāk sakrājas ārā pieliktajā traukā. (Latvju raksti, II, Ļaudona, 12)

Sventeļi – svinamie, svētījamie laiki; svētki. – "Uz dzimšanas, vārda un citām sventeļu dienām." (Endzelīns, Hauzenberga, II, 615)

Svēpināšana, svēpēšana, saukta arī par kvēpināšanu – apkūpināšana ar svētītām, dziedinošām zālītēm, pilādža lapām, kadiķa zariem u.c. Svēpēšanu, kvēpināšanu uzlūkoja par iedarbīgu līdzekli gan pret sabīšanos, dažādām kaitēm, gan arī kā aizsargu pret raganu, burvju iespējamu kaitēšanu. – "Gruzdējuma dūmos tur slimo bērnu, ko sauc par svēpēšanu." (DL, 1891, 66); "Jāņu vakarā sasiem pilēga zariņus slotiņās, kuras jem, kad vajadzīgs bērnu apkūpināt." (Pētersons, 1901, 29). Darb.v. 'svēpināt, kvēpināt' – apkūpināt. – "Jāiet tā govš apsvēpēt [...]. Govi apsvēpējusi un nākusi klēti atpakaļ." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 165); "Jurģi vajagot mazus bērņus svēpēt ar vilka gaļu, tad, ganos iemot, vilks neko nenonesot." (DL, 1892, 84); "Ja istabā nav labs gaiss, tad to izsvēpē, aizdedzinot egles vai kadiķa zaru." (Latvijas Saule, 1930, Nr.93–96, 1043); "Bērnu, kas uzgājis uz nelabām pēdām [...], svēpē ar svētītām zālēm." (Pētersons, 1901, 41); "Pilādzi, bet ar nenokostu galotni, pārnes zāļu dienā (dienu priekš Jāņiem), ar viņu svēpē bērņus." (Pētersons, 1901, 29)

3044. Kad bērns šaudās, nav mierīgs, māte viņu svēpē ar saviem matiem, nogriez paugas pie kakla jeb ausīm, aizdedzina un laiž dūmus nāsītēs. (LTT)

3136. Kad bērns sabistas, tad svēpē to ar debesinēm (augš ar ziliem ziediem). (LTT)

34082. Zāļu vakarā svēpējuši kūts katlā uz kvēlošām ogleņiem bezdelīgu pērklus, matus un citas lietas, lai raganas neietu. (LTT)

25370. Raganu vēmekli ar siena višķi jāapsvēpē. (LTT)

Svētas meitas, Svētās meitas – 1) divdabīgas sieviešu kārtas pārdabīgas būtnes, zemes un pazemes gari folklorā. Vērpēju aizgādnes, un kā tādas saistītas ar cilvēka likteņa ietekmēšanu. Darbojas pārsvarā kā kaitētājas – uzsūta cilvēkiem slimības, zog vai pārmaina pret savējiem cilvēkbērņus, kas nav paspēti laikā nokrustīt; 2) pumpas, izsūtumi, vātis uz ķermeņa ādas, kas saskaņā ar tautas ticējumiem rodotos Svēto meitu kaitniecības rezultātā; 3) sēne (latīņu val. ‘discomycetes’). – “Gribu šē pieminēt arī Svētās meitas, kādu sarkanu biķera sēnīti, no kurām tauta saka, ka to nedrīkstot ņemt rokās, citādi tanī vietā, kur sēne piedūrusies pie miesas, izceļoties sadegumam līdzīgas tulznas.” (Birzmanis, 7)

Svētās meitas dzīvo grāvī, slapjumā, kur ūdinis klāt. Tas nevar āztikt. Tas ir no Dieva nolikts, paliksi kropls, nerēdzīgs, vari ieiēt kapos. Ka raka grāvi un viņas āztika, ta dabūja āziet prom. Es neesu redzējusi viņas. Tā kā bites viņas esot. (Anna Šmite, Kurzeme, 2007)

29932. Iemītais bērns jāperot trīs piektvakarus uz istabas sliekšņa, tad svētā meita atnesot pajemto atpakaļ. (LTT)

Svētās jumpravas palīdzot sērdienīšiem, visvairāk meitām, pa naktīm grūtus darbus veikt, kamēr šīs gulot. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 653)

Svētās meitas mitot aizugunē, proti, namā starp ugunsķuru un mūri. Grāpim kūšajot, nosmeltās putas nesviež aizugunī, lai neuzlietu svētajām meitām virsū. Kad viņām ko uzšļāc, acīs tūdaļ iemetas (iesitas, iekrīt) pumpas, kuras sauc par svētajām meitām jeb svēto meitu pumpām. Ja viņas dabon pirtī iepērt, tad vairs lēti nav glābjamas. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 648)

Pie celmiem un sapraulējušiem kokiem aug losas piepes, kurām pieķeroties dabūnot svētās meitas jeb sikas visai niezošas pumpiņas uz miesas, kuras neglābtas nolaižas visgarām. Viņas nedrīkst ieslapināt, tām nav jāļauj ieiļgt. Svētās meitas dziedē ar čemragu, skābu kreimu (vai taukiem) un plēkām (ugunij izplēnot paliekas plēkas) vai pipja pelniem. Zāles sapūš un gulēt ejot uztraipa uz slimās vietas. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 649)

Svētelis, sventelis – stārķis. – “Man ir stārķis, bet veciem bija svētelis.” (Anna Dintere, Kurzeme, 2007); “Svētelis svēts putns, ko nevar ķircināt.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 174); “Melnais svētelis no laika gala esot baltajiem svēteļiem par tiesnesi.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, III daļa, 2.puse, 101); “Svarīgi bija svēteļi ieraudzīt pirmo reizi laižamies, jo tad cilvēkam cauru gadu labi klājās.” (Veselis, 1956, 42); “Dzīvs vēl stārķa ozols, tikai bez svēteļa.” (Pelēcis, 65); “Ka arī latviešiem vismaz kādā novadā bijis vārds *svents – svēts, rāda Kurzemē saglabājušies šā vārda atvasinājumi: sventelis – stārķis [...] Atvasinājums ‘svētelis’ – stārķis, var būt gan ‘gaišais, baltais’, gan ‘svētais’ putns.” (Karulis, II, 337–338). Pamatā ide. vārdsakne *keu-spīdēt, gaišs (Karulis, II, 337).

28717. Kad svētelis krakšķina, tad tas lūdz par savu saimnieku Dievu. Tas saimnieks, kura mājā svētelim ligzda, ir arvienu laimīgs un pārticis. (LTT)

28732. Svēteļi nedrīkst aizkart, jo tas ir svēts putns. Tiklīdz viņu aiztiek, tad zūd svētība. (LTT)

28756. Ja pavasarī svēteļi (stārķu) pirmo reizi sēdot, tad redzētāja togad neaprecēsies. (LTT)

28787. Ja svētelis pār kādu māju pārlaižas, tad tur drīz dzims bērns. (LTT)

28790. Ja stārķis sēd uz skursteņa gala, tad tai mājā tai pašā gadā kāds mirs. (LTT)

28810. Svētelim nedrīkst neko ļaunu darīt, jo viņš atriebjas: nozog uguns pagali un aizdedzina māju. (LTT)

28847. Ja pirmo reizi pavasarī svēteli redz skrejam, tad govīs ganos dikti ies (neēdis); ja stāvam, tad govīs labi ēdis. (LTT)

Svētība – garīgais un materiālais labums. – “Svētība saimnieces mājās negadījusies un negadījusies.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, III daļa, 2.puse, 64); “Kad nu sācis ar zirgu art, tūliņ darbs atšķīries: gājis uz svētības pusi.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 172). Sk. arī Svēts.

5900. Caur durvīm vai caur logu nevajagot maizi vai citu ko dot, tad svētību izdodot. (LTT)

17761. Uz loga neko nedrīkst turēt, ne naudu, ne kādu ēdienu, tad visa svētība aiziet pa logu. (LTT)

7175. Uz visām ēdamām lietām met krustu, p.p., kad sviestu taisa, kad labību vēti, kad maizi mica, lai pūķis nenāktu un svētību neaiznestu. /A.Bilenšteina rokraksts, Kazdanga./ (LTT)

18556. Maizes kukuli nedrīkst griezt no abiem galiem, jo tad izejot svētība no maizes. (LTT)

7332. Ja viesiem dod ēst, tad saimniecei pašai vispirms no visa pa druskai jānosmekē, jo tad svētība paliek mājās. (LTT)

7561. Ja kāds viens pats pieeļas no mielasta, tad aiznes līdz svētību. (LTT)

7993. Lai svētība pa durvīm neizietu, nedrīkst slaucīt maizes drupatas no galda zemē. (LTT)

11881. Jāņu zāles paliek istabā visu Jāņu dienu, jo tās nes mājai svētību. Kamēr tās ir istabā, tikmēr to neslauka, lai neizslaucītu svētību laukā. (LTT)

25890. Kad rudzi zied, tad vājaga taisīt klēts durvis vaļā, lai svētība iet klētī. (LTT)

24309. Pļavā un tīrumā, pļauju beidzot, atstāj kādu kušķīti zāles un labības, lai svētība paliek citam gadam. (LTT)

11994. Kas rudenī, kad beidz labību pļaut, pēdējo cirtienu pļauj (Jumi saņem), tam tiek visa svētība. (LTT)

32492. Veļiem jāliek rijā ēdiens, lai tie atnestu svētību. (LTT)

21407. Nabadziņu nekad nevajaga aizlaist tukšā, tad mājā netrūks svētības. (LTT)

33658. Kas zalkšus sit, tas izdzen svētību no mājām. (LTT)

*Svētība, gausība,
Nāc pa logu istabā,
Nu māmiņa galdu klāja
Pirmajai meitiņai.
LD 1416*

Svētiņi – ķiploki. – “Ar svētiņiem gaišus iekarsināja, ka tie palika jo dūšīgi un jo sirdīgi uz kaušanos.” (Alunāns, II, 88); “Ber tās ļerpatas tur iekšan kopā ar kantiski sagrieztiem svētiņiem.” (Zariņš, 110); “Vecmamma ar svētiņa (ķiploka) daiviņām ierīvē lielos /gaļas/ gabalus, lai ievelkas smarža un garša.” (Anceļāne-Kundrate, 50); “Svētiņiem pēc Jāņiem laksti mazgos jāsien – lai ātrāk galviņas riešas.” (Ķuzāne, 62); “Ja vējš pagadās no Daugavas puses, svētiņu smaka 3,4 verstis attālā Skrīveru stacijā, no vilciena izkāpjot, sit ceļotājam elpu ciet.” (Valdis, Kurzemē, 11)

Svēts – dievišķs, pārdabisks; sakrāls. Sākotnēji, šķiet, nozīmējis ‘spīdošs, gaišs, balts’, no ide. vārdsaknes *keu- spīdēt, būt gaišam (Karulis, II, 337). Sakrālais jau pirmskristietiskajā apziņā saistījās ar spīdumu, spīdošajām debesīm, gaismu, ūdeni kā dievišķu parādību; ‘Svēta Māra’, ‘svētēlis’, ūdeņu nosaukumi ar vārdsakni svēt-/svent- (SVĒTE, SVITENE, SVENTĀJA u.c.), iespējams, agrāk apzīmējuši – balts, spīdošs, gaišs un vienlaicīgi ‘dievišķs, tāds, kurā izpaužas dievišķais’. Radn. vārdi ‘svētki, svinēt, svētīt’ – brīdis un darbība laika cikliskajā ritējumā, kad norisinās

cilvēka saskare ar dievišķo. Ienākot Latvijas teritorijā kristīgajai ticībai, virkne pirmskristietiskās garīgās leksikas pārgāja un tika pārņemta – ‘svēts’, ‘Dievs’, ‘Velnis’, ‘ticēt’. Citreiz pašu valodas vārdi, nedaudz mainot skanējumu, ienāca it kā otrreiz – ar citu indoeiropiešu tautu valodu (grieķu, latīņu, vācu, krievu) kristīgās terminoloģijas starpniecību (kā, piem., ‘krusts’, ‘baznīca’).

Ancenes draudzē, Vidzemē, ir Svētā upe. Kas šai upmalē no svētajiem kokiem kaut vienu pašu zaru nolauza, tas nomira tai pašā gadā. Kāda sieva, kas nolauza svētajiem kokiem zaru, lai varētu pamērot, cik upe dziļa, un pie tam bija vēl tik pārgalvīga izsaukt: “Vai tad upē pats velns dzīvo?” – dabūja garu, grūtu slimību. Tikai tad slimību varēja izdziedināt, kad viņas vīrs iztīrīja upes dzelmi un ziedoja upes dievam. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 337)

Vārda ‘svēts’ senā nozīme redzama no sekošiem vārdu sakopojumiem: svēts rutks, svēts kodums, svēts nazis, svēti zobi, svētas nātres, svēti lādēt, svēti dusmoties. (Materiāli par budēļu laiku, 352)

*Ei, svētā papardīte,
Kā raudāji Jāņu nakti?
– Kā man bija neraudāt:
Veļānieši ziedu rāve.
LD 32408*

*Svēta Māra vilnu cirpa
No pelēka akmeņiņa;
Dieva dēls grožus vij(a)
No siltā ūdesniņa.
Tdz 54862*

*Dieva dēls gānos gāja,
Zelta rikste rociņā;
Svēta Māra pavadīja
Ar sudraba slauktuvīt'.
LD 33760*

*Jānīts sēž ozolā,
Jāņa bērni pazarēs;
Nāc, Jāniti, no ozola,
Svētisim Jāņu dienu!
Tdz 53920*

Svībulīte, svībulis – dziju tinamais kociņš. (LKV, XXI, 41363)

Sviesta riteņi – agrākos laikos – neapkalta riteņu loki. – “Sviesta riteņi (nekalti, resniem ratlوكiem) čīkstēja, vāģi krakstēja.” (Jurgens, 60); “Kujas ar saviem sviesta riteņu vāģiem pa muižas dubļiem [...] Sviesta riteņi mīca dubļus.” (Jurgens, 14); “Reiz iedzēries darbinieks braucis naktī tādos sviesta riteņu vāģos uz māju.” (Jurgens, 22)

Sviķis I, sveķelis, sveķēlis – 1) celmu malka, ko lietoja darvas cepļa kurināšanā. – “Sacērt sviķi – celmus malku. Tos ser iekšā cepļi.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 171); “Visa ģimene ķērāmies pie sveķeļu sasmalcināšanas, vārijām darvu.” (Mežgalieši, 97); 2) sveķi; sveķains koks. – “Dziļumā aizmigušu [...] sveķeļa siekstu, kur ūsas snaicēja vēži un pāri siroja sārtaces raudas.” (Pelēcis, 1971, 34–35)

Sviķis II, sviķis – mucas tapa, aizbāznis; maza tapiņa (alus) mucas virspusē gaisa caurumiņa aiztaisīšanai. – “Teurba sviķi steķos uzceltā mucīņā.” (Upīts, 1984, I–II, 269); “Muca laikam jau pāri pusē, varbūt sviķa caurums aizķesējies, pa tapu lāgā vairs netecēja.” (Upīts, 1984, I–II, 266); “Tikai sviķi raudami, esat uzmanīgi, ka nenošļācat sev drēbes, šī mucīņa vēl nav ielaista un varbūt sper preti.” (Janševskis, I, 343); “Caur sviķa caurumu, kas bija aizmirsts vaļā, brandeviņš šļāca ar straumīti no mucas laukā.” (Jurgens, 62); “Sviķis jāizņem pirms šķidruma (piem., alus) izlaišanas no mucas, jo bez gaisa pievada tas netek laukā.” (LKV, XXI, 41379)

Svilpaunieks – dzīvniekveidīga vai putnveidīga māla svilpīte. – “Svilpauniekus darina gan kā zirdziņus, pīlites, gotiņas, auniņus, sunišus, lāciņus, kaķīšus, gan arī kā teiksmu būtnes – viengalvainos vai vairākgalvainos velnus.” (Pujāts, 1960, 39)

Sviļi – nelieli, sausi žagari, kas labi der iekuram. – “Ierauj uguni, es salasišu sviļus, sagrābāšu čūkšļus, uzkursim uguni.” (Janševskis, 1994, II, 5); “Meitene uzlasīja,

sagrābstīja un nesa pavārda šķembeles, drostālas un sausos žagarus un sviļus, kas derīgi uguns iekuršanai.” (Janševskis, I, 150)

Svira, svire, sviris, svīra, svīre, svīris, sveiris, svērtē, svērtis, svirte – 1) akas vinda. – “Tepat pa logu var redzēt jūsu laukiem pāri Stipnieku māju jumtu, akas svīri un ābeļu galotnes!” (Janševskis, IV, 102); “Ūdeni izvilka ar svērti.” (Vaivodis, 10); “Akas švierts aizvien braucija /čērmūkstes/ zarus, kad ūdeni smēla.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 13); 2) “koks, ar ko pēc līdzsvara principa izceļ no zemes akmeņus, celmus vai vispār paceļ smagus priekšmetus, pielietājot cilvēka spēku sviras garajā galā” (Kundziņš, 1974, 413). – “Pie akmeņu, celmu laušanas svīrei paliek kaut ko apakšā, lai svīres gals paceltos, ka to var spiest uz leju.” (DL, 1894, 162); “Atraktās saknes apcērp, ar svīrēm atrauj no zemes un apkapā ar cirvi mazākās blakus saknītes.” (Birznieks-Upītis, 53); “Pārlika svirti un sāka vezumu ar virvi krus-tīm šķērsām saistīt.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 23); “Velns dūsmās nosviedis garo svirti.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 389)

Ūdens smēlējs velk kārti ar spaini lejup (tā kā vinda ir gara, tas nav grūti izdarāms), kamēr spainis sasniedz ūdeni, un tad pie vindas īsākā gala piestiprinātais smagums palīdz pilno spaini izvilkt. (Bilenšteins, 2001)

Svirāt, svirāt, svirēt, svīrēt – 1) cilāt, celt; nēsāt vai pārvietot (celt) smagumus ar sviras u.c. instrumentu palīdzību. – “Akmeņus svīrē.” (Mīlenbahs, III, 1164); “Man tā tik skatīties, kā sāli svīrē no laivām ārā, tīri tāpat to dara, kā ūdeni kad ar svārstekli velk no akas, tikai ūdeni velk ar spanni, bet sāli maisos.” (Janševskis, III, 299); “Neko darīt – nēmušies ar svīrtēm laukā svirāt krēslu un tad lielām mokām izmocijuši gan ārā.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 262); “Plašā vēzienā aira platais gals aizsvirājas uz priekšu.” (Marnics, 244); 2) smelt ūdeni ar vindu. – “Svirājot akas vindu.” (Leimane, 1990, 36); 3) ieturēt līdzsvaru. – “Svīrē uz otru pusi, lai vezums neapgāžas!” (Mīlenbahs, III, 1164)

Svirkstenis, svirkstene, svirstenis – akas vinda. – “Svirksteņa vienā galā karājas kārts ar spaini ūdens smelšanai, bet otrā – smagums vieglākai kustināšanai.” (LKV, XXI, 41399)

Ūdens smelšanai lietoja svirksteni; tā stabam parasti izkala caurumu, kurā iemauc un uz dzelzs ass iestiprināja sviru. Svirksteņi ar divžuburu koka stabu bija gaužām reti – šādus kokus bija grūti kaut kur atrast. Uz svirksteņa staba kā uz visai augsta objekta daudzās mājās bija uzstiprināta neliela kārtiņa ar vējrādi galā. (Draviņš, 105)

Svirnis – rokturis; kloķis; svira. – “Plate uzlikta, lūk, – tikai svirnis jāparausta.” (Zariņš, 71)

Svirte – svira, bomis. – “Nu nāk un nāk zemnieks ar svīrtēm un ar vienu tādu, kam divi galvas!” (LTTP, I, 224); “Paliek svirti akmenim apakšā un nu tikai lēnā garā spiež svirti uz zemi.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 707); “Nēmušies ar svīrtēm laukā svirāt krēslu.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 262); “Pārlikt svirti pār vezumu.” (Mīlenbahs, III, 1162)

Svirts – akas vinda. – “Akai pielikta jauna svirts; ar veco svirti vairs nevarēja ūdeni izvilkt.” (Mīlenbahs, III, 1162)

Svītene – balta villaine. (Mīlenbahs, III, 1165)

ŠKĪDAS

Š

Šaka I – zivju skaita mērvienība, kas atbilst 30 gabaliem. – “Dui šakas mencu.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 621)

Šaka II – “koka gabala vai kārts vienā galā izveidots šķelums, žaklis” (Reķēna, 1975, 32). – “Atspaida šoku ispiž žeperiē, lai nāapguož viejš žepera.” (Reķēna, 1975, 32)

Šakaļi, čakaļi – isos četrkantīgos gabalos sazāgēti koka gabali, ko visbiežāk izmanto malkai vai iekuram; kokmateriāla atgriezumi. – “Rudenī saplēsa čakaļus un salika rijā uz ārīnām gadījumam, ja pietrūktu priežu skalū.” (Vīksne, Materiāli no Sunākstes, 143); “Uz krāsns grauzdēta šakaļa skali.” (Upīts, 19); “Pridis šakaleits ar smolu, jis labi dag, nav ni pierkstis, ni kuo.” = priedes šakalītis ar sveķiem, tas labi deg, nav ne dzirksteles, ne kas cits (Reķēna, II, 464); “Šakalis – pamaza koka skamba.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 621); “Meklēju sausu bērza šakali.” (Ķuzāne, 72); “Aizteku vienreiz līdz rijai palasīt gar celmiem skaidas un čakaļus.” (Janševskis, III, 81); “Paņēma no krāsnes virsa šakaļus, aizdedza lukturīti un gāja taisni uz klēti.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 406)

Krāsne bija liela, augsta, gandrīz līdz griestiem. Varēja uzbāzt tikai nedaudzus šakaļus, uzsviest kulīti ar sipoliem un vācelīti. (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 8)

Šaks, šoks, šoka – 1) kāpostu, biešu stādu mērvienība, kas atbilst 60 gabaliem. – “Ar šokiem (pa 60) skaitīja, pēc veca paraduma, kāpostus vai biešu stādus, kad tos iegādājās no audzētājiem.” (Draviņš, 510); “Ar šokām tirgojas sevišķi ar kāpostu galviņām.” (DL, 1894, 149); 2) mērvienība, kas atbilst 12 gabaliem. – “Aizvezdami pārdot dažu mārciņu sviesta vai šoku olu (12 gab.).” (Mežgalieši, 20)

Šalts – laika sprīdis, brīdis. – “Jis navar nūsiediet ni šaltis mīreigs.” (Reķēna, II, 464); “Viņš ilgu šalti raudzījās glāzes dibenā, kur kvēloja dzeltenā čermūkstes degvīna lāse.” (Veselis, 1966, 114); “Kur tu beji itū šalti?” = kur tu biji pa šo laiku? (Beņa Vilcāne, Sibīrija, 2005). ‘Par šalti’ – pēc britiņa. – “Par šalteņu jis izaceļās iz jiuđiņa.” (Reķēna, II, 464)

Šaudekļa, šaudekla, šaudikļa, šaudeklis, saudekļa, šautava, šautuva, šautuve – 1) aušanas piederums – atspole, ar kuru audu pavedienus ievieto velkos. – “Iztaisa nu kļava kūka šaudekļeiti.” (Reķēna, 1975, 374); “Audus audekļa šķiemenē auž ar saudekles jeb šaudekles, jeb šautavas piepalīdzību. Tā ar cauru vidu (atspole ar dibenu),

kurā ieliek saiviņas jeb spolites.” (DL, 1891, 38); “Viņa dusmīgi saraukusi uzacis, sacēlusī čūri, min paminas, šauj šautuvi un sit ar mustavām, ka kladz vien.” (Balandnieki, 200); “Redzēt vairs lāga nevarēja, šaudīkla jau divas reizes bij aizķērusies metu spraugā un pārvāsusī dziju.” (Upīts, 1987, 60); “Žirrr! Nošņikstēja šaudīkla, pavērtu metu spraugai cauri skriedama.” (Upīts, 191); “Rikojās ar piecām vai sešām šautuvēm, kur katrā saive ar īpašas krāsas dziju.” (Janševskis, 1994, I, 296); “Šauklī izmetusi, diegu ar roku pieturu.” (Kuzāne, 24); 2) tikla sienamais rīks. – “Tikla sienamajai adatai saivai, šautavai, deminutīvā šautuviņai, kas ir līdz 30 cm gara, ir deguns, mēle, otrā galā – divas kājas.” (Bilenšteins, 2007, 345); 3) nemierīga būtne, kas nevar ne uz brīdi būt mierā; šaudīga runa. – “Mēle taisni kā šaudīkla.” (Upīts, 1987, 399); “Viņa šaujas kā šautuve uz priekšu.” (Janševskis, II, 247); “Tur zivtiņas kā šauklītes skrej.” (Valdis, 1926, 6)

Aužamos dziedziņus ar ratīņa palīdzību uztina uz saiviņas, ko ielika šauklī – smailiem galiem, slaida kā lidaka. To sparīgi grūda starp izšķirtiem diegiem – metiem – no auklela vienas malas uz otru. (Vaivods, 42)

*Saule auda aukleliņu
Daugaviņas maliņā;
Zelta šķiets, varas(?) nītes,
Sudrabiņa šauklelīte.
LD 33907*

*Tautu meita zeltēnīte,
Audisim aukleliņu!
Tev šķietinš, tev nītiņas,
Man sudraba šauklelīte.
LD 34637,4*

Šautnieki, šautinieki – jaunieši, kas Pūpolu svētdienas vai Lieldienu ritā iet no mājas mājā, rituāli pērdami (šauzdami) gulētājus ar pūpolzariem un prasidami par samaksu olas. Rituāla pamatā veselības, auglības spēku atjaunošana.

17207. Lieldienu ritā ar šautnieku žagariem kuļ lopus, lai tie nebizotu. (LTT)

17252. Lieldienu ritā ar šautnieku žagariem kuļ bites, lai tās bērņus dotu. (LTT)

17180. Lieldienu ritos gājuši šautinieki ar žagariem apkārt un situši gulētājus, prasidami: “Ko soli?” Vajadzējais dot olu, tad šautinieki likuši mierā. /Pēc K.Ulmaņa vārdnīcas, Džūkste./ (LTT)

17181. Lieldienā gājuši olotāji šautinieki, kas olas pēruši: lielam vai mazam lieldienu naktis situši ar žagariem, teikdami: “Olas, olas!” (LTT)

17178. Lieldienu sestdienas vakarā sataisās kādi puīši saulītei norietot ar groziņiem un kādām pudelēm šņabja savus kaimiņus apceļot. No mājas uz māju lenterēdami, viņi iemet tiem, kas pautus dod, pa svētku malkai, bet tos, kas nekā nedod, izper viņi ar žagariem. [To sauc par pautu šaušanu.] /Dunduru pēcnākami, 1876, 5./ (LTT)

Šautris, arī šautra – 1) koks, ar ko sist, sitamais; bulta; metamais ierocis; strēle. – “Šautra – apmāram metru gars parasn sprunguļš, ar kū kaut kam svīst, mest.” (J.D., 1957, 11); “Pildīja šautru makus nodrāztām šautrām.” (Veselis, 1966, 81); “Kājnieki svaida arī šautrus – katrs vairākus, – aizmezdami tos brīnum tālu.” (Taccits, 13); “Kam šautra, tam ābols.” (LTMS, 432); “Drošu roku laista šautra.” (Ivaska, 2003, 36); 2) žuburs, zars; iesms; 3) ierīce durvju vai logu aizbultēšanai. – “Senākos laikos latvieša mājā bija nevis “glāžu” logs, bet lūka ar koka aizbīdņi – šautru.” (Bilenšteins, 2001, 41); “Pirms stikla ieviešanās mazās, sienās izcirstās logu ailas slēdza bīdāmiem galdiem – šautriem.” (Kundziņš, 1974, 284); 4) maizes lize jeb lāpsta.

15757. Gaļas cepamie iesmi un žāvējamie šautri jāiesprauž dārzos, lai tos kurmjū neizceļ. (LTT)

36485. Lai zvirbuļi nenāktu mājā ogu un labības tērēt, tad jāņem gaļas žāvējamais šautris, jāapvelk visām ēkām, no rīta uz vakara pusi ejot, apkārt, šautris jāpārsviež atmuguriski par mājas robežu pāri un tad, atpakaļ neskatoties, jānāk mājā. (LTT)

*Zīle zubi aicināja
Kaņepīšu dārziņā.
Ej tu viena, es neiešu,
Man vakar šautri svieda.
LD 2525*

*Skaugis manu kumeliņu
Apses šautru smidzināja.
Skaugim auga apšu birze,
Man aug bērī kumeliņi.
LD 29958*

Šiliņš, šķiliņš, šķiliņa, šiliņģis – agrāku laiku monēta, kas atbilda vienai deviņdesmitsestajai daļai no dāldera; senāk arī sudraba svars. – “Vācu posms izbeidzas ar tā dēvēto Rīgas brīvības laikmetu (1562–1581), kuru raksturo šiliņi, vērdiņi, pusmārkas un dālderī.” (Latvijas Saule, 1929, Nr.85/86, 940)

Vēlāk šķiliņš nozīmē tikai gluži mazvērtīgu kapara naudiņu un jau 18. gs. izzūd no latviešu valodas. Tautasdziesmās šķiliņu daudzina blakus dālderim, un tas apzīmē laikam kādu sidraba monētu. (Ozols, 432)

1566. Bērtuļa un Miķeļa dienā zemnieki nes Austrenē upurus, kas pastāv parasti no vasku gabaliņa un balta šiliņa. /Baznīcas vizit., 1637./ (LTT)

34110. Aprokot viņi liek mīroniem vienu maizi apakš galvas par līdzekli pret nākošo badu; otru viņi dod tam rokā, ko dot priekš paradīzes piesietajam Cerberam; viņi vēl pieliek divus šķiliņus par maksu tam, kas viņus pārceļ par upi. /Rīgas jezuitu ziņojums par Latgali, 1606.g./ (LTT)

*Kac, kac, bāliņu, kac kabatē!
Dukāti, dālderī kapteiņa nauda;
Šiliņi, vērdiņi ubaga nauda.
LD 1795,4*

*Kā, māsiņa, tevi pirka
Šķiliņiem, vērdiņiem!
Mani pirka pār(n)ruđen
Veseliem dālderiem.
LD 13657*

*Kad es biju jauna meita,
Es bij' danču vedēja,
Uz šķiliņas danci vedu,
Uz dāldera apsgriežu.
LD 24092*

Širas – “zirga aizjūgs bez loka” (Antonijs, 83). – “Vārds ‘širas’ [...] ir saistībā ar vārdu ‘virve’, jo vissenākais aizjūgs bijis no virvēm [...] Latvietis šo aizjūgu un tā nosaukumu ir pilnībā aizguvis no vācu ‘geschirr’ un to sauc par širām jeb arī par rēdēm.” (Bilenšteins, 2007, 279); “Agrāk strādājis muižās, tāpēc prata pagatavot ne vien parastas lietas, bet arī vissmalkāko aizjūgu – širas.” (Toreiz Selijā, 56); “Tika redzams liels, sirms, širām aizjūgts zirgs.” (Ūpīts, 1970, 82)

Šķātere – peldoša zīme ūdens ceļa norādīšanai. (LKV, XXI, 41667)

Šķaute, šķautne – iešuve tautastērpa krekla padusēs. – “Krekliem bija taisnas sānu vīles, arī piedurknes šuva no viena taisna auduma gabala, tāpēc padusēs iešuva nelielus taisnstūra ķīļus, Rucavā sauktus šķautes, lai piedurkne paplestos platāka un krekls būtu ērti valkājams.” (Rucavā, tur Paurupē, 26)

Šķedēnu žogs jeb sēta – stāvžoga variants, visbiežāk izmantots augļu dārzu nožogojšanai.

Šī sēta taisīta tā, ka ņemti apmēram pusotra metra gari un 8 cm resni balķēni, kam augšējais gals notēsts smails un kas pāršķelti uz pusēm. Šie šķedēni tad ar naglām pienagloti pie diviem šķērskokiem tā, lai apaļā netēstā puse naktu uz āru. Starp šķedēniem tad paliek nelielas spraugas. (Rūķe-Draviņa, 51)

Šķederns, šķedēns, šķederns, šķedernis, šķederna, šķeders, šķadarnis – nošķelts koka gabals; šķila, šķēpele. – “Kas negribējis uz vēri iet, tas noplēsis trīs šķedernus.”

(DL, 1891, 128); "Tas noplēsis trīs šķederus un tos mājā noglabājis paslēptā vietā." (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 853); "Nu škadārna – prīdis kūka gobola pliesa skolus." (Jānis Kudiņš, Latgale, 2008); "Škadarns, šķederniņš ir skalu malka, kas saskaldīta mazos četrkantīgos gabalos." (DL, 1891, 105); "Pa kreisai rokai tam paslēstie šķederni, pa labai gatavie skali." (Mīlenbahs, IV, 24)

Škadārns – atškalts prīdes gobols, nu kura plēš skolus. Vyspyrms prīdi sagriž blučus, blučus sašķēl škadārnūs, un škadārnus plēš skolus. Škadārnus šķēl tikai nu prīdes razgaļa blučim, jo ti ir pleiseigōki [...], bet na nu vērsyunem, kuras ir trauslas. (Latkovskis, Filoloģijas materiali, 1965, 273)

Šķelsim škadārnus lubām un skaliem. Uz pusēm, tad vēl uz pusēm. No bluķa jāiznāk astoņiem. Serdi atdalīsim – no tās tikai iekura skali iznāk [...] Rītu sāksim lubas plēst [...] Nesīsim atlikušos škadārnus istabā, sadarināsim šaurākus un plēsīsim skalus. (Pelēcis, 294)

Vecais tēvs sirmu bārzdu

Es izkalu zobentiņu

Dores vilka ozolā.

Deviņiem tēraudiem;

Lūst ozols, krit vecais,

Es sacirtu Jodam galvu

Plīst galviņa šķederniem.

Deviņiem šķederniem [...]

LD 30421

LD 34043,2

Šķeista, šķeiste, šķeists, šķeiksta – rikste, maikste, kārts; makšķerkāts. – "Visu nepieciešamo mantu salieku uz ragavām: dakšas, šķeistiņu, sklandu." (Jākobsons, 222); "Viņu bieži vien varējis redzēt pa dzirnavu ezeru ar laiveli braukājot un balto makšķeres šķeistu svaidot." (Upīte, 1911, 208); "Grundulis makšķeri tik stipri rāva, ka šķeista vien drebēja." (Mīlenbahs, IV, 25)

Šķelbete – "linu kulstāmais, ar ko sit uz sauju". (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 617)

Šķeltene – senlaicīgi svārkī ar šķēlumu jeb šķelti/šķeltni mugurpusē. – "/Bērņēji/rausta tēvu pie šķeltenes stērbelēm viens vienā, otrs otrā pusē." (Janševskis, 1981, II, 122); "Dēls uzvelk pelēko šķelteni." (Janševskis, 1979, 24); "Novilkās šķelteni un nosēdās savā agrākā vietā." (Janševskis, 1981, II, 9)

Šķenis – vienkoča laivas ķīlis. – "Laivas galos apakšā koks 'šķenis' – ķīlis, kas neļauj laivai pēc patikas grozīties." (Latvju raksti, II, Krustpils, 101)

Šķepste, šķepasts, šķipasts, šķepsne – tilpuma mērs, kas atbilst saujai; vielas daudzums, kas ietilpst saujā. – "K.Ulmanis 19.gs. šķepsti tulkoja kā sauju, domādams vairāk linu, siena, salmu šķepsti, bet nevis beramvielu daudzumu." (Zemzaris, 97); "Iedod nu man ar kādu šķepastu biežpiena!" (Endzelīns, Hauzenberga, II, 631)

Linu šaujiņ' i savēpu

Pa vienai šķepsniņai;

Smalku kreklū i vajaga,

Jāiet sērsti tautiņās.

LD 6997

Šķēri – audumam garumā ejoši pavedieni. – "Pavedienus, kas velkas auduma garumā, sauc par velkiem, metiem, šķēriem vai uzstaipiem." (LKV, I, 1143)

Šķēriņš – laivām ar plakanu dibenu vieglākai burāšanai šķērsvējā pierīkota viena vai vairākas plankas, iesietas laivas sānos. – "Laivu meistars [...] uztaisīja man [...] jaunu 8 m garu laiviņu ar plakanu dibenu, caur dibenu nolaižamu šķēriņu un strupu pakalgalu." (Marnics, 26); "Kamēr tauva notur celvti pret straudi, ūdens spiežas pret šķēriņu un pastāvīgi bīda to sāniski projām uz otru pusi." (Marnics, 76)

Šķērsceļš – krustceļš. – “Gājuši, gājuši, bet šķērsceļā raudādami šķīrušies.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 603)

Šķesta, šķeste, šķests, šķiesta – 1) tievs kociņš; rīkste. – “Salieku šķiestas šķērsu pāri ragavām un sāku kraut vezumu.” (Jākobsons, 224); “Padod šķestiņas, ka varu piesiet salmus, ka vējš nenosviež.” (Milenbahs, IV, 29); “Nokāpis kļu no kūts augšas zemē, paņēmis krietnu šķestu pie naga un tik gājis iekšā.” (DL, 1892, 88); “Dzinējs savu četrkāji draugu ar vēsu prātu var daudz, kaustīt, slānīt, pērt un miekšķēt tik, cik iztur viņa šķiesta.” (Jākobsons, 277); “Viņa vicināja garu šķiestu, it kā [...] gribēdama savaldīt [...] lopus.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 640); 2) makšķerkāts. – “Zvejas rīks, sastāv no garas šķestiņas.” (DL, 1894, 162); “Iegāji krūmā, nocirti šķestu, izkaltēji, derēja makšķerkātam.” (Edgars Bērziņš, ASV, 2008); 3) salms. – “Gar jumta muguru slaistījās kaili šķestu lomi kā nodzītam zirgam ribas.” (Upīts, 1987, 179); “Vietām kaili šķesti rēgojās laukā.” (Upīts, 1984, I–II, 248); “Jumts caurumains, vietām nošļucis, robiem, sānos rēgojās šķestu ribas.” (Upīts, 1984, I–II, 164); “Jumtus ar šķestiem noēdis jūsu lopiņi!” (Upīts, 1984, I–II, 181)

Šķēte, šķētele – svārku stūris, svārku apakšējā mala; šķēlums. – “Ar daudzām spožām pogām [...] uz piedurknēm, muguras un svārku šķētēm.” (Janševskis, I, 381); “Sevišķi bagātīgām bārkstīm gar apakšu šķētelēm.” (KV, I, 138); “Kurzemē vairāk bija iecienīti šķēteļu svārkī [...], /tie/ varēja būt ar šķēteli līdz jostas vietai.” (KV, I, 141)

Šķeterēt, šķetināt – 1) griezt, vīt, tīt; savīt, savērpēt kopā divus vai vairākus dzijas pavedienus ar vērpjamā ratiņa palīdzību. – “Visu ziemu vērpsti un šķeterēti gan lini, gan vilna.” (Mežgalieši, 169); 2) raisīt, risināt; 3) nestabili, nedroši iet, grīloties. – “Kur ņyu tu šķeterēsi?”; “Īt šķatarādāmis kai girts.” = iet grīlodāmis kā piedzēries (Latkovskis, Filologijas materiāli, 1965, 273). Lietv. ‘šķeterēšana’ – vairāku pavedienu savērpšana vienā. – “Šķeterēšana patiesībā ir /vērpšana/ ļoti līdzīga darbība – vairākus smalkus pavedienus satin vienā rupjākā.” (Bilenšteins, 2007, 134). Patmatā ide. *sek- griezt, plēst, šķērst (Karulis, II, 350).

6828. Vecā mēnesī dziju vajadzīgs šķeterēt, tad tā nešķitinās vaļā. (LTT)

Pieci brāļi, viena māsa.
Kur dosim, nedosim?
Dosim jūras zvejniekam
Tikla diegu šķeterētu.
LD 12217

Dievīns bija mazs vīrinis,
Gudris viņa padomīns,
Viņš varēja priedi vērpēt,
Ozoliņu šķeterēt.
LD 33652

Kupla auga ābelīte
Pie brāliņa namdurvīm.
Pati Saule zaros sēd,
Sauls meita pazaros;
Pati Saule zīdu vērpa,
Sauls meita šķeterēja.
LD 33826,1

Kas varēja priedi vērpēt,
Kas ozolu šķeterēt?
Kas var manu bāleliņu
Pie kundziņa aizrunāt?
LD 31387

Pagaid', pagaid', vīramāte,
Gan es tevi rīpelēšu⁵⁶,
Gan es tavus sirmus matus
Ap rociņu šķetināšu.
LD 23353

⁵⁶ Rīpelēt – mudināt, skubināt pie darba.

Šķīda – vairogs. – “Vards /šķīda/ sastopams 16. un 17.gs. tekstos. Tā kā karavīri vairogu vairs nelietoja, vārds tika aizmirsts [..]. 19.gs. tā vietā jaunvārds ‘vairogs.’” (Karulis, II, 351). Vārda pamatā, kā uzskata K.Karulis, ide. *sek- griezt. Iespējamā nozīmes attīstība: (koka) šķīla – plāksne – vairogs.

Šķiemele, šķiemene, šķiemenis, šķiemiņš, šķīmenis – 1) sprauga, starptelpa, “no senākas nozīmes ‘iegriezums, plaisa’” (Karulis, II, 353). – “Jancis iegrieza pirkstā lielu šķiemeli.” (Milenbahs, IV, 52); 2) aušanā – dziļu starpa, šķirtne velkos, vieta audu ievietošanai. – “Pakājas minot, viena nīte grimst uz leju, otra ceļas uz augšu, caur ko audeklā rodas šķiemene, arī šķiemele jeb dziļu starpa.” (DL, 1891, 38); “Šķiemiņos ielika lumstiņus un dzijas galus apņēma ap riestuvja rikstīti.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 119); “Šķīmeni [..] t.i., spraugu vienlaidus velku plūsmā audu ievietošanai, veidoja jau mešanas gaitā, rūpīgi raugoties, lai meti nesamudžinās.” (Alsupe, 2008, 57); 3) vārdsavienojumā “bez šķiemeņa” – “nekārtīgs cilvēks” (Strods, 1991, 52). – “Kas no tiem tievajiem ir: iet kā šķīmeni, un pat suns zina, ka tādām nav grēks kājā kost!” (Pelēcis, 39); “Nav nekāda prieka raudzīties šķīmeņos.” (Pelēcis, 211)

1602. Ja aužot atspoļe neiet cauri, tad sūta kādu uz kaimiņiem pēc šķiemeles. (LTT)

Šķiene, šķiens, šķēne – 1) ragavu vai ratu apkalums; metāla sliece, metāla stienis. – “/Vienjūga ratiem/ divas ases: priekšase un pakāļase. Koka asēm priekšpusē šķēne.” (RLB ZK, 1914, 37); “Ragu sliecēm šķienes.” (Milenbahs, IV, 53); “Zem virsējā dzirnakmens cauruma (acs) atrodas apmēram ikšķa plata dzelzs sliede (dzelzs šķienīte), kuras abi gali ir ielaisti akmeņi.” (Bilenšteins, 2007, 42); “Taisa ceļus, tūkstošām jūdzēm tos ar dzelžu šķienēm aplādāmi.” (Barons, I, 278); 2) = lumsts; 3) putna krūšu kauls. – “Zosu tēviņam šaura šķiene.” (Depkins, IV, 31)

Šķiets – paligrīks stellēs, ar kuru noteica auduma blīvumu un platumu; “aužamo stāvu detaļa metu jeb velku pavedienu turēšanai noteiktā kārtībā un audu blīvēšanai” (Alsupe, 2008, 67). – “Šķieta zobus gatavoja no dažāda materiāla: no plāniem skaliņiem, niedrēm, kā arī no misiņa.” (Reķēna, 1975, 374); “Šķiets ir iekārts metos, un to ar roku paceļ un nolaiž, lai mainītu pavedienu stāvokli.” (Bilenšteins, 2007, 269); “Ar mustavās ieliktu šķietu Grieta piesita dziļu pie audekla blīvāk.” (Balandnieki, 358); “Šķieti izlauztiem zobiem.” (Upīts, 15). “Vārds ‘šķiets’ laikam ir atvasinājums no kāda izzuduša verba *šķiet – griezt, atdalīt [..], tāpat tā sākotnējā nozīme ir bijusi ‘grieztais’ vai ‘tas, kurā ir iegriezumi.’” (Karulis, II, 353). Pamatā ide. *sek-griezt, atvasinājums *skei- griezt, atdalīt (Karulis, II, 353).

Šķietu taisa no koka vai niedras (vēlākā laikā arī tērauda) zobīņiem. Viņa ar diegiem nosietās un nopīķotās malas, kuras ieliek sistavās, sauc par silavām. (DL, 1891, 58)

Šķiets izskatās kā smalkas redelītes, kā ķemmes zobi, kur katrā starpiņā izvērts viens metu diegs. Šķieta platums apmēram četras collas, garums atbilst audekla platumam. (Vaivods, 42)

Nākat, ļaudis, skatīties,

Brīnumiem brīnīties,

Brīnumiem brīnīties:

Venta auda audekliņu,

Niedres šķieti, putu nītes,

Saules meita audējiņa.

LD 33907,1

Jāņa sieva sagāšas auda

Pašā Jāņa vakarā,

Zelta šķiets, vara nītes,

Sudrabiņa sistaviņas.

LD 32977

Šķiezna, šķiezne, šķiesna – šķiedra; sleja; slānis; šķīla. – “Gotovuokim linim izīt bīzuoka šķiezna, zaļuokajim vujuoka šķiezna.” (Reķēna, II, 473); “Riju no jauna pielīkuši ar atvestajiem liniem un ores piekrāvuši ar mīkstu šķieznu buntēm.” (Jaunsudrabiņš, Baltā

grāmata, 389); "Gaļas šķieznas." (Milenbahs, IV, 54); "Laukuma malā stāvēja tikai zaraina egle, pelēkām sūnu bārdām kā sirmām matu šķieznām pazarēs." (Veselis, 1966, 50); "/Mati/ bija sirmi kā izbālējušas linu šķieznas." (Veselis, 1966, 85); "Esmu siksks kā kārkla šķiezna." (Zariņš, 110). Īpv. 'šķieznains, šķieznots' (šķieznuots) – šķiedrains, slejots. – "Lini ir šķieznaini." (Magazin, IV, 142). Darbv. 'šķiest' – griezt, šķelt. Nozīmes attīstība: griezt, šķelt – šķeļot, sadalot strauji virzīt prom, arī uz visām pusēm ("šķiest dubļus", pārn. "šķiest mantu"). Pamatā ide. *skei- griezt, šķelt (Karulis, II, 353).

/Kaņepju/ tēviņus jeb paskaņus izplūc agrāk, tūlīt pēc noziedēšanas. Tos apstrādā atsevišķi, un no tiem iegūst smalkāko šķieznū. (Ligers, 127)

17600. Lini jāsēj tad, kad mākoņi šķieznaini, tad būs daudz labas šķieznas. (LTT)

*Linu šķieznas es savērpju,
Pa vienāji šķiezniteji,
Lai varētu svežus ļaudis
Ar margāmi apmargot.
Tdz 39638*

*Dātu mōte izgudrom
Syuta mani lynu plēst.
Vai leidzonys saujs plyuču,
Vai šķizneņas pilasēju?
Tdz 46241*

Šķilināt – ar iesķelšanas palīdzību noteikt koka koksnes kvalitāti. – "Priedes dažkārt šķilināja, t.i., vienā pusē nedaudz patēstumburu, lai redzētu, kāda tam ir koksne." (Draviņš, 346)

Šķilsts, šķiltiņš – 1) zvejas piederums ūdu žāvēšanai. – "Ūdas, kad izvelk, ir slapjas, tās jāizzāvē uz šķilsta." (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); 2) kociņš, uz kura piestiprināti zvejas āķi, "šķelts koks ūdu kabināšanai" (Rucavā, tur Paurupē, 142).

Bij tād' aukliņa, kuras galā ir āķis, un tad viņa ir piesieta tā aukliņa pie tādas garas auklas, un tā ik pa gabaliņam tā mazā aukliņa. Un tādi simts āķīši veidojas uz viena šķilsta, no koka bij tādi šķiltiņi. Nu un tad izrēķini, cik tani lielajā grozā var tos šķilstus ielikt. Parasti tur varēja likt tā kaut kas uz četrpacmit, piecpacmit šķilstiem, vai ne, tas, tas iekšā. Nu, un kammēr to saucamos striktu, tās sīkās sagrieztās zivtiņas sauca par striktu, kammēr viņas saliek uz tiem āķiem, tas ir darba ietilpīgi, ietilpīgs process. (Anna Pundure, Kurzeme, 2002)

Bij tāda šņor' un ar tādiem āķiem ik pa, ik pa šitādam gabaliņam, vai ne. Un, un, un tad šitā vien, tā vien, tā vien un, un lielais blāķis bij tāda porcija pa simts āķiem uz vienu tādu, ko sauc šķilsti. (Milda Roga, Kurzeme, 2002)

Šķiltavainis, šķiltavains – 1) izšuvums ar lieliem raibumiem, ar lieliem rakstiem. – "Šķiltavainus kreklus auda." (Endzelins, Hauzenberga, II, 636); 2) plecu lakats ar šķiltavainu (raibu) rakstu.

*Maza mana ligaviņa,
Kā tā sila vāverīte;
Šķiltuvē kreklus auda,
Visi ļaudis brīnījās;
(Visi ļaudis brīnījās),
Vai varēja to darīt.
LD 39851*

*Moza muna ligaviņa
Šķiltavainus kraklus auda,
Ļaužiem lielais brīnumiņš:
Kā dzenītis triksķināja.
LD 39852*

Šķilteris – agrākos laikos vagara palīgs, kas uzraudzīja ļaudis muižas darbos; pagasta vecākā palīgs. – "Aizdarija tik muižaskungam, stārastam vai šķilterim dusmas, ņēma tik tevi un noplaucēja." (Apsišu Jēkabs, 174); "Visus pienākumus /pagasta vecākajam/ palīdz veikt vēl dažas amatpersonas – desmitnieki, šķilteris (saukts arī par jātnieku)." (Būmanis, 36). Aizgūts no viduslejasvācu 'schelden' – bārt (Karulis, II, 354).

*Šķilteram, stārastam,
Tiem es laba nevēlēju,
Tiem vēlēju koka zirgu,
Ākmīns segļus mugurā.
LD 31484*

*Šķilteram, vagaram,
Tiem es laba nevēlēju,
Tiem es vēlu svina acis,
Mūžam skrieti meža ceļu.
LD 31485*

Šķilu žogs – žoga veids, saukts arī par žurbuļu, žurbiņu sētu vai žogu.

Šķilu sētas bija taisītas tā: mieti – apmēram pusotra metra augstumā un līdz 7 cm diametrā – iesisti zemē pa pāriem: mietu pāris pēdas divas trīs viens no otra. Mieti saviti kopā ar rīkstēm, klūgām; vijums tikai viens, apm. pēdas augstumā no zemes. Starp mietiem krautas ieslipi šķilas, kas plēstas no resniem egļu vai priežu blūkiem. Šķilu garums 5–7 pēdas, lai šķīla aptvertu divus mietu pārus, t.i., stieptos cauri apmēram trim mietu pāriem, citādi sēta jūkot ārā. (Rūķe-Draviņa, 44)

Šķimelis – sirmais krāsas (parasti par zirgu). – “Mani četri šķimeļi ir mans acuraugs, mans lepnums.” (Janševskis, Laimas bērns, 98); “Cilvēki, [...] paraujaties visi sāņus [...], ka varenie šķimeļi jūs nesamin.” (Janševskis, 1994, II, 21); “Šķimelis pacēla galvu un spicēja ausis.” (Birznieks-Upītis, 195); “Pravais šķimelis [...] rikšot rikšo.” (Siliņš, 1888, 4). No vācu ‘schimmel’ – sirmais; balts zirgs.

19684. Jaunām meitām jāsaskaita deviņdesmit deviņi šķimeļi; pēc simtā viņa apprecēsies. (LTT)

Pārveda Cīravas

Šķimeļa ķēvi,

Iespēra mūs' bērnus

Aizkrāsneje.

LD 18860

Šķinaga, šķinaga, šķina – 1) gara rikste; makšķeres kāts; “meijas, koku zari, ar kuriem apdur pļavas, laukus un citas vietas, lai tajās lopus nelaistu iekšā” (DL, 1892, 176). – “Makšķeres kātam – maikstei un līdztekus [...] šķinim jeb šķinai – parasti noder lazda vai kadiķis.” (Bilenšteins, 2007, 369); “Makšķerē, kuras šķina zagta, zivis labi ķeroties.” (DL, 1893, 95); 2) grozu pīšanai sagatavotas rikstes; 3) nomizots zars svilpes pagatavošanai; 4) gara auguma, lēnas gaitas cilvēks. – “Kā lielā šķinaga navīžo strādāt.” (Putniņa, Timuška, 235). Atvasināts no darb.v. ‘šķīt’ – lobīt, raut nost, dirāt, cirst. – “Mežu šķīt” – mežu cirst, list. Lietv. ‘šķinums’ – līdzums.

Šķindeļi, šindeļi – īpašs plānu egles, priedes vai apses koka dēlišu ēku jumta klājums, jumstiņi. – “Citām ēkām bij bieži, balti salmu jumti, bet istabai šķindeļu.” (Brigade-re, 295); “Ar šķindeļiem apjuntas akmens ēkas.” (Bilenšteins, 2006, 10); “/Krogs/ nosūnojušu šindeļu jumtu.” (Apsišu Jēkabs, 300); “Kupena aizsedza lielo pusi loga, skarot turpat vai jumta šindeļu roboto malu.” (Kalniņš, 1977, 157); “Jaunā klēts vēl neapjumta, šindeļi stāvēja kaudzītēs – visgarām sarkanmāla mūrim, nevis klāja latas.” (Kalniņš, 1977, 103). Vārds aizgūts no vācu val. ‘schindel’.

Šķindeļi ir plāni dēļi, kuriem vienā malā ieēvelēta rene, kamēr otra, pretējā mala, asi noēvelēta tā, ka to var ielaist šķindeļu renē. Šķindeļus sit divām kārtām uz latām. Labi pagatavoti šķindeļi ir diezgan izturīgi. (KV, II, 1508–1509)

Šķīnis I – maza, īsa izkaps. – “Sīku krūmāju saknes izcērt un izrauj no zemes ar šķīni jeb raukli.” (Ligers, 2)

Šķīnis II – 1) aušanas piederums. – “Ap šķīni satin izausto audeklu.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 639); 2) restītes. – “Saloki zivi līku un uzdur iesmā vai sliktākā gadījumā uz restota šķīņa tuvu labi iedegušai gunij, lai tās karstās liesmas tūlīt uz zivi sitas.” (Zariņš, 63)

Šķīnis III, šķīņa – agrāk kāzās pūra nauda, “nauda, ko panāksni šķīroties šķīvi samet līgavai”. (Endzelins, Hauzenberga, II, 639)

*Sametīt jjus, brōleiši,
Mōseņai škeiņa naudu!
Mōseņai vōrga dzeive
Bez brōleišu škeiņa naudas.
Tdz 48149*

*Sametīt, brōleļņi,
Mōseņai škeiņa naudu!
Tautu leli teirumeņi
Bez škeineiša navarēja.
Tdz 48150*

Šķipata – 1) drumsla, šķēpele. – “Bērzs pacēlās augšup, tad krita, un viss bija šķipatās.” (Pelēcis, 128); 2) šķipsna. – “Pa šķipatiņai /šķiedras/ tecinot, pievelkot, līdzinot un sagriežot, vitne veidojas vienmērīgā cietumā un resnumā.” (Kalniņš, 1977, 148)

Šķipšķis – druska, šķipsna, daļiņa no kāda lielāka veseluma. – “No savas lapu tabakas tas labu šķipšķi iebāza manā pīpē un aizsmēķējis atdeva to man atpakaļ.” (Barons, 2005, 13)

Šķipsna – 1) sens tilpuma mērs, “beramvielas daudzums, ko varēja satvert starp ikšķi, rādītāja un vidējā pirksta galiem” (Zemzaris, 97); niecīgs daudzums; 2) dažkārt arī sauļas nozīmē.

Tautā runāja par šķipsnu sāls, tabakas, miltu, putrainu, tējas u.tml. [...] Ar šķipsnu varēja izteikt arī kādu niecīgu šķiedrvielu – līnu, citu dziju, vilnas, matu daudzumu. (Zemzaris, 97)

1540. Melnam sunim jānogriež 8 šķipsnas spalvu un jāiebāž slimajā ausī, tad nesāpēs. (LTT)

2697. Kad bērnu pirmo reiz mazgājot, tad ūdenī [...] jāmetot [...] trīs šķipsniņas sāls, lai nelabums nepiesistos. (LTT)

5131. Ar tām kaņepāju šķipsnām, ar kurām cūkām svilīnot kājas sapin, pirmo reiz pavarī sarī zirgiem kājas pin, lai tie vasaru lēni ēd. (LTT)

Vērpīet, meitas, kunga linus

Pa vienai šķipsniņai;

Audīs Rīgas vēveriši,

Grāmatā vērdamies.

LD 6967

Šķīrs, šķīris, šķīra, šķīre, šķīrenis, šķīriens – 1) matu celiņš. – “Tevis šķīrs nav taisns.” (RLB ZK, 1914, 55); “Tais to šķīr tād taisn.” (Zelma Kalniņa, Kurzeme, 2006); “Taisnā šķīri pāršķirti un gludeni sasukātiem matiem.” (Janševskis, II, 15); “Es tev nocirptu ne vien tavus dzeltenos matus, ko tik jauki esi pāršķīris taisnā šķīri.” (Janševskis, 1983, II, 314); 2) sprauga; apgērba, auduma šķēluma vai iegriezuma vieta. – “Daugavā gar malām jau bija pabiezis ledus, bet vidū bij redzamas plašas šķīras.” (Milenbahs, IV, 48); “Audeklam ar gadās šķīras (retākas vietas, kur diegs nav piesists).” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 639); “Šautuve skrīen pa audekla šķīri no viena gala uz otru.” (Janševskis, 1981, II, 384); “Skotīs, tev šķeira valī.” = skaties, tev bikšu priekša vaļā (Pēteris Kursītis, Zemgale, 2006).

2506. Ja bērnam priekšzobos ir liela šķīra, tad tas dzīvē būs gudrs cilvēks. (LTT)

Šķirtne, šķirtene – 1) krustceles, vieta, kur kaut kas sadalās vairākos atzaros. – “Ziemā iebraukti malkas ceļi, kur šķirtnēs gan viegli pavērsties nepareizi.” (Upīts, 1984, III–IV, 379); 2) matu, bārdas celiņš. – “Matiņi gludi sasukāti, šķirtne vidū.” (Milenbahs, IV, 46); “Kupla, brūna bārda ar šķirteni vidū.” (Celms, 120); 3) sprauga. – “Kociņi auga avota malā, dūšīgi tievajām saknītēm klīnīs šķirtnēs turēdamies.” (Valdis, 19); “Šķirtnes piesvaidītas kalķiem.” (Milenbahs, IV, 46); 4) tas, kas šķīr, nošķīrums. – “Istabu daļa šķirtne.” = starpsiena (Bērziņa-Baltiņa, Bičolis, 777); “Ūdeņu šķirtne starp Ziemeļu Ledusjūru un Bēringa līci.” (Milenbahs, IV, 46)

36023. Ja kādam cilvēkam augšējiem priekšas zobiem lielas šķirtnes, tad vecumdienās jāēd sēnalaina maize. (LTT)

Šķirzļats, šķirzlate, šķirzaka, šķirzata, šķirgata, šķirzaklis, šķirgālis, šķirzis – ķirzaka.

/Kārķļu ceros/ nepatika ganīt, jo tur dzivoja tārpi, kas varēja iecirst basā kājā. Nosistu odzi katrā ziņā bija jāsadzen dūnās, citādi šķirzļats to atdzīvina, un, saulei rietot, tārps atkal spējīgs nozūst kārķļu ceros. (Vaivods, 2)

30165. Šķirgāļi gan milē cilvēkus, bet lopiem viņi ir kaitīgi, kādēļ tie ir no kūtim jāizdzen. /S.Güberts, 1688./ (LTT)

30167. Šķirgālis var viegli izārstēt nosistu čūsku. Naktī viņš pienes derīgas zāles, iekož čūskai, lai zāles tai tiktu iekšā. Tā nosistā čūska atkal atdzīvojas. /F.Brīvzemnieks, 1881, 6, 201./ (LTT)

Šķisme – nojausma, “cilvēka nojausta kārtība par kādu lietu daudzumu” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 638). – “Viss sajucis bez kaidas šķismes. Audekla metējai jāzina dzijās šķisme.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 638)

Šķīstīšanās – fiziska vai garīga attīrīšanās. Darb.v. ‘šķīstīties’ – attīrīties. Iespējams, pamatā nozīmes ‘gaišs, spīdīgs’ fonētiskais variants, no kā darb.v. ‘šķīst’ un apvīrdvārds ‘cīsts’ (Karulis, II, 356).

6630. Mātei pēc dzemdībām jāguļ mājā sešas nedēļas. Tanī laikā nākot pie viņas raugulotājas un tās nesot cāļus, pīles, karašas un citus gardumus. Pēc nogulēta laika jāiet baznīcā šķīstīties. (LTT)

20757. Pie mirēja guļas noliek aizdegtu sveci un bļodu ar ūdeni, lai dvēsele varētu ūdenī šķīstīties. (LTT)

12826. Mironam uz kapa laiduši naudu gar krustu. Sievietēm pie krustiem likuši prievītus, viriešiem linus un kaņepējus. Kapa smiltis noberzējuši rokas, lai šķīstis top. (LTT)

20993. Kas mironi pacilājis, tam tūlīt jāiet baznīcā šķīstīties, citādi tam raža neizdodoties un nevarot nekā sēt. (LTT)

20371. Mēnešziedu laikā sieviete esot nešķīsta, tā tad nedrīkstēja iet ne ciemā, ne baznīcā. (LTT)

24125. Kad ļaudis pirti izgērbusies, tad saukušies par vilcēniem, tāpēc ka tai brīdī esot nešķīstā stāvoklī un neesot cilvēka vārda cienīgi. (LTT)

24136. Lai paceltos slavā un godā un šķīstītos no visa ļauna, tad, kad pirti beidza mazgāties, bija jāpieceļas stāvu un jāteic: “Ūdens uz zemi, es uz augšu slavā, šķīstībā un godā!” Tā visai saimei bija jādara, tad tā tika pie labas slavas. (LTT)

Šķute, šķuta, šķuts – 1) ēka, būda. – “Vecajai šķutei [...] jāpieliek stutes zem sijām, lai dancojot griesti neiebrūk.” (Upīts, 1987, 392); “To mazo kūtiņu nebij vērts ne stūtēt, ne lāpīt, veca šķuts – gadījies kāds, kas pielaiž uguni klāt.” (Upīts, 1987, 419); “To savu veco šķuti dedzināja nost.” (Upīts, 1984, III–IV, 394); 2) laivas veids. – “Mazas laivas un šķutas visur nekavētas tiktu garām.” (LKV, X, 19867)

Šķūtis, šķūtes – 1) dzimtbūšanas un/vai kara laikos zirgu, vezumu un vedēju piespiedu došana transporta vajadzībām, kā, piemēram, pasta pārvadāšanai. – “Saimnieki žēlojās, ka jābraucot visu laiku šķūtīs.” (Birznieks-Upītis, 1925, 31); “Braucis ar cītiem uz Rīgu šķūtīs.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 339); “Dzina zemniekus kara šķūtēs.” (Jurgens, 116); 2) “šķūtes – braukšana pie radnieces ar ciema kukuli uz radībām” (DL, 1892, 17). – “Viņmāte šodien aizbrauca šķūtēs.” (DL, 1892, 18). Darb.v. ‘šķūtēt’ – dzīt, vest, transportēt. – “Saimnieku labību tas uzpirka un veda uz sudmalām, sabīdēja miltos un šķūtēja uz pilsētu.” (Brigadere, 172); “Ak tā, tu gribi šķūtēt mani projām!” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, II, 279); “Tad vēl parīt visa diena izsalkušam jānostrādā mežā, baļķus šķūtēt.” (Jākobsons, 280)

Šķutumi, šķute, šķuts, šķutas, šķutnes, kutas – žagaru kaudzes dedzināšanai, lai nolīstajos laukos izkaisītu pelnus; netīrumi, dranzas. – “Sanes velēnas, sakrauj vienā cēlienā vairāk nekā piecdesmit šķutumus, izdedzina tos un nokaisa papuvi ar pelniem no viena gala līdz otram.” (Leimane, 1990, 7); “Viņa sirds acumirkli ir mīlas guni gruzdošs un kūpošs šķutu blāķis.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, III, 152); “Sadega šķutņu čupiņa.” (Milenbahs, IV, 56); “Zirgi purkšķa, klanijās, purinājās un kūpēja kā šķutu blāķis.” (Kaudzīte, 1989, 228). Darb.v. 'šķūtēt' – līdumu dedzināt.

Līdumus dedzina gan pavasarā, gan rudenī. Pavasarā dedzinātā līdumā sēj to pašu vasaru visvairāk miežu, rudenī (t.i., tūliņ pēc Jāņa) taisītā – rudzus. Līdumus līž virieši, dedzina – vairāk sievietes. Ja uz līduma daudz žagaru, tad viņas tos notaisa vienlīdzīgi pār visu tīrumu un pie izdevīga vēja laiž vairāk vietās uzreiz uguni iekšā [...]. Ja turpretim uz līduma maz žagaru, tad “krauj kutas” (Bērzonē: šķutes): žagarus saliek blāķos un apkrauj ar velēnām, pie kam vienu galu, kurā sevišķi ieliek paēglus par iekuriem, atstāj vaļā. Izdevīgā laikā tad nu kutas no šā gala aizdedzina. Kad kutas izdegušas, tad sievietes izkaisa velēnas un pelnus pār visu līdumu. (DL, 1893, 71)

Hupels īgauņu vārdu 'kuutma' attiecina uz [...] iekurināt [...] Latvietis, pielikdams palātālam ķ priekšā savu iemīļoto š, ir pieņēmis šo vārdu formā 'šķūtēt' blakus 'ķūtēt' – līdumu dedzināt, 'izšķūtēt' – pabeigt līduma līšanu, 'šķutes kraut' jeb 'līdumu kraut' – sakraut kaudzes dedzināšanai, 'šķūtējums' – līdums, 'ķuteles plēst' – uzplēst nolīsto zemi, 'šķutos sēt' – apstēt līdumu. (Bīlenšteins, 2007, 191)

Šļaupsti, šķļaupsti, šļaupstas, šļaupsts – īsākie stāvkoki zelmiņa sienā; tas pats kas zelminis; “dēlis, ko piesit cīsu jumta galā pie kārtīm, lai vējš neizjauc jumtu” (Endzelins, Hauzenberga, II, 644). – “Dakar (= piekar) sīru pi šļaupstu i tur, koleidz sakolst. Izkuop augšā, ka vajag, nūjam.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006)

Vārds 'šļaupsta' cēlies no [...] darbības vārda '(no)šļaupt' – slīpi nogriezt, nocirst. Šļaupstu ceļ no baļķiem ar slīpi nošļauptiem galiem [...]. Vēlākām celtnēm sastopam šļaupstas no dēļiem svērtēniskā virzienā. Bez tam bieži sastopamas šļaupstas no dēļiem, sistiem skujo-tā kārtībā. (Latvju raksti, II, Krustpils, 26)

Vysom budonkom jira šķļaupsti, ka augsti jumti. Tagad nu dieļu aizsyt šķļaupsts, a seņtuok i bolku šķļaupsti beja. Lapsinis kūka šķļaupstūs pīvalk tuodys kuo gīļzīs i parynojās. = Visām ēkām, kurām augsti jumti, ir šļaupsti. Tagad no dēļiem uzliek šļaupstus, bet senāk bija arī baļķu šļaupsti. (Reķēna, 1975, 143)

Šļompa – podniecībā putra no rudzu miltiem, kartupeļiem. Šļompu lēja traukiem pirms glazūras likšanas, lai labāk turas. (Staņislavs Viļums, Latgale, 2009)

Šļūkas I, šļūcenes, šļūces – mazas ragavas, arī sasiēti zari, uz kuriem uzkrauj kravu, lai to varētu pavilkt. – “Nēma garus, kuplus eglu zarus par šļūkām, lika velēnas tām virsū un vilka, šļūca un stiepa tās mežmalē.” (Janševskis, 1981, II, 300–301); “Ragavām piekabinātās šļūkas, čīkstēdamas svaidījās no vienas puses uz otru.” (Upīts, 1970, 62); “Uz šļūcēnēm veda un pievēla astoņus palielus akmeņus.” (Pelēcis, 249); “Sīnu [...] vylka ar šļiucom uorā nu slapņis pļavys.” (Reķēna, 1975, 287); “Piemeties nu tepat šļūkās, – viņš teica.” (Upīts, 1987, 448); “Osīm nolaidās rokas, viņš pameta šļūkas un nāca uz ragavām.” (Upīts, 1987, 423)

Šļūkas II – vazāšanās apkārt; meitās iešana. – “Vakar aizgāju šļūkās pie meitu.” (Janševskis, 1981, II, 33)

Šļute – platcirvis. – “Pēterim un Jozim ar šļuti nācies strādāt tikai pie būvēm.” (Suitu pūrs, 52); “Briedis tā ar savu kāju bijis nošķēlis apsei malu kā slīpernieks ar šļuti.” (Upīte, 1911, 64). Darb.v. 'šļūtēt' – tēst ar platcirvi.

Šjūte – aizbidnis. – “Duris aizšauj ar šjūti.” (RLB ZK, 1914, 56)

Šmatrs – gabals, ņuka. – “Šmatrs zemes, maizes, gaļas.” (RLB ZK, 1914, 82)

Šmīga, šmīga – “laba plosta gaita, kur nav ceļā kavēkļu: kad plosts iet labā šmīgā, tad nevajaga strādāt” (Milenbahs, IV, 85). ‘Būt šmīgā’ – būt iedzērušam, alkohola reibumā, “plostot”. – “Atguo kaimiņš kuorteigā šmygā.” (Regīna Kudiņa, Latgale, 2006)

Šmurksis – agrākos laikos bērnu rotaļlieta – “izurbts cūku stilba kauls”. (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 617)

Šnipšķis – neliels daudzums, cik divos trīs pirkstos var saņemt. – “Sāls, miltu snipšķis.” (RLB ZK, 1914, 57)

Šņācinās – “bērnu rotaļlietas, kas raustot šņāc”. (Latvijas Saule, 1926, Nr. 37/38, 411)

Šņapatas, šņāpatas, šņapati, šņāpati – atliekas, druskas, pabiras; kaut kas tāds, ko neviens vairs negrib. – “Tikai vecie ļaudis zina, ko nozīmē [...] šņāpati (atliekas).” (Leja, 2006, 133)

*Ēdati, panāksni,
Pavaņķēdami!
Tie tādi šņapati
No vecas ķēves.
LD 19277*

Šņucis, snucis – 1) stūris, “leņķveidīgi ierobežots izplatījums” (RLB ZK, 1914, 82). – “Pašā šņuci starp krustcelēm ir mums mazs tūrumiņš.”; “Nozāgē galdam aso šņuci.” (RLB ZK, 1914, 82); 2) snīpis (traukam). – “Pa šņuci lej no krūzas pienu glāzē.” (Milenbahs, IV, 97); 3) mazs gabaliņš. – “Tāds šņucitis gaļas.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 653). Apst.v. ‘šņuceniski’ – slīpi, šaurā leņķī. – “Mums robežu stīgas pie kupīcas saiet šņuceniski.” (RLB ZK, 1914, 82)

Špilkums – “paliela bļodiņa”. (DL, 1892, 34)

Špinkšļi – apburtas, apvārdotas lietas. – “Tie varot būt špinkšļi (burvekļi, pestefi), kas apvārdoti un arī aplipināti ar slimību digļiem.” (Draviņš, 405). Darb.v. ‘špinkšļoties’ (špinkšļuoties) – apburt, apvārdot cilvēkus vai viņu lietas. – “Arī 20.gs. nopietni vēl ticēja, ka otram var uzlaist kādu kaiti špinkšļojoties (pesteļojoties).” (Draviņš, 405)

Šrepēt – nolaist asinis dziednieciskos nolūkos. – “Virieši, visbiežāk izdienējuši zaldāti, slimniekiem laida asinis, šrepēja, t.i., lika ragus, t.i., ar podiņiem vai glāzītēm sūca asinis no slimām vietām.” (Jurgens, 146). Lietv. ‘šreps, šrepe’ – cērtamais rīks asiņu nolaišanai; radziņš asiņu nosūkšanai. – “Bija paradums nolaist āderes un likt šrepes, jo, ja kāds saslima vai savārga, tūliņ radās padomdevēji, visvairāk vecas sieviņas, kas ieteica tikai nolaist āderes un šrepēties.” (Štūlis, 1937, 77); “Silti izkurinātās pirtīs dziedinājās ar šrepu likšanu uz muguras, gurniem un krūtīm.” (Štūlis, 1937, 78)

Kam sāpēja mugura vai krusti, to šrepēja un lika viņam ragus. Šreps bija neliels kuba veidīgs uzvelkams rīks. Uzvilktu šrepi, kam nu zobi bija pacelti uz augšu, uzlika slimā vietā, paspieda šrepa mēlīti un čiks! Vairāk vietās šrepa zobi pārcirta ādu. Pārcirtumu malā ar kreiso roku pieslēja ragu (plānu stikla glāzīti), ar labo stiepuļes galā piestiprinātu vates piciņu iemērcā spirtā, aizdedzināja pie uguns, drusku iegrūda ragā, lai viņā škābeklis

sadeg, gais sasilst, un ragu uzspieda ādas pārcirtumiem. Patukšais rags nu vilka sevī no miesas asinis. Kad ragā asinis iesūcās un iekšējais gaisa spiediens viņā nāca līdzsvarā ar ārējā gaisa spiedienu, tad rags ar asinīm pats novēlās no ādas pārcirtumiem. Tā ar šrepēšanu un ragu likšanu nolaida iedomātās netīrās asinis. Slimnieks jutās labāk, pat kā vesels, bet patiesībā zaudēja daļu spēka. (Jurgens, 169)

Šūde – apgērba vile, šuve. – “Šūšana latviešiem nav bijusi sveša jau vissenākajos laikos. Mēs to secinām, ņemot vērā [...] seno latviešu vārdus ‘šūt’, ‘šūde’ – vile.” (Bilensšteins, 2007, 237); “Kā kāda šūde kopā aizvērta.” (Latviešu ārste, 157)

Šuja, suja – dzimta, saime. – “Viņam lila šuja – 12 cilvēki.” (Brencis, 140); “Mousu šuja.” = mūsu dzimta (Gita Briediņa, Vidzeme, 2007).

Šūla, šūle – strīpa; šuve, vile; rēta; dzīsla. – “Nācis ar visu garo pātagu un nopēris šo tā, ka sarkanās šūlas stāvējušas divas nedēļas.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 339); “Cirta ar pātagu tā, ka taisni palēcās, resna šūla viņam tūliņ pārstiepās mugurai pāri.” (Upīts, 1987, 294); “Tis valns šam ar tū vara reiksteiti šmijks par muguru tuo, ka dzelža Mārtaņam touleit šoula par muguru atsaroduse.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 541); “Ik biju doto kopā sašuvis [...], te kā par brīnumu tas ikreiz atrada, ka man kāda šūle vēl palikusi vaļām.” (Atziņas, I, 14). Īp.v. ‘šūlains’ – strīpains; rētais. – “Pavāls kā kupena, kad nokasīs, tūliņ jālaiž lopi virsū, lai aitas nograuz un pasaulei nav jāsmejas par tādu šūlainu pļavu.” (Upīts, 1987, 196)

*Lizītē(i), māsiņē(i),
Tauku vamža [vamži] mugurē.
Suņi taukus noēduši,
Šūles vien atlikušas.
LD 20521,1*

Švirkstins – ierīce kurmjū aizbaidīšanai.

Kurmju aizbaidīšanai labs esot arī švirkstins – zemē ierakta muca, caur kuras augšējo dibenu attiecīgā caurumā izbāzta kārts ar galā piestiprinātām vēja dzirnaviņām. (Ligers, 131)

TĪKLI

T

Tacis – zivju aizsprosts upē. – “Pats pirmais veids, tiklīdz ledi izgāja, bij tači.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 351); “Pār gludo ūdens virsu skaidri sadzirdama tālā lašu taču šalkšana – viss tas atmiņā savijas neaizmirstamā, sen, sen nozudušā miera un klusuma ainavā.” (Marnics, 90); “Abavai pāri jāiet pa zivju taci, kur liek venterus.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 167); “Apskatīt nēgu tačus.” (Bārda, 2005, 54); “Tačus parasti taisa līdz upes vidum.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 99); “Nu redzu īsti, kas ir tacis: no resnām kārtīm taisītas laipas, kas reizē ir arī zivju ceļa aizsprosts.” (Veldre, 1939, 183); “Suoļs aci, čyuska tači.” (Tautas paruna)

Lai gūtu (ķertu) ziemā zivis, puiši kala tačus. Šķērsu upei iedzina mietus. Tos nostiprināja pie garām kārtīm. Pa tām, kā pa laipām, turoties pie mietiem, varēja pāriet pāri upei. Atstarpes starp mietiem aizklāja egļu zariem, atstājot caurumus, kuros ievietot venterus vai rikstainus – zušu ķeršanai [...] Taci kratīja (pārbaudīja) ritā un vakarā. (Vaivods, 20)

Talka, talks – brīvprātīga palīdzība kaimiņiem, radiem vai paziņām kādā lielākā darbā, kas prasa daudzas darba rokas. Par atlidzību talciniekus pamieļo ar ēdieniem un dzērieniem. Bija linu, miežu, rudzu novākšanas, mēslu talkas (mēslu izvešana no kūts un ārdišana uz lauka), agrāk arī liduma lišanas, apiņu šķīnamās, siena talkas u.tml. Darbv. ‘talkot’ (talkuot) – piedalīties talkā, veikt darbu kopējiem spēkiem. – “Kad vairākas dienas bija talkots un darbi galā, [...] deva cienastu ar brandvīnu un mājās raudzētu alu.” (Toreiz Sēlijā, 44). No ide. *tel-k- grūst, sist, mīdīt. Pamatā vai nu nozīme ‘mīdīt’ (piem., kulšanas darbos), vai arī ‘mīdīties, drūzmēties’ (Karulis, II, 372).

Beja māslu, rudzu pļuvovis tolks, kulšonys tolks. Atsašķeira tik ar dorbu: tur mātšus vad, tur kuļ. Māslu tolkuos laistiejuos ar iudini, cytuos tolkuos niē. (Pēteris Kažuks, Latgale, 2007)

Mēslu talka bija maija mēnesī. Tālāk – siena talka, ja netika paši vien galā. Tālāk – rudzu pļaušanas talka. Kulšanas talka. Linu mīstīšanas talka. (Viktors Goldmanis, Kurzeme, 2007)

Ap Jāņiem mēslus ved uz tīrumu, izārda un iear [...] Ielūdz talciniekus – draugus un paziņas, kas par savu darbu (kas parasti ilgst tikai vienu dienu) nesaņem vis algu, bet gan vienīgi svētku mielastu darbu nobeigumā. Talcinieki sūdos brauc ar saviem zirgiem, ratiem, arkliem un citiem darba rīkiem. Virieši tērpušies savās vecajās darba drēbēs, bet sievietes apsējušas svitrainus priekšautus un gaišus galvas lakatiņus, lai labāk izskatītos un lai uz tīruma, mēslus ārdot, jau pa gabalu būtu saskatāmas. (Ligers, 33)

877. Par applāvībām parasti runājuši rudzus nopļauņot. Rudzu talkās, kad beiguši pļaut, apvijuši sirpjus ar rudzu vārpām un pinuši rudzu vārpū vaiņagus, ko likuši saimniekam galvā, kad pārnākuši mājā no tīruma. Saimnieks pacienājās darbiniekus ar alu, un saimniece ar sieru un citiem ēdieniem. (LTT)

Ap Jāņu laiku sākās sūdu jeb mēslu talkas. Tirīja kūtis un mēslus veda uz lauka – papuvē. Tas bija smags darbs, tāpēc taisīja talkas. Padarīja alu, salūdza kaimiņus un radus. Talkās

noderēja visi: bērni, meitas, puīši un vecāki ļaudis, jo bija dažādi darbi. Stiprākie mēza vezumus, pusaudzī vadāja zirgus, vecāki vīri izkapačoja vezumus, meitas ārdīja un, ja zirgu un puīšu pietika, reizē arī apara. Puīši – mēzēji ar speciāliem piecstarainiem mēslu sekumiem (dakšām) kūti pildīja vezumus [...] Mēslus izrāva nelielās čupiņās, taisnās rindās, lietojot kapaci – garā kātā divstaru dakša, noliekta zem taisna leņķa. Meitas – ārdītājas ar ārdāmiem sekumiem (līdzīgs kapacim, ar taisnām starām) mēslu čupiņas izmētāja pa pupu. Talāk darbs arājam [...] Līdzko kūti izmēza, tanī noklāja biezu kārtu cisu (salmu), un puīši sāka baurt kā vērsi. Tā bija zīme, ka saimniecei jānes uz kūti siera šķivis. Alus arvien bija kūti. Saimniece zināja, kas viņu sagaida, tādēļ ļabi nodrošinājas – apmaukdama vīra bikses. Ienākot kūtī, viņa tika nosviesta salmos un sadzeldīta nātrēm visās vietīņās, pat vīra bikses nepasargāja. Pēc pabeigta darba dzēra patalčus. (Vaivods, 33)

/Mēslu talkā/ kūti mēzot, to izkaisa ar zālēm un puķēm. Kad tā ir izmēzta, rausēji prasa no saimnieces sieru un no saimnieka degvīnu vai alu. Bet, ja darbs ieilgst, tad izmēzto daļu izkaisa salmiem, kur apsēstas rausēji un mauro kā vērsi, kamēr tiem nes dzert. Ja garām iet sievietes, tie grasās tās ķert un vilkt salmos. Reizēm saimnieks un saimniece laiž tiem ļabi izmauroties. Ja nu maurošana nerimstas, tad pats ar pašu nāk tos "aplaitīt". Arī ārdītājas un vedēji tad dabū sieru un degvīnu. (Ligers, 35)

20413. Mēslu laikā esot visiem jābūt priecīgiem, lai saimniekam ar būtu prieks par labu ražu. Tāpēc mēslu talkās senāk esot dancojuši un citādi priecājušies. (LTT)

Talkas jātaisā, ja pašu mājās maz plāvēju, arī tad, ja vēlams sienu ātri un uzreiz nopļaut. Talkā aicina tuvākus vai tālākus kaimiņus, kas tad ierodas paši ar saviem darba rīkiem. Tā kā talka daļībnieki strādā bez atlīdzības, toties bagātīgāk jāgādā par pacienāšanu: saņem rausus, sagādā gaļu, iztaisa labu dižo alu un nopērk arī degvīnu. Ja pļava tuvu, ēšana notiek mājās, pļavā jēn līdzī tīkai dzeramo un spēkraušus, ko pastarpām uzkost, uz tālākām pļavām dodoties jāved viss līdzī [...]. Visskaistākās atmiņas visiem uzglabājušās par tiem talkiem, kas rīkoti svētnaktīs: jāutrā barā sāktai vakara pļaujai seko atpūta pa nakts vidu. Tad pļavmalē sakur lielu uguni, pie kā dzīro, dzied, spēlē mōnikas (ermoņikas), dejo – "kā kāzas dzer"... (Draviņš, 1937, 159–160)

Ziemās bija siena talkas, brauca uz atālo pļavu pēc siena. (Otilija Salmgrieze, Kurzeme, 2006)

Linu talkā parasti nāca sievietes. Saimnieks pats strādāja pie cērtamās ierices, kad caur nažu susekli atcirta no stiebrēm linu galviņas. Daži citi vīri krāva linsēklas zārdā, pa 10 vai 12 saujām kopā sasiētos kūļus veda uz mārku un slodzīja, lai šķiedra atmirkst. Pa to laiku plūcējas ņēma "baru aiz bara" un, lai sāpošās muguras aizmirstos, pa laikam uzdziedāja. (Mežgalieši, 19)

Talkas pie dažādiem darbiem rīko gan ziemu, gan vasaru, ir pavasari, ir rudeni. Sevišķi senāk bijušas parastas šīs talkas – gan rudzu pļaujāmās, gan linu raujamās, gan mēslu talkas un pat lūduma arāmās talkas, jo tanīs laikos, kad zemes bija maz apstrādāts, arvienu pieplēsa klāt kādu gabalu jauna lūduma. Lūduma aršana vienam vīram un viena zirga spēkam par grūtu, tamdēļ arī šo darbu padarīja talkā. (Latvju raksti, II, Krustpils, 74)

*Tur man luste talkā iet,
Kur lustīga talkas māte:
Kā bitīte vivaļāja
Ap savām plūcējām.
LD 791,1*

*Ne tādēļ projām iešu,
Ka seģene padusē;
Lai nes talkas māmuliē
Samedotu alutiņu.
LD 2630S,1*

*Talka liela, talka maza,
Talka mani patērēja:
Es nokavu talkas dēļ
Triju gadu melnu vērsi,
Triju gadu melnu vērsi,
Gada vecu kumeliņu.
LD 19469,2*

Tals, tale – balināšana. – "Lini ir uz tala."; "Lini izklāti talā."; "Izlikt veju uz tala." (Mīlenbahs, IV, 128); "Stāvot vēl kādu nedēļu uz tala, /lini/ varēja sākt šķiedrāties." (Leimane, 1990, 36). Darb.v. 'talāt, talēt, talināt' – balināt, balēt. – "Audeklus liek uz tala (pļavas, noras) talāt, balināt." (Mīlenbahs, IV, 128); "Linus talina divi nedēļas." (Mīlenbahs, IV, 127); "Vietumis pļavās blakus pirmā mērkuma līnīem talējās otrs mērcējums." (Leimane, 1990, 36)

Tamze, tamza – “rupjāks apaudums tiklam; dzija tikla apaudumam” (Milenbahs, IV, 129). – “Abās linuma malās tiek austas no rupjākām kaņepju dzijām 5–7 kārtas tamzu acu.” (DL, 1892, 107); “Manā bērniņā no resnāka vai tievāka tamzas diega darināja zušu āķu pavadas.” (Kultūras Diena, 2007, Nr.22, 16).

Sludinājums: “Vadus, luošus, vimbukšus, tamzes apgādā agents A.Glāznieks Rīgā.” (RLB ZK, 1914, 58)

Tarāt, tārāt, tarot (taruot) – vilkt nozvejotās zivis no tikla ārā; ķidāt, tīrīt zivju iekšas. – “No jūras pārnākušie zvejnieki, reņģes tārādami, ar izbriņu noraudzījušies, ka no ziemeļu vakara puses laiva ar pilnām zēģelēm skrej uz viņu sedumu.” (Štūlis, 1937, 80); “Nadzīgi ķeries pie reņģu tarāšanas un liec tās žāvēt.” (Veldre, 1939, 155)

25499. Ja, reņģes tarājot, viņas pikst, tad citas vēl jūrā. (LTT)

Tarba – kule, maisiņš; zirgam kaklā karams auzu mais. – “Nu, vai tev viss ir? Tarbiņa? Stiba? Aizdaru ieliki?” (Brigadere, 137); “Pašreiz tukša mana mantu tarba.” (Valdis, 1926, 68); “Vīri apstādināja zirgus un uzmauca tiem galvās tarbiņas.” (Brigadere, 10). Vārds aizgūts no kr.val. ‘torba’, kur savukārt ienācis no turku val. ‘torba’ – maisiņš (Karulis, II, 375–376).

Tāriņi – režģi, ko izmanto zivju zvejā. – “Paliem sākoties, zivju skrejas laikā, vārtu rāmjos iestiprinās āmi, bet ar tāriņiem nožogos upes abas puses no vārtiem līdz krastam.” (Jākobsons, 303). Aizgūvums no lībiešu val. (Milenbahs, IV, 149).

Tārpa – spēks. – “Kā to izlabot un izlāpīt, celt jaunu nav tārpas.” (Janševskis, 1983, I, 9); “Tur maz tārpes.”; “Tev nav tārpa.” (Magazin, IV, 164); “Tik daudz mums nebūs tārpas arī par abām kopā.” (Janševskis, IV, 267); “Vecam cilvēkam tāpat kā mazam bērnam maz tārpas (maza tārpa).” (Milenbahs, IV, 149); “Tagad gribu tavu tārpu (spēju, spēku) izmēģināt.” (LTTP, III, 129)

Tautasdziesmu kamoli, dziesmu kamoli – tautasdziesmās tiek minēta dziesmu tīšana kamolā. Vai tā ir tikai metafora, vai pamatā konkrēta maģiski-mnēmotiska darbība, nav droši pasakāms. Var pieņemt, ka, dziesmu dziedot, paralēli tika veikta dzijas tīšana kamolā, kas palīdzēja tekstam labāk paturēt atmiņā. Dziesmu kamoliem ir zināma līdzība ar mezglu siešanu (sk. Mezgls).

*Es satīnu savas dziesmas
Baltā diega kamoli [kamolā];
Kad aizgāju tautiņās,
Pa vienai ritināju.
LD 27,1*

*Pie māmiņas dzīvodama,
Dziesmas tīnu kamolā;
Ja būs barga tautu māte,
Dziesmiņās remdēšos.
Tdz 35823*

*Es nedevu nevienami
Savu dziesmu sarežģīt:
Kuru dziesmu nodziedāju,
To satīnu kamolā.
LD 899*

*Tautiņās iziedama,
Dziesmas tīnu kamolāje;
Dievs to zina, ka bērniņi
Vaļā viņas šķetinās.
Tdz 216*

Telka – raksturs, izskats, paskats; veidols. – “Tie abi vienā telkā.” (DL, 1892, 177); “Viņam tīri miroņu telka.” (Ulmanis, 305); “Ģīmji nobālst, pie kam dažī dabū iezālganu telku.” (Milenbahs, IV, 160)

Tēmēt, tāmēt – uzmanīgi skatīties, vērot; noprast, sajust. – “Pēc katra savādāka atgadījuma, pēc katra savādāka priekšmeta latvietis kaut ko tēmēja.” (LTT 11989);

"Notāmē nu, kāds būs ritu laiks." (DL, 1892, 161); "Es tā tāmēju, ka rit būs lie-
tus." (RLB ZK, 1914, 83); "It kā virzienu tēdēdams, viņš spītīgi piemiedza acis."
(Leimane, 1946, 92); "Vai tu tāmij, kur ceļš?" (Brencis, 140); "Es uzpipēju un
tāmēju, ka mēs ar bērīti esam nostaigājuši labus četrus kilometrus." (Jākobsons,
223); "Apsveri lietu krietni, gan jau iztēmēsi, kur iemesls paslēpies." (Lerhis-Puš-
kaitis, 1903, 227)

Tencināt, tenkt – 1) pateikties; slavēt, daudzīnāt. – "Tencinu simtureiz, godīgs tēva-
dēls." (Janševskis, 1981, I, 136); "Patencini jo silti no mums." (Janševskis, Laimas
bērns, 103); "Beidzis ēst otru rīcienu maizes, viņš patencināja skuķei par gardo
mielastu." (Janševskis, 1981, I, 32); "Dēls patencina par tik labu padomu un uzkāpj
zelta ābelē." (LTTP, III, 143); 2) plāpāt, no kā arī 'tenkot'; 3) izdarīt, izturēt. –
"Dievs zin', kā viņš to varēs iztenkt." (Langijs, 308). Lietv. 'tencināšana, tenkas, pa-
tenkas' – 1) pateikšanās, paldies teikšana. – "Gan maģ' patenkas viņš nopelnī."
(Langijs, 309); 2) aprunāšana, plāpas. – "Cik ļaudis dažreiz neprātīgi ar savām ap-
runāšanas tenkām." (Janševskis, 1994, I, 347)

*Visi ļaudis to vien teica:
Tais mājās čakli puiši!
Nu atnācu, nu redzēju
Tencinātus tēva dēlus:
Divas stundas kājas āva,
Trešo jūdza kumeliņu.
LD 9335,13*

Tērga – "murdas sakustēšanās, zivīm ielienot". – "Kad rauga murdas un jūt, ka pašlaik
zivis ir iekšā, tad saka: tērga jau ir." (Milenbahs, IV, 173)

Tērka – zvejniecībā neliela boja, ko sēja pie t.s. laižamā tīkla. – "Laižamiem tīkliem
katrā galā 8–10 asu gara aukla ar mazu bojiņu, kuru sauc par tērku. Tērka taisīta vai
nu no koka, vai korķa – pudeles veidā." (DL, 1892, 107)

Tērpums – no krūmiem iztīrīta meža pļava. – "Tērpuma pļava." (Milenbahs, IV, 175)

Tesele, tēsele – iegarens cirvis; kaplis. – "/Lidumu lišanā/ celmus parasti atstāj zemē,
bet mazāko koku un krūmu saknes izkaplē ar tēseli jeb kapli, kura asmens piestip-
rināts šķērsus pret spalū." (Ligers, 2)

Test, tēst – lidzināt, apdarināt (baļķus, kārtis, mietus) ar cirvi, ar tesli.

4694. Cirvja kāts jācērt vecā mēnesī; kā cirtīsi jaunā, lāga nebūs. To es ar reiz izprovēju.
Nocirtu vienu cirvja kātu jaunā mēnesī, notēsu un uzliku uz krāsns augšas, lai kalst. Otru
nocirtu vecā mēnesī, tāpat notēsu un uzliku uz krāsns augšas. Pēc laba laika abus apskatī-
ju. To kātu, ko jaunā mēnesī cirtu, to bija ķirmji sagrauzuši, un tas nekam nederēja, bet
tas, ko vecā mēnesī cirtu, tas man ilgi nokaļpoja. (LTT)

Tēviņš, tēvītis – 1) laivas, kuģīša purns, priekšgals. – "Tēviņš ir kā ķīlis, bet nav ķīlis
[..], nu, tāda plakana dzelzs, kas iet pa apakšu visam kuģim. Nu, kā asaka zivij."
(Pāvuls, 12); "Ilgi viņam nācies izstaigāt mežu mežus līdz viņš atradis piemērotus
ozolus tēviņiem (laivu galiem)." (Gūtmanis, 56); 2) nosaukums vienai no divām
augšā saslīetām jumta spārēm.

Vienai spārei – "tēviņam" izveidoja "mēli", bet otrai – "mātītei" – "ausi", tās satapoja un
nolidzināja. (Kundziņš, 1974, 277)

Ticēt, ticēties – 1) būt dievbijīgam; 2) būt piemērotam, derīgam, derēt; 3) paļauties uz kaut ko. – “Uz viņu ticos.” (Ulmanis, 308). Pamatā darb.v. ‘tikl’ ar senāko nozīmi būt piemērotam, derēt (Karulis, II, 396). Sk. arī Ticīgs.

*Neticēju māmuliņu
Sūru dienu redzējušu;
Nu es ticu māmuliņu,
Nu es pate ieraudzīju.*
LD 1227

*Tici Dievu, līgaviņa,
Ej ozola baznīcā;
Visi ļaudis tevi teica
Bez Dieviņa dzīvojt.*
LD 30413

*Tici mani, līgaviņ,
Ceļā nakts negulēšu;
Taisi vietu, gaidi mani,
Ber auziņas kumeļam!*
LD 26799

*Ticiet, brāļi, neticiet,
Es izmiju līgaviņu;
Simtu ņēmu zelta naudas,
Vēl skaistāku līgaviņu.*
LD 27242

Ticīgs – 1) dievbijīgs, reliģiozs. – “Dievaticīgs.” (Ulmanis, 308); 2) centīgs, krietns, uzcītīgs; ātrs, veicīgs. – “Viņi strādā ticīgi.” (DL, 1893, 150); 3) ticīgs, ticams – piemērots, derīgs, uzticams, tāds, uz ko var paļauties. – “Ticīgs zirgs.” (Ulmanis, 308); “Man, baļķus tēšot, bieži gadās ieknābt kājā, jo viena roka nav ticama.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 679). Lietv. ‘ticība’ – 1) dievbijība, pilnīga paļaušanās uz kādu. – “Elku ticība.” (Ulmanis, 308); 2) piemērotība, derīgums; 3) paraša, daba, raksturs. – “Tam zirgam pa laikam tāda ticība.” (Ulmanis, 308). Sk. arī Ticēt.

Par tādu zirgu, kas ir klausīgs, labi velk vezumu, pareizi iet arklā un kam nav apstāju un citu untumu, cienī taču teikt: tam zirgam ir ticība. (Janševskis, 1981, II, 397)

Ticināt – taupīt, skopoties. – “Saimniece ticinās ar pavalgu uz to knapakko.” (RLB ZK, 1914, 58); “Skopulis ar tiem taukiem ticinājies, knapinājies veselu gadu.” (Mīlenbahs, IV, 180)

Tikāt, tikot (tikuot) – 1) pētīt, aplūkot, skatīt. – “Kavēkļus un vainas [...] labi jāpārtīkā.” (Latviešu ārste, 85); “Pārtikāšana un izprātesšana ir pie ārstības vajagā, ka skādes nenotiek!” (Latviešu ārste, 118); “Tev nevīžo vis pārtikāt, vai tas sērgas sākumā jeb pašā vājības dižumā notiek.” (Latviešu ārste, 125); “Notikājies, kā meitas peldas.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 100); 2) glūnēt, uzglūnēt, gribēt. – “Apdomīgi un ar ziņu viņš glūnēja un tikāja.” (Mīlenbahs, IV, 200); “Kaķis tikāja žurku tiesāt.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 363); “Viņš jau notikojis viņu [...], grib precēt.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 100); 3) tiekties, cerēt, gaidīt. – “Puisis ar meitu ilgi tikājās viens uz otru.” (Mīlenbahs, IV, 200)

Tikls – zvejas rīks.

Tikls austs no smalkas līnu un pat kokvilnas dzijas. Tiklu tā ūdenī iestiprina, ka tas ar straumi peld uz leju vai atkal stāv uz vietas, un zivis, pret straumi iedamas, ieķeras tikla acīs ar savām žaunām [...] Tiklu izmetot, esot jāgaida uz Dieva žēlastību. (DL, 1892, 105)

30721. Jaunos tiklus taisot, likuši tiklu olas (lupatās iešūtus mazus akmentiņus), atrastas pakavu daļas un pakavu naglas. (LTT)

30739. Priekš jaunu tiklu laišanas ūdenī, tas jāizkvēpina ar lidakas zobiem, tad ķersies viņā zivis. (LTT)

*Dievs dedzan' diž' ugiņ'
Vidē jūr' virs akmiņ',
Silde tikl', silde laiv',
Silde pat' irejiņ'.*
LD 30713

*Palīdzat man, māsiņas,
Tiklu mest Daugavā!
Vizēt viz Daugaviņa
Sīkajām raudinām.*
LD 30824

Tilaudas, tilaudi, tillaudas, tilodas (tiluodas), tilandi, tillandi, tilandes – 1) laivas ribas, sauktas arī par tuktiem. – “Ar kājām laivas grīdkokos un tilaudās atspēries.” (Milenbahs, IV, 186); 2) laivas grīda. – “Katrai laivai ir grīda, izņemama un nomazgājama, tilauda.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Iegūtās zivis [...] novieto vai nu laivas priekšgalā, vai pakaļgalā ierīkotā igvātā, vai arī vienkārši paceļ laivas grīdu – tilodas un noliek zem tās.” (Ligers, 1942, 22); 3) sēdekļis laivā. – “Bez tam laivā ietaisīti tilandi – dēļi, uz ko braucējs sēž.” (DL, 1892, 107)

Tilināt, tilēt, tilāt, talēt – būt izklātam, izplestam, izklāt; žūt, likt, lai žūst; balēt, baliņāt; dēdēt. – “Nogaida, līdz naktis pār fjordu pārtilina tumsas tiltu.” (Jansons-Saiva, 66); “Leits ar sauli iztylnoņ kanepis.” (Regīna Bramane, Latgale, 2007); “Rudzi tūrumā nedabūja tilāties.” (Ulmanis, 307); “Izmērcētos linus aizved uz lauku un izplāj tilināties.” (Ligers, 115); “Izstādītas vējos tilinājās linstiebru sauļas.” (Kalniņš, 1977, 35); “Paši /linu/ stiebri bija vai nu jātilina (jāizklāj uz pļavas, lai til), vai arī jāiegremdē linu bedrē (mārkā) un jānosloga.” (Draviņš, 158); “Stiebriņi bija rudens lietū iztilināti maurā un viršos meža malā.” (Vecās māmuļiņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 244); “Vietumis pļāvās blakus pirmā mērķuma līnīem talējās otrš mērķējums.” (Leimane, 1990, 36). Pamatā ide. *(s)tel- izklāt, izplatīt, no kā arī lietv. ‘tilts’ (Karulis, II, 406). Sk. arī Tals.

Pēc mērcēšanas mārkā linu sauļas izplāj laukā cieši pie zemes tā, ka izveidojas apaļa ripa. Kad linu sauļas pažuvušas, izplātās sauļas aiz galvas paceļ uz augšu. To sauc par tilināšanu. Linu sauļas saulē žūst un balo. (Tusnelda Celmiņa, 2007)

Vienalga, vai lini izmērcēti ūdenī vai rasā un lietū, tos pēc tam vajag tilināt – izklāt uz pļavas žāvēties un balināties. Parasti to dara kādā sausā vietā (mārka tuvumā, jo slapjus linus grūti tālu pārvadāt), visbiežāk pļavā, jo tur tie vienādi piekļaujas zemei un līdzīgi balo, tāpat arī uz kāda lauka, piem., rugājiem [...] Linus tilina kādas divi nedēļas, kamēr šķiedras atlec no kauliem. (Ligers, 115–117)

*Ēdait gaļu, panāsnieki,
Kaulus manīm atdodiet,
Ka varēju pavasari
Pieguļā balināt.
LD 19267*

*Vakar lācis maizi cepa
Aiz Renburgas siliņāi;
Jau šodien tilināja
Lielakunga kuliķi.
LD 30525*

Var.: 4. Gar purvmalu tilināt

Timiņš – lēni, pacietīgi veicams darbs. Kaut kas stipri piņķerīgs, kas prasa ilgu laiku. Radn. vārdam ‘timeklis’, darb.v. ‘timināt’ – ļoti smalki vērpēt.

Timpa – sākotnēji “no 1654 Polijas 30 grašu monēta [...], ko lielā vairumā un no ļoti sliktā sudraba kala vispirms monētu meistars Andrejs Timpfs Polijas–Zviedrijas kara vajadzībām” (LKV, XXI, 42887), vēlāk šī monēta vēl zemākā vērtībā un vēl lielākos daudzumos kalta gan Prūsijā, gan Baltkrievijā un Ukrainā (līdz 1709.g.). – “Ņem [...] advokātus palīgā, lai šie par labām timpām tev palīdz taisnību notvert.” (Apsīšu Jēkabs, 130); “Tēvs [...] deva trīs pimberus un vienu timpu naudas.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 647); “Man nav timpu.”; “Skaiti timpas!” (Milenbahs, IV, 191); “Acis kā timpas.” (LTMSP, 438)

*Bez marijām un madaļām,
Bez katrinām un annām,
Bez mildām un bez minnām
Tur bij viens pimberis,
Bij diķis un bij timpa,
Un petaks viens turklāt.
(Ojārs Jēgens “Balāde par numizmātu”)*

Tina, tineklis, tina, tiņa – tikla veids – tikls ar smalkām acīm. – “Tikko atliek svabads laika britiņš, sāk mežgīt tinu.” (Kuzāne, 58); “Vispārigais nosaukums ir tikls, bet ir arī tineklis un tina no ‘tit’.” (Bilenšteins, 2007, 345); “Vilēja žebērklus, lāpīja murdus un laboja tiklus un tinas.” (Austriņš, 1963, 8); “Stiepa /upes/ likumos tinas.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 279)

Parasti to apzīmē par liekaču tiklu, bet tas sastopams arī ar citiem nosaukumiem – balte-ne, baltenitis, baltenīte, tina, metenis, smalkais tikls, ceru tikls, lašu tikls, vimbenis, bre-senis. (Ligers, 1942, 44)

Tina ir tikls ar smalkām acīm, kam pa virsu iet lielākas acis no rupjākiem diegiem. Tinu ielaiž straumē. Pret strauimi ejošās zivis sapinas tinas acīs [...] Tinā sapinas tikai pietiekoši lielas zivis, mazās iet caur. (Latvju raksti, II, Krustpils, 96)

Tīne, tina, tīnis – apaļš, mucveidīgs koka trauks, visbiežāk ar vāku. Agrāk meitas tīnē glabāja pašu austās, adītās drānas u.c. mantas nākamajai precētas sievas dzīvei. Citkārt tīnēs saimnieces glabāja miltus, skābēja kāpostus u.tml. – “Pū-ralādēs un tīnēs glabāja ne tikai lina audumus un vadmalas baķus, bet arī kreklu izrotātās daļas – apkakles, aproces un uzplečus.” (Jansone, 2007, 19); “Senāk pūru glabāja un arī veda uz brūtgāna māju tīnēs vai pūra lādēs.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 119); “Tīnītes bijušas nelielākas, parasti ar iedezinātām puķītēm gar malu.” (Vīksne, 94); “Tīnēm bija vāki, un tās varēja noslēgt ar piekaramo atslēgu.” (Vaivods, 7); “No dēlišiem (galdiņiem) gatavotā tīne ir vācu vārds, un tas rāda, ka šo amata prasmi latvietis iemācījies no vāciešiem, bet jau ļoti senos laikos.” (Bilenšteins, 2007, 22); “Kaktā stāvēja tīne jeb tīnis, kur glabājās drēbes.” (Bičole, 108); “Divi tīneles un lādele, kas ores krautēs ie-krautas, ir laikam meitu manta?” (Janševskis, 1994, II, 27); “Miltu tīnes cilā saimnieces.” (Rozītis, 125)

*Maksājiet, maksājiet,
Sveši ļaudis, tīnes naudu!
Gana mūsu meitas tēvs
Meitas dēji pūļējies.
LD 16652*

*Diezgan biju es bagāta,
Kaļ man' veda tautiņās:
Divas tīnes labu drēbju,
Treša labu lupatiņu.
LD 16696*

Tiņģība – paradums, ieraža. – “Tāds bija Laimes likums, tāda bija toreizējā dzīves dabiskā iekārta un iecienīta tiņģība.” (Janševskis, 1981, II, 314); “Noskatījušies šo tiņģību no saviem kungiem.” (Janševskis, 1981, II, 202)

Tiptene, tiptes lakats – galvas lakats; drāna. – “Tiptes lakatus sēja galvā, tie bija lieli, krāsaini, spilgti raibi, stingra auduma [...] goda lakati.” (Jansone, 2003, 68); “Pama-nija vecajā tiptenē mazu caurumiņu.” (Birznieks-Upītis, 1949, 280)

Tipulis – “vienīgi no koka gabaliem taisīts biezs vāgu ritenis bez dzelzs”. (RLB ZK, 1914, 83)

Tīrums – lauksaimniecībā apstrādājamais lauks. – “Par tīrumu sauc zemi, ko lieto pastāvīgi.” (Dunsdorfs, 1956, 56); “Ar vārdu ‘tīrums’ apzīmēja jau ilgi apstrādātu lauku, un tāpēc tas ir tīrs no koku saknēm.” (Bilenšteins, 2007, 195). Vārds ir tās pašas cilmes kā ‘tīrs’, ‘atvasināts no bijuša verba *tirt – berzt – notīrīt (piem., no krūmiem)” (Karulis, II, 413).

30749. Senāk visus tīrumus iedalīja tikai trijos laukos, vēlāk sešos. (LTT)

11563. Daudz mānticīgi ļaudis Vidzemē un Kurzemē iesprauž Jāņos vasarāja tīrumos kuplus zarus, jo bagātus augļus gaidīdami. /K.Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

11720. Tīrumus pret raganām un burvjiem nosargā, tos apspraužot ar pilādžu meijām. (LTT)

30754. Tīrumā atstāja vienu labības kūli, lai laime nezustu. (LTT)

2613. Ja bērns ilgi nerunājot, tad jāaizved uz tīrumu un pāri galvai jāsej labība. (LTT)

Kur jāijiet, bandenieki,

Zīda pušķi ceļu slauka?

– Lielajā tīrumā

Rudzu miežu raudzīties,

Kā stāv rudzi, kā stāv mieži,

Kā stāv mēļa linu druva.

LD 28026

Nem, Jāniti, melnu zirgu,

Apjāj savus tīrumiņus,

Lai burišis nenobūra,

Lai skauģītis nenoskauda.

LD 32485

Es redzēju no tālienes

Ezeriņu ligojot;

Tas nebija ezeriņš,

Tas bij tautu tīrumiņš.

LD 27985

Līgo rudzu tīrumiņš

Deviņiem telejiem;

Muns brālītis klēti cirta

Deviņiem apcirkņiem.

LD 28037

Titavas – rīks dzijas vai diegu pārtišānai. – “Speciāli rīki metu jeb velku un audu pavedienu satīšanai gabalos vai iztīšanai no tiem bija titavas.” (Alsupe, 2008, 53); “Aužamo dziju no spoles netina kamolos, bet ienesa titavas un uztina uz tām.” (Balandnieki, 198); “Tītaviņas ar tikko uzlikto dzijas gabalu un ratiņš stāvēja mierā.” (Upīts, 1987, 45); “Atrežģī dziju un uztin to atpakaļ uz tītāvām.” (Brigadere, 106); “Viņš grozījās kā titavas gan uz vienu, gan uz otru pusi.” (Apsīšu Jēkabs, 131)

Titavas [...] bija divējādas. Vienas kā riteņa spieķi, kur katrā spieķī vairāki caurumi – tapai. Uz tapām diegus uztina vai arī no tām notina. Ja diegs no ratiņa spoles jānotin “motkā”⁵⁷, tad titavas uzmauca uz tītavu kājas – sānu tapas. Titavas griezās vertikālā plāksnē. Ar vienu roku titavas grieza, ar otru vadīja diegu, kas tinās uz tītavu tapām. Ja no motkas diegs jānotin kamolā, titavas uzmauca uz tapas kājas galā. Tagad titavas griezās horizontāli. Motku uzmauca uz tapām, ņēma diega galu un tina kamolā. Titavas, diegu risinādamas, pašas griezās. Otrs tītavu veids – skalu cilindrs, uz pamatu mazliet platāks, lai motka neslidētu zemē. Tas griezās uz garas ass, vertikālā stāvoklī. (Vaivods, 42–43)

30756. Ja sapinīs redz titavas, tad būs ugunsgreks. (LTT)

Tole, tolis (tuole, tuolis) – 1) cepure bez naga; 2) “tolis – trauks bez osām, kur agrāk ēdienu lēja” (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 617). – “Ēda no koka toļiem un bļodām ar koka karotēm.” (Latvijas Saule, 1931, Nr.97–99, 1085); 3) govslōps, arī cits dzīvnieks bez ragiem. – “Pie jaunas govš novērtēšanas svarīgākais ir nevis tas, vai tā tole vai raģe, jo, ja tā būs aplam badainīga, tad tai vai nu ragus nozāģēs, jeb tā pate tos nolauzīs, bet svarīgākais gan tas, vai tā ir laba pienīdze.” (Janševskis, III, 71–72); “Tolītes [...] ir tādas pašas slaucamas gosniņas, tikai bez ragiem.” (Birznieks-Upīts, 1949, 329); “Ieraudzīja rudzu laukā – mežmalē ganāmiņas veselu baru stirnu – gan lielas, gan mazas, gan ar ragiem, gan toles.” (Janševskis, 1981, II, 311); “Raģenes un toles nepacietīgām, muļķīgām acīm raudzījās ārā.” (Veselis, 1991, 163). Īp.v. ‘tols, tolīskis, tolēts’ (tuols, tuolīskis, tuolēts) – 1) apaļš. – “Arī astes gals tam tols.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 709); “Skuķenes savus lakatiņus sien tolīski.” (Jākobsons, 275); 2) bez ragiem. – “Un tolā dūmaļa ar abām telēm – arī tās būs izdzītas.” (Upīts, 1987, 524); “Jānis atliecas un pakasa /govij/ tolo pieri.” (Upīts, 1947, 14). Pamatā ide. *tēu-: tū- tūkt. – “Nozīmes ‘(uz)tūkums’ pārnēsumu uz bezragu dzīvnieku varēja ietekmēt arī puni ragu vietās.” (Karulis, II, 417)

⁵⁷ Motka, motks – dzijas vai diegu šķetere.

Tolītis, tolis, tolenis (tuolītis, tuolis, tuolenis) – 1) apaļš koka trauks piena, skābputras u.c. šķidrumu uzglabāšanai. – “Koka piena toliši.”; “Skābputras tolis.” (Milenbahs, IV, 285); “Uz piena tolenīšiem uzliek liepu lapas.” (DL, 1894, 69); “No apgrozības izgājuši piena toliši un ķērnītes.” (Melnalksnis, 48); 2) dzeramais trauks. – “Alu dzēra no toļiem, koka stopos iesmeļot.” (Milenbahs, IV, 285)

Toveris (tuoveris) – koka trauks ar diviem gredzenveida rokturiem, caur kuriem varēja izbāzt kārti nešanai divatā; liela koka baļļa. – “Toveri un toveriši bija pazemi, uz augšu plātāki koka trauki ar divām osām (pagarinātiem pretējās puses dēļiņiem).” (Viese, 26); “Toveri ūdens turēšanai istabā, mazāki skābputrai, vidēji cukēdienam.” (Bičole, 108); “Arī govju kūti tāpat kā zirgu stalli tika turēta liela ūdens baļļa (toveris), kur sanesa un salēja akas ūdeni.” (Draviņš, 131); “Vakarā silēs un toveri jāpielej lopu dzirdināšanas ūdens.” (Ķuzāne, 24); “Agrāk toveri apsēja ar vecu tādu lupatu, pelnus iebēra, uzlēja karstu ūdeni, tur mērcēja netīros palagus.” (Elza Matisona, Baltkrievija, 2007); “Māte toveri apmērc mazgājamās drēbes.” (Ķuzāne, 24); “Šis dusmās [...] uzlej veselu toveri ūdens uz galvu.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 59); “Brāļi paslēpuši mulķīti apakš tovera.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 684). Aizguvums no vidulejasvācu ‘tover’, kam pamatā ‘two’ – divi (Karulis, II, 418).

19738. Ja meita sēd uz tovera malas, dabū dzērāju vīru. (LTT)

20622. Ap Miķeļiem vajadzēja kādam puscūcam būt nobarotam, ko kāva dažas dienas iepriekš, lai pagūtu desas iztaisīt. Arī kāposti mazāk toveri jau bija ieskabēti, un Miķeļu vakarā zemnieks ieturēja labu maltiti. (LTT)

Trāba – skuju vai cita pagaidu materiāla būda; neliela ēka; mitekļis. – “Šīnī sētā daudz vecas trābas.” (Magazin, IV, 151); “Lai kāda trāba, kad tik galva zem jumta.”; “Meža cirtēji savas skuju būdas nosauc par trābām.” (Milenbahs, IV, 227); “Šī pirtiņa man likās jaukāka no visām trābām, kādas vien biju redzējis.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 224); “Visas trābas te bij kārtīgi saceltas un kārtībā turētas.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 347)

Trakā drāna – īpašs sagšas jeb villaines veids suitu novadā, parasti spilgti sarkandzeltenās krāsās.

Viszīmīgākā no visām ir dzeltensarkanā villaine, kuru sauc par “trako drānu”. Gandrīz vienmēr tā mēdz būt divkārsa: vidū pārlocāmu to sasprauž ar tādu pašu dižsakti kā Kuldigā, bet nekad nevalkā kopā ar kādu citu sagšu, piem., mēleni. “Trakās drānas” krāsu spilgtums ir tik liels, ka vasaras saulē lidzinās ugunij. (Karnups, 1937, 133)

Trēda – stiprums, spēks. – “Apiņiem neir trēda.” (Langijs, 15)

Treiliņš I – zvejas tikla vai laivas, plosta piederums, aukla vai tauva. – “Spārnu galos bija apmēram 300 m garas auklas – treiliņi.” (Ainaži, 101); “Treiliņš – resna virve.” (DL, 1892, 105); “Vada stūrmanis [...], saloka izvilkto treiliņu [...] līdzēnā rituli laivas galā.” (Veldre, 1939, 167); “Palienējuse no citas saimes trīs vai četrus gabalus treiliņus, ko pagarināt savus vadus.” (Zvejnieku Vēstnesis, 1930, Nr.1, 6); “Izmeta /ūdeni/ treiliņus (vada striķus) un vada apakšējās auklas.” (Sams, 1932, 82); “Ja gadījās ceļa vējš, tad lietoja zēģeles, bet pretējā gadījumā laivas vilka gar upmalu ar treiliņu, t.i., smalku, stipru virvi.” (Štūlis, 1937, 109)

Laivas vidū atrodas buras sols, piestiprināts ar divām kabītēm pie laivas malas. Šīnī solā iesprauž buru, kura pagatavota no buru audekla un iekantēta ar paresnu auklu jeb treiliņu. (DL, 1892, 107)

Lai plostnieki baudītu naktsmieru, ņem tauvu – treiliņu (aizguvums no lejasvācu ‘treil’,

holandiešu 'treysten' vilkt kuģi ar tauvu) [..], kam galā ir piesiets spīļarklam līdzīgs enkurs [..], kas kopā sasietos plostus, kustībai vēl labu gabalu turpinoties, pievirza pie upes krasta. (Bilenšteins, 2007, 328)

Treiliņš II, treilenis, treilis – ratu sastāvdaļa, viduskoks. – “Treiliņi ir liki izauguši koki, zem kuru izliekuma priekšējie riteņi var brīvi, tiem nepieskaroties, pagriezties, kad ratiem jāmaina braukšanas virziens.” (Bilenšteins, 2007, 263); “Abas /ratu/ virsasis savieno treiliņš jeb treilenis, Ulmanis to nosauc arī citādi: stūre jeb stūris.” (Bilenšteins, 2007, 267)

Treinis I, sk. Treiliņš II.

Treinis II – agrāku laiku mērvienība, kas atbilda vienai ceturtajai vai vienai trešajai daļai no ass. – “Sevišķa vēriba jāgriež uz tiem mēriem, kuri atšķiras no vispār pieņemtiem, piem., dvālekts [..], treinis.” (DL, 1893, 107); “Ceturksni malkas pirkt mums par maz, pusass par daudz, tāpēc pirsim treini.”; “Nopirku treini siļķu.” (Mīlenbahs, IV, 228)

Treipūzis – siltumnīca. – “Pāp, vai treipūzī sliekas var dabūt?” (Valdis, 36). Vārds aizgūts no vācu 'treibhaus'.

Trejdeviņi, trīsdeviņi – latviešu tradicionālajos priekšstatos maģisks skaitlis, kas nozīmē skaitļa trīs vai deviņi trīskāršojumu saskaitot vai reizinot: a) $3+3+3$; b) $3\times 3\times 3$; c) $9+9+9$; d) $9\times 9\times 9$. Pirmajā gadījumā iegūtā summa (9) apzīmē mītisko telpu tās kopumā un seno deviņdienu nedēļu. Otrajā un trešajā gadījumā iegūtā summa (27) apzīmē mēnesi, mēness ciklu. Ceturtajā gadījumā iegūtā summa ($729+1=730$) apzīmē viena gada dienu un nakšu skaitu ($365+365$), kur '1' ir viena liekā diena gadā. Senatnē atsevišķi skaitītas dienas un naktis (t.i., vienu gadu veido 364 dienas un 365 naktis). Iespējams, ka 'trejdeviņi' varēja būt arī kā '3+9', kas tādā gadījumā norādīja uz mēnešu skaitu gadā. 'Trejdeviņi' latviešu folklorā izmantots kā aizsargskaitlis pret slimībām, kaitēšanu, arī nākotnes paredzēšanā, bet līdzīgi skaitlim deviņi arī auglības, vairuma, labuma sekmēšanā. Sk. arī Debele; Deviņdesmit deviņi; Deviņi.

3133. Kad bārns nūsabeidis, tad vajag salasīt trejdeviņu kristiņu (kur ir sakrituši kristā cysas voi kaidi kūciņi) un ar tīm apkyupynot bārnu. (LTT)

6917. Vajaga dabūt kādu sējēju, kas mezglus sien, vienalga, vīrieti vai sievieti, tikai vai pirmo, vai pēdējo dzimušu. Tam jāņem /sarkans/ dzīpars un jāsien ap slimo locekli trejdeviņos mezglus. Tam, kam dzerkste, kad sien, jāprasa: “Ko tur sien?” Sējējam jāatbild: “Džerksti sienu.” Kuram sien, jāsaka: “Sien, sien, kamēr sasien!” Un tā uz katra mezglā jāprasa, kamēr trīs deviņi mezglī sasieti. Tad trīs reizes jānosplaujas un jāsaka: “Trīs dienas vesels, trīs nevesels!” Un ikkatru vakaru viens mezglis jāraisa vajā. (LTT)

14128. Lai nodzitu kārpas, tās jāsabada ar liepas zaru, kam iegriezti trejdeviņi robi. Tad šis zars jāaizsviēz pār kreiso plecu. (LTT)

11772. Jāpa naktī jāiet pīt no trejdeviņām puķītēm vaiņags, jāiet dārzā un jāsviēz ābelē. Ja vaiņags paliek kokā, tad to gadu precas, ja izkrit, tad jāpaliek vecmeitās. (LTT)

20916. Liķa nesamās bēres taisīja lieliem cilvēkiem un lubu gabaliem, bērniem no bieziem skaliem. Tam nolūkam lika trīs kokus gareniski un otrs trīs viņiem krustām pāri, un krustos sasēja kokus stipri ar šnorēm, bet atkal tā, ka šnores gāja krusteniski viena pār otru. Tā tad koka krusti kopā ar šnoru krustiems virs- un apakšpusē deva pavisam trejdeviņus krustus. (LTT)

26199. Guļot pagalvīnī jāieliek sērmaukšļa zars ar trejdeviņiem krustiems, lai nelabi sapņi nerādās. (LTT)

Vizma negribēja sesties kamanās, grozījās uz slidām kā trejdeviņš, uzspieda uz matiem adīto cepurīti, saliecās un traucās pret vēju pa caurspidīgo gali. (Veselis, 1966, 111)

Trīsdeviņas valstis jāja

Jānīts Jāņu vakarā

Jāņa bērņus aplūkot,

Vai tiem ēsti, vai tiem dzerti,

Vai tiem ēsti, vai tiem dzerti

Jāņa dienas vakarā.

LD 32937,2

Labvakar, Jāņa māte,

Vai gaidīji Jāņa bērņus?

Jāņa bērņi atnesuši

Trejdeviņas Jāņa zāles.

LD 32683

Līdzat, meitas, man dziedāt,

Es ievēšu puķītēs;

Viena puķe, trīs lapiņas,

Trejdeviņi ziedi zied.

LD 32387

Trejdeviņi nu nogāja

Akmeņam sirdi kalt,

Ar cirīti, ar kaplīti,

Ar gudro padomiņu.

Tdz 55154

Trejdieninieki – muižas kalpi. – “Tēvs stāstīja, ka vecajās ēkās [...] viņa jaunajās dienās dzīvojuši trejdieninieki – muižas kalpi, kas trīs dienas strādājuši muižā, pārējā laikā apkopuši viņiem par algu ierādītos laukus.” (Veselis, 1956, 255)

Trejejs – trīskārtīgs; trejāds. – “Nu bij kāzas trejējas.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 14). Sk. arī Trīs.

Trešie gaiļi – saullēkta brīdis. – “Laikam bij jau trešie gaiļi.” (Janševskis, Laimes bērns, 60); “Līdz trešajiem gaiļiem rijai jābūt izkultai un pieserstai no jauna.” (Torreiz Sēlijā, 96); “Svētku sestdienā ap trešajiem gaiļiem, aizjūguši gaitīgo Lauci [...], devās ceļā.” (Leimane, 1946, 72); “Apmēram ap trešajiem gaiļiem putenis pierima.” (Pelēcis, 149); “Tā ap trešo gaiļu laiku svešiniece piecēlās.” (Pelēcis, 1993, 109); “Tik pateicoties savām stiprām rokām un trešiem gaiļiem tu izglābies.” (Janševskis, Laimes bērns, 60)

Treši gaiļi biži (sevišķi eisokājās naktīs) saplyust ar reita blōzmi, kura arvinu pisajam gaišumā un saplyust ar saules lāktu, ivodū jaunu dinu. (Briška, 201)

Ja tā padomā, gaiļu dziesmas laiks ir vēl izdevīgāks par pulksteņa laiku. Pēdējais ceļ augšā stundās un pat pusstundās, bet gailis – trīsreiz naktī. Vienos, trijos un piecos. Gailim tā modināšanas rekte nekad nesamaitājas. (Pelēcis, 296)

Trijdeksnis I, trīdeksnis, trīdeksnis, trīdeksnis, trīdeksnis, trīzdeksnis, strīzdeklis – takts sitamais instruments. – “Pie apdziedāšanas kāzās un svētkos lieto ‘pušķi’ (citur ‘eglīte’, ‘trijdeksnis’), ar ko sit takti.” (Austrums, 1891, I, 484); “Trīdeksnis bijis skārda, un barvede talkās ar to uz galda situsi.” (Milenbahs, IV, 240); “Abām rokās bija milzīgi trīdeksņi, apmēram tādi kā garkātes slotas.” (Janševskis, 1981, II, 229); “Tautiskā uzvalkā ar sudraba trīdeksni, metāla karuļiem apliktu isu nūjiņu, sita, ka noskanēja vien.” (Veselis, 1956, 200)

Pēc etnogrāfu atzinuma trīdeksnim ir pamatā vārds ‘trīdēt’, ‘strīdēties’, kas varētu būt saistīts ar apdziedāšanu vai dziesmu karu. Eglītei un trīdeksnim senos ticējumos bijusi sevišķa nozīme, jo saskaņā ar tiem kokos mīt sevišķs, cilvēka dzīvību sargājošs spēks. (Slavtere, 12)

Sit, bāba, baubeņus

Ar bērņa kājām,

Kam vīrs nepirka

Sudraba trijdeksni!

LD 21056

Trijdeksnis II, trīdeksnis – trijzaru dakša siena vai labības kraušanai. (Milenbahs, IV, 240)

Trikšīnāties – taupīgi lietot; skopoties. – “Trikšīnājās un spiedās cauri, kā kurš varēja.” (Janševskis, II, 13); “Trikšīnājos, cik varēdama [...], domāju, iztrikšīnāšos varbūt līdz ziemassvētkiem.” (Janševskis, 1981, II, 216)

Trinīte, trinata, trinītis, trinīts, trijnīts, trinišs – “pusvadmalā, kas austa trim nītim, biežāki par vienkāršo un ar lielākām cilpām” (Mīlenbahs, IV, 237); arī linu audums, kas austs trim nītim; no šāda auduma uzšūta drāna. – “Trīs nītis dod Latvijā ļoti parasto trinīti.” (LKV, I, 1143); “Pār svārkiem vai kažoku arvien bija pārvilkti trinīši, balts linu vai pakulu audekla mētelis.” (Pumpurs, Raksti, II, 156)

*Ai trinīta lindraciņ,
Rīt es tevi dedzināšu:
Kurš puisītis mani grib,
Negrīb manu lindraciņu.
LD 5574*

*Gaidi, māte, gaididama,
Šodien veda vedekliņu,
Šodien veda vedekliņu
Trinītā paldziņā.
Vai māmiņa ņemācēja
Dujū nišu audekliņ?
LD 18485*

*Māku, māku, ko es māku,
Vēl es visu nemācēju:
Vēl nemāku raibu cimdu,
Ne trinīta audekliņa.
LD 6659*

*Ko, tautieti, darīsim,
Abi jauni sagājuši?
Tu nemāki silksi pīt,
Es trinīšu audekliņu.
LD 22621*

Trīs – latviešu tradicionālajā apziņā cilvēkam labs, noderīgs, palīdzīgs ir tas, kas ir skaitā pa trīs. – “Ieeji un cērti ar zobinu trīs reizes, tad čūska būs beigta.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 530); “Trīsreiz uzspļaudīja dabūtai naudai, tad noglabāja to [...] makā pašā dibenā.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 54). Mītiskajā apziņā ‘trīs’ saistījās ar attīstības un dzīvības turpināšanas iespēju (pagātne, tagadne, nākotne), kāpēc brīnumpasākās “muļķītim” (tas, kas vēl nav pieaudzis, bet par tādu grasās kļūt, veicot nopietnus pārbaudījumus) vienmēr ir trīs ceļa iespējas, trīs pārdabiskie pretinieki, trīs pārdabiskie palīgi. Dāvināt trīs lietas (plašāk – nepārskaitļa) nozīmēja vēlēt labas nākotnes iespējas. Dāvināt vai dot divas (plašāk pārskaitļa) lietas nozīmēja pasvītrot kāda cikla noslēgumu, pielikt kaut kam punktu. Varbūt tāpēc joprojām Latvijā dzīvajiem dāvina nepārskaitļa ziedus, mirušajiem uz kapiem nes pārskaitļa ziedus.

15110. Bērnu krustījot, pieliek tam klāt trīs lietas: kumosu maizes, naudu un Dieva vārdu, vecas dziesmu grāmatas lapu, lai bērns dzīvē būtu pārticis un gudrs. (LTT)

30702. Pār jaunu tiltu pirmo reiz ejot, vajaga iedomāties trīs lietas, tad tās piepildīsies. (LTT)

32739. Ja pirmo reizi gadā ēd jaunrudzu maizi, tad var vēlēt trīs lietas, tikai nav brīv nevienam līdz nākamam gadam to teikt. (LTT)

33553. Nav jāzog trīs lietas: 1) nauda, jo tā iet pa cilvēku rokām, 2) vilna, jo aug caur asinīm, 3) sāls, jo nāk pa ūdeni. (LTT)

Lai liķa mazgātājam nenotiktu nekas ļauns, kāda nelaiķa tuveniece paņēma sarkanu dziparu, tajā ar trim mezgliem iesēja kapara naudu un pret sauli trīs reizes apņēma mazgātājam apkārt, tad dziparu ar naudu ielika [...] zārkā. (Latvijas Saule, 1929, Nr.77/78, 853)

Tilta galā nelielam stabiņam piestiprināts galdiņš, kur vācu un latviešu valodā izlikts uzraksts: “Uz tilta aizliegts ātri braukt, pīpēt un uz vaļņiem kāpt.” Kādas sekas tilta veselībai varētu celties no abām pirmajām padarīšanām – nenākas grūti izdibināt; tikai ar trešo nevaram tikt līgā skaidrībā, un mums tā vien liekas, it kā uzraksta sacerētājs piespraudis šo aizliegumu, lai iznāktu, kā aizvien parasts, trīs labas lietas vienā cirtienā, jo – cik vērīgi arī neapskatām tiltu no visām pusēm – vaļņu tam itin nekādu nav. (Valdis, Kurzemē, 54)

Trīspadsmīt – latviešu klasiskajā skaitļu simboliskā neiētīpst, ienācis ikdienas apziņā jaunlaikos saistībā ar tautas kristietības priekšstatiem kā Jūdas Iskariota skaitlis, apzīmējot neveiksmi, nelaimi vai saistību ar sātānisko (laikam no tā, ka tieši Apokalīpses 13.nodaļā parādās Antikrists un nezvērs).

30850. Skaitlis trīspadsmīt ir velna ducis, tas ir nelaimīgs skaitlis. (LTT)

30852. Trīspadsmītajā mēnešdienā nevajag iesākt nekādu jaunu darbu, jo tas velna ducis. (LTT)

30855. Ja kādās svinībās ir 13 viesi, tad trīspadsmītajam (13. ir tas, kurš beidzamais atnāk) šai gadā būs jāmirst. (LTT)

30853. Ja pie skaitīšanas pēdējais skaitlis ir 13, tad nebūs labi. (LTT)

Es saskaitīju visus mājas iedzīvotājus, un iznāca tāpat trīspadsmīt galvu kā pērnajā gadā. Tātad arī Liepiņas bij liela sēta. Liela un skaista sēta. (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 354)

Trizulis, strizulis, strizdulis – siena vai labības dakšas; šķēps; iesms. – “Tur bija aizlūzuši izkapšu kāti, trizuļi, salmu vīstiņi un nodilušas ecēšas.” (Leimane, 1990, 39); “Aiziet uz riju – tur neiet labāki: dakšas, trizuļi, kretuļi, spriguļi lec no viena kakta otrā, saukdami: “Kur tu – tur es!”” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 41); “Nu Ansiņš nolauza visu bērzu un, zarus kaut cik apdrāzis, paņēma to par strizduli, grūda atkal salmus laukā.” (Rakstu krājums, 1896, 117)

Mežainajos apvidos latvietis meklē piemērotu bērzu, kas vienā vietā sadalās trijos zaros [...] Zaru galus nosmailina, dažviet tiem uzmauc mazas un īsas dzelzs smails. Šā rīka nosaukums saistās ar tā zaru skaitu – trizulis [...] Līdztekus trizulim saka arī trizaris [...] Latviešiem ir siena dakšas arī ar 4 zariem, ja izdevies atrast piemērotu koku. (Bilenšteins, 2007, 231–232)

Trobs (truobs) – istaba, kambaris. – “Tik labi jau nu nav kā vieniem pašiem savā trobā, bet kur to tā lai dabūn?” (Janševskis, 1983, I, 19)

Trucis – neliela koka mucīņa, trauks skābputras vai cita šķidrums uzglabāšanai. – “Paga, paga, še ielej trucīti ceļam.” (Jurgens, 47); “Vājā sveces gaismā viņš apdaliņa vedējiem brandeviņu, kas bija palicis trucīti no pusdienā dzertā.” (Jurgens, 48)

Truksnis – 1) sainis, nasta, paciņa; liela tūta; mugursoma. – “Sieva [...] sasienu vilnu truksnī un pati pa savu ceļu prom.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 286); 2) bērna knupītis. – “Iebāz bērnam truksnīti mutē!” (Milenbahs, IV, 245); 3) šķipsna, kaut kas siķis, niecīgs. – “Iedod man kādu truksnīti tabakas!” (Milenbahs, IV, 245); 4) neliela koka mucīņa, trauks; trucis. – “Nopirkām brūzi truksnīti.” (Milenbahs, IV, 245)

Trukšis, trucksis, trukss – “Bijis tāds nesamais spainis, ar kuru pļāvā un druvā nesa līdzī dzeramo. Sauca par trukši vai arī druvnesi.” (Vecās māmuļiņas dziesmu pūrs Zlēksten-dē, 169); “Tas ī, kadreiz skābputr izvār, tad ir trukss – ielej iekšā. Viš ī no kok, virs ī vāks. Viš bi nesams – katra puse osiņš klāt.” (Ugāles pagasta stāsti, 2009, 27)

Trukts – paciņa, saišķis. – “Trukts burtnīcu.”; “Trīs trukti skalū.” (RLB ZK, 1914, 83); “Trukts rikstīšu.” (Milenbahs, IV, 245)

Tucis – muca. – “Ķīpas stūrī viņš iebāza trīs stopi lielu ozola koka tucīti.” (Jurgens, 45)

Tukšumi – ziemeļi.

7056. Tumšo leju malēnieši meklēja tālu tālu tukšumos (ziemeļos), kur ne saules, ne mēness; pat zvaigžņu tur neatspīdēja, bet valdīja mūžīga tumsība. (LTT)

16058. Kviešus vai zirņus sējot, trīs saujas jāizsēj vispirms pret tukšumiem (ziemeļrietiem), – tad zvirbuļi nelaižas uz tā lauka. (LTT)

30260. Maza bērna šūpuļa galvgali noliek uz tukšumiem. (LTT)

35555. Zirņus sējot, pirmā šauja jāmet dienvidos, otra vakaros, trešā tukšumos (ziemeļos), lai zirņi vārot būtu miksti. (LTT)

Tukti, tuktes, tuktis, tuktas – laivas ribas jeb loki, pie kuriem piestiprina laivas dēļus. – “Laivas iekšpusē šķērsu pār laidziem un grīdu iet tuktas, ko dažreiz taisa no saknes izauguma. Tuktas satur dēļus un grīdu.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 101); “Par tuktēm sauc no dēļiem taisītām laivām tos lokus jeb ribas, pie kurām ir pienagloti visi laivas dēļi.” (Milenbahs, IV, 258); “Vai te nebij egļu diezgan, no kuru saknēm izcirst sliecēm līdzīgās tuktis?” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 633); “Viņš tikai izlēja pakalgalā starp tuktiem sasūkušos ūdeni un apskatījās laivā, vai nav kas aizmirsts.” (Upīts, 1970, 123); “Lielu laiku viņi airēja spēcīgi, kājas laivas tukti atspieduši.” (Upīts, 1970, 149)

*Oša koka laivu daru,
Zelta tuktes tuktēdams;
Kad iestūmu jūriņā,
Visa Rīga paspīdēja.
LD 30684,2*

Tulis – pogas veida apaļš rokturis durvīm. (Milenbahs, IV, 259)

Tumbaka, tumaka – “ogu tūta no bērza tāss”. (Bilenšteins, 2007, 108)

Tumšs, lai aci dur; Tumšs, ka acis var izdurt – ļoti tumšs vai ļoti neskaidrs. – “To nakti tik tumšs, lai aci dur.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 158)

Tupa, tupiņa – guba, kaudzīte. – “Pamiklu sienu krauj tupiņās.” (RLB ZK, 1914, 59)

*Uzvarēju, uzvarēju,
Dieviņš manim palīdzēja!
Tu kā tupa, es kā kaudze,
Ko tu manim padarīsi?
LD 892*

Tupelites, sauktas arī par dzērvītēm u.c. – krusteniski salikti koki uz nama jumta kores.

Divus kokus, kas veido jumta “tupelites”, krustveidā sastiprina divējādi. Vai nu vienam kokam izkaļ caurumu, pa kuru iebīda otru koku, vai arī krustojuma vietu notēš plānāku un abus kokus sastiprina ar tapu. (Bilenšteins, 2001, 28)

Celtnes ārējo apveidu nereti rotā “dzērvītes” vai “tupeles”, kas niedru vai salmu jumtu korē sarindotas, lai vējš to neizjauktu. (Kundziņš, 1974, 294)

Tupesis, tupezis – neliela, apaļa siena, labības u.c. kaudzīte, kopa. – “Ka krāva miežus, krāva apaļā smukā kaudzītē – tupesī.” (Viktors Goldmanis, Kurzeme, 2007); “Ja laiks ir labs žuvējs, priekšpusdienā uzcirsto sienu pavakarē var jau kraut tupešos.” (Draviņš, 1937, 160); “Pret vakaru /sienu/ krāvām tupežos.” (Birznieks-Upītis, 73); “Guļas vietai izraudzījās kādu tupesi paaugstā vietā.” (Janševskis, 1981, I, 47); “Atņemu zirgam viņa ēdamo tupesi.” (Jākobsons, 224); “Jūrmalā savākti jūras mēsli un sakrauti mazās kaudzītēs, ko kurzemnieki nosauktu par tupežiem.” (Veldre, 1939, 213); “Notālēm [...] namelis izskatās kā paprāvs labības tupesis.” (Janševskis, Nīca, 24)

Nopļauto vasarāju mēdz tulīt pēc pļaujas no vāla ar grābekli savelt mazos klēpišos, kopiņās, un salikt gubiņās. Tām vārdā aitīņas (Vecatē), vistiņas (Aknistē, Jaunpiebalgā, Kaldabruņā, Neretā), cisas (Dundagā, Zlēkās), kuģītis (Kursišos), tupesis (Druvienā, Dunikā, Durbē, Grobiņā, Kalētos, Kuldīgā, Kursišos, Nigrandē), tupešītis, tupešīņš, tupezis (Ventspilī), tūtars (Kazdangā), kopa, krieviņš (Īvandē, Saldū). (Ligers, 73)

32654. Vēja dienā, otrā februārī, nav brīvu mājās klauvēties, lai vējš jumtus nenogāž; arī sienu un salmus nav brīvu nēsāt, lai vējš vasaru sienu un labības tupešus neizputinātu. (LTT)

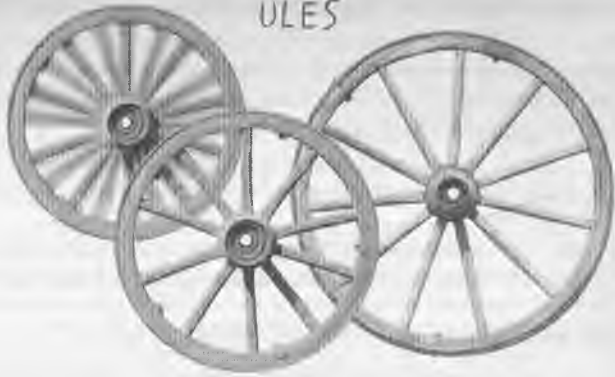
Turca, saukta arī par tumbaku – “vācele no alkšņu mizas priekš ogām”. (RLB ZK, 1885, 137)

Turpiņa – tūta meža ogām no koka mizas; tūta. – “Bet, ja turpat šo pašu tūtu sauc arī par turpiņu, tad ‘p’, šķiet, ir visai mīklains.” (Bilenšteins, 2007, 108)

Turta – īpašums, manta. – “Zemes turta.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 706); “Turtu vairot.” (Milenbahs, IV, 272); “Viņam ir liela turta.” (Jalna Kūrava, Rīga, 2006)

Turza – agrāk neliels alkšņa mizas trauciņš meža ogām; tūta. – “Turzas – tūtas meža ogām no koka mizas, nosaukumus varētu būt cēlies no vārda ‘turēt’” (Bilenšteins, 2007, 108); “Nolobusi alkšņa turzu, necik ilgi turza arī pilna.” (LTTP, IV, 294); “Piparkūkas sacepa viņas kalpones un sataisīja katram bērnam savu turzu.” (Celms, 145)

Tuviene – tuvākā apkārtnē. – “Ieskanējās tuvienē, tālienē, šaipus upei, viņpus upei.” (Brigadere, 38); “Man ļoti patika vērot kā no tuvienes un tāienes, velosipēdiem zibot, sabrauca dziedātāji.” (Grosvalde, Grosvalds, Lejniece, Šēriņa, 35)

U

Uguns ceļš – uguns aktīva vjēta, kur saskaņā ar tautas priekšstatiem nedrīkstēja celt māju vai kādu citu ēku, jo – uzskatīja – ēka nodegs vai tajā iespers pērkonš. Izman-toja veselu virkni paņēmienu, lai, sākot celt ēku, pateiktu, vai tajā vietā ir lietderīgi celt.

7244. Ja ēkai, pamata baļķi liekot, kaut kā ar cirvi uzsisit zibentiņa, tad pēc tās viņi vēro ugunsgrēku un meklē ēkai citu vietu. /A.V.Hūpelis, Top. Nachrichten, 1777. II, 143./ (LTT)

7247. Kur zibens ēku nospēris, tur vairs citas ēkas neceļ. (LTT)

7252. Kad pamata akmeni ievēl, tad tur noliek div cimdus: vienu ar oglēm, otru ar maizi. Tad sūta bērnu, lai atnes vienu cimdu. Ja bērns atnes cimdu ar maizi, tad ēku tur var celt, bet, ja atnes cimdu ar oglēm, tad tur celtā ēka nodegs. /L. Avizes, 1853. 2 p./ (LTT)

28801. Kur starks dzīvo, tur nekad neizceļas ugunsgrēks. (LTT)

Uguns ar ūdeni saistīti. Kādā noteiktā attālumā no uguns ceļiem gāja ūdens ceļi. (Anna Dintere, Kurzeme, 2007)

Uguns koks, uguns zars – pērkonša sasperts vai ugunsgrēkā apdedzis koks, ko izvairī-jās izmantot kādas jaunas ēkas būvei un izvairījās nest mājās.

31102. Par uguns koku sauc koku ar diviem žuburiem, tādu nedrīkst ēkā būvēt, tad ēka ar uguni iet bojā. (LTT)

31035. Ugunsgrēkā pāri palikušos baļķus nedrīkst iebūvēt citur – nodegs atkal. (LTT)

31036. Apdegušu malkas pagali nedrīkst no meža vest mājās, tad ceļoties ugunsgrēks. (LTT)

31120. Ugunszars ir kokam blakusgalotne. Ja šādu koku iebūvē ēkā, tad ēka nodeg. Ja tāda koka celmam pielaiž uguni, tad izdeg visas saknes. /A.Bilenšteina rokraksts, Cirole./ (LTT)

31121. Priedesbaļķi ar ugunszaru būvmeistars nebūvē nevienā ēkā, pat ne tiltā. /A.Bilenšteina rokraksts, Cirole./ (LTT)

Ugunskrusts – svastikveidīgs krusts, ko iecirta, ieskrāpēja vai citādi ievilkā uz ēkām vai darba rīkiem (piem., līnu mistīklām) pret ugunsgrēku vai pērkonu, vai citām nelaimēm. – “Ugunskrustus lika, lai atbaidītu ļaunus garus. Istabā bija krāģītis, kur zābakus var novilkt. Uz tā arī bija ugunskrusts. Tāds bija arī uz līnu mistīklām.” (Anna Dintere, Kurzeme, 2007); “Manam tēvam bija ugunskrusti, bet kādi tie bij, nezīnu. Tēvs zināja arī ugunsvārdus.” (Otilija Salmgrieze, Kurzeme, 2007)

Uguns pakulās – saka par asu konflikta situāciju. – “Būšot atkal uguns pakulās, visa muiža tad būšot kājās.” (Upīte, 1911, 74)

Uguns zars, ugunszars – blakus galotne kokam. Koku ar divām galotnēm uzlūkoja par bīstamu, saistot gan ar raganām, buršanu, gan ar iespējamām pērkonu iesperšanas un ugunsgrēka briesmām.

31120. Ugunszars ir kokam blakusgalotne. Ja šādu koku iebūvē ēkā, tad ēka nodeg. Ja tāda koka celmam pielaiž uguni, tad izdeg visas saknes. /A.Bilenšteina rokkraksts, Cirole./ (LTT)

7254. Ēkā nevar būt koku ar ugunszaru, citādi ēka aiziet ugunsgrēkā. (LTT)

31121. Priedesbalķi ar ugunszaru būvmeistars nebūvē nevienā ēkā, pat ne tiltā. (LTT)

Uguns zīme I, ugunszīme – kāvi jeb ziemeļblāzma.

5616. Kad pie debesīm redzamas “uguns zīmes”, tad drīzumā sagaidāmi kari. (LTT)

Uguns zīme II, ugunszīme, uguns vaina, sauksa arī par mātes vainu – sarkans plankums bērnam uz sejas vai uz citas ķermeņa daļas. Ticēja, ka tas ceļoties no tā, ka sieviete, būdama stāvoklī, nobijusies no ugunsgrēka.

27169. Sieviete, kas nav viena, nevar pa logu ugunsgrēku skatīties, tad bērns dabonot ugunszīmi gīmi. (LTT)

27229. Kad māte sabijusies no ugunsgrēka un bērnam piedzimstot uz miesas esot uguns zīmes, tad to varot izārstēt, ja dabūjot no tā ugunsgrēka vietas ogli un vainu ar to apspaidot. (LTT)

27237. Teicēja, ieraudzījusi pašu māju pirti degam, izsaukusies: “Rau, kur pirts deg!” piesizdama ar roku pie cenkļa. Viņas dēliņam tanī vietā bijusi ugunszīme – visi pieci pirksti. (LTT)

27231. Ja sieviete, uz grūtām kājām būdama, nobīstoties no ugunsgrēka, tad jaunpiedzimušam bērnam uz miesas esot tumši sarkani plankumi, kurus saucot par ugunsvainu. (LTT)

Ule, ula – ratu rumba jeb riteņa vidus, kur spieķi savienojas. – “Iedzina asīs ulēm priekšā jaunus, stiprus sausa kadeģa tapus, lai riteņi nemūk zemē.” (Janševskis, 1981, II, 150); “Druvas rati ar koka asīm un tādām pat ulēm un tapiem, vedot labību, čikst tik jautri un priecīgi.” (Janševskis, 1994, I, 205); “Bija dzirdama tikai dzelzs asu krikstēšana un šļikstēšana labi iesvaidītās ulēs.” (Janševskis, II, 44); “Riteņi vietumis grīmuši dubļos līdz ulēm.” (Draviņš, 82); “Uz Pāvilstas pusi ratu riteņi stieg smiltīs līdz ulām, un tur tikpat kā nemaz nevarot pabraukt.” (Veldre, 1938, 76)

Ulis – galoda. (Milenbahs, IV, 298)

Ummaks – biedēklis, baismonis. Īp.v. ‘ummaks’ – briesmīgs, smags. – “Ķēķi tas gaisis tāds ummaks, jātaisa duri vaļa un jāpavēdina.” (Anita Emse, Vidzeme, 2008)

31122. Ummaks, biedēklis, ar ko bērnus baida. Bieži saka: “Neraudi, nāks ummaks.” (LTT)

Umurkumurs – agrāk rudens ražas svētki, ābolu svētki Rīgā. – “Vāciskais nosaukums tam bija ‘hungerkummer’, tāpat vārdu ‘bads’ un ‘raizes’ savienojums, kas šai gadījumā liktos pavisam nepiemērots un neizprotams.” (Johansons, 1994, 77); “Umurkumura saknes meklējamas Marijas debesbraukšanas dienas tirgos un katoliskajās augļu iesvētēs, un tā izcelšanās tādējādi atvirzāma līdz viduslaikiem.” (Johansons, 1994, 103); “Vismaz 17.gs. pirmajā pusē /umurkumurs/ rīkots tai pašā datumā kā Māras tirgi laukos – 15.augustā, Marijas debesbraukšanas dienā.” (Johansons,

1994, 92); "Umurkumuru zviedru laikos rīkoja kādā Kubes kalna daļā, ko īpaši dēvēja par Hungerkummerberg." (Johansons, 1994, 89)

31127. Ummur-kummurs ir veci Rīgas svētki, kas tika svinēti pirmā augusta pirmdienā un tad vēl katrreiz pēc 14 dienām tika divas reizes atkārtoti. Tad tika tā sauktajā Kubskalnā (Kubsberg) uzceltas mazas bodītes, kur pārdeva visvairāk ābolus, bet arī citus ēdienus un dzērienus. Tā tur ļaudis liksmojās minētās trīs dienas. Nav zināms, kad isti šie svētki ir iesākušies. Liekas, ka tas ir noticis 1601.gadā, kad Rīgas pilsēta ēdināja daudz badacietējus, kas sapulcējās ārpus Jēkaba vārtiem. /Rig. Stadtblätter, 1902, 264./ (LTT)

31125. Uz lielo placi, kas starp pašu Rīgu un Ārriģu ronas, ikgadu uz vasaras beigām trīs reiz tiek turēts ābolu tirgus. Pirmo reizi to tur tai pirmdienā pēc sestās augusta mēneša dienas, otru reizi divas nedēļas pēc tam un trešo reizi atkal divas nedēļas vēlāku... Tanīs trīs pirmdienās tur uz placi galdi ir uztaisīti, apkrauti ar āboliem, bumbie-riem, plūmēm un ķezberēm [...] Liels, resns bomis ir iestādīts zemē, kam pašā augšgalā uzlikts smuks, zaļš kronis, izrotāts ar āboliem, smalkām maizēm, bantēm, lakatiem un citiem drēbju gabaliem. Pašā spicē piesiets karogs [...] Ir arī grūta kāpšana, jo bomis nosmērēts itin glums. Kad nu zīme dota, ka var kāpt, tad cits par citu steigdamies steig-dzas pie koka klāt, cits citu norauj zemē, kad kādam jau izdevies gabalu uzrāpties [...] Brīžam kādi trīs vai četri uzrāpjas cits pakal cita, un, kad nu pirmajam spēka pietrūkst augstāk rāpties un tas laižas atpakaļ, tad tas ir apakšējos nobrauka līdz zemē, par ko ci-tiem lielu lihlā smiešanās. Tomēr beidzot kādam izdodas tikt galā un, lai gan citi no apakšas tam sviež ar āboliem vai ar kastaņu riekstiem, tas iekāpj kronī iekšā, saņem visas tās tur pakārtās mantas, ko sabāž azotē vai sasiens lakatā, tad atraisa karogu vaļā un ar visu nolaižas zemē, citiem skaļi gavilējot [...] Šo ābolu tirgu Rīgas iedzīvotāji jau no vecu veciem laikiem sauc Hunger-Kummer. /Mājas Viesis, 1858, 260 u. 261./ (LTT)

Par 'hummer' vācu mutē varēja pārvērsties libiešu 'umār' – ābols, kas, radot humoristisku atskaņu, savienots ar 'kummer' – vācu 'kommerz' (tirdzniecība) sagrozījumu. Tirdzniecī-bai ar āboliem umurkumura ietvaros [...] tiešām bija izcila vieta, un arī vecākos latviešus laikrakstos tas jo bieži dēvēts par ābolu tirgu vai ābolu svētkiem. (Johansons, 1994, 96)

Umžiņas, sk. Gumžiņas.

Upes kāzas, zvejnieku kāzas – agrāk zvejas sezonas svinīgs uzsākums.

Vēl 19.gs. otrā pusē Lielupes novadā katru gadu uz rudens pusi, augusta mēneša beigās vai septembra sākumā notika īpašas svinības – zvejas atklāšana – tā saucamās upes kāzas, uz kurām tika izzīpoti visi apkārtnes zvejnieki. Upes kāzas notika ievērojamās zvejas vietās, piemēram, Kaigu un Bīriņu sēkļos; tur ieradās vairāki apkārtnes zvejnieki ar savām zveju laivām un tīkliem [...] Visi zvejnieki savus liekaču tīklus reizē izmet ūdenī, reizē nopurgā un reizē izvelk ārā. Svinīgo noskaņojumu vēl pastiprināja pagasta priekšnieka norādījumi sākt zināmu zvejas darbību, kuru zvejnieki paziņoja citiem, daudzot kokus pret laivu malām un klabinot tarkškus un klabatas. No šā laika drīkstēja ar attiecīgu zvejas veidu brīvi zvejot. (Ligers, 1942, 63–64)

/Vada/ draudzēšanās laiks ir Mārtiņi, jo vadu zveja notiek tikai ziemas mēnešos. Tad nu Mārtiņi nosaukti par zvejnieku kāzām. (Veldre, 1939, 153)

Urdains – brūngani dzeltena, oranži dzeltena nokrāsa. – "Apsēm /lapas/ sarkst gan viegli urdainā sārtumā, gan tumšā sarkanumā." (Janševskis, II, 286)

Urguči – mirušo gari. – "Simjūta dienas vakarā senāk mielojuši nomirušos velēniešus, urgučus, kā nu viņus saukuši." (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 65); "Iegājis [...] vienās mājās, kur to vakar urgučus dzinuši (mielotās dvēseles, garus, aizdzen)." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 47)

32543. 28.oktobra dienā, Simjauta vakarā, barojuši urgučus, nomirušo dvēseles [...] Tad saimnieks attaisījis logus un piesaucis visus zināmos pie vārda, un, ja kāds vēl nepie-saukts, lai tik nākot un ēdot, dzerot un neturot uz saimnieku ļauna reizē prāta [...] Pēc zināma

laika ņēmis saimnieks ar saimnieci slotas un skruķus un pa visiem kaktiem gājuši baidīdami un slaucīdami un saukuši: "Ārā, urguči, ārā!" (DL, 1891, 62)

27586. Simjūda dienas vakarā mēdza dzīt urgučus, t.i., jaunos garus. Tad pievārīja papilnam gaļas un piecepa papilnam plāceņu, bet neviens no mājas ļaudīm nedrīkstēja no visa tā ēst, kamēr nebija urguči izdzīti un labi dievēkļi no tā ēduši. Dažās vietās arī urgučiem uzlika pilnu bļodu gaļas uz krāsns, bet citu visu aiznesa uz klēti. Kad urguči bija izdzīti, saimnieks gāja uz klēti pēc ēdamā. Papriekšu tam nu vajadzēja visu to, acgārnī ejot, apnest ap dzīvojamo māju un tikai tad drīkstēja nest iekšā un celt priekšā citiem mājas ļaudīm. No visa tā vajadzēja baudīt saimniekam pašam pirmajam. (LTT)

Urķša, urķis, urķītis – 1) kartupeļu, sīpolu un citu sakņaugu no zemes izcelšanai paredzēts rīks. – "Tā ir mēreni gara kūja ar uzasinātu galu, un to sauc par urķi, urķīti, urķšu no vārda 'urķēt' – rakņāt zemi." (Bilenšteins, 2007, 218); 2) urķis – miets. – "Noskaitīja četrus soļus no lauka sākuma un iesprauda vienu līdznesto mietu (urķi)." (Kalniņš, 1977, 215)

Urva, urve – 1) virve, pavediens. – "Spuldzi aiz īpašas urves varēja pavilkt gan zemāk, gan augstāk, gan nolaist pavisam zemē – uz galda." (Zariņš, 13); "Bija spiests cienījamo sirmgalvi ar urvēm piesiet pie krēsla." (Zariņš, 86); 2) agrāk ierīce govju piesiešanai, kas sastāvēja no dēlīša, kam katrā galā ieurbt caurums, caur kuru izvilktā saite. Ierīce neļauj govš saitei samežģīties. – "Piesietas nevis virves saitēs, kur govš var sapīties un nogaloties, bet visas piesietas ar urvām." (Janševskis, III, 80). Darb.v. 'urvēt' – siet, saistīt. – "Šobrīd esmu gultai pieurvēts, taču līdz rudenim [...] noteikti būšu uz pekām." (Zariņš, 107)

Utubunga – ikšķis.

23847. Pirkstu nosaukumi: utubunga, podalaiža, garais Ansis, zeltnesis, pintiķis. (LTT)

Uz austiņām – kaut ko samainīt viens pret vienu. – "Kas ir, skolotāja kungs, vai nešustīsim uz austiņām?" (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 66); "Samijuši, kā sacīt, uz austiņām (bez pielikšanas)." (Upīte, 1911, 27)

Uzdievā – debesīs, pie debesīm.

*Ziedu palags pļavās klājies, medus rasa mirdz uz lapām,
Un jo dienas augstāk kāpjās uzdievā jau mīļā saule.
(Jansons-Saiva, 48)*

Uzdziņš, uzdzirs, uzdziras – 1) dzīres; nakts svinības, nakts dzīres. – "Mīlestības svētki ar negaidītu uzdziru." (Janševskis, 1994, II, 266); 2) kāzu rituāla sastāvdaļa. – "Naudu metot dzer uzdziras. Metējs iedzer un met vērdu, iedzer atkal un met jau pusrubli, dzer trešo reizi un uzmet visu naudu." (Pētersons, 145)

<i>Sērdienīte tā māsiņa, Jāsīm, brāļi, panākstos, Dzersim tādu uzdziruņu, Ka māsiņa pieminēs. (Magazin, XX, 189)</i>	<i>Ne tā visa tava nauda, Ko tu meti uzdzirās: No muižas cūkgana Iztapināta! (Pētersons, 146)</i>
--	---

Uzjumis, uzjums, uzjume – 1) "jumta daļa, kas nāk pāri par sienu" (Mīlenbahs, IV, 723); 2) neliels, pārvietojams jumtiņš kartupeļu, dārzeņu vai sakņu kaudzes apsegšanai un aizsardzībai no lietus.

Uzkalas – ragavu sastāvdaļa, "garš bomveidīgs koks, kurā iedzen ragavu mietiņu augšējos galus" (RLB ZK, 1914, 84); "uzkalu koki (jeb skāres) – divi uz āru izliekti

koki virsmalā gar ratu sāniem” (Ozols, 432). – “Lai stiprinājumi nenomauktos no balstiem un lai tie stingri turētos visā ragavu garumā, uz labās un kreisās slieces balstu galiem uzsita latām līdzīgus kokus – uzkalas (no vārda ‘uzkalt’) jeb endas, odnes.” (Bilenšteins, 2007, 275)

*Atminiet, sveši ļaud'š,
Kādas slieces kamanām?
– Oša slieces, kļavu mietnes,
Sudrabiņa uzkalīnas.
LD 26031,1*

Uzkamieši – uzpleči. – “Uzkamiešus visādi izšuva: likumiņiem, puķītēm.” (RLB ZK, 1914, 27); “Plēsa uzkamiešus no [...] uzvalkiem nost.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 724); “Viņa acis kavējās pie meitas krekla izrakstītajiem uzkamiešiem.” (Leimane, 1990, 43)

Uzkaudze – pārpalikums; piedeva. – “Pielasi veselu pūru ar labi lielām uzkaudzēm [...] ābolu.” (Mīlenbahs, IV, 340); “Viņai visa bija uzkaudzēm.” (Leimane, 1990, 82)

<i>Dievs dod mums tā dzīvot, Kā dzīvoja vēcākie: Pilna klēts rudzu miežu, Ar uzkaudzi bērnu lāva. LD 25744</i>	<i>Pilns pilns mans pūriņš, Uzkaudzītes vien vajag. Tēva māsas, krusta mātes, Uzkaudzīti darīniet! LD 25615,3</i>
--	---

Uzkubekls, uzkubeklis, arī apkubekls, apkubeklis – tautastērpa piederums – ligavas galvassega. – “Vaiņagam pāri lika uzkubeklu; tas bija smalka balta auduma gabals, kas nokarājās ir uz muguras, ir priekšā lejup, atstādams tikai nesējas seju svabadau.” (Janševskis, Nica, 43); “Brūtei un citām meitām galvā vaiņags, kuram pārsiets balts uzkubekls (apsienama drāna).” (Pētersons, 101). Darb.v. ‘uzkubināt, apkubināt’ – aplikt apkārt. – “Ka lietus lija, ta apkubināja tādu austīni.” (Jansone, 2003, 100)

Uzkuris, uzkurs, uškurs – iegātnis atraitnes mājās, otrs vīrs sievai; vispārīgākā nozīmē – znots, kas dzīvo pie sievas vecākiem. – “Tēvs nomiris, māte iejēmusi uškuru.” (Bičolis, 274); “Kur dēla nebij, tur bij jāņem iegātnis jeb, kā mūsu pusē saka – uzkurs, znots.” (RLB ZK, 1893, 41); “Ja māju vajadzība to prasa, piemēram, kad mājām nav saimnieka vai saimnieces un kad tur tūliņ jāņem uzkuris vai vedekla.” (Janševskis, 1981, II, 78); “Māte un meita – abas bagātnieces! Pie mātes uzkuros, pie meitas iegātnos tēva dēli brauca galvu galvām, ka loki vien kladz.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 133)

*Eita, puīši, iegātnos,
Iegātnam laba dzīve:
Kalnā vārti ieejot,
Lejā vārti izejot.
LD 3831*

*Var.: 1. Eita, puīši, uzkuros,
2. Uzkuros laba dzīve.*

Uzmaņa – uzmanība, vēriba. – “Uzmaņa bija tā sasprindzināta, ka pēc ik divdesmit soļiem šķītu pamanījies pie kājām tumsā paveramies melnu draudošu aci.” (Upīts, 1970, 95); “Apslēpa bezzobu mutē mēli – darbā aiz lielās uzmaņas tā viņam parasti šaudījās laukā.” (Upīts, 1984, I–II, 173)

Uzmašs, uzmaša, uz mats, uz mata, usmaša – 1) piedeva. – “Miltus pa saujai uzputina uz ūdeni, tad ir ziregiem, ir govīm labs uz mats.” (Janševskis, III, 52); “Liktenis vēl

uzmašām bija devis garās moku stundas." (Leimane, 1990, 125); 2) piebildums pēc runas, papildinājums runai. – "Dot uzmašām." (Ulmanis, 322); 3) apsējs, prievīte. – "Pāri garzeķu, sasietus ar uzmatu." (Pētersons, 218); "/Kāzās/ uz tiltiem meta ziedus: cimdus, uzbantes (uzmatus)." (Pētersons, 106)

Seši rīti nedēļā,

Visus sešus maltu gāju.

Pirmo rītu maizīt' malu,

Otru rītu iesaliņu,

Trešajā rītiņā

Brāļam malu ceļa maizi,

Cetortā rītiņā

Putrainiņus triksķināju,

Piektajā rītiņā

Plācenīti glūzdināju,

Sestajā rītiņā

Zirgiem malu uzmatiņu.

LD 8199

Uz mata; mats matā – precīzi. – "Daudz darba nedošu tev, bet, ko domu, tas jāizdara uz mata." (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 33); "Ej tik cel laukā, aprēķinās uz mata." (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matiss, 1964, 46)

Uzmetenis, uzmetnis – apgērba gabals, ko ap pleciem uzmet. – "Viņa staigā uzmetuse jauno uzmeteni." (Mīlenbahs, IV, 359); "Melnais plandu uzmetnis." (Kāpostiņš, 1940, 200)

Uz mūžību un trim dienām! = ļoti ilgi. (DL, 1894, 77)

Uz sieku putras vai uz silķes asti! – "saka, ja kāds vedinās ligt vai uz kaut ko derēt." (DL, 1894, 76)

Uzstaipi – pavedieni, kas audumam iet garumā. – "Pavedienus, kas velkas auduma garumā, sauc par velkiem, metiem, šķēriem vai uzstaipiem." (LKV, I, 1143)

Uzstaips – liķauts. – "Zārkam pārklāja uzstaipu jeb platu, šķidru drēbi." (Mīlenbahs, IV, 384)

Uztups, uztupis – 1) mājassēdis; 2) sievas trešais virs. (Mīlenbahs, IV, 394)

Uz vienu roku – savvērējušies, sarunājuši, vienojušies. – "Ko viņš mums var padarīt, ja visi uz vienu roku." (Lerhis-Puškaitis, 1903, 72)

Uzvija – tas, kas ir papildus, virs mēra.

Ar uzviju es dziedāju,

Ar uzviju gaviļēju:

Ar uzviju tēvs māmiņa

Šūpla virves vidināja.

LD 320

ŪSIŅŠ

Ū

Ūda, ūdra, unda – zvejniecībā mencu makšķere, naktsšņore; āķis. – “Mazākiem zvejiem jāņemās lielāko tiesu tikai ar mencām, kuras ķer ar īpašām makšķerēm jeb ūdām.” (Janševskis, Nīca, 24); “Ar ūdām zvejo zušus.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007); “Āķu komplektus sauc par ūdām, naktsšņorēm.” (LKV, IV, 7992); “Uz ūdām kabina ēsmu virsū.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Ūdu auklu ieritina lielā četrkantīgā skalū grozā, bet āķus – to ir simtiem un tūkstošiem – atstāj karājamies pāri ķoča malām.” (Gūtmanis, 51); “Rudeņos un pavasaros [...] ķer mencas ar ūdām (saka – uz ūdrām), turpretim vasarās vairāk velk ar piļķi.” (Veldre, 1938, 90); “Zvejvietu atraduši, zvejnieki ar steigu izmet ūdas.” (Veldre, 1938, 42). Lietv. ‘ūdenieks’ – zvejnieks, kas zvejo ar ūdām. – “Vecīte klusībā domā par savu dēlu ūdenieku (ūdenieks – āķu zvejnieks), kas mierīgā skaistā vakarā izgājis jūrā.” (Sams, 1932, 30)

Ūdām auklas vij no kaņepājiem 3–8 metri garas. Galā drātiņa un divzūburu āķis. Auklu uztin uz kasiša. Kāsīti piesien 2–3 metri garas kārtiņas galā. Uz āķa uzliek zivtiņu. Kārti iesprauz ieslīpi krastā. (Latvju raksti, II, Krustpils, 99)

Makšķerauklā, kas, lai tā nesapītos, uztīta uz spoles, iesiets dzelzs divzaris. Tā galos ar ādas siksnīņām piesieti makšķeres āķi – ūdas, libiski ‘ūnda’ – ar ēsmu. Simt un pat vairāk āķu ar isām aukliņām mēdza piesiet pie garas virves, uzlikt ēsmu (Pēterupē tās sauc par undām) un tad nogremdēt līdz pat jūras dibenam. (Bīlenšteins, 2007, 353)

Ūdeņošana (ūdeņuošana) – “Pēc talkām pie akas aplējās, kad mazgājās. Kas vairāk bēga, to vairāk ķēra.” (Katrīna Antoneviča, Kurzeme, 2002)

Ūķis – kādam piederoša māja; tumšs kakts ēkā; sakritusi, necila mājele. – “Viņš skuķēnu tornī iespundējās, tas ir tāds akmeņiem izmūrēts ūķis.” (Endzelins, Hauzenberga, II, 741)

Ūsiņš – pavasara sezonas, atdzimšanas iemiesotāja dievība. ‘Ūsiņš’ no darb.v. ‘aust’ – burt. uzlekt saulei, rasties gaismai (Karulis, I, 91).

31410. Galgauskas pagastā Ūsiņu tur par bišu dievu. Viņam esot bijis no akmeņa izcirsts tēls, kuru kungs gribējis aizvest uz muižu, bet vienā naktī viņš pazudis: zemnieki to aprakuši. Vēl tagad tiek rādīts tīrums, kur Ūsiņš aprakts. (LTT)

Sniķera mājās bijis zirgu un bišu dieva Ūsiņa tēls, no akmeņa izcirsts un smuki pulierēts. Uz krūtīm un uz pieres bijušas iekaltas pa trim bitēm. Ūsiņa tēls bijis uzstādīts bišu dārzā priekš tam uztaisītā vietā un viņam ziedojuši visos svētkos, tādēļ arī Sniķeru tēvam bijuši labākie zirgi un pilns dārzs bišu. (DL, 1892, 104)

*Par kalniņu Ūsiņš jāju
Ar akmiņa kumeliņu;
Tas atnesa kokiem lapas,
Zemei zaļu āboliņu.
LD 30063*

*Ei Ūsiņ, labais virs,
Jāj ar mani pieguļā:
Es guntiņas kūrējīņš,
Tu kumeļu ganītājs.
LD 30054*

*Ūsiņam gaili kavu
Deviņiem cekuliem,
Lai aug man govīs, vērsi
Deviņām kārtiņām.
LD 30060*

Ūzas – bikses; apakšbikses. – Aizguvums no baltvācu ‘hosen’, kam pamatā ir ide. *(s) keu- apsegt, aptīt (Karulis, II, 460).

23487. Ar žagariem pērienu dabūjušam, sāpes atņemšanas vārds, kas ūzas novelkot, jārunā pie sevis, dvašu uz iekšu velkot: “Iekš Jēzus vārda, dzelzu vārds, dauzu vārds, sieta tecināšana, asins izliešana.” /Balt. Vēstnesis, 1870, 151.l.p./ (LTT)

25172. Ja redz pūķi pa gaisu skrejam, tad vajag ūzas raut un valcīt ap koku. (LTT)

Ūzma – liels daudzums, pulks; gūzma; sainis. – “Tīstokli ap kaklu un ūzmu padusē.” (Zariņš, 181); “Vesela ūzma drēbju!” (Milenbahs, IV, 411); “Viņa paņēma un attaisīja ūzmu, ko tā bija padusē iespiestu turējusi, un izcēla no tās lasēnu, – tā mārciņu piecpadmit.” (Zariņš, 63)

Ūznīca – 1) jostas vieta. – “Tev ūzas nošķukušas uz gurnu galiem: sarauj viņas kārtīgi līdz ūznīcai.” (Milenbahs, IV, 411); “Vasarā cilvēks stidzis /purvā/ vai līdz ūznīcai iekšā.” (Upīte, 1911, 289); 2) dibens. – “Dabūsi pa ūznīcu!” (Milenbahs, IV, 411)

VĀCELES

V

Vabas, vabdas – 1) “mieti, uz kuriem izžauj tiklus un vadus” (DL, 1892, 108). – “Jūrmalā ir laivas, tiklu būdas un vabas jeb karas.” (Veldre, 1938, 139); “Vabas te nav gar krastu kā citu ciemu sadumos, vabu rindas iet labu gabalu jūrā, kur beidzas lielie krastmalas akmeņi.” (Veldre, 1939, 98); 2) sētas mieti. Vārds aizgūts no libiešu vai igauņu valodas.

Motorlaivas līdz sausumam nekad netiek, bet apstājas labu gabalu jūrā. Tur ierīkotas arī vabas – simt vai divsimt metrus no krasta, lai slapji tikli nav jānes malā. (Veldre, 1939, 101)

34703. Meita iet uz sētu vabas lauzt. Ja nu atskan dobji, kā uz zārka sitot, tad viņai būs jāmirst. (LTT)

34716. Meitas iet pie sētas un lauž vabas. No kuras puses nu dzirdēs suni rejam, uz to pusi meita tiks aizprecēta. (LTT)

34726. Ziemassvētku sestdienā jāiet basām kājām vabas saistīt, pie kam vienu vabu apziņmē ar tēvu, otru ar dēlu. Ja pēdējai vabai iznāk tēvs, tad tani gadā neapprecēsies, ja dēls, tad apprecēsies. (LTT)

11171. Jaungada naktī meitas rauj vabas no kaimiņu sētām, kurā sētā suņi sāk riet, no tās nāks precinieki. (LTT)

Vabulaķis – liela koka karote, pavārnīca. – “Sevišķi nozīmīga ir visdažādāko lielumu koka karote – pavārnīca, pavāre, pavārne (Liepāja), vabulaķis (Ļaudona).” (Bilenšteins, 2007, 57)

Vācele – 1) pīts trauks, grozs ar segtu virsu; 2) liepas koka kaste, liepas lūku trauks. – “Kā ‘vāks’, tā ‘vācele’ saistāma ne vien ar ide. *uāk- liekt un vīt (pīt), bet arī ar šās saknes atvasināto nozīmi ‘segt’, jo ‘vācele’ parasti ir trauks ar segtu virsu.” (Karulis, II, 463)

No saknēm, bērza tāsīm, klūgām un lūkiem izpin dažādas vāceles, sētuves, grozus, ganu tarbas, vizes, koka vāceles ar salmu, bieži krāsotu, izrotājumu. (Ligers, 1942, 120)

Izplatīts ir arī vispārīgais nosaukums ‘vācele’, un te varētu domāt par nosaukuma izcelsmi no vārda ‘vāks’. Tajās lika visu iespējamo: miltus, ogas, pīrāgus, vilnu u.c. Glītāk apstrādātajās glabājās sieviešu rotas, aubes un vērtīgākie lakatiņi. (Bilenšteins, 2007, 115)

12345. Dziedzeru (mandeļu, arī trumu) vārdi ir šādi: “Tek sieva gar dziļu jūru, vācele uz roku, pilla vācele kamolu; krīt sieva, izbirst kamoļi, sarit dziļā jūrā. Tā lai iznikst, izput trumi, augoņi, dziedzeri kā jūras putas, kā jūras burbulis, kā pērnsais pūpēdis. Mēness aug, spiedēji, trumi, dziedzeri iznikst, izput, izdel.” (LTT)

*lesim, meitas, skatīties,
Ko dar' Jānis aplokā.
Šūtin šuva, piitin pina
Vienu zelta vēcelīti.
LD 32421,1*

*Vai es vieni puisīts biju,
Vai man vieni kumeliņis?
Uz maniem meitas krita
Kā uz ogu vēcelīti.
LD 30015*

Vadātājs – 1) maldinātājs gars folklorā. – “Kādreiz kaimiņos Andrejs Roze no Sīpoliem apmaldījās – kāds iet pa priekšu un ved prom no mājām.” (Alberts Mālkalns, Kurzeme, 2003); “Agrā ritā un klajā laukā vadātājs taču nebūs piesities: tas notiek tik pa dienasvidus laiku vai vēl vakariem, vai pa naktīm.” (Janševskis, 1983, II, 85); 2) apmaldīšanās situācijas raksturotājs vārds. Kad neviļus apmaldījies un netiek ārā, saka, ka laikam vadātājs būs piesities. – “Vadātājs mūs ir apstājis!” (Upits, 70)

Veci ļaudis stāsta un pat vēl tagad daži tic, ka esot “maldinātāji”. Šie esot tādu cilvēku gari, kas no citiem tikuši nogalināti, un viņiem tik ilgi apkārt jāstaigā, kamēr pašiem dabiskā nāvē būtu bijis jāmirst. Neviens arī nedrīkstējies lieliēt ar savu neticību, ka tādu maldinātāju nav, jo tad tūliņ ticis maldināts. (DL, 1894, 24)

31475. Vadātājs esot liels, pelēks vīrs, kas ģērbies mākoņu mētelī. Viņš piemājojis Burtnieku ezera krasta priedēs un nodevies cilvēku maldināšanai. Apmulsinātais cilvēks varot vadātāju redzēt, kad saliekot roku ikškus krustiski un caur tiem skatoties. (LTT)

Kad veselu stundu esot izriņķojusi vietā, kur desmit minūtes ko iet, tad iznākusi tai vietā, kur ienākusi. Tās ir tās vietas, kur kāds slikts cilvēks staigājis. (Anna Dintere, Kurzeme, 2006)

Tā gadījās, ka laikā no 12 līdz vieniem naktī nevarēju atrast mājas. Reizes divdesmit riņķoju apkārt, izgāju cauri birzij, eju un eju, un nevaru mājas atrast. Te momentā galva palika skaidra, zīnu, kur atrodos. Esmu gājis uz riņķi. (Alnis Gādīgs, Vidzeme, 2007)

Vādēt, vādīt – kaitēt, nākt par sliktu; apnīkt. – “Ēdiņš iz ēdiņa navōdej, sitiņš iz sitiņa vōdej.” (Latgaļu folklorā, 475); “Trokū buļvi, ka pi ola pajauksi, gon vuodeis. Driģinis pierti iz kruosnis ciš vuodej. Plyks skraideisi i nikuo nasaprassi, kas ar tevi nūteik.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006); “Vajag dzert tū, kas tev navuodej. Dzer lobu dzierīni, na samogonku⁵⁸, navuodeis.” (Anna Kažuka, Latgale, 2006); “Tās zāles cilvēkam vādej.” (Milenbahs, IV, 492)

*Lai tys tymss, kam tys tymss,
Man tys tymss navādēja:
Ir munam kumēlam
Zvaigžņu deči mugorā;
Ir man pošam ļaudaveņa,
Zvaigžņu deču audējaņa.
Tdz S2S7,2*

Vadmala – pašausts vilnas audums. – “Skandināviešu vadmalas nosaukumu ir aizņēmušās vairāk ziemeļu tautas, to starpā arī latvieši (vadmala), libieši (‘vadmal’) un igauņi (‘watman, watel’).” (Šmits, 1937, 96); “Ziemā garu vadmalas mētelī, kuru sajoza ar villainu krāsotu jostu.” (Pumpurs, 40)

*Dievs dēlu satina vadmalas baķi;
Mīļa Māra meitiņu raibītē.
LD 1129
Bērziņam balti svārki,
Ošam zaļas vadmaliņas,
Ozolam, zemzaram,
Trim kārtām zīda josta.
LD 2823*

*Velies, mana vadmaliņa,
Driz man tevis vajadzēja:
Bāliņam kāzas nāca,
Tam svārciņu vajadzēja.
LD 7496*

⁵⁸ Samogonka – kandža.

Vadnis – laivas galos iebūvēts koks, ko sauc arī par tēviņu. – “Abos galos laivai ir divi koki, vadņi [...] Tos taisa no ozola koka.” (LKV, X, 19864); “Zvejas laiva ar balto buru un laivas vadni.” (Bilenšteins, 2007, 341)

Vadols (vaduols) – nabas saite. – “Sievai jāšargas augstu kacēties, lai dzemdējot bērniņam nemestos ap kakliņu vadols.” (Pētersons, 1901, 5); “Vadolu nosien pa trīs pirksti no vēdera mezgliem labi cieti ar diegu un nogriež ar dzirklē m naga dzižumu no mazgla.” (Pētersons, 1901, 22)

Vadot I (vaduot) – izpirkt, izpestit, atbrīvot.

Rijenieki rijenieki

Mani balti bāleniņi.

Sargi, Dievs, kunga riju,

Vado manus bāleniņus!

LD 31615

Bitīt, tavu dravenieku

Kungi lika cietumā.

Šūn, bitīte, biezu kāri,

Vado savu dravenieku!

LD 30287

Vaduot II (vaduot) – zvejot ar vadu.

Vads – zvejas tikls. – “Lielākais no /tikliem/ vads.” (Bilenšteins, 2007, 346); “Vads – tas jau tas pats ķudelis.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Zvejai ar vadu bija nepieciešamas divas lietas – pats vads un kādi 10 vīri.” (Bārda, 2005, 59); “Divi vieglā laivelē izlaiž vadu jūrā, un mēs to velkam krastā pa divi katrā spārnā.” (Gūtmanis, 50); “Lučus un lestes (plekstes) [...] zvejo ar mazvadiņiem.” (Veldre, 1939, 136)

Vads tiek austs no rupjām linu vai kaņepju dzijām un stipri nodarvots [...] Vadu pie zvejošanas vairāk gabaliem savieno, izmet iz laivas un tad pie abiem galiem atkal velk kopā. (DL, 1892, 105)

Vads pieskaitāms velkamajiem tikliem. Tas darināts no tikla maisa – āma un diviem tikla spārnēm, kas piestiprināti katrs savā āma pusē [...] Vasarā zvejā ar vadu dodas laivā, piedaloties vismaz divi zvejniekiem [...] Vadu plaši lieto arī ziemā, zvejai zem ledus. (Ligers, 1942, 66–67)

Vagars, vagaris, vagārs, vagare – agrākos laikos galvenais uzraugs muižas darbos. – “Ik rītus jāja vagars māju no mājas un izsauca pie kādiem darbiem to dienu jādodas šās, pie kādiem citas sētas ļaudīm.” (Kaudzītes Matīss, 36); “Vagaris ar spieķi staigā apkārt, [...] “pārmāca” sliņķus.” (Viksne, 84); “Kungs vagārim pieteica, lai tas nakti līdz rijai noejoj.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 648); “Kas pavisam neklausā vai ir aizriebeis vagarim, tad dabū kokus.” (Viksne, 84). Aizguvums no libiešu ‘vagār’ – muižas darbu uzraugs. – “Latviešu valodā aizguvums 18.gs. un 19.gs. sākumā lietots tikai Kurzēmē.” (Karulis, II, 466)

16.gadsimteņa vagaris, voits, stārasts vēl ir pagasta zemnieku runas vīrs un tā tuvāks modernajam pagasta vecākam. Tomēr pakāpeniski vagaris kļūst par muižas uzticības vīru un, atsaucoties šai uzticībai ar lojalitāti, par zemnieku izdzinēju. (Dunsdorfs, 1956, 109)

Dievs dod mūsu vagaram

Svina kājas, alvas acis,

Dzīties meitu, napanākt,

Ar acīm(i) neredzēt!

LD 31460

Ai vagare vagarīte,

Rītu tevi svilinās!

Vakar veida apšu mālu

Triju kungu darbinieki.

LD 31445

Vai lūst vai plīst – saka par kaut ko, kas jāizdara, jāpaveic katrā ziņā. – “Gribēju padarīt iesākto darbu līdz galam. Vienalga, vai lūza vai plīsa.” (Vaivods, 2009, 40)

Vaka I – 1) kļaušas. – “Kurzemē kļaušas sauca par vaku.” (LKV, IX); “Pēc 1819.gada likuma zemnieki bija brīvi, bet saimnieciskā ziņā 1804.gada vaka pastiprinājās, lai gan likums gribēja viņu mikstināt.” (Jurgens, 140); 2) dokuments, kurā ierakstīts zemniekam maksājamās zemes rentes apjoms. – “Viņiem ir vaku grāmata, viņiem nevar renti paaugstināt, ne jaunas nodevas uzlikt.” (Upīts, 1984, I–II, 263)

Vakas /pēc 1819.gada likuma/ kopsavilkums kā paraugs, kas viņā bija rakstīts: 1) ko zemnieks dabū (zemi dāldeross); 2) zināmas kļaušas (darbinieks ar zirgu, kājnieks); 3) palīga kļaušas (mēsļu vešana, pļaušanas, kulšana, brandeviņa dedzināšana, mājas darbi – kārtņieki un kārtņieces, vaktņieki, vezumi); 4) nodevas muižai (labības, lini, kaņepāji, apiņi, linu dzijas, auni, vistas, olas, maize); 5) kroņa nodevas (galvas nauda, rekrūti, pasts, baznīca ar mācītāju un aumeisteri, magazīna, ceļi ar tiltiem, šķūtes, cietumnieki, skolēnu uzturs, draudzes un valsts tiesu lone). (Jurgens, 140–141)

Vaka II – agrāk libiešu un igauņu apdzīvotajos novados pagasta nosaukums.

Vakaraiņi (vakarinis, vakarbrālis, vakara brālis, vakarenis, vakarinis, vakarienis, vakartēvs, vakaraine, vakarene, vakarainīša, vakariene, vakarine, vakariša, vakarnīca) – kāzās vedējtēvs un vedējmāte, kā arī panāksnieku puses svāti, līgavaiņa un līgavas puses godājāmākie, redzamākie pārstāvji. – “Brūtes gala vedēju un vedējmāti sauc vakarinis un vakaraine.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 113); “No brūtes puses brauca uz baznīcu: pa priekšu vakarinis ar vakarainīšu, tad brūtes brālis ar brūti.” (LD, III sēj., 1.daļa, 27); “Pusdienu laikā vakaraiņam ir ārkārtīgi daudz darba, cieņājot viesus ar alu, jo viņam ir jāielej katram.” (Uļanovska, 104); “Vakara brālis (= vakarinis) padancina vakara māsu (= vakarine).” (Pētersons, 190); “Līgava cimdsus dāvināja arī vakarinim – vakara brālim. Arī vakara māsa jeb vakarine apveltīja ar cimdiem vakara brāli.” (Rucavā, tur Paurupē, 37)

Vakaraine (vokoru mōte) un vakarinis (vokoru tāvs) ir gūda visi. Tys ir lelōkais postenis kōzōs. Latgolas kōzōs tāvs un mōte nūit pakaļplānā, pyrmajā vitā ir vakaraini. Ti ir pileidzynomni ceremoniju meistariņm pa vysu kōzu laiku [...] Par vakarainim aicynoj palaikam krysttāvu ar krystamōti, jo ti ir dzeivi un pi lobas veseleibas. Jo ti ir myruši voi slymi, tod jūs vitā stōjās kaidis nu tyvōkim rodim: tāva brōļs, tāva mōsa, mōtes brōļs voi mōtes mōsa, atkareibā nu apstōklim. Kai panōksni un vedēji ir tikai jauni (napracāti), tai vakaraini ir tikai vacōki (pīdzeivōjuši) cylvāki un pi tam pracāti [...] Termini: vokori, vakaraine, vakarainis nūrōda, ka myusu senči taipat kai senēji ebreji lauleibu slāguši vokorā. (Latkovskis, Kōzu tradicijas Latgolā, 13)

Vakaraiņi seņuok beja svuoti. Krystāvs i krystamuote kai svuoti sēdēja pi golda kuozuos. Beja jaunīca i jaunivis vakaraiņi. (Albina Romanovska, Latgale, 2007)

Vakarēšana, vakarošana (vakaruošana) – agrākos laikos, kad nebija elektrības, ziemas vai rudens vakaros visas saimes sapulcēsšanās vienkopus un kādu istabas, mājas darbu darīšana (piem., vērpšana, adīšana), ko pavadīja pasaku, nostāstu stāstīšana, mīklu minēšana. – “Pēc savas noskaņas vakarēšanas ir intīmāka rakstura sanāksmes nekā lauku darbu talkas, taču latviešu sadzīvē tām bijusi sevišķi svarīga loma.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 195). Darb.v. ‘vakarēt, vakarot’ (vakaruot) – piedalīties vakarēšanā.

Vakarēt sāka vēlā rudeni. Uz vakarēšanu salasās jaunas meitas sestdienas vakarā nodomātā pirti un atnes līdz viena gaļu, otra putraimus, trešā pienu u.c., ko nu kura varējusi no savas saimnieces izlūgties. No sanestās barības māju meitas vāra vakariņas. Citas strādā savus roku darbus un dzied. Pēc vakariņām atkal dzied vai zadinās. (Plūdons, 1908, 124)

Māju svētdienas, garos ziemas vakarus un vēl garākās ziemas nakts pavadīt tādā vientulībā neieradušam būtu bijis vienkārši neiespējams; darbdienu vakaros gan, iekām gāja

gulēt, mēdza pēc ēšanas vēl pāra stundas vakarot, šo to strādājot, ar ko naktsгарums tika drusku saisināts. (Janševskis, I, 153)

Paradums bija visiem vakaros kreklos izģērbušamies strādāt. Viri un puīši viņa virves, auklas, taisīja ragus (ragavas) vai arī ko citu, sievas un meitas atkal vērpa, adīja, auda uz bantes, pina pinas un tā vēl. Meitas vērpdamas dziedāja dažādas un dažureiz itin raibas tautas dziesmas, un puīši un viri pa starpām plāpāja, dažureiz itin rupji. Kuriem labas atmiņas un paturības spēki, tie stāstīja pasakas, gadījumus un piedzīvojumus, un tā vēl. (Dinsberģis, 13)

Sagājušas meitas, aiznesušas līdzī no mājām sviestu, gaļu, putrainus vai citu ko no ēdamā. Citas namā vārījušas vakariņas, citas pirti vērpušas, adījušas un dziedājušas (vakarējušas). Reizēm sanākuši arī "jauni zēni". (Viksne, 91)

Uz vakarēšanu saradās tikai kaimiņi un tuvu pazistami. Tā bija tāda, kā tagad teiktu, draudzīga sanāksmē. Es neatceros, vai arī puīši ko nesa, bet meitas savāca rījā miltus, taukus, sviestu, biežpienu, ķērnēs pienu, jo sestdiena bija sviesta ķērnēšanas diena. Katra meita nesa ko no savām mājām, un tad visas rikoja mielastu. Cepa rījas krāsni blinčukus, kartupeļus un griežņus. Turpat rījā bija klāti galdi. Dega pašu lietas sveces. Bija silts un gaišs. Bļodas pilnas ēdamā, krūzas pilnas strebjamā. Visu vakaru jaunie ļaudis mielojās, mēloja, dziedāja un, kas gribēja dejojot, izgāja kulā un dejoja. (Jaunsudrabiņš, Kopoti raksti, XV, 58)

226. Advents iesākas ar Andreja dienu un turpinās līdz Ziemas svētkiem. Tad ļaudis gavē un atturas no dejām, rotaļām un citām jautrībām. Šis laiks ir visizdevīgākais pasaku stāstīšanai un miklu minēšanai, jo nakts ir garas un ļaudis strādā parasti mājā, notikusi tā sauktā vakarēšana. /B.Eriņa, Latgale./ (LTT)

31543. Rudens sestdienas vakaros pirti vakarē: jaunekļi un jaunavas sanāk kopā un pēdējās pacienā savus viesus ar ēdieniem. (LTT)

Vakargaiļi, vakara gaiļi – kāzu dalībnieki vīrieši no līgavas puses. – "Tos vīriešus, kuri no brūtes radiem ar vedējiem brauc, sauc par vakara gaiļiem." (Biezais, 1972, 52); "Brūtgānam /sēž līdzās/ vakara gaiļi." (Biezais, 1972, 53)

Vakarvistas, vakara vistas – kāzu dalībnieces sievietes no līgavas puses. – "Tos sievietes, kuri no brūtes radiem ar vedējiem brauc, sauc par vakara vistām." (Biezais, 1972, 52)

Vākēšana, vākas, vākāšana, vākības – latviešu tradīcijā mirušā apstāvēšana nakti pirms apbedīšanas. Šo nakti pavadīja neģuļot, pavadot laiku vāku rotaļās un veicot īpašus vāku rituālus.

Gandrīz pa visu Nicu ir ieradums iet vākās, kad ciemiņos⁵⁹ kāds miris [...] Vākās sāk lasīties bērnu priekšvakarā, tā pēc vakariņām. Iet gan viesi, kas aicināti bērēs, gan arī citi, pa lielākai daļai jaunekļi un bērni, pa kādam arī veci cilvēki [...] Vecie sāk spēlēt kārtis, un jaunie iet rotaļās. Lai gan mūziku un dancošanu vākās tikai reti atļauj, tomēr vākas ir īsts jautrības vakars, jo rotaļās jau nav mazāk prieka. (DL, 1892, 140)

Vākāšanas vakarā agrāk līdz diviem nakti skaitīja pātarus. Tad sekoja nakts launags. Pēc tam attaisīja zārku, iededzināja sveces, apsēdās apkārt un atkal skaitīja pātarus. (Alberts Mālkalns, Kurzeme, 2003)

2086. Kad liķi ienes namā vākēšanai, tad tur noliek arī galdiņu, kur uzliek ēdienu un dzērienu mirušā garam. Pie kapsētas to ēdienu atdod kādai nabadzei. /A.Bilenšteina man., Puze. 1862./ (LTT)

Vākēt, vākāt, vākot (vākuot) – būt nomodā, piedalīties vākēšanas rituālā. – "Miļais bērns, kad es nomirstu, nāc mani vākēt." (LTTP, XV, 260); "Meitas bija sarunājušas, ka vakarā jāiet vākāt." (Balandnieki, 249); "Vākāja līdz pusnaktij – sēdēja, sveces bij sadedzinātas." (Juris Bukholcs, Kurzeme, 2006). Sk. arī Vākēšana.

⁵⁹ Ciemiņos – t.i., kaimiņos.

Mironi vakā pirms berem iepriekšējas dienas vakarpusē. Salasās kopā, līdz pusnaktij skaita lūgšanas un dzied baznīcas dziesmas. Tad nakts launags, pēc kura iet mājā. Pati to piedzēju vēl, kad biju maza meitene. Šausmīgi pārdzīvoju. "Tuvāk pie Dieva klāt sirds ilgostas" – atceros toreiz dziedāja. (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007)

Vaķis, vaķe – 1) sprēslīca; "pie /vērþjamā/ ratiņa dēlītis, pie kura piestiprina kodeļu" (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 617). – "Miļam bērnam ir daudz vārdu [...] – vaķe (deminutīvs vaķīte jeb vuķis)." (Bīlenšteins, 2007, 134); "Viņa likusi jaunu kodeļu pie vaķes." (LTTP, XIV, 157); 2) tītavas. – "Audekla mešanai metus uztin uz vaķīša, bet no tā uz šķērskokiem." (Mīlenbahs, IV, 449); 3) vaķe – balstenis, "tura, uz kuras veķē linus" (Mīlenbahs, IV, 449).

Valaka – kļaušu laikos muižai apstrādājams (pļaujams) pļavas gabals. – "Par valakām saukuši vienai mājai priekš muižas apstrādājamo pļavu gabalu, bet tas bijis priekš dažādām mājām dažāda lieluma." (DL, 1894, 150); "Apstrādājamās zemes gabalus tīrumos sauca par riežām un pļāvās par valakām." (Pumpurs, 31); "Viņi par rūmi atkalpoja saimniekam siena laikā, kad bija jābrauc uz muižu siena pļaut jeb valakās." (Rakstu krājums, 1894, 5); "Gāja kunga gaitās, kunga valakās." (Apsīšu Jēkabs, 151)

Vālenis – uz zemes vai grīdas noklāta siena vai salmu kārtā. – "Varēsīt gulēt visi trīs gultās, nevis kaut kādā siena vālenī pie zemes." (Janševskis, 1981, II, 23)

Valgums – laivu piebraukšanas vieta pie krasta. – "Novietni, kur tuvāk vai tālāk cita no citas atrodas zvejnieku laivas, sauc par valgumu." (Bīlenšteins, 2007, 322); "Stūrmaņa kungs, sākat tik liekt stūri sānis, laidīsim nākošā valgumā iekšā." (Janševskis, III, 141); "Straume iznes krastā kādus simts metrus no mūsu valguma." (Gūtmanis, 36); "Valgumā pašlaik iznāk malā daži luču zvejnieki, maz dabūjuši." (Veldre, 1939, 157). Pēc vienas versijas, vārds aizgūts no libiešu valodas ('vālgam'), pēc citas, tam pamatā ide. *uelg- mitrs; vai arī, būdams aizgūts vārds, tas pieskaņojies atvasinājumam no 'valgs' (Karulis, II, 477).

Un mums bij tā, iekams nebij karš bijis, mums bija tā saucamais valgums. Valgums ir tas, kur stāv zvejnieku laivas. Tas ir valgums, tad viņš mums bij tuvu pie mājām. Bet pēc kara mums tas valgums bija no mājām kādi trīs kilometri. (Anna Pundure, Kurzeme, 2002)

/Jūrkalnē/ līdz pagasta otrai malai iznāk pavisam kādi seši valgumi: šis ir Muižas valgums, tālāk Āzgrāja, Priedēna, Dardedža grāvja, Diķnieka un visbeidzot Bambaļa valgums. (Veldre, 1938, 89)

Valks, valka – ikdienas apģērbs. – "Valku drānas, valku apavi." (Bērziņa-Baltiņa, Bičolis, 834); "Divi apģērbi, viens goda, otrs valku." (Ulmanis, 329); "Pusvalku svārki." (Ulmanis, 329); Pamatā ide. *uelk- vilkt (Karulis, II, 477).

Valksts – 1) zivju loms, "apņēmiens, ko ar vienu tīkla metienu var izzvejot"; "Tad nu gan bija liels valkstis." (Mīlenbahs, IV, 458); 2) paņēmiens, rāviens, kārtā. – "Pirmā valkstā pļausim šo pļavu." (Mīlenbahs, IV, 458)

Valna, valns – aizsargdēlītis bišu kokā, "veclaiku rakstiem izrakstīts aizsarga dēlītis, kuru liek priekšā dravai" (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 14). – "Valna pasargā bišu saimi no citiem meža iemītniekiem – vai tas būtu dzenis, lācis vai cauna." (Bīlenšteins, 2001, 192); "Apskatīja dori, atbīdīdams priekšā esošo valnu nost." (Veselis, 1991, 81)

Bieži uz valnas bija [...] redzami iegriezumi, kurus latvieši sauc par rakstiem. Zlākās mūsdienās⁶⁰ tie, šķiet, ir tikai rotājošas strīpas [...], bet Aucē es uzzināju, ka senāk bijis paradums valnā iegriezt mājas ipašnieka zīmi. (Bilenšteins, 2001, 193)

*Bites māte man jautā,
Ko dar' veci draveniek'?*
*Dzēnu pina, valnu raksta,
Saulītē sēdēdam'.*
LD 30283

Valte – liela laiva. – “Mans kaimins Kūrs un uotrs Purvins (kurš bij zeļļu pi tā) – abi duji zveju uz vienu valti.” (Plāķis, 40); “Valte ir diž, laiva ir maģe.” (Gintars Engelins, Kuršu kāpas, 2007); “Valti taisa no ozol, duben' taisa no priedes.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007); “10 metru lielā valtē divus zirgus veda, pārved' mājās un ielik' stallē.” (Herberts Sakuth, Zviedrija, 2007)

Vaļinieki, vaļenieki – agrākos laikos tie, kas sabiedrībā ieņēma starpstāvokli starp kalpiem un saimniekiem; rentnieki. – “Daudzi [...], kas neatradās kādā dienestā (vaļenieki), bija, iespējams, iekopuši /Alsungas/ plašajos mežos sev kādu lauciņu un bezrūpīgi pārtika no tā ražas.” (Bilenšteins, 2007, 202); “Senāk pastāvēja ieradums [...] mežā kokos izkārt bišu tropus, pie kam to varēja darīt kā kalps, tā arī saimnieks un vaļinieks.” (DL, 1891, 144); “Trūcīgs vaļenieks plātījās, ka viņam pat zābaki esot pilni ar naudu.” (Draviņš, 452); “Četru dienu laikā [...] vaļinieces un citas precinieces viņam bija piedāvājušas jau septiņpadsmit līgavas.” (Janševskis, Nīca, 32); “Mans vectēva tēvs [...] dzīvojis Mazsalacas pusē par vaļinieku, strādādams gadījuma darbus lauksaimniecībā.” (Bārda, 2005, 7); “Vaļenieki [...] allaž pagadījās retu amatu pratēji.” (Lapiņš, 1936, 81); “Par sevi viņi nebija daudz ko stāstīti, jo tādas vaļinieka sievas dzīvē, kur visa saimniecība ir tikai govš, cūka, divas aitas, zirgs un kaķis, katru nedēļu lieli jaunumi nenotiek.” (Balandnieki, 234)

Par vaļiniekiem sauc vairāk vai mazāk darba spējīgus sabiedrības locekļus, kuri nav kalpošanas līgumus noslēguši un dzīvo uz savu roku kāda saimnieka rūmē, par kuru un dažām citām tiesībām (dārza “stūrīti”, kartupeļu zemi, govš ganību un barību utt.) kalpo saimniekam zināmu dienu skaitu. (DL, 1893, 134)

Vanga – 1) trauka osa. – “Paņēma spaini aiz vandziņas.” (Milenbahs, IV, 470); 2) valgs, saite; cilpas, spēles. – “Putnus ķer vangās.” (DL, 1892, 49); “Taisījuši vangas un ķeruši putnus.” (Upīte, 1911, 232); “Gājis svētdienās vai visu dienu neēdis uz mežu, vangas taisīdams un putnu bērņus ķerdams.” (Upīte, 1911, 171); “Tam uz rokām vangas liekamas.” (Milenbahs, IV, 470); 3) “šūpulis, kur Lieldienās šūpojas” (DL, 1892, 34).

3477. Bluķa vakars svinēts piektdienas [piektā vakarā?] vakarā. Bluķim pielikuši vangas un vilkuši to no mājas uz māju, un beidzot atkal atvilkuši uz pirmo māju atpakaļ. (LTT) 9807. Ja bērns miez gultā, tad tas jāuzliek uz sliekšņa un ar pasaini (spaiņa vangu) jāper un jāvelk pār sliekšni. (LTT)

Vangale, vangalis, vangals – apaļš koka gabals; koks, ar ko rullēja veļu. – “Izlidis vilks, noskurinājies vien, uzšāvis asti tik stāvu gaisā kā vangali un aizlaidis uz Tiltiņu purvu, ka stiebri vien noligojušies.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 903);

⁶⁰ Runa ir par 19.gs. beigām un 20.gs. sākumu.

“Sprigulim ir apmēram 6 pēdas garš kāts un 1 pēdu gara vāle, vāls, bauze, spriguļa galva, arī vangale un mentne.” (Bilenšteins, 2007, 237); “/Gludināšanai/ iztika ar vienkāršāku un lētāku [...] rokas rulli, ko latvietis sauc aizgūtā vārdā par mangali, arī vangali.” (Bilenšteins, 2007, 184); “Gludekļu nebijis, izkaltošo veļu apslacījušas un vangalēšas (vangale – rokas rullis), tad glīti saliktu likušas tiņos.” (Bičole, 114). Darb.v. ‘vangalēt, vangāt’ – 1) rullēt veļu; arī: izrullēt miklu u.tml.; 2) sist ar vāngu. Vārds aizgūts no vācu val. (Karulis, II, 483).

Vangaļa koku (apaļš koks, ap kuru aptin drānas=vešu) noliek zemē un uz tā jānosēž tā, ka kājas un rokas nepieduras pie zemes, un jāiever sēžot adatā diegs. (DL, 1893, 189)

*Kas tik daili velējās
Viņpus upes līcīšos?
N-ieši zirgus kūla
Ar ozola vangāļiem.
LD 12730,7*

*Māmiņa māmiņa,
Pirāgi pirāgi!
– Pirāgi necepti,
Nevangalēti.
LD 33427*

Vanķi – “14–15 pēdu garumā sazāgēti ozola bluķi mucu dēlišu taisīšanai”. (Villeruša, 195)

Vanķis – “garens drēbju vistoklis”. (Milenbahs, IV, 474)

Vāpe, vāpa – glazūra. – “Jā, bet kā vāpi uzlikt? Es nemāku apvāpēt, – žēlojās puisis.” (Janševskis, III, 53); “Ikkatra novituse, nokaltuse lapiņa šķietās sudrabainās vāpēs mērcēta.” (Par piemiņu, 389). – “Vārda /‘vāpe’/ sākotnējā nozīme laikam ‘kārtiņa, kas pārklāj priekšmetus dūmos, garaiņos, karstumā’ (sal. apv. ‘vāpa’ – vaska kārtiņa uz plūmēm), /vēlāk/ krāsas kārtiņa, krāsa.” (Karulis, II, 485). Lietv. ‘vāpēšana’ – glazūras uzlikšana. – “Vāpēšanu meistars izdara īsi pirms apdedzināšanas.” (Pujāts, 1960, 15). Darb.v. ‘vāpēt’ – uzlikt glazūru. – “Ja traukus paredzēts vāpēt ar gaišu, krāsainu vāpi, tad tos, jau drusku apžuvušus, aplej ar baltmāliem, jo tad labāk kļūst redzams vāpes dzidrais tonis.” (Pujāts, 1960, 11); “Iekšpuse bļodām ir vienmēr vāpēta, bet ārpusē ar vāpi klāta dažkārt tikai augšējā daļa.” (Pujāts, 1960, 35); “Ar purva rāvu vāpētas, /Antona Šmulāna/ alus krūzes vibrē dzeltenī rūsģanos lāsojumos.” (Pujāts, 1960, 59)

*Es pūrīņu pielocīju.
Zaļu vāpi vāpēdama;
Tur vajaga sirmu zirgu,
Novadnieku vedējiņu.
LD 7614-2*

Vāraunieks – māla pods, kas paredzēts ēdiena vārīšanai vai uzglabāšanai. – “Viens no visvecākajiem trauku tipiem, kura pēdas aizsniedzas tālu arhaiskāajā laikmetā, ir vāraunieks.” (Pujāts, 1960, 30); “Lai cik interesants būtu proporcijās un siluetā Latgales piena pods, vāraunieks, pārosis, taču liktenis tos lēmis aizmirstībai.” (Pujāts, 1960, 46); “Arheologs Juris Urtāns 1981.gadā Piziču Kaupra kalnā (pilskalnā) atradis 7 vārauniekus ar ugunsкура pēdām tuvumā un vārītu zivju atliekām tajos.” (Pujāts, 2002, 20)

Varažot (varažuot), varažāt – 1) izrakstīt, izrotāt villaines apakšmalu ar vara stīgu ripuļiem. – “Sagšu starpā viena no visdiženākajām, spodra vara vai pat sudraba stīgu varažota.” (Latvju raksti, I, Alšvanga, 14); 2) savārstīt, sadiegt, salikt kopā. – “Varažo un laukā ārda.” (Milenbahs, IV, 475); 3) sarežģīt, sapīt, pa roku galam samunsturēt. Lietv. ‘varažošana’ (varažuošana) – metāla stīgotu rakstu darinājums villainēs.

Lietv. 'varāžas' – "ritošas formas priekšmeti un dzeltenpelēkiem zirņiem līdzīgas, t.i., vara krāsas, tātad bagātīgs vielas krājums villaini varažot, stīgām izrakstīt" (Latvju raksti, I, Alšvanga, 18).

Kāzās, meitiņas,

Kāzās, kāzās!

Ar lūku pakaļa

Āzvaražota.

LD 20433

Pinu vīzes, viju auklas,

Liku pūra dibenā;

Kad pietrūka cimdu, zeķu,

Devu vīzes ar auklām!

LD 25221,6

Var.: 1. Pinu vīzes, varažavu.

Precat mani, precinieki,

Es bagāta mātes meita:

Divi mucas čičiņu,

Trešā varažu.

LD 15705-1.

Šuvu, šuvu, varažāju,

Kalniņā sēdēdama;

Vai tie akli ciema puīši,

Ka(d) tie manis neredzēja?

LD 7194

Tautu meita pūru dala:

Šim čičiņ', tam čičiņ'!

Tam istam brālišam

Ar visām varažām.

Tdz 48069

Čaražiņu varažiņu

Bāliņš veda kamanās;

Es bāliņa māsa biju,

Es tecēju kājiņām.

LD 12424

Varbūtne – iespēja, varbūtība. – "Tevi sagaidot, man cits nekas nestāv prātā kā varbūtne, ka, šurp nākot, tev kāda nelaime varētu uzbrukt." (Blaumanis, II, 70)

Vārcele, vārcelis – 1) "uz skursteņa šķērsām pārlīkts kārtis, kur kāra gaļu, desas un tauku iešņavas žāvēt" (Bičole, 107); "plaša skursteņa telpa, kur gaļa tiek žāvēta" (DL, 1891, 105); 2) sija, dzieds jeb vērbaļķis. – "Kaķis vilcis istabai vārceli." (LTTT, XIII, 56)

14363. Kāzu zobenu kāzās nesis vedēja tēvs, saukts arī pulka tēvs, kurš brūtgānu vedis uz baznīcu. Pulka tēvs kāzās bijis pavēlnieks. Viņš rīkojis kāzēniekus, kas katrreiz jādara. Un tādu darbu kāzās bijis ļoti daudz. Pie tādiem darbiem jāpieskaita brūtes vaiņa noņemšana, jaunā pāra saguldišana, jaunā pāra augšā celšana u.t.t. Priekš katras pavēles došanas pulka tēvs ar zobenu cirtis istabas dziedā (vārcelē jeb vērbaļķi). (LTT)

16687. Vakarā bez saules no lazda griež ar vienu griezienu laimes riksti, kura jānoglabā aiz vārceles, virs stenderes. (LTT)

21596. Naudu veci ļaudis glabājuši zeķē istabā aiz vārceles. (LTT)

Vārde, vārdis – uzžaujama kārtiņa; vadzis; plauktiņš. – "Linus saliek rījā uz vārdēm, uz lauka gar vārdēm."; "Vadžus, kas istabā ietaisīti uz krāsns, sauc par vārdēm."; "Virš krāsndeķa ir ietaisītas vārdis, kur skalū malku žāvē." (Milenbahs, IV, 500); "Istabā ieejot, /jauņuve/ uzliek uz vārdi ziedu, kas paliek namamātei." (Pētersons, 174)

Vārdošana (vārduošana) – dziedināšana ar īpašu vārdu palīdzību. Vārdoja pret nobīli, ārstējot čūsku kodumu, slimības, kas ceļas no nobīļa (piem., roze) u.c. Vārdošanas vārdus nedrīkst pierakstīt, jāatceras. Apvārdo šņabi vai ūdeni un dod mājlopiem vai cilvēkiem. Darb.v. 'vārdot' (vārduot) – ietekmēt ar vārdu palīdzību. – "Apvārdo, izdziedē kaulu sāpes, aptur zobu sāpes." (Ancelāne-Kundrate, 23); "Tam ir vārdi – viņš apvārdos, tad rati velsies paši." (Upīts, 1984, I-II, 218); "Lika sapūst un savārdot ūdeni ar notikumu vārdiem, ko dzert iekšā." (Janševskis, 1983, II, 298); "Visi vārdotāji izvārdojās velti." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 862). 'Apvārdots' (apvārduots) – ietekmēts, apburts ar vārda palīdzību. – "Atminējusies – šās govīm jau bijusi iedota apvārdota sāls un tādēļ vien ragana aizgājusi bešā – tukšu slauktuvi." (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 552)

33843. Zaļas ceturtais nakti vienai vecai saimniecei esot vislielākās darišanas. Jau trešdienas vakara pusē viņa sameklējot no vairāk robežām skudres un jauno zālīti un no to maisījuma taisot lopiem dzērienu. Tad lielu katlu piepildot ar sniegu un tam vidū spraužot mietu. Kad sniegs izkusis, tad apvārdoto ūdeni dodot lopiem dzert, kamēr tiem ar sniegu berzējot muguras. Bez tā līdz gaismai vajagot jaunu sviestu sasist un, to ēdot, noturēt brokastis. /M. Viesis, Maliņa, 1880, 30 (234)./ (LTT)

Vārdotājs (vārduotājs), vārdnieks, vārdnieks – tas, kas dziedina ar vārdu palīdzību. – “Vārdotājiem bij tā nozīme, kas tagad mācītiem ārstiem.” (Kaudzītes Matīss, 39); “Bažīgi biedināja ar pūšlotājiem un vārdniekiem nekādu varenu draudzību neturēt.” (Ābele, 1958, 34); “Pie vārdotājas jāiet ārstēties tad, kad saule ir vakarpusē.” (Anna Dintere, Kurzeme, 2006)

Ja cilvēks vai lops ko izmežģījis, tad vārdotājs nelietojis ne sāli, ne ko citu, bet tikai vārdus [...] Vārdotājiem mēdz būt divejādi vārdi: senlaiku un kristīgu laiku vārdi. Pirmos tur allaž par stiprākiem. Kad slimība ir āriņa (augons, roze, izmežģījums u.t.jpr.), tad vārdotājs dažreiz tikai pārdomā vārdus jeb nočukst tos par slimo vietu un uzspļauj tai trīs reizes. (LBV, II, 679)

31993. Mirstot vārdotājs jeb vārdotāja nodod slepeni savus vārdus kādam no saviem tuviniekiem, kuram tad arī pāriet pirmā vārdotāja spēks. Ja vārdus izstāsta citam, tad arī viss spēks pāriet pie tā, un pats stāstītājs vairs nevar ar saviem vārdiem dziedēt. /F.Brīvzemnieks, 1881, VI, 113./ (LTT)

31994. Vecāki atstāj vārdus vecākajam jeb jaunākajam bērnam, vidējiem bērniem atstātie vārdi neesot vairs tik spēcīgi. /A.Bilenšteina rokraksts./ (LTT)

Varka – liels zivju loms. – “Bet tad nu ir varka zivju!” (Mīlenbahs, IV, 479)

Vārpsta, vārpste, vārpsts – 1) “vērpsjamais kociņš ar skriemeli vai bez skriemeļa, kāds lietots senāk, kad vēl ratiņš nav bijis pazīstams” (Ozols, 433); “vārpsta, kuru lieto, spolītes tinot” (Mīlenbahs, IV, 507). – “Vārpsta sastāv no divām daļām – no vismaz vienu pēdu garas nūjas un uz tās cieši uzvilktas ripas.” (Bilenšteins, 2007, 131); 2) titavu ass; 3) detaļa rokas dzirnavās. – “Vārpsta iet caur apakšējā nekustīgā dzirnakmens vidū, bet tā nav iespiesta, tā var mazliet kustēties, jo vārpstas kāja balstās uz horizontālas latas.” (Bilenšteins, 2007, 42); 4) arkla detaļa, kas neļauj ilksim uz iekšu šķobīties. – “Ap Apukalnu /arkla/ vērstuvi sauc par vārpstu jeb vārpstavu, un tas nav nepareizi, jo sākotnējā nozīme vārdam vērpt ir ‘griezties.’” (Bilenšteins, 2007, 209); “Arklam nolūzusi vārpste.” (Mīlenbahs, IV, 508). Pamatā ide. *uer-griezt, liekt. – “Verba sākotnējā nozīme ‘griezt’: sākotnēji vērpsana bija pavediena vilksana un griešana rokās, vēlāk ar rokas vārpstu – nūju, ko svārstīja uz gurna, ap-tinot pavedienu.” (Karulis, II, 510)

*Kālabadi tav, māsiņa,
Bērniem pliki vēderiņi?
Vai liniņi tav neauga,
Vai vārpstīte netecēja?*
LD 3004

*Tec, vārpstīte, dziedādama,
Jauna tava vērpejiņa!
Tu, vārpstīte, sen taisīta,
Vakar vesta vērpejiņa.*
LD 22662

Varratas – grieztuves.

Par varratām sauca grieztuves, kādas lieto [...] Baltijas jūras piekrastes zvejnieki savu laivu uzvilksanai uz smilšainā krasta. Stiprā statnī ierikota grieztuves stateniskā ass no siksta priežu koka, 15–20 cm caurmērā. Ass rezgals atstāts krietni resnāks. Tam izdabts apaļš plats caurums un apkārt stingri apvilktas dzelzs stīpas. Statni atvien pret vairākiem dziļi zemē iedzītiem mietiem un rezgala caurumam izbāž garu kārti. Tad apliek laivai apkārt garas tauvas, kuru otru galu apņem ap varratas asi. Aiz garo kāšu galiem ķeras pa vairākiem cilvēkiem un, ejot pastāvīgi apkārt aplī, pamazām uztin tauvas uz varratām, un iz-griez laivu ārā no ūdens augšā uz krasta. (Marnics, 98)

Vārstalas, vārstaļas, vārstaļa, vārstuļi – “aizbīdāmas kārtis, it sevišķi, ja /dārzi/ bija saistīti ar olnīcu, gar ko bija taisīts sklandu žogs” (Kundziņš, 1974, 254); “vārti no 3–4 kārtīm aplokos” (Latvijas Saule, 1927, Nr.55/56, 617). – “Kroga galā tēstu dēļu durvis ar koka vārstuļiem pusviru.” (Upīts, 1984, I–II, 9); “Viņi nolika nesamos pie zemes un paši izlīda cauri vārstuļa sklandām.” (Balandnieki, 617); “Druvnieku gataves galā nebija vārti, bet tikai vārstaļa.” (Janševskis, II, 40); “Savācām raganas vēmeklus visus [...] un aiznesām uz sētstarpī pie vārstalām.” (LTTP, XV, 253); “Gājām caur atkrautiem vārstuļiem, aplociņiem, mežiem, gar žogiem un pāri žogiem, kur sarkanās ogas auga.” (Atziņas, I, 25); “Tomiņš bieži vien stāvējis olnīcas galā, pie vārstalām un lūrējies uz aitām.” (LTTP, XV, 92); “Bērni nāca ar dummām pretīm un aizšāva vārstuli priekšā.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 229)

Vārstikla – linu vai kaņepju mīstiklu augšējā daļa. – “Apakšējam blūķim virsū pietiprināta mīstiklu virsējā daļa – vāks jeb vārstikla –, kas šķelts no koka blūķa mīstiklu garumā un kas lejgali ar apaļu koka tapu kā asi saistīts ar mīstiklām.” (Ligers, 119)

Vāts, vāte – liela koka muca; tilpuma mērvienība viduslaikos. Rīgas vāti ietilpa aptuveni 150 litri. – “Dāvinājis goda izrikoņotājam pa vātei brandvīna.” (Pumpurs, 50); “Lielus šķidrums daudzumus, teiksim, alu, mērija arī ar vātīm, kurās sagāja vairākas mucas.” (Draviņš, 508); “Mums ratos bija milzīga vāts.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 445); “Klau, puisi, tu jau esi stingri piedzēries. No tevis smird kā no brandvīna vāts.” (Upīts, 1984, I–II, 280). Aizguvums no lejasvācu ‘vat’ (Bilenšteins, 2007, 91).

Vazaunieks, vāzaunieks – māla puķu pods. – “Telpu rotājumam ļoti nozīmīgi ir puķu podi jeb vāzaunieki.” (Pujāts, 1960, 40)

Vecība – vecumdienas, pretstats vārdam ‘jaunība’. – “Lai viņa namā salasītos zaļā jaunība un naidīgā vecība.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, III, 103). Īp.v. ‘vecīgs’ – daudzgadīgs, vecs; nespēcīgs. – “Mana sieva jau ir krietni vecīga, viņa par mani divpadsmit gadus vecāka.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, II, 46)

Veda – zvejas rīks, “līdz pusotra metra garš mirdveidīgs kurvis ar platu, apaļu ieeju virsū un mailu pakalējo galu, taisīts no klūdziņām un apvilktis ar linumu”. (Latvju raksti, II, Krustpils, 97)

Vasarā, kad ūdens nokrit, tad ar mirdveidīgiem groziem ‘vedām’ bradā par upīti un mēģina zivis saķert, pie kam rikojas šā: viens piebāz kurvi pie zālēm, un otrs ar purgu – garu dzenamo koku ar apaļu vai kantainu kluci galā – no pretējās puses baida zivis laukā. (Latvju raksti, II, Krustpils, 96–97)

Vedaks – dravnieka darbarīks. – “Ar vedaku dur dravas.” (RLB ZK, 1914, 62)

Vedēji – kāzinieki no līgavaiņa puses. Senos laikos, kad kāzas nozīmēja līgavas zagšanu, tad vedēji bija līgavas nolaupītāji.

Meitas gūstītāji, vedēji, allaž izraudzījās izdevīgu laiku, tumšas, miglainas naktis un brīžus, kad viriešu, brāļu, nebija mājās [...] Bāleliņi [...] dzinās zagļiem, vedējiem pakal, gribdami savu māsiņu izpestīt. (LD, III sēj., 1.daļa, 2)

Brūtgāns atkal ielūdza vedībās: 1) dižo vedēju (dižvedi, vedēju); pa lielākai daļai par tādu aicināja īstenieku (māsas vīru, tēva brāli), viņa sieva bija tad dižvedējene (vedējene, vedēja

sieva); retāki par dižvedi acināja kādu bagātu ciemiņu, kas nebija rada; 2) vedējus, proti, rada puišus un arī jaunus vīrus; 3) pūra vedējus (pūrvezus), divus precējušos rada vīrus, kam pašiem zirgi. Pūrveža sievai, pūra vedējenei, kāzās parādīja ne mazāk goda kā dižvedējenei, krustmātei un vakara māsai. (Pētersons, 98)

*Krauklīts tupi kalniņā,
Zelta kokles koklēdams.
Vai, krauklīti, tu redzēji,
Kur aizveda mūs' māsiņu?
– Pa slidenu ezeriņu,
Tur aizveda jūs' māsiņu;
Sirmi zirgi, bērī zirgi,
Sidraboti vedējiņi.
– Uzjāj' vienu augstu kalnu,
Koklēj' divi koklētāji.
Ai jūs divi koklētāji,
Ko jūs laba koklējat?
– Koklējami tai māsai,
Ko vakar zagšus veda.
LD 13616*

*Domājām, gādājām,
Kur vedēji kavējās:
Vedējiņi, nabadziņi,
Celiņa ganiņās;
Pie celmiņa guni kūra,
Kurpē silda ūdentīņu.
LD 16189
Vērpu, vērpu, šļūcu, šļūcu
Deviņiem ratiņiem;
Saka, manim nevajaga, –
Pie vārtiemi vedējiņi.
LD 7104*

Vedenis, vedene – stumjami ratiņi, ķerra. – “Vienriteņa vedenes.” (Marnics, 54)

Vedga, vadga, vegra, verga, vērga, vega – 1) ledus cirtnis. – “Riks ledus izciršanai ir ap 68 cm gara, apakšgalā noasināta dzelzs vedga jeb verga, vērga ar apmēram 70 cm garu, izturīgu koka kātu.” (Bilenšteins, 2007, 359); “Iztaisi ar vedgu ledū caurumu, ka var maksķerēt!” (Milenbahs, IV, 520); 2) agrākos laikos īpašs kalts dobumu izciršanai bišu kokos; 3) laužnis, cirtnis. – “Tūliņ paķēris vegu, cirvi, šķipeli un sācis klinti robit pakāpienus.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 202)

Darbības vārds ‘durt’ norāda nevis uz cirvi vai kapli, bet gan uz kādu citu darbarīku, kuru es nepazīstu. Vārbūt tā bijusi vedga jeb vadga – trīs pēdas garš kalts (cērte), ar kuru Austrumlatvijā un Popē ir izcirsti dobumi kokos. (Bilenšteins, 2001, 182)

Bitenieku rīku, par kuru neviens nezina, kā viņš lietots, tik var spriest, ka laikam ar viņa palīdzību bitenieki vilkuši sevi kokos pie dravām. Laikam viņu sauc ‘vedru’, jo /Bārtā/ pazīstot tautas dziesmu:

*Trūka dzeinis, lūza vedra,
Pats iekritu krūmiņā.*

Bet kāds bija dzeinis, kāda vedra – neviens nezina, kā pateikt. Visvecākie vīri nevarot atminēties, kad tādi rīki lietoti. (Austrums, 1891, I, 242–243)

*Iz Daugavys dūri djāju,
Īkreit vadga Daugavā;
Vacumā sīnu pļovu,
Vylks apēdje kažuceņu.
LD 34354*

Vedības – kāzas. Agrāk tās bija kāzas, skatoties no līgavaiņa puses, un apzīmēja aizvešanu ar varu vai kāzas kā rituālu līgavas nolaupīšanu un līgavas radu pakaļdzīšanos.

*Kur tu brauksi, bāleliņ,
Ar tik skaistu kumeliņu?
– Braukšu tāļu tautiņās,
Sauls meitas vedībās.
LD 16157*

*Bori vien, zavetnieki
Tā brāliša vedībās:
Jumtu plūca ieledami,
Sāli meta ugunēi.
LD 16072,1*

Vēja lode, arī Vēja bulta – caurdure, lopu slimība.

32661. Vēja lode ir lopu slimība. Kur vēja lode izskrien, tur paliek tāds kā caurums un

pumpa. Ja vēja lode ietot caur sirdi, tad govs esot uzreiz pagalam. Ja vēja lode ietot caur kuņģi, tad govs plūtot un pēdīgi paliekot vesela. Vēja lode neesot ne ar ko ārstējama. (LTT)

25503. Brandvīnā samērcēta retējuma sakne jādzer, kad vēders sāp jeb arī kad ir pārstai-pijies. Viņa der arī govīm, kad viņas caur vēja lodī dabūjušas caureju. (LTT)

32662. Ja kāds lops ātri saslimst un nokrīt gar zemi, tad viņam ir izskrējusi vēja lode cauri. Kur lode ir skrējusi, tur miesā paliek tukšs caurums. (LTT)

32663. Kad govij ir vēja bulta jeb arī no citas kaites tā neceļas augšā, tad jāizrauj mazs alksnītis ar saknēm un govij ar to trīs reiz jāiesit. (LTT)

Vēja pinekļi, pinekli – tautas tradīcijā tā apzīmēja kaiti, kad mazs bērns iet kā sapītām kājām, “nevar kājiņas izstiept, viņas tā kā savilkta”. (Pētersons, 1901, 41)

Teicēja redzējusi bērniņu, kam kājās bijuši pinekliši – bijis tāds jau piedzimis [...] Bērns, kam vēja pinekļi, iet tītaviski (eideniskis). Jādabon pineklis, kas palicis ganikā nomaucies [...] Pinekli sadedzina un iedod bērnam no pelniem. Atlikušos pelnus, kopā ar sāli, jāpu puceņu pelniem, pārkrustis izjēmtiem krāsns pelniem, pārkrustis pajēmtiem pelniem no trim sliekšņiem, saliek siltā ūdenī un mazgā bērnu. Vēja pinekļus dabūjot, kad māte uzejot uz jaunām pēdām. (Pētersons, 1901, 42)

23832. Kad bērns neiet kājām, pinekļu ieliek tīruma vidū un apšēr ar kaņepēm vai arī trīs rītus uzmauc pineklus kājās un tad pārcērt. Viens laukā prasa: “Ko cērt?” Cirtējs atbild: “Pinekļus cērtu!” “Cērt, cērt, kamēr pārcērt!” nosaka tas, kas laukā. (LTT)

Vēja vaļā – bez pieskatīšanas. – “Tu visas lietas atstāj vēja vaļā.” (RLB ZK, 1914, 62); “Neatstājīs vis naudas mucu vēja vaļā – izvēlīs no ezera un uzbēris vienu cepuri zemes virsū, lai neviens nepaņemtu.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 449)

Vējavas – 1) vējains laiks; 2) vējdzirnavas. – “Gar Burtnieku vējavām.” (Milenbahs, IV, 551)

Vējkārte, vējkārts – “spārēm no apakšas šķērsām piesista kārts vai lakts, kas satur spāres, lai vējš tās negāž sānis”. (Endzelīns, Hauzenberga, II, 775)

Vējtveris – neliels priekšnams, kas, atverot mājai ārdurvis, aizsargā iekštelpas no vēja un aukstuma. – “Citi iemājo kāda greiza nameļa vējtveri.” (Jākobsons, 215); “Noklaudz vējtvera durvis.” (Jākobsons, 279)

Vēķis – labības sieta veids. – “Biezākais rijas siets tiek saukts par vēķi. Tas ir interesants vārds, kas, protams, atvasināts no vārda ‘vētīt’” (Bīlenšteins, 2007, 238); “Vēķi [...] iztira graudus no lielajām pelavām.” (Milenbahs, IV, 555)

Vēla, vele, veļas, veļi – 1) veļu, mirušo valsts. – “Kā no velām vai krītamās kaites pamodies.” (Upīte, 1911, 181). Veļu valsts latviešu folklorā dažviet tiek konkretizēta kā ganības vai kā teiksmains veļu kalns, kur mirušie gana veļu govis; veļās, ja mirušais nav paspējis apprecēties uz zemes, tiek svinētas kāzas. Šo kāzu norisē svarīgi, lai lītu lietus un vienlaikus spīdētu saule, kas, iespējams, norādīja uz auglības un atdzimšanas iespēju; 2) Vēla – mirušo valsts valdniece, pārzinātāja, tas pats, kas ‘Veļu māte’. Sk. arī Velis.

*Kas tur skaņi gavilēja
Kapu kalna galiņā?
Mūs' māsiņa gavilēja,
Veļu govīs ganidama.
LD 10*

*Cep, māmiņa, kviešu maizi,
Veļās mani vadīdama;
Ne tu malsi, ne tu cepsī
Vairs manā mūžiņā!
LD 27435*

Ceļ, māmiņa, kukulīti,
Veļos mani vadīdama,
Ko mīlošu veļu bērņus
Par vārīņu vērumiņu!
LD 27434

Lietīņš lija saulītē:
Velēnieši kāzas dzēra.
Mans bāliņš jauns nomira,
Veļās ņēma līgaviņu.
LD 27798

Vēlava – karodziņš kuģa vai laivas masta galā; vējrādis; kurseniekiem laivas ipašumzīme karodziņa veidā. – “Mares krastā stāvēja laivas ar raksturīgajām laivas zīmēm – vēlavām, kas atgādināja karodziņus.” (Veselis, 1956, 295)

*Pret krastu steidz vēstneši negaisa gaudās,
Melnas vēlavas spalgi pie mastkoka šaudās.
(Agnese Mīgele “Nīdas sievas”)⁶¹*

*Lai tās laivas liek uz kaļļām, mastos paceļ vēlaviņas.
(Jansons-Saiva, 68)*

Velbomis (velbuomis) – 1) agrāk dzirnavu aprīkojuma, plosta vai laivas piederums – kārts. – “Sudmalas acumirkli apstājās, jo resnais velbomis pārlūzis trijās vietās.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 146); 2) arī augšvilenis – steļļu piederums rullis, uz kura uzvilkti meti. – “Šķeteri uztina aužamo statņu rullim – krietni resnam, pagaram baļķa gabalam – velbomim [...] Velbomi ar viena gala caurumos iespraustu koku vajadzēja griezt ap sevi, lai uztītu garo šķēru vijū.” (Kalniņš, 1977, 182)

Velce – 1) “pagara šnore, pie kuras piesietas vairākas makšķeres ar kumosiem, ko iesviež šķērsu upē zivju ķeršanai” (RLB ZK, 1914, 85); 2) zvejas rīks ar auklu, kuras galā ir vizulis, ko velk pa ūdeni, sēžot laivā; 3) vakarkleitas mugurpusē pagarinājums, kas slid pa zemi vai skar zemi.

Veldene, veldenīca, eldene – 1) steļļu sastāvdaļa. – “Audēja nītes vai nītis uzkar pie auklām, kuras piestiprinātas pie virsējiem stabiem (nīšu veldenēm)” (Bīlenšteins, 2007, 152); “Pie dzeiņa gala piesien vispirms veldeni, apaļu koku, kuru tad ieliek un piesien dzeiņa bomja renē un tad ap to tin dzeini.” (DL, 1891, 38); 2) prievīšu aušanas rīks. – “Ir vēl cits prievīšu aušanas veids bez šķieta, ņemot kociņu zīmuļa resnumā – veldeni, veldenīci [...] jeb eldenīti.” (Bīlenšteins, 2007, 165)

1260. Kad audekls uzgriezts uz stellēm, tad trīsreiz jāsit uz veldenes, atlaizāmā koka, un jāsaka: “Neēd dau, neguli ilgi!” Tad audeklu var drīz noaust, un viņš neņem daudz šķēru iekšā. (LTT)

8401. Kad pirmo reiz govīs dzen ganos, tad vajag palikt zem sliekšņa nišu veldenes, un tad govīs būs apaļas un brenģas kā veldenes. (LTT)

Velēnieši, velānieši, veļānieši – veļu valsts iemītnieki, mirušie. Velēnieši vasaras saulgriežos rauj papardes ziedu, kas laikam iemieso saules dzīvības enerģiju. Sk. arī Vela; Velis.

*Lietus lija saulītē:
Velēnieši kāzas dzēra.
Ja es būtu tās kāzās,
Man sadegtu lindraciņi.
LD 27800*

*Ei, svētā papardīte,
Kā raudāji Jāņu nakti?
– Kā man bija neraudāt:
Veļānieši ziedu rāve.
LD 32408*

⁶¹ Cedriņš, II, 190.

Dzeltān' ziedīn' i ziedēja
Velēniešu kulniņā.
Tur guļ meitas malējiņas,
Tur dēliņi arājiņi.
LD 27632,1

Velāniešu māmuliņa,
Kā par purvu pārbrīdišu?
– Cel, meitiņa, lindraciņu,
Bried basām kājiņām!
LD 34264

Velis, velonis (veluonis) – “mironis, kas aizgājis veļu valstībā” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 208); miruša cilvēka gars, dvēsele. – “Bet varbūt čabošās lapu pastalās tur skraidīja veļi?” (Ezera, 1993, 42). Pamatā ide. *uel- raut, laupīt; ievainot, nonāvēt (Karulis, II, 506). Radn. ģermāņu *wala – miris, skandināvu ‘valr’ – kritušie kaujas laukā; ‘valholl’ – kritušo karotāju mītne; ‘valkyrja’ – Valķira, tā, kas kritušo dvēseles aizved pie dieva Odina. Sk. arī Vela; Velēnieši; Velns; Veļu laiks.

32484. Veļi paši esot mironu dvēseles, kuras melnā kamolā satinušās veļoties tumšās naktīs gājējiem uz kājām. Reiz kāds virs gājis tumšā naktī uz riju. Ejot tam sācis velties uz kājām melns kamols (velis) un vēlies tā projām, kamēr ievēlies rījā. Virs no tam tā pārbijs, ka palicis tūdaļ slims un pēc maz dienām nomiris. (LTT)

6204. Dvēsele, miesu atstādama, izejot cilvēkam ārā pa muti kā zili dūmiņi vai arī kā balts tauriņš. Bet tīkmēr tā netiek augšā debesīs, kamēr nenozvana ar baznīcas pulksteni. Pusceļā uz debesīm esot mazs krodziņš, kur dvēselēm atpūsties. (LTT)

Mīrušā cilvēka gara ģimīs līdzinoties dzīvā cilvēka ģimim, bet citas miesas viņam neesot, tikai vienīgi kauli. Šie gari esot ģērbusies garās drēbēs: nakti baltās, dienu dažreiz arī melnās. Dienu viņi rādoties ap pusdienu, nakti ap pusnakti, līdz gaiļu dziedāšanai. (DL, 1894, 82)

32489. Pa rudens vakariem nevajaga pārāk stipri runāt, jo tad varot iztraucēt veļus. (LTT)

Māmuliņa māmuliņa,
Tavs bērniņis vairs nebūšu:
Tikko acis kopā gāja,
Tūlīt veļi aicināja.
LD 27364

Velki – aužamam audumam vai jostai visā garumā ejoši dzijas pavedieni, saukti arī par šķēriem. – “Pavedienus, kas velkas auduma garumā, sauc par velkiem, metiem, šķēriem vai uzstaipiem.” (LKV, I, 1143); “Salaida dzijas no tītavām lielās spolēs priekš velkiem jeb šķēriem.” (Vecpiebalga, 54); “Augškurzemē audekla metus uzvilka gandrīz vienīgi pie sienas (iespējams, ka no laika, kad tā rikojās, metiem radies apzīmējums ‘velki’).” (Bilenšteins, 2007, 148); “Velku uzvelk vajadzīgā audekla garumā un platumā – kā audekla pamatu.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 144); “Jostu darinot, vispirms savilkti velki–meti vajadzīgā daudzumā un garumā.” (Valsts vēsturiskā muzeja krājumi, I, 11); “Uzvilkta uz austuvēm velkus.” (Bērziņa-Baltiņa, Bičolis, 845); “Viņa mierīgi staigā no gala pakulām austos brunčos, kamēr lejiete izauž lina velkos tīra lina.” (Leimane, 1990, 7)

28916. Kad visa velku pīna uzgriezta uz stēļu balķa, tad balķa griezēji sit ar griežamo koku (Vidz. vērsi), trīs reizes pa balķi teikdami: “Neguli ilgi, neēd daudz!”, un tad skrien, ko māc, ar vērsi pa durvīm laukā, sviezdami to uz kaimiņu pusi. Ar to visas neveiksmes aušanā esot aizdzītas pie kaimiņiem. Šī paraša uzglabājusies vai ikvienā latvju sētā (sevišķi Vidzemē), līdz pat pēdējam laikam. /Latvijas Sargs, 1926, 30./ (LTT)

Velna laivas – akmens krāvumu ugunskaņi Kurzemē. – “Šie kaņi atgādina ar kontūrām laivas, tāpēc tautas mutē pazīstami kā velna laivas.” (Balodis, 79)

Ziemeļkurzemē zināmie īpatnējie kaņi – “velna laivas”, ar kuriem saistīti dažādi tautas nostāsti [...] Tiem raksturīga virs zemes no lieliem akmeņiem veidota “laiva”. Īpaši lieli

akmeņi iezīmē laivas galus un duļļu vietas. Laivu garums 9,30–15,80 m, platums – līdz 2,50–4,50 metriem [...] Pēc apbedīšanas paražām un keramikas “velna laivas” datē ar bronzas laikmeta otro pusi un saista ar skandināvu, visticamāk, gotlandiešu iecelotājiem Kurzemē. (Latvijas senākā vēsture, 157, 161)

Netālu no Kaltenes atrodas senas skandināvu kuģinieku kapenes, ko tagad mēdz saukt par velna laivām. Tās uzkrautas laivu veidā no paprāviem laukakmeņiem jau apmēram priekš 3000 gadiem [...] Mums /skandināvu/ nodomi atklājas tikai no pelēkiem akmeņiem, kas neparastā veidā sakrauti mūsu mežos un laukmalā, likdami tautai domāt, ka tie pa sausu zemi kādreiz pats velns braucis ar akmeņu laivu. (Veldre, 1939, 47)

Velna roka, sk. Dieva roka.

Velna rutks, saukts arī par velna rāceni un joda (juoda) rutku ('cicutā virosa') – indīgs augs, ko izmantoja arī kā krāsvielu. – “Velna rutks aug dumburu zemē, ezeru līcos u.c. un ir ļoti nāvīgs. Izskats pēc suņu burkāna – tik tāds sīkāks un lapas smalkākas.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 51); “Dzeltēnai krāsai vēl izmantoti suņu burkšķi jeb velna rutki.” (Šmits, 1937, 111)

Velns – 1) kristietībā tas pats, kas Sātans, Dieva pretmets. – “Jir spēks Dīvam, bet jir spēks arī valnam.” (Anna Dzene, Latgale, 2004); 2) folklorā zemes un pazemes dievība, kuras darbība saistās ar pasaules radīšanu (uguns, ūdens, zemes ieguvējs un radītājs, citreiz atsevišķi, citreiz kopā ar Dievu), lopkopības un zemkopības ražību. Viņš ir apakšzemes bagātību saimnieks. Velns iemieso sevī arī dabas stihijas, ir ar tām saistīts. Viņa darbības jomā ir arī veļu valsts. Vārds ‘velns’ radniecīgs vārdiem ‘velis’, iespējams, arī ‘velēna’ un ‘vilna’, ‘vilnis’ (tas, kas rauj sev līdzī). Pamatā ide. *uel- raut, laupīt; ievainot, nonāvēt (Karulis, II, 506).

Velns tautas parunās: Nesvied Velnam ar akmeni, ka Dievam netrāpi; Dod Velnam pirkstu, viņš tev paņems visu roku; Velns deviņus pārus vīzes noplēš, kamēr viens pāris apprecas; Baidās kā Velns no Pērkoņa; Nemas kā Velns pa kārkliem; Notes laikā i Velns mušas ēd.

888. Pirmā aprīlī Velns nomests no debesīm, tāpēc ir jāmānās. (LTT)

4767. Dzēruši velnam kāzas. Čūka bijusi muzikantos par bungu sitēju. Viņa nemācējusi lāgā bungas sist, un Velns to izmēdījis un sacījis: “Vu, vu, vu! Lai tu visu mūžu vuvini!” No tā laika ar čūka cita nekā nemākot sacīt kā tikai: vu, vu! (LTT)

6817. Velnam nepatik, ka cilvēki dzied. (LTT)

9532. Atvērtas grāmatas nevajaga vaļā atstāt, jo tad velns lasa. (LTT)

15866. Ja nopērk jaunas kurpes, tad tūlīt vajaga ievalkāt, citādi Velns tās ievalkā. (LTT)

21555. Naudas lādi, kur Velns guļot virsū, varot izcelt ar lūka valgu. (LTT)

23146. Pērkonā laikā Velns slēpjas no Dieva zem kokiem jeb krūmos, tādēļ tad nevajaga stāvēt zem koka. (LTT)

595. Visur milzīgi lieli akmeņi esot Velna upurējamā vieta. Ja uz kāda akmeņa apgulstoties cilvēks pulkstens divpadsmitos dienā, tad nekāda vara nelīdzot to cilvēku nodabūt no akmeņa. Viņam esot tur jāguļ līdz pulkstens vienam. Tad viņš tiekot vaļā. Visu laiku velns viņam sēdot uz kakla. (LTT)

Viesulis, viņš teica, ir Velna kāzas ar raganu. Redzot viesuli uz ceļa sagriežot putekļus, viņš cirta “ar peicku krustyski” (ar pātagu krustā), tā izjaucot Velnam kāzas. (Vaivods, 12)

Vēlogs I, vālogs, vērlogs (vēluogs, vāluogs, vērluogs) – aizbīdnis. – “Jātgrūž vēlogs vaļām, lai dūmi iet ārā.” (Janševskis, III, 60)

Vēlogs II, vēloks, vērloks (vēluogs, vēluoks, vērluoks) – vējradis; karogs. – “Vēlogs ir

tas pats, kas flega, karodziņš uz jumta vai laivas galā.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Uzliek pils čukurnī zelta vērloku.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 38); “Grozās kā vēloks.” (Milenbahs, IV, 559)

*Olenderu laiva nāca
Deviņim vēlogim.
Vai tā nāca miežu rudzu,
Vai māšiņas vaiņadzīņa?
Ja tā nāca miežu rudzu,
Dodat, brāļi, neliedzat;
Ja māšiņas vaiņadzīņa,
Liedzat, brāļi, nedodat!
Vai tā nāca masta koku,
Vai zēģeļu audējiņas?
Ne še auga masta koki,
Ne zēģeļu audējiņas, –
Rīgai auga masta koki,
Zēģelišu audējiņas.
LD 14278*

*Nepūšat, sivi vēji,
Sudrabiņa vēlogāi;
Nenākat, sivas tautas,
Man pamāte, ne māmiņa.
LD 5169,2*

Veltīšana – 1) senajās kāzās līgavaiņa radu apdāvināšana no līgavas puses. – “Veltīšana bija vecu vecais kāzu ieradums.” (LD, III sēj., 1.daļa, 7); “Līgavaiņa radu veltīšana no līgavas puses [...] piederēja gan pie viskopīgām ierašām, bet nenotika nebūt visur vienādā iekārtojumā un laikā.” (Kaudzīte, I, 18); 2) dažādu velšu rituāla ziedošana, dāvināšana. Lietv. ‘veltenieks’ – apdāvināmais. – “Visaugstāk starp velteniekiem /kāzās/ stāvēja līgavaiņa māte, tad tēvs, māšas, brāļi un arī mātes māšas, mātes brāļi, tēvmāšas un tēvbrāļi.” (Kaudzīte, I, 18). Veltīšana atspoguļo senus priekšstatus, saskaņā ar kuriem sezonu pārejās (vasaras, ziemas saulgrieži), dažādos godos, kara, sērgu u.c. robežgadījumos, lai kritiskais brīdis veiksmīgi tiktu pārvarēts, vajadzēja dāvināt gan cilvēkiem, gan jo īpaši dievībām un gariem. Tika apveltīti arī priekšmeti, lietas, dabas objekti (īpaši koki). Dāvinot daļu no savas mantības, cerēja dāvināto atgūt ar uzvījām (“Dots devējam atdods”). Lietv. ‘velte, velša, veltis’ – dāvana, ziedojums. – “Pēc naudas mešanas vedekla izdalīja veltes.” (LD, III sēj., 1.daļa, 18); “Veltis brūte ar līdzgājēja sievu to ritu bija atnesušas no klēts.” (Pētersons, 100). Darb.v. ‘veltīt, veltēt’ – 1) apdāvināt kādu (kāzās, citos godos vai svētkos). – “Ja līgava mani apveltētu, pacienātu, tad gan pamācītu jauno namamāti, kā svētība savāķama, kā laime pielabināma.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, II daļa, 66); 2) piešķirt, dot, pievērst/pievērsties. Pamatā ide. *uel- gribēt, izvēlēties (Karulis, II, 505).

14324. Brūtes pārim no baznīcas mājā pārbraucot, gājuši mājīnieki kādu gabalu pretim ar alus kannu, ap kuru brūte likusi veltis (prievītus) apkārt. (LTT)

14346. Istabā ejot, brūte likusi veltes uz sliekšņa. (LTT)

14392. Pēc paēšanas brūte atstājusi uz galda veltes un tad viņu vadājuši pa visām vietām, pa klēti, pa kūti u.t.t. Visās šais vietās brūtei bijis jāveltī, pat uz velētavas. Tos laikos brūtei vajadzējis daudz velšu. (LTT)

14338. Dzīviem priekšmetiem brūte dod veltis, nedzīviem ziedu. (LTT)

14468. Brūte vīra mājā apveltījusi pat ugunsgaliņus. (LTT)

11601. Jāņa māti apveltī ar raibiem puķu vainagiem, lai telītes būtu raibas kā puķes. (LTT)

11648. Jāņa vakarā Jāņu bērni apveltī Jāņu tēvu ar ozola vainagiem, lai aug viņam zirgi stipri kā ozoli. (LTT)

Pēc sietā mešanas brūte veltija. Viņa uzsedza vīra mātei uz pleciem krusteniski pārlietu mikstas vilnas, dzīpariem stripotu, siltu deķi (segu). Citiem viņa veltija kreklus, dvieļus, cimodus, zeķes un pacelnes pēc radniecības un raženības pakāpēm. (Jurgens, 105)

Kad bērēs un arī kāzās vedējs nedabū veltis, tad zirgam ļaunums (paliekot klibs). Kad veltis neesot villātnas, bet nātnas, tad arī vedēja zirgam slikti. Bet tādā atgadījumā varot izpalīdzēties. Vajagot tik paņemt villātnu lupatu vai matus un ar tiem nātnās veltis apkvēpināt. (DL, 1894, 174)

*Saule meta dārgas veltes,
Savu meitu izdodama:
Vienam šo, otram to,
Man to miežu arājiņu.*
LD 33958

*Kam tie tādi kumeliņi
Sudrabiņa podziņām?
Dieva dēlu kumeliņi,
Saules meita vedamā.
Pate Saule pūru veda,
Visus mežus veltīdama:
Ozolam raibi cimdi,
Liepai velšu villainīte,
Smalkajam kārklīņam
Apzeltīti prievetiņi.*
LD 33804

*Veltē, māsiņa,
Savu pirtes taku:
Svēta Māra tev' veltēs
Ar dēliem, ar meitām.*
LD 25590

*Viss bij velti, viss bij velti,
Ko cerēju Jāņu nakti:
Jāņa nakti pieci, seši,
Nāk rudenis – nav neviena.*
LD 33133

Veļu laiks – tautas tradīcijā noteikts laiks rudenī, kad tiek pieminēti saimes nomirusie. Tā parastais ilgums bijis no Miķeļiem līdz Mārtiņiem, dažkārt līdz pat Ziemassvētkiem. Tomēr kulminācija laikam bija pirmajā novembra nedēļā, precīzāk senajā nedēļā, kas ilga deviņas dienas (no 1.–9.novembrim). Citreiz kalendārais laiks netika precizēts, bet, piemēram, Lubānā agrāk teica: “Kad rudenī vilki gaudo – sācies veļu laiks.” Saukts arī par ilgu laiku, garu laiku, ļauķu laiku, pauru laiku, zemlīkām, dievu dienām.

32518. Dvēseļu dienā viņi aicina savās mājās savēju dvēseles, saukdami katru vārdā, un, sataisījuši maltīti, pārmet tām, ka neesot sargājušas no meža zvēriem, no pērkona un citām nelaimēm: pēc kam viņi tām piedāvā maizi un alu, cienādami neredzamās dvēseles. Pēdīgi viņi met visu uguni un izslauka māju no visām pusēm ar slotām, dzīdami pieaicinātās dvēseles atkal projām. Tad ar cirvi viņi šur tur aizcērt mājas sienas, lai dvēseles kur nepaliktu karājami. Kad nu viņas ir tā aizdzītas, tad viņi paši dzīro bez mēra pēc pagānu ierašas. /Rīgas jezuitu ziņojums no Latgales, 1606.g./ (LTT)

32512. Mīrušo dvēselēm tiek sevišķi svētki svinēti, kur ikkatru sauc vārdā un uzaicina ēst un dzert. Pēc dažām stundām viņas atlaiž un lūdz mājai un laukiem nekaitēt, bet tos sargāt un par tiem gādāt. /K.Rusvurms, Baltische Monatsschrift, 1861, 141./ (LTT)

32548. Pa gariņu laiku – pēc Miķeļiem un priekš Mārtiņa – saimnieki sauc paurišus jeb veļus rijā, dodami tiem rijas krāsni ēst. Trīs dienas viņus uzņem un to laiku pavada ne vērpdami, ne adīdami. Adot bada viņiem acis ārā. Viena saimniece reiz nolikusi paurišiem rijā ēdienu, bet ceļa gājēji lietus laikā iegājuši tur, apēduši visu un nolikušies turpat rijā gulēt. Saimniece ritā priecājusies: “Ak, mīļie veliši, kā jūs šoreiz brangi ēduši!” (LTT)

32534. Ilģus uzņem jeb sāk svētīt ceturtdā oktobrī un tā svētī līdz pirmajam jeb trešajam novembrim. Uzņemšanai liek galdā sviestu, maizi, alu un aizdedz sveci, kas tad deg visu cauru nakti. Ilģu laikā pirmdienās pēc saules lēkšanas vairs nedrīkst strādāt. Ilģu aizvadišanai kauj aitas un cūkas, kuru gaļu vāra pirmā un trešā novembrī un ēd priekš gaismas aušanas. Dienai sākoties, ēdiens jāatstāj galdā un pašiem jāiet gulēt, lai ilģi bez aizkavēšanās varētu pagodēties. Šajos divos rītos varot viņus nevien redzēt, bet arī dzirdēt viņu

runas, ja istabas griestos izurbjot caurumu, uzliekot tur augšpēdu zirga silksi un tad pa to caurumu skatoties. Bet, kas to dabūjot redzēt, tam tūliņ jāmirstot. /A.Bilenšteina rokraksts, Kazdanga./ (LTT)

32532. Zemlika mēnesi viņiem [latviešiem] augstāki svētki bija, kas četras nedēļas pastāvēja. Tad apmieroja miroņu dvēseles. Arī nesa ēdienu un dāvanas uz kapiem. [Viens ceļotājs redzējis svešā sētā, ka] nama un istabas durvis visas vaļā un galds ar ēdienu apkrauts. Saimniekam un visiem mājas ļaudīm rungas bija rokā, tie stāvēja ap galdū un, rungas cilādami, kļiedza: "Ēdiet, ēdiet, vecie, eita, eita drīz projām!" Pēdīgi tie, ar rungām sizdami un uz durvīm it kā mušas dzidami, dzina laukā un tad visas durvis atkal aiztaisīja. /Latviešu ļaužu draugs, 1833, 171./ (LTT)

32550. Garu laikā jāvēra bieža putra un vakarā jāpaliek pilna bļoda vai nu uz rijas sliekšņa, vai arī pie krāsns uz mūriša. Tad jāiededzina skals un jāiesprauž sienā, lai gari var redzēt ēst. /Austrums, 1889. J.Ceplenieks, Māpīcība./ (LTT)

Venteris, venters, vēteris – no kārklēm u.c. vīts zvejas grozs ar divkāršu dibenu; "kurvis zivju ķeršanai, taisīts no tikla, ar diviem vai vairāk iedzirkļiem; lieto ezeros un lielākos ūdeņos" (DL, 1891, 121). – "Zveja upēs un ezeros ar lūku venteri." (Švābe, 27); "Un kam venteris ir?" (Gliks, 98); "Visvairāk venteros lida raudas, asari, vēdzeles, tad lidakas un škaunaces." (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 351); "Starp mietienu upītē sadzīti žagari un tiem virsū kārtiņas, vidū vieta venteriem." (Vecās māmulīņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 167); "Īskrēja kai zivs venteri." (Latgaļu folklorā, 484)

Venteri megt nebija viegli, bija jāprot [...] Nēma pasesnus, izturīgus linu diegus. Jāuzmana vietas, kur jāimegž likacis, kas taisa venteri aizvien platāku. Ja neuzmanījās, visu lietu varēja galīgi sapenterēt. (Vaivods, 20)

Venterus lieto pasīvā zvejā – zvejnieka klātbūte zvejas laikā te nav vajadzīga [...] Katru dienu vai pat divi reizes dienā zvejnieks ierodas venterus pārlūkot. (Ligers, 1942, 33)

/Venterus/ mēdza izlikt no laivas, vakaros pārlūkot, izņemt zivis un atlikt venteri atkal atpakal. Venteru nogremdējuma vietas rādīja gaiša, viegla koka pludiņi. (Draviņš, 257)

Venteris, kā to pateikt, ar vārdu sakot, no mazāka aplīša līdz lielam aplim gāja kā aste līdz vārtiem. Tad tur vārtiem galā bija nūjas, ko sprauda ūdenī. Zivis iegāja iekšā venterī un nevarēja ārā tikt. (Otilija Salmgrieze, Kurzeme, 2007)

Tata luča, tata luča
Pededzītes maliņā:
Bite lida kocavā,
Lidaciņa venteri.
LD 3690,2

Kas kaif man nedzīvot
Ezeriņa maliņā:
Bite lida ozolā,
Lideciņa vēteri.
LD 3690

Vēpe – linu sagša.

Tatārijas zīda tamžas, lauriem izrakstītas vēpes,
Samta vambodži un kvalles, rupjām pērlēm šūdinātas.
(Jansons-Saiva, 56)

Vērgs, vērlogs (vērluogs) – vējrādis. (Milenbahs, IV, 560)

Vērbaļķis – sija, dzieds. – "/Rijas ārdi/ balstījās uz resnākām sijām (vērbaļķiem)." (Draviņš, 1939, 465); "Aizbāza ratiņu ilksi aiz vērbaļķa." (Birznieks-Upītis, 20); "Pie vērbaļķiem ligzdas samūrēja bezdelīgas." (Toreiz Sēlijā, 45)

Verdele – "koka trauks, labi lielāks par spaini, augšējais gals platāks; tuvu apakšai caurums, kur stāv tapa. Trauks der dažādām piensaimniecības vajadzībām." (Brencis, 143)

Vērdiņš, vērdiņģis, vērdindzis – agrāku laiku monēta ar mainīgu vērtību, “kas nozīmē viena ceturtdaļa daļa, piem., mārkas” (Latvijas Saule, 1929, Nr.85/86, 939). Dažādos laikos atbilda gan 10–12 šiliņiem (16.gs. sāk.), gan pusotrai kapeikai. – “Tautasdziesmās min sidraba vērdiņus.” (Ozols, 433); “Livonijā [...] augstvērtīgākos vērdiņus uzpirka par mazvērtīgākajiem feniņiem, vērdiņiem pakāpeniski izzūdot no apgrozības.” (Ducmane, Vēciņš, 46); “Tiem paznickungiem, kas labi nesprediķo, nevajadzētu nekā dot, [...] nevajadzētu mest pat ne koka vērdiņu.” (Janševskis, I, 274); “Tas, kas [...] darba laikā nogulšņā [...] asiņainus lupatu romānus lasīdams, – tas manās acīs nav ne koka vērdiņa vērts.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 169); “Kas vērdiņu taupa, tam nāk dālderis rokā.” (LTMSP, 453); “Ja zemniekam nav vērdiņa, tad kungam dālderis arī nav.” (Ābele, 1955, 53); “Par vērdiņu ne velns savu māti nedod uz pirti aizbraukt.” (LTMSP, 452); “Kaķis no suņa aizjēmies trīs vērdiņus uz noteiktu laiku.” (Senos laikos Umurgā, 54); “Puisim no naudas vairāk neatlicies kā tikai viens sudraba vērdiņš.” (Rakstu krājums, 1894, 65)

5837. Citi uz Dieva galdā iešanu caur to vien sataisās, ka tie papriekšu kumosiņu maizes neēd, sestdienā pirti iet, svētdienā savas visulabākās drānas apģērbj un baznīcas makā pilnu vērdiņu iemet. /Lenca sprediķu grāmata, 1764. 1537./ (LTT)

19330. Kad akmeņus un koka gabalus nocēlām, smirdēja vien: nejauka smaka no zemes nāca augšā no tiem sapuvušiem pautiem, ko tur zemē bija glabājuši, rupučī izlīda ārā, vistas spalvas un kauli, dzīparu gali, ar gaiļa asinīm aptecināti, koka gabali, maizes kukuliši, graši, veci vērdiņi un vecas deneškas, tā bija tā manta, ko izrakām no zemes. /Latviešu ļaužu draugs, 1836. 85–6./ (LTT)

22103. Piltenes meža kunga robežā ir viens ozols, kas no elku laikiem iecienīts... Ja kam kas sāp, visvairāk zobi, tad tie pie šā ozola nāk, vērdiņu, vilnu vai prievīti te noliek, cerēdami, ka nu sāpes zudīs. /Latv. Avīzes, 1831, 36./ (LTT)

20998. Mironam iespiež lupatiņā iesietu sudraba vērdiņu rokā kā vārtu naudu, debesis ieejot. (LTT)

2678. Bērna mazgājamo ūdeni nepagādāja vis iepriekš, bet nesa no lauka tik tad, kad bija vajadzīgs [...] Sasildīto ūdeni nesa tai pašā sildāmā traukā iekšā, kurā tad arī bērnu mazgāja. Ūdeni vēl iemeta ziedam kādu vērdiņu naudas, ko vecmāte paturēja. (LTT)

3672. Brūte likusi savā zeķē sudraba naudas gabalu [...] Kad pilnīgi apģērbusies, tad sēdusies uz beņķa vai blūķa, kamēr zirgus pie durvīm piebraukuši. Augšā celdamās, brūte atstājusi tai vietā ziedu, kādu vērdiņu naudas vai prievītes. (LTT)

Verga, vērga – zvejas rīks, “kaltveidīgs dzelzs daikts, ar ko ziemā ledū dur āliņģus” (DL, 1892, 107). – “Ar vergām cirtām ledū šauru spraugu.” (Pāvuls, 72); “Kad zivis sist dodas divatā, tad vienam pār plecu koka veseris, otram ledus cērtamā vērga, ar kuru tas palielina caurumu ledū.” (Ligers, 1942, 7)

Žibulēt (bjitkot) gāja uz aizsalušiem ezeriem. Mūsdienās lietojamo ledus svārpstu Stendes pusē toreiz nepazīna. Caurumu ledū izkala ar vergu (dzelzs smaili koka kāta galā); tās bija vietējo kalēju kaltas. (Draviņš, 255)

Vēriens – 1) pavediens. – “Nevar vērienu adatā iedurt.”; “Šūt ar garu vērienu.” (Mīlenbahs, IV, 562); 2) “platums, cik uz priekšu, sienu pļaujot, no cirtiena ar izkapti aizņem” (RLB ZK, 1914, 86); “katrs izkaptis vilciens pļāvā, no kā sapļaujas cirtiens”; “cik tālu ar sauju aizķer linus” (Mīlenbahs, IV, 562). – “Kad izkaptis ir atkaru, tad tā ņem lielu vērienu, kad uzkumu, tad viņa ņem vēriena.” (Mīlenbahs, IV, 562); “Tu pļauj lieliem vērieniem” (RLB ZK, 1914, 86); 3) “aužot dzijas ievēršana ar atspoli caur pašķiemeli” (Mīlenbahs, IV, 562). – “Uzsietam audeklam pirmo vērienu verot.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 776); “Reti vērieni.” (Mīlenbahs, IV,

562); 4) piecas reņģes vienā skaitā kā mērvienība. – “Kālā seši vērieni reņģu.” (Milenbahs, IV, 562). ‘Pa vērīenam’ – piemērots, pa prātam. – “Juris vienīgais kaimiņš pa vērīenam.” (Milenbahs, IV, 562)

Vērkulis, vērpkulis – tas pats, kas ērkulis, vērpjamā ratiņa vārpstiņa. – “Vērkuli taisa no egles galotnītes, kurai beidzamo zaru čumura galotnes apgrieztas.” (Milenbahs, IV, 562); “Lai dodot ratiņu un vērkuli, ka varot vērpt.” (Rakstu krājums, 1894, 17); “Viņš sataisījis jaunus vērkuljus, raibi jo raibi izrakstītus.” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 138); “Lai cilvēki neredzētu, cik viņa slinka, tad ņēmusi ganos līdz pakulu vērpku-li.” (Lerhis-Puškaitis, 1893, IV daļa, 227); “Griezies lēkdama kā vērkulis riņķī.” (Rakstu krājums, 1894, 64); “Sagrābj ķēniņu ar vienu roku un pārsviež par dārza valni kā pakulu vērkuli.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 40)

*Liela gara tautu meita
Bez darbiņa ganos gāja;
Maza maza man' māsiņa,
Trīs darbiņus līdzā ņēma:
Šuveklīti, adeklīti,
Baltu villas vērkulīti.
LD 29323*

Verlops (verluops) – zvejniecībā īpaša ar auklu aprīkota kārts, ar kuras palīdzību velk zvejas tīklu pa ledus apakšu, “kārts galā piestiprināta aukla, kuru līdz ar kārti dzen zem ledus no viena āliņģa līdz otram” (DL, 1892, 108). – “Pirms vadu [...] ielaiž pirmajā āliņģī un pastumj zem ledus, katru spārnu ar auklu – pie Daugavas grivas to sauc par verlopu – piesien pie iespējami garās tikla ielaižamās kārts.” (Bīlenš-teins, 2007, 359)

Vērpēja – Ziemassvētku rotaļa.

Šo rotaļu izdarot saķeras visi dalības ņēmāji cits ar citu rokās – riņķī. Riņķa vidū noliek krēslu, uz kura vērpēja stāv un ar vārpsti vērpj. Citi, riņķī apkārt iedami, dzied:

*“Vērpi, vērpi, vērpaliņ,” vai
Sprēdi, sprēdi, sprēdaliņ,
Ziemas svētku vakarā,
Ko tu bijī darījuse šādu ziemas gabaliņ?
Vakar vērpēja [sprēdaļa] no Rīgas atskrēj’,
Atveda telītes, sikkumeliņus,
Ielaida rozīšu dārziņā...
Sprēdaļas telītes noēd rozītes.*

Pēdējās vērtnītes dziedot, sprēdaļa nokāpj no krēsla un noņem apkārt dancotājiem viriešiem cepures, sieviešiem – lakatus. Nu iet riņķī dancotāji pēc kārtas pa vienam pie vērpējas ķīlu atprasīt, kur tad šī uzdod katram par ķīlu atdevumu kādu darbu veikt, kā: dēļus zāgēt, raudāt, kārtis vest, trīs reizes ap istabu iet u.c. Ar šo tad rotaļa beidzas. (DL, 1891, 134–135)

Vērpele – 1) sainis nešanai uz pleciem; 2) trauks, kubuliņš, muca, kas izgatavota no vesela, izdobta koka. – “Vērpele ir mazāka muca, tur iet iekšā trīs spaiņi.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 170); “Lika alu pildīt vērpelē.” (Dzidra Tontegode, Kurzeme, 2006); “Viņam bijusi pastāvīgi vērpelite ar šnabi, ko pacienāt pērminderus, paziņas un draudzes locekļus.” (Štūlis, 1937, 73); “Iet pie vērpeles dzērienu ielaist.” (Lautenbahs, 1928, 55); “Ja pusstundas laikā neesi klāt ar vērpeli piena.” (Janševskis, III, 145); “Patekas veduši uz /siena/ pļavu vērpelēs.” (Draviņš, 1937, 149); “Nepagāja necik ilgs laiks, vērpele tukša.” (Otilija Salmgrieze,

Kurzeme, 2007); "Tai vērpelē ir stipruma zāles, bet pa kreisi roki – tai vērpelē – ir nestipruma zāles." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 519); 3) "ja dziju sasprēda pārāk stingru – grodu, tā gāja "vērpelēs"" (Vaivods, 43); "Grodi sasprēsta dzija saiet vērpelē – savijas pati ap sevi." (Vaivods, 99); "Pavediens man izraunas no pirkstiem, un viss kodeļas gals sagriežas nejaukā vērpelē." (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 105)

Vērpeles ir dažāda tilpuma (1–5 un vairāk spaiņu) mucveida trauki, taisīti no taisniem galdiem, kāpēc viens gals resnāks par otru. Spunde sānos, sviķis (tapa) galā. (Draviņš, 1937, 149)

Divi stabi, uz tiem stabiem vērpelē, uz vērpelē enkurs, uz enkura tekteris, uz tektera smeķeris, uz smeķera oksķeris, uz oksķera ķikeris, uz ķiķera liels kalns, uz kalna liels mežs, pa mežu iet ceļš un mežā pulka mazu putniņu. (Mikla; atminējums: Cilvēks: kājas, vēders, galva, mati, utis, roka)

*Vērpelīte lūgtin lūdza,
Lai nāk ļaudis alu dzērt.
Alutiņis, bāleliņis,
Vērpelēi pāri dar':
Saliec galdus⁶² vērpelēi,
Tek pa plānu putodams.
Tdz 56331*

*Brūvē, māte, saldu alu
Pielej mazu vērpelīti;
Saaicini ciema puīšus,
Lai tie mani nolūko.
LD 9423*

Versts, verste – agrāku laiku garuma mērvienība, kas atbilst 1,067 km. – "Vai veselu pusversti, pagāni, skriesit riedami līdzai!" (Janševskis, I, 114); "Versti no Podzēnmuižas uz dienvidiem atrodas liels purvs." (Latviešu tautas teikas, 1991, 152). Aizguvums no krievu val. Nozīmes attīstība: arkla pavērsiens (krievu val. 'vertetj' – griezt, grozīt) – vāga no viena arkla pavērsiena līdz otram – attāluma mērs (Fasmers, I, 301). Pamatā ide. *uer- griezt, liekt (Karulis, II, 511).

5190. Čūska var redzēt verstēm tālu. (LTT)

12937. Viens no veselīem mājas dzīvotājiem nogrieza sērmaukša (pilādža) nūja un gāja ar to tai rījai ap sienām apkārt, kur vājie gulēja, sizdams un sacīdams: "Sausniece ārā, miksniece iekšā!" Tad sagrābis kādu drusku salmu no slimnieku cisām, saņēmis ātri to zirgu, kas stāvējis jau gatavs priekš durvīm, un aizlēcis, ko vien varējis, kādas pāru verstes uz mežu projām, tur tos salmus izgāzīs un lēcis tikpat ātri uz māju atpakaļ. Tad domājuši, ka slimība aiznesta. /K.Šilings, 1832.g., Tirza./ (LTT)

Vērstuve, vērstava – pie arkla piestiprināma ierīce, ar kuru, zemi apstrādājot, to apvērš uz augšu. – "Arkla vērstuve – koka nūja ikšķa resnumā, kam lejas galā uzmaukta dzelzs lāpstīņa, kuras abas malas atliektas sāniski atpakaļ." (Bīlenšteins, 2007, 204); "Spandu auklu krustojumā iestiprināta vērstava." (Ligers, 12); "Pēc vērstuves veidojuma izšķir apvēršējus, drupinātājus un kultūras arklus." (LKV, I, 870); "Ar spīļu arklā arot, vērstuvi uzliek vai nu uz viena, vai otra lemeša atkarā no tā, uz kuru pusi vēlas, lai kristu velēna." (LTMSp, 240)

Vērstavas uzdevums ir gāzt velēnu, parasti uz uzartā tīruma pusi. Lauka otrā galā, kad atgriež zirgu, vērstavu uzvērš uz otra lemeša. Tādā veidā vagas var dzīt vienu blakus otram. (Ligers, 12)

Vērtene – vienkoča laiva no apses koka. – "Apses koka laivas sauc par vērtēnēm [...] Šīm laivām ir dažādi garumi [...], dažās var iesēsties līdz 30 personām." (Bīlenšteins, 2007, 324)

⁶²Galdi – dēji.

Vērzeles, verzeles, virseles – 1) zirgu slejas, “ierikojums, lai pie vienzirga ratiem var piejūgt divus zirgus” (Milenbahs, IV, 569). – “Turīgāks latvietis pie sakām pievieno slejas – verzeles jeb vērzeles.” (Bīlenšteins, 2007, 282); “Un kā sakas, tā arī vērzeles, sedulka un iemaukti bija ar nelieliem misiņa kalumiem, kas spīdēja.” (Celms, 96); “Zirgam noņēma vērzeles.” (Brigadere, 266); 2) bikšturi; garas lentas. – “Ja nestāv bikses uz jostas vietu, tad uzliek vērzeles.” (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008); “Man titavai vērzele notrūkusi.” (Anna Trupa, Rīga, 2008)

*Lieli kungi tā nebrauca,
Kā brauc mani brāleliņi;
Sirmi zirgi vērzelēs,
Dzens kamanu galiņā.*
LD 3433

*Man atjāja tautu dēlis
Vērželotu kumeliņu.
Ne vērzeles nemilēja,
Kad netika prātiņam.*
LD 14450

*Neviens daiļi tā nebrauca,
Kā brauc brālis ar māsiņu:
Seši sirmi vērželoti,
Trīs kamanu turētāji.*
LD 16031

*Pazinu Jēpiti,
Kā ieraudzīju:
Tas mans pērmais
Vērzeļu zaglis.*
LD 21007,1

Vesaklis, vesakls, veseklis, vēsekls – mūrītis, mūrēts krāsns sols. – “Vesaklis [...] ir mūrēts krāsns sols [...] vai pie krāsns nolikts liels akmens, kur velēta veļa.” (Bīlenšteins, 2007, 184)

Vesels kā rutkis/rutks – tāds, kam stipra veselība (DL, 1894, 77). – “Kad ienācis atpakaļ, bijis vesels kā rutks.” (Lerhis-Puškaitis, 1894, V daļa, 3)

Vēteklis, vētiklis, vētekle, vētikla, vētikle – vētījamais labības siets vai īpaša vētījamā liekšķere. – “Gaudi birst vēteklim cauri.” (Milenbahs, IV, 571); “/Pureņu/kāti ir apakšgalā izplatījušies un savergušie kā vētekles (liekšķeres).” (Ilsters, 1883, 5)

*Bērit mans kumeliņš
Neēd auzu nevētītu;
Visas četras kājas cirta,
Vēteklē raudzījās.*
LD 29592,3

*Viena māmiņa palika
Kā auziņa vēteklī;
Dēli kanā i aizgāja,
Meitas tautas izvadāj’.*
Tdz 53063

Veziš – koka trauciņš smalkumu, parasti greznumlietu glabāšanai. – “Veziš – tā Kabilē senāk sauca no smalkām lazdas koka sloksnām [...] cieši sapītu trauciņu ar vāku sieviešu rotaslietu glabāšanai.” (Bīlenšteins, 2007, 108); “Veci ļaudis lieto vezi kā rotu lietu glabātuvī.” (Latvijas Saule, 1927, Nr.49/50, 596); “Tāšu veziš – no bērzu tāsīm pīts vilnas ielikšanai, arī dziļu kamoliem.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 169); “Veziši no lokā liektiem plāniem dēlišiem.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 242)

Veziš [...] pagatavots no plāniem egļu dēlišiem, kurus piestiprina pie dibena koka tapiņām. Sāni sašūti kopā ar zosu spalvu cieto daļu [...] Veci ļaudis lieto vezi kā rotu lietu glabātuvī. (Latvijas Saule, 1927, Nr.53/54, 596)

Vezums – 1) liels vedamais, piestiprināts uz braucamā (agrāk uz ratiem vai ragavām); 2) pats braucamais, agrāk rati vai ragavas.

23126. Kad pērkons ruc, tad Dievs braucot pa debesīm ar akmeņu vezumu: tiklīdz vezums gāžoties, pērkons sperot. (LTT)

27105. Ja vēlu vakarā ap desmitiem redz siena vezumu, sevišķi labi, ja ar baltu zirgu, tad jāzplūc sauja siena un jānēsā tā arvienu līdzī. Viņu nedrīkst pazaudēt, vislabāki iešūt

drēbes, kuras arvien velk mugurā. Tas ir laimes siens, un, cik ilgi viņš nebūs pazaudēts, tik ilgi cilvēks būs laimīgs. (LTT)

27120. Ja sapni redz, ka ved sienu vezumu, tad būs sniegs. (LTT)

Vickulis – vīstoklis, tīstoklis; kušķis. – “Saplūcis pāra labus vickulus.” (Janševskis, 1981, I, 284); “Sadabūjis lūku vickulu, vija saites.” (Janševskis, 1981, I, 174); “Paskat, kāds klēpis man vēl lūku, tos savicināšu vickulā un ņemšu lidza.” (Janševskis, 1981, I, 66)

Viedēt, viest – (ar grūtībām) saskatīt, manīt, nojaust. – “Viņš atradās sniegaina klajuma vidū un nevarēja viedēt taku ne uz priekšu, ne atpakaļ.” (Leimane, 1946, 92); “Cik varēja viedēt, visiem septiņiem bija gari šķēpi rokās.” (Janševskis, 1981, II, 343); “Jaunajam no sejas viedējams, ka padoma viņam netrūkst.” (Janševskis, 1983, I, 26). Pamata ide. *ueid-: *uied- manīt, jaust, redzēt (Karulis, II, 521). Lietv. 'viedums, viedība, viede' – īpaša, arī pārdabiska gudrība. – “Daiļums ir apslēpts, viņš parādās tikai slepenā viedē.” (Veselis, 1966, 138); “Slepenā viede bija atkal kļuvusi atklāta.” (Veselis, 1966, 133). Īp.v. 'vieds, vendīgs' – 1) zinīgs; ar dievišķo gudrību apveltīts; pārdabisks; 2) grūti ieraugāms un līdz ar to īpašs.

Viegļe – mitoloģiska būtne latviešu folklorā, ragana, burve. – “Kas viņam bija šķitusi kā viegļes iršanās pa gaisu.” (Leimane, 1990, 39)

Bet sakiet – kas viegļes jeb viesuļi skrējējas tādas ir? – Pēc vecu ļaužu ticības tādas jaunas, vēlīgas sievietes, kas prot pārvērsties par raganām jeb burvēm, sacel viesuļi un pašas skrien viesuļa virpulī, raudamas sev arī citus lidza, visvairāk jaunus puisus, gan ar tiem liksmodamās un galodamās, gan atkal ieģrūzdamas tos purvā un atvarā. (Janševskis, 1983, I, 148)

Vieķis – ceļa soma. – “Kad visu to savā vieķī savāktu, tad nevarētu panest.” (DL, 1891, 91)

Vienkocis, vienkoce (vienkuocis, vienkuoce) – laiva, trauks, rīks, kas darināts no viena koka gabala. – “No apaļa koka izgrebtus traukus sauca par vienkočiem.” (Viese, 27); “Māte pielika divus brangus vienkočus ar medu.” (Mīlenbahs, IV, 660); “Dārtiņa ienesa brūnu putošu aku ar vienkoča zara kannu.” (Pumpurs, Raksti, II, 311); “Vēl ap 1910.g. turpināja gatavot /Bērzpils/ apkārtnē ierastās no resna apses koka bluķa dobtās un pēc tam izliektās vienkoces – t.s. apses laivas.” (Cimermanis, 1973, 118)

Vienmuks, vienmucis – vienāda resnuma, vienāda biežuma. – “Puduris slaidu, gluži kā izlasītu vidēja vienmuka auguma priežu.” (Upīts, 1984, III–IV, 397); “Pienu viņš izlej savādā vienmuka skārda traukā.” (Upīts, 1970, 41); “Vienmucīgs spainis.” (Mīlenbahs, IV, 661)

Viens – skaitlis, kas latviešu folkloras tradīcijā lietots samērā reti. Tas norāda uz: a) pirmatnējo veselumu vai pirmsākumu, no kura rodas pārējie skaitļi; b) bet arī uz pretējo – nepilnību (milži vienači iepretī citiem, kam divas acis), arī nedrošību; c) vienu no vairākām iespējām; d) uz dievību, garu vai kādu citu, ko tabu dēļ ne-sauc istajā vārdā.

Dievs bijis viens pats un staigājis gar jūras malu. Viņš teicis: “Ko lai es daru viens pats?” Tā uzreiz atsaucies viens jūras dibenā: “Es esmu otrs.” (LTT, XIII, 116)

4088. Priekš ceļošanas braucējs taisa ar kāju jeb pātagu zirga kāju priekšā vienu jeb trīs krustus. (LTT)

6113. Priekš Jāņiem nedrīkst dundurus sist: ja vienu nosit, tad rodas desmit jaunu. (LTT)

536. Kad ēdot viens aizristas, tad līdzēdējam esot žēl, ka tiekot ēsts. (LTT)

Jāņu mātes pagalmā

Trīs avoti Jāņu nakti.

Pie tā viena govīs dzēra,

Pie tā otra kumeliņi,

Pie trešā Jāņu mātē

Īk rītiņš mazgājās.

LD 32570,3

Tumsiņā, vakarā

Nedrīkstēju viena iet;

Dieviņš man biedram nāca,

Mēnestiņš gaišumam.

LD 33697,8

Svēti, Dievs, to vietīņu,

Kur ēdām, kur dzēvām;

Audzē, Dievs, div' vārpiņas

Viena salma galiņā!

LD 32856

Lom's meit' vienradziņ'

Skauģ' mūž' dzīvedams,

Skauģ' mūž' dzīvedams,

Ar ļaudams ienaidē.

LD 34070

Vienroce – izkopts veids. – “Ķskāta izkapti sauca par vienroci, jo to turēja un vēzēja tikai labajā rokā, satverot zara kāsi (knauķi) kāta galā.” (Bīlenšteins, 2007, 226); “Vienroce ir ļoti īsā kātā iesieta izkopts, to lietoja tikai rudzu pļaušanai.” (Kalniņš, 1977, 33); “Rudzus pļāva ar vienrocēm, kam īss kāts un gals kāsi saliekts. Aiz šī kāša izkapti turēja labajā rokā un atvēzēja cirtienam.” (Mežgalieši, 15); “Ar vienroci izkapti stiebrus nocirta, ar mazu grābeklīti saritināja kūli.” (Toreiz Sēlijā, 48); “Sīkie stieбри sakaltuši gluži balti, vienrocei izkaptij pieskaroties, gaudi grabēdami birst rugājos.” (Upīts, 1947, 46)

Viepe – snātne. (Milenbahs, IV, 669)

Vieplis – maska. – “Kad iet kūjiniekos, tad taču jāuzliekas šāds vai tāds vieplis.” (Janševskis, 1981, II, 25); “Jaunāku zēnu pulks aizskrēja budēļos – salmu vieplis, sodrējiem nomūrētiem ģimijiem.” (Ivaska, 2003, 77); “Sejas visiem trim bija aizsegts ar kaut kādiem viepliem.” (Janševskis, 1981, II, 15);

Viešņa, viesis – 1) ciemiņš. – “Kāds viesis, tāda maltīte.” (Milenbahs, IV, 670); 2) viešņa – dzīres, kopāpulcēšanās. Senākā nozīme – sēta, māja, apmetne. – “Viesību gadījumos mājas saimnieks ('viespatis') bija arī ciemiņu saimnieks.” (Karulis, II, 524). Sk. arī vietvārdu VISAGALS – burt. 'ciema gals' (Karulis, II, 525).

7622. Ja no galda nokrīt karote, tad gaidāma viešņa, ja nazis – viesis. (LTT)

7628. Ja dakšiņas jeb karote nokrīt zemē, – viešņa gaidāma. (LTT)

12566. Kaķis laizās – būs viesis jeb viešņa: uz kuru pusi kuprs – no tās puses nāks. (LTT)

Laima man viešņa nāca;

Kādu tai krēslu ceļu?

Baltas vilnas grozu cēlu,

Lai mūžiņu vieglu lika.

LD 1197

Kamēr mātē viesi vada,

Tikmēr bērni gaļu cep!

Iztek tauki uguni,

Vidžu, vidžu, čirrk!

LD 2436

Dziediet, mani lūgti viesi,

Pa visiem kaktiņiem!

Citam devu sāli, maizi,

Citam jauku valodiņu.

LD 766

Vietēt, vietēties – 1) sutināt, sutināties. – “Gan viņš tevi atkal tēsis kā amatnieks lietaskoku, līdz tu paliksi šloka un loka kā izvietēta luba.” (Janševskis, I, 334); 2) sist, pērt; pērties (pirti); 3) kaltēt, sausināt. – “/Nopļauto sienu/ vismaz vienu dienu apvietē vālos.” (Ligers, 53); “Pļāvās nopļautās spaiļes vietēdama un žāvēdama.” (Janševskis, 1983, II, 57). Iespējams, pamatā ide. *uen- sist (Karuļis, II, 527).

24103. Kad pirti visi nopērušies, tad uz lāvas jāuzliek traukā ūdens; lai nāk miļā Māra vietēties. (LTT)

Vieža, viežus – izskats, paskats, vecums. – “Es precēšos nevis ar vecu, bet ar tādu, kas ir manu viežu.” (Janševskis, 1983, II, 142); “Viņš būtu tagad apmēram jūsu viežu.” (Janševskis, I, 190); 2) pēdas, nospiedumi, rievās. – “Kazi kas te būtu braucis, tādas dižas viežas iebrauktas.” (Zelma Atte, Kurzeme, 2006); “Ceļš diži izbraukts ar viežamis.” (Anna Roga, Kurzeme, 2007)

Vijale – pinums no zariem; no zariem sapīts žogs. – “Steidz tiem talkā sāmu āvas, taisa vijales un sliķus.” (Jansons-Saiva, 60)

Vikala I, vikale – “sagša ar diviem pušķiem stūros” (Austrums, 1891, I, 492), godu sagša. – “/Kāzās/ pirmo apveltīja vīramāti, kurai uzsedza baltu vikalu un uzkāra pāri cimdu un pāri garzeķu.” (Pētersons, 217); “Brūte sēdēja pilnā brūtes rotā ar vaiņagu, vikalu un sudrabenēm.” (Pētersons, 122); “/Ventspils novadā/ nēsāja arī melnbalti rūtainas villaines (vikales) ar apakšmalas apaudu brūnos toņos.” (Siliņa, 46). Iespējams, no darb.v. ‘vit’ (Milenbahs, IV, 636).

20912. Pēc mazgāšanas mironi apģērba tais drēbēs, ko viņš godos valkājis. Vīriešu apģērbs bija: kreklis, ūsas, gari balti svārkī un jaunas pastalas; sieviešu apģērbs: kreklis, svārkī ar vamžiem, jaunas pastalas un vikala. Vīriešiem uzlika galvā goda mīci, sievietēm aptina ap galvu linkaini. (LTT)

*Man atbrauca no Jelgavas
Zaļa zīda precenieki;
Sedzu zaļu vikaliņu,
Braukšu līdzī dziedādama.
LD 14266*

Vikala II – latviešu mitoloģijā vērpēju aizgādne. Vārda izcelsme hipotētiski saistāma ar darb.v. ‘vit’, t.i., Vikala – tā, kas sasien, savij vai atsien, atvij (gan vērpēju, gan viņu dzīvības pavedienu).

33432. Vikala jeb Rišu māte nāk pa naktīm pie meitu ratiņiem vērpt. Ja kāda meita var tik lēni pieiet, ka tās nedzird, un ratiņu apturēt, tad tai šķiras vērpšana. (LTT)

Vikšt, vikst – gatavot, taisīt, post. – “Vista ilgi vikšas, kamēr /caļus/ sadabū zem spārniem.” (Upīts, 1970, 58); “Tagad esot istais brīdis atnācis kāzas vikšt.” (LTTP, V, 125); “Krusttēvs ar krustmāti posa, vikša, rikoja un taisīja Trīnei kāzas.” (Apsīšu Jēkabs, 115); “Bez alus nevar kāzas vikšt.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 10); “Man jāiet [...] balli vikšt.” (Saulietis, Raksti, III, 210); “Neviens neprasīja, kas šo mielastu vikšis, kas viņu samaksās.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 89). Lietv. ‘vikšana’ – taisīšana, pošana, gatavošana. – “Aizmirst visu savu pretošanās iedomu un sāk tikai runāt par kāzu vikšanu.” (LTTP, V, 125). Lietv. ‘vikšējs’ – gatavotājs, taisītājs, posējs.

2396. Trikatā vēl gandrīz katra bērū mājas saimiece iesien ciemmaiži bērniekiem, kad tie vikšas uz māju. (LTT)

19340. Katru reiz, kad liek uz galda bļodu, vajaga ar karoti drusku ēdiena nomest zemē Mājas kungam [...] Ja svinējuši Ziemassvētkus, Jāņa dienu jeb citus svētkus jeb vikšuši

kādas bēres vai kristības, garam bijis jāatmet gardākais kumoss, labākais dzēriens. /F. Brivzemnieks, 1881, VI, 207./ (LTT)

*Gērbjata, vikšata pāditi manu,
Liek caunu cepuri, pelēkus svārkus.
LD 1498*

Vilceklis, vilceklis – ķeksis, nūja izķeksēšanai, kaut kā izvilksanai ārā vai pārvietošanai. – “Ar vilceklu aizvilcināt no grāvja izmestas zemes.” (Milenbahs, IV, 585)

*Ar vilceklu vilcināju
Brālītima līgavīnu,
Nedriktēju zierga celt
Tādu vecu cilēcīnu.
LD 22046,1*

Vilenis – steļļu sastāvdaļa, “kur tin uzausto audeklu” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2009). – “Audekla metu otru galu piestiprina pie otras rīkstes. Tā stiprās auklās pievienota apakšējam vilenim.” (Balandnieki, 200)

Kangu abas stāvpuses saslēja stāvus. Tās sniedzās gandrīz līdz griestiem. Tās savienoja ar šķērskokiem, ielika abas vīleņus – augšējo, kurā satin noaustos metus, un apakšējo, kurā tinas audekls. (Balandnieki, 199)

Atlaida augšējo vileni par diviem raķiem. Virvītē paceļams koka spraislis nokrita vīleņa raķiem priekšā. Tagad varēja apakšējā vileni ietīt noausto gābalu, kamēr atkal dzijas savilkās stingri. (Balandnieki, 358)

Vilkacis, vilkatis – folkloriskajos priekšstatos par dzīvnieku vai citu ko pārvērties vai pārvērsts cilvēks. Pamātā tam sens uzskats par cilvēku radniecību ar dzīvniekiem (t.s. totēmisms) un par to, ka īpašos pārejas laikos (īpaši kāzās, bet arī saulgriežos) atsevišķi cilvēki var iegūt dzīvnieka izskatu. – “Pārvēršoties par vilkiem, vilkači iet apkārt zināmos laikmetos (parasti Ziemassvētkos, Lūcijas naktī, arī Vasarsvētku un Jāņu naktī, kā arī citā laikā), saplosot lopus un arī cilvēkus.” (Straubergs, 34); “Dažs met apgērbu nost un jaukā, siltā naktī skrien apkārt vilkatās vai raganās.” (Janševskis, Laimas bērns, 35); “Silu malās, stāstīja, redzējuši kādu vilkati jeb raganu vilka veidā.” (Kaudzītes Matīss, 40)

3887. Burvji spējot vētru, krusu, pārkonu un lietu darīt, sauli un mēnesi maitāt un par vilkatiem pārvērsties. /Latv. gada grāmata, 1797. 3, 22./ (LTT)

Šai zemē ir arī daudz burvju un raganu, un tie, kā nopratināšanā bieži atzinušies, ticot, ka varot pārvērsties par vilkiem, skraidīt apkārt un darīt ļaunu visiem pretimnācējiem, un pēc tam atkal pārvērsties par cilvēkiem; tos saucot par vilkačiem. (Spekke, 1995, 196)

25301. Kas par raganu jeb vilkaci grib pārvērsties, tam jāuzmeklē liepa jeb ozols, pie kura baroti veļi, jāatrok vaļā tā koka saknes, jāizgērbjas gluži plikam un jāizlien caur atraktu sakņu starpu. (LTT)

32925. Par vilkaci jāpaliek noliktā laikā aparotam jeb apdzirdītam cilvēkam. Daža meita, sava piekrāptā brūtgāna apdzirdīta, skrienot līdz pat pēdīgai stundai. Kad mēneša pagroza jeb skrejamais laiks klāt, apburtais novelk apgērbu un laiž kājas vaļā. Ja kas šādu cilvēku apkaitinot, tad tas dabū piemīnēt: rītā visas aitas nogalinātas. Šo puszvēru nekā nevarot nonāvēt. Tik sudraba jeb zelta lode spējot to gāzt gar zemi. Bet, ja kāds uziet vilkača apgērbu un, lai arī neņemtu, tik pacilātu vien, tad tas par cilvēku vairs nevar palikt. /Latv. Avīzes, 1871, 197./ (LTT)

Vilka dūša – drosme. – “Saņēma vilka dūšu, aizvēra acis un taustījās gar sienmali rījā iekšā.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 226)

Vilkas – virtuves rīks, “ar ko katlu izvilka no krāsns”. (Dumpe, 2009, 33)

*Es pārvedu baliņam
Maģu maģu līgaviņ',
Puškos pašas neredzēj',
Villainītes ielokās.
LD 21208*

*Balta nāca tautu meita
Kā ar sniegu apsniguse;
Tās nebija sniega pikas,
Tās māmiņas villainītes.
LD 21518*

*Ne visām(i) dziesmiņām
Es zināju otru pusi;
Ne visām(i) meitiņām
Mātes austas villainītes.
LD 930*

*Teci rikšus, kumeliņu,
Auksts vējinis gauži pūš;
Apakš raibas villainītes
Maza, maza dvēselīte.
LD 1354*

Villdrāna – liels pelēks vilnas lakats ar bārkstīm. – “Villdrān – no vill aust' un drān i. Klāj uz pleciem, kad lietus līst. Senāk jau tādas lielākas drēbes nebi, baznīcā gāj ar villdrān apkārt.” (Ugāles pagasta stāsti, 2009, 26); “Villdrān' paņem apkārt, i silt' un lab'. Mantelu jau nebi', kā tagad.” (Alvine Veinberga, Kurzeme, 2007); “Māt' gāj' uz ciem', nevilk' mantel', bet apsedz' villdrān'.” (Zelma Kalniņa, Kurzeme, 2007)

Viļaka, viļaks, viļāklis, viļaklis, viļāknis, viļāknis, viļakns, viļuknis – blūķis, ar ko blie-tē, pielīdzina, nosloga. – “Ļemērktoš linus vēl vajag noslodzīt ar slogiem – koka blūķiem jeb viļāķiem.” (Ligers, 114)

Vimbenis, pusvimbenis – zvejas rīks, tīkls vimbu zvejošanai. – “Šā tikla acis piemē-rotas vimbu ķeršanai, pie kam pusvimbenim tikla acis uz pusi smalkākas kā vimbenim.” (Ligers, 1942, 64)

Vimbukšis, vimbūksis – zvejas rīks, tīkls, ar kuru pavasarī zvejoja tūlīt pēc ledus iziešanas un ko auda no smalkām linu vai kokvilnas dzijām. – “Vimbukši, ko [...] lieto lielāku zivju zvejai, ir 120 m gari, 32 acu plati.” (Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 492); “Lašus mēs ķeram ar /lielajiem jūras murdiem/, bet citas zivis, īpaši vimbas, ar lošiem un vimbūķšiem.” (Veldre, 1939, 177)

Vimbukši ir divējādi: straumlaizami jeb āļējami un metami. Pirmējos izvelk ūdeni tā, ka tie krīt līdzī straumei, t.i., peld uz priekšu; otrie piestiprināti pie enkuriem vai lieliem akmeņiem. (DL, 1892, 106)

Vinda – 1) augsta koka svira virs akas, “kas līdzīgi dzērves kaklam sniedzās pēc ūdens” (Kundziņš, 1974, 256). – “Pusceļā starp māju un kūti ir aka. Agrāk tā esot bijusi ar vindu.” (Skrastiņš, Studija, 127); “Ķēde, ar ko vinda piesieta akas staba mēlei, sāka klusi džinkstēt.” (Upīts, 1987, 179); “Vindas galā šūpojas glums, nosūnojis, apgrauztām malām spainis.” (Leimane, 1990, 3); 2) svira. – “Virs pavarda vindas kāsi liels katls karājās, kuru pēc vajadzības ar vindu uzgrieza un nogrieza no pavarda.” (Jurgens, 9). Darb.v. 'vindot, vindāt, vindēt' (vinduot) – 1) vilkt, smelt laukā; 2) viļņot, bangot.

*Es neiešu šoruden,
Ne ar vindu vindājama;
Citu gadu nepalikšu,
Ne ar ķēdi ķēdējama.
LD 9717*

*Iesalusi tautu meita
Dzērvenīšu purviņā.
Es daļūdžu savu bērī,
Tautu meitu izvindēju.
LD 16182,1*

*Tec, upīte, neviļņo,
Lai viļņo ezeriņis;
Dzied, māsiņa, neziņģē,
Lai ziņģē bāleliņis.
LD 366,2*

Var.: 1. Tec, upīte, nevindo,
2. Lai vinda Daugaviņa.

Vindele – garš, šaurs prievets, ar kuru agrāk satina mazus bērnus. – “Kārtīgi novindeleja, lai neaug likas kājas. Agrāk tā darīja, mani, paldies Dievam, mamma vairs nav vindelējusi ar vindeli.” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007). Darb.v. ‘vindelēt’ – cieši notīt ar vindeli.

Viņa saule, viņasaule, viņsaule, viņa pasaule, viņpasaule, saukta arī par Dieva vai Dievu dārzu – mirušo valsts, kurā, saskaņā ar folkloriskajiem priekšstatiem, saule atrodas, kad nav redzama pie debess juma un kurā nedzied putni un nav to dzīvības zīmju, kas ir šaisaulē. Viņā saulē mūžība ir kā viens šissaules mirklis.

/Šīs saules/ dubultniece ir viņa saule, kas vairs neatrodas zem “šīs” – visiem redzamās – saules, bet gan pavisam citā – radikāli atšķirīgā esamības plāksnē. Viņa saule – tā pasaule, “kur saulīte nakti guļ”, – dzīvam cilvēkam nav tieši ne saredzama, ne uztverama. (Viķe-Freiberga, 2009, 52)

Viens cilvēks iet burt jeb gudrībā mācīties. Aiziet pie vienas akas, avota, kur to pa akas caurumu iemet viņā pasaulē. Še viņš domā sadzīvojis 7 gadi, bet patiesībā tas tikai īss brīsnīgs bijis no mūžības ilguma. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 1197)

Reiz bijusi dievbijīga jaunava, kas kāzu dienā, uz baznīcu braucot, nozudusi. Šī pati jaunava atkal atradusies tikai pēc 300 gadiem. Viņa bijusi bez gala izbrīnījusi visus tikai svešus atlasdama, jo viņa esot tikai stundas trīs Dievu dārzā ar Dievu parunājuse. (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 1211)

*Mīlē mani šī saulīte,
Viņa saule nemīlēja:
Šī saulīte man zināma,
Viņa saule nezināma.
LD 27370*

*Gana laba viņa saule,
Nemīlīga dzīvošana:
Ne dziedāja sīki putni,
Ne kūkoja dzeguzīte.
LD 27693*

Vīramāte, vīra māte, saukta arī par vella māti – agrākos laikos, kad vedekla tika ieviesta vīra mājā, vēl ilgi noteicēja par mājas lietām bija nevis jaunā sieva, bet vīramāte. Attiecības starp vīramāti un vedeklu tāpēc bieži bija nedraudzīgas vai pat naidīgas.

14339. Jaunai sievai /kāzās/ jāmet prievīši tur, kur vīra māte staigā, tad viņai būs laba dzīve. (LTT)

28043. Istabu slaukot, sliekšnis tūri jānoslauka, jo citādi būs strīdi ar vīra māti. (LTT)

1259. Uzsieta audeklam pirmo vērienu verot, saka: “Izšķiries, kā Rīga, kā Cēsis, kā vīra mātes žaunas!” (LTT)

*Visi saka, visi saka,
Barga vīra māmuliņa;
Es būs’ ieti un dzīvot
Kā ar savu māmuliņu.
LD 23174*

*Sveši ļaudis, bāleliņi,
Padodat uguntiņu:
Vīra māte, raganiņa,
Man’ tumsā maldināja.
LD 22549*

*Zinu, zinu, nesacīju,
Māku, māku, nedarīju,
Lai mācīja vīramāte
Pa savam prātiņam.
LD 22652*

*Vilku māte, zvēru māte
Mana vīra māmuliņa:
Es prasīju padomiņa,
Viņa zobus klabināja.
LD 23442*

Viras – eņģes. – “Pats aizslēdzu stedulu kā nākas, stieni lai paraustīju – sak, vai stingri turas virā.” (Valdis, Kurzemē, 37); “Visai raksturīgs un darbam labi piemērots ir galds, kam abi gali nolaisti virās uz leju. Darba laikā galus paceļ galda līmenī, un tad galds iznāk trīsreiz lielāks.” (Veldre, 1938, 151). Radn. cilmes kā darb.v. ‘vērt, virt, virināt’ – taisīt vaļā vai ciet.

*Ai, tavu spēku! Lūst bultas un viras,
Un valgo gaisu jauc ziemelis sivs.
(Vilis Cedriņš “Kauguru bajārs”)*

Virbala – ecēšu tapa. – “Ecēšu tapas – virbalas – ir 18 cm garas.” (Bilenšteins, 2007, 220)

Virbs, virba – 1) tikla zvejas piederums. – “Bojai cauri iet miets – virbs – ar bērza žagariem galā.” (Bilenšteins, 2007, 349); 2) iesms. – “Šķērsām pāri [...] ārdiem uzliek tievu iesmu virbi, lībiešu ‘virbad’ ar zivīm.” (Bilenšteins, 2007, 356); “Ja jākūpina nedaudz reņģu, tās nesien lūku saitēs, bet uzver tieši uz tievajiem iesmiem (virbiem) tā, ka iesms iet caur zivs žaunām un muti.” (Bilenšteins, 2007, 357); 3) irbulis, rīkstīte, likste. – “/Turzai/ abas cilindra malas nevajadzēja sašūt – tās sapsprauda ar koka adatu irbuli, virbuli, no vārda ‘virbs’, lietuviešu ‘virbas’ – rīkste, spiekītis.” (Bilenšteins, 2007, 109); “Izšķir [...] oderētus (dubulta) un bezoderes cimdus, pieciem virbiem un vienu (vienvirbu) adītus.” (RLB ZK, 1914, 31); “Nu klausās ar! – krustmāte nosaka un ar brīvo virbu pakasa pakausi.” (Balandnieki, 202); “/Zivs/ nomazge, savēr uz virbem, bišķiņ soule apžāve un dūmes iekše.” (Hausmane, 114); 4) spraislis, trepju pakāpiens no apaļkoka. – “Kājas sajuka tievajos kāpšļu virbos, un viņš nokrita zemē.” (Birznieks-Upītis, 1949, 252)

Zvejnieks atrauj žvētavas durvis, velk laukā lielo rāmi, uz kura salikti gari koka virbi ar lūkos uzvērtiem reņģu simtiem, uzmanīgi noņem reņģes no virbiem un kārtu pa kārtai saliek plakanāš un ar pergamentpapīru izklātās kastēs. (Veldre, 1939, 103)

Metat mezdami

Virbiņu naudu:

Daži virbi pazuda,

Pūriņu lokot.

LD 25685

Virga I – koka žogs. – “Starp virgām atstāts ūdens ceļš, kur plostus var cauri laist vai laivām cauri braukt.” (DL, 1894, 65)

Virga II – zvejas rīks vedga. – “Virga ir smaga un ledus – ciets.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 787)

Virga III – nēģu aizsprosts, tacis. – “Starp virgām atstāts ūdens ceļš.” (DL, 1894, 65)

Virlops (virluops), virloks (virluoks), virlups, virlaps, virlaks, svirloks (svirluoks) – 1) dzeramais trauks, šķidruma smeļamais koka trauks ar garu rokturi. – “Latvietim ir vēl cits smeļamais trauks, ko sauc virloks.” (Bilenšteins, 2007, 96); “Ar virloku smeļ vircu un ūdeni.”; “Dzer [...] vēl vienu virlaku!”; “Virlopiem sev gudrību smelt.” (Milenbahs, IV, 608); “Ar smeļamo virloku iebēra traukā zivis un saņēma naudu.” (Birznieks-Upītis, 147); “Ar virlopu rokā.” (Jākobsons, 241); “Milzis uztaisīja lielu, lielu svirloku un sāka ezeru uz visām pusēm laistīt.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 404); “No gadus 30–40 atpakaļ pielietotiem saimniecības, virtuves un galda traukiem palikuši vienīgi reti koka spaiņi, virlopi, ķipītis.” (Melnalksnis, 48); 2) koka pīpe garā kātā. – “Kāpa pa trepēm lejā bez bēdām un raizēm, ķulkēdama savu koka virlopu.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, II, 142)

Ar saujiņu miežus sēju,

Ne ar visu sētuvīti;

Ar kanniņu alu dzēru,

Ne ar visu vērpelīti.

LD 19556

Var.: 4. Ne ar visu virlopīti.

Virpata, virpats, vērpata, vērpute – 1) rudzu kūļus “sien ar saiti, ko pagatavo no rudzu sauļas, ko tad sauc par virpatu” (Kurcalts, 138); 2) “vērpata – matu celiņš”

(Bīlenšteins, 2007, 131); “tā vieta, kur kustoņiem, sevišķi zirgiem un ragulopiem uz pieres un pie paslēpēm spalva sagriezusi skrūvveidīgā kušķīti” (RLB ZK, 1914, 86). – “Uz galvas vērpatā ir virs pakauša, kur daļa matu liecas uz priekšu, citi uz pakausi, uz leju un citi uz abiem sāniem.” (Bīlenšteins, 2007, 563); “/Teļš/ varēn smuks bija kaulos, un vēl vērpute gluži zemu pierē.” (Upīte, 1911, 226). Pamatā ide. *uerp- griezt.

Virpis – “daikts valga višanai: ar virpi savērpj pakulas pinekliem, linus – grožiem” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 787). Pamatā ide. *uerp- griezt.

Virš un vārds! – saka, apņēmoties ievērot kādu norunu, solījumu. – “Bet tad, Didžu, virš un vārds!” – “Jā, virš un vārds!”” (Lerhis-Puškaitis, 1903, 44)

Virulis – kausējums; kaut kas ciets. – “Izkausētu svinu ielejot ūdenī vai nolejot zemē, dabū viruli.”; “Izsvieda sakusušu metāla viruli no pelniem ārā.” (Mīlenbahs, IV, 618–619). Īp.v. ‘viruļains’ – gabalains, ciets. – “Zeme palikusi viruļaina.” (Mīlenbahs, IV, 619)

Vistiņas – salmu jumtu elements.

Uzklājot salmus jumta režģim, uz apakšējās jumta kārts uzsēdināja īpaši sasietus salmu višķus – “vistiņas”. Šim vistiņām pārklāja pirmo garkūļu salmu kārtu, liekot vārpu galus pret kori, un no virsas piespieda to pret jumta kārti ar maiksti jeb “knuti”, ko pie kārts piesēja ar bērzu zariem vai kārkļu klūgām – “adatiņām”. Tā segumu turpināja līdz korei. (Kundziņš, 1974, 280)

Viteņi, vīteņi – “grīda virs laivas ribām” (DL, 1891, 121). – “Dobtās laivas nav ribotas, tās pastāv bez viteņiem, bez brangām.” (Jākobsons, 293); “Atsperdamies ar kājām laivas balstos un vīteņos.” (Mīlenbahs, IV, 628)

Vīvaļa, vīvuļa, vīvulis – dziļu tinamais kociņš. – “Ir nepieciešams kociņš, pa kura caurumotiem galiem tiek izlaists /dziņas/ pavediens. Šo kociņu [...] sauc [...] vīvulis, vīvuļa, vīvaļa.” (Bīlenšteins, 2007, 143)

Vīzes – agrāku laiku apavi, darināti no liepas, vītola vai kārkļa mizas lūkiem. – “Vasarā, darbos iedami, viņi visi staigā kailām kājām vai arī valkā vīzes, kuru pišanai katrs mežā sašķin liepu vai vītolu mizas.” (Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē, 118); “Kājās valkāja ziemā, kā vasarā vīzes, pītas no liepu lūkiem, ar garām auklām pie kājām piestiprinātas.” (Pumpurs, 40); “Kārkļu vīzes ātri dila.” (Pelēcis, 113); “Labam dancotājam vienā dancošā jaunās vīzes noplīsa, darbā pārs vīzu izturēja 3–6 dienas.” (Jurgens, 74). Vārds atvasināts no izzudušā darb.v. *vīzt – pīt un laikam ir tās pašas cilmes kā ‘vīt’ (Karulis, II, 543).

Vīzes pina no liepu vai kārkļu lūkiem, ko sagrieza ar nazi līdz 2 cm platās sloksnēs un satina ritenīšos. Pirms pišanas tās izmērcēja, lai pinot nelūztu. Pina ar kaula adatas palīdzību. Apautās vīzes sasēja ar līnu vai kaņepāju auklām, auklas notinot gandrīz līdz ceļiem. (Latvju raksti, II, Krustpils, 165)

Vīze bij [...] daudz tirāka par pastalu. Vai tad [...] varēja salīdzināt smirdošu govju ādu ar saldo liepas mizu? Nekad ne! (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 28)

Vīri apgalvoja, ka mežā braukšanai nav labāka apava par vīzi. Zābaks ne tuvu. Auj, kā gribi, kājas salst. Bet vīzē, kur ievilkta vairāki pāri zeķu un vēl auti virsū, no sala ne jutin. (Mežgalieši, 13)

33508. Kod cylvāks īdams kur pa ceļu, atrass vacu veizi, itys pīzīmēj tam cylvēkam lelu laimi. (LTT)

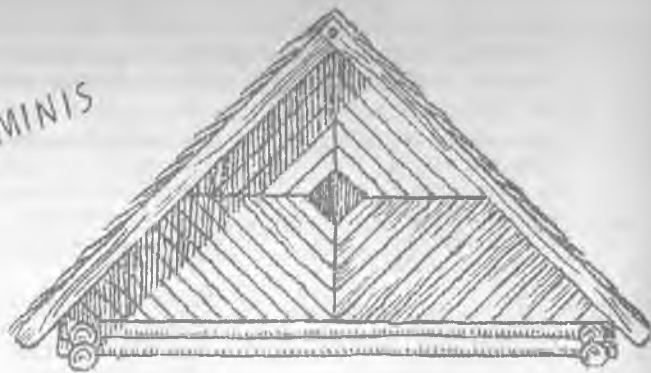
33509. Vecas vizes uguni jāsamet, lai viņu valkātājs kā vīze patš nenomētājas. (LTT)

11522. Jāņa naktī vīzes jāapaun ačgārniski, ar purniem uz papēžiem, tad jāsatinas baltā palagā un jāuzmeklē papardes zieds. Tad var iet, kur grib, un darīt, ko grib, neviens neredz. (LTT)

*Lepna, lepna tā meitiņa,
Ne tā dzied, ne runā.
Lai redzētu šoruden,
Kādi kungi to vedīs:
Vai vedīs zābakaiņi,
Vai ar kārkla vīzītēm.
LD 828
Ne tautietis visu laiku
Kā pirmā gadiņā,
Baltu lūku vīzes pina,
Pie kājiņas mēridams.
LD 27193*

*Incīti, kaķīti, pīsim vīzītes,
Pīsim vīzītes, ausim kājiņas:
Rītu būs svētdiena, brauksim ciemā.
Tu iesi namā, es istabā;
Tevi suņi saries, mani brāļi saņems.
LD 2240
Baltu kārklu vīzīt' daru,
Svētdien gāju baznīcā;
Tāpat mani Dievič redz
Kā tos citus zābakos.
LD 31166*

Voits – kļaušu laikos vagara palīgs; vēlāk (t.s. poļu laikos Latgalē) pagasta vecākais. – “Voitu [..] uzdevums ir kļaušu darbinieku izrikošana un uzraudzīšana, kā arī no-devu piedzīšana.” (Būmanis, 37); “Kungs pasauc voitu un saka: “Tev, voit, būs jāiet Jānim līdz!”” (LTTP, V, 122)

Z

Zadināt, zadīt – 1) uzrunāt, bildināt precību nolūkā, izteikt priekšlikumu, bet arī ķircināt; sveicināt, sasaukties apsveicinoties. – “Uz tādu skuķes zadinājumu un it kā pašas tišu musināšanu Matisam iepatikas savukārt meiteni pakīrcināt.” (Janševskis, 1994, I, 225); “Nu tās viena par otru ņemas viņu zadināt un zobot kā saderinātu mazās Babas brūtgānu.” (Janševskis, Laimis bērns, 44); “Zaļās lapīņas kustas it kā dzīvas, sačukstas un zadinās ar mīļajiem saules stariem.” (Valdis, Kurzemē, 85); 2) aprunāt, pelt. – “Daži it kā zadinādami devuši Anetei princes pievārdu.” (Janševskis, II, 165); 3) ņemties, spēlēties, klusi, mīļīgi runāt. – ““Cepu, cepu kukulus; Iesim ciemā, dosim bērniem. Ja tie bērni neēdis, ēdisim paši – ņem, ņem, ņem... Še, sunīti, garoziņa!” – Šos vārdus saka, bērns auklējot, ar tiem zadinoties, to rociņas vienu otrā maļot.” (DL, 1892, 47). Lietv. ‘zadinājums, zadināšana’ – uzruna, bildinājums. – “Zadināšanu izdara tautieša vecāki, brāļi, māsa jeb vispārīgi kādi draugi.” (Šmits, 1937, 127)

*Gudrom tautom zadynōt,
Gudrom nūjimt vainadzeņu.
Na kaidam vējiņam
Syla priidi kustynōt;
Na kaidam nalitai
Nūjimt munu vanuceņu.
Tdz 47300*

*Dzidōtūm reitu agri,
Kab gal'veņa nasōpātu;
Zadynōtu, kab varātu
Tautys munys bōleleņus.
LD 9577*

*Es novērpu dzipurīņus,
Upes malu ganidama;
Pirkstainīšus cimdus adu,
Ka var svaiņus zadināt.
LD 7244*

*Baltu seju tautu meita,
Sīku ziļu vainadziņu;
Izsakrita zadināt
Mani balti brāleliņi.
LD 14704*

*Augsti mani vainadziņi,
Zemi ļaudis zadināj'.
Lai stāv mani vainadziņi,
Kamēr augstus sagaidīj'.
LD 14860*

*Zadin' tautas māršas manas,
Zadin' manus brāleliņus.
Jāj garām dažu dienu,
Kad māmiņas nezadina.
14866,1*

Zaimot (zaimuot) – lādēt, ķengāt. – “Kad Dieva tā Kunga vārdu jeb dzēris, jeb nedzēris zaimo, tam būs bez žēlastības mirt.” (Leja, 2006, 15). Lietv. ‘zaimi’ – ķengas, lamas, nolādējums. Lietv. ‘zaimotājs’ (zaimuotājs) – tas, kas ķengājas, lamājas. – “Acumirkli zibens zaimotāju nospēris.” (Lerhis-Puškaitis, 1891, I daļa, 115). Vārds aizgūts no igauņu val.

21105. Mironu nedrīkstēja zaimot: kas to zaimoja, tam labi neklājās. (LTT)

Žaža lēciens – saka par kaut ko tuvu vai viegli sasniedzamu. – “Līdz pārnovada Lērumkrogam tikai žaža lēciens.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, IV, 60)

Žaža pastalas kājās – saka par bailīgu cilvēku. – “Šitam kundziņam žaža pastalas kājās.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 197); “Aizlaidies ar žaža pastalām lapās.” (Upīte, 1911, 140)

Žaža pastalas ņemt – bēgt bez atskatišanās. – “Ņemsim nu žaža pastalas rokā.” (Upīte, 1911, 53); “Gribējis ņemt žaža pastalas un bēgt, bet apdomājies.” (Upīte, 1911, 31)

Žaloms, zoloms – termins plostniecībā, kas apzīmēja nekontrolētu koku masas kustību ūdenī, “kad zem vēja un straumes spiediena plostu masa notrūka no pāļiem un, salaužot tos, sāka kustēties uz leju, virsū tiltiem” (Marnics, 283). – “Tādu katastrofu daugavieši apzīmēja ar vārdu zoloms, no krievu ‘žalom’ – lūzums.” (Marnics, 94)

Žals, žals – brūngans, sarkanīgs, “iesarkans, visvairāk no lopa spalvas” (DL, 1891, 106). – “Visa debess bija žaļa gaišumā – tīri kā lielisku liesmu atspīdumā.” (Janševskis, 1979, 220); “Žala govys ir tādā pašā krāsā kā bērs zirgs.” (Milenbahs, IV, 685); “Žale [...] ir visai pienidzas sugas, bet nu jau veca.” (Janševskis, III, 61); “Žale bim-bilu laikā.” = žale dunduru laikā (Kalna, 1993, 164).

Žandēt – burt. – “Kad tevi piezandētu, ko tu šē runā! – saka uz tādu, kas ko nelabu dara vai runā.” (DL, 1891, 121)

Žaplavas, zaplavnas – plostas piederums. – “Plostam gar malām piestiprinātas žaplavas jeb zaplavnas, t.i., tā sauktie plūdu jeb palu baļķi, arvien no visvieglākiem kokiem (egļēm), lai plosts vieglāki turētos virs ūdens, sevišķi pie smagu bluķu, kā apšu, alkšņu, bērzu u.tml., plostiem.” (KV, III, 3217); “Plostam galos un gar malām apsien ar beguniem [...] žaplavas.” (DL, 1894, 61). Laikam aizguvums no krievu val.

Žara kanna, zarakanna, zarakanna – koka dzeramtrauks, “kanna ar žara snīpi, kas ir izdobts un noder izliešanai” (Bīlenšteins, 2007, 81). – “Grietīņ, meitiņ, teci pagrabā, nogriez krietnu gabalu siera un pietecini zarakannu no labās mucas!” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 145); “Vecaistēvs ņēma balti berzto žara kannu un tecināja iz mučeles brūngano alu.” (Kalniņš, 1977, 80); “Aizgūtnēm vien viņš staigāja no rijas uz istabu un atkal atpakaļ ar divām spaiņu lielām zarakannām rokās.” (Zeiboltu Jēkabs, Raksti, V, 26)

Žarakanna alus ieliešanai ar izrakstītu koka vāku, no galdiņiem kā spainis taisīta, tikai viens galdiņš iztaisīts kopā ar žaru. Žaram izurbts caurums, un tā no kannas pa caurumu var izliet alu kausos, mazākos koka traukos, kam augšgals šaurāks un dibens platāks. (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlekstendē, 170)

*Putniņš sēdi žarīnā,
Žara kanna rociņā:
Šogad laba vasariņa
Atz visām vasarām.
LD 2681*

Žarainis, žarainītis – no egļu žariem gatavotas ecēšas.

Ļoti derīgas bija egļu žaru ecēšas. Tās gatavoja no tievām eglītēm, sasienot kopā 5 vai 6, nozāģējot galotnītes un apdarinot žarus vienā pusē. Ar tādu susekli varēja smalki

sadrupināt zemi un izķemmet pēdējo nezāļu sakni. Šādu ierīci mans vectevs sauca par zarainīti. (Mežgališi, 14)

Zārds, zārdi – siena, pākšaugu, graudaugu, kartupeļu lakstu u.tml. žāvējamā ierīce, izveidota no kārtīm; ap kārtīm sakrauta iegarena siena kaudze. – “Vasarāju, līdzīgi āboliņam, mēdz lielāko tiesu žāvēt uz zārdiem.” (Ligers, 74); “Labību kaltēja jeb žāvēja rijā uz zārdiem.” (Mūsu Malnava, 370); “Zāle līdz ceļgaliem un tik tauka, ka gandrīz vai zārdā jākrauj.” (Upīts, 1987, 194); “Cēlās milzīgi āboliņu zārdi.” (Miesnieks, 12); “Te es sēdēju garā linsēklu zārda aizvējā.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 408); ““Nu āda būs zārdā, dabūsam pērienu,” Miķelis [...] žēlojās.” (Jurgens, 62). Lietv. ‘zārdošana’ (zārduošana) – kraušana zārdos. – “Sienu laiks iesākās ar dābola pļaušanu un zārdošanu.” (Toreiz Sēlijā, 44). Pamatā ide. *gherdh- apžogot (Karulis, II, 549).

Zemē iedzīts zarains miets (senatnē pat augošs koks, kura zarus visapkārt apcērt zināmā garumā). Tāpat arī vairākus zarainus mietus iedzen zemē tā, ka tie veido vienu virkni, vai arī trijus vai četrus saslej galotnēm kopā. Zaraino mietu vietā zemē zināmā attālumā vienu no otra iedzen arī gludas svērtēniskas kārtis [...] Labību uz zārda vajag sakraut vaļīgi, ar cauru vidu, un tā te izzūst ātrāk, nekā novietota cieši kopā sablīvētā gubā tieši uz zemes, kur tā varētu sākt tvīkt un pūt. Bieži šos zārdus uzstāda jumta vai vārtu veidā, tā ka vējš tiem var pūst cauri ne vien pa apakšu, bet arī pa vidu. (Ligers, 74–75)

12950. Kartupeļu lakstus nedod govīm, jo no tiem govīs noraun pienu. Kad kartupeļus sāk vilkt, tad lakstus nopļauj, sakraun zārdā un izkaltē. Tādus izkaltētus kartupeļu lakstus ziemā vāra dzērienā un dod govīm, un no tādiem vairs govīs pienu nenoraun. (LTT)

Es atradu tautiņās

Māsai pilnu dzīvošanu:

Pieci zārdi rutku lapu,

Klība kaza laidarā.

LD 25965

Jaunas meitas bēdājās,

Kur liksim vecus puīšus;

Sasiesim kūlīšos,

Liksīm zārdā, kaltēsīm.

Tāz 42591,1

Zavēt, zavatot (zavatuot) – burt; noskaust, likt, lai pazūd; pieburt kādu labumu. – “Gribēs kādu puisi sev piezavēt.” (Janševskis, IV, 141). Lietv. ‘zavetnieks, zavētājs, zavetniece’ – burvis, burve. Lietv. ‘zavatas, zaveklī’ – 1) dažādas burvju atstātas zīmes jeb nešļavas. – “Tu zini, es nekādiem māņiem neticu un nekādas zintes un zavatas neievēroju.” (Janševskis, 1979, 133); “Mācītājs [...] teic, svēto koku turēšana un ziedu, zavatu un zemliku likšana Laimai un Pērkonam – tas viss esot māņi.” (Janševskis, 1983, II, 23); 2) buršana. – “Laikam ies nolikt kādas zavatas tiem pašiem Stīpnieka dēliem, kas solījušies šodien atnākt, lai tos vadātu pa savām pēdām un piezavētu pie sevis.” (Janševskis, IV, 141). Īpv. ‘zaveklīgs’ – ar buršanu, noskaušanu saistīts.

Zebenica, zebenieks – tarba, ko zirgam uzkar kaklā barošanai; zvejas tarba; tarba vispār. – “Katram zirgam savs zebenieks.” (Kūzāne, 64); “Pēdējās auzas no zebenieka bija izbarotas.” (Leimane, 1990, 36); ““Es atnesu zivis!” es vecenei, zebenieku pasniedzams, aizbildinājos. Vecene atvēra zebenieku, paskatījās tā iekšienē un tapa acīm redzot laipnāka.” (Poruks, I, 185)

Zedenis, zedinis, zediņš – 1) pīta žoga veids. – “Gandrīz katrās vecākās mājās sastopami bija stāņņu (zediņu) žogi.” (Draviņš, 100); “Ap augļu dārziem ierīkots pīts zedeņu žogs, kur trijās horizontāli liktās kārtīs iepīti zedeņi, žurdiņi, maikstis.” (Brīvdabas muzejs, 59); “Sēteņa peita nu atsevišķim zedinim, piemāram: ap dōrzu ir zediņš, izagōzīs zediņš, sasašķībīs zediņš, nūpeits jauns zediņš utt.” (Latkovskis, 1968, 10); “Tas pats putekļainais lielceļš, tie paši sētas vārtiņi pussabrukušajos zedēnos.” (Zariņš, 1978, 64); “Glīta ir jaunā zedeņu sēta, kas visgarām noaugusi ar

kokrozitem un kā resna stīpa satur cieši kopā visas ēkas un pagalmu.” (Leimane, 1990, 3); “Nekā ļauna nedomādams, liž vien pa zediņu caurumu iekšā.” (LTTP, XV, 193); 2) atsevišķs žoga posms, sētas miets, kārts. – “Zediņš pirmāram Varakļonūs nūzeimoj atsevišķu egles zoru, kuram skujas teik nūdzenētas un gols teik nūcērsts, zediņa garums ir apmāram cylvāka augums.” (Latkovskis, 1968, 10); “Zediņi – apaļas koka klūgas žoga pišanai.” (Latvju raksti, II, Krustpils, 39). Pamatā ide. *geg- zars, miets (Karulis, II, 551).

Taisot zedeņu sētu, vispirms zemē iesit mietus pa pāram, kā slieteņu sētai, tik atstatumi šoreiz lielāki. Starp mietiem ar kārkla klūgām iestiprina trīs kārtis, starp kurām ieloca cieši vienu pie otra egļu zarus. (Skrastiņš, Studija, 129)

Zeģene, zeģins – zārds; linu zārds. – “Lai linsēklas pilnīgi ienāktos, nopogaļātās linu galviņas lika zārdā, zeģenē.” (Bilenšteins, 2007, 244); “Uz zeģenēm saliek linu galviņas.” (Milenbahs, IV, 702); “Linsēklas zārdija uz tapu zeģenēm.” (Upīts, 1987, 173); “Kalna galā ap ozolu sasliets milzīgs statenis zeģeņu linsēklu zārdiem.” (Upīts, 194); “Tēvs sadzinis zeģenes, savilcis kārtiņas un tūliņ zārdīs.” (Upīts, 1947, 49); “Pa saslietām zeģenēm.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 803); “Vai tur zeģenes jātaisā vai sile jāsasit, vai balliņa jāastīpo – kas to visu padara?” (Upīts, 1987, 96); “Par daudz grūti uz muguras sešpadsmit zeģeņu šķūnī sanest, ja katrā gubā kādas vienpadsmit nastas.” (Ķuzāne, 71)

Zeģināt – salikt nogatavināšanai, žāvēšanai (par linsēklām). – “Lai linsēklas pilnīgi ienāktos, nopogaļātās linu galviņas vēl vajag zeģināt uz sevišķām žāvēšanas ierīcēm – žeperiem.” (Ligers, 110); “Pogaļas zeģina parasti pats saimnieks.” (Ligers, 111)

Zeibele, zeibelis – svītra, švīka; zibsnis. – “No sarkanā brandvīna zeibeles vien ap acīm metušās.” (Upīte, 1911, 113); “Es dabūju tādu sitienu par galvu, ka zeibeles vien ap acīm apmeta.” (Milenbahs, IV, 702). Darb.v. ‘zeibelēt’ – švikāt, vilkt svītras. – “Papīru zeibelēt.” (Milenbahs, IV, 703)

Zeida – stīga. – “Jauneklis nosēdās pie instrumenta un sāka improvizēt, kaut zeidas bija drausmīgi noskaņojušās un klaviatūra ar vīnu nolaistīta.” (Zariņš, 42). Aizguvums no vācu val.

*Šķetin' diegu, mūs' māsīn,
Tin vienē kamolē:
Taut's dēl' muz'kantiem
Visas zeid's notrūkuš'.
LD 24170*

Zeidaks – “ar bultām šaujams stops”. (Milenbahs, 703)

*Tas nolika tad zeidaku
Un svārkus, spārnus, vaiņaku.
(Auseklis “Kaunis un Dukņas”)*

Zeija – alus kāšamais trauks. – “Nepieciešams kāšamais trauks. Tā latviskais nosaukums ir ‘zeija’ [..], kas [..] neapšaubāmi aizgūts no vāciešiem.” (Bilenšteins, 2007, 71); “Zeijas dibenā ir caurums, un caurumā garš taps misas notecināšanai.” (Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē, 170)

*Aiz kabiņa dūmi kūp,
Seskis dara alutiņu;
Piecas mucas stipra alus,
Zeija krāca krācamā.
LD 2324*

*Dzeriet alu, es nedzeršu,
Es redzēju, kā darija:
Kubuls rūga, zeija teka,
Brūvers snauda kaktiņā.
LD 19612*

Zēle I – zirglietas, krūšu siksna (slejas) zirgam. (Milenbahs, IV, 715)

Zēle II – ornamenta sleja tautastērpa kreklā. – “Aužot piedurknes audumu, ieauda rakstu joslu – zēli.” (Rucavā, tur Paurupē, 27); 2) “no smalkām drātītēm sapīta drāts” (Endzelins, Hauzenberga, II, 805).

Zelminis – jumtgale; smailā sienas daļa pie ēkas bēniņiem. – “Daži meža pļavu šķūņi bija glūži bez durvīm; sienu tajos sameta pa vaļējiem zelmiņiem.” (Dra-
viņš, 183)

Guļbūves ēkām zelminis pa lielākajai daļai bija taisits no baļķiem. 20.gadsimta 20.gados tēstu koku guļbūves ēkām, kā arī no cita materiāla būvētām ēkām zelminim izmantoja dēļus. (Reķēna, 1975)

Zeltene, dzeltene – meitene ar gaišiem matiem; tautumeita. – “Dzeltāno jeb zelta krāsas matu dēļ skaisto tautieti sauc dziesmās par dzelteniti jeb zelteniti.” (Šmits, 1937, 158). Vārda pamatā *ghel – spidēt, mirdzēt. Sk. arī Zeltnesis.

*Ak, tu ciema dzeltenīņa,
Kam tik daiļa pušķojies!
Man notrūka vestei šnalle,
Uz tevīm skatoties.
LD 382-9*

*Tāļu tāļu tas ciemiņš,
Kur aug mana līgaviņa,
Gludu galvu, baltu muti,
Dzelteniemi matiņiem.
LD 11489*

*Lai tā putra, ko tā putra,
Kur tie piena kunkulīši!
Lai tie puīši, kur tie puīši,
Kur tās ciema zeltenītes.
LD 11256*

Zeltnesis, zeltenis – 1) vīrs gaišiem matiem; 2) bagāts vīrs.

*Šuv man kurpes kurpenieki,
Zīda diegu rakstīdamis:
Visi ļaudis mani sauca
Zelteniša līgaviņu.
LD5734*

Zemes tauki (latīņu val. 'phallus impudicus') – sēne, ko izmanto dziedniecībā. – “Lāču purniem līdzīga sēne. Ar laiku tā pārvēršas eļļai līdzīgā šķidrumā ar liķa smaku. Top lietota pret kaulu sāpēm.” (Birzmanis, 7)

Netālu no graviņas mežā vasaras nogalē spēcīgi smaržo zemes tauki. Tie ir balta sēne ar melnu cepurīti, kas esot labs ārstniecības līdzeklis pret dažām slimībām. Nezinātāji sēpo-tāji domā, ka smarža nāk no kāda krituša dzīvnieka. (Antonijš, 168)

Zemlikas, zemlika – 1) latviešu tradīcijā lietots visbiežāk ar nozīmi 'veļu laiks', taču sākotnēji šķiet vairāk apzīmējis pašu veļu laika mielastu. – “Es jau arī katru rudeni pa gariņu laiku taisu miroņu mielastu ir mums pašiem, mājniekiem, ir nesu un lieku klēti zemlikas viņu dvēselēm.” (Janševskis, 1981, II, 97); “Govis dzenot ganos, aizmirsām meitām iedot zemliku siera, lai raganas Jāņu vakarā nevar govīs noburt.” (Janševskis, 1979, 185); 2) ziedojums nomirušajiem gariem (t.s. veļu mīlošana) vai zemes dievībām. – “Šorudeni [...] vajadzēja likt zemlikas, jo [...] šogad nomiruši tik daudz piederīgu.”; “Mācītājs [...] teic, svēto koku turēšana un ziedu, zavatu un zemliku likšana Laimai un Pērkonam – tas viss esot māņi.” (Janševskis, 1983, II, 23); “Zemlikā uzlikt, kas no zemes audzis.” (Depkins, IV, 45)

Augstāki svētki tiem bij zemlika un veļu laiks, kas sāce ap mūsu Miķeļa dienu un četras nedēļas kļuva cienīts. Tad baroja un apmieloja savu miroņu dvēseles, tām visādu ēdāmo un dāvanas nesdami uz kapiem, no kā var saprast, ka viņi taču jau samanījuši un ticējuši dvēseles nemirstību. (Šulcs, 1832, 35)

32532. Zemlika mēnesī viņiem [latviešiem] augstāki svētki bija, kas četras nedēļas pastāvēja. Tad apmieloja miroņu dvēseles. Arī nesa ēdienu un dāvanas uz kapiem. [Viens ceļotājs redzējis svešā sētā, ka] nama un istabas durvis visas vaļā un galds ar ēdienu apkrauts. Saimniekam un visiem mājas ļaudīm rungas bija rokā, tie stāvēja ap galdu un, rungas cilādami, kļiedza: "Ēdiet, ēdiet, vecie, eita, eita drīz projām!" Pēdīgi tie, ar rungām sizdami un uz durvim it kā mušas dzidami, dzina laukā un tad visas durvis atkal aiztaisīja. /Latviešu ļaužu draugs, 1833, 171./ (LTT)

Zeseris, zekseris – agrāku laiku sīka monēta, atbilda 6 kapeikām. – "Divi zeseri. Kas sola vēl?" (Janševskis, 1994, I, 110); "Vectēvs liek muižas kungam viņu rullī ierakstīt un aizmaksāt par viņu galvas naudu ar 4 zeseriem." (Rakstu krājums, 1894, 73); "Bagātais saimnieks [...] aizdave septiņus zeserus, ka var bērnu nokrustīt." (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2.puse, 887); "Maz būs latviešu, kas varēs pateikt, kā izskatās diķis, artava, zekseris, timpa, orta, pimbers." (Latvijas Saule, 1929, Nr.85/86, 939)

Audzīn', Dieus, labus linus,

Es turēšu lielu talku:

Par mārku alus pirkšu,

Par vērdiņu brandavīna.

LD 28409

Var.: 3. Par vērdiņu alu pirkšu,

4. Par zeseri brandavīna.

Zestiks, zestīķis – zvejniecībā virve, kas tiek piestiprināta pie tikla jeb vada. – "Caur /tikla/ acīm ir izvilktā tieva aukla jeb zestīķis." (Bilenšteins, 2007, 346); "/Strikta vadam/ katrā galā velkamās virves, ko sauc par zestīķiem." (Veldre, 1938, 41); "Viri ik pa laikam pārmaiņus kāpj uz klāja, pievelk zestīķi (virvē) kuģīša priekšgalam piesieto jedu un lūko, cik reņģu iestrēdzis linumā tuvākajos tiklos." (Gūtmanis, 81); "Zestīķi (vada spārnu virves) pagari, paiet laiciņš, kamēr tos sprīdi pa sprīdim izdabūjam malā." (Gūtmanis, 50)

Kad ķudeli izvelk, tad zestiku atņem no ķudeļa un sataisa tādā ripulī, kā papenieki saka – sasit. Ar abām rokām jāiztaisa riņķis, tad zestiku liek tiklu būdā žāvēties līdz nākamajai reizei. Bija tāds izteiciens: "Vai sasiti to zestiku?" (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

Zēvele, zēvelis – 1) sērs. – "Spļāvis zilās zēveles un solījies atlaist [...] no vietas." (Zeioltu Jēkabs, Raksti, IV, 20); 2) sērkokciņš. Aizguvums no vācu val.

3040. Kad bērns nemierīgs un labi neguļ, nogriež druciņu no tēva un mātes matiem, pieliek zēveli, sataisa pinckuli, aizdedzina un pakvēpina aizmigušo bērniņu, dūmus pavēcinot gar ģimīti. (LTT)

4011. Kad mazus cālēnus laiž pirmo reiz laukā, tad vajaga tos izmest cauri svārkciem un apsvilnāt ar zēveli, tad tos vārnas neēd. (LTT)

20417. Kad mēslus izved no staļļa, tad visos staļļa stūros jāiekaisa smalki sagraizītas nātras, sajauktas ar sāli un zēveli. Ja tā izdara, tad nenāk mājās zalkši un arī burvji nevar nekā noburt. (LTT)

Zibki – pīti grozi ar rokturiem zivju glabāšanai un pārvadāšanai.

Andrupenes, Dagdas, Kaunatas un Krāslavas pagastos [...] vairāki meistari pina īpašus zemus un platus grozus, t.s. zibkus, kam galā bija rokturi. Šādos grozos zvejnīeki ziemā sabēra, bet vasarās iepakoja ledū zivis un sūtīja tās uzpircējiem. (Cimermanis, 1973, 118)

Zidals, zidala – mātes piens. – “Kādaī mātei pēc dzemdībām bija drudzis, karstuma guļa uzkritusi, zidala aizkaltusi.” (Pelēcis, 1971, 38)

2944. Pirms sieva sāk bērnu zīdīt, tai katru reizi jāsaberzē krūtis un pēc tam zidals jāslauc bērnam pāri, lai bērnam nemestos nekādas knipas (slimības). (LTT)

21834. Kad bērns sabijies, tad tam dod zidalu jeb ūdeni iedzert. (LTT)

Zidene, zīdenis – zīda lakats (sievietēm), zīda kakla drāna (vīriešiem). – “Vai tas nevarēja uzdāvināt zīdeni?” (Balandnieki, 76); “Tēvs nopirka mātei lielu zīdeni.” (RLB ZK, 1914, 65); “Nāc šurp, es apsiešu tev kakla drānu – jauno zīdeni.” (Janševskis, III, 409); “Uz pleciem uzklāja varvīksnaino zīdeni, kas bij no visām tā skaistākā.” (Brigadere, 222); “Grietai galvā spangu vainags, bet tam pāri greznais zīdenis ar bārkstīm.” (Suitu pūrs, 64); “Baznīcā sievietēm bija bezgala grezni zīdeni gāle.” (Ilga Leimane, Kurzeme, 2007); “Visām meitām melnas zīdenes galvā.” (Janševskis, III, 386); “Lakatiņš man ir zīda, zīdene. Tā ir zīdene no pirmskara laikiem, tāda istā, pie tautas tērpa.” (Anna Pundure, Kurzeme, 2002)

Zideris – “putnu baideklis, kuru izgatavuo šā: sasit krusteniski divus kokus; isākais izpilda ruoku vietu. Uzvelk vecus svārkus, uzliek cepuri un nostāda zvirbuļiem un citiem putniem patīkamos laukos, lai sargātu labību no nopostīšanas”. (Brencis, 144–145)

Ziedains – parasti par zirga vai govju spalvas krāsu. – “Krāsainā spalvā (melna, bēra, ruda) izkaisīti mazi balti plankumi.” (Zirga pase, 12); raibs, ar plankumiem.

35116. Ja zirgam iekšpuses mute ir ziedaina, tad tas ir niķains zirgs. (LTT)

30192. Bērnu no pupa nešķir koku ziedamā laikā, lai bērnam nav ziedaina mute. (LTT)

Aunies kājas, tautu meita,

Rakstītās zeķītēs:

Ārēi stāv div' bērīši

Ziedainām kājiņām.

LD 16948

Gosniņ' mana raibaliņa

Ziedainām kājiņām,

Ne tā brīdā dūņu puru,

Ne dzer purā ūdentiņu.

LD 29027

Pieguļnieki, brāleliņi,

Vai ir visi kumeliņi?

Sirms ar bērī attecēja

Ziedainām kājiņām.

LD 30167

Ziedot (zieduot), ziedināt, ziet, ziest – 1) upurēt. – “Šāda nozīme 19.gs. 70.gados vēl bija neparasta, un Auseklis paskaidroja parindē šo vārdu, kad dzejoli rakstīja [...] Arī A.Kronvalds ieteica aizstāt aizgūvumu ‘upurēt’⁶³ ar latvisko ‘ziedot.’” (Karulis, II, 557); 2) apveltīt, apdāvināt; 3) uzdziedēt, parādīties (‘ziet’). – “Saziss visi cereņi.”; “Dreizi suoks zist pukis.” (Reķēna, II, 588); 4) likt dziedēt, panākt lai dzied (‘ziedināt’); 5) spīdēt kā saulei, mirdzēt dažādās krāsās. Lietv. ‘zieds’ – 1) sākotnēji tas, kas spīd, mirdz, laistās; 2) krāsainā, košā auga daļa; 3) krāsa; 4) krāsaina, spīdīga, skaista velte, dāvana (piem., zelta monētas, krāšņi izrakstītas villaines, prievītes, dvieļi, cimdi u.tml.), arī tas, ko mūsdienās sauc par kukuli – dāvinājums kādam ar nolūku iegūt kādu labumu vai pateicība par to, ka tāds labums iegūts.⁶⁴ Pamatā ide.

⁶³ Upuris – no vidusholandiešu ‘upper’ vai viduslejasvācu ‘opper’, kas savukārt aizgūts no lat. ‘operāri’ – pūlētis, upurēt. Pamatā ide *op – strādāt. Aizgūvums minēts 17.gs. latviešu vārdnīcās: uperes, uperēt, upers, upurēt (Karulis, II, 455).

⁶⁴ “Pēc divi dienām atnāk sieviņa ar lielu gursti līnu – roze bija izdziedēta. Bet mans tēvs “ziedus” nekad neņēma.” (Par piemiņu, 240)

*gēi- uzziedēt, dīgt, dzīt asnus. Ziedošana kā priekšmetu, lietu, dzīvnieku vai cilvēku dāvināšana dieviem vai gariem pazīstama no senseniem laikiem. Tā bija obligāts elements pasaules radīšanā un pārradīšanas rituālos saulgriežos, kāzās un citos gados. Dodot sevi vai sava īpašuma daļu, fiziski vai garīgi ziedojo, uzskatīja – saņem pretī tādu pašu vai lielāku garīgo enerģiju, spēku.

23119. Līdz šai pašai dienai turas pie šāda ieraduma. Kad ir liels zemes sausums un nav lietus, tad viņi biezos mežos uz pakalniem pielūdz Pērkonu un ziedo tam melnu teļu un melnu kazlēnu un melnu gaili. Kad tie ir nokauti, tad viņi pēc sava ieraduma sanāk ļoti daudz no apkārtnes, ēd un dzer tur kopā, piesauc Pērkonu, ielej viņam vispirms trauku alus, ko tad trīs reizes nes ap turpat aizdedzinātu uguni un pēdīgi ielej to tai uguni, lūgdami Pērkonu, lai viņš dotu lietu. /D.Fabricsijs, 1610.g./ (LTT)

34296. Dieviem par upuri viņi mēdz zināmās bīrīs ziedot vieniem lielu kukuli maizes čūskas izskatā ar atplēstu muti un paceltu asti; otriem drusku mazāku kukuli suņa jeb čūskas izskatā; citiem atkal div olas, kas zināmos laikos tiek noliktas zem ozola; citiem sviestu, pienu, sieru jeb taukus, ko uz sārta sadedzina; citiem vērsi jeb vistu, sivēnu jeb āzi, bet visus melnā krāsā [...] Tad tiek aizdedzinātas dažādas ugunis, kur iemet taukus, bez kādas ceremonijas neizdara nekādu ziedojumu. Tad viņi dejo ap svētajiem kokiem, dziedādami un dzerdami alu līdz lopiskam reibonim, bez kā nedrīkst tikt izdarīts neviens ziedojums, un tā izdara šādiem dieviem ļoti patīkamu elku kalpojumu. /Rīgas jezuitu ziņojums par Latgali, 1606.g./ (LTT)

30705. Bērēs un kāzās, pār tiltu braucot, met ziedu ūdens mātei: dzīparus, naudu. To darījuši, uz kapsētu vai baznīcu braucot. (LTT)

31137. Kad pirmo reizi iet peldēt un lai upē nenoslīktu, tad dod upei ziedu un saka: "Še, upīte, ņem manu ziedu!" (LTT)

32546. Veļu laikā ziedoja dažādiem dieviņiem, kuri dzīvojuši dažādās vietās. (LTT)

34286. Liepupes draudzē Dūjes muižā bijis akmens, kur slimie izveseļojušies un ziedojuši ikgadus lakatus, lentas un naudu. /1739.g. baznīcas revīzijas prot./ (LTT)

<i>Celies agri, guli sebu,</i>	<i>Ziedo, mārša, ko ziedo,</i>
<i>Saderēta mātes meita:</i>	<i>Ziedo savu pirtes taktu:</i>
<i>Visas tautu žogmalītes</i>	<i>Te tu iesi pirtiņā</i>
<i>Gaida tevi ziedojam.</i>	<i>Grūtājāsi dienīnās.</i>
<i>LD 6818</i>	<i>LD 25588</i>

<i>Par Ventiņu mani veda, –</i>	<i>Ziedo, mārša, ko ziedo,</i>
<i>Ko Ventiņu ziedināju?</i>	<i>Ziedo manu govju kūti:</i>
<i>Plostam liku cimdu pāri,</i>	<i>Te tu kopsi tās gotiņas,</i>
<i>Laivai vara gredzentiņu,</i>	<i>Visu mūžu dzīvodama.</i>
<i>Pašā Ventas dibinā</i>	<i>LD 25573,1</i>
<i>Mazu, strupu adatiņu.</i>	
<i>LD 18448,2</i>	

Ziemeļi – debesspuse ziemeļi, ko tautā dēvē arī par tukšumiem.

Zilās govīs – Kurzemes folklorā (gan libiešiem, gan latviešiem) sastopams brīnumainu govju tēls; īpaša zilganpelēku govju šķirne. Teikās zilo govju gane ir Māras meita.

Kurzemes jūrmala ir zilo govju dzimtene. Šis augumā prāvās, bet pieticīgās un ar apbrīnojamu dzīvotspēju apdāvinātās piena devējas kopuši libiešu zvejnieki un zemnieki. Sena teika vēsti, ka šo govju mājvieta ir bijusi jūra un tikai reizēm pirms saullēkta tās pa vienai vai bariņos iznākušas krastā, lai paganītos kāpu asajā zālē. Tādos brīžos izskatījies, ka lieda-gu apņēmuši zilgi miglas vāli, bet, kad cilvēki sadomājuši tuvoties ganāmpulkam, tas tūdaļ izzudis skatienam. (Jaunzems, 2009)

29938. Svētās meitas nākot šai zemē savas skaistās zilās govīs ganīt. Kad klusām pielienot un uzsviežot ko virsū, drānu vai ko, tad svētai meitai jāpaliekot šini pasaulē. Kuiku mājenieki (pie pašām Dundagas robežām, Lonesta muižas galā, Popes pagastā) šad tad notālēm redzējuši svēto meitu līča mauriņā savas zilās govīs ganām. Reiz viņas izdevies noķert.

Nabadzīte lūgusies, lai palaižot, atstāšot par to vienu govī. Tā tad palaiduši. Govs bijusi kā mūsu gov, tikai turīgāka, pienīgāka. Visas mūsu zilās govīs, mūji, neraginās, esot cēlušās no svēto meitu govīm. Svētās meitas visvairāk redzamas uz Jāriem. Notāliem varot noraudzīties, bet viņas sargājoties, ka mūsu ļaudis nemana. (LTT)

Uzreiz nāk akal gans ar zilem govem, nāk no to jūr āra un laiž viņ lauka iekša. Vecdaviš teic: "Kas te! Pīls lauks a govem!" Viš pajem kok un dzen tās gov āra. Un tads smuks, skaists meitens ar stāv – Mārmeit ar gan tās gov. Viš rāj to meit: "Izdzen tās gov!" Un tas Mārmeit stāv uz tam robežam un teic: "Nedzen mans gov, lai viņ ēd! Kāpēc tu viņ dzen āra? Lai viņ ēd!" – "Ko ta tu sav gov te gan! Vāķes projām tūliņ! Ja ne, es nosītis viņ!" Nu nem to kok. Nu, ka tā Mārmeit izdzen āra tās gov, jūra apakaļ tās zilās gov. Tā teika laikam, bet viņ akal teic, ka tā ir bijs. Bet zil gov es ir redzejs, to es ar savam acem redzejs! Zil, ta ka vilns, ta ka jūrs vilns. Tā bij tapēc, ka tā bij manai mammai. Ar to mēs brauc, es bij 11 gad vecs, es ir to redzejs. Koš zil, ta ka jūr. Un kapēc vairs neredz tās ziles gov! To es ir taisn redzejs. Galig zils! Tads zils, smuks. (Lizete Švanenberga, Kurzeme, 1987. Māras Zirnītes pieraksts)

Zilo govju skaits Latvijā katastrofāli samazinājās, un daži ārvalstu zinātnieki tās uzskatīja pat par pilnīgi izmirušām. Tomēr tā vis nebija. Zilā gov vēlreiz apliecināja savu ģenētisko izturību. Tagad Latvijas speciālisti ir veikuši uzskaiti. Tās dati liecina, ka patlaban valstī ir 22 zilās govīs, kas līdzinās saviem senčiem. (Jaunzems, 2009)

Zileskanna – agrāk īpaša, ritualizēta alus dzeršana ar nolūku, lai kāds atbildīgs pasākums, norise labi izdotos. Vārda izcelsme var būt saistīta gan ar zili kā pareģotājputnu, gan ar vārdu 'zilēt'.

– Iekam ceļu sākam, lai pēc tēvtēvu parašas dzeram vēl zileskannu, ka lai lielākā putna pareģone, zīle, dzied un sludina mums ceļā labas vien vēstis un lai mums izdodas viss labi. (Janševskis, 1981, II, 284)

– Ai, zilīte, pareģonīte! Tas ir labs putniņš! – izsaucās Krūtaiņu Jānis. – Ceļā tā mums labas vēstis vien dziedājuse, tālab arī mēs tik laimīgi atbraucām, bez nekādām klizmām. Nē, savu zileskannu mēs nebijām veltī dzēruši [...] Kad mums ar laiku paaugus mieži un darīsim dzersi, vispirms mēs dzersim zileskannu! (Janševskis, 1981, II, 295)

Zilgalviši, zilgalvītes, zilgalvji – nārbuli (latīņu val. 'melampyrum') jeb Jāņu zāle, arī kodeila (kuodeila), kupaļa. Pašu Jāni – Dieva dēlu dažkārt sauc par zilgalvi. Saskaņā ar tautas priekšstatiem vasaras saulgriežos norisinās Dieva dēla un Saules meitas (dievišķo dvīņu) kāzas. Par šo incestuālo pārkāpumu viņi – pēc vienas no versijām – tiek pārvērsti par nārbuli jeb zilgalvīti.

34922. Zilgalvji tiek lietoti pie lopu slimībām. /A.W.Hupel, Top. Nachrichten, 1798. IV, 293./ (LTT)

*Ak, pasaki, Jāņa māte,
Kāda bija Jāņa zāle?
– Zilgalvītes, repējumi,
Buldurītes pa starpēm.
LD 32366*

*Plūcat, bērni, zilgalvītes,
Tās pirmās Jāņa zāles;
Saplūkušī zilgalvītes,
Eit' pa ceļu dziedādami!
LD 32395*

*Līgo, Jānīti,
Zilgalvīti!
Zila tava galviņa
Kā rudzu puķīte.
LD 32957*
*Ejat, meitas, kuodeļsuos,
Vēdit munu mozuokū;
Kaut mozuoka, da gudruoka
Un leluoka dzīduotuojā.
Tāz 36256*

Zili melns noskaities – "apzīmē cilvēku lielās dusmās". (DL, 1894, 76)

Zīme, zīmols (zīmuols) – 1) tas, pēc kā kaut ko var atpazīt, noteikt; pazīme, iezīme. – "Zīmes, kas liecinājušas, ka druvu apmeklētājam burvis, bijušas – mazgā sasiestas vai krustiski noliekta labības šķipsnas." (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1. puse, 685);

2) signāls. – “Viņa rādīja briesmīgas zīmes.” (Blaumanis, II, 28); “Liec, lai aizdedz briesmu zīmolus.” (Veselis, 1991, 204). Vārds atvasināts no darb.v. ‘zināt’. Vārdsav. ‘zīmlēmis’ – zīmju tulks (Ulmanis, 235); ‘zīmlemt’ – tulkot zīmes (Ulmanis, 235). Īp.v. ‘zīmīgs’ – tāds, kam ir īpašas pazīmes. – “Zīmīgs zirgs.” (Ulmanis, 234)

Zīmes tad notiks pie saules, pie mēness un pie zvaigznēm, un tie debess stiprumi kustināsies [...] Tas Kungs mums īsti nesaka, kādas būs tās zīmes, kas tad notiks pie debess un virs zemes; bet tik daudz mēs nomanam no viņa vārdiem, ka lielas zīmes notiks. (Jauna sprediķu grāmata, 1862, 11)

32404. Sai zemē daži domā, ka velnu un viņa ļaunos garus varot saistīt ar vārdiem un dažādām zīmēm. /P.Einhorns, 1627./ (LTT)

Agrāk katram bija sava zīme. Mājas zīmi lika visam virsū. Laivām arī bija zīmes – vienā stūrī. Uz durvīm arī bija šīs zīmes. Visvairāk tās lika uz lietām, ko pārnēsā un kas var pazust. Putras spainim virsū bija zīme. Arī uz karotēm. (Katrīna Antoneviča, Kurzeme, 2002)

Katram biteniekam bijusi sava, tā sauktā mājas zīme. To iegriezuši dravas priedē, lai atzīmētu, kam šis koks un tā bites pieder. (Draviņš, 217)

Katram ēdājam bij personīga kaļote, iezīmēta ar kādu īpatu rakstu zīmi. Tā kā traukus un kaļotes pēc ēšanas mazgāja meitas un nākamā ēdienu reizē viņām tās bij jānoliek galdā tai vietā, kur sēdēja kaļotes īpašnieks, tad viņām bij jāiemācās šīs zīmes pazīt. Ja kādam bij nolikta priekšā sveša kaļote un tas steigā bij sācis lietot, radās nepatīkamas pārrunas. (Sarma, 147–148)

*Ietin iešu tautiņās,
Bet es ilgi nedzīvošu,
Man zīmīte rādījās
Bāleliņa istabāi:
Man pārliūza zelta sakte,
Sedzot baltu villainīti.
LD 18167*

*Ietin iešu tautiņās,
Bet es ilgi nedzīvošu,
Man zīmīte rādījās
Svēta rīta likopās:
Pušām griezti ligti cimdi,
Lauzts laulātis gredzentiņš.
LD 18168*

*Gotiņ mana zīmaliņa,
Zelta zīme pierītē;
Kad es tevīm maizi dotu,
Tad tu būtu tīra zelta.
LD 29031*

Zinātnieks – kādas lietas zinātājs. – “Šī bij liela zinātniece: dziedināja ļaudīm vainas.” (Rakstu krājums, 1894, 20); “Būšot zinātnīca par tikdaudz lopiem.” (Upīte, 1911, 133)

Zintēt – 1) zināt; 2) kaut ko apspriest; 3) burt ar īpašu zināšanu palīdzību. – “Ar ūdeni, kurā maziņais mazgāts, zintējas.” (Pētersons, 1901, 26); “Ko ta nu [...] zintēja šodien? Ko ta nu tik gudru zintējat?” (DL, 1891, 91); “Zintēt ritdienu.” (Kāpostīņš, 1940, 193). Lietv. ‘zinte, zints, zintēšana’ – zināšana, gudrība; burvju māksla. – “Pamācīja to arī ceļā ievērot veclaiku parašas un kāzu zintes.” (Janševskis, 1983, II, 246); “Risināja dievotās burvības, zintes un gudrības.” (Veselis, 1991, 224). Lietv. ‘zintnieks, zintenieks’ – tāds, kas nodarbojas ar zintēšanu. – “Pilnīgu atbildi zināja vienīgi kuršu zintnieki.” (Goba, 1996, 54); “Laudis nāca pie aklā zintenieka padomos.” (Janševskis, 1994, I, 115). Vārds ir tās pašas cilmes kā ‘zināt’, kas atvasināts no ide. *gen- atzīt, pazīt, zināt (Karulis, II, 563).

11417. Vecu gadu beidzot, jācep maize un beidzamajam kukulim jāpārmet trīs krusti, bet jaungada rītā tas jāatdod govīm, lai burvis nevar zintēt. (LTT)

34977. Jāizrauj no salmu jumta salms jeb no stiebru jumta stiebrs un jāiedod zirgam ar citu barību, tad tas būs piezintēts un vairs nekur nemuks. (LTT)

34925. Zintēšana ir tas, kad govīs sazintē, lai neklist nost. Vienai govij izņem no ausis sviedrus, paņem maizi, tos sviedrus uzsvaida un iedod tai otrai govij, tad neklist nost. (LTT)

34924. Kas daudz māņu un pūšļojamo vārdu zināja, to sauca par zintenieku. (LTT)

Zipsna, zibsna – ādas josta. – “Viņa ādas josta jeb tā dēvētā zibsna, ar kuru viņš mēdza pārmācīt sievu, aizvien stāvēja ļoti zemu.” (Janševskis, I, 134)

Zirgakmens, zirgu akmens – ģipsis. – “Veci ļaudis Raunā vēl atceras, ka ģipsis senāk saukts par zirgakmeni un ka no viņa taisītas zirgiem zāles.” (Lange, 54)

Zirgu galvas – krusteniski koki uz jumta kores zirga galvu izskatā.

Zirgu galvas latviešu mājai darināja no dēļu galiem, kurus piestiprināja vai nu [...] brodiņa sāniem, vai pie nošļauptās jumtgales. (Bilenšteins, 2001, 29)

Zīt – pazīt, zināt; ģist, nojaust. – “Mazīt varēja gaismiņu zīt jeb noģist.” (DL, 1894, 146); “Zīstamies un turamies jau no iesvētāmā pavasara.” (Janševskis, 1994, I, 286)

*Dien' un nakti adu, vērpju,
Sav' pūriņu darīdama;
Piedariju, izdalīju,
I ne zīt nepazīnu.
LD 25520*

Zitars, zīters, zintars, dzitars, dzīters – dzintars. – “Elkiem par godu tie kvēpināja ar zītaru un citu kvēpjamu.” (Šulcs, 1832, 35). Par skaidru, skaistu laiku saka: “Laiks kā dzintars” vai “Laiks kā zīters” (Laumane, 2005, 65). Dzintars senāk izmantots dziedniecībā, arī kā maģisks aizsargs, jaunākos laikos pārsvarā rotaslietas. Par vārda izcelsmi un nozīmi dažādi uzskati: 1) baltiskas cilmes vārds ar nozīmi – ‘tas, kas nāk no jūras’. Radn. vārdam ‘dzimt’; 2) baltiskas cilmes vārds ar pamatnozīmi ‘gaišs, spīdīgs’, no kā arī latv. vārds ‘dzidrs’; 3) pamatā indoeiropiešu cilmes sakne ar pamatnozīmi ‘sist, dzīt’, no kā latv. ‘dzīt’ un lietuv. ‘ginti’ – aizsargāt. Ja pieņem šo nozīmi, tad akcentējama dzintara maģiskā aizsargfunkcija; 4) vārds aizgūts no irāņu vai citas valodas (Karulis, I, 254–255).

6947. Dzintara (zītara) dūmi ir visur pazīstams dziedināms līdzeklis. (LTT)

Dzintaru lieto pret ausu sāpēm. Saliec no papīra tūti un tura spīco galu – kurš arī, saprotams, jāatstāj drusku vaļā – pie auss, kamēr pie resnā gala sadedzina dzintaru, no kam izcēlušos dūmus pūš ausī. (DL, 1893, 6)

Laiki mainījās, izdzisa dzintara maģiskais mirdzums cilvēku skatījumā, nāca citi laiki, citi fetiši, bet mēs, baltieši, savās iedomās vēl nojaušam vai cenšamies nojaust seno laiku burvības, uzlūkojot un mīlot mūsu dzintara rotas lietas. (Spekke, 1967, 500)

*Sasēda meitiņas
Rindiņā.
Atveda bāliņu
Lūkoties.
Lūkojies, bāliņ,
Kura tev patīk!
– Ko ņemšu, māsiņa, –
Izlasas vien.
Jāj, manu bāliņu,
Zītara zemē
Zītara meitiņu
Lūkoties!
LD 33603,3*

*Budēli, tēvaini,
Kur lauzi riksti?
– Zītara kalnā
Sudraba birzē.
LD 33352
Zviedza Jāņa kumeliņis
Ziedošā ielejā;
Pēter' ķēve atzviezdās
Zītariņa kalniņā.
LD 33075*

*Brinumiem, pasakām
Aug māsiņa bāliņos:
Liepu lapu villainīte,
Zītar' ziedu vainaciņš.
LD 5602*

Zlĕkne, zliekne – “villaine, zīdene” (Mīlenbahs, IV, 746). – “Zliekne irad viena villāne, viņa no linu audekla, un sedz tāpat kā villānes.” (Jansone, 2003, 147)

Znauja, znaujs, znaujis – “no striķa vai ādas taisītais sasienamais, ar kuru ir sasiesti pie sakām sakkoku augšējie gali kopā” (RLB ZK, 1914, 87). – “Apskati, vai sakām nav znauja pušu!” (Mīlenbahs, IV, 748)

Zobu nauda (zuobu nauda) – agrākos laikos krustību rituāla sastāvdaļa – sudraba naudas dāvināšana jaundzimušajam, kurai bija jānodrošina, lai bērnam aug veseli, stipri zobi. Dažkārt šo naudu dāvināja tad, kad bērnam parādījās pirmais zobs, bet visbiežāk agrāk – jau krustību ceremonijas laikā. – “Laktiņā, kur bērnu izmazgātu ietin, sējuši sudraba naudu, tā saukto zobu naudu, lai aug balti zobi.” (Latvju raksti, II, Ļaudona, 31)

15370. Arī vēl metuši tā saukto zobu naudu, lai bērns par to sev pirktu jaunus zobīņus. Šim nolūkam derējusi arīvienu sidraba nauda. (LTT)

36130. Par pirmo zobu, kas bērnam uzdīga, istais krusttēvs dāvināja bērnam dālderu zobu naudas, uzlikdams to mazajam uz krūtīm. (LTT)

Zomauka, sk. Nomauka.

Zosla (zuosla) – tautastērpa saktas detaļa, “/saktā/ adatas veidīga laipiņa krustām pāri, drēbi saturēt”. (Latvju raksti, I, Alšvanga, 39)

Zūde – ēde, ādas slimība.

Zūde tas pats, kas ēde, bet jāsakot zūde, tad viņa zūdot, nevis ēde, tad ēdot tālāk. Smērē ar loga sviedriem (rasu); smērē arī ar slāpju, kas paliekas uz cirvja, kad uz viņa sadzina zariņu un sapērtas pirts slotas. (Pētersons, 1901, 49)

Zuntēšana – agrāku laiku kāzu paraža, “naudas lasīšana kāzās ar pavārnīcu priekš barības vārītājas, pēc pusdienas iedošanas, viesiem vēl pie galda sēdot”. (RLB ZK, 1885, 137)

Zutenis I, zutens, zutnis, zutenīca, zutne, zutis – iegarenas formas naudas maks; tabakas maks. – “Guļas vietā uz salmu maisa zutnis ar naudu.” (LTTTP, VIII, 203); “Krusttēv, dod naudas! To vien dzird. Šim viņu dēļ naudas zutnis klāt vien jānēsā.” (Janševskis, II, 226); “/Viņam/ smagais naudas zutis novelkot uzvalku drīzā laikā šķību.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, V, 44); “Savu naudas zuti bija iznēsājis no vienas vietas uz otru kā kaķene savus bērnus.” (Zeibolts Jēkabs, Raksti, IV, 287); “Vārbūt pods, vārbūt šķirsts, vārbūt tikai kāda zeķe vai zutens, bet būt tur ir.” (Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 313); “Palaimējies iegūt pilnu zutni ar zelta naudu, kuru tas nēsājis uz plikas miesas.” (Štūlis, 1937, 97)

*Šam naudiņa, tam naudiņa,
Kaķam naudas zutenīte:
Skanējās, zvadzējās
No ceplīša nolēcot.
LD 2273*

Zutenis II, zutens – 1) koka sitamais. – “Vilks istabā un tā grābj pēc zuteņiem un sāk jauno muzikantu mielot, kamēr āda jēlumu jēla.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 1.puse, 258); “Dabūsi ar zuteni par sāniem!” (Mīlenbahs, IV, 753); 2) plāns, tievs, samircis, slapjš sprungulis, koka gabals. – “Tik tādus zuteņus vien saved, sausu kuramo nemaz.”; “Zuteņa malka.” (Mīlenbahs, IV, 753)

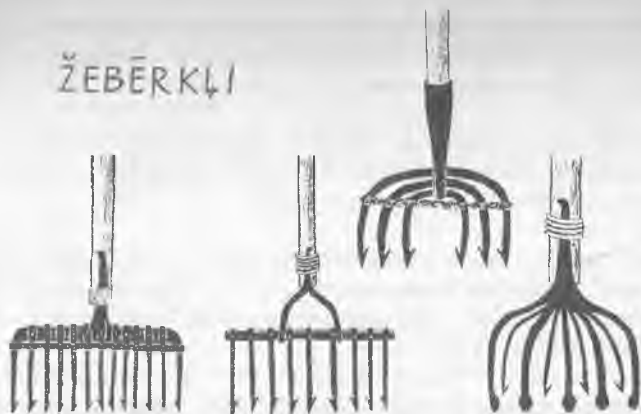
Zvaigžņu lietus jeb krītošās zvaigznes – “aiz komētām [...] izmētāti dažāda lieluma gruži visā tās orbitā, /kas/ rada “krītošās zvaigznes”, kad daļiņas ietriecas Zemes atmosfērā”. (Andžs, 2007, 5)

Vēl kā meitenei manai mātei vajadzējis iziet ārā naktī. Ko viņa redz! Zvaigznes krīt kā lietus! Licies, ka neviena zvaigzne nestāv mierā. “Pastardiena!” – viņai iešāvies prātā... Tūdaļ istabā, gultā un galvu zem segas. Gaidīdama kas notiks – iemigusi. Ritā bailīgi vērojusi, vai ir vēl kāda zvaigzne pie debesim. Bet zvaigznes spīdējušas, it kā nekas nebūtu bijis. (Vaivods, 40)

Savā jaunībā [...] pieredzējusi krāšņu meteoru uguņošanu; par to kā par kaut ko ārkārtīgu un grandiozu dažkārt stāstīdama, viņa mēdza izteikties: “Zvaigznes tā list kā lietus!” Tas noticis 1866.g., kad Leonīdu meteoru pūļa liesmošana bijusi sevišķi krāšņa. (Draviņš, 410)

Zveņģele – zirgu aizjūga piederums. – “Ka zirgu piejūdz pie ratiem, virs ilksīm ir šķērskoks – zveņģele, katrā galā zveņģelei uzliek streņģes. Vidzemē zirgus jūdza pie ilksīm, kurzemnieki pie zveņģelēm.” (Zelma Kalniņa, Kurzeme, 2008); “Saimnieks nesa grožus un jauno oškoka zveņģeli, kurai Liepiņš vēl tikko šorīt bij paguvis uz kalt cilpu ar āķi.” (Upīts, 1987, 202)

ŽEBĒRĶI

Ž

Žaiga – rikste. – “Vienā rokā tūrēdams cepuri, otrā pagaru žaigu.” (Janševskis, 1994, II, 3); “Dauzi ar asu žaigu.” (Zariņš, 81); “Ar labu žaigu devuse vērsim taisni pa acīm.” (Janševskis, 1983, II, 15); “Dabūsi no mātes ar žaigu.” (Milenbahs, IV, 787)

Žākars, žākurs – 1) zvejas piederums. – “Viens no pirmatnējākiem zvejas rīkiem bija koka žākars, ko lietoja enkura vietā.” (Sams, 1932, 61); “Zvejas tehnikā nāca jaunievedumi: [...] dzelzs enkuri – agrāko priežu mizu plūksņu un koka žākaru vietā.” (Sams, 1932, 61); “Gar laivām pašlaik darbojas zvejnieki, nesdami no mājām vai no šķūnišiem tiklus un citas zvejlietas vai ņemdami tepat jūrmalā no žākariem, no tādiem čāciem, kas taisīti kā piramidālie triju koku āboliņa zārdi.” (Veldre, 1939, 6); 2) pārkars. – “Labības kaudzēm, stirpām mēdz likt žākarus pāri, lai vējš neizplosa čukurus.” (RLB ZK, 1914, 66)

Žāklis, žākle – koks ar diviem atzariem; žuburs. – “Abās pusēs iedzīti zemē pa divi žākļiem un pārliktas krustiskas kārtītes it kā ēdiena vārīšanai.” (Birznieks-Upītis, 358); “Tupeņu katliņš uz žāklēs noguldītās kārtiņas karājās padziļā dobē.” (Upītis, 121); 2) upju, ceļu satekas vieta. – “Citi pievienojās ceļu žākli.” (Balandnieki, 99); 3) zemes gabals starp diviem šaurā leņķī krustojošies ceļiem. – “Tā žākle no krustcelēm starp abiem lielceļiem ir auglīga zeme.” (RLB ZK, 1914, 87). Īp.v. žāklisks, žāklains, žāklains’ – zarains, žuburains, sazarojies; ar sakrustotām kājām vai rokām; jātenisks. – “Uz žāklainiem mietiem pakārtā katliņa.” (Milenbahs, IV, 795)

Žalga – rikste, maikste, (makšker)kāts. – “Nēma māte lielo riksti – žalgu, kura vienmēr pie viņas gultas stāvēja aiz dziedra aizsprausta.” (Atziņas, I, 9); “Te nožvīkst pār manu galvu mātes lielā žalga.” (Atziņas, I, 10); “Makšķeres kātam – [...] žalgai, šķinim jeb šķinai – parasti noder lazda vai kadiķis.” (Bilenšteins, 2007, 369)

Žāpurs, žāpuris – koka žogs, žeperis linu, zirņu žāvēšanai. – “Zārdam zemi līdzināt, žāpuru rindu veidot”; “Pa riekšavai vien tēvs lika linstiebru galotnes žāpuros, līdz zaru spraugas piepildītas.” (Kalniņš, 1977, 255)

Žartavnieks – plosa piederums, kārts. – “Garos kokus sakārto līdzās, citu citam

blakus, vajadzīgā platumā, tad uz koku galiem uzliek kārtis – žartavniekus.” (DL, 1894, 61); “Iztiekot bez daudzajām klūgu saitēm, kārti, žartavnieku, izdzina caur plosta baļķu galu caurumiem (gļizām) abos galos.” (Bīlenšteins, 2007, 327)

Žastēklis, žasts – “aizliekama kārts” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 817); kārtiņa. – “No rāviens pātrūkst pussvilusi aukla, un žastēklis uz nokaitētās pavarda virsmas ar visu drēbju gūzmu.” (Jākobsons, 248)

Žautrs, žautris – iesms; irbulis; koks, ko iesprauž alus kubulā. – “Savēra sapaļus uz žautra.” (Endzelīns, Hauzenberga, II, 817); “Kāpostus sējot, lecektis izbaksta ar garu irbuli – žautri – uz kā gavēni cepta gaļa, lai kurmji neceltu rakumus un neēstu kāpostu saknes.” (Ligers, 130)

Žebērklis, žeberklis, žuberklis, žebeklis – zivju duramais rīks. – “Kamēr vēl /upē/ zāles nebij sākušas augt, gājām zivis durt ar žebērķiem.” (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 352); “Laivā atrodas divi cilvēki, no kuriem viens airē un otrs ar žebērķi rokā glūn kā mednieks uz laupījumu.” (Atziņas, I, 49); “Žebērklis pacelts, katru acumirķi gatavs duršanai [...]. Dārznieks, labi notēmējis, sper ar žebērķi visā spēkā ūdeni.” (Valdis, 176); “Naktīs uguns gaismā zivis durt ar žebērķiem.” (Janševskis, Nīca, 10). Iespējams, vārda nozīme saistāma ar dakšas veida zarojumu un radn. vārdam ‘žuburs’ (Karulis, II, 578).

Zveja ar žebērķi ir universāls zvejas veids, kuru jau no seniem laikiem lieto tiklab ziemā, kā vasarā, dienā un arī naktī – lāpas apgaismojumā. (Ligers, 1942, 16)

Zvejnieki ar žeberķiem gaida lidakas tādā vietā, kur ūdens strauji krīt un apakšā strauji griežas; tur zvejnieks kļūst stāv un, tiklīdz parādās lidaka, cenšas to ar žeberķu nodurt. (Latvju raksti, II, Krustpils, 100)

20.gadsimtā zivju duršana ar žebērķi (izloksnē: žebekli) notikusi vairs tikai ezeros, bet agrāk, 19.gadsimtā beigās, kad zivju bija daudz vairāk, tās durtas arī Ličupē, pat tās augšgalā. Zivju dūrējs uzmanīgi gājis gar krastmalu un vērojis, vai nav redzama guļam kāda lidaka. Žebērķi parasti meta uz zivs skausta vietu, tūlīt aiz galvas; tālāk, uz astes pusi durot, zivs dažkārt izbēga. (Draviņš, 255)

22222. No zemē dabūta zirga pakava jāizkaļ zivju žebērklis. (LTT)

*Guli, guli, lidaciņa,
Ezeriņa maliņa,
Ikām mani bāleliņi
Žebērķiņu kaldināja.
LD 2709*

Žebi – “zaraini mieti, kurus lieto pie ķirpu jeb stirpu taisīšanas”. (DL, 1891, 137)

Žeirs, žeiris, žeisteris, saukts arī par zlauktu, zlautu – garens vai apaļš (baļļveidīgs), agrāk no resna ozola bluķa izdobts koka trauks, kuram vienā galā ietaisīts ar tapu aizbāzams caurums alus tecināšanai. – “Sienmali novietots zlaukts – liela koka sile.” (Brīvdabas muzejs, 99); “Uzstādīta uz steķiem liela, no viena koka dobta sile – zlaukts.” (Zepa, 35); “/Maltuves istabas/ dibena galā dažādas lietas atradās, kā: piesta, kāpostu kubuls, alus žeiris, mente ar uzgrieztu lietuvēna krustu, žeira trauki ar robiem un krustiem.” (Jurgens, 8); “Samala iesalu, salika žeiri, uzlēja tam vārošu ūdeni.” (Dumpe, 2009, 211)

Dažos vītās oļs terminoloģijā napazeist trauku ‘žeirs’, bet tamā vītā litoj vōrdū ‘zlaukts’, un tamōs vītōs, kur litoj vōrdū ‘žeirs’, nalitoj vōrdā ‘zlaukts’ un ūtraidi. Tūmār pošūs pamatūs tur ir bejuse byutiska starpeiba, jo zlaukts ir pagatavōts nu vīna lela kūka leidzeigs

silei, cikom žēirs ir baļvai leidzeigs kūka trauks nu gaļdeņim voi dēleišim ar šauru dybynu un plotu vērsu. Taitod žēirs un zlaukts ir divi dažaidi trauki, kas kolpoj vīnam mērkam. (Latkovskis, 1968, 10)

Žēirs – trauks, kam dibenā caurums, kurā iebāzts milns garumā līdz trauka virsmalai. Šai traukā saber krāsni sasutināto iesalu ar apiņiem, aplej ar karstu ūdeni, krietni sasautē un tad pavēl dibena caurumā iebāzto milnu, ka tik drusciņ tek no kubula alus misa apakšā paliktā traukā. (RLB ZK, 1914, 87)

*Uguntiņa, dzirkstaliņa,
Palīdz olu izbrūvēt!
Kubulam augsti rūgt,
Žēiram labi notecēt.
Tdz S6073*

Žeperis – 1) iegarens zārds, stirpa no vienā rindā sadzītiem mietiem, pie kuriem tiek piestiprināti šķērskoki, uz kuriem krauj žāvēšanai labību, zirņus, linus, āboliņu. – “Vasarāju pļava ar garkāta izkaptīm, savēla klēpjos un krāva uz trim žeperiem.” (Mežgalieši, 15); 2) žeperi – “asi vai pusotras gari mieti, vienā galā ar divi starām. Tos lieto pie kaudzes vietas jeb padibenes taisīšanas, kur tos sadur ap vidū iedurto kārti tā, ka viņu apakšgali stā kādu asi no kārts nost un staru šekumi apslēdz kārti.” (DL, 1891, 105)

Vasarāju – miežus, auzas kūļos nesēja; tos žāvēja žeperi jeb stirpā. Iedzina zemē, izplestu roku attālumā, taisnā līnijā (rindā) vairākus garus mietus. Starpa starp diviem mietiem bija viena stirpa. Kādu pēdu no zemes ar salmu saišķiem piesēja pie mietiem garas kārtis. Uz tām nokrāva labības pirmo kārtu. Piesēja nākošās kārtis, uzlika otro labības kārtu. Vēl nāca trešā kārts, un žeperi nobeidza, nokļājot trešo labības kārtu. No abām pusēm žeperi atstutēja ar atspaidiem. (Vaivods, 37)

Žerbiņš, žerbs, žerebs, žereba, zerbiņš – loze, agrāk – lēmuma izzilēšanas veids, lietojot īpašus zilēšanas kociņus. – “Citādi netiek – viņas met žerbus, un nu arvienu vienai krīt vidū gulēt.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2. puse, 999); “Bet, kad neviens labprāt negribēja mājā palikt, tad gāja uz žerbiņiem.” (Lerhis-Puškaitis, 1896, VI daļa, 2. puse, 631); “Kam pirmajam jāiet pirti, par to izmeta žerebiņas.” (Apsišu Jēkabs, 68); “Bija nolēmis, ka kalpiem savā starpā jāvelk žerbiņi par to, kura klēts ar kūti kuram piekritīs.” (Janševskis, I, 288); “Veļc žerbus!” (Ņina Kukule, Sibīrija, 2005); “Salikam kū, kuo pasadaleit? Veļc, kuram kreit garuo voi eisuo žereba.” (Pēteris Kažuks, Latgale, 2006)

Ja divi iesākuši par kādu lietu strīdēties, bet abiem tādas pašas tiesības uz taisnību, tad izšķiršanas labad “met žerbiņus”, ko izdara šādi: Ņem kādu nūju un satura to viens apakšgalā (vislabāk iemet otram rokā), un tad nu liek viens pēc otra savu plaukstu ap nūju, arvienu uz augšu, līdz visa nūja izņemta. Kam nu pēdējam iznāk nūju rokā turēt, tas ir viņnējis [...] Žerbiņus dažreiz liek pa trim lāgiem. (DL, 1892, 188)

Zerbiņu mešana notika tā... Viens puika met rungu (varēja arī sacīt – ķūzi) otram. Tas saķer kaut kur ap vidu. No tās vietas visi dalībnieki pēc kārtas ar plaukstām apņēma ķūzi. Kam tiek pats gals, tas uzvarētājs. (Toreiz Sēlijā, 40)

Žibulēt – bļitkot. – “Žibulis’ un ‘žibulēt’ ir jauni darinājumi; izraudzīti Rīgas Latviešu biedrībā, kādā valodnieku sēdē, ap 1936. g., J. Endzelinam u.c. akceptējot Kārļa Draviņa ieteikumu.” (Draviņš, 253); “Uz Pluncu ezeru puikas un arī pieaugušie gāja gan makšķerēt, gan ziemā žibulēt.” (Draviņš, 253). Lietv. ‘žibulis’ – ziemas makšķerēšanas rīks, bļitka. – “Makšķernieks ar smalkāku žibulīti bija noķēris un rādīja “norvēģietes.” = lielākas reņģes (Gūtmanis, 75). Lietv. ‘žibulētājs’ – bļitkotājs.

Žļuga, žļuga – liels daudzums. – “Garāmgājējiem /sieviete/ vairākkārt kā lūgdamās teikuse: iesit man, iesit man! – Ja iesists, tad sieviete izšķīduse par veselu žļugu sudraba naudas.” (Janševskis, II, 81); “Tur būtu naudas kā žļugas.” (Janševskis, 1979, 125)

Žņauglis – 1) rīks, ko lietoja pie cūku kaušanas; to aplika ap smeceri, lai nevar kviekt. – “Ap puspēdu garu kociņu cilpā apmet valga gabalu, kuru uzmauc uz smeceri un tad ar kociņu sagriež tā, ka purns tiek sažņaugts.” (DL, 1891, 122); 2) “rīks, ar kuru saspiež zirgam lūpas”, kamēr tiek apkaltas kājas (Reķēna, 1975, 280). – “Ka kausta zyrgu, vajag žņaugļa, ka zyrgs naikūstu.” = kad apkaļ zirgu, vajadzīgs žņauglis, lai zirgs niekostu (Reķēna, 1975, 280).

/Cūkas/ smeceri apņēma ar žņaugli – virves cilpu ar koka sprunguli. Sprunguli griežot, cilpa savilkās un sažņaudza smeceri. Cūka nevarēja iekost, nedz skali kviekt. (Vaivods, 21)

Žņurgulis, žņurguls – cilpa, ar ko savelk cūkām purnus, lai nevar kviekt, vai nu kaujot, vai pārvedot uz citu vietu vai citā gadījumā. (Milenbahs, IV, 826)

Žoķeris, zoķeris (žuoķeris, zuoķeris), žākars, žākurs – zvejniecības piederums. – “Ūdu zvejā izmantoja arī zoķerus – īpašus rīkus nogrimušu ūdu sameklēšanai un izcelšanai.” (Gūtmanis, 59); “Jāmēģina ar zoķeri (tādu kā grābekli) aizķert auklu pie grunts viņpus kabeklim. Tie dažādi – gan kā āķi, gan kā kāsiši.” (Gūtmanis, 53); “Lai sameklētu ūdenī pazudušos tīklus, zvejnieki lieto rīku – mietu ar vismaz četriem dzelzs āķiem, proti, žākaru, žākuru.” (Bilenšteins, 2007, 352). Darb.v. ‘žoķerēt (žuoķerēt), žākarēt, žūķerēt’ – 1) darboties ar zoķeri; pārmeklēt. – “Upi pāržakarēt.” (Ulmanis, 184); 2) izdarīt haotiskas kustības; svaidīties. – “Jauns teļš, kas vēl nemāk dzert, žoķerē, t.i., grūž galvu līdz acim pienā, rauj ārā, grūž atkal iekšā.” (Milenbahs, IV, 839)

Žoķeris ir zarains egles koks, kuram piesiets akmens. Ar žoķeri uzķer ūdas, žoķerē, t.i., tā kā ķemmē ūdeni, tad vads nepazūd jūrā. (Ausma Brenča, Kurzeme, 2008)

Žoķeris ir ragains egles zars, ar kuru izceļ ūdu augšā, ja tā vētrā ir pārrauta. Ģimenei pazaudēt ūdas bija traģēdija. (Ausma Brenča, Kurzeme, 2001)

Žukurs – mietiņš; mieturis. – “Viņš paņēma no ratiem cirvi un iet cirst žukurus pavadam.” (Birznieks-Upītis, 99); “Patlaban dzen žukurus cietajā zemē [...]. Drīz karājas arī katliņš virs žukuriem un iesprieķstas jautra uguntiņa.” (Birznieks-Upītis, 99)

Žumbrs – spiļarkla sastāvdaļa, vagas izdzenot.

Arklam lemešu starpā ieliek lāpstveida dēlīti ar ieapaļu galu, kas piestiprināts uz garenas šķērskoka kājas, kas iekļaujas spraugā starp abiem lemešiem. Vārdu ‘zumbrs’ (sal. ‘zumburs’) = ‘zarains’ lieto lāpstas apzīmēšanai, bet pats vārds norāda uz primitīvāku rīku. (Bilenšteins, 2007, 211)

Žunka – “paspārne gar bēniņos iebūvētas istabas malām”. (RLB ZK, 1914, 87)

Župsnis – neliels klēpis; šķipsna; tik, cik ar trim pirkstiem var saņemt. – “Pāra, trīs šķiedrus linu vai kaņepju sauc par župsni.”; “Župsnis graudu.” (Milenbahs, IV, 832); “Viņa paņēma atkal kurzu un iebēra tam sauļā župsni ogu.” (Janševskis, 1981, I, 64); “Paņēmu to sāli tik tādu župsniti.” (Biruta Beķere, Sēlija, 2009); “Nēmdama katrreiz tik pa mazam župsnitim.” (Janševskis, 1981, II, 216); “Mēs vispirms likām katlā mizas un pielējām drusku ūdens, un piebērām župsni alauna.”

(Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 130); "Vajadzēja ņemt tik prāvu župsni, ar ko būtu pieticis desmit putrām." (Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata, 276)

Žurbuļu žogs, sk. Šķilu žogs.

Žurds, žurdiņš, žordiņš – tievs kociņš; mazs kruķītis. – "Raganas jāļ uz koka zirgiem: žurdiem, nūjām." (Lerhis-Puškaitis, 1903, VII daļa, 1.puse, 600); "Žordiņus sprauž zirņiem, puķēm." (Endzelīns, Hauzenberga, II, 821)

Žvangulis – koka zvans, klabeklis, ko govīm meža ganībās uzkāra kaklā, lai tās pēc skaņas varētu atrast. – "Žvanguļus sien arī govīm, kas mēdz no ganāmpulka atdalīties, un it sevišķi zagļiem lopiem, kas slepeni laužas labībā." (Ligers, 141)

Žvūrgzdins, žvūrgzdins, žvūrgzdens, žvūrgzdiņš, žvūrgzdiņš – skaņas rotaļlieta. – "Iztaisa žvūrgzdynu nu spūlis. Īdzan lūceņu ar smailu galeņu. Žvūrgzdynu iz greidys sagriž, i žvūrgzdyns žvūrkt." = Žvūrgzdinu pagatavo no spoles. Iedzen lociņu ar smailu galu. Žvūrgzdinu uz grīdas sagriež, un žvūrgzdins žvūrgzdoši skan (Reķēna, II, 601).

Kad gatavojām auksto gaļu, mēs tikām pie labiem cūku kāju kauliņiem, no kuriem gatavojām t.s. žvūrgzdiņus. Sākumā kauliņiem jāizurbj divi caurumiņi, tad jāiever šinis caurumiņos stiprs, šķeterēts diegs. Tad to kauliņu vajag ar abām rokām iesākt griezt. Kad kauliņš sāk griezties pats, tas izdod skaņu: rū, rū. (Vaivods, 2009, 20)

Izmantotie avoti

- Abens – K.Abens. Igaunju-latviešu vārdnīca. R., 1967
- Ainaži – Ainaži. R., 2006
- Aistars – E.Aistars. Savā zemē. Ņujorka, 1978
- Aizsils – Aizsils A. Senās kāzas Daugavpils apriņķī. R., 1941
- Alksnis – J.Alksnis. Tautas medicīniski materiāli// RLB ZK Rakstu krājums, XII sēj. Jelgava, 1898, 1.–48.lpp.
- Alksnis, 1936 – J.Alksnis. Dzīvība, dvēsele, māte tautu, sevišķi baltu tautu, ticējumos no bioloģiskā viedokļa// RLB ZK Rakstu krājums, XXII sēj. R., 1936, 11.–120.lpp.
- Alsupe – A.Alsupe. Audēji Vidzemē. R., 1982
- Alsupe, 2008 – A.Alsupe. Audumi Latgalē 20.gadsimtā. R., 2008
- Alunāns – J.Alunāns. Kopoti raksti, II sēj. R., 1931
- ancelāne-Kundrate – O.Ancelāne-Kundrate. Darbīgie mūži// Sēju zeme. R., 1995, 9.–77.lpp.
- Ancītis, 1937 – K.Ancītis. Kā Aknīstē ved siena gabanas// Ceļi, VIII sēj. R., 1937, 186.–188.lpp.
- Andžs, 2007 – A.Andžs. Klāt krītošo zvaigžņu laiks// Diena, 2007. 9.08, 5.lpp.
- Ansis Kramēns. Bērniņas atmiņas (manuskripts)
- Antonijš – A.Antonijš. Ar arku un zobenu sentēvu kalnainajos līdumos. Skrievi, 2006
- Apsesdēls, 1929 – Apsesdēls. "Svešā māte"// Latvijas Saule, 1929, Nr.79–81, 867.–869.lpp.
- Apsišu Jēkabs – Apsišu Jēkabs. Iz tautas bilžu galerijas. Stāsti. R., 1958
- Atmiņu stāsti, 1999 – Atmiņu stāsti// Latvijas Vēstnesis, 1999. 14.10, 31.lpp.
- Atziņas – Atziņas. Latvju rakstnieku autobiogrāfijas, I–II sēj. Cēsis – R., 1923–1924
- Augstkalns – A.Augstkalns. Veclatviešu rakstu apskats// RLB ZK Rakstu krājums, XX sēj. R., 1930, 92.–137.lpp.
- Augšzemnieku dialekta teksti – Augšzemnieku dialekta teksti: Latgaliskās izloknes. R., 1984
- Austriņš, 1963 – A.Austriņš. Pušelnieki. Stāsti un noveles. Mineapole, 1963
- Austrums, 1891
- Auziņš, 1901 – K.Auziņš. Putnu dzišana un pautu šaušana// RLB ZK Rakstu krājums, XIII sēj. R., 1901, 99.–106.lpp.
- Ābele – K.Ābele. Netveramā pagātnes gaisma. R., 1999
- Ābele, 1955 – K.Ābele. Dzeltenās acis. Melburna, 1955
- Ābele, 1958 – K.Ābele. Dālderu kalējs. Sidneja, 1958
- Ābele-Ruļikova, 1971 – I.Ābele-Ruļikova. Pirts tautu etnoloģiskā aspektā un latviešu tautasdziesmās// Akadēmiskā Dzīve, 1971, Nr.13, 68.–75.lpp.
- Ābele, 1999 – I.Ābele. Akas māja. R., 1999
- Ādamsons, Kagaine – E.Ādamsons, E.Kagaine. Vainižu izloknes vārdnīca, I–II sēj. R., 2000
- Balandnieki – P.Upenieks. Balandnieki. R., 2005
- Balodis – F.Balodis. Latviešu aizvēsture// Latvieši. Rakstu krājums. F.Baloža un O.Šmita redakcijā. 2.izd., I sēj. R., 1936, 76.–123.lpp.
- Bārda, 2005 – E.Bārda. Atmiņas par "Rumbiņu" Bārdām. Limbaži, 2005
- Barons, I – Seno latviešu precību un kāzu parašas// Latvju dainas, III sēj., 1.d. Sanktpēterburga, 1904, 1.–102.lpp.
- Barons, 2005 – K.Barons. Atmiņas. R., 2005
- Batņa, Par parašom – A.Batņa. Par parašom un Jōņu dienas rūtōšonu Latgolā// Acta Latgalica, I sēj. /b.v./, 1965, 359.–372.lpp.
- Batņa, 1965 – A.Batņa. Tautas volūdas sakņojumi un sazarōjumi// Dzeive, 1965, Nr.70, 12.–14.lpp.

- Bēls – A.Bēls. Cilvēki laivās. R., 1987
- Belševica, III – V.Belševica. Raksti, III sēj. R., 2001
- Bērziņa-Baltiņa, Bičolis – V.Bērziņa-Baltiņa, J.Bičolis. Latviešu valodas vārdnīca. Rokvila, 1993
- Bērziņš, 1935 – L.Bērziņš. Mūža rīts un darba diena. R., 1935
- Bērzīte, 2009 – L.Bērzīte. 3x3 – visu nedēļu 24 stundas diennakti// Kurzemnieks, 2009. 8.08, 6.–7.lpp.
- Bičole - L.Bičole. Ziņas par kādu Zemgales sētu// Ceļi, VIII sēj. R., 1937, 104.–121.lpp.
- Bičolis – J.Bičolis. Piezīmes par Zemgales Biržiem// Ceļi, VIII sēj. R., 1937, 274.–276.lpp.
- Bičolis, 1937 – J.Bičolis, Etnogrāfiskas piezīmes// Ceļi, VIII sēj. R., 1937, 240.–243.lpp.
- Biezais, 1972 – H.Biezais. Cēsaines senās precību tradīcijas// Akadēmiskā Dzīve, 1972, Nr.14, 47.–57.lpp.
- Bilenšteins, 2001 – A.Bilenšteins. Latviešu koka celtnes un iedzīves priekšmeti, I sēj. R., 2001
- Bilenšteins, 2007 – A.Bilenšteins. Latviešu koka celtnes un iedzīves priekšmeti. Latviešu koka iedzīves priekšmeti, II sēj. R., 2007
- Birzmanis – E.Birzmanis. Latvijas ārstniecības stādi. R., 1896
- Birznieks-Upītis – E.Birznieks-Upītis. Pastariņa dienasgrāmata. R., 1958
- Birznieks-Upītis, Bēgļu laikos – E.Birznieks-Upītis. Bēgļu laikos// Jaunības Tekas, 1925, Nr.4, 266.–281.lpp.; Nr.5, 337.–363.lpp.
- Birznieks-Upītis, Jaunpūsis – E. Birznieks-Upītis. Jaunpūsis// Jaunības Tekas, 1925, Nr.9, 153.–170.lpp.
- Birznieks-Upītis, Mežā – Birznieks-Upītis. Mežā// Jaunības Tekas, 1925, Nr.11, 305.–316.lpp.
- Birznieks-Upītis, Pelēkā akmens stāsti – E.Birznieks-Upītis. Pelēkā akmens stāsti. R., 1955
- Birznieks-Upītis, Vasara Līčos – E.Birznieks-Upītis. Vasara Līčos// Jaunības Tekas, 1925, Nr.2, 145.–160.lpp.; Nr.3, 194.–209.lpp.
- Birznieks-Upītis, 1925 – E.Birznieks-Upītis. Kā pasakā// Jaunības Tekas, 1925, Nr.1, 23.–37.lpp.
- Birznieks-Upītis, 1949 – E.Birznieks-Upītis. Kopoti raksti, IV sēj. R., 1949
- Blaumanis, II – R.Blaumanis. Kopoti raksti, II sēj. R., 1994
- Blaumanis, III – R.Blaumanis. Kopoti raksti, III sēj. R., 1994
- Blaumanis, IV–V – R.Blaumanis. Kopoti raksti, IV–V sēj. R., 1997
- Blese – E.Blese. Valoda un tautas gars// RLB ZK Rakstu krājums, XXIII sēj. R., 1940, 122.–243.lpp.
- Brambats, 1972 – K.Brambats. Letten shreyen Jeru Jeru on vnterlaß// Ceļa Zīmes, 1972, Nr.50, 51.–60.lpp.
- Brastiņš, 1966 – E.Brastiņš. Kas ir dievājs?// Labietis, 1966, Nr.32, 421.lpp.
- Breidaks – A.Breidaks. Darbu izlase, I–II sēj. R., 2007
- Brencis – E.Brencis. Apvidus vārdi ap Alūksni// RLB ZK Rakstu krājums, XV sēj. R., 1911, 104.–146.lpp.
- Brigadere – A.Brigadere. Dievs, daba, darbs. R., Zvaigzne ABC, /b.g./
- Briška – B.Briška. Materiali latgaļu un Latgolas simbolikai// Acta Latgalica, VI sēj. /b.v./, 1976, 196.–237.lpp.
- Brīvdabas muzejs – Pieminekļu valdes Brīvdabas muzejs. R., 1936
- Būmanis – J.Būmanis. Mazā Zemgale laikmetu griežos. R., 2003
- Bušmane – B.Bušmane. Nīcas izloksne. R., 1989
- Bušmane, 2007 – B.Bušmane. Piena vārdi. R., 2007
- Bušs – O.Bušs. Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni. R., 2003

- Bušs, Ernstsone, 2006 – O.Bušs, V.Ernstsone. Latviešu valodas slenga vārdnīca. R., 2006
- Cedriņš – V.Cedriņš. Raksti, I–II sēj. Stokholma, 1965
- Celma, 1986 – A.Celma. Savu gudrību glabā mezglu raksti// Dabas un vēstures kalendārs 1987. R., 1986, 180.–183.lpp.
- Celms – M.Celms. Graudnieki. Kultūrvēsturisks stāsts. Mineapole, 1974
- Cibuļskis – J.Cybuļskis. Latgaļu volūdas leksika, I–III sēj. 1985 (manuskripts)
- Cimermanis – S.Cimermanis. Kā latvietis zivis ķēris// Dabas un vēstures kalendārs 1993. R., 1992, 121.–127.lpp.
- Cimermanis, 1973 – S.Cimermanis. Zvejas raksturs un svarīgākie rīki Latgalē 19.gs. otrajā pusē un 20.gs.// Arheoloģija un etnogrāfija, X sēj. R., 1973, 115.–137.lpp.
- Deglavs, 1911 – A.Deglavs. Skati iz dzimtbūšanas laikiem// Jaunības Tekas, 1911, Nr.2, 149.–157.lpp.
- Depkins, I–IV – Liborius Depkin. Lettisches Wörterbuch. The original manuscript transcribed and annotated by Trevor G.Fennel, vol.I–IV. R., 2005–2008
- Dinsbergis – E.Dinsbergis. Autobiogrāfija ar ģimetni un ievadu. Cēsis, 1904
- Dīriķis, 1893 – A.Dīriķis. Baltijas kaulu kustoņi// RLB ZK Rakstu krājums, VIII sēj. R., 1893, 81.–106.lpp.
- DL – Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem. Dienas Lapas pielikums, I–IV sēj. R., 1891–1894
- Draviņš – K.Draviņš. Kurzemē aizgājušos laikos. Atmiņas, nostāsti, vērojumi. R., 2000
- Draviņš, 1937 – K.Draviņš. Siena pļaušana. Ziņas par Stendes pagastu// Ceļi, VIII sēj. R., 1937, 148.–166.lpp.
- Draviņš, 1939 – K.Draviņš. Kulšana// Ceļi, IX sēj. R., 1939, 457.–472.lpp.
- Ducmane, Vēciņš – K.Ducmane, Ē.Vēciņš. Nauda Latvijā. R., 1995
- Dumpe, 2009 – L.Dumpe. Latviešu tautas ēdieni. R., 2009
- Dunsdorfs, 1956 – E.Dunsdorfs. Deviņviru spēks. Deviņu latviešu viru dzīves stāsti deviņos Latvijas vēstures gadsimtos. Stokholma, 1956
- Dunsdorfs, 1999 – E.Dunsdorfs. Pārdabiskie spēki// Katoļu kalendārs 1999. R., 1998, 154.–158.lpp.
- Dzeņš, 1971 – Dzeņš O. Muna dzeive. Minhene, 1971
- Dzintines skaņas – Dzintines skanes. Tautas dzīsmes. Sakārt. E.Kozlovskis. Rēzekne, 1918
- Endzelins, 1956 – J.Endzelins. Latvijas PSR vietvārdi. 1.d., I–II sēj. R., 1956–1961
- Endzelins, 1974 – J.Endzelins. Darbu izlase, II sēj. R., 1974
- Endzelins, Hauzenberga – J.Endzelins, E.Hauzenberga. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai, I–II sēj. R., 1934–1946
- Evangelia toto anno, 1753 – Evangelia toto anno 1753. Pirmā latgaliešu grāmata. R., 2004
- Ezera, 1993 – R.Ezera. Oda mēnesim un krītošām lapām// Lelles likteņa rokās. Jaunākie latviešu stāsti. R., 1993, 36.–47.lpp.
- Ezeriņš – J.Ezeriņš. Noveles. R., 1998
- Ēdelmane, Ozola – I.Ēdelmane, Ā.Ozola. Latviešu valodas augu nosaukumi. R., 2003
- Fasmers – M.Fasmer. Etimologičeskij slovarj russkogo jazyka, t. I–IV. Sankt-Peterburg, 1996
- Fennels, 1988 – T.G.Fennel. A Latvian-German Revision of G.Mancelius' "Lettus" (1638). Melbourne, 1988
- Fennels, 1989 – T.G.Fennel. A Latvian-German Revision of G.Mancelius' Phraseologia Lettica (1638). Melbourne, 1989
- Fimbers, 2000 – K.Fimbers. Saules kauja. R., 2000
- Firekers – T.G.Fennel. Fürecker's Dictionary: the Second Manuscript. R., 1998
- Firekers, Konkordance, I–II – T.G.Fennel. Fürecker's dictionary: a Concordance, I–II. R., 2000

- Frenkels – E.Fraenkel. Litausches etymologisches Wörterbuch, Bd. I–II. Heidelberg, Göttingen, 1962–1965
- Fuhs, 1852 – H.J.Fuhs. Zane jeb Māņu ticības augļi un gals. Jelgava, 1852
- Gamkrelidze, Ivanovs – T.Gamkrelidze, V.Ivanov. Indojevropejskij jazyk i indojevropejcy, t. I–II. Tbilisi, 1984
- Geikins, 1998 – Ā.Geikins. Slepkaivība Saulstariņos. R., 1998
- Gliks, 1685 – E.Gliks. Tas jauns testaments. R., 1685
- Goba, 1996 – A.Goba. Leģendas piedzimšana. R., 1996
- Graudiņa, 2002 – A.Graudiņa. Par riju// Laiks, 2002. 16.–22.11, 6.lpp.
- Grosvalde, Grosvalds, Lejniece, Šeriņa – I.Grosvalde, I.Grosvalds, M.Lejniece, L.Šeriņa. Mūziķe Viktorija Bilzena. /b.v./, 2008
- Gūtmanis – O.Gūtmanis. Jūrmalciems. Liepāja, 2001
- Hausmane – I.Hausmane. Jūrmalnieks eidan// Dabas un vēstures kalendārs 1990. R., 1989, 112.–114.lpp.
- Hauzenberga-Šturma – Edītes Hauzenbergas Šturmas vēstules Jānim Rudzītim. 1946–1970. Losandželosa, 1991
- Holcmane – S.Holcmane. Samazglotās dzīves. Eksaltēti patētisks romāns. /b.v./, 2008
- Ieleja – K.Ieleja. Par plostiem un pludināšanas darbiem// Ceļi, VIII sēj. R., 1937, 203.–210. lpp.
- Ievads latviešu tautas tēpu vēsturē – Ievads latviešu tautas tēpu vēsturē. A.Dzērviša un V. Ģintera red. R., 1936
- Ilsters, 1883 – J.Ilsters. Botānika tautas skolām un pašmācībai. R., 1883
- Indrāne, 2007 – I.Indrāne. Dievsuniši. R., 2007
- Indriķa hronika – Indriķa hronika. R., 1993
- Ivaska, 2003 – A.Ivaska. Pasaules pagalmos. Liču loki. R., 2003
- Jākobsons – V.Jākobsons. Trejādas brokastis. R., 2005
- Jansone, 2003 – I.Jansone. Galvas segas un plecu segas: lingvistiskais aspekts latviešu valodā. R., 2003
- Jansone, 2007 – E.Jansone. Mūsu tautastēpu nākotne// Laiks, 2007. 12.–18.05, 19.lpp.
- Jansons-Saiva – J.Jansons-Saiva. Vilku lauks. R., 1996
- Janševskis – J.Janševskis. Dzimtene, I–IV sēj. R., 1986–1987
- Janševskis, Laimes bērns – J.Janševskis. Laimes bērns. R., 1994
- Janševskis, Nica – J.Janševskis. Nica. R., 1928
- Janševskis, 1979 – J.Janševskis. Kā bagātā Čāpiņa dēls precējās. R., 1979
- Janševskis, 1981 – J.Janševskis. Mežvidus ļaudis, I–II sēj. R., 1981
- Janševskis, 1983 – J.Janševskis. Bandavā, I–II sēj. R., 1983
- Janševskis, 1994 – J.Janševskis. Ligava, I–II sēj. R., 1994
- Jauna sprediķu grāmata, 1862 – Jauna sprediķu grāmata, latviešu Lutera draudzēm sarakstīta no citiem Vidzemes un Kurzemes mācītājiem. R., 1862
- Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata – J.Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata. R., 2005
- Jaunsudrabiņš, Kopoti raksti, XV – J.Jaunsudrabiņš. Kopoti raksti, XV sēj. R., 1985
- Jaunsudrabiņš, Zaļā grāmata – J.Jaunsudrabiņš. Zaļā grāmata. R., 2007
- Jaunzems, 1939 – J.Jaunzems. Kursas “dižie laidari”// Senatne un Māksla, III sēj. R., 1939, 147.–156.lpp.
- Jaunzems, 2009 – P. Jaunzems. Jūras mātes dāvinājums// <http://www.media.lv/kv199804/980415/8.htm>
- J.D., 1957 – J.D. Latgaļu senvārdi, sokōmvārdi un tūs nūzeime// Dzeive, 1957, Nr.26, 9.–12.lpp.

- Johansons, 1970 – A.Johansons. Visi Rīgas nami skan. Atmiņas un kultūrvēsturiski tēlojumi. Ņujorka, 1970
- Johansons, 1994 – A.Johansons. Vēju mezglī. Esejas. R., 1994
- Jundzis, 1990 – Edgars Jundzis par seno rakstu pratējiem // Staburags, 1990, jūl./aug., 38.–44.lpp.
- Jūrdžs – A. Jūrdžs. Myužeygays kalinders. Rēzekne, 1999
- Jurgens – K.Jurgens. Mana vectēva nostāsti. No mūsu tautas dzīves. R., 1934
- Kagainē, Raģē – E.Kagainē, S.Raģē. Ērģemes izloksnes vārdnīca, I–III sēj. R., 1977–1983
- Kalna, 1993 – N.Kalna. Milš blūdijums // Dabas un vēstures kalendārs 1994. R., 1993, 164.–167.lpp.
- Kalniņš, 1977 – P.Kalniņš. Linu divielis. Dzimtenes tēlojumi. /Linkolna, Nebraska/, 1977
- Kāpostiņš, 1940 – A.Kāpostiņš. Pētera Garoziņa atreibiba // Labietis, 1940, Nr.3, 190.–203.lpp.
- Karnups, 1937 – A.Karnups. Kurzemes tautas tērpi // Senatne un Māksla, II sēj. 1937, 125.–149.lpp.
- Karulis – K.Karulis. Latviešu etimoloģijas vārdnīca, I–II sēj. R., 1992
- Kaudzīte – M.Kaudzīte. Atmiņas no “tautiskā laikmeta”, I–II sēj. Cēsis – R., 1924
- Kaudzīte, 1989 – R.Kaudzīte. Izjurieši. R., 1989
- Kaudzītes Matīss – Kaudzītes Matīss. Atmiņas no tautiskā laikmeta. R., 1994
- Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, 1964 – Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss. Mērnieku laiki. R., 1964
- Kavieklis, 1808 – /S.Baginskis/. Kawieklis piestieygs. Polocka, 1808
- Kočergina – V.Kočergina. Sanskritsko-russkij slovarj. Moskva, 1987
- Kols – J.Kols. Par latviešu dzeju un dziedāšanu // Avots, 1988, Nr.9, 27.–31.lpp.
- Kreicērs – H.Kreicērs. Ceļmalā viens nosists // Ceļa Zīmes, 1956, Nr.29, 21.–27.lpp.
- Kreicērs, 1960 – H.Kreicērs. Ceļi un gājēji. Atmiņu stāsti. Čikāga, 1960
- Kronvalds – A.Kronvalds. Kopoti raksti, I sēj. R., 1937
- Kultūras Diena, 2007, Nr.22
- Kundziņš, 1974 – P.Kundziņš. Latvju sēta. Stokholma, 1974
- Kurcalts – E.Kurcalts. Rudzu pļauja Vecatē // Ceļi, VIII sēj. R., 1937, 137.–140.lpp.
- Kursītis, 1994 – S.Kursītis. Atmiņu ceļos. Rēzekne, 1994
- Kuršu kāpu folklorā – Kuršu kāpu folklorā. Prof. P.Šmita redakcijā. R., 1933
- KV – Konversācijas vārdnīca, I–IV sēj. R., 1906–1921
- Kviesis – A.Kviesis. Kāda novada dziesma. Aizkraukles rajons laikmetu krustcelēs. Aizkraukle, 2008
- Ķuzāne – L.Ķuzāne. Annas Pumpures dzīve. /Jēkabpils/, 1999
- Laika soļos ieklausies – Laika soļos ieklausies. Viesītes novads cauri gadsimtiem. /Viesīte/, 2008
- Lancmanis, 1926 – Z.Lancmanis. Krusta priedes // Latvijas Saule, 1926, Nr.37/38, 408.lpp.
- Lange – P.Šmits. Langes latviešu vārdnīca // RLB ZK Rakstu krājums, XVI sēj. R., 1912, 21.–58.lpp.
- Langijs – J.Langija 1685.gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku. E.Bleses red. R., 1936
- Lapiņš, 1936 – K.Lapiņš. Jaunības laiki. Atmiņas no Vidzemes vidienas ap gadsimta maiņu. R., 1936
- Latgaļu folklorā – Latgaļu folklorā. Tautas jūki, meikles, parunas. /Minhene/, 1968
- Latkovskis, Filoloģijas materiāli, 1965 – L.Latkovskis. Filoloģijas materiāli // Dzeive, 1956, Nr.22, 14., 21.lpp.

- Latkovskis, Kozu tradīcijas Latgolā – L.Latkovskis. Kozu tradīcijas Latgolā// Dekters. Kozas. Latgolas tradīciju ludzeņa. /Minhene/, 1958, 7.–26.lpp.
- Latkovskis, Kūka materiālu terminoloģija – L.Latkovskis. Kūka materiālu terminoloģija// Acta Latgalica, I sēj. /b.v./, 1965, 258.–266.lpp.
- Latkovskis, Latgolas sāta – L.Latkovskis. Latgolas sāta. Noms, nameņš, priekšnoms, kuliņš, siņces// Acta Latgalica, I sēj. /b.v./, 1965, 239.–252.lpp.
- Latkovskis, 1956 – L.Latkovskis. Pa atmiņu takom. Vacata// Dzeive, 1956, Nr.22, 22.–25. lpp.
- Latkovskis, 1967 – L.Latkovskis. Smaņs. Veipa// Dzeive, 1967, Nr.85, 24.lpp.
- Latkovskis, 1958 – L.Latkovskis. Papyldynojums par sutnem// Dzeive, 1958, Nr.32, 11.lpp.
- Latkovskis, 1968 – L.Latkovskis. Prikšlykumi Latgolas kulturvēstures pēteišonā// Dzeive, 1968, Nr.90, 9.–12.lpp.
- Latkovskis, 1983 – L.Latkovskis. Dzymtōs zemes ļaudis, II sēj. /Minhene/, 1983
- Latviešu ārste – P.E.Vilde. Latviešu ārste. Jākoba Langes 1768.gada tulkojuma teksts. R., 1991
- Latviešu Avīzes, 1860
- Latviešu Ļaužu Draugs, 1836 – Tas Latviešu Ļaužu Draugs no tā 1836.gada. R., 1836
- Latviešu tautas teikas, 1991 – Latviešu tautas teikas. Izcelšanās teikas. R., 1991
- Latviešu teikas – Latviešu teikas iz Malienas. No Krēsliņu Jāņa teiku krājuma, I–III sēj. R., 1888–1891
- Latviešu tradicionālie ēdieni – Latviešu tradicionālie ēdieni. Ko un kā ēda senāk. R., 2006
- Latvijas PSR arheoloģija, 1974 – Latvijas PSR arheoloģija. R., 1974
- Latvijas Saule, 1926–1931
- Latvijas senākā vēsture – Latvijas senākā vēsture. 9.g.t.pr.Kr. – 1200.g. R., 2001
- Latvijas vēstures hrestomācija, I – Latvijas vēstures hrestomācija. Sastādījis A.Birkerts. Otrs, pārlabots un papildināts izdevums, I sēj. R., /1920/
- Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs – Latvijas zeme, daba un tauta. N.Maltas un P. Galenieka redakcijā, II sēj. R., 1936
- Latvju raksti – Latvju raksti, I–III sēj. Parīze, 1990
- Latvju tautas anekdotes – Latvju tautas anekdotes. P.Birkerta sakopojumā, I–IV sēj. R., 1929–1930
- Laua, Ezeriņa, Veinberga, 2000 – A.Laua, A.Ezeriņa, S.Veinberga. Latviešu frazeoloģijas vārdnīca. R., 2000
- Lauku ēkas, 1979 – Lauku ēkas. Metodiska izstrāde. Sastādījusi Dz.Paegle. R., 1979
- Laumane, 1996 – B.Laumane. Zeme, jūra, zvejvietas. Zvejniecības leksika Latvijas piekrastē. R., 1996
- Laumane, 2005 – B.Laumane. Smalki lija zelta lietus. Dabas parādību nosaukumi latviešu valodā, I sēj. Liepāja, 2005
- Lautenbahs, 1928 – J.Lautenbahs. Niedrišu Vidvuts jeb varenu vīru darbi Latvijas senatnē. R., 1928
- LBV – K.Straubergs. Latviešu buramie vārdi, I–II sēj. R., 1939–1941
- LD – Latvju dainas. Krišjāņa Barona un H.Visendorfa sakārtojumā, I–VI sēj. Jelgava, Pēterburga, 1894–1915
- LE – Latvju enciklopēdija, A.Švābes red., I– III sēj. Stokholma, 1950–1955
- Leimane, 1946 – I.Leimane. Vadātājs. /Eslingena/, 1946
- Leimane, 1990 – I.Leimane. Vilkaču mantiniece. R., 1990
- Leinasare, 1973 – I.Leinasare. Zemkopības darbarīku attīstība Latgalē kapitālisma posmā. 19.gs. otrajā pusē – 20.gs. sākumā// Arheoloģija un etnogrāfija, X sēj. R., 1973, 41.–51.lpp.

- Leja, 2006 – A.Leja. Kāda DANGA Kurzemē. Liepāja, 2006
- Lejaskurzemes teikas, nostāsti un spoku stāsti – Lejaskurzemes teikas, nostāsti un spoku stāsti. Liepāja, 2006
- Lerhis-Puškaitis, I–VII – Latviešu tautas teikas un pasakas. A.Lerha-Puškaiša sakārt., I–VII sēj. 1.d. R., Jelgava, 1891–1903; 7.sēj. 2.d. R., 2001
- Lerhis-Puškaitis, 1903 – A.Lerhis-Puškaitis. Stāsti. Jelgava, 1903
- Lerhis-Puškaitis, 1911 – A.Lerhis-Puškaitis. Ojārs// Jaunības Tekas, 1911, Nr.2, 157.–167.lpp.
- Liepiņš, 1977 – J.Liepiņš. Vasarlaiks. R., 1977
- Liepiņš, 1985 – J.Liepiņš. Mirgojoši apli. R., 1985
- Liepiņš, 2000 – J.Liepiņš. Pretviļņi un bedres. Stokholma, 2000
- Ligers – Z.Ligers. Latviešu etnogrāfija. /Bayeux/, 1952
- Ligers, 1942 – Z.Ligers. Latviešu tautas kultūra. Etnogrāfiski pētījumi. R., 1942
- Lipsnis, 2009 – J.Lipsnis. Klejotājs// Kurzemnieks, 2009. 26.03, 8.lpp.
- LKV – Latviešu konversācijas vārdnīca, I–XIX sēj. R., 1927–1940
- Lövis – O. von Lövis. Ievērojamākie Baltijas putni. R., 1893
- LTMS – Latviešu tautas miklas, sakāmvārdi un parunas. Red. K.Straubergs. /Kopenhāgena/, 1956
- LTT – Latviešu tautas ticējumi. P.Šmita sakārtojumā, I–IV sēj. R., 1940–1941
- LTTP – Latviešu tautas teikas un pasakas. P.Šmita apkopojumā un redakcijā, I–XV sēj. Waverly, Iowa, 1962–1970
- Lūkins, 1986 – V.Lūkins. Par sēņu “raganu riņķiem”// Dabas un vēstures kalendārs 1987. R., 1986, 143.lpp.
- Magazin, IV – Magazin, Bd.IV, st.2. Mitau, 1833
- Magazin, XX – A.Winter. Einige in Ulmanns Lettischem Wörterbuch nicht enthaltene Wörter// Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft, Bd.XX, st.3. Mitau, 1905, S. 96–205
- Marnics – H.Marnics. Mūsu baltā Daugava. Ņujorka, 1966
- Materiāli par budēļu laiku – Materiāli par budēļu laiku// Labietis, 1936, Nr.6, 352.–365.lpp.
- Materialy, 1890 – Materialy dlja etnografiji latyshskogo plemeni Vitebskoj guberniji. Sostavil Eduard Volter. Sankt-Peterburg, 1890
- Matulis, 2007 – J.Matulis. Latvija gavilē, juniori – elitē// Neatkarīgā, 2007. 19.12, 17.lpp.
- Meijbergs, 1938 – J. Meijbergs. Mūsu apgērbs. R., 1938
- Melnais Alksnis – Melnais Alksnis. Pirmo dienu ganos// Jaunības Tekas, 1911, Nr.5, 393.–394.lpp.
- Mežaks, 2009 – A.L.Mežaks. Manas dzīves stāsts. Madlienas poēmas. /b.v./, 2009
- Mežgalieši – Mežgalieši. Stāstījums par seniem ļaudīm pie Viesītes ezera Sēlijas novadā. /Jēkabpils/, 2008
- Miesnieks – J.Miesnieks. Varkaļu Līlija// Ceļa Zīmes, 1956, Nr.29, 2.–15.lpp.
- Migla, Rūmnieks – A.Migla, V.Rūmnieks. Kuršu vikingi. R., 1998
- Milenbahs – K.Milenbahs. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I–IV sēj. R., 1923–1932
- Milihs, 1806 – G.G.Mylich. Versuch einer Handleitung zur fehlerlosen Aussprache und Rechtschreibung lettischer Wörter. Mitau, 1806
- Muktupāvela, Terzens – L.Muktupāvela, A.Terzens. Tas notiek Latvijā. Baloži, 2006
- Mūsu Malnava – Mūsu Malnava. Atmiņas. R., 2001
- Niedra – A.Niedra. Kad mēness dilst. Veiverlija, 1955
- Novickis – S.Novickis. Par latviešiem Ilūkstes apriņķī// RLB ZK Rakstu krājums, XI sēj. Jelgava, 1897, 58.–90.lpp.

- Ozols – A.Ozols. Paskaidrojoša vārdnīca ar folkloras leksiku// Latviešu tautasdziesmas, 1 sēj. R., 1955, 424.–433.lpp.
- Paegle, 1929 – E.Paegle. Cels// Latvijas Saule, 1929, Nr.77/78, 841. –842.lpp.
- Par piemiņu – Par piemiņu! Rakstu krājums salasīts iz “Baltijas Vēstneša” pirmiem gada gājumiem (1869–1874). R., 1875
- Patiesā Dzīve, 2007 – L.Muktupāvela. Volmāršovs ar nazi// Patiesā Dzīve, 2007, Nr.14, 9.lpp.
- Pāvuls – V.Pāvuls. Neptūna kalps. /b.v./, 1987
- Pelēcis – A.Pelēcis. Puisiska dvēsele. R., 1990
- Pelēcis, 1971 – V.Pelēcis. Malēnieša pasaule, 3.daļa. Mīneapole, 1971
- Pelēcis, 1995 – A.Pelēcis. Talsu grāmata. Talsi, 1995
- Pētersons – K.Pētersons. Latviešu kāzas// RLB ZK Rakstu krājums, XVI sēj. R.,1912, 59.–266.lpp.
- Pētersons, 1901 – K.Pētersons. Latviešu māte ar bērnu// Jelgavas Latviešu biedrības Rakstniecības nodaļas Rakstu krājums, VI sēj. Jelgava, 1901
- Piķis Adatiņš, 2004 – Piķis Adatiņš. Bitenieka zvejnieka gaitas senā tēvu tēvu valodā// Kurzemnieks, 2004. 27.01, 12.lpp.
- Plāķis – J.Plāķis. Kursenieku valoda// Latvijas Universitātes Raksti, XVI sēj. R., 1927, 33.–124.lpp.
- Plūdonis, 1908 – V.Plūdonis. Latvju literatūras vēsture, I daļa. Jelgava, 1908
- Pope – A.Pope. Rīgas galvenā nomale. R., 2005
- Poruks – J.Poruks. Kopoti raksti, I–X sēj. R., 1924–1925
- Prozas profili – Prozas profili. Latviešu proza svešumā. Ņujorka, 1964
- Pujāts, 1960 – J.Pujāts. Latgales keramika. R., 1960
- Pujāts, 2002 – J.Pujāts. Latgales keramika. 19.gs. vidus – 20.gs. 80.gadi. Rēzekne, 2002
- Pumpurs – A.Pumpurs. Tēvijā. R., 1980
- Pumpurs, Raksti – A.Pumpurs. Raksti, I–II sēj. R., 1925
- Putniņa, Timuška – M.Putniņa, A.Timuška. Sinoles izloknes salīdzinājumu vārdnīca. R., 2001
- Puže, 1967 – L.Puže. Pādes didišana Nicā// Labietis, 1967, Nr.33, 509.lpp.
- Rainis – Rainis. Kopoti raksti, I–XXV sēj. R., 1977–1986
- Raksti par Kurzemi – Raksti par Kurzemi. R., 1935
- Rakstu krājums, 1894 – Jelgavas Latviešu biedrības Rakstniecības nodaļas Rakstu krājums, IV sēj. Jelgava, 1894
- Rakstu krājums, 1896 – Jelgavas Latviešu biedrības Rakstniecības nodaļas Rakstu krājums, V sēj., 2.burtnīca. Jelgava, 1896
- Reke – E. fon der Reke. Kādas Kurzemes muižnieces atmiņas. Aizpute, 2004
- Reķēna – A.Reķēna. Kalupes izloknes vārdnīca, I–II sēj. R., 1998
- Reķēna, 1975 – A.Reķēna. Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās. R., 1975
- RLB ZK, 1892 – Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums, VII sēj. R., 1892
- RLB ZK, 1893 – Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums, VIII sēj. R., 1893
- RLB ZK, 1897 – Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums, XI sēj. R., 1897
- RLB ZK, 1914 – J.Heniņš. Vārdi, kas nav sastopami Ulmaņa vārdnīcā// Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums, XVII sēj. R., 1914, 39.–68.lpp.
- RLB ZK, 1929 – Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums, XIX sēj. R., 1929
- Rozentāle – M.Rozentāle. Vāciski vērojumi par Kurzemes zemnieku dzīves parašām 17.gs. otrajā pusē// Ceļi, VIII sēj. R., 1937, 122.–125.lpp.

- Rozītis – P.Rozītis. Valmieras puikas. R., 1975
- Rucavā, tur Paurupē – Rucavā, tur Paurupē. Liepāja, 2007
- Rudzīte, 1995 – M.Rudzīte. Par braslaviešu leksiku// Baltu filoloģija, V sēj. R., 1995, 40., 43.lpp.
- Rudzītis – J.Rudzītis. Latviešu vēstītājās folkloras dzīve tautā 19. un 20.gadsimtā. R., 2006
- Rūķe – V.Rūķe. Dažas piezīmes par kāzām Višķu un Jāsmuižas pagastā// Ceļi, VIII sēj. R., 1937, 269.–273.lpp.
- Rūķe-Draviņa – V.Rūķe-Draviņa. Seni žogi Ziemeļvidzemē ap Valmieru// Baltu filoloģija, V sēj. R., 1995, 44.–51.lpp.
- Saimnieču grāmata – Mūsu stāsti. Saimnieču grāmata. Sēļu ēdieni. /b.v./, 2006
- Sakse – A.Sakse. Pret kalnu. R., 1965
- Salenieks, 1969 – E.Salenieks. Otrais mētelis, šūts no ielāpiem. R., 1969
- Sams, 1932 – M.Sams. Latviešu jūras zvejnieki. R., 1932
- Sarma, 1999 – J.Sarma. Negantnieks. Biogrāfisks romāns par dzejnieku Ausekli un pirmās Atmodas laikmetu. R., 1999
- Saulietis – A.Saulietis. Neaizberamā aka. Prozas izlase. Stokholma, 1956
- Saulietis, Raksti, III – A.Saulietis. Raksti, III sēj. R., 1923
- Saulietis, Raksti, VI – A.Saulietis. Raksti, VI sēj. R., 1925
- Saulietis, Raksti, VIII – A.Saulietis. Raksti, VIII sēj. R., 1926
- Saulietis, Raksti, XII – A.Saulietis. Raksti, XII sēj. R., 1926
- Sen to Rīgu daudzināja – Sen to Rīgu daudzināja. Rīga latviešu tautas daiļradē. R., 1973
- Senos laikos Umurgā – Senos laikos Umurgā. Pasakas, teikas un nostāsti, anekdotes, sakāmvārdi un parunas, tautasdziesmas, ticējumi. R., 2006
- Siliņa – E.Siliņa. Latviešu tautas tēpju valkāšanas tradīcijas. 2.izd. R., 1991
- Siliņš – K.Siliņš. Latviešu personvārdu vārdnīca. R., 1990
- Siliņš, 1888 – M.Siliņš. Ko es pieredzēju un piedzirdēju. R., 1888
- Siliņš, 2005 – Siliņu Jānis. Kāpēc dievturība// Latviskais Dieva Padoms, 2005, Nr.6, 4.–8.lpp.
- Sināiskis – V.Sināiskis. Latviešu senā sabiedriskā iekārta tautas dziesmu spoguļi// LZA Vēstis, 1991, Nr.9, 122.–133.lpp.
- Skalbe, IV – K.Skalbe. Kopoti raksti, IV sēj. R., 1938
- Skrastiņš, Studija – H.Skrastiņš. Studija Limbažu pagasta "Kalna Košķuļos">// Ceļi, VIII sēj. R., 1937, 126.–133.lpp.
- Slavtere – V.Slavtere. Tridekssnis// Dievturu Vēstnesis, 1992, Nr.14, 11.–13.lpp.
- Spekke, 1967 – A.Spekke. Atmiņu brīži. Ainas, epizodes, silueti. Stokholma, 1968
- Spekke, 1995 – A.Spekke. Latvieši un Livonija 16.gs. R., 1995
- Stenders, 1988 – G.F.Stenders. Augstas gudribas grāmata no pasaules un dabas. R., 1988
- Straubergs – K.Straubergs. Latvju sakrālā pasaule// Latvju kultūra. Rakstu krājums. A. Švābes red. /Eslingena/, 1948, 19.–42.lpp.
- Strautiņa – M.Strautiņa. Mārcienas izloksne. R., 2007
- Strods, 1991 – H.Strods. Latgales etnogrāfisko terminu skaidrojums. R., 1991
- Suitu pūrs – Suitu pūrs. R., 1991
- Šmalstigs – W.Schmalstieg. An Old Prussian Grammar: The Phonology and Morphology of the Three Catechisms. The Pennsylvania State University Press, 1974
- Šmits, 1937 – P.Šmits. Vēsturiski un etnogrāfiski raksti. R., 1937
- Šperliņš, 1937 – J.Šperliņš. Senās suitu kāzas un ķekatas. R., 1937
- Šterns, 1979 – I.Šterns. Rīgas senā nauda// Latvijas senatnei. Rakstu krājums veltīts Valdemāram Ģinteram. Stokholma, 1979, 61.–83.lpp.
- Štūlis, 1937 – J.Štūlis. Bigauņciema un apkārtnes zvejnieki. R., 1937

- Šturms, 1948 – E.Šturms. Baltu tautu svētmeži// Sauksme, 1948, Nr.1/2, 17.–21.lpp.
- Šulcs, 1832 – K.Šulcs. Kurzemes stāstu grāmata. Jelgava, 1832
- Švābe – A.Švābe. Latvju kultūras vēsture, I sēj. R., 1921
- Švābe, Latvijas vēsture – A.Švābe. Latvijas vēsture. 1800–1914, I sēj. R., 1991
- Švābe, Straumes un avoti, II – A.Švābe. Straumes un avoti, II sēj. /Linkolna/, 1963
- Tacits – Tacits. Ģermānija. Tulk. J.Endzelins. R., 1938
- Tautas dakteris, 1901 – Tautas dakteris un mājas aptieka. R., 1901
- Tdz – Tautas dziesmas. P.Šmita papildinājums K.Barona "Latvju dainām", I–IV sēj. R., 1936–1939
- Tihovskis – H.Tihovskis. Kāzu paražas Latgalē. R., 1939
- Toporovs – V.Toporov. Prusskij jazyk, t. I–V. Moskva, 1975–1990
- Toreiz Sēlijā – Toreiz Sēlijā. Jēkaba Vītola atmiņu stāsti. L.Kuzānes literārā apdare. R., 2003
- Trasuns, 1903 – F.Trasuns. Par zemākas kultūras iemesliem pie Vitebskas guberņas latviešiem, salīdzinot ar vidzemniekiem un kurzemniekiem// Daugavas katoļu kalendārs 1904. R., 1903, 43.–51.lpp.
- Treimanis, 1907 – E.Treimanis. Eduards Veidenbaums savā dzīvē un darbos// E.Veidenbaums. Kopoti raksti, I sēj. Valmiera, 1907, 3.–108.lpp.
- Trudovaja Gazeta, 1940
- Tūters – E.Tūters. Traucīņš ar medu. Veiverlija, 1951
- Ugāles pagasta stāsti, 2009 – Ugāles pagasta stāsti. Fakti. Vietvārdi. Teikas. Atmiņas. /Talsi/, 2009
- Ulmanis – K.Ulmann. Lettisches Wörterbuch, I. R., 1872
- Uļanovska – S.Uļanovska. Łotysze Inflant Polskich// Kultūras krustpunktu meklējumi. R., 1998, 93.–131.lpp.
- Upīte, 1911 – J.Upīte. Mednieku laiki. R., 1911
- Upīts – A.Upīts. Sūnu ciema zēni. R., 1999
- Upīts, 1947 – A.Upīts. Vecas ēnas. R., 1947
- Upīts, 1970 – A.Upīts. Tāli ceļi. R., 1970
- Upīts, 1984 – A.Upīts. Laikmetu griežos, I–IV daļa. R., 1984
- Upīts, 1987 – A.Upīts. Zālā zeme. R., 1987
- Urtāns, Daugavzeme – J.Urtāns. Daugavas pilskalni. Daugavzeme. Ceļvežu sērija. R., 1993
- Urtāns, 1989 – J.Urtāns. Nameja gredzens// Liesma, 1989, Nr.7, 2.–3.lpp.
- Vaivods – J.Vaivods. Reiz bija. Kā mēs dzīvojām, darījām, runājām. 1982 (manuskripts)
- Valdemārs – K.Valdemārs. Raksti, I sēj. R., 1936
- Valdis – Valdis. Staburaga bērni. R., 1942
- Valdis, Kurzemē – Valdis. Kurzemē. Ceļotāja piedzīvojumi un vērojumi Dievzemītes sētās un ārēs// Valdis. Kopoti raksti, V sēj. R., 1943, 9.–207.lpp.
- Valdis, 1926 – Valdis. Juris Brasa. Gāršas dēls un mantinieks. Romāns. R., 1926
- Valsts vēsturiskā muzeja krājumi, I – Valsts vēsturiskā muzeja krājumi. M.Siliņa redakcijā, I sēj. R., 1930
- Valsts vēsturiskā muzeja krājumi, III – Valsts vēsturiskā muzeja krājumi. M.Siliņa redakcijā, III sēj. R., 1931
- Valters, 1969 – M.Valters. Atmiņas un sapņi. Stokholma, 1969
- Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē – Vecās māmuliņas dziesmu pūrs Zlēkstendē. /b.v./, 2005
- Vecpiebalga – M.Kaudzīte. Vecpiebalga. Latvijas novadi. R., 1926
- Veldre, 1938 – V.Veldre. Dzīve pie jūras. Vērojumi Latvijas jūrmalas zvejniekiem, I sēj. R., 1938

- Veldre, 1939 – V.Veldre. Dzīve pie jūras. Vērojumi Latvijas jūrmalas zvejniekiem, II sēj. R., 1939
- Veselis, 1956 – J.Veselis. Teiksmas par manu mūžu. Stokholma, 1956
- Veselis, 1966 – J.Veselis. Latvju teiksmas. Vesterosa, 1966
- Veselis, 1991 – J.Veselis. Proza. R., 1991
- Viese – S.Viese. Vanagmātes stāstījumi par Sauku// Mūsu stāsti. Dzērvieši, lonieši un saucieši laiku lokos. /b.v./, 2006, 19.–40.lpp.
- Viksne – I.Viksne. No stāstu vācēles par Sunāksti// Ceļi, VIII sēj. R., 1937, 82.–95.lpp.
- Viksne, Materiāli no Sunākstes – I.Viksne. Kā latvietis tika pie maizes. Materiāli no Sunākstes// Ceļi, VIII sēj. 1937, 141.–147.lpp.
- Viķe-Freiberga, 1989 – V.Viķe-Freiberga. Vārda vara: buramie vārdi un burvestība dainās// Viķe-Freiberga V. Dzintara kalnā. Monreāla, 1989, 73.–95.lpp.
- Viķe-Freiberga, 1997 – V.Viķe-Freiberga. Trejādas saules. Kosmoloģiskā saule. R., 1997
- Viķe-Freiberga, 2009 – V.Viķe-Freiberga. Saule, pasaule, viņsaule// Feuerspuren. Lettische Tanzrituale und Symbole. Latviešu deju rituāli un simboli. /Bergdietikon/, 2009, 44.–58. lpp.
- Vilks – K.Vilks. Atmiņas par putniem. R., 1986
- Villeruša – V.Villeruša. Gājums. R., 1994
- Vilmane – J.Vilmane. Vārkavas novada mutvārdu daiļrades pūrs, II sēj. Rēzekne, 2009
- Wörter=Buchlein – Wörter=Büchlein. Vārdnīciņa, kā dažas parastas lietas tiek dēvētas vācu, zviedru, poļu un latviešu valodā. 1705.gadā Rīgā iznākušās vārdnīcas faksimiliespiedums ar Pēterā Vanaga komentāriem un latviešu valodas vārdu indeksu. Stokholma, 1999
- Zante – V.Zante. Mīeturs un čācis// Ceļi, VIII sēj. R., 1937, 229.–230.lpp.
- Zariņa, 1999 – A.Zariņa. Apģērbs Latvijā. 7.–17.gs. R., 1999
- Zariņa, 2009 – V.Zariņa. Īsti latviski rotājumi// Kurzemnieks, 2009. 22.12, 8.lpp.
- Zariņš – M.Zariņš. Viltotais Fausts jeb Pārlabota un papildināta pavārgrāmata. R., 1973
- Zariņš, 1967 – P.Zariņš. Leldīna// Dzeive, 1967, Nr.82, 21.–22.lpp.
- Zariņš, 1978 – M.Zariņš. Didrika Taizeļa brīnišķīgie piedzīvojumi. R., 1978
- Zariņš, 1985 – K.Zariņš. Kaugurieši. R., 1985
- Zeibolts Jēkabs – Zeibolts Jēkabs. Liktenis. Caurie ziedi. R., 1987
- Zeibolts Jēkabs, Raksti – Zeibolts Jēkabs. Raksti, I–V sēj. R., 1956
- Zemzaris – J.Zemzaris. Mērs un svars Latvijā 13.–19.gs. R., 1981
- Zepa – V.Zepa. Paradīzes ābelīte. Rēzekne, 2007
- Zeps, 1984 – V.Zeps. The Placenames of Latgola. A Dictionary of East Latvian Toponyms. Madison, Wisconsin, 1984
- Ziedonis – I.Ziedonis. Kurzemīte// I.Ziedonis. Raksti, II sēj. R., 1995
- Zīle – M.Zīle. Zupa ar circeņiem. Mazliet pavārgrāmata. R., 2007
- Zirga pase – Zirga pase. 1939
- Zirnīte, Bela-Krūmiņa – V.Avotiņš. Latviskās identitātes spēle// Neatkarīgā, 2006. 22.06, 4. lpp.
- Zvaigznīte – J.Zvaigznīte. Kopoti raksti. R., 1924
- Zvejnieku Vēstnesis, 1930 – Zvejnieku Vēstnesis. Latvijas zvejniecības biedrību savienības orgāns, 1930
- Žilinskis – A.Žilinskis. Manas dzīves atmiņu pāvedieni// Mūsu stāsti. Atmiņu pāvedieni. /Sauka/, 2008, 7.–59.lpp.

Teicēji:

Katrina Antoneviča (Kurzeme), Marija Anuškāne (Sibīrija), Zelma Atte (Kurzeme), Ķērsta Balčus (Kurzeme), Biruta Beķere (Sēlija), Felicija Beķere (Latgale), Ilgonis Bērsons (Rīga), Edgars Bērziņš (ASV), Regīna Bramane (Latgale), Ausma Brenča (Kurzeme), Gita Briedina (Vidzeme), Juris Bukholcs (Kurzeme), Tuseda Celmiņa (Rīga), Anna Cērpa (Kurzeme), Modris Čoka (Rīga), Anna Dintere (Kurzeme), Anele Dubrovska (Latgale), Iveta Dukaļska (Latgale), Anna Dzene (Latgale), Bronislava Dzene (Latgale), Anita Emse (Vidzeme), Inese Ēdelmane (Rīga), Ķērsta Ēna (Kurzeme), Gintars Engelins (Kuršu kāpas), Guntis Eņiņš (Rīga), Alnis Gādīgs (Vidzeme), Maija Galiņa (Vidzeme), Jānis Galzons (Vidzeme), Viktors Goldmanis (Kurzeme), Zinaīda Ivule (Sibīrija), Jānis Jankovskis (Sibīrija), Lidija Jansone (Kurzeme), Zelma Kalniņa (Kurzeme), Skaidrīte Kalvāne (Rīga), Anna Kažuka (Latgale), Pēteris Kažuks (Latgale), Grieta Kekštaite (Lietuva), Andrejs Knipens (Kurzeme), Ādolfs Knoks (Zemgale), Velta Knospe (Rīga), Ansis Kramēns (ASV), Antra Krīle (Vidzeme), Regīna Kudiņa (Latgale), Jānis Kudiņš (Latgale), Ņina Kukule (Sibīrija), Jalna Kūrava (Rīga), Marija Kursīte (Latgale), Pēteris Kursītis (Latgale), Ilga Leimane (Kurzeme), Jēkabs Leimanis (Kurzeme), Elza Matisona (Baltkrievija), Jēkabs Leimanis (Kurzeme), Katrīna Līpiņa (Kurzeme), Alberts Mālkalns (Kurzeme), Gerlinde Mickus (Vācija), Olga Mičerevska (Latgale), Jānis Mičerevskis (Latgale), Helēna Nagle (Latgale), Māris Palameiks (Vidzeme), Aleksandrs Pariņš (ASV), Inita Peniķe (Kurzeme), Juris Peniķis (Kurzeme), Milda Pledere (Sēlija), Oksana Pridāne (Sibīrija), Anna Pundure (Kurzeme), Anna Rancāne (Latgale), Anna Roga (Kurzeme), Milda Roga (Kurzeme), Albina Romanovska (Latgale), Rasma Rozīte (Vidzeme), Veronika Rusiņa (Latgale), Otilija Salmgrieze (Kurzeme), Veneranda Sarkane (Latgale), Silvija Siliņa (Latgale), Marija Skorjakina (Sibīrija), Dace Skrauča (Rīga), Gunārs Spīdāinis (Sēlija), Anna Stafecka (Rīga), Marija Steimane (Kurzeme), Janīna Strode (Latgale), Biruta Sūrmane (ASV), Anna Šmite (Kurzeme), Zenta Štāla (Baltkrievija), Ingrīda Štrumfa (Kurzeme), Lizete Švanenberga (Kurzeme), Gunta Timbra (Kurzeme), Dzidra Tontegode (Kurzeme), Jānis Tontegūde (Kurzeme), Bronislava Trukšāne (Sibīrija), Anna Trumpika (Kurzeme), Anna Trupa (Rīga), Olga Utkina (Vidzeme), Ausma Vanaga (Rīga), Alvine Veinberga (Kurzeme), Lidija Vidiņa (Kurzeme), Herberts Sakuth (Zviedrija), Martins Sakuth (Zviedrija), Jānis Vērdiņš (Kurzeme), Beņa Vilcāne (Sibīrija), Staņislavs Viļums (Latgale), Stefānija Zagorska (Kurzeme), Ziedonis Zālītis (Rīga), Māra Zirnite (Rīga), Elza Zommerfelde (Baltkrievija).